

RODALOM TÖRTÉNET

1989 1

AKADÉMIAI KIADÓ

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1989. LXX. 1. szám

Új folyam XX. 1. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER, BÉCSY TAMÁS, BIRÓ FERENC, CSETRI LAJOS, FÜLÖP
LÁSZLÓ, KENYERES ZOLTÁN, E. NAGY SÁNDOR, OROSZ LÁSZLÓ,
POSZLER GYÖRGY, VÖRÖS IMRE, WÉBER ANTAL

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Felelős szerkesztő:

TARNÓC MÁRTON

Szerkesztőség:

BALOGH ERNŐ szerkesztő, SÁNDOR ISTVÁN technikai szerkesztő,
BÉCSY ÁGNES a kritikai rovat vezetője,
TÓTH DEZSŐNÉ szerkesztőségi titkár

1062. Budapest, Pesti B. u. 1. III. em. 51/c. Tel.: 377—819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

BÉCSY TAMÁS: Gondolatok a tragédia eredetéről	3
KERÉNYI FERENC: Paulay Ede és a magyar dráma	38

AZ OKTATÁS MŰHELYÉBŐL

VÉBER KÁROLY: A falu szerepe Nagy Lajos életművében	63
KOMÁROMI GABRIELLA: Egy legendás meseregény (Mackó úr, alias Dörmögő Dörmötör utazásai)	84

DOKUMENTUM

TÓTH ENDRE: Horváth János levelei Oláh Gáborhoz	105
HUBER ANDRÁS: Bárd Oszkár hat levele	111
NEMESKÉRI ERIKA: Kaffka Margit ismeretlen bírálata Csáth Géza első kötetéről	117

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

IRODALOM TÖRTÉNET

1989. LXX. évf.

Új folyam XX. kötet

TARTALOM- ÉS NÉVMUTATÓ

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1989. LXX. évf.

Új folyam XX.

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER, BÉCSY TAMÁS, BIRÓ FERENC, CSETRI LAJOS, FÜLÖP
LÁSZLÓ, KENYERES ZOLTÁN, E. NAGY SÁNDOR, OROSZ LÁSZLÓ,
POSZLER GYÖRGY, VÖRÖS IMRE, WÉBER ANTAL

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Felelős szerkesztő:

TARNÓC MÁRTON

Szerkesztőség:

BÉCSY ÁGNES szerkesztő, SÁNDOR ISTVÁN technikai szerkesztő,
RATZKY RITA a kritikai rovat vezetője
1052 Budapest, Pesti B. u. 1. III. em. 51/c. Tel.: 137-7819

ÖSSZESÍTETT TARTALOMJEGYZÉK AZ 1989-ES SZÁMHOZ

Tanulmányok

Bárdos József: Hét kérdés Madáchról és Az ember tragédiájáról	469—483
Bécsy Tamás: Gondolatok a tragédia eredetéről	3—37
Éles Csaba: Tradíciók és teoretikusok: Fülep és Lukács	641—663
Fried István: Goethe és Kazinczy	229—265
Gömöri György: Petőfi „ír sűgőja” — Thomas Moore	676—686
Jolsvai András: Kőlcsey, a kritikus és az olvasóközönség	296—309
Kecskés András: Torkos László és követői a magyar verselméleti gondolkodás történetében	266—295
Kerényi Ferenc: Paulay Ede és a magyar dráma	38—62
Kerényi Ferenc: Drámáról, színházról — Eötvös József kapcsán	589—609
Nagy Péter: Az a bizonyos ötödik felvonás	452—468
Ritoók Zsigmond: „Könyv, amelybe ezrek álma révedt . . .”	429—451
Széles Klára: A modern magyar líra születéséről	664—675
Tandori Dezső: Jékely Zoltán	687—700
Varga Pál: Komjáthy Jenő költői világképének alakulása	610—640
Zágonyi Ervin: Kosztolányi és Tolsztoj	484—515

Forum

Almási Miklós: Az örökség dilemmái (Aczél György: Elvtársunk Lukács György)	545—549
Dávidházi Péter: Oltványi Ambrus emléke	319—323
Fejtő Ferenc: Flóra, József Attila és Illyés Gyula között	535—545
Lengyel András: Illyés és a Szegedi Fiatalok	516—526
Monostory Klára: Irodalomtudományunk lehetőségeiről	323—328
Tolnai Gábor: Kiegészítő megjegyzések Lengyel András: Illyés és a Szegedi Fiatalok c. cikkéhez	526—535
Wéber Antal: Emlékezés Pándi Pálra	310—319

Az oktatás műhelyéből

Komáromi Gabriella: Egy legendás meseregény (Mackó úr, alias Dörmögő Dömötör utazásai)	84—104
Véber Károly: A falu szerepe Nagy Lajos életművében	63—83

Dokumentum

Enyedi Sándor: Aranka György 1798-as levelei Galánthai gróf Fekete Jánoshoz	329—343
Huber András: Bárd Oszkár hat levele	111—117
Nemeskéri Erika: Kaffka Margit ismeretlen bírálata Csáth Géza első kötetéről	117—120
Tóth Endre: Horváth János levelei Oláh Gáborhoz	105—111

Vita

Sándor László: Pontatlanságok G. Komoróczy Emőke Kassák-tanulmányában	809—810
---	---------

A homályból

Imre László: A hajnal emberei (Berde Mária különös sorsú regénye)	740—760
Kovács N. József: Magyar író Amerikában: Reményi József	760—775
Varga Sándor: Emich Gusztáv indulása	701—740

Filológia

Botka Ferenc: Salzkammerguti élmények Déry Tibor költészetében	797—808
Vitályos László: Emlékezések Ady Endréről	776—797

Szemle

Alföldy Jenő: A magyar irodalom története 1945—1975	121—131
Ballér Piroska: „Világ világa, virágnak virága ...” (Ómagyar Mária-siralom)	550—552

Bertha Zoltán: Pomogáts Béla: Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban	137—140
Bitskey István: Pázmány Péter prédikációi	390—393
Csapo Jakó Zsigmond—Radu Manolescu: A latin írás története	371—375
Cserhalmi Zsuzsa: Domokos Mátyás: Átkelés, áttűnés	143—148
Dávidházi Péter: Megtérés irodalomtörténetünk atyjához (Wéber Antal: Toldy Ferenc)	361—371
Debreczeni Attila: Bessenyei György válogatott művei	418—423
Debreczeni Attila: Kosáry Domokos: A történelem veszedelmei	557—561
Erdődy Edit: Laczkó András: Fekete Gyula	201—204
Fábri Anna: H. Balázs Éva: Bécs és Pest-Buda a régi századfordulón	824—827
Fenyő D. György: Kecskeméthy Aurél: Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála	424—425
Ferencz Győző: Lengyel Balázs: Egy magatartás története	148—151
Gömöri György: Angol életrajz Zrínyi Miklósról	393—400
Grüll Tibor: Janus Pannonius összes munkái	380—386
Imre László: Izsák József: Illyés Gyula költői világképe 1950—1983	192—196
Imre László: Cs. Varga István: Tanújelek	572—574
Kabdebó Lóránt: Béládi Miklós—Pomogáts Béla— Rónay László: A nyugati magyar irodalom	132—136
Kappanyos András: Könczöl Csaba: Tükörszoba	214—218
Kerényi Ferenc: Petőfi-adattár I—II.	553—557
Lendvai Ildikó: A költő felel (Beszélgetések Illyés Gyulával)	183—192
Lendvai Ildikó: A „Válasz” választásai	561—572
Lengyel András: Miklós Tamás: József Attila metafizikája	175—183
Marton Gábor: Bécsy Tamás: Mi a dráma?	843—845
Melczér Tibor: Rónay László: „Ki volt ez a varázsló?”	156—160
Mezei Márta: Fábri Anna: Az irodalom magánélete	405—409
Mezei Márta: Poór János: Kényszerpályák nemzedéke 1795—1815	819—824
Nagy Péter: Egy lépéssel közelebb (Illés Endre poszthumusz írásai)	197—200
Nagy Péter: Táltosok és garabonciások	837—839
Németh S. Katalin: Bethlen Miklós levelei (1657—1716)	400—404
Pajorin Klára: Mátyás király levelei, 1460—1490	387—390
Papp István: Kulcsár Szabó Ernő: Műalkotás-szöveg- hatás	218—223

Pásztor József, M.: Markovits Györgyi: A magyar írók harca a cenzúra ellen, 1919—1944	140—143
Ratzky Rita: Mályuszné Császár Edit: Megbíráltak és bíráltók	409—412
Rákos Péter: Szerdahelyi István: Fortuna szekerén	811—819
Rónay László: A rejtőző Kosztolányi	160—163
Sárosi Zsófia: Régi magyar kódexek	375—380
Schöpflin Gyula: Sőtér István: Világos után	344—361
Sipos Lajos: Két könyv Osvát Ernőről	151—156
Szendi Zoltán: Alföldy Jenő: Visszhang	204—209
Szigeti Lajos Sándor: Tverdota György: Ihlet és eszmélet	168—175
Szilágyi Ferenc: Bessenyei György összes művei	412—418
Tamás Attila: Könyvek Kassák Lajosról	831—837
Tandori Dezső: Kardos László: Száz kritika	574—583
Tóth András: Staud Géza: A magyarországi jezsuita színházak forrásai	552—553
Vasy Géza: Alföldy Jenő: Vérző zászlók (Benjámín László költészetéről)	204—209
Vekerdi József: Szepes Erika—Szerdahelyi István: A műzsák tánca	839—842
Wéber Antal: Két könyv Krúdyról	163—186
Wéber Antal: Nagy Miklós: Virrasztók	827—831

Társasági hírek

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság két éve (1987—1988)	224—226
Székely György: Staud Géza (1906—1988)	583—585
Tarnai Andor: Turóczi-Trostler József emlékezete	846—850
Wéber Antal: Sőtér István (1913—1988)	850—852

NÉVMUTATÓ

- Abonyi Lajos 659
 Aczél Géza 831, 835, 836
 Aczél György 545, 547—549
 Acsády Ignác 44
 Adelung, J. Chr. 231
 Ady Endre 106, 122, 123, 141,
 152—154, 157, 159, 172, 195,
 196, 207, 209, 223, 293, 355,
 507, 509, 573, 577, 578, 582,
 643, 650—656, 658—660, 667,
 668, 765, 767, 772, 776—797,
 832—934
 Ady Lajos 786—788, 791, 794
 Aischylos 4—6, 20, 24, 26, 34
 Alföldy Jenő 131, 204—214
 Almási Balogh Pál 424
 Almási Miklós 549
 Alszegehy Zsolt 158, 378
 Ambrozovics Dezső 485
 Ambrus Zoltán 153, 659
 András László 471, 475
 Apáti Miklós 849
 Apollinaire, G. 575
 Aquaviva, Cl. 392
 Aquinói Szent Tamás 644
 Aranka György 329—336, 338—
 343, 827
 Arany János 173, 194, 267—270,
 281, 282, 286, 289, 290, 291,
 293, 294, 326, 344, 346—349,
 351, 354, 355, 357, 359—361,
 364, 439—442, 444—449, 452—
 454, 460, 461, 470, 612, 652,
 676, 763, 772, 814, 816, 452—
 454, 460, 461, 470, 612, 652,
 676, 763, 772, 814, 816, 830
 Arany László 295
 Arend, W. 447
 Arion 9
 Aristotelés 3—12, 24, 28, 33,
 180, 181
 Aristophanés 34
 Ascher Oszkár 160
 Aszódi Éva 85
 d'Aubignac, Fr. H., 433, 434
 Auden, W. H. 207
 Aventinus 848
 Ábrahám János 140
 Ábrányi Emil 773
 Ágh István 128
 Ányos Pál 332
 Áprily Lajos 207
 Babits Mihály 107, 122, 124,
 145, 149, 150, 152, 156—159,
 253, 324, 450, 485, 493, 580,
 581, 650, 652, 653, 666, 667,
 764, 765, 776, 789, 791, 793,
 802, 807, 832, 833, 836, 842
 Bacon, Fr. 351, 434, 437
 Bahtyin, M. 215
 Bajza József 211, 320, 363—365,
 367, 370, 407, 409, 591, 596, 598
 Baksai Sándor 87
 Baksay Sándor 449
 Balassa Péter 161, 162
 Balassi Bálint 193, 652, 654
 Balázs Béla 649, 650, 652, 832
 Balázs Éva, H. 824—826
 Balcescu, N. 743
 Ballér Piroska 387, 388, 552

* A névmutató nem tartalmazza az alábbi cikkeket: *Társasági hírek* 224—226 és a *Vita rovat* 809—810. oldalait.

- Balogh István 412
 Balzac, H. de 349, 732
 Barabás Judit 161
 Barabás Miklós 749
 Baránszky-Jób László 161
 Barcsay Ábrahám 408
 Bari Károly 128
 Barna Ferdinánd 278
 Baróti Dezső 516, 527
 Barta András 167
 Barta István 170
 Barta János 453, 830
 Barta Sándor 832
 Bartmann György 284, 287
 Bartók Béla 832, 833
 Bartók Lajos 44, 53
 Bata Imre 126
 Batsányi János 411, 823
 Batthyány József 408
 Baudelaire, Ch. 195, 350, 616, 619, 621, 651
 Bálint György 517, 529, 530, 532, 534
 Bálint Imre 769, 770
 Bánffy György 329, 331, 332
 Bánóczy József 279
 Bányai László 169
 Bárány János 210
 Bárány Boldizsár 452, 454
 Bárd Miklós 87
 Bárd Oszkár 111
 Bárdos József 469
 Bárdos László 161
 Báróczy Sándor 408
 Beaumarchais, P.-A. Caron 253
 Beethoven, L. von 263
 Belia György 782, 785, 791
 Bella István 125, 128
 Bellarmino, R. 392
 Belohorszky Pál 471
 Benczur János 410
 Benczúr József 717, 718
 Benczúr Gyula 659
 Bene Sándor 394, 398, 399
 Benedek Elek 89, 103
 Benedek Marcell 744
 Beniczky Lenke 766
 Benjámin László 123, 125, 127, 129, 130, 131, 142, 204—209
 Benkő Attila 129
 Benkő Lóránd 550
 Bentham 351
 Beöthy Zsolt 43
 Berczeli A. Károly 381
 Berde Mária 740—754, 756—759
 Bergson, H. 847
 Bergyajev 146
 Berki Miklós 791
 Bernstein, H. 661
 Bertha Bulcsu 200
 Bertha Zoltán 140
 Bertók László 128
 Berzeviczy Gergely 411, 822, 825, 826
 Berzsenyi Dániel 99, 151, 271, 297, 298, 301—306, 308, 347, 378, 823
 Bessenyei György 46, 61, 408, 409, 411—423, 791
 Bethlen István 197
 Bethlen János 749
 Bethlen Miklós 399, 400—404
 Bécsy Tamás 3, 452, 454, 456, 843—845
 Békessy Imre 789, 790
 Bél Mátyás 560
 Béládi Miklós 126, 127, 129, 132, 760, 761, 834
 Bényei Miklós 603
 Bibó József 145, 146, 354, 358
 Bitskey István 393
 Bíró Ferenc 418, 421—423, 789
 Blackwell, Th. 436, 437
 Blair, H. 440
 Bleuler, E. 502
 Bleyer Jakab 848
 Bloch, E. 646
 Boccaccio, G. 644

- Bodnár György 126, 127, 162
 Bodor Aladár 777
 Bogatyrev, P. 447
 Bognár Ignác 605
 Bohuniczky Szefi 158
 Boito, A. 54
 Bokor Péter 133
 Boldizsár Iván 519, 521
 Bolliac, C. 741, 743
 Boncza Berta 788
 Boncza Miklós 789
 Borbély István 111
 Bori Imre 832
 Boronkai Iván 381, 382
 Borsos Miklós 200
 Botka Ferenc 808
 Bowring, J. 369
 Bölöni Domokos 140
 Bölöni Farkas Sándor 351, 743
 Bölöni György 777, 782, 788, 796
 Brehm, A. E. 255
 Bresztovszky Ede 789
 Brichta Cézár 172
 Britten, H. 622
 Brook, N. 398, 399
 Brooks, Cl. 669
 Browne, S. 397
 Brueghel, P. 645
 Brunetière, F. 6
 Brüll Berta 779–781, 783, 787, 796
 Buday György 516–525, 527, 528, 533
 Bukovszky Andrea 394
 Bulyovszky Gyula 59
 Bulwer, E. G. Earl Lytton 732
 Burke, K. 669
 Bustya Endre 786, 793, 794
 Büchner, G. 475, 483, 844
 Bzowski, A. 393
 Byron, G. N. G. 360, 366, 596, 651, 676, 677, 682
 Cabet, E. 488
 Cartesius lásd Descartes
 Cennerné Wilhelmb Gizella 394, 399
 Cervantes, M. de 417
 Cézanne, P. 644–648, 650, 660
 Chantry, J. 399
 Choirilos 4
 Chronegk, L. 50
 Cicero 431, 592
 Clarke, S. 397
 Corneille, P. 462–464, 467, 468
 Craig, G. 648
 Crose, B. 847
 Cros, Cl. 644
 Czére Béla 167, 168
 Czine Mihály 137, 167
 Czóbel Minka 217
 Czuczor Gergely 598
 Csanádi Imre 125
 Csaplár Ferenc 516, 831, 832, 836
 Csapodi Csaba 375
 Császár Edit, M. 39, 468
 Császár Ferenc 556, 733–735
 Csáth Géza 177, 118
 Csehov, A. P. 484, 492, 572, 843
 Csengery Antal 442, 444
 Cserei Mihály 402
 Cserey Farkas 821–823
 Cserhalmi Zsuzsa 148
 Csiky Gergely 42–45, 51–53, 55, 56, 58, 60
 Csohány Gabriella 127
 Csokonai Vitéz Mihály 275, 296, 297, 300, 301, 413, 420, 421, 554, 652, 654, 659, 842
 Csonka Ferenc 381
 Csoóri Sándor 125, 129, 139, 213, 214
 Csorba György 124, 380
 Csorba Zoltán 768
 Csűrös Miklós 126, 127
 Dante, A. 354, 377, 429
 Darázs Endre 127

- Darvas József 64, 66
 Darwin, Ch. 6
 David, J. 399
 Dayka Gábor 251, 302, 308
 Dávid Gyula 743
 Dávidházy Péter 323, 371
 Deák Ferenc 355
 Debreczeni Attila 423, 501
 Debussy, Cl. A. 659
 Defoe, D. 417
 Delacroix, E. 646, 647, 661
 Deme László 815
 Demjén József 179
 Deréky Pál 837
 Dersi Tamás 88
 Descartes, R. 752
 Dessewffy József 301, 365, 591,
 820, 822, 823
 Devcséri Gábor 160, 385, 451,
 837, 838
 Dénes Zsófia 779, 782, 787
 Dér Zoltán 157, 161
 Déry Tibor 130, 143, 189, 581,
 582, 765, 797–803, 805–808,
 833
 Dési Huber István 111
 Dickens, Ch. 357
 Dickinson, E. 217
 Diderot, D. 251
 Dienes László 111
 Dilthey, W. 847
 Diószegi András 126
 Dobai Péter 127, 128
 Dobsa Lajos 45, 46
 Domahidy András 134
 Domokos Mátyás 143–149
 Dos Passos, J. 76
 Dosztojevszkij, Fj. M. 484, 572,
 573, 650
 Dóczy Jenő 158
 Dóczy Lajos 40, 42, 53, 59
 Döbrentei Gábor 300, 408, 411
 Döbrentei Kornél 127, 128
 Dömötör Tekla 837–839
 Dsida Jenő 111
 Dugonics András 652
 Dumas, A. 355, 357, 661
 Egri Lajos 770
 Egri Péter 172
 Egressy Béni 556
 Egressy Gábor 39, 42, 58
 Eichenbaum, B. 215, 503
 Eisemann György 162
 Elek Artur 152, 154
 Elekfi László 814, 815
 Eliot, Th. S. 195
 Emerson, R. W. 666
 Emich Gusztáv 701–703, 705,
 710–717, 725, 727, 728–740
 Empson, W. 669
 Enczi Endre 85
 Endrődi Sándor 152, 554, 555
 Engels, Fr. 352, 533, 637
 Enyedy Sándor 335
 Enzensberger, H. M. 145
 Eörsi István 214
 Eötvös Károly 659, 779
 Eötvös József 42, 53, 344, 350–
 356, 359, 589–608, 708, 732,
 851
 Erasmus, D. R. 848
 Erdei Ferenc 63, 516, 527, 562,
 567
 Erdélyi Ilona, T. 320
 Erdélyi János 320, 344, 346–
 349, 358, 363, 441, 471, 604
 Erdélyi József 124, 562, 571
 Erdődy Edit 126, 204
 Ernst, P. 655
 Erdődi Béla 279
 Erdődi Dániel 278, 282, 288–
 293
 Escobar, B. 393
 Esterházy Péter 163
 Eszterházy Miklós 54
 Euripidész 19, 20, 30, 34, 843
 Éles Csaba 641, 651, 655

- Faithorne, W. 399
 Falu Tamás 772
 Faludi Ferenc 652, 811, 846
 Faludy György 134
 Farkas Lajos 604–606
 Farkas Wolfner Pál 791
 Fábri Anna 167, 405–407, 409, 827
 Fábián Gábor 728
 Fábry Zoltán 573
 Fáy András 405, 408, 584, 598 706, 708, 827
 Fáy Szeréna 53, 58
 Fejes Endre 202
 Fejtő Ferenc 169, 170, 534, 545, 564
 Fekete Gyula 201–204
 Fekete János 329–336, 339, 340, 342
 Fekete Sándor 554, 557
 Fenyéry Gyula (Stettner György) 367
 Fenyő D. György 425
 Fenyő István 126, 127, 653, 692, 794
 Fenyő Miksa 151, 152, 158
 I. Ferenc 749, 820
 Ferenc Győző 151
 Ferencz S. István 140
 Ferenczi László 136, 513, 831, 833–835
 Ferenczi Zoltán 554
 Ferenczy Géza 815
 Ferenczy István 241
 Ferenczy Károly 648, 656, 657, 659
 Feszty Árpád 55
 Feuerbach, A. 168, 661
 Féja Géza 64, 182, 519, 562, 566
 Fichte, J. G. 237
 Flaubert, G. 357, 649, 660
 Fogarasi János 267, 282, 289, 291
 Forgács László 175, 183
 Fónagy Iván 815
 Földes Anna 184, 185
 Földessy Gyula 782
 Fraknoi Vilmos 387, 388
 France, A. 499, 514
 Frankenburger Adolf 707
 Frankfort, H. 21
 Fráter Zoltán 151, 153–156
 Freud, S. 165
 Fried István 229
 Fülep Lajos 641–646, 648, 651–653, 655, 656, 658–661, 663
 Fülöp László 126, 128, 164–168
 Fülöp Zoltán 585
 Füst Milán 124, 150, 152, 153, 497
 Gaál Gábor 568
 Gaál Mózes 89, 103
 Gadamer, H. J. 219, 221, 223
 Galamb Ödön 171
 Galambos Lajos 202
 Galgóczi Erzsébet 207
 Gandhi, N. 511
 Garai Gábor 125, 213
 Garay János 658
 Gaster, Th. H. 8, 21
 Gauguin, E. H. P. 644, 648, 650
 Gaultier, J. de 502
 Gábor Ignác 284, 286, 287, 812
 Gál Éva Emese 140
 Gál István 530, 793
 Gáldi László 274
 Gárdonyi Géza 66, 750
 Gáspár Zoltán 516
 Geibel Károly 711, 712, 720, 721, 726
 Gelléri Andor Endre 517–519
 Gellért Oszkár 154, 792
 George, St. 649
 Geréb László 381
 Gerézdi Rabán 381

- Gergely Ágnes 217
 Gergely András 424, 425
 Gergely Márta 103
 Gessner, S. 249, 251, 252, 255
 Gilbertson, W. 396
 Giotto, D. di 645–647
 Gittai István 140
 Gladkov, F. V. 76
 Glatz, J. 735
 Goethe, J. W. 123, 229–252,
 254–261, 263–265, 354, 360,
 366, 401, 501, 590, 593, 649,
 651, 692, 830, 847
 Gogol, N. V. 572
 Gombos F. Albin 104
 Gottsched, J. Cr. 231, 238
 Gömbös Gyula 184
 Gömöri Éva 394
 Gömöri György 400, 676, 683
 Göre Gábor 659
 Görömbei András 137
 Granatensis, L. 392
 Greguss Ágost 260, 267, 278,
 291, 293, 294, 344, 359
 Grezsa Ferenc 572
 Grillparzer, Fr. 61
 Grimm, J. 732
 Grüll Tibor 386
 Gulyás Pál 124, 562, 569
 Gunda Béla 530
 Guthrie, K. C. W. 15, 18, 23
 Guyau, M. J. 537
 Gvadányi József 409
 Gvozdanovics Jília Paulainé 59
 Gyenes László 58, 59
 Gyergyai Albert 146, 211
 Gyertyán Ervin 124, 211
 Gyökössy Endre 105
 Gyöngyössy István 105
 Gyulai Márta 152, 154
 Gyulai Pál 47, 149, 211, 213 277,
 344, 346–351, 354, 356–362,
 364, 439, 452, 453, 455, 459,
 461
 Gyurkó László 134
 Gyurmán Adolf 459
 Habán Mihály 530, 531
 Hajnal István 371
 Hajnóczy Péter 823
 Halász Gábor 149, 160, 421
 Halász Gyula 776
 Halász Lajos 781, 782
 Hals, Fr. 646
 Hamvas Béla 135, 564
 Hankiss János 461
 Haraszi Sándor 564
 Harrison, J. 7, 20
 Hárs György 130
 Hárs László 130
 Hart, J. 485, 491
 Hatvany Bertalan 134, 541
 Hatvany Ferenc 778, 782, 792
 Hatvany Lajos 152, 154, 155,
 554, 653, 658, 659, 676, 794
 Határ Győző 134, 135
 Havas Géza, K. 131
 Hegedűs Géza 84, 92, 99, 104
 Hegedűs Gyula 117, 118
 Hegedűs István 381
 Hegedűs Nándor 779
 Hegel, G. W. Fr. 180, 181, 475,
 476, 482, 547, 847
 Hegyesi Mari 53
 Heine, H. 642, 692
 Heinrich Gusztáv 848
 Heller Ágnes 476
 Helmeczy Mihály 260
 Helvetius, Cl. A. 251, 252, 255
 Helvey Laura 58, 59
 Henszlmann Imre 57
 Herczeg Ferenc 42, 59, 152, 748,
 766
 Herder, J. G. 243, 258, 437–
 439, 441, 442
 Hermann István 471
 Hevesi Sándor 62, 453, 583, 558, 652
 Heyne, Chr. G. 235, 237

- Hirsch Gyula 55
 Hofmannsthal, H. von 645
 Hollós Korvin Lajos 127
 Homérosz 232, 298, 354, 366, 385, 429—451, 651
 Hont Ferenc 527, 528, 532, 584
 Horatius, Fl. Quintus 842
 Horvát István 304, 306, 412
 Horváth Andor 140
 Horváth János 105—107, 278, 283, 284, 287, 312, 322, 360, 378, 461, 550, 554, 676, 812, 813, 815—817
 Howell, J. 398
 Hölderlin, Fr. 325
 Hubay Miklós 143
 Huber András 111
 Huber Győző 111
 Hufeland, Chr. W. 369
 Hugo, V. 596—598
 Ibsen, H. 485, 489, 492, 498, 514, 649, 666
 Ignótus Pál 170, 171, 535, 542, 544, 653
 Illés Endre 158, 197—200, 752
 Illés László 126, 130, 142
 Illyés Gyula 63—66, 73, 122—124, 131, 143, 145, 147, 151, 152, 183—190, 192—196, 207—209, 213, 496, 516—526, 528—532, 534—536, 540, 542—544, 562, 575, 577, 793, 833
 Imre Katalin 127
 Imre László 196, 574, 740
 Imre Sándor 628
 Imrédy Béla 184
 Innocent Ferenc 659
 Ivánfi Jenő 42
 Izsák József 192—195, 197
 Izsó Miklós 656, 657
 Jacobson, R. 447
 Jakab Ödön 140
 Jakó Zsigmond 371, 372, 374, 375
 Jámbor Pál 556
 Jancsó Elemér 746, 759
 Jankovics József 303, 400—404
 Janus Pannonius 380—386, 430, 431
 Jászai Mari 44, 53, 55, 58, 59, 61
 Jászberényi Pál 398
 Jauss, H. R. 221
 Jékely Zoltán 121, 124, 131, 151, 687, 692, 693, 695—700
 Jerusalem, W. 502
 Jeszenyin, Sz. A. 215, 217, 573
 Jókai Mór 42, 44, 53, 99, 204, 344, 346, 347, 355—358, 361, 501, 514, 652, 773, 827, 829, 830
 Jolsvai András 296
 Jósika Miklós 603, 728, 828
 II. József 252, 258, 261, 263, 362, 458, 560, 825
 József Attila 122—127, 129, 143, 148, 168—183, 196, 207—209, 211, 217, 324, 517, 529, 530, 532, 534—545, 573, 577, 639,
 Joyce, J. 325, 326
 Juhász Ferenc 123, 125, 207, 217, 832, 833
 Juhász Géza 157
 Juhász Gyula 105, 107, 359, 653, 654, 666, 763, 789, 790
 Kabdebo Emma 740
 Kabdebó Lóránt 136, 149
 Kabos Ede 789, 793
 Kacsó Sándor 744
 Kádár Erzsébet 197, 198
 Kaffka Margit 117, 118, 742
 Kafka, Fr. 665
 Káldi György 652
 Kállai Gyula 527
 Kálózdí János 550
 Kálnay Ferenc 769, 770
 Kálnoky László 121, 124, 129, 131, 148, 151

- Kant, I. 232, 369, 640
 Kappanyos András 218
 Kardos László 574—583, 747
 Kardos Pál 65
 Kardos Tibor 377, 386, 388, 389
 Karinthy Frigyes 153, 158, 200, 218, 784
 Kármán József 406, 827
 Károly György Hugo 273
 Kassák Lajos 122, 124, 126, 129, 134, 143, 150, 152, 155, 156, 172, 174, 212, 579, 765, 803, 807, 831—836
 Kasztrióta György 394
 Katajev, V. P. 76
 Katona Béla 167
 Katona Jenő 534
 Katona József 49, 318, 456—459, 461—163, 467, 468
 Katona Piroska 85, 86
 Katona Szabó István 742
 Kazinczy Ferenc 151, 229, 231—265, 301, 302, 305, 306, 308, 309, 347, 349, 362, 366, 367, 369, 407—409, 418, 419, 421, 560, 581, 628, 821—824, 827
 Keats, J. 651
 Kecskeméthy Aurél 424, 425
 Kecskés András 266, 812, 817
 Keglevich István 57
 Kelevéz Ágnes 16
 Kemény Dénes 749, 753
 Kemény György 763, 770
 Kemény Zsigmond 344, 347, 348, 350, 351, 353—361, 602, 741, 743, 755, 757, 829
 Kendeffy Ádám 749
 Kenyeres Zoltán 126, 127, 211, 212
 Kerék Mihály 63
 Kerényi Ferenc 38, 557, 589
 Kerényi Károly 837
 Keresztury Dezső 146, 585
 Kernstock Károly 779
 Keszthelyi Zoltán 12
 Képes Géza 842
 Kéri Sámuel 653
 Kéry Gyula 557
 Kierkegaard, S. 475—483
 Király György 847, 848
 Király István 160, 223, 582, 780, 785, 787
 Kirk, G. S. 447
 Kirschner Béla 666
 Kis János 151, 255, 258, 264, 297, 302, 305, 424
 Kis Pintér Imre 126—128, 213
 Kisfaludy Károly 42, 46, 249, 269, 290, 302, 406, 407, 592—594, 600, 652, 723
 Kiss Anna 128
 Kiss Benedek 128
 Kiss Ferenc 126, 127, 130, 161, 206
 Kiss József 152, 553—557
 Kiss Lajos 63
 Kitto, H. D. F. 8
 Klaniczay Tibor 386, 394
 Klopstock, Fr. 241, 243, 246, 249, 298, 359
 Kocsis Rózsa 573
 Kodolányi János 519, 576
 Kollár, J. 246
 Komáromi Gabriella 84
 Komáromy József 279
 Komjáth Aladár 832
 Komjáthy Jenő 610—613, 615—619, 622—630, 632, 633, 635—639, 665—673
 Komlós Aladár 121, 211, 636, 830, 833
 Korda István 140
 Kormos István 125
 Korompay H. János 287
 Kosáry Domokos 420, 557, 558, 560, 561
 Kossuth Lajos 188, 344, 558, 776, 732, 741

- Kosztolányi Dezső 105, 107,
 117, 118, 122, 124, 156–163,
 210, 484, 486–488, 490, 492,
 494–501, 503, 506, 508–514,
 575, 577, 578, 580, 582, 666,
 689, 761, 790, 791, 793, 794
 Kosztolányi Dezsőné 157–159,
 794
 Kotzebue, A. von. 263, 591, 593
 Kovács Imre 63, 132, 134, 562,
 565, 571
 Kovács István 128
 Kovács N. József 760
 Kovács Pál 43
 Kovács Sándor Iván 378, 393,
 394, 396, 399
 Kovács Sándor, V. 380, 387
 Kovalovszky Miklós 776, 777,
 779, 780, 782–789, 791–793,
 795, 796, 815
 Kozma Miklós 519
 Kozmutza Kornél 777
 Kókay György 412–414, 416
 Kónya Judit 200
 Kós Károly 742
 Kölcsey Ferenc 296–309, 351,
 367, 432
 Könczöl Csaba 214, 216–218
 Könnyű László 770
 Körner Éva 832
 Köteles Sámuel 746, 749, 751,
 752, 755–757
 Kőhalmi Béla 651
 Kőszeg Ferenc 151, 152
 Kriza János 285
 Kubik, K. 398
 Kulcsár Péter 394, 399, 404
 Kulcsár Szabó Ernő 215, 218–
 223, 572
 Kun Ilona 404
 Kuncz Aladár 764
 Kunffy Lajos 777–779
 Kunoss Endre 735, 736
 Kuthy Lajos 406, 408, 732
 Laczkó András 201, 203
 Laczkó Miklós 151, 156
 Ladányi Mihály 125
 La Fontaine, J. 94, 593
 Lamartine, A. de 360
 Lane, Ch. 396
 Latinovits Zoltán 125
 László Mihály 393
 Lázár Béla 659
 Lázár Ervin 95
 Lechner Ödön 650, 656, 657
 Le Goff, J. 844
 Lehmann Mór 54, 57
 Lendvai Ildikó 192, 577
 Lengyel András 172, 183, 526,
 528, 535
 Lengyel Balázs 148–150, 160,
 211
 Lengyel Géza 789
 Lengyel Menyhért 782, 794
 Lengyel Péter 210
 Lenin, V. I. 353, 533
 Lermontov, M. Ju. 573
 Lessing, H. E. 237, 238, 243,
 251, 253, 254, 642
 Lesznai Anna 834
 Lévy Edit 612
 Liszt Ferenc 603
 Lloyd, P. 847
 Lord, A. B. 447
 Lotharingiai Ferenc 824
 Lovik Károly 90
 Loyola Ignác 393
 Lőrincze Lajos 815
 Lucanus, M. A. 377
 Luce, H. R. 644
 Lukács György 123, 152, 154,
 189, 191, 212, 215, 316, 360,
 452, 471, 545–549, 641–646,
 648–656, 658, 659, 663, 780
 Lukács Móric 732
 Lyka Károly 406, 659
 Macaulay, Th. B. 356, 369

- Maczke Valér 277, 278, 288, 293, 294
 Madách Aladár 49, 622, 623, 665
 Madách Imre 48, 344, 358, 359, 361, 469, 471, 472, 475—477, 480, 482, 483, 554, 830, 851
 Madai Gyula 105
 Madarász Viktor 662
 Maeterlinck, M. 649
 Mahler, G. 659
 Mailáth János 594, 595
 Maillol, A. J. 644
 Makart, H. 660
 Makkai László 520
 Makkai Sándor 742, 748
 Mallarmé, St. 619, 621
 Mann, Th. 136, 158, 247, 643, 847
 Mannheim Károly 169
 Manolescu, R. 371, 372
 Marées, H. von 644
 Margócsy István 161
 Markovits Györgyi 140—143
 Marot, Cl. 841
 Marót Károly 447
 Marsall László 128
 Marsh, H. 395—397
 Martinkó András 473
 Martinovics Ignác 329
 Marton Gábor 845
 Marton Sándor 459
 Martonfalvy Imre 379
 Marx, K. 168, 352, 475, 476, 637
 Matthiesson, F. von 298
 Mazarini, G. 392
 Mályuszné Császár Edit 409—411
 Mándy Iván 148
 Márai Sándor 134—136, 197, 579, 580, 793
 Márffy Ödön 778, 779
 Mária Terézia 702, 824, 825
 Márkus Emília 53, 58, 59
 Márványi Judit 151, 152
 Mátyás B. Ferenc 140
 Mátyás király 387, 388
 Mátyási József 331
 Mednyánszky Cézár 674
 Melanchthon, Ph. 848
 Melczér Tibor 160
 Merva Mária 134
 Merezskovszkij, D. Sz. 501
 Meunier, C. M. 657
 Mezei József 471, 475
 Mezei Márta 409
 Mezey Katalin 128
 Mezey László 551
 Mész Lászlóné 160
 Mészöly Miklós 217, 223
 Michelangelo, M. B. 645, 646
 Michelet, J. 356
 Miklós Tamás 175—183
 Mikó Imre 741
 Mikszáth Kálmán 76, 88, 90, 355, 652, 659, 829
 Miletz János 459
 Mill, J. St. 351, 353, 360
 Miller, J. M. 252
 Millot, Cl.-Fr. X. 422
 Miszlay Mátyus 736
 Mohácsi Jenő 793
 Moissi, A. 499, 500, 509, 510
 Molière, J. B. 249, 463
 Molnár Albert 283
 Molnár Ferenc 89, 795, 841, 845
 Molnár György 55
 Monet, Cl. 644—646, 660
 Monostory Klára 328
 Montaigne, M. E. de 757
 Montesquieu, Ch. L. de S. 826
 Moór Anna 53
 Moore, Th. 676—686
 Móra Ferenc 89, 103
 Moreto y Cabana, A. 61
 Mórícz Zsigmond 151, 152, 155, 204, 450, 653, 658, 765, 776, 782, 793, 834
 Muller, H. 8, 18
 Murray, G. 8, 17—20, 26, 30

- Musil, R. 665
 Mühlbeck Károly 85, 91, 103
- Nagy Endre 159
 Nagy Ferenc 133
 Nagy Géza 741
 Nagy Ibolya 53
 Nagy Ignác 600, 731
 Nagy Imre 58
 Nagy István 742
 Nagy Lajos 63—66, 69, 71, 74, 75, 77, 78, 79, 81—83, 143, 148, 173
 Nagy László 123, 125, 129, 131, 207, 212
 Nagy László, B. 126, 127
 Nagy Miklós 827—831
 Nagy Péter 200, 452, 839
 Nagy Tiborné 381
 Nagyajtai Kovács István 404
 Napóleon, B. 262, 502, 642, 822, 823
 Náday Ferenc 52, 58, 59
 Nádor Henrik 787, 788
 Nemes Nagy Ágnes 125, 161, 162, 833
 Nemeskéri Erika 117
 Nemess László 140
 Négyessy László 105, 285, 286, 288, 294, 666, 812
 Németh Andor 170—172, 535
 Németh Antal 62
 Németh G. Béla 154, 160, 163, 352, 627, 669, 671, 673
 Németh Imre 520
 Németh László 136, 145, 154, 187, 189, 211, 212, 222, 517—521, 562, 564, 566, 568, 569, 571—574, 749, 834
 Németh S. Katalin 404
 Nényei Gáborné 404
 Névay László 277, 279
 Nietzsche, Fr. 173, 429, 485, 489, 626, 660, 661, 666
- Oláh Gábor 105—107, 777
 Olt Károly 530
 Oltványi Ambrus 319—322, 553, 554, 556, 603
 Oltyán László 140
 Oravec Imre 127
 Orbán Ottó 214
 Orosz László 460
 Orsovai Emil 127
 Ortega, y G. 146
 Ortutay Gyula 64, 516, 519—525, 527, 528, 534, 838, 839
 Ossian 436—440
 Osvát Ernő 118, 151—156, 832
 Ottlik Géza 160
 Ovidius, P. 430, 431
- Őry Miklós 391
- Paczka Ferenc 55
 Pajorin Klára 390
 Palágyi Lajos 665, 666, 674
 Palágyi Menyhért 450, 623, 624, 665
 Palojtay Béla 381
 Papp Illés 326
 Papp István 223
 Papp Lajos 130
 Papp László 130
 Parry, M. 447, 450
 Party Nagy Lajos 213
 Pastorius, J. 398
 Paulay Ede 38—52, 54—62
 Pawlikowski, T. 62
 Pákozdy Ferenc 127
 Pálóczi Horváth Ádám 300, 827
 Pándi Pál 148, 310—314, 317—319, 452, 456, 457
 Pápay Sámuel 367, 822
 Pásztor József, M. 143
 Pásztori Sándor 332
 Pázmány Péter 144, 390—393, 652
 Pecz Vilmos 5

- Pekár Gyula 763, 764, 767, 768
 Pepys, de S. 400
 Perrault, Ch. 434
 Petelei István 87
 Petőfi Sándor 122, 123, 125, 127,
 141, 186, 193, 207, 210, 211,
 264, 290—292, 312—315, 317,
 344, 346—348, 355, 364, 365,
 368, 410, 440, 441, 449, 501,
 553—557, 652, 654, 657, 676—
 686, 701, 719, 779, 828, 846
 Petrarca, Fr. 429
 Petri György 127, 128, 217
 Petrichevich Horváth Lázár 408,
 599, 600, 728, 737, 738
 Péntek Imre 128
 Péter Katalin 394, 395, 397, 398
 Péter László 534, 535
 Péterfi István 794
 Péterfy János 347
 Philippe, Ch.-L. 645
 Phrynichos 3, 9
 Pickard-Cambridge, A. 8, 9, 18,
 19, 31
 Pilinszky János 121, 125, 207,
 217
 Pintér Jenő 768
 Platon 9, 20, 757
 Plotinosz 651
 Plutarchosz 255
 Podmaniczky Frigyes 38, 43, 54
 Pogány Béla 789
 Pogány József 701
 Pólya László 769, 771
 Pomogáts Béla 126, 127, 132,
 134, 137—140
 Ponori Thewrewk Emil 273, 274,
 278, 282, 286
 Poór János 819, 821, 822, 824
 Popper, K. 180, 181
 Popper Leó 645
 Pope, A. 419, 421, 422
 Porumbacu, V. 751
 Possevino, A. 392
 Poszler György 161
 Poverello, Assisi Szt. Ferenc 687
 Pound, E. 834
 Poussin, N. 647
 Pósa Lajos 102
 Pratinas 3
 Prattinger Ferenc 769
 Prielle Kornélia 53, 58, 59, 61
 Prohászka Ottokár 492
 Prometheus 257, 261
 Propertius, S. 256
 Pukánszky Béla 439
 Pulszky Ferenc 592
 Puskin, A. Sz. 216, 572—574
 Pusztai István 376
 Pütkösti Andor 143

 Rab Andrea 394
 Racine, J. 463
 Radloff, W. 447
 Radnóti Miklós 122, 124, 143,
 516, 527—529, 531, 532, 534
 Radó György 554
 Raffaello, G. S. di 646
 Ratkó József 128
 Ratzky Rita 412
 Ravailac, Fr. 417
 Raymund, F. 585
 Rába György 833
 Ráday Mihály 324
 Rákos Péter 819, 841
 Rákos Sándor 213, 214
 Rákosi Erzsébet 89
 Rákosi Jenő 43, 88, 667, 763, 773
 Rákosi Viktor 88, 152
 Reggio, C. 392
 Reichard Piroška 152
 Reinhardt, M. 585
 Reitzer Béla 516
 Rettégi György 403
 Rembrandt, H. van 645, 646
 Reményi József 760—763, 765—
 771, 773, 774
 Reseta János 412

- Reviczky Gyula 489, 491, 494,
 610, 612, 618, 624, 665
 Révai József 347, 367, 471, 834
 Révai Miklós 332, 338
 Révész Béla 779, 781—783, 787—
 789
 Rhenanus, B. 848, 850
 Rhégeni Mihály 849
 Richards, I. A. 669
 Rickert Ernő 765
 Ridgeway, W. 8
 Riedl Frigyes 154
 Rilke, R. M. 158
 Rippl-Rónai József 656, 657,
 659, 778
 Ritoók Zsigmond 6, 33, 385, 429
 Rodin, A. 659, 660
 Rolland, R. 500, 501
 Rosenthal, J. 551
 Rosso, M. 644
 Rosti Pál 599
 Rozsnyai Kálmán 783
 Rousseau, J. J. 251, 252, 254,
 351, 486, 488, 756
 Rónay György 131, 159, 210,
 211, 220
 Rónay László 126, 127, 132, 151,
 156—160, 163
 Rónai Mihály András 782, 787
 Rózsa Endre 128
 Röd, W. 180, 181
 Rubens, P. P. 646, 650, 662
 Rubinyi Mózes 86, 87
 Rummy Károly György 235, 236
 Ruthman, W. 76

 Sainth-John, H. 417
 Sainte Beuve, Ch. A. de 356
 Salamon Ferenc 344, 359
 Sardou, V. 845
 Sarkady János 6
 Sas Ede 103
 Saszet Géza 140
 Sattler, D. E. 325

 Sándor Iván 572
 Sánta Ferenc 202
 Sárközy György 562, 565
 Sárközy István 824
 Sárosi Zsófia 380
 Schedius Lajos 236
 Schiller, Fr. 57, 232, 243, 256, 258,
 649, 844
 Schilling, P. 389
 Schlegel, Fr. 247
 Schmitt Jenő Henrik 623—626,
 629, 632, 637
 Schopenhauer, A. 484, 485, 495,
 513, 611, 615, 617, 619, 624,
 631, 633, 640, 666
 Schödel Márton 848
 Schöpflin Aladár 85, 88, 94, 149,
 653, 654, 792
 Schöpflin Gyula 361
 Scossa Dezső 104
 Scott, W. 360, 642, 676, 732, 745
 Scribe, E. 600
 Sebes László 532
 Sebők Zsigmond 84—89, 91—
 95, 98—102, 104
 Sennowitz Adolf 701
 Sethe, K. 21
 Shaftesbury, A. A. C. 232, 257
 Shakespeare, W. 55, 252, 254,
 255, 349, 354, 360, 366, 460,
 461, 463, 486, 503, 642, 650,
 651, 676, 844, 845
 Shaw, B. 648
 Sheldon, G. 395
 Shelley, P. B. 676, 677
 Signac, P. 644
 Sikabonyi Antal 667
 Simai Kristóf 46
 Simmel, G. 646
 Simon István 125
 Simon Zoltán 207
 Sinka József 124
 Sipos Gyula 127, 130
 Sipos Lajos 156

- Sisley, A. 644
 Sík Csaba 834
 Sík Sándor 792, 796
 Somlyó György 125, 834
 Somogyi Tóth Sándor 202
 Sonnenfels, J. 825
 Sophoklés 4, 34, 37
 Sótér István 160, 167, 200, 344—
 361, 453, 599, 830, 833, 850—
 852
 Spannraft Ágoston 55, 57
 Speed, S. 395
 Spencer, H. 6
 Spengler, O. 146
 Spinoza, B. 624, 625, 666
 Staud Géza 527, 552, 583—585
 Stendhal, H. B. 210, 349, 660
 Sternberg Ottó 674
 Stester József 44
 Stoll Béla 179
 Strindberg, A. 501
 Štur, L. 412
 Suarez, Fr. 392
 Šue, E. 355, 732
 Sükösd Mihály 321
 Swieten, G. van 825
 Sylvester János 847

 Szabó Dezső 158, 565, 832—834
 Szabó Ervin 347
 Szabó Ferenc 391
 Szabó László 763, 770—772
 Szabó László, Cs. 134, 197
 Szabó Lőrinc 150, 185, 196, 207,
 208, 211, 579
 Szabó Magda 148, 358
 Szabó Pál 64, 66, 519
 Szabó Zoltán 63, 133, 519, 520
 Szabolcsi Bence 550
 Szabolcsi Miklós 168, 172, 176
 Szakolczay Lajos 137
 Szalay László 590, 594, 598
 Szamuely Tibor 802
 Szana Tamás 273

 Szappho 593
 Szathmáry Károly, P. 51
 Szauder József 167, 419
 Száki Ferenc 399
 Száraz György 90
 Szász Károly 38, 272, 276, 277,
 612, 676, 740, 741, 743, 746,
 748, 749, 751—754, 756—759
 Szedliczky 303, 304
 Szegedy-Maszák Mihály 160,
 162
 Szekfű Gyula 322, 354
 Szemere Pál 432, 591
 Szendi Zoltán 214
 Szendrey Júlia 409
 Szenes Béla 766
 Szentkuthy Miklós 563
 Szentmarjay Ferenc 823
 Szepes Erika 815, 818, 839
 Szepesi Attila 127, 128
 Szepesi Imre 532, 533
 Szerb Antal 326, 564
 Szerdahelyi István 811—818, 839
 Szerdahelyi György 463
 Széchenyi István 245, 344, 350,
 351, 355, 408, 409, 424, 425,
 560, 591, 602, 706, 723, 737,
 827
 Széchenyi Ferenc 820, 825
 Szécsi Margit 125, 833
 Szécskay György 763, 770
 Székács József 708
 Székely György 585
 Székely László 402, 403
 Szeles Klára 664
 Széll István 516, 532, 533
 Szélpál Árpád 131, 134
 Szép Ernő 575, 695, 789, 790, 796
 Szépe György 815
 Szigeti György 42, 604—606
 Szigeti Lajos Sándor 175
 Szigligeti Ede 39—42, 44, 51, 53,
 55, 58, 62, 598, 599
 Sziklay László 830

- Szilágyi Dezső 794
 Szilágyi Ferenc 418, 554
 Szilágyi Géza 643
 Szilágyi István 151, 440
 Szilágyi Sándor 106
 Szini Gyula 152, 489
 Szirmai Károly 761
 Szókratész 170, 252
 Szuromi Lajos 168
 Szücs Lajos 360
 Sztálin, J. V. 546
 Sztanyiszlavszkij, K. Sz. 584
 Szvorényi József 277
- Takács Olga, R. 126
 Takács Zsuzsa 128
 Tamás Attila 172, 837
 Tamási Áron 744
 Tamási Lajos 127
 Tamkó Sirató Károly 832
 Tandori Dezső 125, 128, 129, 213, 217, 583, 687, 834
 Tao Te King 134
 Tarczali Zsigmond 403
 Tarnai Andor 850
 Tarnóc Márton 391—393
 Tarnóczy Árpád 769—772
 Tatár György 182
 Tatay István 267
 Tate, A. 669
 Tábori Pál 103
 Táncsics Mihály 347, 411, 723, 724, 730
 Telekes Béla 612, 796
 Teleki József 305, 306
 Teleki Mihály 331, 758
 Teleky László 708
 Temesvári Pelbárt 377, 378
 Tersánszky Józsi Jenő 143, 152, 204
 Thespis 3, 4, 5
 Thomasius, Chr. 849
 Thomka Beáta 161, 219, 223
 Thököly Imre 657
- Tihanyi Lajos 645, 656, 657
 Tika Sándor 795
 Tintoretto, J. B. 647
 Tinyanov, Ju. N. 215, 217
 Tiziano, V. 646, 662
 Török Ambrus 389
 Török Bálint 379
 Török Sándor 148
 Tőkei Ferenc 134
 Trattner György 303, 306, 308
 Trencsényi-Waldapfel Imre 461, 462
 Tocqueville, A. Ch. 351, 728
 Tolnai Gábor 160, 516—518, 527, 528, 535
 Tolnai Lajos 274, 652
 Toldy Ferenc 239, 245, 267, 268, 272, 281, 287, 291, 320, 361—371, 390, 592
 Tolsztoj, L. 195, 484—515, 572
 Tomor Ferenc 277—280
 Tomori Viola 522
 Tompa József 815
 Tompa Mihály 344, 346
 Tordai Ányos 550
 Torkos László 266—289, 291, 293, 294
 Tóbiás Áron 141
 Tófalvi Zoltán 140
 Tóth András 553
 Tóth Árpád 107, 153, 172, 581, 653, 654, 765, 848
 Tóth Bálint 128
 Tóth Endre 105
 Tóth Imre 54, 56, 59, 60, 62
 Turgenyev, I. Sz. 651
 Turóczi-Trostler József 846—850
 Tutsek Anna 90
 Tverdota György 126, 168—182
- Utassy József 128, 213
- Újházy Ede 45, 58, 61

- Ürményi József 825
 Vadnai Károly 42
 Vahot Imre 556
 Vajda János 211, 344, 347, 350, 357, 494, 612, 614, 615, 618, 652, 665
 Vajda Péter 410, 719
 Vajthó László 584
 Van Gogh 644
 Varga Damján 550
 Varga István, Cs. 572—574
 Varga Pál 610
 Varga Sándor 701, 716, 721, 733
 Vargyas Lajos 550, 812, 816, 817
 Vas Gereben 828, 829
 Vas István 124, 131, 151, 162, 200, 207, 208, 563—565, 842
 Vass Péter 391
 Vasy Géza 193, 209
 Váci Mihály 125, 129, 130
 Vágó Márta 535
 Váradi Antal 44, 53, 58
 Várady Szabolcs 128
 Várkonyi Nándor 768
 Vega, L. de 174
 Vekerdi József 551, 815, 818
 Vekerdi László 572
 Velazquez, D. R. S. y 646
 Veres Péter 63, 64, 73, 519, 562, 566, 568, 570
 Veress Miklós 127
 Vergilius, P. 430
 Verseghy Ferenc 240, 255
 Véber Károly 63,
 Vészi Endre 127, 131, 576
 Vészi József 789, 792, 795
 Vészi Margit 783, 794
 Vico, G. 435, 436, 438, 442, 450
 Vida Tivadar 381
 Villon, Fr. 579
 Virág Benedek 823
 Vitályos László 783, 787, 797
 Vitéz János 431
 Vitkovics Mihály 261, 302, 304, 306, 307, 406
 Vízkelety András 551
 Vízvári Gyula 58, 62
 Voinovich Géza 604
 Volf György 376
 Voltaire, Fr.-M. A. 251, 255, 352, 359, 421, 437, 459
 Vörösmarty Mihály 40, 47, 49, 127, 193, 245, 247, 248, 262, 290, 347, 363, 364, 367, 370, 452, 594, 598, 600, 652, 676
 Wagner, R. 660
 Waldapfel József 405, 455, 460, 461
 Weber, M. 646
 Weöres Sándor 121, 124, 131, 134, 148, 151, 207, 212, 563, 581
 Werbőczy István 660
 Wesselényi István 403, 404
 Wesselényi Miklós 259, 344, 351, 740, 743, 745—747, 751, 754, 755, 758, 821
 Weber Antal 168, 319, 361, 362, 367, 831, 852
 Whitmann, W. 174
 Wieland, Chr. M. 231, 241, 243, 252
 Wilamovitz-Moellendorf, U. von 9, 182
 Wildner Ödön 480
 Wimsatt, W. K. 669
 Winckelmann, J. J. 235—237, 255, 256
 Wolter, Ch. 61
 Wood, R. 436, 437
 Wundt, W. 502
 Wyspiański, St. 62
 Xántus János 140
 Zajkás Péter 394
 Zágonyi Ervin 484

Závodszky Károly 275
 Zechenter Antal 466, 467
 Zelk Zoltán 123, 124, 130, 131,
 148, 207
 Zichy Antal 273
 Zichy Edmund 424
 Zichy Mihály 54
 Zilahy Lajos 134, 143
 Zinsendorf, K. von 825

Zola, E. 352, 661, 484, 492, 513
 Zrínyi Miklós 193, 292, 393—
 397, 399

Zsirmunszkij, V. 447
 Zsolt Béla 169, 184
 Zweig, St. 658

Ybl Miklós 662

Összeállította: Sándor István

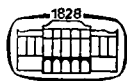

IRODALOM TÖRTÉNET

1989. LXX. évf. 1. szám

Új folyam XX. 1. szám

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

GONDOLATOK A TRAGÉDIA EREDETÉRŐL

A görög tragédia eredetét és kialakulásának folyamatát pontosan, történeti hitelességgel még ma sem tudjuk. Arisztotelész *Poétikája* alig-alig szól erről a kérdésről. Csak arra utal, hogy a költészetet az utánzás, mint az ember vele született tulajdonsága hozta létre, s az utánzásokat rögtönzések révén fejlesztették tovább. Említi még, hogy a tragédiát a dithyrambos énekesei, a komédiát a phallikus dalok előadói lassanként fejlesztették ki.¹

Az i. e. 322-ben bekövetkezett halála előtti időből származó *Poétikából* és más forrásokból a kialakulás folyamatával kapcsolatban a következő adatokat tudjuk.

A legelső, néven ismert drámaíró Thespis, az i. e. 534-ben lépett fel. A dithyrambos kórusból – amely Dionysos isten történetét, életét és szenvedését énekelte-táncolta – ő vett ki egy alakot, „aki magyarázó-értelmező szavaival rést ütött a kardal kizárólagosságán”.² Thespis fellépésének évében tette Dionysos vallását hivatalossá Peisistratos, s ünnepeit állami ünneppé avatta. A drámai versenyeket ezen alkalmakkor tartották. Athénban viszont csak 509-ben rendezték az első dithyrambos-versenyt. A korai drámaírók közül név szerint ismeretes még például Pratinas; továbbá Phrynichos, akinek *Phoinikai nők* című művét 476-ban mutatták be;

¹ Vö.: Arisztotelész: *Poétika*. Fordította Sarkady János. IV. rész. Bp. 1974. — Itt jegyzem meg, hogy saját szövegemben a görög nevek írásmódját tekintve Ritoók Zsigmond–Sarkady János–Szilágyi János György: *A görög kultúra aranykora* című könyvét követem. Bp. 1984. Második, átdolgozott, bővített kiadás.

² Szepessy Tibor: *Utószó*. = *Aiszkhülosz Drámái*. Bp. 1971. 349.

valamint Choirilos; az ő első fellépése 524-ben volt. Az ő munkáikból azonban csak töredékek maradtak fenn. Az a drámaíró, akitől teljes művek maradtak ránk, Aischylos. 499-ben vett részt először drámai versenyen. Föltehetően már ekkor megvalósította újítását, miszerint a Karból még egy alakot vett ki, és valószínűleg már ekkor dialógusban írta meg az egész történetet. Aristotelész megjegyzi ugyanis, hogy a színészek számát „Aiszkhülosz emelte egyről kettőre, csökkentve a kar szerepét, és a párbeszédet állítva a középpontba”.³ Az a legrégebbi mű, amelyet teljes egészében ismerünk, a *Perzsák* című műve. Ő 525-ben született, s így ezt a művét 53 éves korában írta. Tehát Thespis fellépésétől az első, általunk ismert dráma megszületéséig 62 év telt el. A kóruson kívül egy jelenetben három drámai alakot Aristotelész szerint Sophoklész vezetett be először. A görög drámával foglalkozó klasszika-filológusok közül többen megjegyzik, hogy három alak egy jeleneten belül már Aischylos *Oltalomkeresőkjében* is megjelenik. Ezt a drámát 466-ban vagy 463-ban mutatták be; Sophoklész viszont már kettő vagy öt évvel előbb, 468-ban győztes lett *Triptolémosz* című drámájával, amelyből azonban csak pár sort ismerünk. Elképzelhető, hogy Aischylos az *Oltalomkeresőkben* átvette már Sophoklész újítását.

Ezekből az adatokból úgy tűnik, hogy a dráma, pontosabban a tragédia a Dionysos-kultusból alakult ki, ami azért valószínű, mert a dithyrambos kar az ő történetét adta elő; illetve mert az ő ünnepén rendezték a drámai versenyeket. Thespis is ebből a karból vett ki egy alakot. A kialakulás további lépései tehát: még egy alak kivétele a karból és az egész történetnek dialógusokban való megformálása (Aischylos); még egy, a harmadik alak kivétele (Sophoklész).

Szeretnénk hangsúlyozni a következőket: Thespistől semmi nem maradt ránk; kevés művet ismerünk, amelyről bizo-

³ Arisztotelész *I. m.* IV. rész.

nyosan állítható, hogy dithyrambos;⁴ Aischylos 53 éves kora előtt írt művei elvesztek. Mindez azt is jelenti, hogy nincs a birtokunkban egyetlen olyan szöveg sem, amelyben csak a kórus és a karvezető, továbbá olyan sem, amelyben a kórus, a karvezető és csak egyetlenegy személy szerepel. Arra is kell még egyszer figyelmeztetni, hogy Aristotelész *Poétikája* Thespis fellépése után majdnem 200, Aischylos fellépése után majdnem 170 évvel született.

*

Úgy tűnik, a kialakulásnak, továbbá a fejlődés egymás utáni lépésrendjének imént jelzett váza abszolút logikus, és mindent megmagyaráz. Hiszen adva van a kiindulópont, a dithyrambos, és az innen elinduló fejlődés további lépései is. Pecz Vilmos feltételezi, hogy az eredetileg egy kórust Thespis kettőre bontotta, egy „főkart” és egy „satyrkart” alkalmazott;⁵ majd a főkARBól vette ki az első, Aischylos a második és Sophoklész a harmadik alakot.

A kiindulópont — ebből a szemszögből — *egyetlen* műforma, a dithyrambos kar, amely történetileg és logikailag első a többihez viszonyítva, hiszen időben előbb volt, és közvetlenül vagy közvetetten oka, illetve kiindulópontja a további etapoknak. A belső fejlődés is értelmezhető: az egyszerű formától a bonyolultabbak felé halad. Ám a fejlődés így egyenlő a *növekvő* bonyolultság vagy összetettség létrejövésével. A kiindulópontnak és a fejlődésnek ez a felfogása a biológiai fejlődés-konceptióból származik, amely megfelel az irodalomtörténetben is érvényesülő azon elképzeléseknek,

⁴ A. Pickard-Cambridge szerint Bakkhylidészén kívül — ha azok egyáltalán dithyrambosok — nem maradt fenn dithyrambos szöveg. Vö.: Arthur Pickard-Cambridge: *Dithyramb, Tragedy and Comedy*. Second edition, revised by T. B. L. Webster; Oxford, 1962. 58. Első kiadása 1927.

⁵ Vö.: Pecz Vilmos: *A görög tragoedia*. Bp. 1889. 26.

amelyek a 19. század második felében Darwin és Spencer nyomán alakultak ki. (L. pl. F. Brunetiére munkásságát.)

De bizonyosan így fejlődik-e az irodalom? Vajon nem tekinthető-e hitelesebbnek, ha egy műnem kialakulását több előzményből próbáljuk meg levezetni; méghozzá úgy, hogy az előzmények egy adott gondolkodásmódban összegződtek, egy adott világhoz való viszonyban egységessé váltak, s így az új műnem „ugrás” révén alakult ki.

A tragédia kialakulásában meggyőződésünk szerint a leglényegesebb „mozzanat” Aristotelés azon félmondatában található, amelyet Aischylosszal kapcsolatban így ír le Sarkady János fordításában: „. . . a párbeszédet állítva a közép-pontba”. Ritoók Zsigmond még meg nem jelent, készülő fordításában ekként olvasható: „a beszédet tette főszereplővé”.⁶ A két fordítás közti látszólagos különbség azzal magyarázható, hogy az aristotelési szöveg a beszédet az énekkel helyezi oppozícióba; vagyis Aischylos a beszélt részeket tette „főszereplővé”, protagonistává, szemben az énekelt részekkel, és a kar szerepe ezáltal csökkent le. A beszélt – vagyis a nem énekelt – részek azonban – a prológuis monologikus formáján kívül – voltaképp már csak dialógusok lehettek. Hiszen ha a kar szerepe azáltal csökkent le, hogy kevesebb lett az énekelt részlet, és a karvezetőn kívül ugyanakkor már ott van egy másik alak, akkor az ő beszédük csak dialógusokban jelenhetett meg.

Elvben ez a mozzanat, a beszélt dialógusok szerepének megnövekedése is beiktatható az említett fejlődéskoncepcióba. Hiszen akár a karvezető és a két alak közötti dialógusok, akár két alak egymás közti dialógusai – különösképp ezek vegyítése – mindenképpen bonyolultabb annál a formánál, amikor csak a karvezető és a kar szólal meg énekben. Azonban ezt az egész látszólag logikus fejlődésmenetet megkérdőjelezi, hogy a kórus és a karvezető *epikus* történetet

⁶ Itt szeretném nagyon hálásan megköszönni Ritoók Zsigmondnak igen hasznos útmutatásait, segítségét, kritikáját.

adott elő. A kar szövegei az elbeszélő részeken kívül csak kommentárok vagy érzelmi-hangulati és így lírai jellegű megnyilvánulások lehettek. Ha a dialógus szerepe annyira megnő, hogy az egész történet már a dialógusokban jelenik meg, akkor a mű egészére már más műnemnek az ontológiai törvényszerűségei érvényesek. A drámáé, szemben az epikával. És a műnemi törvényszerűségek váltása, az új műnem létrejötte kétségesse teszi az előbb vázolt és kétségkívül mechanikus fejlődéskonceptiót.

De vitatottá teszik magának Aristotelésnek más megjegyzései is. Az egyik, amelyben a tragédia alkotó elemei közül a legfontosabbnak a tettek összekapcsolását látja; továbbá az, amelyben arról szól, hogy a szerencse vagy a szerencsétlenség a tettek által következik be. A bekövetkező szerencsét vagy szerencsétlenséget ugyanis összekapcsolja a Fordulattal és a terjedelemmel, de már a komédia terjedelmével is. A mű megfelelő nagysága az a terjedelem, amelyen belül hitelesen végbemehet a szerencséből vagy jósorsból a szerencsétlenségbe vagy a rosszsorsba való átfordulás, átváltozás. A „megfelelő nagyság” mellett még egy szükséges ismérv, hogy a történet „teljes” legyen. Mindezek — alább fejtjük ki — már csak a drámák cselekményének az ismérvei lehetnek, s nem az epikus történeteké. Itt tehát egy újabb és az eddigiekhez viszonyítva más értelmező, magyarázó mozzanat beiktatására is szükség van.

A tragédia kialakulásához ezért számításba kell vennünk más tényezőket is, mint a dithyrambos kart, olyanokat, amelyek az egész történetnek dialógusokba való megformálása számára előzmények lehettek; fejlődésében pedig más tényezőket is, mint az egyre több alak kivételét a korból, olyanokat, amelyek a *dráma* cselekményének a kialakulásához járulhattak hozzá.

Problematikus a másik, a belső tartalom, vagy a tragédiák világképének a Dionysos-mítoszból való származtatása is; noha ezt valószínűvé teszi, hogy a drámai versenyeket Dionysos ünnepén tartották. Jane Harrison 1912-ben megjelen-

tetett *Themis* című könyvének a „Démon és Hős” című fejezetéhez Gilbert Murray olyan tanulmányt csatolt, amelyben a Dionysos-rítusból eredezteti a tragédiát.⁷ Ebben ennél a rítusnál is messzibbre megy, s lehetségesnek tartja a Vegetáció Istenekkel, ezek ókori rítusaival való kapcsolatot is. Ezeket fejtette ki aztán *Euripides and his Age* (1918) című könyvében. Mindezek előtt, 1910-ben William Ridgeway a nagy, individuális hősök temetési kultuszában jelölte meg a tragédia eredetét. G. Murray elméletét Arthur Pickard-Cambridge (*Dithyramb, Tragedy and Comedy*, 1927), H. D. F. Kitto (*Form and Meaning in Drama*, 1956), továbbá pl. H. Muller (*The Spirit of Tragedy*, 1960) is cáfolta. H. D. F. Kitto még azt is megjegyezte, hogy Aristotelésnek azon kijelentése, miszerint a tragédia eredete a dionysosi dithyrambos, csak Aristotelés elmélete, és nehezen fogadható el.⁸ 1950-ben Theodor H. Gaster *Thespis* című munkája viszont azt bizonyítja, hogy a Dionysos-rítus vagy -mítosz elemei pontosan megtalálhatók az óegyiptomi, a sumér, a kánaánita, a hettita mítoszokban és rítusokban. Szerinte ezért bizonyos, hogy a tragédia a Vegetáció Isten rítusaiból, ahogy Gaster nevezi, az Évszaki Rítusokból sarjadt ki.⁹ Az Évszaki Rítusok a meghaló-és-feltámadó Vegetáció Istenek történeteit tartalmazzák, akik közé tartozik Dionysos is.

A tragédia eredetével eddig klasszika-filológusok foglalkoztak, s erre vonatkozó elméleteiket a mindenkinek rendelkezésére álló, ismert tények-adatok értelmezése révén állították fel. De vajon nem képzelhető-e el az eredetnek és a kibontakozásnak egy kissé más értelmezése a *drámaelmélet* szemszögéből? Ebből a nézőpontból azt vizsgálhatjuk, hogy

⁷ A tanulmány címe: *Excursus on the Ritual Forms Preserved in Greek Tragedy*. = Jane Harrison: *Themis. A Study of the Social Origins of Greek Religion*. Cambridge, 1912. 341.

⁸ Vö.: H. D. F. Kitto: *Form and Meaning in Drama*. London, 1971. 220. Első kiadása 1956.

⁹ Vö.: Th. H. Gaster: *Thespis. Ritual, Myth and Drama in the Ancient Near East*. New York, 1961. 104. Első kiadása 1950.

a már kialakult drámákban meglevő műnemi törvényszerűségek mily előzményekben találhatók meg, akár csökkenőbb formában; illetve mely előzmények tartalmazhatták azokat a mozzanatok, amelyekből a dráma műnemének meghatározó törvényszerűségei kibontakozhattak.

*

Vizsgáljuk meg vázlatosan a dithyrambosból való eredet lehetőségét.

A dithyrambos kar a 7. században, Spártában alakult ki. Az eredetileg népies, paraszti vagy kezdetleges kardalt a 7. és a 6. század fordulóján élt Arion formálta át művészié. Ez annyit jelenthetett, hogy bizonyos rendbe állította fel, és pontosan meghatározta létszámát. Megjelenésformáját tekintve minden valószínűség szerint a karból és egy különálló személyből állt. Tartalma szerint elbeszéléseket énekeltek és táncoltak el. Pickard-Cambridge szerint még Phrynichos művei is elbeszélések voltak, s még ezekben is a kórus beszélt el olyan eseményeket, amelyek — később, a drámákban — már megtörténtek.¹⁰ Wilamovitz szerint a dithyramboson Aristotelés egyszerűen elbeszélő tartalmú művet értett, s Platónra hivatkozik.¹¹ Platón valóban ezt írja az *Állam* Harmadik Könyvében (394c):

„... a költészet és a mesemondás vagy egészen utánzásból áll, például (...) a tragédia és a komédia, vagy egészen magának a költőnek az elbeszéléséből — ezt főképp a dithürambosokban láthatjuk.”¹²

Ha a dithyrambos epikus mű volt, fejlődhetett-e belőle dráma?

¹⁰ A. Pickard-Cambridge: *I. m.* 65.

¹¹ Von Wilamovitz-Moellendorf: *Die dramatische Technik von Sophoklés.* Berlin 1917. 314

¹² Platón: *Állam.* Fordította Szabó Miklós. Harmadik Könyv 394 c; = Platón *Összes Művei.* Bp. 1984. II/169. (Kiemelés tőlem, B. T.)

Aristotelés szerint az elbeszélés, az eposz terjedelemben is különbözik a tragédiától:

„a tragédia ugyanis leginkább egyetlen nap idejére terjed, vagy csak kevéssel haladja meg, az eposznak viszont nincs meghatározott időtartama, bár ezzel eleinte a tragédiában is ugyanúgy bántak, mint az eposzokban.”¹³

Vagyis: nem volt megfelelő az a korai gyakorlat, miszerint a tragédiák belső időtartama bármennyi lehetett, illetve az, hogy az időtartam tekintetében azonos módon jártak el az eposzok és a tragédiák szerzői.

Igaz, itt belső időről, belső időtartamról van szó. De vajon ez nincsen-e összefüggésben a mű terjedelmével?

A tragédia elemei közül a legfontosabb a tettek – az események, a cselekvések – összekapcsolása, összeállítása, aminek a révén a történet vagy a mese áll össze. A tragédia cselekedetek utánzása – ez a célja is –, hiszen az emberek cselekedeteiktől fogva boldogok vagy boldogtalanok; vagyis a cselekvésben rejlik a bekövetkező szerencse vagy a bekövetkező szerencsétlenség. Ezért van szükség alapvetően a Fordulatra (Peripeteia), amely azonban az eposzok cselekményének éppúgy tartozéka, eleme, mint a tragédiáké.

A Fordulatot azonban Aristotelés összekapcsolja a mű terjedelmével. A „tragédia – kezdi ennek a levezetését – befejezett és teljes cselekmény utánzása”.¹⁴ A teljes cselekmény az, amelynek kezdete, közepe és vége van. Az ilyen értelmű teljes cselekményű tragédiának a megfelelő nagysága az a terjedelem, amelyen belül hitelesen végbemehet a szerencséből vagy jósorsból a szerencsétlenségbe vagy a rossz-sorsba való átfordulás, átváltozás. Ez a Fordulat azonban véleményünk szerint nemcsak a belső időtartam tekintetében meghatározó, de kijelöli a verssorok számát, pontosabban a mű „hosszúságát”, s így értve: terjedelmét is.

¹³ Aristotelés: *I. m.* V. rész.

¹⁴ Aristotelés: *I. m.* VII. rész.

Ha ugyanis a Fordulat mind az eposzok, mind a tragédiák cselekményének eleme, a két különböző műnem törvényszerűségei miatt valamilyen különbségnek kell közöttük lenni. Noha Aristotelész szövege a mű egészében megtalálható Fordulatra vonatkozik, a különbség valószínűleg az, hogy a tragédiákban csak egyetlenegy Fordulat található, míg az eposzok egészében meglevő egy Fordulat mellett több is. Ez a tény pedig nemcsak az időtartamot, hanem a mű egész terjedelmét, „hosszúságát” is meghatározza. A tragédiákban található egyetlen Fordulat magyarázhatja, hogy benső időtartama egy nap, egy napfordulatnyi idő. Ennyi időtartam nem tesz lehetővé több lényeges Fordulatot.

A teljes jelzővel ellátott cselekményutánpont teljes szavának magyarázata is értelmezhető akként, hogy a tragédiákban egy Fordulat jelenik meg. Mivel a 7. fejezetet azzal kezdi, hogy „milyennek kell lennie a cselekmény összekapcsolásának” a *tragédiákban*, a teljes jelző itt olvasható kifejtését a tragédiákra vonatkozóan értelmezhetjük.

„Teljes az — írja —, aminek van kezdete, közepe és vége. Kezdet az, ami nem következik szükségképpen valami más után, utána viszont valami más van vagy történik. A vég — ellenkezőleg — az, ami más után van, vagy történik (vagy szükségszerűen, vagy a gyakoriság alapján), utána viszont nincs semmi más. A közép az, ami más után következik, s ami után is van valami más.”¹⁵

Az így meghatározott teljes történet viszont csak egyetlenegy Fordulatot tartalmazhat, noha az eposzok több Fordulata mindegyikére külön-külön is érvényes lehet. A tragédiáíró tehát azért törekszik arra, hogy cselekménye a „hosszúság tekintetében amennyire csak lehet (...) körülbelül egy napfordulásnyi időt vegyen igénybe, vagy csak kevéssé térjen el attól”,¹⁶ mert a mese, a cselekmény csak egy Fordulatot tartalmaz. S ez a Fordulat annál drámaibb, minél rövidebb idő alatt megy végbe.

¹⁵ Aristotelész: *I. m.* VII. rész.

¹⁶ Ezt a mondatot Ritoók Zsigmond készülő fordításából idézem.

Elképzelhető-e az, hogy az egyetlen Fordulatot tartalmazó teljes történet az elbeszélő tartalmú dithyrambosból fejlődött ki?

Aristotelész igen nagy nyomatékkal említi, hogy a tragédiában a tettek, a cselekvések a legfontosabbak, mert ezek hozzák létre a Fordulatot, illetve irányát. A Peripeteia vagy jósorsból rosszba, vagy rosszorsból jóba fordítja át a hős életét, és nyilván ezért erre vonatkozhatnak a kezdet, a közép és a vég megadott ismérvei. A kezdet így olyan cselekvés, amely nem szükségképpen van valami után. Ezt úgy értelmezhetjük, hogy nem a kezdet, hanem az utána következők a fontosak. Ha a hős jósorban élt, nem az eddigi jósors bemutatása a lényeges, hanem az a cselekvés, az az esemény, esetleg persze több, amely szükségszerűvé teszi életének átváltozását rosszorsba; avagy nem a rosszors megjelenítése a lényeges, hanem azok az események vagy cselekvések, amelyek szükségszerűen jóra változtatják sorsát. Ha ez így van, akkor ebből egyértelműen következik, hogy a kezdet éppúgy csak azt az eseményt vagy cselekvést (esetleg többet) tartalmazza, amely a sorsfordulatot elindítja, mint ahogy a közép azokat, amelyeken a sorsfordulat végbemegy, és mint ahogy a vég a sorsfordulat bekövetkeztét. A kezdet, a közép és a vég Aristotelész által megadott értelmezése ezen a módon képzelhető el a tragédiák cselekményének és az eposzok egy-egy epizódjának az esetében. A három etap tartalmának ilyen értelmű meghatározása a tragédiáknak a tartalmát egyértelműen leszűkíti — úgy is mondhatjuk: összesűriti — azokra a cselekvésekre, eseményekre, amelyek közvetlenül vagy szoros közvetettségben vannak az egyetlenegy Fordulattal.

A kezdet, a közép és vég ezen ismérvei nem találhatók meg az epikus művek egészében. Az epikus történet elkezdődhet úgy, hogy az első mozzanat valami más után van, s ezt az elbeszélő elbeszéli. És az elbeszélés nem tartalmaz szükségképpen sorsfordulatot; különösképpen nem egyetlenegy. És az epikus történet epizódjai nem korlátozódnak szükségszerűen a sorsfordulat etapjaira.

A dithyrambosból való eredetet illetően talán még lényegesebb az az ontológiai tényállás, hogy minden epikus történet valakinek az elbeszéléseként létezik. Minden elbeszélés tartalma szerint természetesen rajta kívül levő világra-valóságra vonatkozik, az ottani eseményeket utánozza így vagy úgy, de maga az elbeszélő történet, a történet egésze úgy, ahogyan elbeszélődik nem azonos a mítoszban vagy a valóságban megtörtént történettel; vagyis csak írójának elbeszéléseként létezik. Még akkor is, ha nincs szó szoros értelemben író, hanem csak összeállító; illetőleg akkor is, ha a történetet szerzője vagy összeállítója nem írja le. (Az előszóval hagyományozódó epikus történetek ontológiájának más kérdései is vannak, de ezekre most nem térhetünk ki.) Az elbeszélés ekként való léte természetesen lehetővé teszi, hogy maga az elbeszélés sorsfordulatot tartalmazzon, akár még azt is, hogy csak egyetlenegy Fordulatot. Az is elképzelhető, hogy az elbeszélés közben a benne szereplő alakok maguk is közvetlenül szólaljanak meg, akár dialógusban. Azonban ezek a közvetlen megszólalások és dialógusváltások mindig az *elbeszélés részeként léteznek*, s mindig — kimondva, kimondatlanul — az elbeszélő részéről a „mondta” hozzátétellel. Ez azt jelenti, hogy a közvetlen megszólalásokat az elbeszélés szervezi a mű részeivé, még az elbeszélés közben elhangzó dialógusváltásokat is. A dithyrambos kar esetében megtörténhetett elvileg, hogy az ily részeket nem a kar mondta vagy énekelte, hanem a kórus egyik tagja, netán két-három tagja közvetlenül. Még az is lehetőség elvileg, hogy az elbeszélő, a reflektáló, a leíró stb. részeket is felosztják az egyedileg megszólalók között. Ők azonban ekkor is egy történetet, illetve annak valamily részét beszélik el; az általuk elmondott részleteket ebben az esetben is az elbeszélés szervezi a mű részeivé, vagyis ezek a részletek is az elbeszélő elbeszéléseként — ennek részeként — léteznek. Az egyedileg megszólalók között még viszonyok is kialakulhatnak, de ezek már csak akkor, ha dialógusokat váltanak. Mert kölcsönös viszonyok nem alakulhatnak ki akkor, ha az egyedileg

megszólalók leíró, narratív, reflektáló stb. tartalmú részleteket mondanak vagy énekelnek.

Ha viszont a történet, az események sora nem valakinek az elbeszéléseként létezik, hanem ha az beépül a megszólalók dialógusváltásaiba, akkor a dialógusokat váltó alakok között azonnal kölcsönös viszonyok létesülnek. A dialógus ontológiai ismérve, hogy csak kölcsönös viszonyban létezhet. Ha valaki dialógust kezdeményez, azonnal kölcsönös viszonyt is kezdeményez; még akkor is, ha ez a viszony csak egyetlenegy dologra vonatkozik és esetleg pár másodpercig tart. Ha két ember dialógust vált, szükségszerű, hogy – ilyen-olyan tartalmú, ilyen-olyan intenzitású stb. – viszony legyen közöttük; dialógust egyszerűen nem lehet váltani kölcsönös viszonytól függetlenül, azon „kívül”. (A másoknak szóló előadás – tudományos, politikai beszéd, vallásos prédikáció stb. – elhangozhat kölcsönös viszony nélkül, attól függetlenül, azon „kívül” is.)

Egészen más annak a műnek a megszervező elve, amelynek története valakinek az elbeszéléseként létezik, mint annak, amelynek története az alakok közötti dialógusokba beépítve létezik. Az előbbié az, hogy az egészet valaki elbeszéli, az utóbbié – a dialógusok révén – az alakok közötti kölcsönös viszonyok és ezek változása.

A valakinek az elbeszéléseként létező történet apró, egymásból következő lépések révén – amely lépések azonosak az egyre több egyedi megszólalóval – nem formálódhat át csak dialógusokba beépült, azok által megjelenített történetté. Ha a dithyrambos kar epikus történetének az előadásában – feltételezve – a dialógusrészeket külön-külön énekesek énekelték, s így közöttük a dialógusváltások idejére létre is jött kölcsönös viszony, ez nem lehetett az „egyszerű forma”, amely a drámáig, a dialógusokban megjelenő, *azokba beépült* történet kialakulásáig vezetett akként, hogy egyre több alak mondott dialógusokat. Az epikus történeteknek egyértelműen szerves részei a narratív részletek, az olyanok, amelyek egyszerűen nem jelenhetnek meg dialógusokban.

Ezért a kórusból akárhány alakot vesznek ki és teszik egyedileg megszólalóvá, beszélővé — már nem is éneklővé — az epikus történet nem alakul át dialógusban megformálódó, kölcsönös viszonyokat megjelenítő drámává. Ehhez a valóság epikus utánzásának módjáról a művészi gondolkodásmódban kellett átváltani a drámaira; ehhez viszont más mítoszbeli történetekre és más mítoszbeli vagy valóságbeli tényezőkre volt szükség. A „más” nem jelent okvetlenül teljesen más történetet, de az ugyanazon történet más aspektusát föltétlenül. Az epikus történethez viszonyítva olyan más történetre volt szükség, amelynek lényege, az egyetlen sorsfordulat, az alakok közötti kölcsönös viszonyban jelenik meg; illetve az epikus műben is megformálható mítoszbeli vagy valóságbeli történetek azon aspektusára, amelyben egyetlen sorsfordulat található, de ez az emberek közötti kölcsönös viszonyban.

Mindezekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a dithyrambos kar, amely elbeszéli a történetet, legfeljebb egyetlenegy vonatkozásban lehetett a dráma előzménye, annyiban, hogy történetet beszélt el és nem lírai megnyilatkozásokat tartalmazott, mint a másfajta kardalok.

A tragédiának más forrása, más előzménye is kellett hogy legyen.

*

Ahogy említettük, problematikus, többek által vitatott az is, hogy a tragédia a Dionysos-mítoszból vagy a Dionysos-rítusból ered. Nézzük mítoszáat.

A legerterjedtebb változat szerint Semelé Zeustól szülte. Ezután a Korybasok vagy a titánok széttépték, húsát megfőzték és megették. A Korybasok szó, miként K. C. Guthrie mondja, azt jelenti, hogy „az isteni örültség állapotában lenni, amelyben hallucinációk fordulnak elő”.¹⁷ Az isten testé-

¹⁷ William Kate Cambers Guthrie: *The Greeks and Their Gods*. Boston, 1965. 154. Első kiadása 1950.

nek egy része megmaradt, s apja, Zeus abból teremtette újjá. Egy másik változat szerint Semelé a féltékeny Héra ravasz tanácsára azt kérte Zeustól, hogy egyszer úgy jelenjen meg neki is, mint Hérának szokott. Az erre a kérésre villám alakban megjelenő Zeus halálra sújtotta Semelét, de testéből kimentette a még meg nem született Dionysost, és saját combjába varrta. Amikor a gyermek az apjától újra megszületett, Zeus dajkákhöz küldte, akik barlangban nevelték föl. Ifjú korában az erdőket, a mezőket járta, és vadászott. Üldöztetése azután kezdődött, hogy saját istenségét akarta elismertetni az emberek között. Több király is meg akarta ölni, mivel nem akarták elismerni istenségét: Perseus, aki Dionysos kísérői közül többeket meg is ölt, mivel az argosi nők örületükben saját gyermekeiket pusztították el; továbbá Lykorgos, Pentheus, illetve a kalózok. A hozzá írt homérosi *Himnusz* a kalózokkal való esetét meséli el. Eszerint a kalózok nem tudják, ki ő, csak a kormányos veszi észre rajta az isteni jelleget. A *Himnusz* végén ő maga mondja el a kormányosnak, ki is ő:

„hogy ki vagyok, halld: messzehatóhangú Dionüszosz, kit Szemelé szült, Kadmosz lánya, mivel Zeusszal szerelembe vegyült el”.¹⁸

Dionysost azért nem sikerült senkinek sem megölni, mert ellenségeire vagy ő maga, vagy valamelyik istennő örületet bocsátott. Az örület, görög szóval „mania”, Kerényi Károly szerint mindenféle örületet jelenthet, „a szerelmi őrjöngéstől a dühkitörésig”;¹⁹ sőt, valószínűleg, az isten által való birtokoltság eksztázisáig. Ha így van, akkor a *mania* szó jelentése egyesíti az *ekstasis* („önmagához képest kívül lenni”) és az *enthusiasmos* („az isten által birtokolttnak lenni”) szavak jelentését. Az isten igen sokat vándorolt, távoli országokban is, pl. Indiában. Silénos kísérte, valamint a szatírok és a

¹⁸ *Görög Költők Antológiája*. Válogatta, szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta Falus Róbert. Bp. 1959. 169. Fordította Devecseri Gábor.

¹⁹ Kerényi Károly: *Görög mitológia*. Bp. 1977. 169.

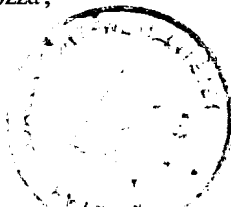
menádok. Utazásai során mindig saját istenségét akarta elismertetni, s azok közül, akik erre nem voltak hajlandók, többeket megölt; pl. az amazonok közül; Damaszkusz királyát pedig elevenen megnyúzta.

Dionysos mítoszában már születésekor megjelenik az előbb említett örületből elkövetett cselekvés. Amikor Zeus kiemelte saját testéből, s a gyermek így már másodszor született meg, Hermésszel Inóhoz és Athamashoz küldte, hogy dajkálják és neveljék fel a kisedet. Ők előbb elrejtették Héra elől, de ő észrevette a csejt, s örületet bocsátott rájuk. Ebben az állapotban Athamas szarvasnak nézte idősebb fiát és így ölte meg; Inó pedig a fiatalabbat, Melikertést „forróvizet üstbe dobta, aztán halt gyermekével együtt a tengerbe vetette magát”.²⁰ Később, amikor már saját istenségét akarta elfogadtatni, ő maga bocsátott örületet az ellene szegülőkre. Minyas király három szorgalmas lánya szidalmazta azokat a nőket, akik elhagyván otthoni teendőiket, a hegyekben az istennel táncoltak. A Dionysos által rájuk bocsátott örületben kisorsolták, melyikük gyermekét áldozzák föl. Akire a sorshúzás esett, saját gyermekét tépte szét. Proitos király lányaira azért bocsátott örületet, mert nem akartak rítusaiban részt venni. Ők ebbéli állapotukban teheneknek képzeltek magukat. Agaué és testvérei — akik egyébként Dionysos anyjának, Semelének voltak a testvérei — sem hittek az istenben, miként Agaué fia, Pentheus sem. Agaué is saját gyermekét, Pentheust tépte szét.

G. Murray így írja le Dionysos rítusának elemeit, amelyeket a tragédiák elemei mögött, mint azok eredetét gyanítja:

1. AGON vagy Harc, amelyben az Év-Démon (az évenként meghaló-és-feltámadó Vegetáció Isten) ellenségeivel harcol;
2. PATHOS vagy Szerencsétlenség, amely gyakran a Sparagmos, a darabokra tépés formáját ölti fel;
3. a KÜLDÖNC megérkezése, aki a híreket hozza;

²⁰ Kerényi K.: *I. m.* 172.

4. LAMENTÁCIÓ vagy Siratás, amely gyakran összemosódik az Örvezetés Dalával;

5. FELFEDEZÉS vagy Felismerés, amelyben az elrejtett-ről, a széttépettről vagy a szétszórtról felismerik, hogy isten;

6. EPIPHANIA vagy Dicsőséges Feltámadás.²¹

G. Murray hozzáteszi, hogy „a tragédia általános összetétele igen erősen eltávolodott a rögzített rítus monotóniájától”.²² A tragédiáról általánosságban is megállapítja, hogy nem magát a mítoszt formálták meg dialógusokban, hanem: a tragédia

„lényegében egy rítus eljátszása, vagy inkább azé, amit a görögök *aitionnak* neveztek; ez olyan feltételezett történelmi esemény, amely a rítusnak az eredete vagy »oka« ”.²³

Utal arra is, hogy a tragédiák hősei azok voltak, akik lényegükben hasonlóak Dionysoshoz; mint pl. Pentheus, Lykor-gos, Hippolytos, Aktaion, Oidipus.

Dionysos kétségkívül minősíthető Vegetáció Istennek, hiszen, mint Guthrie mondja: a természetben levő

„összes nedves elemet képviselte (. . .), vagyis nemcsak a bort, de az állatok vérét, a hímneműek semenjét, amely megtermékenyíti a nőneműeket, s a növények lédús életnedvét . . .”²⁴

A Dionysos-mítoszból vagy -rítusból való eredet mégis kétségbe vonható. Arthur Pickard-Cambridge azon az alapon tette meg, miszerint

„nincs egyetlen általunk ismert dráma sem, amelyben az epiphania olyan istennek vagy hősnek az epiphániája, aki meg volt ölvé”.²⁵

H. Muller — Pickard-Cambridge-re hivatkozva — ehhez még azt is hozzáteszi, hogy „nincs egy sem, amelyben a hős

²¹ Gilbert Murray: *Euripides and his Age*. London, 1965. 30. Első kiadása 1918.

²² G. Murray: *I. m.* 31. Az összetételen az összetevő elemeket érti.

²³ G. Murray: *I. m.* 31.

²⁴ K. C. Guthrie: *I. m.* 156.

²⁵ A. Pickard-Cambridge: *I. m.* 127—128.

vagy az isten feltámadna”.²⁶ Ő maga azt a kétkedő kérdést teszi fel, hogy ha az Évszaki Rítusok az egész Közel-Keleten és a Mediterraneumban ismertek voltak, miként lehetséges, hogy csak a görögöknél bontakozott ki ebből tragédia?²⁷

Kétségtelen, G. Murray elmélete csak Euripidés *Bakk-hánsnő*kjével igazolható, noha ő még a *Hippolytost* és az *Andromachét* is úgy említi, mint amelyekben a rítus elemei megtalálhatók.

Azt azonban Pickard-Cambridge is elismeri, hogy Dionysos valamiképp a meghaló-és-feltámadó istenek sorába tartozik. Erre bizonyítékként azt említi, hogy Dionysos menád-jainak eksztatikus tánca azokra az eksztatikus táncokra hasonlít, amelyek a minosi és a mykénei művészi munkákon láthatók.²⁸ Még azt is megjegyzi, hogy

„A rítus jelöli a természet azon erői fölötti felülkerekedést, amelyek ellenállnak a vegetáció új növekedésének, de a történetben ez az ellenállás átváltozik az emberi királyoknak Dionysos imádásával és a menádokkal szembeni ellenállássá.”²⁹

Úgy gondoljuk, ez utóbbi nagyon figyelemre méltó megjegyzés, amelyre vissza fogunk térni.

Egészen természetesnek kell tartanunk azt, hogy az általunk ismert tragédiák zöme nem követi sem a Dionysos mítoszban megjelenő történetet, sem az Évszaki Rítusok G. Murray által megállapított elemeit és azok sorrendjét. Akár a mítosznak, akár a rítusnak a pontosabb, a „szó szerintihez” közelebb álló követése akkor lenne lehetséges, ha egy műnem kifejlődése a biológiában érvényes, mechanikus fejlődéskoncepciót követné.

A mi véleményünk is az, hogy a műnemek kifejlődése történeti-társadalmi igényekkel magyarázható, s így abból a szociológiai és kulturális háttérből-hagyományból, valamint

²⁶ Herbert J. Muller: *The Spirit of Tragedy*. New York, 1965. 28. Első kiadása 1956.

²⁷ Vö.: H. Muller: *I. m.* 30.

²⁸ A. Pickard-Cambridge: *I. m.* 128.

²⁹ A. Pickard-Cambridge: *I. m.* 128.

abból a környezetből vezethető le, amely felépítette a világhoz való adott viszonyt, a korra jellemző gondolkodásmódot és az akkor érvényes gondolköröket.

Az ugyanis tény, hogy a tragédiákban a hős nem támad fel halála után; noha Euripidés *Az őrvongó Héraklés* című művében Héraklés feljön az Alvilágból – ami a halál jelképe –, s az *Alkéstis*ben felhossa onnan a címadó hősnőt. Sőt, már Aischylosnál „meghal” Prométheus, amikor megtagadván a Zeus uralmát fenyegető titok elmondását, Zeus ráborítja a hegyeket. És tudjuk, egyidő múlva „feltámad”, megszabadul az Alvilág egyik szimbolikus megjelenésformájától.

A széttépés, a halál Dionysos esetében azonnal születése után történik, s Zeus ekkor szüli újjá. Jane Harrison a dithyrambost Születési Dalnak tartja. Hivatkozik Platónra (*Törvények* 700b); majd Euripidés *Bakkhánsnőjének* egyik kardalára (518 és köv.), amelyben a dithyrambos szó előfordul. J. Harrison szerint a szó jelentése: Kettős Ajtó; ami Dionysos kettős születésére utalna. Az Euripidés jelzett helyén előforduló szót G. Murray az angol fordításban „Thou of the Twofold Door”-nak adja meg („Te, a Kettős Ajtajú”). Ha ez mind igaz, akkor a kettős születés nem utalhat a Vegetáció Istennek évenként bekövetkező halálára-és-feltámadására; Dionysosnak ezt a kettős születését még általánosítás vagy szimbolizáció révén sem lehet összekötni az évenként bekövetkező meghalással-és-feltámadással.

Mindez azt is jelentené, hogy a Dionysos mítoszából vagy rítusából *nem magának az istennek* a története szolgálhatott előképként vagy előzményként. Ettől persze ennek a mítosznak vagy rítusnak a *gondolköre* forrásként szerepelhetett; és ennek egyik aspektusából levezethetők a tragédia leglényegesebb tartalmi aspektusai.

Ahhoz azonban, hogy ezt megtegyük, azt kell meggondolnunk, milyen előzményei lehettek a tragédia „poézisének”, „csinálásának”; vagyis miből alakíthatták ki megjelenésformáját, ha az a dithyrambos karból nem volt lehetséges.

A közel-keleti, óegyiptomi stb. Vegetáció Istenek mítoszához a görög mítoszok közül Déméter és Persephoné mítosza áll igen közel. Ezen mítoszkör és az Osiris-Set-Isis mítoszkör között igen sok hasonlóság található.

Ez utóbbi a „tartalma” az óegyiptomi ún. *Koronázási Drámának*. Szövegét a 12. dinasztia egyik uralkodójának, I. Sesostrisnak (Senunset) trónra lépésekor, az i. e. 1970-ben írták le. A szöveg azonban jóval korábbi; Kurt Sethe szerint kb. az i. e. 3300-ból, Henri Frankfort szerint az i. e. 2000-ből való.³⁰ Ő a *Trónralépés misztériumdramája* címen említi. Szövegét Th. Gaster közli, de egy rész található Frankfort könyvében is. H. Frankfort szerint a szöveg három részre oszlik: 1. amelyik a rituális, hang nélküli, mimetikus cselekvéseket rögzíti; 2. amely a mítosz interpretációja; és 3. a dialógusok. A szöveg egyik részlete a két fordításban így hangzik:

Th. Gasternél:

- (1) Mimetikus harc a két bajnok között;
- (2) Horus és Set harcolnak. Geb, a föld istene meghagyja végül nekik, hogy álljanak el a harctól;
- (3) GEB (Horusnak és Setnek) Töröljétek ki az egymással való harc gondolatát!

HORUS (követőihez, akik segítik őt) Ti vagytok azok, akiknek ez szól! Ő nektek mondja, hogy álljatok el a harctól.³¹

H. Frankfortnál:

- (1) Az történt, hogy harc volt;
- (2) Ez azt jelenti, hogy Horus harcol Settel;
- (3) GEB beszél Horushoz és Sethez: Hagyjátok abba!
- (2) Színpadi utasítás: Konfliktus Horus és Set között. Harc.

³⁰ Th. Gaster: *I. m.* 80.; illetve Henri Frankfort: *Kingship and the Gods. A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society and Nature*. Chicago—London, 1978. 123.

³¹ Th. Gaster: *I. m.* 387.

- (1) Horus beszél Horus Gyermekeihez:
 (3) Ti vagytok azok, akiknek abba kell hagynotok.
 (2) Színpadi utasítás: Konfliktus Horus Gyermekei és Set követői között. Boksolás.³²

Közismert, hogy a görög eleusisi misztériumok a Vegetáció Istennőnek, Déméternek és lányának, Persephonének a mítoszáat ritualizálták. Igaz, erről a misztériumról igen keveset lehet tudni, de Kerényi Károly megadta a szertartás összetevő elemeit. Ez a beavatási szertartás volt, amelynek ceremóniáját a hierophantés végezte. Ő egyfelől fel- és bemutatta a rítushoz tartozó szent tárgyakat; másfelől ő vezette a himnuszok éneklését. Az egész szertartást *drésmosynének* nevezték, s három összetevő eleme volt:

1. *drómenon*-ok; vagyis cselekvések; azaz: tenni;
2. *legómena*; vagyis: mondani;
3. *deiknymena*; vagyis: mutatni.³³

Például a szertartás utolsó napján, a vízáldozat során a legomena: „hye!”, vagyis: „essen!”, s amikor a hierophantés ezt mondta, a beavatandók fejüket az ég felé fordították; s amikor azt mondta: „kue!”, vagyis: „legyen gyümölcsöző!”, akkor a föld felé. Ez a két mozdulat volt ekkor a drómena. A deiknymena, vagyis a megmutatott tárgy a bűgőcsigához hasonlatos két edény volt, s ebből öntötték a vizet; az egyikből kelet, a születés helye felé, a másikkal nyugat, a halál helye felé. Ez a kiöntés is drómenának számított.

Mind a két szöveg tartalmaz tehát hang nélküli cselekvéseket, elbeszélő és interpretáló szövegeket és — ha az idézett eleusisi részletből nem derül is ki egyértelműen, az óegyiptomiból igen — dialógusokat.

³² H. Frankfort: *I. m.* 129.

³³ Vö.: Kerényi Károly: *Prótogonos Koré.* = Kerényi Károly: *Halhatatlanság és Apollón-vallás.* Bp. 1984. 427–471. Különösen 464.

A rítus megjelenésmódjának ez a hármassága meggyőződé-
sünk szerint sokkal inkább lehetett a drámaműnem meg-
jelenésformájának az előzménye, mint a dithyrambos kar.
Hiszen itt nemcsak a történet elbeszélője található meg, ha-
nem a történeten belül a dialógusokat mondó és a hang nél-
kül cselekvő személyek egyaránt; s ez utóbbiak a dithy-
rambos karból mindenképpen hiányzanak. Valószínű, hogy
az eleusisi misztériumban a beavatandó volt az, aki nemcsak
szövegeket — esetleg dialógusokat is — mondott, hanem
hang nélküli cselekvéseket is végzett. Kerényi Károly idézi
a beavatott „gyónását”:

„Böjtöltem, ittam a kykeón nevű italból, vettem a szekrénykéből, s
miután működtem vele, a kosárba tettem s a kosárból a szekrényké-
be.”³⁴

Ez a szöveg egyértelműen jelzi, ha tartalmát, jelentését nem
értjük is, hogy a beavatandó végrehajtott mimetikus vagy
szimbolikus cselekvéseket, esetleg dialógusok közben vagy
szöveg nélkül.

Guthrie még azt is mondja, hogy a ceremónia legfőbb
pontja az volt, amikor „szimbolikus eljátszották a beava-
tott újjászületését Déméter méhéből”.³⁵ Az eleusisi rítusban
a dialógusokat váltó két vagy három alak éppúgy adottság
lehetett, mint a beszéd nélküli, mai szóval: illusztratív cse-
lekvéseket elvégző alakok.

Az eleusisi rítus minden bizonnyal annak ellenére jelen
lehetett a görögök gondolatvilágában, hogy konkrét meg-
jelenésmódját a beavatottak nem árulhatták el; az szigorú
titoknak számított. A rítus tartalmát — Déméter és Per-
sephoné történetét — semmiképp sem kellett, illetve lehetett
titkolni, hiszen ismeretes volt. Kerényi Károly megjegyzi,
hogy

³⁴ Kerényi K.: *Prótoġonos* . . . I. m. 456.

³⁵ K. C. Guthrie: I. m. 292.

„Az eleusisi titkot nem akkor árulták el, ha Koré elrablását *elmesélték*, hanem ha megjelenítésének eleusisi módját: az eleusisi *táncmódot* utánozták.”³⁶

Nos, elképzelhető, hogy Aischylos gondolatvilágában — akit egyébként beavattak az eleusisi misztériumba — az eleusisi táncmód is helyet kapott, amikor az ének helyett a beszédet, vagyis — mint utaltunk rá — a dialógust tette meg a történet megjelenítésének a módjává.

Amikor ezt megtette, a dráma létrejöttének folyamatában olyan „ugrás” következett be, amely az új műnem kialakulását jelentette. Itt tehát nem „folyamatos és összefüggő” fejlődési vonalról van szó, hanem több előzményről, amelyek között az egyik az eleusisi rítus lehetett, s amely előzmények „ugrásszerűen” állottak össze új műnemmé. Az eleusisi rítus ebből a szempontból azért tűnik jelentősnek, mint a megjelenésforma előzménye, mert a hang nélkül cselekvők éppúgy *benne* voltak a történetben, mint a dialógusokat váltó alakok. Márpedig, ha egy alak *benne* van a történetben, akkor annak egyértelműen jelentésteli viszonyban kell lennie nemcsak az adott tárggyal — pl. a vízeskorsóval, a szekrénykével stb. —, hanem ennek jelentésével, s így ezen keresztül a történetben megjelenő, abban részt vevő alakkal; pl. Démétérrel vagy Persephonéval. Amikor pedig dialógusokat mondott, szükségyszerűen kellett viszonyba kerülnie a másikkal. Vagyis, a megjelenítést végző alakok egymáshoz való *kölcsönös viszonya* itt, ebben a megjelenésformában sokkal inkább megvolt vagy meglehetett, mint azon kórus tagjai között, akik — esetleg egymás után mondván a mondatokat — egy történetet elbeszéltek.

És ebből a megjelenítésmódból logikusabb a „teljes” történet kezdete, közepe és vége ismérveinek — amelyeket Aristotelész adott meg — a kialakulása. A kezdet, „ami nem következik szükségképpen valami más után” jóval kevésbé

³⁶ Kerényi K.: *Prótagonos . . . I. m.* 459. Kiemelések a szerzőtől, B. T.

szükségszerű ismérve az epikus történet első mozzanatának. Egy epikus történetet bárhol el lehet kezdeni, s itt a lehető legegyszerűbb az előzményekre vagy a múltra utalni, továbbá egy állapotot — pl. akár a boldog, akár a rosszsorsot, amely majd a kezdet után kezd átváltozni — bemutatni. Nem szükséges tehát, hogy az epikus mű az aristotelési értelemben „teljes” legyen és még meghatározott terjedelme is legyen. Ha a dithyrambos kar Dionysos mítoszát mondta el, akkor legfeljebb az egész élettörténetnek lehetett meg az aristotelési értelmű kezdete, közepe és vége; vagyis annak, amely az isten születésétől az Olymposra való felszállásáig mondta el életét. Ebben viszont már több Fordulat is van; és lehet, hogy ez a történet teljes, de nincs meghatározott terjedelme. A teljes élettörténet elbeszélése sem tartalmazza szükségszerűen az isten életének minden epizódját. Az egyik elbeszélés kihagyhat olyan részeket, amelyeket egy másik elbeszél. Ugyanakkor az epikus elbeszélés esetében elképzelhetetlen, hogy némely személy hang nélküli, fizikai cselekvéseket hajtson végre.

Az eleusisi misztérium drómenonjait és a deiknymenákat a dialógusokba be lehet építeni, egyébe lehet formálni. A *Perzsák* elején Atossza elmeséli álmát,³⁷ amelyben két szép ruhás nő jelent meg, akik egymással perbe szálltak, majd fia lefogta őket, s megjuhászta. Az ilyen részeknek éppúgy az

³⁷ „Két szépruhás nőt láttatott a látomás; / az első perzsa fátyolokkal ékesen, / a második könnyű dórruhában tünt elém; / ma élő nőnél szebb, sudárabb mindenik, / eszményi szépség, egy család két gyermeke. / Kockán a sors ennek Hellaszt vetette ki / hazául, annak a barbárok földéit. / Egymással mintha perbe szálltak volna — úgy / rémlett nekem. Fiam, hogy észbevette ezt, / lefogta őket, megjuhászta, hámoikat / dobott nyakukra, harcszekérbe fogta be. / A perzsa nő a hámot büszkén vette fel, / zabláknak száját dugva engedelmesen. / Ágaskodik a másik és kezével a / kocsiszerszámokat izekre tépi, majd, / leszórva zabláját, a jármot eltöri. / Fiam lefordul. Apja áll, Dareiosz ott. / Megszánja Xerxészt. Ez, hogy megpillantja őt, / körül a testén megszaggatja köntösét”. — Fordította Jánosy István. Aiszkülosz: *Perzsák*. = Aiszkülosz *Drámái*. Bp. 1971. 15.

eleusisi drómenonok szolgálhattak előképül, mint ahogy esetleg a *Heten Théba ellen* még Aischylostól származó befejezésében Antigoné és Isméné a jajongás közben is elvégezhetett fizikai cselekvéseket. Az *Oresteia* első részében (*Agamemnon*) Klytaimnéstra előhívja a szolgálólányokat, hogy terítsenek le bíborszőnyeget Agamemnón lába elé, amit ők hang nélküli cselekvésekkel meg is tesznek. A trológia második részében Orestés kimondva is hajfürttel áldoz, vagyis beszéd közben hajt végre fizikai, rituális cselekvést; és ugyanezt teszi — edényből önt áldozatot apja sírjára — Élektra is. Az *Eumenisek* című harmadik részben az Erinysek hasonlóképpen hang nélkül mozognak, rémisztik Orestést.

A drámák Hírnök alakját többen az Évszaki Rítusokból származtatják. G. Murray azt írja, hogy ezen rítusok főalakjainak sorsa mindig a széttépés, a szétszórás, de

„Ezt a Pathost úgy látszik sohasem jelenítették meg a hallgatóság szeme előtt. (Ennek okát nem nehéz sejteni, és valóban szükséges volt [ti. elbeszélni és nem megjeleníteni, B. T.] abban az időben, amikor még csak egy színész volt).”³⁸

A széttépést, a szétszórást valóban nem lehet akkor megjeleníteni, ha a megjelenésforma már nem elbeszélés, hanem kizárólag dialógus. De lehet a hang nélkül cselekvők szimbolikus cselekvései révén, amelyeknek jelentését vagy az értelmező vagy a mű egyik alakja adja meg. A *Koronázási Drámában* pl. magokat szórnak a földre, s ezek szimbolizálják Osirist, amit azután szamarakkal és kecskékkal — nyilván ezeket játszó emberekkel — tapostatnak, s ez a cselekvés szimbolizálta Osiris széttépését, szétszórását. Az állatokat azután ütlegetésekkel elűzték. Közben Horus ezeket mondta:

„Íme, ó ti, Set szövetségei / Én ütlek titeket, ahogyan ti hajdanában ütöttétek uramat! / Hát: én parancsolom nektek: ne csépeljé-

³⁸ G. Murray: *Excursus* ... = J. Harrison: *I. m.* 343.

tek uramat többé! / Osirishoz / Lásd, én ütöm azokat, akik téged ütöttek.”³⁹

A dithyrambos karban nincs szükség külön értelmezésre és értelmezőre, hiszen maga az elbeszélés tartalmazhatja — ha szükséges — az értelmező tartalmú mondatokat. Az ilyen elbeszélésben a széttépést minden további nélkül a műforma szerves részeként el lehet beszélni. A mítoszi történetet elbeszélő dithyrambos kar Dionysos széttépését is elbeszélhette.

Hírnökre akkor van már szükség, amikor a történet egésze vagy zöme dialógusokba beépítve jelenik meg. Az elbeszélésben az elbeszélés során a történet bárhova „oda tud menni”, ugyancsak az elbeszélő formából szervesen következően. Vagyis az elbeszélés története vagy annak egy adott részlete nemcsak „ott lehet”, ahol a dialógusokat váltó alakok éppen vannak; vagy azon a „helyen”, ahol az elbeszélő események éppen vannak. Ha a történet dialógusokba beépítve jelenik meg, a Hírnök beléptetése ugyancsak a műformából szervesen következő szükségszerűség. De ez már az új műnem törvényszerűségeiből fakadó szükségszerűség. A csak dialógusokat mondó alakok és helyzeteik, illetve a dialógusokba beépített történet nem tud bármely pillanatban „oda” menni, ahol a történethez szervesen hozzátartozó események lezajlanak; különösképpen az olyan események, amelyeket nem lehet hitelesen dialógusokba beépíteni, mint amilyen a széttépés aktusa. És ezek közlésére született meg a Hírnök alakja, de már a drámában.

A Hírnök mindig a történeten, a *történet világán belül levő alakoknak* mondja el híreit; az epikus történet elbeszélője ezt már csak azért sem teheti meg, mert ő nincs benne a történetben; lévén, hogy az egész történet az ő elbeszéléseként létezik. Az elbeszélésben benne levő alakok közül egyik sem változhat át Hírnökké, hiszen azokat az eseményeket, amelyeket Hírnökként elmondana, maga az elbeszélés közöl-

³⁹ Th. Gaster: *I. m.* 383—384.

heti, maga az elbeszélés mehet „oda”, ahol a Hírnök által elbeszélendő események megtörténnek. Ha a történet „nem megy oda”, hanem az elbeszélésén belül ezek elmondására Hírnököt alkalmaz, ez mindenképpen képtelen törés az elbeszélésen belül. Hírnökre ezért csak a dialógusokba beépített és így megjelenített történet esetében van szükség; s olyanokat mond el a történetben benne lévőknek, amik máshol történtek meg, mint ahol a dialógusokat váltó alakok éppen vannak.

A rítusokban megjelenő történetek értelmező-magyarázó alakjának viszont ugyanaz a funkciója, mint a drámában a Hírnöknek: mind a történetben benne levő alakoknak, mind a befogadóknak értelmez olyanokat, amiket ők nem tudhatnak, miként ahogy a Hírnök is olyanokat mond el a dráma alakjainak, amiket ők nem láthatnak és így nem tudhatnak. Így a Hírnök a rítusok értelmező-magyarázó alakjának vagy az epikus művek ilyen tartalmú szövegeinek a funkciójából alakulhatott ki; a dithyrambosban nem volt rá szükség.

*

Ugyanakkor sem az Évszaki Rítusokban, sem az eleusisi misztériumban — legalábbis annyiból ítélve, amennyit tudhatunk róla —, nem található meg a tragédia Aristotelés szerinti két lényeges eleme, a Fordulat (Peripeteia) és a Felismerés (Anagnorisis); illetve az, ami a legjobb: a kettőnek az egybeesése.

A Vegetáció Isten vagy Istennő közel-keleti, óegyiptomi stb. rítusainak esetében éppen úgy, mint Déméter és Persephoné mítoszának vagy rítusának világán belül, mind pedig a befogadók körében nyilván mindenki előre tudta, hogy az isten meghal, és az sem lehetett senkinek a számára sem kétséges, hogy fel fog támadni; sőt, még az sem, hogy aki feltámad, az ugyanaz, mint aki meghalt. Itt tehát az isten feltámadása jelenthette volna a Fordulatot és a Felismerést. Aristotelés szerint „A fordulat — amint már meghatároztuk

— a végbemenő dolgok ellenkezőjükre való átváltozása . . .”⁴⁰
 Ha szó szerint értelmezzük ezt a megállapítást, a Vegetáció Isten feltámadása minősíthető Fordulatnak. Ez a Peripeiteia azonban nem nemtudásból, előzőleg fel nem ismert, nem tudott dolog felismeréséből, megtudásából következett be. Így sokkal inkább Epiphaniának minősíthető, az ő dicsőséges megnyilatkozásának, önmaga megmutatásának. Mivel ez a Fordulat előre tudható volt, és mivel éppen azokat a cselekvéseket végezték el, amelyek a Vegetáció Isten újjáéledését, az isten feltámadását segítette, hát ezért minősíthető ez a feltámadás sokkal inkább Epiphaniának, mint Anagnorisisnek.

Valódi, igazi Fordulat és Felismerés, méghozzá olyan, amelyek egybeesnek, megtalálható viszont a Dionysos-mítoszban. De itt sem magának az istennek a történetében. Nagyon jelentősnek kell tartanunk, hogy az egyszerre bekövetkező Peripeiteia és Anagnorisis az ebben a mítoszban szereplő emberalakok történetében található meg. Amikor az őt, vagyis isten mivoltát fel nem ismerő kalózokra örületet bocsát, s a kalózokat delfinekké változtatja, akkor a Kormányos igazi Fordulatot és Felismerést él át, azt, hogy aki ezt művelte: isten. A többi eset is ugyanilyen. A szorgalmas és dolgozó lányok az isten adományát, a mámort és az eksztázist elutasítják, mint az ő életvitelüktől és ételvitelüktől idegen dolgot, s az isten által rájuk bocsátott maniában egyszerre lesznek „önmagukon kívül levőkké” és az „isten által birtokoltta”; és ebben az állapotban tépik szét saját gyermekeiket. Amikor egyszerre kijózanodnak, nos akkor élik át a valódi Fordulatot és Felismerést, méghozzá többszörösen. Ekkor ismerik fel, hogy akit széttéptek, saját gyermekük volt — addig másnak nézték őket —; továbbá, hogy ezt olyan állapotban követték el, amelynek lehetőségét maguktól elutasították; továbbá, hogy akit nem akartak istennek el- és felismerni, az mégiscsak isten. Egyébként a mítosznak pontosan

⁴⁰ Aristotelész: *I. m.* XI. rész.

egyik ilyen részletét jeleníti meg az az egyetlen fennmaradt dráma, amelynek a Dionysos-mítosz a témája, s amelyre G. Murray azon elmélete épült, miszerint a tragédia a Dionysos-mítoszból bontakozott ki: Euripidész *Bakkhánsnő*ke.

És itt, ezekben a történetekben csak egyetlenegy Fordulat található. A Kalózok, Minyas király lányai, Pentheus és Agaué szerencsében, jósorsban éltek az isten megjelenéséig. S ez olyan kezdet, amely előtt volt életük, helyzetük, sorsuk nem sokat számít. Ezért állítható, hogy az isten megjelenése életükben „nem következik szükségképpen valami más után”. Ami ugyanis a kezdet előttről fontos, az az eksztázis vagy a mania elutasítását kialakító alkati adottságoknak vagy életeseményeknek a bemutatása lenne, ám ezek lényegtelenek. A történet éppen a kialakult, a meglevő vagy megszilárdult magatartásnak vagy a világhoz való elégtelen, egyoldalú viszonynak a *következményeit* jeleníti meg; illetve az ilyen viszonyból fakadó, az isten által rájuk mért büntetést. Itt a vég után nincs semmi más, legalábbis tettek, cselekvések értelmében; legfeljebb a tanulság levonása értelmében.

A Vegetáció Isten vagy Istennő története és a Dionysosz-szal kapcsolatba került emberalakok története között van még egy lényeges különbség, s ez ismét az utóbbira mutat, mint a tragédia egyik előzményére.

A Vegetáció Isten vagy Istennő története a világszemlélet következtében abszolút determinált. Halála az élet, a vegetáció szempontjából nem „szükségyszerűnek”, hanem „természetesnek” minősíthető, miként ugyanilyennek feltámadása is. Hiszen a vegetáció ereje vagy létrehozó törvényszerűsége nem hal meg, hanem csak egy újabb fázisba kerül, amit képviselőjének a halála jelképez. Képviselője is nagyobb erő az ember erejénél, s mint ilyen nagyobb erő, aki meghal-és-feltámad csak isten lehet. Ezek a rítusok általában a „halállal” vagy a „halál” fölötti siránkozással kezdődnek és a feltámadással, az isten újra megjelenésével végződnek. Mivel ez a kettő a világszemléletben egyfelől természetes, másfelől determinált, a történet hangsúlya nem a kez-

detre és a végre helyeződik, hanem a középbe. A rítus megvalósításának épp az a célja, hogy az ember eme cselekvésével hozzájáruljon az isten feltámadásához, a vegetáció újra való életéhez. Az ember a rítusban együtt dolgozik, együtt munkálkodik azzal az erővel — magával a Vegetáció Istennel —, amely meghalt ahhoz, hogy ugyanaz feltámadjon. A rítust végző ember és az isten együttmunkálkodása szünteti meg az újjáéledést gátló vagy bénító erőket. Ezért van a hangsúly a középben.

Ám ebben az esetben sajátos viszony van a kezdet, a közép és a vég között. A történet közepének alakulása és a közép után bekövetkező vég nem a kezdet meghatározott, speciális tartalmaiba van potenciálisan beépítve: eme három etap tartalmának mindegyike és egymáshoz való viszonyuk *közvetlenül* a világszemléletbe van beépítve; és így nem a történet sugallja a világképet, hanem a világkép hozza létre a történetet. Ez annyit is jelent, hogy a Vegetáció Isten történetét a világszemlélet rendezi el, méghozzá eleve, s ez a történet ezért nem ismer tétet. A kezdet ezért nem is fontos. Az események csak a világszemléletben benne levő erővonalak mentén haladhatnak; nincs lehetőség nem várt vagy akár csak lehetséges fordulatra sem. Így nemcsak a vég tartalmaz eleve meglevő, már a kezdet előtt kialakult mozzanatokot a világszemlélet — és nem a központi alak cselekedetei! — alapján, hanem a kezdet is eleve, a világszemlélet alapján meghatározott tartalmakkal rendelkezik. Ez azonban azt is jelenti, hogy a kezdet, a közép és a vég között maradéktalan összhang, tökéletes harmónia van. A kezdetben nem jelenhet meg az a tét, hogy a Vegetáció Isten meghal vagy nem hal meg; a közép eseményei nem hordozhatják azt a tétet, hogy feltámad-e vagy nem.

Láttuk, Pickard-Cambridge megjegyezte, hogy azon rítusok erői, amelyek a vegetáció újjáéledését gátolták vagy bénították, Dionysos történetében átváltoztak a királyokban és a királylányokban levő ellenállássá, amellyel nem akarják elismerni istenségét, az általa képviselt világerőt és ennek meg-

testesítőit, a menádokat. A királyok és királylányok életében, sorsában mindig van egy „pillanat”, amely még az örület rájuk bocsátása előtt lehetővé teszi az isten fel- és elismerését, a hozzá való csatlakozást. És ezt mulasztják el, mert valami vakká teszi őket. A kalózokat a pénzvággy (olyan embernek látják, akiért nagy váltságdíjat kaphatnak), Minyas király lányait az, hogy csak a józan és szorgos háziéletet és házitevékenységet tartják az egyedül helyesnek stb. Itt tehát a kezdet olyan mozzanatokat is tartalmaz, amelyek a világszemlélet által nem determináltak, mert azok az adott ember tartalmai. És ez a kezdet lehetőséget ad arra a választásra, amelyből a Fordulat és a Felismerés majd bekövetkezik. A választási lehetőséggel együtt megjelenik a tét.

A kezdetnek van még egy további ismérve is. Dionysos azért lép velük kapcsolatba, hogy megváltoztassa az emberek hozzá való viszonyát; előbb szóval, magyarázattal, rábeszéléssel és fenyegetéssel, s mivel ezek eredménytelenek, a rájuk bocsátott örülettel. Ezzel nemcsak olyan kezdetet láthatunk itt, amely tétet tartalmaz, hanem olyan tartalommal rendelkező kezdetet, amely nincs szükségképpen valami más után, sőt még olyat is, amely potenciálisan magában hordozza a viszonyváltozás szükségszerűségét. Ezzel a tartalmi mozzanattal a kezdet olyan újabb aspektust kapott, ami egyben már a drámaműnem egyik alapvetően meghatározó ismérve: a történet kezdetén kialakul egy szituáció. Értelmezésünkben a szituáció jelentése — amelyet minden dráma kezdetén megtalálunk —: az alakok viszonyának az a pillanata, amelytől kezdve a viszonyoknak változniuk kell. Ez Dionysos és az emberalakok találkozásának pillanatát teljes mértékben jellemzi. A viszonyváltozásra az Évszaki Rítusokban, a Vegetáció Isten rítusaiban egyszerűen nincs mód és így nincs szükség. Itt, a Dionysos-mítosz ezen részleteiben, a kezdet említett tartalmi ismérveinek következtében a kezdet, a közép és a vég maradéktalan összhangja, abszolút harmóniája megszűnik. A középet és véget az fogja meghatározni, mit dönt az emberalak a kezdetben. S ez a döntés

fogja meghatározni, milyen műfajú lesz a történet: jósorsból rosszba forduló tragédia-e, vagy rosszorsból jóba forduló komédia-e.

A tragédia és a komédia között Aristotelés ugyanis két módon tesz különbséget. Az egyiket a főalakok erkölcsi minéműsége vagy társadalmi helyzete alapján, a másikat a történet irányultsága alapján határozza meg. A szerencséből vagy jósorsból a szerencsétlenségbe vagy rosszorsba forduló történetet nevezi tragédiának; a szerencsétlenségből vagy rosszorsból a szerencsébe vagy jósorsba forduló történetet bemutató művet pedig komédiának. Ez a kétféle vég a Vegetáció Istenek történetében még egybeesett. Jósorsban élt, s a jósorsot biztosító világerők természetes folyamánként, átváltozásaként utolérte a rosszors, a halál, de ez ismét jósorsba, feltámadásba fordult át. Ugyanannak a valakinek a halála-és-feltámadása csak akkor képzelhető el, ha az isten.

A 7. század elején azonban „megszólal az emberi személyiség”. Ritoók Zsigmond írja, hogy az irodalomban

„Az első, aki tudatosan, mint egyéniség szólal meg, még egyelőre epikus formában, de már szinte széttörve azt, a boiótiai parasztköltő, Hesiodos (VII. sz. eleje)”.⁴¹

A görög kultúra aranykora című monográfia „A személyiség megszólalása” című fejezete⁴² kifejti az egyéniség szerepének a megnövekedését. Az epikus forma után Archilochosnál szólal meg a személyiség lírai módon, az érzelmek világának változatosságával együtt. Ritoók Zsigmond levezeti, hogy a „felelős egyén” már Solon világnézetében megjelenik. A hagyományos értékek válsága már a 6. században érezhető. Ezt jelezte, hogy egyre inkább előtérbe került az emberi életsors változandóságának, „ellentétek közt való ingado-

⁴¹ Ritoók—Sarkady—Szilágyi: *I. m.* 88.

⁴² Ritoók—Sarkady—Szilágyi: *I. m.* 87—101.

zásának az élménye”.⁴³ Vagyis az emberi élet kezdete, közepe és vége között megszűnt a harmónia, a teljes összhang. Ezek az ellentétek társadalmi harcokban is kirobbantak, s nyilván megjelentek a művészetekben is. A folyamat tehát mindenképpen az emberi egyéniséget, személyiséget és ugyanakkor sorsának változandóságát teszi egyre hangsúlyosabbá; és az ember szerepét, felelősségét emeli ki. A tragédia alakjai ennek a fejlődésnek a következményeként is emberek lesznek.

Az ember életében azonban nem lehetőség a halál utáni feltámadás. Ha a tragédiát kialakító gondolatkörben a Vegetáció Isten, a meghaló-és-feltámadó isten története is jelen volt, akkor érthető, hogy amikor a történet hőse, központi alakja az ember lett, az eredetileg egy történetben megjelenő halál-és-feltámadás már *két* történet végére kellett hogy kerüljön, külön-külön. S mivel a feltámadás az ember számára nem lehetőség, a vég másképpen hordozta a jósorsba, a szerencsébe való átfordulást, illetve ezt a következményt. Így a Vegetáció Istenek történetéből az emberi alakkal, mint középponti alakkal kialakult a két műfaj, a tragédia és a komédia, az aristotelési értelemben. (Aristophanés komédiái, valamint az ún. új komédia kialakulását és fejlődését más tényezők is meghatározták. Ez azt is jelenti, hogy a *dráma kialakulásának elején kétféle komédiával* is számolnunk kell.)

Az, hogy a történet merre fordul, a görög drámák jó részében még az istenek beavatkozásán is múlik; más részükben viszont már az ember döntésének következménye, illetve döntéséből fakadó cselekvésének a következménye. Antigoné a jósorsot saját döntésével fordítja rosszá, hallálal végződővé; Oidipus is saját döntéseként fog hozzá, hogy kinyomozza, ki volt Laios király gyilkosa, Sophoklésnél. Ám Aischylos Orestesének sorsát az isteni beavatkozás fordítja át az erinysek üldözése után jóvá: miként Euripidés „*deus ex machinái*” is az istenek beavatkozását jelölik, és a főalak

⁴³ Ritoók—Sarkady—Szilágyi: *I. m.* 273.

sorsának jósorsba való átfordulását eredményezik. A dráma — a tragédia és a komédia — viszonylag sokáig nem tud egyértelműen elszakadni eredetétől.

*

A tragédia tehát — meggyőződésünk szerint — semmiképp nem egyetlen előzményből bontakozhatott ki, és fejlődése sem képzelhető el egyetlen kiindulópont utáni „egyenes vonalú” és folyamatos lépésekben. A gondolatmenetünk elején vázolt fejlődésmenet — dithyrambos kar → egy alak → két alak → három alak kivétele és a két alak kivételekor az egésznek dialógusban való megformálása — ugyanis ezt sugallja. Ez a lépésrend nem eredményezhette, hogy a valakinek az elbeszéléseként létező történet átformálódjon az alakok dialógusaiban és ezáltal a közöttük levő kölcsönös viszonyok változásában megformálódó történetté. A dráma műnemének egyik meghatározó jegyét, a dialógusokban megjelenő történethez az előképet az eleusisi rítus megjelenésmódja rejthette magában, s ez egyik előzményként, a műforma előzményeként szerepelhetett. Ez a rítus azonban nem tartalmazza a kezdet, a közép és a vég aristotelési értelmű ismérveit; ebben ez a három etap egymással tökéletes harmóniában van, nincs mód a viszonyok változására, vagyis a választásnak és következményeinek, tehát a tétnek a megjelenítésére. Ezt viszont megtaláljuk a Dionysos-mítoszban szereplő emberalakok történeteiben, amelyek az isten élet-története egészéhez viszonyítva és annak az epikusságához viszonyítva más, már drámai tartalmakkal rendelkeznek. Ezeknek a történeteknek továbbá olyan a kezdete — az istennek az emberalakok életében való megjelenése —, amely nincs szükségképpen valami más után; és amely kezdet az isten és az emberek közti viszonynak, továbbá az emberek önmagukhoz való viszonyának a változását szükségszerűvé teszi. Vagyis a drámaműnem másik alapvető meghatározó jegye, az előbbiekben megadott értelmű szituáció, itt talál-

ható meg. És ugyanakkor ezek a Dionysos-mítosz olyan epizódjai, amelyek egyetlen Fordulatot tartalmaznak, olyat, amellyel egyszerre jelenik meg a Felismerés, és olyat, amelynek egésze hitelesen jeleníthető meg dialógusokban.

Ezek a történetek azonban a dithyrambos kar által is elbeszéli Dionysos-mítosznak csak résztörténetei voltak. Ahhoz, hogy ebből az egész mítoszkörből ezek váljanak a legfontosabbá — elsősorban tartalmilag-gondolatilag —, meg kellett „szólalnia a személyiségnek”; határozottá kellett válnia a társadalmi és az egyéni élet válságainak, az emberi sors változékonyságának. Az eleusisi táncmód a tragédiát kialakító gondolatkörön belül tehát összekapcsolódhatott a Dionysos-mítosz emberalakjainak változékonyság, válságos sorsával, s ez adhatta benső világának tartalmait.

És ezek egyike sem „egyszerű forma”; az ezekből való kialakulás nem egyetlen előzményre utal.

Azonban a Dionysos-mítosz egészének — az emberalakok történeteinek mint ennek epizódjainak — a megjelenésformája a tragédia kialakulása előtt mégiscsak az elbeszélés volt. Ha ebből az elbeszélésből kiemelték az emberalakok válságos és változékonyságát és ezt, csak ezt kötötték össze az eleusisi táncmód megjelenésformájával, a történet epikus jellegének vagy epikus eredetének nyomai akkor is sokáig megmaradtak. Vagyis a dithyrambos kar, mint elbeszélő műforma ugyancsak ott van a tragédia forrásainál. Ezt az aischylosi drámák kezdetén elhangzó szövegek éppúgy valószínűsítik, mint az ő drámaiban az a sok jelenet, amelyben a Karvezető és a Kar, illetve a Karvezető és egy személy vált csak dialógusokat. A klasszika-filológusok által megállapított időrendben megszületett és fenn is maradt első három drámájában — *Perzsák, Heten Théba ellen, Oltalomkeresők* — az első megszólalások az előzményeket mondják el, amelyek mintha egy epikus történet epizódjának tüntetnék fel az ezután kezdődő történetet. Az előzmények illetévaló elmondását azonban már nem találjuk meg a *Leláncolt Prométheuszban* és az *Oresteia*-trilógia egyik drámájában sem.

Így tehát az epikus előzmények is jelen lehettek a tragédia kialakulásánál, de nem mint olyanok, amelyekből ez kibomlott, hanem mint a gondolatkörben jelenlevő műformai hagyomány. És lehet, hogy a hagyomány magyarázza, hogy Aischylos összefüggő tartalmú trilógiákat formált meg, amelyeket aztán Sophoklés már elhagyott.

A tragédia akkor is keservesen-nehezen szabadul meg előzményeitől, ha nem egyetlen műformából és nem az epikából formálódott is ki.

PAULAY EDE ÉS A MAGYAR DRÁMA*

A Paulay Ede tevékenységét említő valamennyi hivatkozás — tanulmányok utalásaitól lexikoncímzavakon át emléktábla-szövegig — első helyen méltatja a magyar dráma ügyében tett nemzeti színházi érdemeit. Így volt már életében is: báró Podmaniczky Frigyes, a Nemzeti Színház inténdása 1881. augusztus 16-i felterjesztésében „a régi magyar darabok cyclusá”-val indokolta Paulay ajánlását a Ferenc József-rendre; hasonlóképpen a magyar drámairodalom érdekében tett szolgálatait tartotta a legfontosabbnak hírlapi méltatója, Szász Károly is 1883-ban.¹ Az irodalomtörténet drámaírói évfordulók és drámák kritikai kiadásai alkalmából szokta tevékenységét méltatni — így korszerű és folyamatosan vitt kutatási eredmények vannak a *Bánk bán*, a *Csongor és Tünde*, *Az ember tragédiája*, *Az arany ember* színpadra állításáról.² Ezúttal figyelmünket nem egy-egy írói életmű

* A Paulay Ede születésének 150. évfordulója alkalmából tartott várszínházi emlékülés (1986. március 14.) előadásának továbbfejlesztett, tanulmány változata.

¹ Pukánszky Kádár Jolán: *A Nemzeti Színház százéves története*. Bp. 1938. II. 541—4.; -á-r-: *A Nemzeti Színház igazgatói*. Vasárnapi Újság 1883. szept. 16. Legutóbb erről Székely György: *Az aranykor és árnyéka = A Nemzeti Színház 150 éve*. Szerk. Kerényi Ferenc, Bp. 1987. 71.

² Orosz László: *A Bánk bán nemzeti színházi előadásainak szövege (1868—1929)* Cumania 8., Kecskemét 1984. 497—530. Staud Géza: *A Csongor és Tünde a színpadon*. = „Ragyognak tettei . . .”. Szerk. Horváth Károly, Lukácsy Sándor, Szörényi László, Szekesfehértár 1975. 218—25.; Kelényi István: *Paulay Tragédia-szcenárium* és F. Dózsa Katalin: *Az ember tragédiája 1883—1915 között*. = Színháztudományi Szemle 12. Bp. 1983. 31—55.; illetve 95—

vagy drámaszöveg gondozására fordítjuk, hanem — az eddigi eredmények birtokában — magát a módszert vizsgáljuk, újabb források bevonásával; arra az időszakra összpontosítva (1878–1894), amikor az — Paulay nemzeti színházi igazgatásának másfél évtizedében — teljes egészében kibontakozott és érvényesült.

Ebben a vizsgálódásban nem segítenek nagy elvi cikkek, nyilatkozatok: Paulay sem világképét, sem színházeszményét nem tárta látványosan a nyilvánosság elé. Még tanulmánymeretű cikkei, előadásai, székfoglalói a Petőfi és a Kisfaludy Társaságban sem mások, mint műsorpolitikájának és dramaturgiai tevékenységének tényszerű ismertetései, indokolásai.³

Paulayt Mályuszné Császár Edit találóan nevezte „polgárnak, magasba ívelő pályán”.⁴ A reformkor színházalapító nemzedékének őszinte liberalizmusát Egressy Gábor és főként Szigligeti Ede közvetítette számára, utóbbi emlékező írásaival is. A tehetség érvényesülésének és segítésének demokratizmusát saját pályája tapasztalataiból is általánosíthatta — ugyanez segítette társulatépítő és színészpédagógusi munkájában.

A saját erejéből érvényesülő polgári művész öntudatával mondhatta intendásának 1886-ban: „De hát a báró úr azt hiszi, hogy mindenben az intendáns véleményének kell az

---

146.; Cenner Mihály: *Az arany ember dramatizálásának színháztörténete.* = *Az élő Jókai.* Szerk. Kerényi Ferenc és Nagy Miklós. Bp. 1981. 126–43.

³ *Csongor és Tünde.* Fővárosi Lapok 1879. nov. 30.; *Az ember tragédiája a színpadon.* FL 1883. szept. 20.; *Drámairodalmunk a Nemzeti Színház megnyitása óta.* A Kisfaludy Társaság évkönyvei, Új folyam 19. Bp. 1885. 322–51.

⁴ Színháztudományi Szemle 12. Bp. 1983. 5–30. Az idézett című tanulmány Paulay 1852 és 1878 közötti pályáját tekinti át. A másik, gyakrabban járt pálya, a család és a kapcsolatok támogatta út Rákosi Jenőé, vö. *Emlékezések.* III. Bp. 1927.

irányt adónak lennie?”⁵ Ugyanígy írta a Tiszaeszlár után antiszemita érzelmek miatt aggódó, Bécsben élő szerzőnek, Dóczi Lajosnak: „A nemzeti színház egészen ment maradt a ragálytól.”⁶ Bizonyította ezt a *Bölcs Náthán* műsorra tűzésével is (1888). Elfogadta és a színpadon is megvalósította Madách 48-asságát, amikor elhagyta Kepler borgőzös állapotát:

„Nem tartottam szükségesnek, hogy Kepler-Ádám bortól merüljön álomba (...) és úgy álmodja meg a francia nagy forradalmat. Veszedelmes dolog egy megcsalt öreg férjet mutatni, amint borban keres vigasztalást s aközben a legfőnségesebb eszmék ábrándjaiba merül.”

Az így felvonásvégre jutott párizsi színt a jelenet végén megismételt Marseillaise-szel tette kirobbanó sikerűvé. De a reformkor szellemi örökségét követte színházesszményében is: olyan utalások bizonyítják ezt, mint az operaidegenség, a magyar dráma nemzeti irányának a népszínműben keresése, a színházművészet állandó fejlődésének gondolata, ugyanakkor az eszményítés megőrzése (s pl. a naturalizmus elutasítása) stb.

Témánk szempontjából a liberális színházi elvek közül kettő érdemel említést: a Nemzeti Színház hármaskör profiljának továbbépítése (klasszikusok – magyar dráma – kortárs irodalom legjava), a fenti megszorítással; továbbá a költői drámaszöveg és a színi hatás egységének szüntelen kutatása, amely Vörösmarty Mihály és a fiatal Szigligeti Ede óta jogfolytonos igény a Nemzeti Színházzal szemben, és amelyet csak megerősített a bécsi Burgtheater példája, a meiningeni színtársulat négyszeri vendégszereplése Magyarországon (1875, 1879, 1881, 1888).

Paulay nemzeti színházi tevékenységének időszakában három alapvető műsorpolitikai változás indult meg, illetve

⁵ Podmaniczky Frigyes: *Naplótöredékek 1824–1887*. Bp. 1888. IV. 83.

⁶ OSzK Kt. Levelestár. A későbbiekben jelzet nélkül hivatkozott levelezésanyag ugyanitt.

zajlott: 1875-ben megnyílt a pesti Népszínház, 1884-ben új palotájába költözött az operaegyüttes, élete végén pedig már tervezgették Budapest első magánszínházát, a Vígszínházat. A népszínház és opera kiválása súlyos műsorrendi és gazdasági gondot jelentett a Nemzeti Színház számára. Egyik első igazgatói intézkedésével, 1878. június 14-én Paulay aláírta az egyezményt, amely a Népszínházzal való műsorelosztást szabályozta.⁷ Átadta — többek között — a *Szökött katonát*, a *Csikóst* és a *Két pisztolyt*, azt a három Szigligeti-népszínházi művet, amelyek az 1837 óta jegyzett műsorstatisztikát vezették. Az 1887. évi szabályrendelet a kieső előadások jövedelmeinek pótlására évi 260 prózai előadást írt elő, 1889-re mindennapi előadást, kéthavi nyári szünettel; 1891-re az utóbbiakról is esetenkénti döntés intézkedett. Paulay ennek ellenére a meghatározott műsorprofillal rendelkező és így meghatározott közönségkört vonzó színházi műhelyek kialakulását — nyugat-európai, elsősorban párizsi személyes tapasztalatainak hatására — szükségszerűnek tartotta:

„Minden főváros egyik főkélléke, hogy minden rendű lakosának igényeihez szabott színházai legyenek, ezeknek mind külön fajta műsor kell! (. . .) Hogyne emelné ez az éppen nem túlzott kilátás a drámairodalom különböző ágainak fejlődését!”⁸

Szigligeti halálával a Nemzeti Színház nemcsak igazgató-dramaturgját veszítette el, hanem háziszerezőjét is, aki az 1837 óta bemutatott 420 magyar drámából egymaga százat írt, és aki az 1878/79. évadban 15 estén szerepelt a műsoron, a magyar repertoár 30%-ával!

„A mostani igazgató, amikor 1878. márciusban az igazgatást átvette; *Marenyán* kívül egyetlen új eredeti darabot sem talált a színháznál. És mit tett? Szétnézett a régiek közt . . .”

⁷ Pukánszky: *I. m.* II. 497—498.

⁸ *Drámairodalmunk a Nemzeti Színház megnyitása óta. I. h.* 351.

– írta önvallomását Paulay.⁹ Valóban: másfél év alatt 11 magyar felújítást tartott, Kisfaludy Károly, Eötvös József, Szigligeti Ede, Jókai Mór, Szigeti József műveiből. E szükség szabta tendencia két maradandó eredményt hozott: a *Csongor és Tünde* ősbemutatóját (1879. december 1.), valamint az 1881, 1882 és 1883 őszén, szezonkezdetkor rendezett három magyar klasszikus drámaciklust.

Az igazgatás, a rendezés és a dramaturgi munka egy kézben tartása révén Paulaynak megvolt a lehetősége, hogy – olykor az ötlet felvillanásától – végigkísérje, segítse a magyar drámák születését. A Szigligeti örökébe lépő háziszerző, Csiky Gergely írta a *Bozóthy Márta* keletkezéséről, hogy a még 1879-ben felmerült ötlet, amely utóbb, átmenetileg regényterv volt *Az uzsorások* címen, miképp öltött végül testet:

„Tavaly nyáron a Svábhegyen séta közben elmondtam mesémet Paulay Edének és Szigeti Józsefnek, kik oly jónak találták, hogy nem hagytak békét unszólásaikkal . . .”¹⁰

A Bécsben élő Dóczi Lajost egyértelműen Paulay tartotta meg magyar írónak a színpad számára.¹¹ Jókai legnagyobb színpadi sikere, *Az arany ember* a regényből – Ivánfi Jenő emlékezése szerint – szintén „Paulay Ede igazgató sürgetésére” készült, s hasonlóképpen számolt be színpadi pályakezdéséről egy évtizeddel később Herczeg Ferenc is.¹² Olykor mástól kapott ötlet, baráti vagy éppen kritikusi tanács lendíthette munkáját: a *Csongor és Tünde* színre alkalmazásának ötlete Vadnai Károlyé (előképe egy Egressy betanította

⁹ *Nyilatkozat*. FL 1879. nov. 9. Az említett *Marenja* br. Jósika Kálmán lengyel tárgyú történelmi drámája volt, 1879. szept. 26-án mutatták be, 4 előadást ért meg.

¹⁰ *Egy szerző a bemutató napján*. Pesti Hírlap 1883. febr. 24. Idézi és a mű előtörténetét közli Janovics Jenő: *Csiky Gergely élete és művei*. Kolozsvár 1902. II. 135.

¹¹ Az OSzK Kt. Levelestára vonatkozóan 4 Paulay- és 14 Dóczi-levelet őriz.

¹² Idézi Cenner M.: *i. m.* 127.; Herczeg Ferenc: *Emlékezései*. Bp. 1985. 259.

1866-os színi tanodai vizsgaelőadás), az 1883 őszi történeti drámaciklusba Beöthy Zsolt ajánlotta Kovács Pál darabját.¹³

Paulay mellett — tanácsadói jelleggel — testület segítette a darabválasztást: a drámabíráló bizottság, amely öt taggal 1888-ig működött, majd 1891-ben alakult újra.¹⁴ (A közbeeső években Csiky Gergely egymaga látta el a dramaturg feladatát.) E sokat bírált testület, amelynek Paulay hivatalból volt tagja, sőt elnöke, s amelynek ízlését korszakunkban elsősorban Csiky Gergely szabta meg, nem volt munka nélkül. Az 1881/82. évadban 96, 1882/83-ban 87, 1883/84-ben 53 darabot kapott elbírálásra. Közülük azonban csak 7, 5, 5 bizonyult színpadképesnek. Ugyanez áll a Magyar Tudományos Akadémia évenként ismétlődő pályázataira, a Karácsnyi- és a Teleki-díjra, amelyekről méltán írta Paulay 1883-ban:

„... többnyire csak diákgyerekek — félig művelt vidéki színészek — s hébe-hóba egy-egy hírlapíró próbálgat szerencsét a múzsa meghódításában.”

E helyzet ismeretében érthető, hogy a darabínségtől sokszorosan félő Paulay mindvégig megőrizte azt a szokást, hogy a szerző beleszólhatott a színházi alkotófolyamat bármelyik szakaszába: elutasíthatta a dramaturgiai tanácsokat, szava volt a bemutató időpontjának meghatározásában és a szepesztásban is. Podmaniczky intendáns határozottan a szokás ellen volt,¹⁵ 1885. évi évadjelentésében példákkal igazolta, hogy a szerző olykor saját érdeke ellen is működik. Rákosi Jenő *Endre és Johanna* című történelmi drámája sikereesebb lehetett volna, ha

¹³ Beöthy Zsolt: *Színházi esték*. Bp. 1895. 6. A szóban forgó darab a *Magának akart, másnak kért*. Az 1881, 1882 és 1883 őszen rendezett három történeti drámaciklus műsora: Pukánszkyé: *I. m. II. 552., 564., 585—586.*

¹⁴ Pukánszkyé Kádár Jolán: *A drámabíráló bizottság*. ItK 1939: 130—113.

¹⁵ *I. m. IV. 261—262.*

„a feleslegesen áradozó szóbeszéd, a szükségtelen jelenések, sőt egész felvonás, (. . .) párosulva a részben helytelen szereposztással”

nem a szerző, hanem Paulay elképzelései szerint kerültek volna színre. Utalt az intendáns Jókai példájára is, aki kisürgette *A fekete gyémántok* bemutatóját (1885. október 9-re), nem várva meg a frenetikus sikerű *Az arany ember* lefutását, s így újabb dramatizálását eleve kudarcra ítélte.¹⁶ Noha a szokás kétségtelenül gyengítette aínház esélyeit, Paulay ragaszkodott hozzá; többször leírt indokolását talán a legjobban Jászai Marínak fejtegetve, amikor rábeszélte őt *Az arany ember* Teréza mama-szerepének eljátszására:

„Kötelességünk minden íróval, de főképp olyanal szemben, ki általános írói dicsőségen kívül, igen sok és a mostaninál jóval kedvezőtlen körülmények között működésévelínházunk támasza, hogy minden erőnköl érvényre juttassuk . . .”¹⁷

Költői értékű, jól játszható darabokat kereső programjának keretében Paulay igazgatása során támogatta a Szigligetitol is pártolt újromantikus dráma színre kerülését – Csiky Ellenállhatatlanja (1878), Váradi Antal Tamórája (1879), Bartók Lajstól *A legszebb* (1879) jelzi, többek között, a tendenciát. A kettős követelmény megvalósításának lehetősége persze leginkább a *Csongor és Tündében* meg a *Tragédiában* ragadta meg Paulayt, akinek vizsgált korszakát szinte keretbe foglalta az előadhatatlan szövegeket író, ezért elutasított, de testületek és érdekcsoportok támogatta s így az irodalmiság álarca mögé menekülő drámaírók támadása. 1879 novemberében válaszolnia kellett Acsády Ignác kirohanására, elnyomja-e a magyar szerzőket – s három hónappal halála után Stesser József kormánybiztos jelentése már hivatali pecséttel látta el a vádakat: újságírókat preferált a könnyű siker érdekében (célzással Vadnai Károly, Bartók

¹⁶ Pukánszky: *i. m.* II. 593–594.

¹⁷ Idézi Cenner M.: *i. m.* 136. A múltbéli utalás Jókai három, korábbi bemutatójára vonatkozik: *Milton* (1876), *Szép Mikhál* (1877), *Hős Pálffy* (1879).

Lajos és mások bemutatóira), elutasította a „belbecsű, de színpadi hatást nem ígérő benyújtott eredeti darabok”-at.¹⁸

A Nemzeti Színház érvényes szabályrendelete így határozta meg a dramaturg feladatkörét:

„a darabokat színre alkalmazza s nem csak az új, de az újonnan színre hozandó régibb darabok nyelvezetét is kijavítja s a szavalat igényeihez idomítja, az eredeti daraboknál a szerző beleegyezésével.”

Paulay ennek alapján dramaturgi működése során nem tett különbséget klasszikus és kortárs magyar drámák között. Nagy és növekvő tapasztalata, műfordítói gyakorlata a pergő, gyors („franciás”) cselekményvezetés, a sokoldalú jellemzés (= jó szerepek), a jól felépített felvonásvégek (= színészi és rendezői nagyjelenetek) irányába hatottak. Ennek leginkább a szintén franciás iskolájú, Szigligeti örökébe lépő háziszerező, Csiky Gergely felelt meg. Paulay az ő szövegeit sem fogadta azonban kritikátlanul: *A jó Fülöp* textusából (1887) az eszményítés nevében húzta ki a fürdőhelyi játékaszinó tönkrement vendégeinek jelenetét – másfelől viszont műsorra tűzte *Divatkép* című színművét (1888), amely – a társasági élet teljes cinizmusát híven ábrázoló tendenciája miatt – élénk irodalmi és kritikai elutasításban részesült.

Újházi Ede úgy emlékezett, hogy Paulay dramaturgiai működése Dobsa Lajos *Vígjátéktárgy* című darabjánál érte el a legjobb hatásfokot (bemutató: 1891. december 11.).¹⁹ Dobsa vígjátéka 1861-ben nem véletlenül nyerte el a Karácsonyidíjat: kitűnő alapötletre épülő társalgási vígjáték ez, közép-pontjában a darabjához anyagot gyűjtő író, Csátárdy figurájával. A kevés húzás, a II. és a III. felvonás végének érintetlenül hagyása szintén Dobsát dicséri. A megírás óta eltelt három évtized erős stílári javítást követelt. Az I. felvonás zárójelenetét Paulay átdolgozta: Dobsa ide áthelyezett szövegeiből új jelenetet formált, melynek során a szobájába

¹⁸ Pukánszky: *i. m.* II. 649. A gondolat Rákosi Jenő köréből származhatott, vö. *i. m.* III. 99.

¹⁹ *Régi színészekről*. Bp. 1908. 72.

távozott író a többiek véleménye közvetetten jellemzi, megerősítve ezzel (távollétében is) főszereplői státusát. Ugyanezt célozta a II. felvonásban Csatárdy illem-monológjának kibővítése, ezúttal Paulay szövegével. A jelenet így jobban visszarámolt az I. felvonás egyik, a témát exponáló részletére és a megnövelt, sarkítottabb szövegre jobban reagálhatott a többi szereplő is. Paulay munkakedvét nyilván az is élesztette, hogy Dobsa irodalmi igényrel, zömmel versben írta meg vígjátékát.

Teljesen hasonló módszerrel foglalkozott Paulay a történeti drámaciklus darabjaival; nem óhajtott tehát – bár gyakran illették a „múzeumszínház” vádjával – archaizálni vagy idézőjelezni, hanem a drámahagyomány élővé tételén dolgozott. Természetszerűleg erősen élt a húzás eszközével, sőt az olykori átírással is – ez utóbbit az irodalomtörténeti értékrend arányában tette. A hivatásos magyar színészet első játékdarabját, Simai Kristóf Brühl-magyarítását, az *Igazházit* 1890-ben az eredeti öt felvonásról egyre vonta össze. Besenyei György vígjátéka, *A filozófus* (1881) az I. felvonás 3. jelenetével kezdődött, elmaradt az 1–2. és a 6–9. jelenet. Kisfaludy Károly *Irenéje* esetében (1881) a dráma 1878. évi kiadása szolgált a rendezőpéldány alapjául. A szöveghúzások mellett stiláris javításokat, értelmező betoldásokat is szép számmal találunk. Példának álljon itt Mohammed megkurtitott és átigazított szövege a II. felvonás 1. jelenetéből.

Az eredetiben:

Ezen város keblében nőtt Irene,
Ezen falak közt fejle ki
Szépsége, szívet igéző égi kelleme
Azért kívánom, hogy lakóin
Segíttessék: hadd érezzék ők is
Urok szerelmét, és hevüljenek
Lángomnak terjedő sugáritól.
A jótétel gondját read bizom,
A szív és ősz fejed legyen vezérlőd.

A rendezőpéldányban:²⁰

E város keblében nőtt fel Irene,
E falak közt fejle ki
Azért kívánom, hogy lakói is
Hevüljenek lángom sugáritól,
Hadd érezzék urok szerelmét.
Szíved legyen vezérlőd.

²⁰ OSzK Színháztörténeti Tár, N. Sz. I. 102.

Paulay dramaturgi tevékenységének két maradandó értéke a *Csongor és Tünde* meg *Az ember tragédiája* többször elemzett színpadi változata. Az előzőről maga Paulay szögezte le, hogy Gyulai Pál *Vörösmarty életrajza* című munkája volt az átdolgozás vezérfonala.²¹ (Az 1866-ban közreadott biográfia második, javított kiadása 1879-ben jelent meg.) A három szakaszra bontott színpadi szövegben Paulay erőteljesen húzott, több helyütt pedig átcsoportosította Vörösmarty szövegét. Az eredetiben a III. felvonás Mirigy szavaival zárult:

Csongor, ezt neked szereztem.
Ennél lelj utált szerelmet.
Azt ohajtom, s végrehajtom,
S többé nem keres boszúm.

Minthogy Paulay – színpadi tetteit magyarázandó – az első szakasz elejére koncentrált Mirigy motívumait, az utóbbi három sor helyébe, mely így fölösleges, a IV. felvonásból választott szöveget:

Majd, ha kábult álmod által
Elszalasztád kedvesed,
Ezt öleljed megcsalódva!

Végül, a színpadi helyzethez illesztve a szöveget, három sor maradt, 3. személybe áttéve:

S majd, ha Csongor álma által
Elszalasztná kedvesét,
Ezt ölelje megcsalódva.

Szituációt magyarázó, néhány szavas betoldás több helyütt akad. Ledér például (a színpadi változatban Mirigy húga) így szólal meg: „Nini, hát a nénémasszony!” Számottevőbb szövegtoldásra – mint azt Paulay maga emelte ki cikkében –

²¹ FL 1879. nov. 30. A rendezőpéldány: OSzK Színháztörténeti Tár N. Sz. C 125/7. 1–3. kötet. Az ősbemutatóra l. még Németh Antal: *A „Csongor és Tünde” első színre alkalmazása. = Pap Károly-émlékkönyv.* Debrecen 1939. 304–316.

a II. szakaszban (az eredeti IV. felvonásban) került sor. A színpadra Csongor és Balga nem egyszerre érkeztek, s a szolgálja új szöveggel ment az ólba:

Itt az ólban egy kis almot
Tán talállok; alszom egyet.
Lelkem úgyse! én tündért
Már tovább nem kergetek.

A már Balga-jelmezben érkező Kurrah pedig utána indul:

Ezzel a porral behintem ezt a bolondot,
Hadd aludjék el ő is,
Hogy ura észre ne vegye a cserét!

A *Tragédia* esetében, hogy Madách műve színpadra kerülhessen egy három és fél órás előadás keretében, másfajta, de hasonlóan jelentős szövegmunkát kellett végeznie. Ezúttal a szöveghúzás volt munkája lényege: a drámai költemény 4117 sorából 2560 maradt meg, előjátékra és öt szakaszra bontva. Az előjátékot az első három szín alkotta; az első szakasz Egyiptomot és Athént, a második Rómát és Konstantinápolyt, a harmadik az egybevont két prágai jelenetet és Párizst, a negyedik a londoni színt tartalmazta. Az ötödikre maradt a falanszter, a jégvidék és a paradicsomon kívül játszódó zárójelenet. Néhány húzásra színpadtechnikai okokból került sor: nem jelenítették meg a teremtet világ elvonulását az Úr előtt, akinek szavait az utolsó jelenetben az arkangyalok mondták el; kimaradt a fáraó hatalmának és Rómának pusztulása, továbbá az úrjelenet, melynek fontosabb mondatai a jégvidék elejére kerültek át. Néhány apró (szóismétléses, kötőszavas) betoldásra ezúttal is szükség volt.²²

Ezért szerepelt Paulay mindkét ősbemutató esetében mint *színpadra alkalmazó*, ebben a minőségében jelent meg a füg-

²² Németh Antal: *Az ember tragédiája a színpadon*. Bp. 1933. 11–12. A színházipéldány: OSzK Színháztörténeti Tár, N. Sz. E 162.

göny előtt és ezért járt neki jogdíj, miután Madách Aladár, a költő fia munkáját önálló alkotásnak ismerte el, lemondva az írói jogokról is.²³ Paulay e két drámai költemény színpadra állításával és idevonva a tény, hogy 1868 óta változatlan szöveggel, folyamatosan játszatta a *Bánk bánt*,²⁴ kialakította a nemzeti klasszikusok máig érvényes vezető triaszát. Katona és Vörösmarty évfordulóiról — már meglevő hagyományt folytatva — ő is rendszeresen megemlékezett, s igazgatásának időszakára esvén a Nemzeti Színház 50. és a magyar színészet 100. évfordulója, azokra (1887-ben, illetve 1890-ben) alkalmi darabokat íratott, emlékünnepeket rendezett.

Paulaynak, mint a műsorrendet meghatározó igazgatónak arra is volt lehetősége, hogy a közönség színházlátogatási szokásait figyelembe véve, a legkedvezőbb időpontokban tűzze műsorra az általa gondozott magyar drámákat. Ilyennek számított az augusztus végétől december közepéig tartó időszak (karácsony előtt viszont gyérülve a publikum, Paulay rendszeren francia vígjátékot mutatott be), valamint a januártól április végéig tartó négy hónap, ezután ugyanis „a fővárosi közönség a zöldbe kívánczik, s nem érdeklődik többé a színház iránt . . .”²⁵

A rendező Paulayt színháztörténetünk egyértelműen a színpadi historizmus, az ún. meiningenizmus magyar vezérképviselőjének tartja. Joggal. A minősítés azonban feltétlenül árnyalásra szorul.^{25/a} Mind a vállalt stílus, mind pedig a

²³ Pukánszky: *i. m.* II. 595. Ezért tévedett alapvetően Molnár Gál Péter, amikor a szerzői (= színre alkalmazói) jogokat sohasem volt rendezői jogokkal keverte: *A Tragédia jogdíjai*. Kritika 1983/10.

²⁴ Katona József: *Bánk bán*. Kritikai kiadás, s. a. r. Orosz László. Bp. 1983. 524.

²⁵ Csiky levele Paulayhoz, 1878. ápr. 11.; Paulay egy ismeretlen alapítványtevőhöz és Dóczihoz, 1883 őszén; Rákosi Paulayhoz, 1885. aug. 13.; *i. h.*

^{25/a} Székely György már így elemzi Paulay mintáit, a Burgtheater és a Comédie Française hatását is említve: *i. h.* 74–5.

megvalósításához rendelkezésre álló eszközök vonatkozásában. Jelképesnek tekinthetjük azt az 1888-as esetet, amikor az itt már negyedszer vendégszereplő, a stílusnak nevet adó meiningeni színtársulat igazgatója, Ludwig Chronegk megtekintette *Az ember tragédiája* akkorra már elhíresedett előadását (Paulay szövegkönyve 1886-ban németül is megjelent). A stílus atyamestere által történendő visszaigazolás azonban elmaradt: a történelem madáchi látomása, a viszonylag rövid jelenetek, a csak kis részben történelmi hitelű szereplők nem nyerték meg Chronegk tetszését.²⁶ Idevág Paulaynak egy levélbeli tanácsa, amelyet egy elutasított Catilina-dráma ismeretlen szerzőjének küldött és amelynek tanúsága szerint a dramaturg Paulay óvta meg a rendező Paulayt attól, hogy a meiningenizmus másolója, epigonja legyen:

„... a tömegek szerepeltetése csak a legritkább esetben sikerül. A világirodalom alig mutat fel néhány színművet, melyekben a nagy csoportok drámai hatást keltenek. A politikai események is csak keirei lehetnek azon küzdelemnek, melyet egyes emberek egyéni szenvedélyei vívnak egymással.”

A *Tragédia* ügyében tapasztalt ízléskülönbség Chronegk és Paulay között így válik világossá, érthetővé.

Más kérdés, hogy Paulay, akinek rendezőként a meiningenizmus eszköztárából viszonylag kevés állott rendelkezésére, a scenikai lehetőségek pótlására gyakran vonultatott fel színpadi tömeget. A *Tragédia* mennyei nyitójelenetében 6 zenélő, 8 térdelő, 6 álló angyal (a balettkar) adta az élő háttérrel; Egyiptomban 20 férfi, 10 nő és 8 gyermek dolgozott a gúla építésén, rájuk 6 felügyelő vigyázott; Athénban 8 jelmezbe öltözött zenekari tag szolgáltatotta a színpadi zenét, 8 szolgáló kísérte Évát az áldozathoz, 12 katona látszott Miltiádész seregéből, a nép 30 főből állott stb. A *Csongor és Tünde* Kalmárja kincses elefántokkal, a Fejedelem hadsereggel jelent meg. *Az arany ember* előadásán nagy sikert arattak

²⁶ Németh Antal: i. m. 57—8.

Fabula János hajós gyermekei, szám szerint heten, az orgona sípjai szerint válogatva a színészek gyermekei közül. A tömegek mozgatószabályából származó színpadi látványossággal azonban részint — mint láttuk — az irodalmi értékű szöveg, részint a nagy színészgyéniségek tartottak egyensúlyt, akiknek vezető szerepe történelmileg adott és szükségszerű a vándorszínészetből állandósult magyar színjátszásban, ahol a gyakran változó és ideálisnak távolról sem nevezhető körülmények közepette a színész személyisége volt az állandó, közönségvonzó elem.

A meiningenizmus magyarországi térhódításának legfőbb gátja az a készletgazdálkodás volt, amelytől a Nemzeti Színház is szenvedett: az új bemutatókhoz alig készülhetett (anyagi okokból) új díszlet és jelmez — a színpadi keret zömét a raktárakból kellett — némi átalakítással, felújítással — kigazdálkodni. Ennek mértékére példaként említsük meg, hogy az 1880-ban felújított Teleki-dráma, *A kegyenc* egyetlen új díszletet sem kapott, a háromféle terem- és egyfajta szobadíszlet P. Szathmáry Károly *Lukánusz* című szomorújátékából (1870), Szigligeti Ede *Valéria* című tragédiájából (1873) és Vasziadis *Galathea* című drámájának színpadi keretéből (1877) származott. Csiky Gergely kortárs témájú vígjátékához, *A jó Fülöphöz* (1887) az újonnan készíthető díszletek, jelmezek és kellékek listája két példányban is fennmaradt, mindkettő Paulay kézírásában.²⁷ A három felvonás díszlet-előírása, szembeállítva a megrendeléssel, így hangzott:

²⁷ OSzK Színháztörténeti Tár, N. Sz. I. 135. és OSzK Kt. Analakta 4704.

(Csikynél)

I. felvonás: „Díszes kert, bokrokkal, rózsafákkal, lugassal. A háttér magas partot képez, mely mögött tó tükre látszik. Elöl oldalt két fa közt függőágy, embermagasságon felül, mellette kettős lajtorja. A középben kerti asztal székekkel.”

II. felvonás: „Terem Béla fővárosi lakásán.”

III. felvonás: „Társalgó terem egy hazai fürdőhelyen. Zongora. Asztalok, hírlapokkal. Oldalt, jobbra és balra nagy kétszárnyú üvegajtó egymással szemben. A háttérben a játékszoba ajtaja.”

(ebből újonnan készítve)

„Két fa és fatörzs.

Virágágyak és virágbokrok.

Egy csónak.

Egy kerti hintaágy, egy virágolló.

Virágcsinálónál — néhány leszákítható virágbokor.”

„A Denise szobához²⁸ egy új hátfal és egy ajtótakaró fal.

Két üvegajtó.

6 újságtartó.”

Kortárs darabról lévén szó, csupán a címszerepet alakító Náday Ferenc kapott egy új, teljes öltözetet, a többiek saját ruháikban játszottak. Változatlanul élt ugyanis az a régi, tulajdonképpen a vándorszínészetből származó gyakorlat (az 1887. évi szabályrendelet meg is erősítette), hogy a vezető színésznők — havi ruhapénz fejében — kötelesek voltak saját ruhátartat tartani (történelmi jelmezekből is) és csak a nadragszerepekhez kaptak a színháztól. A férfiak — ruhapénz nélkül — a kortárs darabokban saját ruhát viseltek, és csak a történelmi darabokhoz kaptak jelmezt a raktárból. Bizonyos alapruhátartat (lovagcsizma, fekete cipő, trikók, kesztyűk) előírás szerint nekik is kellett tartaniuk.

Paulay Ede igazgatásának utolsó éveiből ránk maradt a Nemzeti Színház 1890 és 1897 között vezetett női jelmezkönyve.²⁹ 1890. október 24-én mutatták be, a magyar színé-

²⁸ Az ifjabb Alexandre Dumas *Denise* című színművét — Paulay fordításában — 1885. ápr. 17-én mutatta be a színház. Nem állapítható meg, a II. vagy III. felvonás díszletéhez használták-e fel újra.

²⁹ A Nemzeti Színház tulajdonában.

szet fennállásának centenáriuma alkalmából Váradi Antal prologját, *Az úttörők* címen, s vele egy műsorban Jókai Mór alkalmi darabját, a *Földönjáró csillagokat*. Az előbbiben historikus és allegorikus jelmez egyaránt szerepelt. Az első magyar színtársulat nőtagjait alakító színésznőket részben Eötvös József *Éljen az egyenlőség!* című vígjátéka kilenc hónappal korábbi felújításának készletéből, részben a Prielle Kornéliától vásárolt régi ruhatárból, tehát biedermeier jelmezbe öltöztették. Az allegorikus figurák közül Jászai Mari saját görög ruhájában alakította a Múzsát, „Fekete uszályos szoknya, hozzá fekete derekas nagy palást” készült újonnan Fáy Szeréna számára (Balsors). A Drámát megszemélyesítő Nagy Ibolya jelmeze mellett szintén ez áll: „Ez alk. kész.” (ez alkalomra készült). A ruha mintája a kis Kimón jelmeze volt a *Tragédia* athéni színeből. A legtöbb forrásból a Hazaszeretet öltözeke származott. Megörökölte Dóczi Lajos *Széchy Máriájából* (1886) Jászai Mari szoknyáját, Szigligeti Ede *A trónkereső* című tragédiájából (felújítva: 1882) Hegyesi Mari horgolt páncélingét, átalakítottak női formákra egy bádogpáncélt, a férfi jelmeztárból kölcsönöztek tigrisbőr kacagányt és kardot; új jelmezkiegészítő csupán egy „bádog sisak, korona alakú, sárga réz gombokkal”. Jókai darabjában is felbukkantak az Eötvös-vígjáték jelmezei, de használtak ruhát Felekiné ruhatárból, és a *Faust*-előadásból is átszármazott egy, hajdan Márkus Emília viselte (1887) „magas puha vászon ingváll”. Az ünnepi estét záró élőkép („Az első magyar előadás apotheosisa”) némaszemélyzetét Grillparzer *Médeájából* (1887), Bartók Lajos *Thurán Anna* című drámájából (1888) és Csiky Gergely *Petneházyjából* (1886) öltöztették – mint ahogyan a Márkus Emília számára készített új Moór Anna-jelmez a *Földönjáró csillagokból* is mihamar átkerült Szigligeti felújított népszínművének, a *Cigány*-nak készletébe (1891).

Ilyen feltételek közepette a sajtó ismételt dicsérete a „fényes kiállítás”-ról a szükségből erényt faragó, a készletgazdálkodásból látványt teremtő rendezői virtuozitás elisme-

rése. Az is érthető, hogy ha nagyobb alapítványi összeghez jutna a színház, akkor Paulay szerint az

„... a pályanyertes mű *díszes színpadi berendezésére fordítandó*. E részben a nemzeti színház eddig is nagyot haladt — de még sok van tennivaló.” (1883 őszén)

Az OSzK Színháztörténeti Tára 115 olyan rendezőpéldányt őriz magyar drámákról az 1868–1894 évkörből, amely Paulay rendezésének tekinthető. Mindössze két produkciót találhatunk azonban, mikor Paulay a szokásosnál jobb körülmények között juttathatta érvényre rendezői képességeit. Az *ember tragédiája* 1883. szeptember 21-i ősbemutatójához Podmaniczky intendáns két részletben 2000 forint többletköltséget tudott biztosítani.³⁰ (Összehasonlításképpen: 1892-ben gr. Eszterházy Miklós ennek az összegnek húszszorosával, 40 000 forinttal járult hozzá, hogy a hamburgi városi színház a *Tragédiát* méltó, Zichy Mihály illusztrációinak felhasználásával készített díszletekkel tudja előadni a bécsi színházi világkiállításon.) Paulay emellett — mint arra a segédrendezői és statisztavezetői feladatokkal megbízott Tóth Imre jól emlékezett — két hétig tallózott a díszletraktárban, majd Lehmann Mórral, a Népszínház festőjével tartott megbeszéléseket az átalakítások, felújítások, újrafestések lehetőségéről. Tóth szerint öt új díszlet készült: az 1–3. színhez, a falanszterhez és a jégvidékhez; részlegesen új díszletet kapott Egyiptom, Prága, Párizs, London. Az emlékezést a színházpéldány nem erősíti meg: a mennyei jelenet háttéréül egy „régí napfüggöny” átfestve szolgált, a színpadot áthidaló és annak keretét adó „felhőívek” — egy kivételével — Boito *Mefistofeles* című operájából (1882) származtak. A paradicsomot „Orpheus színpalakkal”, azaz Gluck fél évvel korábban bemutatott operájának oldalkuliszáival oldották meg, a paradicsomon kívüli szín háttérfüg-

³⁰ Tóth Imre: *Egy színiigazgató emlékei*. Képes Krónika 1926. aug. 1.

gönye ugyanonnan származott. A prágai jelenet fáit a *Kaviárból*, Csiky Gergely másfél évvel korábban bemutatott bohózatából kölcsönözték.³¹

Míg a *Tragédia* díszleteit csak emlékezésekből, kritikák utalásaiból és a színházipéldány vázlataiból ismerjük (az új díszleteket egyébként Spannraft Ágoston és Hirsch Gyula festette), addig a jelmezekről már műtermi fotók is készültek; Jászai Mari 11 ruháját pedig, amelyeket maga vázolt fel Feszty Árpád és Paczka Ferenc festőművészeknek, a korabeli sajtó is reprodukálta. Jászai a paradicsomi jelenetben például fehér, testhezálló trikóruhát viselt, szabadon hagyott karokkal és hosszú fürtű szőke parókát. A paradicsomon kívül durva kecskebőr ruhája volt, hajába – saját játéköttel – pávatollat tűzött: Éva „feltalálta” a divatot. A férfijelmezek kissé túlhaltak a historizmust, olykor már a madáchi szöveg ellen hatottak. Lucifer az első emberpár előtt denevérszárnyas, tollas sapkájú, feketében és vörösben pompázó, mesebeli ördöggént jelent meg – Ádám „Hisz olyannak tűnsz fel, mint mi vagyunk” sora ellenében is. A falanszterben Plátó görög jelmezben, Luther evangélikus lelkésznek öltöztetve vált ki társai közül, ellene mondván a csak számokkal jelölt, személyiségvesztett típusokat kívánó írói elképzelésnek. A *Tragédia* nagyszámú, egyes források szerint 504 új vagy átalakított jelmeze évekig szolgált alapkészletül, sőt stílusmintául.

A *Tragédia* színre viteléhez rendezői előzményül Paulay rendelkezésére állott a *Csongor és Tünde* bemutatójának megannyi tapasztalata. Ennek mintái viszont Shakespeare mesejátékai voltak, *A szentivánéji álom* (1864) és a *Téli rege* (1865) Szigligeti Ede, valamint *A vihar* (1874) Molnár György rendezésében.³² Az így kialakult rendezői hagyo-

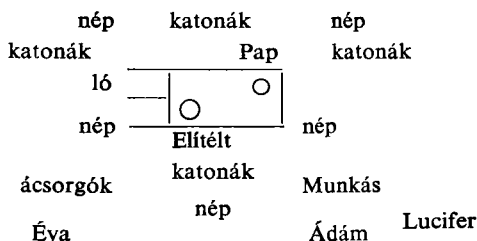
³¹ L. a rendezőpéldányt! I. h.

³² Az utóbbi színházipéldányát közölte Mályuszné Császár Edit: *Adatok a magyar rendezés történetéhez a XIX. század második felében*. Bp. 1963. 26–81.

mány hatáselemei (melodramatikus, zenekíséretes előadás-mód, nagy létszámú statisztéria, nyíltszíni díszletváltozások) ezúttal is működtek, kiegészülve az új villanyvilágítás kínálta fényeffektusok és kontraszthatások lehetőségével. (Ezek utóbb az 1879 óta műsoron levő *Csongor és Tünde* rendezőpéldányába is bekerültek.) Az említett, nagy létszámú statisztéria számára Tóth Imre külön próbákat tartott. Londonban például így hangzott Paulay végrehajtandó instrukciója:

„Az e felvonásban játszó személyzet³³ tarka vegyületben jár-kel az utcán balról jobbra, jobbról balra, ácsorog a boltok, a kocsmá — az árkádok előtt.”

A dramaturgiai szempontból fontos pillanatokban aztán hatásos élőképet formáltak, mint az Elítéltnak a rendező-példányban is rögzített jelenetében:

A historizmus alkotói folyamata — a megírás stádiumában is — a legjobban az 1886-ban, Buda felszabadulásának 200. évfordulója alkalmából írt és eljátszott Csiky-színmű, a *Petneházy* esetében tanulmányozható. Az író május 17-én küldte meg Paulaynak a dráma 16 személyt tartalmazó szereplőlistáját. Csiky maga jelölte meg, hogy közülük csak három a költött alak: a kitűnő szerepet adó epizódfigura, Krakó íródeák, a renegát Ferhád és mindenekelőtt a rác

³³ A szöveget is mondó szereplőkön kívül: 8 fiú, 6 katona, 11 leány.

Zóra, Petneházy elhagyott fiatalkori szeretője, aki viszont a cselekmény bonyolításához nélkülözhetetlen. Továbbá:

„Mellékelve küldöm a Lloydból³⁴ kivágott lajstromát az összes fennmaradt neveknek, kik az ostromban részt vettek. Ezekből ki lehet válogatni a kapható arcképeket, természetesen érintetlenül hagyva a tulajdonképpeni dráma személyeit.”

A darab így újabb 16 szereplővel bővült, akik a tábori és az ostromjelenetben vettek részt. A három felvonás négy díszletet igényelt: a kassai dóm előcsarnokát (Henszlmann Imre leírása óta pontosan ismert helyszín), egy táborn Pesten, a háttérben a török Budával (egykorú metszet nyomán), egy leégett mecset belsejét és végül az égő vár egyik terét (talán egy 1700 körüli festmény alapján).

A Nemzeti Színház ekkori intendánsa, a meiningenizmus rajongója, gr. Keglevich István, akiről a sajtó éppen ekkor rögzítette a történelmi tematika iránti elkötelezettségét és törekvését egy, archeológiai pontosságú tárgyakból kialakítandó különlegességi kellékraktár létrehozására,³⁵ biztosította a teljesen új színpadi keret igen ritka lehetőségét. Spannraft Ágoston, az Operaház és Lehmann Mór, a Népszínház festője készítette ezeket. A bemutatóra az ünnepségek keretében, 1886. szeptember 1-én, a Nemzeti Színház elhúzódó részleges felújítása miatt az Operaházban került sor. A rendezőpéldány tanúsága szerint³⁶ Paulay élt a ritka lehetőséggel, teljes értékű meiningenizmust mutatott be: az I. felvonást — orgonaszó és harangzúgás közepette — körmenet zárta, a II. felvonás (Schiller nálunk még nem játszott *Wallenstein*jének hatása alatt megírt) tábori képét katonai díszmenet, toborzó és hajdútánc élénkítette, a felvonás végén a megvívandó Budavár fölött megjelent a hold. A III. felvonás 2. képében az égő várban a nézők szeme láttára esett el

³⁴ Pester Lloyd 1886. ápr. 23.

³⁵ Budapesti Hírlap 1886. jún. 20. 21.

³⁶ OSzK Színház-történeti Tár, N. Sz. P 143.

az utolsó budai basa, tűzték ki a bástyafokra a magyar zászlót és adták meg a végtisztességet a győzők az elesetteknek. A látványos előadás kilencszer került színre, előbb az Operaház, majd a Nemzeti Színház színpadán.³⁷ Mint láttuk, még 1890-ben is bőven merítették jelmezeiből.

Paulay műsorpolitikájának megvalósításához kitűnő színészgárda állt rendelkezésre, amelyben szerencsésen találtak az igazgatóhoz hasonlóan, maguk és sorsuk faragta tehetségek (Jászai Mari, Vízvári Gyula, Újházi Ede, Náday Ferenc stb.) a Színi Tanodán képzett fiatalabbakkal (Márkus Emília, Nagy Imre, Helvey Laura, Fáy Szeréna, Gyenes László stb.), akik az Egressy – Szigligeti-féle, nemzeti romantikus hagyományon nevelkedtek, Paulay keze alatt is. Vonatkozóan érdekes statisztikát közöl Váradi Antal: 1880 és 1887 között 20-ról 31-re nőtt a szerepkörök szerint tagolt, 52 főre engedélyezett társulatban az akadémiát végzettek száma.³⁸ Nem tudjuk, mennyire általánosítható a *Tragédia* esete, amikor a döntő fontosságúnak érzett bemutatóra készülve Paulay a szcenárium elkészítése után rögtön, de még a rendezőpéldány kialakítása előtt felolvasta a darabot színészeinek („... Paulayéknál voltam, amikor Paulay *Az ember tragédiáját* a lakásán olvasta fel személyzetének és utána uzsonnát adott” — írta Jászai), megnyerte őket a nem mindennapi feladatnak, aminek szép példája, hogy Prielle Kornélia elvállalta a londoni szín Egy asszonyának csekély szerepét és azt nemcsak az ősbemutatón játszotta.³⁹

A kialakult és a szabályrendeletekben rögzített gyakorlat szerint a szereposztásba az írónak beleszólási joga volt. A rutinos háziszertő, Csiky a társulat és a szerepkörök ismere-

³⁷ Nem tudjuk, honnan veszi Hegedüs Géza, hogy kuruc tendenciája miatt a darabot egy előadás után leparancsolták a színpadról (Hegedüs Géza – Kónya Judit: *A magyar dráma útja*. Bp. 1964. 137.).

³⁸ Váradi Antal: *Emlékeim*. Bp. 1904. 217. Ugyanitt olvasható a színész-pedagógus Paulay mindmáig legjobb portréja.

³⁹ Prielle Kornélia: *A nemzeti színpadon játszott szerepeim (1844–1903)*. OSzK Kt. Duod. Hung. 58.

tében, eleve személyekre írta darabjait, Paulayné Gvozdanovics Júliára, Jászai Marira, Helvey Laurára, Prielle Kornéliára, Náday Ferencre.⁴⁰ A kisebb szerepek ügyében azonban ráhagyatkozott Paulay rutinjára, mint ahogyan a Bécsben élő és a társulatot egyre kevésbé ismerő Dóczi egészében ezt tette. Paulay szívesen és bátran bízott jelentős, sőt döntő feladatokat pályakezdő fiatalokra: Tündét a 19 éves Márkus Emíliára, Lucifert a 22 esztendőös Gyenes Lászlóra. Ugyanakkor határozottan elhárította az író nem művészeti indítatású szereposztási javaslatát; Herczeg Ferencnek, amikor az *A dolovai nábob leánya* című darabjában a 18 éves Bilitzky kadét szerepét a társulat egyik szépídomú tagjára, nadrág-szerepként akarta osztatni, egyetlen rövid mondattal választott: „Drámai színház ez, uram, nem operett!”⁴¹

A Nemzeti Színház — műsorpolitikai okokból, megnyitása óta — repertoárszínház volt, így a bemutatókra kevés próbaidő juthatott. Dóczi darabjának, *Az utolsó szerelemnek* színpadra viteléről írva, Paulay rövid számítást végzett: ha november végén van az előző darab bemutatója, december 10. és 16. között, tehát két-három hét alatt lehet újabb bemutatót tartani. (*Az ember tragédiája* egy hónapos felkészülési ideje, 10 próbával, kivételes műgondnak számított.) A próbák, amelyekre a színészek már szövegtudással érkeztek, mindazonáltal nem voltak elnagyoltak, ott még dramaturgi munka is folyt. A húzások, nyelvi purizálás stb. lehetőségéről Paulay Bulyovszky Gyulának és Dóczi Lajosnak egyaránt megjegyezte:

„... az ilyenek a próbák alkalmával biztosabban kiérezhetők és célszerűbben eszközölhetők.”

A *Tragédiából* például a próbák során maradt el a második prágai jelenet. (Tóth Imre emlékezését a színházipéldány igazolja, amelyben még leírva szerepel a tizedik szín szövege, későbbi áthúzással.)

⁴⁰ Janovics J.: i. m. II. 111., 154., 226., 254.

⁴¹ Herczeg F.: i. m. 260.

Paulay a keveset instruáló rendezők közé tartozott („nem beszélt sokat, nem magyarázott hosszadalmasan, egy-két szóval mondta meg a véleményét, utasítását vagy tanácsát” – írta Tóth Imre), s nincs rá adatunk, hogy előjátszott színészeinek. Rendezőpéldányai nem részletezettek, viszonylag kevés színpadi állást s járást rögzített bennük: úgy tűnik, gárdája tisztában volt feladataival. Pergő, a felvonás vége felé gyorsuló, „franciás” színészvezetése hatékony eszköznek bizonyult a magyar drámák színre vitele során is. Csiky vígjátékában, a *Buborékokban* (1884) az I. felvonás 4. jelenetében Solmay Ignác, a tönkremenőben levő földbirtokos Róbert nevű fiával van a színen, aki adósságai rendezésére pénzt akar szerezni apjától. Ekkor érkezik (jobbról) Szidónia, a ház asszonya, estélyre öltözve. A színpadi állás:

Solmay	Róbert	Szidónia
--------	--------	----------

Az „adósság” szóra férjére támad, hiszen ez életmódjuk része:

Solmay	Szidónia	Róbert
--------	----------	--------

Az asszony a bal oldali tükörhöz megy, öltözetét ellenőrzendő:

Szidónia	Solmay	Róbert
----------	--------	--------

Solmay fiára bízva a nem szívesen látott vendégek érkezéséről szóló rossz hír átadását:

Szidónia	Róbert	Solmay
----------	--------	--------

Megkezdődik a családi viták egyike, Szidónia elfoglalja „stratégiai pozícióját”, elvágva apa és fia összefogásának útját:

	Szidónia	
Róbert		Solmay ⁴²

⁴² OSzK Színháztörténeti Tár, N. Sz. B 155/2.

Ugyanígy „mozgatta át” Paulay a klasszikus magyar drámák jeleneteit is. Bessenyei *A filozófus* című vígjátékának eredeti V., meghúzva III. felvonásában Párménio és Angyélika magára marad, míg az előbbi szolgája, Lidász írószerért megy. Eközben:

„míg Lidász visszatér, Angyélika a felső alá járkáló Párménio szeme közé akar vidor kötekedéssel nézni — az szüntelen kikerüli — mikor Lidász belép — Angyélika bosszúsággal ott hagyja Párméniot és Lidászhoz fordul . . .”

A II. felvonás étkezési jelenetéhez Paulay három vázlatot is készített, amíg megtalálta azt az elhelyezést az asztal körül, amelyben a dialógusok szabta kapcsolatteremtés a legjobban érvényesülhetett.

1892 őszén a Nemzeti Színház — fennállása óta először — hat előadással, sikert aratva szerepelt Bécsben, a színházi világkiállítás alkalmából. A sokak által szükségtelennek tartott és emiatt parlamenti interpellációban is támadott vendégjáték európai összevetésben igazolta Paulay életművét. A műsoron — Moreto *Közönyt könnyel* című vígjátéka, a *Constantin abbé* című francia vígjáték és Grillparzer *Médeája* mellett — a *Bánk bán*, a *Tragédia* és *A nagymama* (Csikytól) is ott volt. A Moreto-vígjáték a színház együttes-játékát volt hivatva bemutatni; *A nagymama*, a *Constantin abbé* és a *Médea* egyértelműen színészi jutalomjátéknak számított Prielle Kornélia, Újházi Ede és a Grillparzer-szerepben a Charlotte Woltert felülmúló Jászai Mari kedvéért, a *Bánk bán* és a *Tragédia* a magyar drámairodalom nagykorúságát igyekezett bizonyítani, az utóbbi emellett a rendezés és a szcenika elért legmagasabb színvonalát is.⁴³

*

⁴³ FL 1892. ápr. 11. és okt. 5., vö. Pukánszky: *i. m.* I. 346; Orosz *i. m.* 526–528. és Székely *i. h.* 77.

Paulay Ede színházvezetői gyakorlatában összegeződtek mindazok a tapasztalatok, amelyeket a Nemzeti Színház addigi története — Szigligeti Ede korszakával bezárólag — felhalmozott, továbbá a kortárs világszínház legfőbb tendenciái. Ebben az értelemben életműve, munkamódszere is összegezés, mint az utolsó romantikus színházi polihisztoré. Bár az egy kézben tartott színházi alkotófolyamat nem felelt meg mindenben a szakosodott polgári színház igényeinek, megteremtette a Nemzeti Színház erőinek eladdig nem tapasztalt koncentrációját. Ugyanakkor két tragikus következménnyel is járt.

Paulay maga szinte elégett ebben a munkában: 58 éves korában halt meg. Mellette igazi rendezők és színházvezetők nem nőttek fel: színészből lett rendezői, Tóth Imre, Vízvári Gyula inkább játékmesterek voltak oldalán. Halála után ezért a Nemzeti Színház gyorsuló hanyatlásnak indult. Hogy mivé lett öröksége, azt egyik főműve, *Az ember tragédiája*-rendezés sorsán vizsgálta a századfordulón egy H. S. szignó alatt író fiatalember, Hoffmann Sándor, aki majd Hevesi Sándor néven tesz kísérletet arra Paulay rangbéli örököseként, hogy a Nemzeti Színházat újra az európai színvonalhoz közelítse.⁴⁴ Az ő igazgatása idején jelent meg a fiatal Németh Antal tollából az az érdekes cikk, amely a lengyel és a magyar színészet történetében vont párhuzamokat. Megállapítva, hogy Tadeusz Pawlikowskinak Paulay méltó, egyenrangú kortársa volt egy kelet-európai színházi folyamatban, ám Stanisław Wyspiańskinak már nem volt magyar eszmétársa.⁴⁵ A XX. században már ők, az előzményekkel és hagyományokkal tudatosan számotvető és gazdálkodó, elméletileg is képzett, határozottan újító színházvezető-rendezők lettek Paulay Ede igazi szellemi örökösei a Nemzeti Színház és a magyar dráma történetében.

⁴⁴ H. S.: *Madách a Nemzeti Színházban*. Új Magyar Szemle 1900. okt. 15.

⁴⁵ Németh Antal: *Analógiák a magyar és lengyel színészet történetében*. Napkelet 1928: 872—873.

AZ OKTATÁS MŰHELYÉBŐL

VÉBER KÁROLY

A FALU SZEREPE NAGY LAJOS ÉLETMŰVÉBEN

Nagy Lajos alkotói pályájának ezt a látszólag iskolás megközelítését, nem tudjuk mással mentegetni, mint hogy mindjárt a legelején feltesszük a leglényegesebb kérdést, amelyet azonban furcsa módon a gazdag és sokágú Nagy Lajos irodalom eddig nem tett föl. Vagyis: mi lehet az oka, miben rejlik a magyarázata annak, hogy az első részletes, felszín mögé pillantó, a falusi életnek szinte teljes keresztmetszetét nyújtó szociográfiát, vagy ha úgy tetszik, társadalmi regényt egy nagyvárosi proletáriró, egy „kávéházi írónak” is minősített szerző alkotta. A legelsőt az ilyen típusú írásműből, amelyet aztán rohamszerű lendülettel utat törő, szinte földindulással felérő írói-társadalmi mozgalom követ.

Állítsuk egymás mellé a nagyon tanulságos dátumokat. A *Kiskunhalom* megírása 1932-től 1933 őszig, megjelenés 1934 tavaszán. Illyés: *Puszták népe*, első részlet megjelent a *Válasz* 1934-es második számában, közlése befejeződik 1936-ban, kiadása könyvalakban ugyancsak 1936-ban; Veres Péter: *Az alföld parasztsága* megjelent 1936-ban; Szabó Zoltán: *A tardi helyzet* 1936; Erdei Ferenc: *Futóhomok* 1937; Kovács Imre: *Néma forradalom* 1937; hogy csak a legjelentősebbeket említsük. A falukutató, népleíró irodalom, a népi szociográfia tehát Kiss Lajosnak az Ormányságról írott tanulmányát, Erdei Ferenc és Kerék Mihály néhány korai kísér-

letét leszámítva, a *Kiskunhalommal* kezdődik. Mindenesetre a nagy szociográfiai művek sorában feltétlenül az első.

A művet a népi írók általában kedvezően fogadták, Illyés mellett Darvas, Féja és Veres Péter is ír róla. Ahogy azonban a népi írók mozgalma kibontakozott, talán mert nem bizonyult elég hatásosan forgatható fegyvernek, többségük hamar elfeledkeztek róla. Ortutay például Magyarország felfedezését a múlttól a máig (*Válasz*, 1936) számba véve, Tesediktől a legfrissebbekig, Nagy Lajost nem is említi. A *Csil-lag* 1954-es Nagy Lajos-émlékszámban Darvas, Veres Péter, Szabó Pál igen tartalmas nekrológjaiból hiányzik a paraszti világ ábrázolásának méltatása. Aligha feledékenységről vagy szándékos méltánytalanságról van szó – nem tekintették a falukutató szociográfikus népi irodalom szerves kezdetének.

Egy napjainkban megjelent monográfia, a harmincas évek szociográfus fiatalságára a teljes hatástalanságát állapítja meg: „A »baloldali irodalom« és a szociográfus fiatalság kölcsönös érdektelenségében lelhetjük föl a harmincas évek szociográfiai irodalom egyik nagy paradoxonának magyarázatát, Nagy Lajos teljes hatástalanságát erre az irodalomra.” Maga az író is hasonlóképpen vélekedik: „A szociográfiai típusú írás az én műveimmel debütált legújabban irodalmunkban. Én írtam a *Három magyar város* című könyvet, amely 1933-ban jelent meg, azután a *Kiskunhalom* című szociográfiai lényegű regényt, amelyet 1934-ben adott ki a Pantheon. Mi sem természetesebb azonban, mint hogy az iparkodó és ifjú szociográfusok és azoknak kritikusai egymás sűrű méltatása közben, egyetlen egyszer sem említették meg az én könyvemet. Amit teljesíték, az kevesebb, mint szociográfia, de talán több is, mert elkerülöm az erőszakos általánosításokat” – írja egyik szociográfiai tanulmányában.

Egy művet természetesen nem minősíthet sem a fogadtatása, sem pedig a hatása. Mégis lehetséges lenne, hogy egy ilyen, szinte osztatlan elismeréssel fogadott könyv valóban

teljesen hatástalan maradt volna? Ezt nyilván túlzásnak kell vennünk, miként Kardos Pál monográfiájának lelkes megállapítását is, hogy a népi írók mozgalma „tőle tanulta el a társadalomrajzot, az ún. szociográfia műfaját”. De azért igaztalan mindenfajta befolyást megtagadni tőle.

Illyés is például Nagy Lajosban látta az új népleíró irodalom igazi őst és kezdetét. Egyesek csipkelődve vették tudomásul, hogy a tudomány és irodalom új egységben lépett elő ebben a műfajban. „Mindezért elsősorban Nagy Lajos felelős. Ez eddig különösképpen eléggé titokban maradt — jegyezte meg a költő —. Örülök, hogy ismét megmondhattam. Ő volt az első, aki ezt a két szemre oly távoli területet észrevétlenül összekapcsolta. Működésére nézve megállapíthatjuk, hogy egész életében erre készült” (*Nyugat*, 1937). Két fontos tény szögeződik itt le. Az egyik, hogy szubjektív szándékoktól, elfogadástól vagy elutasítástól függetlenül, a népleíró, szociográfiai irodalom a *Kiskunhalom* után nem fejlődhetett tetszés szerinti irányban, nem öltethet akármilyen formát, mert a termékeny példa, tudomány és irodalom kézfogása, kikerülhetetlenül, letagadhatatlanul előtte lebegett. A másik, hogy Nagy Lajos írói pályájának csúcspontját, betetőzését kell látnunk a *Kiskunhalomban*.

A hatáshoz visszakanyarodva, maga Illyés is már a *Kiskunhalom* ismeretében dolgozott a *Puszták népén*. A két műben számos találkozási pontra lehet rámutatni. Illyés ugyan pusztáról ír, Nagy Lajos pedig faluról, de mint majd látni fogjuk, az ő élményeinek, ismereteinek alaprétege is a pusztáról származik, szinte teljesen azonosan írják le a kastélyt és a mellette magasra nyújtózózkodó ököristállót, vagy a közös konyhára nyíló cselédlakásokat. Mindketten mint egy felfedezésre váró afrikai törzset említik a népi világot, s az évszázados kiszolgáltatottságból eredő „szolgalelkűséget” tartják a pusztai lelkület legjellegzőbb vonásának. Véletlen vagy valóban egymásra utaló jeleket bőven lehetne még ki-gyűjteni, amelyek származhatnak a tanulmányozott életanyag realista megfigyeléséből, de kétségtelen, hogy vala-

mennyi szociográfia közt a *Puszták népe* a legrokonabb a *Kiskunhalommal*, ami összefügg a feldolgozás döntően irodalmi jellegével, s ami ebből következik, az egyéni sorsok karakterisztikus rajzával, amelyek a társadalmi folyamatok leírását, dokumentum jellegét, regényszerűvé színezik.

De hát honnét ered a nagyvárosi író Nagy Lajosnak ez a biztos eligazodása a falu nehezen megközelíthető, alig hozzáférhető világába? Ő lenne a cáfolata Illyés szemérmes valomlásának, amelyet a *Puszták népében* olvashatunk? „Ami emléket feltárok, azért tárom fel, hogy rajtuk át próbáljak leereszkedni a mélyben fekvő, forró rétegbe, mely retteggve rejtje gomolygó világát, minden idegen tekintettől, még a tárgyilagos napvilágtól is, és amelyet tapasztalatokból tudom, ha megismerni esetleg megismerhet is más, érteni csak az tud, aki belől származott.”

Ennek a mélységnek a hiányát veti egyébként Nagy Lajos szemére, eléggé értetlenül, Darvas is kritikájában. A *Kiskunhalom* „továbbvitele annak a faluirodalomnak, amely Gárdonyitól Szabó Pálig egyenes vonalban fejlődött”. – „Többet és mélyebben nem mutat meg a faluból, mint amennyit egy átutazó idegen, reggeltől estig sétálva megláthat.” Végül: „nem az író kvalitásán múlik, hanem az élményanyag hiányán.” Darvas tulajdonképpen itt áldozatul esik az író ügyes fogásának, ábrázolási módszerének, hogy látszólag mindent a látványra bíz, látogatóként szemléli a falut, s az éppen felötlő jelenségeket írja le. Pedig: a szándéktalanság, látszólagos céltalanság a mű dokumentumjellegét hivatott erősíteni, a formáló kéz távoltartását az ábrázolástól – hason az élet a maga nyers valóságában, az elrendezés, a céltudatos csoportosítás minden nyomát eltüntetve.

Lássuk, milyen hát az az élmény- és ismeretanyag, amelyből ez a paraszti világ felépül? Honnét kezdődik és meddig tart Nagy Lajos érintkezése a faluval? Tudjuk, hogy gyermekkorát az Apostag (a regényben Kiskunhalom) melletti pusztán töltötte. „Hatéves koromig a nagyszüleimnél nevelkedtem egy Tabáni-telek nevű pusztán. Mégcsak nem is falusi,

hanem tanyasi gyerek voltam” — írja önéletrajzában. „A tanyát szerettem. A tanya volt a paradicsom.” Ez a gyerekkori tanyasi élet olyan mély nyomokat hagyott benne, az élmények olyan kincsét halmozta fel, raktározta el lelke legrejtettebb mélységeiben, amelyekről neki magának is alig-ha volt tudomása, s csak a *Kiskunhalom* írása közben bukant rájuk, lépésről-lépésre, ahogy a régész ásója nyomán a földbe rejtett aranypénzek napvilágra kerülnek. Amikor például önéletrajzában arra keres választ, miért vonzódik a kisprózához, miért nem ír regényt, mérlegre teszi és elégtelennek találja életismeretét egy regény élményanyagához. Úgy véli, hogy a falut sem ismeri igazán, elmosódott gyerekkori emlékei vannak, s a későbbi évekből alig több, mint egy átutazó futó benyomásai. Később, ahogy a *Kiskunhalom* keletkezéséről beszámol éppen e népelet ismeretének valódiságát hangsúlyozza, az emlékezetbe kitörölhetetlenül beivódott apró részleteket. „Az az ötletem támadt utazásaim és útleírásaim után, hogy regényt írok az Alföldről, illetve annak egy kis zugáról, arról a faluról, melyet ismerek, szóval a szülőfalumról. Távolról is látom a falu tájképét, ismerem lakosait, tudom a lakosok életmódját, szokásait, átérzem a lelköket. Ismereteim igazi ismeretek, gyerekkoromból és kora ifjúságomból valók. Föl kellett azonban újítani azokat.” Később: „Rengeteg emlék fűz hozzá és érdekes másnak, ha beszélek róluk, bizonyára semmiségek, nekem mindhalálig megmásíthatatlanul fontosak...”

Egy régi elfeledett aranykor feléledésének vagyunk a tanúi. De honnét lehet felismerni, hogy ezek a törött üvegcserepek, a boldog gyerekkor fényeit tükrözik? A származásuk is elárulja őket, mert a gyerekkorba mutatnak vissza, s nem látszanak rajta a későbbi keserves évek homályos foltjai. — A kis törvénytelen gyereket korán libapásztorkodásra fogták a pusztán. „Valaha libapásztor volt” — írja emlékezéseiben. Íme egy kis libalélektan a természet lapjairól. „A libák tátott csőrrel pihegnek, ha az ember közeledik feléjük, felütik a fejüket már a közeledéskor figyelnek, ösz-

szébb húzódnak, gágogó tereferéléssel megbeszéljük az esetet, a gúnár kiválik a kis csoportból, szembenéz a kétlábú óriászárnytalannal — sziszeg rá, a nyakát nyújtogatva támadásra készül. De amikor az ember már elhaladt mellettük, megnyugszanak, széjjelebb húzódnak, a magasra emelt csőrök ismét a földre hullanak, s a libák újra legelésznek.” — Ehhez a kis leíráshoz aligha elég megállni egy utcán pihenő libacsapat mellett. — De folytathatjuk a példák sorát, kevésbé poétikus dolgokkal, a szájából való mosakodás nem éppen esztétikus, viszont annál valóságosabb reggeli szer-tartásával, vagy a frissen csépelt gabonában hancúrozás isteni gyönyörűségével, amihez csak a frissen esett esőből gyűlt meleg falusi pocsolýába való taposás boldogsága mérhető.

De a lírából váltsunk át a prózára. A regényben Kara Szabó kegyetlen kutyaakasztási hóbortja is a gyermekkori félelmek világából kúszik elő, gyermekkorának egyik legborzasztóbb látványa volt a kútágásra felakasztott állat vergődése. A csendőröket is a félelemtől nagyra tágult pusztai gyerek-szem látta ilyen daliásoknak, valóságos félisteneknek. Aztán vannak ennek a gyermekkori, mélyre süllyedt múltnak szociográfiai leletei is. A *Kiskunhalomban* olvassuk, hogy a parasztok a földes szoba „padlóját” homokkal szórták le, s ahogy felléptek az ágyra, talpukat összedörzsölték, hogy a homok lehulljon. — Felnőttként aligha volt módja ilyen megfigyelésekre. De ezt a kis emléktöredéket maga is odahelyezi a gyermekkorba. Meg is említi önéletrajzában: „Nagyanyámmal egy ágyban aludtam. Én belül a fal mellett, ő kívül. Lefekvéskor előbb én mentem föl az ágyra. A szobának nem volt padlója, földön jártunk s amikor az ágyra felmásztam, összedörzsöltem a talpaimat.” — Ezek az emlékek természetesen nem mindig lebegő tündérként szárnyalnak elő a múltból, néha kissé félelmetes árnyak, amelyekkel viaskodik, próbálja rájuk csapni a feledés tömlőkapuit. Nem mindig boldogság az emlékeket nevükön szólítani. Azt is megpróbálja, hogy frissen szerzett falusi tapasztalataitól külön rekessze őket, elválassza fantáziája játékaitól. „Hogy

mai gondolataim lennének? — teszi fel önmagának is a kérdést. — Nem, nem e gondolatok magvának már akkor élniök kellett bennem.” De a múlt lassan fedi fel arcát. „Csak később hosszú idő múlva elevenednek meg gyermekkori emlékeim” — avat be bennünket az alkotás bonyolult folyamatába. Néha felbugyog benne a rég betemetett forrás, s akkor a szemérmes száj vallomásra fakad: „ez a tájék volt nekem minden táj közt, amelyeket azóta láttam, a legszebb.”

Természetesen nem minden múltból öröklött ismerete gyerekkori emlék. Hisz kamaszként 16 éves koráig minden szünidőben megfordult szülőföldjén. Ezek a tapasztalatok együtt élnek, együtt lélegzenek benne, s hogy milyen erővel, a látvány milyen soha el nem mosódó, el nem mosható nyers kontúrjaival, idézzük fel a könyvből a pusztai cselédlakás közös konyhájának és közös életének leírását. „A bántelki cselédház két szobából s egy konyhából áll, a ház falai vályogból épültek, a teteje nádból. Két bérescsalád lakik a házban, egyik az egyik szobában, a másik a másikban. a konyha közös. Perlekedés esetén Bugyiné a bal oldali katlan előtt áll, rőzsét tesz a tűzre, s megállás nélkül szapulja Mándlinét. Mándliné meg Bugyinét, aki, mondjuk, éppen a kemencét fűtötte be, mert kenyeret süt, most rakta be a kenyeret, s az előtétet ráillesztette a kemenceszájra. Az ártatlannabb részleteket egymásnak háttal állva s szüntelenül foglalatoskodva mondják el, lehetőleg párhuzamosan hadarva, úgy hogy egyik sem figyel a másik szavára. A szívet dermesztőnek szánt vádaknál, jellemzéseknél és átkoknál pedig hátrafordítják a fejüket, összevillan a szemük, az átkozódó kiabál, az elátkozott pedig elhallgat és várja a sorozat végét, a maga részéről is hozzájárulván így ahhoz, hogy minél súlyosabb legyen a sértés.”

Ebben a szociográfiai hitelességű leírásban látszólag nincs semmi meglepő, az élethűséget, pontosságot megszoktuk már az írónál. De mindjárt más szemmel olvassuk, ha felidézzük, hogy Nagy Lajos tízéves kora óta nem fordult meg a puszt-

tán, a közös konyha látványát ilyen messzi múltból cipelte magával, hisz nagyszülei tízéves korában elkerültek a pusztáról, beköltöztek a faluba. S anyaggyűjtés közben sem látogatott el a pusztára, nem érzett magában elég erőt, hogy a gyerekkor boldog képeit szembesítse a valósággal. „Akár Dunaegyházára mentünk, akár Soltra, tekintetünk elszállhatott Tabáni-telek felé, a tanyára, szülőföldemre. Solt irányában az országút közvetlenül a tabán-teleki puszta mellett vezetett el. Gyermekkorom megelevenült bennem. Kísértett a gondolat, hogy bemenjünk a tanyára, s szemtől szembe lássam gyerekkori életem terepét. Sokféle kíváncsiság lobbant fel bennem. Szerettem volna látni a szobát, melyben születtem. Vajon mekkora? Kisgyermek koromban elég terjedelmes volt, tehát — most nagyon kicsi-e? Vagy nem is olyan kicsi? Kis ablakán mennyire hatol be a napvilág? Vagy túlságosan homályos a szoba? Mekkora a távolság a lakóház és az istálló közt? Mennyire esik a háztól a kút? Olyan mély-e a kút, mint akkor több mint negyven évvel azelőtt volt? Megvannak-e még a régi fák? Az északnyugati öreg akác sor meg a ház körüli és az istálló mögötti eperfák? Nem nedves-e a szoba, amelyben első hat esztendőmet töltöttem... Ha olyan erősen lehetne emlékezni a régmúlt időkre, hogy attól hirtelen minden megelevenedne. Belépnék a házba és ott látnám nagyanyámat. Talán annyira mégis megelevenedik a múlt, hogy a külső keretben új, eddig egészen elszunnyadt emlékek vetődnek fel bennem. Vajon milyen emlékek lehetnek azok? Úgy látszik, hogy félek tőlük, legalább némelyiktől, mert csak állok az országúton, nézek a tanya felé, de nem indulok el, nem merek elindulni. Szorongás fog el, jaj, ha bemennék a tanyára, bele a kisgyerekkoromba, menten szívszélhűdést érzek. Feleségem rámbízza, mit tegyünk. Menjünk tovább, mondom, és folytatjuk utunkat Solt felé.”

A régi pusztát tehát nem kereste fel. Másutt hasonlóan néz szembe a múlt felidézésével. „Sokáig terveztem a közelmúltban, hogy felkeresem szülőfalumat, a tanyát és meg-

nézem mai szemmel. Arra számítottam, hogy a szoba alacsonyabb lesz, mint bármikor gondoltam, hogy az ablak kisebb lesz, mint ötven évvel ezelőtt, hogy a kút a házhoz szinte nevetségesen közel lesz. Ezt a kísérletet aztán apostagi kirándulásain alkalmával mindannyiszor elmulasztottam. A mulasztás most már pótolhatatlan, mert a legutolsó árvízkor a tanya minden épülete összeomlott.” A tanyai családi ház szociográfiai pontosságú képét tehát a gyerekkorból mentette át ilyen csorbítatlan teljességgel a regénybe. Az már csak az ábrázolás érdekessége, hogy ez a múltból vett kép a valóság legpontosabb fotográfiája, a regény ezen a pár lapon él a szociográfia legtisztább módszereivel. A feltáruuló látvány itt olyan letörölhetetlen, mint régi templom faláról, a friss mázolás alól előkerülő régi freskótöredék.

Talán sikerült e pár, de könnyen szaporítható példával igazolni, hogy a regényben feltáruuló paraszti élet Nagy Lajosnál megélt, közös sorsból származik, nemcsak pár napos szemlélődés, még csak nem is a nép melletti pártos állásfoglalás eredménye. Ezek a regénybe épülő emlékmozaikok szinte akaratlanul állnak össze egységes képpé, vagy legalábbis nem tudatos kiválasztás, végiggondolás eredményei. A múlt vallatása a paraszti élet leghitelesebb, legjellemzőbb mozzanatait juttatja az író tolla alá!

Ha azonban a regényben a paraszti világ rajzának hitelességét keressük, aligha érhetjük be pár múltból élénk vilálgató képpel, mégoly valóságos mozaiktöredékekkel. Tehát ez a megélt paraszti sors nemcsak ezekben az apró jelekben árulja el magát, hanem ők irányítják a paraszti sorsokat formáló írói kezet is. A regény igazi hőse egy paraszti közösség, a falu, ahogy élete egyik leghétköznapibb formájában élénk tárul. A történés helye és idő szigorú koordinátái közé van szorítva, nem követheti az egyéni sorsok lassan letekeredő fonalát. Az élet a hétköznapok megszokott rendje szerint zajlik. A hajnalt a legkorábban kezdődő munka, a cséplőgép bűgása jelzi, azután megelevenedik a határ. A szereplők a legmindennapibb helyzetben, teljesen esetlegesnek tűnő

epizódokban lépnek elénk. Ezek a mozzanatok azonban a paraszti élet mélyebb valóságából nyerik értelmüket. A teteknek és szavaknak több dimenziója van, az első pillantásra felöltő látszattertmük mögött vagy alatt húzódik meg igazi tartalmuk. Rendszerint a paraszti élet szellemi normáinak, szokásainak, íratlan törvényeinek valamilyen summáját közvetítik. Ettől néha a jelenet szimbolikus jelentést kap, önmagán túlmutató mondanivalót hordoz anélkül, hogy egyéni jellegét egy pillanatra is elvesztené. Így tudja egy-egy szereplőjének szinte egész eddig megélt életét egy epizódba sűríteni, egyetlen csomóban összefogni, holott egy regény életanyaga áll a háttérben.

Lessük meg Csorba Gábornét, ahogy éppen felfedezi szőlőjében az éretlen, többnyire vakotás, értéktelen körte megdézsmálását. Milyen eget-földet egybehordó káromkodásba, szitkozódásba tör ki, pedig maga is tudatában van, hogy voltaképpen nem érte igazi kár, csak a világ elhibázott berendezkedése, a parasztot sújtó rendje ellen fakadt ki, a minden lehető ürügyet felhasználó népi keserűség fortyan fel benne. A világgal perlekedik pár már éretlen körte ürügyén. Ugyanígy a paraszt öröklött gyanakvása, irigysége, vélt vagy valódi becsapottsága szólal meg Kiss Ferencné szidalmaiban a kofa ellen, pár lépéssel azután, hogy szépen megegyezett és békésen elvált tőle. S a falusi nincstelenségről a harmincas évek parasztot sújtó pénztelenségéről lehet-e hosszú oldalakon át többet elmondani, mint ahogy Kissné elfogja a remegés, amikor a kofa a nekijáró pénz után keresgél. Csak ide-ide vele, hadd szorítsam bizonyágképpen a markomba, valóban az enyém, megkaptam – gondolatsor fut végig rajta. Néha egy-egy cselekedetnek éppen az ellenkező az értelme, mint amit az első pillanatban belőle megértünk. Özvegy Kiss Gáborné nem fogadja el a rétest a menyé kezéből, pedig olyan éhes, hogy a nyála csorog utána. Valóban rosszindulatú bajkeverő lenne ez az éhező öregasszony azért, hogy puffancs menyének rossz hírért keltse a faluban, s mindenkivel szánattassa magát, milyen rosszul bánik vele a

fia? Talán ez is ott dolgozik benne, de lehet egy mélyebb, emberi igazság, ha a nem is jómódú, de hozzáképest elég jól elboldoguló fiával szemben, arculcsapásnak érzi, hogy nyomorult szegénysége felkarolása, gyámolítása helyett, egy darab rétéssel fizetik ki. Hát a vad Kara-Szabó miért akarja ártatlan falubelijét megbicskázni? Harag, részegség, irigység persze sokszor kinyitogatja a bicskákat, de miért kell egy ártatlan embert kiheréléssel fenyegetni, s nyomatéku, a példa statuálásával a műtétet egy szegény macskán el is végezni. Ezt a paraszti kivagyiságot, a félelmetes ember szerepében tetszelgést a békésen élő falu falubelije éppen félelmével provokálja ki. Ebben a békésen megbúvó, inkább talán meghunyászkodó faluban az egyetlen lázadó is más vidékről való: a neve sincs hevesi ember. Dacos, szegény büszkeségében is szánandó, megindítóan emberi figura, akinek még vidám történeteiben is az a legvidámabb, hogy őt egyszer a ló már agyon is rúgta, úgy támadt föl. Látszólag hetykén, füttyörészve, félvállról veszi a világot, bízik erejében, egészségében, fiatalságában, a fukar gazdától kiköveteli a bérét és otthagyja a legnagyobb dologidőben. A szája sarkában azonban szomorúság bujkál, s ahogy a csendőrök megszólítják az országúton, a hetykeség megcsendesedik, méltósággal, de csendes megadással felelget nekik.

Egyszer azonban mégis kicsap a szikra, előtör az elfojtott düh, amikor a felpofozott béres a földesúrra támad. Annak azonban kezét sem kell felemelnie, hogy megvédje magát, a parádés kocsis nekiesik a támadónak, agyba-főbe veri, csak hogy a gazdája iránti ragaszkodását kimutassa. Úgy kell kiszedni a bérest a keze közül. Érdekes a jelenet felfogása a két népi írónál. Illyés hitelesnek érzi a szolgál elküségnek ezeket a túlzásait, Veres Péter szerint azonban a jelenet hamis, túldramatizált, a szolgál elküség sem sülyed odáig, hogy osztályostársát ennyire megtámadja, ilyenkor inkább lefogják az izgágát, hogy senkiben kárt ne tehessen.

A regény egyes nyelvi elemei is jól szolgálják az ábrázolásnak ezt a realizmusát. Az író, a parasztok egyes kiszólásait,

nyelvi fordulatait, pontosan és hibátlanul adja szereplői szájába. Látszik, hogy ezeket a nyelvi fordulatokat nem kellett feljegyezni, összekeresgélgni, éltek benne. A bujálkodóra azt mondják „nem tud a vérének parancsolni”, s aki egész nap kapál, hajladozik, annak „majd belikad a háta”. — Nem célunk a *Kishalom* kimerítő elemzése, ezt sokan kitűnően elvégezték már. Csak arra akartunk rámutatni, hogy egy megélt paraszti sors élet- és élményanyaga épül be a regénybe, a leírásokba éppúgy, mint a jellemekbe, s hogy ennek fontos szerepe van abban, hogy a *Kiskunhalom* a paraszti élet hiteles krónikája.

Nagy Lajos falusi témaválasztása, tehát nem alkalmi kirándulás, nem hirtelen fölkapott ötlet, hanem egy meglevő sorközösség írói vállalása. Maga írja, hogy 54 éven keresztül kísérte aggódó félelemmel, féltéssel szülőfaluja életét. S a következő faluról szóló művei is jelzik, hogy érdeklődése, figyelme nem lankad, a falu élete mindig foglalkoztatta. Át kell-e tehát retusálnunk eddigi Nagy Lajos képünket és tiszteletbeli népi íróvá kell-e kineveznünk? Nyilvánvaló, hogy a parasztság ábrázolásában, a paraszti elnyomorodás vigasztalan állapotainak leírásában a nagyvárosi nyomor több évtizedes átélése, a proletár-értelmiségi sors keserves tapasztalatainak, kiszolgáltatottságának írói megragadása is meghatározó szerepet játszik. Vagyis: a *Kiskunhalom* Nagy Lajos írói pályájának szerves része, nem különíthető el a másik nagy elnyomott osztály realista ábrázolásától. Közös világnézeti töről fakadnak. Ezek a társadalmi tapasztalatok őrizték meg Nagy Lajost mindenfajta elfogultságtól, ő nem látta a parasztságban a társadalmi megújulás forrását, csak annyiban, amennyiben minden elnyomott osztály a jövőendő társadalmi rend várományosa, örököse. E különbség mellett mégis kár lenne mesterséges választóvonalat húzni, a parasztság ábrázolásának különböző formái és forrásai közé. A *Kiskunhalom* a népért született, a maga módján a paraszti jövőendő útját keresi. Annyiban tehát mégis gazdagítanunk kell Nagy Lajos képünket. Külön hangsúlyoznunk kell, hogy

a *Kiskunhalom* is egy megélt paraszti sors élményvilágából szívja éltető nedveit. Nagy Lajos sorsközössége a faluval mélyebb, eltéphetetlenebb, több hajszálgyökérből táplálkozik, mint eddig hittük. A *Kiskunhalom*nak pedig ott a helye a népi irodalom legjava soraiban, az első helyeken.

Hát sehol nem árulja el alapvetően „városi létét” az író, teljesen vissza tud vedleni falusivá? Mielőtt a regényt fagatnánk, hallgassuk meg az író vallomását a faluról: „Kun falu az Alföldön. Öröm, mikor az ember elindul feléje *Pestről*. És valóságos *mámor*, amikor az ember este már utazhat vissza. 12 órai nézelődés, szórakozás ez kellemes és szép, de mindenekfölött *elég*.”

Lépten-nyomon hasonlókra bukkanunk Nagy Lajos írásaiban. A több évtizedes városlakó, nem érezte igazán jól magát a faluban. Vágyódott utána, de az életben nem talált teljesen vissza hozzá, csak a művészetben. Ez a falu iránti nosztalgikus vágy, s az első találkozást törvényszerűen követő kiábrándulás tipikus városi magatartás. Magában a regényben is Fleischerné pesti nagysága és a kis cselédlány viszonya városi tapasztalat nyomán íródott, ugyanezt látjuk a nem paraszt szereplők ábrázolásánál is. Városi ellenszenv nagyítja fel a pletyka szerepét falun, persze mindenütt jól esik másról rosszat mondani, s az emberek sorsa itt nyitott könyv, bárki belelapozhat, de ha erősebb a munka tempója, a paraszt ügyet sem vet az efféle szóbeszédre. A por és legyek szenvedélyes utálata, amely végigvonul az egész könyvön, szintén városi érzékenység, a paraszt valójában megszokta, természetesnek veszi. Mindez csak jelzi, hogy Nagy Lajos a regényében nem vetkőzött ki teljesen városi mivoltából, s ilyen élményei és írói tapasztalatai szóhoz jutnak a regényben.

Foglalkozni kell a *Kiskunhalom* műfajával is. Nagy Lajos regénynek szánta, de új típusú regénynek. Korábbi szociográfiai tanulmányainak egyes elemei fölbukkannak ugyan a *Kiskunhalomban*, de a dokumentumszerűség inkább a valóság ábrázolásának hitelességét szolgáló írói módszer. A szo-

ciográfiai leletanyagot döntően az ábrázolt sorsok hordozzák, nem külső ragasztóanyag, amely az egyes szereplők között a hézagot kitölti. Körülményeiket, sanyarú sorsukat elsősorban nem leírások mutatják be, nem adatsorok igazolják, bőrüknél szorosabban hordják magukon. Az író szociográfiai adatai, lásd a falusi borivás, legyek pusztítása sokszor csak gúnyos fintorként hatnak. A műfajt indokolja, hogy a korabeli regényirodalomban már voltak ilyen kísérletek, bár ezeket az író csak részben ismerte. Gladkov *Cementjét* maga emlegeti, Dos Passos műveit ugyan nem olvasta, talán Katajev *Hajráját* sem. Mindenesetre a korábbi magyar faluábrázolásnak is van ilyen hagyománya. Mikszáth *A jó palócokja* is laza szállal összefűzött falusi közösséget mutat be, ahol az egyes szereplők hol felbukkannak, hol ismét előtűnnek. A közvetlen minta azonban Walther Ruthman filmje a *Nagyváros szimfóniája* lehetett, amelyet az író lelkes cikkben méltat a *Századunk* 1928-as évfolyamában. „*Nagyváros szimfóniája* Walther Ruthman filmje, tartalma Berlin élete ábrázolva sok rész megnyilvánulásában egy nap keretén belül, reggeltől késő éjjelig. A műnek nincs meséje, részleteinek összefüggése mélyebb gondolat, mintha egy történet hordozná magán a részleteket. Nincs tehát főhőse és hősnője, nincs expozíciója és befejezése, kezdődik és abbamarad az egész... Szereplő maga a berlini nép, mint tömeg, sőt helyesebben maga a város, mint magasabb egység, utcáival, épületeivel, gépeivel, állataival, közlekedő eszközeivel, persze lakosaival...” — írja a filmről. Teljesen hasonlóan nyilatkozik önéletrajzában a *Kiskunalom* műfajáról is. . . .

Érdemes felfigyelni arra, hogy az író milyen következetesen utasít el a cselekmény bonyolításában minden romantikus sémát. A gazdag Veres fiút nem ölik meg asszonyföltésből, ahogy a faluban beszélük, nem is volt szeretője a Farkas nevű juhászuk szép felesége, az asszony csak gyűlöletből vallott az ura ellen. A Csorba-lány nem esett teherbe, nem is a bábaasszony praktikáinak áldozata, egyszerűen vakbélgyulladásra van. Sőt, a politikai leleplezés lehetőségét

is kihagyja, ha az romantikus megoldást kíván. A Farkas juhász szemét nem az őt kihallgató csendőrök verték ki, verekedés közben vesztette el. A harmincas években vagyunk, amikor az eladósodott gazdák házai sorra dobra kerülnek, Nagy Lajos mégsem ír le egyetlen árverést sem. A végrehajtó és a kisbíró csak sétálgatnak az utcán, sok elfoglaltságukat csak az mutatja, hogy a jegyzőség már autót akar számukra venni, hogy győzzék a munkát. Az előbbiekkkel csak azt akarjuk bizonyítani, hogy itt egy következetesen érvényesített írói elvről van szó, a hamis parasztábrázolással való leszámolásban Nagy Lajos a társadalmi torzítások mellett az írói torzításokkal is szakítani akar.

Nagy Lajos és a falu „szerencsés találkozásából” — ahogy ő írta — a parasztság egyik legjobb társadalmi regénye született. A paraszti életről szerzett gazdag élmény- és ismeretanyagát öntötte irodalmi formába, műve közös töről fakad a népi irodalom legjavával, a népi világ hibátlan rajzával, természetesen illeszkedik ezek sorába is. Lényegében a regény szociográfiai indíttatású, az író feltehetően szociográfiai írásai sikere bátorította arra, hogy ehhez a témához nyúljon, s a regény műfaját válassza, holott ettől korábban idegenkedett, mert kevésnek találta hozzá életismeretét. Idevágó kísérlete: *A vadember* kudarccal végződött. Az újszerű formára, a legmodernebb műfaj a film szolgáltatta a példát, a regény villanásszerű váltásai valóban filmre emlékeztetnek. A mű kompozíciós egységét, következetesen megvalósuló formai fegyelmét sokban annak köszönheti, hogy egy olyan zárt közösséget választott témájául, amely ebben a pontosan körülhatárolt keretben, sok szereplő felvonultatásával egész társadalmi keresztmetszetében kifejezhető, tökéletes tartalmi és formai egységbe olvasható. Érdekes, hogy ezt a kompozíciós rendet, pedig kísérletezett vele, más műveiben — mint például a *Budapesti nagykávéházban* — nem tudta érvényesíteni.

A *Kiskunhalom* írói pályájának csúcspontja, gyökeresen új képet rajzol a magyar faluról. Véglegesen eltörli a békés falu

idilljét, egy társadalmilag elnyomorodott osztályt mutat be, a kegyetlen napi robot igájába fogva, a világ rendjével elégedetlen, de tehetetlenségében még a lázadás útját sem kereső népet. Újszerű paraszttípusokat teremt, akik magukon viselik az évszázados kiszolgáltatottságból kialakult közös sors stigmáit, életük mégis teljes értékű egyéniséggé gyúrta őket. A társadalmi körülmények, helyzetük minden lépésüket meghatározza, nem urai, hanem szolgálai saját sorsuknak. Az író nem lát a parasztságban őserőt, nem keresi a népben a társadalmi megújulás forrását, gyökeres politikai fordulat kiváltóját, de az évszázados létért folytatott harcban edződő szívósságot, főként a munkában tanúsított kitartást, életerőt tartja a falusi közösség legszilárdabb belső összetartójának. De ez az író szerint csak megtartó és nem megújító, felszabadító erő, a falu felülről, külső kéztől várja a megváltást. Mégis úgy várja, hogy nem a tudatában, hanem a sorsában hordozza ezt a várakozást, mint az úton elesett ember, aki reméli, csak felemelik, bár jól tudja, hogy a közelében senki sincs. Még a változás reményének kis szelője sem lebbenti meg nyomorúságuk egyáltalán nem képes rongyait.

Miben áll tehát Nagy Lajos paraszttábrázolásának legnagyobb újdonsága, amely elődeitől gyökeresen megkülönbözteti, s az utána következőktől csak azért nem, mert példája termékenyítően hatott rájuk? Újdonság, hogy hőse maga az egész falu. Nem az egyes figurák, hanem az egész falu, gondosan felvázolt környezetével. A másik novum, ami ezzel szorosan összefügg, az a szépirodalmi eszközökkel elért dokumentumszerű hitelesség. Ez a szerencsésen megválasztott írói módszerének a tárgyilagosság gondosan felépített mimikrijének (hisz álcázott tárgyilagosság ez, valójában nagyon is elfogult és pártos), mindenféle regényszerű megoldás nagyon tudatos és következetes kiküszöbölésének, a mérsékelt adagolt, inkább csak a hatás kedvéért alkalmazott (ez is része a mimikrinek) szociográfiai elemeknek köszönhető. Példaként áll ez a mű egy közösség életének szépiro-

dalmi feldolgozásában épp úgy, mint a dokumentumjelleg agitatív, leleplező alkalmazásában. Szembesítés — ez Nagy Lajos művének a lényege, az élet felmutatása a hamis doktrinák, illúziók, társadalmilag elfogadott nézetek ellenében. Tehát lázít, egyetlen lázító szó, egyetlen e cél szerint csoportosított adat, egyetlen forradalmi beállítású kép nélkül. E tekintetben tehát lényegesen különbözik a népi írók hasonló műveitől.

A *Kiskunhalom* mellett Nagy Lajos még két nagyobb művet írt a faluról, ezek sincsenek minden tanulság nélkül.

A falu álarca (1937) az író szándéka szerint a falusi lelki és ösztönélet freudi átvilágítása, freudi módszerekkel végzett álomfejtés, lélekbúvárkodás. A művet a korabeli kritika szinte teljesen félremagyarázta, elhitték az írónak, hogy itt freudi módszerekkel hatol be a falusi ösztönélet mély rétegeibe, s elutasítja a falu társadalmának osztályalapon történő megítélését. A demokratikus elvek elárulásának fogták fel mindezt a baloldal részéről, másrészt a népi írók egy része vitairatnak, ellenpéldának vélte a népi irodalom szociográfiai szemléletével és módszerével szemben, amely a gazdasági viszonyokat tekintette döntőnek, a falusi társadalom életében. *A falu álarca* valójában sokkal több, mint egy újszerű, a nép között végzett lélektani felderítő út, tulajdonképpen a harmincas évek magyar falujának érzelmi szociográfiája. Ezek az érzelmek azonban egyáltalán nemcsak lelki természetűek, keletkezésükben, kifejlődésükben döntően társadalmi erők működnek közre, a lelki folyamatokat társadalmi hatások motiválják. Ez az érzelmi tartalmakban kifejeződő szociográfia adja a mű legfőbb értékét. Emellett csak tudománytörténeti érdekesség, hogy Nagy Lajos valóban freudi alapon fejtette-e meg a falusiak álomlátását, s hogy ebben a modern pszichoanalitika vagy az írói fantázia játszott-e nagyobb szerepet. Az igazságkereső szenvedély itt is jelen van, csak most a lelkek féltett titkai felé tapogatózik.

Jellemző, hogy itt más társadalmi rétegre épül vizsgálódása. A *Kiskunhalomban* szinte teljesen hiányzik a módos gazda, legalábbis nincs érdemi mondanivalója róla, itt szinte kizárólag nagygazda családok a vizsgálódás alanyai. Az író nem talál megfelelő cáfolatot arra, hogy a legszegényebbek lelki élete kiszabadulhat a mindennapi megélhetési gondok rabságából.

Riasztó és megdöbbenő a kép, amelyet a falu érzelmi világáról fest. A falusi asszonyok többsége boldogtalan, nemileg és érzelmileg kielégítetlen, s mivel általában új kapcsolatokban nem kereshet kárpótlást, a világ elleni apokaliptikus lázadásban, szinte a pokol erőinek kihívásában, örökös panasz és szitok áradatban vezetik le csalódottságukat, pazarolják el fölös szenvedélyeiket. Még a forradalmat is áhítják, saját létalapjuk elpusztítását, csakhogy a soruk forduljon valamerre. Zsirákék 60 holdasak, az asszony azonban nem szereti az urát, ezért mindenre acsarkodik. A jómódú Vereséknél az együttélés alatt romlott meg a házasság, Vahunkáné tisztasági mániája mögött is érzelmi csalódás rejtőzik. Zlinszky 120 holdas paraszt felesége pedig semmiben sem leli kedvét, egykedvűségében még egy új poharat sem vesz, semmisem válthatja meg élete kilátástalanságától. A férfiak nem kevésbé boldogtalanok, hol az állatok kínzásába, hol az ivásba fojtják boldogtalanságukat, s még ha verik is az asszonyt „Mintha még a veréssel is, amelyet az asszony kap, a férfit érné vereség.”

Az író igazi felfedezése a falusi ösztönélet nem is sejtett intenzitása, a felszín alatt lobogó indulatok hevéssége, a gyűlölet szüntelen jelenléte a munkás napok háttérében izzó pokol. Az író valóságos nyomozással, néha apró áruló jelekből olvassa ki a tragikus lelki válságokat, olyan jelenségeket ír le, amelyekre a paraszti irodalom eddig nem fordított gondot. Ezek a dolgos munkásasszonyok többségükben érzelmileg magányosak, az uruktól elhidegültek, szerelmi életük sivár és üres. A hideg asszonyok zsarnoksága uralkodik a falusi életben. A leírásokból úgy tűnik, hogy a vagyonért

kierőszakolt házasságok mellett, főként a falusi férfiak durvasága, érzéketlensége, közönyössége vezetett ezekhez az asszonyi csalódásokhoz. Hiába élhetnének többségükben kényelmesen, mert jó módúak, a lelki mérgezettség elveszi az élet ízét, egyesek annyira irtóznak az uruktól, hogy inkább szolgálót tartanak, csakhogy a terhes asszonyi kötelességteljesítéstől megszabaduljanak. A menekülés a lányok számára „úrhoz menni feleségül”, kilépni a paraszti életformából.

Nagy Lajos érzelmi térképének megrajzolása során boldog embert nem talál, a szerelmi boldogságukban önfeledten elmerülő fiatalok móríci figurái teljesen hiányoznak. Az író a szociális nyomorúság itt csak annyira érdekli, amennyiben megfojtja, kiégeti az érzelmeket, mint például Kamarás Péter szegényember családjánál, ahol még reggel nem tudják, mit esznek ebédre. Itt szentségtörés lenne a lelkében vájkálni. Nagy Lajos mégsem elégszik meg az ösztönélet felderítésével, a falu ájtatosság lélektanát éppúgy leírja, mint az öngyilkosság elhatalmasodását a sérült lélekben, vagy a szekták keletkezésének okait. Hogy mindezekből mennyit árulnak el az álmok, hogy ezek megfejtésében az író milyen eredményeket mutat fel, döntse el a tudomány. Gyanítom, hogy itt a kísérlet a legérdekesebb. Alakjait nem annyira álomfejtésből, mint inkább gondos megfigyelés alapján építi fel, az álmok csak ezt az alaprajzot színezik, öntudatlan kifejeződései a riasztó valóságnak.

A falu álarca a maga nemében szintén felfedezés, és bár részletező képet rajzol szereplőiről, a *Kiskunhalom* erejét, tömörségét, látszólagos szerkezetnélküliségben megvalósuló kompozíciós egységét, leleplező dokumentáló hatását nem éri el, de újszerű és hiteles képet ad a falu látszólag nyugodt felszíne alatt rákosan burjánzó ösztönéletéről. Az érzelmek demokráciáját hirdeti meg azzal, hogy bebizonyítja: a lelki válság, érzelmi labilitás vagy éppen neuraszténia — nem a városi nagyságák privilégiuma. A falusi kiegyensúlyozottság, lelki béke, ép testben duzzadó egészség épp olyan

hamis mítosz, mint a társadalmi békében élő idilli falu. A *falu álarca* inkább szociográfia, mint lélektan, legfőbb mondanivalója, hogy a falu érzelmi és ösztönéletét főként társadalmi erők determinálják, s az érzelmi megváltás, éppúgy kilátástalan remény, ahogy a társadalmi.

Nagy Lajos ragaszkodását a parasztsághoz talán az jelzi legjobban, hogy az országban a felszabadulással bekövetkezett forradalmi változásokat ismét a falusi közösség életében követi nyomon. A *Falu* című 1946-os regényének témája tulajdonképpen a változó, átalakuló, újjászülető falu. A háború kezdetétől figyeli a falu életének átformálódását, itt is főként az emberek változó magatartásán méri le az idő fordulását. A háború szinte nyomtalanul vonul át a falu felett, az emberek hétköznapi munkájuk végzése közben alig érzékelik a nagy világpolitikai változásokat. Az új eszmék akkor hatolnak be valóságosan a faluba, amikor a földosztással a falu társadalma átrétegződik. A félelmet és bizalmatlanságot még nem sikerült teljesen száműzni, az új élet irányába tett lépések bátortalanok, de a falusi osztályfrontok kezdenek élesebben elválni, az új eszmék képviselőinek magatartása markánsabb, határozottabb lett, a falu lassan meglódul a forradalmi változások irányában.

Nagy Lajos írói érdeme, hogy ezeknek a változásoknak jeleit híven regisztrálja, a faluban lassan beérő fordulatot fokról fokra követi. A mű azonban megmarad a felszínen, úgy tűnik, beéri azzal, amit a falusiak magukról elmondanak, a falu lelki újjászületését nem látja elég közről. Igaz, 1946-ban vagyunk, az új életnek még csak a küszöbén. De joggal hiányolhatjuk, hogy a könyv adós marad a nagy csodával, hogyan tudott ez a fél lábbal még a múltban élő falu, pár hónap alatt talpra állni, a soha nem gazdálkodó nincstelen zsellérek hogyan boldogultak az évszázados jussként végre birtokba vett földdel, ez az újgazda réteg, hogyan rendezte át a falu társadalmi viszonyait. A könyv riportszerű híradás a faluról, de nagyon fontos híradás. Lezárása egy sok évszázados pernek.

Nagy Lajos külön pere is eldőlt, a társadalmi, gazdasági és lelki újjászületés útjai szabaddá váltak.

A modern regény a XX. században lényegében két irányba fejlődött, a dokumentalizmus, az élet nyers tényeire építő, vagy ezzel a fikcióval élő művek és a végletekig vitt absztrakció, játékos szürrealizmus, sőt abszurd regény irányába. Így tehát a modern regény egyik nagy műfaji megújulása vagy kiteljesedése felé Európában az első lépéseket, más hasonló kísérletek mellett a Kiskunhalommal Nagy Lajos tette meg, ezzel nemcsak a magyar, de az európai irodalomban is a műfaj korai realista megújítói közé számíthatjuk.

KOMÁROMI GABRIELLA

EGY LEGENDÁS MESEREGÉNY
(MACKÓ ÚR, ALIAS DÖRMÖGŐ DÖMÖTÖR UTAZÁSAI)

A legendás művekből néha csak a legendák élnek. Ha a könyvet vagy olvasóját keressük, a fél országot kell tűvé tennünk. De a legendák többnyire megérdemlik, hogy utánuk járjunk.

Ilyen könyv Sebők Zsigmond meseregény-sorozata, a *Mackó úr utazásai*. „A magyar gyermekirodalomnak ez a méltatlanul és indokolatlanul *elfeledett remekműve* számomra mindmáig a megismert klasszikusok méltó előolvasmánya, felnőtt koromig . . . szinte évről évre újraolvasott mulatsága volt” — írta emlékezéseiben Hegedűs Géza.¹ (Kiemelés tőlem — K. G.) Nem kisebb az a megőrzött szeretet sem, amellyel Nagy Péter emlegeti a könyvet: „Ki írta a Dörmögő Dömötör sorozatot? Biz’isten, nem tudom; de még emlékszem Dörmögő ténsúr rettyezátbeli kalandjaira, s gyermekei, Zebulon és Dorka velem öregszenek meg. Vajon nem kellene őket a fiatalok számára is feltámasztani? Igaz, a világuk a régi, vidéki ténsúri középirtokos világ halvány rajza; de nem hiszem, hogy ez ideológiailag kártékonyabb lenne, mint mondjuk *A két koldusdiák*.”²

Valóban remekmű-e? S feltámasztható-e még? Ezek olyan kérdések, amelyektől töprengés, elemzés, érvelés visz az „igen”-ig vagy a „nem”-ig. De hogy mennyire elfeledett, annak sietve a végére járhatunk.

¹ Hegedűs Géza: *Egy jólnevelt fiatalember felkészül.* Bp., Szépirod. K. (1984). 14–15.

² Nagy Péter: *Apró rejtélyek.* = Népszabadság, 1982. (jan. 16.) 13.

1945 után a nyomdák államosításáig a „kész” szedések-ről az *Új Idők*-nél még meg-megjelentek Mackó úr történetei. Már a 8., 9., 10. kiadások és utánnyomásaik. Például: *Mackó úr szárazon és vízen* (1948); *Mackó úr újabb utazásai* (Mackó úr a Balatonon + Mackó úr Budapesten + Mackó úr úton) (1946, 1948); *Mackó úr utazásai* (Mackó úr a Bakonyban + Mackó úr az Alföldön) (1946, 1948). S egy jó évtized múltán a Móra Kiadónál napvilágot látott a *Dörmögő Dömötör és a labdarúgók* (1958). Az ötvenes években hébe-hóba még befogadta egy-egy antológia nemes, nemzeti, vitélő Dörmögő Dömötört és bájos pereputtyát a szerkesztők jóindulatából. (L.: *Kerek egy esztendő*. Szerk. Enczi Endre. 1953; *Kis gyermekek nagy mesekönyve*. Szerk. Aszódi Éva.) Manapság Dömötör napja körül (okt. 26.) emlékezik Sebők Zsigmondra és hősére az óvodások irodalmi folyóirata, hálából a folyóiratcímért. (L.: *Dörmögő Dömötör*, 1984 10. sz.)

Egy emberöltőnyi idő telt el az utolsó Mackó-történet megjelenése óta – írhattuk volna néhány nappal ezelőtt, de a tanulmány írása idején napvilágot látott egy kötet, amelyben feltűnik Mackó úr, Zebulon és Dorka a Balatonon. Ráadásul úgy, ahogy Mühlbeck Károly megrajzolta őket anno dacumal. (*Nagymama meséi*. Bp. Minerva, 1985.) Öt oldalnyi kalandjuk nem változtat lényegesen a tényen: Sebők Zsigmond műve olyannyira „elfeledett”, hogy a legendák és nosztalgikus emlékezések csak erősítik aényt.

Elfelejtett az író is. 1939-ben még így vélekedett Katona Piroska tanulmánya: „Ez a szerencsés költői leleménnyel kitalált mesealak és a róla szóló kedves történetek, melyek megjelenésükkor páratlan sikert hoztak számára, továbbra is fenn fogják tartani nevét.”³ E jóslatszerű megállapítással azonban már önmaga is ellentmondásba keveredett: (Sebők) „azok közé az írók közé tartozik – írta –, akiknek

³ Katona Piroska: *Sebők Zsigmond*. Kecskemét, Szerző, 1939. 27.

életükben elismerés és megbecsülés jár osztályrészül, s akiket haláluk után hamar elfelejtenek.”⁴ Történt egy-két kísérlet az író emlékének életben tartására már akkoriban is, mikor a Mackó-könyvek még „éltek”, „virultak”. 1923-ban *A Pál utcai fiúk* írója Sebők Zsigmondról tartotta székfoglalóját a Kisfaludy Társaságban: „Az írók morális kötelessége . . ., hogy annak emlékét, akit ők művésznek, költőnek tartanak, folyton ébrentartsák, kézzől kézre adják . . . Így fogom fel szerepemet Sebők Zsigmond emlékének megőrzése körül.”⁵ A felszabadulás előtti irodalomtörténetírásban még rendre felbukkan Sebők neve. A húszas évek irodalomtörténeteiben még egy-egy bekezdés, pár sornyi jár neki,⁶ a harmincas-negyvenes években írott munkákban már legföljebb csak egy-egy mondat. Ilyesfélék: „Sebők kitűnő és közkedvelt ifjúsági író is volt.” — „Nyelve tiszta, tősgyökeres magyar nyelv”⁷ „Sebők Zsigmondnak állatmeséi nevezetesei.”⁸ Az évfordulós emlékezések is felettébb hamar abbamaradtak: halálának 20. évfordulóján,⁹ Katona Piroska már említett, máig fontos tanulmánya pedig csak kúriózumként fordul elő könyvtárainkban. (Kecskeméten, a kiadás helyén is csak egyetlenegy példányban.) — S ha a korabeli tanulmánykötetek később válogatásban megjelennek, azokból Sebők általában kimarad. Talán csak Rubinyi Mózes gyűjteményes kötete kivétel, amely a hatvanas években megjelenvén még őrzi az 1931-es Sebők Zsigmond-ta-

⁴ Uo. (3.)

⁵ Molnár Ferenc: *Emlékezés Sebők Zsigmondról.* = Nyugat, 1923. 1. sz. 51—52.

⁶ L.: Pintér Jenő: *Magyar irodalomtörténete.* Bp. Franklin, 1928. 169., 171. — Várkonyi Nándor: *A modern magyar irodalom története.* Bp. 1929. 149.

⁷ Benedek Marcell: *A magyar irodalom története.* Bp. Singer és Wolfner, 1938. 246.

⁸ Vajthó László: *Halhatatlan magyar irodalom.* Bp. Egyet. ny., 1941. 205.

⁹ *Sebők Zsiga emlékezete.* = Koszorú, 1936. 207.

nulmányt.¹⁰ Schöpflin Aladár *Magyar írók* (1917) c. kötetének újrakiadott anyagából a Mackó úr írója Petelei Istvánval, Baksai Sándorral, Bárd Miklóssal együtt tűnt el.¹¹ Megsértődni Sebők Zsigmond nevében ostobaság lenne. A dolgunk, hogy okát adjuk a jelenségnek, s közben észrevegyünk egy másikat is: Furcsa módon napjainkban egyre többször bukkan fel Mackó úr, alias Dörmögő Dömötör — emlékezésekben, korrajzokban és egy „egyszemélyes” irodalomtörténetben is.¹² De ahogy megjelenik, úgy inkább *korjelen-ség*, mint irodalmi. Szemügyre kell vennünk így is, úgy is. Irodalmi értékét, hajdani sikerének okát, korjelenességgé válását egyszerre kutatjuk. A hajdani sikerben nincs okunk kételkedni. Bizonyítéka a számtalan újrakiadás, a nosztalgikus emlékezések, és tanúink is vannak. „Sebők gyermekkönyvei az utolsó két évtized legnagyobb irodalmi sikerei közé tartoznak, és nem tudom, nem a legkedvesebb és legboldogítóbb sikerek-e mindazok között, melyeket korunkból bárki elért.” — írta 1917-ben Schöpflin.¹³ S így vall Rubinyi Mózes, a másik tanú: „Ő volt ifjú korunk legmeghittebb barátja, bolondos tréfák, képzelt utazások bohókás hőse. Pedig nem is volt ember, s nem is élt . . . Ez az emberlelkű állat nem volt más, mint Mackó tekintetes úr . . . első olvasmányaink feledhetetlen hőse.”¹⁴ — De mielőtt a régi siker titkait kutatnánk, be kell mutatnunk a szerzőt, mert nem tartozik az ismerősök közé manapság.

Sebők (Sternfeld) Zsigmond (1861 – 1916) Párkányánán született. Apját korán elvesztette, anyja egy falusi bolt jöve-

¹⁰ Rubinyi Mózes: *Emlékezések és tanulmányok*. Bp. Gondolat, 1962. 142–147.

¹¹ Schöpflin Aladár *válogatott tanulmányok*. Bp. Szépirodalmi K., 1967.

¹² Nemeskürty István: *Deák, írj magyar éneket!* Bp. Gondolat, 1983. II. köt. 649.

¹³ Schöpflin Aladár: *Magyar írók*. Bp. Nyugat, 1917. 185.

¹⁴ Rubinyi Mózes: *i. m.* 142.

delméből tartotta el a sokgyerekes családot. Sebők Zsigmond Esztergomban és Pesten folytatta középiskolai tanulmányait, s egyideig (1880-ban) a Pázmány Péter Tudományegyetemet látogatta a természettudományokért. 1882-től már a *Pesti Hírlap*, 1884–87-ig a *Szegedi Napló* munkatársa. Szegedre Mikszáth küldte. Ő írt kritikát Sebők első könyvéről is (*Alakok*). Úgy írt róla, ahogy egy jó kiadó bánik az elsőkönyvessel: „előleget” adott a következő műre is. „Szép, becses könyvet írt, olyan szépet, hogy bizonyosan ír ő majd még szebbeket is.” (*Pesti Hírlap*, 1887. febr. 12.)¹⁵ Schöpflin szerint Sebők közelebb állt Mikszáthhoz, mint a korából valók bármelyike, bár a Mikszáth-hatást később úgymond kiforrtá, s csak „egy-két olyasféle apró vonás maradt meg belőle emléknék, mint ahogy kora fiatalokunkból átjön a férfikorunkba egy-egy diákos szólásmód, amiből a hozzáértő ember ráismer, hogy hol jártunk iskolába.”¹⁶ – De térjünk vissza a pálya élettényeihez! A szegedi évek után Sebők már 1890-től ott van a *Hét* szerzőgárdájában, státusa szerint pedig a *Budapesti Hírlap* munkatársa. Megjegyezzük, hogy a lapalapító szerkesztő Rákosi Jenő sógora. Így Rákosi Viktor, azaz Sipulusz atyafiságába is beletartozik. A 90-es évek derekán egy ideig Rákosiék megbízták élclapjuk, a *Sipulusz Lapja Kakas Márton* segédszerkesztői feladataival. „Minthogy azonban Sebők írni is szeretett volna a lapba, a humorhoz pedig alig volt érzéke – írja Dersi Tamás –, néhány hónapi viaskodás után búcsút mondott a *Kakas Mártonnak*.”¹⁷ E megállapításon felettébb csodálkozunk, ha Sebők Mackó-történeteken túli-inneni műveit nem olvastuk volna. Bizony humortalanok és megkésetten szentimentálisak! Schöpflin az életmű lezárulása idején jelezte már, hogy csak gyermekeknek szóló írásaiban tudott felszabadultan „kacagni”, „bohóskodni”.¹⁸ A Dörmögő Dö-

¹⁵ Idézi: Katona Piroska: i. m. 17.

¹⁶ Schöpflin: i. m. 180.

¹⁷ Dersi Tamás: *Századvégi üzenet*. Bp. Szépirod. K. (1973), 43.

¹⁸ Schöpflin: i. m. 184.

mötör megteremtőjének mindenesetre és megkérdőjelezhetetlenül volt érzéke a humorhoz. — Már a pálya kezdetén megadattak számára az utólagosan keveset számító társasági tagságok. (1891: Petőfi Társaság; 1892: Dugonics Társaság; 1904: Kisfaludy Társaság.) Az irodalmi életben sokra becsülték, s a megbecsülés jeleit már annak előtte is kimutatták, hogy a műfordító Rákosi Erzsébetet a feleségének mondhatta volna. (1895-ben kötöttek házasságot.) — Újságírói, társasági tevékenységénél, mulékony sikereinél azonban fontosabb számunkra, hogy 1889-től *Az Én Újságom* főmunkatársa, 1895-től a *Magyar Lányok* egyik háziszerzője, 1909-től haláláig a *Jó Pajtás* főszerkesztője volt. Még fontosabb, hogy több mint fél évszázadon át évente egy vagy több gyerekkönyve látott napvilágot. S furcsa módon még a halála után se csak újrakiadások. Egy tucat mű került könyvbe a folyóiratok hasábjairól. Ily módon újabb és újabb Mackó-könyvek születtek: *Dörmögő Dömötör újabb utazásai a Királyhágón túl* (1918), *Dörmögő Dömötör utazása a cserkészfiúkkal* (1920), *Dörmögő Dömötör mint önkéntes* (1920), *Dörmögő Dömötör az olasz harctéren* (1920) stb. Nemzedékek nőttek fel a könyvein. Szerepe elvárhátatlan a nemzet olvasóvá nevelésének megíratlan történetében. „Írjuk fel róla, hogy a gyerekek barátja volt — mondta róla Molnár Ferenc —, ne azt írjuk fel, hogy szerette a gyerekeket, mert az csak szép, de nem sok. A gyerekek szerették őt . . .”¹⁹ A gyermekirodalom mindenese volt. (Akárcsak Benedek Elek, Gaál Mózes és a nyomukban Móra.) Írt, szerkesztett, átdolgozott. Írt mesét, meseregényt, gyermekregényt, ifjúsági regényt, novellát, életrajzot. Átdolgozta a Robinson Crusoe-t. Külön könyvet is megérdemelne, de csak a főműre futja, a legendásra.

Mackó új 1893-ban indult útnak először, azután ki tudja, hányszor; hiszen az újrakiadások különféle variációkban gyűjtik kötetbe útikalandjait. Mindenesetre Sebők Zsigmond

¹⁹ Molnár Ferenc: *i. m.* 52.

csaknem negyedszázadon át volt úton hőseivel. Egészen a haláláig, a betegágyon is. „... amikor Dörmögő Dömötör hazatér az olasz frontról, akkor hullt ki kezéből a toll.”²⁰ (Ennél tovább ifjúsági irodalmunkban – és nem kisebb sikerrel – csak Tutsek Anna írta a Cilike-történeteit.) – Amikor Mackó úr, azaz Dörmögő Dömötör²¹ útnak indul, ifjú és bohó, amikor búcsúzunk tőle, népes család feje és így dörög: „Öregszünk, öregszünk . . . vígabban ment az eper-szedés tíz-húsz évvel ezelőtt . . .” (*Mackó úr vendégei*) S hol nem járt két évtized alatt! Számtalanszor megfordult a fővárosban, kétszer a Balatonon, járt a Bakonyban, visszavisszatért a Retyezátra, eljutott a Vaskapuhoz, a Királyhágón túlra, a dobsinai jégbarlangba, a Tátrába, tutajozott cserkészfiúkkal a Vágon. Háromszor a külföldet is látta (Velence, Anglia, Marokkó). Ma ez háromnál többnek látszik. Sőt: hamarosan többnek látszott: „... még a retyezáti Mackó Mukinak is útlevél kéne, ha ismét Pestre kíváncznék” – villantja fel Száraz György korrajza a Trianon utáni lélekállapotot.²²

Az „utazás” lényegi motívuma ennek a regényfüzérnek. A cselekmény szervező központja és a főhős „létállapota”, „létélménye”, akárcsak Odüsszeuszé vagy Szindbádé. Persze gyermekkönyvbe illő ez a létállapot. Nincsenek önmagán túli jelentései, s térbeli világa végképp nem szimbolikus. Mackó úr utazásai valóságos hegyeken, völgyeken, városokon, tengereken vezetnek át. A maga módján útikalauz is ez a meseregény. Mackó Muki mulattat és mókázva magyaráz. Bejárt tájainak azonban messze nincs olyan atmoszférája, mint Mikszáth Palócföldjének, Lovik Károly Felvidékének, Krúdy Szepességének, mivelhogy a szerző náluk sokkal kisebb tehetséggel van megáldva. Ráadásul nem lehet mindenütt „otthon”, sokszor beéri azzal, amit felte-

²⁰ Katona Piroska: *i. m.* 26.

²¹ A *Jó Pajtás* indulásakor, azaz 1909-ben kereszteli át főhősét.

²² Száraz György: *A tábornok*. Bp. Magvető, 1984. 187.

hetően az *Az Osztrák – Magyar monarchia írásban és képen* vagy a *Magyarország vármegyéi és városai* c. sorozatból megtudhatott. Ahogy ismereteket terjeszt, van annak lecke-szerűsége is. Itt-ott a történetek kimódoltságára is rányomja bélyegét. Kanyargós utakon jutnak célba hősei. Szántszándékkal így vezeti őket, forduljanak csak meg minél több helyen! Ha a Vaskapuhoz indulnak, hát betérnek Egerbe, Debrecenbe, még a Hortobágyra is. De amit ott megtudnak, az nagyon gyakran a történelmi, földrajzi, néprajzi „ismerettár” közhelyszerűségeinek tartományába tartozik. Ilyen motívumokból rakja össze az Alföldet: Szélmalmok, kolompszó, juhnyáj, furulyaszó. Szeged : papucs, paprika, hal, árvíz, boszorkányok. A költészet közhelyszerű képei is kísértik: „A kalász fölött pacsirta énekelt. A pacsirta fölött kék ég mosolygott.” – Az ismeretterjesztő szándékú részleteknek itt-ott mégis van érdekessége. Például: Amikor a kötélén vándorló tutajt, az ún. „hidas”-t leírja. (*Mackó úr az Alföldön*) Ezzel együtt mégiscsak igaz, hogy gyermek-nemzedékek látták először Sebők medvéjének szemével például a Balatont, ahol a déli parton már álltak Lelle és Szemes fürdőházai, ahol már „dörömbölő füttyös szörnyeteg”, vasló robog, de kordé várja a lellei Hattyú Szálló vendégeit az állomáson, és bivalycsordák legelésznek a vízparton. – Hol kisebb, hol nagyobb varázsuk ezeknek az utazásoknak, hogy időközben „történelmi utazásokká” lettek. Ezzel a karakterükkel akár a *Magyar Hírmondó* c. sorozatban is helyet kaphatnának a *Mackó úr utazásainak* szemelvényei, avagy a *Mackó úr harmadik utazása* Mühlbeck Károly illusztrációival.

De Sebők műve nemcsak megőrzött tájak, városok révén „hírmondó” az utókornak. Sőt: elsősorban nem így az. Mackó Muki – Dörmögő Dömötör utazásai nemcsak hegyen, völgyön, szárazon és vízen át visznek. A főhős és kisebb-nagyobb társasága, atyafisága a századfordulón téblábol, csetlik, botlik és becommog a XX. századba, körülnéz a millenniumi kiállításon, él békében és háborúban, meg-

fordul az automobilversenyen és az országházban. Hol kalandok hőse, hol képviselő, hol önkéntes a háborúban.

— *A mű hajdani sikerének egyik oka feltehetően az volt, hogy a gyerek arról olvashatott, amiről akkoriban sokat beszéltek a világban.* Bár medvékkel estek meg a történetek, a kis olvasót valóságos életkalandok s az élet szenzációi (a mozi, a földalatti, az autó) érintették meg.

— Napjainkban a felnőtt számára újracsak a valóságanyag révén válik érdekes jelenséggé a mű. Meglehet, dokumentumok tucatjaiból kevesebbet tud meg a kultúrtörténész, a szociológus, az irodalomtörténész arról „a köztudatról, közszellemről, amelyet az akkori középosztály közösen hitt, vallott, tudni vélt”.²³ a századfordulótól a világháborúig, mintha Sebők Zsigmond medvéjével „tart” a millenniumi kiállítástól az olasz harctérig. „Kétségtelen, hogy Dörmögő Dömötör világnézete azonos volt azzal, amit magam körül tapasztalhattam — emlékezik Hegedűs Géza. — Jó két év-tizeddel később nevetve mondtam szüleimnek, hogy ők tulajdonképpen Dörmögő Dömötör erkölcsi-társadalmi-politikai véleményeit élik a magukénak.”²⁴ A meseregénybe rejtett valóságanyag, a világnézeti értékek előkelő funkciója, a mű korjelenséggé válása komoly csábítás arra, hogy első-sorban a társadalmi tudat egy sajátos területének dokumentumaként vegyük kézbe. Nem tehetjük. A „sajátos”, azaz irodalmi jelleg az ilyen tartalomelemzésnek többnyire áldozatul esik. Márpedig elsődleges célunk, hogy egy valaha nagyhatású gyermekkönyv irodalmi értékét keressük, feltámaszthatóságát latolgassuk az esztétikai érték bizonyos mértékű jelenlétét eleve feltételezve. Eme elsődleges cél megköveteli, hogy az alkotás egészét vegyük tekintetbe. S ez jelentés- és értékvilágára is vonatkozik — mindenféle mással együtt.

Mit tagadjuk? Mackó úr utazásainak leporolt, újra kinyitott, végigolvasott kötetei nem keltik a remekmű érzetét.

²³ Hegedűs Géza: *i. m.* 17.

²⁴ Uo. 16.

Ha „remekmű” hírébe nem keveredett volna, említést se érdemelne a dolog. Nem remekmű, mint ahogy az irodalmi művek túlnyomó többsége nem az. De van benne érték, mirabul ejtette, ejthetné az olvasót, gyereket és felnőttet, tegnapit és maít másként. Sebők Zsigmond egyéb műveit (*A kis mérnökök, A két árvizes gyermek, A báróné rokonai, A falusi cica Budapesten, Tilinkós Lajkó* stb.) egy irodalmi kézlegyintéssel elintézhethetjük: „Nyugodjanak békében a kor átlagos ifjúsági műveinek irdatlanul tágas tömegsírjában!” De Mackó urat további titkai felől faggatjuk. Olvasójává szegődvén örömmel konstatáljuk, hogy az esztétikai érték bizonyos mértékű jelenlétét feltételezve mégsem csalatkoztunk.

A meseregény szövegének esztétikai minőségeit jobbára *báj* és *humor* adják. Járjuk körül mindkettő műbeli forrásait! Alkalom ez arra is, hogy a mackófigurát, vele együtt a mű jelentés- és értékvilágát, a sztorik jellegét, a szöveg stílusjegyeit is bemutassuk.

A *báj* forrása többek között (számtalanszor a humoré is!) egy következetesen érvényesített „mintha-jellegből” adódó *játékosság*. *Mintha* egészen a valóságban járnánk, *mintha* mégiscsak a mesében, *mintha* állathősökkel találkoznánk, *mintha* mégiscsak emberek volnának. S ez a regényfüzér első mondatától így van. „Mackó tekintetes úr egy reggel kezébe vette a sétabotját, és elment megnézni terjedelmes úri birtokát” — olvassuk a meseregény-folyam kezdetét (*Mackó úr útnak indul*). *Mintha* egy falusi kúria birtokosának portáján lennénk. A szolgák, béresek „Hozta isten, tekintetes uram!” köszöntéssel illendően fogadják a hőst, aki leereszkedő, nyelvjárásra váltó, nyájas modorban szót vált velük a termésről, időjárásról. Csakhogy az „udvartartás” méhekből áll. S már-már nonszensz ötlet, ahogy a nagypotrohú öregbéres méh gondterhelten megvakarja a fejét. — A mű világának van egy *kettős természete*. Sebők szüntelenül, bohókásan, naivan keveri az emberséget, medveséget. „Valóságos medvék maguk! — fakad ki a fogorvos, mintha nem látná, hogy csakugyan azok (*Dörmögő Dömötör a fogorvosnál*). „Úgy viselik magukat,

mintha nem is emberek lennének, hanem medvék!” — mondják Mackó úréknak halálos komolysággal. Így tanítják Hörpentőt korcsolyázni: „Egyszer az egyik lábát kell előre csúsztatni, utána a másikat . . . — Tudom már! — kiáltotta Hörpentő. — A másik után a harmadikat, azután a negyediket. . . Mit beszél az úr? . . . Hiszen csak két lábunk van.” (*Dörmögő Dömötör a dobsinai jégbarlangban*) (*Mackó úr úton*) Mackó úr hol emberlelkű medve (pl. ahogy a vonaton ismerkedik: — „olyan ismerősnek tetszik a maga arca! — mondta elgondolkozva. — Nekem is uraságodé — felelte a kalauz. — Nem Máramaros-megyébe való? — folytatta a kérdezősködést Mackó úr.”), hol meg medvelelkű ember, akinek szíve dobban az erdő szóra, s aki így ír levelet: „Szeretett, kedves Tányértalpú bátyám! Bizonyosan csóválja kedves bácsikám drága füleit látva, hogy Budapestről írok levelet . . . jelenleg itt sétálok és dörmögök . . . Talpát csókolva szerető öccse: ifj. Mackó Muki.” (*Mackó úr útnak indul*) — Sebők sok-sok kötetten át soha nem esett ki ebből a játékból: medvéi emberek, s ha embernek látszanak, bennük a medveség. De ez a „játék” azért nem egyformán jó és leleményes valamennyi kötetben. A sokadikban már fáradtabbnak látszik. — „Sebők Zsigmond mackótörténetei páratlanul állnak friss, igazán naiv vidámságukkal, bohón csapongó fantasztikumukkal, melynek mindig megmarad valami köze a realitáshoz, és az emberi és állati vonásoknak azzal a játszi, szeszélyes és mélyértelmű összeszövésével, amely La Fontaine állatmeséinek is a lényegét teszi.” — írta Schöpflin.²⁵ Elfogult baráti gesztus? Szépítő kortársi ítélet? Az akkori kortárs magyar gyermekirodalom közegében valóban igaz a „páratlanság”, a fantasztikum és realitás összeszövésének természetessége és leleményessége pedig máig elismerésre méltó irodalmi mutató.

Sebők a legjobb írói pillanataiban nonszensz ötleteivel, nyelvi játékaival hihetetlenül közel kerül mai meséink vilá-

²⁵ Schöpflin: *i. m.* 184—185.

gához. Hadd példálóddzunk egy bemutatkozással: „— Bulldogg vagyok” — mondja az angol. „Mackó vagyok” — mondja hősünk. Majd a kötelező udvariassággal tovább érdeklődnek: „Nem kutya véletlenül, uraságod? Nem medve véletlenül, uraságod?” (*Mackó úr a tengeren*) S egy szó-játék Sebők könyvéből: „Itt látható a világ minden állatja, úgymint: zsiráf, strucc, elefánt, oroszlán, tigris, jaguár, február . . .” (*Mackó úr szárazon és vízen*) Akár Lázár Ervin is kitalálhatta volna a következő szinonimahalmozást: „Én most Hörpentő bátya nevét mindjárt Nyikkantó, Nyekkentő, Huppantó, Puffantó bátyára változtatom, mert ő ebben a percben annyit nyikkan, nyekken, huppan, puffan . . .” (*Dörmögő Dömötör utazása a Vaskapuhoz*) — De bevalljuk, az ilyen pillanatok mellett „üres órái” is vannak Sebőknek, amikor előadásmódjának terjengőssége, körülményessége, komótosága miatt nagyon messze kerül tőlünk.

Sebők meseregényében a *kontrasztok* is az esztétikai minőségként értelmezett báj forrásai. Ezek a kontrasztok a főhős értékvilágában, ennek következményeként viselkedésének megnyilvánulásaiban vannak jelen. — Egyszerre méltó tagja a „tekintetes, nemes, nemzeti és vitézlő” Mackó családnak és kalandhős. De lássuk a nemes és nemzeti Mackó Muki irodalmi őseit! Ott van közöttük Tollagi Jónás, Tallérosi Zebulon. Hörpentő (Horkantó) Sógor révén az irodalmi atyafiságba keveredik Göre Gábor is. — Mackó veszettül büszke nemesi származására; „... nagyon régi családból származom. Őseim már Árpád vezérrel is jó ismeretségben voltak . . . Egyik dicső ősöm már Árpád vezérnek a saját medvebőrét ajándékozta kacagáynak.” (*Mackó úr útnak indul*) Mackó Mukit nem lehet félvállról venni és tegezni. Mielőtt a bizalmába fogadna valakit, ilyesféle kérdéseket tesz fel: „Az ősrégi Topogó famíliából való vagy?” Ügyel az illemre, küllemre, látszatokra. Dutyiban töltött napjait „üdülésként” kommentálja. Vidékiessége, műveletlensége *humorforrás*, mint annyiszor az irodalomban. A feliratok nyomán a vasútállomásról „Étterem” és „Kimenet” városba indulna,

a színházban valódi piros bugyellárist akar, és nem viselkedik különül, mint Tollagi Jónás. Szeret pipázni és enni, de a tornácán kalandokról álmodik, és újra és újra útnak indul. Utazik léggömbön, leugrik a rohanó vonatról, autómobilversenyző, nyomozó, üldözött, barlangkutató, korszolyaművész, úszóbajnok. Ha nem a magyar Alföldön és a Királyhábón túl bolyong, lehetne akár a colt királya. — A történetekben a humor forrása, hogy Mackó urat félreértik, félreért, félrehall, összetévesztik a hasonmásával, csetlik, botlik. Eközben az olvasó a beavatott, a jólétesült tudatával mulat. A sztori időnként a némafilmek *burleszkszerű* részleteit idézi. Különösen az üldözési jelenetek ilyenek. Például Mackó úr egy bögre tejjel a mancsában, szakácsjelmezben menekül vasparipán, bútorszállító kocsi tetején, villamoson, hajón. Ugrik, csúszik, esik, puffan, de a bögre tej a kezében marad. A komikum ilyesféle megjelenési módja öröm a gyerekek számára. Akkor is az volt, az lenne ma is. Ezt csak tetézi, hogy a sztorinak gyakran vannak krimiszerű elemei. Valakit elrabolnak (Morgót, Mackó Mukit, Dömcit, Csincsikét), valaki megszökött, üldözik, nyomoznak utána. A hősök gyakran kerülnek életveszélybe, a konfliktus kellő mértékű feszültséggel jár. De valljuk be, van ezeknek a sztoriknak kliséjük is. Az első oldalakon előkerül, feltűnik Róka Miska, aki Mackó úr örök ellensége, akivel csak az olasz fronton békülnek meg egymással, lévén ott más ellenség a láthatáron. Róka Miska bajba sodorja Mackóékat, csapdát állít. Hőseink többnyire pórul járnak, aztán kikecmeregnek a bajból, Róka Miska bűnhődik vagy kereket old, és közben valamennyien világot látnak. A cselekménymotívumok számtalanszor, már-már az unalomig ismétlődnek. Egyre kiszámíthatóbbak! A sorozat kevés darabjának van öntörvényűen lefutó cselekménye. (Ilyen ritka darab — némi „átigazítással” tán fel is támasztható — a *Mackó úr szárazon*, azaz Mackóék városligeti kalandja az állatkertből megszökött óriáskígyóval és Róka Miskával.) Mindehhez azonban hozzátartozik, hogy a „folytatások” valahogy kibírják a sztereotíp

fordulatokat, a széteső szerkezet hátrányait. A kiszámíthatóság az olvasó számára logikai játékká válik (lásd a krimi-olvasót!), az ismerősségnek van varázsa, s ebbe az olvasó tudatának kényelmessége is belejátszik. Az ismétlődés mozgósítja az olvasói tapasztalat korábbi hasonló élményeit. Az élmények összeadódnak. Kiváltják egymást. Megvan a maguk láncreakciójuk: Ez is lehet a siker titka. A sok közül az egyik. A *Mackó úr utazásai* alapján véve úgy volt sikeres, mint sorozat. Együtt „csordogált” az élet eseményeivel, és számos írói fogás szolgálta, hogy a kis matrózgalléros olvasó a történetben érezhesse magát. (Ez utóbbi jelenséget érintjük még a narrációs szerkezetnél.)

De térjünk vissza kétlelkű hősünkhöz, Mackó tekintetes úrhoz! Lépten-nyomon kiderül, hogy észjárásának, cselekvéseinek háttérében szüntelenül kétféle énje „vetélkedik”. S a jelenség bája, ahogy mégiscsak megférnek egymással. — Mackó tekintetes úr egyik énje polgári, középosztályi. Áhítja a biztonságot, fő erényei: takarékosság s szorgalom. Nem mintha mindezek csupán kihajításra érdemes értékek lennének, de mégiscsak rokonszenvesebb a világcsavargó „medvelélek”, amelyben szabadságvágy, megismerési vágy, tettvágy lakik. A történetek kezdetén makulátlanul a középosztály megtestesítője Mackó úr, de útra kelve másik énjére vált. Ahogy megismerjük, ill. újra és újra találkozunk vele, ilyen: hálósipkájával a fején, bársonypapuccsal a lábán kényelmesen végigdől a hintaszéken és töpreng. A meditációi: „Pestre kéne utazni. Hát a költség? — szólal meg benne a takarékos gazda.” (*Mackó úr első utazása*) „Az idén nem utazom: 'addig nyujtózkodjunk, amíg a takarónk ér.” (*Mackó úr úton*) Aztán latolgat: pl. almaszüretig még van idő arra, hogy a Balatonra utazzon. (*Mackó úr a Balatonon*) Végül győzedelmeskedik a másik énje, örökös mehetnékje, kíváncsisága: „Menjek Budapestre? — tűnődött. — Aztán ezt mormogta: Tavaly sem voltam Budapesten. Az idén se menjek? Idehaza penészedjem meg?” (*Mackó úr szárazon és vízen*) Kezdetét veszi az utazás, jönnek a mulatságos és el-

képesztő kalandok (Mackó úr oroszlánnaal találkozik, Zebike bika szarván lovagol stb.). De közben rájön az olvasó, hogy Mackó úr a másik énjét sem hagyta otthon. Kaland ide vagy oda, Mackó Muki értékelő tekintettel néz körül a világban. És ez a tekintet a középosztály eszményeit, értékeit hordozza, a középosztály szemléletét viseli magán. Sebők Zsigmond nézőpontja és ez az értékrend egybeesett. Ábrázolásmódja ennél fogva lehet humoros, de sohasem lehet szatirikus – gondolhatnánk –, mert lelki pozíciója az elfogadás.

Ma olvasván a *Mackó úr utazásait* mégis kihalljuk az irónia és a szatíra hangjait Sebők Zsigmond művéből. Mégpedig az írói szándéktól függetlenül. Történelmi tapasztalataink révén megérezzük a dolgok fonákját, holott az író csak színüket láttatja. Például: Amikor Bárány Jeremiás a ezredéves „juh-kiállításról” regél: „... lesz ott *díszfelvonulás, díszbégetés, díszetetés...*” (*Mackó úr harmadik utazása*) (Kiemelés tőlem – K. G.) Ahogy Sebők leírja a kiállításra érkező hőst: „... piros magyar nadrágban, arany vitéztkötéssel, rózsabokréta virított a mellén”. Olyan, mint egy operettfigura. S mintha az irónia túlzásaival ábrázolná a kiállításra érkező gyereksereget is: „A fiúk mellén kokárda díszlett, lányok hajában és derekán nemzeti színű szalag. Egy barna fiú büszkén lengette a nemzeti színű zászlót, többen pedig fölpántlikázott fák ültetésével foglalatostkodtak a tanító urak felügyelete alatt. És hamarosan rázendítettek a Szózatra.” (uo.) De itt semmi nincs idézőjelben, Sebőknek nincsenek kérdőjelei. Csak állít, s ezer jele van annak, hogy amit mond, azt egyértelműen gondolja, nincs benne semmi tettetés. S hadd jegyezzük meg, hogy a korabeli tudósítások hangneme se más, mint a mackótörténeteké. Például: „... szegény, szegyenkező tollunk pedig ... – írták – nem tudja papírra vetni a daliák robogását, az árnyéktalan dicső zászlóknak suhogását, a káprázatot ...”²⁶ Furcsa utókorai jelenség, hogy

²⁶ Idézi: Tarr László: *A délibábok országa*. Bp. Helikon, 1976. 310–311.

amit stílusában ma ironikusnak érzünk, az szándéka szerint akkoriban patetikus volt. Például: „Csupa édes magyar szót hallottak a szegedi utcákon — írta —, csupa magyar ember, magyar gyerek járt, kelt mellettük, magyar volt itt a levegő is.” (*Mackó úr az Alföldön*) A *Mackó úr* írója kokárdás, pántlikás millenniumi hazafisággal eszményítette az ezredéves múlt mozzanatait. Túlzásait, elfogultságait, tirádáit leszámítva érték is van abban — nem is kevés —, ahogy a gyermeklelkében őrizgette 1848/49 emlékét, ahogy Berzsenyi szobra előtt tiszteleg a regényben, ahogy a szülőföld tájait szeretteti, „beszéli”.

Sebők Zsigmond a többség módján élte át a kort. Nem látta „fölülről”, nem látott előre s messze. Középosztályi világnézettel, és értéktudattal érzékelte a történelmi és a mindennapi pillanatot. Ha van vétké, az ennyi: nem tartozott a „korán jött” kevesek maroknyi csoportjához. — Hegedűs Géza így ír a *Dörmögő Dömötör*, ill. Sebők világnézetéről: „Jellemzője egy emberséges-emberszerető, minden megismernivaló iránt érdeklődő és mégis ma már valószínűtlennek ható szűk látókör, az a senkit sem gyűlölő naiv magyar nacionalizmus, amely azt képzelte, hogy minden román, szlovák, szász és egyéb nemzetiség legfőbb óhaja, hogy minél hamarabb magyarosodjék...”²⁷ Például Temesvárra toppanva Mackó úr így lelkendezik: „Valamikor kis Bécsnek hívták Temesvárt, mert teljesen német volt a lakossága, most már szépen magyarosodik, s megérdemli a kis Budapest nevet.” (*Dörmögő Dömötör utazása a Vaskapuhoz*). De vajon a Sebőknél nagyobbak kevésbé áltatták önmagukat? Jókait idézzük a millenniumi kor magyarjáról: „Nem harcol idegen nemzetekkel, hanem versenyez velük, nem ellenségekkel — szövetségesekkel veszi körül magát.”²⁸ — A *Mackó úr utazásaiban* előfordul itt-ott a nemzetiségek lenézése, atyáskodó vállveregetése. Ma már bántó néhány ismétlődő

²⁷ Hegedűs Géza: *i. m.* 16.

²⁸ Idézi: Tarr László: *i. m.* 312

kifejezés (pl. „csiszi-csoszi bocskoros oláh”) vagy az olyan jelenetecskék, mint az, amelyben Róka Miska tót almaárusnak álcázza magát. („Nem tudom magyarul – felelte Róka Miska . . . De a magyar kenyeret megeszed, ugy-e? – . . . Hehehe, magyar kenyérke nagyon jó. Jobb, mint tót krumplicska.”) (*Mackó úr szárazon és vízen*) – Sebők Zsigmond nem tudta átlépni a maga középosztályi korlátait, tán nem is akarta. Márcsak az olvasó miatt sem. Mert kiszámíthatóan kik is lehettek volna mások a *Mackó úr utazásainak* fogyasztói, mint a középosztály kis matrózgallérosai? Sebők nem felejtette el, hogy ennek a kis nebulónak van szeme és füle, hogy szétnéz a világban, belehallgat abba. Ezért csak módjával titkolózik előtte, „viszi”, „vezeti”, formálja. Rafináltan ki is mond, meg el is hallgat dolgokat. Mint például ebben a furcsa definícióban: „. . . kicsodák azok, akik kiabálnak? – Azok tüntetők – felelt az úr. – És ha szabad kérdezni, mi az a tüntető? – A tüntető az, akit a rendőr megkardlapoz. – És ki az a rendőr? – A rendőr az, akit a tüntető kövel dobál.” (*Mackó úr útnak indul*) A háború idején Sebők könyve részvétet kelt az árvák, szenvedők iránt, de visszhangja is a „nagy háború” vak buzdításainak. „Nagyobb baj fenyegeti Máramarosmegyét néhány vadásznál – mondja Hörpentő. A muszka, vége a mackók gyönyörű nemzetének . . . A jóra való mackó nem fél a muszkától, hanem bátran szembeszáll vele, és vagy legyőzi vagy meghal a hazáért. – Így beszélt Dörmögő Dömötör és összetörtem volna azt a tollat is, amellyel utazásait megírtam, ha más képpen beszélt volna . . .” (*Dörmögő Dömötör és az oroszok*)²⁹ Egy bizonyos: A sorozat eme epizódjai a legkevésbé feltámaszthatóak. Könnyebben átmenthetőnek látszanak a történetfüzér olyan epizódjai, amelyek létélményekhez kötődnek: a megismerés örömétől a halál átéléséig. Sebők mackóinak teljes világába az utóbbi is belefér. Így: Mackóék a vadászati kiállításon tíz medvebőr előtt ácsorognak. „Tíz

²⁹ Ld.: Jó Pajtás, 1914. 45. sz. 770.

atyánkfia! – mormogta szétnézve a bőrökön – tíz szegény atyánkfia bundáját látjátok itt bocskok, akik egykor szintén dirmegtek-dörmögtek, erdőben, berdőben sétáltak: mézet nyaltak, almát falatoztak.” (*Mackó úr harmadik utazása*) – De valljuk be, a mű mégiscsak egészében az, ami. Éppen korhoz kötöttségében igazi. Nemcsak a mai felnőtt olvasó számára, akinek korjelenség voltában kuriózum. Hajdani sikerének első számú oka az volt, hogy a gyermekolvasó az őt körülvevő zajló életben „utazhatott” hosszú esztendőkön át. Ez az utazás megismételhetetlen. Be kell látnunk.

Sebők műve a maga korában a szó mai értelmében „működő irodalom”³⁰ volt. S ez még a ma természetes kulturális közvetítők, adaptálók (film, tv) nélkülözésével történt. Hogyan? 1. Sebők a narráció révén és fogásaival állandó, bensőséges kapcsolatot tartott fenn mindenbe beavatott olvasójával, továbbá személyes és szívbéli kapcsolatot teremtett hőse és olvasója között. Néhány példával illusztráljuk: „A dirmegő-dörmögő rokonok kinevetnek, a kedves kis olvasók kikacagnak” – búslakodik hősünk a dutyiban. (*Mackó úr útnak indul*) „Ismerjük Dörmögő tekintetes urat, tudjuk, a gyerekek kérésének nem tud ellenállni” – utal a szöveg az olvasó beavatottságára. (*Dörmögő Dömötör szerencséje*) A narráció révén néha bizalmas „terefere” folyt az író és az olvasó között (több-kevesebb didaxissal): „Pedig ugy-e, kis olvasóm, hogyha Mackó úr nem rakta volna fel poros csizmáit a dívánra, azt is elhitték volna róla, hogy már harmadszor utazik Budapestre?” (*Mackó úr harmadik utazása*) – 2. Sebők műve több alakváltozatban, több helyen látott napvilágot: folyóiratok folytatásosaként, könyvként. Mackó úr *Az Én Újságom* sztárja volt, Dörmögő Dömötör a *Jó Pajtásé*. A *Jó Pajtás* „szünet nélkül” villogó rekláma volt Dörmögő Dömötörnek. A meseregény pedig fáradhatatlan-

³⁰ A „működő irodalom” fogalmát l. Rubovszky Kálmán: *Szép-irodalmi művek adaptálása*. Bp. Művelődéskutató, 1985. 6. A fogalom tartalmát némi átigazítással használtuk.

nul reklámozta *Az Én Újságomat*, majd a *Jó Pajtást*, Pósa Lajost és Sebők Zsigmondot is. Például így: „Bizony, én vagyok Mackó lovag, az arcképem is megjelent már *Az Én Újságom* c. lapban . . . Nem láttam — sajnálkozott medve koma. — Véletlenül éppen nálam van . . . tessék, nézd meg!” (*Mackó úr útnak indul*) „Mindketten olvastak: a tekintetes úr egy napilapot, Zebike a *Jó Pajtást*.” (*Dörmögő Dömötör utazása a Vaskapuhoz*) „Olvastuk a gyermeklapban, hogy Morgó úrfit keresik” — mondják a regénybeli gyerekek, és a kis olvasó az azonosulás élményével máris „beleolvasta” magát a történetbe. (*Mackó úr úton*) Pósát így lopja be a szövegbe: „. . . te vagy az, akiről Pósa bácsi annyit beszélt nekem?” (*Mackó úr az Alföldön*) „ment Sárka, aki még jobban szereti Pósa bácsit, mint a cukorkát.” (*Mackó úr útnak indul*) Önmagát Sebők kellő szerénységgel keveri könyveibe: „És ez a Sebők Zsigmond azt meri a történet címéül írni, hogy *Dörmögő Dömötör szerencséje!*” — Gyerekcipőben topogva, de elkezdett működni az a mechanizmus, amely ma az adaptációk révén, a tömegkommunikáció segítségével fejt ki hatását, s amelynek utolsó mozzanata ma az, hogy gyermektrikókra kerül a mesehős, beépül a fogyasztó mindennapi világába. Sebők korában ez az utolsó mozzanat a gyermeklevelekben jelenik meg, s a *Jó Pajtás* postájának „tükrében” látható. Íme egy válaszevél: „Hogy mit csinál Dörmögő Dömötör úr? Az bizony javában horkol. Gyertyaszentelőkor kinézett az ablakon, látta, hogy jódarabig hideg lesz. Azért újra lefeküdt. Hogy Dömcike szokott-e moziba járni? Amióta a moziban kinevette a fogfájós embert, aztán az ő foga is megfájdult, kárörvendés büntetéséül kerül a mozit. Most, ha fölébred, mindjárt levelet ír, és megkérdi, hányan szavaztak az Almanach-pályázatban, s melyik olvasmány tetszik a legjobban. Drukkol az öreg.”³¹

Sebők Zsigmond meseregénye nemcsak a gyerekvilágban, a gyermekirodalomban is hatott. Számon tartható népes ro-

³¹ Levél Klein Renének. L. *Jó Pajtás*, 1914. 10. sz. 163.

konsága — s különféle rendű-rangú utódai. Irodalmi rokonságába tartozik Gaál Mózes *Csalavér Róka többrendbeli csalafintaságai* c. történetfüzére s Móra Ferenc 1913 óta élő s maradandó műve a *Csilicsali Csalavári Csalavér*. Gogol „Köpeny”-ének analógiájára hadd írjam: alighanem Csalavérék Mackó úr „bundája” mögül bújtak elő. (Bár világirodalmi mintájuk is volt.) És még sokan mások! Benedek Elek Dörmögő Dömötör hiányát pótolni akarván találta ki Rókáné önágyasága, ill. Rókáné komámasszony történeteit a *Jó Pajtás* számára. (Később, 1920-ban *Rókáné komámasszony libát szállít a hadseregnek* címmel láttak történeteit kötetben napvilágot.) — Sas Ede Bocs Bálint néven a *Tányértalpú koma kalandjai* c. sorozatában folytatni akarta a mackótörténeteket. (*Tányértalpú koma vitézi tettei Boszniában, Tányértalpú koma, a sportbajnok, Tányértalpú koma a repülőgépen és az Északi sarkon, Tányértalpú Boriska, a moziművésznő, Tányértalpú koma utazása Hollandiába 1922-ben* stb.) Van olyan kötete a sorozatnak, amely a Mackó úr utazásainak 7. kötetével egybekötve jelent meg. Már-már az olvasó megtevesztése: Bocs Bálint néven feltámadt a Mackó úr írója? Ráadásul Mühlbeck Károly Mackó úrral rokonira rajzolta Tányértalpú koma vonásait. Sas Ede könyvei nem voltak se rosszak, se sikertelenek, de a *Mackó úr utazásainak* sikerét messze nem érték el, mint ahogy a mű is halványabb. A 30-as években akadt folytatója Tányértalpú koma kalandjainak is. Öreg Medve álnéven Tábori Pál írta meg *Tányértalpú koma újabb kalandjait*. (A kiadó változatlanul a Singer és Wolfner, az illusztrátor pedig még mindig Mühlbeck Károly.) Mackó úr még egyszer, utoljára 1945 után is útnak indult. „Mackó bácsiként” Gergely Márta keltette életre. A Mackó család részt vett az újjáépítésben, május elsején a felvonuláson. Szimpatizánsa lett az új világnak, és ezzel utazásai végképp véget értek. (*Zebulonból Mackó lesz. Mackó bácsi legújabb utazása*, 1948) — Valamivel kevésbé látványos a hatás, de Mackó úr leszármazottai a maguk módján azok a meseregények és gyermekregények is,

amelyek az utazás motívumára építik cselekményüket. Például: Scossa Dezső *Csekély koma* sorozata (*Csekély koma Tündérorszámban, Csekély koma kis Magyarorszámban* stb.) Gombos F. Albin: *Hájas Muki kalandjai* (*Hájas Muki mint a Balaton kapitánya, Hájas Muki az örök jég honában, Hájas Muki a ládájában* stb.) és a *Bonzó Muki kalandjai* (számtalan kötete ellenére a szerző máig ismeretlen.)

Munkánk végére érve némi sajnálattal írjuk le, hogy a Mackó úr (alias Dörmögő Dömötör) utazásai c. mű nem vehető remekmű számba – és műegészsként feltámaszthatatlan. De maradéktalanul igaz, hogy a magyar gyermekirodalom történetének legfontosabb könyvei közül való: az olvasás, olvasóvá nevelés történetében pedig alighanem felmérhetetlen a hatása. („... Dörmögő Dömötör vaskapui utazásától kezdve olvasó ember vagyok”³² – írta Hegedűs Géza. Nem csoda, ha egy mai „Mackó úr utazásai” után sóvárgunk!) – Az utókorra nem vár egyéb, mint keresni, átmenteni a *Mackó úr utazásainak* „életképes” fejezeteit, és kegyelettel őrizni Sebők Zsigmond emlékét. A mű mint egész betöltötte sorsát. Mintha az irodalmi alkotásoknak is lenne „szívverésük”. *Dörmögő Dömötöré* különféle okokból megállt.

³² Hegedűs Géza: *i. m.* 17.

DOKUMENTUM

TÓTH ENDRE

HORVÁTH JÁNOS LEVELEI OLÁH GÁBORHOZ

Horváth János bő három esztendővel volt idősebb Oláh Gábornál. Ő 1878. június 24-én Margittán, a régi Biharban, Oláh pedig 1881. január 21-én született Debrecenben.

Bár a huszadik század iskolát teremtő, nagy hatású irodalomtörténésze és a kitűnő adottságokkal induló, de végül is szülővárosában rekedt lírikus ugyanahhoz a nemzedékhez tartozott, nincs dokumentálható, biztos adatunk arról, hogy 1910 előtt személyesen találkozott volna. Holott éppenséggel találkozhattak volna a pesti egyetemen.

Előbb azonban pontosítanunk kell a Magyar Irodalmi Lexikon I. kötetének Horváth Jánosra vonatkozó némely adatát, mely szerint: „Szülőhelyén, Debrecenben és Körmöcbányán végezte az elemi és középiskolát”. A bihari és partiumi kálvinista értelmiség gyermekeinél egyetlen számba jöhető középiskola: a debreceni református gimnázium 1888–1897 évek közötti, általam tüzetesen átvizsgált „Értesítői”-ben azonban Horváth János neve nem fordul elő.

Amikor Horváth János 1897-ben a pesti egyetem bölcsészeti karára jelentkezett s egyúttal Eötvös-kollégista lett, Oláh Gábor még csak a gimnázium VI. osztályát kezdte meg szülővárosában. Amikor viszont 1900 szeptemberében Oláh is beiratkozott a pesti egyetemre magyar—latin szakos hallgatónak, Horváth János már IV. éves hallgató lett, sőt a tanév végére bölcsészdoktor. Oláh már elsőéves korában szorgalmasan küldöztette tudósításait a pesti egyetemi életről a Debrecenben maradt, nála fiatalabb barátainak, Madai Gyulának és Gyökössy Endrének, sőt másodéves korától kezdve a Négyessy-féle szemináriumi órákról is beszámolt, melyeknek egyik igen agilis, sokat szereplő tagja volt. Horváth János nevét azonban sem azokban a levelekben, sem a nem sokkal később elkezdett és rendszeresen folytatott Naplójában nem említi. Juhász Gyula és Kosztolányi sem emlékezik meg a Négyessy-féle stílusgyakorlatokról írott későbbi memoárjaiban Horváthról.

Minden amellet szól, hogy 1908 után, amikor Horváth János, párizsi tanulmányait befejezve, az Eötvös Kollégium tanáraként aktívabban bekapcsolódott az irodalmi életbe, s mint kritikus és szerkesztő a hozzá sok tekintetben közelálló Ady Endre pályáját és hatását tanulmányozta, Oláh Gábor pedig ugyanabban az időben tett közzé több — részben figyelmet, részben vihart okozó — kötetet és levelet, kölcsönösen tudtak egymás munkásságáról, szerepléseiről. S persze, Horváth Jánosnak szintén tudnia kellett az Ady és Oláh között lezajlott, hangos sajtóvisszhangot kiváltó polémiákról.

Azonban a legelsőként dokumentálható személyes találkozásuk mindjárt nagyon emlékezetessé vált, nemcsak kettejük, hanem az irodalomtörténet számára is, mert azon Ady Endre szintén jelen volt.

Ady a Tátrából szüleihez Érmindszentre utaztában 1910. augusztus 20-án Debrecenben megszakította útját, s fölkereste Oláh Gábort, akivel indulásuktól fogva hol barátok, hol riválisok, hol ellenfelek voltak. A nevezetes találkozást, majd az utána együtt töltött órákat Naplójában Oláh írói remekléssel örökítette meg: „A Császár születésnapját követő éjszakán, éjfél után erősen megzörgetik az ablakomat. Hah! — ezek apacsok! — villant át a fejemen, s már az éjjeli szekrényembe rejtett revolverem után kapkodok, mikor egy ismerős hang beordít:

— Oláh Gábor, kelj föl! Itt van Ady Endre!

A pötyli Szilágyi Sándor volt.

Felugrom. Felöltözök. Kiugrok. Egy kétlovas kocsin ott mosolyog rám Ady. Vele Horváth János, kemény koponyájú kritikusunk s a kövér Szilágyi.

— Hol jársz te itt, Hortobágy poétája? Kúnfajta, nagyszemű leány, te?

Összeöleleztünk. Mire Törő bácsi kocsmájához értünk, el volt feledve minden egymás elleni támadás, kirohanás, leszólás; megbékültünk, mert kezdünk öregedni. (. . .)

Délután ki a Hortobágyra.

Ady Endre a Hortobágyon! Óh, ennek a groteszk nagyszerűségét csak az foghatja fel, aki mindkettőt jól ismeri. Abban a csárdában, ahol Petőfi is megszállt, ittunk kutya karcos bort. (. . .)”

Horváth János a debreceni mulatozás után nem ment Adyékkel a Hortobágyra, hanem hazautazott Margittára.

*

A hosszú szünetekkel folytatott levelezés és az egyre ritkuló személyes találkozások ellenére a köztudomásúan szigorú ítéletű Horváth János mindvégig figyelemmel kísérte Oláh Gábor sok műfajú, termékeny munkásságát. Elsősorban a líráját és a verses epikáját becsülte. Ennek legnagyobb bizonyosságát akkor adta, amikor az

általa szerkesztett és jegyzetelt, s 1942-ben a Magyar Szemle Társaságánál bővített 2. kiadásban megjelent *Magyar Versek Könyve* című reprezentatív gyűjteményben, mely a korszak legszínvonalasabb s egész líránként átpásztázó antológiája volt, Oláh Gábertól hat oldal terjedelemben nyolc verset válogatott be. (Ezek: *Dolgozatjavítás Solness mester inassa* (sic!), *Két szürke löfej, Fölfeszített nemzet, A hivatal pokla, Egy magyar város, Abüszke költő, Gyermekek forradalma* — részlet.) Ha megemlíjtük a Babitsnak és Kosztolányinak szentelt 13—13, a Tóth Árpádnak juttatott 6, s a Juhász Gyulának szánt 4 oldalt, nyilvánvaló — méricskélés nélkül is, hogy Oláht a Nyugat-nemzedék legnagyobbjai közé állította a saját értékrendjében. A kötet végén található jegyzetekben pedig Oláh életrajzát s működését — értékeivel és hibáival — egy valóságos miniatűr esszében mutatta be Horváth János.

*

Csak a fentiek előrebocsátása után érthetjük meg Horváth Jánosnak a levelekben megnyilvánuló, Oláh Gábor iránt hol baráti, hol évődő, olykor gúnyos, olykor drasztikusan szókimondó hangját. Az alább következő levelek elsősorban a levélíró karakteréhez nyújtanak újabb vonásokat. Ám ugyanannyira jellemzik a korszak irodalmi-kiadói viszonyait, s végül Oláh Gábor vidéki magányát, elszigeteltségét, kitörési kísérleteit. (A leveleket a Debreceni Déri Múzeum Irodalmi gyűjteményében őrzik. Oláh Gábor hagyatéka.)

*

Horváth János levelezőlapja Oláh Gáborhoz

„Kedves Barátom! Az a bizonyos gyanus mosoly csak a költő képzeletének szüleménye. A valóságban a baráti örvendezés felhőtlen, s hátsó gondolatoktól el nem borított derűs mosolyát láthattad volna.

Rászánhatnád magad egy kis margittai kirándulásra a vén Szilágyi igazgató úr társaságában. A debreceninél csendesebb lenne itteni együttlétünk, mert a margittai éjben kárhozottan bódorogni nem lehet.¹ — Üdv a jövő évre!

Margitta, 1910. dec. 29.

A helybeli remete.”

¹A képes levelezőlap Margitta község Kis utcáját ábrázolja. „A debreceninél csendesebb . . . itteni együttlét” kitétel arra a viharos éjszakára utal, amikor Adyval, Oláhval és Szilágyival együtt mulattak. *Szilágyi Sándor* akkoriban debreceni tanár volt. 1878-ban született Debrecenben, a református kollégium diákja, majd görög—latin szakos tanár volt. Szintén Eötvös-kollégista. 1913-tól Pesten, a Munkácsy utcai gimnáziumban tanított. Ady szűkebb baráti köréhez tar-

„Margitta, 1917. aug. 17.

Kedves Barátom!

Bartoniek igazgató úr,² aki téged (megfoghatatlan!) becsül és szeret, azt írja nekem, hogy írjam meg neked, hogy az aradi kultúrpalota igazgatóságára kihirdették az országos pályázatot. Fizetés 4800 Kor(ona), lakáspénz 1200 Kor. Ő úgy képzei, hogy neked valami ilyenforma hivatal volna való. A könyvtár, mint írja, gyönyörű.

Ezzel megírtam, amit kívánt. A többi a te megfontolásodra bízatik. Nagyon örülnék, ha hihetőleg gyors állásfoglalásodról értesítenél. Mert bizonyos, hogy nem sokat okoskodhatsz ezen a dolgon, mert vagy olyan az állás, amelyet te szeretsz, vagy nem olyan. Tehát: vagy igen, vagy nem.

Egy-két hétre, feleségemmel együtt hazajöttem. Olvasgatsz, léhűtősködök s írnék valamit, ha tudnék.

A B(uda)(p)esti Szemlében olvastam rococo-cikkedet.³ Akár rococo, akár nem, de Csokonai ritka találó jellemzése az a kis cikk. Nem volna neked kedved elvégre immár egy tisztességes Csokonai-monográfiát, megírni s egyúttal egy becsületes Csokonai-kiadást csinálni Debreceni Költségére a fene egye meg!? Hát mire való a Csokonai-Kör, ha nem arra, hogy megmagyarázza Debrecennek, a városnak, hogy erre pénzt kell adnia?

Marcit, a T. Tanárt üdvözlöm, ha otthon fityeg az öreg. Tőled pedig szeretnék kapni egy pár sort, míg itthon leszek.

Üdv!

*Horváth János
civil."*

tozott. Ezt bizonyítja, hogy Ady neki és Horváth Jánosnak ajánlotta a „Minden Titkok Versei” című kötetének „Az Isten Titkai” című ciklusát. — Állásától a forradalmak után megfosztották, 1931-ben bekövetkezett haláláig magántisztviselő volt. L.: Szathmáry L.: *Négy nagy nevelőm arcképéhez*. Confessio, 1978. 1. 77—79.

² Bartoniek Géza 1854—1930. Az Eötvös Kollégium első igazgatója, tisztségét több évtizeden keresztül viselte. Oláh Gábor nem fogadta el az aradi kultúrpalota felajánlott igazgatói állását.

³ Az említett tanulmány Oláh Gábornak *Csokonai és a rococo* című munkája volt, mely a Budapesti Szemle 1917. évi (171.) kötetének 119—130. lapjain jelent meg. Horváth János egyetemi előadásában is hivatkozott e tanulmányra, amikor Csokonai szerelmi líráját, a Lilla-dalokat elemezte. L.: Horváth János egyetemi előadásaiából. Csokonai. Bp. 1936. Kókai L. kiadása.

Horváth János levele Oláh Gáborhoz

Bp. 1925. dec. 21.

„Kedves Barátom!

Néhány nappal ezelőtt kaptam leveledet s kéziratos remekművedet. Mint válasszal (múltkori lapomra), egyikkel sem lehetek megelégedve.

Levelednek örülök, de ezzel az én bajom nincs elintézve, mert sem verseskönyvedből, sem a Móricz Zsigmond által oly bizonyára túlzott módon megdicsért rossz regényedből nem küldtél példányt, vagy nem helyezted kilátásba, hogy küldesz.⁴

Ami pedig kéziratos tanulmányodat illeti, az olyan szépen van írva (nem meg-, hanem leírva), hogy csábít az elolvasásra. De a mai napig sem tudtam elcsábulni még annyira, mert a félév végi egyetemi újnagyszentbűdöshajrás (sic!) kollokviumok meg vizsgák szuszanni sem engednek. De másfelől akármilyen remekmű legyen is, a Napkelet számára ezt csak olyan vadember küldhette be, aki soha színét sem látta, s nem tudja, hogy abban ily nagy terjedelmű tanulmányt közlésnek nem lehet. Ez több mint 4 ívet tenne ki ottan, tehát legalább 4 hónapra kiszorítaná a folyóiratból mindennemű esszéit, másfelől pedig a szépirodalmi részből is letiporna havonként némely lilios virágágyakat.

Ez lehet szép in sich, de én a Napk(elet) számára kértem Tőled valami szépet. Olyat küldj hát, ami odavaló: valami jó novellát (de disznóságok nélkül), szép verset; vagy ha esszéit akarsz, hát rövidet és közérdekű tárgyt, amit t. i. nemcsak a szakember olvashat el, hanem minden jobbfejta magyar ember megért és érdeklődéssel olvas.

Miféle regény pedig az, amelyikből egy részt már kiadtál, s mégis kiadatlan? Ha I. kötete ki van adva, azt is újra ki kellene adni a másik kettővel?⁵ Beszélj világosan, hogy megértselek. A Napkelet Könyvtára most ad ki ismét néhány füzetet, s ezután következő sorozatának is megvan a terve. Későbbre aztán szó lehetne valamely regényről, de azt előbb látni kellene (nem nekem, szerencsére, mert azt nem én csinálom).

Hogy Dóczy Jenő „nem nagyon lelkesített”, azon csudálkozom. Nem is lelkesítésre kértem őt annak idején, hanem csak arra (amire különben ajánlkozott is), hogy beszéljen veled, s ha te nem vonakodol,

⁴ Oláh Gábornak *A táltos fiú* című regényéről van szó, mely először Debrecenben került ki a sajtó alól 1925-ben (Méliusz-kiadás). Ezt üdvözölte Móricz Zsigmond lelkes, sokra értékelő tanulmányában a Nyugat 1925. évi 20. számában (257 s köv.).

⁵ A kérdéses munka Oláh Gábor életrajzi fogantatású regénytrilógiája. Ennek első kötete a már említett *A táltos fiú*. A második kötet a *Szárnyas ember* 1930-ban, a harmadik kötet az *Új evangélium* 1931-ben jelent meg, mindkettő a szerző kiadásában.

adja értésedre, hogy a Napk(elet) szívesen hoz tőled is valamit. Csu-dalkozásom csak onnan ered, hogy hiszen ő maga írt és ír a Napk(elet)be.

Egyébként pedig te is csak úgy levegőbe beszélsz a Napk(elet)-ről,⁶ mint bárki más, aki soha egy betűt sem olvasott belőle, s csak azt tudja, hogy Tormay Cécile a szerkesztője, s ennél fogva, ha kereszt(y)én(y) és fajvédő, akkor éljenzi, ha meg zsidó és radikális, meg modern, meg nyugatos, meg csupáncsak a választott fajt védő, akkor abcugolja a Napk(elet)et.

Vedd tehát tudomásul, hogy a Napk(elet) nem fajvédő, nem kurzus — stb. folyóirat; politikai állása nincs, csak annyiban, hogy nemzetellenes sunyiságokat szépirodalom ürügye alatt nem enged meg. De nem kívánja meg, hogy írói Kossuth-szakállt viseljenek, bár az neked igen jól állana. Izlését tekintve középütt áll a Bp. Szemle és a Nyugat között. Kritikai és szemlerovata ma körülbelül a legjobb. Szépirodalmi része éppoly közepes, vagy gyenge, mint bármely más mai folyóiraté, mert ma nincs említésre méltó szépirónk. Te sem vagy az. Ha pedig azt hiszed, hogy az vagy, hát mutasd meg.

Na! Most pedig látom, hogy az egész ügyből nem marad számomra más, mint hogy elolvassam A művészi alkotás lélektanát. Nem nagy igénnyel fogok hozzá, mert aki magát a művészi alkotást oly kevésbé tudja gyakorolni, mint e nem férce-, hanem férceletlen mű szerzője, mit mondhat az az alkotás lélektanáról? Alkotásában legalább mindenkör valami jobb lebegett lelki szemei előtt (értsd: mindig utánzótt valakit), — „s önnön nyomorék ötleteit adja elő”. Megadom magam, s a vakáció alatt átrágom rajta magamat.⁷

A Napk(elet)ben azonban, mint mondtam, semmi szín alatt nem jöhet. S általában nem tudom, van-e ma folyóirat, mely ilyen terjedelmű tanulmány közlésére vállalkozhat. Kérdezősködni fogok. Ne ajánljuk fel a Kisfaludy-Társaságnak? Kiadókkal én nem vagyok ismeretségben; ahová azonban elér a kezem, ott puhatolózni fogok.

⁶ Horváth János akkortájtban a Tormay Cécile által alapított *Napkelet* című irodalmi folyóirat egyik szerkesztője volt. Ilyen minőségben kért — a szintén debreceni származású Dóczy Jenőn keresztül — Oláh Gábertól verset vagy elbeszélést. Ennek ellenére az állandó kéziratbőségben leledző Oláh Gábor nem szerepelt írásaival a folyóiratban. A Galambos Ferenc által összeállított, kéziratossá várt Napkelet-repertórium szerint (OSzSzK) egyedül Rédey Tivadar kritikája jelent meg Oláh Gábor: *Patkánybűvölő* című új verseskötetéről a folyóirat 1926. évfolyamában (969–970.).

⁷ A Horváth Jánosnak kéziratban megküldött Oláh tanulmány: *A művészi alkotás lélektana* nem jelent meg a Napkeletben, sem a Napkelet Könyvtára sorozatban. A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság adta ki 1928-ban önálló kötetben.

Általában tévedsz, ha azt hiszed, hogy én afféle régimódi egyet. tanár vagyok, aki mindenütt ott van, mindenben benne van, részvényes, igazgatósági tag, elnök, nagy mogul, s kéz, amely kezet mos, stb. Nem! Én modern egyetemi tanár vagyok: 1) tanulok, 2) tanítok. Egyebekre pedig szarok.

Üdv!
Horváth János.”

HUBER ANDRÁS

BÁRD OSZKÁR HAT LEVELE

Huber Győző irodalmi hagyatékának rendezgetése közben hat Bárd Oszkár levél is előkerült. Az első és utolsó keltezése között három évtized a különbség. E figyelemre méltó időv elején az érzékeny lelkivilágú, szerelemért, romantikáért lángoló tizennyolc éves költő áll. Az 1941-es levél már a családi gondok és faji diszkrimináció miatt megtört férfi alakját vetíti elénk. Munkássága teljességében még nincs föltárva. Verseskötetei: *Bálványok, bilincsek* (1912), *Mi lesz velünk?* (1924), akár színművei: *Sylvio lovag* (1921), *A taposómalom* (1925), *Liszt* (1932), *Teleki László* (1936) és mások nagy sikernek örvendtek. 1946-ban egyik darabjának megzenésített változatát: a *Páter Gárdián* című operát a kolozsvári színház mutatta be. Műveit Borbély István, Dsida Jenő, Dienes László méltatta. Az egykori Szamos-megyéhez (Románia) tartozó Galgó nevű faluban élt, mely a Dés-Nagybánya útvonal egyharmadánál fekszik.

A levelek címzettje Huber Győző, a költő dési írótársa és közeli barátja, akinek nevével legutóbb öccse: Dési Huber István festőművész leveleskiadványában találkozottunk (Dési Huber István: *Levelek a szülőföldre*. Sajtó alá rendezte, az előszót írta és a jegyzeteket összeállította Huber András. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1982.).

Bárd Oszkár levelei költői-emberi életsorsa egyes momentumainak érdekes adalékai. Fölvillantják első nagy szerelmi csalódását, melynek pisztolyrántó letörtségéből barátja kemény sorai sem tudták fölrázni, valamint elénk rajzolódik halálát megelőző lelkiállapota is. A régi borítékokkal egy időben előbukkant egy gyászjelentés, mely bal alsó sarkán Huber Győző széljegyzetét ismertük fel. Érdemesnek tartjuk mindkettőt közzétenni: „Dr. Wettensteink-Bárd Oszkárné és fia Egon mély fájdalommal tudatják, hogy támaszuk és büszkeségük, Dr. WETTENSTEIN-BÁRD OSZKÁR orvos és író, a nemes szellem határtalan tudás, a Szépnek, Jónak, Igazságosnak alázatos hívője,

a kifejezés tökélyét kereső író sok-sok fájdalomtól megpróbálva Désen, 50-ik évében, folyó hó 19-én késő este csendesen elhunyt. Koránt letört hült porát folyó hó 23-án fogjuk az ág. hitv. evang. egyház szertartása szerint Galgón, a hegyoldali temetőben végső pihenőre elhelyezni — s vajon félbemaradt álmait álmodja-e tovább? . . . — Dés, 1942. december 20.” Ezt követi az említett megjegyzés: „Szegény Oszkár, ma ga kereste magának ki a halált, de utolsó napjaiban is lámpa, fény és betű kellett neki. Ezt bizonyítom.”

A levelek közlését a bennük előforduló versek is indokolják, melyek filológiai kutatásra ösztönöznek és várnak.

1.

Kolozsvár, 1911. szeptember

Édes Győzőm!

Rögtön válaszolok, rögtön, mert muszáj, mert kell . . . Tele van a lelkem . . . Testi szemeim előtt nyözsögnek az emberek, de lelki szemeim előtt csak sivár, kihalt temető vonul el . . . Csodálatos érzéseim vannak: otthon szaladtam egy Valaki elől, itt sír a lelkem Utána . . . Nincs valami szebb a szenvedésnél.

Ne haragudj rám, hogy ilyen retteneteket mondok, de így van. Fogadd szívesen *első* Kolozsvárt létrejött munkámat.

Egykor megtudod . . . (Egykor megtudod, asszonyom, ki voltam én, / Mi volt néked e bús kebel, / S ki volt a szürke, kis fiucska, / Kit mostan észre sem veszel. / S megtudod majd, hogy Rólad álmodott / Ragyogó, fényes álmokat, / S mert álmai csak nem teljesültek, / Irta a busnál busabb dalokat. / Megtudod majd, hogy e dalok voltak, / Mik világhírré emelik, / Pedig, mi létrehozta, nem boldogság volt, / Csak visszánézés s csak szép emlék . . . / Megtudod, hogy e kis fiucska / Több figyelmet is érdemelt, / Ha mása nem volt, de egy csak mégis: / Hogy mindig szívből énekelt . . . / Megtudod majd, de fájni is fog, / Mert jóvá semmit nem tehetsz, / . . . Engem már akkor nem vigasztalsz meg, / Engem már akkor nem ölelsz! . . . / Szeretnéd majd, hogy ismét jöjjek, / Talán már más lenne a cél, / Talán már akkor nem hitegetnél, / Talán már akkor enyémmé lennél, / De én már akkor csak pihenek, / S kihült lesz akkor az a szív, / Mely téged annyit visszahívott, / S mely téged holtig visszahív . . . / Megtudod majd, de csak, ha egykor / Szótlanul végre meghalok, / S csak akkor tudod meg, mi voltam néked, / Ha én már régen porladok . . . / Én meghalok de azok még élnek, / Miknek Te adtál életet: / Verseim átélnek holtom után is / Hosszu nemzedékeket! / Egy világ fog a tűznél lelkesezni, / Mely engem forrón áthatott, / S amely egy asszonyt

magamhoz fűzni, / Mégis oh mégis nem tudott!! . . . / És jósolok,
mert jósolnom szabad, / Hisz bizton érzem s jól tudom: / Egy csendes
helyen orgonák között, / Állni fog majd egy sirhalom, / S a sirhoz
majd zarándokolni fog / Egy város, egy ország, egy világ / S csengeni
fognak dicsérő beszédek / S fájdalmas énekek s imák, / S ez jól fog
esni a hült tetemnek, / Bár dicsőségre nem vágyott, / De jól fog esni,
hogy a nagy világnak / Valami szépet itt hagyott . . . / S ha leszáll
majd a csendes alkony / És kihalt lesz a temető, / Valakit majd még
odaküld / Egy tulvilági nagy erő . . . / Te leszel az, te szőke asszony,
/ Lopva jössz, félve csendesen / És ráborulsz a sirhalomra / Sirva,
zokogva, hevesen, / S bocsánatot kérsz szellememtől / A sok fájdalom
— s bánatért, / Mely engem egy borus életen át / Annyiszor kísért
és annyit ért . . .¹

2.

Édes Győzőm!

Oly ritkán írsz, hogy néha szinte haragszom rád. Tegnap este
kapott leveledre már tegnap akartam válaszolni, de jó, hogy nem
tettem. Ma délelőtt bejött Pityi, s így e levelemmel már az ő viszont-
üdvözlését is küldöm! . . .

Hát beiratkoztál?² Ejh, ejh! . . . Az anyámmal hogyhogy nem
találkoztál? A címe: Népszínház u. 17. (Pollák Iszónénál), keresd
fel, még ott marad vagy egy hétig!! Mivel kívántad, hát küldöm két
legutóbbi munkámat, bírálj meg őket!

*Miért irok? . . . / Keresek egy dalt, egy édeset, / Mely rázná föl a
lelkeket, / S mely visszahozna Tégedet. // Keresem e dalt önmagam-
ban, / Mormogtam néha félálomban, / S leírni eddig csak nem tud-
tam . . . // Lennie kell, éreztem sokszor, / Ihletet kértem mámortól,
bortól, / S magányos, csendes, sötét éjszakától . . . // Mások mon-
dották, hogy jót is irtam, / Ha néha ezt-azt eldaloltam, / S . . .
önelégült csak mégsem voltam . . . // És irok, irok, egyre, egyre, / S
csak várok folyton egy dalra, egy versre, / Mely végre elhozna Téged
erre . . . // E dal most már minden: a remény, az álom, / E dal, e dal
lett immár életem, halálom, / S dalolgatva mindig ezt az egy dalt
várom, / S . . . e dalt nem találom!! . . .*

Édes Győzőm! Én tudom a legjobban, hogy nem érdemli meg, de
mit csináljak ?? . . .

¹ A levél folytatása megsemmisült. A verssorokat terjedelmi okok-
ból folytatólagosan közöljük.

² Huber Győző a József Nádor Műegyetem gépészmérnöki karára
iratkozott be.

Megfogadtam . . .

(Dallammal)³

I. Megfogadtam magamban, hogy / El foglak én feledni, / Nem fogsz velem, te csalfa lány / Oly kacéran játszani! / Jókedvemtől napalónként / Visszhangzik az utca, / Éd a cigány mindig nékem / Csak énnékem huzza . . . //

II. De, ha aztán kifáradva / Hazatérek csendesesen, / Kizokogom a lelkemet / Sok magányos éjjelen . . . / Mulatásim a világgal / Sokat elhitettek, / De magamnak nem mondhatom, / Hogy már nem szeretlek!! . . .

A pecsétet⁴ minél hamarább küldjed el. Irjál!

Testvéri szeretettel üdvözöl

Oszkár

Kolozsvár, 1911. szeptember 12.

3.

Wettenstein Oszkár orvostanhallgató⁵

Levelezőlapod oly brutálisan goromba, hogy kezdetben nem tudtam, válaszoljak-e arra, vagy sem. Ha az egész világ előtt igazolnám is nemírhatásom okát, előtted akkor sem tenném meg. Azt hittem, megérted, ha azt írom, hogy nem lehetett írnom, és régi barátságunk van még oly hatással rád, hogy elhiszed amit állítok: Tehát, most sem igazolom magam.

Körülményeimből csak egyet említek, aztán kérdezek még egyet és . . . és vége e fájó levélnek . . . Azon időben, hogy nem írtam, bent voltak egyszer a szüleim az én sürgönyömrre Kolozsvárt, itt úgy jöttek a dolgok, hogy egy pillanatban az apám szeme láttára vettem ki a revolvert a zsebemből. Akkor kitépték a kezemből! . . .

Most pedig — ha kívánod — ez az utolsó levelem, amit az életben tőlem látsz. Amíg nem változtatsz a dolgokon, addig csak egy-egy üres lapot kapsz tőlem kéthetenként. Végül, a lelkiismeretedre bízom a dolgot. S most, amidőn talán búcsú ez a levél, megmondhatom, hogy nem haragszom rád, sőt mindenki között a legjobban szeretlek és szeretlek.

Áldjon meg a Sors!

Mindig jó embered:

Wettenstein

Dés, 1911. december 29.

³ Bárd Oszkár néhány verséhez maga szerzett zenét.

⁴ Bárd Oszkár névpecsét készíttetéséhez kérte Huber Győző segítségét.

⁵ A levél elején megszólítás helyett Bárd Oszkár névpecsétje áll, ezzel is éreztetni kívánta neheztelését.

4.

Kedves Győzőm,

soraidat meleg lélekkel köszönöm. Knizsek Igazgató Úrnak⁶ azóta már el is küldtem a Wagner-ciklusom felét. Az anyám kívánsága nagy gondot okoz nekem. T. i. attól tartok, hogy — bármilyen készüléket szereltetnél is fel neki — állandóan baj volna Szegénykével, mert a kezei erősen reszketnek. Ő pedig ideges és gyámoltalan, s így kétségtelen, hogy a készüléket jól beállítani képtelen. Az egyetlen lehetőség az volna, ha tudnátok Számára olyan megoldást, melynél Ő, csakis Pestet hallgatva, hozzá se nyuljon a tárcsákhoz. Gondolkozz, kérlek, ezen!

Igen jól esne, ha kinéznél hozzánk: Galgó most gyönyörű! Nagy szeretettel ölel:

Galgó, 1935. V. 29.

Oszkár

5.

Kedves Győzőm!

Olyan nagy a kérés, amellyel terhellek, hogy csak úgy merek előállni vele, ha arra a sok, jóban és rosszban együtt átélt esztendőkre gondolok, melyeknek folyamán számtalanszor érezhetted nemcsak a magam baráti szeretetét, de szüleim Hozzád való nagy melegségét is. Szegény Anyám, még a háborús esztendőkből is, naponta imádkozott Érted. Eszembe jut az első harctérre indulásod előtti együtt átvirrasztott éjszakánk és a búcsúzásunk az állomáson. Sőt pereg a film, és látom magamat Pesten a klinikai ágyad szélén ülve, majd szobádban látlak a Murányi-utcában. stb. stb. Ezekre gondolva fordulok Hozzád, biztosra remélve, hogy ezek az emlékek Benned is rezólnálni fognak.

Arról van szó, hogy mivel én a leszerelésem után (1918. nov.) kiköltöztem Rettegre — nagyrészt azért, hogy a forradalom sok zavarát kikerülve csendben dolgozhassam — és hamarosan megnősültem, a káoszban nem tudhattam, hogy a román állam fog-e alkalmazni? Így tehát, mint felfogásban a becsületet a régi szellemben értelmező ember, kötelességemnek tartottam életbiztosítást csinálni; majd később, amikor fiacskáim megszülettek, egy második biztosítást is kötöttem. És, bár ez olykor (főleg amikor az állam 7 hónapon át nem adott fizetést, amiért még a kötvényeimet is meg kellett ter-

⁶ Knizsek Károly a dési villamosművek igazgatója volt.

helnem kölcsönnei!) rettenetesen nehezen ment, mégis mindig kipréseltem magamból a díjakat, aminek köszönhetem, hogy ezelőtt 4 héttel elértem a biztosítások lejártát. A felvett kölcsönök rendezése után kifizették nekem a biztosítási összeget, úgy hogy most még maradt 120 ezer lejem. (Ezen készpénzen kívül — ilyen volt a szerződés! — kaptam a két társaságtól még két 50 ezer lejről szóló díjmentes kötvényt is, vagyis, anélkül, hogy tovább díjakat kellene fizetnem, a családom bármikor beálló halálom után kapja a 2×5 ezer = 100 ezer lejt még. Tehát, a jövőben is ennyit biztosítottam az Enyéimnek, ami az utánam maradó nyugdíjjal — ne feledd, hogy már van 22 évi szolgálatom! — polgári szerénységgel biztosítja a Feleségem megélhetését, pláne a dési és galgói házakkal!) Most aztán felmerült a probléma, hogy ezt a 120 ezer lej körüli összeget miképpen kellene egyszerűen befektetni?

Több terv is akadt, de a következő volna leginkább a kedvemre való: amikor boldogult apám a Bánffy-utcai kettős házat (melynek feléért, a sarki részért, vettem meg csere folytán a galgói házamat!) egy Sulyán nevű jónevű építészttől megvásárolta, ez megmondta, hogy csak kényszerűségből válik meg a háztól, mert úgy tervezte, hogy rá hamarosan emeletet rak! Nos, ma, amikor a városi telek mindenütt olyan drága, s az alépítmény rengeteg költségbe kerül, talán nem tévedek, ha azt gondolnám a legokosabbnak, ha erre az annyira Dész legkitűnőbb helyén fekvő és amúgy is emelet elbírására épített házra valóban felépíteném az emeletet! . . .⁷

Nagyon jól tudom, hogy mennyire is vakmerő ez a kérésem, de valahogy csálhatatlanul tudom azt is, hogy máskülönben Te is ahhoz a „buta” és „elmaradt” és sajnos kipusztulóban levő generációhoz tartozol velem együtt, amelynek emberei, ha igaz emberükről volt szó, nem mérték centigrammal a nehézségeket!

Szeretettel ölel öreg pajtásod

Oszkár

Galgau Galgó (Somes), 1939. VI. 27.

6.

Kedves jó Győzőm!

Soha nem hittem volna, hogy ennyire gyötrelmes és ilyen végeláthatatlan válságot egyáltalán elbirhat az ember. Annak ellenére mondom ezt, hogy néhány hónap alatt egészen munkaképtelen roncs lettem és — ugyan honnan? — kb. 15 kilot fogytam. Kétségkívül bele

⁷ Az építkezéssel kapcsolatos részletes szakkérdéseket kihagytuk.

kellett volna pusztulni a kínlódásba, ha nem adódtak volna csodálatosan meleg barátok, akik meghálálhatatlan jósággal tartották bennünk a lelket. Minden vergődéstől, persze a legnemesebb együttérzés sem lehetett képes megváltani, hiszen — hogy csa egyet említsek — miképpen lehessen azt a lelki egyensúly felborulása nélkül elviselni, hogy *n e k e m* bizonyítanom kelljen a magyarságomat! Amit a románok is kénytelenek voltak elismerni! A bajok alaposan tetézi az a súlyos anyagi helyzet is, amelyből képtelenség kievickélnünk. Az történt ugyanis, hogy a legkülönbözőbb véletlenek és tévedések folytán hosszú hónapok óta sem fizetést, sem útiátalányt nem kapok, vagy nagy ritkán 415 P. helyett 185 Pengőt! Még ennél is birhatatlabb az a bizonytalanság, amelyben állásomat illetőleg vagyunk. De hagyjuk ezeket, annál is inkább, mert hamarosan el kell a dolgaimnak dőlniök.

Most azzal a nagy-nagy kéréssel jövök, hogy légy jó hozzávetőlegesen közölni azt az összeget, ami kellene az építkezés befejezéséhez. . . .

Jóságodat ismét lelke egész melegével köszöni

öreg pajtásod:

Oszkár

Galgó, 1941. május 6.

NEMESKÉRI ERIKA

KAFFKA MARGIT ISMERETLEN BÍRÁLATA CSÁTH GÉZA ELSŐ KÖTETÉRŐL

Kafka Margit nem egy kritikát írt a Nyugatba (1908-ban Kosztolányi Négy fal c. verses kötetéről és Papp Mariska elbeszéléseiről), ezért is tűnt fel, hogy Csáth Géza első könyvéről, A varázsló kertjéről megírt recenziója kiadatlan, s a véletlen Osvát Ernő töredékben fennmaradt hagyatékában őrizte meg.

Csáth Géza 1908 áprilisában megjelent könyvét — a Bácskai Hírlap híradásából ismerjük a megjelenés idejét — többen is ismertették május—júniusban a fontosabb újságokban (Vasárnapi Újság, Új Idők, Budapesti Hírlap stb.), de a Nyugatban majd csak 1909-ben Hegedüs Gyula, nyilván, mert a Kafka Margit írta recenzió készült eredetileg, ám feltételezhetően nem tetszett Ostvátnak, s utóbb még

mástól is kért írást. Minderre azonban filológiai adatunk nincsen sem Kaffka levelezésében, sem a Nyugat körüli írók feljegyzésében.

Vajon nem tudta volna Kaffka Margit megragadni a Csáth-kötet lényegét? Netalán félreértette? Vagy egyszerűen nem tudta összefogottan előadni mondanivalóját? Tagadhatatlan, hogy Kosztolányi Dezső miniatűr kritikájának empátiájával és eleganciájával nem versenyezhet. (Hét 1908. máj. 17.): „Csáth kötete fiatal könyv. . . . Az igazi elbeszélés csak itt-ott hömpölyög széles folyamatossággal, a történeteken rendesen a zene uralkodik. Az emberek mindig felemásak: árnyból és húsból vannak gyurva. Vagy fejkö, vagy a lábuk köd: ködemberek. . . . Egy álmodó, aki behunytt szemmel nézi az életet.”

Ha a Hegedüs bírálatot vetjük össze Kaffka Margitéval, első benyomásunk az, hogy a megjelent írás rövidebb meg a szerkezete is áttekinthetőbb. De az is megfigyelhető, hogy Hegedüs írása rutinosan szürke, míg Kaffka írásának nehézkessége viszont mégis eredetiségre vall.

Kaffka Margit pontosan érzékeli, melyik elbeszélés az értékeesebb, s azt is észrevette, hogy az egyes írások modern vibrálása és a világlátás meghatározó jelenléte miként függnek össze, de egészen más viszonyban van a gyermekkori életanyaggal, mint Csáth Géza vagy Kosztolányi. Ő lázad a gyermekkor világa ellen, Kosztolányi és Csáth Géza mintha szívesen visszaálmódnának magukat a gyerekkorba, ha tudják is, hogy nem lehet. Ez az ellentéte pedig az anyaghoz való viszonyának oly mély, hogy Kaffka Margit nem is veszi észre. De annál nehezebb kifejezni neki, hogy miben áll ez az idegenség, amely viszonyát a Csáth novellákhoz meghatározza. Ezért küzd mondanójával, s mert nem sikerül megértenie, amit Csáth novellái kiváltak benne, modoros lesz írása. Ezt érezkelhette Osvát, mikor inkább Hegedüs sima, gördülékeny kritikáját közölte.

CSÁTH GÉZA: A VARÁZSLÓ KERTJE

Csak tágra nyitott és megbízhatóvá dörzsölt szemekkel lehet-e világot nézni? Vannak összemosott, veszteglő, süket órák és napok, mikor bizonytalan félrévületben járunk és mintha be a lélek mélyei felé tágulnának a pupillák. — A világ azért világnak látszhatik hamuszínű üvegen át is, sőt új és csodálatos világunk, ha még nem sokan használták ugyanazt az üveget.

A hangulatképek szerzője a legislegújabb művészhajlandóságok felé érik: mentül kevesebb pozitívum és sok homály. Ösztön és álmok, — úgymond, vaksors és vakeset, téboly és érzékiség, a gyermekévek köde és a lázbetegség köde; a vágy, a tavasz, az illat, a lélek és az

abszint mámora! — Fel nem szakadozik sehol e homály egyetlen éles és felsőbbeséges szemvillanatra sem, de szivárványos tükrözése, — omlatag, gyöngyháztörésű, tarkaság —, néhol izgatón szép vagy érdekes. „Új színek”! kiáltunk fel — és e jöttévé csaláson sok minden kezdődik. A többek közt talán egy írói karrier.

Mert itt veszedelmesen írónak indult valaki, akiből — ördögadta — egészen jó orvosdoktor is válhatott volna. Ez — a diákévek virasztása, hónaposszoba, a boncolóasztal, inspectiók az elmebajosok-osztályában és az NaOH kacérkodása sokszor és mosolykeltően kicsendül ugyanis. — Valami olyas érzik itt, mintha minden nagyon közel volna még, a tiszta látás szögénél is közelebbi; — és ezen a ponton csaknem meggyanúsítjuk a világnézetet jelentő homályt. Nem lehet nagyon rég ideje, hogy a szerző felkerült Pestre tanulni, ahogy általában fel szoktak kerülni vidéki ifjú emberek; még jól emlékszik a nagyszülőire és csak imént hozta haza valami lucskos és fényes utcasarokról az első tollboás leányt. „Valóban — úgy érez az olvasó — a személyes élmények közül kevés maradt megíratlan! Ám a baj inkább az lehet, hogy kissé túlkorán megíródtak.

A kályha előtt töprengő szerelmes diák, aki tűzbe dobálja leveleit — a titkolt nyavalyában sínlódó viveur, aki fehér leányvállak párnái közül bosztonütemre szédül át a halálba! — Vidékilapok tárcarovatából nem egyéb váltja meg ezeket, mint amit sokan stylusnak neveznek: az újszabású numerusok, jól fűzött és rutinosan összerótt mondatok sora. — Tavasz ouverture. Báli éjszaka. — Merész és csaknem tiszteletlen kísérletei a benyomások associatiojának, ahol oktalanul dültbetűs szók, üresen hagyott sorok, rövidre szabdalt bekezdésszakai vagy zeneinstrumentumok alkalmoszerűtlen megnevezése volna hivatva segítően társulnia laza és kifejezéstelen szöveghez, mely kétségkívül valami nagyot, lélekbenemférőt csak zeneileg kifejezhetőt igyekszik felszínre hozni — valami ilyest, Hogy: tavasz, muzsika, vagy élet. Ám a föld embere még nem jutott el ideig. A művészi hatáskeltéssel nem szabad nagyon okoskodni annak sem, aki ért az ideggyógyászathoz; és aki sokat ki tud fejezni, ne akarjon mindent.

Mert sokat meg tud csinálni, mert már menthetetlenül — ördögadta — írónak indult ez a fiatal doktor. Ahol a tankönyvek szövege már átszűrődött orvosvilágnézetté, új, tapodatlan utak nyílnak meg előtte. Az első és legjobb novella hőse például az a nehéz állatvéres pára, a disznóölés sűrű és meleg húsgőze, mely a szolgálot, e fáradt, fiatal szűz leányállatot a henteslegény karjai közé szédíti. És vannak dolgok, amiket már messzebről tud nézni — és felülről kissé. — A köd lassan leválik a recehártýáról megkövályog — és rátelepül a tárgyakra és alakokra, amelyek már a múltéi. A szombateste szappanhabos, édes gyermekidillje — utolérhetetlenül finom, puha pasz-

tellhúzások. Majd az ifjúság első, keserűbölcsek igazai, vágyak, epedések, amelyek fáradtan és megkésve ringanak egy kék csónak körül a hideg szeptemberi vizen. És a varázsló kertje. A kisvárosi zúgutca titokzatos, ócska háza, ahol régen — akkoriban — a vén varázsló lakott a négy rablólegényével, egy nagy könyvből vigyázott rájuk és békákat adott enniök. — A hős nem változott, — a kert is a régi és hangtalan; mi azóta emberek lettünk és bölcsek és az egész világ megfordult körülöttünk. Azért jöttünk el ide, hogy remegve álljunk meg a kerítés rácsánál és becsudálkozzunk a különös virágokra, mint hajdan — a vonat mindjárt indul velünk, sietni kell ismét — vissza nem nézni, hogy továbbra is ez maradjon a varázsló kertje. Aki el tud sietni ilyenkor a rács mellől, az már embernyi ember.

Egy kötet, amelyben csupa ellentétek — kész értékek, erős törések, keresések, hézagok és meglepetések vannak. Első kötet.

Frölichné Kaffka Margit

SZEMLE

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1945–1975

A KÖLTÉSNET 1–2.

Az Irodalomtörténeti Intézet munkatársainak közös vállalkozásában, a hatkötetes magyar irodalomtörténet kiegészítéseként született a felszabadulás utáni magyar líra kétkötetes áttekintése. A kézikönyvet az a szükség hívta életre, hogy a hatodik kötet szerkesztése — a hatvanas évek közepe — óta rengeteg új név tűnt föl, új művek garmadája született, s az azóta megjelent verseskönyvek hosszú könyvtárpolicokat töltenek meg; szükségletté vált a tájékoztatás, az oktatás segédeszközeként, sőt a tudományos kutatás és a kritika támogatásául is egy ilyen összefoglalás. Irodalmunk értékrendje is sokat módosult a hatvanas évek óta: Komlós Aladár akkori, intelmként felfogható szavával mondva, a túlhajtott „társadalmizás” nyomta rá bélyegét az irodalomtörténetre és elméletre, aminek következtében európai rangú szerzők szorultak az értékelés lefokozó kategóriáiba — ha ugyan nem másodvonalába — Weöres Sándortól és Pilinszky Jánostól Kálnoky Lászlóig, Jékely Zoltánig. Az esztétikai színvonal és a társadalmi hasznosság már a hatkötetes irodalomtörténetben sem vulgarizálódott a felcserélhetőségig, de — mint ez az új mű is bizonyítja — további árnyalásra jócskán szükség volt.

Ha ez az új két kötet egyik erénye, akkor a másik az, hogy irodalomszemléletünk, a mű tükrébe pillantva, megőrizte a társadalom életébe beleszóló, a nemzet életében résztvevő, a politizálásra jogot formáló, valamint a kulturális hagyományokat eleven hatóerőként közvetítő költészet rangját. A kötetből kiviláglik — talán egy fokkal hangsúlyosabb is lehetne —, hogy bár Magyarország dicstelenül szerepelt a második világháborúban, azért a magyar líra antifasiszta, háborúellenes vonulata Európa legmagasabb színvonalán áll, a nácizmusmal megküzdő népekével együtt — úgy valahogy, mint az első világháború éveiben, amikor a korszak nacionalizmusán fölüllemelkedő, legjobb költőink mind a békéért kiáltottak.

Kiderül az is — bár erre is jóval nagyobb hangsúlyt lehetett volna helyezni —, hogy a felszabadulás utáni évek társadalmi harcai közepett jelentős forradalmi líra fejlődött ki Magyarországon, mely méltó legszebb hagyományainkhoz, a felvilágosodás, a reformkor, a forradalom és a szabadságharc, 1918, 1919 és az ellenforradalmi időekkel

dacoló szellemi ellenállás, valamint az egységfrontos, internacionalista töltésű hazafias költészet műalkotásaihoz. Legnagyobb költőinkhez: Kosztolányitól Babitsig, Kassáktól József Attiláig, a háború előtti és alatti Illyés Gyulától Radnóti Miklósig. Igencsak meg kellene magát erőltetnie annak az irodalmárnak, aki be akarná bizonyítani az ellenkezőjét annak, hogy a magyar líra legalább a felvilágosodás, de inkább a török elleni élethalálharc európaisága óta, következetesen progresszív tartalmú, mondhatni, *balra húz*, sőt a baloldali, progresszív, hazafias és humanista szellemi és társadalmi mozgalmakban éppenséggel az élen jár, zászlót bont és zászlót visz. Így volt ez a tárgyalt korszak kezdeti éveiben, 1945 és 1948–49 között is, így volt a személyi kultusz felszámolása idején, már 1953-tól, és így volt a hatvanas években, a konszolidáció megteremtésekor, a falusi Magyarország modernbb arculatúvá alakulásakor, a demokratikus berendezkedés alapjainak lerakásakor. S ha ma kevésbé beszélhetünk is politikai líráról, mint a hatvanas évek közepe táján, azt mégsem tagadhatná senki, hogy például a szocialista korszak egyik legfájóbb ügyében, a magyar nemzetiségen esett külföldi sérelmek orvoslásáért is a költészet emelt szót elsőként, s hallatja szavát napjainkban is hatásosan; nem szűnt meg perelni a demokrácia, a közmorál, a mentálhigiénia újonnan fölmerülő kérdéseiben sem.

Az viszont kevésbé tisztázódik a kézikönyvben, hogy 1945 után egészen újszerű jelenséggel találták magukat szemben lírikusaink: ekkortól emelkedett „jogerőre” a magyar költészet — méghozzá a forradalmi költészet — vezető szerepe a társadalom életében. Az a forradalmi költészet, mely az előző évtizedekben, évszázadokban betiltást, börtönt, üldöztetést hozott művelőjére, most egycsapásra támogatást élvezett, mi több, a hivatalosság rangjára emelkedett. Nem akarom a „vezető szerepet” eltúlozni. Inkább afféle „zászlóvivői” szerepről van szó, mintsem valamilyen tényleges vezetőszeréről, még akkor is, ha időnként egyik-másik írónkat vagy költőnket parlamenti képviselővé vagy vezető funkcionáriussá választották vagy léptették elő. A magyar lírikus zászlóvivői szerepe csupán a haladás helyes irányának közhangulatot, közérzületet befolyásoló megmutatásában rejlik, szigorúan az esztétikum közegében. Ezt kiterjeszthetjük még a lírai hősnek és emberi környezetének olyan ábrázolásaira, költői megjelenítéseire, amelyek egy-egy forradalmi osztály (paraszttság, proletariátus, progresszív értelmiség) életformákban, erkölcsökben, humanitásban megnyilvánuló történelmi igazát reprezentálják.

Ekkor, a felszabadulás után fogalmazták meg vezető kultúrpolitikussaink, hogy a költészet „fővonala” Petőfi, Ady és József Attila politikai tartalmú költészete mentén rajzolódik ki. S noha a korszak legnagyobb látóköre (habár a líraesztétikai ítéleteiben a csúcson

alul rosszul tájékozódó, sőt a csúcsokat is el-elvétő) irodalomeszté-tája és irodalompolitikusa, Lukács György világosan kifejtette „par-tizán-elmélet” néven is híressé vált esszéjében, hogy a forradalmi költő kategóriája korántsem érték kategória, hiszen vannak „plakát-költői” is a munkásmozgalomnak, és az általa legmagasabbra helye-zett Goethe nem forradalmi költő —, a negyvenes és ötvenes évek fordulóján Lukácsot magát is elsodró kultúrpolitika egyoldalú vul-garizmussal és voluntarizmussal tette meg követendő és egyedül üd-vözítő „fővonallá” a politikai költészetére leegyszerűsített, mond-hatni, „vonalas” Petőfit, Adyt, József Attilát, zárójelbe téve, vagy éppenséggel degradálva metafizikus tartalmú verseiket, meditatívabb és „pesszimista” poézisüket.

Az értékválság, mely ennek nyomán bekövetkezett, óriási károkat okozott a magyar költészetnek. Kiemelkedő költők hallgattak el évekre, s végezték a műfordítás robotját, miközben protekcionált dilettánsok vasárnapi versei öntötték el a sajtót. Volt azonban lí-ránknak olyan erőtartaléka, hogy a hosszú esztendőkre kiható káro-kat kiheverje. Ahogy viszont a hivatalossá tett másod- és hatodrangú-ság helyében visszanyerte jogait mindenféle költői érték, annak meg-ítélésében gyakran súlyos értékszavakat, tájékoztatlanságot és vissza-élést láthatunk irodalmi életünkben.

Nem igaz, hogy aki folyamatosan hallathatták szavukat, azok szükségképpen az esztétikum elárulói voltak, és az sem igaz, hogy akik szocialista tudattal politikai lírát műveltek, azok folyamatosan hallathatták hangjukat. A könyv nem tagadja el, hogy Illyés Gyula az ötvenes évek elején félig-meddig önkéntes szilenciumba vonult, és 1956 után évekig nem volt jelen a sajtóban. Benjámin László már a *Számadás* miatt megkapta a kemény bírálatot, amiért eltért a „vonaltól”, aztán az ötvenes évek közepétől egészen a hatvanas évek elejéig a nemkívánatos elemek közé számított. Folytassam-e Zelk Zoltán pályáivének megtörésével, Juhász Ferenc meghurcoltatásai-val, Nagy Lászlóval együtt évekig tartó hallgatásával? Az utókor feledékeny és leegyszerűsítésre hajlamos; szokásossá lett mindenkit felmagasztalni, aki az ötvenes évek politikai penzumaiból kivonta magát vagy nem engedték eleve szóhoz jutni, és mindenkit elmarasz-talni, erkölcsében megítélni, aki a krisztusi adógaras példájára meg-adta a császárnak, ami a császáré; és egyre kevésbé szoktak tekintet-tel lenni arra, hogy amikor az adógaras fizetője megrettenve látta a súlyos erkölcsi veszteséget, egész alázatával és önérzetével „istené-hez”, azaz költőileg megélt eszméihez fordult, s attól fogva csak neki szolgált.

Ez a líratörténet általában helyesen érzékelteti a tárgyalt három évtized költőinek értékbeli súlyarányait, jól mutatja meg a felszaba-dulás előtti évtizedek legmagasabb rendű költői irányzatai és az

újabb, 1945 után föllépő költők fő szellemi áramlatai közt a kontinuitást: a Nyugat — illetve a Magyar Csillag — hagyományainak folytatódását az úgynevezett harmadik nemzedék és az Újhold körüli költőcsoport munkájában, s a népi mozgalom hagyatékának továbbvitelét a „fényes szellők” nemzedékének lírájában.

Van azonban itt egy észrevételem. Líratörténetünknek ez a kéttagoztatása önmagában, minden ellenpontozás nélkül, inkább az irodalmunkban amúgy is meglevő megosztottságot erősíti (mely korántsem azonos a sokféleséggel), mintsem hogy megláttatná azt, ami közös benne, ami az együvértartozás oly kívánatos képzetét is fölkelthetné az olvasó társadalom és az írói utánpótlás érdeklődőiben.

Egy pillanatig sem tagadom, hogy líratörténetünknek ez a két fő iránya (mint később kitérek rá, más fő irányokról is tudni vélek) egyfelől Babitshoz és a többi nyugatoshoz, másfelől Illyéshez, Sinkához, Gulyás Pálhoz és a még el nem tévelyedett Erdélyi Józsefhez kapcsolható. Az is kétségtelen, hogy Illyés személyében eleve megvolt az összekötő kapocs a két irányzat közt — ő vette át a Nyugat irányítását Babitstól, s az örökség a lehető legméltóbb kézbe jutott. Nem ennek cáfolatául, hanem kiegészítéseként mondom: régi meggyőződésem, hogy a felszabadulás utáni költészetünk történetét úgy is leírhatnánk, mint a majd' minden huszadik századi, életképes irányzatot egyesítő József Attila-i költészet különböző ágainak kilombosítását. József Attila ugyanis — mint kiderült — nemcsak a meglevő vívmányok szintetizálója, hanem a jövőre korezmék, stílusok jelentős részének lángelméjű megsejtője is, ahogy ezt Gyertyán Ervin írta meg eszméletörténeti tanulmányaiban. S akármilyen eltérő irányzatok alakultak ki nyomában, bárhogy tagadják a „rokonságot” az egymással rivalizáló, maguknak elsőbbségi vagy illetékességi előjogot hangosan vagy hallgatólagosan kikövetelő lírikusok, a többségről igenis elmondható a közös József Attila-i eredet. Azok közt, akik már József Attila életében költővé értek, vannak öntörvényű, azaz inkább Kosztolányit, Babitsot, Füst Milánt, esetleg Kassákot, mintsem József Attilát követő lírikusaink — ilyen például Weöres Sándor, Vas István, Jékely Zoltán vagy Csorba Győző — nekik, érzésem szerint, alig-alig volt „József Attilás” korszakuk. De már Radnóti Miklósnál, Zelk Zoltánnál vagy Kálnoky Lászlónál feltűnik a háború előtt és alatt a József Attila-i út követése, kinél a világnézetben, világképben, kinél a korérzéslet megragadásában, kinél a hagyományos verselés modern felfogású alkalmazásában, kinél ebben is, abban is; ők nemcsak az első, hanem a második vagy éppen sokadik lépésüket is József Attilához igazították — Kálnoky például a negyvenes évek elejétől egészen az ötvenes évek első felében írt verseiig.

A háború után indult nemzedékek költői közül sokan József Attila örökségéből indultak ki, vagy ha eltértek tőle, előbb-utóbb hozzá

tértek vissza. Nagy László és Juhász Ferenc az ő népdaloktól is ihletett mágikus költészetét, „kalevalás” hangját fejleszti tovább, s mindketten erkölcsi példaképüknek tekintik elődjüket. Juhász Ferencnél ezen belül mintha különös felszabadító jelentősége volna a halottjával perlő József Attila Kései siratójának, melynek szelleme egészen a hetvenes évek végéig, a Latinovits- és a Nagy László-siratóig elkísérte őt. Kormos István versein a Medáliák és a viszonylag korai „vágáns” dalok hetyke és üde hangjának hatása érződik, Pilinszky a számkivetettség állapotában meditáló, elárvult kései József Attilát folytatja, Nemes Nagy Ágnes az Esmélet intellektualitásából és a Téli éjszaka tájkép-absztrakcióiból merít. Benjámin László, ifjú munkásmozgalmi emberként, a harmincas és negyvenes évek fordulóján még megrettenve fordult az öngyilkos József Attilától a hősi halált halt Petőfi példájához, de stílusán már rajta a nagy proletárköltő tanításainak nyoma. Aztán az ötvenes évek közepén, egy megszenvedetten fölülbíralt korszak múltával, teljes szívével József Attila utódlását sóvárogja. Úgy tűnhet, Csanádi Imre, Simon István nem keveset köszönhet a műességben, néphez való hűségben példát adó elődnek. Váci Mihály és Garai Gábor költészetét és nehezen lehetne megítélni a József Attila-i politikai líra hatásának számbavétele nélkül. Ladányi Mihály a korai, polgár-fenyegető és gúnyoló, paraszti környezetben is otthonos osztályindulattal feltöltődő József Attila örököse. Hogy ismét szélsőségesen eltérő példát mondjak: Tandori Dezső, a „talált tárgy” költője is meghatározó ötleteket, játékoságot, művészi tudatosságot leshetett el tőle, akárcsak Somlyó György. S a példatárat még ennyi névvel sem merítettem ki — nem beszéltem Szécsi Margitról, Csoóri Sándorról vagy Bella Istvánról, hogy többet ne is sorolgassak.

Mindezzel főleg azt szeretném érzékeltetni, hogy ez a rendkívül gazdag és változatos líratörténeti korszak a sokféleség s az egység dialektikájával képzelhető el a lényeghez híven. Ez a dialektika nem érvényesül kellőképpen a két kötetben: inkább a széttartó sokféleség uralkodik benne. Ennek pedig alighanem a *team*-munkamódszer adottságaiban, lehetőségeiben és elkerülhetetlen fiaskóiban rejlik az oka.

Néhány sejtésemet szeretném előrebocsátani erről, mint kívülről, aki nem láthat az Intézet kulisszái mögé. Úgy vélem, s csakis olvasmányélményemre hagyatkozva, hogy nagyon sokféleképpen gondolkodó, különféle értékrendet valló és eltérő képességű, képzettségű munkatársakból álló együttes írta ezt a könyvet. Mindez rendjénvaló — nem is képzelhető el, hogy azonos színvonalon működő és főleg azonos nézetű irodalomtörténészek végezzenek el egy ilyen méretű — mégoly egyféle rendeltetésű — feladatot.

Mégsem tagadhatnám le, hogy a könyv kiegyensúlyozottságát megingatja, néhány fejezetben lerontja némi heterogeneitás. A szer-

kesztő, Béládi Miklós egyike a felszabadulás utáni irodalomtudomány legmegbízhatóbb, legnyitottabb és legjobb íráskészségű egyéniségeinek. Elfogulatlan, megújulni kész, ugyanakkor következetesen népi elkötelezettségű és marxista elméleti megalapozottságú esztétának, művelődéspolitikusnak látom ezúttal is a nevével jegyzett összefoglaló korszakbevezetőkben és fejezetekben egyaránt. Éppen a tárgy-évtizedek lezárultával, a hetvenes évek második felétől kezdve váltja föl költészettörténetünk alapjában véve „József Attila utáni korszakát” az a neoavantgárde által egyre inkább befolyásolt időszak, mely hagyományainkból Kassákot elevenítette föl, és egyéb, külföldi mintákat követve foglalta el helyét irodalmunkban. Béládi Miklós nagyszabású emberi kvalitásait és nyitottságát igazolja, hogy haláláig mélységes felelősségtudattal, az új iránti fogékonysággal és a hagyományos irodalomszemlélet példamutató magaslatairól hozott minőségérzékkel ment elébe az új törekvéseknek.

Ha felsorolom a *teamben* résztvevőket, impozáns szerzőgárda tablója bontakozik ki előttünk: Kenyeres Zoltán, Fülöp László, Kiss Ferenc, Kis Pintér Imre, Illés László, Fenyő István, Pomogáts Béla, Csűrös Miklós, Tverdota György, Diószegi András, Bata Imre, Erdődy Edit, R. Takács Olga, Bodnár György és B. Nagy László. E névsort az ugyancsak elfogulatlanságáról nevezetes, nagy látókörű Rónay Lászlóval, több fejezet szerzőjével — Béládi Miklós szerkesztőtársával — kell kiegészíteni, akire föltehetően a munka oroszlánrésze jutott.

A tartalomjegyzék nem minden esetben tünteti föl név szerint az egyes fejezetek szerzőit; hét esetben „Munkaközösség” névvel jelöli meg a copyrightot. A kötetek elolvasása után az a véleményem, ennek nem a szétbonthatatlan egység az oka, hanem az, hogy a kevésbé vonzó témák, a feledésre ítélt nevek, a penzum-szerűen kirótt és elvégzett feladatok megbízottjai nem óhajtották vállalni a személyes felelősséget. Ez elszomorító. Jellegzetes tünete korunknak, amikor bizonyos feladatokat „illik” teljesíteni, de akire kirótták, megalkuszik azzal, hogy nem várnak tőle személyes részvételt, lelkesedést vagy legalább ügyszeretetet. Így a felelősség is válságos helyzetbe kerül. Vagy ha nem, akkor — irodalomtörténetírásról lévén szó — jöhet a semmitmondó, semleges, adatokat csócsáló, „igen is—nem is” pozitivizmus. A teljesítménybérért lerótt munka. Az ásitás, melyet sem a munka elvégzője, sem a termék fogyasztója nem kerülhet el.

Jobb, ha inkább kiderül a szerző álláspontja, szubjektív véleménye. Jobb akkor is, ha távol áll az objektív értékek szférájától, mely ügyis plátói messzeségben magaslik tőlünk s csak törekedhetünk megközelítésükre. Meggyőződésem, hogy a szenvedélyes szubjektív vélemények sokaságából és összeütközéséből több igazság derül ki, mint a pozitivistá adatcsócsálásból, az álobjektivistikus semlegességből.

Az aláírott fejezetek nevei ezt támasztják alá. Ragyogó eszmefuttatásokat, elemzéseket olvashatunk az esszéírás legjobb hagyományaihoz méltó Kenyeres Zoltántól, Kiss Ferencről, Béládi Miklóstól; egy fél fejezetnyit B. Nagy Lászlótól is. Kiegyensúlyozottságával, nem semleges, hanem tudományos értekező stílusú írásmódjával a megbízhatóság érzetét kelti Pomogáts Béla, Rónay László, Fenyő István, Csűrös Miklós, Bodnár György. A „Munkaközösség” aláírású fejezetekben is fel-felismerhetni némelyik szerzőt — akinek stílusa, egyénisége van, az nem rejtheti véka alá kilétét. Akkor sem, ha a nem kívánatos téma miatt rejtőzködni kívánt.

Mi az a nem kívánatos téma? Legújabbkori költészetünk történetében azon fejezeteit sorolnám ide ezúttal, melyek olyasféle sallangjai a világirodalmi rangú alkotókat is felmutató modern magyar lírának, mint Vörösmarty korában az almanach-líra tucatköltői, mint Petőfi epigonjai, mint a József Attila korabeli Népszava-líra dömpingje, vagy ugyanezen idők vidéki, nemzeties poétáinak nem éppen dicső hagyatékot reánk testáló termékei.

Nem is találtak valami vonzó formát a „Munkaközösség” tagjai a szürkék hegedőseinek tálalására. De nem az a baj, hogy a közép-szernek pozitívista lelkiismeretességgel adózik a szerzőgárda, hanem hogy egybemossa a jelentéktelenséget és a dilettantizmust a reményteljesen feltűnt, csak valahol elakadt tehetséggel, vagy ennek ellentétével, a közepszerűen indult, ám ebbe a próbára tevő pályafordulatok után bele nem nyugvó, önmagára találó egyéniséggel. Ezek pedig sokkal érdekesebb esetek, mint ahogy a kézikönyv bemutatja őket.

„A szocialista líra második nemzedéke” címszó alatt felsorolt költők (tizenkét oldal jut nekik) bizony nem sok örömteli élménnyel kecsegtetik az olvasót. Hollós Korvin Lajos, Keszthelyi Zoltán és Pákozdy Ferenc néhány szép költeményén kívül az egész: lehangoló közepszer, vagy annál is rosszabb. Nagy a szürkeség „A munkásköltők csoportja” fejezetben is — Vészi Endrének nem itt volna a helye —, még jó, hogy Benjámin Lászlót nem ide rekesztették. „A derékhad költői” közt sem érzem eléggé az értékszelekciót. Tamási Lajos, Sipos Gyula magasan kiemelkedik ebből a mezőnyből, és Darázs Endre sem úgy indult, hogy Csohány Gabriella és Imre Katalin közt tartsa számon az irodalomtörténet. Az „Új nemzedékek a lírában” fejezet nyit kaput a jövő, azaz most már részben a jelenné vált jövő felé. Elszomorít, ahogy ennek a fejezetnek a szerzője, Kis Pintér Imre *letudja* Veress Miklóst, ahogy Dobait és Szepesit Döbrentei Kornél árnyékába utalja; vagy ahogy külön fejezetben tárgyalja, Petri Györggyel és Oravecz Imrével azonos nívóra emelve Orsóvai Emilt, akinek halványka költői működése véleményem szerint nem itt lett volna tárgyalandó, ellentétben például Szepesi Attilával vagy Dobai Péterrel, akik a hetvenes évek közepén már igencsak elisme-

résre méltó teljesítményeket, sőt egyben-másban korszakmeghatározó rangot vívtak ki maguknak. A szerző ilyen címen ítélkezik a nemzedékével egyivású költőkről: „A költői mozgalmak hiánya”. S ebből a hiányból vonja le azt a következtetést, hogy „... még az elsőrendű tehetségek sem tudtak igazán saját művészi alkatuk törvényei szerint fejlődni, s ha mégis: megmaradtak az egyéni teljesítmény szintjén”. Én nem tudok másféle teljesítményekről az irodalom történetében, mint egyéniekről. Szavalókórusokról tudok, de azokat nem írják, hanem előadják a kórusok; a szerző mindig egyéni teljesítményként írja meg a művet. Ha Kis Pintér Imrének volna igaza, akkor az általa nem túl sokra becsült „kilenceknek” kellett volna megváltaniuk a nemzedék irodalmát. Utassy, Rózsa Endre, Mezey Katalin, Kovács István vagy Péntek Imre, Kiss Benedek szerintem figyelemreméltó költői teljesítményeket mondhatnak magukénak, de nem azért, mert közös antológiában szerepeltek, hanem mert tehetségeseknek bizonyultak. S a magányos, senkivel sem csoportosuló Szepesi Attila, Dobai Péter, Petri György, Várady Szabolcs, Benkő Attila, Takács Zsuzsa, Bari Károly vagy Döbrentei Kornél legalább olyan jelentős, mint ők, és nem sok okunk van arra, hogy ne ehhez a nemzedékhez tartozónak tekintsük a máshol tárgyalt és lényegesen magasabbra értékelt Kiss Annát, Tandori Dezsőt vagy Bertók Lászlót. Sőt, lehetséges, hogy az utókor majd Bella Istvánt, Ágh Istvánt, Marsall Lászlót, Tóth Bálintot vagy Ratkó Józsefet is ehhez a rajzhoz utalja, vagy életkora, vagy fellépésének időpontja okán. Egy szinte páratlanul nehezen induló és az irodalmi életbe igen későn befogadott nemzedékről van szó (talán Bari Károly az egyetlen kivétel a maga gyermekzenijével) — és itt nem az ütőképes csoportokat és közös felbuzdulásokat, hanem a fórumok tárt kapuit kellett volna hiányolni, s a magára hagyott, elhanyagolt, de így is szívósan kibontakozó tehetséget felmutatni, támogatni.

Gondom van az „apák” nemzedékének megítélésével is. Az, amit „A lírai sematizmustól az új irányzatokig” cím alatt fejteget Fülöp László, túlságosan semleges, mert a szerző teljesen kívül marad a tárgyon. Rossz költők rossz műveit tárgyalja, ez igaz, de nem érzem, hogy mihez viszonyít, mit vesztegetett el a „derékhad” és a többi, előkelően elkeresztelt költőcsoport, nemzedék vagy egyéniség. Meggyőződésem, hogy a korszaknak — 1949 és az ötvenes évek közepe közt — akkor is lett volna népi elkötelezettségű, szocialista világnézetű és realista stílusú költészete, ha nincs programba iktatva, kötelezővé téve. Érezni kell, hogy a sematikussá torzult irodalom nem általában a magyar lírának, hanem a szocialista töltésű, társadalmi izgalmakkal telt költészetnek ártott legtöbbet. Azok a jóravaló, alulról jött új értelmiségiek, akik a költészetben akarták kifejezni magukat, ahelyett, hogy a megnyílt lehetőségeket végre kihasználva, műve-

lódhattak volna, s megtanulhatták volna, milyen eszközökkel szolgálhatják ügyüket méltóképpen az irodalomban, agyradírozással fölérő szemináriumi leckékben részesültek. S ha a régi, elnyomó rezsimben volt művelődésbeli különbség, akkor most lett igazán széles ez a szakadék: a „jó házból való” fiatalok tudhatták, hogyan műveljék ki magukat a kötelező leckék ellenére, az újonnan jöttek pedig elhitték, hogy az a tudás lesz a hatalom, amit a fejükbe töltenek a személyi kultusz, a vulgármarxizmus és a brosúraműveltség terjesztői. Érdekes megfigyelni, hogy a lentről jöttek közül is mennyivel jobban ráéreztek a helyes tájékozódás irányára a parasztfiatalok, mint a munkásgyerekek: az előbbieket igen komolyan veendő szellemi hagyatékot örökölték a népi íróktól, a régi kollégiumoktól, sőt otthonról is, míg a munkásfiatalok elől úgyszólván minden el volt zárva, mindennek előtt — hogy így mondjam: osztályörökségük, az igazi József Attila, ahonnet az egész magyar művelődéstörténetre kilátás nyílik, és Kassák Lajos, akit valahova a munkásárulók és eltévelyedettek közti pokolbugyorba taszítottak azok, akiknek útjukban volt.

Általában hiányolom a befogadórétegek felőli megközelítést: immanens értékeket vizsgál a két kötet, hol kiválóan, hol vitathatóan, hol érdektelenül, de társadalmi és közművelődési hatásokról nem sokat tudunk meg. Pedig egyáltalán nem közömbös, hogy mekkora visszhangja volt a maga idején Váci Mihálynak, aki időnként kész klisékkel dolgozott, s mekkora — például — a kolumbuszi természetű Tandorinak. Az irodalomnak nemcsak az örökkévalósághoz van viszonya, hanem a helyzethez is, és Benjámin László Hajnali karéneke például százezrekben vert a maga módján visszhangot, míg az ennél sokkal mélyebb Röszelángot legfőljebb ezek ismerik. Nem biztos, hogy ezzel kimerítően kell foglalkoznia egy irodalomtörténeti kézikönyvnek, de az egyes korszakbevezetőkben erre is szentelhettek volna néhány mondatot vagy bekezdést. Hiszen ha ez a harminc év csakugyan irodalmi *korszak*, ahogy Béládi Miklós mondja előljáró beszédében, akkor ennek a korszaknak nemcsak az a fő jellemzője, hogy milyen folyóiratok köré csoportosult költői voltak (erre igazán sok szót vesztegetnek a szerzők), hanem az is, hogy milyen művelődésszerkezeti változások történtek a felszabadulás óta, hogyan vált a költészet partnerévé a közönség, hogy lett a vers valóságos anyagi erővé, miként manipuláltak ezzel az ötvenes években és részben később is, és hogyan tudta kiharcolni a maga spontán népszerűségét, a legnemesebb értelemben egy Nagy László, egy Kálnoky László vagy egy Csoóri Sándor, hogy csak hármukat említsem most, mert a példatár itt is meglehetősen.

Vajon megoldotta ez a kézikönyv azt a kérdést, hogy nemcsak az ötvenes évek elején, hanem az ötvenes és hatvanas évek bőven vett fordulóján is (ötvenhat végétől legalább hatvankettőig) micsoda tö-

rést szenvedett líratörténetünk? Nem, ez kényes kérdés, nem beszélünk róla, hogy itt a konszolidáció sokkal nehezebben ment végbe, mint a társadalom egyéb területein. Az ötvenháromtól ötvenhat kora-összéig tartó oldódás folyamata szakadt meg évekre — ezt végre ki kell mondani.

A szemléleti és értékelésbeli kifogásaimat fontosabbnak tartom, mint a filológiai pontatlanságokra vonatkozóakat. Sok évszám- és névtévesztést gyűjtöttem ki jegyzeteimben, de ezekről inkább hallgatók, tudva, hogy hányszor estem áldozatául magam is a nyomdai félreszedéseknek, hibás korrekcióknak. Talán még Váci Mihály nevének kimaradása „A Tűz-tánc költői” című fejezet bevezetőjében is ilyen szokványos körülmények következménye, habár — kétségtelen — nem túlságosan jól hat az olvasóra. Papp Lajos és Papp László, Hárs György és Hárs László nevének fölcserélődése sem éppen fölvilágosító hatású — talán egy esetleges utánnyomásban hasznát veszik észrevételeimnek. (Hárs Lászlónak, a költőnek mellesleg egyetlen mondatot sem szentel a két kötet, csupán kritikáit említik meg; ilyen malheur a hatkötetesben Sipos Gyulával esett meg.)

A filológiai bakiknál fontosabb, hogy a szubjektivitás olykor a legkiválóbb szerzők munkájára is rányomja bélyegét. Kiss Ferenc például nem képes leküzdeni Benjámin Lászlóval szembeni ellenérzéseit, holott a könyv célja is, a költő rangja is felüláll az ilyesmin — természetesen esztétikai rangról beszélek. S ez az integráló szerkesztői munka számláját is terheli: bármennyire tiszteljük a szerzők önálló véleményét, egy összefoglaló irodalomtörténeti munkában objektivitásra kell törekedni, különösen, ha olyan korszakos jelentőségű költőről van szó, amilyen Benjámin László, akinek nem valami hálás az utókor, amiért az ötvenes évek közepétől kezdve Déry Tiborral s még néhányadmagával vállalta a golyófogó szerepét irodalmi életünkben. De, mint már mondtam, még mindig jobb a szenvedélyes szubjektivitás — főleg Kiss Ferenc-i színvonalon —, mint a vélemény nélküli semlegesség. A szenvedélyes objektivitás lenne az igazi — szerencsére erre is jócskán van a könyvben példa.

Hiábavalónak bizonyul némelyik szerző igyekezete, hogy a feladat teljesítésekor mintegy tolerálja a nemszeretemet költőt. Az ügyet kellene jobban szeretni: nemzeti költészetünk ügyét, minden értékével, tanulságával. Nem sikerült véka alá rejteni, hogy az egyik szerző a népi irodalom kontinuitását keresi korunk lírájában s tartja egyedül üdvözítő útvonalnak, a másik a Nyugat költészetét s annak örököseit véli kizárólagosan a műveltség és európaiság letéteményesének, és alig-alig látom jelét annak, hogy valaki a munkásvilágból táplálkozó lírát is a szíven viselné — talán Illés László Zelk Zoltán-portréja a kivétel, bár ebben is találok vitatható pontokat. Nem hiszem, hogy ellentmondok önmagamnak, ha azt mondom: a munkások sorsáért

felszólaló líra több figyelmet és törődést érdemelt volna — s hozzáteszem: le kellene szokni a „tisztá” minőségek hajszolásáról. Jobban kellene örülni, ha azt látjuk — mint például Zelk Zoltán esetében —, hogy a tehetség áttöri a munkásirodalom szűkös karárait, az úgynevezett Népszava-líra kereteit, a plakátköltészet korlátait, a naturalista nyomorirodalmat, és osztályát soha meg nem tagadva, de a lehető legmagasabb szinten képviselve azt, elfoglalja helyét a Nyugat körében, s közben a népi irodalommal is bensőséges kapcsolatot létesít. Hasonló jelenség figyelhető meg Vészi Endrénél is, akit, mint mondom, kár volt a „munkásköltők” félbemaradt társaságába dugni: ő is a Nyugat „harmadik nemzedékének” költője, aki a munkásokat, a szegényeket képviseli a magas irodalomban, és egyáltalán nem baj, ha a szegények közé a „kispolgári” rétegeket is odaszámítja. Más lapra tartozik, hogy a pályakezdő Benjámin László (akinek szintén voltak kapcsolatai a polgári radikális irodalommal — Szélpál Árpád, K. Havas Géza jóembere volt —), társaival együtt a munkásirodalomnak akart olyan fórumot teremteni, amely méltó vetélytársa lehet az előnyösebb helyzetű polgári orgánumoknak; Rákosiék éppúgy megakadályozták ebben a felszabadulás után, mint a fasizálódó tőkés rezsim sajtótörvényei az előző korszakban. De ő sem törekedett „tisztá” proletárirodalomra — kereste és meg is találta társaival az utat a polgári radikálisokhoz és még inkább a népiek balszárnyához. A magyar munkásirodalomnál tragikusabb sorsú nincs a felszabadulás utáni években, évtizedekben. Lehet, hogy a szektaszellem is közrejátszott abban, hogy ez így alakult — a történet mindenesetre igen hézagosan van jelen a kétkötetes líratörténetben.

Általában így is gazdag múzeuma költészetünknek ez a dupla könyv. Kár, hogy egyik-másik kiállítóterme mintha átrendezés, nagytakarítás vagy beázás miatt az átmenetiség állapotát mutatná, s e rendetlenség miatt inkább a biztos élvezetet nyújtó nagytermekbe özőnlünk, ahol Illyés Gyula, Weöres Sándor, Vas István, Jékely Zoltán, Rónay György, Kálnoky László vagy Nagy László művei láthatók, legjobb irodalomtörténészeink tárlatvezetői kommentárjaival bemutatva.

Ebben a múzeumban két nagyméretű épületszárnyba nem tudtam betekinteni. Az egyik — érthető — még csak most épül, bejárata fölött ez olvasható: „Modernista törekvések a hetvenes évek második felétől”. De a másik nagycsarnok megnyitását annál inkább sürgethetjük — efölött ez a cím diszeleg: „A magyar költészet 1945 után, határainkon kívül”.

Bizakodjunk. (Akadémiai)

ALFÖLDY JENŐ

BÉLÁDI MIKLÓS – POMOGÁTS BÉLA – RÓNAY LÁSZLÓ: A NYUGATI MAGYAR IRODALOM 1945 UTÁN

Hiányt pótló és régóta szükséges kézikönyv jelent meg végre a Gondolat kiadó gondozásában. És hadd jegyezzem meg mindjárt bevezetőben: értékét nem egyedi volta adja. Ha úttörő is mint *kiadvány*, gondos előmunkálatok eredménye. Szerzői írásban és személyes részvétellel is régóta benne élnek abban az irodalmi életben, amelyet a mostani kötet végre összegez a számunkra. Szerkesztőként és kritikusként ők voltak azok, akik megindították a „párbeszédnek” nevezett folyamatot, amelynek eredményeként a nyugaton élő írók-költők jó része visszakapcsolódhatott a hazai irodalmi életbe. Művek közlése és személyes jelenlét (igen gyakran szerzői estekkel összekötve) szinte természetes találkozási területe lett hazai íróknak-olvasóknak kint élő íróbarátaikkal.

Maga a „párbeszéd” kifejezés — amely e kapcsolatok „műfaji” megnevezése — igen találó, mert szó sincs ebben bármiféle elvnlküli barátkozásról, nézetkülönbségeket elhallgató — vagy még rosszabb: elmosó — ismertetésekről. Félreértés ne essék: sok esetben igenis *barátság*ról van szó, de igen gyakran éppen a barátok között folyik a legélesebb elméleti vagy a formai kérdésekre vonatkozó vita. Mindkét (két? ahány író, kritikus annyi) fél pontosan fogalmazza saját álláspontját, éppen a félreértések, félremagyarázhatások elkerülése végett. Ennek a — legalább évtizede folyó, erősödő, táguló — irodalmi életnek összegződése a jelen kötet. Egyszerre többféle kiadványt is pótol: irodalomtörténeti összegzés, lexikon és bibliográfia.

Szükség volt már erre a kötetre, alapos tájékoztatásra, bibliográfiai útmutatóra. Félig ismert nevek, néha elért-megszerzett kötetek között élő érdeklődőket kell a könyvnek pontosan orientálni. Jelezve a politikai különbözés különféle állomásait éppúgy, mint a közeledések fokozatait. Nem az elijesztés vagy a kölcsönös sértegetés szándékával, hanem szerzőket tisztelve, véleményeik pontos reprodukálásával. Úgy látszhat: ez a nehezebb feladat. Gondolom ezért is váratott magára ily sokáig ez a könyv. Kétségtelen előnyére vált persze a várakozás, mert éppen évtizedünk elejére-közepére mozdult meg a magyar irodalom nyugati világa: nagy része emigránsból külföldön élő, természetes menetrendszerűséggel haza-hazatérő alkotóvá, tudóssá vált. És végül is a könyv mutatja: nem is olyan nehéz feladat ezt a politikai-ideológiai különbözést bemutatni. Csak pontosan kell leírni a véleményeket. Egy példát hadd említsek. Poentírozva idézi a könyv az író, majd szellemesen továbbszövi gondolatát, amely az egész kinti „nagy nemzedékre” érvényes: Kovács Imre

„hazáját azonban soha többé nem kereste fel, noha élete végén szóba került egy magyarországi utazás terve. Az őt New York-i otthonában felkereső Bokor Péternek mondta a következőket: »a mai Magyarország már olyan ország, ahonnét én el nem mennék. De nem olyan, amelyikbe hazatérnék« (*Végjáték a Duna mentén*, Bp. 1982). Lehet, hogy e második állítás korrekcióját csak váratlanul rátört súlyos betegsége és korai halála akadályozta meg.” Írhatnák ugyanezt Szabó Zoltánról is vagy a politikus Nagy Ferencről.

Persze vannak írók-költők, akik esetében ki kell mondani: máig *ellenségek* maradtak. Szerencsére nem ők jelentik az emigráció élvonalát. Nagyrészüket pedig nem is kívánnánk barátoknak. Pár sort azért ők is kapnak a könyvben: pontos könyvészeti tájékoztatást. Mint egy lexikon-címszó.

A kötet jellegéből következően a bevezető fejezet nem is az írók személyéről, de szervezeteiről, kiadókról, sajtójukról ad átfogó képet. Ez még inkább a politikai leíráshoz tartozik, bár hangsúlyaival éppen az irodalmi érdekességű és (esetleg) értékű szervezeteket, folyóiratokat emeli ki. Arányosan válogat, valóban tiszteletre méltó szervezeteket emel ki (pl. a hollandiai Mikes Kelemen Kör, a londoni Szepsi Csombor Kör, a bécsi Bornemisza Péter Társaságot vagy a párizsi Magyar Műhely Munkaközösségét), amelyek közvetlenül is kapcsolatot tartanak hazai írókkal, benne élnek az itthoni irodalmi élet problémáiban is.

Végül is nem a politikai leírás, hanem a művészi eredmény méltatása lett a nehezebb feladat. Mint minden diaszporában, az anyanyelvi megnyilvánulás értékben megemelkedik, sokszor a minőség rovására is. A politikai különbözés természetes dolog, leírása nem sért, de a művészi teljesítmény megítélése lehet nagyon is fájdalmat okozó. A könyv szerzői ez esetben is pontosságra törekcszenek. A valóban nagy formátumú életpályák külön kiemelt fejezetben kerülnek bemutatásra, a még alakuló-fejlődő jelentősebb, karakteresebb szerzők részletesebb leírásban részesülnek, mások néhány mondatos lexikon-címszóként kerülnek be a kötetbe. Persze itt is lehet egy-két személyes besoroláson vitatkozni (mint bármelyik hazai irodalomtörténeti összefoglaló esetében), mégis én a viszonyítás alapvető módszerének helyességét hangsúlyoznám. A szerzőket ugyanis nem egymáshoz viszonyítja a könyv, hanem a hasonló *hazai* teljesítményekhez. A kötet szerkezete is ezt hangsúlyozza: természetesen illeszthető a 45 utáni hazai irodalmat tárgyaló összefoglalókhöz. Fejezetcímeik: *Az irodalmi konzervativizmustól a „nyugatos” irodalomig* (ezen belül: *A múlt írói, A katolikus irodalom, A Nyugat-hagyomány folytatói, A népi mozgalom örökösei, A polgári radikalizmus és a szocialista irodalom emigránsai*), *A „nyugatos” irodalomtól az avantgarde-ig*, és végül *Az avantgarde jegyében*. Így minden hazai olvasó egyben a

kontrollt is megkapja, össze tudja mérni a kinti eredményeket a jól ismert hazai teljesítményekkel. Sőt: a hazai és kinti *alkotói kapcsolatok* is jelzi a kötetet, mintegy a magyar irodalom *egyetemességét* hangsúlyozva. Például a Határ Győzött bemutató portréban idézi Weöres Sándor *Határ Győzőnek* című értékelő versét. Vagy: Hatvany Bertalan Tao Te King-fordításáról írva megjegyzi: „ahogy az új és új angol és francia fordítások a kezébe kerültek, majd megismerte a mű új magyar változatát Weöres Sándor átköltésében (Tőkei Ferenc prózafordítása alapján), úgy érezte, nem hiábavaló, ha még egyszer megpróbálkozik e kivételes hatású mű tolmácsolásával... Hatvany Bertalan pedig »fordítási kísérlet«-nek nevezi művét, ami azonban annál lényegesen több: kitűnő magyar fordítás, melynek használhatóságát nagyban növeli a bevezető tanulmány.”

Ennek a kötetnek a használhatóságát is növeli, hogy az idősebb írók pályáját nem kiszakítva, csak az emigrációban mutatja be, hanem kezdetektől. Röviden összegezi a felszabadulás előtti időszakot, majd részletesebben a felszabadulás utáni még *itthoni* korszakukat. Így tulajdonképpen a kiemelt írók szinte *teljes portrét* kapnak: pl. Márai, Cs. Szabó, Kovács Imre, Zilahy, de a „fiatalabbak” is, mint Faludy György vagy Határ Győző és Domahidy András.

Éppen ezért, mivel a kötet egyszerre politikailag pontosan leíró, esztétikailag is értékelő, könyvészetileg pedig tájékoztató, és mivel belátható időn belül *egyetlen* e nembeli vállalkozás, úgy érzem nem érte a kötet terjedelmével méltánytalanság a hazai magyar irodalmat. Gyurkó László Új Tükörcségi publicisztikai írásában látványos statisztikával szembesíti jelen kötet író portréit a Pomogáts Béla írta felszabadulás utáni irodalmunk történetét feldolgozó könyvének íróportréival. Ha csak egy-egy alapon állna a két könyv szemben egymással, akkor valóban méltánytalanság történné. De mondjuk Cs. Szabó Lászlóról, vagy Határ Győzőről ezen kívül alig jelent meg eddig portré, Kovács Imréről, Márairól vagy Faludy Györgyről nem is beszélve. De vegyük a kisebb tájékoztató írásokat. Leggyengébb hazai költőinkről is köteteik megjelenésekor majdminden folyóirat közöl kritikát, legjobb kint élő fiatalabb költőink teljes eddigi életművét egy-két oldalon próbálják jellemezni-összegezni a szerzők. Ha így gondoljuk végig a problémát, nekem az a véleményem: ennek a könyvnek így kellett létrejönnie és megjelennie.

Persze mint minden összefoglaló művel, részleteiben lehet vitánk. Néhányat én is említenék. Szélpál Árpádról azt írja a kötet: „emlékezetében még őrzi a magyar avantgarde mozgalmas történetét, szemlélete és hangja azonban már a Nyugat költőinek impresszionista látását, zenei hatásokra törekvő hangszerelését követi.” Bizony nemcsak emlékezetében őrzi, hanem megmaradt Kassák harcos tanítványának. A PIM Hangtárában őrzött, Merva Mária készítette emlé-

kezésében az 1920 utáni irodalmi fejlődés *tévedésének* tartja, hogy a Nyugat-hagyomány győzött, és félreállította az avantgárdot.

A Határ Győző portré immár teljesebb és néhány ponton korrigálja az akadémiai irodalomtörténetbeli szöveget. Főként főművének, a „világdráma”-ként jelölt filozófiai drámáknak, a *Golgheleghi*-nak a jelentőségét a kötet már méltóképpen kiemeli. Csak a teljesség kedvéért jegyezném meg, hogy ha már a *Csodák országa*, *Hátsó Eurázia* című, a Horthy-világról készült szatirikus könyvét említi (amelynek egy kéziratos példánya ma már a PIM archívumában is megvan), akkor a felszabadulás pillanatában írott lelkes regényét, a *Zsuzsika fényképalbumot* és a megjelenése pillanatában (Hack Viktor néven, Bokor és Vajna kiadásában jelent meg 1945-ben) a szerző által megsemmisített verskötetet (*Ragyogó szívvel remete daccal*) is említhetné. A regény kézirata és a verskötet xeroxmásolata szintén megvan a PIM-ben. Határ Győző változatosnak látszó, a forradalmárságtól a csalódottságig vezető pályája ezeknek a könyveknek ismeretében válhat egyfajta logikus következetesség képviselőjévé. Ugyanakkor a magam részéről csak aláhúzhatom a portré kiemelését: a *még itthon* megjelent *Héliáne* című regény nemcsak Határ Győző egyik legfontosabb írása, de a magyar regényirodalom egyik jelentős alkotása. Az utóbbi időben, új prózáink felvirágzása óta szerencsés divat visszafelé is szétnézni. Így kerülhetett méltó helyére Szentkuthy korai nagy alkotása a *Prae*, még inkább a nagyszerű *Fejezet a szerelemről*; felfedezték Hamvas Béla *Karnevál* című regényét, népszerűek Szobotka ifjúkori csillogó regényei — a *Héliáne* felfedezésével — úgy érzem — adósak maradtunk. Valóban nem azért, mert a „szürrealista” címke ráragadt, hanem azért fontos könyv, mert először néz szembe a forradalmár értelmiség csalódásának kérdésével. Még forradalmárként. A századközepén máig aktuális könyvet hozott létre, meg is jelentethette, bár már csak a zúzda számára. Itt az ideje, hogy újra olvassuk, gondoljuk át tanulságait. Nem az emigráns alkotása: hazai irodalmunk jelentős darabja.

És végül: Márai. A kitűnő portrét nem vitatni szeretném, csak mellé tenni saját értelmezésemet. Mert róla írunk kell. Nem mondhatunk le róla, ha ő le akar és mondani rólunk. Itt feloldhatatlan az ellentét. Az emberrel. Mert művére szükségünk van. A háború előtti íróra főként. A kötet ennek megfelelően méltatja az előtörténetet. A könyv Márai portréja a mindennel szakító művészt állítja középpontba, aki a polgári ideálok világában akar élni olyan korban, amikor ezek az ideálok széthullottak és időszerűtlenek. Harcos antifasiszta, de a szocializmusnak ellenzője. „Márai is kialakított magának egy vallást, melynek egyetlen papja és híve van, ő maga, s a liturgiáját is a maga használatára alakította ki és éli meg feljegyzéseiben.”

A magam részéről, ahogy Határ Győzőnél a *forradalmár szere-*

pét fontosnak tartom, Márai esetében egyfajta *visszatérést* hangsúlyoznék a harmincas-negyvenes években. (Részben Ferenczi Lászlónak a *Valóság és varázslat* című tanulmánykötetben közölt Márai-tanulmányát követve.) A fasizmust testközelben megérezve visszatér Magyarországra regényírónak. Egy ellen-Koestler született ezzel. Az *Idegen emberek*, majd az *Egy polgár vallomásai*, sőt a *Féltékenyek* is éppen a kis és nagy emberi *közösség* melletti nosztalgikus vallomás. Amit, mint a Thomas Mann-hősök ő maga is (és alteregó-regényhősei) bomlasztottak előbb egy évtizeden át, azt szeretné épnek találni újra. A polgárerényt, amely minden erőszakra tudott védekező választ adni. A *Kassai polgárok* ennek az eszménynek a visszakeresése a múltból. És ez az ideál nem az elefántcsonttorony reménytelen magánya, hanem a viharokban megtartó erő szuggesztív-patetikus felmutatása. Szerintem a Magyar Csillag szekértáborában is otthon levő program.

Csak miután az egyszeri pusztulás a világ permanens megosztottságává változott és egymás felé fordított fegyverek rendje tette néhezze az egyes ember létét közösségében, akkor választotta Márai a magányt. Ennek művészi dokumentuma a *San Gennaro vére*, amelynek alapos elemzését adja a könyv. Jól mutat ugyanakkor egy kettősséget; egyrészt: „a *San Gennaro vére* teljesen reménytelen: a férfi halála egyfajta európai humanizmus-eszmény végét is jelenti... a háború utáni Európa képét idézi, úgy, ahogy azt Márai Sándor látta, olyannak, amilyennek a polgári rend végét megelőző azzal ideálját is elvesztő művész hitte.”; másrészt: „a *San Gennaro vére* férfija még vállalja az áldozatot... E fájdalom mégis gyógyító erejű és megtisztító. Mert ők ketten, az idegenek — akikről megtudhatjuk, hogy emigránsok — tudatában vannak annak, hogy a boldogságot és megigazulást nem az életben, nem a valóságban kell megkeresniük, hanem önmagukban, a lélek titokzatos tájain. Ez a megélt és megtalált biztonság sugárzik a férfiből, s ez gyógyítja meg mindazokat, akik beszélgetnek vele.” Modern Krisztus-regény, mint Németh László *Emberi Színjátékától* kezdve annyi más, amely a személyes megváltás áldozatát vállalja. A férfi öngyilkossága tehát nemcsak az értelmetlenség átélése, hanem éppen áldozás a világ bűneiért. Értelmetlen tettben értelmes vállalás. Mint volt előbb a hazatérés szertartása. A magányos ember mindkét esetben közösségben is gondolkodik. Előbb családban-hazában, utóbb már csak emberiségben. A magánynak ez az értelmezése is lehetséges.

Folytathatnám a részlet-vitát, vagy saját magyarázataim hozzáillesztését a könyv elemzéseéhez. Mégis inkább azzal fejezem be, hogy üdvözlöm a kézikönyvet. Tudván, hogy sokszor lesz szükségem rá, ha másért nem, hogy lexikon helyett használjam vagy bibliográfiai adatai okán. (Gondolat, 1986.)

KABDEBŐ LÓRÁNT

POMOGÁTS BÉLA: JELENIDŐ AZ ERDÉLYI MAGYAR IRODALOMBAN

Pomogáts Béla új könyve már megjelenésének pusztá tényével is legalább kétféle vonatkoztatásrendszert érint; szinte követeli, hogy visszapillantsunk azokra az irodalomtörténet-írásban lejátszódó folyamatokra, amelyek lehetővé tették ennek a munkának a létrejöttét és közkulturális értékévé válását. Az egyik irányban mindenképpen azok a művek, tanulmányok, kritikák állnak, amelyek mintegy húsz-huszonöt éve — ha lassan is, de — egyre gyarapodóbb számban figyelnek fel a határon túli — benne a romániai vagy erdélyi — magyar irodalom sajátos értékeire, különös és egyetemes törvényszerűségek szerinti mozgásaira, változásaira és kiemelkedő egyes eredményeire: életművekre, írói pályákra, egyedi műalkotásokra. A nyolcvanas években vált végérvényesen elfogadott elvvé és gyakorlattá az a felfogás, amely az erdélyi magyar irodalmat is az egyetemes magyar irodalom szerves részének tekinti, s eszerint ítéli meg annak jellegzetességeit és teljesítményeit. A folyóiratokban és lapokban meg- szaporodó közlemények, elemzések és recenziók lassan bekerülhetnek az egyes szerzők önálló köteteibe és a témát megillető súllyal kaphatnak azokban szerepet; csak jelzésképpen utalhatunk itt Czine Mihály, Görömbei András, Szakolczay Lajos stb. könyveire. Az élő irodalom tulajdonságait — ízlések, irányzatok, szemléleti és esztétikai formák rugalmas változásait — figyelemmel tartva egyre gyakrabban és természetesebben — merev elhatárolások nélkül — beszélnek ma már együtt a magyarországi és a határon túli alkotókról, s az irodalomtörténeti munkálatok is egymást erősítő tényezőkké válnak a határokon innen és túl.

A másik vonatkozás, amely említést igényel e kötettel kapcsolatban: Pomogáts Béla rendkívül kiterjedt, hatalmas arányú munkássága, amely mostanában érkezik el a kézikönyvszerű összegzések időszakáig. A jelenkori magyar irodalom minden területét átfogó kutatásai után jelent meg az egyszemélyes irodalomtörténeti összefoglalás: *Az újabb magyar irodalom 1945–1981* (1982). Helyet kapott már ebben is egy rövid áttekintés az 1945 utáni romániai magyar irodalomról, s ez a könyv mintegy annak részletes kibontásaként is értékelhető. Másrészt viszont folytatása ez *A transzilvánizmus, Az Erdélyi Helikon ideológiája* (1983) című dolgozatnak, amely a két háború közötti erdélyi magyarság szinte egész humán kultúráját a középpontnak felfogható szellemi áramlat, a transzilvánizmus felől vizsgálta meg és tárta fel.

Bőven meríthetett tehát a szerző mások és saját vizsgálódásainak eredményeiből. Pomogáts Béla rengeteget tett már eddig is a jelen-

kori erdélyi magyar irodalom hazai megismertetéséért, számtalan fontos írása jelent meg ebben a tárgykörben. Szinte minden mai erdélyi íróval foglalkozott már tanulmányok vagy recenziók formájában, s több történeti vagy esztétikai szempontok alapján készült, széles ívű folyamatrajzot is közzétett. Kivételesen alapos és rendszeres áttekintőkészség jellemezte ezeket a publikációit, nemkülönben ezt az új könyvét is. Hiánytalannak mondható, szinte lexikonszerűen teljes körképét adja a kortársi erdélyi magyar irodalomnak; felvázolja annak előzményeit, kialakulását, a két háború közötti fő tendenciáit, történelmi útját a második világháború éveiben és utána; bővebben a legújabb időszak: a hetvenes évek és a nyolcvanas évek elejének igazán fellendülő, „nagykorúsodó” művészetéről szól. Lényegretörően és mégis árnyaltan kíséri végig az ötvenes-hatvanas évek fejleményeit is, hogy gondosan szője bele a legújabb értékeket a felhalmozódó szellemi örökség rendjébe. Nemzedékek és műfajok szerint veszi sorra az egyes életműveket; s ezekben a kisportrékban igazán megmutatkozik ennek a literatúrának és szellemi régióknak a tökéletes és bensőséges ismerete és szeretete. Kiváló arányérzékkel és értékszemlélettel veszi szemügyre Pomogáts Béla az írópályákat és illeszti őket egymás mellé, szilárd, megbízható és komoly értékrendnek megfelelően. Jól emeli ki az életmű legjelentősebb darabjait, s tömör elemzései a művek legsajátabb eszmei és esztétikai karakterjegyeit villantják fel. Tárgyilagosságra törekszik, elfogultságok nélküli leírásra és értékelésre, s ezt a szándékát maradéktalanul meg is valósítja. Ez a körültekintő figyelmisség, minden lényeges mozzanatot számba vevő igyekezet legfeljebb akkor érződik túlságosan kisméltó, lekerekítő jellegűnek, amikor a kisebb súlyú életművek körében nem eléggé élesen különbözteti meg az esztétikailag értékelhető kismesteri teljesítményeket az esztétikai küszöböt alig vagy el sem érő írásművektől. A határozottabb jellegfelmutatás olykor hiányolható a jelentékeny alkotókról szóló részekből is. Igaz, rendkívül nehéz szinte élő klasszikusokról vagy elsőrangú írókról, költőkről néhány lapon vagy sorban összefoglalni a legfontosabbakat. Pláne úgy, hogy ezekről a szerző előzőleg már számos elemző tanulmányt írt. Itt a terjedelem korlátozottsága miatt szinte csak címszavak kerülhettek be egy-egy rövid ismertetésbe, a máshol kifejtettek vázlatpontjai. Néhol azonban inkább megérte volna ezeket a vázlatos megállapításokat tovább sűríteni, hogy a különféle írói egyéniségek karakteresebb színben, markánsabb módon tűnjenek fel, s nem pedig — mintegy a terjedelmi kötöttségek tudatában — megelégedni olykor bizonyos általános, keveset tartalmazó kijelentésekkel, például: „az élet humánus értéke”, „a humánus értékek mellett tett hitet”, „a költészet erkölcsi lehetőségeit keresi” valamely szerző stb.

Ezek a nagyvonalúbb, könnyedebb mondatok mindazonáltal nem hígítják fel az alapvetően sűrű szövésű, összességében gazdag szempontrendszert görgető szöveget. Eszmei, gondolati, esztétikai, poétikai, nyelvi rétegekre egyaránt tesz utalásokat Pomogáts Béla egy-egy mű ismertetésekor, de ezt a tágas összefüggésrendszert is felülmúlja az a széles látómező, amellyel az irodalmi folyamatokat az erdélyi magyar kulturális élet egészébe helyezi bele a szerző, érintve a társ-művészetek (színház, képzőművészet stb.), illetve a történet- és irodalomtudomány, a művelődéstörténet, a néprajz, a nyelvészet stb. eredményeit is. Ezek között a nagy összefüggések között válik igazán meggyőzővé egy-egy korszak, nemzedéki vagy szemléleti irányzat jellemzése, így például a Forrás-nemzedékek újító egyszersmind hagyományörző vonásainak az együttes megragadása. — Pontosak a kisebbségi-nemzetiségi létforma társadalmi-intézményes feltételeit, körülményeit, kulturális közegét bemutató szakaszok is, s különösen tömör és árnyalt a nemzetiségi irodalom funkcióvállalásának, erkölcsi és minőségi követelményeinek, illetve szellemi-nyelvi (tradicionális) kötöttségeinek az elvi megjelölése. Lényegében feltárulkoznak a kisebbségi sors nehézségei, mostoha állapotai is, így az eufemisztikus kifejezések nem kárhoztathatók. Mégis, talán nem ártott volna egy fokkal erőteljesebben hangsúlyozni, hogy a hetvenes évek szellemi és művészi kiteljesedése milyen törvényszerű kapcsolatban áll a tragikus hangvétel esztétikai minőségével, s a keserűség és reménytelenség élményi-érzelmi mélységeivel, illetve hogy ez a szellemi „kibontakozás” mennyire nem jelenti a társadalmi körülmények hasonló fejlettségét. Éppen ellenkezőleg: a képtelen és lehetetlen társadalmi-intézményi, hatalmi viszonyok (Csoóri Sándor szavával: „a kisebbségi lélekgyilkolás”) ellenében és ellenére épül föl az a szellemi szféra, amely végső demokratikus erkölcsi normákra figyelmeztetve egyén, közösség, szellem és szabadság feltétlen értékeit igyekszik egyre kétségbeesettebben menteni és védeni az emberi integritást és nemzeti megmaradást alapjaiban fenyegető hatalmi erőkkal szemben. De nem is okvetlenül a helyzet rosszabbodása váltja ki az önismereti és önmegettartó törekvések morális emelkedettségét; pontosabban nem abszolút közvetlen és pillanatnyi determináció vagy megfelelés húzódik helyzet és reflexió között. A szellem önmagára és a társadalmi létezés egészére eszmélkedő felismerései ennél mélyebbek: egyrészt egy irracionális és a humánus társadalomberendezkedési forma radikális kritikáját, másrészt az emberi egzisztencia egyetemes, filozófiai és társadalomtörténeti értékelésének bizonyos határozatlanságáért ugyan nem e könyv a felelős, hiszen éppen ezt a bizonytalanságot igyekszik oszlatni az irodalom lelkületének és üzeneteinek a hűségese közvetítésével, mégis, ebben az igényességében talán lehetett

volna még következetesebb, és kezelhette volna például óvatosabban a „fejlődés” fogalmát az 1944 utáni mintegy két évtized irodalmi termése kapcsán. (Azon felül, hogy helyesen mutat rá az erőszakos dogmatizmus és sematizmus kártékonyására és jelenségeire.)

Pomogáts Béla könyve igen hasznos és megbízhatóan eligazító munka, kiválóan alkalmazható többek között ismeretterjesztő kézikönyvként vagy minden szintű — középiskolai, főiskolai, egyetemi — tanári segédeszközként, illetve tanulhatóan világos vonalvezetésű és felépítésű tankönyvként. Filológiai gondossága is mintaszerű. (Legfeljebb egy-két névvel kellene kiegészíteni a számba vevő névsorokat; a prózaírók között lehetne említeni Mátyás B. Ferencet, azután Nemess Lászlót, Korda Istvánt, Bölöni Domokost, Ábrahám Jánost, a költők között Ferencz S. Istvánt, Ferencz Imrét, Gittai Istvánt, Saszet Gézát, Gál Éva Emesét, az esszéírók körében Horváth Andort, a szociográfia-riport-útleírás műfajában pedig Oltyán László, Tófalvi Zoltán, Xántus János, Jakabos Ödön nevét. Ennyi még nem tágitaná parttalanná a listákat.)

Összességében a kötet nagyarányú vállalkozás és sikeres megvalósítás. Joggal tarthat számot a szakma és az olvasóközönség együttes méltánylására, megbecsülő elismerésére. (*Gyorsuló idő*, Magvető Kiadó, 1987.)

BERTHA ZOLTÁN

MARKOVITS GYÖRGYI: A MAGYAR ÍRÓK HARCA A CENZÚRA ELLEN (1919–1944)

A két világháború közötti magyar irodalmi élet s az e korszakban megszületett művek megértésének s helyes megítélésének feltételei közé tartozik az ellenforradalmi rendszer irodalmi cenzúrájának az ismerete. A kodifikált cenzúrajogszabályok, az ezek alapján született rendőri, ügyészégi és bírósági eljárások képet adnak arról, hogy a hatalom különböző rétegeiben milyen szempontok alapján ítéltek meg az irodalmi alkotásokat. Alapvetően a rendszer politikai alapjait — közvetlenül vagy közvetve — kétségessé tevő kitételek vád tárgyát jelenthették. A színpadokon és filmekben például győztes forradalmak nem lehettek a témák, továbbá nem szerepelhettek negatív beállításban „védett foglalkozású személyek”: papok, bírák, magas rangú állami tisztviselők s mások. Az állami és társadalmi rend ilyen

védelme mellett a vallás és az erkölcs védelmében is fellépett a cenzúra, s ezen az elvi alapon mondtak véleményt a múlt irodalmi alkotásairól is, aminek következtében harminc Petőfi- és húsz Ady-vers került a tilalmi listára.

Az ellenforradalmi rend uralomra kerülésének történelmi körülményei következtében mind a polgári, mind a szocialista forradalom híveit ellenségei sorába utalta a konzervatív, feudális társadalmi berendezkedést teremtő hatalom. Az irodalmi életben a keresztény és irredenta eszme szolgálatát vállaló fórumok és alkotók élvezték a hatalom anyagi és erkölcsi támogatását. A velük szemben állók, a polgári és szocialista társadalmi fejlődés hívei számára az alkotás szabadságáért és a nyilvánosságot biztosító fórumok megteremtéséért vivandó küzdelem szükségessége megmaradt. Ez olyan mértékben részévé vált az irodalmi életnek és az alkotás folyamatának, hogy önálló témájává lett mind a szépirodalomnak, mind a publicisztikának. Antológiák állíthatók össze a cenzúrával, a rendőri önkénnyel, az ügyészégi és bírósági tortúrákkal, a fogházak világával történő találkozások élményéből született írásokból.

A Horthy-korszak irodalmi cenzúrájának a történetét — a teljeség igényével — Markovits Györgyi kutatta. Az Országos Széchényi Könyvtár dolgozójaként az 1950-es évek elejétől publikálta e témájú írásait. Első kötete — az *Üldözött költészet*ről — 1964-ben jelent meg, melyet a magyarországi fehérterrort bemutató, akkor született és betiltott írások antológiája követett — *Magyar pokol* címmel. A huszonöt év cenzúratörténeti dokumentumait tartalmazta (Tóbiás Áronnal közösen válogatott) 1966-os kötete: *A cenzúra árnyékában*. 1970-ben az üldözött lapokat, folyóiratokat mutatta be *Terjesztését megtiltom* címmel. A kandidátusi fokozatot elnyert tudományos dolgozatának anyagából összeállított kötete 1985-ben, halálának évében jelent meg.

Milyen tudományos tevékenység és eredmény fűződik Markovits Györgyi nevéhez? Feltárta és rendszerbe szedte az ellenforradalmi időszak cenzúraanyagát, miközben addig ismeretlen lapokat, műveket, elfeledett írókat ismertetett meg velünk különböző kiadványokban közölt cikkeiben. Megkereste a cenzúrákat gyakorló és a cenzúra által sújtott — még elérhető — személyeket, kiknek emlékezeit már nem állt módjában kötetbe rendezni. Markovits Györgyi nevéhez fűződik a baloldali magyar szellemi élet emigrációba kényszerített képviselői külföldi sajtó- és irodalmi tevékenységének feltárása, illetve e munka kezdeményezése és megkezdése. Ennek termése lett az 1975-ben megjelent *Hazatért szövegek* című kötet, melyben a „magyar emigráns antifasiszták” 1919 és 1945 között megjelent írásaiból tett közzé válogatást. Munkásságának utolsó évtizedében ennek az emigrációs világnak a tudományos bemutatásán dolgozott . . . —

A cenzúratörténet nagyon sok adatot, ismeretet ad a szocialista magyar irodalom történetéhez, s Markovits Györgyi tudatosan is törekedett a munkásosztály felszabadítását szolgáló írói-irodalmi tevékenység mind szélesebb körben történő ismertetésére. Az OSZK évkönyvei és az MTA Irodalomtörténeti Intézete Irodalom—Szocializmus sorozatának kötetei őrzik e jellegű írásait. Részben az általa gyűjtött írásokból állította össze — Benjámin László és Illés László társaságában — az *Amíg szívük dobog...* című válogatást a szocialista magyar irodalom 1932 és 1944 közötti terméséből 1975-ben.

A cenzúratörténeti kutatómunka eredményét összegező kötet áttekinthető, világos képet tár elénk. Az első részben megismerjük a baloldali gondolat megszületésének és terjesztése megakadályozásának érdekében született törvényeket, rendeleteket, valamint az ezek végrehajtását végzőket — bíraktól a politikai nyomozókig. A cenzori gyakorlatot kronológiai rendben tárja elénk a szerző. A korszakolást a történelem diktálta: a fehérterror éveit a bethleni konszolidáció követte, amit az antifasiszta küzdelem váltott fel, végül pedig a háború rémével szemben a nemzeti függetlenségi harcot kellett vállalni. Az elnyomó apparátus a változó helyzethez alkalmazta a maga törvényeit, s benne a cenzúrát, miként a vele szemben állók is más-más módszerekkel harcoltak. *A haladó erők helyzete és módszereik a cenzúra elleni harcban* című, lezáró fejezet a cenzúrának az írók egzisztenciális helyzetére és alkotó tevékenységére gyakorolt hatásáról szól, valamint arról, miként próbálták kijátszani, elterelni a cenzori figyelmet a lap- és könyvkiadás, továbbá a sajtóterjesztés területén. — Egy rövid, közbeiktatott fejezet az emigrációs kiadványok magyarországi, cenzori fogadtatásáról számol be. — A tanulmányt kiegészítő névmutató és „a kötetben előforduló periodikus kiadványok jegyzéke” az olvasók számára nyújtanak segítséget a visszakeresésben; az 52 oldal képmelléklet pedig a dokumentumokból ad szemelvényeket.

Az ellenforradalmi Magyarország társadalmi viszonyaival foglalkozó tudományos és publicisztikai írások, valamint visszaemlékezések többször egymásnak ellentmondó ítéleteket mondanak a rendszer jellegéről. Az eligazodásban jelentős szerepet játszhatnak a dokumentumok, a tényekhez ragaszkodó elemzések. Markovits Györgyi — témájánál fogva is — a hatalom birtokosainak a társadalmi haladást szolgáló értelmiségiekhez való viszonyát tárja elénk. Ők a polgári és szocialista forradalom eszméinek a terjesztését lázításnak minősítették; ha ez társult a szervezkedésre való felhívással, akkor az állami és társadalmi rend elleni felforgató tevékenységként ítélték meg. Nem beszélve arról, ha a magyarországi társadalmi berendezkedés kizsákmányoló és osztályelnyomásra épülő jellegét szemléltették szóban vagy képből. Az ellenforradalmi hatalom államgépezete a

haladó irodalom ügyét belügyi-rendészeti ügyként kezelte, s nem irodalompolitikaiként. Ennek következtében a korszak majd mindegyik progresszív és irodalmi értéket alkotó írója az üldözendők majd az elpusztítandók listáira került. „A cenzúra a legjobbakat sújtja” — írta le Nagy Lajos 1925-ben a Nyugat hasábjain. Az igaz tehetségeknek fiatalon szembe kellett nézniük az ítélő bírakkal. A cenzúratörténet számon tartja a költők: Illyés Gyula, József Attila, Radnóti Miklós; a prózaírók: Kassák Lajos, Déry Tibor, Tersánszky Józsi Jenő; a drámaírók s rendezők: Pütkösti Andor, Zilahy Lajos, Hubay Miklós és még sok más magyar író kálváriáját — a művek betiltásán, lefoglalásán és elkobzásán kezdve, a rendőrségi, ügyészégi és bírósági idézéseken keresztül a fogházakkal való megismerkedésig. Életérzésükről műveik vallanak. „Éld e rossz világot / és mindig tudd, hogy mit kell tenned érte, / hogy más legyen” — fogalmazta meg Radnóti Miklós a mártírhálállal megpecsételt programot mindnyájuk nevében is.

Markovits Györgyi életműve torzóban maradt, s várjuk az új cenzúratörténetst, aki a témát tovább tágítja. Fel kell tárni és meg kell mutatni, hogy milyen szociális és alkotói körülményeket kényszerített a cenzúra a két világháború közötti írókra. A megszületett művek témavilágában, stílusában és nyelvi megformálásában szintén nyoma található a csak e korszakra jellemző üldözöttségtudatnak, pszichózisnak. Ennek felderítése szintén szaktudományi feladat. A jogtörténettől várjuk a cenzúratörvények helyének kijelölését az ellenforradalmi jogrendszer egészében. — Sajnálatos, hogy a Markovits Györgyi által megírtak nem kerültek bele teljes terjedelmükben a megjelent kötetbe. Az MTA Irodalomtudományi Intézete — a kiadvány gazdája — a Füzetek helyett az Irodalomtörténeti Könyvtár sorozatban adhatott volna helyet a hiánypótló tanulmánynak. A hazai tudományos irodalom gazdagodott volna a teljes monográfiával. (Irodalomtörténeti Füzetek 111. 1985.)

M. PÁSZTOR JÓZSEF

DOMOKOS MÁTYÁS: ÁTKELÉS, ÁTTŰNÉS

Domokos Mátyás kötetének egészét intellektuális feszültség és ezzel egyenértékű személyesség hatja át. Az intellektuális feszültség villódzása térben és időben való tájékozottságából, a későn indult kritikus felhalmozódott műveltségéből fakad, a személyesség abból a kritikus alapállásból, mely feladatul jelöli, hogy legértőbb olvasóként beszéljen a konkrét műről, segítse a befogadást, s ne titkolja, de

tudatosítsa, hogy a műértés: teljesítmény. Ezért is olvashatók — a szerző implicit intencióinak megfelelően — a tanulmányok, esszék, kritikák egy szuverén személyiség független megnyilatkozásaiként. E szuverenitás lényegi megjelenési formája a kötet nyelve, mely már a kritikus indulásakor — ha hinni lehet a baráti emlékezetnek — vitát váltott ki: körmondait „fűszeres levegőjű”-nek éppúgy tartották, mint erőltetettnek.

Nyilván annak a ténynek is van nyelvi következménye, hogy a kritikus gyakorlatban Domokos mindenféle koherens esztétikát elutasít, mert csak így tudja megvalósítani a műből kiinduló kritikát, azt a gyakorlatot, mely „az adott mű életlátásait bontja ki és artikulálja a fogalmak nyelvén”. Domokosnak mondatszerkesztése — különösen indulatos írásaiban — hordoz valamit Pázmány stílusából, vívmánynak azonban a fogalmakat képszerűen megjelenítő megoldások tarthatók.

Domokos minden írásában tiltakozik a klán-szellem, a szekértáborok harca ellen, szubjektív elkötelezettségét, személyes vonzalmait azonban nem titkolja. Erre következtetni nemcsak választásaiból és tapintatos hallgatásaiból, hanem explicit vallomásaiból, zárójeles önreflexióiból és legkevésbé sem tapintatos vitáiból, pamfletszerű írásaiból lehet.

Vonzódásainak és választásainak egyértelmű alapmotívuma a normatív esztétikáktól független minőség, de a civil sugallatok létezésének elismerésével az is nyilvánvaló: e civil sugallatoktól való lehetséges függetlenség az optimális cél. „A művek támasztotta konkrét élmény megidézésével és kifejezésével birkózva” Domokos Mátyás világos választ ad arra a kérdésre, hogy melyek azok a kategóriák, melyek nem garantálhatják egy mű értékét. Éppen mert elemi jognak tartja művész számára a kísérletezés jogát, a kísérlet önértékét tagadja. Kritikus gyakorlatát ott tér el sokakétól, hogy a kísérletnek tekinthető alkotásokat is minősíti, természetesen a szuverén kritikus mindenkori tévedését is vállalva. Hasonlóképpen nem önérték Domokos számára az őszinteség sem, mert a művészetet öntörvényűnek, jogosan és helyesen kizárólag a művészek kezében levőnek tudja, s így a művészi őszinteség a művészet lényegéből következik. Az őszinteség hiánya a műalkotásban elemi hiány, s így már nem tárgya Domokos vizsgálódásainak.

A tehetséget és a kiművelt szellemet alapvetőnek gondolva Domokos azt tartja a műalkotás kritériumának, ha az ábrázolt tárgy a szabatoság pontos függvényében fogalmazódik meg, s mert a tematika sem ad önmagában esztétikai igazolást, a műből annak is ki kell derülnie, hogy írójából milyen emocionális és értelmi reakciókat vált ki az ábrázolt valóság. Az ábrázolás mikéntje újfent nem értékkategória, ezt az új avantgárd törekvésekkel való vita és egyetértés épp-

úgy igazolja, mint a magyar költői hagyományt folytatókat illető elismerések és elmarasztalások. Lényegében ezt a gondolatot tükrözi a kötet tematikus elrendezése is: a szerkezet kiemelt helyén az Újavantgarde c. fejezettel, melynek bíráló megjegyzései attól óvnak (1983–86 között!), amit Hans Magnus Enzensberger 1968-ban jelentett ki: a neoavantgarde szerepe, hogy „leplezze a politikai regressziót”.

A kritikus szerepkörnél többet is, mást is vállal Domokos Mátyás. Kötetének mintegy felét tanulmányok, esszék teszik ki, s szerzőjük lelkének kalandjait olyan nevek jelzik, mint Bibóé, Illyésé, Németh Lászlóé, Babitsé. A — nemcsak e kötetben — centrális szerepű Illyés testesíti meg azt az írói, költői ideált, akiről szólva pragmatista módon érvényesített esztétikai törvények nélkül is kirajzolódik Domokos művészi ideálja. Hiszen Illyés életművében — mert személyében is — integrálódik a magyar költői hagyomány az európai avantgárd legjobb hagyományaival. Illyés tehát (valamiképpen) a teljességet jelenti Domokosnak, azt a szerzőt, akinek történeti-történelmi érdeklődése is azért modellértékű, mert a történelem és lét viszonyát kutatva a történetiség lényegét ragadja meg művészi fokon. A remekmű ebben az összefüggésben szociális tett is, és éppen Illyés-remekmű volt képes meggyőzni például Babitsot az osztálykérdés létezéséről (In: Domokos, 232. o.). Ebben az összefüggésben ismeri el a politikában lényegében avatatlan művész politikai súlyát, ahol a babitsi norma alapján az íróembernek erkölcsi kötelessége a humánus nevében az igazságot kimondani. E szólás, e kimondás hitelességét a függetlenség, súlyát, jelentőségét a színvonal adja.

Domokos Mátyás nemcsak kritikusként, esszé- és tanulmányíróként is elemmez. Néhány Illyés vers elemzése alapján nem mondható meg pontosan, hogy a monográfiában mennyire lesz meggyőző: Illyés nemcsak az avantgárd törekvések és klasszikus honi költőhagyomány, de a babitsi hagyomány folytatója is abban az értelemben, hogy a költészettel a létet értelmezi. Maga Domokos fogalmazza meg ezzel kapcsolatban, hogy már kialakult megállapítások hatálytalánításáról nincs szó, mégis a „Felelet”-től induló elemzés azt látszik igazolni, hogy a szerző számára azért Illyés a legkedvesebb, mert életműve hordozza Domokos értékrendjének három fix pontját, az európaiság, a magyarság lényegi jegyei mellett — most még nem tudni biztosan, azzal egyenrangúan-e — „a létezés nagy kérdéseit magába sűrítő jegyeket.

E három elem jelzi legpontosabban Domokos Mátyás irodalomról való gondolkodásának irányát, s főként az utóbbi, hogy e pontokról nekirugaszkodva szükségszerűen vitába, ellentétbe kerül a marxista művészetértelmezéssel, ha az szektáns, dogmatikus, voluntarista módon nyilvánul meg. Az irodalompolitika így jellemezhető szakaszá-

ban Domokos nem vállalt nyílt vitát, a Szépirodalmi Könyvkiadó szerkesztőjeként tevékenykedik. Az irodalomban való tájékozódás fölkészülés esztendeiben a személyes sors találkozásokat adott, a találkozások, kapcsolatok, a személyes vonzódások és tudatos választások alapján mikrokörnyezetté szilárdultak. Ez a mikrokörnyezet minden egyén számára közvetít tájékozódási pontokat is: így az Eötvös Kollégium közvetítette az európaiság és magyarság minőségelvét, a Válasz köre fölerősíthette a népi írók mozgalmának irodalomból eredő hatását, s nem utolsósorban azt a társadalom iránti érdeklődést, mely még az egyetemi évekből eredően Bibó István gondolataihoz vezeti Domokost. Mindezek fölterképezhető szellemi tájai az *Átkelés, áttűnés* alapján. Domokos szellemi kalandozásaiban nincsenek látványos fordulatok, s akit az ifjú rokonszenve kitüntetett, azt a felnőtt irodalmár állandó figyelméből következően a mindenkor teljes életmű fényében mutatta be. Ezzel az értő szeretettel beszél Gyergyai Albertről, Keresztury Dezsőről. Magyarság- és nemzettudatuk, erkölcsi autonómiájuk irodalomfelfogásukban mutat túl vagy kívülre az irodalmon.

Domokos Mátyás rendelkezik azokkal a képességekkel, melyekkel megmozdítja olvasóját, kíváncsiságot ébreszt, vitára, továbbolvasásra, újraolvasásra vagy egyszerűn csak olvasásra serkent. Szinte valamennyi írása tartalmaz olyan utalást, zárójeles megjegyzést, amely az ötvenes évekre vonatkozik. E megjegyzések a gúny fokozatain szólnak, s nincs ok megkérdőjelezni annak a keserűségnek jogosságát, mely ebben a hangnemben fejeződik ki. Nem Domokos tehet róla, hogy konjunkturális tünetnek látszik, mint egykor a zsdanovi terminológia. De miként ma sem a konjunktúra következménye a hibás irodalompolitikáról szólni, úgy az inkriminált évek sem a konjunktúralovagok évei voltak kizárólag.

Azt Domokos Mátyás sem tagadja, hogy a második világháború után az apokaliptikus pesszimizmus mellett, azzal együtt létezett a kozmikus eufória is, az értelmiségben — egymást gyengítve — mindkettő. A geopolitikai helyzet sokak számára már a fordulat éve előtt a szocializmus kihívását jelentette, a történelemmel való mozdulás szándékát. A magyar értelmiség legjobbjainak egy része ezzel a realitással egy időben élte meg — Ortega, Spengler vagy Bergyajev látomásai alapján — a tömegek lázadásának lehetőségét. A tömegek pedig feltehetően egyikben sem osztoztak, nem a léthez, csak a létezéshez volt közük. A fordulat éve után a politika deklarálta ezt a léthez való viszonyt akarta létrehozni: gazdaságot, politikát, irodalompolitikát és új, szocialista irodalmat: értük és velük. A „velük” lehetőségét a centralizáció kizárta, de a politika végrehajtói — mindenekelőtt a párttagság — joggal hihette, hogy „értük”: A demokráciát számon kérni a diktatúrán történetietlennek látszik.

Az irodalompolitika az olvasók (a nép, a dolgozók) vélt (vagy valódi) érdekeit szolgálta, s az irodalomnak kizárólag és direkt módon a tanítás és propaganda eszközeként való kezelése mögött az etikai racionalizmus motívuma is fellelhető. Modelláló, direkten ható szerepet tulajdonítottak az irodalomnak, s ez nemcsak a támogatott, hanem a tiltott művek esetében is így volt. „Aki a szegények és elnyomottak útját követi, az nem tévedhet el az eszmék hegy-völgyeiben sem” — írta Illyés 1938-ban (Magyarok, Naplójegyzetek, szept.), de a szegények mellett másoknak is vannak artikulálható érdekeik. Emberi jogoknak nevezhetők tömören ezek az érdekek, s háttérbe szorulásuk nemcsak a diktatorikus politika következménye, hanem a klasszikus osztálytagozódásra épülő ideológiáié is.

Ideológia és politikai gyakorlat mellett meg kell nevezni — mint irodalmi életet is befolyásoló elemet — a mindenkori hatalmi harcokat is. Domokos nemzedékének jövőképében gyűjtő hatású realitás volt a háború után „az ódon, vad vármegyeház”-ra csapó láng képe, de nem tudatosult a szerző vallomása szerint, hogy „múltunk mind össze van torlódva”, s mások számára az tűnt realitásnak, hogy „a munkásság a sötét gyárra szegi az ember vörös csillagát”.

Domokos íróként, költőként szóló indulata rokonszenves a Leltárhány alapján is, nem rokonszenves azonban, ahogyan az amorális hatalmi gyakorlattal összemosza a politikailag hibásat, ahogyan az amorális embert azonosítja a marxistával. Ez utóbbiak javára tesz ugyan engedményt, amikor azt írja, hogy napjainkban „a marxista esztétikai szemlélet” némelyeknél „a kritikai egyéniség természetes gondolkodásmódjának” tűnik (In: Domokos, 129. o.), de legalább ez a gesztus azokról szólva is elvárható, akik az ötvenes évek óta következetesen képviselték marxista esztétikai álláspontjukat, s minőség iránti érzéküket minimálisan azzal igazolták, hogy a szervilizmusnak nem adtak zöld utat a tehetség fedezete nélkül. A felfedezések kockázatát szintén nem kellene az „ötvenes évek” kalapba söpörni, mint ahogyan a mai tévedések sem a „törzsasztal-sugallatok” eredményei kizárólag. Azzal egyet lehet érteni, hogy valódi irodalmi közegben kisebb a tévedések kockázata. A Leltárhányból vita nélkül elfogadható mindaz, amit az értékrombolásról és -vesztésről ír Domokos Mátyás, de nemzedékének valamennyi tragédiája benne van abban, ahogy az ideológiából következő individualizmus és autonómiaellenességet azonosítja az értékellenességgel. Ez az indulatszülte látásmód teszi lehetetlenné, hogy meglássa a másik oldal tragédiáit, s teszi érzéketlenné arra a tényre, hogy az ötvenes évek értelmiségének egy része azért azonosult annak értékrendjével, mert társadalmi és szociális helyzetéből következően más koherens értékrendet nem ismert, nem ismerhetett. S a diktatúra ideológiájából következően lettek elhallgattatottak mindazok, akiket Domokos a

Leltárhiányban megemlít. A hiánylista cáfolhatatlan, az okok differenciáltabbak a leírtaknál.

Az elnéमितtatás „közös nevezőjé”-re került írók, költők erkölcsi és szellemi magatartása nagyon különböző. Találomra néhány illusztráció: Török Sándor: „volt bennem egy kis odamenekülés a gyerek-irodalomba” (Kritika 84/2.); Weöres Sándor: „nem hinném, hogy lenne olyan témakör, amit a költészet ne vállalhatna”; „Nagy Lajos szorongásos, üldöztetési mániával megvert ember volt” (Zelk, Kritika; 86/12); Lengyel Balázs: „a szellemi kizárólagosság-igény a népi írók mozgalmában is előfordult” (Kortárs, 87/4.); Mátyás: „zsenge marxizmusát mindenki ezzel a lappal szemben (Újhold) gyakorolta” (Kortárs 86/3); Szabó Magda: „s... nem őrzöm, mint kitüntetést, a bántást” ... „folytattam az írást a kizárólagos hallgatás alatt is” (Kortárs 84/2); Kálnoky László: „a fordítás akadályozott a versírásban” (Kortárs 84/8). Egyik idézet sem cáfolja Domokos állításait, hogy pótolhatatlan veszteség érte irodalmunkat, történetében nem először. A mennyiségi hasonlítást azonban alaptalanul végzi el a szerző: irodalmunk egyik veszteséges korszakáról sem mondhatjuk felelősséggel, hogy ott, akkor kisebb érték veszett el. A centralizáció határfoka volt nagyobb, de Szabó Magdával lehet egyetérteni, aki az idézett helyen azt is mondta: „az ötvenes évek fojtó levegője kötelező volt és kollektív”. Bár igaz, hogy az egyik oldalon az önhibájukon kívül elhallgattatott íróáldozatok voltak, az nem valószínű, hogy a másikon pedig csak az értékellenes, minőségre süket „álombakók” álltak. Akik az irodalompolitikát végrehajtották, nemcsak önmagukért taktikáztak. Gondolhatták esetleg azt, amit Pándi Pál 1980-ban így fogalmazott meg József Attiláról szólva: „Meggyőződés, hogy ha valami a költészetben, művészetben klasszikus szinten jelenik meg, az a valóságban van vagy lehet. Olyasmi nem jelenhet meg klasszikus szinten a költészetben, ami nem lehet: olyan igen, ami nincs még, de a lehet dinamikája benne kell legyen...” (In: „A lét dadog, csak a törvény a tiszta beszéd”. ELTE, 1980. 342. o.)

CSEERHALMI ZSUZSA

LENGYEL BALÁZS: EGY MAGATARTÁS TÖRTÉNETE ESSZÉK

Lengyel Balázs negyedik esszékötete, noha nem válogatott gyűjtemény, nem évfordulós tisztelgés szerzője előtt, több okból is összegzésnek hat és e kritikusi pálya átgondolására készlet. Először is: itt van a cím, *Egy magatartás története*, amely mindjárt visszatekin-

tést, számvetést ígér, és jóval személyesebb, mint a korábbi, eltávolító-objektíváló kötetcímek: *A mai magyar líra* (1948), *Hagyomány és kísérlet* (1972), *Verseskönyvről verseskönyvre* (második, bővített kiadás 1982). A mostani nem ilyesféle „irodalomtudományi” cím. Miféle magatartás története? És mi a története? — kérdezi az olvasó; a szerző pedig címével azt mondja, hogy írásait voltaképpen és lényegüket tekintve a kritikus szellem szubjektív és egyszeri történetének kell olvasni.

Kritikus magatartása természetesen történetéből — az írások sorából — ismerhető meg. Nem árt előljáróban aláhúzni, hogy valóban *kritikus* magatartásról van szó: szubjektivitásában is elfogulatlan, az értékteremtésre figyelő és ebben a maga módján, tapintatosan segíteni szándékozó magatartásról. Számos nagy példa tanúsítja, hogy az efféle, szerkesztői szemléletű, kortársi bírálat irodalomtörténetté válhat, és a Nyugat harmadik nemzedékének, valamint az Újhold alkotónak pályáját kísérő esszéivel Lengyel Balázs már belépett ebbe a rangos nevet — például Gyulai Pált, Schöpfung Aladárét — fölvonultató társaságba.

Mindez annál is tiszteletreméltóbb, mivel e magatartásnak a története korántsem mondható nyugalmasnak vagy éppen szerencsésnek. A „történet” egyébként a kötet elején és végén közvetlenül, vallomásszerűen megfogalmazódik. A kötetnyitó négy Babits-esszé közül az első, *A Babits-élmény nyomában*, a címnek megfelelően nem Babitsról, hanem Lengyel Balázs Babbitshoz kötődéséről, ízlésvilágának kialakulásáról szól, arról, hogy a Nyugat, az érett, már komoly múlttal rendelkező Nyugat hogyan formálta a fiatal humán-gimnazista irodalmi belvilágát. Többszörösen jelképes, hogy Babitscsal foglalkozó írások állnak a könyv élén. Babits jelentette az irodalmi eszmélést, Babits szelleme állt az *Újhold* mögött, és Babits szelleme irritálta a kultúrpolitikát, amely, mint erről a kötetzáró beszélgetés Kabdebó Lóránttal kitér, a lapot betiltotta és a szerzőket kényszerű hallgatásra ítélte. És, persze, Babits szelleme jelölte ki az ízlés és minőség, a belső koherencia és kifelé nyitottság igényét. Sajnálatos tény, hogy pályája során Lengyel Balázs mindennek erőszakos ellentétével találkozott, kiszorított abból a térből, amely indulása szerint megillette volna. Harmincesztendősen kiadott első esszégyűjteménye a Halász Gábor nevével fémjelzett kritikus nemzedék méltó örökösének mutatta, az ezt követő bő negyedszázad azonban ahhoz is alig volt elegencső, hogy a megtűrtiségből előlépjen. Az ilyen dolgok nemigen tehetők jóvá, történjék bárkivel, függetlenül ízléstől és vonzáskörétől, és ezt meg kell jegyezni akkor is, ha közben örülünk, hogy több évtizedes tetszhalálából antológia formában újjáéledt az *Újhold*.

Hogy a jóvátehetetlen veszteség mit jelent és mennyire mérhető, azt természetesen tudjuk Domokos Mátyásnak épp az *Újhold évkönyv-*

ben (1985/2) megjelent tanulmányából. Hogy ez miért merül föl Lengyel Balázs munkásságával kapcsolatban, arról lenne szó a továbbiakban.

Nevezetesen arról, hogyha valaki a címben ígért belső történet hatására megpróbálja *kötetként*, tehát nem csak kritikai esszék sorozataként, szemelgetve olvasni Lengyel Balázs új könyvét, hamar rájön arra, hogy az duplafenekű bőröndként működik. Látszólag irodalmi tanulmányok követik egymást, valójában a Tanulmányok, Verseskönyvről verseskönyvre, Ifjúsági irodalom, Alkalmak, Dokumentum című fejezetek mélyén ott húzódik az a bizonyos áttételesen elmondott történet, amely, mintegy csattanóként, közvetlenül is elhangzik zárásképpen. Ideérve, ezen a ponton, ez a könyv tehát nemcsak önmaga, hanem egy kritikusi pályáiv foglalat; nem lehet úgy olvasni, hogy nem hasonlítjuk az eddigi teljesítményhez.

Innen nézve, mint recenzens, többé nem azt tartom feladatommak, hogy kritikai véleményt formálja Lengyel Balázs kritikai nézeteiről, egyet értek vagy vitába szállják egy-egy író, mű értékelésével. Az előbbiek miatt amúgy is elkerülhetetlenül kettős jelentést kap minden ilyen passzus: „Babitsot félremagyarázás vette körül egy fél életen át; és ez teremtett műve körül keserves csendet a halála után vagy három évtizeden keresztül. Az életében való félremagyarázást nagyjából indokolni lehet Babits felfokozott filozófikus szelleme és a szélesebb magyar olvasóközönség intellektuális fogékonysága erős, fokozati különbségével. A szellemi kiválóság, magasabbrendűség tagadhatatlanul idegenség is. Többnyire taszító hatású, mint az anyagi részecskék ellentétes elektromos töltése.”

A főcím és az alcím kettősségében olvasni e mondatokat — persze, árnyalatok kérdése. De ő maga is efféle árnyalatok között igazodik és igazít el ízlésvilága és minőségeszménye segítségével. És épp ennek az ízlésvilágnak és minőségeszménynek az ismeretében vélhetem úgy, hogy az eddigi négy kötet egyértelműen jelöli ki egy ötödik helyét. Négy könyv: az ember szinte úgy látja, mint egy vers négy strófáját. Az elsőre a harmadik felel, mindkettő a kortársi líra körképe. Beosztása, tartalma szerint az új könyv a *Hagyomány és kíséreltet* rokon, amennyiben szélesebb irodalmi körképet fest, hátrébb is lépve az időben, irodalomtörténeti szemmel nézve azt, amit kritikusként már megvizsgált.

E kétszer kétféle gyűjtemény így is páratlan; az elmúlt negyven év költészetének nincs kritikusa, akinek ennyire átfogó lenne a működése. Idestova negyven éve jelentette meg lengyel Balázs azt az akkori *A mai magyar lírát*, és azóta gyűjti, rendszerezi és teszi közzé tudós céduláit: a *Verseskönyvről verseskönyvre* kritikáit. Közben feldolgozta az elődök, Babits Mihály, Füst Milán, Kassák Lajos, Szabó Lőrinc líráját nemzedéke szemszögéből tekintve, írt általános, líraelméleti

kérdésekről (*Mire jó az alma?* — Érthető-e a mai költői nyelv?), és megírt néhány nagyszabású tanulmányt, pályaképet Rónayról, Jékelyről, másokról. A *Verseskönyvről verseskönyvre* „céduláiból” hasonló pályakép kerekedik ki Weöresről, Illyésről, Kálnokyról, Vasról. Vagyis lehetetlen észre nem venni, hogy Lengyel Balázs tolla alól lassan egy húszadik századi magyar líratörténet születik. Úgy vélem, egyelőre résztanulmányokban, „cédulákon”. Egy nagyívű, megtörettetése ellenében is kibontakozott kritikusi pálya betetőzése előtt állunk. (Magvető, 1986.)

FERENCZ GYŐZŐ

KÉT KÖNYV OSVÁT ERNŐRŐL

A magyar irodalomnak is van néhány legendája. Ilyen a levelezéssel irodalmat szervező, szerepét túlélő Kazinczy sorsa, a Berzsenyit a literatúrába majdnem akarata ellenére besegítő Kis Jánosé, az Aranyt „mint más” élni alig hagyó Szilágyi Istváné. Leginkább élő legenda azonban az Osvát Ernőé. Egyrészt, egyre halványulón ugyan, de hagyományozódik a *Nyugat* szerkesztőjének képe: a Bristol, majd a New York kávéházban megjelenő, sovány, fekete kabátos, korán ősz hajú, papos Osvát Ernőről, aki (a *Hét krajcárt* átnyújtó Móricz emlékező szavait forgatva) minden művet „karvaly horgas ujjakkal, egy morfinista szenvedélyével vett” át, görcsös feszültségben olvasott el, aki állandóan tehetségek után kutatott, akinek (Schöpfungint idézve) „ízlése és ítélete volt a *Nyugat* lelke”; de él egy másik kép is: a kétségek között, egyre növvő bizonytalansággal alkotó szerzőről, aki végül önmagát túlszerkesztve ölte meg magában a kritikust. Az Osvát-legendát azonban hovatovább már alig lehetett „ellenőrizni”. Tanulmányaiból 1945 óta nem jelent meg válogatás, róla, „a rendkívüli irodalmi műveltségű, éles látású és ítéletű, az íróit gyöngéden szerető, finom lelkű, szuggesztív ember”-ről, ahogy Fenyő Miksa nevezte, 1981-ig jószerivel önálló írás is alig volt olvasható. 1981-ben aztán a közönség elé jutott Laczkó Miklós munkája, a *Szerep és mű*, 1985-ben kiadták az *Osvát Ernő a kortársak között* című dokumentumgyűjteményt, 1987-ben pedig megjelent Fráter Zoltán könyve, az *Osvát Ernő élete és halála*.

*

Valószínűleg nem volt könnyű dolga az *Osvát Ernő a kortársak között* szerkesztőinek, Kőszeg Ferencnek és Márványi Juditnak, amikor dönteniük kellett Osvát megidézésének mikéntjéről. Mai

szemmel végigolvasva az 1945-ben megjelent *Összes írásai* című gyűjteményt, még inkább nyilvánvaló, hogy Osvát íróként, kritikusként és teoretikusként nem érte el a maga által eszményinek tekintett színvonalat. Íróként, bár az *Összes írásait* összeállító fivére, Osvát Kálmán az írói jelentőségének elismertetését is kívánta, a hírlapi tárca-szerzők középmezőnyébe sorolható. Gyakorló, aktív kritikusként sem tűnik lényegesen másnak. Nem azért, mert pályája elején, nyilvánvalóan penzumot teljesítve, nem lényeges művekről írt, hiszen ezt Ady is megtette, hanem azért, mert ezekben a cikkekben nagyon gyakran nem képviselt más értékrendet, mint a korszak átlag kritikusáé. A költészetben, Kiss Józsefről és Endrődi Sándorról szólva például a „magyarság”-ot, a „magyar érzés” kifejezését tekintette fontosnak; Herczeg Ferencet — mert „szeme kegyetlenül emberismerő” volt — rendkívül sokra értékelte; Rákosi Viktor tehetségét kevesekéhez mérhetőnek minősítette; *A szegény Dávidkánét* pedig „mindenkinek” olvasásra ajánlotta. De teoretikusként sem tűnik ma már fontosnak. Határozott szerkesztői elveit mindig is következtetesen képviselte, ezért forrósodik föl a hangja a Hatvany Lajossal való vitában és a maga jubileumán elmondott köszöntőiben, de az originalitás igazában sem ezekben az írásokban, sem más cikkekben nem bizonyul alapvető megkülönböztető vonásának.

Köszeg Ferenc és Márvány Judit nagyon pontosan értékelték ezt, és éppen ezért nem az író, a kritikus vagy a teoretikus Osvátot mutatták föl döntő mértékben kötetükben, hanem a maga írói-kritikusi szintje felett dolgozó szerkesztőt, a „szerkesztők szerkesztőjé”-t, ahogy Tersánszky Józsi Jenő nevezte a modern magyar irodalom meghatározóan fontos szervezőjét. Ezt úgy tették meg, hogy — a Márványi Judit írta eligazító előszó után — Osvát legfontosabb írásait, leveleit, cikkeit, a róla szóló emlékezések, emlékezésedek, naplórészletek, tanulmányok kíséretében közölték. Ez utóbbiakban pedig nemcsak az alkotó Osvát megidézése volt a cél. Sokkal inkább az Osvát-jelenséget akarták érzékelhető közelbe hozni. Ezért Osvát, Ady, Hatvany, Babits, Szini Gyula, Lukács György és mások egymáshoz szóló leveleiből közöltek bő válogatást, melyekből a *Nyugat* történetének fontos mozzanatai kerekednek ki. Részletek olvashatók Móricz, Tersánszky, Kassák emlékezéséből, Osvát, Fenyő Miksa és Babits levélváltásából, egy Lukács Györggyel, Fenyő Miksával készített interjúból például, amelyekből az érdekeltek pályájáról, gondolkodásának alakulásáról vonhatók le következtetések. És nem kevésbé fontosak az Osvát személyiségére vonatkozó írások. Füst Milán naplója például, melyben Osvát vívódásai is megjelennek, s melyben a folyóirat belső köreit jellemző véleményeltérések is hangot kapnak, meg Reichard Piroska feljegyzései, többek között Osvát véleményéről a kezdő Illyésről, Elek Arturról, és a Gyulai Mártával való levelezése,

az öngyilkosság előtti legutolsó kártyával, melyben a meghívott halál pillanatában tegezőre váltva a megszólítást tesz hitet Osvát a címzett mellett, aki néki „legjobban tetszett” e földi világban.

Az *Osvát Ernő a kortársak között* című kötet így lett több és fontosabb, mint akár egy nagyobb válogatás az eredeti művekből, vagy az összes fellelhető műveknek akár egy bővített kiadása is.

*

Az Osvát-legenda teljesebb megértéséhez azonban (a műfaj természeténél fogva) közelebb visz Fráter Zoltán alkotása, a Nyugat-Európában egyre jelentősebb teret foglaló, nálunk érdemtelenül háttérbe szorult műfajban, biografikus monográfia-formában megjelent könyv, az *Osvát Ernő élete és halála*.

Mindenekelőtt anyag- és adatgazdagsága okán. Fráter Zoltán ugyanis nemcsak az Osvát Kálmán által összeállított 1945-ös gyűjteményre támaszkodott, hanem a folyóiratokból: a *Magyar Kritikából*, a *Hérből*, az *Országos Hírlapból*, a *Fővárosi Lapokból* fölkutatót még lappangó műveket — szám szerint 12 bírálatot, tanulmányt és több aforizmát —, s ezzel jelentősen megnövelte a különben tételeiben nem nagy, megidézésre kerülő életművet. Az általa megtalált írások segítségével a kritikus Osvát munkamódszerének egy eddig ismeretlen oldalát tudta dokumentálni.

Osvát, aki az alkotást mindennek fölött tisztelte, tisztában volt azzal, hogy kimerítő, végleges bírálatot egy műről nem lehet mondani. A mű, mely — Gadamerrel szólva — „az elidőzés és az értelmezés kimeríthetetlen tárgyát nyújtja az élvezetnek és a szemlésnek”, egyszerre, egy időben Osvátnak is több arcát mutatta. Éppen ezért az induló kritikus kedvelt módszere lett, hogy ugyanarról pár nap eltéréssel, két különböző kritikát is írt. A „kritikapárosok” megléte, a lényegben egyezésük és megközelítésben különbözőségük azonban az is jelzi, milyen kétségek közepette születtek az írások már a pálya kezdetén is. Ez a Fráter Zoltán által fölfedett tény adja a később cédulahalmokat gyártó, de tanulmányt nem író, egy-egy bírálatot évekig ígérő, de soha el nem készítő Osvát magatartásának a személyiségben rejlő magyarázatát. De fontos jellemzője a könyvnek az anyaggazdagság másként is. Fráter Zoltán minden elképzelhető gyűjteményben, visszaemlékezésben, levelezésben fölkutatta a választott hősre vonatkozó tényeket. S mivel a *Nyugatot* és annak elődeit szerkesztő Ostvát majd mindenütt és mindenkiel kapcsolatban volt, aki a század első negyedében az irodalomhoz kötődött vagy csapódott, ezért ez óriási anyag mozgósítását jelentette. Nemcsak az Osváthoz közel álló Ambrus Zoltán, Füst Milán, Tóth Árpád életművének aprólékos számbavételét, de a vele nem egyforma hőfokú személyes kapcsolatban volt Ady, Babits, Karinthy hagyatékának vagy éppen-

séggel majdnem állandóan vitapartner Hatvany Lajos írásainak az áttekintését is. Az így birtokba vett tényeket Fráter Zoltán természetesen megrostálta. Gellért Oszkár visszaemlékezéseiből például csak a szűk adatokat hasznosította. Más esetben két forrást is egymás mellé tett, egy-egy adatot több helyen is ellenőrzött. Gesztus értékű, de mindenképpen sokat mondó, hogy a jeltelen sírban nyugodni akaró Osvát nevének a temető helyrajzi könyvében való elírását is rögzíti és közli.

A könyv másik jellemzője a mértéktartás. Fráter Zoltán nem röpti valótlan szellemi magasságokba hőjét. Egyrészt demonstrálja Osvát nem eléggé teljes világirodalmi tájékozottságát, egyes kortárs szerzők — köztük Ady — megítélésében való bizonytalanságát, aránytévesztéseit. Másrészt, elfogadva Németh László és Lukács György megállapítását, pontosan jelzi, miként maradt állandó egész pályáján Osvát értékrendszere. Harmadrészt pedig dokumentálja: az új irodalom egyik legfőbb organizátora elméletileg nem volt különösen érzékeny, képzett irodalmár. A századvég kínálta irodalmi-gondolkodói lehetőségek között Osvát ugyanis nem túlságosan sikeresen választott. Ösztönösen Péterfy személyéhez vonzódott. Pályakezdként megvásárolta összegyűjtött munkáit; Elek Artúrral, aki Péterfy tanítványa volt, rengeteget meséltetett magának az egykori mesterről; öngyilkossága előtt sokszor gondolt rá; benne is, magában is a „lélek szakadéka”-t érezte döntőnek. De nem követte Péterfy tájékozódását, nem érdeklődött elméleti igényrel a kortárs német és francia filozófák iránt, nem törekedett „európai együteműség”-re, amint azt (Németh G. Béla szerint) Péterfy megtette. A kínálózkodó lehetőségek közül látványosan Gyulai Pál és Riedl Frigyes gondolatrendjéhez igazodott. Az esztétikai elveit 1867 előtt kialakító Gyulaihoz hasonlóan ő is el akarta választani az irodalmat a politikától; az egyéniséget — Riedl Frigyes módján — mindennél többre értékelte, az alkotásban az egyéniség meglétét és megnyilvánulását tekintette döntőnek. Így lett Osvát esztétikai vezéreszméje a hagyományörző műveltség, a célját önmagában (vagy ahogy gyakorta nevezte: a „megcsináltság”-ban) tekintő irodalom-felfogás, a harmóniára törekvés és az egyén tisztelete.

A felsorolt elvek és az önmagához való ragaszkodás a kritikus Osvát Ernőt némiképpen elzárták a modern világirodalom befogadásától, a szellemtörténeti és a prestrukturista irányzatoktól, a bölcséleti igényű kritikától. De fokozatosan megnehezítették majd lehetetlenítették számára a szerepéhez mért részvételt a kibontakozó új irodalmat kísérő vitákban is. Ahogy halad előre az időben a *Magyar Géniusztól* a *Nyugat* felé és tovább, úgy válik nyilvánvalóvá, hogy irodalom értelmezése és a kvalitás tisztelete az elvi irányító szerep vállalásához már semmiképpen nem elégséges. Fráter Zoltán, aki

„egy korszak és egy magatartás összefonódó történeté”-t akarta megírni, Osvát pályájának belső logikáját és a valóságot tisztelve arra kényszerült, hogy az idő múltával egyre inkább a magányosságban jellemezze hősét. Nem hamisította meg a történetet. Pontosan érzékeli, hogy mikrofilológiai akribiával esetleg sorjáztatni lehetne a szerkesztő közszerepléséről adatokat például a Tanácsköztársaság idejéből, ez azonban csupa-csupa esetlegesség. A *Nyugat* szempontjából fontos 1911–1912-es Hatvany–Osvát polémiát, és kisebb mértékben az 1927-es *Írástudók*-vitát leszámítva Osvát kívül rekedt a nagy elméleti csatákon. Az ő életében „a” műalkotás a *Nyugat* szerkesztése lett.

A tárgyi hűsége, mértéktartásra törekvő Fráter Zoltán éppen ezért a folyóirat szerkesztésének módját állítja könyve középpontjába. Ezt a szövegformálás eltérő voltával is jelöli. Míg a pálya kezdetéről, a kritikusi évekről szólva az összefoglalás és a leírás módszerét választja, az anyag rész lényegéből következően időrendben sorolja a tényeket, addig a folyóirat-szervező munkáját az időrend mellőzésével, az elemzés és értelmezés eljárásával foglalja szavakba. Két jellemző formulát általánosít: a „műterem-beszélgetés”-t és az írónevelest célzó „kertész szerep”-et. A „műterem-beszélgetés”-ben a szerkesztés apró munkája realizálódott. Osvát kemény következetességgel, a kortársaktól emlegetett etikai könyörtelenséggel szerkesztette a lapot. Az elképzelése szerinti mértéken alulira sikerült műveket nem engedte be a hasábkra. Számtalanszor elutasította például a kiadó, Hatvany Lajos írásait. Egy alkalommal elhárította egy kevésbé sikerült Móricz-regény közlését. Másszor a művekbe nem illő részleteket távolította el. De a megformálás módját is befolyásolta. Mondatokat törölt a kéziratokból, egy-egy mellékmondatot a kötőszóra zsugorította, jelzőket cserélt vagy hagyatott el. A „műterem-beszélgetés”-ekben néha konzervatívnak tekinthető ízlése is megnyilatkozott. Érdekes tény — és valószínűleg ebben rejlik a beszélgető vitathatatlan jelentősége —, hogy a más értékrendben alkotók majd minden esetben komolyan számoltak szavaival. Erről tanúskodik találkozásukra emlékezve Kassák Lajos maga is az *Egy ember életében*.

A közfigyelem már a saját korában is leginkább az irodalom keretének tekintette Osvátot. Az 1923-as ünnepen, a szerkesztő irodalmi működésének huszonötödik évfordulóján, a visszaemlékezők is leginkább a rügyeket figyelő, palántákat ápoló, óvó, a nemesítő kertész motívumrendszerével ünnepelték őt. Fráter Zoltán nagy apparátussal dokumentálja, milyen eltervelt stációi voltak a szerep elképzelésének és megvalósításának. Ez ugyanis semmiképpen nem merült ki a vidéki lapok olvasásában, a tehetségesnek gondolt szerzők fölku-
tatásában, gyors közlésében és további munkára biztatásában. Osvát rendkívüli érzékkel mindig a korszakhoz igazította szerep-felfogását. 1908-ban és közvetlenül utána, amikor a *Nyugat* megerősítése volt a

cél, a folyóirat első nemzedékének alkotói köré védőbástyát vont. Az 1920-as években, amikor a lap fönmaradása az egyetemes magyar irodalom érdekeit jelentette, szintén az írók védelme, érzékenységük intézményes óvása lett számára a legfőbb feladat. A stabilizálódás és az újra konszolidálódás után azonban a „kertész-szerep” módosult. A tehetségek konfrontációja, az író tábor kiszélesítése vált fontossá. Osvát ennek megfelelően változtatta magatartását. Az első közlések okozta eufóriát az írások elfektetésével, a szerzők szellemi tréningjével, feladatok megfogalmazásával és számonkérésével váltotta föl. Az írókat „nevelte”, hogy a publikumot befolyásolhassa.

Fráter Zoltán a „kertész-szerep” és a szerkesztői lét lehetőségeit, határait, diadalait és kudarcait rendkívül árnyaltan mutatta be. Osvát halálba vezető útját is sokoldalúan indokolja. Határozottan fölmutatja az 1925 után induló fiatalok fokozatosan erősödő fanyalgását a *Nyugattal* szemben. Részletesen tárgyalja Osvát személyes életének tragédiáját: lánya betegségét, vele párhuzamosan az apa halálra készülődését. Inkább csak jelzésekben, de úgy igen, utal arra is, hogy az elveit a korhoz igazítani kevésbé kívánó, az avantgárd dal szemben például elutasító magatartást tanúsító Osvát maga személyesen is veszített vonzerejéből. Emberi sorsa a lap időszakos erőtlenedése, a nagyobb formátumú és a lap szerkesztésében egyre inkább részt venni kívánó Babitscsal szemben a szerkesztői presztízs viszonylagos csökkenése együttesen vezetett el ahhoz, hogy (Kassák verséből véve a szavakat) „szörnyű bánatokkal és egy darabka ólommal a szívében” Osvát Ernő eltávozzék a földi világból.

*

Az *Osvát Ernő a kortársak között* és az *Osvát Ernő élete és halála* — folytatva a Lackó Miklós tanulmányával kezdett sort — bizonyára újból ráirányítja a figyelmet a *Nyugat* szerkesztőjére, de az őt körülvevő világra, s egyáltalán arra a szellemi környezetre is, melyben rajban röppentek föl a tehetségek, ahogy egyik írásában Babits jellemezte ezt a kort.

SIPOS LAJOS

RÓNAY LÁSZLÓ: „KI VOLT EZ A VARÁZSLÓ?”

Rónay László „montázs-könyve” — alcíme és tartalma szerint: Kosztolányi Dezső a vallomások és emlékezések tükrében — azon túl, hogy a nagyközönségnek szóló értékes kalauz, a Kosztolányival „főhivatásúan” nem foglalkozó irodalmár „céh-tagok” számára is

lelkiismeretébresztő munka. Vajon ki-k tudja-e eléggé, hogy „Ki volt ez a varázsló?” A mintegy kétszázhatvan könyvlapnyi válasz értéke túlmutat önmagán. Továbbgondolásra késztet. Így a krónikási feladaton túl, a magam részéről ennek a késztetésnek a hatásáról szintén szeretnék — ha töredékesen is — számot adni.

*

A gyermekkor és a kora ifjúság történetei is a majdani költő portréját árnyalják. Így Rónay — a homo aestheticus Kosztolányit felragyogtató — szép esszéje után, az adatok, adalékok önértékénél jelentesebb értelmet kap a virágvasárnapi születés, a kisgyerek követelése, hogy nagyapja adja kezébe a holdat, vagy a haláltól riadó kisfiú bemutatása. Aztán a gyerekkor szerelmei, első versei — így a *Vers Szandának* —, és naplókezde tizenöt évesen — ahogy Kosztolányi Dezsőné férjéről szóló könyvében mindezt elénk tárja. Majd Rónay László — a szemelvényeket rendre *könyvvé szövő* — összekötő szövege nyomán eljutunk a nyolcadik gimnazista Kosztolányi — Dér Zoltán megírta — gimnáziumi kicsapatásához; hogy a drámai fordulat után Juhász Géza tollából értesüljünk a szülőváros, az édes mostohaanya és Budapest, a mostoha édesanya — a költő lelkében mindvégig nyomot hagyó — kettősségről. Hogy a helyszínváltás során — s ez már elsődleges irodalomtörténeti-történelmi krónika —, Kosztolányi saját érzékletes előadásában ismerjük meg Négyesy professzor magyar stílusgyakorlatainak izzó hangulatát, sokban előremutató színpétét, amint azt professzoráról írott nekrológiájában (Új Idők, 1933. január 22.) bemutatta. Mint ahogy tanulságos az első alapos önéleplezése, Babitshoz írott, 1904. november 20-i levele is, amelyben már ott tudhatjuk azt az életérzést és ars poeticát jelentő *múltba kapaszkodást*, amely nélkül létre nem jöhetett volna — egyebek közt — sem *A szegény kisgyermek panaszai*, sem *A bús férfi panaszai* múltba révedése; „mert ami elmúlt, az csodásan kísért az én dalomba még...” Hogy aztán a sikeres, Nietzsche-rajongó költő-újságíró Kosztolányi — Rónay bemutatta — izgalmas portréja megismerésével érkezzünk el az első kötet megjelenéséhez.

*

A *Négy fal között* fogadtatását illetően kétségtelenül időben is a legmesszehangzóbb bírálat az Adyé volt, amely Kosztolányit — joggal mondja Rónay László a költőről korábban írott kismonográfiájában —, az 1928-as Ady-revízióig kísérhette. De most a kötetben újraolvasva az Ady írta kritika egészét, az ironikus felhangoknál erősebbnek tűnt az ifjabb pályatársnak szóló elismerés, s ekként feltételezhető: talán ha bárki mástól kap Kosztolányi ehhez hasonló kritikát, még boldoggá is teheti. De hogy attól a költőtől kapta, akit úgy látott,

ahogy a Babitsnak szóló, 1906. február 19-i levelében lefestette, *ezt* nem tudta elviselni.

A művek, kritikák, s az életrajz, mint a könyvben mindig, áthatják egymást. Így a már messze nyilvános költői indulás nyomán felfénylik előttünk egy békebeli, lázas ifjúság. Látjuk a Rómában hírül vett szerelmi csalódás szenvedőjét, a kávéházban szivarozó, szesz nélkül is lobogó bohémet, amint a képek Rónay tollrajzából Illés Endre — a színikritikus Kosztolányiról szóló — esszéjébe váltanak át. S mindehhez — túl az életrajzon, így házasságkötése felesége által megírt történetén —, újra és újra hozzátartoznak a művek. Ekként *A szegény kisgyermek panasza*; Karinthynek a ciklusról írott, mély beleélőkészséget tanúsító esszéje; s a *Modern költők* elé írott Kosztolányi-vallomás a műfordításról.

*

Szinte drámai, amint Rónay esszéjéből elénk lép az 1919 körüli Kosztolányi. Akit nem politikai meggyőződése, hanem az elesett, szegény emberekkel való együttérzés hoz közel egy időre a kommunához, s akit azonosuláshiánya és érzelmi ingatagsága távolít majd el tőle. Mindez persze nem elégséges alap az *Új Nemzedék*ben vitt szerepének megértéséhez. Amely szerepvállalás legfőbb, úgyszólván kizárólagos okát — s ennyiben hadd egészítsük ki a könyvben foglaltakat —, ő maga mondta el Fenyő Miksának. Azért tette, amit tett, mert *félt*. S ha ehhez felidézzük a Rónay bemutatta korábbi hipohondert; az érzelmeiben oly labilis embert; s beleképzeljük 1919–1920 ellenforradalmi Magyarországnak — a forradalmak idején bármi szerepet vállalók számára éppen nem veszélytelen — világába, bizony összeáll a kép.

Katartikus azonban a költő *írói munkájával létrehozott*, őt a mélypontról elmozdító számvetésének — a könyvből kitetsző — története. Bohuniczky Szeffi emlékezése bemutatja a két átmeneti partner, Szabó Dezső és Kosztolányi (Neró és Britannicus, Seneca) kibékíthetetlen *alkati* ellentétét; hogy aztán Kosztolányiné könyvéből megismerjük a költő lelki konszolidációjának folyamatát, a *Pesti Hírlap*nál töltött munkás korszakot. És nem csekély élvezet újraolvasni Thomas Mann levelét, amely a *Neró* 1924-es, német kiadásának bevezetőjéül szolgált. Vagy Alszeghy Zsolt ama fejtegetését, amely a Rilke-örökséget mutatja be *A bús férfi panasza*iban, s amely az *Irodalomtörténet* 1925. évfolyamában jelent meg. Mint ahogy tanulságos az a konzervatív beállítottságú, árnyalt és mély elemzés az *Aranyáskányról*, amelyet Dóczy Jenőtől idéz a könyv (Napkelet, 1926. II.). S Alszeghy és Dóczy kritikája egyszersmind felveti a kérdést: mi tette lehetővé Kosztolányi — legtöbb nyugatos társánál lényegesen könnyebb — konzervatív befogadását?

Azért mégis saját szellemi hazájában, a modern magyar irodalom kortárs és kései apostolai igehirdetéseiben él elevenen a Kosztolányi-mű. Így Rónay György nagyszerű Pacsirta-elemzésében, amely a modern lélektan és a keresztény etosz kettősségében mutatja fel a regény alapkérdéseit; vagy Nagy Endre „Bevezető conférence”-ában, amelyet a Nyugat Kosztolányi-estjén mondott. Az *Édes Anna* pedig végképp vízvázasztót jelentett közte és a konzervatívok között, ugyanígy, hogy még az emigráció is megenyhült iránta.

*

S elkövetkeznek a költő *számadásai*. Így, többes számban. A költői egyéniség szélsőséges védelme (Ady-pamflett), a sztoikus klasszicista szemlélet nagyszerű megjelenítése (*Marcus Aurelius*), s ami már a „koldus imperátor”-ról szóló versben is benne rejlik; az örök magyar azonosulás fenséges felmutatása (*Életre-halálra*). Mindehhez pedig, akár *Esti Kornél*-hoz is, megannyi újabb és újabb életrajzi adalékot kapunk.

Estihez azért a legfontosabb adalékot Kosztolányitól idézi Rónay László. „A költőt nem a valóságban kell keresni és nem is a műveiben, hanem valahol a kettő között. *Trágya* neki a valóság, de nem a *tár-gya*.” (*Három arckép*) Hogy aztán Rónay György esszéjéből, a *Boldog-szomorú dal* kettőssége révén értsük meg a Kosztolányi-Esti-társulást. S amit mindehhez Rónay László hozzáad, nem kevésbé jelentős. Így a Babits—Kosztolányi ellentét újbóli megvilágítását *Esti Kornél* tükrében, amelyhez annyit tennénk hozzá: lehet, hogy Kosztolányi nem Babits *Esti Kornél*-ról készült kritikája miatt írta meg *Esti Kornél énekét*, ám hogy e műve, úgyis, mint ars poeticája, ama babitsi, „mélybeszálló” esztétika ellenében született, amit az egykori közeli költőbarát már az *Atlantis*ban megfogalmazott, az e vers és *Esti Kornél éneke* ellentétes értelmű *búvár-metáforájából* is kétségtelen. S ha kézbe vesszük Rónay jóvoltából most újra a homo aestheticus vallomását (*Magamról*), minden lényeges ottani megnyilatkozásban látnunk kell e két ember — Babits Kosztolányiról írott nekrológ-esszéjében is hangsúlyozott — összetartozását (a magyar nyelv ügye; a mű, mint egyetlen érv; az elefántcsonttorony piederstálra emelése; pártok, jobb- és baloldali kategóriák elutasítása és egyebek tükrében); de látnunk kell azt a fényekkel mérhető távolságot is, amit e két pálya csillagrendszere között be kell járnunk.

*

Az utolsó évek felelevenítése — érthetően — a legdrámaibb. Kosztolányiné visszaemlékezése az első műtetre egyben megadja egy kései Kosztolányi-vers, a *Kivégzés* keletkezéstörténetét, ha erre nem is találunk a szövegében utalást. És még két izgalmas verskeletkezés-törté-

net, amint Tolnai Gábornak a könyvben idézett szép visszaemlékezéséből ez kitetszik; a *Szellemidézés a New York kávéházban* és az *Ének a fiatalokról* genezise; noha az utóbbi inkább csak rávetül az egykori ifjú bölcsész lélekállapotára.

A művek persze amúgy is újra és újra áthatják az élet történéseit. A *Számadás* szonettjeiről a könyv Király István cikkét idézi; a *Februári ódát* és a többi szenvedés-verseket meg a megváltó *Hajnali részegséget* a szerző avatott elemzése, értékelése hozzák elénk; *Összegyűjtött költeményeiről* Halász Gábor nagy esszéjét olvashatjuk, a *Tengerszem* novelláiról pedig Ottlik Gézáét. A költő utolsó szerelmének — Lengyel Balázs összeállította — krónikája kapcsán pedig a kötet egyik legszebb írása, Devecseri Gábor érzékeny elemzése olvasható a *Szeptemberi áhitatról*. És megrázó a végkifejlet drámája, Ascher Oszkár — Kosztolányi-feljegyzésekkel kísért — Nyugat-beli beszámolója a betegség végső szakaszáról és a költő haláláról. Még haldoklásában sem hagyta el őt a költő, a művészlélek.

*

Rónay László „montázs-könyve” egyetlen lényeges hiányérzetet kelt újra és újra az olvasóban. Mikor leginkább felcsigázza az érdeklődést saját esszészövegének erejével — könyve műfajának engedve —, rendre átadja a szót másoknak. Ám e könyve mögött — egyéb idevágó tanulmányairól most nem is szólva — ott áll Kosztolányiról szóló, évtizede megjelent becses kismonográfiája. Ezt és mostani művét *együtt* ajánlhatjuk a költőt mélyebben megismerni kívánó szakmai és a „céhen kívüli” irodalombarát közönség figyelmébe.

MELCZER TIBOR

A REJTŐZŐ KOSZTOLÁNYI (ESSZÉK, TANULMÁNYOK)

A Mész Lászlóné szerkesztésében megjelent kötetben elsősorban a Kosztolányi-évforduló alkalmával született esszékből és tanulmányokból olvashatunk jól válogatott gyűjteményt. Szerepel benne a magyar esszé legszebb hagyományait idéző írás (Sötér István címadó műve), az író megközelítésének új útjait jelző tanulmány (Németh G. Béla tollából), Kosztolányi regénypoétikájának és -szemléletének kiváló elemzése (Szegedy-Maszák Mihály jóvoltából, aki *A véres költő*, a *Pacsirta* és az *Aranysárkány* világát tekinti át), izgalmas „bevezetés” novellisztikájába (Lengyel Balázs műve), analízis az író és

a kor kapcsolatáról (Kiss Ferencnek eddigi alapvető kutatásait sajátos szemponttal bővítő érkezése), egy mélyrétegekig hatoló poétikai vizsgálódás eredményeit összegző tanulmány (Margócsy István tollából), kiváló és az összehasonlítás szempontjaira is figyelemmel levő verselemzések (Bárdos Lászlótól); a Kosztolányi-vershez való viszonyunk változásait végigkísérő vallomást írt benne Nemes Nagy Ágnes, filológiai bűvárlást reprezentáló írást tett közzé Kelevéz Ágnes, s a végére hagytuk a gyűjteménynek talán két legerdekesebb, legeredettebb tanulmányát, Balassa Péter dolgozatát, mely szinte az evangéliumok szegénység-szemléletét idézi vissza az *Édes Anna* központi mondandóját fejtegetve, és Poszler György *A homo ludens hősiessége* című esszéjét, mely a kor legjellemzőbb filozófiai és esztétikai törekvéseinek szemszögétől tekint az íróra, s így rajzol portréjára új vonásokat.

Esszé, mely a maga nemében végérvényesnek mondható, éppúgy választhatja tárgyául Kosztolányi talányos és népszerű életművét, mint esszé, mely tudatosan hangsúlyozza a műfaj-megnevezésből következő „kísérlet”-jellegét (Poszler György alighanem így szándékkal írta tanulmányát), s bár Kiss Ferenc alapvető munkája, *Az érett Kosztolányi*, illetve Dér Zoltán adatfeltáró közlései nagyon sok vonatkozásban tették hozzáférhetővé az író pályaképét és életművének legfontosabb törekvéseit, e kötet is bizonyítja, hogy az igazán nagy írók befogadásának, olvasatának mindig új és új állomásai, változatai lehetnek, minden kor számára tudnak fontosat mondani.

Ha vázlatosan végigtekintjük azokat a tanulmányokat, vallomásokat, közléseket, melyeket az évforduló alkalmával közöltek folyóirataink, rögtön nyilvánvaló lesz, hogy a könyv szerkesztője elsősorban erre a megváltozott befogadói aktusra volt figyelemmel, amikor a válogatás szerencsére nem könnyű munkáját végezte. (Szerencsére, mert Kosztolányival kapcsolatban nagyon sokan mondták el meglátásaikat, gondolataikat, s ezek tekintélyes része alighanem termékenyítően hat a vele kapcsolatos további kutatásokra is.) Alighanem helyet érdemelt volna a gyűjteményben — még a szerkesztő válogatásának logikája szerint is — Thomka Beáta *A metafora, az „érzéki ábrázolat”*, a *sugalmazás narrációja és Kosztolányi korai elbeszélői formái* című elemzése (megjelent az Üzenet 1985. 2—3. számában), Barabás Judit *Pacsirta*-elemzése (*Szerkezet és érték* címmel ugyanitt) és Dér Zoltán valamelyik forrásértékű tanulmánya (az Üzenetben jelent meg például *A motiváló otthon* címmel fontos írása), elismerve, mily sokat tett e jeles filológus a Kosztolányi-életmű teljesebb és hitelesebb megismertetéséért. Bizonyára teljesebb lett volna a gyűjtemény Baránszky Jób László szép írásának szerepeltetésével (*Kosztolányi arca* címmel jelent meg az Új Írás kitűnően szerkesztett Kosztolányi-számban, 1985. 11.), nem kevésbé szép, mely elemzést adott

közre a „Számadás” című kötetben Eisemann György (*Poesis perennis*), s elhangzásakor is izgalmas, tanulságos vita kerekedett Bodnár György *Lélek és lét* című előadásából (mely ugyancsak az Új-Írás jelzett számában olvasható). A vázlatosan felsorolt Kosztolányiról szóló írások mellett az évforduló alkalmával mindegyik irodalomtudományi irányzathoz tartozó tudósok elmondták a maguk véleményét; új, értékes elemekkel gazdagodott a Kosztolányi-filológia is. Persze a *rejtőző Kosztolányi* szerkesztője már csak a kiadó igényeire figyelve is nyilván azok közül az írások közül szedte csokorba a legfontosabbakat, amelyek a tanárokat és a diákokat segíthetik egy teljesebb, „műközpontúbb”, az irodalomtudomány új elméleti felismeréseinek fényében vizsgált Kosztolányi-kép kialakításában. Fontos, méltánylandó szempont ez még akkor is, ha az életműnek és az egyes műalkotásoknak természetes másféle és más irányultságú megközelítési módjait sem szabad kizárnunk, hisz ellenkező esetben ugyanabba a vétségbe eshetnénk, amely bizony hosszú ideig szűkre zárta irodalomtudományunk szemhatárát. Az elfogulatlan olvasó bizonyára hiányolhatja e másféle, a korra, az író pszichéjére, a művelődéstörténeti összefüggésekre is alaposabban kitékintő írásokat a gyűjteményből, mindazonáltal meglehet az az elégtétele, hogy e kötet alapján is kirajzolódhatik előtte egy modern megközelítésű, de teljesnek mondható Kosztolányi-kép, amelyben talán erősebb és érzékletesebb hangsúlyt nyernek a prózapoétikai jellemzők (Szegedy-Maszák Mihály kiváló tanulmányai révén), mint az író lírájának legfontosabb jegyei, holott Kosztolányi mai szinte elsöprő népszerűségében költészetének, kivált az utolsó korszakban született remekműveinek nem elhanyagolható a szerepe. Ezt az aránytalanságot viszont némiképp ellentételezza Balassa Péter tanulmánya, mely az *Édes Anna* merőben új megközelítésére tesz eredményes és az életmű egészére is kiterjeszthető kísérletet: szempontjai például Kosztolányi költészetének vizsgálatában — elsősorban annak expresszionizmusával kapcsolatban — is kamatoztathatók.

Volt olyan, keserű emlékü korszaka a magyar irodalomtudományak, amikor Kosztolányi is a proskribáltak listájára került. Aztán — először talán Vas István jóvoltából — megkezdődött újraértékelése, melyet mind nagyobb népszerűségének időszaka követett, s ez az állapot alighanem ma is fennáll. A Kosztolányitól távolító, majd hozzá közelítő ízlésváltozásnak is megvan tehát ma már a története, erről írja a kötetben Nemes Nagy Ágnes, s joggal figyelmeztet arra, hogy manapság az a viszony is fontos számunkra, amelyet Kosztolányi a halállal kapcsolatban alakított ki, s az a hősiés út is lehet példaadó, melyet végigjárt, míg a szenvedések igazi műremekké kalapálták. Kosztolányi azok közé a szerencsések közé tartozik, akik nemcsak egy kerek évforduló alkalmával keltenek érdeklődést, s

öszöntzik továbblépésre a kutatást. Szerencsére folyamatosan jelen van irodalmi köztudatunkban. Magyarázatának kifejtését részben megtalálhatjuk abban a bensőséges vallomásban, melyet Esterházy Péter mondott el vele kapcsolatban az ELTE XX. századi magyar irodalomtörténeti tanszéke rendezésében tartott tudományos konferencián. S e szüntelen, mind erősebb „jelenlét” irodalomtudományunk egyik adósságára figyelmeztet: mindmáig kevesebb gondot és figyelmet fordítottunk a magyar prózának arra a vonulatára, mely őt valotta és vallja mesterének, melynek ideálja a „tisztá beszéd”, s elutasít magától minden „híg locsogást”. Ennek a ma még részben csak virtuálisan meglevő, inkább legendákban élő utókornak felfedezésében, tisztázásában felmérhetetlen segítséget és ösztönzést adnak *A rejtőző Kosztolányi*ban olvasható esszék és tanulmányok, s ez a tény már magában is jelzi a kötet értékét. A higgadt, elfogulatlan, minden értékre nyitott kutatás egyik lehetséges vezérfonalát adja kezünkbe Németh G. Béla, amikor ezeket írja: „Azt kérdi (ti. Kosztolányi) egy keserű-gúnyos jegyzetében: hogy ugyan kinek és hol jelent meg a csipkebokorban a társadalom vagy a nemzet, s kinek és hol adta át a kőtáblákat? Hogy a racionális társadalmi-történeti elemzés elég-e csipkebokornak is, kőtáblának is? Kosztolányi éppen az értelem nevében nem hitt ebben: olyan kérdésekről van szó, amelyeket illetően a tisztességes értelem bevallja illetéktelenségét és tehetetlenségét, ám nem hagyja őket sem irracionális mítoszok, sem racionális lapidaritások martalékává”. Kicsit szkeptikus, de egyensúlyra törő magatartás ez, melyet sosem árt irányítónak elfogadni a hangos elfogulatlanságot hirdető, valójában azonban kizáró jelszavakat hangoztató korokban. Ez is ott „rejtőzik” Kosztolányiban, s ezért is lehet jó segítőnk nehéz korszakainkban. *A rejtőző Kosztolányi* mindenesetre segít megismernünk e nagy író homályban maradt, ám életszemléletté, magatartássá teendő művészi jellemzőit. (Tankönyvkiadó, 1987)

RÓNAY LÁSZLÓ

KÉT KÖNYV KRÚDYRÓL

A magyar regény, vagy szorosabban a széppróza hagyományos értékrendjében Krúdy művészete mindmáig különleges helyet foglalt el. Úgy is fogalmazhatnók, hogy ebben a különlegességben némileg a különállás minősége is benne foglaltatik. E tényért elsősorban Krúdy prózájának sajátyszerűségei felelősek. Már az a körülmény, hogy ebben a prózában nem található meg az epikai szabályosság,

az elbeszélő szándéknak a cselekményességben, egyfajta karakter- és környezetábrázolásban megnyilvánuló evokatív érzéki-logikai egysége, a megközelítések különböző lehetőségeinek nyitott utat. Az egyik, meglehetősen elterjedt értelmezés az író szabálytalan tehetségének összetevőit keresi. Ennek lényege szerint Krúdy voltaképpen nem igazi epikus alkat, a hagyományos elbeszélő attitűd így inkább ürügy pusztán elbeszélő művészete legerőteljesebb összetevőinek érvényesítéséhez, mely az atmoszféra-teremtésben, az alapjában lírai természetű milióábrázolás egyszerre festői és zenei effektusainak szabad, sőt önkényes, lényegében ösztönös használatában nyilvánul meg.

Fülöp László *Közelítések Krúdyhoz* című tanulmánykötetében (Szépirodalmi, 1986) nem az eltérő sajátosságok ilyen értelmű vizsgálatára vállalkozik, hanem a művek világa felől vizsgálódik, az abban szövődő viszonylatokat veszi szemügyre. A különböző időben s nyilván nem egészen azonos céllal készült tanulmányok szemléleti egysége mégis arra enged következtetni, hogy Fülöp rétegvizsgálatnak veti alá Krúdy prózáját, olyan összefüggő tematikai-hangulati, világlátásbeli egységeket különít el, melyek analízisének a nagyobb egység, az életmű értelmezése szempontjából kitüntetett jelentősége van. Hogy a Krúdy-prózában titkok rejlenek, s olyan megérzések, meg-hökkentő mélységek sejlenek fel, melyeket nem lehet egyszerűen a stílus tartományába utalni — ez Fülöp felfogásának egyik lényeges eleme.

Talán éppenséggel az első tanulmány, amely mintegy keretbe foglalja a következőket, mond a legtöbbet, helyenként már-már meg-hökkentően újat Krúdy prózájának egyik rétegéről. *Az epikus mélyvilága* című írás ugyanis ama jelenségek körébe vezeti el az olvasót, amely a titkolt vágyak, gondolatok, érzések tartománya. Krúdy saját-ságos ábrázolási módszere abban is megnyilvánul, hogy egymás mellé rendelt leírások, lírai etűdök, sőt — ahogy Fülöp László találoán jelzi — áriák sorában jellegzetes, sűrű, mindenképpen a kedélyre ható atmoszférát teremt. E szövegeket a hagyományos módon olvasva szinte alig figyelünk fel a tartalmi mozzanatokra, annál is kevésbé, mert a felszíni rétegben a primer közlendő fölött inkább a dallam, tehát valami rejtett vers-szerűség dominál, mintha közbeiktatott prózai költeményként, betétként kellene recipiálni ezeket. Lehetséges, hogy ezért fordul elő sokakkal a monotonia, a látszólag céltalan, sőt a szószaporításra csábító írói pongyolassággal is jelölhető, művészi hibának is felfogható, ismétlődő részekkel szembeni ellenérzés önkéntelen eluralkodása. Kétségtelen, hogy Krúdy saját-ságos prózastílusának, kivált kevésbé sikerült munkáiban, vannak modorosságai, széphangzású üresjáratok. Ezek azonban nem jellemzőek: Krúdyt, egészen egyszerűen, másképp kell olvasni mint a tradicionális realista prózát.

Az ilyen típusú megközelítést sokáig gátolta az a tény, hogy Krúdy munkássága keletkezés-történetileg közel áll a hagyományhoz, s újításának igazi jellege nem mutatkozik meg első látásra. Ha ellenben — mint Fülöp tanulmánya érzékelteti — a látszatra asszociatív, sejtetett jelenségek „kódját” felismerjük, akkor meghökkenítő közlések birtokába jutunk. És ami a legmeglepőbb: a ráismerés érzésével reagálunk Fülöp értelmezésére, hiszen Krúdy hosszasan kacskaringózó asszociációi, sejtetései eddig is fel-fellebbentették a titkok takaróját, ám megrögzött olvasói szokásaink sokunkat meggátoltak abban, hogy az író célzásainak gondolatilag nyomába eredjünk. Éppen ezt tette meg elemző tanulmányába Fülöp, s ha hozzávesszük azt a körülményt is, hogy mintegy összegyűjtötte Krúdynak a „mélyvilágra” vonatkozó, stilisztikailag mindig némileg a sejtelmesség finom kódébe burkolózó jelzéseit, akkor érdekes következtetések lehetségesek táruul fel előttünk.

Ama mélyvilág, melynek kapcsán eddigi sejtéseinket igazolva látjuk voltaképpen nem más, mint az ösztönök, a tudatalatti, az elfojtások oly jellegzetes terrénuma. Így aztán korántsem tetszik véletlennek, hogy a pszichoanalízis tudománya éppen a Krúdytól oly avatottan rajzolt Monarchiában jött létre. Nem állítjuk, mint ahogy a szerző sem állítja, hogy a két tényező, kivált Krúdy és Freud között valamiféle közvetlen kapcsolat lenne tételezhető. Az azonban aligha kétséges, hogy e korszakban figyelnek fel a rejtegetett érzések, a be nem vallott motiváció tényleges jelenlétére, bizonyára nem függetlenül a kor egzisztenciális és erkölcsi viszonyaitól. Az, amit sokszor fojtottnak, fülledtnek érzünk, s amiben a nyers szexualitás csakúgy kifejezésre jut, mint a kifinomult érzékiség, netán az aberrációk sajátos közege — Krúdynál fontos, az ábrázolás folyamataiban rendszeresen megjelenő tényező, világlátásának egyik lényeges eleme.

Amennyiben ezt a mélyréteget az életműben megkülönböztetjük, egyúttal hozzá is köthetjük a többi jellegzetes Krúdy-témához, motívumhoz. Ilyen szemszögből nézve egyrészt egészen más árnyalatot kap Krúdy kedélyesnek látszó nosztalgiája, másrészt, mint az életélvezés sajátos módja, Krúdy gasztronómiai áriái is más értelmezései lehetőséget kínálnak. Krúdy elbeszélő stílusa csakúgy, mint a korszak ízlése általában (szeccszó, Jugendstil) egy bizonyos hajlamot mutatnak az érzéki benyomások iránt. Ezt a dús, nehéz anyagok, az élénk és mély színek, a barokkra visszaautaló formák egyként megerősítik. Az új civilizáció, a növekvő kényelem, a gazdagodó (sőt újjgazdag rétegekkel bővülő) polgárság mind olyan új jelenségek, melyek valamiképpen összefüggenek a városiasodás tényezőivel, s végeredményként egy kifinomultabb életforma új, de hamarosan meggyökeresedő velejárói. Ennek kapcsán viszont eddig ismeretlen foglalkozások,

embertípusok kerülnek előtérbe vagy éppenséggel szorulnak a peremre, tehát létrejön egy más típusú mélyvilág, a szabálytalanul élőké, a különböző bohém figuráké, akiknek szokásrendje, életfelfogása merőben eltér a konvencionálistól. Ez az új szüntelen feszültségben él együtt a tradicionálissal, s Krúdy prózájában voltaképpen ez a feszültség jelenik meg sajátos vibrálással, szüntelen a másik szférába való illúziós vágyakozások formájában.

A táplálkozás gyönyöre mint egyfajta választékos, érzéki öröm jelenik meg ebben a világban, kifinomult módon, egyszerre jelezve az újabb kocsmai-éttermi rituálékat és a vidéki, hagyományos életélvezés iránti szüntelenül újratermelődő nosztalgiaikat. Bármilyen érzékletes módon jelennek meg az ételek Krúdy szakértő „tálalásában”, s erre Fülöp a megfelelő fejezetben számos példát hoz fel, végül mégsem a pusztai gasztronómia dominál e leírásokban, hanem legalább oly mértékben az a miliő, azok a személyek, akik ebben az ősi emberi szertartásban e sajátos színtereken részt vesznek. Az asszonyok, az ételek, az ital, a szórakozások, a társas együttlét nem kevésbé szertartásos alkalmai megannyi impressziói a világból a maga külsőségességében csakúgy, mint interiorizált, bensővé tett módján, melyeket egymásba átjátszó képek, asszociációk jeleznek. Mindezekhez társul a látvány mozzanata, az enteriőröké csakúgy, mint a tájaké, ház- és városképeké. Mondhatni, hogy ezeknek együtteséből áll elő az a sajátos varázs, amely a Krúdy-művek különleges atmoszférája és önálló, mással össze nem téveszthető világa.

Ilyen módon lehetne végigkövetni a különféle Krúdy-motívumokat és színtereket. Ebben a költőiségben a nagyobb egységeknek, így a századvég idejének, s a térségnek, a Monarchiának, a századforduló Budapestjének és a Nyírségnek egyként megvan a maga elkülönülő karakterisztikuma, amely azonban az írói látás és a stílus azonosságában mégis egy összefüggő látomásnak tekinthető. A nosztalgikus visszatekintés, amely a Krúdy-művek alaphangja, némi fátyolozottságot idéz elő, talán ezért van, hogy valamiképpen az elmúlás, sőt már-már az időn kivülség érzetét keltik, a nem-valóságosságban megjelenő érzékletesség intenzív hangulatát teremtik meg. Eme impresszióknak van egy sajátlagos természeti síkja: az ős. A semmibe hanyatlás, a még jelenlevő, de eltűnő jelenség ősi toposza. Nyilvánvaló, hogy az ilyen típusú próza megítélésekor kevésbé használhatók az epikus műfajok klasszikus ismérvei, mint aminő például a jellemfejlődés. Krúdy ad ugyan jellemrajzokat, nem is akármilyeneket, akár vesébe látó íróként is emlegethetnénk, de szinte semmit sem törődik azzal — ezt sugallja Fülöp László is —, hogy milyen módon lettek szereplői olyanokká, amilyennek láttatja őket, múltjuk többnyire belső monológok, recitált emlékek, múltidéző dallamok formájában tárul fel. A lényeg azonban mindig az állapot, az életszerep, melyben

megjelennek, s a mű öntörvényű világa ezt az állapotot, szerepet érzékelteti a tudat és a képzelet hullámozásaival.

Ezek után meglepő, hogy irodalmi közvéleményünkben, jeles előmunkálatok (Szauder, Sőtér tanulmányai) után sem tudatosult kellőképpen Krúdy műfaji újításának jellege. Pedig egyre inkább feltételezhető, hogy Krúdy Gyula szépprózai művészete része annak a nagy megújulásnak, amely a századfordulót követő évtizedekben nálunk és szerte Európában végbement. A kötött prózai formák oldódása nemcsak hazai jelenség, mint ahogy az idősíkok kezelésének megváltozott módja sem. Krúdy azonban mégsem követ pontosan megjelölhető mintákat, valószínűleg nem is törekedett ilyen típusú impulzusok befogadására. Az a tény azonban, hogy írói gyakorlatában, élményeinek és világlátásának engedelmessé szuverén módon valószínűsítette meg új típusú stilisztikáját, példa lehet a sajátos írói talentum korszerűségére. Arra, hogy alkotóként érzi a kifejezés változó formáinak és lehetőségeinek sürgető jelenlétét. Ezáltal válhatott a Monarchia bomlásának és az ezt a jelenséget kísérő életérzések, erkölcsi dilemmák legjobb és legeredetibb ábrázolójává. Ars poeticát nem írt, esszéket, műhelytanulmányokat nem fogalmazott meg, irodalmi vitákban nem vett részt érdemlegesen, ebből származik talán az a spontán megítélés, miszerint inkább ösztönös tehetség volt. Mondhatnók úgyis: csak író volt, ami persze nem kevés.

Fülöp László a Krúdy-szakirodalom áttekintésével zárja tanulmánykötetét. Itt az említett szerzők mellett Czine Mihály, Barta András, Fábri Anna, Katona Béla és mások munkáit is mérlegre teszi. Nincs terünk arra, hogy ezt ismertethessük. Annyit kell hozzátennünk, hogy Fülöp munkája egy nagyszabású monográfia körvonalait sejteti. A különálló tanulmányok között természetesen akadnak nemcsak érintkezések, hanem elkerülhetetlen ismétlések és átfedések is, ez azonban nyilvánvalóan kiküszöbölhető lesz egy végleges summázásban. Fülöp Krúdy-tanulmánykötetét követően jelent meg a Nagy magyar írók sorozatban Czére Béla életrajzot és pályaképet egyaránt bemutató könyve (*Krúdy Gyula*. Gondolat, 1987). E könyv, műfaja szerint, teljes értékű monográfia. Vállalt feladatának eleget tesz: életrajzi anyaga, dokumentációja, a képanyag mind hozzájárulnak ahhoz, hogy Krúdyról minden lényeges információt megkaphasson az olvasó. Czére természetesen nem elégszik meg azzal, hogy pusztán összefoglalja és ismertesse azt, amit a szakirodalom eddig feltárt, hanem a maga álláspontját is megfogalmazza. Elmélyültebb elemzésekre is vállalkozik, ezek a Krúdy-életmű alapos ismeretéről tanúskodnak. Érdemei vannak a szerzőnek abban is, hogy a pálya megfelelő tagolásával, a témák csoportosításával a pályakép érvényes felvázolásához is hozzájárul. A véletlen hozta ugyan ezt a két könyvet így egymás mellé, s ennek az a következmé-

nye, hogy Czére könyve mintegy kitölti azokat a hézagokat, melyek Fülöp tanulmánykötetében a maga más műfajának megfelelően, kutatásainak mai stádiumában hiányként jelentkeznek. Mindez azonban, így együtt olvasva, a véletlen sajátos játéka. A fő dolog az, hogy Krúdyról, életműve növekvő elismertetését példázva, két tanulsággal és haszonnal forgatható könyv látott napvilágot.

WÉBER ANTAL

TVERDOTA GYÖRGY: IHLET ÉS ESZMÉLET. JÓZSEF ATTILA A TEREMTŐ GONDOLKODÁS KÖLTŐJE

„Az Eszmélet valóban szép vers és bizonyos másfajta versek úgy viszonylanak hozzá, mint mondjuk Feuerbach primitív elmélete Marxéhoz!” — idézi Tverdota György elemzése elején a költőnek saját költeményéről adott öntudatos nyilatkozatát, amely akkor s azóta sem bizonyult alaptalannak. Az *Eszméletről* sokan írtak és különösen az 1970-es évek elején, amikor ismét „aktuálisá” vált: önálló kötetek is megjelentek a műről, mint Szabolcsi Miklós és Szuromi Lajos elemzései, az Irodalomtörténeti Közlemények pedig külön „blokkot” szentelt a vers értelmezéseinek. Tverdota György tanulmányára, mely 1983-ban, a *Literatúrában* jelent meg, mégsem csak a „szakma” figyelt, hiszen írása megújította az *Eszmélet*-irodalmat, egészen friss szempontot nyújtva nem csak a vers értelmezéseihez, de az egész életmű újragondolásához is. Tverdótát ugyanis az érdekelte, mit értett, mit érthetett József Attila „eszmélet”-en. Az alapötlet tulajdonképpen „kézenfekvő” volt: a József Attila-i mű címe egybeesik a bergsoni filozófia egyik alapfogalmával, a conscience-szal, mely két lélektani tevékenységet egyesít magában: az értelmet és az intuíciót. Tverdota maga is fontosnak tarthatta e dolgozatát, ha most megjelent tanulmány-gyűjteményének éppen ezt a beszédes címet adta: *Ihlet és eszmélet*. Ezek után szinte természetes, hogy az alcím — *József Attila a teremtmény gondolkodás költője* — rimelni látszik Bergson József Attila által is nagyra tartott könyvének címére, a *Teremtő fejlődésre*.

Tverdota kitűnő érzékkel választotta meg könyvének kettős címét, egyrészt azért, mert érzékelhetővé teszi általa gondolkodásának eszmetörténeti, mentalitástörténeti jellegét, másrészt taktikai készségeiről is tanúbizonyságot tesz, amikor a címekben mellőzi annak tuda-

tosítását, hogy itt nem egy kerek, egész munkáról van szó, hanem gyűjteményes kötetről, melynek tizennyolc tanulmánya közül a legkorábbi 1976-ban, a legfrissebb pedig 1985-ben jelent meg. Kompozíciója már eleve sugallja Tverdota kutatói irányultságát: a három nagyobb egység egyúttal szintézisigényét is bizonyítja: az első részben (*Párbeszéd a korral*) a kortársak József Attila — képeről, véleményéről kapunk áttekintést, a másodikban (*Mesterek és pályatársak*) arról, hogyan és kik hatottak József Attilára, a harmadikban (*Hagyomány és értelmezés*) pedig példákat láttunk arra, hogyan hasznosítja a szerző egy-egy vers elemzésében más irányú kutatásainak eredményeit.

Az első tanulmány alcíme: *József Attila gondolkodói alkata*. Tulajdonképpen egy eddig nélkülözött szempontot érvényesít Tverdota, amikor igyekszik megfogalmazni József Attila életprogramját, amely az alkotás-teoretizálás-közéleti tevékenység hármasságában telt el. A szerző — tudva, hogy a költőt az utókor nem elsősorban életprogramja alapján minősítette — megállapítja, hogy a kutatás hiányai, árnyékai éppen a „másik szellemiség”: a gondolkodói magatartás vizsgálatában mutatkoztak meg, éppen ezért e dolgozat József Attilát teoretizáló szerepében mutatja meg, „nem elszigetelve az eszmélkedést emberi egyénisége egészétől, s főleg költői gyakorlatáról”. A gondolkodói arckép kialakításához a kortársakkal folytatott beszélgetések felidézése szorítkozik, mondván, a versekben tetten érhető műveltségelemek csak a jéghegy csúcsát jelentik, a levelek és az értékezések pedig azért nyújtanak csak kevés támpontot, mert a költő „fogalmait nem definiálja; meggondolását elfogadjuk, azzal a fenntartással, hogy a „definíció” hiányának oka nemegyszer az, hogy a költő a teoretizáláskor is metaforikusan gondolkodik. Ezzel együtt tanulságos, ahogy Tverdota felidézi a kortársak tükrében a költőt, aki vagy „okoskodó emberként” (Fejtő Ferenc) vagy „spekulatív beállítottságú” egyéniségként áll előttünk, „nem lírai költő, képzett, művelt ember akart lenni” (Bányai László). A szerző veszélyes talajon mozog, amikor József Attila költészetének gondolati mozzanatait is a visszaemlékezések kereteibe helyezve értelmezi, s „mint a folytonosan gondolkodó és dialogizáló költő álláspontjának rögzített töredékeit” veszi számba. E „veszély” tudatának megfelelően jár el, s csak néha tulajdonít a feltételezhetőnél nagyobb jelentőséget egy-egy párbeszédnek. A hozzá közelálló kortársak mind rendkívül műveltnek tartották József Attilát s a „gondolat melletti elkötelezettségét” hangsúlyozták. Felmerül a kérdés, vajon nem túloznak-e néha a visszaemlékezők — tiszteletből, vagy mert a maguk bevallott vagy be nem vallott szerényebb intellektusával közelítették meg? Tverdota maga is látja ennek lehetőségét s ezért állítja egymás mellé a „túlzó” és „lekicsinyló” nyilatkozatokat, mint például Mannheim Károlyét vagy Zsolt Béláét. Az

okot a szélsőséges megítélésre József Attila vitaszenvédelyében és az anekdoták tárgyává lett „skolasztikus hajlandóságában” (Ignotus), szokatlan „harcmodorában” kereshetjük („állíts valamit, és én majd megcáfollak”). Számos vers is tanúsítja a közte és vitapartneriei közötti szükségszerű nézeteltérést, feszültséget, így a Németh Andorhoz írt *Hova forduljon az ember . . .*, az Ignotusnak címzett *Alkalma vers* s a Barta Istvánhoz szóló *Harag* is. *Bánat* című verse kapcsán Tverdota összefüggésbe hozza e vitaszenvédelyt azzal is, hogy a mozgalomban fokozatosan nőtt vele szemben az ingerültség, az elégedetlenség. E tulajdonképpeni „felsorolás” után próbálja megadni József Attila gondolkodói alkatának képletét, amelyhez — szerinte — Fejtő jutott a legközelebb, amikor egyik írásában megnevezte ennek a típusnak az ősmodelljét, a legnagyobb szofistát és a szofisták legnagyobb ellenfelét: Szókratészt.

Meglepő, hogy ez a kötet élén álló feladatkielölő munka a könyvben szereplők közül épp a legfrissebb, de kompozíciós szempontból nagyon szerencsés a sorrend megválasztása. Ezzel ugyanis már itt alkalma nyílik rá a szerzőnek, hogy szóljon az őt régóta érdeklő kérdésekről — köztük a névmágiáról, az eszmélkedésről, a szókratészi alkatról —, a „szép szavak alkimiájáról”, mintegy előlegezve saját ars poeticáját. S azt, hogy milyen kutatói eredményekre és irányokra figyelhet az olvasó, milyen kérdéseket fejt ki a könyv a későbbiekben.

Az *Adalékok a Curriculum vitae*hez azt vizsgálja, mennyiben felel meg a költő önéletrajza a „műfaji” követelményeknek. Figyelmeztet arra, hogy a folyamatos és részletes önéletrajz 1929-ben megszakad, az a nyolc év, amely a kézirat születéséig eltelt, egyetlen rövid mondatban intéződik el: „Ezóta írásaimból élek.” A következő mondat: „Szerkesztője vagyok a Szép Szó c. irodalmi és kritikai lapnak.” Tverdota arra keres választ, mi magyarázza az önéletrajz szerkezetének ezt az aránytalanságát s utal a névmágiára, a Horger-ügyre, hogy azután megfogalmazhassa: „A költői fejlődés első szakaszának bemutatása teszi a Curriculum vitae-t József Attila kóros, a költői hivatás és polgári foglalkozás ellentétét túlfeszítő, az élehetetlenség és siker ellentétévé átértelmező önbizalom-hiányának dokumentumává és . . . az egyensúlyát veszített költő életével való megrendítő számvetésévé”.

A *József Attila magyarságélménye* abból indul ki, hogy a két világháború közötti időszak hivatalos ideológiája a marxista munkásmozgalom híveit „hazátlan bitangok”-nak nevezte, s arra keres választ, vajon szocialista költészetünk halhatatlanjára is ráüthető volt-e ez a bélyeg? A tanulmány nyomon követi a korabeli hivatalos nemzetfelfogást, s azt, hogyan jut el költőnk a fajti öntudat megfogalmazásaitól „egy bartókul és kalevalául zengő világig”, majd hogyan korszerűsödik világnézete, Ignotus metaforáját használva: hogyan öltözik át

szocializmusa gatyából overallba, hogy lesz a költő a magyarság táltosából az „adott világ varázsainak mérnöke”, s hogyan szembesíti nézeteit a népi mozgalom törekvéseivel. A magyarságélmény kapcsán Tverdota tulajdonképpen azt mutatja be, miként ismeri fel a költő, hogy a kor embere nem olvad föl teljesen sem nemzetében, sem bármely más közösségi formában: megőrzi autonómiáját. E viszony képletét jól érzékelteti egy korai József Attila-vers már címével is: *Ember is, magyar is, magam is*.

Az olvasó, akit a könyv megkomponáltsága is érdekel, az első három után már várja a névszemléletről szóló tanulmányt, hiszen többször került már szóba, milyen döntő hatást tulajdonított nevének sorsa alakulásában a költő. Az „*Egy, kit a szó nevéén szólít*” című dolgozat ezeket a példákat gyűjti egybe, tudatosítva, hogy a névcseré hogyan kísérte végig a költői életutat, hogyan kellett Attilából Pistává lennie, hogyan lett nővéréből Jolánból Lucie, milyen nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy folyóirata a Szép Szó nevet kapja, hogy a név nyelvi jelentéstartalmai és a szeretett lény emberi tartalmai hogyan fonódnak össze benne szétválaszthatatlanul a *Flóra-ciklus*-ban, s hogyan szólal majd meg a „szókratészi törvényalkotó”, amikor az ihlet színönimájaként a névvarázst nevezi meg, s költészetfilozófiáját erre a megállapításra alapozza: „A nemzet: közös ihlet. A költészet a nemzet lelkében ható névvarázs”.

A levelekhez is szokatlan módon közelít Tverdota: nem textológusként, biográfusként, filológusként, hanem úgy, hogy a költő és levelező partnere intenzív szellemi tevékenységének, költői, gondolkodói műhelyének emlékei érdeklik. Felfogásában a levelek az elmélkedő, a cikkek az értekező József Attilát mutatják, a levelek és cikkek pedig mintegy „történetileg” váltják egymást. Az előző korszak levelei megegyszer a későbbi teoretikus főpróbáját jelentik, azaz ilyen módon a gondolkodó József Attila folytonosságát képes meghosszabbítani a szerző — időben visszafelé. A dolgozat érdekes, bár talán jelentőségéhez képest túl hosszán időz az 1923. december 8-án Galamb Ödönhöz írt levélénél.

Fontos feladatot vállal magára Tverdota akkor is, amikor József Attila 1945–1949 közötti fogadtatásáról szólva részletesen elemzi mind a kommunista, mind a polgári radikális vagy liberális szerzők által kialakított képet. Külön kiemeli a kevésbé közismert Ignotus-emlékiratot, a *Csipkerózsát*, amelynek újraolvasása maig igen sok tanulsággal jár, és Németh Andor írásait, amelyekben — a szerzőnek a hivatalos kultúrpolitikával szembeni óvatosságából fakadóan is — „József Attila pályaképe hozzá nem illő pasztell színárnyalatot kapott”. Ezt a képet látszik élesebbé tenni Tverdota József Attila születésének hetvenötödik évfordulójára készült rövid írása (*József Attila klasszikus korszaka: 1927–1937*), amely szerint a „tízéves

képlet” az igaz és egészséges —, azaz az életmű egységes szemléletének fontosságát hangsúlyozza.

Szándékát és igazát kiemelendő Tverdota gyakran él a retorikai kérdés eszközével, többek között a *Mesterek és pályatársak* című részben is: „eddigi tudásunkat egészében véve gyökeresen nem módosítva, érdemes-e tovább szaporítani az adatok számát, nem természetlen filologizálás-e az ilyen apró részletekbe menő hatáskutatás?” A hosszú és meggyőző válasz azt bizonyítja, hogy József Attila és a nyugatos hagyomány tárgyában Szabolcsi Miklós monográfiája, Tamás Attila ide vonatkozó fontos tanulmánya után is tud újat mondani a szerző. Figyelemre érdemes például, ahogy igazolja a művész tanuló tevékenységének hatását, a dezideologizáló transzformáció törvényének érvényesülését. Érdekes, ahogy *A vergődő diák* „eredetijét” megtalálja Ady *Elfogyni az ölelésben*, a *Külvárosi éj*-ét pedig Tóth Árpád *Egy lány a villamosban* című versében. Egri Péter idevágó tanulmányához is van mit hozzátennie az álom motívum jelentőségéről, összehasonlítva Ady *Álmodik a nyomor* és József Attila *Anyám* című versét. (A módszer emlékeztet arra, ahogy Lengyel András „fedezte fel” Brichta Cézár versében *A Dunánál* prototípusát.) Kassákkal kapcsolatban közvetlen párhuzamot, verbális egyezést kevesebbet talál, de elfogadható az az érvelése, mely szerint a költői nyelvhasználat sajátos módját („pszeudoszintaxis”) József Attila Kassáktól tanulta.

Van néhány József Attila-tanulmány, amelyet különösen „favorizál” Tverdota. Ilyen az *Ady-vízió* is, amely „egész életműve művészetbölcseleti koncepciójának változatlan alapjául szolgált”. A szerző fölteszi az obligát kérdést: mi lett a „sorsa” további fejlődése során a Toll-vita ürügyén kifejtett művészetbölcseletének és hogyan módosult később az a költői gyakorlat, amellyel a *Nincsen apám se anyám* kötetben mutatkozott be? Az „elemző” és „pontos” válasz megfogalmazásához szükségesnek látja megvizsgálni a költő kapcsolatát az őt körülvevő szellemi közeggel. Kérdés, milyen szerepet játszott a húszas évek végén Németh Andor József Attila versteóriájának és költői gyakorlatának kialakításában? A *József Attila és Németh Andor* című tanulmány összehasonlítja a Németh Andor által írtakat korabeli József Attila által írt kritikák szövegeivel s kiderül, mit vett át a költő barátjától, hogyan nyilatkozott a komprimált versről, hogyan vált a tiszta költészet hívévé. Nyomon követi e kapcsolatot 1925 őszi megismerkedésüktől, amikor Németh még mestere volt a költőnek, egészen az 1933 utáni időszakig, amikor már két önálló egyéniség áll előttünk, akik kölcsönösen alakítják-formálják egymás gondolkodását.

Hasonlóan érdekes a *József Attila és Nagy Lajos* kapcsolattörténetéről szóló munka, amely nemcsak életkörülményeik és életformájuk párhuzamosságát láttatja s nemcsak azt, hogy 1934 után ellen-

táborba kerültek, hanem a *Kiskunhalom*ról írott — érdemtelenül elfelejtett — levele s a *Lecke* című kötetről írt recenzió alapján feltételezi, hogy a költő Nagy Lajos novelláiban találta meg művészeteszményének megvalósulását.

A kötet harmadik részében olvasható hat versértelmezés gondolatmenete szorosan tapad az eszmetörténeti és kapcsolattörténeti dolgozatok szemléletéhez. Így a *Kövek* elemzése során Tverdota tulajdonképpen a fiatal József Attila történelemszemléletét vizsgálja, megállapítva, hogy a történelemszemléletnek is megvan a maga története. A versben *A Dunánál*, az *Ember*ek, *A város peremén* öskéjét, „össejtjét” találja meg, s „lefordítja” a verset, mondván: amit a kövekről ír a költő, azt az emberekre kell értenünk, az individuális és a közösségi világgállapot szavakkal leírt hullámvonala nem más, mint a világtörténelem monumentális lüktető mozgásának sémája. József Attila Nietzsche-élményének történetét, a párhuzamokat bemutatva kitűnő érzékkel tapint rá, hogyan játszott bele a versbe a Zarathustra: Nietzsche „déliábjá” az Übermensch, József Attiláé a „mindannyiunknál szociálisabb ember”, azaz József Attila „kollektív Übermenschre” gondolt, egy csupa Übermenschből álló eszményi közösségi társadalmat tételez. A jelenre vonatkoztatva képi és gondolati párhuzamot láthatunk valóban Nietzsche „az ember darabokra törve” és József Attila „az ember millió darabra” kifejezései között. Tverdota gondolkodásának ezen a ponton is látható egy kézzelfogható hátránya: túlságosan eszmetörténeti, filozófiatörténeti s mindig — a maga kreálta keretek között mozogva — lehatárolt. Itt pl. csak Nietzsche koncentrált, megfeledezve arról, hogy a széttörtség, a fragmentalitást képzei ismert „motívuma” líráknak Arany János kései költészete óta. Nem vitatjuk a Nietzsche-élmény jelentőségét, csupán azt hiányoljuk, hogy nem helyezte bele a szerző e hatást egy nagyobb irodalomtörténeti folyamat egészébe. Valamiféle hiányt érez Tverdota is s ezt kompenzálja a zárófejezetben, amikor ezt írja: „ez elsajátított történelemképet nem egyszeri szellemi kaland során szerzett zsákmányhoz kell hasonlítaniunk ... József Attila ezer szállal kötődött a huszas évek és általában a századelő szellemi életéhez. Korai történelemszemléletének mintáját a korszak szellemi levegőjével lélegezte be”.

Amit ebben az értelmezésben hiányoltunk, azt mint eljárást alkalmazza Tverdota a *Párizsi anxi* elemzésekor, itt ugyanis József Attila egy sajátos szerkesztési módjáról ír: a verstípus átalakulásának menetét látjuk — beleágyazva a költő hagyományhoz való viszonyának történetébe. Az anxi-szerkezet vizsgálata eleinte talán még „belemagyarázásnak” is tűnhet, de kiderül, hogy számos hasonló szerkezetű művel találkozhatunk az életműben: *Az oroszán idézése*, *Ülni, állni, ölni, halni*, *A hetedik*, *Medáliák 4*. Az anxi-szerkezetben a mozaiko-

kat egységesítő elv lehet életösszegzés, létösszegzés, általános tanulság megfogalmazása. A verstípus első, a hagyománnyal még közvetlenül érintkező példányai közül a *Szép, nyári este van* címűt emeli ki, bizonyítva egyúttal, hogy mintájául Walt Whitmann költeményei szolgáltak, s ehhez hozzájárul a kassáki és a villoni hatás, azaz a verstípusban „a hagyománynak több rétege ülepedett egymásra”.

Az *Eszmélet* elemzése mintaadó: bizonyítja, hogy eszmetörténeti szempontból is lehet „teljes” értelmezést adni. Nemcsak azt dolgozza fel, hogyan ismerkedett meg a költő Bergson filozófiájával, hogy élt a bergsoni eszmélet fogalommal, hiszen kettejük „eszmélete” nem esett teljesen egybe, József Attilát nem jellemezte a bergsoni egyoldalú intuicionizmus, — hanem azt követi nyomon, hogyan törekedett a költő a bergsoni értelemben vett szintetikus, eszméletes szellemi tevékenységre. Az *Eszmélet* szakaszai így lesznek „a személyiség legnagyobb fokú koncentrációjának megrögzített pillanatai”. De Bergson segítségével értelmezi Tverdota azt a sajátos emlékező attitűdöt is, amely az utolsó évek költői termésében válik uralkodóvá. A feladat kijelölések pedig ismét újabb munkákat ígérnek: tisztázandó, hogyan függ össze egymással a bergsoni és a freudi inspiráció, hiszen az eszmélet-eszméletlen, illetve tudatos-tudatlan egymást fedő terminológiának látszanak.

A *Születésnapomra* című vers elemzésében is megmutatkozik Tverdota szinte minden erénye: előbb a keletkezés történetével foglalkozik, majd összehasonlítja a költő más rögtönzéseivel, hogy választ adhasson arra, mi adott súlyt a „játékos” versnek. A versen keresztül élénk állítja a poéta doctust, hiszen bár rögtönzésnek indult, remekművé sikeredett: belső idézetek egész sorát építette be a költő a szövegbe, „üzen” vele Kassáknak, de ami izgalmasabb: Horger Antalnak is. Annak idején a nyelvvel bűnözött a költő, tehát most is nyelvi elégtételt vesz, „a vers nyelvi bravúrjainak felsorakoztatásával is demonstrálja az alkotó fölényét a grammatikussal szemben, ezáltal igazolja nyelvi elsőszülöttségi jogát”. A kötetzáró elemzés egy későbbi „megrendelésre” írt költeményről, A „*Költőnk és Kora*” címűről szól. Kimutatja, hogy e pokoli szituációban született tündökletes szellemi teljesítményben az alkotó kedv hiánya és az azt kiegyensúlyozó erőteljes költői motiváció a vers formateremtő elveként működik, amely így nem más mint — a Lope de Vega-mintát követő — „vers a versről”. Ami pedig igazán új az elemzésben az, ahogy Tverdota a „véges vételen” (A város peremén), az „egy ölnyi végtelen” (Téli éjszaka) kifejezésekben a „táguló világegyetem” elméletét fedezi fel, bizonyítva, hogy József Attila életművében egyszerre volt jelen egy statikus és egy dinamikus világmodell képe.

Az *Ihlet és eszmélet* szerzője mindvégig József Attiláról a gondolkodóról, a szókratészi alkatról értekezik. Maga Tverdota is ilyen

alkat, rendszerező, szisztematikusan gondolkodó kutató. A szintézis ugyan még várat magára, de kirajzolódni látszanak egy eszmetörténet-mentalitástörténeti szempontú József Attila-monográfia körvonalai. A könyvet végigolvasva felfigyelhetünk arra, hogy Tverdota gondolkodásának alapját elsősorban a *Medáliak*-korszak, a kísérletezések, az avantgárd ideje, azaz a korai időszak adja, ami fontos azért is, mert igazából épp a korai (és a kései) időszak feltáratlan. Az értelmezések néha kissé túlírtak, túlméretezettek; néha az az érzése az olvasónak, mintha a szerző előbb gazdag ismereteiről akarná meggyőzni s csak ha már ez sikerülni látszik, fordul igazán az elemzendő mű felé. Ugyanakkor több dolgozatnál az az érzésünk, hogy tulajdonképpen nem volt igazán türelme kifejtetni és valóban *végig* gondolni mondandóját, azért olvashatjuk gyakran: „a példákat lehetne sorolni . . .”, „az összefüggéseket tovább lehetne magyarázni”. Mindez, persze összefügg azzal, hogy valóságos leltárát adja mindannak, amit még elvégzendőnek lát. A könyv jellegéből fakad, hogy gyakran találkozunk ismétlésekkel: ugyanazt a szöveget újra és újra idézi több tanulmányában. A saját gondolatmenetei is visszavisszaköszönnek, mint például: a léghajó-hasonlatról szóló. Zavaróan azonban csak akkor hat az ismétlés, ha időközben változásokat szenved a szöveg: egy helyen így idézi József Attilát: „*úgy szeretnék kinézni, mint Dózsa*” (67), másutt pedig: „*úgy akarok kinézni, mint Dózsa*” (78). Szövegeit néha fölösleges súlyokkal terheli Tverdota, így nyelvezete kissé nehézkessé válik. Az említett hiányosságok azonban mit sem vonnak le a kötet egészének értékéből, az *Ihlet és eszmélet* haszonnal forgatható tanulmánykötet, eredményekkel és ígéretekkel teljes. (Gondolat, 1987.)

SZIGETI LAJOS SÁNDOR

MIKLÓS TAMÁS: JÓZSEF ATTILA METAFIZIKÁJA

József Attila elméleti gondolkodásának földolgozása régi adóssága irodalomtörténet-írásunknak. Forgács László — egyértelműen tévedésnek, konstrukciónak bizonyuló — kísérlete inkább visszavetette, semmint előrevitte a kutatást, s mások alkalmi próbálkozásai is csak részeredményeket hoztak eddig. A József Attila-kutatók erejét jórészt mindmáig életrajzi és poétikai filológiai kérdések kötötték s kötik le, s — a könyvtárnyi irodalom ellenére — ma még ez az alapvetés is csak részleges eredményű. A versek immár a harmadik kritikai igényű kiadásban is megjelentek, de az értekező prózát tar-

talmazó kötet már problematikus és mára elavult, a levelezésből csak válogatás jelent meg, teljességre törekvő, alapos és részletes József Attila-életrajz pedig mindmáig nem készült el. A legnagyobb igényű vállalkozás, Szabolcsi Miklós monográfia-sorozata, bár két vaskoskötet már megjelent belőle, tulajdonképpen csak a költő prehistórikumát dolgozta föl. Az „igazi” József Attilára, aki körülbelül 1927-től számítható, eddig még nem jutott ereje. A bölcsele József Attila tehát szinte természetszerűen maradt kívül a szakmai érdeklődésen; ma még elemi előfeltétele, a megbízható szövegű és keltezésszerű oeuvre sem áll rendelkezésünkre.

Nem véletlen tehát, hogy Miklós Tamás, aki most *József Attila metafizikájának* földolgozását megkísérelte, nem céh-beli József Attila-kutató; kívülről, a filozófia felől érkezett el a költő értekezői életművéhez. A földolgozásbeli hiányt ugyanis mint olvasó is jól érzékelhetette; fölismerhet, hogy van egy terület, amely földolgozóra vár. Kísérlete kockázatát azonban már nem érzékelhette: ahhoz teljességében kellett volna ismernie a József Attila-irodalom eredményeit, félsikereit és hiányait, elválasztani tudni az ócsut a bűzától. Mert, bár valóban rengeteg az adósság, a fölülvizsgálatot igénylő, mára már legalábbis kétséggé vált egykori „eredmény”, *a József Attila-kutatásnak ma már igen sok valószínű eredménye is van*, melyeket nem lehet büntetlenül megkerülni, vagy figyelmen kívül hagyni.

Az értekező József Attiláról szóló új könyv, e helyzetből adódóan, eleve problematikus eredményű. Nem véletlen, hogy az egyik szegedi József Attila-kutató például kijelentette előttem, e könyvről írni sem érdemes, első szakmabeli kritikusa, Tverdota György pedig Miklós Tamás tükrét „görbetükörnek”, könyve egészét fantomképgyártásnak, hiteltelennek nyilvánította (Új Írás, 1988. 7. sz.). Összegzőképpen nem kevesebbet jelentve ki, minthogy Miklós Tamás az „óvatlanság, az ismerethiányok és a prekonceptiók lendkerekei segítségével így rugaszkodott el a tények birodalmától messzire, a filozófiai terminusok tekintélyével leplezett képzelgések birodalmába”. (101.)

Súlyos vád ez, elfogadása is, elvetése is felelősségteljes mérlegelést kíván.

Sajnos, mindjárt az elején ki kell mondanunk: a könyv valóban komoly kritikával illethető, Miklós Tamás ismeretei hiányosak, érvelései — nem egy területen — félrevezetőek. De — s ezt is látni kell — a könyv nem egynemű, nem egységes, részletei sem egyenlően ítéletképesek s ítélandók meg.

József Attila metafizikájának rekonstruálása, értelmezése és megítélése ugyanis számos különmemű probléma megoldását feltételezi. Adódik egy sor textológiai gond (írások keletkezési idejének megállapítása, hiteles szövegük helyreállítása stb.), egy sor életrajzi és történeti probléma (pl. József Attila és a kommunista mozgalom vi-

szonya, a kapcsolat eszmetörténeti hozadéka), s egy sor esztétikai és filozófiai kérdés — de mindez speciális irodalomtörténeti összefüggésben. Aki tehát a bölcselő költőről akar szólni, ezeket — legyen bár ő maga irodalomtörténész, esztétikus vagy filozófus — nem kerülheti meg, mindegyikre egyaránt hiteles választ kell adnia. Egy textológus, egy politológus és egy filozófiatörténész feladatát egyaránt el kell látnia.

E tényt valamiképpen Miklós Tamás is érzékelte; könyvének egyik része textológiai, egy másik része politológia-történeti, egy harmadik része pedig filozófiai kérdéseket tárgyal. Sajnos, korántsem kielégítő és harmonikus módon. Könyve szerkezete a következő képet mutatja. A főszöveg, a tulajdonképpeni tanulmány (mely a 332 oldalas könyvből csak 153 oldalt tesz ki) József Attila filozófiai nézeteinek áttekintése, olvasata. A függelék, amely maga is tekintélyes terjedelmű, az ehhez a rekonstrukció-kísérlethez szükséges szövegkritikai rekonstrukciót — s ennek részeredményeit, pl. az „új” szövegeket — tartalmazza. A jegyzetek pedig a szokásos irodalmi hivatkozásokon túlmenően részletkérdéseknek ítélt problémák hosszabb-rövidebb elemzései. (E részletelemzések jellegére és terjedelmére jellemző, hogy belőlük Miklós Tamás külön tanulmányt is ki tudott hasítani — ez a Világosságban meg is jelent.) A könyv tehát — függetlenül a szerző szubjektív szándékaitól — voltaképpen három különálló munka lett, amely óhatatlanul egyenkénti megítélést kíván (jóllehet egyik résznek a másikra van „hatása”, következménye — mint látni fogjuk, nem is csekély).

S itt adódik az első probléma. A textológiai rész hátra helyezése ugyanis nemcsak egyszerű szerkesztési logikátlanság, hanem a textológia — talán öntudatlan — lebecsülése is. Pedig nyilvánvaló, hogy egy olyan gondolkodó esetében, mint József Attila, aki — különböző okok miatt — szisztematikus formában filozófiai életművet nem alkotott, gondolatai vázlatokban és töredékekben maradtak ránk — az első feladat a szövegek textológiai rendberakása. A hiteles, „szerzőadekvát” szövegek kialakítása, datálása, egymáshoz való viszonyuk kiderítése. E feladatok megnyugtató elvégzése nélkül megbízható filozófiai elemzés nem adható. Ezt a munkát csak úgy „mellékesen” nem lehet elvégezni. Miklós Tamás pedig — eredeti szakmájából is adódóan — e munkát nem végezte el a szükséges gondossággal és szakszerűséggel.

A textológiai rész, mely önálló dolgozatként a Medvetáncban is megjelent, ám alig a könyv megjelenése előtt s így szakmai vitára már nem adott lehetőséget — felemás eredményű: tájékoztatlanság, prekonceptciók s vitathatatlan értékek egyaránt jellemzik.

Értéke mindenekelőtt az, hogy teljesen plauzibilissé tette: a kritikai kiadás harmadik kötetében (1958) közreadott szövegek egy része

problematis, felülvizsgálatot igényel. (Ezzel a megállapítással könyvének elutasítója, Tverdota György is egyetért; bírálatát ő is ezzel a konklúzióval zárja.) Értéke a könyvnek az is, hogy néhány „új” szöveget is fölhalált és közreadott ([*Művészetfilozófiai tézisek*], [*Jóhiszemű tévedés nincs . . .*] és [*A történelmi materialista fölfogásnak . . .*]). Vannak részeredményei az *Esztétikai töredékek* felülvizsgálatát illetően is, ezek közül a legfontosabb a *Valóság és igazság* kiemelése és rekonstruálása e töredékekből. Hibái és mulasztásai azonban számosak és fontosabbak. Elolvasva vonatkozó fejtegetéseit, azonnal nyilvánvaló, nem ismeri a József Attila-kutatás ide vágó legújabb, s legalábbis mérlegelést kívánó eredményeit, Tverdota György adatgazdag s bizonyos vonatkozásban úttörő dolgozatait: *Mi a tétje az időrendnek József Attila gondolkodástörténetében?* (Új Írás, 1985. 4. sz. 17–27.), *József Attila Irodalom és szocializmus című előadásának szövegváltozata*. (ItK, 1985. 4–5. sz. 546–548.) — Ez nemcsak a tudományos illem kérdése (bár a tudományos szokásrendnek lényeges s nem csupán külsődleges eleme, hogy akceptáljuk kollégáink eredményeit). Ez tájékozatlanság, mely egyfelől újrafelfedezésre csábít, másfelől mérlegelendő adatoktól és érvektől zár el. Miklós Tamás így újra „felfedezi” az *Irodalom és szocializmus*-nak azt a szövegváltozatát, amelyet Tverdota már korábban közölt és értelmezett az ItK-ban. Az *Esztétikai töredékek* „szétszedése” és datálási kísérlete közben pedig figyelmen kívül hagyta Tverdota sokoldalúan adatolt datálási kísérletét. Abban kétségtől elhatárolt igaz van Miklós Tamásnak, hogy az *Esztétikai töredékek* nem egyetlen, összefüggő mű fragmentumai, hanem különböző, de legalább két szöveg halmaza. S teljesen jogosan és vitathatatlanul érvényesen emeli ki belőle, mint összefüggő tanulmányt, a *Valóság és igazságot*. A datálást illetően azonban nyilvánvalóan Tverdótának van igaza. Az *Esztétika töredékek* címen számon tartott töredékhalmozat (s a belőle kivonható *Valóság és igazság*) a húszas évek végére, ahogy Tverdota fogalmaz „1928 végére és 1929 elejére” keltezhető (Új Írás, 1985. 4. sz. 16.), nem pedig — mint Miklós állítja — 1933–34-re. (Ennek a diskrepanciának fontos következményei vannak, mint alább majd látniuk is.)

Számos rész kérdés volna itt említendő még is, amely mérlegelést igényelne. De egy egyszerű kritika ezekre nem térhet ki. József Attila értekező szövegeinek textológiai problémáiról külön nagy tanulmányt kell majd írni, még a szövegek új kritikai kiadásának megjelenése előtt, hogy előzetes kollektív eszmecsere bontakozhasson ki. Egy kérdésben azonban még most is föltétlenül állást kell foglalnunk. Kritikájában Tverdota — Miklós Tamással ellentétben — azt állítja, hogy a *Valóság és igazság* csak egy hosszabbra tervezett szöveg bevezetése (97.). Megítélésem szerint itt az igazság középúton van. A *Valóság és igazság* önálló, külön írásnak készült. De utóbb, már

egy másik alkotói fázisban, továbbgondolva, más, újabb összefüggésekbe helyezve a problémát, ami foglalkoztatta, József Attila ezt az önállóan készült írását egy nagyobb, átfogóbb dolgozat bevezető, indító részévé kívánta tenni. Ez a második írás azonban nem készült el, csak töredékei és vázlatai maradtak fenn. Itt tehát, megítélésem szerint a Stoll Béla által képviselni szokott álláspontot kell érvényesíteni: ha egy műnek a szövegváltozatai tartalmilag különböznek, célszerű nem változatokról, hanem két (vagy több) külön műről beszélni, függetlenül attól, hogy részben teljesen azonos szövegrészeik is vannak. A második, tágabb aspektusú változat („formálódó” mű) címe lehet az, amit — Demjén József emlékezése alapján — Tverdota javasol: *A művészet metafizikája*. E különbségtétel természetesen nem akadémikus szörszálhasogatás; ha megteesszük e megkülönböztetést (márpedig véleményem szerint meg kell tenni), akkor komolyan föltételezhető, hogy József Attila hosszabb időn keresztül foglalkozott nézetei megformálásával, s *A művészet metafizikájának* tervezett, de kerek egészévé össze nem állott műve 1929 eleje után, egyelőre pontosan meg nem határozható időben készült.

E kérdés taglalásával azonban, ha fontos is megítélése, némileg el-kanyarodtunk a könyv fővonalától. A textológiát illetően így legyen elég itt csak annyit, összefoglalóan, leszögezni, hogy Miklós Tamás okkal s joggal bolygatta meg az értekező szövegek anyagát, de bennük új s adekvátabb rendet csak félig-meddig sikerült kialakítania, olyan fontos írás datálását illetően pedig, mint az *Esztétikai töredékek*, lényegében tévútra jutott.

S a könyv egésze szempontjából, sajnos, ez utóbbi mozzanat a lényeges. A filozófiát író József Attila értelmezésében és értékelésében ugyanis az eddig *Esztétikai töredékek* címen regisztrált (s most joggal megbolygatott) szövegek a központi jelentőségűek.

Ez a tény pedig azt jelenti, hogy a Miklós Tamás által fölvázolt fejlődés-séma kronológiailag tarthatatlan. A költő által kidolgozott metafizika (e kategória fölüjítása s reflektorfénybe állítása Miklós Tamás érdeme) nem József Attila posztmarxista korszakának dokumentuma. Ellenkezőleg: a marxista szakasz előtti állapotot, annak mibenlétét mutatja. Az önmagát fölszámoló filozófiai rendszer elmélete tehát, amelyről Miklós Tamás hangsúlyos helyen, könyve bevezetésében szól s amely igen tetszetős elmélet, valójában fikció. A költő elméleti gondolkodásának dinamikája a könyvben félrerajzolt. Sőt, azt is ki kell mondani, amikor Miklós Tamás eljut az „ismeretelméleti anarchizmusig”, pontosabban ehhez a törekvéshez kapcsolja József Attilát (versek s más, nem-elméleti szövegek bekapcsolásával) már teljesen történetietlenül jár el. Magyarán: egy, a maga számára szimpatikus, kortárstörekvéshez rendeli hozzá a költőt: „De hát miért ne lehetne együtt élni a rendnélküliséggel, a káosz tudatával —

írja — ? Hiszen József Attila nagyon is messzire jutott a káosz megértésében, s abban a gondolatban, hogy ez a végső megértés. Miért ne lehetne ez a megértés a valósághoz való normális viszony? Hiszen nemcsak ezen az alapon álló teória lehetséges (pl. Landauer, Feyera-bend vagy Duerr anarchista filozófiája), hanem ezen az alapon álló művészet is született, a dadaizmus, amely magát az esetlegesség, a lényeg-nélküliség, az indifferencia művészetének tekinti. Láttuk, hogy a »minden művészet« gondolata József Attila egy-egy írásában is ott kísért, miközben éppen a művészet specifikumait keresi. S valóban, egyáltalán nem magától értetődő a műalkotás különössége, zárt-sága.” (96—97). E szöveg már nem egyéb mint a *Medvetánc* folyóiratot szerkesztő Miklós Tamás öskereső öngazolása (s ugyanakkor karikatúrába hajló József Attila-„értelmezés”).

Mindez azonban — hadd mondjam ki — nem jelenti azt, hogy Miklós Tamás munkáját pusztá „görbetükörnek” kell tekintenünk (ahogy Tverdota György teszi). A könyv főszövegének (tehát jegyzet és függelék nélküli részének) kb. kétharmada, 153 lapból az első közel 100 lap egyértelműen olyan interpretációját adja a bölcselő József Attilának, amelyet a kutatásnak — mint egy lehetséges interpretációt — figyelembe kell vennie. Értelmezésével számolni kell.

Igaz, ehhez meg kell találni az olvasás kódját, tudni kell, milyen jellegű filozófiatörténeti interpretációt ad Miklós Tamás.

Wolfgang Röd a „filozófiatörténész” Popperről írott dolgozatában (*Kritikai racionalizmus és filozófiatörténet*. Filozófiai Figyelő, 1986. 1. sz.) azt írja, hogy lényegét tekintve kétféle filozófiatörténet-írói eljárás létezik. „Aszerint, hogy egy történész a hagyományozott filozofémák *megértő megjelenítésére*, vagy inkább azok *saját gondolkodásmódjára és nyelvhasználatára való lefordítására* törekszik, *hermeneutikai* vagy *rekonstruáló* filozófiatörténeti megközelítésről beszélhetünk.” (12.) S bár, amint ki is mondja, e két változat élesen nem határolható el egymástól, sőt a gyakorlatban az egyik a másikra utalt, mint megközelítési tendenciáknak jól érzékelhető a különbségük. Röd rekonstruáló filozófiatörténésznek mondja Arisztotelészt és Hegelt, sőt magát Poppert is. Megállapítja: „A rekonstruáló törekvés egyoldalúságot eredményez, mivel oda vezet, hogy elsődlegesen azt veszik figyelembe, ami a rekonstruáló elsajátítás számára hozzáférhető, s minden más vonás jelentőségét alábecsülik, e vonásokat elhanyagolják, vagy egyszerűen ignorálják.” (13.) De elismeri erőnyeiket is: „Amennyiben a rekonstrukció által meghatározott szempontok előtérbe nyomulnak és egy számukra érthető nyelven fogalmazódnak meg, tisztán megragadhatóvá válnak, világossá lesz más álláspontokkal való kapcsolatuk, s különösen könnyen megítélhetővé válik aktuális jelentőségük.” (14.)

Tverdota György írásai, melyek a bölcselel József Attila gondolatának filozófiatörténeti forrásait, genézisét tárják föl, megítélésem szerint a rödi értelemben vett hermeneutikai megközelítés kategóriájába sorolhatók. Hasznuk kétségtelen, filológiai megbízhatóságuk magas fokú. Eredményeik pedig könnyen beépíthetők a hagyományos irodalomtörténetbe. Miklós Tamás más, ellenkező utat járt be; ő rekonstruáló eljárást alkalmazott, s egy mai, aktuális irányzat kérdésföltevései szerint gondolta végig a költő nézeteit. Némi túlzással azt mondhatnánk, a Medvetánc folyóirat köre számára fordította le József Attilát, vállalva (de sajnos, be nem vallva), hogy e „fordítás” egyoldalúságokkal, arányátrendezésekkel jár együtt.

Maga a Röd értelmezésében fölfogott rekonstruáló eljárás is többféle lehet, persze. „Különösen fontos ebben a vonatkozásban a *dogmatikus kertben* és a *kritikai előföltévések mellett* zajló rekonstrukció különbsége.” (15.) Az első típus (pl. Arisztotelész és Hegel) *kifejlődés-moddal* dolgozik, a másik (s ide Röd szerint Popper tartozik) *konfliktus-moddal* (16.). Sajnos — s ezt tartom a *bölcselel* József Attilát interpretáló szerző legnagyobb hibájának — Miklós Tamás (hogy saját szavait idézzem fejére) „filozófiatörténetileg naivul”, Popper után is csak hagyományos kifejlődés-moddal tud produkálni. S itt teljes mértékben igaza van Tverdótának: az a fejlődési séma, amelyet Miklós Tamás József Attilánál „kimutat”, pusztá konstrukció.

Szerencsére ez a fejlődési séma, bár utalásszerűen többször fölföltünk a szövegben s mindenhol torzítja az alapértelmezést végeredményben nem semmisíti meg alapelemzését. Az alapinterpretáció pedig — legalábbis számomra — érdekes és tanulságos. Eljárását Miklós Tamás maga így jelzi: „A feltételezésünk szerint egymást kiegészítő, értelmező tanulmányokat először »összeolvasva«, felidéz-zük a legfontosabb József Attila-i fogalmakat és összekapcsolódásait, amelyekben a 30-as évek első felében felmerülnek. Az »összeolvasás«, a közelebbi keletkezési időrend átmeneti zárójelbe tétele csak a fogalmak első bevezetését könnyíti, hogy azután éppen a zárójel feloldása, a megírás idejének számbavétele segítsen a rekonstruált rendszer ellentmondásainak megértésében. A fogalmi rendszer utólagos rekonstrukciója tehát csak megértésünk módszere.” (10—11.)

A „zárójel” föloldása — datálási tévedései miatt — mint már volt róla szó, nem sikerült, ill. torzulásokat, „félrekövetkeztetéseket” eredményezett. De amit Miklós Tamás csak mint „megértésünk módszerét” emleget, az tanulságos. E filozófust kívánó munkafázisban otthon van, ez a munka a szakmája, kompetenciája itt érvényesül. S itt lehet a legnagyobb hasznára az irodalomtörténet-írásnak is, melynek — jobb megoldás híján — végül is föl kell majd mutatnia a korba s életműbe ágyazott teljes József Attilát, tehát a „gondolkodót” is.

A „fogalmi rendszer utólagos rekonstrukciója” (az írások „összeolvasása”) ugyanis, bár talán a filológust elborzasztja, célravezető és hasznos eljárás. Célravezető, mert 1. József Attila értekezői pályája viszonylag rövid időt, néhány évet fog át, 2. e rövid időn belül pedig — bár fölszíni váltásai nagyok (szélkakas költő — mondta róla Féja) — gondolkodása alapttechnikája kisebbet változott, mint hinni lehetne. S hasznos is, mert az „összeolvasás” egyetlen gondolati rendszer szerkezetébe illeszt (s így összefüggéseit, konzekvenciáit megértetni segít) egy töredékekben s rész-megközelítésekben megfogalmazódó gondolkodói törekvést.

A kritikus, optimális esetben, nagy terjedelmet szentelhet az ismertett könyv eredményeinek bemutatására és elismerésére, hogy ezzel is segítse a szakmában az eredmények minél gyorsabb fölszívódását. A *József Attila metafizikája*, sajnos annyi ballasztot tartalmaz, hogy valóságos eredményeivel törődni már alig marad hely és türelem. Annyit azonban föltétlenül el kell mondanunk a tárgyilagosság kedvéért, hogy Miklós Tamás igazolni tudta: „József Attila prózai írásai egy rendszeres filozófiai gondolkodás összetartozó darabjai”. És, legalábbis az alapinterpretációban, az „összeolvasásban” sikerült „a kidolgozott fogalmakat [. . .] egymásból, belső kapcsolatukból” fölidéznie. Legnagyobb érdeme éppen e benső építkezés szisztematikus átvilágítása.

A könyv, címének megfelelően, valóban középpontba tudta állítani József Attila *metafizikáját*. S ha Tverdota eredményeit fölhasználva, fölhagyva a Miklós Tamás konstruálta fejlődési modellel, az alapelemzést nem az 1933—34-es alkotói szakaszra vetítjük rá, hanem valóságos helyén, 1928—29-ben értelmezzük, ez az elemzés sokat elárul a gondolkodó — pályája klasszikus szakaszában járó, de még fiatal — József Attiláról. Az összeolvasó technika lehetővé teszi, hogy egy összefüggő gondolati rendszer részeként értsük meg József Attila olyan elméletkonstituáló fogalmait mint: dolog, valóság, világ, intuíció, fogalomalkotás, ítélet, egzisztencia, világhiány stb. Itt, éppen az egységbefoglalás, a rendszer elemeinek a rendszerbe tartozó másik elemet magyarázó szerepe révén sok fontos észrevétel, fölismerés, interpretáló (tehát megértést biztosító) mozzanat található. Az első fejezet olvastán sajnálhatjuk csak igazán, hogy e téma: a gondolkodó József Attila földolgozása nem irodalomtörténész és filozófus közös munkája lett.

Úgy látszik, Nietzsche és Wilamowitz régi konfliktusa az antik görögségről mindig újratermelődik, s a konfliktus magja, ahogy Tatár György írja egy minap megjelent esszéjében, ma is eleven: „a konfliktus különböző elemei újból és újból megjelennek, valahányszor a filológus és a filozófus a sajátjának vélt területen váratlanul szembe találkozik a másikkal. [. . .] A filológus mindig újból tudománytalan-

ságot (ha ugyan nem tudatlanságot!) vet a filozófus szemére, aki viszont gondolatlanságban marasztalja őt el.” (Vigilia, 1988. 6. sz. 419.)

Sajnos, bár jómagam éppen a filológus és a filozófus együttműködésében látnám a megoldást, e megoldás mai viszonyaink között meglehetősen illuzórikusnak látszik. Nincs esély rá József Attila kutatása esetében sem, hogy irodalomtörténész, filozófus és politológus együtt, egymás munkáját kiegészítve, ellenőrizve és egymással korrelációba hozva alkosson meg *egy* értelmezést a bölcselő költőről.

Annyi biztos: Miklós Tamás könyve meglehetősen nagy kihívást jelent a „szakma” számára. Munkája elfogadása is, elvetése is olyan elemző munkát, ha tetszik, ellen-könyvet igényel, amely — az ehhez szükséges előmunkálat elvégzése révén — fölpezsdítheti a kutatást. A nagy kérdés mindazonáltal az: elfogadja-e a szakma ezt a kihívást, s valódi elemzőmunkára kényszerül-e így a József Attila-kutatás, vagy az következik, ami Forgács László könyvét is kísérte. Néhány levágó kritika s utána csönd.

Ha Miklós Tamás könyve föl tudná rázni a József Attila-kutatást, már megérte, hogy a Magvető Könyvkiadó vállalkozott megjelentetésére. Ha ez nem következik be, akkor — sajnos — újra csak a felemásságok száma szaporodott. Mindenestre kár, hogy a tanulmány a *Gyorsuló idő*, tehát egy népszerűsítő célzatú sorozat köteteként jelent meg. Célszerűbb lett volna egy szűkebb terjesztésű, inkább a kutatás érdekkörébe kerülő kiadványtípusban publikálni. Hogy a *József Attila metafizikája* a *Gyorsuló idő* sorozatban jelent meg, önmagában is jelzi: kiadványstruktúránk átgondolatlan, nem kellően differenciált. Az alapkutatásnak nincs becsülete. Pedig alapkutatások nélkül még a „filozófus” József Attilát sem lehet megnyugtatóan interpretálni.

LENGYEL ANDRÁS

A KÖLTŐ FELEL*

„A költő mű-ével és művében felel a világnak . . . De úgy látszik, a kornak, pontosabban a kortársaknak ez sem volt elég. Évtizedek óta ostromolták — ostromoltuk — Illyést, hogy válaszoljon közvetlenül, élőszóban, szemtől szembe, tollba, magnóba, kamerába (is) azokra a kérdésekre, amelyeket a közvélemény tolmácsainak szere-

* A költő felel. Beszélgetések Illyés Gyulával. Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Földes Anna. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1986.

pében megjelent közvetítők, újságírók, riporterek, íróársak és irodalomtörténészek fogalmaztak meg.”¹ — írja Földes Anna az Illyés Gyulával készült interjúból nagy munkával és úgyszeretettel összeállított kötete bevezetőjében.

A költő pedig — a vaskos gyűjtemény tanúsítja — közel ötven éven át állta az ostromot, készséges volt és türelmes, még akkor is, amikor — hogy is lehetett volna másképp — újra és újra ugyanazokról a kérdésekről faggatták. A kötet voltaképpen azt az alcímet is viselhetné: „Az udvarias költő”. Sok mindent megtudunk ugyanis a beszélgetésekből Illyés Gyuláról, ami kiegészíti, megvilágítja, árnyalja vagy éppen ellenpontosza az írott életművet, s aminek ismerete nélkül szegényebb volna az irodalomtörténész, az olvasó. De ami már a kötetbe belelapozva is meglep, szíven üt, s aminek élményétől az interjúkat alaposabban áttá ulmányozva sem lehet szabadulni: az a szelíd szolgálatkészség, amellyel Illyés minden kérdést és minden kérdezőt szinte meghatóan komolyan vesz, tisztelettel és magyarázó kedvel fogad, legyen akár az ifjúsági rádióműsorban megszólaló gyerekreklán, akár a rangos pályatárs. Nemigen hiszem, hogy lett volna komolyan érdeklődő újságíró, riporter, beszélgetőpartner, akit végképp elutasított volna — az időrendbe szedett interjúsor szünetei, „kihagyásai” azokra az évekre esnek (a negyvenes évek végére-ötvenes évek elejére, majd az 1956-ot követő egy-két esztendőre), amikor különböző megfontolásokból, esetleg egyszerűen óvatosságból valószínűleg nem is nagyon faggatták a nyilatkozat-kérők.

De ha kérdezték — felelt. Felelt akkor is, ha a kérdés tendenciózus vagy nem éppen jóindulatú. A félszáz év alatt született megszámlálhatatlanul sok interjú folyamán összesen két alkalommal érezzük, hogy Illyés elvesztette türelmét — mindkét alkalommal jó oka volt rá. Keserősége ekkor sem az olvasókat képviselő beszélgetőpartnernek, hanem a méltatlan körülményeknek; az elhallgatás-elhallgatattatás veszélyének szól — mert a hallgatás az egyetlen, amit Illyés Gyula vállalhatatlan kudarcnak érez. Első ízben 1937-ben fakad ki szokatlan keserőséggel a Népszava tudósítójának kérdésére: „Nem dolgozom semmin. Nem készülök semmire. Fordítok, kenyeret kell keresnem: ilyen elfoglaltság közben sosem szokott nyugalmam, időm és főleg kedvem maradni, hogy még irodalommal is foglalkozzam.”² Másodjára 1946-ban tagadja meg a részletes választ: az újságíró hasztalan kapacitálja, nem hajlandó tételesen cáfolni Zsolt Béla vádjait, aki „Gömbös Gyula és Imrédy Béla kultúrcsatlósának”, „a szabadságért meggyilkolt mártírok szelleme elárulójának” nevezi. „Azt hiszi, elég az író védelmére a művei?” — kérdi végül a csüggedt

¹ *I. m.* 5.

² *I. m.* 46.

riporter. „Azt.” — csattan a máskor oly készségesen magyarázó Illyés egyszavas felelete.³ „Az író legdöntőbb pártigazolványa végeredményben mégiscsak az alkotása.”⁴ — állítja egy másik beszélgetésben ugyanebben az esztendőben.

De ha így gondolja, miért veszi mégis a fáradságot annyiszor s annyi fórumon, hogy feleljen, érveljen, vitatkozzék? Az „udvariaság”, Illyés sokat emlegetett „kedvessége”, megnyerő modora nyilván nem elegendő magyarázat. Illyés nem egyszerűen udvarias, hanem kötelességtudó: az ő értelmezésében ugyanis az író-szerep többet jelent az irodalom művelésénél: egy sors vállalása ez, amelyben az élet és a mű tudatosan megteremtett egységet alkotnak, s amelyben az alapvetően erkölcsi természetű elhivatottság az írásban nemcsak esztétikai, hanem etikai normákat is érvényesít, a magatartást pedig szinte esztétikai érvénnyel, a művekkel harmonizáló, azokat hitelesítő-felfokozó-értelmező kifejezési eszközként komponálja meg. Az életnek és a műnek Illyés szerint *együtt* kell valamilyen üzenetet kifejeznie — ebben az értelemben a költő ugyanúgy szolgálatot teljesít, ha verset, drámát ír, és ha nyilatkozatban, interjúban lesz (ahogy Szabó Lőrinc jellemezte Illyést) „az országos lelkiismeret hordozója”.

Földes Anna „élőszóban megfogalmazott, alkalmi esszéknek” tekintti a kötetben szereplő interjúkat, s ebben sok igazság van. Az időben előrehaladva azonban egyre több az olyan megnyilatkozás, amely nem az esszé sok szempontot felvillantó, árnyalt eleganciájára törekszik, hanem a lecsupaszított lényegyet igyekszik újra meg újra, minél egyszerűbben és érthetőbben fogalmazva továbbadni hallgatóinak-olvasóinak. Mint a jó tanító, aki a vizsga előtti egyre szűkülő időben még egyszer megpróbálja a legfontosabbakat tanítványai emlékezetében vésni, s ameddig tudja, megismétli-újramagyarázza mind azt, amire majd mindenképpen szükség lesz. Földes Anna szabadkozik is utószavában az ismétlődések, a monotonia miatt — de soha zaklatóbb monotoníát, soha megrázóbban „unalmas” oldalakat! Egy gazdag műveltségű, érzékeny, bonyolult gondolkodó küszködik itt a feladattal: hogyan lehetne azonnal átlátható tisztsággal, minél egyszerűbb és minél meggyőzőbb érveléssel, lehetőleg mindenki számára érthetően megmutatni — nem félek a szótól: belénksúlykolni — azokat a veszélyeket és a javallt gyógymódokat, amelyeket a sokat emlegetett „szenvedő közösségek” (osztályok, népek, nemzetek, nemzeti kisebbségek) sorsában lát.

Módszerei is, mint az okos tanítóé: nemcsak ismételi, de példabeszédet, anekdotákat is mond, és az igyekezet fölkelte érdekében biztat és dicsér, talán többet is, mint amennyire az eredmények joga-

³ I. m. 114.

⁴ I. m. 118.

sítanának. Sokszor elmondja: az irodalom, az új tehetségek figyelemreméltók, a szellemi élet ígéretes és gazdag, az olvasók figyelnek a művészet szavára, az irodalom hatása egyre szélesebb és mélyebb lehet, a közönség érett és okos, a történelem adta „szélárnyék” módot ad az ország problémáinak átgondolására és megoldására. Nem a próféták hagyományos stratégiája ez: ő még a fenyegető veszedelmeket is úgy idézi fel, hogy közben bizakodva összekacsint az interjúk közönségével: lehetetlen, hogy meg ne bírkózzatok velük!

Néptanító? Próféta? Költő? Illyést magát is legjobban az írószerep értelmezése izgatja — ez az a kérdés, amit szinte minden beszélgetésben körüljár. Többek között azért is válhatott olyan korán a „népi mozgalom” táborszervező egyéniségévé, mert ő tett hitet legkövetkezetesebben az irodalomnak, az írónak olyanfajta közvetlenebb, politikusabb közösségi (népi, nemzeti) elkötelezettsége, felelőssége mellett, amely ugyan joggal támaszkodhatott a magyar irodalom meghatározó tradícióira, de az individuum-központú, az elsősorban személyiségépítésre, önkifejezésre vállalkozó, esztétizáló, a modern nyugat-európai kultúra modelljeit értékmintának tekintő irodalmi törekvésekhez képest mindenképpen új írói szerep-értelmezést jelentett. Az irodalomnak ez a feladatkeresése sok vonatkozásban hozzájárult a „politikus”, „pártos”, „népi”, „elkötelezett” művészet eszményének és azoknak a kategóriáknak a kialakulásához, amelyekre később a szocialista művészetelmélet és művészetpolitika kívánt építkezni.

Ez az írói szerep-értelmezés a gyakorlati történelemalakítás és a művészet között számtalan átvezető utat lát, s a társadalmi-nemzeti kérdések politikai aspektusainak áttételek nélküli megszólaltatását, a direkt közéleti cselekvést, a politikai programok alakítását sem tartja idegennek az autentikus művészi magatartástól. Ez a meggyőződés a harmincas-negyvenes évek interjúiban mutatkozik meg a legtisztább és egyben legvégletesebb formában — nem függetlenül attól, hogy éppen ebben az időben villan fel a lehetőség, hogy a népi írócsoport körül alakuló értelmiségi tábor politikai mozgalommá váljék, s Illyés majdhogynem a táborvezéri szerepben találja magát. Nem elavult néptribuni attitűdök kísértése, hanem inkább a történelmi lehetőségekkel való szembenézés, egy kibontakozó értelmiségi mozgalom politikai tétjeinek fölismerése mutatkozik meg abban, ahogy Illyés szinte hányaveti daccal jelenti be a körülötte szerveződő írócsoport igényét a politikai jelenlétre: „a politikához csak az író ért, senki más. Magyarország történelmének legszebb pillanata az volt, amikor majdnem Petőfi vette át az ország kormányzását. Sajnos, nem sikerült neki . . .”⁵

⁵ I. m. 73.

A később éppen „reálpolitikusnak”, józannak, meggondoltnak dicsért Illyés szokatlan hevülettel szólal itt meg. Túloz, szándékosan sarkít talán? Inkább arról van szó, hogy a „hivatásos” politikai erők patthelyzetében (1941-et írunk!) az elrugaszkodást az irodalom régi politikapótló szerepének föllevenítésében keresi, fölismerve, hogy a népi irodalom értelmiségi bázisát voltaképpen politikai programelemek tartják össze, s a szellemi mozgalom részben egy szélesebb társadalmi-politikai mozgalom helyett bontakozott ki. A pótlék-szerep szükséglete Illyés elemzése szerint végigkíséri a magyar irodalom történetét: „A magyar író a nemzet mindenese . . . ha egyszer valami ok miatt akár az orvostudomány csődött mondana, az emberek az íróktól várnák a gyógyítást is.”⁶

Mi sem könnyebb annál, mint megállapítani: a politikai struktúra tagolatlansága, a társadalmi-politikai viszonyok éretlensége, a politikai érdekérvényesítés lehetetlensége, tehát egyfajta hiány, torzulás hívta életre az irodalomnak a politikai gondolkodást és gyakorlatot pótló funkcióit. Mindez azonban nem változtat azon, hogy ezeket a történelmi korlátokat az irodalom méltóságának, súlyának, erkölcsi erejének növekedése „kompenzálja”, így e régió irodalmi — Németh László szavával élve — különösen „komoly” irodalmak, sajátos pátozsz lengi körül őket, és az ezzel járó rangot és felelősséget is viselniük kell.

„A mi irodalmunk gyökérzetében morális. Beleesett fölvirágzása épp az Aufklärizmusba.”⁷ — jellemzi a kezdeteket Illyés. De a „morális gyökérzet” később is meghatározta az író-szerepet: „Ahol az egész nemzeti tudat, a becsületességével, a rímekbe és a ritmusba költözködött, ott mindenki méltán várja el, hogy aki tehetséges költő, az feltétlen az igazat mondja.”⁸

Ehhez az erkölcsi többletthez való ragaszkodás segíti át később Illyést azon a dilemmáján: hogyan előzhető meg a „közéleti költő” szerepének kiüresedése, amikor politika és irodalom között már nehezebb a személyes átjárás, és továtúnt a népi irodalom politikai mozgalommá válásának történelmi lehetősége is. A politika „szakmásodása” és intézményesülése az író és a politika viszonyát is átrendezi. Illyés el is panaszkol: „A szellemi élet a 20. század közepe óta nem tud belelátni a politika szövevényébe.”⁹ Ebben a helyzetben úgy érzi: a közösségi-közéleti elhivatottságú írónak valamilyen morális kontroll-szerepet kell betöltenie, a politikai taktika egyes lépéseit az

⁶ *I. m.* 108.

⁷ *I. m.* 231.

⁸ *I. m.* 226.

⁹ *I. m.* 703.

erkölcsi normákkal és a közösségi érdekek által hitelesített stratégiai célokkal megmérve-szembeesítve. „Semmi más nem marad így számunkra, mint egy erkölcsi magatartás: percenként megmondani azt, hogy mit tartok én, úgyis mint szépítő, jónak, mit tartok rossznak.”¹⁰

Méltóságáteljes, felelős szerep volna ez: mégis van egy szépséghibája. Illyés szavai az erkölcsöt a politika tartományain *kívülre* helyezik, mintha felmentést adnának a politikának, a politikusoknak az erkölcsi szempontok alól — hiszen a normákat kívülről és utólag szembeesíti majd az önmagában értékközömbös politikai gyakorlattal a normákon örökődő íróértelmiség: „A politikusnak, publicistának meg vannak engedve a kitérők. Maga Kossuth mondja, hogy a politika az exigenciák tudománya. Azaz: azt csinálhatom, amit a helyzet követel. Az írónak ez nincs megengedve.”¹¹

Illyés jogosan számol a politika sajátos törvényszerűségeinek és különbszabályainak létevel, de egyben abszolutizálja is a politikai és az erkölcsi szabályok különbségeit. Márpedig, ha az emberi tevékenység e különösen fontos terepét — a politikai cselekvések világát átláthatatlanságára, gyakorlati céljaira, siker-orientáltságára hivatkozva elvben is kivonjuk a morális szabályzók hatása alól, akkor az író a politikai folyamatoknak legfőbb moralizáló kritikusa, de nem részese formálójá lehet. Illyés pedig saját életében éppen az utóbbira; a részvétel lehetőségére mutat példát.

Mi sem idegenebb tőle, mint hogy politika és művészet távolságát a gyakorlatban is áthághatatlanként kezelje. Nemcsak az erkölcsi értékek „felkent” őrzője, hanem a rászoruló okos gyámolítójaként tevékenykedni kíván a politika, a közélet gyakorlati tereplin is. Reálpolitikusi nimbusza, az ehhez fűződő rokon- és ellenszenvék éppen onnan származnak, hogy saját életével is segít kikísérletezni a politikai és erkölcsi törvényszerűségek mégiscsak-lehetséges összeegyeztetésének módjait. Amikor a rácegresi termelőszövetkezet az ötvenes évek elején váratlanul Illyés Gyula nevét veszi föl, csak először szabadkodik, aztán megérti és vállalja a névfölvétel tisztelgése mögötti fífikuskedves számítást, s lesz a szövetkezet ingyen „kijáró embere”, ügyeinnek-bajainak elsimítója — az „ahogy lehet” régi törvényét és a segíteni akarás morális parancsait egyszerre próbálva érvényesíteni.

Persze, egyszerűbb, kockázatmentesebb lett volna megmaradnia az erkölcsi ítész szerepében, s a politika, a gyakorlat „exigenciáitól” távol mérlegre tennie a közéletben tevékenykedők lépéseit. Hiszen ez is a szükséges társadalmi szerepek egyike — az elvont erkölcsi értékek következetes és kérlelhetetlen számonkérése; az élet kis meg-

¹⁰ Uo.

¹¹ I. m. 281.

alkuvásaival szembeni irgalmatlanság hasznos ellenszere lehet az erkölcsi érzék elkényelmesedésének, a morál felhigulásának.

Illyés azonban nem erre vállalkozik. Megpróbálja kimunkálni — sokszor becsapódva, máskor talán csalódást is keltve — a közélet, a politikai cselekvés gyakorlati erkölcsét abban a reményben, hogy az etikai követelmények és a politikai realitások (saját félelmei és nyilatkozatai ellenére is) összeigazíthatóak.

A legtöbb vád épp emiatt éri. „Illyés néha éppen olyan, mint a füst” — jegyezte meg rosszallóan Németh László. „Nem következtes”, vagy éppen: „Megalkuvó” — mondták mások, és köpönyөгforratással gyanúsították. „Hinnünk kell a tisztességes alkú létében, lehetőségében.”¹² — válaszolta erre egyik utolsó interjújában a 80 éves Illyés Gyula. „Az élet csupa kiegyezés, . . . de létjogosultságának a becsületesség a feltétele.”¹³ A „tisztességes alkú”, az értékek szolgálatában, védelmében kötött „becsületes kiegyezés”, az események realizálása érdekében vállalt kompromisszumok, a különböző érték- és érdeksztruktúrák léte iránti tolerancia annak az Illyés által kiküzdött-megkínlódott írói-közéleti magatartásnak az építőelemei, amelynek következetességét legjobban Lukács György szép szavai igazolják: „A hűség — ragaszkodás a lényeghez.” A hűség és a lehetőségekhez való alkalmazkodás kényes egyensúlyának mindennapi biztosítása pedig néha van olyan nehéz feladat, mint a hűség heroikusabb formáinak vállalása. Az egyik interjúban a beszélgetőpartner: Déry Tibor azt veti Illyés szemére, hogy ő és író társai „engedményeket” is tettek, megtanultak „két nyelven beszélni”.¹⁴ A beszélgetést kommentáló újságíró buzgón helyesel: Bizony, s eközben például Déry Tibor inkább a megalkuvástól mentes illegalitást vállalta, Illyés elgondolkodik — nyilvánvalóan nagyra becsüli Déry életművét és moralitását —, de végül csak nem állja meg szó nélkül: „Az ő helyzete volt nehezebb, de ugyanakkor kényelmesebb is. Irodalmilag talán tragikusabb, de emberileg kényelmesebb. Nem volt hajlandó mással, csak ágyúval lőni.”¹⁵

Természetesen Illyés receptje — gyakorlatban egyensúlyozó, a lehetőségeket mérlegelő „reálpolitikus” erkölcs — sem az egyedül üdvözítő megoldás. Illyés életművében azonban követhető példáját teremtette meg annak az írói magatartásnak, amely a szellemi ember erkölcsi igényességét kiterjeszti a közéleti szerepvállalásra is. Illyés Gyula egész életével arra szavaz, hogy politikai élet és művészet

¹² *I. m.* 823.

¹³ *I. m.* 823.

¹⁴ *I. m.* 130.

¹⁵ Uo.

között létrehozható az az áramkör, amely kölcsönösen ösztönző, előrevívó folyamatokat generál mindkét területen. Híres hasonlata a kétkerekű szekérről ezt az egymásra utaltságot fogalmazza meg: „a társadalom működését a kétkerekű római szekérhez hasonlítanám: két kereke van a közösség haladásának is. Az egyik ma (fogyatékosan) a politikának nevezett közélet, a másik a szellemi élet. Akármelyik kihagy, baj származik belőle.”¹⁶

A társadalmi programadás felelősségét is felvállaló írói magatartás eszménye, a közéleti-közösségi irodalom lehetőségének keresése fontos, összetartó láncszeme volt az egyébként nagyon sokágú, különböző írói arculatú „népi” tábornak. Illyés Gyula törekvése az adekvát író-magatartás kialakítására és megfogalmazására ezért jelentős szerepet töltött be a népi irodalom önmeghatározásában és vitáiban is. Ezeket a vitákat — legalábbis a hírhedett „népi-urbánus” ellentétet — irodalomtörténetünk máig leginkább csak kárhoztatandó klikkharcnak tekinti, amelyet jobb lett volna meg nem történné tenni. Hogy több esetben célszerű lett volna a két tábor taktikai összefogása, hogy a kétfajta gondolkodásmódot nem a veszélyes politikai konzekvenciákkal járó „zsidókérdés” körül kellett volna (elméletileg is félrevezető módon) összecsapatni, az kétségtelen. De ez is csak azt bizonyítja, hogy a két gondolatrendszerben rejlő eltérő társadalmi-irodalmi-erkölcsi értékrendnek inkább a még következetesebb végiggondolására, mint összemosására lett volna szükség. Az interjúkötet is arról győz meg: a népi és urbánus eszmekörben lévő koncepcionális különbségek megfogalmazása nem zsákutcaja, hanem szükségszerű lépése volt (lehetett volna) szellemi életünk alakulásának.

Nem mond ennek ellent az, hogy éppen a legjelentősebb életművek (többek között Illyés Gyuláé) vállalkoztak a kétféle értékrend, műhely közötti közvetítésre és szintézisre. A szintézis-kísérleteknek, pl. a Magyar Csillagnak vagy a Válasznak éppen azért volt akkora súlya, mert *valódi* különbségeket voltak képesek áthidalni. Illyés az ellentétes pozíciókat a Magyar Csillagban sem megszüntetni, elsimítani akarja: „Célom: ezt a sok csoportot összefogni, az ellentéteket irodalmi színvonalra emelni úgy, hogy ki-ki maradjon meg elve mellett.” „Minél tarkább a szellemi glóbus, annál gazdagabb.”¹⁷ — mondja.

Illyés tehát a népi-urbánus vitát nem mesterségesnek és nem kizárólag kártékonynak tartja, sőt úgy nyilatkozik: „ha nem volna, meg kellene teremteni.”¹⁸ A polémia mélyén tudniillik valóságos, az iro-

¹⁶ I. m. 703.

¹⁷ I. m. 66.

¹⁸ I. m. 67.

dalmi életen túlmutató ellentmondások, társadalmi-politikai alternatívák feszülnek: ezek megmutatkoznak Magyarország világtörténelmi helyének eltérő meghatározásában („keleti”, illetve „nyugati” jelleg vitája); az értelmiség megújulásának alternatív programjában (költekezés a humanista értékekkel, illetve feltöltődés a népi erőkkal); az egyes társadalmi osztályok rétegek — különösen a polgárság és a parasztság történelmi küldetésének meghatározásába(n). Ugyanez a szemléletkülönbség tükröződik az irodalomban a Nyugat tradícióihoz, a politikai gondolkodásban a liberalizmushoz és a nyugat-európai típusú demokráciához való kétféle viszonyban, de az „urbánus” típusú gondolkodás inkább személyiségközpontú a „népi” világkép inkább közösségcentrikus etikai tájékozódásában is.

Illyés éppen ezért nem kevesebb, hanem igényesebb, több, következetesebb vitákat sürget. Ezek elmaradása magyarázza, hogy a népi-urbánus ellentétet gondolatilag ma sem haladtuk meg igazán, hiszen az értékorientációs különbségek, az irodalom, az író szerepfelfogásának eltérései nem kristályosodtak ki, nem „vitatódtak ki” megfelelő módon: „Egyetlen baj az volt, hogy a sokféle irány szinte becsületstértésig a személyeskedés területére csúszott. Lassanként megfeledeztek a kiinduló pontról: az irodalomról. Az irodalmi vitából csak a vita, a veszekedés maradt meg, az irodalom eltűnt.”¹⁹

A kötetzáró interjú az eszmék szép párviadalának hiányát felpanaszló, „Bátrabb igazságokért” perlő Illyés-verset is fölidézi:

„Óh, a ti igazságaitok! Az a sok
döntő s föltétlen igazság! A súlyosok,
a letiprók! — nem ők kellene énnem,
nem a fölényes, a veszélytelen,
a küzdelemre már
eleve gyáva igazság, . . .”²⁰

Az igazságok ütköztetése Illyés logikája szerint nem az irodalom belügye: az igazi irodalmi vitákban — és a művekben is — azok a közösségi-társadalmi feszültségek kapnak hangot, amelyeket a hatvanas évek végétől kezdve Illyés egyre gyakrabban „sorskérdéseknek” nevez. „Sorskérdés” minden, ami — ismét az ő kifejezésével élve — a „szenvető közösség” életét sújtja: elsősorban mindenfajta megkülönböztetés, így a diaszpóra anyanyelvének veszélyeztettsége is. Vitába keveredik Lukács Györggyel is, aki a magyar irodalmat provincializmusban marasztalja el. Illyés szerint az emberiség problémáinak megszólaltatásához is a „provinciák”, az adott (nemzeti) közösségek

¹⁹ I. m. 66.

²⁰ I. m. 840.

sorskérdéseinek vállalásán át vezet az út, ezek ismerete lehet a hitelesség pontos mércéje is: „Mert az általánosságokban eltévedhetünk, de a részletekben nem. A világmindenségről hetet-havat összezsacsooghathunk, a » provinciá « -nról nem; ott az első hazug szóra megnyílik a föld.”²¹ A feladat tehát — s ez persze Lukács gondolatmenetétől éppen nem idegen — : „a pars-on át föltárni a totum-ot.”²²

A 70-es években különösen fontosnak tartja újra meg újra hangsúlyozni: a kisebbségek, a nemzetiségek gondjaival szembesülni végképp nem „provincializmus”. „A kisebbségi kérdés máris olyan izzó világprobléma, hogy föl kell készülnünk megvilágítására és megoldására.”²³ „Semmiféle szociális kérdés nem oldható meg a nemzeti s a nemzetiségi kérdés megoldása nélkül. A sovinizmus, nemzeti türelmetlenség idegbaj, elmebaj, világszerte küzdeni kellene ellene.”²⁴

Illyés utolsó esztendeinek kétségtelenül ez a legzaklatóbb gondja, ezt az ügyet kívánja leginkább — egyre gyötrőbben, drámaiban újra-fogalmazva — a szellem munkásainak „lelkére kötni”, örökül hagyni. Hiszen: „a politika érdekebb, keményebb műfaj, a baltához hasonlítható, a szellem, az irodalom lombfűrészmunkája látszik alkalmazabbnak e feszültségek feloldására.”²⁵ Mert ekkor is, itt is abban bízik, hogy a feszültségek ésszel és jószándékkal feloldhatók: „a szomszéd államok szellemi embereivel, költőkkel, írókkal, tudósokkal”²⁶ összefogva ismét megoldást hozhat a közélet és a szellemi élet közös tehervállalása, és gyorsabban haladhat előre az a bizonyos kétkerekű római szekér.

LENDVAI ILDIKÓ

IZSÁK JÓZSEF:

ILLYÉS GYULA KÖLTŐI VILÁGKÉPE 1950–1983

A monográfia előzménye Izsák József 1982-ben megjelent *Illyés Gyula költői világképe 1920–1950* című hasonlóképpen terjedelmes munkája, amellyel együtt olyan hézagtelen feldolgozást kapjuk az életműnek, amelyenhez hasonlóra kivételesen akad példa XX. századi

²¹ *I. m.* 317.

²² *I. m.* 318.

²³ *I. m.* 661.

²⁴ *I. m.* 659.

²⁵ *I. m.* 659.

²⁶ *I. m.* 661.

irodalmunk más nagyjainak esetében. Nem mindennapi teljesítmény tehát a marosvásárhelyi irodalomtörténészé, holott munkakörülményeit távolról sem lehet ideálisnak tartani. Maga is utal erre, s valóban így van: rajta kívül álló okok miatt nincs a teljes szakirodalom ismeretének birtokában, ami egy több mint ezerlapos, kétrészes monográfia esetében, ha nem is végzetes, ám sajnálatos mellékkörülmény. (Ritka kivételként az is előfordul, hogy bizonyos tanulmányokat feldolgoz ugyan, de kissé félreért: Vasy Géza okfejtését a *Bartók*-ról úgy magyarázza például, mintha az mind a Vörösmaty, *Liszt Ferenc*hez című ódájával való összevetéssel, mind a stílusimitáció fogalmának használatával alábecsülné Illyés versét.)

Izsák József egészében sikeresen birkózik meg a példátlanul nehéz feladattal: értékes, jól használható, megbízható pályarajzot ad, s minden lapján meggyőz arról, hogy figyelemre méltó beleérző képességgel megáldott literátor és lelkiismeretes kutató. Holott meglehetősen komplikált művelet lehetett magának a munka jellegének meghatározása. (A második kötetben már szükségképpen az első módszerét kellett követnie.) A látszólag legegyszerűbb, legkézenfekvőbb megoldást választva az életrajz, a történelem, a személyes és közösségi eseménytörténet fonalára fűzi fel az egyes műelemzéseket. Lehetett volna a gondolkodó vagy az irodalompolitikus szakaszait venni alapul. Elképzelhető volna olyan monográfia is, amely külön-külön fejlődésrajzot ad a lírikusról, a drámaíróról, a prózaíróról, az esszéistáról. Megint más esetleg eltekintett volna a kronologikus rendtől, s bizonyos főbb szempontok szerint tagolta volna az életművet. Izsák József Illyés költői világképének elemzését ígéri, ezen azonban az egész költői életművet érti, ily módon akár „költészet”-et is mondhatott volna címében „költői világkép” helyett. (Sajátos, kissé elmosódott tehát a címbeli fogalom használata, hiszen a drámai és epikai alkotásokat ugyanolyan súllyal tárgyalja, mint az líraiakat.) A választott megközelítési mód azonban igazolja a szerzőt: úgy tudja végigkövetni a több mint hatvanesztendő pályát, hogy (ha különösebben originális képet nem is ad és nem is jut új szempontokhoz és beállításokhoz) megállapításai okosak és igazak, s a 20-as évektől a pálya lezáródásáig győzi lendülettel és analízis ötletességgel ezt a nagyon is többszólamú és kibogozhatatlanul sokfelé kötődő emberi és művészi pályát.

Annak idején az első kötet azzal a gesztussal indult, hogy Izsák olyan nagy költőink (Balassi, Zrínyi, Petőfi) sorába állított a hőség, akiknek az esetében a költészet politikai funkciókat vett át. Szerzőnk a most megjelent második kötetben is tartja magát ehhez, s nem is joggal. Ugyanakkor a műelemzések mellett alig marad tere a politikai szerepvállalás taglalására. (Arról nem is beszélve, hogy némileg felbillen az életmű nagyon is tudatosan kialakított egyen súlya:

kevesebb figyelemben részesül a műfordító, az esszéista. A középpontba leggyakrabban a versek közéleti vonatkozásai kerülnek, úgy azonban, hogy politikai természetű pályarajzot nem kapunk, s különösen nem a 60-as, 70-es évekről. A romániai magyar irodalomtörténész talán nem is rendelkezik elegendő információval az elmúlt évtizedek magyarországi irodalompolitikai és fél-irodalompolitikai csoportosulásaiival, akcióival, szembenállásaival kapcsolatban, de az is lehet, hogy ilyen-olyan okból ezeknek a bolygatását feleslegesnek, sőt felesélyezőnek véli. (Ez minden korban a kortársi szemlélet és az utókor viszonyának furcsa ellentmondása: a költők, írók személyes-magánéleti, illetve politikai-közéleti, de általában emberi kapcsolatrendszereiről mégiscsak a szemtanúk, a hozzátartozók, a bizalmas barátok tudnak, tudhatnak legtöbbet, ám jó ideig „nem illik” ilyen, s hasonló „intimitások”-ról beszélni, így aztán majd olyan időpontban születnek meg az „emlékezések”, amikor bizonyos dokumentumok elkallódnak, vagy az illetékesek memóriája válik megbízhatatlanná.)

A választott módszer, a műelemző beállítódás igen eredményes: sok rejtett szépség, kevés figyelemre méltott mozzanat kerül előtérbe, s ezáltal gazdagodik Illyésről formált képünk. Hosszú tanári gyakorlata is segíthette abban Izsák Józsefet, hogy olyan érett előadásmóddal, s olyan meggyőzően érvel. Élményrekonstruáló, higgadtan deskriptív elemzései belül maradnak a jó értelemben vett tradicionalitás körén, de rendre elkerülik a banalitásokat. Ezért is alkalmas monográfiája szintetizáló műveletek elvégzésére. Az Illyésről 50–60 év alatt született megállapításokat össze tudja hangolni, s összefüggő és logikus rendbe képes állítani. Eközben távol tartja magát a vulgármarxizmus túlzásaitól. Olykor viszont olyan vádakkal szemben is védelmezni kívánja Illyést, amelyek nemcsak hogy elméletileg tarthatatlanok, de hangoztatásuk ki is ment már a divatból. Amikor például szerzőnk azt fejtegeti (513.), hogy Illyés ugyan (az 50-es, 60-as évekről van szó) nem vett részt közvetlenül a politikai életben, ez azonban nem jelenti azt, hogy kívülálló, közömbös maradt volna. Ilyen mentegetésre csak annak a korlátozott irodalomszemléletnek az időszakában lett volna szükség, amely nem látta be, hogy az érvényes és időtálló műalkotások létrehozásánál, az ezeken keresztül történő hatásnál többet író számára kötelezően előírni aligha lehet.

Ugyanakkor bizonyos didaktikus leegyszerűsítések magától Izsák Józseftől sem idegenek. Amikor az Arany Jánosról nyilatkozó Illyést idézi („mert első gondja nem a művészet volt”), joggal ismeri fel benne az önvallomást tévő költőtársat (299–300.), hiszen Illyés több ízben is deklarálta, hogy legfőbb ösztönzője az a vágy volt, hogy segítsen az embereken. Izsák nevelő szándékkal emeli ki az ilyen szólásokat, elfeledkezvén arról, hogy Illyés is, Arany is alkotó

munkája során szétválaszthatatlan eszmei, erkölcsi és művészi hajtóerőknek engedett. Ha ezek közül bármelyik hiányzott, vagy aránytalan túlsúlyra jutott volna, már nem lehettek volna olyan egyetemes művészek. Nem azt kívánjuk ezzel mondani, hogy elhanyagolhatók az írói-költői önkomentárok, hanem hogy az adott korban sajátos céllal tett kijelentések ellentmondásba kerülhetnek bizonyos alapvető esztétikai törvényszerűségekkal. (Ennek érzékelése, netán kommentálása nem jelentené az adott író lebecsülését: ismeretes, hogy éppen a legnagyobbak közül többen, Tolsztojtól T. S. Eliotig olyan irodalomfelfogást vallottak magukénak, amelynek kritikátlan elfogadása abszurd következményekkel járna.) Az iménti hamis szembeállítás kísért más idejét múlt kitételeiben is. A XIX. század íróeszményeit, a Művészt és a Prófétát úgy választja külön (301.), mintha Petőfiben például a Próféta megszólalhatott volna a Művész nélkül is, vagy Baudelaire-ben a Művész elhatárolható volna a (ha nem is szűken aktuálpolitikai értelemben vett) Prófétától.

A leegyszerűsítő beállítások azonban lényegesen ritkábban fordulnak elő a második kötetben, mint az előzőben. Az 1950 és 1983 közé eső pályaszakasz méltatásában szinte minden megállapítását helyesnek kell elfogadnunk. Nagy műérzéssel, gondosan elemzi a verseket, az értelmezésben is mély és hiteles. Talán csak a főbb verstípusok osztályozásával marad adósunk. Elmondja, hogy a *Mors bona, nihil aliud* . . . „a diszkurzív, közlő versmodell legigazibb illyési példája. Nem képekben beszél, hanem kijelentésekben, érvekben, bizonyításokban. Paradox helyzetet teremt, mert észérveket sorakoztat egymás után, mégis a szenvedély diktál itt minden szót.” (78.). A hagyományosan bölcselő lírának, újabban esszéversnek mondott típuson belül azonban nem él egyértelmű distinkciókkal. A *Mors bona, nihil aliud* . . .-ot nem különíti el a többi változattól, például a *Bartóktól*, amelyben a romantikus óda fonódik rá az intellektuális vitára, a dialógusra. Feltehetően idegenkedik a rendszerteremtő, analógia látató feldolgozástól (valóban kísért az ilyen törekvések esetében bizonyos erőszakétel veszélye), ezért tartózkodik nemcsak a verstípusok osztályozásától, hanem az egyes időbeli periódusok merev elválasztásától is, vagy akár az egy műfajon belüli szakaszhatárok markánsabb értelmezésétől. Ennek alapján természetesen kell tartanunk, hogy arra sem tesz kísérletet, hogy az egész életművet egyetlen formulára, vagy legalábbis tengelyszerű magyarázó elvre vezesse vissza.

Szerzőnknek hatalmas anyagot kellett áttekintenie, s megtartania előadásmódjának zárt keretei között. Ezért nem is nagyon kalandozhat el témájától. S valóban külön monográfia tárgya lenne a magyar líra és egyáltalán a magyar irodalmi tudat eszmélkedése a 20-as években, viszonya Ady örökségéhez. Az első kötetben szó esett arról, hogy a Párizst járó Illyés nem Ady nyomait keresi, sőt, egészen más

szellemi égtájak, más francia irodalmi hagyományok vonzásába kerül. Aztán arról, hogy miképpen vesz át sokmindent, az idők teltevel, Ady szerepéből, sőt utóbb költői örökségéből is. Kétségtelen, hogy a 20-as években induló korszakosan nagy lírai tehetségek (Illyés mellett elsősorban József Attila és Szabó Lőrinc) viszonya az Ady-, illetve a Nyugat-tradícióhoz a magyar költészettörténet egyik kulcskérdése. Mivel (mint szó volt róla) Izsák József nem híve a merev korszakolásnak, az ilyen s ehhez hasonló dilemmák a továbbiakban is csak elmosódottan jelennek meg. Ahogy a művek jelentésének utólagos módosulásaira sem hoz fel „rikító” példákat. A *Fáklyalángot* író Illyés még úgy gondolta, hogy a bajok forrása az volt 48-ban, hogy nem a dolgozó osztályok kezébe került a politika irányítása. Vajon miképpen vélekedett erről a megváltozott viszonyok között, az 50-es, s különösen a 60-as, 70-es években? Vajon a *Hősökről beszélék* milyen kínos összevetésekre adott alkalmat az utóbbi két-három évtizedben, amikor a korábban merőben osztályviszonyokkal magyarázott tudati jelenségek fentmaradását már lehetetlen lett észre nem venni? Csalódások és új felismerések mely művek gondolatiságát kezdték ki és melyekét erősítették? Joggal lenne ezeket a nagy kérdés-sorokat Izsák József könyvében kérni számon, jó tudni azonban, hogy ilyen és hasonló megfontolások és újragondolások halaszthatatlanok egy-egy nagyszabású életmű kapcsán.

Tagadhatatlan, hogy apró részletek dolgában sem mindig meggyőző szerzőnk. Ha „mesterien megkonstruált”-nak mondjuk a *Fáklyaláng* szerkezetét, akkor miként minősítsük néhány későbbi dráma (*Kegyenc, Tiszták*) valóban hibátlan kompozícióját? Ha ilyen szuperlatívuszokban szólunk a *Beatrice apródjai* némelykor bizony már fáradt, bőbeszédű, laza prózájáról, akkor nem mutatkozhat meg az igazi remeklések nagyszerűsége. És sorolható lenne még néhány ellenvetés. A könyv jellegét azonban nem a vitatható okfejtések szabják meg, hanem a túlnyomórészt hibátlan logikájú, szinte átélésről és színvonalas irodalomértésről tanúskodó fejezetek.

Egy nagy témáról először szólni a teljesség igényével aligha hálás feladat. Izsák József azonban biztos lehet benne, hogy mind a szakmai közvélemény, mind a szélesebb olvasóközönség nagy rokonszenvvel és elismeréssel fogadta könyvét. Minden problémát nem oldhatott meg e két vaskos kötetben sem, de messze jutott előre így is az élen haladók nem irigylésre méltó szerepében. (Szépirodalmi, 1986.)

IMRE LÁSZLÓ

EGY LÉPÉSSSEL KÖZELEBB ILLÉS ENDRE POSZTHUMUSZ ÍRÁSAI

Az ember kiismerhetetlen — ez a közhely jár a fejemben, amióta Illés Endre hátramaradt írásainak kötetét („... *talpig nehéz hűség-be*”, Szépirodalmi, 1988) olvastam, olvasom. Nem személyes emlékekkel akarok előhozakodni, de Illés Endrével jómagam több mint harminc esztendeig — a kezdetektől, együtt-dolgozásunktól haláláig — jó barátságban voltam; némi joggal hihettem azt, hogy ismerem. Szinte minden prózái írását olvastam, azt hiszem, minden színművét láttam — joggal hihettem azt, hogy ismerem. S most, e naplórészletek, útfeljegyzések, gondolat-töredékek olvastán mégis úgy érzem: nem, nem ismertem, *ez az ember, nem az az ember*, pedig, a megtevéséig, tökéletesen azonos a kettő stílusa, látásának sajátossága, megfogalmazásának egyéni jegyei. Hát mégis ez az az ember? S ha egy embernek két ennyire eltérő arca van, akkor még hány lehet, hány lehetett? Vagy rosszul olvastuk eddig műveit s a „pontos”, a „hideg”, a „kegyetlen” megfigyelő szavai mögött ott dobogott ez a lávázó, szörnyű energiákat hordó indulat, ez a teljes odaadásra vágyó szív, ez a síron túl is társat hívó hang?

A ránk maradt naplójegyzetek 1944-től 1958-ig mennek. Kezdetben erősebben naplószerűek: az élet számos mozzanatát, alakját, szituációját rögzítik az illési megfigyelés ritka pontosságával, megvesztegethetetlenségével. Milyen pontos — és kegyetlen és mulatságos és jellemző — az első bejegyzés, a 44. január eleji vacsora Bethlen Istvánéknál: kész illési egyfelvonásos. (Tényleg, miért nem írt egyfelvonásost soha?) De a Cs. Szabóval való találkozások, barátkozások, Balogh József alakja és halála, Márai vagy a Hitelbank egy igazgatósági ülése — mind pontos, mind remeklés, mind olyan tíz-száz sor, amire az ember felkiált: ez Illés Endre! De ezek a részletek — amelyeket megszerezhetnénk még a pincehek nagyszerű észrevételeivel és számos kisebb horderejű, de nem kevésbé hiteles írói találattal — elvékonyodnak, majd jószerint eltűnnek Kádár Erzsébet halála után, hogy ne maradjon a napló reflektorfényében csak az Eltűnt Kedves, a vele való lelki kapcsolat, Erzsébet „üzenetei”.

Eddig olyan félig suttogott, félig kimondott titok volt Illés Endre és Kádár Erzsébet kapcsolata. Nagy, pusztító szerelem volt ez, e napló rá a leghesebb bizonyíték; az író bele is pusztult. Ma már igazán céltalan lenne utána járni, kinek mi része volt benne; de Kádár Erzsébet kétségtelen öngyilkosságában a gyötörve-imádott és gyötörtten-imádó Illés Endrének minden bizonnal része volt. Erről vele természetesen nem lehetett beszélni. S most kiderül: erről ő önmagával sem tudott őszintén beszélni — s ezért több mint tíz

esztendőn át nem tudott szabadulni az árnyékától: újra meg újra vissza kellett térnie hozzá, önmagának magyarázva, Erzsébettől választ várva. A naplónak ez a része az, amely a legmegdöbbentőbb — s amelyben egy új ember ismerzik meg.

Illés Endre itt sem hűtlen önmagához. A halott felfedezésének, a temetésnek pontos, kemény leírása után kevéssel következik első — s a napló tanúsága szerint egyetlen — látogatása egy szellemidézőnél, aki ismerte Erzsébetet s üzent, hogy megjelent neki. Kemény, pontos, kegyetlen leírás: az író egy pillanatra se esik a spiritiszta csapdájába, nem hisz neki, kineveti — bár közben kissé szorong is: az ő helyében ki ne tenné? De ettől fogva — ez előttől fogva? — Illés a saját csapdájába esik: a szenvedélyes vágytól, hogy ne szakadjon meg az a lelki közösség, amely őt Kádár Erzsébettel összefűzte, elkezdí az elhalt asszony üzeneteit észlelni maga körül.

De ez is kétarcú, szinte sosem egyértelmű: amilyen pontos, amennyire „ül” a találkozások, jellemzések megírása még ebben a periódusban is, annyira hiszékenynek látszik minden olyan pillanatban, amikor üzenetet vél fogadni. De ezt hiszi is, nem is: úgyszólván mindig megírja az üzenet hátterét, materiális valóságát — hogy a dupla ablak duplát tükröz pl. — s ez nem gátolja abban, hogy mégis valami transcendentálisat olvasson ki belőle. Számomra a legmegragadóbb ilyen ilyen kétarcú pillanat a megörökítettek közül az a temetői jelenet, amely azt hiszem kevéssel az asszony halála után következik el. Illés kint ül a sírnál, amelyre virágot hozott, s lélekben kontaktust keres az eltávozott Kedvessel; de közben félszemmel figyel egy fiatal nőt, aki a közelben egy másik sírt gondoz. A szél annak fellebbenti a szoknyáját, Illés alálát, felgerjed — s Erzsébetnek köszöni meg a küldött látomást. Ebben szinte minden benne van: Illés megvesztegethetetlen éleslátása még akkor is, ha önmagáról van szó, heves érzékisége és lélekre vágyó társkeresése. Ugyanakkor a villanásnyi jelenet nem is illési: egyenesen maupassant-i novella körvonalazott nyersanyaga.

Más tájra visznek a „Livia” cím alatt közölt 1976-os jegyzetek a felesége utolsó napjairól. Persze az Illés-rejtély nem legkevésbé rejtélyes része a feleségével, Liviával való külső látszatában oly harmonikus, zavartalan kapcsolata. Hogyan tudta az egyik is, a másik is kívül-belül „elszámolni” Erzsébetet és annyi mást, kisebbet-nagyobbat? Jellemző, hogy amíg az Erzsébettel kapcsolatos feljegyzések tartanak, addig Livia neve tán egyszer sem fordul elő — hangsúlyosan bizonyosan nem. Itt már, 1976-ban, a halálos betegséggel vívott egyenlőtlen küzdelemben ilyesméről szó sem lehet: itt megint az író és az orvos egymás kezét fogva készí testi-lelki látteleket egy elhúzódó — tehát minden fázisában jól megfigyelhető — agóniáról. Itt a két embert a kölcsönös gyöngédség és szavak nélküli megértés fűzi egybe

s — tán nem akaratlanul — a nagyobb alakként Livia emelkedik ki, aki szinte elfogyva már, még mindig Endrére ügyel. Alakja ezáltal mint a tapintat és önfeláldozó gyengédség szobra vonul be az irodalmi asszonyok oly tarka pantheonjába.

Jellegeiben is másfajta írás a többi. Az „Útjegyzetek” két — 1969-es és 1971-es — Líviával együtt tett olaszországi út noteszei: kiadási számadások, hirtelen megfigyelt alakok, jelenetek, közérzeti tudósítások — szinte félreérthetetlenül megnemírt irodalmi útinaplók nyersanyaga, amely minden bizonnyal megsemmisült volna megíratatásuk után. Lényegében ilyenek a „Feljegyzések” címszó alatt összegyűjtött jegyzetek — találó mondatok, apró megfigyelések —, amelyek szintén nyilvánvalóan írói nyersanyagként készültek, s fel nem hasznátságuk okán maradtak fenn.

Végül minden korábban említettől elütő és megható irodalmi darab az, ami az „Ifjúság — öregkor” címet kapta s amely 1923-ból maradt fenn, igazán az induló, a még-nemíró, de már azzá lenni akaró fiatalember irodalmias rajongása egy akkori környezetbeli kislányért. Ennek az érdekessége elsősorban az irodalomtörténész számára érzékelhető: hogyan küzd már az egyéni látás, egyéni kifejezés a közhelyes látással és kifejezéssel az érvényrejutásért.

E könyvnek — s Illés Endre életének — külön rejtélye, hogy mit hagyott meg az utókor számára, mit nem. Mert ebben minden bizonyosan nem a szenvedély vezetett, hanem a pontos ítélet. Mindenesetre: nyilvánvaló, hogy nekünk s jövődő olvasóinak „üzent” a meghagyott (és erősen megcsonkított) naplóval: néhány személy s esemény utólagos megítélése dolgában — de legfőként a Kádár Erzsébet-viszony dolgában. Mintha még utólag is, még a sírból is azt akarná mondani: igazi társa ő volt, ő lehetett volna. Ezt jelenti a túlvilági „üzenetek” rögzítése, az a szinte már az eszelősség határát súroló görcsös igyekezet, hogy kapcsolatban maradjanak. S talán azt is: hogy egy életen át várta Erzsébet üzenetét: megbocsátott, felmenti őt.

Abban is van valami hátborzongató, hogy valójában irodalmi naplóként két, hozzá legközelebb álló nő halálát írta meg. Szinte semmi más. Vagy legalábbis nem hagyott ránk semmi más abból, amit magának megírt. (Mint ahogy a hírek szerint nem maradt meg semmi az 1945 előtti levelezéséből, ami, ha igaz, a kor-, kultúr- és irodalomtörténet pótolhatatlan vesztesége.) Mindez csak az alak s lelkivilága rejtelmességét növeli az olvasó előtt, s azt az érzést: azt hittük, Illés Endréről már mindent tudunk. Kiderült, hogy szinte semmit. Most, hogy elment, újra kell tanulnunk és újra kell értékelnünk mindent: az író, az ember, a gyakorlati irodalompolitikust. S talán ha mindezt elvégeztük, azt is meg fogjuk érteni, ami előtt ma még értetlenül állunk.

A Szépirodalmi Kiadó igen hasznosan és helyesen tette, hogy ezeket az írásokat amint lehetett, az író halála után sietve megjelentette. Hogy erre mód nyílt, az egyaránt köszönhető az író özvegyének s a szövegeket példásan gondozó Kónya Juditnak. Mégis legyen szabad néhány olyan észrevételt tennem, amire általában a kritikák nem nagyon szoktak kitérni.

Ez a könyv ugyanis jó példája annak, hogy „a pokol útjai jószándékkal vannak kikövezve”. Ugyanis e kötet létrejöttében nyilvánvalóan, sőt szembetűnően csupa jószándék munkált, mint könyv azonban elhibázott. Illés Endre esetében erről is kell beszélni, hiszen ő többek között a könyveknek is szenvedélyes szerelmese volt — nem tudom, nem ez a szerelem volt-e élete legtartósabb szenvedélye?

Tévedés a címe. Kifejezetten anti-illés cím. Ő maga mindig egy-két szavas, figyelemfelhívó, de tárgyias, tartózkodó címet adott könyveinek, írásainak; idézetet, pláne mástól vett idézetet soha.

Tévedés a formátuma. Ezeknek az intim írásoknak a formátuma (mivel már a tizenhatodrént kiment a divatból) a francia, vágott ötös lett volna, nem ez a kissé megnyújtott (és mégis szokványosnak ható) B/5-ös forma. Ez a forma sokmindenre való — például emlékkönyvnek —, de intim írások intim közlésére bizonytalannak.

S azt hiszem, ezzel értünk a kötet alapproblémájához. Ez ugyanis hibrid: a testét ugyan Illés előbb részletezett írásai teszik ki, de azok körül számos más található. Néhány baráti emlékezés (Borsos Miklós, Sőtér István, Vas István, Bertha Bulcsu és Karinthy Ferenc tollából) és főként egy elég (de nem elég) terjedelmes, 3 ívnyi képanyag, mely végigkíséri Illés Endre életét.

Nem kétséges, hogy Illés Endre megérdemel egy jelentős emlékkönyvet — nemcsak a Szépirodalmi Kiadótól, de a magyar irodalomtól, a magyar kultúrától. Ez a kötet nem pótolhatja — de félő, hogy megakadályozza azt. Pedig Illés jelentőségét — személyes hozzájárulását — a közönségnek pozitív és negatív hatását — addig igazán felmérni nem lesz lehetséges, amíg barátok és ellenségek, hívek és tagadók, felfedezettek és kitagadottak el nem mondják a személyes élményüket, ítéletüket. Nyilvánvaló, hogy az író előtt most a pokoljárás korszaka áll: minden írónak, a legnagyobbaknak is ki kell tölteniük haláluk után a purgatóriumi idejüket az irodalmi közvéleményben, amíg végleges helyükre találnak — megnöve vagy megkisebbedve eleven valójukhoz képest. De ettől függetlenül, ezzel párhuzamban el kellene kezdődnie az irodalomtörténeti és kultúrtörténeti fölmérésnek: mit is jelentett az Illés Endre-jelenség? S ezt addig kellene elvégezni, amíg élnek a tanúk: terhelő és mentőtanúk egyaránt. Mert utólag késő lesz.

NAGY PÉTER

LACZKÓ ANDRÁS: FEKETE GYULA ALKOTÁSAI ÉS VALLOMÁSAI TÜKRÉBEN

Nem tudom, megfogalmazta-e már valaki valahol, hogy mi a célja és funkciója az *Arcok és Vallomások* sorozat gyarapodó köteteinek. Az elsődleges cél, feltehetően, az ismeretterjesztés — a meglevő, már letisztult irodalomtörténeti eredmények, adatok és vélemények összefoglaló, tárgyyszerű ismertetése; egyfajta arckép, „image” megrajzolása, az író saját szövegeinek, valamint a róla szóló szövegeknek a segítségével. A műfajból, mely elsődleges forrásnak az írói megnyilatkozásokat tekintí, természetesen következik, hogy a kötetek szerzőinek nézőpontja és értékszem pontjai közel állnak a bemutatott író nézőpontjához és értékszem pontjaihoz; hiányzik így a külső nézőpont, a rálátás. Ám a szerzők, legalábbis látszólag, nem mondanak le az értékelésről sem; fenntartják a kritikus nézőpont illúzióját; érvényesíteni kívánják a bírálat, a megmértetés, az irodalmi, esztétikai értékelés szem pontjait. Ez azonban felemás módon történik. Az életművek, illetve az egyes művek negatívumait, az elmarasztaló bírálatokat valamiféle „mentegetőző technikával” mutatják be; az „igaz, hogy . . .” kritikus mozzanatait a „de viszont . . .” pozitívumaival ellenpontozva, s mintegy kisebbítve. Mindez elsősorban nem a klaszszikus, lezárt életművel rendelkező alkotók esetében okozhat problémát, hanem a lezáratlan pályák, a kortárs alkotók tárgyalásakor. Ilyenkor nem könnyű kiigazodni az egymásnak ellentmondó értékelések, vélemények között; maga az életmű is folyamatosan változik, alakul.

Laczkó András Fekete Gyula életművét bemutató kötete a sorozat kevésbé sikerült darabjai közé tartozik. Nem kérhetjük számon a könyvtől persze azt, ami — a fentebb jelzett problémák miatt — nem is nagyon érvényesülhet a sorozat köteteiben: a művek következetes, esztétikai szem pontú feldolgozását, kritikus és értékelő megközelítését. Úgy véljük azonban, hogy a szerző a sajátos műfaj adott kereteit sem használta ki eléggé, amikor feltérképezte Fekete Gyula életművét és feltárta az eddigi életutat.

Hiányérzetet kelt mindenekelőtt az életmű irodalomtörténeti környezetének, irodalmi folyamatba ágyazottságának a bemutatása. Csak esetleges utalásokból tudható meg, hogy Fekete Gyula melyik nemzedékhez tartozik; hogy kiknek az örökségét viszi tovább, mi-fajta irodalmi hagyomány képviselője, szintén nem derül ki egyértelműen. Pedig igen jellegzetes, mondhatni: paradigmatis Fekete Gyula életútja, s majdhogynem szélsőségesen példáz egyfajta írói módszert és magatartást, valamint egy erkölcsi eszményt és gyakorlati életideált. Ez az alkotói módszer és életideál vitatható ugyan

— ám történetileg magyarázható és fogalmilag leírható. Fekete Gyula elszántan és tudatosan vallja magát realista alkotónak és a népi irodalom örökösének; s tiszteletreméltó következetességgel véd és propagál egy olyan, némely ízében konzervatívnak tűnő életeszmenyt, életformát, mely a családnak és az utódnevelésnek követeli vissza elvesztett pozícióit. Az alkotói, írói szerep nála egyenlő a köz odaadó szolgálatával: a mű maga is e közösségi céloknak rendelődik alá. Ezért is válik Fekete Gyula életművében uralkodó műfajjá a publicisztika, a riport, a szociografikus montázs — gondolatai, hatni és változtatni akaró erkölcsi tanításai így még közvetlenebbül és erőteljesebben nyilatkozhatnak meg, mint az áttételesebb szépirodalmi műfajokban.

Az irodalomtörténeti folyamat általános törvényszerűségeinek meghatározottságában alakult Fekete életműve, s részben ez is eredményezte a fentebb jelzett műfajváltozást. Az a realistának (olykor szocialistának) nevezett alkotói módszer, mely az ötvenes évek elején útjára induló, úgynevezett „derékhad” egyes képviselőit jellemezte, a hatvanas évek elején kiemelkedő, nagysikerű műveket hozott létre — Somogyi Tóth Sándor, Sánta Ferenc, Fejes Endre, Galgóczi, Galambos Lajos műveit említhetjük —, a hetvenes évekre azonban kifulladt, s átadta a helyét más, korszerűbb módszereknek, epikai struktúráknak. Az alkotók, akik műveikben elsősorban a társadalmi valóság közvetlen ábrázolását tekintették az irodalom feladatának, vagy a dokumentarista próza eszközeivel folytatták munkásságukat, vagy elhallgattak; esetleg másfajta ábrázolásmódok felé tapogatóztak. Fekete Gyula, noha szépirodalmi műveket is publikált a hetvenes és nyolcvanas években, szemmel láthatóan műfajt váltott — a szociográfia és a publicisztika lett elsődleges működési területe.

A kötet talán legsikeresebb fejezetének az első, bevezető rész tekinthető; a családi háttér, az útnak indító, szűkebb és tágabb közösség rajza sokszínű, érzékletes és kellőképpen adatgazdag. A „közéleti igények nyomán” című fejezetben (maga a cím is suta és semmitmondó) a szerző Fekete Gyula sematikus korszakát dolgozza fel; némileg talán túlbecsülve az idetartozó műveket. A korabeli fogadtatás és értékelés ismertetése természetesen hozzátartozik a pályaképhez akkor is, ha a hajdani kép mára érvényét veszítette; különösképpen az ötvenes évek irodalompolitikai céljainak teljes egészében alárendelt kritikai irodalom. Ám a szerzőnek nem mindig sikerül a saját, mostani véleményét elhatárolni az akkori kritikusi véleménytől, s olykor maga is beleesik a korabeli kritikusok elavult terminológiájának, frazeológiájának csapdájába. A szerző mintha lebecsülné, bagatellizálná a sematizmus időszakának azokat az „elvárásait”, melyek az ötvenes években meghatározták az alkotás mikéntjét — témát és ábrázolásmódot egyaránt. A *Kati* című kisregényt pl. a korabeli

kritika is elmarasztalta, mondván, hogy ebben Fekete elvesztette hangjának korábbi egyszerűségét, természetességét. Laczkó András igazat ad a kifogásoknak, majd így folytatja: „Pedig volt a *Katiban* olyan alaprajz, amire tiszta fényű írást lehetett volna építeni: a nők egyenjogúsága. S ha ez kevésnek bizonyult volna, akkor a traktorista lányok helyzete és munkája felvetett még konfliktusokat.” — Kétségtelen, hogy itt a szerző szinte „beleéli magát” az akkori kritikus nézőpontjába és szempontrendszerébe: az idézett mondat mintegy feltételezi, hogy a sematizmuson, s annak tematikáján belül létrejöhetne igazán jó („tiszta fényű”) műalkotás — csak az író igyekezete hiányzik.

A hatvanas évek regényeinek — köztük az író legjobb művének, *Az orvos halálának* — az áttekintése sem igen lép túl az ismertetés szintjén. A mű úgy is, mint a hatvanas évek egyik legsikeresebb, leginkább elismert regénye, feltétlenül kiemelt, hosszabb lélegzetű és esztétikai szempontú méltatást érdemelt volna; így belevész a számos Fekete-regény sorába. A művek bemutatása — általában véve — részletező; a szerző hosszas tartalomismertetésekbe bonyolódik, s csak ritkán él az általánosítás és elvonatkoztatás módszereivel.

Tárgyszerű, informatív a *Metszetek a közgondolkodásból* című fejezet, mely a szerző szociografikus jellegű munkáit és publicisztikáit ismerteti. Nem ártott volna azonban Fekete Gyula sok vitát kiváltott könyveinek kritikáit is részletesebben idézni, megismertetni az ellenvéleményeket; ezáltal talán mélyebben is beleláthatnánk abba a bonyolult összefüggérendszerbe, amelyhez az író nyúlt az *Éljünk magunknak* és a *Mindene megvan?* című gyűjteményeivel, s a családgyerek-női szerep kérdéskör margóján született szépirodalmi alkotásaival. Kétségtelen, hogy Feketének néhány ponton sikerült rátapintania társadalmunk neuralgikus pontjaira, s egyes részletkérdésekben az orvoslás lehetőségeire is; mára azonban világos, hogy a magyar társadalom bajai, betegségei mélyebb gyökerűek és többfelé ágazóak, mintsem hogy azokat a család és a nők hagyományos szerepének részbeni visszaállításával, s megfelelő szociális intézkedésekkel meg lehetne oldani. A jólétet, a gazdagodást, mint a bajok forrását már jó néhány éve nem divat emlegetni, hiszen napjainkban a mind szorongatóbban jelentkező szegénység válik egyre égetőbb társadalmi gonddá.

Végül néhány szó a kötet stílusáról. Csak örülni lehet annak, ha egy, a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is számot tartó könyv közérthető, olvasmányos stílusban íródik; sőt, ez esetben a közvetlen, publicisztikus hang sem lehet kárhoztatandó. A közérthetőség igénye vezérelhette Laczkó Andrást is, ám könnyedsége nemritkán pongyolasággá fajul, s a szabatos mondatszerkesztés és a pontos, korrekt szóhasználat is csorbát szenved. A szerző gyakran csábul a

legkisebb ellenállás irányába — közhelyes megfogalmazások, semmitmondó általánosságok csúsznak ki a tolla alól. Terminológiai tisztázatlanságra is akad példa. „*A fiatalasszony* mutatta már, hogy Fekete szembesült az esemény- vagy jellemregény alternatívájával.” Ilyen alternatívát, ilyenfajta szétválasztását a regénybeli tényezőknek a prózapoétika — tudtommal — nem ismer. Végig nem gondolt, felületes megfogalmazások is szép számmal akadnak a szövegben; ezek olykor téves megállapításokhoz vezetnek. Az *Orvos halálával* kapcsolatban például a „realista regények antihőséről” beszél a szerző, majd kijelenti, hogy Fekete „kitöltötte a hiányt, ami literatúránkban az egyszerű ember létezésének nem ábrázolása nyomán keletkezett”. Talán fölösleges is lenne sorolni azokat a regényeket, melyek literatúránkban, Jókaitól Móriczon át Tersánszky Józsi Jenőig egyszerűbbnél egyszerűbb embereket ábrázoltak.

Végül: a kötetet jól megválasztott, jellegzetes képanyag illusztrálja — s bő irodalomjegyzék egészíti ki. (Szépirodalmi, 1987.)

ERDŐDY EDIT

ALFÖLDY JENŐ: VÉRZŐ ZÁSZLÓK BENJÁMIN LÁSZLÓ KÖLTÉSZETÉRŐL

A kortárs irodalomról írni mindig merész vállalkozás volt. Az irodalomtörténésznek, a kritikusnak ilyenkor fokozottan figyelnie kell az irodalmi élet pillanatnyi állapotára, s ezen belül különösen a mű tárgyát képező szerzőre. Hiszen érzékenység nemcsak fölösleges van, s ráadásul senki sem tévedhetetlen, s így könnyen előfordulhat, hogy még egy jószándékú mű is galibát okoz, ha nem veszi a szükséges mértékben figyelembe az irodalmi élet aktuális összefüggéseit. Ebből a helyzetből következik a kortárs irodalommal foglalkozó írók két alapvető hibalehetősége: egyrészt a túlértékelés, másrészt pedig az értékeléstől való tartózkodás. Olyan általános hibák ezek, amelyeket egészen elkerülni, úgy gondolom, egyikünk se tudhat, s legfeljebb arra törekedhetünk, hogy csökkentsük a hibázás mértékét.

A hetvenes és a nyolcvanas években az élő irodalomról szóló munkák nagyobb részében inkább az értékeléstől való tartózkodás a jellemző. Pontosabban: az adott művet, a kötetet értékeli az elemző, de elsősorban a mű önértékeire figyel, s kevésbé az adott műnek az

adott életműben megtalálendő helyére, s még kevésbé, vagy egyáltalán nem az adott életműnek a magyar irodalom egészében elfoglalt helyére, s e hely esetleges elmozdulására. Csak az irodalomtörténeti igényű munkák egy részében, s ott is többnyire szemérmes szűkszávással, a leírások sorába rejtetten találhatunk arra is példát, hogy a szerző értékeli a vizsgált művet és életművet. Igaz, ilyenkor gyakran esik a túlértékelés hibájába. Azon pedig hosszan meditálhatunk, hogy mi a kisebb hiba: a túlértékelés-e, vagy pedig az értékeléstől való tartózkodás. Manapság hajlamos az ember azt mondani, hogy inkább olvas el egy vitára ingerlő túlértékelést, mert ez, épp a vita révén, magában hordozza a továbblépés lehetőségét: a helyes értékrend kialakítását.

E bevezetésből talán már kitalálható, hogy Alföldy Jenő monográfiáját Benjámin László költészetéről ebbe az utóbbi csoportba sorolom. A szerző már könyve előszavában — rokonszenves szerénységgel — felveszi a vívóállást, mondván, hogy az „egyoldalú és félrevívó” szakirodalom miatt érzi szükségességét e munka megírásának. A bajt elsősorban abban látja, hogy Benjámint nem politizáló művészként, hanem inkább olyan főhivatású politikusként szemlélik, aki mellel verseket is ír. Alföldy elsődleges célja tehát az, hogy a művészt, a költőt mutassa fel. Azt hiszem, nincs értelme most azon vitatkozni, hogy ez a kiindulópont teljesen igaz-e. Az én tudásom és olvasatom szerint a Benjámin Lászlóval foglalkozó művek nagyobb része — a maradandóságot megérdemlő szinte mind — a költővel foglalkozik, s nem a politikussal. Dehát inkább az a kérdés, hogy a költő felmutatása mennyire sikerül ebben a monográfiában.

Előrebocsátva a végeredményt: a szerző kitűzött célját meg tudja valósítani, annak ellenére, hogy több lehetséges eszközről lemond munkája során. S itt elsősorban a könyvben jelenlevő műelemző szemlélet féloldalasságára gondolok. Ugyancsak az előszó fogalmazza meg, hogy az „önmagukban értékes tudnivalókkal szolgáló mikrofilológiai vizsgálódások nem ellensúlyoznák az eddigi Benjámin-irodalom féloldalasságát”, s ennek szellemében a szerző lemond a „politikamentesen esztétizáló vizsgálódás”-ról. Ezt az álláspontot a magam részéről nem tartom helyesnek, a mikrofilológiai vizsgálódásokra, az „esztétizálásra” szükség van, különösen akkor, ha munkánk tárgyát világirodalmi színvonalúnak tartjuk. Maga az esztétizálás kifejezés itt láthatóan rosszáló értelemben szerepel, s kár, hogy olyanként. Hiszen se többet, se kevesebbet nem kell rajta értenünk, mint a műalkotás esztétikai megformáltságának igényét, s ezen igény megvalósultságának vizsgálatát. S mivel a műelemzés tudományos tevékenység, ennek során a lehető legteljesebb mértékben „politikamentesnek” kell lennünk, abban az értelemben, hogy sem a saját politikai álláspontunk, sem a másé nem befolyásolhat bennünket eleve a mű

objektív értékeinek elemzésében. A politizálás és az esztétizálás nem szembenálló fogalmak, mint az ötvenes évek gyakorlata és elmélete ezt balul vélte.

Alföldy Jenő szerencsére csak részben tartja magát az előbb idézettekhez. Hiszen amikor arra keresi a választ, hogy egy-egy vers „miért szép”, akkor ő is elkezd esztétizálni, s csak azt sajnálhatjuk, hogy nem teljesebben és nem bátrabban. Ugyanis éppen ezen az úton haladva közelíthette volna meg még jobban kitűzött célját: Benjámin László igazi költői rangjának felmutatását.

A kortárs irodalom vizsgálatával és a műelemzések módszereivel kapcsolatban van még egy probléma, ami elvi jelentőségű. Állandó kérdés, hogy a tudomány és az ismeretterjesztés közötti mezőben haladva mi legyen a szerző célkitűzése. A kortárs irodalom elemzésében ugyanis szinte sohasem lehet szétválasztani a tudományt és a műelemzést. Általában elsőként — vagy legalábbis elsők között — közelítjük meg a választott témát, természetes tehát, hogy új, tudományos eredményt kívánunk felmutatni, ugyanakkor ezt az eredményt egyúttal át is szeretnénk ültetni a „gyakorlatba”, azaz minél szélesebb olvasórétegek számára hozzáférhetővé tenni. S különösen így van ez, ha egy félárnyékban levő életművet szeretnénk teljes fénybe állítani, s minél több ember számára világossá tenni. Úgy gondolom, Alföldy Jenőt ez a célkitűzés is vezette, amikor tartózkodott az „esztétizálástól”. Az az igazság azonban, hogy manapság például a gimnáziumi tankönyvek műelemző gyakorlata — igaz hogy túllőve az elérhető célon — van annyira magas szintű, hogy feltételezhető legyen: az újabb nemzedékek irodalom iránt érdeklődő rétegei számára nem lenne teljesen idegen, ha az ismeretterjesztő szándékú szakirodalom bátrabban lenne szakszerű.

Az eddigiek után már nem odázható tovább a bevezetőül fölvetett alapkérdés vizsgálata: miként helyezi el Alföldy Jenő Benjámin László életművét a magyar irodalomban? Azzal kell kezdenem, hogy ez a monográfia még a költő életében született, ki a könyv megjelenése előtt mintegy két hónappal halt meg. Tehát egy lezáratlan életmű volt a vizsgálódás tárgya akkor is, ha a kézirat keletkezésének idején Benjámin már hosszú évek óta hallgatott. Másrészt azt kell látnunk, hogy a hallgatás időszakában került, attól nem függetlenül, de első-sorban nem azzal magyarázhatóan, Benjámin László költészete a korábbi napfényes helyzetből félárnyékba. Érdekes, sőt éppen ebben a monográfiában szükségszerűen vizsgálándó kérdés lenne mind a fokozatos elhallgatás, mind a félárnyékba kerülés, de Alföldy rendkívül röviden intézi el ezeket a kérdéseket. A hallgatás fölött átsiklik az utolsó pályaszakasz feltűnően vázlatos áttekintésében. A „félárnyék”-ügyet pedig érvelés helyett dacos kijelentéssel intézi el, Kiss Ferencsel vitatkozva, aki az 1983-as debreceni konferencián azt mondotta,

hogy „a közéletinek nevezett költészet devalválódott”, s beleértette Benjámin Lászlót is.

Alföldy erre azt mondja, hogy ami egykor érték volt, az ma is az, s nem devalválódhat. Sajnos nincs igaza. Egyrészt azért nem, mert éppen az az elvi probléma, hogy meg tudja-e állapítani a kortárs a valódi értéket? Számolatlanul lehetne a példákat említeni a régmúltból és a közelmúltból arra, hogy egy kor a maga legjobb meggyőződése szerint értékelt egy költőt, s ezt az utókor többször és többszörösen felülvizsgálta, érvénytelenítette. Másrészt devalválódás következhet be azért is, mert az újabb kor más eszmények jegyében létezik, mások az értékei, s ebben az értékrendben szükségképpen más lesz a korábbi kor kitüntetett értéke. Az egyes korok értékrendjeinek változása dialektikus folyamat, s alapvetően ez a magyarázata annak, hogy a költői életművek utóéletében hullámváz mozgás figyelhető meg: hol felfedezik, hol elsüllyeszti az adott életművet. Ez alól a legnagyobb életműve is csak részben kivétel, de: kivétel.

S vajon: ilyen kivétel-e Benjámin László? Alföldy Jenő kategorikusan és többször kijelenti, hogy igen. Úgy látja Benjámin Lászlót, mint „József Attila legméltóbb utódát — vagy legméltóbb néhány utódának egyikét”. S a mérce és az állandó példa a könyvben mindvégig József Attila. Nemcsak sugallja, de ki is jelenti többször, hogy itt a nagy elődhöz hasonlítható rangú költészet jött létre a „világraszóló jelentőségű költő” munkáiban, s e kifejezést használva éppen Weöres Sándorral és W. H. Audennel állítja egy sorba Benjámin Lászlót.

Én magam Benjámin László költészetével régóta foglalkozom. 1956/57-ben, elsős gimnazista koromban találkoztam először verseivel, s rokonszenvem és szeretetem később is megmaradt; e szellemben írtam is több alkalommal magáról Benjáminról, és Simon Zoltán Benjámin-monográfiájáról. Mégis, soha nem jutott eszembe, az elementáris vers-élményeket őrizve sem, hogy Benjámin Lászlót a legnagyobb magyar költők között lássam. S így bizony az sem, hogy József Attila — bár egyik — legméltóbb örököse éppen ő lenne. Amiként Petőfivel, Adyval se állítottam soha esztétikai rangban párhuzamba. Lehet persze, hogy mindvégig tévedtem. De mégsem hiszem, ugyanis általában azt tapasztaltam a szakirodalomban, a közvéleményben is, hogy Benjámin László jó költő, kiváló költő, de nem nagy költő. S ha csak a felszabadulás utáni korszakot vizsgáljuk, akkor is jó néhányan vannak előtte. Soroljam, hogy kicsodák? Sorolom, hogy egyértelmű legyen, s hozzáteszem, hogy az idősebbeknél az 1945 utáni teljesítményt veszem alapul. E korszak legjelentősebb életműveit Illyés Gyulának, Szabó Lőrincnek, Weöres Sándornak, Vas Istvánnak, Juhász Ferencnek, Nagy Lászlónak, Pilinszky Jánosnak köszönhetjük. S csak utánuk jönnek Áprily Lajostól Zelk Zoltá-

nig azok a kiváló költők, akik közé Benjámin László is tartozik. S ha ez így van — az ellenkezőjét csak meggyőző esztétikai elemzéssel lehetne igazolni —, akkor mindjárt érthetőbbé válik, hogy miért nincs Benjámin költészetének „egyes-ágú örököse” lírákban, s akkor nem kell az okot „a szocialista művelődéstörténet idült hazai provincialitásának” betudnunk. Hiszen soha nem szervezés kérdése, hogy milyen életműnek van annyira elementáris, hogy más költőket is befolyásoló hatása. Benjámin hatása nem azért korlátozott, mert szocialista költő, mert a munkásosztályból származott, mert politizál, hanem azért, mert bár jelentős, de nem annyira egyetemes érvényű az életműve, mint Illyés Gyuláéknak. S ebben elsősorban nem szemléleti, hanem esztétikai okok játszanak szerepet. Benjámin verseszményének öt évtizeden keresztül való állandósága, szinte semmit el nem mozdulása például igencsak viszonylagos érték. Nem az az eszményi persze, ha a költők „sodródtak az új költészettani, közéleti és ideológiai áramlatokkal”, de az igen, ha ennek az újnak az élcsapatában foglalnak helyet. Ezt tette például mindvégig József Attila, aki soha nem restellt se költészettanilag, se ideológiailag újat tanulni. Újító ereje, újító szerepe van Benjámin Lászlónak is, főként az *Egyetlen élet és a Vérző zászlók alatt* korszakában, de ez az újító szerep egyrészt rendkívül rövid időszakra korlátozódik, másrészt csak ideológiai és nem költészettani jellegű. Benjámin a „tárgyas”, a „realista” lírában is formaőrző és nem formaújító, s ez magyarázza, hogy a vele rokonítható költői eszközökkel dolgozó Illyés Gyula, Szabó Lőrinc vagy Vas István mögött lemarad, hiszen ezek a művészek pályájuk során többször is jelentős formaújítók voltak.

Egyébként többek között ez is magyarázza Benjáminnak a fordulat éve utáni fél évtizedét. Benjámin 1948-ban 33 éves, már nem fiatal és pályakezdő költő. Mégis, olyan negatív, elkeserítő színvonalesséről tanúskodó korszaka következik, amit nem lehet szó nélkül hagyni. Alföldy Jenő monográfiája „csak jelentőségük arányában” tér ki e szakasz verseire, tehát rendkívül szűkszavúan, s akkor is az értékre figyelve. Ami helyes, de nem szabad elbagatellizálni ezeket az éveket sem. Miként lehet azt állítani, hogy „a személyi kultusz jegyében írt összesen három versének legjobbjában” ezt meg azt állítja, amikor egyrészt kötetnyi ilyen verse van, másrészt a kiemelt, *Ha Rákosi szól* c. vers ezek között nem hogy a legjobb minősítésre nem érdemes, hanem inkább szégyellnivaló ballépés. Ennek az írásnak a mottója József Attilától való: „Az én vezérem / bensőmből vezérel”, s így indul a szöveg: „Boldog a katona, akit / nagy eszme fűt, igaz cél lelkesít / s szíve köti a hadhoz, nem a kényszer! / Szabad harcos — követem Rákosit — / a végső győzelemre ő vezérel.” Alföldy Jenő a „verselés bravúrájáról” szól: „észre kell venni a kényszer-vezérel rímpár telitalálatát: az adott helyzetben új életre kel a József Attila-i

maxima". Sajnos, nincs itt semmiféle bravúr, József Attila pedig foroghatott a sírjában. Ami az „összesen három” verset illeti az arány bizony fordítva áll: összesen három (vagy alig több) akad az e korszakban írt versek közül, amelyeket Benjámin később is vállalt. Ha végiglapozzuk például a *Tűzzel, késsel* c. kötetet (én az ötezer példányos második kiadás birtokosa vagyok), akkor azt láthatjuk, hogy a *Hajnali karének* ciklusán kívül 21 verset tartalmazó kötetből később mindössze 4 darabot őrzött meg a szerző. Ez a négy is magán viseli természetesen a személyi kultusz korának bélyegét, szemléletét, akárcsak néhány korábbi és későbbi vers, de valóban megőrizhetőek és vállalhatóak. Mit kezdünk viszont a többivel, amelyeket mentegetni, magyarázgatni lehet, a költő őszinte hitéről szólni lehet, csak egyet nem szabad tenni: költészetről beszélni velük kapcsolatban. A kor érett költői ilyen zsákutcába soha nem tévedtek. Tessék összevetni például Illyés Gyula híres-hírhedt művét *Az építőkhöz* és Benjámin *Országúti jegyzet Sztálinvárosról* c. faliújságközlemény színvonalú „versét”, amely így zárul: „Szereted? Forróban szeresd meg, / — ismerkedj meg jobban hazáddal.” Magánál Benjámin Lászlónál mélyebben és őszintebben senki nem nézett szembe ezekkel a tévedésekkel, s ez a nyíltság kötelez bennünket is: ne szépítsük a tényeket.

A legfontosabb kérdésekről szoltam csak e Benjámin László-monográfiával kapcsolatban, de e kérdések egyrészt a költő értékelésének, másrészt az újabb magyar irodalom vizsgálatának alapkérdései. Alföldy Jenő monográfiája tehát a legigényesebben közelít tárgyköréhez: az alapvető gondokkal kíván szembenézni. Hogy ez csak részben sikerülhetett, abban elsősorban elfogult szeretetét tartom vétkesnek. Az életmű befogadása, a közelkerülés maradéktalanul sikerült számára, de e birtokbavétel után az eltávolodás, a tudományos higadtság már kevésbé. Hiszen a jelen gomolygó küzdelmeitől csak egy kicsit is eltávolodva be kell látnunk, hogy bár József Attilának van néhány méltó örököse, s szinte minden utód tanult tőle, olyan örököse, aki vele egyenrangú lenne, amiként egyenrangú ő Ady Endrével, egyelőre nincs. Hiszen az ő életműve a ritka csodák közé tartozik. Ezt látva és belátva tudunk csak az 1945 utáni magyar irodalom értékei között eligazodni. (Magvető, 1986.)

VASY GÉZA

ALFÖLDY JENŐ: VISSZHANG

Az irodalom szeretetteljes és értő szolgálata jellemzi Alföldy Jenő írásait, s az a szellemi nyitottság, mely az „itt és most” művészetének értékeit kutatva sem feledkezik meg a tér- és időbeli összefüggések

távlatairól, így ítéleteit sem a (nyílt vagy rejtett) napi kis csatározások érdekei szerint fogalmazza. Mégis: a közvetlen élmény meghatározóbb a „naprakész kritikus” állásfoglalásaiban, s az irodalmi élet eleven áramából táplálkozó „ítéleterő” nem is titkolja subjektivitását. Ez a kettősség, az öntörvényű megnyilatkozás „Janus-arca”, formailag is pontosan tetten érhető a *Visszhang* című kötetben. Kritikák és esszék gondosan megszerkesztett ciklussorrendben követik itt egymást. Az anyag válogatásában és elrendezésében megnyilvánuló *tudatosság*, mely az irodalomtörténeti szemlélet perspektíváját is sugallja, ugyanakkor a szerző hangsúlyozott személyes *jelenléte* sajátos módon — s nem minden ellentmondás nélkül — fonódik egymásba. A kötet szerkesztés a múlttól a jelenre irányítja a figyelmet.

A *tisztázandó múlt* címmel összegyűjtött írások irodalomtörténeti tanulmányok kritikáit és Alföldy olyan munkáit tartalmazzák, amelyek témájuk szerint ide sorolhatók. Rónay György posztumusz kiadású könyvének (*Balassitól Advig*) méltatása nyitja ezt a „ciklust” és Lengyel Péter „*Cseréptörés*” című regénye ürügyén önfelismerő valómásával zárja. Lehet ugyan merő véletlen, de semmivel sem kevésbé jellemző, hogy a múltból a jelenbe való visszatérés, egyben a szerzői önreflexió tárgyiasított formájától a nyílt azonosulásig vezet. Amikor ugyanis Rónayról írja a kritikus, hogy a „szubjektivistá, önmutogetó — Stendhal szavával: az 'egoista' — irodalmártól eltérően, ő sosem akar a saját tükörképében gyönyörködni, de ha rokon lélekre talál valamely régi vagy új poétában, szavait átfűti a „rokonszenv”, akkor legalább annyira saját szellemi magatartására is gondolhat, miként ezt a Lengyel Péter regénye „ürügyén megfogalmazott sorok bizonyítják: „Még alig olvastam művet, melyben annyira magamra ismertem volna, mint a *Cseréptörés* hősében, azzal együtt, hogy Bárán János eredetében, alkataban, árvaságában, sőt céljaiban is jelentősen különbözik tőlem.”

Az átélés és élményközvetítés, azaz a befogadói viszony rögzítése Alföldy számára mindig fontos marad — olykor a tárgyszerű elemzés rovására. A művek iránti „bensőségesség” vállalása vitathatatlan erény, amennyiben korunk szakirodalmában gyakran tapasztalható áltudományosságával szemben a végső soron kikerülhetetlen személyes véleménynek is jogot szerez. Ugyanakkor ez az esszéisztikus írásmód a könnyebb megoldásokra is csábíthat. Aligha jutunk közelebb Petőfi „modernségének” felfedezéséhez például, ha az „évezredes japán miniatűrök döbbenetes rokonságát” firtatjuk a „*Felhők* darabjainak vershangulatával”. Főleg úgy nem, ha a szemléltetésre szánt idézetet Kosztolányi fordításában olvassuk! A világirodalom elég gazdag ahhoz, hogy végtelen lehetőségét kínálja az asszociációknak, éppen ezért az ilyenféle párhuzamok semmit sem bizonyítanak. A „látványos” analógiáknál ezért sokkal több figyelmet érdemelnek az

olyan lényeglátó műértelmezések, mint a *Jegyzetek a „Nyolcvan huszár”-ról* vagy a *Rész az egészben, egész a részben*. (Ez utóbbi már a könyv egy későbbi fejezetében található.)

A távolabbi múlt és jelen századunk immár klasszikussá vált kulturális örökségéhez való fordulás az élő irodalom kritikusa számára nem valamiféle „tisztelő gesztus”, hanem igazi kapcsolatteremtés. Oknyomozás és példakép-keresés. A történelem törvényszerű „fogságában” élő, de a jövő parancsaira figyelő szellemek sorsos magatartásában a mai is időszerűt láttatja meg a szerző. Vajda János küzdelmes élete így azé a „társtalan polgártársé”, aki „arra is ráébred, hogy a polgárosodás nem úgy megy végbe, ahogyan képzelte nem citoyeni, hanem burzsoá módon”, s a költő az a „magyar állampolgár, aki mifelénk társadalmi méretekben sosem tudott igazán kibontakozni”. A nemzeti önismeretet mélyítő gondolatok nem a szűkebb értelemben vett szakmai közönség számára mondanak felfedezésszerűen újat, hiszen erre a pár oldalas fejtegetések nem is vállalkozhatnak, hanem az olvasók szélesebb rétegeinek figyelmét kelthetik fel. Másutt viszont a szakirodalmi viták „elevenébe vágva” alkotja meg saját véleményét Alföldy, például a fiatal József Attiláról: „A nyugatosok erős hatását elismerve, megkockáztatom, legjobb korai verseiben lényegileg közelebb áll Petőfihez, mint modern tanítómestereihez.” Anélkül, hogy a szerző egyes megállapításaira kitérhetnék, jelzem, hogy a Szabó Lőrinc-portrét (*A józan Dionüszosz*) mindenképpen vitathatónak tartom. Bár Alföldy „végrendeletként” fogadja el a költő szavait. — „A kommunista intelligencia, az igazi, értheti meg legjobban bennem a dolgok komplikáltságát” —, önmagának is ellentmondva, „kategorikus vaksággal” ítél: „Nem is akart eljutni az ember lényegéig; ars poéticája kizárta ezt (. .) a mámor istenségétől vezetve, az éles értelem fényében sem tudott — mert nem akart — megvilágosodni”. Majd hozzáteszi, szinte groteszk naivitással: „Értékítélet ez? (. .) Nem, semmiképp”.

Rangos elődök nevei sorakoznak a kötet következő fejezetében. *A mesterség címere* Bajza József, Gyulai Pál, Komlós Aladár, Gyergyai Albert, Németh László, Rónay György, Lengyel Balázs, Gertyán Ervin és Kenyeres Zoltán kritikusai, esszéírói tevékenységét dicséri. A részben évfordulós köszöntések túlmutatnak az alkalmi írások udvariassági színvonalán. Alföldy mindegyik alkotót találó szavakkal „egyeníti”, munkásságuk jelentőségét valós arányaiban méltatja. Elismerő jellemzésükből kisugárzik a példamutató szándék: a szellemi életet formáló erő felelősségének és szépségének a felmutatása. De ez a rokonszenv eredendőbb és távlatosabb a „céhbeliség” pusztá öntudatánál. Az arcképvázlatok kiemelései paradigmatis érvényűek, mert olyan magatartásformákat tárnak elénk, melyek az „írástudók” kisebb táborán túl az értelmiségi vagy még tágabban:

a felelős emberi megnyilatkozás eszményi normáit is sokban körvonalazzák. A Gyulai-idézet csak a mindenkori kritikust figyelmezteti: „A kritika nem annyira a bírált íróért van, mint inkább az irodalomért és közönségért”. A múlt század szigorú ítésének a jellemzése viszont már bárki számára intő tanulság lehet: az, hogy a nemzeti csodavárás és a sírva vígadás idején ő volt a megtestesült, józan komolyság, aki alkotni is tudott. Racionalizmus és józanság a dzsentroid múlt szélsőségeitől terhelt országunkban éppannyira követendő polgár-erények, mint Németh László „minőség-igézete”. Kenyeres Zoltán tanúságtétele pedig azt a „már-már tudathasadásos dilemmát” oldja fel — remélhetőleg nemcsak a szerző esetében —, hogy összeegyeztethető-e Lukács filozófiai, esztétikai rendszere például Weöres Sándor költészetével. Ha az itt megfogalmazott ideál, a „szilárd elméleti alapon álló és rugalmas befogadóképességű irodalmári szemlélet”, az irodalomtudomány általános gyakorlatában is valóban érvényesülne, sok terméketlen vitától mentené meg a szakmát! Alföldy előadásában mindez a bölcsesség sohasem válik unalmas, didaktikus komolykodássá, mert szinte észrevétlenül, könnyed, néhol anekdotikus tónusban „fordítja komolyra a szót”.

A Korszerűtlen lírizálás — korszerű líra rövid tanulmányai jórészt számvetések — az összegzés átfogóbb igénye vagy lehetősége nélkül. Inkább töprengő fejtegetések és hozzászólások a költészet „örök” vagy éppen aktuális kérdéseire. Kassák Lajos megállapításából kiindulva — „Bizonyos korok különbözőségét stílusuk különbözőségéből tudjuk elsősorban és legpontosabban meghatározni” —, s azzal szemben, a stílusok sokfélesége mellett foglal állást a szerző, s a kritikusok elsőrendű feladatának a *közérthető* nyelven előadott versértelmezéseket jelöli meg (*Stílus, érthetőség*). Mennyiben és milyen formában lehet őszinte a művész? Alföldy az „élve boncoló nyíltság” paradoxonait is érzékeltetve, az őszinteség fogalmát a marxizmus érték-kategóriájával egybecsengően határozza meg: „nem pusztán a valóság tüzetes ábrázolása, hanem egyszersmind a létezőnél különb (a jövőben virtuálisan létező) valóság vonzóerejét megéreztető képesség.” (*Jegyzetek az őszinteségről.*) *A Humor a hetvenes évek költészetében* c. írása többek között Nagy Lászlót említve bizonyítja, hogy a komikum *nem* az „önazonosság hiányának kifejeződése” az évtized irodalmában, a *Továbbjutni* pedig a politikai költészetért száll síkra.

A könyv utolsó két fejezete (*Az élet hű szolgálata* és *A meg nem alkuvo vulkán*) — néhány prózamű kivételével — a mai magyar líra kritikai „visszhangja”. Igazi alkotói seregszemlét adnak az itt egybegyűjtött írások, mivel a legidősebb nemzedék reprezentánsaitól a fiatalabb tehetségekig, 19 szerző 26 kötete kerül bemutatásra. A címmel is jelzett „ciklus”-elhatárolások mintha művészi magatartásformákat kísérelnének meg tipizálni, s ennyiben megtevesztőek. Valójá-

ban az „élet hű szolgálata” és a meg nem alkuvó tisztesség szorosan összetartozó „művész-erények”, s nem válnak szét Alföldy vázlataiban sem. Igaz, más és más módon jelentkeznek az egyes alkotók művészetében. Látszólag ugyan mi sem áll messzebb egymástól mint Illyés irodalmi közéletisége és Tandori „életstílussá előléptetett írói mestersége”, de ha Alföldyvel együtt elfogadjuk Kis Pintér Imre megállapítását, miszerint „a nagy költő minden gesztusa (. . .) *közügy*”, akkor Utassy „pokoljáró” lírája éppúgy társadalmi érvénnyel bír, mint például Garai „pódiumverse”.

A cezura mégsem esetleges: a nemzedékváltást nem csupán a múlt idő, hanem a társadalmi tapasztalatok különbsége is determinálja. Tandori verseiről szólván („*Meglelt részek, idegen egészek*”) a szerző is általánosít: „ez a korszak volt az, amely nem kívánta meg (vagy csak formálisan kívánta meg) ifjúságától, hogy sorsát kezébe véve, a szociálista társadalom citoyenje legyen. Ez a sarkalatos különbség az 1940 táján született és az idősebb generációk között.” Alföldy tisztánlátására vall, hogy nem állítja szembe egyik nemzedéket a másikkal, mivel minden esetben az *egyéni* költői teljesítményt mérleget. Bírálataiban következetesen tartja magát ahhoz a megjegyzéshez, hogy „a játékszabályokat mindig a költő állítja fel, s ezen belül dől el, be tud-e vonni minket is a játékba, vagy sem”. Ítéleteit aligha lehet és kell mindig elfogadnunk, de ezt bizonyára nem is várja olvasójától, hiszen gyakran önmagával is vitázva, korábbi értékelését helyesbítve mond véleményt. (Például Csoóri Sándorról a „*Számon a vihar zsoldárai*” című írásában.)

Az elődök példáin megfogalmazott vallomásaiból is következik, hogy számára nincs „kötelező ranglista”. Garai verseinek „szervi hibáit” (retorikusság, didaxis) éppúgy számon tartja, mint Eörsi „elvont fogalmakkal bélelt képi allegóriáit”. Ugyanakkor a fiatalabb költőktől sem vonja meg óvatoskodva az őszinte elismerés szavát. Parti Nagy Lajos, a „bölcös mosolyú fiatal költő”, bemutatása valóban méltó az *Angyalstop* szerzőjének művészi kvalitásához: „íme egy költő, aki máris túljutott nemhogy a kötelező mesterségbeli gyakorlatokon, hanem a csillogáson is; fölénnyel néz vissza egy bravúroskodó 'formaművész' szándékosan elszalasztott lehetőségeire”. Bár Alföldy kritikái is — Gyulaira emlékeztetve — „inkább az irodalomért és közönségért” vannak, a „páratlan elfogultság” erénye olykor mégis visszajára fordul: a felfedezett értékek öröme könnyen feledtetni nála az esztétikai gyengéket, s felsőfokban beszél akkor is, mikor joggal elmarasztal. Rákos Sándorról egyrészt azt halljuk, hogy „ösztönösség és tudatosság ilyen tökéletes mérlegállását (. . .) csak a legnagyobbak tudták hozzá hasonlatos tökélytel megvalósítani”, néhány sorral lejjebb pedig már csak szerény kétértelműséggel dicsér: „azok közül való, akik nem annyira egyedi remekléseikkel hívják fel

magukra a figyelmet, hanem kötetkompozícióikba lgyőznek meg igazán munkájuk jelentőségéről". Eörsi lírájának fogyatékoságait részletesen bizonyítja, majd tömören kijelenti: „hiányosságaival is, pótolhatatlan lírikus”.

Bármely szempontból vizsgáljuk is Alföldy írásait, végső soron mindig azt tapasztaljuk, hogy eredmények és hiányok ugyanannak a magatartásformának a paradox vetületei. A „személyesség, a spontánság, a melegség, az eleven képszerűség, az ép lelkűek beszédének egészséges lélegzetvétele” — mindezek az értékek, melyeket a szerző Csoórinál kiemel, jórészt kritikusáról is elmondhatók. Csakhogy Alföldynél a spontánság a gondolat, az eleven képszerűség pedig a stílus fegyelmét lazítja. A személyesség felesleges kitérőkhöz is vezet. Amikor például Rákos Sándorról ír: „Körülbelül így fogalmazhatnám meg a magam gyarló módján azt a gondolatmenetet, ami a költő cselekvésének megfelel.” Vagy Orbán Ottóról: „Igen! — szegezem a költőnek a nyílhegyű Parkert. De csak azért, hogy melléírhasam önlefeagyverzően (. . .)” A túlzottan metaforikus nyelv könnyen körülményeskedővé válik: „Az új öntvény szakítószilárdságát majd verseiről szólva szeretném próbára tenni, a magam kisüzemi módszereivel”. De még a „gyarlósággá fajult erények” sem szüntetik meg a könyv legfőbb értékét; azt, hogy a cím igazat mond: „*visszhang*”, ami éltető közege minden irodalomnak.

SZENDI ZOLTÁN

KÖNCZÖL CSABA: TÜKÖRSZOBÁ

Itt ülök a tükörszobában. Észrevétlenül kerültem ide, hiszen Könczöl Csaba könyvének már a felén túl jártam, mire megfejtettem a cím metaforáját. De addigra már magam is a része voltam. Mert gondoljunk csak el két tükröt egymással szemben: máris nem két tükör, hanem végtelenül sok tükör sorozata. S ugyanígy: itt a valóság (vagy tán idea?), amit a művészet tükröz, erre reflektál a műkritika, ez visszaverődik a művészettudományban, mely az esztétika mibenlétén töprengő metatudományról vetül (ha nem akarom tovább fokozni) Könczöl Csaba tollára, s ekkor következik az én reflexióm, de ezzel még korántsincs vége.

A „konstrukciós alapelv” nála sem más, mint amit a versesköte-tekre tart általában érvényesnek: az, „hogy a költő [esetünkben tanulmányíró], életének egy bizonyos (-tól -ig terjedő) szakaszában írt-e annyi verset [esetünkben tanulmányt], hogy azok sorba rakva

kitegyenek egy tisztes terjedelmű kötetet". Az első három tanulmány mégsem véletlenül került egymás mellé. Ezek, valamint a Jeszenyin-írás (*A Jeszenyin-hatás nyomában*) mintha egy jövőbeni nagyobb szabású mű körvonalának darabjai lennének. Közülük a Mihail Bahtyin irodalomelméletét ismertető írás (*A nyelv eldologiasodása és az irodalom*) kifejezetten egy esztétikátörténet egyik fejezetének tűnik. A kötetnyitó tanulmány (*A költői technika teológiája*) mintha bevezető lenne az Eichenbaumról, Tinyanovról, s a többiekéről írandó hasonlóan átfogó portrékhoz. Az *Élet és művészet az orosz és szovjet avantgárdban* ebben a formájában összefoglaló háttérrajz, de egy önálló főfejezet vázlata is lehet. A könyv, amire gondolok, ilyesféle alcímet viselhetne: *A művészet elmélete és gyakorlata Oroszországban és a Szovjetunióban (mondjuk) a század első harmadában*". Ebbe a monográfiába illeszkedhetnének a tanulmányok, s (valahová távolabb) a Jeszenyin-írás is. Bizonyítottnak érzem, hogy Könczöl Csaba képes lenne ilyen nagyszabású feladatra. Remélem, arra a könyvre nem lesznek jellemzők azok a hiányok, melyek itt sem gondatlanságból, hanem az esszé műfaji meghatározatlanságából adódnak. Abból hogy nem tisztázott, kinek szól, hogy mire is való. A Bahtyin nyelv-filozófiai gondolatait ismertető rész például kifejezetten szaktudományos mélységű, s ennek megfelelő szellemi beállítottságot kíván, ugyanakkor máshol az „esszéisztikus”, metaforikus (azaz a tudományos egzaktiságot a szemléletesség kedvéért feláldozó) megfogalmazások dominálnak (pl. hogy a műalkotás a tartalom „amputálásával” „félállábú” lesz). Ennél lényegibb a forrásokra való hivatkozások hiánya, sőt az (olykor hosszas) idézetek lelőhelyének fel nem tüntetése. Ez csak egy-két százalékkal növelte volna a terjedelmet, a használhatóságot viszont (főleg azok számára akiket épp ezen írások hatására ragad meg a téma) esetleg megtöbbszörözhetne volna. Felróható továbbá (mint azt Kulcsár Szabó Ernő meg is tette, l. *Kortárs* 1987/5. 165–168 o.), hogy az írások középpontjában álló gondolati komplexumokat elődként, talapzatként, ellenfélként meghatározó háttér igen elmosódott, meghatározatlan. „A romantika”, „a 19. század mechanikus felfogása” és a többi hasonló terminus a levegőben lóg. Csak egy egész kötetre kiterjedő koncepció — azaz a gondolatsejtek szervezett rendszerré való kiépítése — cövekelhetné ki őket.

Az esszé tulajdonképpen mibenléte természetsszerűleg foglalkoztatja az esszéírt. Ismét egy tükörrendszer: egy esszé (*A formát akaró lélek dialektusa — A lélek és a formák stílusáról*) Lukács György esszéiről szóló esszéjéből kiindulva; de nem magáról a stílusról van szó, hanem arról a (Bahtyin szellemében fogant) felismerésről, hogy e stílus maga a forma, amit a lélek kitapogat magának. Voltaképpen illusztráció ez Bahtyin elméletéhez, kiélezett példája annak, hogy a nyelv az ábrázolásnak nemcsak alanya, hanem Lukács esetében talán

tudatosan — tárgya is. Mélyértelmű, s tán kissé önirónikus gesztus, hogy Könczöl Csaba ezen írás címét emeli ki cikluscímnek a hat elméleti tanulmány elé.

Az elméleti írások sorát két vitacikk zárja. Az első (*A meghatározhatatlan realizmus*) „hatékonyágát” bizonyítja, hogy még most, évek távlatából is vitára ingerel, ellenérvek keresésére sarkall. Célja nem is lehetett több, hiszen nyilvánvaló, hogy pl. a gigantikus lukácsi építmény alól technikailag lehetetlen két és fél oldalban kihúzni a talajt.

A *Válaszok (helyett)* című vélemény-gyűjteményben csapda várt rám: egy előre odakészített újabb tükör. A „kritika névvel illetett műtűdősítésekéről” azt mondja, hogy azok „az értékelés elől a »tárgyilag leírás« fedezéke mögé, vagy az átláthatatlan elvi alapokról meghozott, s így óhatatlanul impresszionisztikus vállonveregetések, ledorongolások semmitmondásába menekülnek”. A magam részéről mind a „tárgyilag leírás”, mind az impresszionisztikusság vétkében elmarasztható vagyok. Tudom, hogy ezekkel könnyű visszaélni, az én kritika-fogalmamnak mégis részét képezik, s ebben nem kis nevekkal osztozom. Úgy hiszem, a *kritika* szó egymásnak ellentmondó meghatározásaiból ugyanúgy össze lehetne állítani egy gyűjteményt, ahogy Könczöl Csaba a realizmus-definíciókkal megtette, s tán éppúgy be lehetne bizonyítani, hogy kritika nincs is. De nézzük, mit ért ő rajta. A kritika akkor „képes megteremteni saját objektivitását”, „ha tárgyaihoz olyan értelmezési sorokat tud hozzáépíteni, amelyek végpontján a mű szinte logikai szükségszerűséggel jelenik meg épp ilyenként, ha meg tudja alkotni a mű »filozófiáját«”. „A jelentős kritikát nem ítéleteinek maradandósága, hanem a hozzájuk föl vezető utak logikai koherenciája minősíti.”

Hogy ez mit jelent a gyakorlatban, azt a könyv második, *Rendezési kísérletek* cím alatt összegyűjtött része illusztrálja. Elsősorban azt, hogy kulcsot keresünk a műhöz vagy a szerzőhöz, a „rejtvény” egyedül üdvöztető megoldását. A módszer igen hasznos lehet irodalomtörténeti vonatkozásban, de az „aktuális kritikának”, amilyen pl. a jelen írás is, feladatai közé tartozik az olvasó előzetes tájékoztatása, vagy véleményalkotásának utólagos (hitünk szerint jó irányban való) befolyásolása, valamint az alkotónak való (természetesen nem kötelezően figyelembe veendő) visszajelzés is. A „kulcskereső” kritika erre nem képes, de nem is ezt tartja feladatának. Veszélyek azonban rá is lesnek. Gyakran nem a műből indul ki, hanem egy ötletből, tézishöz, „filozófiából”. Kireszel egy gyönyörűséges kulcsot, aztán gyorsan keres hozzá egy zárat, melybe beleillik. S ez történeti vonatkozásban is megesik, Könczöl Csabánál pl. ily módon Puskin levelei csak ürügyül szolgálnak arra, hogy felállíthasson egy modellt: hogyan merül fel a „művész vagy polgár” dilemma Kelet-Európában, a 19. században, egy feudális monarchiában.

A Jeszenyin-hatás nyomában Tinyanov segítségével elinduló (már említett) tanulmány komoly oknyomozásnak tűnik, de végül csak azt tudjuk meg belőle, amit már úgyis tudtunk: a széles tömegekre tett hatása „esztétikailag kérdéses” (azaz magyarul: giccses) elemeinek köszönhető. Az érdekelt volna, mi az oka, hogy pl. rám is hatással van, aki ezen elemek esztétikai kérdésességével eléggé tisztában vagyok. Most sem tudom. S még valami: „a lírai Én és az életrajzi Én egységének illúziója” esztétikailag természetesen megkérdőjelezhető, de az etikai megítéléssel csínján kell bánni, hiszen szegény, a nevet-ségességig túljátszott színpadiassággal bár, de bele is tudott halni ebbe a szerepbe.

Ismét az egyetlen kulcsszóra való kihegyezettség jellemző a Czóbel Minka-esszére. (*A dilettáns bátorsága*) Így hát a dilettánsról, mint típusról tudunk meg valamit. De az általánosítás sántít, hiszen e típusra egészében nem jellemző, hogy a „szűz kéz” szerencséjével észrevétlenül megelőzi korát. S akire a modell százszorosán igaz lenne, a Czóbel Minkához oly hasonló sorsú Emily Dickinsonot ki merné dilettánsnak nevezni?

Innen már a jelenlegi hazai pályán járunk. A Mészöly Miklósról szóló három írás kivételes, ezekben mintha még folyna a keresés ama bizonyos kulcs után. Különösen érdekes, ahogy Könczöl Csaba lényegében ugyanazt az érvsort két, teljesen különböző módon is kifejti, Mészöly védelmében egy publicisztikusabb vitairatban, és egy komoly, irodalomtörténeti tanulmányban, a polémiára ezúttal csak utalva.

A továbbiakban a megtalált „megoldás” jegyében sorjáznak az írá-sok. Ehhez olykor bravúros logikai menetekre van szükség, mint pl. Juhász Ferenc és Tandori Dezső költészetének közös nevezőre hozásához. (*A hallgatás szinonímái*) De a talált közös nevező (a Lét Semmi általi fenyegetettségének élménye, a lét önmagába zárultnak, kitel-jesedettnek való tételezése, az ember esélyeinek a művészet esélyein keresztül való vizsgálata) a valamirevaló költők (sőt: művészek) közül valószínűleg többre érvényes, mint amennyire nem.

Gergely Ágnes kötetéhez a szerkesztettség a kulcsszó, Petri György költészetéhez a groteszk (összeférhetetlen elemek együvé kerülése), s végül Pilinszky életművének az „A = A” bizonyossága volna a lényege. Ez érvényes megközelítési szempont, egy a lehetséges tízezer közül. Ne mondjuk ki, hogy ez Pilinszky, mert nem ez. Ha azt keres-nénk, megtalálhatnánk nála a Lét Semmi általi fenyegetettségének élményét éppúgy, mint a ciklusszerkesztést vagy a groteszkséget. Egyetlen vers (*Költemény*) semmire sem bizonyíték, főleg, ha elem-zésre sem kerül. Ez az „egy-ügyűség” pedig korántsem „párját ritkí-tóan anakronisztikus jelenség a 20. században.”; gondoljunk csak a kései József Attilára: „Légy, ami lennél”.

Mindezt nem érdemi vitaálláspontként mondtam el, csak illusztrációként: az „utak logikai koherenciája” következtében ezekre az elemzésekre nagy veszélyt jelent a dominó-elv.

Számomra a kritika objektivitása a szemlélet objektivitását jelenti: az elfogulatlan megközelítést, s nem valamely immanens objektivitás keresését. Az „impresszionisztikus” kritika a mű, az alkotó elé valóban tükröt tart, noha ez a tükör néha repedezett, itt-ott foncsorhibás, sőt görbe is lehet. A Könczöl Csaba-féle elméleti kritika előre megfestett, olykor végzetesen absztrakt képeket mutat fel. Hogy melyik volna az igazi kritika? És ha nem kritika, hát nem az — mondhatnám Könczöl Csaba egyik (Karinthy-) mottóját tiszteletlenül kölcsönvéve. „Mert az a fontos, hogy figyeljenek / Az emberek és jól érezzék magukat.” Én jól éreztem magam a Tükörszobában, míg — a magam eszközeivel — visszavertem sugarait. Remélem, nem nem veszítették el minden fényességüket. (Szépirodalmi)

KAPPANYOS ANDRÁS

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: MŰALKOTÁS-SZÖVEG-HATÁS

Az irodalomtudomány különböző törekvései, rövidebb-hosszabb virágzású iskolái meg-megújuló harcot folytatnak az esztétikum megragadásáért, azon elméleti megalapozású módszertan kidolgozásáért, amely alkalmas a műalkotás esztétikumának objektív leírására. Az irodalomtudomány módszertani kísérletei — történetileg jelentős mértékben merítve a természettudomány módszertanából és gondolkodásmódjából — mindig arra a hitre vezethetők vissza, hogy lehetséges az objektív ítéletalkotás. Ez az érthető igény és alapállás a módszerek sokaságát alkotta meg, s a dolog természetéből következik, hogy a legújabb iskola szembehelyezkedik a régivel, vagy éppen a másik legújabbal. A szembefordulás mértéke és intenzitása egyfelől a hagyomány újraértékelésének különböző szintjeit jelenti, másfelől az új nézőpontok irányzattá, iskolává szerveződésének igényét. Hódítás és módszer gyakran összetartozó fogalmak. Az elemzés és a megközelítés módszertani eszközei — bármily nélkülözhetetlenek is az irodalomtudomány számára — önmagukban még nem a *megértés* zálogai, csupán technikai segéderők az értelmező és a mű közötti dialogikus viszonyban. Ahol valóban létrejön ez a párbeszéd, ott a módszer és a technikai apparátus nem főszereplő, mert a dialógus

célja nem lehet a szakma önigazolása, hanem egy olyan kérdés-felelet viszony része, amelyben nem csak igen és nem fogalmazódik. Egészen pontosan: nem a módszer által, hanem a műalkotás által kell érintettnek lenni. Ez az érintettség nem zárja ki a módszert, csak nem a módszerért van. Sokan hivatkoznak mostanában Gadamer hermeneutikájára, amelyből valamilyen módszert vélnek kiolvasni, de Gadamer könyve nem a módszerért, hanem az igazság lehetőségéért íródott, ami azt jelenti, hogy igazság és módszer nem *szükségképpen* feltételezik egymást. Hisz megértésről nem beszélhetünk akkor, ha a párbeszéd résztvevői makacsul monologizálnak, dialógus csak ott és akkor lehetséges, ahol *jelen van* a prekonceptciók megkérdőjelezésének és felülvizsgálatának *készsége*. Ez nem tudományellenesség, hisz alapvetően nem szakmai kérdés, hanem ízlés kérdése. Az ízlés pedig közelebb áll a lelkiismerethez, mint a „szépérzékhez”.

Kulcsár Szabó Ernő közel hatszáz oldalon adja közre irodalmi tanulmányait. A dolgozatok a hetvenes évek második felében, a nyolcvanas évek elején készültek, nagyjából öt-hat év termését ölelik fel. Az időintervallum hangsúlyos háttérként áll e tanulmányok mögött. Ezekre az évekre tehető ugyanis a hazai irodalomtudományban jelentkező azon törekvések és igények fellelése, amelyek szakítani kívánnak a műalkotás vizsgálatának hagyományos gyakorlatával és szempontjaival. Ezt az igényt egyrészt a hetvenes évek új prózai törekvései és vitathatatlan értékű teljesítményei hívták létre, másrészt a szaktudomány „up-to-date” követésének és alkalmazásának szándéka. Kortárs irodalom és irodalomtudomány szerencsés kézfogása ez a szinkronitás, bár kissé görcsösebbre sikeredett a kelleténél. A görcs oka az új törekvések kisebbségi helyzetéből adódik. Aki kisebbségben van, annak természetes törekvése, hogy komolyan vegyék. Létrejön így egy harci alapállás, a teljes fegyverzet felvonultatása és fitoktatása, ami önmagában nem baj, sőt a küzdőszellem természetes velejárója. A baj ott kezdődik, hogy e küzdelem előrehaladtával fordított arányban csökken a tolerancia, ami más nézőpontok és műelemző gyakorlatok türelmetlen elutasításában jelentkezik. Kulcsár Szabó Ernőt imponáló elméleti felkészültsége és tanulmányírói-kritikusi kultúrája megóvja a méltatlan hadakozástól és ítélezéstől. Mindazonáltal a más magatartásokkal szembeni türelmetlenség és elutasítás helyenként nagyobb élt kap a kelleténél. Szembetűnő például az esszé leértékelése, tudományos hitelének kétségbevonása. Thomka Beáta tanulmánykötete kapcsán írja: „... a tudományos alapozású műbíráló magatartás alighanem sokáig ritka jelensége lesz még a szélesebb magyar kritikai nyilvánosságnak, az elméleti kompetencia adta tekintély kettős hozadékkal is járhat. Emlékeztethet arra a mármár feledett alapigazságra, hogy a hiteles kritika *nem csinálja*, hanem *felismeri* az értékes irodalmat...”, s mindezt úgy képes megvalósí-

tani, hogy az olvasó figyelmét a művek poétikumára, *tényleges* irodalmiságára irányítja". Kulcsár Szabónak igaza van abban, hogy tudományos alapozás, elméleti felkészültség nélkül nem írható hiteles műbírálat. Ez külön hangsúlyozandó napjainkban, amikor a szakmai és a tudományetikai „érintettség” hiánya időnként rémisztő arányokat ölt. Abban azonban nem érthetek egyet a szerzővel, hogy az irodalmat is „csináló” műbírálat eleve nem ismerheti fel az „értékes irodalmat”. Nem tudok arról, hogy ez valaha is „alapigazság” lett volna, arról azonban tudok, hogy sokan és sok helyütt felmentve érzik magukat a tudomány tantárgya alól, és az esszé álarcát tolják maguk elé. Rónay György írja valahol, hogy írhatott ő akármilyen regényt, a kritika mindig azt ismételte, hogy prózája „pasztellszínű”. Az ilyen és ehhez hasonló kijelentések nem azonosíthatók az esszéizálással. Még csak nem is szubjektívizmus vagy impresszió, egyszerűen tudatlanság. Valamire való esszé elképzelhetetlen elméleti, tudományos vértettség nélkül. Nem hivatkozom a nagy mesterekre. Itt végső soron a tudomány előítéletéről van szó, de ezek nem legitim előítéletek. A legitim előítéletek minden kultúrában megfernek egymás *mellett*.

Kulcsár Szabó irodalomfelfogásának és műelemző gyakorlatának középpontjában a műalkotás esztétikai megformáltsága áll. Mivel az irodalmi mű esztétikuma a nyelvi alakítottságban létezik és érhető tetten, az irodalomról tehető kijelentések csak akkor esztétikaiak, ha a műalkotás nyelvi szervezettségére, poétikai karakterére irányulnak. A befogadói horizont centrumában tehát a „teljes esztétikai jelrendszernek” kell állnia. E nézőpont radikálisan szembehelyezkedik azon műértelmezői koncepcióval, amelyet Kulcsár Szabó Ernő pragmatikus befogadásnak nevez. A pragmatikus irodalomfelfogás a marxista műbírálatban és a frankfurti iskola „negatív esztétikájában” mutatkozik meg a leghatározottabban. Ezen megközelítésmódok közös sajátossága, hogy rendszerint kiiktatják műértelmezéseikből az esztétikai szemléletet, így értékkitéletük hátterében irodalmon kívüli szempontok állnak. Így kitüntetett helyet kapnak/kaphatnak olyan művek, amelyek ideológiailag „haladó” üzenetet közvetítenek, valamint az adott szociológiai pillanathoz képest üdvös „tagadásmozzanatot” tartalmaznak. Tágabb értelemben pragmatikusnak nevezhető minden olyan műértelmezés — vallja Kulcsár Szabó, amely a műalkotást a „szövegen kívül világra vonatkozó közlésnek tekinti”, és az irodalmat az objektív megismerés egyik eszközének tartja. Ennek a nyilvánvaló aránytévesztésnek a legnagyobb veszélye abban rejlik, hogy az ily módon normativizálódó irodalomfelfogás alapvetően nem esztétikai „elváráshorizontot” konzervál, így a nemzeti irodalom egysíkú fejlődés-illúziója legalizálódik, másrészt az új esztétikai szemléletformát felmutató műalkotások befogadása elé áttörhetetlen gátat emel. Kulcsár Szabó Ernő az irodalomértés ezen dilemmáit és veszé-

lyeit a huszadik századi magyar regény fejlődéstörténete felől gondolja végig (*Irodalomértés és magyar epikai hagyomány*). Századunk magyar regényirodalmát a „hagyomány, az epikai funkciók és az olvasói beállítódás” együttes szemlélésével közelíti meg. A hagyomány faggatása Kulcsár Szabónál nem egy statikus műalkotás—befogadó viszonyt jelent, hanem a hagyomány jelenig ívelő dinamikus folyamatába való „belekerülést” (Gadamer). Így lehetséges, hogy szerzőnk nem az irodalomtörténet hierarchiáját követi a huszadik századi hazai regény vizsgálatakor, hanem a hagyomány újratéremtésének szándékával kísérletet tesz századunk regényirodalmának poétikai feltérképezésére. A költészettani megközelítésmód világképi, művelődéstörténeti és recepcióesztétikai vizsgálattal ötvöződik. Kulcsár Szabó meggyőzően kimutatja, hogy a „... magyar regény úgy érkezett el a modernség küszöbéhez, hogy örökségként, úgyszólván teherként hozta magával a pragmatikus megközelíthetőséget”. Ezzel magyarázható, hogy regényirodalmunknak a konzerválódott epikai kódokkal szakító, vagy részben szakító törekvései rendre a pragmatikus befogadás értetlenségével, sőt elutasításával találják szembe magukat. Az új epikai szemléletformák alapvetően más befogadói magatartást követelnek, egy olyan „partitúraszerű” olvasást, amelyben „Egy műalkotás primer megismerése az esztétikai hatásra való ráhangolódással megy végbe, s az élvezetes megértésben és a megértéssel járó élvezetben valósul meg”. (H. R. Jauss)

Kulcsár Szabó irodalomfelfogásában a befogadói magatartás kitüntetett szerepet kap. Az esztétikai kommunikáció minősége lényegében azon múlik, hogy a befogadónak sikerül-e saját esztétikai kódjait egyeztetni a műalkotás kódjaival. A magyar epikai hagyományhoz szokott olvasói beállítódás és a modern magyar elbeszélőirodalom poétikai felépítettsége közötti feszültség okait vizsgálva Kulcsár Szabó Ernő számba veszi azokat a nehézségeket, amelyek a megértés útjában állnak. Mindenekelőtt a szerző és az elbeszélő elválásának rafinált módzatai, a metaforikusság kitüntetett szerepe, amely az asszociatív olvasás újszerű és szokatlan kötelezettségét rója az olvasóra, jelentik a legfőbb akadályt. Mindez lényegében a befogadás objektum-szubjektum értelmezésének radikális felülvizsgálatát jelenti, valamint azt a követelményt, hogy újra kell gondolni azt az epikai értékrendet, amelyet „... az objektivizmus mezében fellépő tudományosság a maga teljes történeti és ideológiai szubjektívizmusával ránk hagyományozott”.

A hagyományhoz való hermeneutikai viszony, valamint az irodalmi műalkotást *nyelv*ként értelmező és leíró irodalomszemlélet szükségképpen szembekerül az irodalomtörténet problémájával. Egyáltalán nem túlzás ugyanis az irodalomtörténet válságáról beszélni. Kulcsár Szabó itt is a pragmatikus szemlélet tarthatatlan

dominanciáját bírálja, hisz a filológiai irodalomtörténetírás gyakran nem esztétikai szempontokat állít vizsgálódása középpontjába, vagy ha ezt teszi, akkor rendszerint az egyedi műalkotást kiemeli a történeti folyamatból. Az irodalomtörténet összetett jellegéből következik, hogy látómezejéből nem rekesztheti ki a társadalomtörténeti, filozófiai, életrajzi stb. szempontokat, de tárgyának csak akkor tud megfelelni, ha a kutatás centrumába a műalkotás értékbeli és poétikai sajátosságait állítja. Az irodalom történetiségének újfajta szemléletmódját üdvözli Kulcsár Szabó Jauß recepció-esztétikájának az irodalomtörténetet hermeneutikai megvilágításba helyező elméletében. Eszerint az irodalom történetisége a mű befogadásának történetében vizsgálendő, így lehetőség nyílik „... az olvasói ítéletben kondicionált külsődleges elvárások és meghatározottságok tényleges működésének irodalomtörténeti értelmezésére. Lehetséges tehát, hogy ezen az úton az objektivizmus illúzióival együtt kirekeszthetők az irodalomtörténet-írásból az olyan metodológiai kombinációk is, mint a nem irodalmi »korrajz« és az életmű egyes elemeinek megfeleltetései vagy az életrajz, a biográfiai tények műmagyarázó funkciókkal való kitüntetése stb.”.

A kötet egyedi műveket elemző tanulmányai „műelemzés közben” láttatják a szerzői teória alkalmazhatóságát és érvényességét. A műalkotás poétikai megközelítése számos esetben olyan nívóra hívja fel a figyelmet, amelyet az irodalomtörténetírás a jövőben már nem kerülhet meg. Itt elsősorban Németh László *Utolsó kísérletének* példaszerű elemzésére gondolok, amelyben a regény vilásképi és poétikai értelmezése meggyőzően mutat rá a mű műfaji karakterének hagyományos és attól eltérő jellemzőire, valamint ennek vilásképi okaira. Felfedező értékű tanulmánynak tartom a *Puszták népe* elemzését, valamint a regényi fikció vizsgálatát az *Iszony*, a *G. A. úr X-ben* és az *Iskola a határon* c. regényekben. Kulcsár Szabónak minden elemzett műről és életműről van önálló véleménye és ez külön hangsúlyozandó akkor, amikor naponta tanúi vagyunk a közepszerűség térnyerésének. A kötet egésze felől nézve e tanulmányokat, jól látható, hogy szerzőnk az elbeszélő irodalom terén mozog igazán otthonosan, lírapoétikai fejtegetései kissé halványabbak és elnagyoltabbak (pl. az *Új szenzibilitás felé*). A prózapoétikai elemzések — a magas színvonal ellenére — helyenként átfedéseket, ismétléseket tartalmaznak, amelyeket a kötet egysége érdekében meg kellett volna rostálni. A poétikai szemléletmód érvényességének gyakorta önigazolásszerű hangsúlyozása a műfajelméleti közhelyek indokolatlan felvonultatásával jár. A szerző tisztában van azzal — és ennek többször hangot is ad —, hogy a poétikai korszerűség vagy korszerűtlenség önmagában nem a művészi érték letéteményese. Ennek ellenére az az érzésem, hogy néhány tanulmányban (*A harmadik nemzedék prózája*,

Elbeszélői dekameron 1932-ből) a vizsgált művek hagyományos műfaji felépítettsége mintha az esztétikai értékre is rávetülne. Kulcsár Szabó többször idézi Gadamer hermeneutikáját, helyenként azonban megfedkezni látszik a megértés dialógus jellegéről. Thomka Beátát például megrója azért, mert a kelleténél komolyabban veszi Mészöly Miklós prózapoétikai kijelentéseit, s teszi ezt egy mondatban (még-hozzá zárójelben!) anélkül, hogy szembesülne Mészöly koncepciójával. Nem hogy nem szembesül, de eleve elutasít, mondván, egy író prózapoétikai kijelentése szakmailag nem feltétlenül kompetens. Ebben akár igaza is lehetne, de ez nem párbeszéd, hanem monológ, nem éppen üdvözlendő szaktudományos elfogultsággal a háttérben. Szép példája azonban a dialógus készségének és nyitottságának az a tanulmány, amelyben Király István Ady könyvével (*Intés az őrzőkhöz I–II.*) szembesül a szerző. A párbeszéd itt úgy szolgálja a megértést, hogy fenntartja az egyet nem értés jogát, s mindezt olyan mélyen etikus tartással teszi Kulcsár Szabó, amely példaként állítható a szakkritika elé.

A szerző irodalomtudósi magatartása érdekes kettősséget mutat. Egyfelől egy igen határozott szaktudományos elkötelezettség a poétikai nézőpont érvényesítésében, másfelől a gadameri hermeneutika tágabb horizontú *megértés* tanának a szaktudományi keretek közti felhasználása. Szaktudomány és hermeneutika egyensúlya Kulcsár Szabónál szigorúan a tudományon belül valósul meg. Ez nem érték-kijelentés, csupán ténymegállapítás. Mindazonáltal az a meggyőződésem, hogy a szaktudomány önreflexiója, állandó ébersége önnön tevékenysége felett a *megértésnek* egy tágabb horizontját nyithatná meg anélkül, hogy le kellene mondania a tudományos kompetencia és az elméleti hitel komolyságáról. (Magvető Könyvkiadó, 1987.)

PAPP ISTVÁN

TÁRSASÁGI HÍREK

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG KÉT ÉVE (1987–1988)

A Társaság munkájáról már 1986. február 24-e óta a rendszeresen kibocsátott *Tájékoztató* informálja tagságunkat.

Az Irodalomtörténet 1986. évi 4. számában megjelent beszámolóink óta (*A Magyar Irodalomtörténeti Társaság munkájáról, 1985. december 13. – 1986. december 10.*) a *Tájékoztató* 1988. november 18-áig sokszorosításban megjelent öt füzet, összesen 47 sűrűn gépelt, lapon valamennyi eseményről részletesen beszámolt, s eljuttatott a Társaság minden tagjához. Ennek a mostani összezésnek ezért csak a legfontosabbakra, mindenekelőtt eddig megalakult tájegységi tagozataink tevékenységére kell szorítkoznia.

Nógrád megyei Tagozatunk 1986. november 14–15-i alakuló ülésének előadásai a salgótarjáni *Discussiones Nogradiensis* sorozat 5. köteteként nyomtatásban is megjelentek: *Hagyomány és ismeretközlés*, szerk. Kovács Anna, Salgótarján, 1988.

A Társaság 1987-es évi tevékenységének és további terveinek koncepcióját a Közép-Dunántúli Tagozat 1988. május 26–28-i székesfehérvári konferenciáján vázoltuk: megjelent a *Közép-Dunántúl irodalmi múltja és jelene* című tudományos ülésszak előadásaival együtt a veszprémi *Horizont* 1988. évi 3. számában. (Ezt a folyóiratszámot — hasonlóan tudományos konferenciáink egyéb közlő fórumaihoz — eljuttattuk a Társaság minden tagjának.) A Közép-Dunántúli Tagozat Fejér, Komárom és Veszprém megyét fogja össze; emblémája Fehérvár, Esztergom és Veszprém városára s a Balatonra és a Dunára utal; elnöke Praznovszky Mihály, szervező titkárai: Horváth Júlia és Leblancné Kelemen Mária.

További tagozatalakító ülésszakok:

Borsod-Abaúj-Zemplén. (Miskolc, 1987. ápr. 25. Előadások *Hagyomány és folytatás* címmel, a Tagozat ui. 1968. után újjáalakult. Emblémája a Károlyi-Biblia címlapjának országcimere; elnöke Kovács Dániel, szervező titkára Kovácsné Ónodi Irén, tájékoztatója az 1987. októbere óta megjelenő *Hirmondó*.)

Délnyugat-Dunántúl: Zala, Somogy, Nyugat-Baranya. (Zalaegerszeg–Zalaszentgrót, 1987. okt. 29–31. Előadások *Dél-Dunántúl Zrínyi-öröksége* címmel: megjelentek a kaposvári Somogy 1988. évi 1. számában. A Tagozat emblémája a Zrínyi-címer; társelnökei

Németh József és Laczkó András, szervező titkárai H. Koller Györgyi és F. Bognár Zsuzsanna.)

Szabolcs-Szatmár. (Sátoraljaújhely—Fehérgyarmat, 1988. szept. 22—24. Közös konferencia a sátoraljaújhelyi Kazinczy és a fehérgyarmati Kölcsey Társasággal; a *Kazinczy és a Kassai Magyar Museum* és a *Kölcsey és Szatmár* megye címmel elhangzott előadások a Borsodi Szemle 1988. évi kötetében jelentek meg, illetve sajtó alatt vannak a *Széphalom* című évkönyvben és Nyíregyházán készülő Kölcsey-tanulmánykötetben. A Kölcsey Társaság irodalomtörténész tagjait tömörítő Szabolcs-Szatmári Tagozat emblémája a Kölcsey-címer; elnöke Pál György, társelnöke Czine Mihály, szervező titkára Jeney István.)

Délkelet-Dunántúl: Kelet-Baranya, Tolna. (Pécs—Szekszárd, 1988. nov. 10—12. Előadások a két megye íróklasszikusairól, megjelennek a szekszárdi Dunatáj 1989. évi 1. számában; a Tagozat emblémája a Zrínyi-címer; elnöke Bécsy Tamás, társelnöke Csányi László, szervező titkárai Dobayné Fenyvesi Ildikó és Újlaki Csilla.)

Pest megye. (Előkészítő megbeszélésére a gödöllői Sík Sándor-ünnepségen, 1989. jan. 20-án került sor. A tagozatalakító konferenciát 1989. májusában rendezzük Zsámbékon és Gödöllőn *Kisvárosok Pest megye irodalmi térképén* címmel.)

Északnyugat-Dunántúl: Győr-Sopron, Vas. (Előkészítése megkezdődött. A tagozatalakító konferenciát szeptemberben rendezzük; témája *A nyugat-dunántúli főúri, polgári és munkásművelődés három száz éve: 1648—1948.*)

A Tagozatok nagyobb önálló rendezvényei és egyéb tudományos konferenciák:

Mikszáth és a századvég-századelő prózája, Balassagyarmat, 1987. okt. 1—3.; rendezője a Nógrádi Tagozat; előadásai külön kötetben jelennek meg.

Zrínyi-ülésszak, az MTA Irodalomtudományi Intézetével közösen, Debrecen, 1988. május 21—23.; előadásait az Irodalomtörténeti Közlemények 1987—88. évi 1—2. száma közölte.

Csokonai Mihály emlékezete, Kaposvár, 1988. ápr. 5—6.; rendezője a Délnyugat-Dunántúli Tagozat; az előadások a Somogy, a kaposvári Iskolai Szemle 3. és a Tanulmányok Kaposvárról 5. számában jelentek meg.

Kazinczy és Batsányi, Gönc—Kassa, 1988. május 20—21.; rendezői a Borsod-Abaúj-Zempléni Tagozat és a Kazinczy Társaság.

Zrínyi-emléktáblaavatás, Vát (Veszprém megye), szept. 29.; kezdeményezte a Közép-Dunántúli Tagozat.

Megemlékezések:

1987. november 30.; Wéber Antal Pándi Pálról; 1988. december 15.; Bodnár György Béládi Miklósról.

Kitüntetések:

Toldy Ferenc-emlékérem, 1987: Baróti Dezső irodalomtörténész (Bp.), Takács József középiskolai tanár (Ózd); 1988: Fülöp László irodalomtörténész (Debrecen), Harkány László középiskolai tanár (Zalaegerszeg).

Tagozat Toldy-érem, 1987: Németh József megyei múzeumigazgató (Zalaegerszeg); 1988: Praznovszky Mihály megyei múzeumigazgató (Veszprém).

Móricz Zsigmond-díj, 1987: Kerényi Ferenc, a Magyar Színházi Intézet igazgatója, a Nógrádi Tagozat Társelnöke (Bp.), 1988: Laczkó András irodalomtörténész, főszerkesztő (Kaposvár).

*

A Társaság taglétszáma 1987-ben: 803, 1988-ban (november 18-i adat): 894.

K. S. I

**A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte**

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1989., Nyomdai táskaszám: 17668

Felelős szerkesztő: Tarnóc Márton

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 11,4 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0324-4970

SZEMLE

ALFÖLDY JENŐ: A magyar irodalom története 1945–1975	121
KABDEBÓ LÓRÁNT: Béládi Miklós–Pomogáts Béla–Rónay László: A nyugati magyar irodalom	132
BERTHA ZOLTÁN: Pomogáts Béla: Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban	137
M. PÁSZTOR JÓZSEF: Markovits Györgyi: A magyar írók harca a cenzúra ellen, 1919–1944	140
CSERHALMI ZSUZSA: Domokos Mátyás: Átkelés, áttűnés	143
FERENCZ GYÖZÖ: Lengyel Balázs: Egy magatartás története	148
SIPOS LAJOS: Két könyv Osvát Ernőről	151
MELCZER TIBOR: Rónay László: „Ki volt ez a varázsló?”	156
RÓNAY LÁSZLÓ: A rejtőző Kosztolányi	160
WÉBER ANTAL: Két könyv Krúdyról	163
SZIGETI LAJOS SÁNDOR: Tverdota György: Ihlet és eszmélet	168
LENGYEL ANDRÁS: Miklós Tamás: József Attila metafizikája	175
LENDVAI ILDIKÓ: A költő felel (Beszélgetések Illyés Gyulával)	183
IMRE LÁSZLÓ: Izsák József: Illyés Gyula költői világképe 1950–1983	192
NAGY PÉTER: Egy lépéssel közelebb (Illés Endre poszthumusz írásai)	197
ERDŐDY EDIT: Laczkó András: Fekete Gyula	201
VASY GÉZA: Alföldy Jenő: Vértő zászlók (Benjámín László költészetéről)	204
SZENDI ZOLTÁN: Alföldy Jenő: Visszhang	209
KAPPANYOS ANDRÁS: Könczöl Csaba: Tükörszoba	214
PAPP ISTVÁN: Kulcsár Szabó Ernő: Műalkotás-szöveg-hatás	218

TÁRSASÁGI HÍREK

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság két éve (1987 – 1988)	224
---	-----

Ára: 45,— Ft

Előfizetés egy évre: 180,— Ft

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 180,— Ft

Egy szám ára: 45,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat
H-1389 Budapest, Pf. 149.

RODALOM TÖRTÉNET

1989 2

AKADÉMIAI KIADÓ

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1989. LXX. évf. 2. szám

Új folyam XX. 2. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER, BÉCSY TAMÁS, BIRÓ FERENC, CSETRI LAJOS, FÜLÖP
LÁSZLÓ, KENYERES ZOLTÁN, E. NAGY SÁNDOR, OROSZ LÁSZLÓ,
POSZLER GYÖRGY, VÖRÖS IMRE, WÉBER ANTAL

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Felelős szerkesztő:

TARNÓC MÁRTON

Szerkesztőség:

BALOGH ERNŐ szerkesztő, SÁNDOR ISTVÁN technikai szerkesztő

BÉCSY ÁGNES a kritikai rovat vezetője,

1052. Budapest, Pesti B. u. 1. III. em. 51/c. Tel.: 377—819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

FRIED ISTVÁN: Goethe és Kazinczy	229
KECSKÉS ANDRÁS: Torkos László és követői a magyar verselméleti gondolkodás történetében	266
JOLSVAI ANDRÁS: Kölcsey, a kritikus és az olvasóközönség	296

FORUM

WÉBER ANTAL: Emlékezés Pándi Pálra	310
DÁVIDHÁZI PÉTER: Oltványi Ambrus emléke	319
MONOSTORY KLÁRA: Irodalomtudományunk lehetőségeiről	323

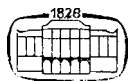
A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

IRODALOM TÖRTÉNET

1989. LXX. évf. 2. szám

Új folyam XX. 2. szám

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

GOETHE ÉS KAZINCZY

(GOETHE MAGYAR RECEPCIÓJÁNAK NÉHÁNY KÉRDÉSE)

1. Nem mondhatjuk azt, hogy Goethe „hatása” a magyar irodalomra a kutatásnak teljesen elhanyagolt területe lenne.¹ És azt sem mondhatjuk, hogy Kazinczy Ferencnek, a magyar felvilágosodás irodalma második hulláma vezéregyéniségének, a neoklasszicizmus „törvényalkotója”-nak Goethe-fordításait, Goethéről és általában a német irodalomról megfogalmazott nyilatkozatait, ezzel kapcsolatos levélrészleteit ne regisztrálta volna a kutatás.² Megszorításképpen ehhez annyit tehetünk, hogy főleg a regisztrálás, az olykor pusztá leltárszerű felsorolás és kevésbé az értékelés bizonyult a kutatás meghatározó módszerének. A kutatók tehát ritkán vállalkoztak elemzésekre, annak problémájának a felvetésére: *miért*³ fordította ezt vagy azt a Goethe-verset vagy -színdarabot Kazinczy. Fordításával pótolta-e valami „hiányt” a

¹ Összefoglaló jelleggel, bár sok hiánnyal: Jakob Bleyer: *Goethe in Ungarn*. In: Jahrbuch der Goethe-Gesellschaft 1932. Bd. 18. 114–133; Vö. még: Jókay Zoltán: *Goethe in Ungarn — Ein literaturhistorischer Überblick*. In: *Goethe in Ungarn*. München 1932; Habis György: *Goethe magyar utókora*. I. *Kazinczy nemzedéke*, Bp. 1942. (Több kötet nem jelent meg.)

² Riedl Frigyes: *Kazinczy Ferenc és a német irodalom*. Budapesti Szemle 1878, 18: 120–152; Czeizel János: *Goethe és Kazinczy*. Budapest 1912. Különlenyomat; Lajos Némédi: *Kazinczy und Goethe. Arbeiten zur deutschen Philologie* (Debrecen) 1968. 87–116. Kazinczy életrajzának adatait nagy részben az alábbi műből vettük: Váczy János: *Kazinczy Ferenc és kora*. Bp. 1915. I. kötet. Saját — kéziratári — kutatásainkkal egészítettük ki Váczy adatait.

³ E kérdésekről vö.: Fried István: *Kazinczy Ferenc neoklasszicista fordulata*. Irodalomtörténeti Közlemények 1982. 263–274.

magyar irodalomban? Egyik vagy másik fordítása beleilleszkedik-e a klasszika típusú magyar irodalom megtervezéséért, kiteljesítéséért folytatott küzdelembe? Egyszóval a recepció következményeit alig-alig látjuk. Ennek következtében a német klasszika és a klasszika felé törekvő vagy a klasszika ellenében, a hagyományosabb irodalomfelfogás jegyében alkotó magyar írók „érintkezései” a német irodalommal, illetve elfordulásai a német irodalomtól manapság nemigen kerültek az érdeklődés homlokterébe. Mindez összefügg a recepcióesztétika viszonylag kései és bizonytalan alkalmazásával a magyar irodalomtudományban. Összefügg továbbá a komparatiztika régebben, a pozitivizmus szellemében művelt területeinek elhanyagolásával. És általában azzal az averzióval, amellyel a magyar irodalomtudomány a genetikusnak vélt kapcsolatformák iránt élt. S helyette a tipológiaiinak nevezett kapcsolatformákat részesítette előnyben.⁴ És mert a Goethe útját felvázoló magyar kutatás megelégedett az adatok részleges teljességű összegyűjtésével, és nem tért ki a Goethe-fordítók alappozíciójának megrajzolására; továbbá lényegében a Goethe-recepciót kiragadta az irodalmi folyamatból, és nemelemezte a Goethe-fordítók, a Goethe vonzáskörében alkotók mögött jól megfigyelhető gondolati, esztétikai és filozófiai háttérrel: így ma még csak olykor elszórt, semmiképpen sem folyamatot alkotó adatokat, a legjobb esetben adatsorokat, hiányos bibliográfiai összeállításokat tudunk e tárgykörben felmutatni. Mindössze annyi engedményt tehetünk, hogy néhány résztanulmány ezt magasabb színvonalon reprezentálja.

Minthogy a magyar irodalomtudomány, illetve a magyar germanisztika adósságai közé tartozik a felvilágosodás német – magyar érintkezéseinek monográfiásorozatban történő feltárása, dolgozatunk inkább szempontokat kísérel

⁴ A kapcsolattörténeti kutatás értékelése, helye a komparasztkában: erről vö. monográfiánk első két fejezetét: *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*. Bp. 1979.

meg kidolgozni ennek a szintetikus vizsgálódásnak módszertani alapvetéséhez. Erre jó „kísérleti terep”-nek bizonyulhat Kazinczy Goethe-recepciója néhány vonásának bemutatása. A hangsúly nem Goethe alkotói helyzetének körvonalazására esik, hanem Kazinczyéra. A lényeges számunkra nem a Goethe-művek esztétikai vagy eszmei „üzene”-te”. Pontosabban szólva: nem elsősorban ez. Hanem az, hogy ez az üzenet milyen „időszerű” elemeket tartalmazott a XIX. század első három évtizede magyar író-olvasója számára. Tehát az tetszik lényegesnek: miféle költő-gondolkodó eszményt látott Kazinczy Ferenc Goethében, és ezt milyen (irodalmi és nem irodalmi) eszközökkel próbálta szemléletessé tenni kortársai számára. Kételkedünk az olyan kiindulópont helyességében, amely a bármily korszerű és meggyőző Goethe-életmű elemzésekre alapít, és innen szemlélve a Goethe-művek kisugárzását, konstatálja a fordítások számát és jelentőségét. A recepcióvizsgálatnak a befogadó felől kell elindulnia, nyilvánvalóan szem előtt tartva a befogadott életmű vagy életműrészlet, esetleg egyes művek adott korban érvényesnek tartott jellegzetességeit.

2. Adott esetben, Kazinczy és Goethe kapcsolatrendszerében nem a közös alkotói-gondolkodói vonások, nem az akár csak távolról hasonló pozíció eredményezi, hogy Kazinczy — éppen a magyar nyelvújítás, a nyelvi neológizációval, szóalkotással, tükörszavak meghonosításával jellemezhető irodalmi nyelvi törekvések korszakában — a kiérlelt, bonyolult, költői filozófia irodalmi kifejezésére már régebben alkalmasnak bizonyult német nyelvi mozgalmakat, illetve azok eredményét tartotta követendőnek. Hiszen ezekben a német nyelvi mozgalmakban (Gottschedtől Goetheig, Wielandig, Adelungig) fel lehetett fedezni az új típusú költészetre, a prozódiai problémák megoldására, és nem utolsósorban a nyelvi, műfaji-műnemi, szorosabb értelemben vett poétikai és esztétikai újítások honosítására történt — sikeres — kísérletet. Kazinczy nem a teoretikus aspektusából szemléli-adaptálja a Goethe-életmű hozzá el-

jutott részeit. Jóllehet igen határozott elképzeléseket körvonalaz (elsősorban levelezésében) az irodalom helyéről, jelentőségéről a társadalomban, a világban. Kazinczy nem teoretikus, nem par excellence nyelvész, nem filozófus, nem az elmélet, nem a számítások embere. Gondolkodását jól jellemzi a Goethe–Schiller–Xéniák modorában írt „Kant és Homér” c. epigrammája:

„Kell”! mond Kant ridegen, s „tedd, mert kell!” A'
Maeonida
„Tedd, mert szép, mert jó, mert igaz” erre tanít.
Angyalokat gyúr majd sárból a' celta Prometheus,
Adni nemesb embert a' nagy öregnek elég.⁵

Racionalizmus versus esztétika, filozófia versus költészet, kanti kategorikus imperativus versus Shaftesbury „esztétikai theodiceája”,⁶ Kant versus Homérosz, újkori észelvűség versus görögség (antikvitás), illetve görögség- és antikvitás-élmény. S mindehhez a „celta Prometheus” emberteremtő tehetsége, azaz a költőnek, a második teremtőnek, a prométheuszi lénynek elsőbbsége a racionalitás észközpontú, teoretikus alapállású bölcselőjével szemben. Körülbelül ebben a körben jelölhetjük ki Kazinczy alaphelyzetét, és ez az alaphelyzet mutat — persze, távolról s nem a költői nagyságrendet tekintve — némi hasonlóságot a Goethéével, akinek empirizmusa majdnem ugyanilyen módon szegült szembe pl. a newtoni analízissel. S aki Schiller olykor elvont kantianizmusával szemben a szenzualista, winckelmanni fogantatású antikvitásélményben lelte meg költészetét, egyéniségét megújító, megifjító lehetőségeit. S ahogy Kazinczy a Maeonidára esküszik, akár a nagy tekintélyű Kant ellentében is, úgy Goethe „Doch Homeride zu sein, nur als letzter,

⁵ Kazinczy Ferenc *Válogatott Művei I. Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*. Sajtó alá rendezte: Szauder Mária. Bp. 1979. 68.

⁶ W. H. Bruford: *Culture and Society in Classical Weimar 1775–1806*. Cambridge 1962. 32–34.

ist schön', fejezte ki pontosan-félreérthetetlenül álláspontját. De ennél tovább is mehetünk. A rokon hangvétel, a rokon élményvilág, a tapasztalásnak az elmélet fölé helyezése, sőt a költői teremtképesség (amely azért igényli a szabályokat) középponti szerepe nem kizárólag hasonló tendenciák következménye, hanem mindenekelőtt a magyar Goethe-recepció jellegével van összefüggésben. Annak a költőideálnak megközelítésében ölt testet a magyar Goethe-recepció, akit Kazinczy nem győz mértékül állítani kortársai (és önmaga) elé. Azt a „tisztá ízletű”⁷ klasszicizmust jelöli meg Kazinczy ideáltípusként, amelyet Goethe költészetének tanulmányozása közben, Goethe lírai versei fordításakor ismert meg tüzetesebben. Nem egyoldalú Goethe-másolásra került sor. Mind a lefordított versek, színdarabok tudatos válogatásról-mérlegelésről tanúskodnak, mind pedig a Goethe-értelmezések vallanak teremtkő-alkotó egyoldalúságra.

3. „... was ist von Göthe nicht göttlich!” — kiált föl Kazinczy egy levelében — „Egmont, Stella, Geschwister, Clavigo, Wilh. Meister, Hermann und Dorothea, Faust, Carneval in Rom, Werther, etc. und alles, alles! Mir ist er der Proteus, der alles wird, was er werden will, und er mag seyn, was er will, so ist er doch überall Göthe!”⁸ Tekintsünk el attól, hogy pl. a Parabasis c. versben Goethe ilyeténképpen festette meg a maga önarcképét. Inkább vessünk egy pillantást a felsorolt művekre: színdarabokra túlnyomórészt, amelyeket Kazinczy maga tolmácsolt, némelyiken évtizedekig munkálkodva, több változatban kidolgozott. Említi a Faustot, amelyet nem mert fordítani, talán nem is állt egészen közel hozzá a tudásvágyó ember merész szellemi és földi kalandja. A Werther, ifjúkorának nagy élményét, amely helyett egy wertheriádát ültetett át magyar nyelvre, mert a gyöngécske mű általa adott válto-

⁷ Kazinczy Ferenc levelezése (a továbbiakban: *KazLev*) XX. 194.

⁸ *KazLev* VII. 182. Kazinczy német nyelvű levele.

zatába szabadon írhatta bele a maga élményvilágát. A Werther tolmácsolásába csak 1790-ben kezdett bele, de néhány lapnyi töredék maradt ránk Kazinczy kísérletében, a kéziraton érezhető a küszködés a míves goethei prózával.⁹ A Carneval in Rom Kazinczy készítette variánsa is bekerült reprezentatív kilenc kötetes fordításgyűjteményébe.¹⁰ Még ennél is érdekesebbnek tetszik a költő ideáltípusa. A költő: Proteus. Sokféle és változatlanul egy, Goethe szavával: immer wechselnd, fest sich haltend. Ám ez az ideáltípus mégis elsősorban az, aki Kazinczy Goethe-rajongásában egy ízlésforma és egy esztétikai alapállás reprezentánsává emelkedik. Nem pusztán kedves olvasmányélmény-emlékként merül föl egy szívesen olvasott vagy fordított író néhány fontos műve. A költői teremtés lehetőségei az igazi költő, azaz Goethe esetében nem ellentétei a megvalósított költői életműnek, mert a létrejött mű maga a szintézis, életnek és alkotásnak egysége.

4. Másutt az Iphigenia Taurisban c. színmű kapcsán olvashatunk tanulságos sorokat. Előlegezésül annyit, hogy Kazinczy életvitelét, legszemélyesebb ügyeit is igyekezett az irodalom, a művészet aspektusából szemlélni, és Goethével ellentétben gyakorta élete sorsfordulóit is egy-egy irodalmi mű áttételén keresztül látta-láttatta. Ismerőseiben szeretett világirodalmi olvasmányainak figuráit vélte fölfedezni. Egyik leányának (Goethe színdarabja hősnőjéről véve a mintát) az Iphigénia nevet adta, egy fia pedig Rousseau Emilje után lett a pedagógiai regény címszereplőjével azonos nevű. Ezek után a levélrészlet:

„Halljad Göthét Iphigenieben, az Isteni Iphigenieben, az új kor legfelségesebb, leggöröggebb, leg-Raphaelibb mívében.”¹¹

⁹ A kézirat a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában (a továbbiakban: MTAK Kt) van. Vö. még: Sashegyi Oszkár: *A Werther útja Magyarországon*. Egyetemes Philológiai Közlöny 1943. 394–403.

¹⁰ *Kazinczy Ferenc Munkái*. Pest 1814–1816. 1–9. kötet.

¹¹ *KazLev* XII. 350.

Három tényezőt vont össze egy mondatba Kazinczy: Goethe Iphigeniájának verses változatát, a művet, amelyért rajong, a mű legvonzóbbnak vélt jellemzőjét, a görögséget – és Raffaellót, az olasz festőt. Az *első* tényezővel viszonylag röviden végezhetünk: Kazinczy kísérletet tett Goethe színművének magyar átültetésére,¹² de itt csak töredék az eredmény, és ezt a töredéket életében nem adta közre. Találgatásokra vagyunk utalva: megriadt-e Kazinczy az Iphigenia magyar tolmácsolásának nyelvi nehézségei előtt, vagy pedig pusztán műhelytanulmányként fogta föl a fordítástöredéket: mintha ki akarná próbálni nyelvi-költői erejét, ama bizonyos klasszikai szint és tónust, görögséget, amelyet Goethe művein érzett.

A *második* tényező behatóbb vizsgálatot érdemelne, ti. a Kazinczy által képviselt és felfogott antikvitás-értelmezés, pontosabban szólva, görögség-értelmezés.¹³ Aligha választható ez el attól az élménytől, amelyet Winckelmann olvasása jelentett Kazinczy számára. Általában az antik irodalom és művészet részben Winckelmann művei, részben pedig az újabb német szövegkiadások és kommentárok révén jutottak el Kazinczyhoz. Itt csak utalhatunk arra, hogy a göttingai egyetemnek sok – kiváló – magyar hallgatója volt, akik visszatérve Magyarországra népszerűsítették az ókortörténetész Heyne (más vonatkozásban Schlözer) gondolatait, akik közvetítették Heyne auktor-kiadásait és értelmezéseit. Ezek között az egykori göttingai diákok között számos olyat találunk, aki Kazinczyval levelezett; aki Kazinczyval az irodalom és az esztétika kérdéseiről nézetet cserélt. Hadd említsük meg a maga korában neves Rummy Károly György nevét, Heyne tanítványát és levelezőtársát, aki különböző

¹² Közölve: *Kazinczy Ferenc Összes Költeményei*. Kiadja: Abafi Lajos. II. Bp. 1879. 216–222.

¹³ E téren sem rendelkezünk jó előtanulmányokkal. Egy régebbi szakmunka az adatgyűjtés szintjén marad: Borzsák József: *Az ókori klasszikusok és Kazinczy*. Bp. 1906.

magyarországi líceumokban tanított görög irodalmat, poétikát, latin nyelvet, és akinek esztétikai cikkei magyarországi német nyelvű és magyar folyóiratokban egyként megjelentek.¹⁴ Ezek az esztétikai cikkek nem önálló szemléletükkel jeleskednek, valójában csupán kompilációk. A göttingai neohumanista esztétikai gondolat és antikvítás-értelmezés pedagógiai célú népszerűsítéséről van szó. Rummy Goethét is felkereste levelével, stilisztikájában pedig Goethét mércéül állította olvasói elé. Erre a göttingai fogantatású antikvítás-értelmezésre utal vissza Kazinczy görögség-kultusza is, amely felerősödik Winckelmann antik plaszticitásra vonatkozó elemzéseinek megismerésével. Rummy tanulmányaiban szintén hivatkozik Winckelmannra, és lelkesen elemzi Raffaello festményeit. Azokat a festményeket, amelyek Goethe és Kazinczy képzőművészeti érdeklődésében is nagy szerephez jutnak. Hadd említsük meg Schedius Lajost, a pesti egyetem esztétikai tanszékének professzorát, aki görög nyelvet is tanított az egyetemen, és aki az 1790-es esztendőekben, illetve a XIX. század elején szintén Winckelmanntól ihletve nevelte az antikvítás tiszteletére hallgatóit.¹⁵ Az esztétikai tanszék elnyeréséért kiírt pályázatra beadott dolgozatában programszerűen fogalmazta meg az esztétikai értékről vallott felfogását.¹⁶ Ama göttingai neohumanista antikvítás-kultusz jegyében szólt, amelyet a legpregnansab-

¹⁴ István Fried: *Karl Georg Rummy und Weimar. Arbeiten zur deutschen Philologie* 1970. 47–56.; Uő.: *Der Plan einer mitteleuropäischen Zeitschrift aus dem Jahre 1806*. Magyar Könyvszemle 1974. 262–268. Uő.: *Über die Kultur des deutschen Bürgertums von Pesth-Ofen am Anfang des XIX. Jahrhunderts*. Arbeiten zur deutschen Philologie 1975. 95–110; Uő.: *Rummy Károly György soproni emléke*. Soproni Szemle 1979. 72–74.

¹⁵ Fried István: *Schedius Lajos és folyóirata* (Zeitschrift von und für Ungarn 1802–1804.), Magyar Könyvszemle 1981. 81–94.

¹⁶ Szauder József: *Schedius és Szentjóni Szabó 1791-ben készült, ismeretlen esztétikai tanulmányai*. Irodalomtörténeti Közlemények 1971. 212–222.

ban Heyne képviselt. A kalokagathia és a harmónia eszméje (amely Winckelmann műveinek is kedves gondolata) áll a középpontban. Innen és más forrásokból alakította ki Kazinczy a maga elképzelését, szembeállítva a teoretikus spekulációt az író-művészek (ilyen értelemben Winckelmann is író, nem teoretikus) művészet-képzetével. Egy levelében írja Kazinczy: „Kézy neigte sich vorher zum Empirismus; jetzt ist auch er Fichte's Schüler. Ich liess sie das lesen, was in Ihrem Freymüthigen über Fichte's Werk und dem Absolutismus steht, und bekannte beyden frey, dass ich die Aesthetiker der neuern Schule *bey mir* (das ist in geheim) für Schönschwätzer halte, oft ganz und gar nicht verdamme. Nur möchte ich wissen, was die Kunst bey und durch diese Schönschwätzern gewinnt. Lessing, Winckelmann und Göthe waren nicht Schönschwätzer und ich verstehe Sie.”¹⁷

Tetszetős lenne ezúttal is Goethe – Kazinczy párhuzamosságokra figyelmeztetni. Tegyük gyorsan hozzá: Kazinczy aligha ismerhette pontosan Goethe magatartását Fichte jénai szerepléseivel, kijelentéseivel kapcsolatban. A lényeg nem csupán az, kikre hivatkozik a maga elmélet- és általában spekulációellenességét indokló és az empirizmusra esküvő Kazinczy, hanem az is: kikre nem. Tehát – nem jogtalanul – a Lessing – Winckelmann – Goethe-sorra hivatkozik, és ez az antikvitas-értelmezés szempontjából sem érdektelen. De nem érdektelen abból a szempontból sem, hogy Kazinczy alkotói pályája első korszakában a polgári dráma lessingi és goethei változata iránt érdeklődött, illetve az érzelmi viszonyok bonyolultságának társadalmi méretű ellentmondásosságához keresett (és lelt) világirodalmi példákat. Így jutott el a Werther tolmácsolásának gondolatához, így az Emilia Galotti és a Miss Sara Sampson átültetéséhez. Ezért fordult Goethe Clavigója és Die Geschwister c. színműve felé, és jórészt ebben a körben marad a Stella magyar for-

¹⁷KazLev VI. 486.

dításának gondolata.¹⁸ Viszont *pályája második szakaszában* nem a szépségbe menekülés gesztusával, hanem az antikvitás és a klasszicitás hangsúlyozásával teremt distanciát a közvetlen történeti-nemzeti-szociális, illetve a szellemi-gondolkodói-egyetemesre irányzott magatartás között. S ez utóbbi kialakításához volt szüksége arra az antikvitás-értelmezésre, arra az irodalom- és művészeteszményre, amelyet Gottsched lapos és magabiztos racionalizmusával szemben Lessing, majd a populárfilozófusokkal, puristákkal, pseudohistorizmussal szemben Goethe képviselt.

Térjünk vissza még a görögség-klasszika-klasszicitás (ezúttal nem kevésbé értékmérő, tehát eredeti jelentésében álló) fogalmakhoz. Amikor Kazinczy saját helyzetét keresi a magyar irodalom fejlődésében, éppen e klasszicitásnak megvalósítását tartja történeti érdemének:

„... én egy Magyar Író dolgozásán sem ismerek annyi Classicitást, mint a' magamén (...) Nem Classicus szépséget értek én ott, hanem classicus ismeretséget, 's ezalatt nem csak a' reminiscentiákat, allusiokat, hanem a' színt is, még pedig ott is, a' hol semmi új vagy régi Class[ikus] példány nem lebege szemem előtt.”¹⁹

¹⁸ Most nem térünk ki arra részletesebben, vajon *Kazinczy Ferenc* fordította-e Goethe *Die Mitschuldigen* (magyarul: A vétkesek) c. színművét. A szakirodalom megoszlik ebben a kérdésben. Az 1808. évre kiadott Magyar játékszíni zseb könyvetske *Kazintzi ur*-at nevezi meg fordítóként, egy színlapon Kaszintzy József úr a Goethe-mű magyar megszólaltatója. Kazinczy József: Ferenc testvére, nem tudunk irodalmi működéséről; viszont Kazinczy Ferenc — aki szinte minden munkájáról beszámolt leveleiben — e fordítását (?) nem emlegette. A színlap *négy*, a játékszíni zsebkönyv *három* felvonásosként említi a *Die Mitschuldigen*t. Perdöntő kézirrattal nem rendelkezünk, a szereplők nevének magyarítása a *Die Geschwister*-fordítás szereplőnévsorának magyarítását idézheti föl. A színlap az 1808. január 20-i előadásra vonatkozik. Lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár.

¹⁹ *KazLev* XX. 274.

Régi és új klasszikusokról van tehát szó, az antik auktorok mellett — nyilván, többek között — Goethéről. A közvetlen utókor sem látta másként Kazinczy irodalomtörténeti szerepét. Kazinczy halála után nem sokkal jelent meg összegyűjtött műveinek első kötete (versek, fordítások, egy novella és egy színdarab). Ezt méltatta Toldy Ferenc, az esztétikus, aki Weimarban felkereste Goethét,²⁰ és látogatásáról Kazinczyt is tudósította: „*Gondolat és forma, rész és egész arányos és szükséges egysége teszi a' classicitást; ehhez studium kell és műgond, 's ezt a' műgondot csak ő ébresztette, azzal csak ő dolgozott.*”²¹ S ez nagy vonalakban így igaz. Mert Kazinczy elvei szerint minél jobban eltér egy mű (irodalmi vagy képzőművészeti alkotás, teljesen mindegy) az antik példaképektől, annál kevésbé értékes, s minél kevesebbet dolgozik egy szerző művén (nem pusztán a horatiusi-iskolás *nonum praematur in annum* értelmében), annál kevésbé sikerült opust hoz létre. Az antikvitás az imitáció és a korekció elvét is sugallja. A szüntelen javításra törekvés, a már nyomtatásban megjelent eredeti művek és fordítások állandó tisztogatása, újrafogalmazása jellemzi Kazinczy írói-fordítói attitűdjét. Még egy Kazinczy-idézet, ezúttal 1827-ből: „Mások többet adtak, több teremtő tűzzel, némelyek minden tekintetben jobbat; de ha magamnak a' magam dolgozásom felől szóllanom szabad, azt mondanám,

²⁰ Leo Veró: *Goethe und Franz Toldy*. Goethe Jahrbuch (Frankfurt am M.) 1907. 252—254; Bleyer Jakab: *Toldy Ferenc levele Goethehez*. Egyetemes Philológiai Közlöny 1908. 324—325.; Schuschny Henrik: *Toldy Ferenc és Goethe*. Irodalomtörténet 1919. 259—263.; György Walkó: *Der Bahnbrecher der ungarischen Literaturgeschichtsschreibung besucht Goethe*. In: Studien zur Geschichte der deutsch—ungarischen literarischen Beziehungen. Hrsg.: Leopold Magon, Gerhard Steiner, Wolfgang Steinitz, Miklós Szabolcsi und György Mihály Vajda. Berlin 1969. 158—164.

²¹ D.[r.] Schedel [Toldy] F.[erenc]: *Kazinczy Ferencz' eredeti munkái*. Figyelmező 1837. II. Nr. 8. 121. hasáb. Az aláhúzás Toldytól való.

hogy a' régi ízlet az én verseimen van legigazábban.”²² Ugyanebben a nyilatkozatában *tiszta ízletről* is szól, epigrammáinak görögségéről, szonettjeiről, amelyek a goethei szonettfelfogáshoz közelítenek. Nem a véletlenek egybeesése: Kazinczynak a klasszicitásról szóló megnyilvánulásai és 1827-es „kijegyzései” Goethétől, Goethéről egyidősek. Egy kéziratos kötetében az alábbi Goethére vonatkozó jegyzeteket leltük: Kazinczy rajza Goethe weimari kerti házáról, feltehetőleg német kiadvány nyomán, a Hazai 's Külföldi Tudósítások c. magyar újság 1827. szeptember 15-i számából egy Goethére vonatkozó híradás (német forrás nyomán), Goethe a fordításról címmel másolat Goethe 1827-es Werke VI. kötete 327. lapjáról, Goethe szonettjeinek német nyelvű másolata (nem ez az első jel arra, hogy Kazinczy jól ismerte Goethe szonettjeit, sokkal korábbi adataink is vannak erre), Goethe: Elmire címszó alatt a nevezetes vers: Ein Veilchen auf der Wiese stand (a kutatások mai állása szerint ez volt az első magyarra fordított Goethe-vers, az 1780-as esztendők elején, Verseghy Ferenc tollából), Noten zum Divan címszó alatt a Wer das Dichten will verstehen . . . kezdetű négy-soros, majd Kazinczy az Egmont egy mondatát idézi magyarul és németül, saját nyelvi újításait, tükörfordítását védelmezendő, darabokat lelünk az 1797-ből kelt Zahme Xenienből (melyekről feltételezhetjük hogy nem egy Kazinczy-epigrammának voltak ihletői), végül másolatot a Jenaische Literaturzeitung 1809. január 1-i számából, itt recenzióra bukkant Kazinczy Goethe műveinek első kötetéről.²³ A feltehetőleg különböző időben keletkezett másolatok, jegyzetek arról tanúskodnak, hogy Goethe életművének különféle szektorai folyamatosan foglalkoztatták Kazinczyt. Elsősorban az írói alkotóműhely gondjait szerette volna alaposabban megismerni, Goethe művei és a róla szóló, hozzá eljutott szakirodalom így egyszerre érdekelték. Az azonban

²² *KazLev* XX. 194.

²³ Kazinczy Ferenc: *A Méh* I. MTAK Kt, K 630.

mindenképpen meggondolkodtató, hogy Kazinczy saját alkotói helyzetének végleges körvonalazása abban az időszakban történik, amelyben a magyar romantika esztétikája végleg áttöri a magyar klasszika védsáncait, Kazinczy pedig Goethe műveinek olvasásával, Goethéből merített érvekkel legalább saját maga számára tisztázza a szerinte érvényes és még mindig időszerű művészi magatartást.

Goethe Iphigéniajának „raffaellói” vonásai nem csupán Kazinczy élénk képzeletében elevenednek meg, hanem a Goethe-életművet goethei szempontból tanulmányozók következtetéseiben is. Maga Goethe is ezt a művészi alaphelyzetet véli a klasszika alkotója számára a legszerencsésebbnek. *Antik und Modern*²⁴ c. cikkében Raffaellóról ír ugyan, de lehetetlen nem felismernünk, hogy a maga művészi ideálját fogalmazza meg. E művészi ideál ugyanúgy a klasszicitás-görögség jegyében született, mint később, a Goethe példáját nemcsak tételszerűen hangoztató, hanem a maga fordításai-ban és eredeti műveiben megvalósítani szándékozó Kazinczy Ferencé. Kazinczytól tehát nem véletlen ráhibázás az Iphigénia raffaellói vonásainak emlegetése. Még csak nem is pusztá ötlet. Kazinczy a képzőművészet értő rajongója volt – akár Goethe. Pályája első szakaszában a németalföldi festőkért rajongott, a bécsi Belvedere-ben a hollandok festményeit csodálta. Pályája második szakaszában Palladio, Canova, Correggio, a magyar Canova-követő: Ferenczy István – és nem utolsósorban Raffaello lesz az, aki művészi eszményeit alkotásaival megtestesíti. Éppen azért, mert bennük lelte föl az antikvitás követését, a görögséget, a winckelmanni esztétikai felfogás gyakorlati igazolását. Jellemző epizód Kazinczy életéből: Mikor Budán, vizsgálati fogságban szenved, a magyar jakobinusok összeesküvésében való részvétele miatt az irodalom (Klopstock és Wieland fordítása), de még inkább a képzőművészet vigasztalja: „Az a’ kis szerencsém – írja anyjának –, hogy festeni tudok ’s verseket

²⁴ *Goethes Werke* 49. Bd. Weimar 1898. 154.

írok (. . .) a' szobám falán egy szép Pallás fej, egy Meduza és holmi egyéb van már.”²⁵ A börtönlakát ennen képeivel (persze, antikizáló képeivel) díszítő Kazinczy Ferenc, aki majd a börtönben fogja átdolgozni Stella-fordítását s befejezni a Clavigo átültetését, gesztusával hasonló attitűdöt képvisel, mint a látottakat többnyire rajzzal, skiccel is megörökítő Goethe.

S most lássuk Goethe már jelzett dolgozatának (*Antik und Modern*) részletét.²⁶ „Raphael (. . .) wirkt seine ganze Lebenszeit hindurch mit immer gleicher und größerer Leichtigkeit. Gemüths- und Thatkraft stehen bei ihm so entschiedenem Gleichgewicht, daß man wohl behaupten darf, kein neuerer Künstler habe so rein und vollkommen gedacht, als er und sich so klar ausgesprochen. Hier haben wir also wieder ein Talent, das aus der ersten Quelle das frischeste Wasser entgegen sendet. Er gräcisirt nirgends, handelt aber durchaus wie ein Grieche. Wir sehen hier das schönste Talent zu eben so glücklicher Stunde entwickelt, als es unter ähnlichen Bedingungen und Umständen zu Perikles Zeit geschah.”

Ennek a Goethe-idézetnek (s általában Goethe képzőművészeti vonatkozású írásainak) fényében kell értékelnünk azt a jellemzést, amit Kazinczy az *Iphigénia Taurisban* c. színdarabról adott. Goethe raffaellói „görögsége” Kazinczy számára az elérendő tökéletesség, ezért mérvadóbb a klaszszicitás szempontjából Goethe Iphigéniája az Euripidésénél. Goethe szóhasználata is tanulságos. Raffaello „nirgends gräcisirt”, azaz az antik témánál lényegesebb a művészi látás vagy eljárás, az imitációnak magasabb rendű formája.²⁷ Ez a nem pusztán művekben, hanem az egyéniségben is kifejezésre jutott művésziség, „ideálszép”, Kazinczy szemében Goethében testesül meg. „Goethével ismerkedjél meg és

²⁵ *KazLev* II. 399.

²⁶ 24. sz. jegyzetben i. m.

²⁷ Goethe Raffaello-kultuszáról: H. Von Einem: *Goethe und Raffael*. Acta Historiae Artium Ac. Sc. Hung. 1978. 317–322.

Goethével és ismét meg ismét Goethével — tanácsolja Kazinczy egy hozzáforduló ifjú írójelöltnek. — S Lessinggel, Klopstockkal, Schillerrel, Herderrel és Wielanddal (...) A többinek félve higgy, Goethének, kiben görög lélek lakik, vaktában. Virít rajta minden; ő öszveköti a férfiúi erőt és az ifjú kor szépségét.”²⁸ Csak a művész? — Vagy az ember is?²⁹

Másutt Kazinczy a nemzeti szűkkeblőség ellen kel ki, és állítja szembe a nemzetibe vagy nemzetinek véltbe zárkózást a fejlettebb külföld felé fordulással, az egy helyben topogást, maradiságot az újat, a szokatlant meghonosítókkal. Ami számunkra ezúttal rendkívül jelentős: Kazinczy az egyik oldalon ama felfogást, érvrendszert sorakoztatja föl, amely ellen szegezte műveinek, fordításainak nyelvi és esztétikai hozadékát — a másik oldalon viszont a művészeteknek (irodalomnak, festészetnek, szobrászatnak) mindama példait, amelyek a weimari klasszika kisugárzásaképpen érkeztek magyar tájakra, illetve amelyek felfedezését, értékelését a weimari klasszika érdeklődése és iránya segítette. „... fél-századdal vannak hátrább a’ tudásban: — írja Kazinczy ingerülten — ’s azt emlegetvén, hogy nyelvünk orientalista nyelv, a’ Scythai sivatag pusztákra igazítanak bennünket, hogy ne Palladiótól tanuljunk architektúrát, hanem az azok kunyhójokból; ne Lessing, Göthe, és Schiller légyenek példányaink a’ theatrumi darabok’ írásában, hanem a Kalmuk fescetismus játékok játszóí; ne a’ Raphael Madonnáit ’s Guido angyali arczulatjait festegessük, hanem az Ázsiai buta főkét.”³⁰

²⁸ *KazLev* III. 241.

²⁹ Az előbbi levélrészlethez Szauder József Winckelmann-t idézi, akinek Apollón-leírása feltehetőleg hatott Kazinczyra: „Ein ewiger Frühling, wie in dem glücklichen Elysien, bekleidet die reizende Männlichkeit vollkommener Jahre mit gefälliger Jugend.” Minden-esetre Kazinczy szóhasználata emlékeztet Winckelmann kifejezéseire. Szauder József: *Kazinczy's Klassizismus*. In: *Studien...* 20. sz. jegyzetben i. m. 145.

³⁰ *KazLev* III. 387.

5. Ezzel függ össze Goethének és Kazinczynak idegenkedése a mind agresszívbabban jelentkező és teret követelő nemzeti büszkeségtől. Goethe a német fejedelemségeken keresztül viharzó francia (napóleoni) háborúk évtizedeiben döbbsent rá a maga nehezen kiküzdött (neo)humanista pozícióit fenyegető veszélyekre, a pseudohistorizálással összefüggő új tendenciák színre lépésére, és egyben veszedelmesnek hitt indulatok, ösztönök, ellenőrizhetetlenné válni készülő ideák áttörésére. *Flüchtige Übersicht über die Kunst in Deutschland* c. írásában (1800)⁸¹ Goethe pontosan jelölte ki a végpontokat, az általa körvonalazott humanitás és az ezt a humanitást veszélyeztető új eszméáramlatot: „Poesie wird durch Geschichte, Charakter und Ideal durch Porträt, symbolische Behandlung durch Allegorie, Landschaft durch Aussicht, das allgemein Menschliche durch's Vaterländische verdrängt.” A kiindulópont – ezúttal – a költészet, innen emelkedik a pillantás mind magasabb régiókba. A csúcson az allgemein Menschliche áll, amely nem pusztán meghaladása a Vaterländische-nek, nem is egyszerűen megjavított változata, még csak nem is fölös cifráktól megtisztított, megnesmesített formája. Hanem ellenképe, negációja. Az allgemein Menschliche és a Vaterländische egymást kizáró tényezők, gondolatilag és esztétikailag magatartást formáló, de egymást vitató lehetőségek. Olyan a viszony köztük, mint az Egész és az Egészet nem tükröző Rész, a teljes Igazság és az Igazság egy töredéke között, amelyet nem igazságelemekkel pótolnak ki. A szintetikusabb látást szorítja ki a szimplifikálás, a lényeg kifejező megfogalmazást a felületesebb és a puszta leírásban kimerülő írásmód, a művészetet a mesterség, a „Stil”-t a „Manier” (hogy Goethét idézzük).

Kazinczy alaphelyzete más. Már megvívta a magyar nyelvújítás csatáját, amelynek végeredményeképpen, ha kompromisszumok árán is, neki sikerült összefoglalnia a

⁸¹ *Goethes Werke* 48. Bd. Weimar 1897. 23.

nyelvetteremtés elveit, sikerült a „szokatlan”-nak, a „tisztai-
 izlet”-nek polgárjogot szereznie. De mire elvei valóban dia-
 dalmaskodhattak volna, a tanítványok, a követők másfelé
 tájékozódtak. S arra kellett rádöbbenie, hogy lassan-lassan
 a korszerűtlenség vádja ellen kell védekeznie. Leghívebb
 tanítványai elmulasztott lehetőségeire figyelmeztették. Ta-
 pasztalnia kellett az övétől eltérő történelemfelfogás nép-
 szerűsödését, a pszeudohistorizmus diadalát, a romantika
 magyar képviselőinek öntudatos táborba szerveződését, a
 nemzeti mozgalomnak új elemekkel való feltöltődését. Egy-
 kor, pályája elején, Kazinczy is leróta adóját e nemzeti
 mozgalomnak. Időnként, mint pl. 1790-ben, a Hamlet-for-
 dítás előszavában, átvette a nemzeti mozgalom frazeológiá-
 ját. Ám akkor is megmaradt a nagy külföldi példák imitá-
 ciójának elve mellett. A nemzeti dicsekedés képviselőitől
 mindig elválasztotta józanabb műltszemlélete, hazainak és
 egyetemes értéknek egymáshoz közelítési szándéka. Az
 angломánnak csúfolt jelentős reformer-gondolkodónak,
 Széchenyi Istvánnak írta Kazinczy élete alkonyán: „A’ mi
 jó, a’ mi hasznos, az magyar is egyszersmind, ’s az olyat
 jobb másoktól átvenni ’s magyarrá csinálni, mint másokban
 csudálni, másoktól irigyelni.”³² Ez azonban még igencsak
 az általánosságok régióiban mozog. Konkrétabban és inkább
 az adott helyzethez szabott megnyilatkozásait is föllettük
 levelezésében. Amikor a magyar romantikus költészet széles
 áradású nyitányaként 1825-ben megjelent Vörösmarty
 Mihálynak *Zalán futása* c. hőskölteménye, mind a valóban
 pazar nyelvi megoldásokkal, metaforákkal, képekkel gazdag,
 az új típusú történelemszemléletet tekintve hatást keltő eposzt,
 mind az eposzt 1826–1827-ben tanulmányorozattal ün-
 neplő Toldy Ferenc vélekedéseit tartózkodással fogadta
 Kazinczy. Nem volt ínyére az a már több esztendeje folya-
 matosan figyelt és mind szélesebben szétgyűrűző folyamat,

³² *KazLev* XXI 316. A rein Menschlich kifejezést Kazinczy *németül*
 írja le magyar nyelvű levelében.

amely valamennyi kelet-közép-európai irodalomban egyre nagyobb teret hódított meg: Kazinczy szóhasználatával élve „patriotizmus” és „kozropolitizmus” harmóniájának megbombolása, a kizárólagosságra törekvő, mind agresszívabbá váló nacionalizmus felerősödése, nem annyira az irodalom első vonalában (bár néhány helyen, mint pl. a szlovák Ján Kollár eposzában, ott is!), mint inkább a történettudományban, a nyelvtudományban (mint pl. a jövevényszavak kérdésében), valamint a másod-harmadrangú írók műveiben, a publicisztikában. Összegezve: a nemzeti-őstörténeti tematika mind hangsúlyosabb szerephez jut a gondolkodásban. Így ír Kazinczy: „Nem szeretem azt a’ neki-dühült nemzetiséget, ’s szeretném ha a’ rein menschlich is szóllana ez mellett. A’ németeket is gyötré ez a’ düh; és minthogy ez nem poetai tárgy, mint a’ mai öltözködés nem pittoreszk; maga Klopstock is szerentsétlen vala a’ Hermanns-Schlacht és egyéb e’ nemű darabjaiban. Addig éneklik [az] Árpádiá-szokat, hogy végre belé csömörlünk.”³³ Több mozzanat mutat ebben az idézetben (és ez idézet kifejezte felfogásban) Goethe felé. Felületes odapillantásra is kitetszik a „rein menschlichnek”, mint a műalkotás eszmei rétegében jelentkező eszményinek szembeállítás a „nekidühült nemzeti-ség” formájában jelentkező egyoldalú nacionalizmussal. Ez a szembeállítás a goethei allgemein Menschliche – Vaterländische antinómia megfelelője. Csakhogy amit Goethe helyzete miatt néven nevezhetett, azt Kazinczy a német és a magyar irodalom hasonlóknak vélt alkotásai-tendenciái együtt emlegetésével teheti csak. Goethe a német művészeti élet értékelése közben fedezte föl a nemcsak a művészetben előretörő veszélyes irányokat, Kazinczyt sem csupán egy adott mű veszélyesnek felismert iránya rémítette meg. Régebben érlelődő nézetek manifesztációját olvasta ki Vörös-

³³ Uo. XX. 485–486. Itt nem térünk ki a Schiller értelmezte „rein Menschliche” (*Ankündigung der Horen. Werke 22. Bd. Weimar 1958. 106.*)

marty Mihály Zalán futása c. eposzából. A kutatás azóta bebizonyította, hogy a nemzeti eposz megvalósításának célzatával papírra vetett műben a tudatosan vállalt eszmeiségen győzött a mű és az írói tehetség „belső” logkája. A nemzeti hősként glorifikált Árpád fejedelem alakja mindjobban elhomályosult a gazdagon és részvéttel jellemzett „ellenség”, Zalán bolgár fejedelem alakja mellett. S ez a részvét, ez a világot, természetet és történelmet átható „egyetemes lírai részvét”³⁴ lesz Vörösmarty eposzának megkülönböztető jegye. Ami 1825-ben még a klasszika és a romantika kibékíthetetlen ellentétének tetszett, arról az utókor higgadtan és tárgyilagosabban tud ítélni. Kazinczy és Vörösmarty irodalom- és nemzetfelfogása természetszerűleg jelentős eltéréseket mutat, de jóval kevesebb bennük az elválasztó tényező, mint Goethe és a franciaellenes német közhangulat között, majd Goethe és a később a Szent Szövetség felé tájékozódó Friedrich Schlegel nemzet- és műltfelfogása között volt. Goethe éles és igazságtalannak aligha nevezhető bírálata majd Thomas Mann Goethe-regényében (*Lotte Weimarban*) visszhangzik, a Kazinczy követelte „rein Menschlich” nagyon is jelen van a *Zalán futásában*, s az eposzt követő más epikus Vörösmarty-művekben. S éppen a nemzet-nemzetiség gondolkörét szellemi szférába emelve, ahogyan ezt Kazinczy is kívánta az alkotótól. Csakhogy a romantika költészeti-felfogását képviselő Vörösmarty Mihály „rein Menschlichen” is mást értett, mint Kazinczy. Goethe-kepe is más vonásokat tartalmazott, mint Kazinczyé. Vörösmartyt ugyanis nem a görög epigrammaírókat, nem a római elégia mestereit a német irodalomba asszimiláló, nem a polgári színjátékot továbbfejlesztő, nem az eszményített művészdudvari ember ellentétet tragédiába író Goethe érdekelte, hanem a Faust, annak drámai formája, formai gazdagsága, emberi-kozmikus víziója, tudás-tehetség-lehetőség világméretűvé növesztett, szimbólumokkal kifejezett, líraiságá-

³⁴ Horváth János: *Tanulmányok*, Bp. 1956. 248–249.

ban is cselekményes drámája. Vörösmarty kísérletet tett a nemzeti eposszal, hogy aztán annak vergiliusi formáját a byroni metrical romance eszmei-poétikai tanulságaival dússítsa föl. Elsajátította az iskolás klasszicizmus műfaji változatait és kifejezésbeli kánonját, hogy az elégiának és az ódának ettől eltérő, de nem goethei-görögös színt, tónust adjon. Vörösmartyról elképzelhetetlen, hogy bárki költő-levelezőtársát a goethei Achilleis csodálására intsen,³⁵ mint Kazinczy. S ugyancsak elképzelhetetlen róla, hogy fejlődésregényként élje meg és öntse irodalmi formába, önéletrajzba életét, illetve életén átszűrt korát, mint Goethe, valamint az ő példája nyomán Kazinczy.

De, hogy visszatérjünk Kazinczy-idézetünkre: ha nem teljesen Goethére, legalábbis a német klasszicizmus forrásvidékére utal vissza a „poetai tárgy” fogalma, azaz mi való a költészetbe, mi nem. Azt hihetnők, hogy a „genera dicendi”³⁶ mintegy mechanikus alkalmazásáról van szó, a stílusok fajtáiról, a műnemekben, és a műfajokban a megfelelő előadásmódról, amely szigorúan meghatározott rendbe illeszkedik. Nem vitás, hogy ez az iskolás klasszicizmust, sőt, az iskolai poétikaoktatást idéző szemlélet is jelen volt a XIX. század első évtizedeinek magyar költészetfelfogásában. A döntő mégsem ez. Hiszen Kazinczy nem merev műfaji hierarchiákban gondolkodott, jóllehet hirdette: „Nekünk az a’ bajunk, hogy mi nem akarjuk érteni, hogy a’ magyar nyelv egy nyelv, de a’ poeta, a’ rhetor, a’ historicus, a’ theáter, a’ piacz, az iskola ’s a’ templom nyelve nem egy nyelv.”³⁷ Nem a megszorítás, ellenkezőleg, a költői lehetőségek tágítása, a sokszínűség vezérli Kazinczyt. Nemcsak a költészet normatív rendszerezése, hanem egy adott rendsze-

³⁵ *KazLev* VIII. 67.

³⁶ M. Tullii Ciceronis ad Marcum Brutum, Orator 6: 20–21. In: *M. Tullii Ciceronis Opera Omnia*... Tom. I. Lipsiae 1737. 658.

³⁷ *KazLev* XI. 173. Kazinczy Cicerótól vett idézetét: Suus est cuique poemati sonus, emígy egészítette ki: Suus est cuique scriptor color. Uo. XX. 427.

ren belül a lehetőségek sokaságának dokumentálása is. Kazinczy gyakorlati példája említett kilenc kötetes fordításgyűjteménye. Maga büszkélkedik azzal, hogy pl. Molière-tolmácsolásában mennyire más stíllel él, mint pl. Gessneréiben. S amikor szembekerül a korszak ünnepezt magyar költőjével, a szerelmi ciklust közreadó Kisfaludy Sándorral, aki egyébként a kései kelet-közép-európai petrarkizmus messze nem méltatlan képviselője volt, ismét Goethe példájával érvel: a költészetnek igenis vannak törvényei, és – Goethével egybehangzóan azt sugallja – csakis ez a törvény adhat szabadságot. „Az a’ kit én minden Németek közt megvakúlva, megátalkodva leginkább szeretek, Góthe, elég meztelenségeket fest. Und der Barbare beherrscht römischen Busen und Leib!³⁸ és azt, hogy szeretőjének czombján [!] méri a’ hexameter és pentameter lábait.³⁹ De a’ 137d dalban az egésség *Árboczfáját* emlegetni Petrarkát imitáló versekben – das ist doch zu arg.”⁴⁰

Följebb elemzett idézetünkről még annyit: Klopstockot levelezésében sokszor, sokféleképpen emlegette, ezúttal rosszszallva, jóllehet a német költőnek tisztelője, sőt ódáinak és a Messiásnak fordítója volt. Rosszszallva emlegette, mert ama nemzeti tematikát énekelte meg, amely Kazinczy terminológiája szerint a „nekidühült nemzetiség” címszava alá tartozik. De előkerül Klopstock már csak azért is, hogy enyhüljön az 1820-as évek magyar történetírása és a költészet által népszerűsített és Kazinczy számára túlzó-romantikus módon megjelenített Árpád-figura illetően emlegetésének hatása. Nem a honfoglalási-őstörténeti tematika, hanem a hiperbolikus ábrázolás ingerelte. Kazinczy is megírta a maga honfoglalással kapcsolatos művét, de annak kicsengését a

³⁸ A magyar nyelvű levélben német nyelvű idézet Goethe második római elégiájából.

³⁹ Az ötödik római elégiára utal Kazinczy, de emlékezetből idéz. Eredetiben: „Oftmals hab ich (. . .), des Hexameters Maß leise mit fingernden Hand Ihr auf den Rücken gezahlt.”

⁴⁰ Az utolsó félmondatot németül írja le Kazinczy. *KazLev* V. 413.

„rein Menschlich” határozta meg. Ingerelte továbbá Kazinczyt a nemzetinek és a történelminek olyatén felfogása, amelyet Goethe is az egyetemes értékű irodalom fölös szűkítésének érzett.

6. Kazinczy elszórt megnyilatkozásaiból, még inkább levélrészletekből összeállíthatunk egy többé-kevésbé következetes kritikai rendszert, egy bizonyos elvi alapállás szerint fölépített esztétikai gondolkodást. S ebben a műfajokra, az előadásmódra, a szép és az ízlés funkcióját, jellegét, hatókörét felölelő – inkább kikövetkeztetésre szoruló, mint tételesen megfogalmazott – nézetrendszerben a goethei impulzusnak is lényeges szerep jutott. De azt is hangsúlyoznunk kell, hogy Kazinczy Goethe példáját többnyire nem általában, hanem konkrét művel kapcsolatban hangoztatja. Továbbá azt, hogy a goethei impulzus a küzdelmes fordítói munka által erősödik föl, és lesz igazán hatásossá. Ezért a továbbiakban nagy vonalakban Kazinczy Goethe-fordításairól szólunk, azok elhelyezkedéséről egy megálmodott-megtervezett magyar klasszika virtuális kontextusában.

7. Már szó volt arról, hogy Kazinczy irodalmi pályáját nagyjából és egészében két szakaszra lehet osztani. Az első 1794-ig tart, tehát elfogatásáig, a másik 1801-ben kezdődik, tehát fogságából való kiszabadulásával. A börtönökben eltöltött esztendőink inkább átmeneti, felkészülési időszaknak tekinthetők. Annál is inkább, mert ekkor az alkotás fizikai feltételei sem voltak mindig adottak. A státusfogyoknak nem volt szabad papírhoz, tintához, írószerszámhoz jutniok, és ha mégis hozzájutottak, sokat kockáztattak. Az irodalomban élő Kazinczy nem érzett hősi gesztust, midőn később elbeszélte, milyen eszközökkel járt túl őrei eszén, és hogyan őrizte meg, még fogságában is, művész önmagát.

Kazinczy első korszaka nem Goethe jegyében telik el, bár nem is Goethe ellenére. Goethe-fordításai már ekkor is vannak. Ami elválasztja a lírikus Goethétől, az vonzódása a francia felvilágosodás radikális vonulatához, és ezzel összefüggésben olyan érzékeny-lázadó magatartás kialakítására

történő kísérlete, amelynek csak egyik formája olvasható a *Werherben*. Sokkal inkább Rousseau, Helvétius, Voltaire, különféle szentimentális regények „hatnak” ekkor Kazinczyra, s nem utolsósorban Gessner, kinek idilljeibe Rousseau természetfelfogását látja bele Kazinczy, és kit ugyanazokért a vélt(?) eszmei tanításaiért, példálózásaiért kedvel, mint a franciák, így többek között Diderot vagy Turgot. Gessner magyarul – és vele párhuzamosan egy wertheriáda magyarul, Rousseau *Contrat socialja* magyarul: körülbelül ebben a körben lehet ábrázolni Kazinczy érdeklődését. Már az önmagában érdekes, hogy Kazinczy érzelmi lázadása, kicsiny, hasonló beállítottságú társasága bonyolult érzelmi vonzásainak és választásainak irodalomba emelése és ezáltal szellemivé lényegítése céljából fordításokat választ ki, első-sorban Gessner idilljét, illetve a *Werthert* és kisugárzási „vidékét”, majd csak ezután Goethe *Stelláját*, amelynek szerelmi háromszöge (Kazinczy esetében megcserélődnek a szerepek: egy nő – két férfi) átélt élménye. A Kazinczy-pálya első szakaszában a színház és a színjáték iránti érdeklődés vitte a Goethe-szindarabok⁴¹ közvetlen közelébe. Kazinczynak 1786-os bécsi látogatása alkalmából egyik megrázó élménye a *Clavigo* színpadi előadása. Majd a magyar nyelvű színjátszás szervezése körüli buzgalmában keresi az irodalmi értékű szindarabokat. Egyben olyanokat, amelyeknek közönségművelő, mentalitást formáló becsük is van. Így bukkan rá a Goethe-színművekre, így a Schröder-féle német átiratban a *Hamletre*, így Lessingre. A *Stella* 1794-ben jelenik meg Kazinczy tolmácsolásában magyarul, ennek előtte pedig a *Die Geschwister* fordításán dolgozott, amely 1794-ben magyar színpadra is kerül, míg Goethe lírai versei közül az *Erster Verlust* tolmácsolása ez év terméke, Dayka Gáborral folytatott fordítói-baráti versenyben.

⁴¹ Goethe színműveiről újabban vö.: *Goethes Dramen. Neue Interpretationen*. Hrsg.: Walter Hinderer. Stuttgart 1980.

1795 előtt Kazinczy inkább vonzódik az érzelmesebb irodalomhoz, mint Goethehez. Gessnerrel, majd Gessner özvegyével levelez, levelet vált Wielanddal, kinek Szókratész Mainomenoszával radikális meggyőződését dokumentálja, felkeresi levelével Johann Martin Millert, akinek *Siegwartja* a korszak kedvelt magyar olvasmánya is. Kazinczy maga elkezdte ennek a „Klostergeschichté”-nek átültetését. Az „Empfindsamkeit” különböző „redakciói” Magyarországon is tért hódítottak. Háttérül szolgáltak a titkos és a nem-titkos társaságok, amelyek a társadalmi és a személyes jellegű, mereven hierarchizált emberi viszonylatok és érintkezési formák rendszerén ütöttek rést. Kazinczy tagja volt titkos és nem-titkos társaságoknak egyaránt. Erre az érzelmes alapozásra épült az a világszemléleti változás, amely az 1780-as években jelentkező, rendkívül ambiciózus, a hirtelenül meg-növekedett lehetőségekkel élni szándékozó ifjúságot Rousseau, Helvétius, illetve a Rousseau „szemüvegén” át szemlélt Gessner nézetei felé hajtotta. S ezzel párhuzamosan a reformok, az olykor gyökeresnek tetsző kulturális, valamint a még inkább következményeiben gyökeres társadalmi és ezen keresztül nemzeti változtatások a fokozatosan szerveződő reformer-ifjúság programjának legfontosabb részeit alkották. Kazinczy fordításainak – áttételesen vagy áttétel nélkül – időszerű üzenetük volt. E fordítások eddig kevésbé hangsúlyozott alapvonása: körüljárják a hatalmi problematikát.⁴² Shakespeare *Hamletje*, *Macbethje* a II. József ellen táborba szerveződött nemzeti ellenzék számára adott használható érvet: a filum successionis interruptum jelenségére hozott irodalmi példát. Az *Emilia Galotti* és a *Miss Sara Sampson* az udvari-nemesi és a nem-nemesi-polgári szemlélet, életlátás, erkölcsi felfogás kibékíthetetlen ellentétére hívta föl a figyelmet, és ebbe a gondolatkörbe illeszkedik bele az érzelmi zűrzavarokat átélte Kazinczy hasonulása a

⁴² Fried István: *Adatok Kazinczy Ferenc színházi törekvéseihez*, Magyar Színháztudományi Szemle 10, 1983. 117–137.

Stella problémaköréhez. A *Clavigóban* a megjelenített érvényesülni akaró újságíró és a hagyományos erkölcsi felfogást képviselő Beaumarchais ellentétét a korszak érzékeny felhangjaival enyhítő vagy éppen erősítő morális színház fogta meg Kazinczy képzeletét. Mindenesetre első ízben töprenghetett el egy újságíró felemelkedésének lehetőségein a feudális társadalomban. A *Die Geschwister* kedélyes-érzelmes polgári világát Kazinczy magyar környezethez adaptálta: nála a színmű Kassán játszódik, abban a városban, ahol tevékenykedett, irodalmi folyóiratot szerkesztett, adott ki, s volt – hol reménytelenül, hol reménykedve – szerelmes. A kassai kereskedő környezetben játszódó egyfelvonásos nyelvével, merészebb fordulataival az érzékeny mentalitás Kazinczy és társasága körében kialakult redakcióját példázta, és viszonylag híven is inkább adaptációnak, mint fordításnak nevezhető. A *Stella* ellenben másféle tendencia hordozója. „Az volt igyekezetem *Stellában* – írta Kazinczy –, hogy a’ nyelvnek energiát, pathoszt, den Ton der großen Welt⁴³ (. . .) és görgést adhassak.”⁴⁴ A *Stella*-tolmácsolás a *Hamlet*- és a *Miss Sara Sampson*-átültetés árnyékában keletkezett (az *Emilia Galottira* a *Werther* olvasásakor is felfigyelhetett!), a *Hamlet* az országvesztő, trónbitorló rémuralmával ismertet meg, a Lessing-színmű az emberi–démoni, a hűséges – csábító, az erkölcsi – ingatag ellentétpárját dokumentálja a polgári színháznak a hagyományos műfaji hierarchiát tónusvegyítéssel bomlasztó, a polgári hőst tragikus figurává fokozó indulatával. A társadalmi érintkezés változásával függ össze a különféle társadalmi réteghez tartozó személyek közötti kommunikáció változása, és ezzel kapcsolatban a társasági tónus árnyalatainak bemutatása. E célt szolgálta egy Kazinczy által németből magyar környezetbe adaptált wertheriáda-levéltregegy, amelynek egyes frázisai, kifejezései az irodalomból átkerültek az „életbe”.

⁴³ E félmondat németül Kazinczy magyar nyelvű levelében.

⁴⁴ *KazLev* II. 361–362.

Ennek a törekvésnek kifejeződése a *Stella*-fordítás első változata is, amely a színpadról hirdette volna a „nagyvilág tónus”-át, beszédfordulatokat, szokatlanul hangzó kifejezéseket népszerűsített volna, és egyben szokatlan érzelmi helyzetet tett volna — a színpadi előadás segítségével — társaságilag és társadalmilag elfogadhatóvá.

Kazinczy — nem állt egyedül e kérdésben — a színházban nem pusztán morális, hanem ekkor kifejezetten ízlésfejlesztő, nemzetnevelő-politizáló intézményt látott. Ezért akart a lehető legnemesebb eszközökkel, azaz világirodalmi rangú alkotásokkal a magyar nézőkre hatni. Emellett munkált benne a szándék, hogy amit eredeti műben aligha mondhatott ki, azt egy „nagy név” fedezetével kimondhassa. Ama érzelmi zűrzavar és lázadás, társadalmi célzatú javítani akarás Rousseau, Goethe életművének egy bizonyos szektora, de még inkább Lessing színművei felé sodorta. Mint ahogy a hazai színjátszás meggyökereztetésére is jobb eszközt látott Shakespeare, Goethe és Lessing műveinek magyarításában, mint önálló alkotások nyelvi okok miatt kétes értékű kísérleteiben. Shakespeare, Goethe és Lessing hangvétel- és tónusárnyalatokat is jelentett számára, költői tehetsége, nyelvalkotása próbáit. Igaz ugyan, hogy a gyengébb műveket, a szerveződő közönség ekkor még alacsonyabb színvonalához jobban alkalmazkodó magyarított érzékenyjátékokat előbb adták elő, és főleg nagyobb sikerrel. Mindazonáltal Goethe *Stellája* és *Die Geschwister* c. színdarabja, később a *Clavigo* Kazinczy fordításában bekerült a korai magyar színjátszás repertoárjába.

8. Míg a pálya első szakaszában Goethe az egyik, a Werther és néhány nem-görögös színművével fontos példakép, a fogság idején tanúi vagyunk a hangsúlyeltolódásnak, a tökéletessé magasodó goethei klasszika előtérbe kerülésének. Olyan írói-művészi attitűd kiépülésének, amelyben a nemzeti-jelenkori mellett a „rein-Menschlich”, a nemzeti megmaradást igazoló hazai kulturális múlt mellett az antikvitás, a hullámzó érzelmek idilli táj háttérében történt ábrázolása

mellett a görögség-imitáció színei fognak dominálni. Bár a fogság alatt⁴⁵ még első pályaszakaszának olvasmányai kísérik, Gessnert fordítja újra meg újra, de már ekkor láthatjuk új érdeklődése tanújeleit, a mitológiai, antik filológiai stúdiumok elmélyülését. 1797-ben, tehát már a börtönben fejezi be Kazinczy a *Clavigo*-fordítást. Az első magyar Goethe-fordítóval, Verseggy Ferencsel Winckelmannnt olvas-tatja. Anyjától 1795-ben „szarvasbőr nadrágja” mellé Shakespeare-t, Gessnert és Plutarchoszt kéri.⁴⁶ 1797-ben a Stella-fordítás átírása foglalkoztatta. Kis Jánosnak pedig olvasásra ajánlotta Brehm *Bibliographisches Handbuch der griechischen und römischen Literatur* c. könyvét, majd mind nagyobb nyomatékkal Goethét.⁴⁷ 1798-ban – vitalitására bizonyíték – már Gessner kiadásának lehetőségein töpreng, Adam *Römische Alterthümer*, Kosegarten *Römische Geschichte* és más, antikvitást tárgyaló művek beszerzését, börtönébe juttatását igényli.⁴⁸ Mindenesetre a fogság (1795 – 1801) hozza meg az intenzív odafordulást az antikvitáshoz, amely egyben leszámolás a barokkból örökölt iskolás horatianizmussal. Sőt annak ellenképe: az antikvitásban, az antikvitáshoz nyúló, azt imitáló neoklasszicizmusban, pl. Canovában, de mindenekelőtt Winckelmannban és Goethében. az érzelmesség egyoldalúságától, a racionalizmus vélt vagy valódi szűkkeblűségétől eltérő, tágabb horizontú világot fedez föl. Amely lehetővé teszi, hogy kiröppenjen a jelenkor börtönéből, és az értők számára mégis világos maradjon a visszaalás. Kazinczy nem menekül a szépségbe, nem „hátrál” az irodalomba, a művészetbe. Nem tagadja meg hajdani önmagát, hogy egykor hitt Voltaire és Helvetius

⁴⁵ Fogságának történetét maga írta meg *Fogságom naplójában*, Új kiadása: 5. sz. jegyzetben i. m. Olvasmányaira nézve azonban mérvadóbb levelezése II. kötete, amelyben anyjához és öccséhez, illetve a jóbarát Kis Jánoshoz címzett levelek olvashatók.

⁴⁶ *KazLev* II. 414–415.

⁴⁷ Uo. 421.

⁴⁸ Uo. 427.

eszméinek. Fogsága után azonban a „rein Menschlich” egyetemessé tévő hitelével akar szólni. Ebben a magatartásban, stílusformálásban, irodalomtervezésben lép első helyre Kazinczy szemében Goethe. Amikor Goethe műveit küldi távoli barátainak, az „igazi ízlés” terjesztését vallja céljául.⁴⁹ Goethe, a görögség, az „igazi ízlés” így kerülnek egymás mellé, mint ahogy Winckelmann görög égboltja alatt kifejlődhetett a „jó ízlés”. Az ízlésnek korábbi, inkább franciás, voltaire-i árnyalatú felfogásától a winckelmanni értelmezésig vezetett Kazinczy útja. Nyelvújítását, állítólagos nyelvrontását Palladio rontó-építő művészetével igazolja.⁵⁰ A nyelvi sokszínűsége a lefordított Goethe-versek mellett az *Egmont* stílusrétegzettségével érvel. „Klárika nem úgy beszél mint Margit Asszony ’s Machiavell, ’s ezek mint a’ czéllövő Flamanderek.”⁵¹ Az elavult szavak, a tájsszavak, a fentebb stílusban formált mondatok harmonikusan simulnak össze a fordításban, immár az ilyen típusú dráma magyar nyelvi lehetőségeiről is hiteles tanúságot téve.

A *jó ízlés* mellett Goethe és kisebb részben Schiller példája a „Szépnek szentebb régiói”-ba⁵² való emelkedést teszi lehetővé. És ezzel szoros összefüggésben Goethe római elégiáinak és velencei epigrammáinak hangulati elemeivel, lelkesprofán hangvételével és Propertiuszt idéző klasszikus versmértékével reprezentált költői attitűdöt igyekszik Kazinczy a maga pályáján is mind markánsabbra formálni. A jó ízlés és a Szépnek szentebb régiója nem pusztán a Winckelmann

⁴⁹ Uo. VIII. 67.

⁵⁰ A *Nyelvrontók* c. epigrammában tanúként idézi meg Kazinczy Palladiót. Nyelvrontása — vallja — nyelvépítés. Az volt Kazinczy terve, hogy epigrammái mellé „teoretikus alátámasztásul” közli Wielandnak Adelung ellen írott tanulmányát (Kazinczy ezt később lefordította), és — az ő szóhasználatával élve — Schillertől: *Über die aesthetische Bildung* c. értekezését (ezt a tanulmányt nem fordította le Kazinczy). *KazLev* XIII. 373.

⁵¹ Uo. XIV. 224. Ruzsiczky Éva: *A polgári szereplők szóhasználatára Kazinczy Egmont-fordításában*. Magyar Nyelvőr 1959. 145—150.

⁵² *KazLev* IV. 376.

és Goethe felé mutató vonásaival-vonatkozásaival érdemel figyelmet, hanem úgy is, mint a felvilágosodott klasszizmus XIX. századra kiüresedett formáival szemben új irodalmi rendszer kísérlete. Meghaladása mindannak, amit a XVIII. század utolsó két évtizede megvalósítani igyekezett a magyar irodalomban. Tehát új költői területek birtokbavételének szándéka. Ez a törekvés párhuzamosan fut a szó szoros értelmében vett nyelvújítással, a neológiával és a tágabb perspektívát ígérő nyelvestétikai jellegű tanulmányokkal. Ennek a költői magatartásnak lényegi vonása a hagyományos nemesi reprezentációval való szembenállás, az empirikus módszer érvényesítése és elutasítása mindenféle elemző-elvont spekulációnak, valamint az ösztönösségre épített rögtönzésnek, s mindezt teszi anélkül, hogy filozófiátlan lenne. Csakhogy a filozófia is alárendeltje a jó ízlést és a Szépnek szentebb régióit egyként költői műbe (akár mives prózába) tömörítő jellegzetesen artisztikus gesztusnak. Ennek következtében a politikum is csak rejtve, Kazinczy szavával élve, „személyes Interessze”⁵³ nélkül jelenhet meg, a radikális szembenállás helyett (erre a 2387 napi fogságot szenvedő Kazinczynak amúgy sem nyílt módja, hiszen sosem vált teljesen gyanú felett álló személlyé) a képzelet színeivel felfestett, eszményített humanitást örököltette meg műveiben és fordításaiban. Az 1813-ban kiadott verses- és fordításkötet (*Poetai berek*) jelzi ezeket a tendenciákat.⁵⁴ A Goethe-versek közül emeljük az alábbiakat: *Ganymed*, *Prometheus*, *Meine Göttin*, *Grenzen der Menschheit*, *Das Göttliche*, mint amelyek magyar fordítása egy új versnem magyar meghonosításának célzatával, másfelől viszont a Shaftesburytól Goetheig ívelő gondolatnak dokumentálásával jeleskedik, ti. avval, hogy a költő: Prometheus. Ugyanakkor Kazinczy

⁵³ Uo. XVIII. 483.

⁵⁴ Részletesebben 3. sz. jegyzetben *i. m.* A *Poetai berek*ben kilenc Goethe-vers magyar fordítása található. „Göthétől vehettem volna én több darabokat is, de nem hittem, hogy a' Censura megengedi kiadásokat.” *KazLev* X. 151.

belecsempészi élete sorsának mozzanatait anélkül, hogy szubjektivizálná fordításait. A humanitás-eszme magyar megszólaltatása már csak azért is jelentős, mert a magyar irodalmi gondolkodásban Herder felől is érkeztek impulzusok. Mások pedig (Kis János, a lelkész-költő, jénai egyetemista korában Schiller előadásainak hallgatója) inkább Schillert adták vissza magyarul.

9. Politikum-esztétikum összefonódottságának gondolkörében értékelhető Kazinczy két fordítástöredéke. Az egyik a már említett *Iphigenia Taurisban*-részlet, a másik Schiller *Don Carlos*ának kezdete,⁵⁵ amelyről első nyomaink a börtönből való kiszabadulást követő esztendőből vannak. Az Egmont tolmácsolására később került sor. Mégis abból a tényből, hogy Kazinczy le akarta fordítani a *Don Carlost*, az *Egmont*ot pedig valóban lefordította, bizonyos következtetéseket lehet levonni.

Schiller *Don Carlos*ának ősbemutatója 1787-re, Goethe *Egmont*jának megjelentetése 1788-ra datálható. II. József uralkodásának viharos esztendeiben járunk, az elégedetlen németalföldi tartományok lázonganak, a nem kevésbé elégedetlen magyarok pedig a Habsburgok trónfosztásának módozatain töprengenek. Keresik a kapcsolatokat a poroszokkal. Fölmerül a terv, hogy Karl August weimari uralkodót meghívják a magyar trónra.⁵⁶ A magyar elégedetlenség 1789-es akcióiról, tárgyalásairól Goethe is tudott, és Goethe is, Schiller is jól ismerte a németalföldi forrongások okát, talán részleteit is. Az ideális forradalmár alakja (Posa, Egmont), a gondolatszabadság eszménye az 1780-as esztendők magyarjait is foglalkoztatta. Kazinczy Ferenc, aki ekkoriban tevékeny szereplője, jozefinistaként aktív részese volt a felvilágosodott abszolutizmus és a sok rétegből, pártállású nemesből összetevődött ellenzék harcának, átélte a biro-

⁵⁵ Közölve a 12. sz. jegyzetben i. m.-ben.

⁵⁶ Robert Gragger: *Preußen, Weimar und die ungarische Krone. Mit dem Faksimile eines Goethes Briefes*. Berlin—Leipzig 1923.

dalmi válságot. Majd fokozatosan a reakcióba hátráló udvari-uralkodói önkénnyel szemben a magyar jakobinusok mozgalmában, vezérlő ideáiban lelte meg a megoldási lehetőséget. Más kérdés, hogy ezek az ideák csak bizonyos távolságból rokoníthatók a Don Carlos és az Egmont gondolatvilágával. Ez utóbbiak viszont rokonok a fogságban nem megtört, de addigi életvitelét, világnézeti rendszerét átértékelő Kazinczy 1801 után kialakított gondolkodásával. Mind a *Don Carlos*-töredék (a fordítás szándéka!), mind pedig az *Egmont*-tolmácsolás egyben visszatekintés és hitvallás: nem megtagadása a magyar jakobinus magatartásának és utópizmusának, hanem átlényegülés, metamorfózis, Verwandlung, hogy Goethének Kazinczy által is nyilván ismert kulcsszavait kérjük kölcsön. Az *Egmont* nem egyszerűen egy a fordítások közül. Nem hirtelen ötlet szüleménye a magyar *Egmont*, nem pusztán tónusok, egyéni élethelyzetek szemérmes, fordításban burkolt közlése. Az *Egmont* magyar változatának sorsa (a fordítás ötletének megszületésétől a nyomtatásig) jelzi Kazinczy vállalkozásának merészségét és időszerűségét. Túl a nyelvesztétikai-nyelvújítási, „dramaturgiai” újításon, olyan történelmi szereplők megjelenítése, akik a jövőnek szóló üzenetet hordoznak Kazinczy fordításában, Kazinczy újított szavaival. Kazinczy számára mind a *Don Carlos*, mind az *Egmont* több mint irodalom. Pontosabban szólva irodalommá lényegített élet. Wesselényi Miklósban és Pataky Mózesben e színművek figuráit fedezi föl, Carlosnak és Posának nevezi őket, majd saját hétköznapijaiba Egmontot és Oranient látja bele.

Az *Egmont* magyar fordításának lehetőségéről 1813. február 7-én írt először, és mindjárt aggodalmaskodva: „Nagyon szeretném tudni barátom, hogy a’ Göthe’ Egmontját, melyet tavaly a’ Pesti Német theatrom adott, ha lefordítanám, megnyerné e az engedelmet.”⁵⁷ Mielőtt megnyugtató választ kapna, ugyanezen év június 23-áról ismét van hírünk: be-

⁵⁷ *KazLev* X. 252.

lekezdett az Egmont magyarításába.⁵⁸ Nem mintha félelmei a cenzúrától teljesen elmúltak volna. „Semmi nem rettent egyéb, mint Egmont — írja. — Azt hézagok nélkül a' Censor meg nem engedi; Egmontot pedig kiherélni istentelenség.”⁵⁹ E levél írásakor már 1814-et mutat a naptár. A következő esztendő elejéről kapja meg Kazinczy a tudósítást: ügyeinek pesti intézője, a szorgalmas és ügybuzgó Helmecezy Mihály, ki tudja, milyen módszerrel, ígéretét vette a cenzornak, az Egmont — ha elkészül a fordítás — „húzás nélkül” jelenhet meg. Helmecezy magabiztosan csillapítja Kazinczyt: ki tudja harcolni az *Egmont* kiadását.⁶⁰ Ezért aztán a nagyjából megnyugodott Kazinczy március 3-án elkezd a fordítás tisztázását, és március 19-én már küldi is a színdarabot.⁶¹ Kazinczy úgy tervezte, hogy az általa tolmácsolt Goethe-színművek egy kötetben lássanak napvilágot, dokumentálva Goethe színműírói sokoldalúságát. A teljesen újradolgozott, a neológia elvei szerint gyökeresen (s nem mindig szerencsésen) átírt *Stella* (finomkodó címmel: Esztella), a *Die Geschwister* (szintén, bár nem oly mértékben átdolgozva), a Clavigo és az *Egmont* tettek volna ki egy, a fordításgyűjteményben vaskosnak mondható kötetet. A kiadó túlságosan vaskosnak találta a tervezett könyvet, és Kazinczy meglepetésére és bosszúságára elkezdődött — most már a kiadóval — a huzavona az *Egmont* kiadása körül.⁶² Csak sejtjük, hogy nem kizárólag az üzletember-kiadó várható pénzügyi nyeresége-vesztesége miatt tolódott hónapról hónapra, mind későbbi időpontra az *Egmont* kiadása.⁶³ Szerepet játszhatott — a kétségtelenül ügyes és mozgékony Helmecezy akciói ellenére — a félelem a cenzortól, illetve a minden gyanúsak minősíthető irodalmi művet följelentőktől. Sajnos, ez utób-

⁵⁸ Uo. 427.

⁵⁹ Uo. XI. 170.

⁶⁰ Uo. XII. 414—415.

⁶¹ Uo. 459—460.

⁶² Uo. 523.

⁶³ Uo. XIII. 73.

biak nem voltak éppen nagyon kevesen. Hiszen a nyomdász és főleg Kazinczy emlékezetében még jól élt a Prometheus-tolmácsolás miatt kirobbant kellemetlen epizód.⁶⁴ Vitkovics Mihály minden „diplomáciai” ügyességére szükség volt, hogy a papi felháborodást lecsillapítsa, amely Kazinczy vélt „istentelensége” miatt kisebb hullámokat kavart. Az *Egmont* mindenesetre — sajtóhibákkal ugyan, és csak 1816-ban,⁶⁵ de — megjelent, ám Kazinczy nem csekély bánatára, életében nem került színre. S mire magyar színpadra léphetett volna Németalföld mártírja, addigra a Kazinczy-fordítás nyelve elavultnak minősült, és új fordításra volt szükség (de ez már a XIX. század második felének színházi krónikájához tartozik). Ismét találgathatunk: vajon a XIX. század első felének magyar vándorszíntársulatai éretlenek voltak-e az *Egmont* előadására? Vagy túlságosan is sok gyűjtőanyag rejtett az *Egmont* ban az országgyűlések nélkül kormányzó ferenci abszolutizmus korszakában? Hiszen Goethe színműve merészen állította pellengérre az uralkodói önkényt, és Kazinczy majdnem szó szerint fordított, apró változtatásai a jobb megértést szolgálták. Ugyanis Kazinczy már pályája első szakaszában jelezte, ha a lefordított színműben ábrázolt helyzet „harmonizál” a nemzet helyzetével. Ezt tette az 1790-es *Hamlet*-kiadása előszavában; amikor is a II. József uralkodásának végnapjai, halála körül kibontakozó, a lázadás határait súroló nemzeti ellenállást és általában a trónbitorlást, egy ország „ősi” törvényeinek, szokásjogának megsértését látta bele Kazinczy a *Hamlet* cselekményébe. Az 1813-as terv, ti. az *Egmont* fordítása is több egy ízlés dokumentálásánál, irodalmi gesztusnál. Az 1812-es év ugyanis az akármily látszat, mégis jog szerinti kormányzás utolsó esztendeje. Majd tizenhárom évig nem fogja az uralkodó összehívni az országgyűlést. A Habsburgok pénzügyi politikája, a devalváció érzékenyen érintette az országot,

⁶⁴ Részletesebben vö.: 3. sz. jegyzetben i. m.

⁶⁵ *KazLev* XIV. 6.

és a Napóleonon lassan úrrá lévő szövetségesek biztos lép-
tekkel haladtak a szabad gondolatot megfojtó Szent Szö-
vetség, vagy ahogy később Vörösmarty egy epigrammában
írta: „a hármasság” összekovácsolása felé. A teljes
jogfosztottság állapotában tartott nemzet helyzetéről köny-
nyedén juthatott Kazinczy eszébe az *Egmont*. Egmont szavai
Kazinczy lelkéből fakadtak: „a’ mi Eleink nagy tiszte-
letben tarták Fejedelmeinket ha felettek úgy uralkodtak
mint a’ rendi, és hogy azok tüstént tettek róla, ha az Igaz-
gató ki akart rúgni a’ hámból.” S a Don Carlosszal egybe-
vágó mondatok is ráilleszthetők az 1813–1816-os esztendő
Magyarországra: „Az Inquisíció’ hajdúji fel ’s alá kullog-
nak; hány becsületes ember járta-meg már! Az vala még
hátra hagy a’ lelkiismeret szabadsága fogattassék-el! Minek-
után nincs szabadságomra hagyva, hogy azt tegyem a’ mit
akarnék, megengedhetnék hogy azt énekelhessem, gondol-
hassam, a’ mi magamnak tetszik.” Kazinczynak sosem felejt-
hető élménye volt a 2387 nap börtönökben, kazamatákban,
a halál árnyékában, és időnként a hatóságok később is
eszébe juttatták ezeket az érveket. Éppen ebben az időben
– 1816-ban – kapta meg az adósságokkal küszködő Kazin-
czy a hatóság újabb felszólítását, térítené meg újra azt az
összeget, amelyet fogsága idején állítólag az állam költött rá.
Kazinczy jól tudta, hogy nemcsak pénzről van itt szó, hanem
az egykori s most ismét – bár irodalmi területen – aktív
státusfogoly figyelmeztetéséről is: az állam, a hatóság rajta
tartja a szemét.

A magyar *Egmont*-ban néhány kifejezés „magyaros” alak-
jának használata jelzi Kazinczy szándékát. A „Provinz”
szót fordíthatná „tartománynak”, használta ő ezt a szót, pl.
a *Don Carlos*-fordítástörredékében. Az *Egmont*-fordítás
megfelelő helyén azonban a „megye” szó szerepel, mintegy
utalásképpen: a jelenkor magyar viszonyait se feledje az
olvasó. A király szolgáinak (Diener) megnevezése szintén
jellegzetesen magyar „hajdú” megjelölésével a magyar loka-
litást erősíti. Egyebekben pedig jól összeillik az *Egmont* és a

magyar fordítás „terminológiája” (ahogyan a II. Józseffel elégedetlen „belga” és magyar rendek terminológiája is jórészt hasonló volt). Különösen abból a vitából tetszik ez ki, amelyet Alba és Egmont folytatnak: joga van-e a királynak a régi szokások, a régi rendtartás és „országglási alkotmány” megváltoztatására. A hivatkozás az alte Verfassungra, altes Herkommenre magyar változatában az országgyűlési, a megyei ellenzék Habsburg-ellenes argumentációjának lényegi részét alkották, mint ahogy Oranien „politikai bölcsességé”-ből is ennek az ellenzéknek a magatartására derülhetett fény.

S midőn az *Egmont*-tolmácsolás korszerű üzenetét hangsúlyozzuk, nem feledkezhetünk meg a már érintett problémáról, Kazinczy nyelvestétikai-ízlésfejlesztő törekvéseiről sem, amelyek e fordításban is realizálódtak: a tónusok sokféleségéről és arról a típusú színművariáns magyar meghonosításának kísérletéről, amelyet az Egmont reprezentál. S amely magasabb irodalmi igényt állít a Kotzebue nevével jelzett, közönségsikerre számító érzékeny-lovagi játékok ellenébe. Ennek a tisztultabb eszmeiséget, feszesebb szerkezetet, „klasszicizáltabb” formát megvalósító színjátéknak magyar színpadon ekkoriban nem lehetett sikere, a magyarországi német színpadokon sem sokkal több. A cenzor esetleges akadékoskodása mellett ez is lehetett az oka annak, hogy az *Egmont*ot még jó darabig nem leljük meg a magyar társulatok műsordarabjai között. Pesten és Budán 1812. október 24. és 1845. április 16. között a német társulat tizenegy alkalommal adta elő az Egmontot, Beethoven zenéjével, néhány ízben *Egmont und Klärchen* címmel.⁶⁶

10. Kazinczy Ferenc Goethe-rajongásában később sem fáradt el. Élete vége felé, amikor — hősi idők tanújaképpen — önéletrajzát fogalmazta, manifesztáltan az 1810-es években

⁶⁶ Kádár Jolán: *A pesti és budai német színészet története 1812–1847*. Bp. 1923. Pesten, illetve Budán 1812 előtt az *Egmont* nem került színre.

megismert *Költészet és valóság* biografikus módszerét követte. A romantika esztétikai elvei alapján az őt háttérbe szorító tanítványok, kortársak a vallomásosság, az inkább rousseau-i metódus szerint írt pályaképet szerették volna Kazinczytól olvasni. Kazinczy ehelyett az addig megíratlan magyar fejlődésregényt adta, életrajzi keretű korrajzot, amelyben egy ifjú lélek eszmélkedésének, fejlődésének, érelődésének útjával szolgált. Leveleiben sokszor, sokféleképpen tűnik föl Goethe neve, idézi műveit, próbálja rábírni kortársait, a hozzáforduló kezdőket, hogy olvassák Goethét, lelkesedjenek Goetheért, tanuljanak Goethétől. De egyre inkább más Goethe-művek kerülnek előtérbe, nem az *Iphigenia Taurisban*, amelyet Kis János tolmácsolásában fog a Magyar Tudós Társaság kiadni 1833-ban. Viszont a Goethétől tanult formai-versnemi újítások, a jambikus, szabad lebegésű vers, valamint Goethe délszláv népének átköltése nyomán a tízzsótagos rímtelen trocheus meredek ívű pályát fut be 1813–1848 között. A jambikus szabad lebegésű vers magyar formáját majd az a Petőfi Sándor fogja a végső tökéletességig csiszolni, aki egyébként az ifjú Németország Goethe-ellenességét képviselte a magyar irodalomban. Éppen Kazinczy Ferencről írt Petőfi verset Goethe *Prometheus*-ának hangvételével.⁶⁷ Az 1830-as években Kazinczy Ferenc unokaöccse, hagyatékának gondozója, a szerveződő „ifjú Magyarország” egyik vezéregyénisége, Kazinczy Gábor Goethe más jambikus szabadverseinek fordítását teszi közzé.⁶⁸ Ezzel is jelezve egy hagyomány továbbélését, Kazinczy Ferencnek életében viszonylag csekély visszhangot kiváltó kezdeményezéseinek időszerűségét.

⁶⁷ Fried István: *Petőfi Sándor és a magyar irodalmi múlt*. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1978. Bp. 1980. 453., 469.

⁶⁸ Mahomet dala (Mahomets Gesang). Goethe után Kazinczy Gábor. Rajzolatok 1837. II. Nr. 72. 574–575. Szellemek dala vizek fölött (Gesang der Geister über dem Wasser). Uo. Nr. 75. 593. A korai magyar Schiller-recepcióról vö. tőlünk: *A magyar neoklasszicizmus válaszútjai*. It 1987–88. 3. sz.

Goethe – mindenekelőtt Kazinczy Ferenc fordítói, levelező, szervezői tevékenysége nyomán – ismert szerző lett a magyar irodalmi közvélemény előtt. Petőfi ellenségeskedése, tagadása (legalábbis Goethe *nevével, magatartásával* szemben) csupán rövid kitérő a német–magyar irodalmi kapcsolatok történetében. A Kazinczy tervezte fordításokhoz, sőt, Kazinczy fordításaihoz is, sűrűn tértek vissza a magyar költők. Kazinczy Goethe-rajongását a XX. század nem egy magyar poétája megértéssel fogadta, és a maga módján folytatta. A modern magyar irodalmi tudat alapozója, modern irodalmunk megtervezője, Kazinczy Ferenc Goethe-kultuszával is a jövőnek készítette az utat.

KECSKÉS ANDRÁS

TORKOS LÁSZLÓ ÉS KÖVETŐI
A MAGYAR VERSELMÉLETI GONDOLKODÁS
TÖRTÉNETÉBEN

19. századi verselméletünk *nyelvészeti* irányzatának legkiemelkedőbb képviselője a kortársak és az utódok által is sokszor méltatlanul mellőzött, félreértett vagy félremagyarázott Torkos László (1839–1939). Munkásságának kedvezőtlen értékeléséhez kétségtelenül hozzájárult az is, hogy nézeteit többször változtatta, az *egységes* magyar verselmélet kifejtésének legmegfelelőbb rendszerét keresve.

Torkosnak *A magyar verselés alapelvei* c. programtervezése 1865-ben jelent meg, először egy iskolai évkönyvben, majd az *Új korszak* c. folyóirat négy egymást követő számában.¹ Ennek néhány legfontosabb tételét már költészettani tankönyvének 1865-ös kiadása is tartalmazta.²

A költők hol összekeverik és egyszerre alkalmazzák a hangsúlyt és az időmértéket a verselésben, hol mindkettőt mellőzik. A tudomány viszont még nem alapozta meg a magyar verselés elméletét. Ebből a helyzetképből indul ki Torkos, éles megfogalmazásban rögzítve saját álláspontját, mely szerint a klasszikus időmértékes formák „homlok-egyenest ellenkeznek a magyar nyelv hangsúlyos rhythmusával”.³ A magyar verselés egyedül helyes, uralkodó elve ugyanis a *hangsúly*.

¹ Torkos László: *A magyar verselés alapelvei*. A pesti ág. ev. gymnasium Értesítője 1864/65, 1–19. Ua. *Új Korszak* 1865, 22–25. sz.

² Torkos László: *Költészettan*. Pest, 1865, 139.

³ *Új Korszak* 1865, 349.

Elődeinek munkásságát áttekintve Torkos megállapítja, hogy Fogarasi „choriambusi és antispastusi elmélete” a dal-
lamok ritmusán alapul, saját példáira sem érvényes. Greguss
és Erdélyi az ő útját járta. Arany a szokásos verslábak
helyett *ütemekre* osztotta a magyar verssorokat, a *hangsúly*
uralkodó szerepét is feltüntette, de ez utóbbit nem fejtette
ki határozottan. Torkos célja: Fogarasi nézeteinek cáfolata,
Arany elméletének továbbfejlesztése. Helyeslőleg említi
még Tatay István hangsúly-elvű felfogását, de Toldy Ferencre
nem hivatkozik.

Torkos László verselméletének újszerűségét csak Fogarasi,
Arany és Toldy Ferenc nézeteihez viszonyítva értékelhetjük
helyesen. 1865-ben ismertetett alapelveinek lényege a követ-
kező. A magyar vers természetes ritmusa a *szavak hangsúlyán*
alapul. Érvényesül beszédünkben a *hangnyomat* (v. „értelmi
hangsúly”) is, ez a mondattani viszonyoktól függ és a szó-
renddel együtt változik. A verselésre nézve mégis a *szóbeli*
hangsúly a lényeges, mely mint *főhangsúly* mindig a szavak
legelső szótagját érinti, mint *mellékhangsúly* pedig általában
a páratlan szótagokra esik, bár „ékezett” (tehát hosszú
magánhangzójú) páros szótagra is áttolódhat. (Torkos
példája: *keseríteni*, de: *keserűsége*.) Nyelvünkben „a hang-
súly gyakran ellenkezésben van a szótagok időmértékével,
s ha ez a hangsúlyra bír is némi befolyással, ez mindig csak
a *mellékes* hangsúlyra vonatkozhatik”.⁴

Torkos jelölésrendszerében a — jel súlyos, a ∪ pedig
súlytalan szótagot jelöl, nem hosszút és rövidet. Ennek meg-
felelően a magyar nyelvben és versben is „hangsúlyos vers-
lábakat” keres, mint korábban Toldy. (Például a „*nagy ház*”
spondeus, a „*ma nincs*” jambus, a „*berek*”, a „*káka*” és a
„*mért nincs*” egyaránt trocheus, a „*kegyelem*” és a „*ne*
menj el” daktilus. A hosszabb szavak a mellékhangsúly
következtében két vagy több verslábba tagolhatók, az „*aka-
ratlan*” pl. kettős trocheusi versláb.) Ezekből az elemekből

⁴ Uo., 368.

természetesen „klasszikus versformákat a magyarban előállítani nem lehet”, mivel „a magyar hangsúlyos rhythmusban majdnem kizárólag csak a trochaeus és dactylus az uralkodó versláb”.⁵

Mindez idáig lehetne Toldy-féle, erőltetett, német típusú verselési modell. Torkos azonban — Arany János verselméletére alapozva — az *ütemes verselést* tekinti a tulajdonképpen „magyar nemzeti versidom”-nak. Magyarázata: „a magyar verselésben épen nem a leggyakoribb az egyenlő lábak összetétele, sőt a legtöbb esetben a trochaeusok és dactylusok össze szoktak köttetni, vagy három trochaeus két dactylus által helyettesített — mi által a legváltozatosabb verssorokat lehet előállítani”.

A kettős trocheus már a klasszikus verstanokban is alkotott szorosabb összetartozó egységet, ún. dipódiát. „Ha már most ezen *kettős trochaeusok* úgy csoportosíttatnak össze *egyes trochaeusokkal* s *dactylusokkal*, sőt *egyes különálló szótagokkal* is, hogy ezen különféle lábak bármelyike, álljon az akárhány szótagból, egészen *egyenlő időt tölt be*, s amennyiben azt nem tenné, a hézag szünet (pausa) által töltetik be: a különbféle verslábak vagyis inkább *ütemek* ezen csoportosítása adja a sajátos *magyar ütemes verse-
lés.*”

Ezzel a logikai fordulattal tehát arra a következtetésre juthatunk, hogy a legjobb hangzású, legszabatosabb magyar ütemek hangsúlyos verslábakként vagy ilyenek kapcsolatakként értelmezhetők: az *öttagú* egy daktilus és egy trocheus (pl. fekete haja), a *négy szótagú* egy kettős trocheus (pl. káka tövén), a *három szótagú* egy daktilus (pl. hiába), a *kéttagú* egy trocheus „vagy ha tetszik spondeus” (pl. képe, pusztán), az *egy szótagú* ütem pedig egyetlen hangsúlyos szótag, azaz egyetlen, külön szó.

A magyar *ütemes verselés* Torkos szerint abban különbözik a szintén hangsúlyos verslábakon alapuló *német* verse-

⁵ Uo. 383.

léstől, hogy nálunk „nem szükséges (az ütemeken belül) a hangsúlyos rhythmust oly szabatosan megtartani, mint ha egyedül hangsúlyos trochaeusokból vagy dactylusokból álló sorokat írnánk”. Az Arany által emlegetett „szabadságot” így kell értenünk, nem pedig a tulajdonképpeni időmértékre vonatkoztatva.

Míg azonban „az ütemeken belül az egyes szótagok súlyát, illetőleg a legnagyobb szabadság engedtetik”, addig az egyes ütemeket *egymástól* határozottan meg kell különböztetni, s ezenkívül „a hangnyomatra nézve is” egyet-mást szem előtt kell tartani.

A magyar *ütemes verselés* legfontosabb szabályai Torkos László értelmezésében a következők.

1. „Minden ütemben legyen egy *hangnyomatos szó*, melynek első szótagja, mint a legerősebben hangsúlyozott körül, a többi szótag arányosan összecsoportosul.” A három, négy és öt tagú ütemekben a hangnyomat néha eltolódhat vagy el is maradhat. (Ne feledjük: a „hangnyomat” Torkosnál „értelmi hangsúly”!) „Elég jó folyású” például az ilyen sor is: „A *gazdasszony* / épen // az *ímént* / *fejé* meg.”

2. „Több mint *egy* hangnyomatos szó ne legyen egy ütemben”! Rossz sor pl. Kisfaludy Károlytól: „De *azok* *nem* / *vigasztalnak*”.

3. „Minden ütem első szótagján legyen *főhangsúly*, vagyis más szóval *minden ütem egy szónak első szótagjával kezdőd-jék!*” E szabály alól csak teljes sort vagy félsort kitöltő hosszú szavak alkotnak kivételt, melyeknek vége két tagú ütemként „támaszkodik” az előtte lévő négy vagy három szótagúhoz (pl. Boldogtalan / *sága*).

4. Több szótagú ütemekben minél kevesebb, kevés szótagúakban viszont minél több *hosszú szótag* legyen! „Ennyi befolyást tehát kell az ütemek szerkesztésére az időmértéknek megengedni – de csakis ennyit.”

Nem a „prozódiai szótagmérés” biztosítja tehát a magyar verssorok jó hangzását, hanem „a hangsúly és hangnyomat” szabályai. Mindebből az is következik – zárja érte-

kezését Torkos —, hogy „a jelenleg (bár nagy részben csak ösztönszerűleg) gyakorolt verselés ne a klasszikus mértéknek elromlása s elhanyagolása, hanem sajátos magyar verselési mód, mely egyrészt szintoly szabályszerű, másrészt szintoly — vagy tán még inkább — változatos, mint a görög-római mértékes verselés”.⁶

A magyar verselés alapelveinek kifejtése nem váltotta ki a remélt élénk visszhangot. 1870-ben Torkos újrafogalmazta verselméleti tételeit, *Verstani vezéreszmék* címmel. Munkáját akadémiai felolvasásra szánta, de végül csak az Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönyében tehetette közzé, 1871-ben.⁷

A hagyományos verstani elméletek elveit egyre inkább meghazudtolja „a legutóbbi évtizedek magyar költészetének technikája” — állítja bevezetésében Torkos. Jellemző példa Greguss verстана, mely „hibás alapelvekből tudományos alaposággal jut hibás következtetésekre”.

Akik a verselésben csak az időmértékes verslábakra vannak tekintettel, szükségszerűen ellentmondásba kerülnek a gyakorlattal, minthogy nemcsak a magyarban, hanem „bármilyen verselésnél is egyedül az ütemeknek s azok hangsúlyozásának helyes feltüntetése adja meg a sornak zenei rhythmusát”.⁸ (Arany még úgy tárgyalta az ütemezés szükségességét „mint a magyar versidom különös sajátosságát”.)

A hangsúlyozás alakulása már a hagyományosan időmértékes verselésben sem közömbös. Hangsúly által lehet pl. a spondeusoknak is esést tulajdonítani. Lényeges befolyása van „a sorok jó hangzatára” a sormetszeteknek is, „mert nem ritkán azt eszközlik, hogy . . . a vers hangsúlyos helyére valóban hangsúlyos szótag jut”. Torkos szerint tehát általános, minden nyelvre érvényes tétel, hogy a versbeli ritmus

⁶ Uo. 399—401.

⁷ Torkos László: *Verstani vezéreszmék*. Az Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönye IV, 1871, 8: 451—467, 555—571.

⁸ Uo. 452—453.

„nem a hosszan és röviden, hanem az erősebben és gyengébben hangoztatott tagok szabályszerű váltakozásából áll”.⁹

A *Verstani vezéreszmék*ben Torkos a korábbinál árnyaltabban tesz különbséget a klasszikus versalakok és a hangsúlyrenden alapuló újabb formák között. Megállapítja, hogy – a némettel ellentétben – a magyarban az időmennyiség nem függ a hangsúlytól, de a kettő nem is feltétlenül áll ellentétben egymással. Az időmértékes elvbe is belejátszik a hangsúly, de azért „a tulajdonképpeni klasszikus versalakokban . . . az időmennyiségnek a vers rhythmusára való irányadó befolyását nem lehet kétségbe vonni”.¹⁰

A magyarul megvalósított klasszikus sorok közül Torkos azokat tartja jobbnak, „melyeknek folyása . . . a magyar nyelv hangsúlyos rhythmusával nem ellenkezik”. Páros példákat idéz, közöttük Berzsenyi két, hangsúlyrend szempontjából különböző aszklepiadészi sorát: „*Buzgó / könnyeimen // szent öröm / ömledez*”, illetve „*Nem hoz / hatja fel azt // több kike / let soha*”. Következtetése: „ha az időmennyiség a hangsúllyal találkozik, . . . az időmennyiséget szükségtelen a hangsúllyal együtt rhythmikus elvnek tekinteni; ha pedig az időmennyiség a hangsúllyal ellenkezik, . . . lehetetlen mind a kettőnek egyenlőképp irányadó befolyást tulajdonítani”.¹¹

Az egyes *ütemeken* belül Torkos is fontos szerepet tulajdonít a szótagok időmennyiségének. Például a három vagy négy szótagúakat követő két szótagú ütemek „hangzatosságát” elősegíti, ha bennük „az első hangsúlyos szótag egyszersmind hosszú is”. Ezzel függ össze, hogy a „mellékes hangsúly helyét pusztá hosszúság bármikor pótolhatja”.¹² Bár Torkos szerint a magyarban „határozott szóhangsúly”

⁹ Uo. 461.

¹⁰ Uo. 555.

¹¹ Uo. 557.

¹² Uo. 562–563.

érvényesül, az erősebb hangsúly háttérbe szoríthatja a gyengébbet (pl. „*Ne szomorkodj*”).

Értekezésének végén 4 pontban foglalja össze „irányeszméit”, az ellenkező véleményűek „tüzetes bírálatát” várva:

1. „A versbeli rhythmus alapja az ütem s az egyes ütemek sajátságos elhelyezése.”

2. „Az ütemek rhythmikus jelleme az erősebben s gyengébben hangoztatott tagok szabályszerű váltakozásán alapszik.” (Az időmennyiség váltakozásának feltüntetése önmagában nem elégséges.)

3. „A trochaeusi, dactylusi, jambusi (különösen rímes) verssorok legjobb hangzásúak, ha azok rhythmikus esése a rájuk alkalmazott nyelvbeli előadás természetes, hangsúlyos rhythmusával nem ellenkezik.” (A szótagok időmennyisége csak másodlagosan veendő figyelembe.)

4. „A szigorúan klasszikus (rímetlen) versalakokban a magyar nyelv hangsúlyos rhythmusa a vers rhythmikus folyásával nem hozható teljes összhangzatba.” (A pusztán időmennyiségen alapuló versalakok idegenszerűek.)¹³

Az MTA kéziratárában fellelhető az a két szakértői vélemény, melyek alapján Torkos „irányeszméinek” nyilvános megvitatását 1871-ben elutasították.

Szász Károly kifogásolta, hogy Torkos nem hivatkozik Toldy Ferencre, aki szintén a *szóhangsúly* elvére alapozta verstanát. Szerinte viszont nyelvünkben nincs is szóhangsúly, csak „érzelmi hangsúly”. Az ugyan helyes törekvés, hogy minél többször egyazon szótagra essék „az érzelmi hangsúly és az időméreti hosszúság arzisa”, de mivel a tökéletes egybeesés lehetetlen, a hangsúlyt nem lehet a magyar verstan fő elvévé tenni. Különben is: Torkos dolgozatában

¹³ Uo. 571.

„a régi búzát az új polyvától elválasztani nagyon nehéz”.¹⁴

Zichy Antal bírálata kevesebb érvet tartalmaz: az ellentmondások kiküszöbölését, a nézetek rendszeresebb kifejtését, a cáfolt „téveszmék” pontos megnevezését és helyreigazítását igényli.¹⁵

Torkos nézetei — egy tanáregyleti vitán kívül — alig keltettek visszhangot. Csupán a Szana Tamás szerkesztette *Figyelő*ben tette szóvá egy L. kezdőbetűvel azonosított „ismeretlen nevű” olvasó, hogy az „eredeti magyar versformák” ügye és Torkos László tevékenysége több figyelmet érdemelne. Szerinte további eszmecserére lenne szükség mind az ütemezés, mind az időmértékes verselés, mind a „szóhangzási rythmus” kérdéseiben.¹⁶

E rövid cikkekre válaszolva Károly György Hugo arról számolt be a lap olvasóinak, hogy Torkos tanulmánya nem maradt egészen hozzászólás nélkül, mivel Ponori Thewrewk Emilnek „*A magyar rhythmusról*” szóló előadása — az Országos Középtanodai Tanáregylet 1871. augusztusi közgyűlésén — éppen ezzel a témával foglalkozott. Minthogy az előadás szövegét a szerző még nem tette közzé,¹⁷ a cikkíró megismételte Thewrewk legfontosabb — Torkossal vitázó — tételeit. Eszerint a hang négy tulajdonsága (hangerő, hanghuzam, hangfok, hangszín) közül a magyar ritmusban két tényezővel kell számolni: a *hangerő*vel és a *hanghuzammal*. A magyar nyelvben csak *etimológiai* hangsúly van, mindig az első szótagon. (A latinban és a görögben fonetikai hangsúly is működik.) Igaz, hogy a magyar versben „a hangsúly

¹⁴ Szász Károly bírálata Torkos László „*Verstani irány-eszmék*” c. munkájáról. Pest, 1870. okt. 23. Kézirat. MTAK RAL 1404/1870, 3.

¹⁵ Zichy Antal bírálata: 1871. febr. 25. Kézirat. MTAK RAL 1388/1871, 3.

¹⁶ (L.): *A magyar verstan ügyében*. Figyelő (Szana) 1871. dec. 1. I, 45. sz., 529—530.

¹⁷ Ponori Thewrewk Emilnek „*A magyar rhythmusról*” szóló előadásáról korábban a Pesti Napló 1871. évi 182. száma tudósított.

egyszersmind ictussá lett”, de ezért még az időmértéket nem szabad „annullálni”. Torkosnak is, Thewrewknek is alkalmat kell adni nézeteik kifejtésére és közzétételére.¹⁸

Ugyancsak 1871-ben Tolnai Lajos a marosvásárhelyi *Erdély* c. folyóiratban közölte Torkos Lászlónak *A magyar költői technika története* c. tanulmányát. A szerző ebben saját elméleti felfogása alapján, hangsúlyos verslábakból épülő *ütemes* verselésként tárgyalja a régi és az újabb magyar költészet ritmusát, elismerve közben az időmértékes formák előfordulását, de alkalmazásukat nyelvi okokból helytelenítve.¹⁹

Torkos *költészettani* tankönyvének 1871-es, második, „teljesen átdolgozott” kiadása *Költői technika* címmel, 55 lapnyi terjedelemben foglalkozik verstani kérdésekkel.²⁰ Külön tárgyalja a vers *mennyiségi* tényezőit (ritmus, ütem, versláb, sor, felütés, sormetszet, időmérték, hangsúlymérték, szótag, hangsúly, hangnyomat, sor- és versszak-formák stb.), majd egy rövidebb fejezetben a *minőségi* tényezőket (a rím fogalma, nemei, elhelyezkedése, rímes versalakok). E kiadásban Torkos megkísérelte *közös* elvi alapokon bemutatni a hangsúlyos és az időmértékes verslábakat, valamint a belőlük szerveződő sorokat. Megállapítja, hogy „a hangsúly alapján a magyarban csupán *trochaei*, *dactylusi* és némileg *jambusi* eséssel bíró verslábakat lehet előállítani”. Leggyakoribb a trocheus (súlyos – súlytalan), pl. *város*, *madár*, *hol van?*, *mért nincs?* stb. Újfajta (később majd Gáldi Lászlónál felbukkanó) jelölést is ajánl az időmennyiség és a hangsúly egyidejű figyelembevételével: — — , ó ó , — ó , ó — . A daktilusi verslábak (egy súlyos után két súlytalan) ugyancsak többféle szerkezetűek lehetnek: ó ó ó , — ó ó , ó — — , — — ó , ó ó — , — ó — , ó — ó . Hangsúlyos

¹⁸ Figyelő (Szana) 1871, 45: 530.

¹⁹ Torkos László: *A magyar költői technika története*. Erdély (Marosvásárhely) 1871, 38–39, 46, 61–62, 79, 94–95 (!), 86–87, 100–102.

²⁰ Torkos László: *Költészettan*. Pest, 1871², 158.

jambust (súlytalan — súlyos) csak „hangnyomat nélküli egytagú szóval” lehet előállítani magyarul, pl. ha *lesz*, a *ló*, mert *nincs* stb.²¹

A *jambusi* esésű sorokról megállapítja Torkos, hogy ezeket „költőink leginkább a szótagok időmennyiségére szokták alapítani, s a hangsúly követelményeinek az által törekszenek eleget tenni, hogy egyrészt hosszú szótag helyett bárhol alkalmaznak rövidet is, ha hangsúlyos, másrészt pedig különösen hosszabb sorokban, a sornak közepe táján az egyik jambus súlytalan szótagja után *lábmeteszetet* tesznek”.²²

A *Figyelő* 1872. évi 28. számában egy Z. betűjelű kritikus (valószínűleg Závodszky Károly) lényegében elismerő bírálatot közölt Torkos *Költészettanáról*.²³ Megállapította, hogy az új kiadás lényegesen különbözik az előzőtől, jól tükrözi a szerző nézeteinek alakulását. Míg 1865-ben Torkos csak az ütemes verselést tárgyalta és azt is csak az első szótagra eső szóbeli hangsúly alapján, addig most részletesen foglalkozik az időmértékes verseléssel, fő és mellékes hangsúlyt különböztet meg, és figyelembe veszi a mondatbeli hangsúlyt is. 1865-ben még a hasonlóságot is megtagadta a hangsúlyos és az időmértékes verseléstől, most inkább megpróbálja a kettőt „összeegyeztetni”. Ebből származnak nála a „magyar verslábak”. E téren azonban „bizonyos zavar és erőltetés uralkodik” a könyvben — írja a bíráló —, mert például „az ember alig tudja elhinni, hogy Csokonai egyik dalának trochaeusi lejtésű e sora: Katóm, Katóm, ki sem jöhetsz te tán soha”.²⁴

Ez utóbbi megjegyzésre Torkos a *Figyelő* 30. számában válaszolt. Okfejtése: ő nem a szó *klasszikus* értelmében, hanem a *hangsúlyos* verselés szabályai szerint minősítette a

²¹ Uo. 54—55.

²² Uo. 60.

²³ Z. (Závodszky Károly): *Torkos László: Költészettan. Figyelő* (Szana) 1872. júl. 14. II, 28: 329—331.

²⁴ Uo. 330.

sor *esését* trocheusinak. A *szótagszám*, az *időmennyiség* és az *esés* közül ez utóbbi tényező határozza meg valójában minden versláb jellegét. Márpedig egyedül a *trocheus* az a versláb, melyben „egy súlyos szótag után egy súlytalan következik”.²⁵

Ugyancsak a Szana-féle *Figyelő* adott helyet Torkos *Magyar jambusok* c. írásának is (1872).²⁶ Ebben a szerző a korabeli költői gyakorlatot jellemezve azt állítja, hogy egyrészt „az időmérték szabályainak feszes alkalmazása jelenleg már nem időszerű”, másrészt viszont a jambusi sorok költőinknél „nehézkesekek, döcögők”. Ezekre a „divatos jambusokra” érvényes csak Szász Károlynak az a megjegyzése, hogy „a jambusi sorok legközelebb állanak a folyó beszédhez”.²⁷

Torkos szerint a jambusköltő két lehetőség közül választhat: vagy szigorúan követi az időmértéket, vagy alkalmazkodik a magyar nyelv természetes ritmusához. Ő ez utóbbit ajánlja. Gyakorlati tanácsa: „Jó magyar jambushoz nem szükséges, hogy rendesen váltakozzanak a rövid és hosszú szótagok, közbe-közbe spondeusokkal vegyítve, hanem elég, ha az utolsó egész láb, különösen, ha nem következik utána félláb, valódi jambus, vagy legfeljebb pyrrichius, a többi lábaknál a fődolog, hogy a hangemelkedés helyére, amennyire csak lehet, *hangsúlyos* szótag kerüljön.”²⁸ A jó magyar jambusi sor kezdődhet egy tagú szóval (pl. Mely / ápol s eltakar), illetve három tagú szóval vagy 2 + 1-gyel (pl. Miért e / féle-

²⁵ Torkos László: *Egy kis fölvilágosítás*. *Figyelő* (Szana) 1872. júl. 28. II, 30: 356–357.

²⁶ Torkos László: *Magyar jambusok*. *Figyelő* (Szana) 1872, II, 16: 185–186.

²⁷ Szász Károly: *A versszavalás elméleti és gyakorlati kézikönyve*. Pest, 1871², 19. §. A kézikönyv első kiadása 1862-ben jelent meg, a harmadik 1876-ban. Verstanai vonatkozású részleteiben Fogarasi, Greguss és Arany felfogása érvényesül. A második kiadásban az „értelmi hangsúly” versbeli szerepét Fogarasi és Brassai nyomán tárgyalja.

²⁸ *Figyelő* 1872, II, 16: 186.

lem?). „Tűrhető” még a jambusi sor akkor is, ha a harmadik versláb első szótagja után szó végződik (pl. Ronthat s teremthet / száz világot).

Torkos nézetei mind irodalmi, mind tanári körökben erős ellenérzést váltottak ki, de megfelelő színvonalú szakmai bírálatot nem. A Fővárosi Lapok 1873. május 30-i számában a Kisfaludy Társaság üléséről szóló tudósítás Gyulai Pált idézi, aki szerint Torkos a mondathangsúlyt „összetévesztette” a szóhangsúllyal. A június 1-i számban Torkos *Nyilatkozat*ot tett közzé, határozottan állást foglalva „a szóhangsúly mellett a mondathangsúllyal szemben, mely *magában* verstani elvül nem szolgálhat”.²⁹

1876. november 7-én és december 5-én az Országos Középtanodai Tanáregylet ülésén Tomor Ferenc olvasta fel tanulmányát „*A magyar nemzeti verselésről*”. Erről az egyesület Közlönye is beszámolt, majd több folytatásban közzétette az előadás szövegét.³⁰

Tomor Ferenc néhány forgalomban lévő *tankönyv* verstani fejezeteit kritizálta, szembefordulva a hangsúlyos verselés „Névy–Torkos-féle elméletével”. (A megnevezett tankönyv-szerzők: Maczke, Torkos, Zsilinszky, Szvorényi, Szász Károly, Névy László.) Arany és Fogarasi tanulmányát csak később, a vita folyamán olvasta el. Előadásában elismerte mind a szóbeli, mind az értelmi, mind az ún. „széphanyszati” hangsúly nyelvi szerepét, a fő- és mellékes hangsúly megkülönböztetését is elfogadta, de csak *nyelvi* jelenségként, nem a *verselés* alapjául. Szerinte a verselés alapja a *hangmérték*. A magyar verselés *ütemes*, ütemei a zenei ütem-

²⁹ Torkos László: *Nyilatkozás*. Fővárosi Lapok 1873. jún. 1. 126. sz., 548.

³⁰ Tomor Ferenc: *A magyar nemzeti verselésről*. Az Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönye, X, 1876/77, 12: 353–358, 13: 397–402, 15: 452–460, 16: 484–489. Torkos László: *Észrevételek Tomor Ferencnek „A magyar nemzeti verselésről” című értekezésére*. Uo. X, 1877, 18: 564–568. Tomor Ferenc: *Néhány szó Torkos úr észrevételeire*. Uo. X, 1877, 20: 633–634.

nek felelnek meg, az ütemmel együtt a szónak is végződnie kell, a magyar verslábak a „lengedező” különféle változatai, minden szakasz egyenlő ütemekből áll, a mértéket a dallam alapján lehet meghatározni.

A vitában Torkos László „tévedésnek” minősítette Tomor állításait. Ezek ismeretében (de még közzétételük előtt) fogalmazta *Körültekintés a magyar verstani Bábelban* c. vitacikkét (1877).³¹ Bevezetésében két tábort különböztet meg. A szóhangsúly hívei rajta kívül: Erődi Dániel és Maczke Valér, újabban Greguss is (ballada-elemzéseiben). Ellenfelei: Barna Ferdinánd, Ponori Thewrewk Emil, Tomor Ferenc. Az egyes csoportokon belül is „sok a zavar, sőt ellentmondás”, minthogy „a verstannak legelső, alapelveire nézve sem vagyunk még tisztában, s így egymást igen gyakran nem is vagyunk képesek megérteni”.³²

A verstan *célja* Torkos szerint nem szabályok megfogalmazása, hanem a tudományos igazság feltárása. Nem elég szemléletes módon leírni a versformákat: „a dolog lényegébe” kell behatolni. A magyar verselés lényege pedig az, „hogy minden ütem lehetőleg főhangsúlyos szótaggal kezdődjék”. Sem a szótagszám, sem a sormetszet feltüntetése nem elég a versalakok meghatározásához. A fő- és a másodhangsúly helyzete az ütem legfontosabb tulajdonsága.

Itt találkozunk először azzal a *zenei* eredetű megkülönböztetéssel, amely kétséggkívül Torkos nyomán vált Horváth János verselméletének egyik kulcskérdésévé. A hangsúlyos trocheusi, illetve daktilusi formákat vizsgálva Torkos arra a következtetésre jut, hogy az előbbiek 4/8-os, az utóbbiak 3/8-os jellegűek. A mindkét típusban előforduló három szótagú ütemek között „lényeges különbség” érzékelhető. Sorpéldái:

³¹ Torkos László: *Körültekintés a magyar verstani Bábelban*. Az Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönye X, 1877, 532–540.

³² Uo. 533.

4/8-os, trocheusi: Izabella / királyné / Budában
 3/8-os, daktilusi: Fortuna / szekeren / okosan / ülj

Torkos magyarázata: „az előbbiek ugyanis alkalmazkodva az előttök álló négytagú ütem rhythmusához, lassabban, kényelmesebben haladnak előre, míg az utóbbiak menete gyorsabb, élénkebb”.³³

A verstan forrásairól szólva Torkos a *zene* és a *nyelv* ritmusát állítja szembe egymással. Megállapítja, hogy a zene sajátosságai közül „csak a hangok időtartama és szabályos lüktetése alkalmazható a beszédre vagy nyelvre rhythmikus elvül”, a magyar népdalokban (és a magyar költészetben) azonban „a fő rhythmikus elv nem az időmennyiségen alapuló mérték, hanem a hangsúly”.³⁴

A Tomor Ferenc előadását követő szóbeli vitában — a Közlöny tudósítása szerint — Névy László, Bánóczi József, Komáromy Lajos (egykori Arany-tanítvány) és Erődi Béla is felszólalt, de határozott ellenvéleményt csak Torkos László képviselt.³⁵ *Észrevételei* a Tanáregylet közlönyében is megjelentek (1877).³⁶ Vitairata rendkívül éles megfogalmazásban utasítja el Tomor „zavart és hibás nézeteit”. Szemére veti, hogy „nem érti azon elveket, melyek ellen síkra száll”. Nem igaz, hogy a szóhangsúly hívei szerint minden hangsúly vershangsúly. Egyik hangsúly a másikat elnyomhatja, illetve egyik a másikinál sokkal gyengébb lehet. (Például *Ki kopog?*)

A *vers* és a *próza* közötti viszony kapcsán Torkos úgy véli, hogy „a szavak és szótagok rhythmikai sajátosságai — hangsúly és időmennyiség — egyaránt megvannak versben és prózában, csakhogy a versben határozott szabályok alá

³³ Uo., 535—536. Horváth János a kétféle ütemtípusról: *A magyar vers*. Bp., 1948, 93—107.

³⁴ Uo. 538—539.

³⁵ Az 1876. nov. 7-i szaksztaályi ülés vitájáról: „*Egyleti élet*”. Az Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönye X, 1876, 5: 151—152.

³⁶ Uo. X, 1877, 18: 564—568.

vannak foglalva, s a szabály alapja lehet éppen úgy a hangsúly, mint az időmennyiség, sőt mind a kettő együtt is”. Csak az lehet „rhythmikai elv”, ami „a versben állandó, folyton ismétlődő szabálynak képezi alapját”. Ilyen szabályosságot a magyar népdalokban nem a szótagok időmennyisége mutat, hanem a *hangsúly*.³⁷

Tomor Ferencnek az „érvekben nem, de gorombaságban annál inkább dúskodó” Torkos-féle észrevételekre adott rövid válaszával a szerkesztőség a vitát lezárta. Továbbra is függőben maradt azonban: emelkedő, jambusi versnek tekinthető-e a végső érvként idézett példasor: „*Ki az, kiért úgy égek, mi az, mi úgy epeszt*”.³⁸

Torkos merész, nemegyszer szélsőséges tételeinek tudománytörténeti jelentőségét az a mindeddig alig értékelt hatásuk igazolja, mely elősegítette a magyar *szimultán verselés* nyelvi és metrikai alapjainak feltárását. E szempontból talán legfontosabb írása az *El a verslábakkal* című közlemény (1878), melyben közelebbről megvizsgálja újabb költészetünk *rímes-mértékes* formáinak ritmikai sajátosságait.³⁹

Torkos úgy véli, hogy a rímekkel egybekapcsolt magyar verssorok ritmusa mindenképpen „a soroknak szabályszerű ütemekre való felosztásán alapul, s így . . . a verslábak utáni elnevezés és a verslábakra való felosztás teljesen alap és céltalan még olyan soroknál is, melyek ritmusa inkább a szótagok időmennyiségére, mint hangsúlyára van alapítva”.⁴⁰

A költői gyakorlat lazaságai és a verstanokban megfogalmazott „messzemenő engedmények” egyaránt azt mutatják, hogy „a rímes-mértékes versekben a szótagok időmennyisége csak annyiban szerepel ritmikus tényezőül, amennyiben az ütemek erősebben hangsúlyozott szótagjainak helyét bennök inkább hosszú, mint súlyos szótag foglalja

³⁷ Uo. 567—568.

³⁸ Tomor 1877, 20: 633.

³⁹ Torkos László: *El a verslábakkal!* Figyelő (Abafi) Irodalomtörténeti Közöny IV, 1878, 353—367. (*A magyar verstanhoz IV*)

⁴⁰ Uo. 355.

el, bizonyos verslábak szabályszerű egymásutánját ellenben ép oly kevésbé találunk bennük, mint a hangsúlyos versekben”.⁴¹ Következtetés: „rímes verseinkre általában a versláb-elméletnél sokkal inkább alkalmazható az ütem-elmélet”.

Fontos és új ebben a cikkben az a megállapítás is, mely az egyes szótagok *összetett* hangtani jellegére és az ebből adódó fokozati különbségekre hívja fel a figyelmet. „A szótagok kiemelkedhetnek hangsúlyok, hosszúságok és helyzetőknél fogva” — írja Torkos. „... leginkább kiemelkedik a *hangsúlyos hosszú* szótag, mely két *súlytalan, rövid* szótag közt áll, s melytől a leggyengébb hangig, azaz: a *hangsúlyos, hosszú szótagok közt álló súlytalan rövid* szótagig nagyon sok a fokozat”.⁴²

Torkos a *verslábazás* egyoldalúságával az *ütemezés* egyoldalúságát állította szembe. Ez éppúgy nem bizonyult járható útnak, mint Toldy Ferenc szóhangsúlyos verslábakra alapozott „átalakítási” javaslata. A *hangsúly* és az *ütem* versbeli szerepére vonatkozó felismerései azonban mindenképpen ott vannak az árnyaltabban fogalmazott későbbi elméletek történeti hátterében.

Torkos — mint a pesti evangélikus főgimnázium tanára — irodalmi, esztétikai, költészettani és verstani nézeteit az általa írott *tankönyvekben* is érvényesítette. *Költészettan* c. tankönyvének kiadástörténete verstani felfogásának többszöri újraértékeléséről tanúskodik. Az 1877-ben megjelent harmadik kiadásban ő maga így ír erről: „Költészettanunk első kiadásában a verstani rész még sokban megegyez Arany elméletével, a mondatbeli hangsúly helyett azonban már ott is a szóhangsúly szerepel rhythmicus elv gyanánt, s legújabb verstanaink nagy részében szintén. A második kiadásban — ismételések elkerülése végett — lehetőleg egybekapcsoltuk a hangsúlyos és időmértékes verselést; minthogy azonban

⁴¹ Uo. 357.

⁴² Uo. 366—367.

különösen a verslábak megnevezése itt-ott félreértésekre adott alkalmat, a kétféle verselést jelenleg ismét külön-külön tárgyaljuk.”⁴³

Az 1871-es kiadás szerint Torkos továbbra is általános érvényűnek tartja az *ütemek* jelenlétét mindenféle verselésben. A verslábak *hangsúlyos* értelmezését itt már nem erőlteti, de ütemeket a verslábazó verselésben is érzékel. „Egy ütemben csak egy vagy két láb fér meg” – írja. A hangsúlyon alapuló ritmus *nyelvi*, az időmennyiségen alapuló pedig *zenei* jellegű. A hangsúlyos magyar versritmus alaposabb megismeréséhez Fogarasi, Arany, Ponori Thewrewk Emil és Erődi Dániel munkáit ajánlja, valamint saját tanulmányait.⁴⁴

A magyar verselésben a *szóbeli* hangsúlyt tartja irányadónak, de elismeri a mondatbeli hangsúly (a „hangnyomat”) szerepét is. Korábbi önmagát kiigazítva úgy látja, hogy „hangsúlyos verslábak megjelölésére nincsenek sem alkalmas elnevezéseink, sem általános érvénnyel bíró jegyeink”.

A hangsúlyos ütemek tárgyalásakor figyelembe veszi a *szótaghosszúság*, az időmértékes verslábak tárgyalásakor pedig a *szóhangsúly* módosító szerepét. Megkülönbözteti a „lassúbb menetű” ütemeket (melyeknek teljes alakja 4 szótagú) a „gyorsabb menetűektől” (melyeknek teljes alakja 3 szótagú). A kisebb szótagszámú, „csonkított” ütemekben előnyösnek tartja, „ha az ütem hangsúlyos szótagja egy-szersmind hosszú is”. Ettől eltekintve viszont „a hosszú és rövid szótagok arányos csoportosításánál nem annyira rhythmikai, mint inkább jóhangzati szabályokat kell szem előtt tartanunk” – írja.⁴⁵

A hangsúlyos verssorok egy része – Torkos szerint – *ütemelőzővel* kezdődhet. Sem ezek, sem az ún. „gyorsabb menetű” hangsúlyos sorok nem fordulnak elő népdalaink-

⁴³ Torkos László: *Költészettan*. Harmadik, javított kiadás. Budapest, 1877³, 159. Az idézett szakasz: 1877³, 43. A *Költészettan* kiadásai: 1865, 1871², 1877³, 1881⁴, 1888⁵.

⁴⁴ Torkos 1877³, 43.

⁴⁵ Uo. 49–51.

ban, költőink műveiben is „csak nagyon elvétve”. „Itt tehát tág tér nyílik a költőnek újabb alakok teremtésére.” (Példákat egyelőre inkább csak saját kísérleteiből idéz.)⁴⁶

Az *időmértékes verselés* kapcsán Torkos megállapítja: „szükséges, hogy az arsisban lévő hosszú szótagokat erősebb nyomatékkal is kiemeljük, különben több, egymás mellett levő hosszú szótagban a rhythmicus hullámmás nem vehető észre”. Meg kell itt jegyeznünk, hogy az időmértékes verselésre vonatkozó ismeretek egy részét Torkos pontatlanul tárgyalja. (Például a *diaeresis* a lábmetszettel azonosítja.)

Külön figyelmet szentel Torkos a magyar költészet *trocheusi* sorfajainak. Ezek „folyása megegyez a magyar nyelv hangsúlyos menetével, azért a trochaei sorokban költőink minden időben nagyobb befolyást engedtek a hangsúlynak, mint más sorokban”.⁴⁷ „Legritkábbak a tisztán időmértékes trochaei sorok, mert a trochaei rhythmus a költőt ösztönyszerűleg a hangsúlyos verselésre utalja.”⁴⁸

Horváth János-előzményre bukkanhatunk a *Költői technica (verstan)* című fejezet második, „a vers minőségi tényezőjét” tárgyaló részében. Régi költészetünk ragrimes gyakorlatáról szólva Torkos utal arra a „szokásra”, hogy „az igével ugyanazon viszonyban álló két szó közül az egyik az ige elé (s az egyik sornak végére), a másik pedig az ige után (s a másik sornak elejére) tétetett”,⁴⁹ például

Királyoknak *koronáját*

Nem kívánom *pálcáját*. (Sz. Molnár Albert)

⁴⁶ Uo. 56.

⁴⁷ Uo. 66.

⁴⁸ Uo. 72.

⁴⁹ Uo. 83. Horváth János — első verstani tanulmányában — „közölésnek” nevezte ezt a jelenséget (*Egy magyar versbeli mondatképletről*. Nyelvtudományi Közlemények 1909, 128—161.). Torkos itteni megfogalmazása nyilvánvaló tévedést tartalmaz: a másik szó nem „a másik sornak elejére” kerül, hanem annak is *a végére*. Ugyanő helyesen: *A magyar költői technika története*. Erdély, 1871, 102.

A matuzsálemi kort megért Torkos (sz. 1839, †1939) századunkban, Gábor Ignác és Horváth János kortársaként, sőt, vitapartnereként írta meg *összegez*ő igényű verstani tanulmányait. Ezeket mindmáig csak részben, illetve közvetve ismerik a szakmabeliek. Létezésükről, valamint tartalmi lényegükről elsősorban Bartmann György Torkos-monográfiájából szerezhetünk tudomást (1934).⁵⁰

Bartmann még olvashatta azt a 327 lapnyi, *Magyar verselmélet* c. kéziratot, mely 1904-es keltezéssel a Luther Társaság könyvtárában (Bp. VIII. Üllői út 24. Luther Könyvesbolt) volt megtalálható.⁵¹ A ma ugyanott működő Országos Evangélikus Könyvtár és Levéltár állományában nem sikerült a kézirat nyomára bukkanni. E munkának „a szerző eredeti álláspontját s a magyar verselés fejlődését legjobban feltüntető részeit”, összesen 7 fejezetben, az *Erdélyi Múzeum* 1912-es évfolyama közölte.⁵² Néhány fontosabb, a korábbiakhoz képest új vagy módosított tételét e közlés, illetve Bartmann ismertetése nyomán idézzük.

Torkos végső meghatározása szerint kétféle verselésmód létezik: a *mértékes* és a *hangsúlyos*. Az előbbi „megelégszik a lábak kiemelkedő szótagjainak nyomatékosabb hangoztatásával (iktus)”, míg az utóbbi „a nyelv-hangsúly egyenletes alkalmazásával tünteti fel a ritmikus hullámmozást”. A hangsúlyos verselésben „az ütemek időtartamától függ, meddig hangoztatjuk a bennük lévő szótagokat”.⁵³

A magyar hangsúlyos verselésben 5 féle ütem fordul elő: 1. párosrészű teljes (4 szótagú), 2. párosrészű csonka (3 szótagú), 3. kéttagú, 4. egytagú, 5. páratlanrészű (3, 2 vagy 1 szótagú).

Értelmi hangsúly nem juthat minden ütembe, ezért „sok helyt meg kell elégednünk a szóhangsúllyal is . . . , s azt

⁵⁰ Bartmann György: *Torkos László*. Budapest, 1934, 97. „*Verselméleti munkássága*”: VI. 55–82.

⁵¹ Bartmann 1934, 74.

⁵² Torkos László: *A magyar verselmülethez*. Erdélyi Múzeum 1912, 72–83, 150–157, 221–238.

⁵³ Uo., 76.

sem hibáztathatjuk, ha az ütemnek nem is épen első szótagja a leg súlyosabb”.⁵⁴

Másképp hangsúlyozunk ritmikailag, mint értelmileg. A vers hangsúlya nem mindig esik egybe a beszéd hangsúlyával. (E nézetet talán Négyesy László verselméletéből vette át Torkos.)

Ritkán ugyan, de a magyar népköltészetben is előfordul páratlan részű ütem. Például Kriza Vadrózsáiban: „Katának / töttek / fejére / fátyolt”.

A 19. század közepe óta „alig akadunk magyar versre, melyben a ritmus tisztán trocheusi vagy tisztán hangsúlyos volna”.⁵⁵

Az újabb költők *jambusi* sorai közt „olyanok tűnnek fel, melyek hasonló ütemekre oszlanak, mint a hangsúlyos ritmusúak, csak hogy ütemeikben a szótagok száma nem 4-4, 4-3 vagy 4-4-2 stb., hanem 5-4 (vagy 4-5), 5-3, 5-4-2 (vagy 4-5-2)”.⁵⁶ Egyre többen írnak *páratlan részű* hangsúlyos ütemekben.

A verstani jelzésekben és elnevezésekben eddig sok volt a zavar, a keveredés. (Saját magát is hibáztatja Torkos a hangsúly szerint értékelt verslábak miatt.) Most viszont „az ütemekben csak súlyos és súlytalan, továbbá egyszerű és összevont időrészeket különböztetünk meg, s ezeknek csak együttes időtartamát határozzuk meg”.⁵⁷ Az új jelölés abban különbözik a Négyesyétől, hogy nem a szótagok számára, hanem az ütem *időrészeire* épül. A Torkos-féle számjelek értéke:

- 1 egy időrésznek megfelelő szótag (hosszú vagy rövid)
- 2 két időrésznek megfelelő szótag
- 3 három időrésznek megfelelő szótag
- 0 egy-egy időrésznek megfelelő szünet.

⁵⁴ Uo., 80–82.

⁵⁵ Uo., 151–152.

⁵⁶ Uo., 155.

⁵⁷ Uo., 223.

A számok felett ´, illetve ` jelzi a fő-, illetve mellékhangsúlyt. Arany egy sorának verstani leírása például:

Áll a kis lak / pusztán, / ridegen
 ´ 1 1 1 1 / 2 2 / ´ 1 1 1 0

Az újabb kori rímes versekben *dipódiák* szerinti mérést ajánl Torkos. Az ilyen sorok csak abban különböznek a hangsúlyos prozódiával készült, hasonló soroktól, hogy bennük „a vers hangsúlyának helyét... nem bármilyen hangsúlyos, hanem hosszú szótag foglalja el.”⁵⁸

Mindezek értelmében az ún. *nemzeti* és a *nyugati* formák között lehetetlen pontosan határt vonni. Teljesen önálló, eredeti népdalformánk alig akad – véli Torkos. Négyesyvel szemben azt állítja, hogy nem a versformákban mutatkozik meg a nemzeti jelleg, „hanem csak az illető nyelvek prozódiajában”. Négyesy felosztását elvetve ő csupán *klasszikus* (ógörög) és *romantikus* (más eredetű) versformák között tesz különbséget. Ez utóbbiakat hangsúlyos és mértékes (nem feltétlenül *időmértékes*!) prozódiával is meg lehet valósítani.

Összefoglalásként Torkos megállapítja, hogy „a vers lényege a nyelv korlátai között mozgó hangritmus s a részek páros kapcsolódása, mely kettő együtt teszi a versritmus fogalmát”. A magyar eredeti verselés a görög és a német szélsőségei között foglal helyet.⁵⁹

Torkos szenvedélyes vitázó volt. 1872-ben Ponori Thewrewk Emil, 1888–1889-ben Négyesy László, 1911-ben Gábor Ignác verstani munkáiról tett közzé bíráló tanulmányt.⁶⁰ Ez

⁵⁸ Uo., 226–228.

⁵⁹ Uo., 236–237.

⁶⁰ Torkos László: *Egy kis Thewrewk-háború*. (A magyar rhythmus ügyében) Figyelő (Szana) II, 1872, 42 : 495–497, 43 : 508–509, 44 : 521–423. Torkos László: *Négyesy László verstani munkái*. Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny XXI, 1888, 328. Torkos László: *Négyesy László verstani munkái*. Magyar Nyelvőr XVIII, 1889, 262–269, 300–308. Torkos László: *Gábor Ignác: A magyar*

utóbbinak elutasító tartalma és hangvétele eloszlathatja azt a leegyszerűsített vélekedést, hogy Toldy Ferenc, Torkos László és Gábor Ignác lényegében azonos alapra, a *szóhangsúly* jelenségére építette verselméletét. Bartmann Györgytől azt is tudjuk, hogy az 1904-es (ma lappangó) kézirat-hoz függelékként csatlakozott egy későbbi vitairat is, *Észrevételek Horváth János Magyar ritmus, jövővény versidom... c. munkájára* címmel.⁶¹ (Horváth János tanulmánya 1922-ben jelent meg.)

Bartmann könyve nyomán sikerült megtalálnunk Torkos minden bizonnyal utolsó verstani munkáját, a *Magyar versalkotás* című, 1923-ból keltezett, 59 lapnyi kéziratot.⁶² Bartmann lábjegyzetben utalt rá, hogy ezt „Horváth János egyetemi tanár őrzi”.⁶³ Korompay H. János kollégámnak köszönöm, hogy Horváth János hagyatékában felkutatta és rendelkezésemre bocsátotta a tanulmány szövegét. E munka új gondolatot nem tartalmaz, több részlete szó szerinti átvétel Torkos korábbi dolgozataiból, főleg pedig 1904-es nagy összefoglalásából. Áttekinthető szerkezete, tömör megfogalmazása és gondosan válogatott példaanyaga azonban még mai, kései közzétételét is indokoltá tenné.

Torkos László munkásságának újraértékelése a magyar verstani kutatások nagy adóssága. Néhány kiragadott tételnek fölényes elutasítása nem pótolhatja a szakszerű méltatást.⁶⁴

ősi ritmus. Bp., 1908, 268. Egyetemes Philológiai Közlöny XXXV, 1911, 479–485.

⁶¹ Bartmann 1934, 80.

⁶² *Magyar versalkotás.* Iskolai és magánhasználatra írta Torkos László. Budapest, 1923, 59 lap. Mind a címlapon, mind az Előszó végén egy 1926-os évszám is látható, áthúzva és 1923-ra javítva.

⁶³ Bartmann 1934, 81.

⁶⁴ Szerdahelyi István szerint pl. Torkos Toldy Ferenc nézeteihez „csatlakozott”. L. Szepes — Szerdahelyi: *Verstan*, Gondolat, 1981, 357.! Pedig Torkos már pályája kezdetén sem „hangsúlyváltó”, német mintájú rendszerben gondolkodott, hanem szóhangsúlyos *ütemekben*. A hangsúlyos verslábakat később teljesen mellőzte.

Igaz, nézeteinek többszöri változtatása megnehezíti a tárgyilagos értékelést. Mégis megkísérélhetjük, hogy kiemeljük a feledésből maradandó érvényű felismeréseit éppúgy, mint mai tanulságokat is szolgáltató túlzásait.

Torkos *nyelvi* alapra helyezte a magyar verstant, a vers ritmusát *hangritmus*nak tekintve. A nyelvi alapot azonban a *szóhangsúlyra* szűkítette, a hangritmust pedig általános érvényű *zenei* elvként fogta fel. (Ebben Négyesy László verselméletéhez közeledett.) A magyar nyelvű verselés fő jellegzetességét a hangsúlyos *ütemezésben* látta, ennek rendszerébe azonban az *időmértékes* formákat is igyekezett bevonni. A hangsúly és a szótaghosszúság kölcsönhatására, a hangsúlyfokozatokra, az ütemek, verslábak és metszetek szerkezeti kapcsolódására vonatkozó tételeivel a *szimultán verselés* elméleti megalapozását segítette elő. Ő maga viszont még egyetlen, *hangsúlyos-ütemező* rendszerbe igyekezett besorolni minden magyar versformát. Érzékelt a „*páratlan részű*” (hármass alapú) ütemek megnövekedett szerepét a századvég költészetében, de tudatos formateremtési szándéka erőltetettnek bizonyult. A versformák *osztályozását* nemzetközi összehasonlításra alapozta, népköltészeti vershagyományunk eredetiségét azonban megalapozatlanul vonta kétségbe.

*

Azon kevés kortársa közül, akik Torkos verstani nézeteivel rokonszenveztek, két tankönyvíró szerzetestanár, Erődi Dániel és Maczke Valér nevét kell kiemelnünk. Mindkettőjüket maga Torkos sorolta önmaga mellé, „a szóhangsúly híveinek” táborába.⁶⁵

Erődi Dániel 1870-ben tette közzé *A nemzeti verselés szabályai* című füzetet, melyben a „szétszórva lett” verstani szabályokat „némi továbbfejlesztéssel” összeállította.⁶⁶ For-

⁶⁵ Torkos: Körültekintés. . ., 1877, 533.

⁶⁶ Erődi Dániel: *A nemzeti verselés szabályai*. Győr, 1870, 35. Az idézett rész: Előszó, 3.

rásai közül csak Arany tanulmányát nevezi meg, de ismernie kellett Torkos László 1865-ös programértekezését is. (Torkost mint *költőt* idézi a négy ütemű verspéldák között.) Tudomása volt a hangsúly és a szórend összefüggéseit firtató, Fogarasi által kezdeményezett nyelvészeti vitákról is.

Az *érteményi* (mondatbeli) és a *nyelvi* (szóbeli) hangsúlyok közül Erődi az utóbbit tekinti a magyar verselés alapjának. Megkülönbözteti a szavak fő- és mellékhangsúlyát is, azzal a kiegészítéssel, hogy „beszédközi társításban némely szók . . . főhangsúlyokat elvesztik”. Fontos megfigyelése, hogy nemcsak a „terjedtebb” szavakban érvényesülhet mellékhangsúly, hanem több szóból álló „fogalmi egységekben” is.⁶⁷

Az *ütem* Erődi szerint „hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok bizonyos meghatározott és bevégzett összege”. Egy ütemben egy főhangsúlyos szótag mellett legfeljebb három hangsúlytalan szótag lehet. Az egyes ütemeket „okvetlenül sorközi metszet” követi. Az ütemen belüli mellékhangsúlyos szótag „hangsúlytalanként számít és . . . használtatik”.

Teljesen Arany szellemében jelenti ki Erődi, hogy „a fogalmilag vagy mondattanilag együvé tartozó szókat nem szétszórni, hanem amennyire csak lehet összevonni, külön . . . ütembe helyezni szükséges”. A hangsúlyok helyének megállapításához figyelembe kell vennünk „a beszédrészek füzési viszonyait” is.⁶⁸

Az ütemek 4, 3 vagy 2 szótagúak. Az 1 szótagú egység „csonka ütem”. A főhangsúly nem mindig esik az ütem első szótagjára. Az öt szótagú ütemben többnyire „oly erősen lüktet” a mellékhangsúly, hogy „helyesebben tesszük, ha . . . három- és kétszótagúra szétbontjuk”.⁶⁹

A verssort „ütemfüzér”-nek, a versszakot „ütemkoszorú”-nak nevezi Erődi. Az egyes sorfajokat az ütemek szótag-

⁶⁷ Uo. 6, 11.

⁶⁸ Uo. 11.

⁶⁹ Uo. 13.

száma szerint rendezve mutatja be. Nép- és műköltészeti példákat egyaránt idéz. Az előbbieket között azonban mesterkéntnek ható szövegváltozatok is akadnak (pl. „Szépség a / jóssággal / Istennek / áldása”), az utóbbiak között pedig nyilvánvalóan időmértékesnek szánt ritmusúak is (pl. „A nap lement, / Eljött a csend”).

Arany nyomán tárgyalja Erődi az ütemek belső szerkezetének sajátosságait: a prózáitól eltérő szórendet, a két teljes ütemet kitöltő szavakat, valamint az *átsimulás* jelenségét. Az „átsimulás” lényege: „súlytalan szócskák hozzákapcsolása a megelőző ütemhez”. Ilyenkor ugyan „a fogalmilag egybetartozók külön ütemekbe” kerülnek, de ez egyáltalán nem magyartalan, mivel a súlytalan névelőknek, kötőszóknak és névmásoknak az előző ütemhez való csatolása éppen hogy „erősíti a következő ütemet”. Példa Petőfitől: „Kiket ott a / török fegyver / levágott”.⁷⁰

Ugyancsak az ütem épségét és bevezettségét szolgálja a *betűrim* vagy alliteráció, mely „legelől állván, a főhangsúlylyal legszorosz egységben van”. Különböző hosszúságú, egyszersmind rímelő sorok esetében az a fontos, hogy az ütemek „a rímelőktől visszafelé számítva ugyanolyan fajúak legyenek”.⁷¹

Figyelemre méltó próbálkozása Erődinek „az ütemkoszorúk jellemének”, azaz bizonyos sortípusokból épülő versszakok hangulatkifejező szerepének vizsgálata. Sajátos elnevezéseket ajánl: a 4,4,4 szerkezetű sorok az *andalgó* vagy *merengő*, a 4,4,3 szerkezetűek a *lassú* vagy *nagy csárdás*, a 4,4-esek a *toborzó* vagy *kis csárdás* jellegű „ütemkoszorú” elemei. A „hangsúlyos Kisfaludy-koszorú” (4,4,4,3) szerkezetét a hősköltemények hexameteréhez hasonlítja. Vörösmarty néhány sorát át is tördeli ilyenformán, pl. „Úgy legyen e / várban boldog / Maradása / azonkép”.⁷²

⁷⁰ Uo. 19–20. L. ugyanerről a kérdésről Arany Jánosnál: *A magyar nemzeti vers-idomról*, 1856. – AJÖM X, 1962, 225.

⁷¹ Erődi 1870, 22.

⁷² Uo., 31.

Költészet című, 1874-ben kiadott középiskolai tankönyvében Erődi újra közölte — *A hangsúly* címmel — 1870-es füzetének anyagát.⁷³ Az Előszóban felsorolt szakirodalmi források között itt már név szerint is szerepel Greguss Ágost, Torkos László és Toldy Ferenc.

Verstanának második fejezete *Az időmérték* címet viseli.⁷⁴ A verslábat *méretnek*, az időmértékes verssort *méret-fűzérnek* nevezi. A versszakok között rímetlen „ódon” (antik) és rímes „újdón” koszorúkat különböztet meg. *A rím* című harmadik fejezetben⁷⁵ a rímelés *metrikai* szerepét emeli ki: „a figyelő (és nem olvasó) lélek” annyi sort különböztet meg, ahány rímet hall.

Erődi Dániel legjelentősebb, önálló kutatáson alapuló verstani tanulmánya *Petőfi költészetének nemzeti idomairól* szól (1879).⁷⁶ Számára Petőfi a „népiesen nemzeti irány” egyik megteremtője, akinek műveit „mint sokakét előtte és utána, mértékes-rímes és ütemes-rímes verselésűekre oszt-hatni”. Petőfi még inkább csak érezte, mint tudta, hogy a lírának „nemzeti idomokban kell nyilatkoznia; mert... valódi magyar zenét csak valódi magyar versekre írhatni”.⁷⁷

Erődi verstani szemléletét elsősorban Fogarasi és Arany tanulmányai formálták. Arany volt az szerinte, akinek értekezésével „fölvirradt az öntudatos nemzeti verselés kora”. Arany elméletét ugyanakkor jelentős mozzanatokkal ki is egészítette.

Az egyik szembetűnő újdonság Erődi Petőfi-tanulmányában az, hogy a különféle nemzeti versformákat néhány

⁷³ Erődi Dániel: *Költészet*. Középtanodai és magánhasználatra. Esztergom, 1874, 193. Benne: *Verstan*, 1—76. (új számozás). *A hangsúly* c. fejezet: 1—36. A könyv ismertetése: Az Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönye VIII, 1874/75, 10 : 337—339. Második kiadása: 1878².

⁷⁴ Erődi 1874, 37—61.

⁷⁵ Uo. 62—76.

⁷⁶ Erődi Dániel: *Petőfi költészetének nemzeti idomairól*. Verstani tanulmány. Sopron, 1879, 116 l. Második kiadása: Bp., 1882².

⁷⁷ Erődi 1879, 14—15.

alapformára, *alapszerkezetre* vezeti vissza. Ezek az alapszerkezetek egyrészt osztatlan, *két*, *három* és *nég*y szótagú, másrészt „kisebb ízekre” osztható *öt*, *hat*, *hét* és *nyolc* szótagú ütemek, valamint az *egy* szótagú „csonka”, hiányos ütem.⁷⁸

Igaz, Erődi nem tisztázza, mitől „oszlanak” két részre a nagyobb ütemek, így az sem világos, joggal tekinti-e ezeket a tovább tagolódó szakaszokat *egyetlen* ütemnek. Rendszerezési kísérlete mégis jelentős, mert a növekvő szótagszám pusztán észteni rendje helyett belső összefüggéseken, tényleges *szerkezeti* megfeleléseken alapul.

Először a *nég*y szótagú ütem szerkezeteit veszi sorra, a négyesnek négyesekkel, hármasokkal, ötösökkel és hatosokkal alkotott sorfajait. „Szabályképző alapidomnak” tekinti a 4 + 4-et, a további szerkezeti változatokat Petőfi-verspéldákon mutatja be, az előfordulás statisztikai adatait is közölve. Az *ötös ütem* szerkezeteiről megállapítja, hogy ritkán és többnyire csak négyesekkel társulva fordulnak elő. A *hat szótagú* ütem szerkezeteiben a hatosok gyakran két részre szakadnak, a 6 + 6-os sorok négyesével alkotnak strófát, „melyet alexandrini, vagy Zrínyi-, vagy Gyöngyösi-féle strófának szokás nevezni”. Vannak *több idomú* költemények is, melyekben a különböző formák hangulati tartalma is eltérő.

Sajnos, a tetszetős elméleti rendszer értékeit erősen leontja a *gyakorlati* alkalmazás néhány félresikerült mozzanata. Petőfi metszettelen sorait pl. Erődi „kiigazítja”, hogy „dalolás közben” ne okozzanak zavart. Megváltoztatja az eredeti sortördelést, csupán a rímeket véve alapul. Legsúlyosabb melléfogása, hogy minden magyarázat vagy előzetes figyelmeztetés nélkül a „nemzeti idomok” közé sorol nyilvánvalóan *trocheusi*, sőt, *jambusi* verselésű Petőfi-költeményeket is (pl. *Halálvágy*, *Barátimhoz*, *Szerelem vándorai*, *Szép nap-*

⁷⁸ Uo. 19–20.

keletnek, Ha). Számadatai ennek megfelelően teljesen megbízhatatlanok.

Ez utóbbi veszélyt ő maga is érzékelte, és könyve befejező részében több lapot szentelt a kétféle verselés egybevetésének, Torkos tanulmányainak szellemében, de sok eredeti gondolattal, sőt, jövőbe mutató megérzéssel.

„Lesz-e oly idő, mely az időtartam és hangerő teljes szabályos egységét hozza létre a költői idomokban?” – kérdezi Erődi. Aranynál kimutatható az erre való törekvés, értekezésében is szó van „az ütem egyes szótagjainak prosodiai méréséről”.

„A mértékes-rímes versek pontos metszése a sorközépi szünetek által: közeledés az ütemzés felé; az ütemes versek bizonyos időbeli kimértsége, időtartami szabályozottságra törekvése: lépés a mértékelés felé”. Lehet, hogy a *méret* és *ütem*, *időtartam* és *hangerő* egyesítésének kísérlete „meglepő eredményeket hoz még létre” – írja Erődi 1879-ben. (Ady már megszületett!) Egyelőre azonban a *mértékes* és az *ütemes* verselést külön kell kezelnünk és tanítanunk.⁷⁹

Maczke (korábban: Maczki) Valér, aki Egerben Négyesy Lászlónak is tanára volt, 1876-ban kiadott *Költészettan*ának verstani részét Torkos László *Költészettan*ának 1871-es, második kiadására alapozta.⁸⁰ Egész bekezdéseket másolt ki belőle, több helyütt még metrizált példáit is megtartotta. Torkos szakmai társtalanságára jellemző, hogy a Tanáregylet közlönyébe írott bírálatában utánzójának verstanát „majdnem kifogástalannak” minősítette.⁸¹

Szokatlan mozzanata Maczke verstanának, hogy *rímtannal* indul, ezt *versmérettan* és *hangsúlytan*, *verslábtan* és *ütemtan*, majd *verssortan* és *versszaktan* követi. A verselés alapját képező „fő törvény” nála – Greguss nyomán – „a párosság törvénye”.

⁷⁹ Uo. 110–112.

⁸⁰ Maczke Valér: *Költészettan*. Budapest, 1876, 158.

⁸¹ Torkos László bírálata: Az Országos Középtanodai Tanáregylet Közlönye X, 1876/77, 8 : 249–251.

Maczke szerint a „*lejtem* (rhythmus) . . . az időmozzanatok rendszeres egymásutánja”. A *verstani ritmus* „a különféle hosszúságú vagy súlyú szótagoknak rendszeres váltakozása”.⁸² E megfogalmazásból is kiderül, hogy Maczke – Torkos *Költészettanának* második kiadása nyomán – igyekszik párhuzamosan *együtt* tárgyalni az időmértékes és a hangsúlyos verselést. A lábban vagy ütemben *kelés* (arsis) és *esés* (thesis) áll szemben egymással. A verssorok kialakításában „a lábak emelkedésének és esésének összhangjára” is ügyelni kell.⁸³

A régi magyar költészet „az időmennyiség mérésének elmellőzésével . . . vizenyős és szertefolyó volt”. Az „időmértékes lejtem” meghonosításával „sokat nyert költészetünk”, de mereven következetes alkalmazása által „egyoldalú s idegenes lőn a magyar múzsa”. Következtetés: „valamint a hangsúly, bár egészen magyaros, de mégsem kizárólagos sajátága nyelvünknek, úgy viszont az időmérték is, bár formái nem eredeti magyarok, mégis nélkülözhetetlen verselési tényező nyelvünkben; szükséges tehát mindkettőt egyaránt alkalmazni költészetünkben”.⁸⁴

Ez mindenesetre kiegyensúlyozottabb, higgadtabb vélemény, mint általában a Torkosé, de nincs benne történetileg jelentős, új elem. A *tankönyvíró* tiszteletre méltó szándéka tükröződik benne: a klasszikus verstani szemléletet Arany, Greguss és Torkos új felismeréseivel kívánja gazdagítani.

A nemzeti verselés elméletének *nyelvészeti* irányát lényegében a *hangsúly-vita* kibontakozása szabta meg. Ennek történeti feldolgozását és értékelését mindeddig sem a nyelvészet, sem a verstan nem szolgáltatta. Az irányzat legkiemelkedőbb képviselőjének, Torkos Lászlónak verselméleti munkásságát a kortárs Négyesy óta nem méltatták érdem-

⁸² Maczke 1876, 32.

⁸³ Uo. 36–38.

⁸⁴ Uo. 39–40.

legesen.⁸⁵ Pedig a magyar hangsúly ügye a maga korában még a szélesebb közvéleményt is megmozgatta.⁸⁶

A hangsúly-vita résztvevői a gondolatritmussal a hangritmust, a szótagok időtartamával a hangsúlyos kiemelkedést, az időmértékes verseléssel a hangsúlyrenden alapuló verselést állították szembe. A magyar versritmus alapegységének egyesek a hangsúllyal kialakított verslábat, mások a meghatározott időszakaszt képviselő ütemet tekintették. Hangsúlyon egyesek kötött helyzetű szóhangsúlyt, mások értelmileg meghatározott mondathangsúlyt vagy éppen mondatani összefüggésekből kikövetkeztethető szólamhangsúlyt (szólamnyomatékot) értettek.

E kérdések átfogó igényű tisztázására, a magyar verselmélet nyelvészetiileg megalapozott továbbfejlesztésére Arany László vállalkozott (1898). Kései, töredékben maradt és először csak halála után, 1901-ben közreadott tanulmánya, a *Hangsúly és rhythmus* már csak a következő évszázad verselméleti gondolkodására lehetett hatással.⁸⁷

⁸⁵ Négyesy László: *A magyar verselmélet kritikai története*. Bp., 1887, 342—352. Ennek nyomán l. még: Bartmann György: *Torkos László*. Bp., 1934, 55—82.!

⁸⁶ L. például Rónay István és Gyulai Béla szópárbaját a Fővárosi Lapok 1873. évfolyamában: 29 : 124—125, 41 : 176—177, 50 : 215. Két szélsőséges nézet a vitából: „A legjobb hexameter vagy jambus elmállik, elporlik a magyar hangsúly ütése alatt” (Rónay, 29 : 124); ill. „a rövid szótag rövid, a hosszú pedig — hosszú marad, és nem szükséges, hogy a hosszúság egyszersmind a szónak hangsúlyos tagja legyen, mint a németben” (Gyulai, 41 : 176).

⁸⁷ Arany László: *Hangsúly és rhythmus*. Függelékül Arany Jánosnak A magyar nemzeti versidomról szóló tanulmányához. (Töredék.) 1898. Nyomtatásban először: — Összes Művei II, Franklin, Bp., 1901, 319—356.

KÖLCSEY, A KRITIKUS ÉS AZ OLVASÓKÖZÖNSÉG

Kölcseynél senki sem látta tisztábban, hogy a *polgári* olvasóközönség, amely a tudományos kritika valódi értője lehet, amelyre a kritika valóban hatást gyakorolhat, Magyarországon hiányzik. Ugyanakkor meg volt győződve arról is, hogy a magyar irodalom továbbfejlődésének elengedhetetlen feltétele a kritika.¹ Sőt tökéletesen látta az ellentmondást két kiinduló állítása között. Mégis megpróbálta a lehetetlent, s úgy tett, mintha e művelt, polgári olvasóközönség már létezne. Hozzá intézte tehát szavait.

Kölcseynek a Tudományos Gyűjteményben közzétett három kritikája tudatos hadüzenet a korabeli irodalmi állapotok ellen.² Legfőbb mondanivalója éppen az, hogy ha hiányzik a művelt, az alkotót értő és irányító nagyközönség, akkor még a legnagyobb tehetségű költő is tévútra jut, elkallódik. E tétel illusztrálására a Csokonairól szóló bírálat³ volt a legalkalmasabb.

Kölcsey Csokonaiban igazi tehetségét elpredáló, az alantas ízlésű olvasóközönséget kiszolgálni igyekvő, tragikus sorsú poéta típusát látja, akinek nem volt módja ösztönös tehetségét megfelelő stúdiumokkal kicsiszolni és magasabb fokra emelni, aki tehát valójában áldozatává vált műve-

¹ Kerecsényi Dezső: *Kölcsey Ferenc*. Bp., é. n. (1940) 62–63.

² Kölcsey kritikáiról: Szegedy Dezső: *Kölcsey esztetikai dolgozatai*. Egyetemes Philológiai Közlöny 1897. 318–334., Nagy József: *Kölcsey mint kritikus*. ItK 1909. 257–281., Császár Elemér: *A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig*. Bp., 1925. 56–84.

³ Kölcsey Ferenc: *Csokonai Vitéz Mihály munkáinak kritikai megítélései*. T. GY. 1817. III. 107–118.

letlen közönségének. Kölcsey tehát egyértelműen a kort, a szellemi miliőt teszi felelőssé Csokonai sorsáért.⁴

A másik Kölcsey-kritika, a Kis Jánosról szóló,⁵ egy pontosan ellenkező költői utat mutat be. Kis sokkal szerényebb tehetségű alkotó (Kölcsey szerint is!), mint Csokonai, őt azonban szerencsésebb sorsa és kedvezőbb személyiségjegyei hozzásegítették, hogy kisebb tehetségét teljes mértékben kibontakoztathassa. Kis János Kölcsey szemében és általában a korabeli irodalmárok szemében a művelt és kiegyensúlyozott középszer megtestesítője, a literatúra hasznos közkatónája, vagyis a művelt polgári olvasó előhírnöke, akiben nem az a lényeges, hogy ír, hanem hogy van.

A Berzsenyi-recenzió⁶ pedig arra kíván példát szolgáltatni, hogy az olvasóközönség ítélete alól még a legnagyobb, legjelentősebb költők sem vonhatják ki magukat. Az irodalmi sérthetetlenség, vallja Kölcsey, gátolja a publikum esztétikai nevelését, a valódi értékrend kialakulását, s természetesen kárára van az alkotónak is, aki ily módon azt hiheti, minden leírt sora tökéletes. E tétel bizonyítása annyira fontos Kölcsey számára, hogy a recenzió szinte észrevétlenül átlendül dicséretből elmarasztalásba, s a tanulmány egésze inkább negatív megítélést sugall. Pedig Kölcsey valóban a legnagyobbak között tartja számon Berzsenyt, leszögezve, hogy „ő sohasem a tárgytól veszen lelkesedést, hanem önmagától, önmagából ömlik ki minden szó, minden gondolat”,⁷ ami egyértelmű utalás a tanulmány kezdő gondolatára a poétáról

⁴ „Így tehetne volna még egy hosszabb élet s kedvezőbb körülmények Cs.-t többnek, mint így lehetett. De mivel neki táplálást nyújtó hivatala nem volt, s élteinek nagyobb részét másoknál . . . töltögette, hozzájárulván ehhez a versírásbeli nagy könnyűsége is, hirtelen ragadtatott alkalmi verselésekre, s az ilyenek a legerősb géniuszt is elnyomják.” *I. m.* 110.

⁵ Kölcsey Ferenc: *Kis János Versei*. T. GY. 1817. II. 124–129.

⁶ Kölcsey Ferenc: *Berzsenyi Dániel Versei*. T. GY. 1817. VII. 96–105.

⁷ *I. m.* 99.

és a versificatorról,⁸ s nem jelent kevesebbet, mint hogy Berzsenyi Kölcsey szemében valódi alkotó tehetség, olyan zseni, aki évszázadonként csak egyszer születik. „Az a költő, ki ily ódákat zengett, kevélysége lehet a nemzetnek”⁹ — hangsúlyozza még egyszer a recezens. Az ezt követő kifogások: a provincializmusok, a zsenigék, az önisméltések és a kimerültség felemlegetése az összképen mit sem változtat.

Mégis ezek lesznek a kritika legfontosabb, legsúlyosabb kijelentései, hiszen itt valójában már nem Berzsenyiről van szó, hanem Berzsenyi kapcsán annak az elméleti tételnek az illusztrálásáról, hogy a legnagyobbak sem tökéletesek. Ha Klopstockban, Matthissonban és Homéroszban is vannak hibák, hogyne lehetnének Berzsenyiben?¹⁰ Kölcsey Ferenc irodalmunk sorskérdésének tartja, hogy tisztán lássuk helyzetünket, hogy tudjuk, nem tartunk még ott, ahol az előttünk járó nyugat-európai nemzetek. Mert ha ezt nem tudjuk, ott sem tarthatunk majd, ahova lehetőségeink szerint eljuthatnánk.

E három kritika legfontosabb tanulsága éppen az, hogy a társadalom adott fejlettségi foka nem csupán az irodalmat mint „alkotások összességét” határozza meg, hanem az irodalmat mint intézményrendszert is. Kölcsey legnagyobb tévedése nem e három költőnek a maitól teljesen eltérő megítélésében van, hanem abban, hogy azt hitte: a kritikusra nem érvényesek azok a környezeti feltételek, amelyek a szépírók lehetőségeit megszabják.

E korszak kedvelt és gyakran hangoztatott közhelye, hogy a nemzetek fejlődése hasonló az egyes ember fejlődéséhez: azaz nekik is van gyermek-, ifjú-, felnőtt- és öregkoruk, s mindegyik korszakhoz szorosan kapcsolódik a szellemi alkotások egy-egy jellegzetes csoportja. E — Herdertől eredez-

⁸ „A Poeta és a Versificator úgy különböznek egymástól, mint Archimedes és az Ács, amaz, ki a machinát kigondolta, ez ki azt útmutatás szerint kifaragta.” *I. m.* 96.

⁹ *I. m.* 100.

¹⁰ *Kölcsey Ferenc minden munkái.* Bp., 1887³. X. 46.

tethető¹¹ – felfogás szerint a lírai költészet virágkora a nemzet ifjúkorával, illetve a felnőttkor küszöbével esik egybe.¹² A XIX. század első fele a kortársak általános felfogása szerint a magyar nemzet életének éppen e szakasza. Kölcsey, aki később ezt a gondolatot a legrészletesebben fogja kifejteni,¹³ tehát pontosan tudja, hogy a körülmények döntő mértékben meghatározzák az alkotó lehetőségeit. Mint kritikus, mégis figyelmen kívül hagyja ezt a tényt, illetve dacosan szembefordul a körülményekkel, remélve, hogy tettével új felismerésekre serkenthet, ledöntheti azokat a gátakat, amelyek irodalmunk továbbfejlődésének – polgárosodásának – útjában állanak.

Általánosan elterjedt nézet, hogy ebben a küzdelemben Kölcsey alulmaradt.¹⁴ Nem kétséges, hogy ő maga így éli meg az eseményeket; s ez a pesti kudarc egész további pályafutását befolyásolja, sőt meghatározza.¹⁵

A recenziók utóéletének tanulságait azonban nemcsak ő vonja le (hogy mi módon, erről később ejtünk szót), hanem

¹¹ J. G. Herder: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*. Bp., 1978. 575.

¹² Ezzel a tétellel a Tudományos Gyűjteményben is gyakran találkozunk. Fejér György például így ír: „A Literatura a Nemzetek lelki életének foglalattya általjában. . . . Minden nemzetnek van e tekintetben is ifjú, közép és érett kora. Az ifjúkor közönségesen a Poétai mívvel virul; a közép kor tudományos munkákat természet, s az érett kor szép mesterségi s philosophiai gyümölcsökkel díszeskedik.” Y (Fejér György): *A Philológiára egy tekintet*. T. GY. 1823. I. 64.

¹³ „Egész nemzeteknek, szintűgy mint egyes embereknek megvannak az ő különböző koraik. Gyermekekorból virul fel ifjúságok, ifjúból érnek férfivá, s férfikoroknak erejét az öregségnek lankadása váltja fel.” stb. Kölcsey Ferenc: *Nemzeti hagyományok*. In: *Minden munkái*. III. Bp., 1886³. 5–6. (A dolgozat először 1826-ban jelent meg az Élet és Literaturában.)

¹⁴ Fenyő István: *Haladás és maradiság harca a Tudományos Gyűjteményben*. In: *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Bp., 1979. 294.

¹⁵ Nemcsak abban az értelemben, hogy Kölcsey végül is e kudarc miatt nem lett kritikus, hanem, ezzel összefüggésben szerepet játszott (játszhatott) „pályamódosításában” is, azaz résztvállalásában a megyei, majd országos politikai életben.

a Tudományos Gyűjtemény szerkesztői és olvasói is. Az eredmény ezúttal ismét kompromisszum lesz, amely azonban már „magasabb fokon” jöhet létre. E kompromisszum megértéséhez fel kell idéznünk a kritikák fogadtatását is.

Tudjuk, a Csokonairól szóló dolgozat már évekkel korábban készen volt, Kölcsey elküldte Döbrentének az Erdélyi Múzeum számára, a szerkesztő azonban nem merte közölni, mert félt, hogy elidegeníti, visszariasztja közönségét.¹⁶ E kritikát tehát a korabeli íróársadalom egy része már ismerte, s a benne kifejtett nézetek nem voltak idegenek az írók többségétől. (Gondoljunk csak Kazinczynak Csokonairól alkotott, s ez idő tájt széles körben ismer véleményére.)¹⁷ Hogy tehát a kritikát e Tudományos Gyűjtemény szerkesztősége különösebb vita nélkül közreadta, jelzi, hogy a pesti írók – legalábbis ebben a kérdésben – vállalták a „kazinczyánus tanok” támogatását, tudva pedig, hogy ezzel kivívják a „debreceniek” ellenérzéseit.

Ez természetesen be is következett. Az ellentámadások¹⁸ közül a Gyűjtemény csak egyet közöl, Pálóczi Horváth Ádám névtelenül közreadott verses levelét, „A meghallt Csokonai Vitéz Mihály az élő Kölcsey Ferencznek”¹⁹ címmel, amely nem több egy összetákolt, dühös gúnyiratnál. Meg sem próbál esztétikai érvekkel támadni, csupán azt bizonygatja, hogy az igazi zseniket sohasem ismerte fel koruk, s mivel Csokonait is félreismerik, tehát ő is zseni, akit az utókor áldani fog. Pálóczi műve, amely csak megerősíthette Köl-

¹⁶ Fenyő István: *Az irodalom reszpublikájáért*. Bp., 1976. 191.

¹⁷ Kazinczy még Csokonai nekrológiájában is így ír: „... az ő affektált és nem affektált mizantropiájából úgy sugárlott ki mindig az emberi szeretet, mint affektált cinizmusából az esztétikai lélek.” (*Kazinczy Ferenc Művei*. I. Válogatta Szauder Mária. Bp., 1979. 725.)

¹⁸ Kölcseyt a kritika után több támadás is érte. [Fenyő: *I. m* (1976) 196.] Ezért is figyelemre méltó, hogy a Tudományos Gyűjtemény nem ad közre egy névtelen Kölcsey-ellenes vitairatot, amely 1817. december 21-én érkezik a szerkesztőségbe. (A Tudományos Gyűjtemény számára beküldetett. . . OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 3.)

¹⁹ T. GY. 1818. VIII. 126–143.

csejt igazában, jellemző módon a *Tudománybéli Jelentések*-ben látott napvilágot, már ezzel is jelezve, melyik írói csoport pártján állanak inkább a szerkesztők.

Tudva, hogy a pesti írók a különböző irányzatok kiegyenlítésén, megbékítésén fáradoztak elsősorban, a Csokonai-kritika felvállalása és utóélete arra figyelmeztet bennünket, hogy a tízes évek végére a „debreceni” írócsoport elvesztette azt a pozícióját, amelyet a századforduló táján még magáénak tudhatott. (Gondoljunk pl. az Árkadia-perre.)²⁰ A pestiek tehát a „többség” kedvéért hajlandónak mutatkoztak egy visszaszorulóban lévő irodalmi csoportot (irányzatot) feláldozni. Meg kell persze jegyeznünk, hogy ez a „többség” korántsem volt egységes Csokonai megítélésében,²¹ noha a dunántúliaknak éppúgy komoly fenntartásaik voltak életművével szemben, mint akár Kazinczynak, akár Dessewffy-nak, aki pedig – éppen különleges eredetisége miatt – a legjelentősebb költők között tartotta számon Csokonait. Tegyük még hozzá: a pesti szerkesztők döntésébe az is bejátszhatott, hogy – az előbbiekkal nyilvánvaló összefüggésben – a Tudományos Gyűjteménynek alig néhány debreceni előfizetője volt.²² Fejéréknek tehát nem kellett attól tartani, hogy a kritika miatt elvesztik közönségüket.

A legtöbb elismerést a Kisről szóló recenzió szerzi Kölcseynek. „Mely és mennyi erő van abban a derék ifjában! mely érett az, amit ő mond!”²³ – örvendez Kazinczy. A megbírált poéta így nyilatkozott: „Kölcsey recensiója lehetetlen, hogy akárkinek jobban tetszhetnék, mint nekem. Mely tiszta

²⁰ A per anyagát közli: *Pennaháborúk. Nyelvi és irodalmi viták 1781–1826*. Szerkesztette Szalai Anna. Bp., 1980. 397–448.

²¹ Csokonai korabeli megítéléséről. Haraszi Gyula: *Csokonai Vitéz Mihály*. Bp., é. n. 349–362.

²² 1817 végén egyetlen (azonosítható) debreceni előfizetője sincs a folyóiratnak, de mivel van ágense, nyilvánvaló, hogy csekély számú előfizetőnek kellett lennie a városban, ha az előfizetői lajstromon nincs is lakóhelyük feltüntetve.

²³ *KazLev* XV. 120.

ízlés, mely érett ész, mely józan és szelíd kritika! Vajha sokan volnának, akik a Poézis műveihez úgy értenének, mint ő, vajha sokképpen közölné lelkét, s gyűjtana sokakat példájával.”²⁴ A bírálat a szerkesztőséget is elbűvölte. „Így kell recenseálni, így, így! Prof. Fejér ezt sikoltozza szüntelen”²⁵ – számol be a hangulatról Szemere.

A legnagyobb vihart a Berzsenyiről írt recenzió okozza. „Természetesen”, hiszen a niklai remetét akkor már az ország legkiválóbb költői között tartották számon. Leggyakrabban Kisfaludyt, Kazinczyt, Kist és Virágot sorolták ide, rajta kívül aztán gyakran említik a már elhunyt, de hatásában csak ekkor igazán élő Dayka Gábort is – hiszen kötete ugyanabban az évben jelent meg, mint Berzsenyié. Berzsenyi éppen ekkortájt állt népszerűsége tetőfokán. Versei néhány év alatt két kiadást értek meg, számos ünnepséget rendeztek tiszteletére az ország minden részén, több megye táblabíró-jává választotta, dicsérő kritikát kapott Bécsben is.²⁶ Keszthelyen éppúgy a legkiválóbbak közé számították, mint Pesten vagy Széphalmon. Népszerűségét Berzsenyi nem csupán kiemelkedő tehetségének köszönhetette, hanem annak is, hogy benne egyaránt megvolt az ősi állapotokat idealizáló, erkölcsvédő hazafiság és az uralkodóház iránti tolerancia, az egyéni teremtmény és a „kanonizált” formakultúra iránti fogékonyság és tisztelet, a nyelvteremtő fantázia és a dunántúli nyelvjárás védelme, őrzése. Költészetét tehát minden irodalmi irányzat képviselői a magukénak érezhették.

Kölcsey tehát éppen a Berzsenyiről írt cikkben tekint el leginkább a korabeli irodalmi állapotoktól. Érthető, hogy már a szerkesztőségi ülésen kitört a vita. Vitkovics Mihályt idézzük: „Eltávoztod után itten Pesten különös nem történt: egyedül a különös gyülekezet áprilisnak 23-án tartatott

²⁴ *KazLev* XV. 154.

²⁵ *KazLev* XV. 144.

²⁶ Leopold Petz bírálata a Wiener Allgemeine Literaturzeitung 1815. május 15-i számában jelent meg. (Vö. *Berzsenyi Dániel művei*. Bp., 1985. 758.)

Trattnernél, és oly különösséggel, mint azelőtt. De mégis annyiban különb gyűlésnek mondhatni ezt, mivel a te Recenziód felolvastatott. Fel, és nagy lárma között; mert Szedliczkyn és rajtam kívül mindenik ellene szolt; ellene, de nem principiumból, hanem az előtted tudva lévő féltékenységéből, hogy módot nyújtasz nemzetünk elleneinek ellene kikelni . . . Az egész polémikának az lett a befejezése, hogy engednéd meg a Recenziódat ottan kezdve: „Bersenyi a maga poétai karakterét a következő négy sorban ráphaeli lélekkel nyomta ki” — a Gyűjteménybe benyomtatni.”²⁷ Rendkívül becses dokumentum ez a levél: egyértelműen kiderül belőle, hogy ha voltak is a pesti szerkesztőknek kifogásaik a kritika *Bersenyire vonatkozó* részeivel kapcsolatban, ezeket *meg sem említették*. Vagyis ezúttal nem csupán egy szűk irodalmi csoport, hanem az egész íróársadalom elfogadott ítéletével helyezkedtek szembe a magas szintű kritika meghonosítása érdekében. „Csak” a külföldi olvasóközönség előtt nem voltak hajlandóak — ezúttal sem — „sötét képet” festeni (festetni) magunkról. Ezért ragaszkodtak ahhoz, hogy Kölcsey hagyja el dolgozata teljes bevezetését, amelyben költészetünk évszázados elmaradásáról szólt. Ez a bevezetés azonban végül is *nem maradt el*, a cikkből két bekezdést — a német, dán, olasz, szerb költészet magasrendűségére vonatkozót — húztak ki csupán. *Csupán*, mondhatjuk bátran, hiszen látjuk, a szerkesztőség ennél jóval többet sérelmezett a dolgozatban. Ám a megjelentetés érdekében elmentek a *legvégsőig* is: annyira fontos volt számukra a kritika. (Más kérdés persze, hogy ez a „csupán” éppen elég volt Kölcseynek, hogy hátat fordítson a Gyűjteménynek, „amíg a Jankovichianismo-Horvatianismus tartand”).²⁸

Igazán sajnálhatjuk, hogy az 1817-es szerkesztőségi ülésekről nem készült (vagy csak mindeddig nem került elő) jegyzőkönyv. Így nem tudhatjuk, hogy Jankovichon, Hor-

²⁷ Vitkovics Mihály művei III. Bp., 1879. 71.

²⁸ Kölcsey Ferenc válogatott művei. Bp., 1975. 968.

váton, Vitkovicson és Szedlitzkyn kívül²⁹ kik voltak jelen ezen a tanácskozáson, kiknek kellett tehát szembenézni azzal az ellentmondással, amely a kritika léte és a korabeli társadalmi viszonyok között feszült. De akárkik voltak is, ne feledjük: ha megtorpanva-megszeppenve, félve is, egyéni véleményüket félretéve mégis egyértelműen *a kritikára szavaztak*.

Berzsenyi Dániel élete végéig nem heverte ki azt a meg rázkódtatást, amely ezzel a recenzióval érte. Nem e dolgozat feladata végigkísérni a Berzsenyi–Kölcsey-vita különböző állomásait,³⁰ sem azt az egyébként igen izgalmas folyamatot, ahogyan a két költő esztétikai álláspontja közeledett egymáshoz a következő évtizedekben – miközben személyes viszonyuk semmit sem javult, hiszen mindez az irodalmi intézményrendszer átalakulására *semmilyen hatással nem volt*. Szempontunkból *csupán ez a tény érdemel figyelmet*. Ti. hogy bár az ország egyik legjelentősebb költője szinte belerokkan e kritikába, s minden lehetőt elkövet, hogy recenziusát befeketítse, sőt magát a kritikát is diszkreditálja,³¹ mindezzel azonban csak saját elszigeteltségét növeli. Mert, bár szinte szó szerint ugyanazt *írja*, amit a szerkesztőség *gondolt* ([Kölcsey] „ahelyett, hogy tanítana, vagy tanítani tudna, mocskolódik, . . . a magyar írókat csúfokká, az idegeneket oraculumokká teszi s a magyar nemzetet Európában legistentelenebb népnek szidalmazza”),³² ezt akkor már nem illik megírni, mint ahogy lényegében véve az ilyen-fajta személyeskedő antirecenzió sem illendő.³³ Hogy Kis

²⁹ Vö. Vitkovics *i. m.* 71.

³⁰ E kérdést részletesen tárgyalja: Csetri Lajos: *Berzsenyi vitái Kölcsey recenziójával*. ItK 1983/5. 463–481.

³¹ „A recenzió szükséges gonosz” – írja Berzsenyi az „Antirecenzió” első változatában. *Berzsenyi Dániel művei*. Bp., 1985. 201.

³² Berzsenyi: *I. m.* 202.

³³ Thaisz 1819-es programcikkében (T. GY. 1819. I. 10–14.) kijelenti, hogy antirecenziókat többé nem közöl. Noha ezt a tervét nem tudja maradéktalanul végrehajtani, amikor oly sok év után közre-

János oly nagy becsben állott kortársai szemében, ahhoz hozzájárult a kritikához való „példamutató” viszonya is. Kis ezúttal is mintát adott (pontosabban külföldi mintát követett). Egy olyan mintát, amelyet a Tudományos Gyűjtemény szerkesztői is követendőnek találtak ugyan, de amelyet a sajátos magyar viszonyok miatt mindig csak megalkuvásokkal követhettek. A Berzsényi – Kölcsey affér azonban éppen arról győz meg bennünket, hogy *a nyitás a polgári irodalmi viselkedéskultúra felé igenis megtörtént.*

A Tudományos Gyűjtemény júliusi száma 1817 szeptemberében jutott el Berzsényihez. (Ez is egy fontos adalék a korabeli irodalmi állapotokhoz. A költő maga is előfizetője volt a lapnak, amely általában rendszertelenül és késve érkezett meg hozzá. Még ősszel is egyik barátjának kölcsönadott példányát olvashatta csak.)³⁴ A felháborodott Berzsényi azonnal hozzákezd a válasz megírásához, melynek első változatával (egy Kazinczyval történt gyors levélváltás után)³⁵ az év végére el is készül, s felküldi azt a pesti szerkesztőségnek.

Fejérék ezt az írást a beérkezett munkák lajstroma szerint³⁶ 1818. április 4-én vették kézhez (iktatták?). Az antirecenziót a bevett szokás szerint két szerkesztőségi tagnak kellett (volna) lektorálnia. A szerkesztőségi jegyzőkönyvek hiányossága miatt nem tudhatjuk, kik voltak az első lektorok.

A szerkesztőség igen hamar meghozta döntését, amelyet Teleki József feljegyzésében ismerünk: „Nem lehet ugyan

---

adja Berzsényi válaszát (Észrevételek Kölcsey recenziójára. T. GY. 1825. IX. 98–130.), azt is csak a Megcáfolások és Igazítások rovatban hozza, s ez, mint mindig, azt jelenti, hogy a szerkesztőség elhatárolja magát a cikktől.

³⁴ *KazLev* XV. 312.

³⁵ *KazLev* XV. 331., 341.

³⁶ A Tudományos Gyűjtemény számára beküldetett, kinyomtatott és visszaküldetett Értekezéseknek Recenzióknak Tudománybéli Jelentéseknek s. t. e. f. feljegyzése. 1817. 1818. OSzK Kézirattár, Fol. Hung. 3.

tagadni, hogy Berzsenyinek, ezen kellemetes költőnek neve alatt akármilyen sorok-is Tudományos Gyűjteményünknek nem kis dísz adnának és hogy ezen antikritikában sok szép, helyes és gyeniális gondolatok foglaltatnak; de mégis az abban előforduló számos sértegető kifejezések, és az egész munkának polémiai eránya annak felvételét tilalmazták, az általa adandó rossz példa a más hasonló foglaltatú antikritikáknak visszavetésében kezeinket megkötve. – Egyébaránt annak kiadását hosszúsága-is majdnem lehetetlenné teszi, köteteinkbe a más nevezetesebb tárgyak tekintetéből csak egy kis szeletke mérettetve ki az antikritikák számára. Melyre nézve azt a szerzőnek oly kéréssel ítélem visszaküldendőnek, hogy azt újra által nézve, tulajdon ítélete szerint minden keményebb szemét sértő kifejezésektől szorgosan megtisztítván, vagy jóval megrövidítve, vagy inkább egy értekező mint antikritikai formába öltöztetve, hogy így az értekezések közé vétethessék fel.”³⁷ A Telekire mindig oly jellemző kimért és udvarias fogalmazás ne tévessen meg bennünket. Egyértelmű és határozott elutasítás ez. A szerkesztőség – számos fenntartása ellenére – Kölcsey, azaz a kritika mellé állt. A határozott szerkesztőségi állásfoglalást elősegítette egy olyan nagy jelentőségű tény, amely addig ismeretlen volt irodalmi életünkben: ugyanis *a közönséget érdekelni kezdte a kritika*. Mégpedig olyan mértékben, amelyet a szerkesztők nem hagyhattak figyelmen kívül. Jellemző a megváltozott helyzetre, hogy Trattner éppen ekkoriban írja Kazinczynak: műveiről recenziót kíván készíttetni Horvát Istvánnal, talán akkor jobban fogynak.³⁸ S ez az oka annak is, hogy a pesti szerkesztőség szinte rimánkodik a fővárosból eltávozott Kölcseynek, folytassa kritikai munkásságát. „Mindennel bír ez a Tudományos Gyűjtemény – írja neki Vitkovics 1818. február 19-én –,

³⁷ A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Könyvtára (a továbbiakban: Ráday-Könyvtár) Szemeretár. 7. kötet. Nr. 45.

³⁸ *KazLev* XV. 243.

csak egygyel nem, tudniillik dolgozó tagokkal. Annyi a disponens, mint a fűszál; de az operátorok kívántatnak. Ha így megy, eláll, mint a száradtpataki malom. Téged általam kérnek, hogy kritizálj, recenseálj. Kérlek hát, ha kérelhetetlen nem vagy, felejtsd el bűnünket, és irgalmazz minekünk a te irgalmaddal, hogy el ne vesszünk bűnünkben, és azt ne mondja ellenségünk: nem segít Istenünk.”³⁹ Mondhatnánk: Vitkovicsot baráti szálak fűzték Kölcseyhez,⁴⁰ véleménye talán nem is tükrözi az egész redakcióét. Ez azonban nem így van. Bizonyosságul idézzünk egy 1817. május 20-án kelt levelet:

„Kedves Barátom!

Mivelhogy Te Pested elhagytád anélkül, hogy szerencsém lehetett volna Tőled elbúcsúzni, kéntelen vagyok soraink által barátságunkat fentartani; Legelőbb is arra kérlek kedves Barátom! engedj Tudós Urak kívánságainak és *hagyd el Berzsenyi Recenziójában ami nemzetünket serti*, iszen tudni való, hogy nekünk poétáink voltak és a Rácz litteratura csak feljül nem haladta a miénket; Intézetünk ez által igen sokat vesztene, mert az olvasóknak legnagyobb része ezért haragudna, és nem segítenék igyekezetünket, pedig mennyi hasznót nem hajthat ez a Tudományos Gyűjtemény, ha több esztendeig folytatódik. — Az olvasók száma már annyira nevededik, hogy e holnap vége *felé már 560 előfizető lesz*, és mivelhogy napról napra szebb darabok belé menek, Esztendő végéig szinte Ezerre felviszem, még eddig minde-nütt köz kedvességet nyert, az következő darabok mindenik 10 árkusból állani fog, e mellett még portrékat és Rendeke-t Csinos réztáblákban vésve és illuminálva adunk. —

Második kérésem arra megyen, hogy Te vagy Értekezéseket vagy Recenziókat dolgoznál, legalábbis egyet mostan.

³⁹ Vitkovics: *I. m.* 75.

⁴⁰ Sőt, üzleti szálak is, hiszen ő volt a Kölcsey-család pesti ügyvédje.

Pesti vásárkor felküldenéd, mert bizony a nélkül, hogy én neked hízelkedjek, meg kell vallanom, Recenzióid mindenütt dicsértetnek, kiki csak azt mondja, bár Kölcsey minden darabhoz egy nehányat készítene: engedj tehát kedves barátom Hazánkfiái kéréseknek, dolgozzál a mit akarsz, és meg ne vesd kérésünket. Addig is, míg felelettel megszerencséltesz, csakoll hű barátod, Trattnered.”⁴¹

Trattner levele nemcsak ahhoz szolgáltat adalékot, hogy milyen hosszú ideig tartott a Berzsenyi-kritika megrövidítése körüli harc (Kölcsey már májusban is azt írja Kazinczynak: „... az álmodott sértegetéseket engedném elhagyni! de én nem, édes Uram Bátyám! de én nem!”),⁴² s nemcsak arra bizonyíték, hogy immár megváltozott a közönség hozzáállása, igénye, azaz többé-kevésbé maga a közönség is, hanem azt is megmutatja, hogy a szerkesztőség tökéletesen tisztában volt Kölcsey kiemelkedő tehetségével, s azzal a veszteséggel, amelyet számukra távozása jelentett. Sokáig reménykedtek visszatérésében, újbóli jelentkezésében, s ezt a lehetőséget a közhiedelemmel ellentétben Kölcsey sem zárta ki egészen. Igaz, az egyik lasztóci levelében⁴³ azt írja Kazinczynak, nem küld több cikket a Tudományos Gyűjteménynek, amíg ott Horváték a hangadók. Ám ugyanekkor, valószínűleg éppen Lasztócon,⁴⁴ hozzákezd egy Daykáról szóló kritikának. (Ez, áruklódó módon ezekkel a szavakkal kezdődik: „A poétai geniet, mind minden más geniet a világon, közön-séges regulák által meghatározni nem lehet.”,⁴⁵ bizonyítva, hogy zseni-elméletét a Berzsenyi-kritika után felülvizsgálni igyekszik.) Ebben az időben tájékoztat arról is, hogy Virág művészetét készült megbírálni.⁴⁶ Kölcsey tehát hosszú belső vívódás után fordít hátat a kritikának (és ami ugyanazt

⁴¹ Ráday-Könyvtár. Szemeretár. 7. kötet. Nr. 24.

⁴² Kölcsey *Ferenc minden munkái*. Bp., 1887^a. 173.

⁴³ Vö. 28. jegyzet.

⁴⁴ Kerecsényi: *I. m.* 65.

⁴⁵ Ráday-Könyvtár. Szemeretár 7. kötet. Nr. 41.

⁴⁶ Kölcsey: *I. m.* (1975) 971–972.

jelenti, a Tudományos Gyűjteménynek, mert hiszen ekkoriban hasonló jellegű orgánus nem volt több), s ebben jelentősebb szerepet játszott saját sorsának alakulása, mint a közönség vagy a pesti szerkesztőség „ellenállása”.

Ha már a lasztóci leveleket említettük, érdemes talán felfigyelnünk arra a tényre, hogy minden negatív tapasztalata ellenére milyen erősen hatott Kölcsey gondolkodására a pesti „újságíróskodás”. A Kazinczyhoz címzett három levélét⁴⁷ a klasszicizmussal és az addigi mesterrel való szakítás dokumentumaiként szokás számon tartani.⁴⁸ Holott ekkor még Kölcsey nem egy tudatosan kimunkált és elfogadott nemzeti romantikus eszmerendszer talajáról utasítja el Kazinczy artisztikusan szélsőséges, arisztokratikus nyelvújítását és fordításezsményét, hanem kizárólag a Pesten szerzett társadalmi, „irodalomszociológiai” tapasztalatok birtokában. Kölcsey sehol sem állítja, hogy eredeti művek magasabb rendűek volnának a fordításoknál (sőt tudjuk, éppen ellenkező a véleménye);⁴⁹ egyszerűen leszögezi, hogy a közönség most eredeti műveket kíván, és az író nem teheti meg többé, hogy semmibe vegye a közönség igényét. Korszakalkotó felismerés ez, amelyhez éppen a Tudományos Gyűjtemény segítette hozzá. S azon már nem csodálkozhatunk, hogy éppen a korszak legtehetségesebb, legműveltebb irodalmára jutott erre a gondolatra, aki élete végéig képes maradt saját eszméinek revideálására, továbbfejlesztésére, az új és új korkérdések megválaszolására.

⁴⁷ Uo. 965–975.

⁴⁸ Fenyő István: *Haza s emberiség*. Bp., 1983. 183.

⁴⁹ Kölcsey: *I. m.* (1975) 971.

FORUM

EMLÉKEZÉS PÁNDI PÁLRA

Még egy éve sincs, hogy eltávozott körünkől. Szomorú kötelességem volt több ízben is szólni, írni személyéről, pályájáról, szűkebb és szélesebb szakmánkban vállalt szerepéről, tevékenységének summáját mérlegelve. Bizonyos, hogy mint akkor, most is hiányzik még a távlat, a mérleg készítésének még nem jött el az ideje. Dinamikus egyénisége s a szüntelenül változó kor, amelyben élt, a viták, melyeknek szereplője volt, a tőle képviselt nézetek, az azokhoz való eltérő viszony: megannyi olyan tényező, melyeknek utóhatása ma is eleven erővel érvényesül, szélesebb körű, egymásnak feszülő mozgások közepette. De talán éppen ez a körülmény teheti szükségessé, hogy egy pályakép vázlatának néhány elemét ez alkalomból rögzíteni megkíséreljük.

Társaságunk mostani ünnepi ülése indokolhatja, hogy Pándi Pál sokirányú tevékenységéből irodalomtörténeti munkásságát helyezzük előtérbe. E szándéknak csak formális oka, hogy Pándi Pál induló fiatal szakemberként egy ideig a Társaság agilis titkára volt, majd néhány évvel később néhány esztendőn át a főtítkári tisztséget is betöltötte. Az igazi ok, amely miatt az irodalomtörténészre irányítanám a figyelmet, az a meggyőződés, miszerint Pándi Pál tevékenységének alapja a tudományos munkásság volt, amely az igen hatásos egyetemi oktatói munkával kiegészülve gondolkodásának, nézeteinek meghatározó rétegét alakította ki. Ezek sorában is első a történetiség elve, ha úgy tetszik normája, az a követelmény, hogy a művészet, a kultúra, az ideológia minden kérdését, jelenségét, produktumát a történeti fejlődés összefüggésrendszerében vizsgálja és

ítélje meg. Ehhez az elvhez mindvégig ragaszkodott, eleinte széles körű egyetértésre támaszkodva, utóbb mind keményebb s még később mind kevesebb sikert ígérő harcot folytatva megkérdőjelezése ellen.

Külön kellene említenünk a realizmus ma már némileg összebonyolódott problematikáját, melynek egyfajta értelmezéséhez Pándi Pál, csakúgy mint a történeti szemlélethez, élete végéig ragaszkodott. Kedvetlenül olvasom azokat a mindinkább szaporodó véleményeket, melyek mindenfajta realizmust, mint a normatív szemlélet meghaladott produktumát a múlt emlékei közé sorolják. Az a tétel is szinte evidenciaként bukkan fel, miszerint a lineáris idő és a kauzalitás fogalmainak sincs helye az emelkedettebb tudományban, noha ezek életünk kiiktathatatlan keretét alkotják, s megszűnnénk gondolkodni nélkülük. Úgy tetszik, hogy téreinken, Kelet-Európában időnként egy sajátos ingamozgásnak lehetünk tanúi a szellemi értékek világában, a tegnap uralkodó állítása a ma tagadását készíti elő, sőt kényszeríti ki, az integratív, összefoglaló gondolkodásnak pedig alig vannak esélyei.

Úgy vélem, hogy efféle teoretikus töprengés helyett célszerűbb egy ilyen fontos alkotói pálya esetében, mint Pándi Pálé, azt a logikát keresni, melynek vonalán munkássága haladt és fejlődött, teljesedett. Irodalomszemlélete tenge-lyében már a kezdeti szakaszban a korreláció állt, az tudni-illik, hogy az irodalom végső fokon az irodalmon kívülinek, a történelemben és az általános, a társadalomban realizálódó emberi cselekvésnek koncentrált reflexiója, aktív és passzív értelemben egyaránt. Természetesnek vehető, hogy mindez meghatározott történelmi feltételek között kristályosodott ki, olyan társadalmi és eszmei mozgások közepette, melyek erőterében maga is élt, vitázott, dolgozott. A negyvenes évek végének és az ötvenes évek első felének persze megvan a maga intenzív befolyásoló, részben eltérítő hatása. Ezek nyomai, mint annyi másén, Pándi munkáin is észlelhetők.

Az ilyen hatások konstataciója és kiszűrése magától érte-

tódó előfeltétel. Ezt elvégezve meglehetősen közömbösnek tarthatjuk azt a körülményt, hogy az ötvenes éveknek Petőfi volt a költői példaképe, s ebben a költészetben látta a kultúrpolitika összpontosulni azt a népszemléletet s költői magatartást, amelyben a maga politikai jelenét és jövőjét is stilizált formában megtestesülni látta, illetőleg látni akarta. Nem kétséges, hogy az úgynevezett fényes szelek nemzedéke követte ezt a példát, s a maga szellemi hazáját éppen a reformkorban megtaláló fiatal Pándi oly sokakkal egyező hitével a kijelölt példában feladatot is tételezett, egy nagy-szabású munka elvégzésének kötelességét. Ám semmiképpen sem igazolni akarta a példát csupán: széles körű kutatásai, saját módszertanának kialakítása során olyan eredményekhez jutott el, melyek szemszögéből másodlagos a motiváció szerepe, s a tőle rajzolt Petőfi-kép a keletkezés szűkebb időszakán és eszmei környezetén túl is érvényes tudományos teljesítmény.

A Petőfit tárgyaló monográfia, helyesebben annak első fele lényegében az ötvenes évek végére készült el. Filológiai apparátusa, a számtalan új megfigyelés és adat, körültekintő érvelése egyként arra vallanak, hogy Pándi célja nem az volt elsősorban, hogy az elődöket korrigálva, velük (így Horváth Jánossal) higgadtan és tiszteletteljesen vitázva megírja a soron lévő marxista „értékelést”, ahogy a szakmai zsargon akkoriban e tevékenységet jellemezte, hanem megfogalmazza, s korántsem mellékes célként a progresszív költészet feladatait, történelmi lehetőségeit, küldetésének etikai jellemzőit, viszonyát a társadalomhoz és politikai cselekvéshez. Ebben egy markáns, s éppen a reformkorban megfogalmazódó, s Kelet-Európában időnként újra fogalmazódó tradíciót követett, melyet egyébként a maga idejére vonatkozóan is lényegi változtatás nélkül érvényesnek tartott.

Petőfi költészete — Pándi Pál értelmezése szerint — egy hosszabb folyamat betetőzése, amelyben a korabeli progresszió csakúgy, mint egy érlelődő törekvés, a népiesség, mely benne egy plebejus tartásban nyilvánul meg, az európai

eszmékkel egyidejűleg a romantikán át egyfajta lírai realizmusig sajátlagosan helyi-nemzeti, de egyúttal internacionális érvényességű tartalmakat fogalmaz meg, összegezve és megújítva a költészet eszközeit. Költői forradalmat visz végbe egy készülődő társadalmi forradalom atmoszférájában. Pándi e jelenségeket nem pusztán az ideologikumban ragadja meg, az első pályaszakasz rajza erre egyébként is kevésbé lenne alkalmas, hanem a költői tehetség, a magatartás, a személyiség magvában rejlő és kibontakozó etika mozdulatait figyeli, s a költői stílus tartományát is ezekkel a személyiségjegyekkel hozza kapcsolatba. Nem hallgatja el a kétségeket, a költőben feszülő ellentmondásokat sem, nem előregondolt téziseket akar igazolni, a precíz elemzésen keresztül keresi igazságait.

Alap gondolatai közé sorolható a progresszió, a baloldali eszmék történelmi folyamatosságának feltételezése. Itt, a Petőfi-monográfiában e körülmény még erőteljes, noha egyelőre igazolatlan meggyőződés. Mellékesen jegyezzük meg, hogy a plebejus tartás irányában Pándinak voltak illúziói is, ide vonatkozó élményei inkább voltak irodalmiak, mint valóságosak. Ez a tény azonban nem csökkenti azt a mindenképpen lényeges megfigyelést, hogy a szociális szféra iránti felelősségnek, a társadalmi igazságosság iránti érzéknek ténylegesen van történelmi folyamatossága, s éppen a reformkor mutathat fel ebben a vonatkozásban nagyon is meggyőző példákat. Kutatásai e felismerés nyomán ebbe az irányba fordultak, így a Petőfi-monográfia befejezése helyett egy látszólag ettől eltérő téma feldolgozására vállalkozott, amely azonban gondolati lényegét tekintve nagyon is szorosan kapcsolódott Petőfi-kutatásaihoz.

Arról a nagyon is időszerűnek érzett kérdésről van ugyanis szó, hogy a progresszió folyamatossága mennyiben táplálkozik a belső nemzeti-társadalmi fejlődésből, illetőleg milyen mértékben engedelmeskedik külső impulzusoknak? Teljességgel nyilvánvaló, hogy ebben a kérdésfeltevésben benne rejlik a mindenkori magyar glóbusz közegellenállása

a megszokásokat, a tradicionális életformákat, a provinciális valóságot feszegető eszmékkel szemben. Úgy is fogalmazhatnók, hogy Petőfi forradalmi radikalizmusa nem pusztán véletlenszerű, egyetlen (vagy mellette néhány hasonlóan gondolkodó) személy képviselte világlátás eredménye, hanem egy meglehetősen széles, önmagában is tagolható réteg világnézeti-szociális tájékozódásának egyik, noha zseniális megnyilvánulása. Így tehát a *Kísértetjárás Magyarországon* című vaskos eszmetörténeti monográfiát olyan terjedelmes kitérőnek tekinthetjük, amely egyszerre világítja meg Petőfi költői állásfoglalásának eszmei hátterét s a szociális érzékenységnek a magyar szellemi életben tapasztalható mozzanatait, az ezekre vonatkozó dokumentációt. A tárgyalt gazdag és szerteágazó anyag, melynek értelmezését egyébként viták is kísérték annak idején, azt mindenképpen igazolja, hogy a reformkorban a centralistáktól, a liberálisoktól kezdve a radikálisokig, a hasznosságelvű gazdasági tanoktól a szociális utópiáig a progresszív gondolkodás számos árnyalata megjelent hazánkban, s ezek nem csupán az ismerkedést szolgálták, hanem beépültek a különböző reformgondolatok, a forradalmi indulatú társadalomkritika eszmerendszerébe. Tehát tömören: a magyar tudományos gondolkodás, sőt az irodalom e problematikát magáévá tette, s nagyon is komolyan feldolgozta.

Úgy vélem, hogy mint Pándi minden művében, az itt kifejtett gondolatmenet valamiképpen összefüggött annak igazolásával, hogy nemcsak az utópisztikus szocialista eszmék s általában a baloldali, társadalomcentrikus világlátás, hanem a tényleges, az úgynevezett létező szocializmus is szerves, a magyar viszonyokban gyökerező, internacionális meghatározottsággal ugyan rendelkező, de végső fokon belső viszonyainkból kifejlődő organikus társadalmi alakulat. Így tehát a történelmi előzmények nem pusztán valamiféle előképként foghatók fel, melyekre lelkesítő példaként hivatkozni lehet, hanem gondolatilag is érvényes, valóságos, hatékony eszmék, amelyek a magyar fejlődés sajátosságai kö-

vetkeztében nem vagy csak korlátozottan juthattak kifejezésre, igazi megvalósulásuk a jelenkor társadalmában válik lehetségessé. Ebben az értelemben kereste az igazi, a mai, de egyben történelmi küldetésének kereteiben is valószínűleg megmutatkozó, igazi Petőfit, s ez a meggyőződés indokolja a korai forradalmiság természetének tőle nyújtott elemzését, történeti folyamatosságának tételezését.

Hogy ez a gondolat milyen mértékben foglalkoztatta, az kivüláglik egy másik kerülből, melyet tisztázása érdekében tett, a tőle „elsüllyedt irodalom” néven emlegetett szocialista költészet, lényegében a két világháború közötti féllegális-illegális szocialista irodalom értékeinek felmutatása érdekében. Ezt afféle hiányzó láncszemnek tekintette, felderítését pedig irodalomszemléletének lekerekítése szempontjából érezhette fontosnak, s voltaképpen így vált teljessé a progresszív irodalom fejlődésének történetileg megalapozott fejlődésmenete, mely számára mindenfajta értékiélet kiindulópontja volt.

Szükségtelen emlékezetünkbe idézni ama négy évtized társadalmi megrázkódtatásait, melyekben sokunknak része volt, s azokat a tanokat, melyek éppenséggel nem voltak zavartalanul összeegyeztethetők koncepciójának egyes lényegi elemeivel. Ám az ő meggyőződése arra a voltaképpen egyszerű formulára vezethető vissza, miszerint a szocializmus lényegi tulajdonságai, történeti küldetésének alapelemei minden vonatkozásban, a társadalmi-politikai és a szellemi szférát egyként beleértve, alkalmasak egy minőségileg magasabb szintű társadalom létrehozására. Maga arra törekedett, hogy a tőle is ismert, megszenvedett konfliktusokon, csatározásokon felülemelkedve tehetségét ennek szolgálatába állítsa. A történelem azonban nemcsak valami nagyívű folyamat, gyakorlati ütközések terepe is, így az a szervező-kulturpolitikai tevékenysége, kritikái, publicisztikai munkássága, mely egyébként tudományos munkásságából táplálkozott és szemléletileg azzal minden lényeges kérdésben összefüggött, elvi és személyi ütközésekbe is torkollott, melyben jól-

lehet sebeket osztott, de utóbb, az idők elnehezültén mindinkább kapott. Személyiségén ez utóbbiak mély nyomokat hagytak.

Pedig az olyannyira szeretett reformkor mint többek, úgy az ő számára is aranykornak tetszett, olyan szellemi és etikai értékek tárának, melyből a jelen és a jövő bőven méríthet. Egyik kedvenc fogalma az emelkedő nemzet képze volt, az erők, a jogok kibontakozásának, a távlatos, az anyagi és a szellemi gyarapodásra irányuló munka gondolati tartománya. Volt-e ebben a meggyőződésében valami makacs hit, s a valóságos gondokkal, bajokkal, bűnökkel összevetve valamiféle utópia? Bizonytal volt, de csak annyi, amennyit bármely típusú történelmi optimizmus magának igényelhet. Politikai realizmusa győzte meg arról, hogy tengernyi munkára, végtelen türelemre, akarat-koncentrációra van szükség az eszmény valóra váltásához. E meggyőződésnek és tapasztalatnak megfelelően alakította ki a maga axiológiáját, értéktanát, melyet irodalomra vonatkozó nézeteiben is érvényesített. Ennek viszont kétségkívül határozottan megrajzolt körvonalai és határai voltak.

Közösségi értékek köré szerveződtek. Az individualitás, persze a megfelelő művészi áttételen keresztül, mint önmagát társadalmi értelemben megvalósító, igazoló vagy éppen séggel mint ebben a vonatkozásban elbukó lény jelenik meg: teljességgel nyilvánvaló, hogy a megféleltetéseknek ezzel összhangzó etikai koncepciójával együtt olyasfajta realizmus-felfogásban összegeződött szemlélete, mely Lukács György tanításainak lényegéhez áll a legközelebb. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy az olyan típusú megközelítéseket, melyek ettől radikálisan eltértek, idegenkedve fogadta. A strukturalizmusban, szemiotikában s egyéb elemző módszerekben inkább eltérítő elméleteket látott, s annak fenntartásából kiindulva, miszerint ezek elvben integrálhatók egy történeti látásmódban, veszélyeiket érezte át inkább, hazai, hullámokban történő jelentkezésük aggasztotta. Ugyanígy, noha elfogadta létjogosultságukat, perifériális jelentőségűnek tar-

totta az örök emberi kategóriájába foglalható, de lényegében a szubjektív szférához sorolt léthelyzeteket, az ezt megjelelt művészetet nem tartotta meghatározó jelentőségűnek.

Az itt jelzett kérdések, eltérő hangsúlyokkal, örök, s valószínűleg eldönthetetlen vita tárgyai. Az viszont bizonyos, hogy Pándi Pál irodalomfelfogása logikus, jellegzetes egészet alkotott, mely lényegében két nagy pályaszakaszban alakult ki. Az ötvenes években a Petőfi-monográfia munkálatai kapcsán, a hatvanas években pedig, amely kiváltképpen termékeny pályaszakasznak minősíthető, kiérlelt, bizonyítékokkal alátámasztott munkásság princípiumainak összefüggő rendszerévé kristályosodott. S noha ritkán, s akkor is közírói formákban foglalkozott kifejezetten elméleti kérdésekkel, minden írásából és megnyilatkozásából határozott, gondosan lekerekített állásfoglalás világott ki. Ezekben az elvi igényesség éppúgy jelen volt, mint a szélsőséges kijelentésektől való mindenkori idegenkedés.

Irodalmon kívüli tényezők következtében is, a nézetek és vélemények fokozódó pluralizálódása idején a kultúr- és a tudománypolitika centralizált pozícióinak változása időszakában Pándi Pál tevékenységi köre némiképp leszűkült, helyzete, következetes magatartásának következményeképpen megnehezült. Elképzelései helyességének több oldalról, noha inkább csak rejtetten bekövetkező kétségbe vonása, s a mindezekhez társuló szubjektivitás, indulat fájdalommal és nehezen leplezhető csalódással töltötte el. Reformkori eszményei is segítették abban, hogy céljait ne adja fel, számára a politikai, a kulturális közélet, a modern irodalommal való kapcsolat továbbra is parancsoló szükségesség maradt, e területen mindvégig továbbra is dolgozott.

Irodalomtörténésként, ebben a minőségében, pályakezdése óta a határozott vonalvezetés, szilárd értéktudat jellemezte, ami a kutatás, a filológiai aprómunka iránti vonzalmával társult. Itt aztán sohasem engedte át magát úgynevezett kedvenc gondolatoknak, minden tényezőt sokszorosan mérlegelt. A távlat és a részletek gondos, lehetőleg hiányta-

lan összevetésére vállalkozott. A hetvenes és a nyolcvanas évek fordulója táján fordult Katona József, szorosabban a Bánk bán körüli kérdések felderítése felé. Eleinte nem is volt teljesen világos a szándéka, többen úgy véltük, hogy ebben ama „klasszikus” témára lelt, amely tradicionálisan vonzotta a neves irodalomtörténészeket, s kimondatlanul is a Bánk bán valamilyen másfajta megközelítése a jelesebbek szakmai tisztelgésének gesztusa volt. Ama vitatott ötödik felvonás becsületének helyreállítása, melynek tartama alatt, úgyszintén klasszikus megfogalmazás szerint, a publikum egy része felöltőjéért és kalapjáért a ruhatárba siet, mindenképpen mélyenszántó és bravúros elemzés révén sikerült Pándi Pálnak. Minden kétséget persze aligha oszlatott el, de ilyesmi vitakérdés esetén a mi szakmánkban még senkinek a gyakorlatában nem fordult elő.

Amikor már úgy véltük, hogy Pándi e maga elé állított feladatot megoldottnak tekinti, valójában nem hagyott fel ez irányú kutatásaival, sőt éppenséggel a Bánk bán drámai környezetét vette szemügyre. Aprólékos filológiai műgondtal, akribiával tette vizsgálat tárgyává a tízes évek népszerűnek és ismertnek aligha mondható drámatermését, minden lehetséges módon keresve azt a problematikát, amely a reformkorban fog majd érett formában felbukkanni. A leghalványabb nyomoknak is van jelentősége vizsgálataiban, s amennyiben ezek nem árulkodnak magukról nyilvánvaló módon, közvetett bizonyítékokhoz nyúl, újra és újra ellenőrizve, latolgatva ezeket. Mondhatni, hogy kutató-filológusként valósággal lubickol a témában, s komplex elemzései arra vallanak, hogy magáévá tette a legkifinomultabb módszereket, noha ezeknek nem ad nevet valamely latinos végződéssel ellátva. Ezzel talán akaratlanul is példát adott arra, hogy miként képzei el a korszerű szövegelemzés metodikáját.

Nem tudhatta természetesen, hogy ezek a munkálatok az ő „őszikéi”. Ám abban, ahogy közéleti kötelességei teljesítése mellett e témába mintegy visszavonult, bizonyára van

egyfajta szellemi menedékkeresés a megtapasztalt csalódások ellenében. Az igazi és legfőbb ok azonban munkásságának, főbb eszméinek a kezdetek, a részletek felől való igazolása és ilyen értelmű lekerekítése. Beleilleszkednek ezek a kutatások a reformkori mentalitás keletkezéstörténetének tőle rajzolt folyamatába, és igazolni törekednek azt az aprólékos vizsgálódások szférájában is. Így tehát, mondhatjuk, Pándi Pál irodalomtörténeti munkássága, noha idő előtt szakadt meg, korántsem töredékes, hanem teljes értékű, immáron lezárt életmű.

Tudjuk, hogy a halál, s még inkább a korai, a váratlan, szemlélődésünk révén valamiféle metaforikus jelentéssel bővül. Mintha nemcsak a személy távozna körünkől, hanem ezzel együtt egy korszak is lezárulna, melyet képviselt és amelyet tevékenységével gazdagított, amelyben vitái lezajlottak, s személyisége rokonszenvet keltett vagy ellenkezést váltott ki. Tevékenységének jelentőségét, gondolatainak súlyát az is bizonyítja, hogy lehetett ugyan különböző módon közeledni ezekhez, de közömbösen elmenni mellettük aligha. Neve, munkája, műve része egy hosszú korszak művelődésének, szellemi életének. Irodalomtörténeti munkái tartósan hivatkozási alapként fognak szolgálni, gondolatainak oly pontosan kifejtett rendszere jellemezni fog olyan időket, melyeket történeti korszakként fogunk emlegetni: megismeréséhez és megértéséhez Pándi Pál írásai bizonyosan nélkülözhetetlenek. A szüntelen szellemi jelenlét életformája volt. Most, nehezőlő időkben oly jó lenne megkérdezni tőle: hogyan tovább?

WÉBER ANTAL

OLTVÁNYI AMBRUS EMLÉKE

Megilletődve értesültem arról, hogy idén rám esett az Oltványi Ambrus Alapítvány kuratóriumának választása. Egyrészt mert nagyon is tudatában vagyok eddigi munkám

kezdetlegességének, s igazi feladataim küszöbén ez a megtisztelő jutalom legfőbb előlegezett bizalom jele lehet. Másrészt, s legalább ennyire, e díj alapítójának személye miatt, akit ismerhettem, aki engem is, mint oly sokunkat, első írásaim megjelenésétől kitüntetett figyelmével, s akinek emléke *azóta*, riasztóan korai halála óta fogva tart. Mindig szerettem volna elmondani, mit tett értem, s tesz mindmáig; hadd használjam fel tehát e néhány percet arra, hogy húga, egykori kollégái és barátai körében, az ő szeretett XIX. századának kedvelt műfaját választva: rövid emlékbeszédben idézzem föl, ki volt, s számunkra ki marad Oltványi Ambrus.

Egy jelképe ssé mélyülő epizóddal szeretném kezdeni. 1981-ben megjelent egy hatalmas gyűjtemény Erdélyi János filozófiai és esztétikai írásaiból, *A magyar irodalomtörténetírás forrásai* sorozatban, a szakmánkban naponta használt *Fontes*...-ban, amelynek egy korábbi kötete, Bajza József és Toldy Ferenc levelezését tartalmazva, 1969-ben Oltványi Ambrus szakavatott gondozásában látott napvilágot. Erdélyi addig hozzáférhetetlen jegyzeteire kíváncsian, elvállaltam az új kötet recenzeálását, ám miközben végigcéduláztam, nemcsak a sárospataki filozófus gondolkodói függetlensége iránt nőtt tovább a tiszteletem, hanem a kiadványt előkészítő filológusi munka iránt is. Egyetlen példát erre: mindannyian tudjuk, mit jelent, ha egy 1115 lapnyi, nagyalakú, 98 íves kritikai kiadásban mindössze két azonosítatlan idézet vagy utalás akad! Ha nem olvastam volna a 903. lapon, hogy a kötetet sajtó alá rendező T. Erdélyi Ilona köszönetet mond Oltványi Ambrusnak, „aki értékes tanácsaival, kiegészítéseivel, valamint eligazító megjegyzéseivel sokat segített”, akkor is tisztában lettem volna a belső címlap hátoldalán meghúzódo *Lektorálta Oltványi Ambrus* jelentőségével. Mert védjegy volt már ez a három szó, a minőség garanciája; nemhiába akarták őt annyian megnyerni készülő könyveik hivatalos vagy nemhivatalos lektorául. Amikor tehát recenzióm vége felé leírtam, hogy a „kritikai kiadások sorában (...) filológiai tekintetben is előkelő helyet vívhat ki magának ez a

gondos munka”, méltányosnak tűnt hozzátenni, hogy ez „a kötet lektorának, Oltványi Ambrusnak is érdeme”. És ide illesztettem be, zárójelben, azt a mondatot, amelytől most az ő egyedi értékeinek mibenlétéhez próbálok eljutni. Így szólt: „Lassanként megszokjuk, hogy elengedhetetlen kelléke ő a színvonalas kritikai kiadásnak.”

A recenziót leadtam, teltek a nyomdai átfutás gyanútlan hónapjai, mígnem egyszer csak az *Élet és Irodalom* lapjairól bekeretezett írás meredt rám: Sükösd Mihály torokszorító búcsúcikkéből meg kellett tudnom, hogy akkor már egy hete, azaz 1983. szeptember 30. óta mindenfajta filológiai munka végérvényesen elvesztette ezt a hűséges támaszát. Amikor azután megkaptam a recenzió korrektúráját, az ItK 1983. évi 6. számából, de már 1984-ben, tudván, hogy ő nincs többé, s megérezvén a holtak zavarba ejtő kiszolgáltatottságát, szemet szűrt az elismerésnek szánt mondatban az a „kellék”. Kétségek közt, felhívtam Oltványi Ambrus egy barátját és tisztelőjét, egykori tanáromat, hogy nincs-e e szóban némi szándékolatlan lekezelés, s nem volna-e jobb valami másra, például „szürke eminenciásra” változtatni. Nem, hangzott a megnyugtató felelet, hiszen a szürke eminenciás lappangó becsvágya mindig az, hogy ha a háttérből is, de azért érezhetően ő irányítson, Ambruska pedig valóban nem vágyott többre, mint hogy kelléke legyen egy-egy jó ügynek, igénytelenül és szinte észrevétlenül ami saját személyét illeti, a rejtett vezérszerep akár leghalványabb ambíciója nélkül.

Nos, igen, ha hinni tudnánk még abban, hogy minden jellemnek van egy faculté maitresse-e, uralkodó jellemvonása, mely maga alá rendeli és elrendezi az összes többi, s ezért a személyiség megértéséhez kulcsként szolgálhat, akkor az övét a személyes ambíción való felülemelkedés képességében jelölném meg. Hiszen enélkül hogyan is telhetett volna idejéből arra, hogy mindent elolvasson, amit írtunk, meghallgasson, amit felolvastunk? Ha nem tekintette volna magától értetődőnek, rá jellemző jóhiszeműséggel, hogy kollégái is

ugyanígy képesek felülemelkedni a személyesen, akkor hogyan is mondhatta volna szemébe mindenkinek, sokszor kéretlenül és mindig megvesztegethetetlen szigorral, mi és miért tetszett, mi és miért nem tetszett neki a szóban forgó recenzióban, tanulmányban, könyvben? Ha személyes sorsa várható alakulásával szemben nem tudott volna távolságot tartani, megkockáztatta volna-e, hogy klikkeken kívül, intézmény védelmébe sem húzódva, a szellemi szabadfoglalkozásúak módjára él? Ha úgynevezett karriert akart volna befutni, kerülte volna-e, bármilyen kibúvóra hivatkozva, hogy látványosabb és nagyobb presztízsű feladatba kezdjen textológiai munkák helyett, amelyekkel a világ szemében csak bukni lehet, emelkedni nem? Végül, de talán mindezek fölött, hogyan viselhette volna el, személytelenség nélkül, a magányt?

Mert nem nehéz elképzelnünk, hiába viselte póztalanul és titkolta mesterien, milyen egyedül lehetett. Voltak persze rokonai és barátai, akik szerették s akiket szeretett; voltak kedves auktorai, bármikor leemelhetők, könyvtára polcain. De betegséggel eljegyzett sorsában akkor sem osztozhatunk volna, ha esetleg ő maga kéri, s nem válaszolja minden érdeklődő kérdésére, ráadásul meggyőző derűvel, hogy ő mindig jól van. Milyen erőre lehetett szüksége pedig, hogy ilyen egyenletes nyugalommal viselje, és tevékeny szellemi élete gazdagságával feledtesse a gyermekparalízis testi nyomorúságát! Ezt az erőt nem meríthette a túlvilág ígéretéből, hiszen barátjától tudjuk, nem hitt az *odaát* létezésében. A személyesen való evilági felülemelkedés azonban erőt adhatott neki az önfeledt egészségesek közül kirekesztő sors kényszerű magányához. Ahogy szakmánk klasszikusa, Horváth János írta egy fiataalkori levelében, 1913 tavaszán Szekfű Gyulának: „Paradoxon: az egyedüllét, a morális és filozófiai magány a legteljesebb személytelenség a világon. Egyedül csak az tud lenni, aki magával nem törődik.”

Oltványi Ambrus nem törődött magával; pontosabban: nem magával törődött. Ezért volt képes olyan tiszta, sallang-

mentes és nagyvonalú nyomot hagyni a világban, ezért adhatott mindig többet, mint amennyire maga igényt tartott, s ezért tud inspiráló emlékével még ma is kifogyhatatlanul adni, halála után, bizony, már négy esztendővel.

DÁVIDHÁZI PÉTER

IRODALOMTUDOMÁNYUNK LEHETŐSÉGEIRŐL

Mikor baj van a világban, a társadalmi, gazdasági életben, sokan szeretnének találni egy békés szigetet: a kultúráét, amelynek meghódításáért érdemes fáradozni. Talán éppen azért, mert egyre többen tévesztik szem elől a napi gondok tengerében.

Próbálják is építeni ezt a szigetet, figyelemreméltóan, sőt eredményesen. De van olyan terület, ahol nem látszik komoly előrelépés. Az irodalomtudományról szólok. Itt is vannak komoly eredmények, de nem lehet észre nem venni, hogy egészében erősen lemaradt más tudományok fejlődése mellett.

Végiggondolva az okokat, kezddhetjük Monteccuccolival: itt is három dolog hiányzik erősen: a pénz, a pénz és a pénz. Pénz hiányában elkésve — vagy sehogysem — jutnak el hozzánk más országok nálunk előbbre járó kutatásainak hírei, eredményei, az új szakkönyvek, folyóiratok. Ez a hiány egyre nagyobb lesz: a termelő (pl. műszaki) vagy gyógyító (orvostudományi) szakirodalom és gyakorlat is lemaradással küzd, mert kevés pénz jut a külföldi munkák és a mához tartozó új műszerek folyamatos beszerzésére. A szellemtudományok pedig, mivel anyagi javakat nem termelnek: a vulgáris szemlélet előtt nem is igazán fontosak, tehát még csak nem is léphetnek fel komoly igényekkel. Legnagyobb könyvtárainkban is hiányoznak a drága külföldi periodikák, óriási késéssel érkezik meg néhány szakkönyv — de igen sok meg sem érkezik: nem telik rá.

A gyarapítás pénzszűkével küzd – sőt lassan szakemberhiánnyal is: olyanokéval, akik a lépéstartáshoz elengedhetetlenül fontos szakirodalom kiválasztásáról gondoskodni tudnának.

A tájékozatlanság következménye a lemaradás, azé pedig a magyar provincializmus: a nemzetközi fejlődés, kutatás áramlataiból való kimaradás.

A továbbiakban szeretnék egy szűkebb területre rátérni, aminek a problémáit valamennyire át tudom tekinteni. Ez a terület a kéziratmegőrzés, feldolgozás és kutatás területe.

Az anyagiak hiánya ezen a téren már-már tragikus jövővel fenyeget. Ráday Mihálynak, a műemlékvédőnek könnyebb dolga van, mint egy kéziratároshoz: a kő és érc még mindig ellenállóbb, mint a málékony papíros, drága kéziratunk anyaga, amelyeknek sem korszerű megőrzésére, konzerválására, sem feldolgozására nincsen jelenleg sem megfelelő lehetőségünk, sem elegendő szakemberünk.

A könyvtáraink kéziratáraiban és levéltáraiban porosodó és porló, ma még olvasható, de egyre kevésbé kézbevehető kéziratanyag, sokszor már huszadik századi nagyjaink kezévonását őrző – tehát nem is olyan régi – papíros is veszélyben van: a szétporlás, szétmállás, eltöredezés, kifakulás veszélyében.

A szakemberek jól tudják: régi (középkori) becses értékeink őrzése, védelme sem igazán megoldott. De azok esetében legalább még uralkodik némileg a „becses, mert régi” felfogása. Hogy Babits vagy József Attila kézírata is „becses, mert egyetlen”, az valahogyan még sokkal kevésbé alaptörvény – élő nagyjaink kezévonásáról már alig merek külön említést tenni.

Pedig mégis szólnom kell, mert éppen ezen a ponton érkeztem el oda, ahol mindezek végiggondolására én is – mint előttem már eddig is sokan – ösztönzést kaptam.

Tehát visszatérek az irodalomtudományhoz (ami „nem termel”, „nem fizetődik ki”, „nem üzlet”), azon belül is a *kézirattudományhoz*, aminek egyelőre akad, aki még az el-

nevezését is vitatja. Pedig az utolsó óránál tartunk, ha még menteni akarjuk a menthető.

Az írott mű kézirata — lehetőleg munkafolyamatát tükröző kézirata — valamely mű minden egyéb megjelenési formájánál becsesebb. Egyedül ez őrzi hitelesen a szerző eredeti szándékát, mutatja, reprodukálja módszerét. Tanulmányozása számtalan nyitott kérdésre adhat feleletet, nemcsak egyetlen mű, nemcsak a szerző, hanem a keletkezés kora, társadalmi viszonyai szemszögéből nézve is.

De ugyanígy csak a kézirat tudomány fejlődése segítheti lendületesen elő klasszikus értékű régi vagy modern szövegeink tudományos értékű kiadását is.

A „modern” szövegek kéziratainak tanulmányozása az utóbbi évtizedekben óriás lépésekkel vitte előbbre a stagnáló irodalomtudományt és a kiadói munkát is. A pozitivisták szemléletéből táplálkozó, hagyományos kritikai kiadások megelégedtek a számbavétellel, nem jutottak el a „miért” kérdésének föltevéséig. De legújabban lappangó vagy korábban figyelemre nem méltatott kéziratok — töredékek, vázlatok, rögtönzések stb. — segítségével sikerült korszakalkotó — vagy korszakfordító! — új eredményeket elérni a filológiában: pl. bizonyos írók műveinek újabb, javított, az eredeti megfogalmazáshoz hű kiadásában. Hogy a legkiáltóbb példákat idézzem, Hölderlin vagy éppen Joyce munkásságának teljes felülbírálatára gondolok.

Kénytelen vagyok a „sznob” szót ezúttal pejoratív értelemben alkalmazni — megjegyezve, hogy igen fontosnak és értékesnek tartom, ha különösnek hangzik is, a jó értelemben vett sznobizmust. A sznobok éppen az említett két szerző esetében „ah!”-oztak és „oh!”-oztak a legjobban az elragadtatástól, mert szemükben csodálatos és nagyszerű az, amit senki sem ért, csak ők. Dehogy vallották volna be, hogy ők sem értik — és főleg, hogy egyáltalán nem élvezik az olvasottakat . . .

D. E. Sattler — folyamatosan készülő — új Hölderlin kritikai kiadása az eredeti szövegek faksimiléjének, vala-

mint az előző kritikai kiadások olvasatainak — egymástól igen eltérő olvasatainak! — közlésével hívta föl a figyelmet az *eredeti* kéziratok fontosságára, egyúttal lehetővé téve további kutatásokat, és a lehető legpontosabb ezutáni szövegközlést. Jól jegyezzük meg: elsőrendű célja a kéziratokból kibontakozó mű *folyamatának* és az így létrejött *igazi* szövegeknek a bemutatása volt, ami azután a szenzációs kritikai kiadást eredményezte.

Joyce Ulyssesének kalandos történetét sokan még ma sem hiszik el: „Hogyan? A szerző nem szólt bele a kiadás folyamán elkövetett tévedésekbe?” — Bármilyen megfoghatatlannak is látszik: nem. És nem ő volt az egyedüli, aki ezt a mulasztást elkövette.

De ma már köztudott, hogy az 1922-es „őskiadás”, amit, mivel minden angolszász kiadó vonakodott a művet kiadni, Párizsban szedtek és nyomtak ki, nemcsak szavakat, kifejezéseket torzított el, szedett hibásan, hanem itt-ott a lapszámokat is fölcserélte — bár nem szándékosan, mégis az olvasók kellő bámulatbaejtésére. Ami sikerült is. A ma is forgalomban lévő magyar fordítás — tudomásom szerint — még a hibás változaton alapszik, hiszen talán egy évtizede sincsen még, hogy kézirat tudósok gondos filológiai munkának vetették alá a regény előkerült és sorrendbe rakott iratcsomóit, és — kb. ötezer hibát javítottak ki benne. (Addig csak Szerb Antalnak volt kellő erkölcsi bátorsága, hogy az összefüggéstelenségek miatt „blöff”-nek merje nevezni Joyce „eljárását”).

Tévedés volna azt hinni, hogy kipécézett, kifejezetten groteszk példák ezek. Arany János *három* meglévő Buda halála kézírata — a szerző saját kezű tisztázat-kéziratai! — sem egyezik egymással — még kevésbé velük az utánuk következő kiadások, amelyekben Papp Illés megállapítása szerint 166 eltérés van.

Jelenleg alkotó szerzőinknek is bizonyára lenne hozzátennivalója a műveik kinyomtatott példányaiban lelhető sajtóhibákhoz — amennyiben csakugyan gondosan végig-

olvasták saját kész kötetüket. Állításomnak a nyomdai hibák előfordulásáról nincs is támadó éle, elfogadom: csak az nem követ el hibát, aki nem dolgozik. Hát persze, hogy követ el hibát a nyomda is. De előfordulhat, hogy ezek a hibák öröklődnek és sokasodnak a további kiadások folyamán.

Azt hiszem, korunk irodalomtudományán belül már csak ezért is az egyik legfontosabb új törekvés a kézirttudomány alapos kidolgozása, művelése, amelynek a megőrzésen túl sokkal több feladata is van: adott esetekben magában a megőrzött kéziratban és annak variánsaiban és előszövegeiben keresi és mutatja ki egy szöveg igazi forrásait, kialakulását, történetét. Magának az írás folyamatának történetét. Evvel foglalkozik a Franciaországból kiindult *genetikus kritika*, amely másféle utat jár be a kéziratok tanulmányozásában, mint az eddigi hagyományos kritikai kiadások feldolgozói tették. Művelői többre becsülik a töredékegységeket, mint a szót, a szókapcsolatot, a mondatot. Célkitűzéseik is szélesebb körűek. A vázlattól a végleges szövegig megtett úton nyomon követve egy-egy alakzatot, éber szemmel figyelik a funkcionális változásokat – amelyekről a közönség már mit sem tud, hiszen csak a végső változatot ismeri. Ezért sokszor – a mögötte rejtőző igazságot: nem.

Nálunk gazdagabb országokban, jól tudva, hogy az emberi szem nem képes mindent meglátni, műszereket és természettudósok (kémikusok, optikusok, matematikusok) szakértelmét, számítógépeit vonják be a régebbi vagy újabb kéziratok elolvasásának, hitelesítésének, feldolgozásának, közlésétételének a munkálataiba. Mi a szövegek *elemző* vizsgálatához szükséges technikai eszközökkel ma még nem rendelkezünk. De sajnos elméleti, textológiai szakirodalmunk is hiányos, nem tartunk eléggé lépést azokkal az új irányzatokkal sem, amelyek pedig friss, igen érdekes feladatok felé irányíthatnák a magyar irodalomtudomány kutatóit is. Az említett genetikus kritika sem tudott eddig igazi érdeklődést kelteni, holott már több éve annak, hogy bemutatkozott nálunk, nemzetközi konferenciáin a mi kutatóinkat is szíve-

sen látta, és találkoztam olyan íróval, aki egy alapvető tanulmányt olvasva róla, eltöprengett: hogy lehet, hogy ez eddig még senkinek nem jutott az eszébe?

Csakugyan elgondolkodtató, hogy miközben már nemcsak Európa-, hanem világszerte érdeklődéssel és örömmel fogadták a kézírattudománynak ezt az annyi újat hozó szakterületét, nálunk vajon miért nem sikerült még mindig áttörnie a megszokás, konzervativizmus kemény falait. Talán a közönyt. Pedig a kézírattudomány területén — itt sem — kell mindenhez feltétlenül pénz. Csak új szemlélet, hajlékonyság, figyelem, tanulni akarás. Tanulni sohasem szegény. Lemaradni viszont — kár.

MONOSTORY KLÁRA

DOKUMENTUM

ARANKA GYÖRGY 1798-AS LEVELEI GALÁNTHAI GRÓF FEKETE JÁNOSHOZ

Aranka György 1806-ban kiadott verskötetét¹ gróf néhai Fekete Jánosnak ajánlotta, aki 1803-ban bekövetkezett haláláig Aranka verseinek hű olvasója, alkalmanként inspirálója volt.

Aranka György 1794-ben Fekete Jánost is felkereste levelével (vagy körlevelével?), amelyben a tollforgató nyugalmazott generálist a megalakult Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság munkájáról tájékoztatta és kérte: munkatársként lépne a társaság tagjainak sorába. Fekete válaszol, elküldi a tagsági díjat is, de ekkor – talán Fekete külföldi utazásai miatt, talán a Martinovics-féle összeesküvés eseményeire való tekintettel – nem alakul ki szoros kapcsolat a társaság és Fekete között. 1798 azonban fordulópont: Fekete eleget téve korábbi kérésnek – ekkor elküldi a társaság tiszteletbeli elnökének, Bánffy György gubernátornak az *Orleáni szűz* című fordítását, amelyet Kolozsvárról Marosvásárhelyre továbbít a kormányzó. A társaság március 21-i gyűlésén jegyzőkönyvileg rögzítik az eseményt,² s ugyanazon a napon Aranka György személyesen köszöntö meg Feketének a küldött kéziratot. A május 17-i Aranka levél az újabb kéziratok beérkezését nyugtázza. Aranka ez időben a társaság tervezett második kötetének a szerkesztésével volt elfog-

¹ *Elme Játékjai*. Írta Aranka György. Nagy-Váradonn, 1806-dok Esztendőben. 122.

² Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*. Akadémiai Könyvkiadó, Bukarest, 1955. 265.

lalva,³ s reméli, hogy respektálva a Fekete által kért anonimitást — néhány részletet közreadhat a beküldött Fekete-kéziratokból. A kapcsolat egyre szorosabbá válik, rövidesen — május 24-én — Aranka újabb levelet ír a grófnak. Felbuzdulva a kapcsolatok kedvező alakulásán, lelkesen írja: „... szabadságot veszek magamnak Nagysádnak ezután gyakrabban írni...” — noha „a Társaságnak igen sűrű Gyűlései” és sok más teendő miatt „erőss a mindennapi szolgálat...” — olvashatjuk a július 3-án írt sorok között...

Sajnos, az Aranka — Fekete 1798-as levelezés hiányos. Ismeretlenek Fekete június 13-a után írt levelei, s Aranka leveleiből a továbbiakban mindössze hármat ismerünk: a szeptember 8-ait, a 11-it és egy keltezés nélküli, de még 1798-as levelet.⁴ Aranka nyári tervében Fekete János személyes felkeresése is szerepelt, de mint írta: „környül állásai a fináncznak” s gyenge egészsége ezt nem tette lehetővé. Azt csak sejtjük, hogy a társaság életében az év második felében bekövetkezett kedvezőtlen változások — amelyekről Aranka egyelőre mélyen hallgat — legalább ugyanúgy hozzájárulhattak a látogatás elhalasztásához.

Furcsa módon éppen azok a jegyzőkönyvek hiányoznak,⁵ amelyek felvilágosíthatnának a változások lezajlásáról. A számozás alapján az 1798. június 26-a utáni, 1799. június

³ A' *Nyelv Mívelő Társaság Munkái II. Darabjának Cikkelyei*. II. Darab. A tervezett, de soha meg nem jelent kötet tartalomjegyzékét lásd Jancsó i. m. 345—346. A tartalomjegyzék egy másik fennmaradt kéziratos példányában az előző szöveghez képest új tételként szerepel a következő:

A' *Székelyek Eredetéről egy 1533-ban sok régi Levelekből egybe szedett Kéz Írásnak Másza, fordításban. A' Csik Taploneczai Sándor Ház levelei közül, valamint:*

Prof. Schlözernek az Erdélyi Németek Történetéről írt Munkájára tett Jegyzések — is.

⁴ Galánthai gróf Fekete János 1798-as leveleit lásd It, 1985/4. sz. 935—951.

⁵ A jegyzőkönyvek számozása alapján három jegyzőkönyv, a 40—42-es számú tűnt el vagy lappang, l. Jancsó i. m. 287—288.

14-e közötti jegyzőkönyveknek nincs nyoma, ez utóbbi jegyzőkönyvben Aranka nem mint titkár – titoknak –, hanem csupán mint a társaság tagja szerepel. A változások tehát éppen Aranka György személyét érintették, s kapcsolatosak azzal, hogy Bánffy György helyi megbízottjaként – elnöki minőségben – Teleki Mihály⁶ gróftól reaktivizálta, aki az arisztokrata ellenőrzést – egyben a hivatal jelenlétét – volt hivatva hangsúlyozni.⁷ A királybíró Teleki Mihály rapszodikus, gőgös természete nem könnyítette meg a társaság eddigi vezetőinek helyzetét, mint ahogy az 1803-tól nyaranta a városba érkező kolozsvári színészekét sem. Az 1798. június 26-i jegyzőkönyv szerint külön deputáció indult Teleki Mihályhoz, aki kísérettel meg is jelent – pontosabban visszatért a már induláskor otthagyott társasághoz. Az „átszervezés” szeptember után történhetett: szeptember 11-én még bizakodva írja Aranka Feketének: „... mind a ketten használhatunk a Hazának, és elhagyott Nyelvünknek. Igyekezék Nagysád még egykét jó barátot s Szép Elmét szerezni: hogy nevedekdjék a Társaság...”

1798 vége felé a társaság kikerül Aranka György vezetése alól, de az 1799-ben sűrűn váltott Aranka–Fekete levelek bizonyítják: kettejük barátsággá mélyülő termékeny kapcsolatát ez a fordulat már nem befolyásolja.

A levelek két rokon lélek elgondolkoztató, olykor forrásértékű dokumentumai annak a századvégnek, amelyben alig-alig jut tér az előremutató gondolatoknak.

Fekete leveleinek túlnyomó többsége titkárának, Mátyási Józsefnek a másolatában maradt ránk, s következetlenségek ellenére ortográfiájában közelebb áll a mai helyesíráshoz, mint az Arankáé, amely sok egyéni furcsaságot őriz és provinciálisabb jellegű. Megőriztük az eredeti ortográfiát.

Valamennyi Aranka levél az Országos Széchényi Könyvtár kézírattárában, a levelestárban található.

⁶ Teleki Mihály, gr. (?–1826) Lajos és Bethlen Kata fia, Maros-zék fő királybírája.

Fekete levelei esetében (Irodalomtörténet, 1985/4. sz.) előfordult neveket (pl. Bánffy György, Pásztori Sándor) nem vettem fel a jegyzetekbe, mint ahogy mellőztem egyes közismert nevek (pl. Ányos Pál, Révai Miklós) felvételét is. A 6/a sz. levélben előforduló gr. Bethlen Jánosra vonatkozólag nem találtam bibliográfiai adatokat, ezért ez a név jegyzetelés nélkül maradt.

ENYEDY SÁNDOR

1. ARANKA GYÖRGY LEVELE FEKETE JÁNOSHOZ

Méltóságos Groff Generalis Ur!

Mikor a Magyar Nyelv Mivelő Társaság a Méltóságos Generalis Urat előbb a Rendes Titoknak Személyében, azután Rendes Munkáinak kiadott első Darabjaival meg tisztelte: tartozó tiszteletének adóját fizettele: Melyel a Méltóságos Groff Ur fényes születésének, Hazájához 's Nemzetéhez való Szeretetének, — és Elmebeli jeles Munkás tehetségeinek tartozott. Részt akart továbbá adni abban a méltó örömben, hogy az irgalmas Egek Nemes Hazánk és Nemzetünk boldogságátis arra a pontra juttattak, — ahonnan más Europai Nemzetek magak pallérozódások palyáját kezdték: hogy Anyai Nyelvünk kimiveléséhez 's ennek világá terjesztéséhez foghatott, és utat akart nyitni a Méltóságos Groff Urnak, hogy enneka Nemes Igyekezetnek mind ditsőségében, mind ha tetzik Nemes terhében, érzékeny szívéhez és elmebeli Ajándékaihoz képest részesülhessen.

Kimondhatatlan öröme szolgált azért a Társaságnak midőn még kezdetben a Méltóságos Groff Urnak kész pénzbeli segedelmét, és uri ajánlásait a Rendes Titoknoktól értette; most pedig Nagy Méltoságu Gubernátor, mint Rendes Elöl Ülő Urunk ő Excellentiája által a Méltóságos Groff Ur kellemetes Munkáját az Orléáni Szüz fordítását Versekben, mai Gyülésében bé mutattatni szemlélté — Melyekért

tartozó alázatos köszönetét jelenti: A Munkát mint a Méltóságos Groff Ur drága emlékezetének zálogát, nem csak megfogja tartani, hanem hogy az állandosan meg maradhasson azoknak kedvéért, kik olvasásában gyönyörűségeket találják újra tisztán leis fogja iratni. Várja továbbá a Társaság a Méltóságos Groff Urnak a Titoknoknak tett ajánlása szerint, a több jeles Munkáinakis közlését, és drága Könyves Poltzaiban legalább azoknak elküldését, melyek kétszer vagynak meg. És mivel a költségekre addig míg a Társaság az Ország gyűlései béálván bizonyos lábra állittathatik, csak a Haza Nemes gondolkodása fiai kegyességekből tarthattya fenn magát: az abbéli segedelemreis bátorodik az Méltóságos Groff Urat emlékeztetni. Ajánlván a Társaság a Méltóságos Groff Ur drága Életét az Mindenható Egek oltalmában, magát pedig és Nemes Igyekezetit továbbis tapasztalt Uri kegyességeibe.

MVásárhely Böjt Más Havának (márciusnak) 21^{dikén} 1798-ban.

2. ARANKA GYÖRGY LEVELE FEKETE JÁNOSHOZ

Méltóságos Groff Generalis Ur,
Szép Elméknek Szép Elme Baráttya!

Nagyságnak Sz.(ent) György Hava 12dikénn a' Társasághoz eresztett Uri Levele, és Méltóságos Grof If. Teleki Domokos Ur által mai Gyűlésiben a' Társaságnak bé mutatott jeles Gyűjteményes Munkái, mint a' Nagysád Kegyeségének czimeres zálogjai; az azok mellett ugyan az említett Grof által bé adott öt r[én] forintokkal együtt, nagy örömeire szolgálnak minden jelenlevő Tagjainak a' Társaságnak; és a' jelen nemlévők előtt, sőt utánnunk következők előtt is mind Elme béli ritka Ajándékainak, mind Hazafi munkás segítségének bizonságára 's dicséretére fognak szolgálni.

Nagysád kegyes engedelméből a' Társaság a' bé küldöttek közül némely czikkelyeknek hasznokat kívánna venni; és igen ohajtva várja, hogy hátra lévő több Jeles Munkáibannis Nagysádnak gyönyörködhessek; esedezvén hogy azoknak bé küldések aránt ígért kegyes ajánlását tellyesíteni méltoztassék. A' Társaság a' Nagysád Uri Nevét meg fogja kimélni.

Igen várja a' Társaság hogy Munkáinak Ildik Darabjávalis Igyekezetének és Munkájának jelét adhassa, és a Nemes Haza Hajlandóságát meg érdemelhesse. Nagysádhoz pedig mint olyan nagy Érdemü Pártfogo és Segítő Tagjához megbizonyithassa, hogy mind Méltóságos Uri Személyéhez, mind Érdemeihez és Ajándékaihoz, melly tökéletes Tisztelettel viseltetik.

Mvásárhely a' Társaság Gyűléséből Pünkösöd Havának (májusnak) 17dikénn 1798.

Aranka György, mint Rendes
Titoknok a Társaság nevébenn.

3. ARANKA GYÖRGY LEVELE FEKETE JÁNOSHOZ

Kegyes Méltóságos Groff Generalis Ur,
Méltóságos Jo Uram!

Ké(n)telen vagyok Nagysádat elsöbennis azért terhelni ezenn levelemmel, hogy sajnálva bánom, hogy a' Társaság minap Nagysádhoz eresztett tisztelő Levele, nem vitte volt még magával annak nevét a' ki azta' Társaság nevébenn azt Nagysádhoz eresztette; és a' ki Nagysádnak igen hiv alázatos Tisztelője. Mostani Levelénn a' Társaságnak megfogja Nagysád azta' nevet látni és esmérni: az akkori hibárol pedig méltoztassék megengedni.

Mind az Orléányi Szüzet, mind a' Természet Törvényit, mind pedig költeményes Munkáit nagysádnak nagy gyönyörűséggel; az utolsonak Elöl Járo Beszédit pedig haszonnalis

olvastam. Tanultam belőle, és valósággal úgy tapasztalom, hogy az az Him és Nyöstény Verseknek cserélése a' Versnek nagy kellemetességet ad. Én arra nem tettem soha figyelemetességet: azt Nagysádtól tanultam; Nagysádnak köszönöm. Nagy fogatkozásomatis esmérem abbann hogy az Ányos Pál Verseivel nem bírok; itt soholt megnem kaphatom; és én Ányos Pált a' leg kellemetesebb magyar Vers Szerzőnek kezdem esmérni.

Meg becsülhetetlen kintsel ajándékozta meg Nagysád a' Magyar Társaságot, az Orleányi Szüzzel 's maga Költeményes Munkáival. Bátorkodom Nagysádnak jelenteni, hogy azok a' Szép Munkák még egy kevéssel több kegyelmetességet várnak. Azt várják: hogy mindenik még egyszer, és kivált az Orleányi Szüz tisztán és jo olvashato betűkkel le irattassanak; mivel csak egyegy példában lévén a' Társaság Gyűjteményei közül, azokszámára kik az a' félélkbenn gyönyörködnek, kivált a' Szép Nem és Uri Asszonyok számára nem adattathatik által; hogy elne vesszenek. A' Szép könyvek csak hevernek. A' Társaság költsége mostarra nemérvén, mikor és ha Nagysádnak az a' kegyessége leszen a' Szépekhez hogy az ő kedvéért le irattásokat parancsolni fogja, mindjárt meg cselekesszük, és megköszönnyük Nagysád Gratiáját. Még egyet!

Nagysád a' Társaságnak irt Levelébenn 10 R[én]f[orin]t[ot]kat ajánl a' Társaságnak, és Gr. Teleki Domokos Ur, felét el költvén azokra a' könyvekre mellyeknek megvételeket 's meg küldéseket Nagysád maga számára réa bizta volt, csak öt forintot adotttbé. Nem voltaza' bátorsága, hogy Nagysádat iránta tudosítsa előre, azért a' Jegyző könyvbeis csak 5 f[orint] ment. Eztazért jelentem Nagysádnak hogy megne ütközzék rajta, mikor a' Társaság válaszlo Levelébenn csak 5 f[orin]t[ot] lát emlékezetet tétetni. Ajánlom magamat alázaatoson Nagysád tapasztalt kegyességeibe, és alázaatos Tisztelettel vagyok Nagysádnak

alázaatos Szolgája
Aranka György

MVásh. 24dik May'798.

PS. Bátorkodom ide zárni egy pár Husvétí verset. Még akkor nem tanulhattam volt Nagysádtól azt a' mesterségit a' kellemetes vers csinálásnak.

*Piross Tojás*⁷

4. ARANKA GYÖRGY LEVELE FEKETE JÁNOSHOZ

Kegyes Méltóságos Groff Generalis Ur!

Junius 13 dikán hozzám ereszteni méltoztatott Levelét Nagysádnak, a' mellé zárt N. Pásztori Sándor Ur érdemes Hamvai tiszteletekre írt versekkel együtt alázatosonn tisztelem. Nagy örömet okozott nékem Nagysádnak mind a' Nemes Társasághoz bizonyított Hajlandósága, mind hozzám valo kegyes leereszkedése. Annál fogva szabadságot veszek magamnak Nagysádnak ezután gyakrabban írni: de ha Nagysád megengedi sok titulázás és a' közönséges csuszkálás mászkálás nélkül. Nagysádnak ha a' Tisztelet és Barátság adóját fizetem: legalább nem a' hajával hanem a' belivel kívánom fizetni.

A' Gyűjteményei eleibe tett Tudos Értekeződéseit Nagysádnak még ujra elé akarom venni, és magam csekély vélekedéseimet is a' Vers Szerzésről közleni Nagysáddal; mikor a' dolgaim rendi megengedi mindjárt; most jelenthetem Nagysádnak, mint a' minapis irtam volt, hogy azaz Him és Nyöstény Sorok cserélése nékem igen meg tetszett. Az oltától fogva a' Vers Lelke nem mozdult fel többször bennem egyszerűn. Károly Fejér Várrol küldi fel Seelman Károly⁸ Barátom a' Májor Csizi⁹ verses Leveledzéseit Molnár Borbá-

⁷ A Piros tojás és más olyan Aranka-versek újraközlésétől eltekintettünk, amelyek a jelzett verskötetében már napvilágot láttak.

⁸ Seelmann Károly, gyulafehérvári városi tanácsos, számos drámafordítással segítette a kolozsvári magyar színházat. A színdarabfordítások nagy része nyomtatásban is megjelent.

⁹ Csizi István (1728?–1805) költő, őrnagy. Molnár Borbálával folytatott verses levelezése Pozsonyban 1797-ben jelent meg.

lával;¹⁰ szinte rosszul lévén, és egyebet nem dolgozhatván, midőn olvasgattam volna, megszerettem a' jámbor keresztényeknek egy vén Katonával 's egy szerencsétlen szegény Asszonynak gondolkozásokat; és versre fokadvánki kedvem, abban a' Nagysád szép modiját, ha a' Vers Lelkének kevesebb mértékévelis meg próbáltam; 's nékem mostis tetszett. A' Versek ezek voltak:

Major Csizihez közönséges versek

Molnár Borbárával kölcsönbe küldözött, Elme Léányai
ujjokkal kötözött
Jo Sziv 's Gondolatok bimboival tele Sorotokkal, tegnap
szerentse tisztele.
Hogy rajtok elfáradt elmém legelhettem, Eztaz örömet
Annak köszönhetem,
Kit őriz a' Nagyobb Gyula erőss Sácza 's Velünk egybe
kötött a' Barátság láncza
Ki Erdélyi Munkás Elméknek rendébenn, Mint Bachus Plán-
tája Adonis Kertében
Meg hajlott karjaim Áldásit mutattya És magát nektári
ízzel ajánlgattya.
Csizi, Molnár, Seelman im hozzám fáradnak! Ne csudáld ha
alatt tüzeim gyuladnak
Mert egyis közülök elégséges volna, Arra, hogy fekete fellege
oszolna
Annak az el bágyatt gyenge elmétskének, Melly Titeket
gondol Lelke egy részének.
Költsön Levelek egy Rosák mezeje, A' mellyet öntözget
kegyesség kutfeje,
Gondolat ébreszti szivetek mozgásit, Szép Elme gyulajtya
Tollatok vonásit
's ezeknek az Erkölt magossan felette, Mint Királyi Szék-
benn magát helyhezettette.

¹⁰ Molnár Borbála (1760—1825) költőnő, az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság tagja.

Üress az emberi érzékenységekről, Jéggé fagyottvolna
északi Szelektől:
Melly Sziv mozdulatlan ezekre maradna, 's Elmék lágy
hangjára Nyelve nem olvadna!

Az Ányos Pál Versei úgy tudom ki vagynak nyomtatva,
Prof. Révai Miklos Ur fogta ki adni, Méltok hogy Nagysád
megszerezze.

És így Nagysád parancsolatlyából igyekezem a' Nyáronn
a' Nagysád Szép Munkáit egyszép Iroval kétszer mindeniket
le iratni. A' mit vethetek hozzá 55-56 árkusra megyen;
papiross, irás, minden közel annyi Márjás, leg alább mintegy
30 Rft. (Rénforint) kell érettek.

A' Társaságnak elébb Nagysád maga személyébe 20 fl.
(forint) adottvult, ötöt egy Árva nevébenn. Mosta' minap
esmét jött 5 rfl. (rénforint). Azt tartom a' Nagysád neve már
a' 20 forintosok közé menvén, ha Nagysádnak tetszik ott
kell maradni, vagynak némellyek 30 forintosokis; a' Jo Nemes
emberek rendszerént 10 forintosok. Ezt bátorokodom Nagy-
sádnak tisztánn irni.

A' Piross tojás alkalmatosságával irt igen kellemetes
Verseit Nagysádnak örömmel tiszteltem. Ha azén fáradt
elmém egy keveset pihenhet, reménlem énis fogok Nagysád-
nak még a' nyáronn alkalmatlankodni. De a' mult napok-
bann az erőss mindennapi szolgálat, a' Társaságnak igen
sűrű Gyülései, és a' többi között annak a' bolond Göttingai
Professor Schlözernek Munkája¹¹ megczáfolásának gondja,
mintegy öszve srófolták a Lelket bennem, és ritkán lélegzel-
het abbol a' szabad lélekből, melly a' Vers szerzésre meg-
kivántatik. A'helyett ide zárom most Nagysádnak a' köze-
lébb ki adando II.dik Darabra a' Jun. 26diki Gyülésben bé
mutatott kész cikkelyek Laistromát; és magamat Gratiájába
ajánlván, alázatos Tisztelettel vagyok

Nagyságnak

alázatos Szolgája

M.Vásárhely 3 July 798.

Aranka György

¹¹ Schlözer, Ludwig August (1735—1809) göttingai egyetemi
tanár *Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* című művéről van szó.

5. ARANKA GYÖRGY LEVELE FEKETE JÁNOSHOZ

MVásárhely 14 Jul. 798.

Kegyes Méltóságos Groff Generalis Ur!

Méltóságos Gr. Desöffy Josef¹² Ur Lisbona Veszedelmének gyönyörű Fordítását bé küldvén a' Társaságnak Gr. Teleki Domokos Ur által; és a' mellett B. Pronay Sándor¹³ Ur által nékem különösönn parancsolván hogy kivált a' Magyar-ságra tenném Jegyzéseimet reája: mai postával irtam Gr. Dessöffy Urnak, és Levelemet Pestre utasítottam. Sokat fáradtam véle, 's nem akarnám hogy elvesssen. Azért elsőben azonn bátorkodtam Nagysádnak könyörögni: hogy ha Gr. Dessöffy Pesten nintsen; váltsa ki Nagysád a' Postáról, 's utasítsa oda azhol vagy; hogy vehesse. Másodszor ugy vévén észre, hogy azaz Ifiu Groff Nagysádnak nagy Imádoja: talám meg engedi, hogy azt a' mit arról az egész Gondolatrol a' Lisbona veszedelméről irtam Nagysád láthassa; nézze meg Nagysád, 's adja rola vélekedéseit, ez a' kérésem. Azt a' jo, Szép Elméjü Grofot pedig birja arra, hogy azén szabad jegyzéseimért megne haragudjék réám.

A' napokban Levelemmel tiszteltem Nagysádat, nem tudom vette-é vagy nem? Prof. Schédius Ur¹⁴ Levelét ma vettem, jelenti, hogy Nagysádnak megadta a' Társaság Munkája első Darabját. Látyja Nagysád! Harmadszori és Szép de kemény ki fejezésü kérésére a' Társaságnak 16 Holnap mulva tudjuk azzal az Urral megadatni csak Nagysádnakis; más jo Barátainak se adta meg a' Társaságnak, Főfő Uraknak is Asszonyoknak, s a' Társaság becsülete ártatlan szen-

¹² Dessewffy József (1771—1843) is felkereste fordításaival a társaságot.

¹³ Prónai Sándor (1760—1839) a történelemtudományokban jártas protestáns főúr, Arankával sűrű levelezésben állott.

¹⁴ Schédius Lajos (1768—1847) egyetemi tanár, Aranka pesti megbízottja.

ved. Erről másszor bővebbenn; mert most a' Gr. Dessöffy Levelével eltölt az időm. Csak egy verset ragasztok ide; a' leg elsőt, melyet a' Nagysád formájába öntöttem újra. A' tulso Levélre tészen. És magamat Nagysád kegyességébe ajánlván, igen alázatos Tisztelettel maradok

Nagysádnak

alázatos Szolgája
Aranka György

6.a. ARANKA GYÖRGY LEVELE FEKETE JÁNOSHOZ

Kegyes Méltóságos Groff Generalis Ur!

A' mult Honak 27dikénn hozzám eresztett Uri Levelét Nagysádnak, a' mellézáratokkal együtt, mái Postával alázatos Tisztelettel és örömmel vettem. A' pénz két Bánko Czédulába 50 rfl. (rénforint). A' Társaság nevében előre is köszönöm alázatosonn Nagysádnak. Ebből Nagysád a' mint írja, a' mit esztendőnként a' Társaságnak szánt u. m. 20 rft (rénforint) azt ki vévén in R/15. mivel a' minap M. Gr. Teleki Domokos Ur 5 r(én)forintot meg adott volt; marad meg 35 rft. Mind a' Gyűjtemények, mind az Orléani Szüz le irattatván egyszer-egyszer szépen és bé köttettetvén, ezért fizettem volt mind öszve 26 rf. (rénforint) 48 Xr. (krajcár) mellyetki vévén marad még nálam 8 rft (rénforint) 12 Xr (krajcár); melly más alkalmatosságra jo lesz.

A' Blumauer Fordítását¹⁵ igen örömmel olvastam, ezténis fordítottam volt; a' végibe vagy on a' réa tett Jegyzés is hasonloképpen versbe, Gr. Bethlen János Munkája. Ezt le iratom és énis udvarlok Nagysádnak véle. Addig pedig ide zárok valami hitván verseket. Az elejit Klammer Schmidtől

¹⁵ Blumauer, Alois (1755—1798) osztrák költő szabadkőműves versei, valamint *Abentheuer des frommen Heldel Aeneas, oder Virgils Aeneis travestiert* (1783—1786) című műve nagy hatással volt a magyar kortárs írókra is.

vettem; a' vége magamé. Mert a' mint nekem tetszett, a' gondolat csonka volt: azért bé végeztem.

Kolosvárnak nagy része el ége, hallotta Nagysád a' mi rossz ujságunkat; szegény Groff If. Teleki Domokosis beteges, fekete sárgaságban vagyon, a' derék Márkás legény. Most az öszönn ha nyavalyája engedné, szándékoznék ki menni. Közelebb bővebbenn fogok Nagysádnak írni; most pedig siettem Nagysádat bizonyossá tenni inkább a' Társaság részéről, hogy Uri Levele kár nélkül megjött, és megbizonyítani, hogy változhatatlan Tisztelettel vagyok Nagysádnak

alázatos Szolgája

MVásárhely. Sz. Mihály [szept] Havának 8dikánn 1798.

Aranka György

Fordíts!

6.b.

Ezt a' Levelet a' Postára vivék 's elejték 8dik; ugyan csak meg találák 's haza hozák, de már elment volt a' Posta. Azért most melléje zárom.

1. A' Blumauer fordítását; a' réá tett Jegyzéssel

2. Mi az Élet? 's ennek végibe; a' Nagysád szerentsétlensége hallatára, eszembe jött kis gondolatot.

Kedvesen veszem ha Nagysád Grof Dessöffitől azén Levelemet el kéri és meg nézi. Nagysádis igéri hogy el fogja kérni, *mert tudom hogy abból énis tanulhatok.* Ezek a' Nagysád szavai; mellyeket én magamnak iratni nem szeretek. Az én vélekedésem ez: Mi ma ha akarunk szerentséesebbek lévén mind a' régiek, p.o. eme Nagy Ur 's Nagy Elme Zrinyi Miklos; mert vagyon Barátunk; kinek világával magunkat világosítsuk, vagy igyekezetünket ébresszük: ennek az Egek nagy ajándékának vegyük hasznát; serkentsük, ébresszük egymást. Énnkem nem szükség hogy magam gyengeségit mondjam; mert munkáim, gondolataim ezt eléggé meg bizonyíttyák 's hirdetik. De reménlem hogy Nagysád engemet

világosítván 's nekem eszközt adván: énis tágosithatom a' Nagysád Ur gondolatainak mezejét; 's énis vezéremet nyerhetem Nagysádba; 's mind a' ketten használhatunk a' Hazának, és elhagyott Nyelvünknek. Igyekezzeék Nagysád még egyikét jo barátot 's Szép Elmét szerezni: hogy nevedekjék a' Társaság. Félek, hogy Gr. Dessöffi talán meg neheztelt rám; szeretném a' Nagysád Jegyzéseit látni.

Igen tetszetek nekem a' Nagysád eleven és elmés gondolatai, melyikben azt a' veszedelmet, melyben volt le irta. Eszembe juttatták, mikor énis fel dőlven a' szekérrel a' fejemet úgy meg ütöttem volt, hogy egy darabig ajulva hevertem a' földön, és első gondolatom mikor magamhoz kezdettem jöni, a' volt — *(olvashatatlan latin szöveg).

Az Ovidius szép és Oriosto¹⁶ magoss Lelkek adják Nagysádnak elkezdett munkájába magok szárnyokat; hogy a' Magyar Nyelv Egén -szerezhessen Nagysád ennek betsületet, az ő Szép Lelkeiknek pedig a' maga nevének ditsőséget! Ajánlom magamat újra Nagysád kegyességeibe — lévén alázatos Tisztelettel

Nagysádnak
MVásárh(ely) 11dik Sept. 798.

igen alázatos Szolgája
Aranka György

A' Nyáronn úgy gondoltam volt hogy hír nélkül meg lepem Nagysádat; 's drága személyét tisztelem; de környül állásai a' Fináncznak 's egészségem gyengélkedése most ettől az örömtől meg fosztottak.

7. ARANKA GYÖRGY LEVELE FEKETE JÁNOSHOZ

(k.n.1798.)

Méltóságos Groff Generális Ur;
Drága Jo Méltóságos Uram!

Végre, végre haza kapám kerengőjéből az Iromat, és a' Corectákat mind csinoson meg jobbítottam, a' régi Levele-

¹⁶ Ariosto, Ludovico (1474—1533) olasz költő, író, akinek a műveiből Fekete János is készített fordításokat.

ket ujra iratván, ki véttetvén, 's ujjakat tétetvén helyekbe. Már a' Munka Szépis jois; és Nagysádnak mégis vagyom nálam 4 [R] *én forintja*, mellyre nézve parantsolattyát várom.

A' Társaság Praesense egy derék Gyűlést tartá a' napokban; Tisztelő Levelét fogja Nagysád venni a' Társaságnak.

Nagysád időtöltésére ide zárom némely gyenge példáit, a vers mezején tett próbáimnak. A' többi régi; csak egy vagyon közöttök idei. A' Vers kellemetes Lelkének erei, már a' Vén embernek csak széllel vagynak tele; a' Szépség és jó iz nem folynak benne. Könyörgök Nagysádnak méltóztassék csak úgy venni őket mint azén Nagysádhhoz való Tiszteletemnek zálogjait. Mellyel álhatatosan kívánok maradni

Nagysádnak

igen alázatos Szolgája

Aranka György

A' Mátyási Ur¹⁷ jeles Érdemei, kinek kellemetes versei két darabban a' Társaságnak bé mutattattnak, méltó Tekintetbe fognak vétetni.

¹⁷ Mátyási József (1765—1849) költő, Fekete János személyi titkára. 1798-ban Vácon kiadta két kötetes verskötetét, a második kötetben Arankát is megénekelte. (Többek között így állít neki emléket: „Arankáról szól hát egyik História, / Ki Méltóságos Ur, mert itt Tábla fia. / Hivatala szerint jól mondják fiának, / De más tekintetben hívhatom Atyának, / S méltán meg-illetné egy ditsérő ének; / Mert ő szívével-is megfelel nevének...// Mint nem csak jó ember, s' jó Ítéld-Bíró, / Hanem jó Hazafi, jó Magyar Vers-Író...”)

SZEMLE

SÖTÉR ISTVÁN: VILÁGOS UTÁN

NEMZET ÉS HALADÁS: ARANYTÓL MADÁCHIG

Sötér István könyvének tárgya: hogyan viselkedik egy nép, egy nemzet bukott forradalom és vesztett háború után — és hogyan tükröződik ez a magatartás az irodalomban.

Ez a gyötrelmes, nemegyszer a magyarság létét veszélyeztető képlet kísértetiesen ismétlődik történelmünkben: Muhi, Mohács, Majtény után Világos. De ez utóbbi esetben egy nagy különbséggel: míg az előző válságokban az irodalom, a művelődés majd azt mondhatni, mellékes szerepet játszott (bár nem szabad elfelejtenünk a tatárjárás után az egyház szerepét, valamint Mohács, sőt a Rákóczi-felkelés után is, a Habsburg Birodalom Európához kapcsoló jelentőségét, Caraffák és Kollonichok ellenére); addig a reformkor, majd 1848, addig soha nem tapasztalt irodalmi, művelődési virágzásba szökött, részben táplálkozva a nemzet ébredő energiáiból, részben táplálva a politika, a közélet páratlan előretörését.

S ami a tárgy szempontjából még jelentősebb: Világos után, mikor a politikai élet béklyókba volt verve (ami politika működött, az Bécsben folyt, a „rólunk—nélkülünk” alapján) az írók — mintegy szellemi törvényhozók — vállalták nemcsak a bukott ügy keserű mérlegének felállítását, hanem az útmutatás, a feltáplázkodás s főleg a csüggedés helyett az önbizalom újraéledésének tövises ösvényét is kijelölték.

Ez a jelenség adja meg a tárgyalt korszak kiemelkedő jelentőségét. Mindazok, akiknek munkásságát Sötér elemzi, megélték a reformkort és forradalmat, valamint annak utójátékát; nemcsak tanúi, krónikásai, de tényleges résztvevői is voltak az eseményeknek; számukra Wesselenyi, Széchenyi, Kossuth kortársak, ismerősök voltak; munkásságuk jóval 48 előtt kezdődött és bármily törést, válságot jelentett is számukra Világos, utána fokozott nekifeszüléssel kezdték újra az írás — immár még nagyobb felelősséget jelentő — gyakorlatát. (Kétszer is megismétlődött az *anni mirabiles* jelensége: az 1813 és 1817 közötti négy éven belül született Erdélyi János, Eötvös József, Arany János, Tompa Mihály és Kemény Zsigmond; ugyancsak négy esztendőn belül, 1823 és 1827 közt születtek Petőfi, Gyulai Pál, Vajda János, Greguss Ágost, Salamon Ferenc, Madách és Jókai.)

Eme két *cohors* munkássága adja meg Sötér könyvének nyersanyagát; az általuk képviselt mozgalmak, fejlődésvonalak, gondolkodásbani és alkotásbeli alakulások — s ezeknek kihatása politikára, társadalomra — készítetik részletes és szigorú elemzésre.

A mű vezérfonalát az első mondat adja meg: „Nemzet és haladás eszméi népünk tudatában felbonthatatlan egységként jelentkeztek. . .” A reformkor ébresztette érdeklődés a „népi” iránt a 40-es években mintegy alapkövetelménnyé vált; 48–49, majd a Bach-korszak a nemzet fennmaradásának követelményét tolta előtérbe; s ezzel összefonódva bontakozott ki az Európához csatlakozás, a polgárosodás — mai szakkifejezéssel élve, a modernizálás — igénye. A korszak mélyreható dilemmája volt, hogy az elnyomás következtében a nemzetfenntartás mindent meghaladó ösztöne és a modernizálás összeütközésbe kerültek és 67 után olyan torz fejlődést eredményeztek, amelynek közel egy évszázadon át szenvedtük meg következményeit. És ez nem csupán a balvégzetű nemzetiségi politikára állt, hanem — mint Sötér több helyütt eredeti meglátással kimutatja — arra is vezetett, hogy nemcsak politika és közélet fordított hátat a társadalmi problémáknak, de az irodalom is.

Az 1849 és 1867 közötti időszakot ez a keserű történelmi irónia jellemzi. Az osztrák megtorlás súlyos volt, de aránylag rövid ideig tartott. (A Magyar Történelmi Kronológia szerint 114 kivégzésre került sor — mi ez a mi századunk mészárlásaihoz képest!) 1849 decemberében már részleges amnesztiára került sor. Az 50-es évek során a bécsi kormány a *modernizáló* lépések egész sorát tette meg: 1853-ban végleg eltörölte a jobbágyságot; megreformálta a közigazgatást, az adórendszert, bevezette a föld-katasztert, a tankötelezettséget (ha kezdetben német nyelven is), majd — a solferinói vereség után — a szabad vallásgyakorlatot; végül az 1866-os königgrätzi csatavesztés adta meg a végső lökést többéves tapogatódzás után a kiegyezéshez.

Mindennek háttereként ezt az időszakot erőteljes mezőgazdasági konjunktúra jellemezte; bár a vámunió az osztrák ipar túltengését tette lehetővé, fináncőke is áramlott az országba és az elsődleges ipar egyre gyarapodott. Mindazonáltal a tőkefelhalmozás a század utolsó negyedéig igen alacsony fokon maradt s az természetesen kihatott a „polgárosodás” tempójára is.

A tragikum abban rejlett, hogy osztrák részről mindeme lépések — kezdetben — a birodalmi központosítást szolgálták, idegen bürokráciát és németesítést jelentettek, s így magyar részről mindenestül ellenezni kellett még a hasznos és kívánatos újításokat is. De ez túlnyomóan passzív ellenállás volt, s a 67-es megoldást inkább a birodalom viszonylagos gyöngesége, mintsem a nemzet tevőleges és egységes akarata tette lehetővé: 48-asok és 67-esek ellentétei utóbb meddő közjogi csatározásokká züllöttek.

Ennek a mindkét oldali kettősségnek árnyéka vetődött az egész korszakra és Sötér elemzése nyomán világossá válik, hogy az akkori magyar irodalom is kettős arculatú: pesszimizmus és reménykedés, az új elvetése és elfogadása közti hányódás, megannyi költői zsákutca, az egykor oly hön kívánt változások fanyar tudomásulvétele jellemzik akkori legnagyobbjaink írói magatartását. Kezdetben legalábbis a derű és optimizmus úgyszólván teljesen hiányzik az írói alkotásokból.

A 20. század parancsuralmainak ismeretében szinte csodálkozunk kell, aránylag milyen enyhe volt az elnyomás, a cenzúra, irodalmi és kulturális téren. Mintha Bécs nem érzékelte volna a magyar költészet s irodalom politikai jelentőségét. Jókai már 1850-ben kiadhatta a *Csataképeket*; Petőfi nem lett orwelli „unperson”: 1854-ben Erdélyi is, Gyulai is hosszabb tanulmányt jelentethettek meg róla (igaz, inkább a népdalköltő Petőfiről, nem a forradalmárról). 1857-ben Gyulai újból megindíthatta a *Budapesti Szemlét*, e tekintélyes és hangadó folyóiratot. Tudjuk, hogy Tompa megsínylette a cenzúrát, de súlyosabb következmények nélkül. Így érthető, hogy politikai szintér híján az írástudóknak kellett átvenniök a szószóló szerepét. S legtöbbjük a nép, a nemzet jelszavával, az „ahogy lehet” stratégiájával igyekezett utat mutatni a kibontakozás felé.

Sötér könyvének szerkezete és felépítése mutatja, hogy lehetett némi gondja a módszertani megközelítés szempontjából. Több helyütt jelzi, hogy a tárgyalt írókról már írt különálló tanulmányokat (kissé bosszantó, hogy az efféle utalásokat a bibliográfiából kell kibogarászni — feltehetőleg a kiadó mulasztása, hogy egy „Sötér István művei” című sorozatban nem adja meg a szerző előző műveinek legalább címjegyzékét); így joggal tehetjük fel, hogy a mű irodalomtörténeti munkásságának bizonyos summázása, a régebbi tanulmányok némi átertékelésével, mások időközbeni írásainak mérlegelésével (nemegyszer kritikájával) kibővítve. Eznémiképpen valamelyes egyensúly-megbillenésre vezet: egyes írókról sokkal hosszabban és behatóbban ír, sok éles és eredeti meglátással; másokról tömörebben, mondhatni kissé konvencionális módon. Ezt mindenesetre jóváteszi a könyv „Mérleg” c. fejezetében, ahol biztos kézzel fogja össze az elébb néha kuszának érzett szálakat és higgadt, méltányos valóságérzéssel, mindennemű elfogultság nélkül vet fényt a Világos utáni korszak bonyolult eszmei szövevényére.

A felépítés kérdésében Sötér megkísérel kronológiai módszert alkalmazni; ezt azonban időnkint kénytelen megtörni a behatóbb összegezés érdekében, egyes szerzők esetében. Így Arany János — érthetően — újból meg újból szerepel a mű mindegyik fejezetében; míg viszont

Kemény Zsigmond életművét egy tömbben ábrázolja (és milyen finom érzékenységgel! Szemmel láthatólag Kemény lenyűgöző alakja volt rá a legmélyebb hatással.)

A kronológia tekintetében más nehézsége is merült fel a szerzőnek: míg Világos természetszerűen szilárd *terminus post quem*-et nyújtott, nem könnyű megítélni, vizsgálódásai hol végződnek. Nagyjából-egészből az 1849—1867 közti időszakra veti a súlypontot, de időnként előrenyúl a századvégig, mint amikor például Péterfyt idézi. Persze az egyéni élet-ív nem skatulyázható: Jókai és Gyulai túlélték a századfordulót. (Minden filológusnak meg kell küzdenie a gyötrő kísértéssel, hogy még egy forrást, még egy adalékot, még egy hivatkozást használjon fel; nagy önfegyelmet kíván egy *terminus ante quem* leszögezése.)

Sőtér könyvének első része elkerülhetetlenül az előzményekkel foglalkozik, elsősorban Erdélyi János fáradhatatlan munkásságával. Erdélyi volt az, aki a Kazinczy—Berzsenyi nemzedék klasszicizmusát mint szükségyszerűt, de meghaladandót bírálta; Vörösmarty romantikáját a maga idejében helyénvalónak ítélte; de ezen is túlmenően, a népiesség eszméjét hirdette meg (amit természetesen saját népköltési gyűjtőmunkája támasztott alá a gyakorlatban). Sőtér kiemeli Erdélyi hegelianus tanultságát és megközelítési módszerét; talán az első magyar író volt ő, aki a dialektika módszerét megpróbálta alkalmazni.

Erdélyi volt a népiesség elméletének kidolgozásával a nagy előfutár (egyben kortárs is, aki még megélte a kiegyezést). Amit ő vetett, azt Arany és Petőfi aratták — az ő számukra a népköltészet élő közeg volt, amit könnyűszerrel emeltek művészi magaslatra.

Petőfivel aránylag röviden foglalkozik Sőtér — érthetően, hiszen tárgya szempontjából Petőfi „előzmény” volt. Beállítása szerint Petőfi teremtette meg és képviselte a „plebejus-demokratikus népiességszményt” (a „plebejus” némileg vállonveregető jelzőjét tudtommal Révai József honosította meg — szemben a „kispolgári”-val, aminek van bizonyos pejoratív mellékíze. Mivel akkor Magyarországon proletariátus úgyszólván nem létezett még, a „plebejus” ennek mintegy „előfutára” volt; bár nem látom be, a „népi” mért ne fedné igazabban ezt a jelenséget. Kétlem, hogy Petőfi vagy Vajda „plebejusnak” vallották volna magukat — talán Táncsics igen), majd rövid élete utolsó korszakában ezen is túljutva, forradalmiságával a társadalmi haladás zászlóvivője lett. Sőtér ezt fenntartás nélkül mint politikai költészetünk csúcspontját tekinti — amiben igaza van a költészetet illetően, de politikában? . . . Petőfi nemcsak túljutott, de túl is szaladt az adott körülmények realitásán (tudjuk, milyen kényelmetlen volt a gyakorló politikusok számára); mint Szabó Ervin elemzése kimutatta: forradalmi tömeg aligha volt, legföllebb forradalmi elit — élcsapat követők nélkül. Petőfi forradalmi retorikája némiképpen a

valóság fölött lebeg — Sőtér is idézi Gyulait Petőfi könnyű befolyásolhatóságáról, kaméleon természetéről.

Természetesen Petőfit elfelejteni, letagadni nem lehetett; de az is érthető, hogy az 50-es években a vereség keserű ízével szájukban, forradalmisága ellen fordultak — Arany közvetetten a *Nagyidai cigányokban*, Gyulai elhallgatva politikai szerepét, Kemény szilaj bírálattal.

Arany persze előzmény is volt, kimagasló kortárs és a korszak (vonakodó) vezéralakja. Sőtér igyekszik Arany munkásságát és magatartását a költő lélektani habitusának vizsgálatával elemezni, szerepét beépítve a változások folyamatába. Arany kétségkívül bonyolult jelenség, roppant „privát” személy, akiben derűlátás és csüggedés hányódva váltakozott, akár külső események, akár személyes sikerek vagy sérülések következményeképp. Ha mindig is tudatában volt saját költői nagyságának, örökös kétségek gyötörték — mint talán minden nagy művészt — s ezek csak néha-néha oszlottak el egy-egy szerencsés pillanatban.

Az elveszett alkotmány (1845) a kétség és kiábrándulás keserű humorát hordozza; *Toldi* (1847) a napsugaras derűét. Sőtér szerint Toldi az igazi „népi” hős, jelképe a kornak, midőn nép és nemzet még egyet jelentett. A szolga Bence és Lajos király nem sokban különböztek (noha Toldi Miklós félig-meddig arisztokrata volt, de mindenképpen nemesember és ennek mindig is tudatában volt). *Toldi estéje* (1848) ismét a kétség és rezignáció terméke: a hősiesség csak sötétségbe, nevetségbe vezet.

Sőtér is rámutat az ismert tényre, hogy 49 után Arany súlyos lelki válságba került — ő, mindenkor a mérték embere, most úgy érezte, az egész nemzet bűnhődik a vezetők mértéktelensége miatt. Kevés keserűbb, önmarcangolóbb iróniával megírt mű van irodalmunkban, mint a *Nagyidai cigányok* (1851).

„Nyargal a cigányság odafel a dombon,
Veri az ellenség csaknem minden ponton,
Bátorság, vitézség neki mind hiába,
Veti reménységét a horgas-inába.”

Hosszú évek kellettek, a Bach-korszak nyomásának lassú, de fokozatos feloldása (és a békés nagykorúsi tanárság), hogy Arany ismét felszálló hangulatába juthasson. Mint Sőtér írja: „Arany... a Bach-korszakban egész költői működésének központi eszméjévé avatta a nemzetiséget, ... válságaiból is a nemzeti hivatás vállalásával emelkedett ki, ... A *Széchenyi-óda* (1860) nagy képei a nemzetet felélesztő, új életre támasztó polgárosodást ünneplik. . .”

„Életre pezsdült a kór sivatag;
Lassú folyót önérzelem dagasztja”...

De *Széchenyi emlékezetében* hiába keressük a „népit” a „nemzeti”-ben. Arany addigra már felszívta, magáévá tette a népiesség eszméit és gyakorlatát, s vállalta, hogy ő a „nemzet” költője (a népiességgel, úgy is mint saját közelmúltjával, prózai műveiben foglalkozik). Gyulai óhaja a „népnemzeti” irodalom megteremtésére így vált valóra — de a hangsúly nem a „népin”, hanem a „nemzetin” volt. És ez, Sőtér szerint, annak a jele, hogy a nemzet fennmaradásának és virágzásának problematikája félretolta, szőnyeg alá söpörte az egyre jobban jelentkező társadalmi kérdésekkel való foglalkozást is.

Az 1850-es évektől kezdve — Erdélyi mellett, részben rá építve, részben neki ellentmondva — Gyulai Pál a nagy törvényhozó. Több mint fél évszázadra ő jelölte ki a század nagyjainak helyét és érdemeit irodalmi köztudatunkban (főleg emlékbeszédeiben; hosszú élete során neki jutott a feladat, hogy kortársait elparentálja). Sőtér tömören és minden fontos mozzanatra kitérően ábrázolja Gyulai irodalomtörténeti fejlődését; nem hiszem, hogy az ő összefoglalása után még jelentőset lehet Gyulai szerepéről írni.

Mint megállapítja, „Gyulai az össznemzeti igényű, polgárosult (és egyben népies fogantatású) irodalom kialakulásának folyamatait kísérte nyomon”. Majd: „... nemzetiség és polgárosodás szintézisének... folyamatát rajzolja meg... A szintézist... ő is a Petőfi—Arany korszakban látja.” De rámutat arra is Sőtér, hogy Gyulait ugyancsak sújtotta a kettősség, az ellentétes szempontok egyeztetésének kudarca. Gyulai éles kritikával — és jó példával — követelte az európai szintű realista magyar regényt, úgy is, mint a polgárosodás egyik kívánatos teljesítményét (világosan látta, hogy a haladott nyugati országokban népi és európai, nemzeti és polgári maguktól érteződő párhuzamossággal alakultak ki); ugyanakkor elutasította Balzacot mint „erkölcstelen”. Kazinczyról írva, Gyulai azt írja: „... van-e erőnk az európai színvonalig emelni nyelvünket, irodalmunkat, hogy később társadalmunkat és államéletünket is odáig emeljük?” — „... az európai új eszmék feldolgozása életkérdésünk.”

Ezzel szemben Sőtér kénytelen megállapítani: „(Arany és Gyulai) ... a népiesség diadalmaskodásától kezdve feleslegesnek, sőt károsnak vélték a külföldi irodalom vívmányainak átvételét. Irodalomtörténeti fejlődésük tehát hozzájárult a nemzeti bezárkózás hajlamának erősödésének is.”

Shakespeare igen, de Stendhal már nem? ...

Külön elismeréssel kell kiemelnem Sőtér meglátását, mely szerint Gyulai pályájának titkos törése: ízig-vérig kis-realista regényének, az *Egy régi udvarház utolsó gazdájának* visszhangtalansága fordította

el a szépirodalomtól a kritika felé, olyan sebet ejtve rajta, ami talán sohasem hegedt be. „1857-ben az *Udvarházzal* modernebb, korszerűbb szinten vagyunk, mint pl. a 70-es évek regényeivel” — írja Sötér. És ott is telibe talál, mikor további iróniának véli, joggal, azt az irodalmi jelenséget, miszerint Gyulai maradiságba süppedt hőse — ahelyett, hogy a köztudat leszámolt volna vele — a későbbi dzsentrifigura előképe lett: Radnóthy Elek vaskalapos volt, a Noszty-fiú korrupt, az *Uri muri* alakjai végleg züllöttek.

Mindezt megtámogatja Vajda János prózai írásainak kiaknázása, melyek politikai tartalmuk mellett társadalmi kérdések iránti érzékenységet is mutatnak. Vajda — Sötér szerint az igazi hús-vér „plebejus” író — maga mögött hagyandónak ítéli a forradalmat, sőt merészeli azt hirdetni, hogy az Ausztriával való megegyezés a nemzet létkérdése, s mindezt annak érdekében, amit egyik röpiratának címe is jelez: *Polgárosodás*. Ő, úgy is mint „plebejus”, világosan látta a „nemesi nemzet” idejétmúlt lehetetlenségét szemben például Keménnyel, aki minden csalódása ellenében is megpróbált hinni a nemesi nemzet életképességében.

Vajda Jánost nehéz beskatulyázni vagy akár normális mértékkel mérni. Öntörvényű — és öngyötrő — ember volt, aki ha lázadozott, az emberiség, az egész világ ellen, leginkább saját belvilága ellen folytatott reménytelen küzdelmet. A legeklektikusabb költő, kiből hiányzott a tudatosság és az önitélet. Van egy maroknyi verse, melyek feledhetetlenül szépek, mondhatni mágikusak — de az aranylő búza szinte elvész a konkoly között.

Sötér helyesen mutat rá, hogy ő az első modern költőnk — talán Baudelaire-hez hasonlóan, de annak fölényes művészete nélkül. Sötér kiemeli érzékenységet az új technika és tudomány iránt — „kozmosz” költőnek nevezi. A kor nem értette meg, mint ahogy ő sem értette meg igazán a kort; publicisztikájában hol előrefutott, hol hátramaradt; szomorú példája volt az elidegenedésnek. Ha lehet hinni felesége visszaemlékezéseinek, élete végén autisztikus lényre Krafft-Ebing tollára méltó torzulásokba süllyedt. Sötér vonalvezetése szempontjából éppúgy kívülmaradt a fejlődésen, mint ahogy magánéletében is elszigetelődött a társas élettől.

Ahol az én véleményem leginkább eltér Sötérétől, az Eötvös József jelentőségének megítélése. (Sajnos, nem jutottam hozzá Sötér 1953-as Eötvös-monográfiájához, s így nincs módomban nyomon kísérni értékelésének alakulását.) Sötér bizonyos tartózkodással, mondhatnám vonakodva ismeri el Eötvös erőit és teljesítményét és, ahol lehet, hangsúlyozza magatartásának gyöngye vonásait vagy ellentmondásait.

Az én számomra Széchenyi után Eötvös József a múlt század legvonzóbb alakja. Hivatalvállaló nemesember, Európa-utazó, az embe-

riség szenvedéseit orvosolni kívánó filantróp, következetes politikus — de mindenekelőtt, ha Széchenyi a 19. században az első cselekvő magyar — Eötvös az első európai szintű gondolkodó magyar (nem akarván ezzel kisebbiteni Kölcsey úttörő érdemeit).

Széles körű műveltségét (Sötér idézi vele kapcsolatban Bacon és Rousseau, Bentham és Condorcet, majd — későbbi korszakában — legfőképpen John Stuart Mill termékenyítő hatását) a nyugati világ megismerése jelentős módon egészítette ki. Nem véletlen, hogy legmesszebbre látó államférfiaink megjárták a Nyugatot, minden pórusuk felszívta az ott tapasztaltak tanulságait (még ha csak tenyészlő-vásárlásra mentek is, mint Wesselényi és Széchenyi) s bátran levonták a keserves tanulságokat, mint Bölöni Farkas Sándor (akárcsak zseniális kortársa, a szintén Amerikát járt Tocqueville). Gyulai, Arany, Kemény nem jártak (Bécsen túl) külföldön s így óriási könyv-olvasottságuk, a nyugati irodalomban való elmélyedésük ellenére is mindvégig érződik rajtuk a „magyar glóbusz” szűkössége.

Annai tény — és ebben nem vitázom Sötérrel —, hogy Eötvös nem igazi vérbeli író: írástudó politikus ő, kinél az írás a politikát szolgálja. Nem igazi művésztermészet, nem gondja a stílus; típusokat ábrázol, nem jellemeket; de a nagy paradoxon, hogy mindezeket tudomásul véve, el kell ismernünk, ő alkotta meg az első európai mértékű realista regényeket magyar nyelven s ezeknek átütő hatását — *A falu jegyzője* 1845-ben, *Magyarország 1514-ben* 1847-ben — nem lehet tagadni, a műveket átható s ma talán visszatetsző szentimentális humanizmus ellenére sem.

Eötvös egyéni viselkedését lehet kritika, sőt szigorú kritika alá venni. Nehéz menteni azt, hogy 1848 őszén, rövid minisztersége után elhagyta az országot s csak 1853-ban tért vissza. Ha menteni nem is, magyarázni talán lehet, Eötvös jellemének ismeretében. Ő is a mérték embere volt (bár másképpen, politikusabban, mint Arany); optimista volt, de reális szemmel látta a forradalom és szabadságharc elkerülhetetlen bukását, talán éppen, mert sokaknál világosabban értékelte az össz-európai képletet. Ez színezte álláspontját a Habsburg-monarchiával kapcsolatban is: felismerte ennek összetartó fontosságát német és orosz terjeszkedés és nemzetiségi mozgolódások közepette — talán túl optimista volt abban reménykedvén, hogy a szűk látókörű abszolutizmust követni fogja egy liberális fellazulás. Mivel mindig, következetesen a haladás, az emberi szabadság szókimondó bajnoka volt, a magyar nép jövőjét is e világot átfogó fejlődés szemszögéből tekintette — őt kötötte legkevésbé a „magyar ugar”.

Ilyen irányú érzékenységét, jövőbe tekintő gondolkodását Sötér is kénytelen elismerni: „Eötvös már úgy véli 1850-ben, hogy Ausztria segítsége nélkül a magyar polgárosodás a fenyegető nemzetiségi és szociális problémák miatt eleve kudarcra van ítélve.”

Sőtér egyik kézenfekvő megállapítása (amit néha mintegy szemrehányásnak lehet venni) Eötvös idegensége a népiesség eszmekörétől. Annyi tény, hogy Eötvös távol állt bármiféle „plebejus demokráciától”, s meggyőződéses liberalizmusa, magyar viszonylatban, mindenképpen (ismét mai szóval) elitügy volt. De kevesen ábrázolták átérzőbben a nép sorsát, szenvedését, tiltakoztak hevesebb humanizmussal a visszaélések, a tekintetes vármegye ellen. (Voltaire és Zola kell, hogy az ember eszébe jusson.)

Azt is kifogás tárgyává teszi Sőtér, hogy Eötvös kevésbé érzékeny a nemzeteszme fontosságát illetően, mint kortársai. Nyilván, mint önkéntes emigráns — és optimista természet — nem érezte át a vereség kétségbeesését, a nemzet fennmaradásának eszméjébe való görcsös kapaszkodást olyan mértékben, mint az otthoniak. De amivel 48 és 51 között foglalkozott, az ő számára — és hiszem, a magyar politikai gondolkodás számára is — fontosabb volt: legnagyobb művének megírása. *A XIX. század uralkodó eszméinek hatása az álladalomra* 1851-ben jelent meg Bécsben. (Érdekes módon ez is jellemzi a kamarilla tompaságát: az abszolutizmus jövője szempontjából ez a mű majdnem annyi forradalmi veszélyt jelentett, mint a *Talpra magyar*.) Sőtér elemzése, érthető módon, főként ennek a nagyszabású műnek részletes megtárgyalásával foglalkozik. Megállapítja, hogy Eötvös „... egy részt kíván megmenteni a forradalmat előkészítő eszmékből... anynyit, amennyi még nem szülhet forradalmat.” Eötvös mindig is következetesen reformer volt, nem forradalmár. Az *Uralkodó eszmék* egy későbbi kötetében gondolkodása felöleli a nemzet fontosságát is: „Senki nem lehet kétségben a nemzetiség elve fontossága fölött... ahol a nemzetiség igényeinek valószínűsítésére intézett törekvés minden egyéb szükségét... háttérbe szorított.” — És Eötvös egyenlegét nemzeteszme és liberalizmus között ismét Sőtér kénytelen igazolni (Németh G. Bélát idézve) „... a nemzeti eszme megóvta ugyan a magyarságot az erkölcsi, világnézeti anarchiától, ... de távol is tartotta a nemzetet a világnézeti kérdésekkel való reális szembenézésről.” Az *Uralkodó Eszmék*re ezt igazán nem lehet rámondani.

Abban igaza van Sőtérnek, hogy Eötvös — kissé naiv optimizmusában — nem látta a nacionalizmus jóra-rosszra egyaránt vezető társadalomalakító fontosságát — „Eötvös meglehetősen doktrinér módon... a nemzeti eszme lassú, fokozatos letűnésében hisz...”, de mentségre legyen mondva, hogy két más nagy 19. századi gondolkodó, Marx és Engels, sem ismerték fel kellőképpen a nacionalizmus fontosságát és jövőendő szerepét.

(Az sem érdektelen, hogy ugyanezzel a 19. századra oly jellemző optimizmussal Eötvös az „álladalom”, azaz az állam fokozatos megszűnésében hisz — akárcsak egy későbbi cselekvő-gondolkodó, aki

az állam elsorvadását jósolta meg. Mint ma oly jól látjuk, mind Eötvös mind Lenin tévedtek.)

Eötvös e nagy művének egyik tanulsága: a nemzeteszme felbonthatatlan összefonódása a szabadságeszmével; a másik, az a meggyőződés, hogy a nemzet fennmaradásának, s az ezt támogató történelmi tudatnak egyik alapvető összetevője a magától értetődő Európához-tartozás (hangsúllyal a *latin ábécé* Európájához). Ezt az elvet Eötvös mindenki másnál tudatosabban képviselte.

Végül, de nem utolsósorban, Sötér kifogás tárgyává teszi Eötvös viszonylagos érzéketlenségét a társadalmi problémákkal kapcsolatban.

A nemzet és a haladás érdekében íródott az *Uralkodó Eszmék*, mellyel — többek között — a népet magába-süppedtségéből kirázandó, 1851 és 1853 között Eötvös megkísérelte újjáéleszteni a reformkor komoly politikai gondolkodását, előre mutatva, cselekvést követelve — ezzel is kiegészíteni Kemény és társai rezignált óvatosságát.

Sötér szerint „Eötvös a kapitalizmus (polgárosodás) előmozdítását tekinti legfőbb céljának. . .”, majd: „. . . a polgárosodás az ő felfogásában . . . a nép erőtartálékainak . . . közvetlen érdekeinek számon kívül hagyásával s a demokratikus igények kirekesztésével valósulhatna csak meg”. Ezt kétségbe kell vonnom, mert az a tiszta liberalizmus, amit Eötvös hirdetett — akárcsak John Stuart Mill — a minél teljesebb egyéni szabadság elve alapján mindezt magában kell foglalja (hogy ez a múlt század 50-es éveiben mennyire volt utópisztikus, az más kérdés).

Sötér legfőképpen azt veti Eötvös szemére, hogy „Eötvös egyensúlytervének legfontosabb tétele. . . az egyenlőség eszméjének háttérbe szorítása. . .” s ezt meg is ismétli: „. . . az egyenlőségeszme háttérbe szorítása a szabadságeszme javára . . . az *Uralkodó Eszmék* egyik legfőbb törekvése.”

Sötér ezeket elmarasztalólag mondja, de ezzel (akarva-akaratlanul) rátapint a francia forradalom óta eltelt 200 esztendő egyik leg-többet vitatott és leginkább félreértett doktrinális vitájára. A 18—19. századi viszonyok közt az egyenlőség követelése érthetően jogosult volt, de a jogosulatlan mindenkor, ha a szabadság korlátozására vezet. Csak lassan, keservesen és nemegyszer véres társadalmi harcok árán került felszínre az a felismerés, hogy a mai (sőt már a 19. századi) bonyolult társadalmakban az egyenlőségnek csak egy minimalista alkalmazása fogadható el: egyenlőség a törvény előtt és az egyéni lehetőségek egyenlősége, a közös alapról való indulás. Az adott körülmények közt az erőszakolt egyenlőség-elv csak lefelé-egyengetésre vezet, s kerékkötőjévé válik a haladásnak, nem kis részben, mivel az egyenlőség gyakorlati végrehajtása burjánzó bürokráciát teremt. Ez a felismerés (ha még nem is mindenütt elismerés) ma már kivétel nélkül *minden* társadalmi rendben tudatossá válik, és a táguló

szabadság primátusa, annyi habozás után, ellenállhatatlanul tör fel mint rendező elv.

Eötvös géniusza ezt 130 évvel előttünk ismerte fel s ezzel méltán sorakozik a nagy európai gondolkodók mellé. A mély és utat mutató politikai gondolkodás a magyar közéletben vele kezdődik, hogy majd Szekfű Gyulával és Bibó Istvánnal folytatódjék.

Eötvös pályája, a *peripeteia* szempontjából tekintve, azért is ki-elégítő, mert ő volt egyike a keveseknek, akik elveiket bizonyos mértékig meg is tudták valósítani. 1867 és 1871 között, midőn ismét kultuszminiszter volt, megvalósította a népoktatási törvényt és a zsidóság egyenjogúsítását. Eötvös posztumusz tragikumája (ha van ilyesmi): az ő nemes és fennkölt liberalizmusa méltatlan utódainak kezén a közjogi viták hamis „liberalizmusává” hanyatlott.

Sötér könyvének dereka két nagy témával foglalkozik: Arany epikus korszakával és Kemény Zsigmond életművével. Aki tud és olvas magyarul, nehezen vonhatja ki magát Arany János ígázatéből. Ő a legköltőbb költő, proteusi jelenség, kinek műveiben az egész magyar élet tükröződik. Azt lehetett volna hinni, hogy már *Toldival* a legmagasabbra szökött, de csodaképpen egyre nagyobb magaslatokra szárnyalt. Nincs még költőnk, akiben bölcsesség, humor, lélektani érzékenység és tudás ilyen magasztos ötvözetbe forrt volna össze. Sötér István sem tud könnyűszerrel visszahúzódní Arany varázslatából, hogy az irodalomtörténész tárgyilagosságával kísérelje meg összefogni az Arany-életmű jelentőségét; dicséretére legyen mondva, hogy minden során átsugárzik a költő iránti tisztelet és szeretet.

Arany saját munkásságának megkoronázását legnagyobb epikai művében, a *Buda halálában* látta. Sötér finom érzékkel elemzi ezt a költői *tour de force*-ot, Arany kitűnő pszichológiáját, jellemfestését, de rámutat arra is, hogy e hatalmas költemény az egyéni bűn és bűnhődés története, Etele válsága erkölcsi jellegű — a hun társadalom csak mint passzív kórus szerepel benne. Sötér szerint Arany „a népköltészet igazi szellemét” (Homérosz és Dante, Shakespeare és Goethe szellemét) kívánja megvalósítani, szuverén költőióriás létére magasabb fokon akarja elérni Erdélyi János célkitűzését, a fejlődést, amit a népi — nemzeti — világirodalmi lépcsők jeleznek. Gyulai ezt úgy üdvözölte, mint „népnemzeti” elvének megvalósulását: „ideál” és „reál” ötvözetét, az „eszményítés” tökélyét.

Sötér felveti a kérdést, mennyire volt ez a megítélés összhangban a kor valóságával, s válasza tagadó. Formailag: Arany és Gyulai úgy érezhették, hogy a *Buda halála* (valamint a *Toldi szerelme*) a 19. század uralkodó műfajának, a realista regénynek megfelelője, holott az eposz zsákutcát jelentett, az elmaradottság jele volt (mint, mondjuk Anyegin vagy a Kalevala), „csinált virág” mint éppen Gyulai mondta kíméletlen őszinteséggel. Tartalmilag (1863-ban vagyunk): a nemzet hősi múlt-

jának archaizáló felidézése nem pótolhatja a *mával*, a kor egyre égetőbb társadalmi, gazdasági és nemzetiségi kérdéseivel szemben való irodalmi állásfoglalást. „A nemzetinek kultusza . . . dac a korral”, írja találóan Sötér.

Sötér tárgyilagosságába gyöngédség vegyül akkor is, amikor Arany öregkori költészetét tárgyalja. Az *Őszikék* szerinte mintegy 1867 fanyar bírálatát jelentik — Arany nem értett egyet a polgárosodásnak avval a részben csökevényes, részben felszínes formájával, amit a körötte nyüzsgő Pest-Buda mutatott; öreges rezignációját csak néha festi át a realista felismerés, mint a *Hidavatás* lidérces látomásában. Arany érezte, de már nem markolta meg többé az életet, melyben egyre idegenebbül érezte magát.

Arany kiábrándultságához nyilvánvalóan hozzájárult a magyar irodalom idült kórja: a közönség hiány. Folyóiratának, a *Koszorúnak* sikertelensége joggal kedvetlenítette el, míg az olvasók Dumas és Sue sekélyes regényeit falták. Mint Sötér írja: „. . . az irodalom legjavának nincs igazi olvasóközönsége Petőfi és Ady közt. . . Jókai és Mikszáth kivételek, de ebben . . . nem mindig eredményeknek van része.” Érdekes lenne tudni, vajon például a *Buda halála* hány példányban fogyott el?

Nem lehet együttérzés nélkül szemlélni egy nagy költő pislákoló utolsó éveit. A kor elhagyta őt, miként a nevéhez fűződő eposz is a múlté lett. Élete végén nem maradt más, mint szerény méltósága.

Kemény Zsigmond komor és sokban sivár életpályájának és munkásságának tárgyalása a könyv legértékesebb része. Sötér elemzése mélyreható, részletes és — véleményem szerint — mindenben helytálló. Érdekes és jellemző példája ez annak az ismert jelenségnek, mikor egy szerző — mintegy tudatos világ-szemléletének ellenére — a tárgyalt alak vonzásába esik, nem tudja megtagadni szimpátiáját és beleérzését. Hiszen Kemény — mint politikus, író és publicista — minden inkább volt, mint a radikális haladás szóvivője. Széchenyi híveként ellene volt a forradalomnak, tagja a debreceni békepártnak; Világos után élesen bírálta, sőt elítélte Petőfit; Széchenyit azért kárhoztatta, hogy nem látta előre reformtörekvései kimenetelét; bár támogatta a nyugatias polgárosodást, azt továbbra is csak a nemesi liberalizmus korlátozott formájában tekintette kívánatosnak; ellene volt az ébredező szocialista mozgalmaknak; és szűk nemzeti szempontból ítélte meg a kisebbségi kérdést. De annyiban talán tragikusnak nevezhető sorsa, amennyiben sorra kellett látnia ideáljainak, elképzeléseinek fordítottját, életében csalódás csalódást követett. A kiegyezésben támogatta Deákot, de ahogy 67 sikerült, nem nagyon lehetett a szája szerint való. Magánélete is sok mindennek elmondható, csak derűsnek nem. Vulgáris szóhasználattal azt lehetne mondani: Kemény „reakciós” volt.

Sőtér kitér Kemény politikai írásaira is, de elsősorban szépirodalmi műveinek igen részletes és érzékeny elemzése kapcsán építi fel Kemény-arcképét. Jelzi Kemény tudományos érdeklődését, filozófiai olvasottságát, rámutat arra, hogy Michelet és Sainte Beuve mellett Macaulay hatott rá legerősebben. Foglalkozik Kemény korai társadalmi tárgyú regényeivel s kiemeli, hogy (például Jókaival ellentétben) Kemény a *ma* problémáit feszegeti: a nemesi—polgári ellentétet, az ábrándok — „Ködképek” — káros mivoltát. (Együttérzésem Sötéré: Keménynek ezek az írásai már 60 évvel ezelőtt is, mikor utoljára foglalkoztam velük, majdhogynem olvashatatlanok voltak.) Sőtér vizsgálatának törzsoke Kemény történetiszemléletének alakulását adja. Első ilyen tárgyú regényeiben (mint *Gyulai Pál*) Kemény a kikerülhetetlen végzetet ábrázolja: az egyén, minden jó szándékú erőfeszítése ellenére is csak játékszere a sorsnak, mit sem tehet a külső erők vak húzásai ellen. A történelem csapda, az egyén fenyegetettsége állandó — Kemény mintegy megsejti 1849 tragikumát.

Későbbi, nagyobb szabású történeti regényeiben (*A rajongók, Zord idő*) Kemény történetfilozófiája hajlékonyabbá válik: az egyénnek van szabad akarata, feltéve, hogy az óvatosság, az önmérséklet fegyelmet kényszeríti magára s ellenáll a főbűnnek, a szertelen és a valóságot megtagadó rajongásnak. Erdély szelleme tükröződik ebben, a keserves helytállás nem kevésbé elismerésre méltó hősiessége.

Sőtér kiemeli, hogy mindez Keménynél egyúttal szigorú erkölcsi állásfoglalást is jelent. Ha ki lehet kerülni a végzetet, ez azt is megköveteli, hogy az egyén vállalja a felelősséget, foglaljon állást az „egyrészt-másrészt” erkölcsi viszonylagossága ellen, éppúgy mint a szélsőséges veszélybe rohanás ellen. Kemény ideálja a „súlyegyen” és számára a tragikum, ha ezt a szenvedély vagy elhamarkodás megbontja. Sőtér helyesen mondja: „Keménynél a tragikum nem egyéb, mint politikai és erkölcsi elveinek esztétikai megfogalmazása”. És Világos után a nemzetnek erre a szilárd, szenvedélyektől mentes helytállásra volt szüksége, középutra a kalandosság és hitetlenség között.

Sőtér elmélyedésének jó példája az is, hogy felfedi és kiemeli Kemény vérbeli író voltát. Keménynek a nagy-realista regény lebegett a szeme előtt, de ugyanakkor — lehet, nem egészen tudatosan — szükségét érezte, hogy eleget tegyen a romantikus regénytípus cselekmény-követelményének (Sőtér szerint nemegyszer a jellemrajz kárára. — Vagyok olyan régimódi, hogy a regényben cselekményt követeljek, s hogy a jellemek alakulása a cselekmény során bontakozzék ki).

Ha például összehasonlítjuk Eötvös *Magyarország 1514-ben* regényét a *Zord idő*-vel, kétségtelen, hogy Kemény a jobb író. Könyvek sorsa, hogy az előbbinek átütő hatását az utóbbi nem ismételhette meg.

Összefoglalásában Sötér Gyulai Pál Kemény-émlékbeszédére hivatkozik, mely szerint Kemény tragikuma: az a nemesi liberalizmus, melynek ő meggyőződéses híve volt, akadályává vált a polgárosodásnak és ugyanez a liberalizmus ellentétbe került a nacionalizmus feltörő erőivel. A „súlygyen” lehetetlenné vált és az óvatoss helytállás nem volt többé elegendő. Kemény elborult elmével hunyt el s vele együtt egy nemes törekvés.

Jókai Mór szerepét és jelentőségét illetőleg véleményem ismét eltér Sötérétől. Fölteszem, nem kell védenem Jókai nagyságát . . . Sötér nem is támadja — hogy is tehetné —, de valahogy félvállról kezeli, s nem tud egyensúlyos ítéletre jutni. Talán nem tudja érzéklni Jókai varázsát (van egyfajta válogatós irodalmi botfűlűség — hogy magamról ítélek, számomra például Dickens vagy Flaubert mindig is kötelező olvasmányok voltak, igazán élvezni nem tudtam írásaikat).

Ha Sötér mércéjéhez állítjuk Jókai életművét, a „népiség — nemzetiség — polgárosodás” képlete szerint, nehéz kifogást találni. Jókai magától értetődő természetességgel szívta magába a „népi” iránti törekvés követelményeit (mellékalakjai ragyogó eleveenségének nincs párja); a „nemzeti” kíváncsisággal kapcsolatban maga Sötér írja: „Jókai olyan gazdagságban fedezi föl a valóság nemzeti és regényes elemeit, mint előtte senki” s a polgárosodást illetve pedig joggal mondja: „Jókai legmélyebb élménye az ország átalakulása volt — az a folyamat, mely a régi . . . Magyarország helyébe az újat, a polgárit léptette. Ez utóbbit Jókai igaz lelkesedéssel . . . óhajtotta.”

Ahol kifogást kell emelnem, azok Sötér ilyen megállapításai: „Jókai realizmusa csak járulék a romantikához . . .” vagy: „A jelen tehát nem igazi területe Jókainak, s a múlt sem az. Igazán otthon a közelmúltban érzi magát . . .” avagy: „Jókai kizárólag a cselekmény által jellemez . . .” s meglepően: „Egyetlen jelentős történelmi regényt írt: a *Rab Ráby* . . .”

Ami a romantikát illeti, Jókai alakjai — ha nem is kivétel nélkül — élő emberek, nem férc-alakok mint mondjuk Dumas hősei. A jelent ki ábrázolta erőteljesebben, mint *Az új földesúr* szerzője? A technológia csakúgy forrás volt számára (*Fekete gyémántok*), mint a jövőbe nézés, a „science fiction” (*A jövő század regénye*).

Ha Vajda János az első modern magyar költő, Jókai az első modern magyar regényíró. Ő a válasz Gyulai igényére — persze nem úgy, ahogy Gyulai óhajtotta. *Erdély aranykora* regényebb regény, mint a *Zord idő* — igaz, Jókai nem is akart filozófus lenni, egy egészséges gyakorlati életfilozófián túl. S míg Aranynak félig-meddig reménytelenül kellett küzdenie a közönség hiány ellen, Jókai élesen érzékelte a közönségigényt, olvasóknak írt, nem csupán író társaknak; népszerűsége megfelelt a korabeli követelményeknek. S ne felejtjük, hogy ő a kevesek egyike, kiknek művei fordításokban is megállták helyüket.

Azt helyesen állapítja meg Sötér, hogy Jókai számára az anekdota volt az egyik főforrás: „(számára) Egész Magyarország egy hatalmas anekdotagyűjtemény”. De hát hiszen Jókai — mint egy nemes szarka — mindenünnen bányászt a témákat: amerikai indiánok, spanyol conquistadorok, nyugat-indiai kalózok éppúgy tüzelték fantáziáját, mint az orosz történelem (*Szabadság a hó alatt*). Ugyancsak helyesen, finoman és érzékenyen mutat rá Sötér a Jókai lelki habitusában rejlő feminitásra, a női alakok értő és gyöngéd ábrázolására. Érdekes módon ugyanezt emeli ki Szabó Magda vonzó Jókai-tanulmányában (*A félistenek szomorúsága — Újhold Évkönyv, 1987/1.*). Ez a tanulmány egyúttal mintegy cáfolatát nyújtja Sötérnek, aki elfogadja a konvencionális véleményt, mely szerint a 70-es évek után Jókai egyre hanyatlott. Én egyetértek Szabó Magdával, mikor azt írja: „Nem hiszek Jókai hanyatlásában, nem is hittem soha. Ami írói erőnye volt, az holtáig megmaradt . . .”

Madáchról röviden, de annál nagyobb elismeréssel ír Sötér. *Az ember tragédiája* „költői mű, nem . . . bölcseleti értekezés”, írja, továbbá: „. . . túl is jutott a népies-nemzeti mondanivalón, az embe-riségi mondanivalóhoz . . .”, s helyesen állapítja meg, hogy a mű nem tanköltemény, hanem *dráma*, amely (1859–60-ban íródott) tükrözi a vereség utáni helytállás szükségét, a pesszimizmussal szemben (amit akkoron a külföldről jövő szélsőséges materialista determinizmus gondolatvilága is táplált), a szabad akarat hirdetését. S itt is találóan mutat rá Sötér az „ewig weibliche” princípiumára: Éva a dráma legfontosabb alakja, benne testesül meg a „természeti szféra” szilárdsága. És ez már csak azért is érdekes és izgalmas szempont, mert két teljesen ellenkező oldalról vet fényt a princípiumra: ahogyan Jókai és ahogyan Madách viszonylott a nőkhöz . . .

Az ember tragédiája minden tekintetben modern, korszerű és át-ütő értékű mű — filozófia, technika, társadalomtudomány egyaránt szerepet talál benne; európai mű, talán európaibb Jókainál is. Erdélyi kíváncsága, hogy a népin és nemzetin át eljusson a magyar irodalom az össz-emberihez, itt valóra vált.

Mérlegében Sötér felveti a kor középponti problémáját: ez a „. . . nemzetiség és polgárosodás konfliktusának átlépése. Hogy ez nem sikerült, még egy további századon át sem, annak Bibó István a legjobb tanúja. Kemény „súlygyene” nem tudott megvalósulni. A szerző szerint ez a konfliktus hozta magával az egyre erőteljesebben jelentkező társadalmi kérdések elodázását, valamint a társadalmi, sőt irodalmi látóhatár beszűkülését. „Gyulai a Bach-rendszer ’világ-polgársági’ programja ellen éppúgy tiltakozik, mint ’civilizátori’ programja ellen Madách.” Gyulai igénye, a magyarság egyéni jelle-gét európai színvonalon és magas művészettel kialakító irodalom, csak a Nyugat-nemzedékkel jutott kiteljesedésre.

Ha Sötér nem mondja is ki így, nehéz elkerülni a tanulságot: a művelődés lassú folyamat, a tanulási görbe több nemzedéken átnyúl; az emberi természet lassan alakul és alig változik; a forradalom lehet, hogy megváltoztatja az emberek magatartását, de természetét alig.

A Bach-korszak alatt még nagyobbára egy volt nép és nemzet; a parasztság, ha politikamentesen is, rosszul tűrte az idegen tisztviselőket, a német nyelv erőltetését, az olaszországi katonaságot („Inkább nézem az abonyi kettőt, mint Majlandban azt a harminckettőt . . .” mint a bús katonadal mondta); a nemesség, honoráciorok, kispolgárság szinte egyként szegült szembe mindennel, ami Bécs felől jött. De 67 után, mikorra a nemzet újból félig-meddig a maga ura lett, a nép abból kiszorult, s a felszínes liberalizmus — mely a jobbakat szabadabbá tette, de földet nem adott nekik — egyes problémák megoldását többek közt abban látta, hogy „kitántorgott Amerikába másfél millió emberünk”.

Sötér eredeti meglátásai közé tartozik az erkölcs szerepének hangsúlyozása. Gyulai, Kemény, Arany, mind hirdették az erkölcsi helytállás döntő szükségét, magánéletben, politikában, társadalmi életben. És hallgattak is rájuk — talán ez is oka, hogy 67 után, mikor erre a szigorú helytállásra már kevésbé volt szükség, az erkölcsi előírások fellazultak — a politikai életben kétségtelenül.

Rámutat Sötér legjobbjaink mély és átható műveltségére is, járatosságukra a világirodalomban, sőt azon túlmenően, természettudományban és bölcséletben. Kiemeli a determinizmus és szabad akarat közti vitát, mely Eötvöst is, Keményt is, Madáchot is erősen foglalkoztatta, a büchneri materializmus elutasítását; ez viszont — mint például Greguss Ágost és Salamon Ferenc munkásságában — túlzó idealizmusba torkollott, hátráltatva a realizmus irodalmi előretörését. Ugyanakkor nem hallgatja el, hogy míg politikusok és írók egyénenként mély filozófiai képzettséggel bírtak, a bölcséleti kultúra hiányzott az országban, gyakorló filozófus nem akadt; a közgondolkodás sekélyes pragmatizmus és irreális ábrándozás közt hanyódot . . . s ebből a gyermekbetegségből 1945-ig sem nőtt ki a magyar értelmiség. (Juhász Gyula könyve a 30-as évek ideológiai mozgolódásairól könyörtelenül mutatja be a félelmes irrealitás uralmát, a magyar helyzet és a világviszonyok teljes félreismerését.)

Egy érdekes jelenség (Sötér nem emeli ki külön) a magyar művelődés egész történetén végighaladó átnyúlás a német kultúrkörön. Már a középkori diákok számára is Párizs, Bologna volt a mágnes; a prédikátor fiak Leidenbe, néha Oxfordba igyekeztek; a bécsi testőrírók Voltaire-t és társait vallották vezérlő csillaguknak (nem Klopstockot); 19. századi nagyjaink is Franciaország, Anglia, Amerika felé irányozták lépeteiket, ha tehették. Nem hanyagolták el a nagy német költők, filozófusok és történetírók, természettudósok műveit, de inkább vol-

tak példaképeik Scott, Byron, Lamartine, főként Macaulay és John Stuart Mill. Hogy ez a tendencia mennyire volt ösztönös, mennyire tudatos, nehéz volna megmondani — de nyilván érezték, tudták, hogy a Nyugat gócai a Rajnán túl tüzelnek. (Megvan ennek a lengyel párhuzama is.) Ha Arany számára Goethe volt az egyik nagy példakép, Shakespeare annál inkább.

*

Sőtér könyvében nem tesz engedményt a népszerűségnek. Sőtér Istvánnak, mint szépírónak, van stílusa: eleven, hajlékony, de fegyelmezett. Itt mintha stílusbeli szőrcsuhát öltene magára, szinte poroszos puritánsággal ír. Mintegy feltételezi, hogy az olvasó ismeri Gyulai vagy Kemény legeldugottabb újságcikkeit is. Annyi tény, hogy minduntalan arra készíti az embert, hogy az eredeti források után nyúljon; idézetei folytonosan arra csábítanak, hogy könyvét félkézzel nyitva tartva, belemélyedjünk a tárgyalt szerzők műveibe (amit gyakran csak szakemberek rendelkezésére álló könyvtárak tesznek lehetővé). Forráskutatása szélességben és mélységben egyaránt átfogó.

Lehet, hogy a tudományosság érdekében vállalta ezt a stiláris szűrkéséget? Elvégre tudományos mű is lehet eleven, olvasmányos is érdekes — Sőtér könyvéből teljesen hiányzik a humor, az ironia, a váratlan, de tetszetős fordulat. Azt mindenesetre érdemül kell tudnunk, hogy nem használ áltudományos zsargont, egyszerűen, keményen, szárazon szól hozzánk.

Előző tanulmányainak summázása során érezni lehet, ahogy elemzése bokrosodik, izmosodik, átlép egy magasabb rendű újrafogalmazásba, ítéletei egyre biztosabbak — ő sem az „egyrészt — másrészt” embere. Elfogultságait nem mindig mondja ki, inkább csak érezteti; de nem fél a kritikától, mint például amikor rámutat Horváth János egysíkú szemléletére a magyar klasszicizmussal kapcsolatban; Lukács Györggyel is vitába száll, egyes sematikus megállapításait helyesbítve.

Sőtér műve lényegében eszmetörténet (hogy Szücs Jenő kedvelt kifejezésével éljek. — Egyébként is, szeretném, ha valaki megmagyarázná, mi a különbség az olyannyira kárhoztatott szellemtörténet és a ma divatos eszmetörténet között?). A háttér, a politikai és főként a gazdasági események — az „alépitmény” —, ha nem is hiányoznak teljesen, inkább csak utalások formájában találhatók — Sőtér ebben is feltételezi, hogy az olvasó tisztában van a tárgyalt korszak történetével.

A *Világos után* nélkülözhetetlen aranybányája lesz mindazoknak, akik a magyar művelődéstörténet e rövid, de oly sok tekintetben meghatározó korszakát valaha is tanulmányozni akarják. Ha nem értünk

is egyet mindenben a szerzővel, az a tény, hogy vitára késztet, egyik összetevője általános érdemének. Új világot vet elfeledett vagy elhanyagolt szerzőkre, művekre, a konvencionális vélemények újraértékelésére késztet, nem fél letépni kényelmes vagy öncsaló mítoszok hamis fátylát. Sőtér nyilván tisztában van művének fogyatékoságai-val (melyik szerző nincsen?) — én, mint nem-irodalomtörténész, sokat tanultam belőle; nemcsak Sőtérrel, de önmagammal is vitára kényszerültem, s hiszem, más olvasók számára is új távlatokat nyitott a korszak ilyen részletes és beható tárgyalása. Arany János, Kemény Zsigmond, Jókai Mór és Madách Imre kora volt ez; Sőtér méltóképpen rajzolt új vonásokat arcukatukra, helyezte el őket a korban és a társadalomban. (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.)

SCHÖPFLIN GYULA

MEGTÉRÉS IRODALOMTÖRTÉNETÜNK ATYJÁHOZ

(WÉBER ANTAL: TOLDY FERENC)

„Egyéniségéről, magánemberi mivoltáról csak szórványos, illetve közvetett ismereteink vannak”, írja Toldy Ferencről szóló kismonográfiájában Wéber Antal, „hiányos és esetleges szakirodalom” foglalkozik vele, jeles életrajzokban nem bővelkedünk, az „emlékbeszédekből, portrékból és egyéb méltatásokból szükségképpen hiányzik a biográfiai részletezés”. (63–65., 111.) Találó helyzetkép, akár panásznak is jogos: Toldy pályája bizony nincs jelentőségéhez mérten feldolgozva. Hiába kapott meg élete vége felé minden hivatalos elismerést, hiába nevezte már egy évvel halála után Gyulai „a magyar irodalomtörténet atyjá”-nak, s hiába emlegették méltatói később is elévülhetetlen érdemeit e tudományág hazai megalapozásában, alakja egész a közelmúltig nem keltett fel különösebb érdeklődést. Az utóbbi négy évtized nem feledkezett meg egyfajta kötelező tiszteletről, rokonszenvre azonban nemigen számíthatott Toldy; üresen zengő ércből készült magas talapzata, s fel-felpillantva rá senki sem bánta különösebben, hogy a szobor arcvonásai kivehetetlenek. Beleézésre lett volna szükség, de nem volt, ami ihletet adjon hozzá: a tisztelet meglepően terméketlen tud lenni, az apa irántiba ráadásul könnyen belevegyül a versengés elfojtott vágya, ami nem kedvez a méltányosságnak.

Toldy születésének másfél százados évfordulója jó alkalom lehetett volna az újrafelfedezésre, ha nem 1955-re esik, amikor még javá-

ban tartott a szerzők „haladó”, illetve „reakciós” feliratú rubrikába könyvelése, s már az is árnyalt portrénak számított, hogy a demokratikus és forradalmi szemlélet ellenfelének, s már-már a reakció őstípusának tartott irodalomtörténész munkásságából méltányolták fiatalkori (úgymond: még viszonylag haladó) kritikusi tevékenységét, sőt nagy szintéziseinek legalább anyaggyűjtő szorgalmát. Az ötvenes évek közepének konzervatív és reakciós még *egykutya* volt; hogy is lett volna türelme figyelni az alkati konzervativizmus építő apolitikusságának póztalan elkötelezettségére és megbízható értékeire? Pedig Gyulai már 1876-ban mintha a későbbi vádat sejtené meg, amikor emlékbeszédében Toldyt Kazinczyval együtt (!) mentegeti: egyikük „sem volt határozott politikai jellem”, mégis roppant érdemeket szereztek; „Kazinczy mint fiatal ember hivatalt vállalt II. József alatt, de ugyanakkor munkáival és később nyelvújításával leginkább akadályozta a nyílt és leplezett németesítő törekvéseket; Toldy került minden nyílt összeütközést bárminő kormányval, de irodalmi buzgalmával, a múlton és jövőn csüngő lelkesedésével, hathatósabban gyöngítette az újabb németesítő rendszert sok zajos hazafinál”.¹ Ilyen ékesszóló apológiára 1955-ben aligha kerülhetett sor egy olyan szerző esetében, akinél többek közt felbukkan „az a nemesi—polgári osztályideológia, amely már az imperializmus korabeli legreakciósabb nézetek őse”.² Ez a beállítás persze sokat finomodott az utóbbi évtizedekben, részlettanulmányok születtek, forrásanyagunk is bővült Bajza és Toldy levelezésének kiadásával (1969), a mindezekből remélhető új és nagyobb pályakép mégis váratott magára.

Néhány éve azonban megélénkült a Toldy iránti érdeklődés: művei olcsó, de ízléses, mondhatni elegáns köntösben látnak napvilágot a Szépirodalmi Könyvkiadónál, miközben íme, *A múlt magyar tudósai* sorozatban az Akadémiai Kiadónál megjelent egy róla szóló életrajz, a reformkori magyar irodalmat régóta kutató Weber Antal tollából. Négy és fél ívnyi munkája láthatólag nem akarja beérni az eddigi vázlatos, nemegyszer sematikus kép restaurálásával, hanem adott kisméretű keretbe is árnyaltabbat, s főként: érdekesebbet igyekszik festeni. Őszinte érdeklődés és problémaérzékenység kellett ahhoz, hogy valaki elég fogékony lehessen Toldy pályafutásában olyan emberi és szakmai problémákra figyelni, amelyek huzamosabb kutatómunkára ösztönöznek, mígnem alakját emberközelbe hozzák és munkásságában kirajzolódnak mai dilemmáink tanulságos előzményei. Az új kismonográfia szerzője meg tudott felelni e követelmé-

¹ Gyulai Pál: *Toldy Ferencz*. Gyulai Pál: *Emlékbeszédek*. I—II. Bp., 1902. I. 102.

² Waldapfel József: *Toldy Ferenc*. Waldapfel József: *Irodalmi tanulmányok. Válogatott cikkek, előadások, glosszák*. Bp., 1957. 386.

nyeknek, sőt Toldy építő konzervativizmusa iránt is táplál némi lap-pangó, olykor tétova, de mindvégig érzékelhető ösztönös rokonszen-vet. E szerencsés tulajdonságainak érvényesüléséhez egyrészt hozzá-járult, hogy az ideológia időregyártott címkéit az irodalomtörténész-nek ma már nem kell mindenre és mindenáron felragasztania, más-részt hogy az apa emléke eléggé eltávolodott már, s mai irodalom-történetírásunk eléggé nagykorúsodott ahhoz, hogy Toldy érdemeit latolgatva ne kelljen mindenáron a magunk felsőbbrendűségét bizony-gatni. Vagy ha mégis, akkor finoman áttételes módon: fiúi lázadás helyett megengedhetjük magunknak, hogy *őt* dicsérjük, amiért helyel-közzel már tudta, amit mi; nem félünk többé attól, hogy a hasonló vonásokból ki talál derülni: tőle örököltük őket. „Következ-téseinek magától értetődő, számunkra kézenfekvőnek tetsző jellege az, ami rendszerezésének megalapozottságára vall” (120.) – így az a fiú veregeti vállon apját, aki már biztonságban érzi magát; ez a lélektani helyzet már kedvez a megértésnek. A feltételek tehát adva voltak, legföljebb a könyvsorozat megszabta szűkös terjedelmi korlátok vetették előre kérlelhetetlen árnyukat. Az elkészült kismonográfia mindent összevéve nem okoz csalódást; az új portré és pályarajz rész-leteiben találhatunk kifogásolnivalót, egészében mégis régen várt ösztönzője, sőt iránymutatója lehet a további kutatásoknak.

Ami Toldy pályafutásának emberi vonatkozásait illeti, a monográ-fus rokonszenvből táplálkozó fogékonysággal megsejti, hogy nem érhetjük be egy problémamentesen felívelő és sikert sikerre halmozó tudományos karrier diadalútjával; eltűnődik azon, amit nem szokás emlegetni: Toldynak is jócskán kijutott a sorscsapásokból. Volt idő, amikor pénzügyi gondokkal kellett küszködnie. Köztudomású, hogy háromszor nősült, de nemigen gondolkodtunk el okán: első felesége 1836-ban, második 1842-ben meghalt. Ifjúkori barátait is elveszí-tette: Vörösmartyt 1855-ben, Bajzát 1858-ban temették el; triászuk egyedüli túlélőjeként kellett rendületlenül tovább dolgoznia. Ifjúkora irodalmi nagyságai eltűntek körülötte, az új irányzatok megítélésére egyre alkalmatlanabbak voltak a régi normák; belső szellemi elszige-telődését mindinkább éreznie kellett, amit a múlttal való foglalkozás és tudományszervezői tevékenység közösségi sikerei legföljebb enyhít-hettek. Erdélyi János, akivel 1847-ben együtt szerkesztette a Magyar Szépirodalmi Szemlét, képes volt normakészletét továbbfejleszteni; Toldy annyira megmaradt ifjúkora irodalmi eszményeinél, hogy az új irodalom megrökönyödésére egy ideig epigonoknak bélyegezte a Vörösmarty utáni költészet legjobbjait. (Tegyük hozzá: Erdélyihez sohasem fűzte olyan szoros barátság, mely áttörte volna a távolság-tartó dekorumot; levelezésük megszólításaiiban Erdélyi *kedves bará-tom* vagy *tisztelt barátom* lesz, Toldynak a *tekintetes úr*, majd *nagysá-gos úr* dukál.) Belső elmagányosodásához hozzájárult, hogy a szabad-

ságharc célkitűzéseit ő sosem tette magáévá, s annak leveretése után mi sem állt tőle távolabb a passzív rezisztenciánál; mindig az építés lehetőségeit kereste, elfogadva a politikai és társadalmi feltételeket, s ez a hajlama, legalábbis a nála látható erősségben, párját ritkítja a szabadságharc utáni irodalmi élet kiegyezésre hajló szereplői közt is. Jellemző rá, mint már Gyulai megjegyezte, a csendes munkálkodásra buzdító jelmondat 1850-ben megindított tudományos folyóirata, az Új Magyar Múzeum élén: *Peragit tranquilla potestas, quae violenta nequit*. Akkor, a szabadságharc (ha úgy tetszik: a *violenta potestas*) meghíúsultával mások is éreztek így, de talán senki nem annyira összhangban korábbi énjével, mint Toldy. Aki a világosi fegyverletétel után tudományos előadást tudott tartani a bécsi akadémián, az később érdemrendjét bizonyára könnyebb szívvel fogadta el, mint például a túlélő szerepében önváddal és szégyenérzettel küszködő, Petőfi szellemalakjától kísértett Arany János.

Elmagányosodása, bár e szó nem fordul elő, világosan nyomon követhető az új kismonográfia lapjain. E tekintetben akár erősebben is fogalmazhatnánk: bár Toldy életében az ifjúkor önfeledt közösségi életformáját s a barátaival élvezett együttműködést váltotta mindinkább fel a lankadatlan munkával csillapított, testületek közepette is viselt szellemi társtalanság, benső különállásának a kezdet kezdetétől megeléjük árulkodó nyomait. A monográfus is figyelmeztet arra, hogy Toldy egyetlen csoport vagy irányzat eszményeit sem tette magáévá maradéktalanul, s ellenszenveiket sem érezte magára nézve kötelezőnek (84–85.); ugyancsak találó észrevétel, hogy az „a szellemiség, amelyet Vörösmartyval és Bajzával együtt képviselt, minden biznnyal része volt annak a folyamatnak, amely politikai síkon 1848 felé vezetett, Toldy egyénisége azonban inkább a kiegyenlítés felé hatott” s a szabadságharc alatt is „inkább fékezni igyekezett”. (43–44.) Mindebből az olvasó mégsem tudhatja meg, milyen nagy vérmérsékleti és világnézeti különbség választotta el Toldyt ifjúkora legbensőbb barátjától. Különbségüket egy téves adat is elfödi; a rendelkezésünkre álló dokumentumoknak ugyanis ellentmond, hogy a reformkor legjelentősebb irodalmi polémijában, a *Conversations-Lexikon* porében a külföldön tartózkodó Toldy „Bajza álláspontjával egyetértett”. (88.) Elég elolvasnunk 1830. május 29-én Párizsból Bajzának küldött levelét: egyértelműen *helyteleníti* a lexikon elleni támadásukat. Hiába ecseteli neki lelkesen Bajza, aki elemében érzi magát a szervezkedések és csatározások közepette, hogy ők az esélyesek a győzelemre, Toldyt nem tudja magával ragadni. „Én a mint már a minap mondtam, nem szerethetem, nem javalhatom a dolgot, s akkor sem fognám, ha egy barátom sem keveredett volna belé, mert *scandált* okoz a publicum előtt. Pedig vajmi nagyon kell ezt kerülni” — határolja el magát a dologtól Toldy, s további megokolásából kitűnik, hogy

már akkor is kizárólag a konstruktív eredmény szemszögéből mérlegel: „Bizony mondom néktek, a lexikon még is kijő, nem lesz sokkal jobb: ti pedig a publ(icum) szemeiben mérges emberek lesztek, irigyek, vadak stb. pártoskodók s tudj'isten mi. Nem is volt tulajdonkép materiátok, mellyről tusázzatok, s így nem lehetett egyébként, mint hogy az egész dolog personalitásokra menjen-ki.”³ Három évized távlatából visszatekintve, éppen Bajzáról felolvasott emlékbeszédében nemcsak azt *fájlalja*, hogy a hazafiúi érdemeket szerzett Dessewffy József gróf hagyta magát belesodortatni a polémiába, s „gúnyos interventiójával az ifjúi szertelen tűz ostromát tisztos fejére vonta”, hanem Bajza válaszában bujtogató társadalmi hatásától is idegenkedik. Az egykori barát híres vitairatának alapeszméje, „a születési tekintély teljes negatívója”, Toldy e kései kommentárja szerint megfelelt a kor hajlamainak, „óriási” hatását azonban a visszatekintő barát nyilván elítélte, az „irtóztató” mű ugyanis „oly harcot kezdett meg, mely a polgári téren sajnos folytatásra ada példát és ösztönt”.⁴ Személytelenebb előadásmódra törekvő irodalomtörténetében Toldy kihagyja a szinte szóról szóra megismételt mondatból ezt a *sajnost*, az elszólás azonban mélyen jellemző rá: éppen azt a célzatot kárhoztatta Bajza vitairatában, amiért azt mindmáig a társadalomjavító igyekezet egyik mintaművének szokás tartani. Bajza e műve a társadalomban elismerte a rendi hierarchia jogosságát, csak az irodalom és tudomány országában követelt respublikát, Toldy mégis helytelenítette irányát; hát még mennyire viszolyoghatott a közvetlenül társadalomátalakító törekvésektől! Petőfi évtizedében, a radikalizálódó 1840-es években könnyű elképzelnünk belső magányát, a következő évtized szűkebb magatartáslehetőségei közelebb hajlították a jellemeket az övéhez, de szellemileg többé-kevésbé egyedül volt egész életében, ha barátok és intézmények közösségei vették is körül. Nem érzelmes és kultivált, nem öntetszelgő és romantikus magány volt ez, hanem eleinte talán öntudatlan, később átértzett, de titkolt, zokszó nélküli és munkával feledtetett, ám azért mégiscsak magány.

Ugyancsak erősebben hangsúlyozhatnánk Toldy különbözőségét irodalomtörténész-leszármazottaihoz képest. Az ő „esztétikai és szemléleti behatároltságáról” és az új irodalmi virágkor méltánylásának elmulasztásáról szólva monográfiánk annyit észlel e különbségből, amennyi az utódok Toldyétól eltérő véleményeiből és tartózkodó magatartásából szemünkbe ötlük. „Aza tény pedig, hogy Petőfit nem méltányolta, egyenest gondolkodásának progresszivitását vonta

³ *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése*. Sajtó alá rendezte Oltványi Ambrus. Bp., 1969. 499.

⁴ Toldy Ferenc: *Emlékbeszéd Bajza József felett*. Toldy Ferenc irodalmi beszédei. I—II. Bp., 1888. II. 17.

kétségbe, s így irodalomtörténetírásunk atyja olyan apaként szerepelt irodalmunk történeti hagyatékában, akit megtagadni ugyan nem lenne illendő, de magatartásával igazi büszkeségre sem ad okot.” (39.) Ezen túl azonban jobbára a folytonosságot érzékelteti a monográfia: máig használatos fogalmak és meghatározások bevezetését, egy jellegzetes irodalomtörténeti tárgyalásmód meghonosítását, később is jóváhagyott korszakbeosztásokat, azóta sem érvénytelenített értéktételek első megfogalmazását, egyszóval „Toldynak adatott meg az a lehetőség, hogy olyan alapigazságokat mondjon ki, amelyek később már-már közhelyszerű tankönyvi megállapításként hatnak, de megfogalmazásuk idején még nem nélkülözték az újdonság erejét”. (165–166.) Mindez kétségtelen, mégis fontos különbség sikkad el, ha Toldyban ennél fogva az irodalomtörténetírás azóta is folytonos hagyományának megteremtőjét látjuk; ő ugyanis nem *annak* az irodalomtörténetírásnak volt atyja, amelyet manapság művelünk, s minél több ítéletet veszünk át tőle, paradox módon annál kevésbé vagyunk a követői. Az erélyes kritikai ítéletalkotásnak sokkal nagyobb szerepe volt az ő irodalomtörténetírásában, mint a nagyrészt örökölt kánonnal dolgozó újabb irodalomtörténetekben, melyek a jelenhez érve már alig mernek válogatni. Toldynak szükségből kellett erényt csinálnia: anyaga nagy részét maga tártá föl, nemegyszer ő olvasta először kortársai közül, ezért rá is kényszerült az önálló értékelésre; a kritikai aktus azonban szerinte akkor sem nélkülözhető, ha az irodalmi kánon legnagyobbjairól, korábbi kritikusnemzedékek által magasztalt szerzőkről van szó. Ahogy egy Kazinczyval folytatott korai polémiájában írta, 1833-ban, az irodalmi bálványimádásról: az emberi mű akkor is szükségképpen „gyarló leszen, hibázható és tökéletlen”, ha egy Homérosz, Shakespeare, Goethe vagy Byron alkotta, ezért a kritikán felül emelő „istenlést” és rajongó szóvirágait ő határozottan elutasítja.⁵ Ha ítéletei a mai konszenzushoz képest olykor kifogásolhatók is, következetesen alkalmazta normakészletét múlt és jelen megítélésére; sem a régiség iránti kegyelet, sem a kortárs szerzők várható érzékenysége nem tántoríthatta el esztétikai meggyőződésétől. Összegyűjtötte és rendszerezte a múlt irodalmi emlékeit, de nem rejtette véka alá, hogy sokszor csupán művelődéstörténeti tanulságaik, s nem irodalmi értékük miatt érdemelnek figyelmet; jelene ünnepektől nagyságairól, sőt egész irányzatokról formált hasonló megvesztegethetetlen ítéletet. A különbség lényegbevágó: Toldy nem a mi irodalomtörténetírásunk atyja, hanem a *kritikai* irodalomtörténetírásé.

Az új pályakép egyik kétségtelen érdeme, hogy az eddiginél jobban felhívja a figyelmet Toldy kritikai érzékére. Már első antológiájának

⁵ Toldy Ferenc: *Felelet Kazinczynak. Toldy Ferenc kritikai berke.* Bp., 1874. 326.

a Fenyéry Gyulával (azaz Stettner Györggyel) együtt szerkesztett *Handbuch der ungrischen Poesie* (1828) két kötetének áttekintése után elismeri, hogy néhány kivételtől eltekintve „olyan költők szerepelnek a válogatásban, akiket modern szempontból összeállított antológiák is vállalhatnának”; mi több, „a kiszemelt költemények is jó ízléssel vannak eltalálva, ami annál is inkább figyelemre méltó, mert a század huszas éveinek második felében még korántsem nyilvánvaló, hogy az irodalomtörténet távlatában a kor élő irodalmából mi fog maradandónak bizonyulni”. (70.) Iskolai használatra szánt irodalomtörténeti kézikönyvei ugyancsak „kitűnő antológiászerkesztőnek mutatják”, időállóan tud válogatni, aminek előfeltétele, hogy széles körű anyagismerete mellett „megbízható ítélete van”; ilyen munkáiban kitetszik „gyakorlati esztétikai biztonsága”. (171–173.) A rendszerezésben és az értékrend kialakításában persze támaszkodhatott szórványos korabeli kísérletekre, így Pápay Sámuel művere (*A magyar literatura esmérete*, 1808) vagy Kazinczy, Révai és Kölcsény idevágó munkálataira (153–154.), s irodalomtörténeti módszerének is megvoltak a forrásai a német romantikus esztétika, a lexikográfia, az irodalomtörténeti esszé, a biográfia, a klasszika-filológia vagy éppen az egyházi szövegmagyarázatok és szövegkritikák területén (156–159.), ám ezekből csak biztos kritikai érzéke segítségével juthatott el saját módszeréhez és értékrendjéhez, s lehetett életművének legfontosabb fegyverténye (Wéber Antal kedvelt szavával:) „valós” értékek kiemelése. (174.)

Mindezzel összefügg, hogy Toldy egy személyben volt kritikus és irodalomtörténész, s e kétféle tevékenysége jótékonyan hatott egymásra. Noha „nem volt felfedező típusú kritikus” (175.), s kritikus szemlélete nem olyan markáns, mint Bajzáé vagy akár a drámakritikus Vörösmartyé, mégpedig éppen kiegyensúlyozottabb, ismertető és elemző irodalomtörténeti hajlamai miatt nem, azért kritikusnak is jelentős volt (140–141., 150.), és „kritikus foglalatosságának el nem hanyagolható szerepe van irodalomtörténetiről elveinek, módszereinek, sőt értékítéleteinek kialakításában” (153.). Mindez tökéletesen igaz, s legfőbb ideje volt határozottan kimondani. Segítségével végre kiigazíthatjuk a Toldyról sokáig hangoztatott véleményt, mely egy-két nevezetes melléfogását fölhánytorgatva, például *A nagyidai cigányok* értetlen alábecsülésére hivatkozva kétségbe vonta esztétikai minőség-érzékét. (Ugyan melyik nagy kritikusnál nem találunk ilyet?) És kiigazíthatjuk vele azt a kétes értékű elismerést, mely munkásságában a reakciós tévelygés ellenére méltánylandó anyaggyűjtésnek szólt. Ennek az anyaggyűjtésnek persze mindmáig haszonélvezői vagyunk, de az ő teljesítményében ez csupán előmunkálat egy erélyesen kritikai feldolgozáshoz, ami éppen máig öröklődő értékítéletei miatt kerülhetett el az utódok figyelmét.

Annál meglepőbb, sőt érthetlenebb, hogy a kötet néhány megállapításából mintha az a téves elképzelés sejlene ki, hogy irodalomtörténeteikhez Toldynak elegendő volt mintegy az önként adódót pusztán leírnia, s ehhez nem volt szükség értelmezői erőfeszítésre és kritikai aktusra. „Módszertani szempontból nem tesz egyebet, mint leírja a jórészt tőle összegyűjtött és kiadott irodalmi anyag jellegzetességeit”, olvassuk például, s hogy eközben Toldy legfőljebb két állandó szempontnak tesz eleget: történetileg elhelyezi az életműveket és meghatározza stílusukat. (120.) Azt a tudománytörténeti korszakot, „a primer forrásokkal való találkozás” idejét, melyben Toldy munkálkodott, a könyv sajnos a „közkeletű megállapítás értelmében” jellemzi, ahelyett, hogy rámutatna képtelenségére: „az irodalomtörténetírás úgynevezett 'naiv' korszaka volt, amikor a művek, különösebb értelmező áttétel nélkül mintegy magukat ajánlották, a tudós rendszerével az evidenciákat állította előtérbe”. (114—115.) Másutt ezt olvassuk: „Az anyag összegyűjtése, rendszerezése, s egyáltalán, ahogy ma mondanók, az információk egységbe szerveződése szinte magától értetődően lehetővé tette bizonyos megállapítások megfogalmazását.” (161.) A mondatban szerencsére ott a „szinte”, ahogy a megelőzőben a „különösebb”, de még az efféle óvatosságok hiányos vértetében is vajon nem egy túlságosan sebezhető öntudatlan előfeltevés rejtőzik? Vajon a *mi* korszakunk sokkal kevésbé „naiv”, legalábbis irodalomelméleti köztudatát tekintve, ha még egy felkészült irodalomtörténész is hisz a pusztán leírás lehetőségében, a magától értetődő mű és evidenciái közvetlen megfoghatóságában? Éppen mivel sok mindent Toldy követőitől vettünk át, mára hozzászoktunk lappangó értékítéleteihez is, sőt egy optikai csalódás folytán merő leírásnak *látszanak*, de hihetjük-e, hogy létrejöhetek volna erős értelmező és értékelő beavatkozás nélkül? Bezzeg amikor nem értünk egyet valamelyik ítéletével, például Petőfi ügyében, rögtön felismerjük, hogy nem pusztán a „valós”-t írja le, hanem határozott nézőpontból, értékelő normákkal és értelmezési módszerrel dolgozva jutott el ítéleteihez! Egyetlen műnek sincs, eleve nem is lehet, közvetlen olvasata és pusztán önmagából meghatározható értéke.

Könnyen lehet persze, hogy az efféle fölrémlő önellentmondások csak a könyvsorozat túlzott tömörítésre szorító zsebkönyv-formátumának akaratlan következményei, s a szűk terjedelem okozta kényszerű kifejtetlenség a ludas abban is, hogy Toldy értékelő normáiról nem tudhatunk meg semmi közelebbit. A monográfus gondolatvilágában alighanem kdolgozottabb és elméletileg korszerűbb meggyőződést találhatnánk az irodalmi érték természetrajzáról, beleértve nézőponttól és kritériumoktól függő létrejöttét; valószínűleg csak helyszűkéből adódik, hogy úgy fest, mintha az értéket eleve a mű tárgyi tulajdonságának képzelné, melyet az irodalomtörténész vagy eltalál,

s akkor a „valós” értéket állapítja meg, vagy nem, s akkor mi visszatekintve magabiztosan helyreigazítjuk az objektivitás nevében. Négy és fél íven kegyetlenül nehéz hézagmentesen kifejtett és elméletileg is épkezláb gondolatmenetet nyújtani, különösen ha teljes életrajzot, pályaképet és a főbb művek méltatását kell belesűríteniünk, a szükség-szerű hézagok pedig óhatatlanul félreértésekre adnak alkalmat. Az vesse szerzőnkre az első követ, aki e valóban *kismonográfia* méretében tartalmasabb és arányosabb, minden szempontból feddhetetlen művet írt volna. A recenziusnak persze semmi se drága, s felcsigázott várakozásában zordon követelésekkel hozakodik elő: átgondoltabb szerkesztéssel, itt-ott fölösleges ismétlések kigyomlálásával, mellékes információk elhagyásával vagy lényegretörőbb fogalmazással ugyanez a terjedelem is valamivel többre lehetett volna képes. Jó tudnunk, hogy az orvostudományban is jeleskedő Toldy „egy német ismeretterjesztő művet lefordított, Hufelandtól a *Szegények patikáját*” (15.), de amikor mindössze öt lappal később arról értesülünk, hogy Berlinben „felkereste Hufeland orvostudort is”, igazán fölösleges hozzátenni: „akinek egyik művét magyarra fordította” (20.). Nagyobb irodalomtörténeti műveknél, ahol esetleg több száz lap választja el egymástól az ismétlődő részleteket, nem tennénk szóvá, itt szemet szúr. „Élete fő műve lehetett volna a *Kazinczy Ferenc és kora* című monográfiája (1859–60), amely azonban sajnálatos módon befejezetlen maradt”, olvassuk egyszer (52–53.), ám mintha szerzőnk elfelejtene, hogy ezt már tudatta velünk: „tervezett nagymonográfiája Kazinczyról végül is töredék maradt” (105–106.). Toldyt „a magyar nyelv és irodalom rendes tanárává 1861-ben nevezték ki”, közli a szerző (55.), de már három lappal később újra elmondja, szakaszott ugyanúgy: „1861-től, amikor a magyar nyelv és irodalom rendes tanárává nevezték ki” (58.). Fontos információ, hogy Toldy 1830-ban Londonba látogatott s találkozott John Bowringgal, hasznos megemlíteni, hogy Bowring jávai, spanyol és szláv népköltészeti gyűjtemények mellett 1830-ban kiadta a *Poetry of the Magyars* című antológiát, de ha „Toldy érdeklődését nyilván Bowring ez irányú tevékenysége keltette fel”, akkor végképp nincs szükség teret fecsérelni későbbi pályafutásának mellékes kuriózumaira: „Később Bowring számos megbízatás után Hongkong kormányzója lett. Erélyes férfiú lehetett, a század ötvenes éveiben például Kantont ágyúztatta.” (20–21.) Ehhez képest nemigen meggyőző, hogy amikor Toldy irodalomtörténetési módszerének forrásai közt sorra kerülnek a „lexikográfia (. . .) jelentős példái”, szerzőnk zárójelben hozzáfűzi: „melyekre alighanem felesleges itt hivatkozni” (157.). Egy-két reprezentatív mű címe itt bizony nem lett volna annyira felesleges, mint hogy az erélyes Bowring, két évtizeddel Toldy látogatása után, Kantont ágyúztatta.

A szerkesztésbeli ökonómia problémái végül átvezetnek az érteke-

zés stílusának kérdéséhez. Elő-előfordul, hogy töltelékfordulatok, semmitmondó mondatok s a kelleténél terjengősebb megfogalmazások zökkentik ki az olvasót abból az őszinte élvezetéből, amit szerzőnk fanyar, szemérmes és elégikus humora keltene. Szorítkozzunk egyetlen lap (28.) kihúzható példáira: „Ha már a könyvtárnál tartunk (. . .).” „Nevezetes kiadásait most még nem említjük.” „Ugyanis e helyütt szükséges annak megemlézése, hogy (. . .).” Kevésbé körülményesen is meg lehetett volna fogalmazni, hogy Toldy „ide vonatkozó megállapításai az autenticitás erejével bírnak” (154.), bár ez még messze van e mondatípus alighanem tudatosan kitenyészített díszpéldányaitól, melyek ilyesformán kezdődnek: „E helyütt inkább ebbéli munkálkodásának volumenét szeretnők érzékeltetni (. . .).” (102.) Egyébként az efféle mondatok, s a finom választékosságra törekvő -nök, -nők ragos igék (130., 161.), valamint a szerző által módfelett kedvelt *ama* és *eme* (33., 36., 41., 44., 136., 172.) kissé archaikus ünnepélyességükkel üde kontrasztot képeznek az egyetemi szemináriumok nyelvéből idetévedt fordulatok mellett (például: „a jelzés szintjén elkerülhetetlen”, 102.), sőt élvezetes stílusegyvelegük, *így* olvasva, olykor a legjobb magyar posztmodern regényekével vetekszik. Nemegyszer az az érzésünk, mintha a monográfia szerzője maga is láthatatlan idézőjelek közt használná ezt a stílust, játékosan parodisztikus célzattal, mely egyáltalán nem veszélyeztetni mondanivalója komolyanvételét. E láthatatlan, de sejtetett idézőjelekre mindenképp szükség van, mert lássuk be, a magyar irodalomtörténetírás nyelve, persze recenzensét is beleértve, sokszor veszélyesen közel sodródik ahhoz, hogy önmaga paródiájává fajuljon. (Itt értjük meg legalábbis egyik okát annak, hogy miért idéznek egyes mai íróink kész vendég-szöveggént oly szívesen irodalomtörténetseinktől: másféle nyelvhasználatú és tudatosabban játékos szövegkörnyezetbe átemelve e citátumok szakmai mondanivalója legjobb esetben is céltalanná válik, amitől merőben nyelvi sajátosságaik önkéntelen komikuma nyomban felszabadul.) Ezért lehet monográfusunk annyira mulatságos, valahányszor az akar lenni: méltóságteljes stílusához ilyenkor is ragaszkodik, írásmódjának rejtőzködő humorával növelve egy-egy megjegyzése nyíltan vállalt komikumát. Gyönyörködtető példa erre, ahogy Vörösmarty, Bajza és Toldy triászának viszontagságairól, programjuk ellenzékéről mereng. Először Toldy megfogalmazásában idézi fel a másfél évszázada lejátszódott eseményeket („A békés, tisztázó, építő irányú program mindamellet egy egész hadát zúditotta fel a rejtett bosszúnak, a rosszakaratnak”), majd egyetlen mondatnyi saját kommentárjának kimódoltan tudományos nyelvezete látszólag elfödi, valójában kiemeli az aktualizáló szándékot, s egy sokat látott irodalmár rezignált életbölcességének őszi derűjét: „Úgy tetszik, az irodalmi életnek az ilyen ellentétek vonatkozásában megvannak a

maga állandónak tekinthető törvényei.” (91.) S e kis könyvnek vajon akad-e szakmabeli olvasója, aki ne értené, s ne érezné át azt az alig hallható nosztalgikus sóhajt, ami az idős Toldy évdíjáról szóló hosszú mondat (60–61.) vége felé szakad föl monográfusunkból? „Az a gesztus pedig, amellyel a törvényhozás 1871-ben, a fél évszázados munkásság évfordulója alkalmából 4000 forint évi díjat rendelt Toldynak (tekintélyes összeg az idő tájt) ’nemzeti ajándécul’, hogy teljes erejét az irodalomtörténetnek szentelhesse — alighanem olyan példa a múltból, melynek inkább hiányát érezzük az újabb időkben, s nem ad restelkedésre okot a körülmény, hogy az a parlament ilyen módon fejezte ki elismerését Toldy személyén keresztül a nemzeti tudománynak.”

DÁVIDHÁZI PÉTER

JAKÓ ZSIGMOND – RADU MANOLESCU: A LATIN ÍRÁS TÖRTÉNETE

Az írástörténet (paleográfia) kezdetben csak azt a célt szolgálta, hogy segítsen a régi írásos emlékek, kódexek, oklevelek olvasásában. Előzményei, mint praktikus célt szolgáló kézikönyvek, már a XV. század végén, az ősnymtatvány-korszakban nyomtatásban is megtalálhatók, mint „Lexicon abbreviatorum”-ok. Ugyanis már akkor szükség volt segítségre a szövegekben előforduló rövidítések (abbreviaturák) és szó-, illetve betűkapcsolatok (ligatúrák) feloldásához, megértéséhez.

Később, napjainkig az írástörténet hatalmas fejlődésen ment át és kettős arcú tudománnyá vált. Egyrészt mint történelmi segédtudomány megtartotta eredeti feladatát, segítséget nyújtani a régi latin szövegek elolvasásához, különlegességeinek feloldásához, de másrészt önálló írástudománnyá is fejlődött. Így ma már beletartozik a kodikológia (a kézzel írott könyv külső jegyeinek, tehát nem tartalmának vizsgálata), az oklevéltan formai része, az írásanyagok ismerete, az írásrendszerek, írásfejlődés részletes genetikai vizsgálata, az írások korának meghatározása (datálás), egyes írásiskolák megállapítása, az írások fennmaradásának, megőrzésének, az őrzési helyeknek ismerete (könyvtártörténet), sőt általában az egész „írásbeliség” története: írásoktatás, írnitűdás, az íráshasználók köre, az írás teljes történelmi-társadalmi, történelmet alakító funkciója, jelentősége. Tehát szerves része a társadalomtörténetnek és a művelődéstörténetnek. Nálunk főleg Hajnal István nevét kell megemlítenünk, akinek munkássága éppen az írás társadalmiasító hatásának vizsgálata,

kulturális kapcsolatokat teljesítő és őrző szerepe tekintetében volt sok vonatkozásban nemzetközileg is úttörő.

A most kiadásra került munka a latin írás története, tehát a paleográfának az a része, amely az Európa legnagyobb részében s így nálunk is a középkor óta használt, római eredetű írással foglalkozik. Egyéb (nálunk is előforduló) írások: görög, cirill, glagolita írások és íráskultúrák tárgyalására nem tér ki, mert ezek más, speciális területekre tartoznak.

Jakó Zsigmond kolozsvári professzornak — és a kisebb részben vele társszerzőként közreműködő Manolescu bukaresti professzornak — eredetileg román nyelven, most pedig magyar fordításban megjelent hatalmas munkája a felsorolt valamennyi területre kiterjeszkedik és a magyar anyagot is a maga teljességében felölelő bibliográfiával, gazdag illusztráló anyaggal van felszerelve. Függeléként közli a bemutatott írásminták olvasatait is, ezért oktatási célokra és önképzésre is jól használható.

A könyv nálunk úttörő jelentőségű, mert korábban magyar nyelven az egyetemi oktatás célját szolgáló kisebb jegyzeteken kívül csak egyes részletkérdéseket tárgyaló, olykor jelentős és hatalmas terjedelmű monográfiákon és nagyszámú részlettanulmányon kívül ilyen összefoglaló munka még nem jelent meg. Igaz ugyan, hogy Jakónak, a kolozsvári professzornak és román munkatársának a könyve eredetileg román nyelven, Bukarestben jelent meg, így érthetően s elsősorban a mai Romániát alkotó, de a középkorban egymástól független erdélyi és a Kárpátokon túli területek latin írásbeliségéből vették a példákat, de ezek közül a területek közül a latin írás csekély kivétellel csak Erdélyben és a fejedelemség korától kezdve egy ideig hozzá csatlakozó Parriumban volt használatban, ezért munkájuk tulajdonképpen a latin írás története — Erdélyben. Erdély pedig a középkorban Magyarország szerves része volt, s így az írásbeliség is teljesen azonos módon élt ott, mint Magyarország többi részében, a „Latin írás története” tehát tulajdonképpen a középkori magyarországi latin írásbeliségről szól.

Ilyenformán a kötet nélkülözhetetlen segédeszköze lesz a középkorral foglalkozó minden magyar kutatónak, nemcsak történészeknek, hanem filológusoknak, irodalomtörténészeknek, nyelvészeknek is, ha a jövőben nyomtatott kiadásokon kívül az eddignél nagyobb mértékben fogják használni magukat az eredeti, kézírásos szövegeket is, ami kétes esetekben elengedhetetlen követelmény. De nagy hasznára lesz tanulmányaikat végző egyetemi hallgatóknak, sőt a középiskolai tanároknak is, ha tanítványaiknak életszerűbben, alaposabb ismeretek birtokában akarják bemutatni, érthetőbbé tenni a középkori egyetemes és magyar műveltséget.

Tartalmilag a könyv hat fejezetre oszlik. Az első, bevezető rész a

paleográfia tárgyának körülírása után részletesen foglalkozik ennek a tudománynak kialakulásával, fejlődésével, főbb művelőivel a kezdetektől egészen napjainkig, és már itt megadja a legfontosabb paleográfiai bibliográfiák, kézikönyvek, szakfolyóiratok, hasonmásgyűjtemények címeit, tehát jó eligazítást ad a kezdő paleográfusoknak.

A második fejezet, „A középkori latin írásbeliség” címmel az írásanyagokkal, írószerekkel, az írásos emlékek külalakjával foglalkozik s ebbe a fejezetbe tartozik a kodikológiai, illetve az oklevelek vizsgálatával kapcsolatos rész. Itt esik szó a középkori íráshaszról, írnudásról, az írás társadalmi szerepéről, az írás emlékek áthagyományozásáról, könyvtárakról, levéltárakról, a középkori könyv- és oklevélanyag sorsáról.

A harmadik fejezet a különböző latin írástípusok részletes ismertetése a római írások korától kezdve a középkori és humanista írásokon keresztül egészen az újkori írásfejlődés kezdetéig.

A negyedik fejezet az írások egyes fontos részletkérdéseit tárgyalja, azokat, amelyekkel a gyakorlati paleográfiai munkának, az írásolvasásnak kell szembenéznie és amelyek nélkül az írások kibetűzése alig lehetséges. Tehát a rövidítési rendszerekkel, a központoszással, a római és az arab számrendszer középkori alkalmazásával és jellegzetességeivel, végül a hangjegyírás elemeivel. (Ennek az utóbbinak részletes ismerete már túlzottnak a szorosabb értelemben vett paleográfián, mert a hangjegyek olvasása, akár neumák, akár már a mi hangjegyírásunkhoz hasonlóbb vonalas írás, magasabb zenei képzettséget, különleges paleográfiai ismereteket kíván.)

Egy rövid ötödik fejezet európai kitekintést ad. Azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy egy ilyen némileg már európai peremterületnek az írásbelisége milyen specialitásokkal rendelkezik és milyen tanulságokat ígér a szorosabb értelemben vett nyugat-európai és össz-európai kutatásokhoz.

A hatodik fejezet a már említett bibliográfia, amely fejezetenkénti és alfejezetenkénti tagolásban, igen áttekinthető formában adja a minden érintett kérdésre kiterjedő nemzetközi irodalmat s egyúttal tulajdonképpen a magyar paleográfiai szakirodalomnak is első jegyzéke.

Az illusztrációs rész a IX. századtól a XVIII. századig ad mintákat az egyes írástípusokról, de ilyen illusztráló anyag található a széles margójú lapszéleken is. Itt legföljebb azt lehetne kifogásolni, hogy az illusztrációkból a kódexírásokra aránylag kevés jut, túlnyomóan akták, oklevelek, levelek, följegyzések írásai.

Végül következik — mint már említettük —, a közölt latin szövegek olvasatát tartalmazó rész. Itt található meg az egyes közölt képekhez tartozó apparátus (meghatározás, leírás, lelőhely, irodalom).

„A latin írás története” rendkívüli eseménynek számít a magyar történelmi segédeszközök gyarapodásában. Jakó Zsigmond, akinek élete olyan gazdag az erdélyi történetre vonatkozó kutatási eredményekben, és aki mögött évtizedek egyetemi oktatói múltja áll, akinek tudományos munkássága olyan nagy értéke a magyar történettudomány művelésének, mintegy a koronát tette föl ezzel a könyvvvel eddigi tevékenységére.

Mégsem hallgathatunk el néhány kritikai észrevételt, ami nem annyira a szerzőt, mint inkább a magyar kiadást és annak meg nem jelölt sajtó alá rendezőit illeti.

Mindenekelőtt helyes lett volna „A latin írás története” címhez, amely így teljes latin írástörténetet jelezne, alcímként hozzáfűzni: „Különös tekintettel Erdélyre”. Ez az alcím így már magában feleletet adna néhány fölvetendő kérdésre.

Másrészt tekintettel kellett volna lenni arra, hogy a könyv most nem Bukarestben jelenik meg román nyelven, hanem Budapesten, magyar olvasóközönség számára. Tehát elsősorban a gyakran szereplő „Románia” kifejezés helyett a „mai Románia területe” kifejezést használni. Mert egy román számára talán természetes, hogy ha Romániáról és a középkorról beszél, akkor a ma Romániához tartozó területek középkori életéről van szó. Más olvasóban mégis azt a hitet keltheti, hogy a szerzők valamilyen középkori Romániáról beszélnek, s így Erdélyt is egy akkor még nem létező Románia részének írják. Ez pedig éppen olyan képtelenség lenne, mint mikor szlovák történetírók „középkori Szlovákiáról” írnak, pedig a Felvidék a középkorban Magyarország volt; Csehszlovákia és azon belül Szlovákia csak 1920 óta létezik. Tehát ebben az esetben is vagy a középkori Magyarországról vagy a mai Szlovákia területéről a középkorban kellene beszélnie. Aminthogy mi se beszélünk Magyarországi ókori úthálózatáról vagy amfiteátrumairól, legföljebb római emlékekről a mai Magyarország területén. Ugyanakkor természetesen beszélünk középkori Erdélyről, mert Erdély a középkorban már Magyarországnak egyik közigazgatási egysége volt. (Persze a mai közbeszéd a romániai Erdéllyel kapcsolatban Erdélynek veszi az odakerült úgynevezett „Partium”-ot is, tehát azt a részt, amely a török uralom következtében a külvált Erdélyhez csatlakozott, az erdélyi fejedelmek országához tartozott.)

Mindenképpen el kellett volna hagyni azt a mondatot (amely bizonyára nem Jakótól, hanem a kötet román társszerzőjétől származik), hogy „a római hatóságok által 271-ben kiűrtett Dáciában továbbra is fennmaradt a latin beszéd és írás. Számos IV–VI. századi kapitális, uniális és kurzív felirat bizonyítja ezt és a dák-román lakosság folyamatosságát is.” Eltekintve attól, hogy a kontinuitás elismerésének vagy tagadásának kérdése egyáltalán nem tartozik bele

egy latin írástörténetbe, már magában a mondatban is önellentmondás van: Ha a római hatóságok kiűritették Dáciát, hogyan maradt fenn ott továbbra is a latin írás? A nem-latinok közt? De meg, ha valóban vannak IV–VI. századi latin fölíratok ott, tehát valamilyen római lakosságmaradványok még egy ideig ott is maradtak Dácia területén, azután következtek még a népvándorlás nagy lakosságcserei, majd a magyar honfoglalás. A románokról (vlachokról) szóló első írásos adatok pedig a XIII. századból valók. Tehát a két időpont közt csekély 6–700 esztendősi hiátus van.

Ezek az apróbb megjegyzések nem érintik Jakó munkájának érdemeit, hanem csak arra vonatkoznak, hogy a szöveget a magyar nyelvre való fordításakor a kiadónak gondosabban kellett volna átvizsgálnia, hogy elmaradjanak ezek a zavaró mozzanatok az egyébként kitűnő munkából.

A könyv kiállítása méltó tartalmához. Az írásreprodukciók jól olvashatók, a szép sárga papírra széles margóval nyomtatott szöveg szövegközi illusztrációival és a margókra helyezett kisebb szövegprodukciókkal bibliofil szempontból is elismerésre tarthat igényt. (Európa Könyvkiadó, 1987.)

CSAPODI CSABA

RÉGI MAGYAR KÓDEXEK

Ismert tény, hogy az utóbbi években örömdetesesen megélénkült az érdeklődés a középkori magyar kultúra és művelődés, és ezek kézzelfogható szellemi termékei, a kódexek, levelek, emlékiratok és egyéb korabeli nyelvemlékek iránt. A könyvkiadás — kielégítendő az érdeklődő nagyközönség igényeit — egymás után jelenteti meg a legismertebb, leglátványosabb vagy legérdekesebbnek tartott írásos emlékek reprezentatív külsejű hasonmás kiadásait, így például *Károlyi Gáspár Vizsolyi Bibliáját* (Magyar Helikon, 1981), a *Jordánszky-kódexet* (Magyar Helikon, 1984) vagy a *Képes Krónikát* (Magyar Helikon, 1987). A kódexek iránt érdeklődő olvasók ezeken kívül némi szerencsével hozzájuthatnak még az 1942-ben útjára indított *Codices Hungarici* sorozat egyes darabjaihoz is.

Mindezen kötetek az irodalmárok, nyelvészek, művelődéstörténészek, történészek számára azonban csak a „jéghegy csúcsát” jelentik. A jelen tudásunk szerint negyvenöt darabból álló magyar nyelvű kódexirodalom jelentős része még a kutatók számára is igen nehezen hozzáférhető, és széles körű tudományos feldolgozásukat

gátolja, hogy nincs korszerű, hiteles, betűhív átirattal is ellátott hasonmás kiadásuk. Ez a régóta sürgető igény hívta életre már a múlt században Volf György *Nyelvemléktárát*, mely csaknem valamennyi kódex betűhű átiratát közli. Sajnálatos módon a nagyszabású vállalkozás átírási módszerei már a maguk korában is vitathatók voltak, és az újabb kutatások egyre több helyen fedték fel az átiratok pontatlanságait, tévedéseit. Mindazonáltal — más nem lévén — ezt használták a különféle szakterületek kutatói. Gondjaikon csak csekély mértékben enyhített a szakmai igényeket kielégítő Codices Hungarici sorozat, melynek keretében negyvenhat év alatt mindössze hat kódex látott napvilágot.

Régóta meglévő hiányt pótol ily módon a Magyar Nyelvtudományi Társaság, mikor az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke és az MTA Nyelvtudományi Intézete közreműködésével új sorozatot indított útjára *Régi magyar kódexek* néven. A kiadás célja az — amint Pusztai István az első, 1985-ben megjelent kötet, a *Könyvecske az szent apostoloknak méltóságokról* bevezetőjében megfogalmazta —, hogy a Codices Hungarici sorozathoz képest „kevesebb anyagi eszközt felhasználó, egyszersmind szerényebb kivitelezésű, de az eredetileg kitűzött főbb célokat mégis szem előtt tartó, egységes elvek alapján szerkesztett új sorozatban” tegye közzé „15–16. századi magyar nyelvű kódexeink nehezen hozzáférhető hasonmását”. Az egyes kötetek emellett közlik a kódexek betűhű átiratát is. Csak üdvözölni lehet e szándékot és megvalósulását annak ellenére, hogy a sorozattal kapcsolatos legparázslóbb szakmai vitát éppen a hangjelölésnek itt alkalmazott módja váltotta ki már az előkészítő munkálatok során is, s e vita minden bizonnyal folytatódik a továbbiakban. A jelen recenzióknak nem feladata e problematikával mélyrehatóbban foglalkozni. Érdemes azonban megjegyezni, hogy a Régi magyar kódexek sorozattal hosszú idő óta először történik kísérlet arra, hogy a becses nyelvemlékek kellő rugalmassággal kezeltek, de mégiscsak egységesnek mondható átiratban kerüljenek az olvasó elé. A kétségtelenül meglévő vitatható pontok ellenére az eddig megjelent és közvetlenül megjelenés előtt álló kötetek alapján remélhető, hogy ez a sorozat megvalósítja azt, ami sem a Nyelvemléktárnak, sem a Codices Hungarici sorozatnak nem sikerült: a hasonmások mellé valamennyi kötetére érvényes, alapkonceptió-jában egységes betűhű átiratot ad.

Az egységességre való törekvés az eddigi kötetek szerkezetében is megmutatkozik. Az elsőként megjelent Könyvecse, és az 1987-ben egy kötetben kiadott *Bod-kódex* és *Sándor-kódex* egyaránt a Pusztai István által írott bevezetővel kezdődik. Valamennyi bevezető tanulmány részletesen leírja az adott kódex paleográfiai, kodikológiai jellemzőit. Igyekszik fényt deríteni a kódex történetének mozzana-

taira: megpróbálja feltárni a kódex keletkezési helyére és a fordítójának, másolójának személyére vonatkozó adatokat; ismerteti a kódex jelenlegi őrzési helyét, odakerülésének módját. Röviden közli tartalmát, műfaji meghatározását, az egykorú magyar kódexekben esetlegesen meglévő párhuzamos helyeket, a latin nyelvű eredetivel kapcsolatos információkat. Valamennyi bevezető kifejti a betűhű átirat hangjelölési elveit.

A tanulmány után az olvasó megtalálja az adott kódex egyes szövegegyeségei latin megfelelőjének és az előforduló szentírási idézeteknek a lelőhelyét, a közzétevő nevét és a közzététel helyét. A lábjegyzetekkel ellátott betűhű átirat előtt irodalomjegyzék sorolja fel a kódexszel foglalkozó szakmunkákat, melyek alapján teljesnek tekinthető bibliográfia állítható össze.

Bár a kiadást a Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszék és a Magyar Nyelvtudományi Társaság neve fémjelzi, a Régi magyar kódexek sorozat korántsem csupán a nyelvtörténészek számára készült: köteteit remélhetőleg haszonnal forgatják majd más tudományágak képviselői is, illetve mindazok, akiket a régi magyar kultúra érdekel. Már az elsőként megjelent Könyvecse is két irodalomtörténeti érdekességgel szolgál: az egyik a Lucanusra visszamenő első magyar hexameter, a másik az első magyar Dante-fordítás. Maga a kódex egy latin traktátus fordítása (eredetijét eddig még nem találták meg); egyik részlete, az *Apostolok vetélkedése* néven ismert szelvényes disputa arról, hogy ki a legnagyobb az apostolok között, már hosszabb ideje ismert az irodalomtörténetben, többek között foglalkozott vele Kardos Tibor is (RMDE, I. 477).

A sorozat második kötete két kódexet tartalmaz: a Bod-kódexet és a Sándor-kódexet — mindkettő, bár a bennük szereplő írások különböző műfajúak, bizvást tekinthető a magyar példázatirodalom alapjának.

A Bod-kódex voltaképpen két traktátusból áll. Az első egy kedvelt középkori témáról, az ember három fő ellenségéről, a világról, a testről és az ördögről elmélkedik (hasonló tárgyú Temesvári Pelbárt egyik prédikációja, de Tinódi is tesz utalást e témára *Krónikája* előszavában). A szerző gondolatait példákkal támasztja alá, melyek közül az első arról szól, „*hog' égzér isten ez három binekert, kuelsegert, fõsuensegert, es parasnasagert, akara mind ez velagot el veztenie, ereztuen ȝ reaya harom týzes lanćakat ȝ haragýaban*” (4/10—13). A példázat számos változatban ismert, népszerűségét mutatja, hogy a Bod-kódexen kívül öt másik kódexben is megtalálható. A következő példa hőse a király, aki életében mohón harácsolta a földi javakat, ám holtában be kell érje három sing földdel és három sing vászonnal. Egy másik példázatban a vitéz számára, ki „*mind ȝ ereýet ez velagi heusagra kȝlti vala*” (6/9) a világ kétarcúsága egy *azzonýallat* képében

mutatkozik meg, ki elől igen szép, ám hátul „lata az vitez *o benne kilemb kilemb kinoknak nemit, tudnya illik, zennek, hidegnek, bidps-segnek, es kigoknak kinnar*” (6/19–20). A további példázatok is változatos módon illusztrálják a traktátus témáját: a király kertjét őrző vaknak és a bénának történetével, a bölcsnek és a bolondnak az esetével, az unikornis elől elmenekülő emberről, vagy a királylányt a versengésben furfanggal legyőző legényről szóló mesével. Csaknem valamennyi példázat latin megfelelője megtalálható Temesvári Pelbárt műveiben.

A Bod-kódex második traktátusának témája a halál. Az első rész igen érzékletesen írja le a halál eljövételét kísérő testi-lelki kínokat: „*Az o melle kediglen verdoget, es az o be rekedett torka, nehezen vezen lelekzetet. es lassan lassan o fogai meg feketednek. ayakai meg heruadnak, es minden tagi meg kemehednek. es az inak meg zakadoznak az o testeben. es ew ziue kette hasad az nag faydalmnak miatta*” (22/26–23/2); és „*azonnal ott vannak minden tetemenek, bezedek. <es> gondolatok kiket tott, mell'ek mindenek, keserues tano bizonsagot teznek, pket teupnek ellene*” (23/4–7). A második rész példázat a gonosz és „*istennek elotte haznalatlan* (27/20) nemesemberről, ki halálos ágyán sem hajlandó megtérni, és a pokol fenekére jut. A harmadik részben az ördög és az angyal vetélkednek a lélekért, kit mindketten vadásznak „*mikeppen ket agar eg hulat*” (31/14–15).

A Horváth János által vegyes tartalmúnak nevezett Sándor-kódex (IrMűvKezd. 177, 218) különböző műfajú és terjedelmű írásokból áll, melyek esetleges sorrendben követik egymást: mint Pusztai István írja bevezető tanulmányában „*a szerkesztettségnek nyoma sincs benne*”. Ez természetesen mit sem von le a kódex irodalomtörténeti értékéből és érdekességéből; sőt, a sokféle műfaj jelenléte egyenesen fokozza azt. Az első szövegegység egy traktátus; majd ezt követi a kódexnek az a része, mely talán a leginkább foglalkoztatta az irodalmárokat: a *Három körösztyén leán* mártírpassiója. Ennek az írásnak a műfaji meghatározását már többen megkísérelték (az imént idézett *mártírpassió* terminus az RMDE-ből való: I, 133, 512): a bevezető tanulmány említi Katona Lajost, aki nem tartotta a művet drámának, hiszen a dialógust helyenként elbeszélő részek váltják fel (Itk X[1900], 386), Alszegey Zsoltot, aki ezzel szemben a szövegről mint irodalmunk legelső drámai termékéről ír, bár az eredeti kapcsán említi a *dialogizált legenda* műfaji megjelölést is (Magyar drámai emlékek a középkortól Berzsenyiig. Bp., 1914. 8). Ez utóbbi megnevezést használja Horváth János is (IrMűvKezd. 178), míg V. Kovács Sándor mártírdramaként határozza meg a Három körösztyén leán történetét.

A kódex következő része tanítás arról, hogy „*mikeppen kesserty az ordog az zyzeketh: az ozwegypketh: az hazassokaath*” (31/8). A má-

soló, ki minden bizonnyal praktikus ember volt, ez utóbbi témáról közli, hogy nem áll szándékában bővebben kifejteni, hiszen olvasóit, az apácákat ez úgysem érinti . . .

A tanítás latin nyelvű intelmekkel folytatódik, majd ezt egy, a középkorban jól ismert vízió, a Tundalus látomása követi.

A kódex befejező része egy példázat a háládatlan apácáról, ki „*gyákran veeteködth: es bee monta az tóbbinek mýndön dolgokat es-nağ gyaakran még tprtee az zenth zeretetöth*” (40/15–18).

A régi magyar kódexek sorozat eddig megjelent két kötetét — valószínűleg a közeljövőben — újabbak fogják követni. A tervek szerint először a *Czech-kódex* és a *Szent Margit élete* jelenik meg, majd a *Kriza-kódex*, valamint a *Simor-kódex* és a *Krisztina-Legenda*, egy kötetben. A kiadványok színvonala föltehetőleg nem marad el a sorozatindító három kódexé mögött. Éppen ezért sajnálatos, hogy a szűkös anyagi lehetőségekből fakadóan az értékes belső tartalmat meglehetősen szegényes külső fedi, sőt félő, hogy el is takarja az érdeklődő, ámde igényes, szép kivitelezésű könyvek látványához szokott, laikus olvasó szeme elől.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság másik sorozata *A magyar nyelvtörténet forrásai* címet viseli. Keretében olyan nyelvemlékek, kéziratok kiadását tervezik, melyek eltérő műfajuknál fogva nem fellelnek meg a készülő *Régi magyar levéltár* című gyűjteményben, mely 1541 előttről datált leveleket, hivatalos iratokat tartalmaz majd. E sorozat első darabja már napvilágot látott 1986-ban, *Török Bálint deákjának Martonfalvay Imrének naplótöredéke és emlékiratai* címen. A hasonmást és a betűhű átiratot is közlő kötet lényegében ugyanazon szerkesztési elvek alapján készült, mint a Régi magyar kódexek sorozat darabjai: a bevezető tanulmányból megtudhatjuk a szerzőre vonatkozó ismereteket, a kézirat történetét, paleográfai jellemzőit, a betűhű átirat hangjelölésének elveit, problémáit. A tanulmány végén irodalomjegyzék segíti a további tájékozódást.

Fölösleges lenne taglalni e naplótöredék történeti, művelődés-történeti jelentőségét, hiszen a szerző személye és sorsának alakulása biztosítja, hogy hiteles leírást kapunk a XVI. század viharos második felének jó néhány olyan történelmi eseményéről, mint Török Bálint fogságba esése vagy a törökök elleni harc, és jó néhány olyan családi, magánéleti eseményről, mint egy főúri leánykérés vagy Imre deák balesete a jeges úton, ami az esemény tárgyyszerű leírásán túl pontos képet ad a deák társadalmi helyzetéről, kinek összetörten, betegen is el kell járnia ura ügyes-bajos dolgaiban. A mű irodalomtörténeti fontossága ugyancsak nyilvánvaló: bár Martonfalvay Imre eredetileg nem önéletrészletnek, hanem egy kérvényhez csatolt részletes indoklásnak szánta munkáját, írása a későbbiek során egyre elterjedtebb és a magyar irodalom történetében oly fontos szerepet játszó magyar

nyelvű emlékiratírás egyik legkorábbi, és önmagában is értékes darabja lett.

¶ A Nyelvtudományi Társaság két új sorozatának a kiadók által is megfogalmazott célja az, hogy fakszimile és a betűhű átirat egyidejű közlésével, a jegyzetekkel és az irodalomjegyzékkel kiadványaikat egyszerre több kutatási terület számára is megbízható és értékes forrássá tegyék. Talán az így megjelent művek elősegítik majd az érintett korszakok komplexebb, több szempontú tudományos vizsgálatát, és hozzájárulnak ahhoz, hogy a néha talán túlzottan, indokolatlanul különvált testvértudományok, irodalom, nyelvészet, történelem bizonyos területeken ismét közeledhessenek egymáshoz.

SÁROSI ZSÓFIA

JANUS PANNONIUS ÖSSZES MUNKÁI

(KÖZREBOCSÁTJA: V. KOVÁCS SÁNDOR. AZ 1972. ÉVI
VÁLOGATOTT KIADÁS ÁTDOLGOZOTT ÉS TELJESSÉ
BŐVÍTETT VÁLTOZATA)

Az első olyan könyvet tartja kezében az olvasó, amely a „Janus Pannonius összes munkái” büszke címet mondhatja magáénak — joggal, hiszen valóban tartalmazza a humanista költő *valamennyi* általunk eddig ismert költői vagy prózai alkotását, beleértve az 1970-ben felfedezett Sevillai-kódex anyagát is. Öröndöletes továbbá, hogy a kötet szerkesztője fölülbírálta az 1972-es válogatott kiadás kissé prűd szempontját, amely szerint „tartalmi okok miatt” kihagytak bizonyos verseket, „amelyek önmagukban nem változtatnak a költői életmű sajátosságain” (1972: 501). Mint tudjuk, a „pajzán epigrammák” azóta könyv alakban is megjelentek (Csorba Győző fordításában). Ellenben semmit sem olvashatunk arról a kötetben, hogy milyen szempontok szerint sorolták be ezeket a verseket a költői életmű egészébe, bár el kell hinnünk, hogy a kiadók „legjobb tudásuk szerint állították össze” az epigramma-kronológiát (1987: *A kiadó előszava*, 7.). Az sem világos, hogy az előző kiadásból — joggal — mellőzött, *görögből* fordított szövegeket miért kellett most *latinról magyarra* fordítani. Ha ugyanis a görög *eredetire* lennénk kíváncsiak, akkor az eredetiből kellett volna fordítani; ha pedig azt akarnánk eldönteni, hogy vajon jók-e Janus fordításai, akkor célszerűbb lett volna a *görög* és *latin* szöveget egymás mellett közölni. A szöveg fordításának minőségével különben is bajok vannak, erről azonban most nem akarok szólni.

A versek fordítói között is történt változás: Geréb László fordításait szisztematikusan kihagyták (368, 385, 414, 421, 450. sz.) és Csonka Ferenc kétségtelenül *jobb* fordításaival helyettesítették. Ugyanígy kimaradt Gerézdí Rabán egyetlen (213. sz.) és Hegedűs István három (445. sz., *Elégiák* 8, 19. sz.) fordítása. Ezeket Csonka Ferencé, illetve Palojtay Béláé váltotta fel. (Sajnálatos, hogy a kiváló tudós, Gerézdí Rabán fordításába egy értelemzavaró sajtóhiba került: „poros zsák” helyett ui. „piros zsák” szerepelt az 1972-es kiadásban, 135.) Ezekre a cserékre is csak egyetlen, kissé homályos utalást találhatunk a kötetben: „csak ott adunk új fordítást, ahol a körülmények ezt indokolják. . .” (1987: 648.) Szinte érthetetlen az is, hogy Janus egyik legismertebb versét, amelyben „Elmenőben búcsút mond a szent királyoknak, Váradon” (Búcsú Váradtól) miért kellett a rég elavult Berczeli A. Károly-féle tolmácsolásban közreadni, amikor már a Kortárs 1972. évi márciusi különszámában megjelent, nem kevesebb mint 17 különféle, jobbnál jobb fordítás közül lehetett volna választani.

A következőkben kizárólag a kötetben szereplő (nem görögből készült) *próza fordításokat* veszem szemügyre (*Beszédek* 1–3, 531–535., Nagy Tiborné; *Levelek* 1–24, 539–557., Vida Tivadar). Mint a jegyzetekhez írott bevezetés (1987: 648.) is felhívja rá a figyelmet: „a próza művek minden darabja új fordításban kerül e kötetünkben az olvasó elé”, vagyis Boronkai Iván filológiai megbízható, szép fordításait — amelyeknek azóta javított kiadása is megjelent — kihagyták az új kiadásból. Ennek okait nincsen jogunk firtatni, mindössze a „végeredményt” konstatálhatjuk. Ez pedig — enyhén szólva — elkeserítő.

Kezdjük talán azon, ami minden olvasó számára első pillantásra szembetűnik: a szöveg tele van magyartalanságokkal, durva stilisztikai hibákkal, mi több, teljesen érthetetlen mondatokkal. Mit szóljunk ahhoz, hogy egy *műfordításban* a fordító zárójelbe teszi az általa javasolt szinonimákat: válasszon belőlük az olvasó. (Erre példákat felesleges is hoznom, elég *akárhol* felütni a *Levelek* fordítását.) És hogyan értékeljük az ilyesfajta kifejezéseket: „az irántam való jóindulatod tömkelege” (*cumulus benevolentiae* 4, 541); „a tanuló számára gyümölcsösnek bizonyult” (7, 542); „vigye el Önnek Guarinónk . . . arcképét . . . hogy tudniillik Atyaságod most arcvonásait és fejalakját is megismerje” (1, 539); „Kérem Főtisztelendő Atyaságát, kezdje meg szerencsésen jóindulatát tanúsítani irántam” (12, 545); „városotok tekintélye által indítván” (20, 549); „én a magam részéről nyílt sisakkal válaszolom” (*recta fronte respondeo* — szó sincs valami-féle „lovagi küzdelemről!”, 16, 547); „a görög irodalmat . . . miután hosszú ideje kiküszöböltem” (21, 550); „közepesen örvendek annak” (22, 555); „a családi mezőgazdálkodásnak szentelem magam” (uo.,

vel rei familiari ET agriculturae operam dabo); „kiírhhatnak minket számkivetésre” (*qui possunt proscribere* — az bizony nem „beteg-szabadság” volt, pedig „kiírni” csak arra szokás valakit, 22, 554); „ezzel egyfelől homályban hagyja az ellenséget katonailag...” (21, 550—551) stb. stb. stb. A tengernyi hasonló hibából engedtessek meg, hogy még egyet kiemeljek az olvasó mulattatására. Ez így hangzik: „Mennyire rosszul tartottam attól, hogy a falra borsót hányaszak veled” (22, 554). Eredetije: *quam male metui, ne te ego ad litus arandum ducerem* — a „fölösleges munka” itt tehát a „tengerparton való szántás” képében jelenik meg. A „borsó” forrása nyilvánvalóan Boronkai Iván fordítása lehetett: „Pedig gonosz félelem gyötört, hogy falra borsót hányni hívtalak” — de mennyivel másabb *így!* (1972: 481.)

A példákat vég nélkül lehetne szaporítani, de a magyartalanságokon kívül komolyabb problémák is adódnak a fordításokban.

Vegyük először a kisebb bajt: ez pedig a *nevek átírásának következetlensége*. Hogyan írhatunk például János Pannoniust (1, 539)? Akkor már Magyarországi Jánost, vagy Johannes Pannoniust kellett volna. Még rosszabb a helyzet a görög nevek terén. Ha már az akadémiai átírás mellett döntünk a latinos formákkal szemben, ne írjunk ilyeneket, mint: „Szatürok, Bellerofón, Diomedész, Glaukósz, Sziüfosz, Hektor” (helyesen: szatírok, Bellerophón, Diomédész, Glaukosz, Szíszüphosz, Hektór, vö. 21, 550—551). A „Virgiliusnak” sem látom semmi értelmét (22, 555). Csakhogy a magyar nevekkal is problémák vannak. A *Trewtl* családnevet a fordító jól írja át *Truthel*-nek, de a *Zekchewi*-vel már nem tud mit kezdeni „(= Szekcsői?)” — kérdezi, de miért kérdezi, és ráadásul így, zárójelben? (19, 548—49 — a *Kaloit* is Kállóira kellett volna átírnia, s nem jött rá, hogy a „herczeg urak” mögött is a Herczeg család rejtőzik.)

Megmagyarázhatatlan, hogy miért maradtak le a *címzések* a levelek elejéről, mikor azokból esetleg az is megtudható voltna valamit a címzetről, akinek egyébként fogalma sincs arról, ki az a *Cristoforo Moro*, vagy *Jacobus Ammanatus*. A Hunyadi Mátyáshoz írott levél (23, 556) elején persze ott szerepel: „Mátyásnak, Magyarország felséges királyának...” — hadd okuljon a tudatlan olvasó.

Baj van a titulátúra ismeretével is. A *dominus Waradiensist* állandóan „váradi (püspök) úr”-ként látjuk viszont, mintha ez a megszólítás rajta kívül bárkit is megilletgetett volna Várad férfiuai közül. A „váradi és kalocsai püspök”-ről nem is szólva (22, 554), ahol az utóbbinak bizony az „érsek” megszólítás járt volna ki. Azon gondolkodhatunk, hogy vajon jó-e a *Tua Felicitas*-ra alkalmazott „Boldogságod” vocativus (14, 546), de „Nagykegyelmes”-sel a *Felséges* helyett még nem találkoztam (17, 548). Cristoforo Moro sem örült volna ha „őkegyelmességének” (ez a *Dignitatio Sua* megfelelője!), nem pedig „felségnek” szólítják (*Vestra Serenitas*, 9, 543). Kisebb

hibának lehet tekinteni, hogy a *comest* „grófnak” és nem ispánnak fordítja (15, 546).

Nem tudom mire vélni azt sem, hogy az idézeteket nem találja meg a fordító a szövegben (holott azok a Teleki–Kovácsnay-féle kiadásban is *cursiválva* vannak) — vagy ha meg is találja, nem jelzi. Egyaránt van példa bibliai és klasszikus idézetekre is. Az előbbieket: „amiért meglátogatta és megváltotta az ő népét, és megfújta nekünk az üdvösség kürtjét”, vö. 1, 531 = Lk 1, 68; „mennyi gonoszt tett az ellenség a szent helyen”, vö. 22, 553 = Zsolt 74, 3. Egyetlenegy bibliai versre hivatkozik (22, 554) = Tit 1, 15b — minuciózus pontossággal megjelölve!) — ahol persze már magából a szövegből is kiderül, hogy itt Pál szavait halljuk. A néhány sorral felette levő klasszikus versekről semmit sem mond (egyébként a jegyzet sem), s bár kiemelve közli őket, nem is versben fordítja! (Meg lehetett volna keresni az eredetieket: Verg. *Aen.* X, 875–76; Mart. VI, 64, 24–26 — mindkettőnek van tisztességes magyar fordítása.)

A dátumok átírása is pontatlan: VII. Kal. Apriles = március 26. és nem 25. (4, 541); V. Kal. Octobres = szeptember 27. és nem 26. (9, 543); XVI. Kal. Maias = április 16. és nem 15. (20, 549). A 18. sz. levél 1464-ben kelt a jelzett 1462 helyett — de ezt a tévedést talán a „sajtó ördögének” is felróhatjuk. Jól szórakoztunk a következő mondaton is: „... (Galeotto) elutasítja azt, hogy tovább időzzék nálam, mint legfeljebb hűsvét (nyolcadának) köznapjai (vagy: a hűsvéti szünidő végéig?) ...” Ezen a fordításon még akkor is nevetgetnénk, ha nem tudnánk, hogy mögötte mindössze ez az egyszerű latin mondat áll: *recusat se apud ne diutius moraturum, quam Paschales ferie patiantur*.

Ezek után rátérek azokra a „torzszüleményekre”, amelyek a latin szöveg egyértelmű félreértéséből adódtak. Így a *Beszédekben*: a *confines restaurare* kifejezés nem a „szövetség felújítását”, hanem a „határok helyreállítását” jelenti (1, 532). Félreérti a fordító a következő mondatot is: *gentili adhuc errore, Hunnorum natio tenebatur* — nála: „még a kalandozások béklyóban vergődött a hunok nemzete” (2, 533). Valójában itt a pogány (*gentilis*) tévelygésekről van szó, vallási értelemben, nem pedig a kalandozásokról (egyébként a pápát is a dolognak inkább ez a része izgatta...). A *praestes copiam* kifejezés nem tudom miért fordította „add elő bőven”-nek (15, 546), amikor az a szövegbe sem illik bele. Helyesen: „készíts róla kópiát, másolatot”. Ezek mellett szinte csak stílushibának számít, hogy bizonyos szavak kimaradnak a fordításokból, így pl. *quamvis ego non sim bonus Astrologus* — „bár nem vagyok asztrológus”, mondja a fordítás (15, 546), a *bonust* kifejejtve. Pedig így teljesen mást jelent a mondat: „bár nem vagyok jó asztrológus”, azaz igenis sokat foglalkozott Janus ezzel a tudománnyal is, csak a kötelező szerénység mondatja vele

ezeket a szavakat. Az ilyesfajta hibák sokasága miatt most csak szelektív felsorolásukra vállalkozhatom: a *thorax sericeus* nála „selymes mellvért” (15, 547 — hogy ez a „mellvért” milyen fegyvertől védett volna, elképzelni nem tudom), helyesen: „selyem s mellény”; a *Ioannes electus, confirmatus Quinque-ecclesiensis*: „János kinevezett (a Szentlélek által) megerősített pécsi püspök” (18, 548). Biztosan kellett hozzá a Szentlélek hozzájárulása is, de csak miután a *király* megerősítette tisztségében. A következő példák vicclapokba illőek. Az eredeti szövegben ez áll: *Si Dominus Vicoxime vel recessit iam, vel recessurus est . . .* — ebből lesz: „Ha Vicoximus urunk visszavonult már, vagy vissza szándékozik vonulni . . .” (18, 548). Hogy a *Vicoxime*-t a *Dominus* mellett miért gondolta *vocativus*nak, fel nem foghatom. A mondat helyesen: „Akár eltávozott már az urad (ti. Galeottóé) *Vicorinéből*, akár csak elmenőben van . . .” (B. I. 1972: 477.) Ha lehet, még mulatságosabb a következő: *mittite nummos Florentiam, unus vobis Vespasianus sufficiet* — biztatja Janus tréfásan Galeottót, hogy Itáliában vegyenek könyveket (az úgyis tele van ilyesféle „holmikkal” — a *supellectilia* nem „készlet”!), ne pedig tőle kunyerálják el azt, amiben ő is szükségét szenved. Fordítónk ezt így tolmácsolja: „küldjetez pénzt Firenzébe, elegendő lesz nektek egy Vespasianus (császár képét viselő aranypént)” (22, 555). Sem arról nem tudunk, hogy Galeotto és barátai, vagy hogy *Vespasiano da Bisticci* könyvszállító numizmatikai különlegességeket gyűjtöttek volna, mindenesetre e fordítás jóvoltából egy figyelemre méltó művelődéstörténeti kuriózumra bukkantunk. . . A pálmát én mégis a következő mondatnak nyújtanám át: „Csak kövesd már nyomon a jó-szerencsét és tökök nélküli születményeidet.” Akár a recenzió mottója is lehetett volna e mondat, a *sed iam sequere fortunam tuam et nata sine cucurbitis* „ferdítése”. A *nata* itt ugyanis nem a *natus*³ participium semleges többes számú accusativusa (tehát nem *natā*), hanem a *natare* ige imperativusa (vagyis *natā*). A „tököket” pedig nyilvánvalóan a „mentőöv”, vagy „úszógumi” (ha akkor létezett volna ilyen) értelmében használja Janus, talán Horatiusra utalva vele: *sine cortice nabis . . .* (*Sat.* I 4, 120). A mondat így szólna tehát: „de már kövesd a szerencsédet, és ússzál ’tökök’ nélkül”. Ezekhez képest valóban jelentéktelen hibáknak tűnnek az olyan „elírások”, hogy a bolognai *16-ok Tanácsát* „országgyűlésnek” nevezi a fordító (20, 549); hogy nem jön rá: az *in hac nostra barbaria* kifejezés az *országgra* utal („ebben a mi barbár életünkben” 20, 550); hogy a *Latini* kifejezést következetesen „latin”-nak, és nem olasznak fordítja (pl. 21, 550); hogy nem veszi észre: Diomédész „az aitol”, s ráadásul „Étolosznak” írja, mintha az egy külön személynév volna (vö. *Diomedes, inde Lyciorum dux Glaucus, quem Aetolus tanquam sibi antea incognitam . . .* 21, 550). A *peritura terreni stemmatis viriditas*-ból így lesz a „földi koszorú

fonnyadó zöldje”, amit aztán Janus „nagyon alkalmasan” hasonlít „az erdők hulló lombjához” (uo.)—holott a *stemma* valójában „nem-zetségfa” (B. I. 1972: 479.), vagy „ősfa” (Ritoók Zs. JPT: 428.), amely „hanyatlásnak indult”.

Azon is csak nevetni lehet, hogy Lükurgosz Bakhosz (*sic*) dühétől ösztökélve „levágja saját lábát térden alul” (*Baccheo furore instinctum genua sibi succidisse . . .*, uo.). Természetesen a mítoszban nem öncsonkításról (amit fizikailag is képtelenség véghezvinni), hanem csak a térd inainak átvágásáról van szó. Az már viszont egyenesen felháborító, ahogyan Devecseri Gábor Homérosz-fordítását „közli” a fordító (Devecserire egyébként csak a tartalomjegyzék utal, neve a főszövegben nincsen feltüntetve!). Kezdve azon, hogy minden sor elejét nagybetűvel kezdi, aminek semmi értelme sincsen — és folytatva az értelemzavaró elírásokig. Ezeket érdemesnek tartom felsorolni: (a bal oldalon levő számok a *Bibliotheca classica* kiadás sorszámaait jelzik; jobb oldalon van feltüntetve a helyes változat)

(118)	Tüdeusz fia	—	Tüdeusz fia
(129)	szembe' nem is	—	szemben nem
(132)	Dionüszosz	—	Dionüszosz
(133)	Nüszéion	—	Nüszéion
(135)	földre vetette	—	földrevetette
(135)	sújtott	—	sújtott
(139)	utána nem élt már	—	azután nem is élt már
(152)	Sziszüphosz	—	Sziszüphosz
(182)	fújta	—	fujta
(197)	Iszandrosz	—	Íszandrosz
(214)	eképp	—	ekép
(218)	vendégi ajándokot adtak	—	vendég-adománnyal
(222)	Tüdeuszra	—	Tüdeuszra

Nemcsak a görög nevek helyes átírásáról, de a műfordítás adta *poetica licentiákról*, sőt magáról a hexameterről és az *idézés szabályairól* sincsen alapvető fogalma a fordítónak. Egy jó kiadásnak persze fel kellene tüntetnie azt is, hogy itt az Iliász VI. énekének 118–136. sorairól van szó. (Elég lett volna csak utalni rá, és az egész szöveget kihagyni, ahogy azt az 1972-es kiadásban tették.)

Még egy utolsó megjegyzés a prózai művek fordításáról: az, hogy elkapkodott, silány munkáról van szó, gondolom az eddigiekből is kiderült. Ehhez járul azonban még az is, hogy *egyetlen jegyzet sincs jelölve a szövegben*, jóllehet a kötetben hátul szerepel az 1972. évi kiadás változatlan jegyzetanyaga (724–728.). Gyanítom, hogy a fordító bele sem nézett ebbe, hiszen akkor jó néhány hibát kiküszöbölhetett volna.

Az *Utószó*ban (633. skk.) is találunk következetlenségeket. A Janus-életrajzot például szó szerint emelték át az előző kiadásból, mindössze az első bekezdésben változtattak rajta egy mondatot („... műveinek összkiadásával . . .”, 633. o.), pedig az azóta született tudományos szakirodalom (amit a *Bibliográfia* is részletesen felsorol, 643–646.) nem egy ponton árnyaltabbá tette eddigi Janus-képünket. Otromba hiba az is, hogy — az egyébként is felesleges hivatkozásnak tetsző — négy nyelvű összefoglalásokban *még ezt az egy mondatot sem* javították ki (734–741, pl. „A great part of Janus' works appearing in this volume is published for the first time in Hungary”, 741.). Ugyancsak bennmaradt az „árulkodó nyom” a szöveg hagyományról szóló ismertetőben („Meglepő, hogy magyarul tolmácsolt teljes kiadásra eddig még nem akadt vállalkozó”, 648.).

Mindezek után feltehetjük a kérdést, vajon jogosult-e az olyan kijelentés a kiadók részéről, mint: „A költő felezer évet meghaladó utóéletében ez az első olyan kiadvány, amely minden eddigihez képest a lehetséges maximumot nyújtja . . .” (647.) A kérdés csak az: *miben?* Valóban túllép-e ez a kiadás „a válogatások népszerűsítő igényein”? Valóban „egyengeti-e egy későbbi latin kritikai kiadás útját”? A válasz: aligha. A Tankönyvkiadó által megjelentetett, reprezentatív összkiadásnak szánt Janus Pannonius kötet sajnos még a „válogatások népszerűsítő igényeit” sem éri el sok tekintetben, sem a (próza) fordítások minőségét, sem pedig az egész kötet tudományos megalapozottságát tekintve. Ha legalább lektorálták volna a kötetet (mint ezt az 1972-es kiadás esetében Kardos Tibor és Klaniczay Tibor tették), sok hibát elkerülhetek volna, vagy legalább nem hamarkodták volna el a könyv megjelentetését. Ilyen formában ugyanis első, valóban európai színvonalú költőnkhez méltatlan kötet került napvilágra. (Tankönyvkiadó, 1987.)

A próza szövegekre történő hivatkozásnál elől áll a szöveg *sorszáma*, utána pedig az *oldalszám*. A *latin* szövegek idézésekor terjedelmi okokból feleslegesnek tartottam a kiadás pontos helyét idézni, azt bárki megnézheti, ha fellapozza és „kibogarássza” a jegyzetekben szereplő számokat. Egyszerűbb azonban az 1972-es kiadást használni ehhez.

JPT = Janus Pannonius tanulmányok. Memoria saeculorum Hungariae 2. Budapest 1975.

GRÜLL TIBOR

MÁTYÁS KIRÁLY LEVELEI, 1460–1490

VÁLOGATTA, A SZÖVEGET GONDOZTA, AZ UTÓSZÓT ÉS A JEGYZETEKET ÍRTA V. KOVÁCS SÁNDOR. FORDÍTOTTA BALLÉR PIROSKA. (MAGYAR LEVELESTÁR.)

Örvendezve vette kézbe az olvasó a Magyar Levelestár kötetét, mely könyvkiadásunk adósságát is törlesztve viszonylag ismeretlen oldaláról, levelezése válogatott dokumentumaival idézte fel Mátyás korát és benne az uralkodó tevékenységét.

A tetszetős külsejű, képekkel illusztrált könyvecske címeként Fraknoi Vilmos *Mátyás király levelei. Külügyi alosztály* című kétkötetes könyvének (Bp., 1893–1895) főcímét viseli magán. A válogatás ebből a forráskiadásból készült. E műve törzsanyagában Fraknoi 440 latin, 108 német és egy cseh nyelvű levelet publikált, melyek közül V. Kovács Sándor 92 latin nyelvű levelet választott ki és fordított le magyar nyelvre. A válogatás eléggé átfogó képet nyújt Mátyás egyházpolitikájáról, érzékelteti a török és más külső ellenség megfékezésére irányuló küzdelmeit, és jellemző módon mutatja be az önmagát országa és alattvalói érdekeivel azonosító, jogtiprást és megaláztatást nem tűrő, hallatlanul öntudatos és önérzetes uralkodó alakját. Kár, hogy a levelek kiadója csak Fraknoi gyűjteményéből válogatott, és más, Mátyás „belügyi” levelezését is bemutató forráskiadásokat nem vett figyelembe. A *Magyar humanisták levelei* (Bp. 1971) című kötetében még ez a szempont is érvényesült, és az ott közzétett Mátyás-leveleket — csekély számuk ellenére is — a jelenleginél szélesebb körű tájékozódás, átgondoltabb válogatás jellemezte. Más oldalról, sokszor kendőzetlenebbül mutatják be Mátyás saját alattvalóihoz írott levelei, mint külföldi, diplomáciai tárgyú levelezése, melyben időnként kérnie, meggyőznie, magyarázkodnia kellett, és még spontánnak tűnő indulatos kifakadásai is alaposan átgondoltak kellett hogy legyenek.

Az utószó a levelek szerzőségi problémáit villantja fel, a kötet néhány dokumentumát felidézve a levelezés sokszínűségéről értekezik, és kitér néhány műfaji, illetve stílári kérdésre.

A jegyzetek a Fraknoi kiadásában levő azonosítószámokkal kezdődnek, nem mindig pontosan (a 2. levél pl. Fr. I. 5 helyett Fr. I. 15-tel, a 61. levél Fr. II. 35. helyett Fr. II. 33-mal, a 62. levél Fr. II. 45. helyett Fr. II. 43-mal azonos). Szövegük néhol tévedést tartalmaz. A 74. levélben szereplő teanói atyát a jegyzet Urbanus de Urbinis-szel azonosítja Orso Orsini helyett; a 76. levél szerémi püspöke nem Pisciai Boldizsár, mint a jegyzet mondja, hanem ifj. Vitéz János, aki 1481-ben lett szerémi püspök és Mátyás szentszéki követe. A 27. levél jegyzete így szól: „Nicolaus Banus — ismeretlen (talán magyar szár-

mazású?) velencei polgár”. Nicolaus Bani (és nem Banus) padovai polgár volt, és a vele kapcsolatos hibát, melyet a jegyzetírő átvett, valójában a fordító követte el, aki a „pro Nicolao Bani cive Patavino”-t (Fr. I. p. 134) így fordította: „egy velencei polgárotok, Nicolaus Banus érdekében”.

„A személyneveket a szakirodalomban elfogadottnak tekinthető változatban írtuk” — olvassuk a jegyzetek előtt álló bevezetőben. A névmutatóban a külföldiek neve hol latinosan, hol magyarosan, hol nemzetüktől ma elfogadott névformájukban szerepel. Még az is előfordul, hogy a szempontok keveredése egy név esetében jelenik meg (pl. De Curcullis Demeter). A régi szakirodalomban, így Fraknóinál is, valóban gyakoriak voltak a névírési következtelenségek, ma viszont arra törekszünk, hogy a külföldieket magyar szövegkörnyezetükben is nemzeti névformájukon nevezzük.

A latinossá tett nevek átírására, illetve mai megfelelőinek megválasztására a levelek fordítója sem ügyelt. A 83. levél Uni folyója (158.) helyesen Una, Natólia pedig (74. levél, 145.) Anatólia. A Petrus Thomasiis név (31.) bizonyára nyomdahiba, Thomasius helyett. A 89. levélben egy Xenophón Plakentinosz névvel találkozunk, és ezen azért döbbenünk meg, mert magából a levélből derül ki, hogy a görög nevű illető Mátyás más forrásokból is ismert olasz orvosának, Giulio de Miliónak a fivére. A levél eredetijében Xenophon Placentinus, azaz piacentinai származású vagy lakosú Xenophon áll. Egyébként a „placentiai” — azaz piacentinai — egyházzól is szó van a levélben, a görög hangzású személynév tehát olasz helynévből keletkezett. Xenophonunknál az orvos-Milio se viselt kevésbé hatásos keresztnévet, csakhogy őt nem görög történetíróról, hanem latinról keresztelték el (a róla készült festményen Iulius Caesar de Milio név olvasható). A levélben egyébként Mátyás nem „a placentiai egyházban vagy egy másik egyházmegye területén” kér javadalmat Xenophon számára, hanem „a piacentinai egyházban vagy ugyanannak az egyházmegyének egy másik egyházában” (in ecclesia Placentina seu alia illius diocesis, Fr. II. p. 364).

Ballér Piroska stílusa egyszerű, világos, olvasmányos, és a leveleket magyarul olvasva, egy-két apróságtól eltekintve, az az érzésünk, hogy jó fordítások lehetnek. A fordítások pontosságának, hitelességének ellenőrzése céljából taláломra választottam ki két levelet a kötetből, hogy latin eredetijükkel összeolvassam őket. Az egyik az Árpád-házi Margit szentté avatása ügyében írt rövid levélke (36.) volt, mely tartalmilag pontos fordítású, csupán annyi jegyezhető meg róla, hogy az Ordo Praedicatorum magyarra nem prédikátor rendnek, hanem domonkos rendnek fordítandó. A másik (15. számú), III. Frigyeshez szóló levélből összehasonlítás céljából egy hosszabb részt idézek Ballér Piroska fordításában (kiemelések tőlem):

„Kegyességed arra kért bennünket, hogy *eresszük szabadon azokat a foglyokat, akiket hű emberünk, Török Ambrus főispán és soproni kapitány tart láncra verve. Még mit nem; épp kegyességed keze által kellene* gaztetteikhez méltó büntetésüket elnyerniük! Az említett Török Ambrus pedig dicséretes munkát végez, ha Macskakő várát a rablóktól megtisztítja és a környék biztonsága (sic) érdekében földig leromboltatja. Tudja csak meg kegyességed, hogy *tudtunkkal és akaratunkkal* tartóztatta le grófunk és kapitányunk ezeket az embereket, s ha egyszer sikerült elkapnunk ilyen gazfickókat, a legkevésbé sincs szándékunkban őket oktanulul és meggondolatlanul szélnek eresztetni.

Ami pedig a várat illeti: mihelyt Isten segítségével *eltűnik a föld színéről*, mi a magunk részéről úgy fogunk rendelkezni nagy gonddal, hogy az mindkettőnk alattvalóinak és mindkét országnak javára váljék.”

Latin eredetiben:

„Petit a nobis serenitas vestra ut captivi illi quos fidelis noster Ambrosius Thewrek comes et capitaneus Soproniensis tenet in vinculis, nequaquam liberi emittantur; immo potius manibus vestre serenitatis digna facinorum suorum subituri supplicia, presententur; preterea ut prefatus Ambrosius Thewrek operam adhibeat diligentem, quantenus castrum Machkakew vocatum de manibus ipsorum predonum eripiat, et gratia ulterioris illarum partium scuritatis, funditus destruat. Noverit vestra serenitas, quod captivitas hec hominum illorum, quam prefatus comes et capitaneus noster fecit, de scitu et voluntate nostra non processit; verum quomodo tales homines capti sint, minime volumus ut improvide ac temere dimittantur. Ad habendum illud castrum placet nobis omnem curam impendi, quod ubi Deo juvante obtentum fuerit, nos pro parte nostra id facere curabimus, quod utriusque nostrum subditis et regnis magis videbitur profuturum.”

(Kegyességtek arra kér bennünket, hogy semmiképpen se engedessük szabadon azokat a foglyokat, akiket hű soproni ispánunk és kapitányunk, Török Ambrus tart láncra verve, hanem inkább adassuk őket felségtek kezére, hogy gaztetteik méltó büntetését elnyerjék. Ezenkívül azt is kéri, hogy az említett Török Ambrus lelkiismeretesen működjék mindaddig, míg a Macskakőnek nevezett vár azoknak a rablóknak a kezéből ki nem szabadul s a földdel egyenlővé nem válik, hogy azoknak a területeknek a továbbiakban nyugalma legyen. Tudja meg felségtek, hogy azoknak az embereknek a fogságba vetése, ami a fent említett ispánunk és kapitányunk műve, nem a mi tudomásunkkal és akaratunkkal történt, de ha már ilyenfajta emberek akárhogy is fogságba kerültek, egyáltalán nem akarjuk őket oktanulul és meggondolatlanul szélnek eresztetni. Jónak látjuk, hogy mindent megtegyünk

azért, hogy az a vár a birtokunkba kerüljön, és ha majd Isten segítségével a miénk lesz, mi a magunk részéről gondoskodni fogunk arról, hogy azt tegyük, amiről majd úgy látjuk, hogy mindkettőnk alattvalóinak és országának inkább hasznára válik.)

A levél további részének a latin eredetivel való egybevetése a fentihez hasonló eredménnyel jár, de terjedelmi korlátozottság miatt már csak egy félmondatát idézzük. A „*Nos qui fere soli scimus*” (mi, akik szinte csak egyedül tudjuk) fordítása így szól: „*A napnál is világosabb előttünk*”.

18 Mátyás leveleit örömmel veszi kézbe az olvasó. Ha ez a válogatás újra napvilágot látna, szükséges volna, hogy a fordító előzőleg vizsgálja felül munkáját, és a kötet ismét szakmai lektorálásra kerüljön. (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986.)

PAJORIN KLÁRA

PÁZMÁNY PÉTER PRÉDIKÁCIÓI

A XIX. század jeles irodalomtörténésze, Toldy Ferenc már hagyományra hivatkozva említette meg, hogy „az értők” Pázmányt „magyar bíboros Ciceró”-nak nevezték, s méltán tekintik őt egy új korszak kezdeményezőjének, „ki a régibb kort befejezte, s újat kezdett meg”. Hozzátehetjük: ez utókor sosem vitatta el e megtisztelő címet az esztergomi érsektől, sőt, a modern kutatás csak megerősítette, hogy nála kiválóbb hitszónok nem akadt a régi magyar századokban.

Ez már önmagában is elég indok volt rá, hogy 1637-ben bekövetkezett halálának 350. évfordulójára vaskos beszédgyűjteményéből reprezentatív válogatás jelenjen meg, s ennek révén prózastílusának értékei szélesebb körben is ismertek legyenek. Pázmány azonban jóval több volt, mint kitűnő szónok. Messzire tekintő politikus is volt, felelősséggel gondolkodó államférfi is volt, a magyar nyelvnek és oktatásügynek tudatos fejlesztője is volt. Kellően megerősítette mindezt az a háromnapos egyháztörténeti konferencia, amelyet Budapesten az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia Egyháztörténeti Bizottsága és az MTA Egyháztörténeti Bizottsága rendezett 1988. febr. 29. – márc. 2. között. Ma már nem szorul bizonyításra, hogy az életművével, eszmerendszerével, szellemi örökségével való szembesítés irodalomtörténészek és historikusok, egyháziak és világiak közös feladata, a magyar barokk korszak kutatásának kikerülhetetlen állomása.

Aligha vitatható, hogy Pázmány tevékenységének egyik legértékesebb területe éppen írásművészete volt, nem véletlen, hogy műveiből

az utóbbi években két válogatás is megjelent (Magyar Remekírók. Tarnóc Márton szöveggondozásában, 1983., ill. a Szent István Társulat kiadása, Öry Miklós—Szabó Ferenc—Vass Péter szöveggondozásában, 1983.). Ezek a kötetek a legkülönbébb műfajú írásokat foglalják magukba, így mintegy keresztmetszetét nyújtják az érsek sokoldalú írói munkásságának.

Úgy véljük, figyelemre méltó szempont szól amellett, hogy ne vitairatait, hanem prédikációit tartsuk számon írói oeuvre-jének legértékesebb részeként. Polemikus írásainak feszes logikája, nyelvi találékonyága ugyan egyedülálló, témája viszont a későbbiek során fokozatosan aktualitását veszítette, a teológiai kérdések útvesztőiben a kései olvasó csak ritkán tudja követni őt. Ezzel szemben beszédgyűjteménye a mindennapi életre alkalmazható etikát kíván adni, teljességre törekvő erkölcsant tartalmaz. A bűnök és erények tanának felvázolása alkalmat ad az írónak arra is, hogy a társadalomról, a természetről, az univerzum csodáiról elmélkedjen, tanulságos történeteket, színes vagy csodás eseményeket adjon elő, azaz: tanítson és szórakoztasson egyszerre.

Tarnóc Márton most kiadott válogatása a Magyar Remekírók Pázmány-kötetének részletein alapul, az eredeti szövegeket a mai helyesírás igényeihez alakítja, s gondosan ügyel arra, hogy a száz prédikációból a ma is érdeklődést keltőeket adja közre. De még ez a nagyon szelektált anyag is feltűnő sokszínűséget tükröz, az elődökhöz és kortársakhoz viszonyítva szembeötlően jelzi a beszédgyűjtemény sajátosságát: a tárgyválasztás átlagot jóval meghaladó mértékű szélességét, tarkaságát. Mint cseppben a tengernek, úgy kellett a 19 közreadott részletben a vaskos beszédgyűjteménynek tükröződnie, s e nem könnyű feladatot a szövegek válogatója jó arányérzékkel oldotta meg.

Örök kérdés: mi volt a „titka” e beszédek sikerének, hatásosságának?

Ha „titokról” nem is, de néhány irodalomtörténeti tényről megemlékezhetünk e kérdés kapcsán. Először is arról, hogy Pázmány 40 évi hitszónoki tevékenységének eredményét foglalta 1636-ban írásba, s e hosszú gyakorlat nyilván hozzájárult ahhoz, hogy a szövegek kiérlelődjének, sallangmentesek legyenek, kerekre csiszolódjának. E hosszú „érlelődési időszak” a vitairatok esetében — néhány kivételtől eltekintve — hiányzott, s e különbség érződik is a két fő műfaj között. Továbbá érdemes utalni arra a tényre, hogy beszédeiről még protestáns kortársai is elismerően nyilatkoztak. Ez nem véletlen, hiszen a szószékről többnyire nem polemizált, nem fejtegetett protestánsellenes tételeket, hanem inkább olyan erkölcsi normákat hangoztatott, amelyek konfesszionális szempontokon túl, általános érvényűek voltak. A beszédek zöme Pozsonyban és Nagyszombatban hangzott el, részben protestáns környezetben, így fontos szempont volt

a más vallásúak körében kiváltott visszhang, az ellenérzések lehetőség szerinti kerülése.

Pázmány stílusáról ma már elég egyértelműen kialakult vélemény, hogy az a korai barokk egyik változatát képviseli. Hozzá kell azonban tennünk, nem csupán a dekoratív képkincs, hanem az írói gondolkodásmód és szemlélet is e korszak jellegzetes képviselőjévé teszi őt. Etikájának ugyanis centrikus kategóriája a szándék, a tetteket ez minősíti, ellentétben a reneszánsz kor moráljával, amelyben a tett eredményessége volt az erkölcsi megítélés végső mércéje. Etikai rendszerének másik központi motívuma az aktivitás, a tetterekészség, a valóság cselekvő alakításának igénye. Ismét csak a barokk kori ember magatartásának jellemző motívuma ez, szemben a kései reneszánsz csalódottságával, kiútkeresésével, neosztoicizmusával. Pázmány erősen hangsúlyozta az akarat és a ráció szerepét, nála ezek az aktív életvitel zálogai, segítségükkel láttat mindent alakíthatónak, mozgathatónak, dinamikusnak. Mélyen hitt az emberi karakter formálásának lehetőségében is, az ország helyzetének jobbrafordulásában is. A Magyarországon meginduló rekatolizáció és ellenreformáció épp az akaratra, a cselekvőkészségre építve hirdetett új értékrendet, új ideálokat, ennek a szellemnek volt képviselője és letéteményese Pázmány.

Prédikációskötetének most kiadott, válogatott részletei többek között azt a különbséget is illusztrálják, ami a barokk korban e műfajon belül a magyar, ill. a nyugat-európai hitszónoklatok között mutatkozott. Míg ugyanis a nyugat-európai nemzeti nyelvű irodalmakban ekkorra már a világi műfajoké lett a vezető szerep, s az egyháziak háttérbe szorultak, addig Magyarországon (s másutt is Közép-Európában) az egyházi irodalom még mindig erősebb volt a világinál, s ez befolyásolta az egyes műfajok sajátosságait is. Pázmány beszédei például igen sok világi motívumot is magukba olvasztottak: szép-prózába illő anekdotákat, színes történeteket, természettudományos leírásokat bővebben olvashatunk lapjain, mint az olasz vagy spanyol beszédgyűjteményekben. Úgy tűnik, Magyarországon a prédikációskötetek többet vállaltak a társadalmi és politikai kérdések fejtegetéséből, mint a műfaj nyugat-európai darabjai, ezért kerültek irodalmunkban az ilyen jellegű kötetek fokozottabban előtérbe.

De vajon az következne-e mindebből, hogy Pázmány egyedülálló, sajátos jelensége lenne az európai korai barokk prózaírodalomnak?

Korántsem, hiszen közismerten szoros kapcsolatot mutat egész mentalitása a neves európai jezsuita írókéval (Roberto Bellarmino, Francesco Suarez, Antonio Possevino, Claudio Aquaviva stb.). Tarnóc Márton bevezető tanulmánya is utal rá, hogy az egyházi ékes-szólás legmodernebb kézikönyveit (pl. Ludovicus Granatensis, Carlo Reggio, Giuliano Mazarini műveit) használta, ismerte. S a sort még bővíthetnénk, hiszen épp legújabban derült ki, hogy megvolt könyv-

tárában a spanyol Bartholomeo Escobar és a lengyel Abraham Bzowski prédikációskötete is (László Mihály: *Pázmány P. könyvtárának két kötete*, Magyar Könyvszemle 1987. 221). Mindez mutatja, mennyire elevenen benne élt Pázmány korának irodalmi vérkeringésében, az újdonságokat mily gyorsan beszerezte. Az viszont már a történelmi körülményekből következik, hogy a nemzeti nyelvű hit-szónoklat azokban az országokban vált elevenen ható erővé, amelyekben a katolikusok és protestánsok e téren is riválisként álltak egymással szemben, ilyenkor lett a versengés igazi nyertese az anyanyelv. A reformáció által közvetlenül nem érintett dél-európai országokban (Itália, Spanyolország) az anyanyelvű irodalom már egyébként is fejlettebb volt, nem volt arra szükség, hogy a felekezeti tollharcok izmosítsák meg a nemzeti nyelvű stílust.

Végző soron összefügg ezzel a történelmi helyzettel a Pázmány-beszédeknek az a két sajátossága is, amelyet joggal emel ki Tarnóc Márton előszava: a festőiség és a zeneiség. Az előbbi az európai barokk prózá-
nak tipikus jellemvonása, a vizualitás Loyola Ignác lelkigyakorlatai óta nagy szerepet kapott a katolikus irodalomban. A zeneiség, a helyenként felszökkenő lírikus hevület viszont Pázmány egyéni hajlamával van összhangban, de ez is — miként a festőiség — a megindítás, lenyűgözés, az ellenfél túlszárnyalásának igényét szolgálta.

A Tarnóc Márton válogatásában megjelent kötet a legjobb részek alapján mutatja be a „magyar bíboros Cicero” szónoki tevékenységét s méltó megemlékezés az érsek halálának három és fél százados jubileumáról is. (Szépirodalmi Kiadó, 1987.)

BITSKEY ISTVÁN

ANGOL ÉLETRAJZ ZRÍNYI MIKLÓSRÓL

LONDON, 1664

(ZRÍNYI-KÖNYVTÁR II.) BEVEZETTE ÉS SZERKESZTETTE,
JEGYZETEKKEL ELLÁTTA KOVÁCS SÁNDOR IVÁN.

A hadvezér-költő Zrínyi Miklósnak meglehetősen nagy híre volt a korabeli Európában. Nemcsak hírlapok, *newsletterek* és alkalmi röpiratok sokasága foglalkozott Európa-szerte a törökkel vívott harcaival és a törökön vett győzelmeivel, hanem még életében megjelent egy teljes, 168 lapos könyv, amelynek középpontjában ő áll, *The Conduct and Character of Count Nicholas Serini . . . The most Prudent and resolved Champion of Christendom*. Mint erre Klaniczay

Tibor rámutatott, *A szigeti veszedelem* szerzője volt a magyar történelem első alakja, akiről külföldön még életében könyvet adtak ki. Ez a tény mindenképpen figyelemre méltó, s mivel ez a mű Magyarországon a szakemberek szűk körén kívül mindeddig ismeretlen volt, megelégedéssel kell nyugtáznunk a Zrínyi Katonai Kiadó döntését, hogy magyar fordítással együtt fakszimilében újra kiadja az angol szöveget.

Evés közben jön meg, tudjuk, az étvágy, s úgy tetszik, az angol Zrínyi-életrajz kiadását gondozó Kovács Sándor Ivánnak támadt az az elgondolása, hogy az életrajz megmagyarításán túl kultúrtörténeti háttérben alaposabb vizsgálat tárgyává tegye Zrínyi Miklós angliai kultuszát. Így aztán ez a szépen kiadott, gazdagon illusztrált kötet nem két, hanem számos részből áll: két bevezető tanulmányon (Kovács Sándor Iván, Péter Katalin) kívül a hasonmás angol szövegből, annak magyar fordításából (Bukovszky Andrea, Gömöri Éva és Zajkás Péter munkája); egy másik, az 1663-as hadieseményekkel foglalkozó angol szöveg (*A Brief Accompt . . .*) fontosabb részeinek fordításából (Rab Andrea); a Zrínyit gyászoló *Lacrymae Hungaricae* (1665) epicédium- emléklapjának közléséből, magyarra fordításából és méltatásából (Bene Sándor), s végül Cennerné Wilhelmb Gizellának egy ikonográfiai tanulmányából. Ha ehhez még hozzávesszük a bőséges jegyzetanyagot (amelynek egy részét Kulcsár Péter állította össze), valamint a könyv személy- és helynévmutatóját, megállapíthatjuk, hogy a szerkesztő — többségükben még egyetemista, fiatal kutatómunkatársaival — igen sokoldalú és érdekes filológiai-recepciótörténeti anyagot hozott össze.

Magáról az 1664-ben összeállított és angolul kinyomtatott Zrínyi-életrajzról Kovács Sándor Ivánnal együtt el kell ismételünk, hogy az O. C. monogram alatt rejtőző szerkesztőjét mindeddig nem sikerült azonosítanunk. Mivel maga az életrajz, amint arra tanulmányában Péter Katalin rámutat, legalább három különböző forrásból összeállított kompiláció, a szerkesztő kilétére nem a szöveg eredetisége miatt, hanem inkább „eszmetörténeti”, illetve recepciótörténeti okokból vagyunk kíváncsiak. Péter megindokolja, „O. C.” miért nem lehetett magyar; még az sem biztos, bár valószínű, hogy angol volt. Két alapvető kérdésben hamis adatokat közölt: a mű alcímében Zrínyit „a magyarországi segélyhadak *protestáns* fővezéréként” aposztrofálja (ami lehet persze tudatos ferdtítés is, de erre a szerzőnek, érzésem szerint, nemigen volt szüksége), továbbá rosszul adja meg Zrínyi születési dátumát. *The Conduct and Character of . . . Serini* (a továbbiakban: „Angol életrajz”) Zrínyi Miklós mellett egyébként, mintegy „párhuzamként” külön fejezetekben tárgyalja Kasztrióta György alias Szkanderbég (a hasonmás 112–146 lapjain) és az ugyancsak törökverő Tamerlán (Tamberlain, a hasonmás 147–168. lapján)

tetteit. Ami arra mutat, hogy bármennyire is elragadtatott hangon írjon az angol kompilátor Zrínyiről, kiadványa tipikusan konjunkturális — a török háború keltette érdeklődést igyekszik ezzel a hármas életrajzzal meglovagolni.

Az „O. C.” monogramot ugyan nem tudjuk feloldani, de az előszó stílusából arra kell következtetnünk, írója nemcsak angolul, latinul is jól, gördülékenyen fogalmazott: az angol szövegen ugyanis át- meg átütnek a retorikus, „latinos” fordulatok. Ami viszont azt a feltételezést illeti, hogy O.C. előszavának zárókifejezése, a „*so prayeth*” „klerikus szerzőre vall” (*Angol életrajz*, 391 lap, 7. jegyzet), tévesnek tartjuk: a kor angoljában ez elég gyakori záróformula, más, bizonyíthatóan nem papi szerzők is használják, így például Henry Marsh könyvkereskedő is egyik ajánlásában.

Az angliai Zrínyi-életrajz esetében hozzátétőleges pontossággal meg lehet mondani, melyik hónapban látott napvilágot. A könyv imprimatúrája, vagyis engedélyezésének dátuma ugyan 1663. február 24., de ez nincs ellentmondásban azzal, hogyan engedélyezhette a könyvet az a Gilbert Sheldon (nem „Shedlon”!), akit csak 1663 júliusában avattak érsekké (*Angol életrajz*, 390). A XVIII. század közepéig érvényben levő régi angol naptár szerint ugyanis a fenti dátum — 1664 február huszonnegyedikét jelenti! Mármost Samuel Speed, a könyv kiadója és terjesztője 1664. március 12-én jegyeztette be a könyvet a könyvtárosok nagykönyvébe (vö. *A Transcript of the Registers of the Worshipful Company of Stationers*, II. kötet, London, 1913, 339), így tehát annak a két fenti dátum között, 1664 március elején kellett megjelenie.

Ami az O. C. összeállítás előfordulásának gyakoriságát illeti, a szerkesztő felsorol (a magyarországi példányokon kívül) még nyolc példányt, amelyek szerepelnek a Wing-féle *Short-Title Catalogue* új kiadásában. Tisztában van azzal, hogy ez a lista nem végleges, hogy még bukkanhatnak fel példányok külföldi könyvtárakban; óvatossága máris jogosnak bizonyult, hiszen e sorok írója azóta már három újabb példányról tud (kettő Cambridge-ben: az Egyetemi Könyvtár másodpéldánya, a Trinity College példánya, egy pedig Londonban, magántulajdonban), s ez a szám is gyarapodhat. Tizenöt fennmaradt példány egy ilyen jellegű könyvből elég nagy hajdani példányszámot sejtet, de mint ahogyan már mondtuk, az olvasói érdeklődés is jelentősen megnőtt az 1663–64-es évek Angliájában a „magyar hadszíntér” jelentései és a török hatalom várható hadmozdulatai iránt. A példányszámokkal kapcsolatban azonban az *Angol életrajz* szerkesztője megjegyzi: „Wingnél . . . a magyarországi példányok nem szerepelnek”. Ezt a megállapítást ismétli, feddő hangsúllyal, Péter Katalin (más angol könyvekre vonatkozólag) a 35 és 61. lapon, valamint a könyv angol nyelvű összefoglalója a 438. lapon. Mindez

azon a téves hiedelmén alapulhat, hogy a Wing-féle katalógus *minden* létező példányt feltüntet, pedig l. mind az első, mind a második kiadás szerkesztői világosan megmondják, hogy csak 5—5 fontosabb nagybritanniai és amerikai könyvtárban található példányt tüntetnek föl, hogy tehát 2. az összes többi európai ország esetleges példányait *nem jelzik*. Amihez még azt is hozzá lehetne tenni, hogy azért még a Wing-katalógus újabb, javított kiadása sem tökéletes — összekeveri például a *Florus Hungaricus* angol fordításának kiadás-változatait és más hibákat is ejt az 1663/64-es évek történeti munkáinak regisztrálásában.

Kovács Sándor Iván alapos bevezető tanulmányban ismerteti a magyar filológiai-történeti szakirodalomnak az angol Zrínyi-életrajzra vonatkozó eddigi észrevételeit, valamint saját egyetemi Zrínyi-szemináriumának a munkáját. Megtiszteli e sorok íróját is azzal, hogy hosszasan idéz az angliai Zrínyi-fogadtatásról szóló 1985-ben megjelent cikkéből, majd néhány fontos kiegészítést tesz. Ezek talán közül a leglényegesebb *A New Survey of the Turkish Empire* . . . első, 1663-as kiadásának összevetése az O. C.-féle életrajz első részével, s annak a megállapítása, hogy az utóbbi számtalan adatot, értesülést vett át *A New Survey*-ből. Amelynek, úgy tűnik, nem csupán kiadója, hanem szerkesztője, s részben talán fordítója is volt Henry Marsh. Ezt az általam Angliában átvizsgált későbbi, bővített kiadások példányai bizonyítják, amelyekből egyébként a Zrínyi-kultusznak (az *Angol életrajzzal* és az angol *Florus Hungaricusszal* körülbelül egy idejű) meglepő formáira derült fény. Ezek ismertetése azonban már nem fér bele ebbe a recenzióba.

De ha már Henry Marshnál tartunk, Péter Katalin tanulmánya egy bekezdésben foglalkozik a török háború iránt érdeklődő londoni könyvpiaccal, s itt tesz egy-két vitatható megállapítást. Például nem tud „más, kifejezetten Marshnak nyomott könyvről” (40). Plomer viszont, az 1641 és 1667 között működő angliai nyomdászokat számba vevő szótárában¹ közli, hogy Marsh 1641-től 1665-ig működött, három különböző üzletben, s ezek közül csupán az egyik volt a Chancery Lane-en. 1660 és 63 között sok saját kiadványt jelent meg, és a Wing-index adatai szerint egyedül az 1664-es évben kilenc könyv alatt szerepel a neve kiadóként! Ami pedig a Zrínyi-kultuszban játszott szerepét illeti, nem csupán *A New Survey* . . . több kiadását és a *Florus Hungaricus* kiadásvariánsát, de azt is érdemes megemlítenünk, hogy William Gilbertsonnal együtt ő volt a kiadója annak az egylapos, de magyar szempontból figyelemre méltó kiadványnak, amelyik *The Exact Effigies of a Monstrous Tartar* . . . cím alatt 1664

¹ Henry R. Plomer: *A Dictionary of the Booksellers and Printers . . . in England, Scotland and Ireland. From 1641 to 1667*, London 1907, 111.

tavaszán párrímes versben dicsőítette „a kereszténység bajnokát”, Zrínyit.

Egy másik, filológiai szempontból nem érdektelen kérdés az, hogy amennyiben az O. C.-féle könyv és a többi török háborúval foglalkozó angol beszámoló javarészt fordítás, milyen nyelvből készült? Az *Angol életrajz* a holland kapcsolatot hangsúlyozza, s valóban, a kötet függékében készült „Rövid beszámoló . . .” eredetijének, *A Short Relation . . .*-nek felismerhető holland utalásai és vonatkozásai vannak. Ez azonban — még hogyha hozzávesszük a *Hollandtze Mercurius* c. lap angolra fordított jelentéseit is — nem mérvadó az angliai Zrínyikultusz forrásvidékét illetően; én inkább kivételnek tartom. A „Rövid beszámolót” ugyanis a Szent Pál katedrális mellett „a Királynő címét viselő boltban” („at the signe of the Queens Arms”) árusították. Kiadót a címlap nem ad meg, de némi nyomozás után kitűnt, ki volt ez idő tájt a Queen’s Arms tulajdonosa: a kiráypárti nyomdász és könyvárus Samuel Browne, aki korábban tizenkét évig lakott Hágában, tehát alighanem hollandul is jól tudott; ő fordíthatta vagy állíthatta össze holland tudósításokból a könyvecskét. (Egyébként Henry Marsh-hoz hasonlóan ő is 1665-ben halt meg, alighanem a londoni pestis áldozataként.) Az egyéb „törökháborús” angol kiadványok esetében, meglehet, fontosabb a német kapcsolat, amire már utaltam a *Rövid áttekintés a török legutóbbi vállalkozásáról* (*A Brief Accompt of the Turks Late Expedition . . .*) című, ugyancsak névtelenül megjelent művel kapcsolatban (lásd az *Angol életrajz* 19. lapját). Ezt a beszámolót ugyanis a címlap szerint „Dutch”-ból fordították; márpedig a XVII. század angol szóhasználatában ez szinte kivétel nélkül németet jelent és nem hollandot — ha a nyelv megjelölésére használjuk (vö.: Samuel Clarke *A Prospect of Hungary* című korabeli művében: „In parts adjoyning to Germany the *Dutch* Language is most used . . .”). De hogy ez a feltételezés helyes volt (és ami ebből következik, Péter Kataliné, lásd az *Angol életrajz* 32. és 62. lapját, téves) bizonyítja egy ugyancsak 1664-ben kiadott könyv, *A Brief Chronicle of the Turkish War . . .* (London, Printed by Thomas Mabb for Henry Brome), amit úgymond, „High Dutch”-ból (azaz németből) fordítottak, s amelynek meg nem nevezett szerzője azonos egy korábbi „Polonian Relations”, vagyis „Lengyel Beszámoló” szerzőjével. Mivel pedig a *Rövid áttekintés*hez csatolt folytatás² előszavában is azt olvassuk, hogy ezt ugyanaz a jól tájékozott férfiú írta, aki a „Lengyel Beszámolót”, a következtetés világos — a „Rövid áttekintés” is német eredeti alapján készült.

² *The Continuation of a Discourse, lately printed and entitled A Briefe Accompt . . .* Translated out of the Dutch, London 1663.

Péter Katalin tanulmánya, a „Zrínyi Miklós angol rajongói” hasznos bevezetést nyújt a kor angol politikai ügyeibe és maga O. C. szövegét is általában hozzáértően elemzi. Szükségtelen azonban a Codrington által kiadott protestáns „proféták” összekapcsolása a török háborúval, illetve Zrínyi haditetteivel. Kotterről, Drabikról és Christina Poniatoviáról van szó (az utóbbit Péter makacsul „Paniatovska” néven emlegeti, nem tudni, miért), akiknek látomásait Comenius ugyan hitelesnek vélte, s angol fordítójuk, Codrington szerint ezek „már régen megjövendölték a török jelenlegi támadását”, de ezzel a XVII. században mindvégig időszerű prognózissal a párhuzam aztán véget is ér. Drabikék jóslatait II. Rákóczi György halála után még a legnagyobb jóindulattal sem lehetett komolyan venni; valahányszor a török nagyobb méretű támadást indított, kicsit újra elővették őket, hogy aztán még nagyobb csalódással tolják félre néhány hónappal utóbb. Péter tanulmányában nyilvánvaló az az elírás, hogy Nadányi *Florus Hungaricus*-ának angol változata Rupert hercegnek van ajánlva (39.), amikor néhány sorral lejjebb azt olvassuk, hogy a fordító, James Howell azt Bath grófjának ajánlotta. (Egyébként Nadányi 1663-ban, sőt még 1664 elején is bizonyíthatóan Angliában volt, tehát valószínű, hogy a *Florus* Zrínyire vonatkozó pótlását Howell a szerző jóváhagyásával toldotta hozzá az eredeti latin szöveghez.)

Bene Sándor a *Lacrymae Hungaricae* című kis londoni epicédium-gyűjteményt dolgozta fel, s fordította magyarra. Bár keletkezésének körülményeiről nincsenek pontos adataink, nem kétséges, hogy összeállításában fontos szerep jutott annak a Jászberényi Pálnak, aki 1659-től élt Angliában, s a hatvanas években egymás után jelentette meg latin—angol nyelvkönyveit. Az sem véletlen, hogy a *Lacrymae* kiadója ugyanaz a Nathaniel Brook volt, aki kezdetben csak árusította, majd később ki is adta Jászberényi könyveit. Ugyanakkor a Zrínyit sirató szerzőknek csak a fele magyar; a nem magyarok közt találunk katolikus hitszónokot Bécsből (P. Schilling), Angliában működő, s Jászberényivel barátkozó svéd matematikust (Megalinus) és danckai lengyel—német pedagógust. Az utóbbit Bene még nem tudta azonosítani, de nem kétséges, hogy a *Lacrymae*-lapon „Joach. a H. Pastor” néven szereplő versszerző az a Joachim Pastorius ab Hirtenberg, aki a híres danckai (gdański) gimnázium tanára volt és számos latin nyelvű pedagógiai és irodalmi mű szerzője. Pastorius sok alkalmi verset is írt sokakhoz, Jan Kazimierz lengyel királytól I. Lipót császáron keresztül II. Károlyig (akit a Restauráció alkalmából több versben is ünnepelt), de egyelőre nem tudjuk megmondani, kiadta-e valahol kis latin versét Zrínyi Miklósról, vagy azt külön a *Lacrymae* összeállítóinak kérésére írta? (A vers nem szerepel Kazimierz Kubik 1970-ben összeállított Pastorius-bibliográfiájában, Kubik Pastorius-

monográfiája függelékében.) Ami Bene hipotézisét illeti, hogy a korábban Angliában is megfordult Bethlen Miklós inspirálhatta a londoni gyászversfüzér elkészültét (368), azt egyelőre csak lehetőségnek kell tekintenünk; végül is egyetlen fólió-méretű lap kinyomtatását anyagilag Brook is vállalhatta, s a kezdeményezés jöhetett akár magától Jászberényitől, akár a somorjai születésű (tehát a „hadszín-tér” környékéről származó) Száki Ferenctől.

A tanulmányok sorát Cennerné Wilhelmb Gizella dolgozata zárja: ebben a londoni Zrínyi-életrajzban közölt állítólagos Zrínyi-képpel, valamint Zrínyi Miklós más külföldi ábrázolásaival foglalkozik. Az utóbbiak közül idősebb William Faithorne rézmetszete, amely lovon és magyar ruhában ábrázolja Zrínyit, már 1663 táján elkészült. Miért használta O. C. az *Angol életrajzban* mégis a H. D. festménye alapján készített John Chantry metszetet, amelyről Cennerné joggal írja: „[ezen] nehezen fedezhető fel bármilyen hasonlóság [Zrínyi] korábbi portréival”? Miért alakította át a festő, vagy John Chantry a nyugat-európai ízlésnek megfelelően, miért tette „udvarképesebbé” Zrínyi öltözkését? Kovács Sándor Iván mindenestre rámutat, hogy egy párizsi (a Frosne-féle) metszet és egy G. Hendricx kiadásában megjelent németalföldi metszet kombinációjából már „kijöhet” egy olyan fiktív Zrínyi-kép, mint a Chantryé. (A három képet egymás mellett lásd a 373. lapon.) Csakhogy valószínűbb, hogy volt egy negyedik, meglehet, szintén nem az élő modellről festett Zrínyi-kép is, amit a már említett H. D. készített és Chantry csak azt módosított. Cennerné meg sem próbálja H. D.-t azonosítani, pedig itt két név is számba jöhet: a hágai Hendrik Danckertsé, aki 1653 és 1657 között Rómában, majd egy újabb holland képzőművészeti lexikon szerint 1657-től Londonban élt több mint húsz évig. Danckerts azonban főleg tájképeket festett, bár fennmaradt metszete II. Károly angol királyról és egyes holland személyiségekről is.³ A másik lehetőség Jerôme (Hieronymus) David, francia művész lenne, aki Rómában élt és halt meg 1670 táján; David számos portrét készített és metszett olyanokról, akiket aligha látott személyesen, pl. I. Károly angol királyról lovon, feleségéről Mária Henriettáról stb. Róla biztosan tudjuk, hogy metszeteit hol mint HDF, hol mint csak HD szignálta.⁴ Ha tehát bizonyítható lenne, hogy O. C. szövegének egy része olasz közvetítéssel érkezett Angliába, az egyszerűsített meg erősítené Jerôme David arcképszerzőségének lehetőségét.

³ Dr. A. von Wurzbach, *Niederlandisches Künstler-Lexikon*, I. A—K, Wien und Leipzig, 1906, 377.

⁴ *Bryan's Dictionary of Painters and Engravers*, Vol. II. D—G, Ed. George C. Williamson, London, 1903, 15—16.

A jegyzetek, mind a szerkesztőnek a *The Conduct and Character*-hez és Kulcsár Péternek a Szkanderbég és Tamerlán-fejezetéhez készített jegyzetei részletesek, pontosak és gyakran leleményesen pontosítók. Ami a hírek terjedését illeti, a 406. lapon azt olvashatjuk, azok Magyarországról, illetve Bécsből általában „egy hónap alatt érhettek Londonba”. De Samuel Pepys naplójából tudjuk, hogy a szentgotthárdi győzelem híre például már augusztus 9/19-én Londonban volt, azaz 18 nap alatt érkezett! Lehet persze, hogy az angliai híréség felgyorsította a hírszolgálatot, s legalább 1663/64-ben a fontos hírek gyorsabban utaztak. Az *Angol életrajz Zrínyi Miklósról* mindenestre nem születhetett volna meg a török háború által keltett izgalom és az annak (kissé egzotikus) magyar hadvezéréhez fűzött felfokozott várakozás nélkül. (Zrínyi Katonai Kiadó, 1987.)

GÖMÖRI GYÖRGY
(Cambridge)

BETHLEN MIKLÓS LEVELEI (1657–1716)

A Régi Magyar Prózai Emlékek legutóbb megjelent két vaskos kötete rendhagyó helyet foglal el a sorozat eddigi kiadványai között: első ízben látott napvilágot levelezést közreadó gyűjtemény, mégpedig teljes kritikai apparátussal. A Bethlen Miklós leveleit összegyűjtő, sajtó alá rendező, a bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket író Jankovics József évtizedes kutatómunka — nem egyetlen — eredményét tette le a régi magyar művelődés értőinek asztalára. A bevezetőben Jankovics évtizedes munkáról beszél, azonban Bethlen iránti érdeklődése még régebbi keltezésű, *A levéllíró Bethlen Miklóssal* foglalkozó első tanulmánya még egyetemi hallgató korában jelent meg 1971-ben a szegedi egyetemi actában. A kutatói pálya kezdeteire való visszatekintés azért sem érdektelen, mert ékesen példázza azt a pedagógiai szándékot, amely a tehetséges tanítványok jó szemű kiválasztásával és segítségével a szegedi régi magyar irodalmi tanszék műhelyformáló arculatát teremtette meg. Jankovics József, aki azóta a XVII. század irodalomtörténetének elismert szakértőjévé vált, több sajtó alá rendezés szakmai, tanári irányításával ezt a szándékot viszi tovább, ugyanakkor az önálló kutatómunka termésének összegzéséhez is elérkezett.

Bethlen Miklós levelezésének összegyűjtése a magyar művelődéstörténet régi nagy adóssága. *Önéletírásának* kiadásai után (1955, 1980), mind sürgetőbb volt a feladat, a XVII. századi Erdély nagy politikai- és íróegyéniége portréjának átfogó megrajzolására. Jan-

kovics József nem a mutatósabb és talán könnyebb feladat, a monográfia megírására vállalkozott, hanem az alapok lerakásában végzett jelentős munkát. A két kötet 701 levelet tartalmaz, közül minden — a kutathatóság jelenlegi állása szerint — hozzáférhető autográf levelet, másolatot, fogalmazványt, valamint a mára elkallódott, de a korábbi kiadásokban közreadott levelet. A kutatás nemcsak a magyarországi közgyűjteményekre terjedt ki, hanem bécsi, bukaresti, kolozsvári, londoni könyv- és levéltárakra is. A teljesség — és a további kutatás megkönnyítése — érdekében Jankovics bevezetőjében közli azoknak a gyűjteményeknek a jegyzékét is, ahol a Bethlen-levelezés utáni nyomozás negatív eredménnyel járt. A kronologikus rendbe sorolt levelek az autográf vagy korabeli másolatok betűhív szövegét adják közre, a XIX. és XX. századi kiadásokból átmentett — jelenleg lap-pangó — levelek a megváltozott írásképet tükrözik. A levelekhez szövegkritikai, tárgyi és nyelvi jegyzetek csatlakoznak, a két kötetet egyesített név- és helymutató, valamint latin és magyar szójegyzék teszi teljessé.

Jankovics József bevezető tanulmánya magán viseli az anyag mélyreható ismeretének minden erényét (és esetleges hátrányát is). A több önálló közleményből összeállított bevezető három fejezete foglalkozik közvetlenül a levelezés és az *Önéletírás* kapcsolatával, két fejezet közbeiktatása az anyag bőségével küzdő szerző arányérzetének megbillenését jelzi. Lássuk ez utóbbiakat. Az *Apáczai hatása Bethlen Miklós pedagógiai és iskolapolitikai törekvéseire* fejezet egy készülő Bethlen-portré része lehet, ahol a szerző Bethlen iskolázottságának és az oktatásról vallott nézeteinek nagyobb teret szentel és azt a kor összefüggéseiben vizsgálja. Filológiai újdonságot hoz *A Bethlennek tulajdonított röpiratok szerzőségéről* című fejezet, amely tíz évvel ezelőtt már megjelent a Magyar Könyvszemlében (MKsz, 1978. 356–359). Az írás célja, hogy három eddig Bethlennek tulajdonított politikai célzatú röpiratot kiiktasson Bethlen művei közül, noha szerzőségük megnevezésére nincs elegendő bizonyíték, a megkérdőjelezéshez elégséges adatot szolgáltat a levelek megidézése. A kötetben — joggal — nem közölt röpiratokat taglaló fejezet tehát a bizonyító anyag, a levelezés okán került ide, és csupán az a megfontolandó, hogy Jankovics tíz évvel ezelőtti kérdésfeltevése óta a szakirodalom semmiféle új adatot, feltételezést nem mutatott fel az idézett művek szerzőségének kérdésében.

A bevezető tanulmány legerőteljesebb része az *Önéletírás és történeti hitelesség — művészet és valóság viszonyának kérdése a Bethlen-levelezés tükrében*. Itt és a levelek tárgyi jegyzeteiben mutatkozik meg Jankovics igazi erénye, a nagy összefüggések felismerése és megfigyeléseinek mikrofilológiai gondossággal történő alátámasztása. A fejezetcím Goethét idézi, nem véletlenül. Az *Önéletírás* történeti hitelét

megkérdőjelező nézetekkel szemben Jankovics a levelezés pontról pontra történő párhuzamba állításával fejt ki — meggyőzően — saját álláspontját: „Ha Bethlen több mint hétszáz, rendelkezésünkre álló levélét szembesítjük Önéletírásával, számos apró mozzanatot, azonos motívumot találunk, amelyek pontos egyezése mikrorealizmusának hitelességét, rendkívüli memóriájának részleteket is alaposan rögzítő precizitását, s nem utolsósorban elfogultságtól gyakran mentes őszinteségét fémjelzi számunkra.” Az az intenzitás, ahogyan Jankovics a terjedelem szabta szűk keretek között is foglalkozik a memoárral mint műfajjal és Bethlen önéletírásával, megelőlegezi azt a feltételezést, hogy nem ez az utolsó szava a műfaj fejlődéstörténetének kérdésében. A hétszáz levél minden egyes magánügyeket vagy politikai kérdéseket érintő utalásának kibogozása, az *Önéletírással* való összevetése már önmagában is hatalmas munka, Jankovics azonban nem elégszik meg ennyivel. Ahol módja van rá, megidézi a válaszeveleket, bizonyítékot, kiegészítést emel át a kortárs visszaemlékezők naplóiból, másoknak szóló levelekből. A kortársak tanútatása mellett megemlíti a szakirodalom egymásnak — és néha tényleknek is — ellentmondó megállapítását, mindezzel teljes képet rajzolva a Bethlen-levelek köré. A kortárs visszaemlékezéseket — megerősítve Bethlennek az objektivitásra törekvő szándékát — kiegészíthetjük még egy Jankovics által nem használt XVIII. század közepi forrással. A Bethlen Miklós által mind *Önéletírásában*, mind levelezésében többször emlegetett Székely László postamester, majd kolozsi főispán, táblaelnök unokája az 1760-as években olvasta Bethlen másolatban közkézen forgó memoárját. Noha nagyapjáról Bethlen nem volt jó véleménnyel, az ifjú Székely mégis elismeri a kancellárnak a történeti hitelesség megőrzésére irányuló szándékát. Megjegyzése annál inkább érdekes, hiszen Bethlen memoárját és írói magatartását a történetíró Cserei Mihállyal összehasonlítva értékeli, akit pedig „mások húsát rágni kívánó ember”-nek nevez. Székely szerint „Amaz Tudós nagy Ember, Bethlen Miklós, akinek Eszére nem volt méltó az akkori Világ, nem álhatta többekkel edgyütt Életének leírásába az Én Nagj Atjámát is illetni, de mint okos Ember még sem motskolódott, hanem mint Ember ő is indulatokkal birt”. (Székely László önéletírása, OSZK Kézirattár Quart. Hung. 4313. 36—37.) Székely megállapítása is igazolja, amit Jankovics József bevezetőjében olvashatunk Bethlen kortárs-portréiról: „... az a mód, ahogy Bethlen látta és láttatta őket, nem torzított: figurái jellemét alapvető, fő vonásaiban tudta megragadni”. Az igazmondás deklarált szándékát Jankovics több helyről is tanúztatja, nem árt azonban megjegyezni, hogy a memoárok, önéletírások szerzőinek szinte kötelezően alkalmazott fordulata volt az igazmondás hangsúlyozása. Az imént idézett Székely László többször is megjegyzi: „bizony

igazat írok, és ugj írom a mint volt". Rettegi György *Emlékezetre méltó dolgokat* megörökítő munkájában szintén fontosnak tartja az igazmondás kiemelését: „... hazugságot nem írtam egy virgulát is”, „... valamit írtam, olyan igaz mind, mint a napfény”. Az igazmondás kinyilatkoztatása mellett a történetírói szándék tagadása ugyancsak jellegzetes motívuma a magánéletet előtérbe helyező memoáriróknak. Jankovics is több helyről idézi Bethlent, amikor ilyen és hasonló megállapításokat tesz: „Itt ha historicus volnék, sokat írhatnék, de nem én dolgozom az most.” Máshol: „De ezek és ennek a hadakozásnak actái históriára valók, mégyek az én személyemhez tartozókra, csak rövideden.” Az unokahűg, Bethlen Kata, akinek személyét jóval kevésbé érintette meg a történelem, mint politikus nagybátyját, hasonló módon szögezi le: „Magam személyes dolgaira menvén, minthogy annak leírása illet engemet.” Elutasítja magától a historicus feladatát a visszaemlékezéseit papírra vető Székely László is: „Itt lehetne elég tágas mező Erdélynek és a Magyar nemzetnek boldogtalanságának le írására, de nem az Én dolgozom az itt, nem is tzelöm, mert Én Életemet akartam le írni . . .”

Az *Önéletírás* és a levelezés adatairól adataira történő összevetésekor a legizgalmasabb rész a levelezés új információinak feldolgozása. Az *Önéletírás* 1710-zel lezárul és az ezt megelőző hat év is csak másfél oldalt kap lapjain, a mostani kiadás azonban Bethlen életének utolsó húsz évéből közel százötven levelet vonultat fel, hitelesen örökítve meg a bécsi fogság éveit. Jankovics József azonban még teljesebbé teszi az így is gazdag anyagot, amikor Wesselényi István naplóját és a Bethlen család bécsi ügyvivőjének, Tarczali Zsigmondnak a levelezését is felhasználja Bethlen börtönéveinek minél alaposabb feltárása érdekében.

Ami az Önéletírából kimaradt . . . című fejezet csak az utolsó évek levélbeli hozadékát foglalja össze, a levelezés jegyzeteiben a korábbi időszakból is többször találunk utalást arra, hogy ismételtlen fontos új információval lettünk gazdagabbak. Az ifjú Bethlen peregrinációjáról keveset tudunk, a Bécsben 1661. július 21-én kelt levél az egyetlen forrása annak is, hogy Bethlennek is volt utazási albuma, amelybe ismerősei, a meglátogatott hírességek írtak megszívlelendő sorokat. Az album holléte sajnos ismeretlen, ezért a levél a létezés egyetlen bizonyítéka. Bethlen korai diplomáciai tevékenysége, az erdélyi—magyar, magyar—francia, magyar—török tárgyalások korabeli megítélése is élénken tárul föl a levelezés lapjain (6., 17. levél). A levél mint az információcsere szinte egyedüli forrása Bethlennél széles körű levelezési program kifejtésére is lehetőséget ad (51. sz. levél és jegyzetei, valamint a függelékben közölt levél a száműzött protestáns prédikátorokhoz).

A Bethlen Miklós leveleinek formái, műfaji és stilisztikai jellemzői-

ről szóló fejezet a bevezető tanulmány egyik legátgondoltabb, legalaposabb részlete. A kor levélírói normáinak összefoglalása után Jankovics kimutatja Bethlen leveleiben az egymást erősítő nyelvi rétegeket, az erdélyi társalgási nyelvet és a biblikus eredetű protestáns hagyományt felölelő szó- és képkészletet, meggyőzően bizonyítva az új egyedi érték, az új minőség, a Bethlen Miklós-i próza létrejöttét. A feszes szerkesztésű fejezet több témát hagy kiaknázatlanul, pl. a magán- és a politikai jellegű levelek összevetését, Bethlennek feleségeihez írott leveleinek vizsgálatát, mindehhez azonban számtalan értékes adalékot kapunk a levelek jegyzeteiben. Bethlen kiemelkedő értékű szerelmes levelei, amelyeket menyasszonyához, Kun Ilonához írt, sajnos csak XIX. századi másolatban ismeretesek. Jankovics is Nagyajtai Kovács István 1839-es Nemzeti Társalkodóbeli közléséből veszi át ezeket. A korabeli férfi–nő kapcsolatról sokat eláruló levelek eredetijének (és talán újabbaknak is) az előkerülése — esetleg a közreadó hagyatékából — nagy nyeresége lenne az újabb Bethlen-kutatásnak.

A levelezéskötet függelékében olvashatjuk Bethlennek a száműzött protestáns prédikátorokhoz írott 1675-ös levelének magyar fordítását (Rácz Károly munkája) és a *Sudores et Cruces Nicolai Comitis Bethlen* szövegét, amelynek első magyar nyelvű változatát Kulcsár Péter készítette el. Mindkét szöveg közreadásának célja „a teljesebb Bethlen-dokumentáció” hozzáférhetővé tétele volt, ezek kritikai jegyzetei a későbbi kutatás feladatát képezik.

A kiadást lezáró mutatók közül ki kell emelni az ökonomikus magyarázatokkal ellátott személynévmutatót, amely mögött nem kevés családtörténeti és forráskutatás rejlik. Ugyancsak hasznos a Nényei Gáborné által készített magyarázó szójegyzék is.

Bethlen Miklós leveleinek összegyűjtése egy évtizedig tartott, ám a kiadás elhúzódásának is meg lehet a története. Hiszen csak így fordulhat elő, hogy a Jankovics által még kéziratból idézett Wesselényi István-napló mindkét kötete már nyomtatásban is napvilágot látott (Bukarest, 1983, 1985), a Bethlen-kiadás viszont még nem tud róla. Ugyancsak furcsa játéka az évszámoknak, hogy a szintén évekig készült és 1986-ban megjelent *Erdély története* egy helyen kéziratként idézi Jankovics gyűjtését (1160.), máshol mint 1986-ban megjelent kötet lapszámát adja meg (806.).

Hosszú évek munkája után Jankovics József Bethlen Miklós leveleinek mintaszerű kiadásával olyan alapvető forráskötetet adott közre, amely megkerülhetetlen olvasmánya lesz a korszak valamennyi irodalom- és történetkutatójának és a Bethlen Miklós-monográfia jövőendő szerzőjének is. (Akadémiai Kiadó, 1987.)

NÉMETH S. KATALIN

FÁBRI ANNA: AZ IRODALOM MAGÁNÉLETE

Sajnálatos tapasztalatunk, hogy egyre fogy az irodalom olvasóinak tábora. Okainak messze vezető vizsgálata helyett tudatosítsuk inkább az irodalomtudomány felelősségét s a kihívást: kell, kellene lenni olyan törekvésnek, irányzatnak, próbálkozásnak, „műfajnak”, amely az olvasásra nevelést, a kedvcsinálást, a kíváncsiság-ébresztés feladatát vállalja magára. Távoli korok irodalmának megkedveltezésére még inkább szükségesek az ilyenféle munkák, hiszen a letűnt idők eseményei, gondolat-, érzésvilága, ízlése, magatartás-kultúrája már sokoldalú magyarázatra is szorul. S mi lehet érdekesebb, vonzóbb, mint az életformákat, a hétköznapiakat, a magán- és a társas életet reguláló nézetek, szokások rajza, amely emberközelségben, derűjével és esendőségeivel idézi fel az elmúlt századok életét, kulturális világát?

Fábris Anna ezt a feladatot vállalta — jó lenne azt írni, hogy a nagyközönséghez is utat találó eredménnyel. Nincs adatom — csak reményem — a könyv kelendőségéről; azt azonban az objektivitás mércéjével is leírhatom, hogy e műben együtt van mindaz, amivel e célt elérheti. Mit jelentett írónak, értelmiséginek lenni a 18–19. században? Hogyan, miből tudtak megélni? Mit jelentett, mit foglalt magába a műveltség? Milyen volt, hogyan változott a korabeli Pest-Buda? Hol, hogyan laktak? Hogy utaztak? Hogy öltözködtek? Milyen volt a társas élet? Miről beszélgettek? Milyen eszmék hatották át a családi életet? A barátságokat? — a múlt életének ilyen és még sok minden más jelensége elevenedik fel a mű lapjain. A szerző irodalmi művekre, emlékiratokra, naplókra, levelekre, újságcikkekre támaszkodik; olvasmányos, frappáns, szellemes stílusban ír, a 18–19. századot megelevenítő szakszerű hitelességgel. Fábris Anna munkájának tehát komoly szakmai alapozottsága, szakmai mondanivalója is van — kötelességünk számba venni, értékelni.

A könyv előzményei közül leginkább Waldapfel József *50 év Pest és Buda irodalmi életéből* (1936) c. műve jut eszünkbe. Fábris Anna kitágítja a korszakot: míg Waldapfel József az 1830-as évekig, ő a szabadságharc idejéig terjeszti ki vizsgálatait. Úgy látjuk, jogosan: a társas és szervezkedési formák, a személyi feltételek, foglalkozások és magánéleti keretek valóban a 40-es években alakultak a legnagyobb változatosságban, sokféleségük ekkor jelezte leginkább és legközvetlenebbül e nyugtalan kor tendenciáit. A szerző nemcsak a korszakot, hanem az irodalmi élet köreit is átlépi: megeleveníti a szorosabban vett magánéletet, társas életet, önálló, egymástól olykor jelentősen különböző programjaikkal, arculatukkal (más volt például a Fiaatal Magyarország teaestélyeinek intellektuális, politizáló légköre, és más Fáy adomázó, szórakozást, kikapcsolódást is jelentő vendég-

szertető házainak társas élete). Fábri Anna e szélesebb körben már nemcsak az irodalom, a politika fórumait vizsgálja, hanem a viselkedéskultúrát is, a társalgási témáktól kezdve a felszolgált ételekig. Fontos és jelentős, ahogyan e körök külföldi mintáit (a bécsi, berlini szalonokat) megrajzolja, felidézve az ott és itt főszerepet vívó különböző nőtípusokat, nőideálokat: művelt, szellemes csevegőket és háttérbe húzódó diszkrét háziasszonyokat; közéleti szerepre vágyó, harcos kékharisnyákat és naivitásukkal divatozó családanya-jelölteket. Jó érzékkel emeli ki egy-egy kor szervezkedő és társas életének prominens szereplőit: Kármán Józsefet, Vitkovics Mihályt, Kisfaludy Károlyt, Kuthy Lajost — róluk aztán részletes, olykor a könyv célját, kereteit kissé túlfeszítő rajzot ad (l. például az Arkádia-per és a nyelvújítási vita részletes ismertetését; a Vitkovicsról szóló sok anekdotát és művei bemutatását; Kisfaludy Károly festményeinek leírását és Lyka Károly értékelését). Az ilyenféle szerkezeti bizonytalanságok azonban az anyag természetéből, a hozzájuk kapcsolódó problémákból származnak.

A 18–19. század ugyanis olyan kor, amelyben a kultúra egyszerre volt közügy és magánügy. A szó legszorosabb értelmében tartozott mindennapjaikhoz a kulturális érdeklődés: ha nem alkotóként, akkor szervezőként, mecénásként, levelezőként, vitázóként, olvasóként, színházbajáróként, társasági emberként vettek részt eseményeiben. Gyakran feladataikhoz, hirdetett eszméikhez stilizálták egyéniségüket, a magánéleti, a társasági viselkedésben is vállalva például a meggyőződéshez ragaszkodó, hajthatatlan makacsságot, miként Kazinczy és Bajza; a „francia” titokzatosságot, választékosságot életében is megformáló Kuthy. A szerző a közélet és a magánélet összefonódottságában, megnyilvánulásaiban, a folyamatban a születő, formálódó társadalmi nyilvánosság jelenségeit keresi és regisztrálja, a kulturális, a társas és a magánélet köreiből gazdag, színes dokumentációt ad. S elsősorban dokumentációt — hiszen a hazai nyilvánosság és fejlődésének elvi alapjai kidolgozatlanok; a szakirodalom e téren még a leíró fázisban van: keresi, felsorolja, megrajzolja jelenségeit, vállalva a bizonytalanság vagy a túldokumentáltság veszélyét. Nyilvánvaló, hogy nem e könyv feladata az elméleti alapvetés; de az is nyilvánvaló, hogy innen származhatnak a szerkezeti aránytalanságok, s innen való néhány, a könyv anyagához kapcsolódó elvi probléma is.

Kérdés, hogy vajon — különösen a 18. század végén, a 19. század elején — helyes-e nyilvánosság*pótlásról* beszélni? Vajon elég pontos-e a szó? Azok a törekvések ugyanis, amelyeket a könyv is felsorol, arra mutatnak, hogy egy kezdetibb fokon inkább a nyilvánosság*teremtés* szándékait, formáit kell látnunk. „Az irodalom: társulás” mondja az egyik fejezetcím, de amit itt le tud írni, az tiszavirág-életű vagy működésében soha meg nem valósult társaságok — azaz inkább tervekről,

szükséges fórumok felsikerű megteremtéséről van szó, nem „pótlékról”. Azt olvassuk odébb, hogy „a levelek egyszerre pótolják a szalonéletet és az újságokat” (59.), s hogy főként a költészetben manifesztálódnak az élet színterei (62.). Ami azt jelenti, hogy nincs szalonélet, újság, magánéleti reprezentáció, tehát nem valami hiányosat pótol a levél vagy a költészet, hanem a nemlétező helyett teremt valami mást — amely persze a fejlődés során átmenetinek bizonyul. S miként a szerző bemutatja, később át is adja helyét a nyilvánosság valódi fórumainak, újságoknak, társaságoknak és egyéb formáknak. Fábri Anna meggyőzően rajzolja meg a Kazinczy-levelezésben a közéleti eszmék mellett a személyes értékek nyilvánosságának nevelő iskoláját. A levél azonban alkalmi indíttatású, egyeseknek vagy egy szűkebb körnek szólt, a magánéleti aktualitással erősen áthatott híradásokat közvetített, s igen gyakran szándékokat, terveket, közösségi és egyéni posztulátumokat — azaz nagyon is esetleges vagy éppen nemlétező jelenségekről írtak. Azt kell tehát gondolnunk, hogy a levelezés ekkor tartalmát és közlés módját tekintve főként a nyilvánosságteremtés fóruma, iskolája volt. Jól érzékelhető a nyilvánosság alakulásának különböző állomása a kritikai életben. Kisfaludy Sándor még a szigorú bírálatok ellenében óhajtaná egy testület mérséklő, irányító szerepét — ellenőrzött nyilvánosságról van tehát szó (azaz óhaj), a nyilvánosság teremtésének kezdeti stádiumában. A reformkori kritikai csatározások idején viszont Bajzáék már a testületi kritika mintegy „államjogi” státusát látják, ítéleteiket, éles vitáikat e hatalmon belüliség öntudata hatja át. A szerzővel ellentétben nem mondanám, hogy e kör „a szabadságot csak az alkotás számára tartja elkerülhetetlennek, a kritikai véleményt — úgy érzi — testületi szinten kell kidolgozni”. Úgy látom, hogy Bajzáék éles hangú polémiaiban éppen a kritikai függetlenség, az ellenőrzés nélküli nyilvánosság a középponti eszmény, s egy olyan kritikusi magatartás, amely e nyilvánosság elé viszi ítéleteit, függetlenül attól, hogy „testületiek”, hogy ki és ki ellen s milyen szándékkal írta. S végül is Bajza, minden testületi öntudatával, saját magatartását, vitastílusát, érveit is a nyilvánosság ítélete elé bocsátotta, s — mint a könyv pontosan jelzi — sok ellenérzést, ellenvéleményt váltott ki.

Az utókor túlméretezett öntudatával hajlamosak vagyunk arra, hogy a fejlődést, a polgári kibontakozást szép, egyenes vonalú haladásnak lássuk. A valóság persze bonyolultabb a nyilvánosság kialakulásának útján is, s Fábri Anna jól érzékelteti e komplexitást. Arról olvashatunk a könyvben, hogy nemegyszer vetélkedés folyik arisztokrata és polgári szervezeti formák között; tanúi lehetünk elvek és magatartáskultúrák le- és fölfelé tartó nivellálódásának. Nagyon meggyőző, ahogy például a szabadkőművességet jellemzi ez összetettség jegyében, s több ponton is érzékelteti a nyilvánosság kialaku-

lásában a nem polgári tendenciák jelenlétét. Hiányzik viszont (azaz csak melleleg említetik) a Prónayak rendezvényeinek felidézése melől Festetics Helikoni ünnepélyeinek bemutatása, ahol a meghívottak köre, a reprezentáció, a faültetés jelenségeiben jól elemezhető az arisztokratikus és a polgári nyilvánosság-formák csaknem valamenynyi divatos jelensége. Fábi Anna főként a reformkori szervezkedéseknél regisztrálja az arisztokrata „ellensúlyt”, Széchenyiét, Batthyányét, s azt is, hogy Kuthy, Petrichevich Horváth társasági rendezvényein miként észlelhetőek keresett, arisztokratikus jelenségek. Úgy tűnik, hogy a reformkori nyilvánosságban — a politikai élethez hasonlóan — egyre erősebben ütköznek a nemesi-polgári, a konzervatív-liberális tendenciák. A szerző ezeket néha kimutatja, mint például Csatónál, néha csak leír egy-egy jelenséget értelmezés vagy az okok megvilágítása nélkül. Megtudjuk, hogy az Athenaeum szerkesztőit megriasztja a radikális politika előretörése; hogy a Fiala Magyarországnemzedéke számára dilemma, választási probléma a közéleti vagy az írói pálya; hogy a Regélő Pesti Divatlap polgári iránya nem volt sikeres; hogy Fáy állandó társasága is erősen nemesi-patriarchális színezetű volt. Nagyon meggyőző magyarázat viszont, ahogy a nemzeti eszme előretörésében a különböző tendenciák összetartó eszményét értelmezi. Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a könyv a magánélet, a társasági élet jelenségeinek szintjén gazdagon dokumentálja és jelzi a hazai nyilvánosság alakulásának problémáit, műfajának kereteiben jól exponálódnak kérdései. Nem feladata az elvi kérdések tisztázása — ennek bizonytalanságai azonban még szükségképpen látszanak szerkesztésében, egy-egy jelenség értékelésében vagy éppen az értékelés hiányában.

Lehetnek még vitáink a szerzővel egy-egy személy, egy-egy magartatás vagy alkotások túlságosan sommás megítélésében. Orczyban például nemcsak az ősi, patriarchális erkölcsök feltőjét látjuk, hanem azt a gondolkodót is, aki a francia kultúra ismeretében elmélkedett a luxus, a tudomány problematikuságáról, határaitól, tudomány és bölcsesség különbségéről. Nem mondhatjuk, hogy Kazinczy számára a testőrírók elavultak. Báróczit mindvégig példaképének tartotta; Barcsay műveinek felkutatásában — levelezése tanúsága szerint — sokat fáradozott; Bessenyei műveit ugyan nem szerette, de programját, s általában a testőrírók programját a *Tübingai pályairás*ban a saját munkásságának elődjeként tartotta számon. S valószínű, Döbrentei sem volt olyan sötét figura, mint ahogy az idős Kazinczy és Bajzáék nyomán e könyv is beállítja; nyilvánvaló, hogy Kazinczy sem barátkozott volna évtizedekig egy ennyire rossz jellemű emberrel. Az ellenérzések, a szakítás alapja valószínűleg másban keresendő. Döbrentei mindig is vitatkozó, csipkelődő barát volt, aki a maga útját járta művelődésben és munkásságában. Az akadémia szervezése idején pedig

riválisa volt Kazinczynak is, Bajzáéknak is — a nagyon is kritikus Széchenyi nyilván nem alaptalanul választotta őt titkárnak. S az is tény, hogy Döbrentei udvariasan, tisztelettel írt Kazinczyról akkor is, amikor az kicsinyes és gyalázkodó pletykákkal árasztotta el ismerőseiket. Szendrey Júlia írásait érzésünk szerint magatartásának újdonsága, a Petőfi oldalán vállalt szerep fényében értékeli túl a szerző: „érzései színesek és vibrálóak, a kifejezés szertelenségeivel is erősítik magukat, sejtelmesek és mélyértelműek, látványosak és lobogóak, mint a láng”. Hatvani szélsőséges Júlia elleni indulata nyilván a másik véglet, de műveinek megítélésében inkább az ő véleményét osztjuk: bizony közhelyesek, epigonjellegűek azok; illetve a könyvben nem lehetséges elemzés nélkül nehéz hinnünk Fábri Anna dicséretében. S persze az ördög ilyen nagy munkánál nem alszik. Az ő műve az, hogy Gvadányi egy helyen Jánosként szerepel (38., I. helyesen, Józsefként a 84.-n), de elkövetett egy mulatságos névcsere is. Csokonai finomkodó Rozália kisasszonyáról írja a szerző, hogy talán a francia és a német darabokból származott ide, s „a Bessenyei finom hölgyének, Lilisznek rokona”. (87–88.) *A filozófus* c. Bessenyei darabban azonban a Lilisz nevű „finom hölgy” — férfi. S hogy Bessenyeit ne hozzuk gyanúba, sietve leírjuk, hogy Lilisz az Angyélika névre hallgató kedves lány párja, a filozófus Parmenió pedig a filozófuskodó Szidalisz kisasszonyt nyeri el.

Apróságokról, kiigazítandó, kiegészítendő adalékokról még szólnánk, de részben kevés ilyen van e terjedelmes munkában; részben és főként, méltatlan lenne értékéhez. A szakma is tisztelheti e nagy anyagot átfogó jó rendszerezést; egy valóban fontos probléma, a nyilvánosság és alakulása érdekes exponálását, gazdag dokumentumait. S becsüljük meg műfaját, a nagyobb közönség felé is utat kereső, érdekesen és vonzóan megelevenített korszak magánéletének és társasági életének rajzát. Szeretnénk remélni, hogy a kor műveinek megismerésére is kedvet ébreszt majd olvasóiban. (Magvető Könyvkiadó, 1987.)

MEZEI MÁRTA

MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR EDIT: MEGBÍRÁLTAK ÉS BÍRÁLÓK

A CENZÚRAHIVATAL AKTÁIBÓL (1780–1867)

Edzett filológusok kezébe való ez a könyv. Akik az irodalomtörténet hagyományos útját járják. Akiktól a forráskutatás, a szövegfeltárás, a mikrofilológia nem idegen, sőt a belőlük gyűjtött tudással alapozzák meg summázó jellegű írásait.

A magyar irodalomtörténet felvilágosodás kori, reformkori és abszolútizmus kori fejezeteiről szóló szintézisek mellé oda kell tenni a könyvespolcra Mályuszné Császár Edit cenzúratörténetét. A *Megbíráltak és bírálók* a cenzúrahivatal aktáiból összeválogatott, lefordított és jegyzetanyaggal ellátott dokumentumkötet. A címe nem túlságosan szerencsés, érezhetően magyar akart lenni, de nehézkesre sikerült. Aki írásművet nyújtott be kinyomtatás céljából — tette ezt akár a régmúltban —, annak nyugodtan megelőlegezhetjük az író címet (a megbírálnál mindenestre jobb), a cenzor szó pedig eléggé elterjedt a magyar nyelvben ahhoz, hogy vállalhatjuk címben is.

Az irodalomtörténetek a megjelent vagy legalábbis idővel megjelent művek alapján születnek, pedig egy kort azt is jellemez, hogy mi az, amit nem mert vállalni. Ami nem jelent meg, az nem is hathatott, hangozhat az ellenvetés. Ez azonban nem egészen így van. A kötet tanúsítja, hogy számos könyv vagy folyóiratcikk esetében utólagos cenzúráról beszélhetünk. Tehát az inkriminált mű megjelent, illetve bemutatták, azaz vagy kalózkidásról van szó, vagy ellankadt a helyi (vidéki) cenzor figyelmé, ritkábban a budai vagy a pesti cenzoré. A Könyvvizsgáló Hivatal, a Helytartótanács vagy éppen már a Kancellária embere a közönség elé került mű olvastán kapott a fejéhez és tiltotta be, szedette össze a szóban forgó alkotást. Volt egy rövid idő, amikor olvashatták, láthatták, mert a példányok begyűjtése a könyvkereskedésekből nem ment egyik napról a másikra. Az efféle hatáson kívül (amit a kéziratok terjesztés is erősíthetett!) a betiltott művek jelentősége (nyilvánvalóan csak azokra gondolok itt, amelyek elfogadható művészi vagy éppen tudományos színvonalat értek el és csak politikai megfontolásokból nem kerülhettek az olvasók kezébe), az, hogy ott és akkor megszülettek. A korszakos jelentőségű írók nagy művei egy türelmesebb korban megjelentek, de a középmezőnyé nem mindig, pedig a zsenik pályaképe is csak akkor bontakozhat ki valószínűségi dimenziójában, ha a háttérrel is megrajzoljuk. És itt nemcsak vagy nem is elsősorban az esztétikai csúcsokra, illetve dombokra gondolok, hanem eszmetörténeti, politikai gondolkodásbeli csírákra, amelyek nélkül nem teljes egy kor kultúrtörténete. Ezekről való tudásunkat mélyíti el Mályuszné Császár Edit kötete. Néhány példa a fenti megfontolásokra. Vajda Péter erkölcsi beszédei megszületésük után majdnem száz évet vártak megjelenésükre, a bennük rejlő demokratikus politikai elvek miatt a szerző ellen a Kancellária 1844-ben vizsgálatot rendelt el, állásából felfüggesztették. De társadalmi nézetei így is hatottak, Petőfi közvetlen elődjének tekinthetjük több vonatkozásban is. Benczur János akadémiai pályázatra benyújtott és díjnyertes munkáját: *A szabadság és a társadalmi rend elméletei* címűt, a Könyvvizsgáló Hivatal nem engedte publikálni. És sorolhatnánk tovább a közgazdasági, jogi, politikai témájú könyveket, amelyek nem

kaptak zöld utat, de már a róluk szóló rövid cenzori ismertetésből is kiviláglik, hogy az uralkodó világnézettől eltérő felfogást tükröznek. Szerencsés esetben megőrződött egy-egy cenzori példány ezekből a művekből, és így aktivizálódhatnak még mint kordokumentumok, de sokszor épp az értékesebbje tűnt el.

A nagy íróknál (minthogy az ominózus mű később megjelent) más adja e dokumentumok varázsát. A történelmi korokon átnyúló jelen. Batsányi János *A franciaországi változásokra* című költeményét már általános iskolás korunkban megismerjük, a benne rejlő gondolatokat fűjni kell az érettségén. Ennyire ismert vershez már az irodalomtörténész elemző is ritkán és óvatosan nyúl. Ezekből a kötetben olvasható levélváltásokból azonban kibontakoznak a költő véresen jelen idejű küzdelmei műve megjelenéséért, lapja megmaradásáért, egzisztenciális létéért. Nem lehet (bár ezek nem irodalmi mű komplex elemzésére szolgáló kategóriák!) elnéző mosoly és meghatódás nélkül olvasni alábbi sorait: „Legnagyobb szomorúságomra az szolgál, hogy az 56. lapon közölt költeményemmel (legyen szabad így mondanom:) egészen ártatlanul olyan színben tűntem fel, mintha lázítani akarnék. Senki ettől jobban nem irtózik, mint én. Senki nálam jobban és őszintebben a legitimitásnak és a humánus elveknek nem híve és tisztelője. A szóban forgó rövid költemény egyébként a despotákról szól, ilyenek ma már nincsenek; nem látom be, hogy miért tagadjam: teljes szívemből gyűlölöm a zsarnokságot. Nem hiszem, hogy egész Magyarországon van valaki, aki ebben nem ért velem egyet, aki ezért kárhozzat. Méltatlan volna ilyesmit értelmes, szabad emberekről feltételezni, népünkről is helytelen volna elhinni. Azok a jelzők, amelyek versemben szerepelnek, nem Lipótokra, Ferencekre vagy más forrón szerezett királyainkra vonatkoznak, ilyesmit gondolni a költőre nézve sértő, az uralkodó irányában szentségtörés volna.” És a példák e gondolkörben is hosszasan sorolhatóak. Bessenyei György két drámája kapcsán (amelyek a visszapostázás során sajnos elvesztek) figyelemre méltó a cenzorok udvariassága (erre Mályuszné is utal) a renitens gondolatokat felvető, de mégiscsak nagybirtokos nemes szerző iránt. Igazi csemegék lehetnének egy leendő művelődéstörténetben: Berzevicz Gergely *De conditioe et indole rusticorum in Hungaria* című művét (ez az adat ugyan már ismert korábról) egy Máriássy József nevű szepesi földbirtokos a szerző megkérdezése nélkül adta nyomdába, Táncsics 1833-ban megjelent német nyelvkönyvét példamondatái miatt a bécsi Udvari Cenzurahivatal betiltotta (néhány példamondat: „Azon ország vagy nemzet, amelynek törvénye idegen nyelven van írva, boldogtalan!, Ahol a tulajdon csak kevesek kezében van, nincs ott boldogság., Minél nagyobb a nemesek szabadsága, annál nagyobb a jobbágyok szolgasága.”), vagy Döbrentei Gábor plágiumügye — a jónevű író a Magyar Tudós Társaság egyik kiadványában

Horvát István egyetemi előadásából a saját neve alatt közölt anyagokat.

A reformkori időszaknak (is) két hallatlanul fontos problémaköre, amely a polgárosuló-demokratizálódó gondolkodást jellemzi: a nemzetiségi kérdés és a zsidók egyenjogúsítása. E témakörökhöz is találunk adatokat a kötetben. A szlovák nemzeti mozgalom egyik vezéralakjának, Ľudovít Šturnak *A XIX. század és a magyarkodás* című német nyelvű munkája 1844-ben nem jelenhetett meg, mert a magyarországi szlovákok elnyomott helyzetéről szólt, le kellett venni a műsorról Balogh István *Cserny György* című drámáját is, amely a szerb felkelés vezérét választotta hőséül. 1843–1844-ben az országgyűlésen napirenden volt a zsidók egyenjogúsításának kérdése, több könyv született ekkor ebben a témakörben. A megyei magyar nemesség egyes képviselői tiltakoztak az egyenjogúsítás ellen. Reseta János cenzor nem adott támogatást a szélsőséges indulatból született munkák megjelenéséhez. Voltak az egyenjogúsítás mellett érvelő munkák is, amelyek részben megjelenhettek.

A könyv a régi filológiai iskola legjobb hagyományai szerint készült: tanulmány értékű történeti—művelődéstörténeti bevezető, alapos jegyzetek a szerzőkről, cenzorokról, folyóiratokról. Ez a korrekt jegyzetapparátus lehetővé teszi a kötet folyamatos olvasását, nem kell könyvtárnyi irodalmat megmozgatni ahhoz, hogy haszonnal forgathassuk. (Gondolat Könyvkiadó, 1985.)

RATZKY RITA

BESSENYEI GYÖRGY ÖSSZES MŰVEI

KRITIKAI KIADÁS. FILOZÓFIA, PUBLICISZTIKA, TÖRTÉNETÍRÁS. PRÓZAI MUNKÁK. 1802–1804. SAJTÓ ALÁ RENDEZTE KÓKAY GYÖRGY

A sorszámozatlan kritikai kiadás „Filozófia, publicisztika, történetírás” műfajával jelölt egységének az 1981-i *Holmi* után időrendben „II.” kötetét tartjuk kezünkben. (Mennyivel könnyebb lenne a hivatkozás, ha a sorozat kötetei meg volnának számozva. Ezt minden gyakorlati, technikai s egyéb nehézség ellenére is meg lehetne s meg kellene valósítani minden kritikai kiadás esetében.)

Az első kötetet, a nem kis szépséghibával megjelent *Holmit* (éppen az „Ős-Holmi” maradt ki belőle, amelynek kézírata a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában rejtőzött, amint a XVIII. századi Kutatócsoport felolvasó ülésén ismertettem, 1986 májusában)

viszonylag hamar követte nyomon az újabb, műfajilag is hozzákapcsolódó kötet, s ez így is volna rendjén (hogy pl. a Csokonai kritikai kiadás 1980-ban leadott II. verskötetének ne 1988-ig kelljen várnia a megjelenésre).

Azon most hiábavaló tünődni s bánkódni, hogy miért maradt ki modern irodalmunk alapító nagysága, az akadémiai gondolat harcosa az Akadémia 1949/50-ben megindult szövegkiadói munkálatainak tervéből (noha kézíratainak, kiadásainak története talán legmosztóább s legmélthatlanabb valamennyi klasszikusunkhoz mérten); örülünk kell, hogy a kiadás igényesen, Bessenyeihez méltó igénnyel megindult.

A kritikai kiadásoknak ugyan van egységes, akadémiai szabályzata, de voltaképp minden esetben maga a mű jellege szabja meg a feldolgozás mikéntjét.

Bessenyei esetében, akinél az eredeti (egyidejűleg vagy később javított) fogalmazványokon túl szövegváltozatokkal nemigen kell számolnunk, célszerű megoldás, hogy a kéziratok törléseit, változtatásait mindjárt a lap alján adjuk meg, ahogy az is — homogén, időrendileg, tartalmilag is szorosan összetartozó munkákról lévén szó —, hogy a bevezetésben összegzően szóljunk mind a hat munka műfajáról, keletkezéséről, kéziratáról, időrendjéről, hogy utána részletezőbben, külön-külön is az „egyes művekről”.

Kókay György, a korszak kiváló ismerője, több Bessenyei-mű fölfedezője, a kritikai kiadás egyik sorozatszerkesztője, biztos kézzel kalauzol a művek között, tisztázva keletkezéstörténeti kérdéseket (azt pl. hogy a *Beszéd az Országának tárgyáról* voltaképp bevezetőül készült a *Rómának viselt dolgaihoz*, s ezt a római történelemre utaló részek is megerősíthatik), az időrend körül támadt (bár nem lényeges: alig egy-egy évnvi) tévedéseket, félreértést (a sok esetben komoly gondot okozó kronológiát maga Bessenyei oldotta meg, a művekre írva az elkészülés föltható dátumát). A művelődéspolitikai (*Beszéd az Országának tárgyáról*), a társadalomtörténeti és államelméleti (*A' társaságnak eredete és országglása, Magyar Országának Törvényes állása*) s a bölcséleti művek (*A bihari remete vagy a világ így megyen, Az értelemnek keresése s A Bihari Remetének második darabja*) sorában voltaképp nincs eddig kiadatlan vagy ismeretlen mű. Fontosak azonban — s nem is mindig pusztán stilisztikai szempontból — a szövegváltozatok, amelyek többnyire a tervezett kiadás előtti finomítások (Kókay György meggyőző megállapítása, hogy az idős Bessenyei — a közhiedelemmel ellentétben — egyáltalán nem vonult csigaházba Pusztakovácsiban: valamennyi öregkori művét a közlés félreérthetetlen szándékával írta).

A kéziratokat illetően a második mű (*A' társaságnak eredete . . .*) kivételével az eredeti fogalmazványt használhatta a sajtó alá rendező

(az utóbbi esetében is egy Bessenyei bejegyzéseivel hitelesített másolatot). Kókay György a bibliográfiai munkában is megszokott gondossággal és pontossággal közli az OSzK-ban őrzött kéziratok szövegeit, s ami itt szóvá tehető, az talán nem is egymagán múltott: a kiadási alapelveken. El kellett volna ugyanis döntenie, hogy betűhív kiadásra törekszik-e a sorozat, „*expressis verbis*” „betű szerint” akarja-e közölni a szövegeket vagy a lényeg szerint, esetenként emendálva. Hogy példát említsünk: a magánhangzók egy részének (*i, ő, ű*) esetében az időtartamot pontatlanul jelzi Bessenyei, legtöbbször felületesen, elkapkodva, úgy, hogy az nem fedi az ő kiejtését sem. Véleményünk szerint ezeket — egy bevezető utalással — egységesíteni kellett volna. Mert hiszen a magyarban nem is létezik szóvégi rövid *ö* / *lehető* [73.], *szembe tűnő, idő* [uo.] *fő* [328.], *ő, kényszerítő, élő* stb. stb., végig szinte az egész kötetben), s a 75. oldalon az *öldököltetésnek* a kéziratban *öldököltetés* felel meg, de ezt már a kritikai kiadás sem így közölte, pedig a „betűhűség” ezt kívánta volna. Vonatkozik ez persze az *i* hangokra is (*kívánását, birni* [73.], *vizben, tiz, itéllyen* [74.], s még a más típusba tartozó *a, e, o, u* esetében is fölmerülhet az emendálás lehetősége, szüksége: *meg allítására* [73.], *ertelmedet, kazal szenája, hordo* [74.] stb., bár az előbbieknél ez némileg kényesebb kérdés). Az *i, ő, ű* esetében mindenképpen Bessenyei ejtésének, nyomtatott műveinek — általános írásgyakorlatának — megfelelően kellett volna közölni a sokszor bántó *fövel, vevövel* stb. alakot (ugyanitt, a 385. o.-on már *élő* van a korábbi *élő-k* helyett), vagyis az „egységesítés” elve alapján is el lehetett volna végezni az említett alakok „emendálását”. Mert így a szöveg azt sugallja, mintha Bessenyei nem ismerte volna eléggé a helyesírást.

Még inkább fokozza ezt a szóvégi hosszú mássalhangzók esete: néhány oldal átnézése után kiderül, hogy Bessenyei szövegeken s magánhangzóközi helyzetben pusztá egyszerűsítésből nem kettőzi meg, de azért kettős hangértékben használja a *-t, -l, -r, -z* stb. betűket, s a szövegkiadásban akkor járunk el helyesen, ha ezt tudomásul vesszük, a bevezetőben (ahol jó lett volna egy fejezetet szentelni Bessenyei helyesírásának is) utalunk erre az írássajátságára s arra, hogy végig ennek megfelelően közöljük a szövegeket. Mert hiszen igaz, hogy *jutot* (73), *rögzöt* (74) található az eredetiben, de az is, hogy a múlt időt magánhangzó után különben hosszú (kettős) *-tt*-vel jelölte: *mondotta*, s hogy a *kel* [‘müssen’] alakkal szemben másutt *kellet* fordul elő (478) s ugyanott *vetették*. De *A’ társaságnak eredete* Bessenyei által ellenőrzött sárospataki másolata is arról győz meg, hogy az *ot, let, ara, ved, ted, ütköz, töb* stb., stb. *ott, lett, arra, vedd, tedd, ütközz, több* formában lett volna közlendő. Különben ilyen idézésekre kényszerülünk: „*Ot* esznek isznak, vendégeskednek hol meg esef hajdan némely hejen . . . hogy némely Nemes Uri széknak minden dél után magát

keresni keller" (46.). Pedig ez sem Bessenyei ejtésének, sem általános helyesírásának nem felel meg.

A kéziratokat illetően a bevezetőben szó esik arról, hogy — egy kivételével — autográf fogalmazványok, törlésekkel s javításokkal, s arról is, hogy ezek a javítások esetleg későbbiek (20., 29., 42.); pl. az utóbbi esetben — *Magyar Országban Törvényes Állása* — ezt olvaszuk: „a kézirat egyben Bessenyei fogalmazványpéldánya is lehetett, amelyet írás közben és esetleg a mű elkészülése után alaposan átjavított”. Ez a legtöbb autográf esetében így is van, s a tinta színéből, árnyalatából viszonylag jól megállapítható, mi a későbbi javítás. Sajnos, a szövegkritikai jegyzetek ezt csak elvétve jelölik, pedig sokszor lényeges, hogy fogalmazás közbeni, egyidejű javításról, vagy későbbi finomításról (olykor politikai óvatosságból történt változtatásról) van-e szó. Néhány példát hadd említsünk: a kiadásban a 73. második bekezdésének utolsó mondata (nem tudni miért: talán alig menthető takarékoságból, elmaradt a sorok számozása, minden kritikái kiadás fő követelménye): „Ki fáradjon annak meg bizonyítására hogy ez a kódluló állapot ditsösséges sors annak részére, ki⁸ minden ellene való küszködésének truttzára is véllé birni kéntelen!” Mindehhez ez az egy szövegkritikai jegyzet csatlakozik: „⁸,ki<nek van szerentsétlensége,> minden.” S ebből úgy tűnhetne, hogy egyidejű javításról van szó. A kéziratból azonban világos, hogy a mondat második fele így hangzott: „kinek van szerentsétlensége minden ellene való küszködésének truttzára is véllé birni?” Ebből húzta ki — törölte — az író utóbb a < > be tett részt, de ekkor írta utána a *kéntelen!*-t is (a korábbi mondatzárás kérdőjelét is átírva, amit a sajtó alá rendező, sajnos, nem is vett észre).

S számos egyéb példát idézhetünk, amikor a tinta színe egyértelműen árulkodik a későbbi javításokról, s a nem egyidejű javítás sok tekintetben más megvilágításba helyezi a későbbi szöveget; a 192. első bekezdésének utolsó mondata a kiadásban: „Életednek ezen kívánságát a természet szüli, azért is benned, halálodig⁴ ot változhatatlanul⁵ meg marad, örökre.” A jegyzetből úgy tűnhet ismét, hogy egyidejű javítások történtek: „<e> ezen [javítás a törlés alatt]⁴ <az emberi természetben> benned, halálodig, ot [Javítás a törlés alatt]⁵ változhatatlanul <változhatatlanul> meg <is> marad.” A valóságban az <az emberi természetben> későbbi törlés, s ezzel egyidejű, vagyis szintén későbbi betoldás az *azért* utáni *is* éppúgy, mint a *benned, halálodig*, s ezekkel egyidejű, tehát későbbi javítás az *ezen is* (az áthúzott *e* fölött s nem alatt) az *ot*-ot viszont ezzel egyidejűleg törölte az író. Vagyis a mondat az eredeti megfogalmazásban így hangzott: „Életednek a kívánságát a természet szüli, azért az emberi természetben változhatatlanul meg is marad örökre.” Ez nem derül ki a jegyzetekből. De a kézirat következő oldalain található javítások nagy

része is jól felismerhetően későbbi. A 202. o.-on pl. az *ennek teszi süvegét fejébe* kifejező szóképet (talán kevésbé ismert volta miatt) az átdolgozáskor egyszerűsítette le így az író: *ezt emeli, s a mindenféle* valóban „Beszúrás”, de nem a fogalmazással egyidejű, hanem a későbbi átnézéssel, a sajtó alá készítéssel egyidős! S a példákat szaporíthatnánk, de talán ebből is kitetszik, hogy a tinta színéből jól megállapíthatóan nem egyidejű változtatásokat valahogy — esetleg kurzív szedéssel — föltétlenül jelezni kellett volna a jegyzetekben.

Persze egy több mint ötszáz oldalas kiadványban szinte óhatatlan a sajtóhiba, de szövegkritikai kiadásról lévén szó, itt a korrektorok is jobban ügyelhetek volna a pontosságra; csak két példa: „*mag* [!] *avult érdemeiket felszedvén*” (97), „*ha szomszédját tsak szon* [= azon] *okbul is*” (385.). A 74. o. „*köny nélkül*” [= könyv nélkül/] kifejezését akkor is emendálni kellene, ha így van az eredetiben. (Sajnos, még a bevezetésben is akad sajtóhiba: a 33. o. az „1925—27-i országgyűlés”-t említi az 1825—27-i helyett.)

Amitől legjobban tartottam s idegenkedtem, az a szómagyarázatok jegyzetszótárszerű megoldása volt a Bessenyei-kiadásban, lévén, hogy a szavaknak jelentésük — gyakran több jelentésük — van, s mondatbeli helyzetük szabja meg helyi értéküket. Noha a jegyzetelésnek ez a módja a vártnál valamivel kevesebb nehézséget mutat, s elfogadhatónak látszik, de a filozófiai műszavakat illetően — éppen azért, mivel a kornak is más volt a nyelvhasználat a kérdésben s Bessenyei maga is sajátos értelemben használja olykor ezeket — szükség lett volna egy fejezetre pl. „Bessenyei filozófiai műszavai” címmel, ahol ki kellett volna fejteni, körül kellett volna határolni jelentésüket. Ilyen pl. az *érzés* s az *érzékenység*. A 329. oldalon: „A lélek, mint állitták lehet testi *érzés* nélkül . . .” „Az *érzés* tsak kíván szüntelen, és lélek által okoskodik . . .” Az *érzés* jelentése itt mai szóhasználat szerint: 'érzékelés'. Ugyanitt: „*Érzékenységem* lelkemre fut . . .” S az *érzékenység* nem 'sensibilitas', hanem 'sensitivitas'. Ezeket — s a hozzájuk hasonló fogalmakat még akkor is jó lett volna tisztázni, ha tudjuk, hogy a kritikai kiadás nem egészen a nagyközönségnek készül.

A Jegyzetszótár szómagyarázatai különben pontosak, alaposak, bár magam nem bántam volna ha az idegen szavak után rövidítés utal eredetükre (lat., ném., fr. stb.), s ha pl. a *sunda*, a *szigat*, a *szappol* után ott áll, hogy (táj.).

A személyneveket külön Névmutatóba vette föl a kiadás; ez elfogadható volna, ha pótolná a jegyzetekbeli kifejtést. Az azonban már nehezebben fogadható el, hogy mondai és mitológiai nevek — *Akhileusz*, *Artemisz*, *Robinson Crusoe* stb. — itt szerepelnek (bár dőlt szedéssel, noha ennek jelentőségére nincs utalás; „Mihály, Szent, arkangyal” viszont dőlt szedés nélkül került a névmutatóba); a keve-

redés gyakori: *Donn-Khichott* a Jegyzetszótárban található: „Don Quijote, Cervantes regényhőse”, a névmutatóban szereplő *Robinson Crusoe*-ról viszont nem tudjuk meg, hogy Defoe regényhőse; *Hector* (Hektor) a jegyzetekben s a névmutatóban egyaránt előfordul, a *Gracchusok* viszont csak az előbbiben, ahogyan *Montezuma* „a régi Mexikó utolsó fejedelme” François Ravailac, „IV. Henrik francia király gyilkosa” is csak itt, s a névmutatóban nem.

Nagyobb hiba, ha egyik helyen sem szerepelnek, mint pl. *Bakó* (82.), aki sem így, sem *Francis Bacon*-ként nem található. Ismeretes, hogy Bessenyei az idegen neveket „fonetikusan”, magyaros átíratban használta; a jegyzet a magyaros alakokat utalóként fölvette (pl. *Bolimbrok* l. *Bolinbroke*, Henry Saint-John), van azonban, amikor az elmarad, s *Arcezipalausz*-nál (aki minden magyarázat nélkül így szerepel a Névmutatóban) tűnődhet az olvasó, hogy kit is takar a név (alkalmasint *Archezipalausz*-t, az i. sz. 244-ben meghalt görög bölcselet), úgyszintén *Pirhó*-nál (562.), aki a szó- és a névmagyarázatból egyaránt hiányzik, s a név ezen alakja alapján aligha keresi az olvasó az általános lexikonokban *Pyrrhon* ógörög bölcseletnek, az elizai iskola megalapítójának szócikkében. De magyarázatlan számos egyéb név és fogalom is: *Iarudán*, *Sili*, *Zuiposz* (195), *Kórmó-Védám* (477), pedig éppen ezek azok, amelyeket ilyen alakban hiába keres a lexikonokban a kötet forgatója. S bizony a csak névmutatóban előforduló személyek egyike-másika (pl. *Barkókébás*, *Gara*, *Laskai* stb.) elbírt volna néhány szónyi magyarázatot, ha már *Sámson*-ról megtudjuk, hogy „bibliai személy” (*Saul*-ról viszont még ennyit sem). S igaz, hogy *Stuver*-ről s *Sirándolini*-ről elmondja Bessenyei szövege, hogy „tűz Mesterek”, de ki fogja tudni, hogy itt tűzijátékkészítő mesterekről, Bessenyei kortársairól van szó? S ha *Szemirámis* és *Tomiris* (értelmezés nélkül) ott van a névmutatóban, miért nincs ott *Artemisia* és *Amalazon* (= *Amalasvintha*) (115.), s ha *Stuart Erzsébet*-nek jutott hely ugyanitt, miért nem jutott *Margaréta*-nak (vagyis *Margit* dán, norvég, svéd királynőnek [1353–1412]), az „Északi Szemirámis”-nak (116). S hiányzik a két orosz cárnő I. és II. *Katalin* is a mutatóból, pedig a *Katharinák* (116.) nyilvánvalóan őket takarják. Vagyis mégsem olyan tökéletes a szó- és névmagyarázatoknak ez a módja: vagy át kellene sorolni a nevek egy részét a szómagyarázatokba, vagy a névmagyarázatokban kellene bővebb magyarázatot adni s mindenképpen nagyobb teljességre kellene törekedni, mert a szöveg helyes és teljes értelmezés nélkül néma vagy hamis hegedű. (Még arra sem ártott volna utalni *Helvetius* nevénél, hogy nálunk gyakran *Holbach*-ot értették rajta, a *Système de la Nature* szerzőjével cserélték össze, így alkalmasint erre a műre gondol Bessenyei is az adott helyen (404).

Mindezek nem óhajtják csökkenteni a különben igen gondos és

alapos munka értékét, inkább — a következő kötetekre is tekintettel — szeretnék fölhívni néhány kikerülhető buktatóra a figyelmet.

A Bessenyei öregkorából származó hat elmélkedő mű szépen domborítja ki — akárcsak Kókay György magvas, s helyenként lírai bevezetője — a magát meg nem adó író profilját, amiközben helyesbíti a köztudatban élő téves képet is a közéletéről s a közlés, a publikálás szándékáról lemondó „Bihari remeté”-ről.

A félezer oldalnyi szöveg a szép és tartalmas bevezetővel közelebb hozza hozzánk a pusztakovácsi magányában önnön maga lelkével, de sohase csak önmagáért vívódó nagy író egyre rokonszenvesebb alakját, akinek utolsó mondatai: „Hadd légyek írásban inkább igazság, mint nyomtatásban hazugság. A világi szerentsének keresése, rang és tekintet, meg aggott életemben már koporsóm körül tántorogva, el nem fojtják nyelvemen azon örök igazságot, melyet az Egeknek Istene ujjaival szívembe bé nyomott.”

Szentenciaszerű, nyelvileg és művészin megformált gondolatait a népszerű kiadások (1987-ben jelent meg a Magyar Remekírók 900 oldalas Bessenyei-kötete a kritikai kiadás másik sorozatszerkesztője, Bíró Ferenc gondozásában) s a Tankönyvkiadónál készülő Bessenyei-breviárium (*A világ így megyen*) elviszik végre oda, ahová szánta őket. S méltó, hogy az akadémiai gondolat nagy előharcosának oly hányatott s oly hosszú ideig kéziratban lappangott műveit az Akadémia s annak kiadója tegye közzé végre teljes, tudományos kiadásban, igazolva a nagy kortársat s író társat, Kazinczyt (akinek kritikai kiadása szintén nem várthat sokat magára, hiszen kötetekre rúgó gazdag hagyatékát őrzi az MTA Könyvtárának Kézirattára): „Nemzedet nem lesz háládatlan érdemeid eránt. Megvallja ő, hogy írója közt nem nevezhet senkit, a' ki több genivel, több erővel s igazabb ízléssel költ volna elő Nyelvnek virágoztatására.” Ezt erősíti meg a kritikai kiadás új kötete is. (Akadémiai Kiadó, 1986.)

SZILÁGYI FERENC

BESSENYEI GYÖRGY VÁLOGATOTT MŰVEI

(MAGYAR REMEKÍRÓK.

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE BÍRÓ FERENC)

Bessenyei György műveinek eddigi legteljesebb gyűjteményét adta közre Bíró Ferenc a Magyar Remekírók sorozatban. Mindenképpen időszerű volt már egy új Bessenyei-válogatás megjelentetése. Hosszú

ideig, még századunkban, sőt a felszabadulás után is a lappangó és még nem publikált művek felkutatása és közzététele volt a soron lévő feladat; mostanra nyomtatásban hozzáférhető lényegében a teljes életmű, de ritka, inkább csak szakemberek által ismert kiadványokban, így feltétlenül szükséges volt már egy a nagyközönségnek szóló, az életművet reprezentálni hivatott gyűjteményes kötet. Történetek is ilyen irányú próbálkozások, de a jelen válogatás egyetlen számottevő előzményének a Szauder József gondozta 1953-ban megjelent kötet tekinthető, ezt követte — némileg bővítetten — az 1981-ben kiadott egyetemi szöveggyűjtemény is. A Magyar Klasszikusok sorozatban közreadott kötet megjelenése óta azonban eltelt több mint harminc év, megindultak a kritikai kiadás munkálatai, két kötet már napvilágot is látott, így megértek a feltételek a Bessenyei-kutatás oldaláról is egy új, minden eddiginél teljesebb, a nagyközönségnek szóló válogatás megjelentetésére.

Minden hasonló szövegkiadás kulcsmozzanata a válogatás szempontjainak meghatározása és következetes érvényesítése. A jelen esetben több, néha egymással is „felelő” szempontot kellett mérlegelnie a sajtó alá rendezőnek, mint arra maga is utal az utószóban. S tegyük hozzá mindjárt, még előljáróban: e nem könnyű feladatot döntő mértékben sikeresen oldotta meg. Feltétlenül az író legjobb, legszínvonalasabb műveit kellett elsősorban figyelembe vennie, de úgy, hogy Bessenyei gondolatvilágának, írói világképének minden lényeges oldala, vonása helyet kapjon. Tükröznie kellett a válogatásnak továbbá a műfaji sokféleséget is, annak szem előtt tartásával, hogy lehetőleg csak teljes művek, műcsoportok kerüljenek a kötetbe. Működött azonban egy további, a sajtó alá rendező által külön nem hangsúlyozott szempont, vagy nevezzük inkább korlátnak: a terjedelem. Ezt a válogatás értékelésénél mindig szem előtt kell tartanunk, hiszen Bessenyei életművében (különösen a pálya második szakaszán) igen sok a nagyterjedelmű írás. Világosan érvényesített szempont továbbá, hogy csak eredeti művek kerüljenek a kötetbe s csak magyar nyelvűek. Bár mindkét szempont alapvetően helyesnek tűnik, az első érvényesítése szintén fájó lemondással jár: a Bessenyei munkásságában meghatározó jelentőségű *Pope-fordítás*, az *Essay on Man* két kidolgozása (1772., 1803.) el kellett maradjon a jelen gyűjteményből. Nem kerültek ide levelek sem, ami önmagában szintén megalapozott döntés, bár a Kazinczyhoz írott nevezetes 1802-es levelet szívesen láttuk volna mégis (legalább függelékként, vagy a jegyzetek között), hiszen ez Bessenyei második alkotói korszakának műhelyébe enged igen mély bepillantást.

A művek kötetbeli csoportosítása — az említett szempontok közül — a műfaji megoszlást követi. Természetesen vannak az egyes csoportokba sorolt írások között műfaji és tartalmi átfedések, egészé-

ben azonban ténylegesen jól elkülönülő egységeket alkotnak. Talán csak az utolsó két ciklus, az államismeret és a történetírás határai mosódnak el kissé, hiszen mindkét itt közölt darab (*Magyarországnak törvényes állása, A magyar nemzetnek szokásairul...*) elsősorban elméleti-politikai érdekű, a nemzet (vagyis a nemesi osztály) önvizsgálatára irányul, csakúgy mint a válogatásból kimaradt írások (*A társaságnak eredete és országlása, Törvények útja*). A történelem faggatása mindkét műben jelentős szerepet kap, de mindig döntően saját korának és helyzetének megértése szempontjából. (Talán ezért nem kezeli külön ezen írásokat a kritikai kiadás sem.) Az életmű eme vonulatának bemutatása azonban, történjen bár egy vagy két különböző műfaji csoportban, mindenképpen nagy erénye a kötetnek, mert e tematika nem kapott méltó helyet az eddigi válogatásokban, noha Bessenyei gondolatvilágának egyik meghatározó területét képviseli. Államképzése, az alkotmányos monarchia, mely a király és a nemesség szerződésén nyugszik, sok-sok írásában felbukkan az *Ágis tragédiájától A Bihari Remetéig*, de központi helyet értekező prózájának e vonulatában foglal el. Rendszeres történeti stúdiuma, kora intézményrendszerének elemző áttekintése egy igen világosan kivehető politikai álláspont levezetését, indoklását célozza: a „felvilágosult rendi nemesség” (Kosáry Domokos) jellegzetes arculata, programja tűnik elő ezen írásokból.

Az értekező próza további műfaji csoportjait a filozófiai írások és a röpiratok adják. Két alapvető mű szerepel a filozófia címszó alatt, *A Holmi* és *A Bihari Remete*; e választás megegyezik az 1953-as kiadásával, csak míg ott részletek olvashatók, itt a teljes művek. (Nem jutott viszont már hely itt sem *A Bihari Remete* folytatásaként készült *Az értelemnek keresése* című elmélkedésnek.) A röpiratok között azonban szerepel az előző válogatás elkészülte óta felfedezett gyűjtemény, a *Tolerantia* néhány darabja is, az általánosan ismert *Magyarság* és *Jámbor szándék* mellett. A színművek esetében teljes az egyezés, a jelen válogatás is az *Ágis tragédiáját* és *A filozófust* közli teljes terjedelemben. Ezek a választások minden tekintetben indokoltak: a drámák és a röpiratok az életmű legismertebb darabjai, teljes közreadásuk az oktatás szempontjainak is megfelel. Minden eddiginél teljesebb a költemények gyűjteménye: az elszórtan, önállóan kiadott művek toldalékaiban megjelent kisebb versek először olvashatók így együtt. A rokokó-galáns, leíró és elmélkedő költemények e reprezentatív sorából talán csak a tanító költemény műfaja hiányzik kissé: a több mint tízezer soros *A természet világa* persze nem jöhetett számításba, de a *Debrecennek siralma* esetleg még elviselhető terjedelmű lehetett volna. E mintegy másfél ezer soros tanköltemény az 1802-es debreceni tűzvész emlékét örökíti meg, ez volt az a nagy tűz, amely Csokonai házáat is elpusztította. Persze a tűzvész csak ki-

indulópontul szolgált Bessenyei elmélkedéséhez, valahogy úgy, mint Voltaire számára az 1755-ös liszaboni földrengés, amelynek apropójából született a nevezetes *Poème sur le Désastre de Lisbonne*, amelyre egyébként utal is Bessenyei a költeményben. Közös a meditáció köre Bessenyei és Voltaire műveiben: az emberpusztító természeti erők (és a földi rossz) léte hogyan fér össze a Teremtő jóságával. E problémakör (a „problème du mal”) az 1772 körüli művekben kapott először komoly hangsúlyt. A fiatal Bessenyei Pope világképét hirtelen és egészében adaptálta, de csak átmenetileg: gondolkozása továbbblendült, s a materializmus egy változatához, a spinozizmushoz érkezett el. E felfogás sem adott azonban számára kielégítő válaszokat minden kérdésben, így végül feloldhatatlannak tűnő ellentmondásokban rekedt filozófiai meditációja első pályaszakasza végén (vö. Bíró Ferenc: *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*. Bp., 1976). Most, immár a pálya végén, úgy tűnik, ismét Bessenyei gondolkodásának középpontjába került a „rossz problémája”. Teret kap ez a *Debrecennek siralma* mellett *A természet világában* is, és ne feledjük: ekkor végezte Pope-fordításának újradolgozását is. Erre az időszakra éppen hogy a pope-i világkép rehabilitációja a jellemző: filozófiai vívódásait, gondolatvilágának ellentmondásait oldja fel a Pope deizmusához való visszatéréssel. A „problème du mal” a gondviselőképzet elvetésével feloldható, így azonban ismét előttünk áll a magára hagyott emberi világ képe, az emberé, amely a beléje adott szabad akarat folytán jóság és gonoszság között hanyódik élete során. Korábban e belátás e világkép elvetéséhez vezetett, most, nagy gondolkodói út után, csak rezignált belenyugvást vált ki Bessenyeiből: „Minden törvényének, emberségének, okosságának, bölcsességének, szép manérjának truccára az embernél fenébb állat a természetben egy sincs. Legalább a farkas a maga fájában nem ragadoz, de az ember magát pusztítja és öldökl. Mert az a természete, és világa így megyen.” (*A Bihari Remete*, 552.) Elgondolkoztató, hogy Csokonai ugyanebben az időben szintén a pope-i világképhez hasonló megoldást fogad el filozófiai vívódásai végén, a *Halotti versekben*.

Hosszabban szoltunk a *Debrecennek siralmáról*, illetve a belőle markánsan kirajzolódó világképről, mert úgy érezzük, hogy a második alkotói korszak egyik lényeges kérdése ez, s képviselte a válogatásban — terjedelmi korlátok miatt — csak korlátozottan érvényesülhetett. S tegyük hozzá, az egész második pályaszakasz háttérbe szorult kissé: mindössze két, igaz terjedelmes mű (*A Bihari Remete*, *Magyarországnak törvényes állása*) képviseli e korszakot. Pedig — Halász Gáborral szólva — „a sokat író Bessenyeiben öregségére érik meg az igazi író”. Fiatalkori irodalomszervező, programadó munkásságánál nem kevésbé jelentős az érett férfikor elmélyült gondolatiságú, magas irodalmi színvonalon írott összegző jellegű értekező

prózája: a „filozófus-író” legalábbis egyenrangú a fiatal „író-filozófussal” (Bíró Ferenc szavai a jegyzetekben).

A válogatásban mutatkozó aránytalanság miatt persze nemigen érheti vád a sajtó alá rendezőt: egyszerűen terjedelmi korlátok állták útját a második alkotói korszak méltó bemutatásának. Említettük már *A természet világa* és *Az értelemnek keresése* kényszerű elhagyását, nem kerülhetett a válogatásba a *Magyarországnak törvényes állásához* írott *Toldalék* és a hasonló tematikájú és műfajú *A társaságnak eredete és országlása* című értekező próza sem. Természetesen kimaradtak a Pope-fordítások és Millot történeti művének kommentárokkal ellátott fordítása is (*Rómának viselt dolgai*). A *Debrecennek siralma* mellett így csak még egy írás jöhetett volna szóba: a *Beszéd az országnak tárgyárul* című röpirat, amely eredetileg a Millot-fordítás előszavának készült. Természetesen nemcsak és nem elsősorban rövidsége miatt gondoltunk rá: a röpirat műfajának ez az egyetlen képviselője a második korszakban, s mint ilyen, rávilágít Bessenyei szellemiségének ez irányú folytonosságára is. Főbb elgondolásai (pl. az Akadémia terve), érvelése, példái sokban egyeznek itt és korábbi röpirataiban, legyen elég most csak szállóigévé vált mondataira utalni: „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem.” (*Magyarság*) — „Valameddig a Nemzet minden dolgaiban anya nyelvén nem él, elmejével tudományával felemelkedésbe nem jöhet. Nevez egy Nemzetet, mely idegen nyelvet volna tanult.” (*Beszéd az országnak tárgyárul*) Mindazonáltal, s ez nem kevésbé fontos, bizonyos hangsúlyeltolódások is érezhetők a *Beszéd*ben: a nemzet felemelkedésének a nyelvhez, műveltséghez való szoros kötése, a nemzethalál vízió felvillantása e vonatkozásban mintha azt jelezné, hogy a nyelv eszközként való felfogásába immár belejátszik a jel-funkció is. A mű fontosságát mindezek mellett kiemeli még az a tény is, hogy korabeli írásai közül egyedül ez utal *közvetlenül* írói szerepvállalásának szándékára és jellegére. Nem e világtól végtelenen elzárkózó, a műveit a maga kedvére fabrikáló alkotó képe áll elénk, hanem az irodalmi életbe visszatérni szándékozó érett „filozófus-író” alakja, amint az Kazinczyhoz írott leveléből is kitűnik. Korabeli írásaiban szétszórtnan fellelhető megjegyzései megegyeznek a *Beszéd* egyik fő konzekvenciájával: „Utóllýára végre, tsak azt látod hogy a falusi Nemes Ember Bakókbul Lökkökbul Volffiusokbul, sat nem tanul. Ollyan módon kel néki tudni valóját elibe adni, hogy abban egyszersmind kedvét örömet is érezhesse. Történetrül történetre kel vinni eléb, odáb hogy vágyódása táplál-tassék. Halavány magyarsággal, nyakba ki tekert szavakkal, sarkábul ki fordult értelemmel nem kel írni, mert sutra vet.” Legelvontabb témájú művét sem magának írta: hallatlan olvasottságát, tájékozottságát kamatoztatni kívánva a nemzeti műveltség emelésének

szándéka munkált benne ekkor is. Jól ismert, hogy ekkori műveinek megjelentetését a cenzúra megakadályozta, s ezáltal épp Bessenyei legfőbb törekvését gáncsolta el: írásainak esetleges hatását tette lehetetlenné, azt, amiért azok születtek. Elhallgatása is innen érthető meg. Bíró Ferenc *A Bihari Remetéről* mondja a jegyzetben, hogy az „nem fogható fel filozófusi útja összegzéseként, töprengései egy állomását jelzi csupán” (829.). Bessenyei tehát nem lezárta írói pályáját, hanem — keserűségében — abbahagyta.

A fenti megjegyzések ténylegesen nem módosítják a kötet egészéről alkotható egyértelműen elismerő véleményt, pusztán néhány még felmerülő elvi, gyakorlati lehetőséget latolgattak. Válogatásról lévén szó ez így természetes: a sokféle szempont együttes érvényesítése sokféle megoldást eredményezhet. Bessenyei műveinek eme válogatása jelen formájában kiválóan reprezentálja az életművet, minden eddiginél nagyobb szeletet mutatva be belőle — a (terjedelmi) lehetőségek szabta korlátok között persze. További erőnye a kötetnek a szabatos, minden lényegi információt közlő jegyzetanyag. A jegyzetek művekre bontva adják meg a legfontosabb keletkezés- és kiadástörténeti adatokat, alkalmanként a témaválasztás háttérösszefüggéseit is megvilágítva. E részben találhatók meg az egyes művekben előforduló idegen szavak, idézetek és utalások magyarázatai is. A ma már nehezen érthető szavak és nevek magyarázata külön, betűrendbe sorolt lista szerint történik. A kötetet a válogatás és sajtó alá rendezés szempontjait rögzítő utószó és az életrajzi adatok, a művek időrendjének felsorolása zárja.

Régi adósságát törlesztette könyvkiadásunk a népszerű Bessenyei-kiadás megjelentetésével. Örömmünket fokozza, hogy a kötet az eddigi legteljesebb, legreprezentatívabb életmű-válogatást nyújtja, szöveg-gondozásában feltétlen hitellel, jegyzetanyagában jól használhatóan, megbízható információgazdagsággal.

DEBRECZENI ATTILA

KECSKEMÉTHY AURÉL:
GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN UTOLSÓ ÉVEI
ÉS HALÁLA
(1849–1860)

(MAGYAR RITKASÁGOK — A SZÖVEGET GONDOZTA
A BEVEZETŐ TANULMÁNYT ÍRTA GERGELY ANDRÁS)

Ha Kecskeméthy Aurél ma élne, bizonyára saját kiadásában jelentetné meg és aluljárókban árusítaná — nagy anyagi haszon reményében — Széchenyiről szóló, bestsellergyánús könyvét.

Érték és értéktelenség látszólag békésen megfér e kis könyvecskeben. Élvezetes, jól megírt olvasmány, ez vitathatatlan. Személyes, cselekményes, fordulatos. Forrásértékűek (a maguk korában különösen azok voltak) mind maguk a visszaemlékezések, mind a benne szereplő dokumentumok. A szövegben ugyanis Kecskeméthy közöl hat levelet Széchenyitől: hármát, amit hozzá írt a döblingi remete, egy Zichy Edmundhoz szólót, az Akadémiához írott híres tiltakozását 1858-ból, és az új nagycenki templom ügyében írottat. Olvashatjuk — az 1860-as évek olvasóközönsége újraolvashatta majdnem két évtized múltán — Almási Balogh Pál orvosi beszámolóját a jegyzetek között, emellett részleteket kapunk kihallgatási jegyzőkönyvekből, hallhatunk politikai pletykákat, megszólalnak ismert, híres és hírhedt belügyminiszterek, rendőrkapitányok, látjuk Széchenyi közvetlen környezetét a döblingi elmeegógyintézetben, szobáját, orvosait, ápolóit, barátait, titkárait. S mindvégig ott bujkál a könyvben a két nagy kérdés, ami Széchenyi utolsó évtizedét utólag évszázados történelmi mítoszaink közé emelte: megőrülése és öngyilkossága. Ugyanakkor Kecskeméthy Aurél nem vállalja ezek értelmezését, hanem a nyílt politikai állásfoglalást kerülve, és az ő személyes kapcsolatahoz, emlékeihez jobban igazodva — mint Előszavában írja — „a honfájdalom által lesújtott kedélybeteg öreg ember önszámkivetésének s önválasztotta döblingi fogságának éveit s gyászos és erőszakos halálának körülményeit” akarja leírni. A magánembert, a titkárával órákig sakkozót, a nehezen elalvót, az ágyéksérvvel bajlódót, az órákig fecsegőt, a naplóját író Széchenyit.

Az élvezetes szöveg olvasásakor azonban minduntalan disszonáns érzésünk van. A Széchenyi emléket idéző sorok mögött ott lappang a szerző ambíciója: „csekély nevem is a nagy Széchenyi névvel *együtt* fog emlegettetni.” A nála tartott házkutatásról ugyanannyit ír — s ez nem csupán terjedelmi kérdés —, mint a Széchenyi lakosztályát felforgatóról, meghurcoltatásának és néhány órás fogságának ugyan-

akkora figyelmet szentel, mint Széchenyi halálának. Még visszatetszőbb, ha az olvasó Kecskeméthy Aurél politikai arculatát figyeli visszaemlékezéseiben. A király nagyságát zengi — majd mentegőzik saját túlzott radikalizmusa miatt. Többször elmarasztalja a már régen hatalmát veszített Bachot vagy Thierryt — de Hübner rendőrminisztert és Czapka rendőrigazgató tiszta esztété dicséri. Az Októberi Diploma kiadását történelmi sorsfordulóként, a fejedelmi kegy és jóindulat diadalmaként ünnepli.

Kecskeméthy Aurél többször hangsúlyozza saját szellemi-emberi-politikusi tisztességét, de (Széchenyi érdekeire hivatkozva) az 1860. március 3-i házkutatás után nem keresi föl többet az idős — és már politikailag ismét veszélyesnek tartott, tehát kompromittáló — grófot. A cenzori (pontosabban, de egyúttal finomabban is fogalmazva: könyvvizsgálói) minőségében kapott könyveket odaadja Széchenyinek elolvasni — majd betiltja őket. Büszkén hivatkozik 1859-es röpiratára (Ausztria életkérdése. Lehet még közvetíteni Ausztria és Magyarország között?), amit mint újságíró megírt, kinyomtatott és terjesztett, majd mint rendőr betiltott és lefoglaltatott.

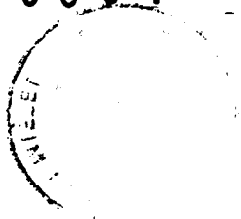
Ugyanerről Széchenyi: „Kecskeméthy nálam. Fél. Fecsegő!” (1860. február 9.) — „Este Kecskeméthy. Ha megcsináltad, tagadd le!” (1860. február 13.) Széchenyi számára érdekes, vonzó beszélgetőtárs, használható hírvivő és pótolhatatlan hírforrás Kecskeméthy, de nem szereti igazán. Nem is nagyon bízik benne: „Kecskeméthy társul még hozzánk!! Emez kilép az állami szolgálatból. — Ei, ei!” (1859. november 3.) Az akkori idők főművéről, a Nagy Magyar Szatíráról például Kecskeméthy semmit sem tud.

Kecskeméthy Aurél könyvének kiadása feltétlenül indokolt volt. Sajnálhatjuk ugyan, hogy nem együtt jelent meg Falk Miksa visszaemlékezéseivel (Széchenyi: „Castor és Pollux”), aki Széchenyinek ugyanerről a korszakáról tudósít, de vitathatatlanul hozzájárul egyre gazdagodó Széchenyi-képünk további árnyalásához. Gergely András jegyzetei és magyarázatai szüksézuak és pontosak, előszava világos és eligazító.

Ne szégyelljük, ha tetszik Kecskeméthy Aurél visszaemlékezése. De ha Széchenyt meg akarjuk érteni, egy pillanatig se hagyatkozzunk rá! Egy tehetséges, de ízig-vérig cinikus és prostituált karrierista, egy igazi konjunkturalovag könyvét olvastuk. (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.)

FENYŐ D. GYÖRGY

00048103

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1989., Nyomdai táskaszám: 17935

Felelős szerkesztő: Tarnóc Márton

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 11,4 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0324-4970

DOKUMENTUM

ENYEDI SÁNDOR: Aranka György 1798-as levelei Galánthai gróf Fekete Jánoshoz	329
---	-----

SZEMLE

SCHÖPFLIN GYULA: Sótér István: Világos után	344
DÁVIDHÁZI PÉTER: Megtérés irodalomtörténetünk atyjához (Wéber Antal: Toldy Ferenc)	361
CSAPODI CSABA: Jakó Zsigmond–Radu Manolescu: A latin írás története	371
SÁROSI ZSÓFIA: Régi magyar kódexek	375
GRÜLL TIBOR: Janus Pannonius összes munkái	380
PAJORIN KLÁRA: Mátyás király levelei, 1460–1490	387
BITSKEY ISTVÁN: Pázmány Péter prédikációi	390
GÖMÖRI GYÖRGY: Angol életrajz Zrínyi Miklósról	393
NÉMETH S. KATALIN: Bethlen Miklós levelei (1657–1716)	400
MEZEI MÁRTA: Fábri Anna: Az irodalom magánélete	405
RATZKY RITA: Mályuszné Császár Edit: Megbíráltak és bírálók	409
SZILÁGYI FERENC: Bessenyei György összes művei	412
DEBRECZENI ATTILA: Bessenyei György válogatott művei	418
FENYŐ D. GYÖRGY: Kecskeméthy Aurél: Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála	424

Ára: 45,— Ft

Előfizetés egy évre: 180,— Ft

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 180,— Ft

Egy szám ára: 45,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat
H-1389 Budapest, Pf. 149.

RODALOM TÖRTÉNET

1989 3

AKADÉMIAI KIADÓ

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1989. LXX. évf. 3. szám

Új folyam XX. 3. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER, BÉCSY TAMÁS, BIRÓ FERENC, CSETRI LAJOS, FÜLÖP
LÁSZLÓ, KENYERES ZOLTÁN, E. NAGY SÁNDOR, OROSZ LÁSZLÓ,
POSZLER GYÖRGY, VÖRÖS IMRE, WÉBER ANTAL

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Felelős szerkesztő:

TARNÓC MÁRTON

Szerkesztőség:

BALOGH ERNŐ szerkesztő, SÁNDOR ISTVÁN technikai szerkesztő,
BÉCSY ÁGNES a kritikai rovat vezetője
1052. Budapest, Pesti B. u. 1. III. em. 51/c. Tel.: 1-377-819,

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

RITOÓK ZSIGMOND: „Könyv, amelybe ezek álma révedt . . .”	429
NAGY PÉTER: Az a bizonyos ötödik felvonás	452
BÁRDOS JÓZSEF: Hét kérdés Madáchról és Az ember tragédiájáról	469
ZÁGONYI ERVIN: Kosztolányi és Tolsztoj	484

FORUM

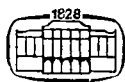
LENGYEL ANDRÁS: Illyés és a Szegedi Fiatalok	516
TOLNAI GÁBOR: Kiegészítő megjegyzések Lengyel András: Illyés és a Szegedi Fiatalok c. cikkéhez	526
FEJTŐ FERENC: Flóra, József Attila és Illyés Gyula között	535
ALMÁSI MIKLÓS: Az örökség dilemmái (Aczél György: Elv- társunk Lukács György)	545

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

IRODALOM TÖRTÉNET

1989. LXX. évf. 3. szám

Új folyam XX. 3. szám

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

00048095

„KÖNYV, AMELYBE EZREK ÁLMA RÉVEDT . . .”

A könyv, amelybe ezrek álma révedt, Homérosz, ötszáz évvel ezelőtt jelent meg először nyomtatásban. Mint minden ilyen évforduló, ez is megállít, számvetésre kész: mit jelentett az évszázadok folyamán az európai kultúrának ez a közvagya. Arról természetesen nem lehet szó, hogy egy rövid dolgozat keretében áttekintsem Homérosz utóéletét.¹ Egyetlen szempontból nézve csak a kérdést, közelebbről azt próbálom néhány esetben megvizsgálni, milyen volt a viszony Homérosz európai és magyarországi utóélete között, különösen a XIX. századra összpontosítva a figyelmet.

Nietzsche egy gyakran idézett dolgozatában azt fejtegeti, hogy az ókor kultúrájának tanulmányozása során az újkor embere viszonyba lép az ókoréval, s míg e kapcsolatban a múlt szavát akarja megérteni, a maga helyzetét értheti meg jobban.² Ha a változó korok változó Homérosz-képét nézzük, nem tagadhatjuk, hogy ez állításban sok igazság van. A Homérosz-hatás, a Homérosz-értelmezés nagy pillanatai azok voltak, amikor a Homéroszhoz való viszony az illető korszak önértelmezésének összefüggésében tudatosodott és fogalmazódott újra.

A Homéroszra tekintő önértelmezés két síkon fogható meg: nyelvi-stilisztikai, ill. eszmei síkon. A reneszánsz számára Homérosz elsősorban nyelvi és stilisztikai problémát jelentett. Nemcsak, mert meg kellett tanulni görögül – ismeretes, hogy Dante nem olvasta Homéroszt, és Petrarca is küzdött

¹ A Dantétól Goethe-ig terjedő időszakra vonatkozólag lásd G. Finsler: *Homer in der Neuzeit*. Leipzig—Berlin 1912.

² *Wir Philologen: Werke*. X. Leipzig 1896. kül. 364—365.

a görög nyelvvel —, hanem mert, éppen a görög tudás el nem terjedt volta miatt, le is akarták fordítani. Ekkor ti. szükségképpen felmerült a kérdés: hogyan? Prózában? De a szép, retorikus latin próza a maga alárendelőleg többszörösen összetett körmondataival, viszont a szóösszetételek kerülésével éppen ellenkezője volt az inkább mellérendelően szerkesztő, viszont összetett jelzőkben duskáló homéroszi nyelvnek. A korai fordítók ezért igyekeztek ugyan szó szerint fordítani, de tanácstalanságukban jelzőket, sőt, nem ritkán, még ha teljes fordítást adtak is, egész jeleneteket egyszerűen elhagytak. A végeredmény száraz gyalogpróza lett. De a versben fordítók sem voltak könnyebb helyzetben, hiszen a szép latin hexameter-nyelvnek is megvoltak a maga — Vergiliusban és Ovidiusban testet öltött — normái, ez is rétorikus volt, ha másképpen is, mint a próza, amellet lassúbb lejtésű (spondeikusabb), mint a görög, s itt is felmerült a jelzők kérdése. Sarkítva úgy mondhatnám: minél homéroszibb akart egy fordítás lenni, annál kevésbé lehetett szép latin szöveg, és minél szebben hangzott latinul, annál kevésbé volt homéroszi. Innen érthető, hogy viszonylag keveset fordították az eposzt, nem mert nem értették (sokkal nehezebb prózai szöveggel is megbirkóztak), hanem mert tudatosodott bennük a két stílus különbsége: a Homérosszal való szembenézés nyomán világosabban látták saját, a középkori latin stílustól nem kevésbé elütő, értékrendjük egészének megfelelően az antik latin példaképekhez igazodó stílusuk, a sajátosan reneszánsz latin stílus jellemző vonásai.³

Az első magyarországi Homérosz-fordítónak, aki még latinra fordított két részletet az *Ilias*ból, Janus Pannoniusnak, szintén ezekkel a nehézségekkel kellett megküzdenie. Hogy ez milyen magas fokon sikerült neki, azt máshol próbáltam

³ Vö. a Janus Pannonius görög versfordításairól szóló dolgozatom angol változatában mondottakat: *Verse Translations from Greek by Janus Pannonius*: Acta Ant. Hung. 20, 1972, 235; 270. — Az első Homérosz-fordítókról: Finsler: i. m. 16—28.

részletesen bemutatni.⁴ E fordítások azonban nemcsak mint egyszerű Homérosszal való szembesülések érdekesek, hanem, kivált az Ilias 2. énekéből való részlet fordítása, mint imitatio, versengő utánzás is. Ezt a részletet ti. Cicero is lefordította, és Ovidius is elbeszélte.⁵ Janus tehát itt a maga Homérosz-átültetésének a nagy klasszikusokéval való szembesítésére hív fel, vagyis a stílus-eszmény megvalósítását két oldalról világítja meg, egyrészt Homérosz felől, akit fordít, de akitől bizonyos tekintetben mégis eltér, másrészt a latin példaképek felől, akikkel verseng, de akikhez mégis hasonlítani akar.

Ez a magas fokú stilisztikai tudatosság vagy tudatosítás azonban maga is egy nagyobb összefüggésbe illeszkedik. A klasszikus latin stílus a korszerű, a humanista műveltség ismérve volt. Vitéz János keserűen panaszkodik a magyarországi latinság pórias volta miatt,⁶ Janus pedig, aki nem egyszer szól indulatosan a hazai „barbár világról”, saját kijelentése szerint egyebek között éppen azért fordította a Diomédész – Glaukosz találkozást az Ilias 6. énekéből, mert

„nincs még egy olyan ragyogó dolog, mint az emberi előkelőségnek az a mélységesen erkölcsös kicsúfolása, amikor az emberi ősfák zöldelése teljesen találóan van az erdők lehulló lombjához hasonlítva, hogy a halandók méltán abbahagyják végre őseik dicsőségének barbár gőggei való hánytorgatását, meggondolva, hogy nemzetségük mennyire hasonló a fák leveleihez, melyek tavasz derekán születnek, s az ős közeledtére leperegnek”.⁷

Homérosz tehát nemcsak a stilisztikai tudatosságot erősítette magyarországi fordítójában, hanem a művelt, a nyelvi műveltségére büszke reneszánsz költő öntudatát is műveletlen, latinul barbárul vagy sehogyan sem tudó,

⁴ *Janus Pannonius görög versfordításai.* In: *Janus Pannonius.* Szerk. Kardos Tibor és V. Kovács Sándor. Bp. 1975. 428–436.

⁵ Cicero, *De div.* 2, 63; Ovid. *Met.* 12, 11–23.

⁶ *Epist.* 2 p. 38, 3–12 Boronkai.

⁷ *Iani Pannonii Opera.* Utrecht 1784. II p. 76.

csak származására büszke környezetével szemben.⁸ Homérosz első magyarországi hatása tehát egyszerre nyelvi és eszmei volt, stíluseszmény-, műveltségeszmeny- és világ-szemlélet-tudatosító.

Majd négy évszázad telt el, amíg Homérosz ismét ilyen formáló-tudatosító hatást gyakorolt a magyar irodalomban. Sok oka volt a hatás e hosszú szünetének, nem utolsósorban, hogy a XVII. századtól alig akadt, aki tisztességesen tudott volna görögül. Az újra-hatás megint a fordítás révén kezdődött, lényegében ugyanazoknak a homéroszi sajátságoknak a felismerésével, amelyek a reneszánsz latin fordítóinak is kérdései voltak: a jelzők, a vers daktilikus lejtése, a nyelv retorikus (finomkodó) vagy nem retorikus volta — csak éppen itt nem a latin, hanem a magyar nyelv vonatkozásában. Kölcsey, aki már a század elején alaposabban elmélyedt a görög nyelv, közelebbről Homérosz tanulmányozásában,⁹ 1814. január 22-én ezt írja Szemere Pálnak:

„Én a görög hexameterek fordításában mind eddig szerencsés lépést nem tettem, bár sokszor próbáltam. Az Appollonra írt homeroszi himnuszt s Bionnak Adónisát kezdém átültetni, de mind a görög epithetonokban, kivált a komponáltakban, mind a dactylus lábokban győzhetetlen nehézségek adták elő magukat. A németek sokkal szerencsésebbek, ők komponálnak és dekomponálnak azonszabadsággal, melyet a görög oly szépen tud használni.”¹⁰

1820. november 25-én pedig ugyancsak Szemerének:

„... Csinos, bájos szépségű Homért én ezerszer könnyebben adhatok, mint olyat, amelyet Kazinczy Ferenc durvának kiáltott.”¹¹

⁸ Részletesebben: *Janus Pannonius görög versfordításai*: i. h. 427—428.

⁹ Vö. levél Kazinczynak 1809. április 19-én: *Kölcsey Ferenc Összes művei*. Sajtó alá rend. Szauder Józsefné és Szauder József. Bp. 1960. (A továbbiakban: ÖM) III. 27.

¹⁰ ÖM III. 126—127. Hasonló értelemben ugyanaz nap Kazinczynak, uo. 123—124.

¹¹ ÖM III. 271. Kazinczyról mint Homérosz-fordítóról Ponori Thewrewk Emil Iliasz-fordítása bevezetésében: *Homeros Iliasa*. Bp.

A Homérosszal való szembesülés tehát itt nem a tulajdon stíluseszmény tudatosítása, hanem egyrészt a fordítás elvi kérdéseinek tisztázása, másfelől a költői nyelv nem elég hajlékony voltának felismerése és a nyelvfejlésztés szükségességének elismertetése irányában hatott.¹² A kettő természetesen összefüggött egymással, hiszen a nyelvgazdagítás és -finomítás egyik eszköze éppen a műfordítás volt. Hogy a nyelv pallérozására való törekvés megint milyen általánosabb összefüggésekbe illeszkedik, közismert.

Hasonló jelenségek tőlünk nyugatabbra is megfigyelhetők, korábban, kevésbé és nem feltétlenül Homérosszal kapcsolatban Angliában és Franciaországban, a XVIII. sz. közepén erőteljesebben és éppen Homérosszal kapcsolatban Németországban. Ez nyilván az egységes irodalmi nyelv iránti igénnyel is összefügg. Homérosz azonban más összefüggésben vált fontossá a XVII. sz. derekától a franciáknál, majd Nagy-Britanniában, a XVIII. sz. közepétől pedig Németországban.

Valószínűleg 1670-ben írta meg François Hédelin Abbé d'Aubignac nevezetes művét az Iliasról, amely ugyan nyomtatásban csak jóval később jelent meg, de baráti körben kéziratban is hatott.¹³ E mű mondanivalójának lényege, mint ismeretes, az, hogy az Ilias több szerző költötte, önálló énekek pusztá füzére, mely énekeket eredetileg nem írtak le, csak később szedegettek össze és rögzítettek írásban, Homérosz pedig, a nagy költő soha nem is létezett. A Homérosz-

1906. XXV—XXIX. Vö. Kölcsény Szemerének 1823. április 6. ÖM III. 278—1289.

¹² Vö. Szemerének 1813. november 4. ÖM III. 105; Kazinczynak 1815. július 5. 190, ahol a neologizmusokat Homéroszra hivatkozva védi stb.

¹³ *Conjectures académiques ou dissertation sur l'Iliade*. Paris 1715. Ez az első kiadás névtelenül jelent meg. Újra kiadta, alapos bevezetéssel és jegyzetekkel V. Magnien, Paris 1925. A mű jelentőségére először G. Finsler hívta fel a figyelmet: *Die Conjectures académiques des Abbé d'Aubignac*: Neue Jahrbücher 8, 1905, 495—508, és i. m. 208—210.

kritika már d'Aubignac számára sem csak valami elvont történeti kérdés volt, hanem — az általa ismert Bacon szellemében — a tekintélyek vak elfogadásával szemben az egyedül a józan észre támaszkodó, szabad kutatáshoz való jog biztosítását is jelentette. Ez nem lehetett minden kockázatos időszerűség nélkül, különben a szerzőnek aligha kellett volna olyan nyomatékosan hangsúlyoznia, hogy politikai és vallási vonatkozásban feltétlenül elismeri a tekintélyeket.¹⁴

Ez azonban csak előjáték volt egy másik nem kevésbé nagy horderejű vitához, melyben a „homéroszi kérdésnek” szintén jutott szerep. 1687-ben, Ch. Perrault költeményével vette kezdetét az az irodalmi harc, mely a régiek és a modernek viszálya néven közismert, s mely a fejlődésgondolat és a történelmi szemlélet első öntudatos megnyilvánulása volt.¹⁵ Barbár és fejletlen viszonyok közt csak barbár és tökéletlen költészet jöhet létre, viszont minél kifinomultabb egy társadalom, annál tökéletesebb a költészete — így a modernek, míg a régiek hívei, elismerve, hogy a költőt körülményeiből kell megérteni, azt igyekeztek bizonyítani, hogy a barbár körülmények között is megnyilvánulhatnak olyan sajátságok, amilyeneket a fejlett korok is értékelhetnek, pl. az egyszerűség. Mindkét fél érvelésében jelentős helye volt a homéroszi költeményeknek, mindkét fél Homéroszban egy primitív kor költészetét látta, csak amíg az egyik fél ezért mint túlhaladottat, s mint a régi kor bálványát elvetendőnek tartotta, a másik éppen azért, mert egy primitív világ egyszerűségét fejezte ki, talált benne becseset. Mindkét fél megegyezett ui. abban, hogy a szellemi élet, s így a költészet is, közvetlen

¹⁴ *Conjectures* 1—3; 28; stb. Vö. de la Motte és Mme Dacier vitáját, idézi Magnien a bevezetésben, XIX, 2. j.

¹⁵ A részletekre vonatkozólag lásd D. M. Foerster: *Homer in English Criticism. The Historical Approach of the Eighteenth Century*. New Haven 1947. 1—15; K. Simonsuuri: *Homer's Original Genius. Eighteenth Century Notions of Early Greek Epic*. Cambridge 1979. 19—36. Primitívségéért mindamellett senki sem magasztalta a homéroszi világot.

kapcsolatban van a társadalom fejlettségével, s ez a kapcsolat egyértelmű és egyirányú: a szellemi élet a társadalom fejlettségének függvénye, valamint abban, hogy a fejlődés maga is egyirányú és egyenes vonalú, s Homérosz mindkét fél számára fontos volt a maga világának értelmezésében.

A homéroszi költemények Vico számára is egy nyers kor nyers kifejezései voltak, vagyis a költészet szerint is szoros összefüggésben van korával.¹⁶ Mégis nagy a különbség közte és a franciák közt. A franciák lenézték vagy mentegették Homéroszt nyersesége miatt, értékelésükben mindenesetre a saját korukhoz viszonyították. Vico a költeményeket a maguk korában értékelte: a homéroszi költemények azért nagy alkotások, mert nyersen fejeznek ki egy nyers kort, ha nem azt tennék, nem lennének nagyok.¹⁷ Vico továbbá a mitológia és a költészet alakjaiban nemzedékek közös, formálódó és a képzelet által kiterjesztett tapasztalatainak képekben való általánosítását látta.¹⁸ Ezek az alakok tehát nemzedékek közös alkotásai, s ha a homéroszi költemények különféle sajátságai arra mutatnak, hogy a költemények nem egy helyen és nem egy időben keletkeztek, úgy ez azt is jelenti, hogy Homéroszban a görögök a költőre vonatkozó tapasztalataikat összegezték, a neki tulajdonított költeményekben pedig a maguk nemzedékeken keresztül alakuló-öröklődő történelmi tapasztalatait.¹⁹ Homérosz tehát épp úgy fizikai valótlanság és metafizikai (költői) igazság, mint a költői

¹⁶ *Cinque libri de' principi di una Scienza nuova*. Napoli 1730. (Ez már valójában a második kiadás, de az „igazi Homéroszról” szóló fejtegetést csak ebbe iktatta be.) Alább a könyv, a szakasz és a fejezet-számot, valamint a magyar fordítás — G. Vico: *Az új tudomány*. Ford. Dienes Gedeon és Szemere Samu. Bev. Rozsnyai Ervin. Bp. 1979². — lapszámait idézem.

¹⁷ „Nisi ita saepe dormitaret, nunquam bonus fuisset Homerus” — idézi egy másik művéből B. Croce: *Saggi filosofici*. II. La filosofia di Giambattista Vico. Bari 1933³. 199.

¹⁸ 1, 2, 37 p. 195; 1, 2, 47 p. 199.

¹⁹ 3, 2 prol. 523—524.

alkotások alakjai. Amíg tehát a franciák esetében a költő és a társadalom viszonya csak annyiban volt fontos, hogy az utóbbi meghatározza az előbbi, s így lett Homérosz a fejlődésgondolat, pontosabban a saját fejlettségükről alkotott elgondolásuk bizonyítéka, Vico számára ez a kérdés az alkotó egyéniség és közösség viszonyát jelentette, Homéroszt pedig annak bizonyítékául hozta fel, hogy ezen a korai fokon még nem az egyén a nagy alkotó, hanem a közösség: a nép alakítja-bővíti az egyszeri tapasztalásból kicsírázó művet. Alkotó és közösség ekkor még egy volt.

Nem sokkal később Skóciában ugyancsak a fejlődésgondolatból kiindulva egy másik vonatkozás vált meghatározóvá, az nevezetesen, hogy a primitív viszonyok közt még nincsenek megkötöttségek, sem társadalmi, sem irodalmi törvények és szabályok, amelyek gúzsba kötnék az embereket, s így mindenki szabadon, őszintén, erőteljesen kimondhatta azt, amit érzett és amit látott. A költő ennek megfelelően akkor nem más költőket utánozott, hanem ő is azt mondta el, amit látott, a természet utánózta (természetten az egész környező világot értve): eredeti tehetség (original genius) volt. Ilyen eredeti tehetség volt a görögöknél Homérosz, a keltáknál Ossian. Ilyennek látta Homéroszt Th. Blackwell 1735-ben,²⁰ s ezért hatott olyan hihetetlen mértékben R. Wood felismerése, hogy az eposzok kifejezései alapján „be lehet tájolni” Homéroszt, meg lehet határozni, hogy honnan nézve az Égei medencét szólott, hiszen a táj olyan, amilyennek Homérosz látta, vagyis Homérosz valóban a természetet utánózta, Homérosz csakugyan original genius.²¹ A brit

²⁰ *An Enquiry into the Life and Writing of Homer*. London 1735. Kül. 34–36; 51; 57–69; 104; 114. (A könyvön nem szerepel a szerző neve.) Bár visszatérő gondolat, hogy Blackwellnek és a skótoknak ismerniük kellett Vicot, ez a század első felére nem bizonyítható.

²¹ R. Wood: *An Essay on the Original Genius of Homer*. London 1769 (és hamarosan újabb kiadások). Kül. VI–XVI. Az original genius legnépszerűbbé vált kifejtése: Ed. Young, *Conjectures on Original Composition*. London 1759 (eredetileg névtelenül; még azon évben

kritikusok tehát — ugyancsak elfogadva a fejlődésgondolatot, s így azt, hogy az emberiség korai korszaka primitív volt — azt hangsúlyozták, hogy éppen, mert primitív volt, az egyéniség szabad érvényesülése elé nem voltak akadályok állítva. Náluk az egyéniség-gondolat vált hangsúlyossá, s Homéroszban, ill. a hatvanas évektől kezdve Ossianban éppen ezt a szabályoktól nem nyugózott, a természetet utánzó eredeti tehetséget látták, Homérosz által is tudatosítva a maguk korának egy fontos esztétikai és társadalmi értékét.²²

Ezek az eszmék hatottak német földön, ahol azonban a viszonyok mások voltak, mint Franciaországban vagy Nagy-Britanniában, a polgárság gyengébb, a különféle megkötöttségek erősebbek. Érthető, ha itt a hangsúly inkább az egyéniség szabadságára esett, a szabadságra a társadalmi megkötöttségektől, és — összefüggésben a németiség mint program gondolatával is — főképpen a szabadságra a (francia) klasszicizmus szabályaitól, és érthető, ha az a kor, amelyben ilyen megkötöttségek nem léteztek, eszményi színben tűnt fel előttük. Az emberiség gyermekora gondolatnak itt egészen más értéke lett, mint Bacon vagy Voltaire számára. Ennek megfelelően alakult a német felvilágosodás Homérosz-kepe, elsősorban Herdernél.

Herderre hatott Wood és hatott Blackwell,²³ de eszméiket a német viszonyoknak megfelelően alakította. Ő nem beszél

---

második kiadás), de számos más munka is foglalkozott a kérdéssel. Vö. még P. Kaufmann: *Heralds of Original Genius*. In: *Essays in Memory of Barrett Wendel by his Assistants*. Cambridge Mass. 1926. 191—217.

²² A skót kritikusokról L. Whitney: *English Primitivistic Theories of Epic Origins*: *Modern Philology* 21, 1923—1924, 339—378; Foerster: i. m. 41—62; Simonsuuri: i. m. 119—131. Elgondolásaik jórészt megelőzték Rousseau-t és a „nemes vadember” képzetét.

²³ *Fragmente über die neuere deutsche Literatur. II. Wie kennen wir die Griechen?*: Herders Werke (Düntzer) XIX 130: Blackwell „kulcs Homéroszhoz”. A munka 1767-ben jelent meg, de 1759 és 1763 közt íródott. (A további hivatkozások is a Düntzer-féle kiadás szerint.)

a primitív viszonyok barbár voltáról (mint ahogy Ossian vonatkozásában az ezt egyébként nem szépítő skótok is erősen eszményítették az ősi állapotokat), Homérosz az ő számára a derűs egyszerűség világa lett, melyet, Ossianéhoz hasonlóan, még nem rontott meg a mesterséges és mesterkélt kultúra.²⁴ Az ő szemében Homérosz a nép gondolatait, tudatát kifejező népköltő, aki nem népétől – nyelvétől idegen normák meghonosításával vesződött, akit nem tudós szabályok vagy természetfeletti ihlet vezetett, hanem aki személyes élmény alapján, szóban alkotott egységes alapgondolatú, de tetszés szerint tovább alakítható költeményeket, s akinek költeményei szerves fejlődés módján épültek tovább a hagyományban, mígnem azokat összegyűjtötték és írásban rögzítették.²⁵ Bár Herder nem hangsúlyozta annyira a „genius” szerepét, mint a skótok, nem is oldotta fel a költő személyét a közösségben, mint Vico. Az ő figyelme is elsősorban az alkotó személyiségre irányult, s Homérosz-képében bizonyos

Továbbá: *Von Ähnlichkeit der mittleren englischen und deutschen Dichtkunst* usw. (1777): Werke V 383; *Auszug aus einem Briefwechsel über Ossian und alte Völker*: uo. 351–352; 358–360; stb. Herder Homérosz-képéről lásd. F. Wagner anyaggyűjtését: *Herders Homerbild, seine Wurzeln und Wirkungen*. Diss. Köln 1960.

²⁴ Wood még szinte mentegetődzött Homérosz írástudatlansága miatt (i. m. LXV), Herder viszont Blackwell és a skót kritikusok szellemében a tudós és szabályokat szem előtt tartó gondolkodásmódot egyenesen károsnak ítéli a költői alkotás szempontjából: *Auszug . . .*: Werke V 349.

²⁵ *Stimmen der Völker in Liedern*. Előszó (1778): Werke V 5. A homéroszi költészet és általában minden költészet néphez való közelségét már Vico kiemelte, de Viconál ennek a fogalomnak sokkal inkább politikai és filozófiai töltése volt, mint Herdernél. Mindenesetre nincs kétségtelen jele, hogy Herder már ekkor alaposan ismerte volna Vicot: O. v. Gemmingen: *Vico, Hamann und Herder*. Leipzig 1918. 37; G. A. Wells: *Vico and Herder*. In: G. Tagliacozzo (szerk.): *Giambattista Vico*. An International Symposium. Baltimore 1969. 93–102. — Összefoglaló jellegű: *Homer ein Günstling der Zeit* (1795): Werke VII 253–274.

értelemben a német felvilágosodás költő és kultúra-képe is összegeződött.

Nálunk ugyan Herdernek a népköltésszettel, annak nyelvvel kapcsolatos gondolatai hamar terjedtek,²⁶ Ossian is népszerű lett,²⁷ Homérosz hatásáról azonban még jó darabig nem beszélhetünk, s mikor Homérosz először igazán kérdéssé vált, mint láttuk, akkor is nyelvi és stiláris vonatkozásban lett az önismeret és az önértelmezés előmozdítója.²⁸ Költészettörténeti kérdéssé akkor lett, amikor már nem a nyelv, hanem általában a népiesség került a figyelem előterébe (növekvő politikai töltéssel), éspedig főképpen Arany munkásságában.

Gyulainak írt ismeretes önéletrajza szerint Arany a harmincas évek második felében vette elő Homéroszt és ottanottan olvasgatta, küzdve a nyelvvel,²⁹ de igazán a negyvenes évek közepén merült el benne.³⁰ Minden valószínűség szerint ekkor már ismerte Herdert, legalább ennek Homéroszt és Ossiant összehasonlító tanulmányát: az *Ősszel szembeállításában*, mint Pukánszky Béla rámutatott, feltűnően sok a rokon vonás a két költő herderi összehasonlításával.³¹ Talán

²⁶ Pukánszky Béla: *Herder hazánkban*. I. Herder és a népies irány. Bp. 1918.

²⁷ Vö. Heinrich Gusztáv bevezetését Fábíán Gábor *Ossian-fordításához*. Bp. 1903. 3–96; Elek Oszkár: *Ossian kultusz Magyarországon*: EPhK 57, 1933, 66–76.

²⁸ Sajátos módon nálunk Kisfaludy Sándor az első, aki — nyilván nem Homérosz, hanem Herder olvasása nyomán — az iskolás kritikával szemben a lángész szabadságát hangoztatja, Homéroszra és Ossianra hivatkozva (Pukánszky: i. m. 82–83), de félek, ez inkább csak eszmei alap keresése a kritika elviselni nem tudásához.

²⁹ Gyulai Pálnak írt levél 1855. június 7-én, *Arany János Összes művei*. Kritikai kiadás. (A továbbiakban: ÖM) XVI. 559–560.

³⁰ Szilágyi Istvánnak 1846. febr. 22. ÖM XV. 28–9.

³¹ Homérosz és Ossian együtt említve a Petőfinek 1847. február 28-án írt levelében: ÖM XV. 59. Homérosz Herdernél is egy „ifjú nép” költője, Ossian a hősi kor utolsó hangja: *Homer und Ossian* (1795): Werke XVII. 405–418. Vö. Szilágyi István levelét Aranyinak 1847. április 9.: ÖM XV. 80. Pukánszky: i. m. 85–90.

a skótok gondolatai sem voltak számára ismeretlenek – Petőfi ismerte Blair tanulmányát Homéroszról és Ossianról, s alkalmasint ez adta neki az alapot a maga összehasonlító versének megírására³² –, mindenesetre Arany költeményében e szavak: „Törvényök nincs – boldog hiány! A vének élő szája rendel Igazságot . . .” inkább a skótok Homérosz-képére emlékeztetnek. Ennek kiemelését persze Arany a Bach-korszakban, a régi jó táblabírákra való nosztalgikus visszagondolás légkörében, fájdalmasan időszerűnek is érezhette.

Ez azonban nemcsak az ötvenes évek elejének pillanatnyi hangulatából adódott. 1847. február 28-án Petőfinak írt, gyakran idézett levelében arról beszél, hogy egy Homérosz típusú költő a még szolgává nem igazott magyarság világába illett volna, az ő magáéba inkább Ossian.

„Egy ily epost, remélem, vérré tanulna a nép s buzgóbban énekelné azt, mint az olasz matróz *Gerusalemme liberata*ját; a nemesi rend (talán) elszégyelné magát, átvennie a néptől, mint most a népdalokat, s lenne a költészet nem az „írástudók és farizeusok”, hanem a *nemzet* költészete.”³³

Nem sokkal később pedig Szilágyi Istvánnak – hasonló összefüggésben – az Iliaszt és az Odüsszeiát említi mint „nép epost”:

„Bennök az egyszerűség a költői fenséggel párosulva van, s ha nem ez a népi költemény feladata, úgy nincs róla helyes fogalmam.”³⁴

Arany tehát mindjárt Homérosszal való első behatóbb foglalkozása során kialakította a maga felfogásának legalább alapjait Homérosz költészettörténeti helyét illetően: annak a kornak a költője ő, amikor – hogy megint az *Ősszel* szavait idézzem – „elnyomás, népszolgaság . . . ismeretlenek”, amikor a nép társadalmilag is, művelődésileg is egynemű közösséget, a teljes társadalmat jelentette. Ez természetesen

³² Pukánszky: i. m. 87.

³³ ÖM XV. 59, vö. Pákh Albertnek 1853. február 6.: ÖM XVI. 170.

³⁴ 1847. nagypéntek: ÖM XV. 77.

még lehetne herderi vagy skót eredetű felfogás — bár Arany történelmileg-társadalmilag sokkal határozottabban fogalmaz, mint Herder —, Arany azonban ezt, Herder szellemétől nem idegen módon, de feltétlenül a hazai viszonyokhoz igazodva (amiben Petőfi költészete mellett Erdélyi János, egyébként szintén herderi ihletésű, népköltészet-dolgozatának is lehetett szerepe), mint a Petőfinek írt, idézett levele mutatja, mindjárt a nemzeti kérdésével összefüggésben szemlélte, s ezzel új távlatba állította: Az ősi egyneműség felbomlott, a „nép” a nagyobb közösségnek, a nemzetnek egy része lett, a kultúra is kettéhasadt, s a feladat, amely a költő előtt áll, olyan költészet teremtése, amely a megváltozott körülmények között is az egész, már nem egynemű közösség vérévé válhatik, amelyet az egész nemzet a magáénak elfogad. A kérdés tehát az: miképpen lehet a homéroszi költő viszonyát közösségéhez más, bonyolultabb körülmények között megismételni. A kettőnek, Homérosznak, „az ókor emberének” és magának, „az újkor emberének” viszonyba állítása segítette Aranyt mind Homérosz, mind a maga helyzetének tisztán látásában (még akkor is, ha a homéroszi társadalmat herderien eszményítve látta). Ezért látta a különbségeket is a Homérosz meg a maga helyzete közt, ezért nem bálványozta vakon és utasította el a klasszikus eposz külsőségeiben való utánzását, ezért figyelte Ossiant, a Nibelung Éneket, Firdauszit is, hogy a ma helyzetét értse ezek által is jobban, de ezért tér vissza, „a nemzet költőjének” szolgálatára készülve, mégis újra meg újra a Homérosz-kérdésre, mindig a költő és a közönség viszonyát vizsgálva.³⁵ Azt a kérdést tehát, amely a francia felvilágosodástól kezdve a Homérosz körül folyó viták alapja volt, de amelyet sokszínűségében és konkrét történeti-

³⁵ Arany és a népiesség kérdéséről Sótér István: *A magyar irodalom története*. Főszerk. uő. IV. Bp. 1965. 53—59, és főleg Barta János: *Arany és a XVIII. század*: ItK 75, 1971, 574—583. = *Klasszikusok nyomában*. Bp. 1976. 244—255; Aranyról „a nemzet költőjéről”: Keresztury Dezső: „Csak hangköre más”. Bp. 1987. 241—310; az Ossian szerepről 268—270; a keserű kiábrándulásról 392—393 is.

ségében még Vico vagy Herder sem ragadott meg úgy, mint Arany. A fáziskésés az európai viszonyokhoz képest és a forradalom elé menő, majd annak bukását szenvedő magyar társadalom viszonyai határozottabb társadalmi és történeti látást, a Homérosszal és általában az epikával kapcsolatos európai nézeteknek nem pusztá átvételét, hanem mindjárt a hazai viszonyokra tekintő, de általánosan is érvényes továbbvitelét is tették lehetővé.

Az ötvenes évek elején Arany örömmel lelte fel ez irányú, még ki nem mondott gondolataihoz hasonlók kimondását Csengery Antal egy dolgozatában *A hőskölteményekről általában*, amely ezután viszont segíthette őt ezeknek a gondolatoknak a kifejtésében:

„Nagyon kielégített, mint az utas jól érzi magát, ha ismeretlen helyen egy úton megindulván, valaki bizonyossá teszi, hogy nem tévedt el.”³⁶

Tekintve, hogy az Arany szakirodalom, amennyire ismerem, ezt a dolgozatot jobbra vagy figyelmen kívül hagyja, vagy inkább csak az eposzi hitel összefüggésében említi, az utolsó részre összpontosítva a figyelmet,³⁷ talán nem lesz felesleges fontosabb gondolatait ismertetni.

„A hagyományokat, mondákat a szó, a beszéd őrzi meg – írja Csengery. A történetírás előtt keletkeztek; s nélkülöztek az anyag azon merevségét, melyet az írástól kölcsönöz a történet [ÖM XI. 326]. Amint szájról szájra szállnak: újabb

³⁶ Levél Tompának 1853. július 11-én, ÖM XVI. 259. Csengery tanulmánya eredetileg a Délibáb 1853. március 13-i számában jelent meg, újra közölve: *Csengery Antal Összegyűjtött munkái*. Bp. 1884. V. 326–34 (eszerint idézek). Vö. még Csengery dolgozatát Szabó István Iliasz-fordításáról: *Divatcsarnok* 1854. december 4. = Csengery A. Össz. munk. V. 321–325. Csengery mindkét dolgozatában Ponsardra hivatkozik, aki akkoriban Magyarországon is népszerű volt, de akinek ide vonatkozó fejtegetéseihez nem tudtam hozzáférni.

³⁷ Voinovich Géza: *Arany János életrajza*. II. Bp. 1931. 228–229; ÖM XVI. Adattára ismerteti Délibáb címszó alatt, 1147; rövidebben utal rá Keresztury: i. m. 391, de az Arany eposz-elméletével, esztétikájával foglalkozó dolgozatok nem említik.

adalékokat veszen föl az eredeti anyag, amelyek betöltik a hiányokat, hézagokat az események közt, egybefűzik, ami szét és külön van válva, egyszerűsítik a bonyolultat, megnagyítják az idomokat, s bensőbb jelentőséget tulajdonítanak az esetlegesnek . . . A népszellem mintegy öntudatlanul jár el a költői föladatban, díszítve, rendezve, toldva, indokolva.” [ÖM X. 268; 334; XI. 327; 331 – 2]. Így járnak el a dalnokok az elődök sikerült alkotásait átvéve, a fogyatékosabbakat tökéletesítve, a kiemelkedő tetteket keresve, s a többit ezek köré rendezve, amíg végül minden megtalálja a maga helyét, megteremtődik a részek között az egyensúly [ÖM X. 267; 334; XI. 327 – 8]. „A költő, ki ez építészeti föladatot teljesíti, utolsó helyen áll a dalnokok sorában, s egyszersmind magasan mindnyájuk fölött [ÖM X. 334]. Népelmű hűséggel teremtmő önállóságot, a szemlélet frissességével s a részletek . . . elevenességével . . . nagyobbyszerű rendező lángészt kell párosítania . . . E mondákból hősköltemény akkor alakul, midőn a népek egyszerű, ősi viszonyaikból kibontakozva, átalakulás küszöbén állnak, de a kezdődő polgárisodás nem törleszté még el az ifjúság emlékezetét s az epicus múlt tisztán él a nemzet öntudatában” [ÖM X. 549]. – Fontos, hogy idegen hatás vagy a történeti kritika szelleme ne rontsa meg a mondák hőskölteménnyé alakulásának folyamatát [ÖM X. 270 – 3; XI. 21 – 2]. Homérosz „több mint művész; mert hű, mert igaz. Egyszerű, primitív erkölcsöket rajzol, gyermeteg nyelven.” Éppen ebben a tekintetben jól látható a különbség Homérosz és a későbbi epika között, elég a homéroszi beszédek a vergiliusiakkal összehasonlítani [ÖM X. 345]. Végül arról szól, hogy az újkori epikus költőnek lehetőleg ragaszkodnia kell a hagyományokhoz, „melyeket a dalnokok szájából vőn át a krónika”, bele kell élnie magát a korba, amelyet ábrázol.³⁸

³⁸ Az idézetek, sorrendben, a következő lapokról: 327; 328; 329 – 330; 332; 333. A szövegben szögletes zárójelben néhány párhuzamos Arany-hely.

Minden Arany-ismerő azonnal látja, melyek azok a gondolatok, amelyek a *Zrínyi és Tassoban*, a *Naiv eposzukban* vagy valamelyik bírálatban megjelennek, de azt is, hogy amíg Csengerynél a hangsúly a történelem és a költészet viszonyára esik (hogyan alakul át a történelem költészetté), Aranynál a költői alkotás folyamatára. Ezért csupán néhány gondolatot ragadok ki, amelyek Arany Homérosz-értelmezése szempontjából fontosak.

Az első a költőnek és közönségének szolidaritása [ÖM XI. 326]. Ez abban a korban „midőn nép és nemzet elnevezés egy jelentéssel bírt, midőn a nemzet színe, java, bár külsőleg míveltebb, csinosabb, daliásabb — szellemileg épp oly naiv állapotban élt, mint a köznép” (ÖM X. 269), amikor az egyén nem volt „még bizonyos naiv egyformaságból teljesen kibontakozva” (ÖM X. 334) természetes volt. Ebben a szolidaritásban alakult a monda, a költészet. A kiindulópontot itt az a „számítanilag ugyan meg nem határozható, de korlátolt mennyiségű alapvonás” jelenti, melyekre az élet sokféle viszonyai visszavezethetők (X. 332), s melyek alapján — tehát nem feltétlenül történeti események alapján! — mint legnagyobb inventor, a nép (a névtelen egyesek sokasága) a történeteket kitalálja (ÖM X. 334). Ezek a lelemények öröklődnek nemzedékről nemzedékre, s gömbölyödnek, alakulnak mind kerekrebbre (ÖM X. 334; XI. 24; 227). Ez két dolgot jelent. Az egyik, hogy a közösség ellenőrző szerepet tölt be, „melyet a nép e költemények elfogadása, továbbadása közben gyakorolt” (ÖM XI. 326), elvetette, ami nem tetszett s elejét vette, hogy a költő a nép ízlésétől, világától idegen, romantikus szörnyeknek adjon lételt (ÖM X. 334), másfelől azt, hogy megőrizte, „felkincselte” a költők számára azt, ami neki tetszett, amire nézve tehát „az énekszerző biztos lehetett, hogy elevenen érdeklik hallgatóit” (ÖM XI. 326; vö. X. 334). Ezt a folyamatot szerencsés esetben egy hivatásos dalnokrend viheti tovább (ÖM X. 334; XI. 505). E rend tagjai középszerű költők lehetnek, de nekik is megvan a maguk tisztos feladata. Ők őrzik a költészet Vesta-tűzét, „melynél egy leendő lángész

isteni fátyláját meggyújtja” (ÖM XI. 188; vö. XVI. 251). E középszerűek alakítják ki azon formákat, belső idomokat, amelyek révén a költészet célja elérhető (ÖM XI. 553; X. 265), amelyekből a lángész megalkotja a nagy művet (ÖM X. 334). Mert a lángész sem a semmiből teremti, és nem csak azt mondja el, amit lát, nem csak a „természetet utánozza”. Homérosz sem (ÖM X. 331). „Költészetben – valamint minden ágában a művészetnek – többé-kevésbé mindnyájan utánpótlók vagyunk. Maga a lángész meglevő példányok után indul” (ÖM XI. 164–5).

Arany tehát határozottan elutasítja a csak a természetet utánpótló, „eredeti lángész” gondolatát, de a legkevésbé sem tagadja a lángész szerepét (ÖM XI. 156), csak beleilleszti egy folyamatba, amelynek egy pontján a lángész megjelenik, s korából merítve táplálékát „kifejezője bír lenni a közhangulatnak”, s mert ezt meg tudja tenni, mehetnek át alkotásai a sokaság ajkára, másfelől azonban „irányt jelöl, midőn ez irány még csak homályos sejtelem a sokaságnál” (ÖM XI. 488; 354; vö. *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 422). Így ment át Homérosz is a nép ajkára, s a szájhagyomány nem feltétlenül csak ront. „Ki merné eldönteni, vajon az az Iliász volt-e tökélyesebb, amelyet a maeoni vak koldus önjakúlag zengett phorminx-án, vagy az, melyet néhány századdal később, neve alatt összegyűjtöttek?” (ÖM X. 327).

Arany ui. Homéroszt nem író-költőnek tartotta. „A homéri művek egysége, s maga Homér is mint szerző megállhat a nélkül, hogy őt amolyan írogató, csiszolgotó költőnek kellene képzelni. A tárgyakat, sőt részben a formát is, örökölhette előbbi dalnokoktól, s az így nyert anyagot geniusza újjá teremthette, eggyé is olvaszthatta, a nélkül, hogy művét szükségképp le kellett volna írnia, segítvén emlékezetét az ismeretes anyag, sőt az alak némi durványa is. Ily módon nem kell hozzá oly hihetetlen emlékező tehetség, mint ha elejétől fogva sorrul sorra az egészen újon költőt meg kellett volna tartania elméjében.” (ÖM XII. 136–7) Aranynak ez a felfogása nemcsak azért érthető, mert az egész XVIII. szá-

zadban meglehetősen elterjedt nézet volt, hogy Homérosz nem írt, amit Wolf filológiai érvekkel támogatott, hanem mert ez illett a költő és közönsége közvetlen kapcsolatáról alkotott elképzeléséhez: mihelyt az írás elterjed, ez a közvetlen kapcsolat megszakad, az egyik oldalán áll az egyedül aktív író, a másik oldalon az egészen passzív olvasó, s megszűnik a lehetősége, hogy a közönség elutasító magatartása a silány mű fennmaradását megakadályozza (ÖM XI. 326–7).

A homéroszi költő helyzete azonban még egy fontos vonatkozásban különbözött az újkoriétól. A homéroszi költő a közösségtől felkincselt anyagból merített, így válhatott maga is közkinccsé, kitalált történettel soha (ÖM XI. 11). A költemény anyagát a közösség egésze valónak fogadta el, az eposz hitele adottság volt. Mihelyt azonban az egységes kultúra megbomlik, a történelmi kritika felébred stb., ez az adottság megszűnik, s a költő vagy bevallottan kitalált történettel áll elő, eltérve a régi epikus költő magatartásától, vagy, ha meg akarja ismételni az új körülmények között is annak helyzetét (mint ahogy Arany ezt akarta), meg kell teremtenie az eposz hitelét, alapjában a homéroszi költőtől nem eltérő módon, a hagyományra hivatkozva, amely mint hagyomány elfogadott. Ezt a kérdést azonban, az eposzi hitel kérdését, a szakirodalom bőven tárgyalja.³⁹

Látnivaló, hogy míg Arany a negyvenes évek végén a Homérosz-helyzet és a maga helyzete közti különbségnek első-sorban társadalmi vonatkozásairól beszélt (egynemű, szabad nép – nem egynemű, egy részében nem szabad nemzet),

³⁹ A kérdésre a szakirodalom viszonylag későn lett figyelmes, bár már Arany László felhívta rá a figyelmet: Tolnai Vilmos: *Arany János az „eposzi hitel”-ről*: EPhK 26, 1902., 73–75; Pap Illés: *Arany János az „eposzi hitel”-ről*: uo. 248–250; Ritoók Emma: *Arany János elmélete az époszról*. Bp. 1906. 18–25 (a kérdés első elemző tárgyalása); Gálos Rezső: *Arany János esztétikája*: EPhk 34, 1910., 751; Szinnyei Ferenc: *Arany János tudományos munkássága*: BpSzle 143, 1910., 215–217 (alig több mint a helyek felsorolása); Mitrovics Gyula: *Arany János esztétikája*: ItK 35, 1925., 176–177; stb.

az ötvenes és hatvanas években e különbségnek elsősorban művelődési – költői vonatkozásait dolgozta ki, változatlanul attól a céltól vezettetve, hogy az évszázadok folyamán a néptől felkincselt anyagból és idomból teremtsen meg azt az alkotást, amelyet az egész nemzet úgy tud a magáénak elfogadni, mint Homéroszt a maga közönsége.

Arany Homérosz-értelmezésének azonban nemcsak a maga kora számára volt jelentősége, és nemcsak visszafelé vezetnek szálak Herderhez és a skótokhoz, hanem előre is, a XX. század felé, s nem állhatom meg, hogy ezekre legalább röviden ne utaljak. Arany a homéroszi költészetet szóbeli költészetnek tartotta. M. Parry óta (1932) ez a gondolat megint tért nyert. Előadó és hallgató kölcsönhatását Arany a népi mesemondók gyakorlatában figyelhette meg, az eposzt illetően inkább kikövetkeztette. W. Radloff óta ezt epikus énekmondók esetében annyian és annyifelé figyelték meg, hogy ma már közhelynek számít. A közönség „preventív cenzúrájáról”, amely elfogadja és fenntartja, vagy elveti és ezzel – írás nem lévén – örökre eltemeti a művet P. Bogatyrev és R. Jacobson írt, az énekmondók egymás közti kölcsönös kritikájáról, mellyel megakadályozzák a hagyományos stílusról és világképtől való eltérést V. Zsirmunszkij; a közösség ellenőrzésének jelentőségét a szövegazonosság megőrzésében G. S. Kirk emelte ki. Ha a belső idomot tipikus szerkezetnek, menetnek értjük (Arany a ballada vonatkozásában használja is ezt a szót), úgy W. Arend, Marót Károly vagy A. B. Lord munkáira utalhatok. Arany eposzfejlődési elgondolása tehát éppen nem tekinthető elavultnak.⁴⁰

⁴⁰ M. Parry: *Studies in the Epic Technique of Oral Verse-Making*. I. Homer and Homeric Style: Harvard Studies in Classical Philology 41, 1930., 73–147, és főleg II. The Homeric Language as the Language of an Oral Poet: uo. 43, 1932., 1–50. — W. Radloff: *Proben der Volksliteratur der nördlichen türkischen Stämme*. V. 2. St. Petersburg 1885. XIX. — P. Bogatyrev—R. Jacobson: *Die Folklore als eine besondere Form des Schaffens*. Donum Natalicium Schrijnen. Nijmegen—Utrecht 1929. 900–13. V. M. Zsirmunszkij—H. T. Zarifov: У3-

Ez az elgondolás azonban kétségkívül XVIII. századi előzményekre támaszkodik. Van azonban Arany Homérosz-értelmezésének egy olyan eleme, amely szinte teljesen egyedülálló a maga korában. Homéroszban a XVIII. század és jórészt a XIX. század is a naiv derű költőjét látta. Arany, aki a végzet-szerűséget az eposz, mindenféle eposz elengedhetetlen elemének tartotta, az Iliasban is ezt ismerte fel: Achilleusz a halálra szánt hős, akinek azért tudunk minden vadságot, kegyetlenséget megbocsátani, mert tudjuk, hogy halála felé megy. Achilleusz „végzetes” hős (ÖM X. 365–6). Bár Arany nem beszél tragédiáról, sőt, megkülönbözteti a tragédia-hőst az epikus hőstől – „a tragikai hős bátor a sors ellen, *míg* leküzdhetőnek hiszi; az eposz hőse bátor, *noha nem* hiszi annak”⁴¹ –, de amit az epikus hősről mond, semmivel sem kevésbé tragikus: ez a heroikus pesszimizmus magatartása. Ezzel Arany a XX. század derekának Iliasz-értelmezését, a tragikus Homérosz-értelmezést készítette elő.⁴²

Mert a századvég és a századforduló változást hozott a hagyományos ókorszemléletben és változást a Homérosz-képben. A társadalmilag, politikailag, szellemileg válság felé

бекский героический эпос. Moszkva 1947. 38–41. G. S. Kirk: *The Songs of Homer*. Cambridge 1962. 100–101. — W. Arend: *Die typischen Scenen bei Homer*. Berlin 1933; Marót, K.: *Les origines du poète Homère*: *Revue des Études Homériques* 4, 1934., 24–26 (és később többször); A. B. Lord: *Composition by Theme in Homer and Southslavic Epos*: *Transactions of the American Philological Association* 82, 1951., 71–80. — Arany is igazában azok közé a filológus költők közé tartozott, akiknek elmúltát Nietzsche oly fájdalmasan panaszolja i. m. 329.

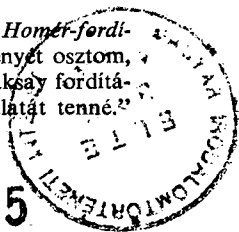
⁴¹ ÖM X. 367; vö. Tompának 1854. okt. 18.: ÖM XVI. 493; 1848. április 22-én Petőfinek Toldiról szólva így ír: „Drámai a föllépés, drámai, sőt, ha sokat nem mondok, tragikus a lelépés”.: ÖM XV. 201.

⁴² Erről bővebben: *A Homérosz-kép változásai a 20. században*: Magyar Tudomány 30, 1985., 813–814. A 19. században tudtommal csak G. W. Nitzsch látott Achilleuszban tragikus alakot: *De historia Homeri* . . . *meletemata*. II. Hannover 1837. 18–19, és későbbi munkáiban is.

menő kor számára a „csendes nagyság” egy kicsit a csendes unalomra kezdett válni, a filológusok vitái afelől, hogy miképpen *jött létre* az Iliasz, inkább bizarrnak, mint fontosnak látszott, hiszen a fontos az, hogy az Iliasz itt *van*, s talán még inkább, hogy az Odüsszeia itt van, a maga vándorló, különös világokat, nagy mélységeket megjáró, soha megnyugodni nem tudó hőisével. A XX. századi világirodalomnak két nagy összegező műve is nyúlt vissza Odüsszeusz alakjához, mint ősképhez, Joyce Ulyssese és Kazantzakis Odüsszeiája.

A változás a magyar irodalomban is megfigyelhető. Arany Homéroszhoz, elsősorban az Iliaszhoz fordult, mert a különbségek mögött, a funkciók eltérő betöltési módja mellett felfedezte a homéroszi költő és a maga vállalta szolgálat mély funkcionális azonosságát, s mert számára a „népi” Homérosz is a maga „nemzeti” tisztének lényegét tette benne tudatossá. Mások ugyancsak népi költőt láttak az Iliasz szerzőjében, csak éppen e költő és a „nép” kölcsönös viszonyának a maguk helyzetétől való különbözőségét nem látták, csak éppen „népen” a „paraszti egyszerűséget” értették. Ők is azt akarták, hogy a „nép” uralkodjék az irodalomban, csak míg Petőfi számára ez a forradalmat jelentette, számukra a problémamentes, patriarchális idillt. Sok forrásból táplálkozhatott ez a szemlélet: a ténylegesen élt, de megszünt látott falusi életformából, a „modernség” elutasításából vagy észre sem vevéséből, a problémák elől való menekülésből, Arany-epigonizmusból és még sok másból. Ez a szemlélet is megteremtette a maga Homérosz-képének költői kifejezését, nem is rossz művészi színvonalon: Baksay Sándor rímes Iliasz-fordításában.⁴³ Az elgondolkoztató csak az, hogy Arany paródiát írt a klasszikusoknak „igaz magyarsággal” való fordításáról.

⁴³ A fordításról magasztalólag Radó Antal: *Magyar Homér-fordításokról*, It 1, 1912., 238—279, én inkább Babits véleményét osztom, aki *Dante fordítása* c. tanulmánya jegyzetében így ír Baksay fordításáról: „Kitűnő mű, anélkül, hogy a jó fordítás szolgálatát tenné.” Ugyanez áll Mészöly Gedeon Odüsszeia-átköltésére is.

Az Odüsszeia felé fordulás a magyar századelőn is végbement, közvetlen és jelképes értelemben egyaránt, nem később, mint nyugaton. A messze, messze vágyódó, az új vizeken járni akaró, a lélek nem polgári vágyait melengető, vagy a tilos szépségek, halálos gyönyörűségek után sóvárgó nemzedék Odüsszeuszban értelmezte önmagát, az ünnepélyes és komoly, de már hideggé és merevvé vált pénelopéi világból elvágyódó, kalandkereső Odüsszeuszban. Így Babits a Szirén-novellában, így Móricz az Odüsszeusz-drámában.⁴⁴

Közben Homérosz ismét nyelvi-stilisztikai probléma is lett. A történeti látásmódtól való fokozatos elfordulás jegyében a nyelvtudományban is a nyelvet mint szinkronikus rendszert vizsgáló szemlélet érvényesült. Így vizsgálta M. Parry a homéroszi nyelvet is mint formulák, formula-típusok és formula-rendszerek összességét.⁴⁵ Parry számára ez nemcsak annak megállapítását jelentette, hogy a homéroszi nyelv hagyományos nyelv, s egyéni sajátosságoknak itt alig nyílik tere (tehát Parry is feloldotta a költő-személyiséget, csak nem a népben, mint Vico, hanem a nyelvben), de annak a kérdésnek a felvetését is, hogy lefordíthatók-e a formuláris használatban megkopott, nem egyéni sajátosságokat kifejező, hanem egy bizonyos fajtához való tartozást jelölő homéroszi jelzők. Ismét egy XVIII. századi kérdés, de egy magát nem történetiségben, hanem jelenidejűségben értelmező kor által feltéve, amely Homéroszban is azt keresi, mi az, ami benne megjelenik és hogyan, nem pedig azt, miképpen alakult ki az. Erre a kérdésre felelt az ellenkező előjelű, de szintén a történetiséget félretelőlő megközelítés, amely az Iliasban egyetlen nagy alkotó tudatos művészetének megjelenését látta, mely tehát a XVIII. század „individualista” vonalát folytatta – új helyzetben.

⁴⁴ Az előbbi elemzésére magam is kísérletet tettem: *Babits és az antikvitás*. It 66, 1984., 586–594.

⁴⁵ M. Parry összes dolgozata: *The Making of Homeric Verse*. The Collected Papers of Milman Parry. Oxford 1971; első dolgozata: *L'Épithète traditionnelle dans Homère*. Paris 1928.

Ebben az összefüggésben értékelendők Devecseri Gábor Homérosz fordításai, aki mintegy a költői nyelv Odüsszeuszaként a költői nyelv új tájait, az új meg új nyelvi kalandokat kereste. Ő igenis lefordítandóknak tartotta a homéroszi jelzőket, éspedig pontosan, az összetetteket is; megtartandónak tartott minden homéroszi sajátságot, a sokszoros ismétléseket is, mert függetlenül attól, hogy milyen előzményekre mennek vissza, a művész autonóm világának kifejeződését látta bennük.⁴⁶ Nem egy naivan egyszerű nyelvet, naivan egyszerű világot, hanem egy a barokk zene nagy mestereinek műveihez hasonló, sokszólamú harmóniát. Devecseri pontos, szó szerint fordításai meglepő, új szokatlan szépségekkel gazdagították a magyar nyelvet. Jelentőségük azonban több ennél. Attól megkímélhetem az olvasót — szerette mondani —, hogy a görög nyelvet megtanulja, de attól nem, hogy görögül gondolkodni megtanuljon. Olyan kor nézete ez, amely Homéroszban egy sokszínű világ összhangjának megvalósulását látta, mert a maga számára ezt tartotta értéknek, egy pusztító háború után ezt remélte és ezt kellett egyre fájóbban hiányolnia, olyan koré, amely az egymás gondolkodásába való belehelyezkedni tudást az önnön identitásának fel nem adása mellett fontosnak, célnak tekinti, amely cél éppen a műfordítás sajátos kettősségében is valósul meg. Így lett Devecseri számára a XX. század középi ember önértelmezése a Homérosz-fordítás.

⁴⁶ Összefoglalóan a *Kalauz Homéroszhoz* c. tanulmányában, az azonos című kötetben, Bp. 1970. 7—103, de számos mai tanulmányában is, pl. *Líra az eposzról*: uo. 104—122; *Homéroszról és a Homérosz-fordításról*: Műhely és varázs. Bp. 1959. 50—87; stb.

NAGY PÉTER

AZ A BIZONYOS ÖTÖDIK FELVONÁS
(ELMÉLKEDÉS A *BÁNK BÁNRÓL*)

Pándi Pál emlékének

Irodalmunkban sem mindennapos, drámai irodalmunkban meg, mondhatni, egyetlen eset a *Bánk báné*, hogy a koncipiálása óta eltelt közel két évszázadban nem szűnt meg élő, eleven faktor lenni: olyan mű, mely újra meg újra kihívja az értelmezést, nem ritkán a kontroverziát irodalomban, drámaelméletben, színpadi értelmezésben egyaránt. Szinte nem telt el évtized az utolsó másfél században, amely során — ilyen vagy olyan okból — ne csaptak volna össze körülötte a vélemények, a szenvedélyek.

A sort természetesen Bárány Boldizsár kezdi híres *Rostájával* — s nem méltatlanul; egyik első kritikusától, Vörösmarty Mihálytól¹ Arany Jánoson² és Gyulai Pálon³ át Lukács Györgyig⁴ és tovább Pándi Pál⁵ és Bécsy Tamásig⁶ lehet vezetni a sort — s ki tudja, mire ez az írás megjelenhetik, nem

¹ 1839-i előadásáról írt az Athenaeumban. Vö. VÖM 14. k. 205–206.

² Katona József *Bánk bánja Arany János jegyzeteivel és tanulmányával*. Ráth, Bp. 1898.

³ Gyulai P.: *Katona József és Bánk bánja*. Franklin, Bp. 1883.

⁴ Kétszer is írt róla: *Madách tragédiája* c. tanulmányában (*Magyar irodalom, magyar kultúra*. Magvető, Bp. [1970] 571. és *Magyar irodalom—világirodalom*. Uo. 620–21.)

⁵ Pándi P.: *Az ötödik felvonás*. Első aranykorunk. Szépirodalmi, Bp. 1976.

⁶ Bécsy T.: *A dráma modellek és a mai dráma*. Akadémiai, Bp. 1974.

tetszik-e úgy, mintha túl korán zártuk volna le a felsorolást (amely amúgy is távolról sem teljes)?

E viták egyik fő jellemzője, hogy szinte mindenki a dráma „realitását” vitatja: mennyiben hitelesek a jellemek, milyen a történelemfelfogása, mennyiben s minek felel meg a dráma történelem-víziója a szerző korában s körében s mindezt mennyire sikerült színpadra állítania? Szinte minden résztvevő érdekes észrevételekkel, szempontokkal gazdagította a vitát – amely mégis, lényegében két pólus körül csoportosítható. A múlt század legnagyobb súlyú kritikusai – Arany, Gyulai – a nemzeti mondanivalóra koncentráltak, a zsarnokság elleni lázadás hangjaira, érthető módon; s nyomukban így a kisebbek is. Amennyire a színikritikák alapján ki lehet venni, az előadások is mind ekörül forogtak. Századunkban tűnt föl – először Barta Jánosnak,⁷ majd nyomában Sőtér Istvánnak⁸ – a „magánéleti” interpretáció: hogy Bánk tragédiája valójában magánemberi, a szerelmes férfié, s nem az államférfié. Pándi idézett nagy tanulmánya az ezzel a fogással folytatott rendkívül körültekintő polémia, mely – véleményem szerint helyesen – a kétféle tragédiát, a magánemberi összeomlást s a közéleti lehetetlenülést egyensúlyba hozza s mindkettőt végső fokon a költő szemléletéből eredezteti.

De nem született még magyarázata a drámának, amely bele ne botlott volna az ötödik felvonás kérdésébe. Elmarasztalva vagy megértve-magyarázva, de minden műértelmezőnek problémát okozott az ötödik felvonás: vagy úgy, mint Arany, aki lélektanilag nélkülözhetetlennek tartja, vagy úgy, mint Hevesi Sándor, aki elhibázottnak látja.⁹ Hogy ez a felvonás mennyi problémát okoz az előadásban, arra már jó szemmel

⁷ Barta J.: *Bánk és Melinda tragédiája*. Először 1925-ben jelent meg a Napkeletben. Újra kiadva: *Klasszikusok nyomában*. Akadémiai, Bp. 1976.

⁸ Sőtér I.: *A teremtés vesztese*. Újra kiadva: *Az ember és műve*. Akadémiai, Bp. 1971.

⁹ Hevesi S.: *Dráma és színpad*. Singer és Wolfner, Bp. 1896.

Arany is rámutatott¹⁰; de szinte mindig ekörül forog minden színházi szempontokat figyelembe vevő vita is.¹¹ Kimondva vagy félig kimondatlanul mindenki valamiképpen ráadásnak érzi az ötödik felvonást — előadásban sokkal inkább, mint a dráma olvasásakor. Nem véletlen, hogy ez az a felvonás, amelyet a rendezői ceruza a leggyakrabban és a legerősebben megkurtít, vagy amelyet nem is ritkán valamilyen színpadtechnikai megoldással összevonnak a negyedikkel.¹²

Tulajdonképpen, a színpad világa felől nézve, a lélektani szükségszerűség sem nagyon állja meg a helyét: a „naiv” néző számára a dráma a IV. felvonással, Gertrudis halálával befejeztetett — „kendőjét, kalapját szedi” — és fel sem ötlík benne, mit fog ehhez szólni a király és férj, II. Endre? Valójában ennek a kifejezése az is, hogy Bécsy Tamás, amikor a *Bánk bánt* mint a konfliktusos dráma modelljét elemzi, s meggyőzően bizonyítja, hogy a konfliktus két pólusa Bánk és Gertrudis, akik között az egész tragédia szó- és tett-váltása zajlik, nem foglalkozik az ötödik felvonás problémájával, mintha nem is lenne — mondhatni, hogy az ő szempontjából nincs is. Azt a kérdést annak idején már megoldotta Arany János, aki szerint „Gertrúd szerepének nincs vége a halállal. Az egész V. felvonást végig játssza, mint néma személy.”¹³

Mintha már Bárany Boldizsár is ezt látta volna a lényegnek¹⁴ s ehhez képest kifogásolt számos mozzanatot — az első

¹⁰ „E felvonás, ahányszor én a drámát színpadon előadva láttam, csak tableau-szerű fontossággal látszott bírni, mely alatt a közönség már kendőjét, kalapját szedte, s oszlani készült.” I. m., 238.

¹¹ Benkő Gy. (szerk.): *Így látták a rendezők II.* Bp. é. n. (1962) A kecskeméti 1961-es Bánk-előadás vitája.

¹² Orosz L.: *A Bánk bán nemzeti színházi előadásainak szövege.* Cumania VI. 137–165. és Cumania VIII. 497–530.

¹³ I. h.

¹⁴ Katona J.: *Bánk bán* (kritikai kiadás) S.a.r; Orosz L. Akadémiai, Bp. 1983. 347. — A továbbiakban csak: Krit. kiad. „... Bánknak, az egyetlennek *Sorsa*, Gertrúdnak ott fekvő *Teste*, Andrásnak nehéz küszködő harcoló *Lelke* (nem is volna szabad másnak) elég tárgy és foglalat lenne a’ már úgy is Ötödik Felvonásban: mert nyerne a játék egyszerűsége is...”

kidolgozásban, sajnos, csonkán ránk maradt műben. Utána sorjáznak a kifogások a felvonás ellen: szinte nincs kritikus vagy tanulmányíró, aki bele ne ütköznék. Az egyik korai kritikus – színpadi élmény alapján – úgy látja, hogy az ötödikkal új dráma kezdődik.¹⁵ Ezekkel a nézetekkel – amelyekből csak néhányat idéztem, számukat sokszorozni lehetne – Gyulai vette föl a harcot akadémiai székfoglalójában s igyekezett „jogosítani” – részben pszichológiai, részben dramaturgiai alapon – a felvonást.¹⁶ Waldapfel József máig fölül nem múlt monográfiájában érdekes szempontra hívta föl a figyelmet, melyet tudtommal őelőtte senki nem vett észre: hogy az ötödik felvonás egy formális törvényszéki tárgyalás.¹⁷

De akár peres tárgyalás, akár pszichológiai szükségszerűség: a néző s olvasó előtt tapasztalati szinten kétségtelen, hogy itt valami változás történik a dráma menetében; hogy ezt kiteljesedésnek vagy törésnek, egy új dráma kezdetének vagy az előttünk lezajlott diadalmas befejezésének tekintjük-e, az már felfogás – majdnem azt írtam: ízlés kérdése.

¹⁵ „A negyedikben Gertrúd a’ hatalmasnak ellenében Bánk egész erejében ’s nemzetének fájdmában megkapó — ’s itt szerettük volna, ha végződne a’ darab, mert az 5-ik felvonásban egy új drámához tétetnek készültek.” Nagy E., *Rajzolatok 1839.* 25. sz. Idézi VÖM 14. k. 569.

¹⁶ „A drámai érdek folyvást élénk s a felvonás csak azért tetszik lankadtabbnak, hogy a negyedik felvonásban a drámai érdek külsőkép is erős tényekben nyilatkozik, a míg itt Melinda gyászmenetét kivéve, hiányzik minden csattanósb fejlemény s a Bánk bukása leginkább bensőleg van élénk állítva.” I. m., 299.

¹⁷ „Katonában is mindenesetre a jogászt is érdekelte, s drámája utolsó felvonását valóságos törvénytevéssé is alakította — a tettes kutatásával, vallomással, védekezéssel és cáfolással, ítélet jelzésével és a kegyelem kimondásával.” Waldapfel J.: *Katona József.* Franklin, Bp. é. n. (1941) 90. Senki nem tette még meg, pedig érdemes lenne egyszer a korabeli büntető perrendtartás szempontjából is megvizsgálni a felvonást: mennyiben felel meg annak, illetve miben tér el tőle?

Pándi Pál könyvnyi tanulmányban igazolta, hogy az ötödik felvonás a dráma kulcsa. S ebben nagy nyomatékot adott a ténynek, hogy a felvonás kulcsa a király. Itt azonban meg kell torpannunk egy pillanatra: mégis különös és az újabbkori drámairodalomban szokatlan jelenség, hogy egy sűrű szövetű tragédiában – mert ezt igazán el lehet mondani a *Bánk bán*-ról – egy újonnan fellépő személy legyen az utolsó fölvonás kulcsfigurája. Mert Endréről ugyan a korábbiakban gyakorta szó esett, mondhatni viszonya a dráma főbb alakjaihoz a korábbi fölvonások során tisztázódott (jellemző módon talán csak Gertrúdiszal való kapcsolatáról nem tudunk meg semmi konkrétet korábban), de szerepe az akcióban nem volt, nem körülötte forgott a dráma. S itt most hirtelen megjelenik, s nem csak közéleti funkciójánál fogva, hanem a színpad világában hirtelen középponti alakjává lesz a felvonásnak: minden rá vonatkozik, vele kapcsolatos. Mint mondtam, a Bánk – Gertrudis konfliktus szempontjából a végkifejlet a IV. felvonás során bekövetkezik, Gertrudis fizikai halálával, Melinda lelki halálával és Bánk közéleti halálával. Ezt az V. felvonás érdekesen és találékonyan árnyalja, de igazán új mozzanatot ebbe nem hoz. Ami új: az Endre megjelenése és az ő magatartásának kiismerése: hirtelen minden szereplőnek vele lesz kapcsolata és szinte csak rajta keresztül mással. Mindaz, ami történik, elsősorban arra jó, hogy az ő érzéseit, reakcióit ismerjük meg, s ezen keresztül a királyi magatartást, a király viszonyát az alattvalók konfliktusaihoz.

Itt valóban valami új kezdődik – vagy ha úgy tetszik: új történik; az író az utolsó fölvonásban új drámai metodikára tér át. Bécsy Tamás műfaji felosztását elfogadva az első négy felvonás jellegzetes, sőt tipikus konfliktusos dráma, míg az ötödik átlép a középpontos dráma szintjére, vagy legalábbis ahhoz közelít. Ez okozza azt a zavart, amelyet mondhatni, mindenki észrevett s így vagy úgy lereagált a drámával kapcsolatosan; legradikálisabban talán Palágyi Menyhért, aki érdemben a tizenkilencedik századvégi konfliktusos dráma dramaturgiáját kérve számon Katonán, az egész tra-

gédiát legszívesebben a III. és IV. felvonásra kurtítaná, minden mást, mint idegent elhagyva belőle.¹⁸

Egy ilyen váltás nem egyszerű dolog: az írónak sem lehetett problémátlan. Természetesen nem ismerjük eléggé Katona alkotói tudatossága fokát — de azt igen, hogy meglehetősen esztétikai fegyverzettel szerelkezett föl utolsó pesti éveiben; neki magának sem lehetett egyszerű kérdés ez. Egyébként erről ékesen szól a két kidolgozás közötti számos különbség: az elsőben még igyekezett közelebb maradni a megelőző négy felvonás hangneméhez, attól radikálisan eltérővé csak a második kidolgozásban formálta.

Kétségtelen, hogy ha a drámát nem fejezi be ott, ahol az azt addig éltető konfliktus véget ér: a IV. fölvonás végével, akkor itt hangot — s vele technikát — kellett cserélnie. S Katona nem fejezhette be a IV.-el: nem pusztán opportunizmusból, azért hogy inkább lehetővé tegye az előadhatását (ezzel így se sok sikert ért el életében), hanem legmélyebb meggyőződése szerint. Ő ugyanis valóban király-hívő volt, hitt a királyi hatalom érdekegyeztető, igazságosztó, a nemzeti békét létrehozó szerepében s nem utolsósorban a szentkoronával fölruházott király karizmatikus hatásában, mint a nemzeti biztonság létrehozójában és biztosítójában.¹⁹ Pándi fejtegetéseiből is világosan kiderül: a király alakjára Katonának nélkülözhetetlen szüksége volt, hogy a radikális tett s a nemzeti megbékélés közötti egységet a művön belül meg tudja teremteni. Amellett a király alakjának ilyen hangsúlyos — és nem pusztán reprezentatív — színrevitelével ki kellett lépnie a dráma konfliktusos koncepciójából (tudva vagy tudatlanul, egyremegy): sem Gertrudis szerepét nem tehette át a királyra, sem mással (pl. Izidórával) nem helyettesíthette azt. Ha az egyeztetést dramatikusan végre akarta hajtani (s közben

¹⁸ Palágyi M.: *Katona „Bánk bán”-járól*. Irodalom 1887. 4—12. sz. Idézi Krit. kiad. 523—524.

¹⁹ Erre Fenyő I. figyelmeztet, kiemelve, hogy Katona többi drámájában is ilyen szerepe van a királynak. — *Haza és emberiség*. Gondolat, Bp. 1985. 101.

Bánk belső megsemmisülését és külső felmagasztaltatását), akkor más metódust kellett keresnie és találnia. Így jutott el ehhez a megoldáshoz.

Ez a fajta király — csak a fenségét őriző, mérlegelő, mintegy a „sensus communis”-t magasabb síkra emelő — idegen a romantikus drámák (sőt, akár a Sturm und Drang drámáinak) király-alakjától (gondoljunk csak a *Don Carlosra*, a *Wallensteinre* vagy akár a *Le roi s’amuse-re*), s egy korábbi király-koncepcióra: az abszolutizmus fénykorára megy vissza. (Mert hogy II. Endre történeti alakjával, már amenynyire ismerjük, nem sok köze lehet, az azt hiszem, nem kíván részletesebb bizonyítást.) Az abszolutizmus fénykorára és annak is legfényesebb drámairodalmára: a francia klaszikus drámára. Ott van a királyoknak ilyen szerepük, mert az életben, a társadalomban is ezt a szerepet igyekeztek betölteni.

Katona korának gyermeke volt. Drámai, színházi világát lényegében a korai romantika — pontosabban a Sturm und Drang és a szentimentalizmus²⁰ — határozta meg. De iskolai neveltetése, műveltsége kétségtelenül a felvilágosodásban gyökereztek. És amiről eddig nem esett szó a Katona-irodalomban, ami azonban — éppen a felvilágosodáshoz való kapcsolódásából — elég kézenfekvőnek tetszik: nagyon erősen befolyásolhatta Endre alakját, s az alakja megformálásánál a visszanyúlást a francia abszolutizmus drámairodalmához II. József valóságos alakja s a róla ekkor már kialakulni kezdő legenda-szerű kép, amelyet éppen a felvilágosodás eszméihez hűséges értelmiségiek dolgoztak ki és adtak tovább, a mindennel maga törődő, felvilágosult uralkodóról.

Katona kapcsolódása a felvilágosodáshoz tehát ilyen földalatti áramokban is tetten érhető; de kétségtelen, s többé-kevésbé bizonyítható, hogy ebbe az irányba mutat olvasottsága is, műveltsége lényegi meghatározói. S ebben a művelt-

²⁰ A szentimentalizmus szerepére Hermann I. figyelmeztet, aki az egész *Bánk bánt* szentimentális drámának értelmezi. *Az intrikavilág pusztulása*. A személyiség nyomában. Magvető, Bp. 1972. 307—317.

ségben a francia irodalomnak Európa-szerte kiemelkedő, ha ugyan nem egyeduralkodó szerepe volt. Katona tanulóévei alatti olvasmányait, sajnos nem ismerjük²¹; de nyugodtan föltételezhetjük, hogy — akár eredetiben, akár német fordításban — számos francia művet ismert.

Mert valójában nyelvtudása kérdésében is a sötétben tapogatózunk. Miletz ugyan határozottan állítja, hogy „Anyanyelvén, a magyaron kívül jól beszélt latinul és németül, meglehetősen beszélt franciául, olaszul és angolul”²² — de ezt semmivel sem támasztja alá. Így semmivel sem ér többet, mint Marton Sándor állítása, aki szerint Katona franciául nem tudott.²³ Mindenesetre ez utóbbi állítás a kevésbé valószínű: legalábbis olvasnia kellett tudnia franciául, hiszen töredékben maradt Kecskemét történetében Voltaire-t idézi.²⁴

Egyáltalán: a korábbi szakirodalom a francia hatásnak, a francia klasszikus vagy felvilágosult dráma formai hatásának sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonított, mint az utóbbi időben megjelent dolgozatok. Már Gyurmán Adolf figyelmeztett arra, hogy az arisztotelészi esztétika munkál a dráma szerkesztő elvében;²⁵ Gyulai többször is visszatér rá, hogy

²¹ Miletz J.: *Katona József családja, élete és ismeretlen munkái*. Hornyánszky, Bp. 1886. Állítólag a kezében volt K. egyetemi könyvtári olvasmányainak lajstroma, de ennek csak kis, és szempontunkból érdektelen részét idézi. — Waldapfel J.: *Katona József gimnáziumi és egyetemi tanulmányai*. ItK 1932. 429—431. tisztázza, milyen tanulmányokat folytatott, de sem tankönyveiről, sem kötelező olvasmányairól és memoritereiről nem tájékoztat.

²² I. m., 61. Feltehető, hogy a szerző többek között ebben is a költő öccsének, Katona Sándornak a szóbeli tájékoztatására támaszkodott.

²³ Marton S.: *Katona József költői öntudatossága*. Katona Emlékkönyv. Kecskemét, 1930. 42.

²⁴ Miletz, i. m., 235.

²⁵ „Katona e' dráma összeállításában tán kelletén túl is ragaszkodott Aristoteles ismeretes theoriájához a' hely és idő egységére nézve, és ez talán a' darab legnagyobb hiánya.” Sebeshelyi G. (Gyurmán A.) kritikája az Életképek 1845-i évfolyamában, újra közli a Katona Emlékkönyv, 23—37.

„formai tekintetben inkább emlékeztet a görögökre és a franciákra”, mint Shakespeare-re,²⁶ Arany egy rímpárban hall francia visszhangot,²⁷ Waldapfel pedig azt fedezi fel, hogy a bizalmasok színpadi szerepe — csakúgy, mint a szigorú idő- és hely-egység — francia mintára, vagy ihletésre készült.²⁸

Egyébként, ha már a rímelés kérdése szóba került, legyen szabad itt egy pillanatra elidőzni. Orosz László mintaszerű kritikai kiadásában tüzetes figyelmet szentel a verselésnek,²⁹ de a rímek kérdését fel sem veti. Tudtommal eddig csak Arany figyelt fel öt helyütt a rímekre — egyszer az I. és négyszer az V. felvonásban³⁰ — szinte mindannyiszor megjegyezve „E két sor (vagy négy sor) rímel. Szándékosan-é?” Vagyis még Arany költői hallása és gyakorlata mellett is bizonytalan volt: nem véletlenek-e ezek az összecsengések? Magam, kissé tüzetesebben olvasva e szempontból a drámát, jóval több rímet és asszonáncot találtam,³¹ anélkül, hogy az Arany által feltett kérdésre válaszolni tudnék vagy mernék. Mindenesetre feltűnő, hogy a rímek az első két s az utolsó felvonásban a legszaporábbak; valamint az is, hogy nem látszik rendszer lenni bennök, bizonyosan nem egy olyan drámaírói gyakorlat

²⁶ Gyulai P. i. m., 231.

²⁷ A III. 109–110 sorokat idézi, azzal a megjegyzéssel: „Nagyon is öntudatos játék az ellentéttel, a francia klasszikus drámák s a régi verses vígjátékok dialógusa ez, Bánk helyzetéhez éppen nem illik.” I. m., 208. — Itt is és a továbbiakban is a dráma soraira a kritikai kiadás alapján utalok.

²⁸ Waldapfel J.: *Katona József*. 119, 128.

²⁹ Krit. kiad. 384–8.

³⁰ I. 63–4; V. 137–40; 232–3; 247–50; 251 (középrím).

³¹ I. 63–4; 144–6; 280–1; 334–5; 414–5; 529–30; 592–4; II. 43–4; 60–1; 123–5; 126–7; 215–8; 419–22; 445–6; III. 2–5–7; 222–4; IV. 188–9; 390–1; V. 137–40; 152–5; 154–5; 157–9; 194–5; 224–5; 247–50; 274–6.

Belső rímek: I. 135–7; II. 68–9; 369–72; III. 332–3; IV. 1; 115–7; 116–20; V. 251.

nyomai vagy lecsapódásai, mint Shakespeare-é, aki általában a felvonásvégeket rímeli meg — szinte színpadi utasításként. Katonánál ilyesmiről nincs szó; az V. fölvonásban talán az emelkedettebb hangvétel benyomását segíti, de ebben sem rendszeres. Mindennek alapján a rímelést, ahol előfordul, inkább önkéntelennek vélném; részben tán a költőnek „rájárt a tolla”, részben pedig — valami olyan dráma-öntőforma lebegett előtte, amely rímes volt; ő ezt követni ugyan nem akarta, mégis belé-belécsúszott a tolla. Talán ki sem kell mondanom, hogy itt a francia alexandrinusra gondolok.

Ennek a francia hatás-, ill. inkább ihletés-lehetőségnek a sorsa egyébként érdekes a Katona-szakirodalomban. Mint mondtam, korai kritikusi előtt ez eléggé nyilvánvaló volt s Gyulai később szinte tanári kánonná változtatott Katona-könyvében többször is utal rá; Arany is pedzi. Horváth János, egyetemi előadásában a *Jeruzsálem pusztulása* kapcsán lát hasonlót.³² Waldapfel József — talán elsőként — nagy nyomtatékot ad ugyan annak, hogy Katona a felvilágosodás eszmei örököse, észreveszi azt is, hogy kerüli a színváltozást, idő- és helyegységre törekszik, de ennek okát pusztán abban látja, hogy ez esetben Katona nem a színpadnak dolgozik, hanem „dramaturgiai elvek szerint ítélő pályabírák elé . . .”.³³ Közvetlen francia ihletést egyáltalán nem tételez fel.

Furcsa — vagy talán természetes? — módon két esztendő múlva Trencsényi-Waldapfel Imre veszi föl a kérdést és járja körül egy máig visszhangtalanul maradt dolgozatában. A *Nouvelle Revue de Hongrie* hasábjain nagyobb tanulmányt ír Katonáról³⁴ s tán korábbi testvéri viták eredményeképpen, tán Hankiss János egy fölületes megállapítása³⁵ által felboszszantva bizonyítja a francia ihletés jelenlétét. Trencsényi-

³² Horváth J.: *Katona József*. Kókay L. Bp. 1936. 36.

³³ Waldapfel J.: i. m., 128.

³⁴ Trencsényi-Waldapfel I.: „*Bánk bán*” de *Joseph Katona. Chef d'oeuvre de la tragédie hongroise*. NRH 1943. I. 379—393.

³⁵ Hankiss J.: *Európa és a magyar irodalom*. Singer és Wolfner, Bp. é. n. (1942) 306.

Waldapfel célja, talán feladata is elsősorban a magyar tragédia alapos ismertetése volt a francia olvasók előtt; de ennek során néhány lényegbe vágó megállapítást tesz. Nemcsak azt, hogy formai, koncepcionális tekintetben a francia klasszicizmus mintái vezérelték — ezt előtte már mások is megtették, mint láttuk —, hanem azt, hogy tragikum-felfogása közvetlen leszármazottja Corneille-ének (a kötelesség és a szenvedély harca),³⁶ s hogy Katonánál, mint Corneillenél a hős mozgatóereje a becsület makulátlanságának megvédése.³⁷

Mindezeket tekintetbe véve, talán már nem tetszik annyira meglepőnek, ha Katona és Corneille között szorosabb kapcsolatot vélünk felfedezni, mint elődeink tették. Ha egyszer észrevette az ember, akkor frappánsnak látszik a *Bánk bán* V. felvonása és Corneille: *Horace*-ának V. felvonása közötti összecsengés. Mindkettőben csak az utolsó felvonásban jelenik meg a király, s azért, hogy igazságot tegyen; a hős mindkettőben a halált hívja a maga fejére (ha más motivációval is) s a király megkegyelmez neki; mindkettőben az egész felvonás lényege a bűnösség kérdését firtató „bíróági” tárgyalás, a fellépő vádlók, védők, tanúk szerint ide-oda hullámzó rokonszenvvel; s végül mindkettő elégikus hangulatban zárul: sem triumfus, sem végpusztulás.

Nyomatékosan szeretném hangsúlyozni, hogy itt nem valamiféle régimódi „hatásra” gondolok: nem hiszem, hogy közvetlen filiáció lenne a két ötödik fölvonás között. Hiszen ellenérvül föl lehetne hozni azt a tényt is, hogy mind Corneille, mind Katona gyakorló ügyvédek is voltak; a gondolat, hogy

³⁶ „La victoire du devoir sur l'ardeur, avec son résultat sublime, la scène de Bánk et de Petour du deuxième acte, nous fait penser à Corneille, mais elle n'est pas provisoire chez Katona . . .” Id. h. 389.

³⁷ „Ce qui domine chez lui c'est plutôt l'honneur, la défense du bon renom comme chez les héros espagnoles, et son tragique réside dans le débordement de ses forces latentes sur sa discipline morale plutôt qu'en leur changement de direction.” Uo. 390. — Meg kell itt jegyezni, hogy korábban Palágyi M. id. tanulmányában már fejtegette, hogy Bánk alapeszméje a becsület s tisztaságának megvédése.

bíróági tárgyalás-félével fejezze be ki-ki a maga drámáját, mindkettőnek kézenfekvő lehetett, s a tárgyalás gondolata mindkettőt hasonló formai megoldásokhoz vezethette el. Ennek ellenére a strukturális rokonság frappáns: túl sok a párhuzamosság ahhoz, hogy ez mind pusztán véletlen legyen. Sőt, ha megpróbáljuk grafikusán érzékeltetni a két darab V. felvonásának a menetét, a szó- és tett-váltások irányát ábrázolva, akkor ez a rokonság vizuálisan is érzékelhető.

Természetesen a *Bánk bán* felvonása sokkal mozgalmasabb, mint a *Horace*-é (és a végleges kidolgozás sokkal kevésbé mozgalmas, mint az első), de strukturálisan közel rokon.

Hozzátenném, de ezt már hangsúlytalanul, hogy néhány sorban még szövegösszecsengést is találhatni: Endre rövid tirádája a királyi hivatásról (V. 22–25) mintha Tullus hasonló elmélkedésének³⁸ reminiscenciája lenne.

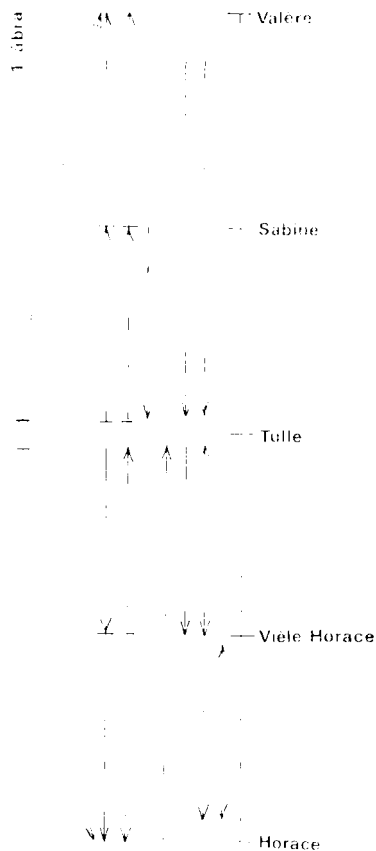
Ismerhette-e Katona Corneille-t, s különösen a *Horace*-t? Feltétlenül; szinte mondhatni, ismernie kellett. Nem tudjuk ugyan, milyen iskolakönyvei voltak, de szinte bizonyos, hogy iskoláztatása során már találkoznia kellett Szerdahely György *Aesthetica*-jával és *Poesis dramatica*-jával, melyek nálunk a tizennyolcadik század végén különösen a katolikus iskolákban e nemben a legszélesebben elterjedt tankönyvek voltak; s ezekben Corneille kitüntető helyen szerepel, Szerdahely számára Corneille mint drámaíró felülmúlja Racine-t is, Molière-t is — Shakespeare-ről nem is szólva.³⁹ De ha az iskolában nem találkozott vele, patvarista korában az

³⁸ Corneille: *Oeuvres complètes I.* (Coll. Pléiade) Gallimard, Paris, 1980. Horace V. 2. 1476–79 sor. Kálnoky L. fordításában:

„Hagyd szólni, s én teszek igazságot utánna;
Teszem azt mindenütt, mindenkor, bárkinek.
Ezáltal a király félisten számba megy;
S szánlak, mivel fiad hőstette ellenére,

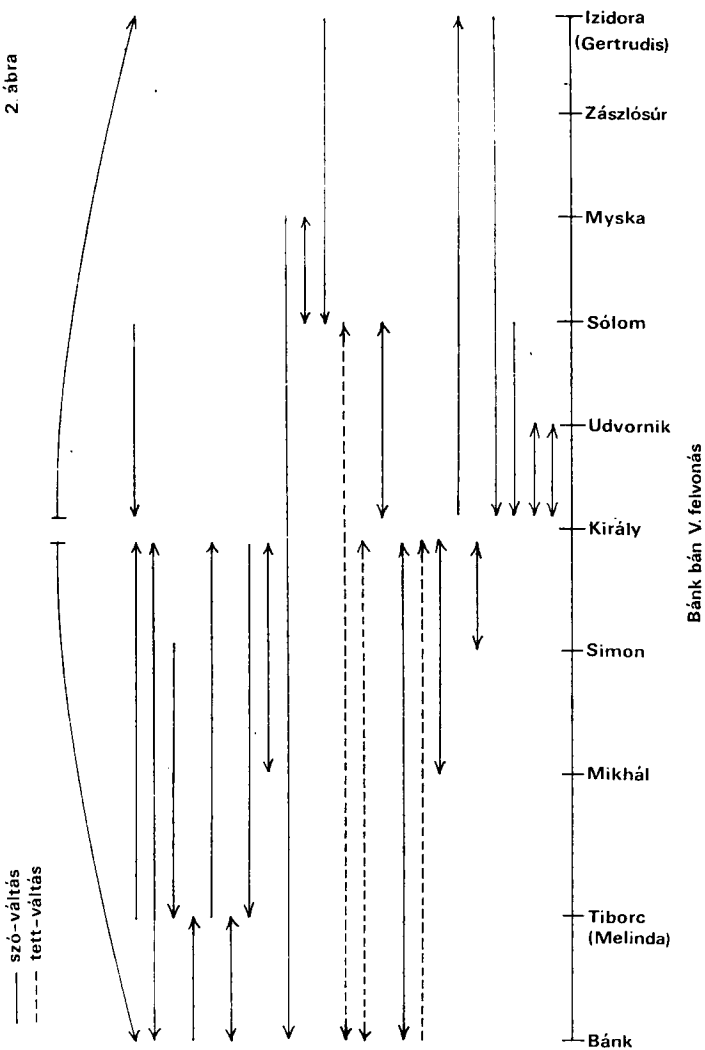
Tőlem ítéletet kérhetnek a fejére.” *Klasszikus francia drámák.* (Világirodalmi klasszikusok) Európa, Bp. 1984. 148.

³⁹ Vö.: Nagy P.: *A francia klasszikus dráma fogadtatása Magyarországon.* Bp. 1943. 12–5

Horace V felvonás

2. ábra

egyetemi könyvtárban töltött órák-napok alatt feltétlenül kézbe kellett vennie, s ily meleg ajánlást olvasva, nyilván a drámaíróra s műveire is kíváncsi lett.

De az *Horace* magyarul is rendelkezésre állott. Nem valami fényes fordításban ugyan: Zechenter Antal 1781-ben jelentette meg Pozsonyban *A' Horátziusok és Kuriátziusok*⁴⁰ címen elég nehézkes verses fordítását.

Innen egyszerű lenne kettejük kapcsolatát levezetni; nehézség csak akkor támad, ha belepillantunk Zechenter fordításába. Az ugyanis, ha elég lúdtalpasan is, de meglehetősen hűséggel követi Corneille tragédiáját — egészen az V. felvonásig, ahol hirtelen erős átdolgozás nyomai látszanak.

⁴⁰ *A' Horátziusok és Kuriátziusok*, szomorú játék versekben és öt részben Zechenter Antal A' Fő-Hadi-Tanátsnak Tiszte által Pozsonyban, Landerer Mihály költségével és betűivel, 1781.

Itt szükséges néhány szót szólni Zechenterről, akiről sajnos nagyon keveset tudunk. Lexikonaink és kézikönyveink azt az ismeretanyagot görgetik nemzedékről nemzedékre, amit Petrik és Szinnyi szedtek össze; s ez alig több a semminél. Mindenki azt állítja, hogy Z. nemes volt és budai származású s német anyanyelvű; mindez igen valószínű, de hogy eme állítások min alapulnak, arra nem sikerült rájönnöm.

Kétségtelen, hogy 1772 és 1785 között hat fordítást jelentetett meg: kettőt Voltaire-től, kettőt Racine-től (!), egyet — éppen a *Horátziusok*-at — Corneille-től, s egy kötet anakreoni dalt, ha igaz, görögből. Az első Bécsben, az utolsó Prágában, a többi Pozsonyban látott napvilágot. Második fordításához (*A hitetű Mahomet avagy a Fanaticismus*) Bessenyei írt „Tudósítást”, melyben korábbi fordításáról is ír s a szerzőt az olvasóknak ajánlja. Megemlíti, hogy Z. ekkor (1772-ben) Olaszországban tartózkodik. Ez utóbbit igazolja Racine: *Mitridátes*-fordításának (1781) ajánló verse is. Ezzel kapcsolatban egy szívós legendát is el kell oszlatnom: harmadik megjelent fordítása, a *Fédra és Hyppolitus* (1775) nem Euripides-fordítás, amint minden kézikönyvünk állítja, hanem Racine-é: a tévedés onnan ered, hogy bibliográfusaink csak a cím, ill. a darab előtt levő „Tudósítás” első sorai után azonosították (az egyébként az eredeti szerzőjét fel nem tüntető) fordítást; pedig még azok a bevezető sorok is Racine előszavának rövidített fordítása. A tévedést a magyar cím is alátámaszthatta, holott az csak azt igazolja, hogy R. tragédiájának első kiadása (1677) járt Z. kezén, mert egyedül annak valóban *Phèdre et Hyppolite* volt a címe. Ebben a Tudósításban egyébként még — az időközben megjelenteken

Zechenter – ill. nyilván az, aki után fordított – Corneille IV. felvonása 5. és 6. jelenetét teszi az V. felvonás 1. és 2. jelenésévé, a IV. 7.-et kihagyja és az eredeti V. három jelenetét kettőbe vonja össze, erős húzásokkal. Az eredetileg is rövid – 380 soros – felvonásnak jó fele hiányzik Zechenternél, s ami még feltűnőbb, az egész műből egyedül ez a felvonás van teletüzdelve színi utasításokkal, amelyek Corneille-től s a korabeli gyakorlattól teljesen idegenek. Mindennek eredményeképpen a felvonás lényege vész el: a klasszikus bírósági tárgyalás helyett inkább egy rémdráma végjeleneteit látjuk. Ez tehát közvetlen forrása, sőt ihletője sem lehetett Katonának, okvetlenül az eredetit (vagy esetleg annak egy hí német fordítását?) kellett ismernie.

Mindebből végül is mi következik? Talán nem sok, de véleményem szerint az a kevés nem jelentőség nélküli. Elsősorban az, hogy Katona példája is bizonyítja: a felvilágosodás eszméi, műveltséganyaga nálunk még a koraromantika periódusában is eleven; s azon keresztül a francia klasszikus korszak művei is erősebben hatottak, mint eddig tudtuk vagy feltételeztük.

Másfelől azt igazolja, hogy az irodalmi filiáció problémáit sokkal árnyaltabban kell látnunk. Talán eléggé bizonyítottam a korábbiakban, hogy nem gondolok Katona esetében sem

---

kívül – két tragédiát és három vígjátékot, egy filozófiai költeményt s egy történelmi munkát is jelez, mint amit fordított; ezekről azonban közelebbit nem tudunk.

A *Fédra* kiadása idején Z. már Prágában lehetett a Haditanácsnál; ha igaz (az egyébként igen megbízható Toldy F. szerint: *A magyar költészet története* 1867, Szépirodalmi, Reprint, 265.), ettől kezdve késő öregkori haláláig Prágában élt, de rendületlenül dolgozott magyarul.

Sem születése, sem halála időpontját nem ismerjük; ha feltételezzük hogy első fordítása megjelenésekor legalább húsz évesnek kellett lennie, akkor 1750 körül születhetett és egy, az OSzK Levelestárában található levele alapján 1836 januárjában még életben volt.

„hatásra”, sem „átvételle”, a komparatisztika hagyományos nómeklatúrája szerint; de igen valami olyasmire, amit Katonával kapcsolatban először M. Császár Edit fogalmazott meg⁴¹: Katonának színészi tréningű emlékezete volt, amelyből „rollék” vagy annak részletei, esetleg lelkesedésből egyszer megtanult szövegek vagy írói-színpadai megoldások kerve-kéretlenül előugrottak, amikor a maga alkotásához erre neki szüksége lehetett. Valami ilyen történhetett Corneille és Katona között is – és nem haszontalanul.

⁴¹ M. Császár E.: *Katona színházi világa*. It 1970. 87. — Ehelyt köszönöm meg Bécsy Tamás, M. Császár Edit, Kerényi Ferenc, Orosz László és Rákos Péter tanácsait, baráti bírálatát.

BÁRDOS JÓZSEF

HÉT KÉRDÉS MADÁCHRÓL ÉS AZ EMBER TRAGÉDIÁJÁRÓL

A Tragédiának könyvtárnyi irodalma van. Mégis számtalan olyan kérdés fogalmazható meg e művel és szerzőjével kapcsolatban, amely fontosnak tűnik, ám eddig mégsem tették fel, vagy ha mégis, hát igazán nem sikerült rá válaszolni. A következőkben néhány ilyen kérdésre próbálunk meg választ keresni.

Első kérdés: Volt-e Madáchnak önálló filozófiája?

A Madách-irodalom szerint nem.¹ Madách-képünket lényegében mind a mai napig a kortársak és a közvetlen utódok kialakította vélemény uralja: a magyarul is rosszul tudó vidéki dilettáns áll előttünk,² aki magát és birtokát elhanyagolva már-már nevetséges paraszt-nemes életet él, aki esténként oroszlánbarlangjába húzódva csipegeti össze innen-onnan azokat a gondolat-töredékeket, melyekből aztán a mű — valami csoda folytán — megszületik.³ A Madách-kutatás

¹ Legjellegzetesebb Sötér István véleménye: „Madách műveltsége jogi, állambölcseleti, ill. filozófiai tekintetben Eötvösével vagy Szalay Lászlóéval nem ér föl, s úgyszólván sohasem tud levetkezni bizonyos amatőr jelleget.” *Madách-tanulmányok*. Félkör. Szépirodalmi, Bp. 1973. 178.

² Ismét Sötér István véleménye: „... néha még a Tragédiát is egy zseniális amatőr művének érezhetjük.” (I. m. 144.)

³ Életmódjáról, társaságáról Balogh Károly (*Madách az ember és a költő*. Dr. Vajna és Tsa. Bp. é. n.) és Palágyi Menyhért (*Madách Imre élete és költészete*. Bp. 1900.) írt részletesen.

általánosan elfogadott megállapítása,⁴ hogy filozófiai rendszerről, mélységről nem beszélhetünk a Tragédiával kapcsolatban, ha mégis vannak benne filozófiai gondolatok, azok nyersen, „megemésztetlenül” kerültek bele a műbe.⁵ A műbe, amelynek nyelve, verselése gyenge, talán csak Aranynak köszönhető, hogy egyáltalán olvasható,⁶ a műbe, amely drámának rossz (vagy talán nem is dráma⁷), szépségét csak lírai hevülete adja.⁸

Hogy mennyire nem tartják sem irodalmi, sem filozófiai tekintetben egésznek, azt jól mutatja már a kortárs Erdélyi János véleménye,⁹ aki egy kiragadott szín alapján egyenesen az „ördög komédiájának” nevezi a művet, és ez a szín — a Falanszter-jelenet — a mai napig külön viták témája maradt.

⁴ Azért van — ritka — kivétel is: „Madách költeménye az egyetlen igazi filozófiai költemény a világirodalomban” — írja Babits Mihály. (*Előszó* Az ember tragédiájához. Atheneum. Bp. 1923. III.)

⁵ Lukács György szerint: „Madách a legélesebb példái közé tartozik a minden mélység nélkül való költőnek, aki ezért az igazi drámaiságnak még a közelébe se jutott.” (*Kinek kell és ...* Ifjúkori művek. Magvető, Bp. 1977. 703.)

⁶ Waldapfel József így ír erről a Tragédiához írt előszavában: „Arany segítségéről a mű végső alakjának kialakításában túlzó, sőt egyenesen hamisító legendák is terjednek, többek közt az is, hogy a biztató befejezés tőle és nem a szerzőtől származik.” (*Előszó* Az ember tragédiájához. Szépirodalmi, Bp. 1956. 13.) A tények egyébként ellenőrizhetők *Arany János Összes Művei XIII.* kötetében (Szerk.: Keresztury Dezső. Akadémiai, Bp. 1966.) vagy Az ember tragédiája fakszimile kiadásában (Akadémiai, Bp. 1973.).

⁷ Szegedy-Maszák Mihály tulajdonképpen ebből indul ki. (*Történelemértelmezés és szerkezet Az ember tragédiájában.* Világkép és stílus. Magvető, Bp. 1980.)

⁸ Ismét Sötér István véleménye: „Madách sokkal kevésbé drámai, mint inkább költői remekléssel szolgál a Tragédiában.” (I. m. 246.) Elsősorban lírai alkotásnak nevezi a Tragédiát Veres András is. (*Erdélyi János és Az ember tragédiája.* Mű, érték, műérték. Magvető, Bp. 1979. 210.)

⁹ Erdélyi János: *Madách Imre.* Válogatott esztétikai tanulmányok. Művelt Nép, Bp. 1953.

Révai József¹⁰ és Lukács György¹¹ átvette Erdélyi ellenérzéseit, sőt az utóbbi egyszerre vádolta meg a Tragédia szerzőjét vallásossággal és hitetlenséggel.

Belohorszky Pál,¹² Mezei József,¹³ Hermann István,¹⁴ majd újabban András László¹⁵ próbálta a művet filozófiai egész-ként vizsgálni, de igazán meggyőző eredményt, áttörést – úgy érezzük – nem értek el. Véleményünk mégis az övékéhez áll legközelebb: a Tragédia egységes filozófiai rendszerre épül, a mű minden eleme e rendszer hordozója.

Második kérdés: Mi a Tragédia alapkérdése?

Ez olyan kérdés, amelyet a szakirodalom látszólag egységesen megválaszolt. A közkeletű felfogás szerint a műben Madách az emberi élet célját keresi.¹⁶ Ez a megközelítési mód annyira beleivódott a közgondolkodásba is, hogy a tények ma már alig számítanak. A Tragédiát körülfogó legenda-háló működésének törvénye szerint az elemzők elmarasztalják a művet, a szerzőt, hiszen erre a kérdésre (arra, hogy mi az emberi élet célja) a Tragédia nem ad választ. Fel sem merül, hogy nem is adhat ilyen választ (már csak azért sem, mert többek között éppen arról szól, hogy az életnek nincsen semmiféle célja valami előre kitűzött, értelmes, felfogható, elérhető cél értelmében). Az elemzők általában makacsul

¹⁰ Révai József: *Madách Imre*. Válogatott irodalmi tanulmányok. Kossuth, Bp. 1960.

¹¹ Lukács György: I. m. és *Madách tragédiája*. Magyar irodalom – magyar kultúra. Gondolat, Bp. 1970.

¹² Belohorszky Pál: *Madách és Kierkegaard*. It 1971/4. és *Madách és a bűntudat filozófiája*. It 1973/4.

¹³ Mezei József: *Madách*. Magvető, Bp. 1977.

¹⁴ Hermann István: *Madách és a német filozófia*. A gondolat hatalma. Szépirodalmi, Bp. 1978.

¹⁵ András László: *A Madách-rejtély*. Szépirodalmi, Bp. 1983.

¹⁶ Jól mutatja ezt Mezei József könyvének alcíme is: „Madách. Az élet értelme”. (I. m.)

ragaszkodnak előfeltevésükhöz. Ezzel függ össze, hogy komoly tudományos publikációban megjelenhet olyan vélemény, miszerint a mű tulajdonképpen a 13. színnel véget ér, ami utána következik, az a drámaíró vallásosságának következménye csak, esetleg más művek hatásának eredménye, netán magának a formának kényszerítő erejéből született csak meg. Ezért van, hogy sokan megkérdőjelezzik a mű egységét, és nemigen tudnak mit kezdeni a megoldással.

Ahhoz, hogy kérdéseinkre érdemben válaszolhassunk, meg kell vizsgálnunk — ha futólag is — a mű konfliktusainak rendszerét.

Az alapkonfliktus rész és egész, pontosabban az Úrban megtestesülő teljesség és a belőle kiszakadt, öntudatra ébredt rész konfliktusa. Ez a konfliktus a műben az első színben jelentkezik, amikor Lucifer önmaga rész-voltát („dőre, önhitt” módon) tagadva fellázad az Úr ellen. Harcuk színtere a teremtet világ középpontjában álló ember lesz. A konfliktus a második színben áttevődik a Paradicsomba. Lucifer biztatására Ádám eszik a tudás fájának gyümölcséből, ezzel öntudatlanul megismétli Lucifer lázadását.

A harmadik színnel megkezdődik a konfliktus kibontakozása. Az eredendően anyagi meghatározottságú Ádám, aki-ben az Úr erő-része működik alapprincípiumként, fokozatosan részese lesz a luciferi tudásnak is. Ez a tudás, amely megfosztja őt az Évával a Paradicsomban átélt harmónia megtalálásának lehetőségétől, rész-volta miatt kevés ahhoz, hogy Ádám a magánszférában elvesztett boldogság helyett a társadalmi-történeti szférában kiteljesítse önmagát. Ugyanakkor ez a tudás — mint az egyoldalú szellemiség kifejeződése — fokozatosan ellentmondásba kerül nemcsak a történeti színekben megjelenő — az anyagi világban eltorzuló — eszmékkel, mint a társadalmi lét céljával, hanem Ádám saját erő-princípiumával és anyagiságával is. A 13. színben azonban bebizonyosodik, hogy Lucifer kísérlete eleve kudarcra ítéltetett, hiszen Ádámot a Föld szelleme nem engedi kitörni immár kettős — szellemi és anyagi — meghatározott-

ságából a tiszta szellemiségbe, mert az pusztulását jelentené. Lucifer bosszúja a 14. szín, a tiszta anyagi létezés világa. Ádám a harmadiktól a tizenharmadik színig az anyagisággal szembefodulva próbálta megvalósítani a szellem diktálta eszméket, de mindig elbukott. Az előző szín kitörési kísérletének kudarca után Lucifer most a szellem nélküli világ képét idézi föl. Ez mintegy a Paradicsom kegyetlen paródiája is: ugyanaz az elv, a vegetáló, érzéki vágyai kielégítésére szűkülő lét képét látjuk. Ádám lényegében önnön paradicsomi létformájával szembesül, csak hogy ezt most már a megszerzett tudás szintjéről nézi (és éppúgy lenézi az eszkimót, mint a második színben őt Lucifer).

Ádám ezek után ébredni akar, most érti meg, mit jelentett öntudatlan lázadása, most érti meg, hogy nincs út visszafelé sem. Utolsó próbálkozása, az öngyilkossági kísérlet ugyanúgy kudarcot vall az Éva képviselte anyagiság ellenállása miatt, mint a harmadik szín óta minden ilyen szellemi kísérlet. Ádám elbukik. Az Úrhoz fordul. Annak megjelenése, zárószózata aztán tudtunkra adja, hogy Ádám lázadása is az ő – az Úr – ember által fel nem fogható szándéka szerint történt. Mert csak most állt elő annak a dialektikus egyensúlynak a lehetősége (szellem és anyag, ég és Föld, értelem és érzelem, tudás és szépség között), amely Ádám erő-princípiumával társulva egy – az égire emlékeztető – harmónia forrása.

Nyilvánvaló tehát, hogy a mű alapkérdése: boldog lehet-e az ember itt a Földön? És a válasz: igen.

Ádám útja (Martinkó András jutott legközelebb ennek felismeréséhez¹⁷) az emberi harmónia, az emberi boldogság lehetőségének keresése. A megoldás bizonyítja, hogy a Lucifer mutatta álom-történelem nem volt hazugság, nem volt szándékos torzítás, hanem a valóság megélésének, megítélésének

¹⁷ Martinkó András: *Vörösmarty és Az ember tragédiája*. Teremtő idők. Szépirodalmi, Bp. 1977.

egy — hibásnak bizonyult — módja. Ádám Lucifert követve végig szellem és anyag metafizikus szétválasztásával, szembeállításával próbálkozott, az pedig ellentmond a világ — már az első színben megismert — lényegének: hogy ellentétek egysége. Ha Ádám az Úr megjelölte úton indul el, boldog lehet, harmóniát találhat. Nem valami célban, hanem magában az életben, annak tartalmában.

Harmadik kérdés: Ádám vagy Lucifer?

A mű megítélésének szempontjából fontos, sokszor feltett kérdés ez is. Lelkesedés, újrakezdés, életigenlés (Ádám) vagy kiábrándultság, szkepszis, determinizmus (Lucifer), kérdezik sokféleképpen. De válaszolni megnyugtatóan sohasem sikerül. Madách mindkettő (az „Igen és a nem egyszerre”), hangzik újabban a felemás megoldás.

Maga a kérdés hibás. Ellentmond a mű alapszerkezetének ezért nincs értelme, és nem is válaszolható meg.

A Tragédia a boldogság lehetőségét kutatja. A harmónia a világ olyan átéléséből fakadhat csak, amely elfogadja az ellentétek egymást kizáró és feltételező egységét. A mű elemei — a szereplők rendszere is — ezt a mondandót hivatottak, közvetíteni.

Az első színben — ahol egész világosan megmutatkozik, hogy a világ lényege, mozgatója az ellentétek egysége — ismerjük meg az Úr alakját. Nem más ő, mint az uralom (erő), az élv (gyönyör) és a tudás, ill. másfelől tekintve szellem és anyag egysége. Ez maga a teljesség. Lucifer ennek a teljességnek kiszakadt, öntudatra ébredt része, a tiszta szellemi, a tudás hordozója, az érzelemmentes, hideg, számító értelem képviselője. A világ vele ellentétes része Éva alakjában jelenik meg: ő az anyagság, az anyagi szintű létezés megjelenése, alakjában az Úr teljességének gyönyör (élv, szépség, jóság)-része testesül meg. Ő és Lucifer egyenrangú, egymást kizáró, egymástól kölcsönösen tartó ellenfelek végig az egész műben. Éva alakjához kapcsolódik a Föld szelleme, aki ugyanennek

az anyagiságnak mitikus változata. Hasonló a helyzet a Tömeggel is (mint végig egységes szereplővel). Minden tagja az anyagi lét szintjén mozog. Ezért van, hogy Éva mindig a Tömeg részeként jelenik meg, Ádám mintegy ráismer csak minden alkalommal.

Ádámban a harmadik isteni rész, az erő (uralom) jelenik meg. Ezért van igazsága Mezei József elképzelésének,¹⁸ amikor egész elemzése alapgondolatául Ádám teremtettségét, istenimitálását teszi. Eredendően Ádám is anyagi meghatározottságú, ezért lehet boldog Évával a 2. szín elején. Lázasával ehhez az erő-princípiumhoz társul a luciferi szellemiség, a tudás is. Ez innen a mű végéig fokozatosan növekszik Ádámban, ezért egyre közelebb kerül Luciferhez. Mindaddig, míg aztán a mű tetőpontján tanítómesterével is szembefordulva végképp elbukik, hogy a megoldásban ismét új útra, a megnyílt jövő felé induljon el.

Nem Ádám vagy Lucifer, hanem Ádám, Éva és Lucifer együtt (mint ezt az Úr meg is fogalmazza zárószózatában) hordozza azt a teljességet, ami Madách felfogása szerint az emberi boldogság titka. Három különböző, részben ellentétes világrész, ám egységük a világegész harmóniájának mása.

Negyedik kérdés: Marx vagy Kierkegaard?

Első pillantásra talán meglepő kérdés. Mégis fel kell tennünk. Ha ugyanis egymás mellé tesszük a Madách-kutatás eddigi eredményeit, és megnézzük, mit is ismert Madách kora filozófiai irányzatai közül, törekvéseiből, meglepő, és a közfelfogással alaposan ellenkező képet kapunk. Tudjuk, ismerte Hegelt (ezt legújabban András László¹⁹ meggyőzően bizonyította). Tudjuk, ismerte az ötvenes évek idealizmus-materializmus vitáját, olvasta (művében szinte idézi) Büchnert. Tudjuk,

¹⁸ Mezei József: I. m.

¹⁹ András László: I. m.

(bár forrásai nem teljesen feltártak) ismerte az utópista szocializmust,²⁰ világosan látta a kapitalizmus lényegét. Ezt a londoni szín bizonyítja. Azaz egy olyan gondolkodó képe bontakozik ki előttünk, aki tájékozottságát tekintve leginkább az ifjú-hegeliánusokhoz állt közel.

Az is közzismert, hogy a filozófia nagy elágazásának időszakában élt. Heller Ágnes²¹ fogalmazta meg talán legeggyértelműbben, hogy a XIX. század közepétől, Hegel után a következő elmék számára két lehetőség maradt a filozófiában: Marxé és Kierkegaard-é. Mindkettő a hegeli rendszerből indult ki, mindkét filozófia kialakulásában döntő szerepe volt az elidegenedés felismerésének. De míg Marx a történelmi fejlődés törvényszerűségeit feltárva az elidegenedést történeti kategóriának tekintette, és megalkotta a cselekvés filozófiáját, amely szerint a megoldás a világ megváltoztatása, a proletariátus közösségi társadalmának felépítése, és ezzel az elidegenedés objektív okainak felszámolása, addig Kierkegaard az ellenkező utat választotta. Az elidegenedést abszolútnak vélte, és szélsőségesen szubjektivistá megközelítéssel az egyéni megváltódása lehetőségét kereste. Azt fogalmazta meg, hogy ember és elidegenedett világ harmóniája csak úgy teremthető meg, hogy az ember önmagát, önmagának a világhoz való viszonyát változtatja meg: lemond a világról, hogy egy másik szinten elnyerje azt.

Ha Madáchot valóban filozófusnak tekintjük, választ kell keresnünk feltett kérdésünkre. Könnyű a dolgunk. Az eddigiek ismeretében egyértelmű: Madách a kierkegaard-i úton indult el.

²⁰ Ismerhetett e tárgykörben összefoglaló magyar ismertetést is a Magyar Académiai Értesítő 1856. 7–8. füzetéből.

²¹ Heller Ágnes: *A szerencsétlen tudat fenomenológiája*. Utószó S. Kierkegaard: *Vagy – vagy*. Gondolat, Bp. 1978. című művéhez.

Ötödik kérdés: Ismerte-e Madách Kierkegaard-ot?

Talán kérdezzük inkább, ismerhette-e. Erre könnyebb válaszolni: igen. Kierkegaard *Vagy – vagy* című műve, amely a dán filozófus egész „rendszer nélküli rendszerét” tartalmazza már, 1843-ban jelent meg. Madách valamikor 1855–59 között fogott neki a Tragédiának. A közben eltelt 10–15 év alatt eljuthatott hozzá Kierkegaard műve.

Hogy milyen úton, esetleg milyen közvetítéssel? Ez külön kutatást kíván még. Sok itt a nehéz kérdés. Ám így is megtehetjük, hogy rámutatunk a Tragédia filozófiai rendszere és a Kierkegaard-mű néhány alapvető szemléleti, felfogásbeli azonosságára.

Az ember tragédiája három nagy egységből áll. Az 1–2–3. szín a természet szférájában játszódik. Valamennyi álomszín (4–14. szín) a történeti-társadalmi szférában. Végül a művet záró 15. szín mintegy a kettő szintézise. A triádnak van két jellegzetesen kierkegaard-i vonása.

Az egyik, hogy a színtemelkedéseket tipikus kierkegaard-i „ugrás” előzi meg, másképpen fogalmazva a följebb emelkedés előfeltétele a kétségbeesés. Ez a kétségbeesés a Tragédiát építő kis-triádok esetében is megfigyelhető, mi most mégis csak a nagyszerkezetre utalunk. Ezzel a kétségbeeséssel találkozunk a 3. színben, miután Ádám szembesült a természet erőivel. Ugyanilyen kétségbeesés figyelhető meg a 15. színben, emlékezzünk csak Ádám öngyilkossági kísérletére.

A másik, amire fel kell figyelnünk, hogy Ádám útja a Tragédiában nem más, mint a kierkegaard-i három létstádium megjárása. A második színben Ádám Évával egy szinten él, létét az élet élvezete, a szerelem, a pillanat, a reflexiótlan elfogadás boldogsága határozza meg. Bűnbeesése, a tudás megszerzése innen – az esztétikai stádiumból – emeli fel. A 3. színben a természettől való elszakadással, a szabadságkeresés gondolatának megjelenésével Ádám átlép a történeti-társadalmi szférába. Ez nem más, mint a kierkegaard-i etikai stádium. Kierkegaard szavai pontosan jellemzik a helyzetet:

„mert ha felébred benne a szabadság szenvedélye . . . akkor önmagát választja, és úgy harcol ezért a birtokért, mint boldogságáért, és ez az ő boldogsága.”²² Íme a harc, a küzdelem, mint boldogság: az a gondolat, melyet Ádám az etikai stádium csúcsán, a 13. színben maga is megfogalmaz.

A történeti színek (vagy álomszínek) állandó „szerepváltásának”, kettősségének (Ádám – fáraó, Ádám – Miltiadész stb.), azaz a belső változatlansága mellett a „külső szerep”, az „álarc” változásának forrása és magyarázata is a Kierkegaard-i filozófiában, pontosabban az etikai stádium jellegében van. Ezt így fogalmazza meg a dán filozófus: „Aki etikailag szemléli az életet, az általánost látja, és aki etikailag él, az általánost fejezi ki életében, az általános emberré teszi önmagát, nem levetve konkrécióját, mert akkor semmivé lenne, hanem magára öltve és áthatva az általánossal.”²³ Innen érthető a 13. szín abból a szempontból is, miért fenyegeti Ádámot a megsemmisülés: itt ugyanis épp anyagi konkréciójától való megszabadulási kísérletének vagyunk tanúi.

Az etikai stádium – azaz Ádám Tragédia-beli történeti útjának lényege és konfliktusainak forrása Kierkegaard megfogalmazásában így hangzik: „A célt jelentő és nem csupán személyes én, hanem társadalmi, polgári én is egyszersmind. Önmagát tehát feladatként birtokolja egy olyan tevékenység számára, amelynek révén ő e meghatározott személyiségként bekapcsolódik az életviszonyokba. Feladata itt nem az, hogy alakítsa önmagát, hanem az, hogy hasson . . .”²⁴

A 15. szín, a Tragédia tetőpontja és megoldása, mint említettük, Ádám újabb „kétségbeesését” tartalmazza. Az etikai stádiumból visszazuhan, pontosan átéli Kierkegaard „legszerencsétlenebb”-jének helyzetét. Álmában már megismerte a jövőt, amely még előtte van. Mi vár rá? Amit már – álmá-

²² S. Kierkegaard: I. m. 839–840.

²³ S. Kierkegaard: I. m. 891.

²⁴ S. Kierkegaard: I. m. 899.

ban — átélt. Ott áll kétségbe esve a szikla peremén. Kierkegaard azt mondja: „A kombináció csak az lehet, hogy az emlékezés akadályozza meg őt abban, hogy jelenvaló lehessen reményében és a remény akadályozza meg őt abban, hogy jelenvaló lehessen az emlékezésben. Ennek egyrészt az az oka, hogy mindig abban reménykedik, amire emlékeznie kellene, reménye mindig csalódott lesz, az individualitás felfedezi, hogy ez nem azért van, mintha a cél messzebb került volna, hanem azért, mert túlment rajta, hogy ezt már átélte . . . és így már az emlékezésbe ment át. Másrészt meg mindig arra emlékszik, amiben reménykednie kellene, mert a jövőt már felvette gondolatába, a gondolatban már át is élte, és erre az átéltre emlékezik, ahelyett, hogy reménykednék benne. Amiben tehát reménykedik, már mögötte van, amire pedig emlékezik, előtte.”²⁵

A megoldásban azután Ádám újabb „ugrását”, szintemelkedését láthatjuk: az etikai stádiumból itt lép át a vallásiba. Amikor a porba hullva az Urat szólítja (Lucifer számára elfoghatatlanul, hiszen az etikai stádiumban élő Lucifer tudása itt már kevés, idáig csak az önmagát feladó ember hite juthat el), és elfogadja az Úr intését, mondván „nélküled, ellened hiába küzdök”, lényegében belátja, hogy „istennel szemben soha nincs igazunk”. Megnyugvásának, a Tragédia megbékéltető zárásának titkát a dán filozófus így fogalmazta meg: „Istennel szemben soha nincs igazunk — ez a gondolat megálljt parancsol a kétségnek, és megnyugtatta az aggodást, bátorságot és lelkesedést ad a cselekvéshez.”²⁶ Szó szerint ez történik Ádámmal, akit „rettentő látások” után kétség gyötör, és aki annyi — álomban megélt — harc és kudarc után éppen ezt keresi: „bátorságot és lelkesedést . . . a cselekvéshez”.

A Tragédia koncepciójának kierkegaard-i fogantatását jól mutatja, hogy Ádám mellett Éva és Lucifer alakjának, egy-

²⁵ S. Kierkegaard: I. m. 287.

²⁶ S. Kierkegaard: I. m. 1013.

máshoz való viszonyának megértéséhez is a *Vagy – vagy* adja meg a kulcsot.

Mit is tudhatunk Madách Évájáról? Lényege a szépség („a báj fejedelme”), a szerelem, az anyaság, a férfiért-valóság, lénye a virággal, a zenével rokon. Mindent érzelmi oldalról közelít meg, teljesen hiányzik belőle a (luciferi értelemben vett) szellem, hangsúlyozottan nem okos, semmit nem tud, csak sejt, érez. Földhöz kötött, természeti-anyagi szinten élő alak, segítője, támogatója a Föld szelleme.

Érdemes ezzel ismét összevetni Kierkegaard néhány jellegzetes mondatát: „A nő hús és vér lett és ezzel a természet meghatározása alá esik, amely lényegében másért való lét.”²⁷ „A nőnek ez a léte . . . teljesen mint báj jelölhető meg, amely kifejezés a vegetatív életre emlékeztet; a nő olyan, mint egy virág, . . . és még a benne levő szellemi is vegetatív módon van jelen.”²⁸

Az esztétikai stádium különleges esete a nő, akinek nincs is módja innen kiemelkedni. Ezzel függ össze a Tragédia egy mozzanata, amelyet az elemzők óvatosan meg szoktak kerülni. Ádám is, Éva is evett a tudás fájának gyümölcséből. Miért csak Ádám lesz eszmék hirdetője? A 4–14. színben miért csak Ádám tudja magáról, hogy ő minden történelmi alakban Ádám? Éva csak sejtésként, hangulatként idézi fel néha a „pálmafák” képét. Azután a 15. színben Éva miért nem emlékezik az álomra? Hiszen Lucifer Ádámra is, Évára is álmot bocsátott?!

A válasz Kierkegaard ismeretében kézenfekvő. Ádám az etikai, Éva az esztétikai stádiumban élte meg az álmot. Itt is Kierkegaard magyarázza a Tragédiát: „aki etikailag él, abban . . . megvan a saját életének emlékezete, aki esztétikailag él, abban egyáltalán nincs meg.”²⁹

²⁷ S. Kierkegaard: I. m. 545.

²⁸ S. Kierkegaard: I. m. 546.

²⁹ S. Kierkegaard: I. m. 857.

Luciferről említettük már, hogy az etikai stádium reprezentánsa a műben. A hideg tudásé, a számító értelemé. Nem ördög, ezt neve is mutatja. Fényhozó. Alakja Prométheusszal rokon. Mielőtt a jövőre kíváncsi Ádámra és Évára álmot bocsát, megajándékozza őket a reménnyel. Ennek fontos szerepe van a műben: ez a remény magyarázza Ádám új és új nekilendüléseit, ez társul eleve adott erő-princípiumához. De miért éppen Lucifertől kapják a reményt? Nos erről Kierkegaard ezt mondja: „Ezért is volt a remény Prométheusz egyik kétes ajándéka; a halhatatlanság előre-tudása helyett a reményt adta az embereknek.”³⁰ Mint Lucifer: az elvesztett (meg nem szerzett) halhatatlanság helyett adja a reményt.

Lucifer és Éva egymással ellentétes, egymást kizáró lényéről is esett már szó. Az etikai stádiumban élő Lucifer, a szellemi, a tiszta tudás, a tagadás képviselője az egyik oldalon, a másikon Éva, az esztétikai lét, az anyagiség megtestesítője. Kierkegaard így fogalmazza meg ezt a viszonyt: „Mitől fél egy fiatal lány? A szellemtől. Miért? Mert a szellem egész női egzisztenciájának tagadását jelenti.”³¹

Nem véletlen az sem, hogy a Tragédia zárásában olyan nagy hangsúlyt kap a választás, az Úr által kijelölt út elfogadása, a jó választása, mely minden további jó és rossz közötti választás forrása is: „Ezzel a választással tulajdonképpen nem a jó és rossz között választok, hanem a jót választom, de miközben a jót választom, a jó és rossz közötti választást választom.”³² — írja Kierkegaard. Ádám is választott már, amikor Lucifert elhagyva az Úrhoz fordult. Mégis az Angyalok kara ezt zengi a mű végén: „Szabadon bűn és erény közt / Választhatni, mily nagy eszme, / S tudni mégis, hogy feletünk / Pajzsul áll Isten kegyelme.”

³⁰ S. Kierkegaard: I. m. 372.

³¹ S. Kierkegaard: I. m. 460.

³² S. Kierkegaard: I. m. 843.

Hatodik kérdés: Magyar Kierkegaard?

Nem. Először is azért nem, mert a Tragédia nem „magyar”, legalábbis a kérdésben rejlő lebecsülő értelemben. Hogy mondanója képes volt kilépni a nemzeti kultúra határain túlra, régen tény. Úgy magyar, hogy egyben világirodalmi is, mint minden remekmű.

Hogy szoros szálak fűzik Kierkegaard-hoz, vitathatatlan. Nem lehet véletlen, hogy a Tragédia külföldi sikerei éppen az egzisztencialista filozófia előretörési időszakaira esnek. Ám Madách több szempontból is túllép tanítómesterén. Legalapvetőbben éppen a Tragédia zárásában, megoldásában figyelhető ez meg. A kierkegaard-i hármasság zárófoka tulajdonképpen nincs belső összefüggésben az előző két stádiummal. A dán filozófus többek között azért bírálja Hegelt, mert, mint állítja, ha a tézis magában hordja antitézisének, mindkettő a szintézis lehetőségét, akkor valójában nem megy végbe semmiféle mozgás, hiszen sem a tagadás, sem annak tagadása nem hoz semmi igazán újat.

Madáchhoz azonban a szintézis hegeli felfogása állt közelebb, és a Tragédia ilyen zárásával teljesen átértelmezte a kierkegaard-i vallási stádiumot. Tehette, hiszen ezt a *Vagy – vagy* éppen csak felvillantja, kidolgozására Kierkegaard más műveiben került sor. Így Madách nem lesz hűtlen műve koncepciójához sem, ellenkezőleg: az első színben – az anyag szintjén – már megfogalmazott dialektikus szemlélet tér vissza a 15. színben, csak hogy most már a tudati-emberi szférában. A mozgás, a fejlődés forrása itt is, ott is az ellentétek egysége, mely belső harcával pályájukon tartja az égiteket a mindenségben és Ádámot a maga történelmi-társadalmi útján.

A kierkegaard-i vallási stádium csak a kiváló egyesek számára elérhető. Madách, akinek bőséges tapasztalata volt kora „tömegének” életéről, világképéről, tisztában van vele, ez nem megoldás. Mint ahogy azt is a történelmi tapasztalat bizonyította, hogy az etikai stádium egyoldalú szellemisége,

a felvilágosodástól örökölt értelembbe vetett egyoldalú hit, feladat-tudat sem jobb. Az egyoldalú értelem, a luciferi világkép csak kétségbeeséshez vezet, mondja Madách, aki a reformkor, a forradalom, a szabadságharc bukásában feltehetően maga is megélte ezt a kétségbeesést.

A Tragédia zárásában Ádám „vagy – vagy” a nem esztétikai vagy etikai, de nem is etikai vagy vallási stádium közötti választás, hanem a metafizikusan elszakított rész és a dialektikus egész közötti választás. Az egyik oldalon az egy-síkú szellemiség, az értelemmel, sőt magával az Ádámot mozgató erővel is ellentmondásba kerülő luciferi tudás: ezt kínálja Lucifer. A másik oldalon pedig az Úr teljességének földi mása, szellem és anyag, erő, tudás, gyönyör dialektikus egysége, azaz a „madáchi vallási stádium”, amely az esztétikai és etikai lét szintéziseként, azok megszüntetve-megőrzéseként fogalmazódik meg az Úr zárószózatában.

Ez a választás valóban a „jó választása”, mert kivezet a kétségbeesésből. És nemcsak azért, mert a vallási stádium annak elismerésével kezdődik, hogy „istennel szemben soha nincs igazunk”. Madách túllép Kierkegaard-on: az itt megnyíló (homályban maradó) jövő már nem azonos az álombélivel: a rész-szemlélet helyére egy keletkező-leomló, dinamikus, belső harctól előre hajtott dialektikus teljesség-látás lép.

Hetedik kérdés: Milyen Madách filozófiája?

Ez az a kérdés, melyet igazán fel kellene tennünk. Nagyon leegyszerűsítve azt mondhatjuk, ez a filozófia egy a Büchner igazát kényszerűen elfogadó hegelianus Kierkegaard-olvasata. Egy olyan emberközpontú filozófia, amilyen a XIX. század második felében (a marxizmust leszámítva) páratlan teljesítmény. És nem csak Magyarországon.

ZÁGONYI ERVIN

KOSZTOLÁNYI ÉS TOLSZTOJ

A nagy szemfelnyitó és ösztönző

Dosztojevszkij, Tolsztoj és Csehov három évtizeden át változtatják és erősítik egymást költőnk tudatában, de ha a vidéki gyökereiből kitörni vágyó olvasót és írórt ért elemi erejű ösztönzésre gondolunk, Tolsztojt illeti az elsőség.¹

Talányosan rövid vallomását — „Minden könyvek közül a legmélyebb hatást gyakorolta rám Tolsztoj Leónak *Iljics Iván halála* című elbeszélése” — 1918-ban teszi,² de lényegét a többi — ezt megelőző, majd folytató — Iván Iljics-hivatkozás közül a legjobban egy 1927-es és egy 1933-as utalásból ismerjük meg. Az első nagyapja halálához köti költővé válását — tizennégy éves ekkor — s egy-egy évvel későbbi „felrezenéséhez”, az *Iljics Iván halála* olvasásához.³ 1933-ban saját olvasóit nevelve másik két könyvelményéhez kapcsolja Tolsztoj remekét: Zola regényéhez, a *Mouret abbé vétkéhez*, amely „a szerelem tündérvilágába” vezette és Schopenhauer művéhez, mely, mint másutt mondja, megvilágosította előtte „a hazugságok pókhálójától elfátyolozott világot”, *Az élet semmiségeiről és gyötrelmeiről* címűhöz.⁴

¹ Kosztolányi és Csehov kapcsolatáról l. Zágonyi Ervin: *Kosztolányi Csehov-élménye nyomában*. It 1984/2. 304—334., e cikk vázlatos előző változata: Эрвин Загони: *Толстой и его творчество в восприятии Костолани*. Studia Russica Bp. 1983. 253—269.

² Kőhalmi Béla: *Könyvek könyve*. Bp. é. n. (1918.) 110.

³ Somlyó Zoltán: *Négyszemközt Kosztolányi Dezsővel*. Literatura 1927. szept., vö. még uő.: *Párbaj és kultúra*. Bp. 1986. 412.

⁴ A Schopenhauer-utalást (1931) l. *Európai képeskönyv*. Bp. 1979. 159., műve — voltaképpen a *Die Welt als Wille und Vorstellung* 2. kötetének 46. fejezete (Leipzig 1879. 657—675.) — a Magyar Könyvtárban jelent meg, Bánóczi József fordításában.

„Harmadik olvasmányom *Iljics Iván halála*. Ezek a könyvek győztek meg arról, hogy érdemes olvasni, írni és élni, ezek (. . .) ösztönöztek, hogy megismerjek minden keserűt és édeset, amit az emberi szellem alkotott (. . .) Akkor kaptam kedvet az olvasáshoz, mikor Schopenhauer úr, Tolsztoj gróf önállónak nyilvánított, méltónak arra, hogy meggyónja nekem legbensőbb titkait (. . .).”⁵

A jó indítás folytatódik. A tizenkilenc éves bécsi egyetemista — talán a Babbitstól kapott és három nap alatt elolvasott Julius Hart-könyv hatására is⁶ — diákos-fellengzően közli a kölcsönző jóbaráttal:

„(. . .) Ibsen és Nietzsche (. . .) elvesztették előttem minden nimbuszukat (. . .) Tolsztoj, akiben ma hiszek, nem tudja irányítani életemet, mert korhadt és romlott már minden dongám, és rozsdás minden szegem. A kötöttség szükségét érzem, s szeretnék egy reliigiót magamnak.”⁷

Nem tudhatjuk, mit olvasott eddig a vallomásig — a *Háború és béke* pl. már Ambrozovics Dezső becsületes, jó munkája előtt folytatásokban jelent meg 1903 és 1905 közt a *Jövendőben* —, mit ismert a költő mindabból, amit majd három év múlva oly lelkesen igenel Tolsztoj vallásaként. A Pestre visszatérő diáknak, majd a *Budapesti Napló* munkatársának s a New York kávéház süvölvény költőjének élménye lehetett a tolsztojanizmus: „korom és füst, de mennyi láng a korom és füst alatt” — emlékezik nosztalgiával tizenkét év múltán majd ezeknek az éveknek szellemi forrongásáról.⁸ 1908-ig, első cikkéig futó megjegyzések mutatják

⁵ *Az olvasó nevelése*. A Pesti Hírlap Vasárnapja, 1933. ápr. 9. (a továbbiakban: PHV), a kötetben: *Ábécé*. Bp. 1957. 65., *Nyelv és lélek*. Bp. 1971. 388.

⁶ Vö. Julius Hart: *Leo Tolstoi*. Berlin und Leipzig (1904.); a „kis, de sokatérő könyvet” Babits ajánlja, Kosztolányi reflexiója: „(. . .) komoly és nem iskolás, költői és ötletes, mély és érthető — mi kell több?” Vö. *Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése*. Bp. 1959. 11., 20., 21. (A továbbiakban: BJKL)

⁷ Levele Babits Mihálynak. Bécs, 1904. nov. 4., uo. 51.

⁸ Vö. Szini Gyula. Nyugat, 1917. dec., in: *Írók, festők, tudósok*. Bp. 1958. I. 146., *Egy ég alatt*. Bp. 1977. 151.; *Vészi József*. Nyugat,

- Tolsztoj jelenlétét. Jelzések az orosz író „moralista harmóniájáról”, mélységéről – játékos összevetésben Jókaiival –, Karenina Annáról, a Tolsztoj teremtette „halhatatlan aszszonytípusról”, Tolsztoj Shakespeare-ellenességének feltételezett okairól: „a buta általánosságokkal és handabandázó imádatokkal való szembeszegülésről”.⁹

Kosztolányi első önálló írása Tolsztojról szűkebb pátriája lapjában, a *Bácskai Hírlap*ban jelenik meg, az ünnepezt nyolcvanadik születésnapjára, főhelyen, mintegy versenyezve kortársa két nappal előtte közölt, a beteg Tolsztojt elparentáló cikkével.¹⁰ „Lázadóvá” a cári önkény számtalanszor hallgatott-olvashatott, röpiratokból is megismerhetett bűneinek kimondása teszi szemében Tolsztojt.¹¹

Megkísérli „kommunizmusának” körülhatárolását. Őseit Rousseau-ban és „az első emberboldogítók”, a próféták közt keresi, hiszen ő is határt von „a mostani kultúrember” és „a jövő embere” közt. Kettejük ellentétét Nyehljudov testesíti meg a fiatal eszmélkedő számára. Filozofikus-elvontan és mégis allegorikus-képszerűen foglalja össze útjának lényegét – a regény előző, első értékelője, Wildner Ödön fenntartásosabb-józanabb volt¹² –. „A fáradt és bűnös ember”, „hátán

1928. jún. 1., *Egy ég alatt*. 151., *Esti Kornél*. Bp. 1981. 90. (A továbbiakban: Ny, IFT, Egy ég, EK)

⁹ *Heti levél*. Bácskai Hírlap, 1905. jan. 22., in: *Álom és ólom*. Bp. 1969. 49. (a továbbiakban: BÁH, ÁÓ); *Mikszáth Jókai-könyve*. Budapesti Napló, 1907. jan. 9., ÍFT. I. 33., *Látjátok, feleim*. Bp. 1976. 229. (a továbbiakban: LF); *Bojer*. A Hét, 1908. márc. 22., *Ércnél maradóbb*. Bp. 1975. 323. (a továbbiakban: ÉM); *Írók ellenségei*. A Hét, 1908. aug. 9., ÁÓ. 305.

¹⁰ Janeiro: *A jasznaia poljanai apostol*. BÁH, 1908. szept. 11.

¹¹ *Tolsztoj, a forradalmár*. Uo., szept. 13. 1–3.

¹² Vö. *Korunk rabszolgasága* (a munkaerejét eladó földművesről) Bp. é. n., *A hazafiság és a kormányok* (a háborúról), Bp. 1900. 9., 36., *Kiáltvány az emberiséghez* (a „géppé” tett emberekről). Bp. 1904. 29. Nyehljudov rajzát „önkéntesnek” tartja, „a krisztusi végtelen könyörületet (...) egy közönséges halandó részéről”. Vö. *Tolsztoj új regénye*. Budapesti Szemle, 1900. 103. k. 137.

a múlt terhével és az unalom csömörével” eddig szemben állt „a természet eleven vízeivel, az emberben lakó erkölcsi erőkkkel”.¹³ Most leszáll „az egészséges humuszra”, „a paraszthoz”, aki olyan, „mint az anyaföld”, „merev és erőszakos, de jóságos és komoly (...) hálás és termő”. Őt Maszlova képviseli, „romlásba döntötte”, lent is „felfelé” vezetve a herceget, együtt „a börtönök és az összes emberek szenvedéseivel”. (A regény parasztjai messze esnek ettől az idealizáló jellemzéstől,¹⁴ de Kosztolányi megérzi a Tolsztoj levelében megfogalmazott tendenciát.¹⁵ Mintha kései regénye, az *Édes Anna* – a megalázott tisztasággal, az uralkodó osztály ürességével, a bűnös – büntelen elítélésével – is messzi visszhangja lenne Tolsztojának, de megváltás, feltámadás nélkül immár.¹⁶)

A Nyehljudov számára megnyíló „új világperspektíva” megvalósulását Tolsztoj – Kosztolányi szerint – „egy

¹³ Kosztolányi finom észrevétele: a regényben a legdrámaibb ponton, Katyusa bukása után jelentkezik – magas jelképiséggel – a befagyott folyó, a köddel (vö. *Feltámadás*. Bp. 1971. 74.), a folyó láttán jut Nyehljudov eszébe ártatlan fiatalsága (uo. 231.), a tavaszi eső ébreszti az irgalom és emberszeretet párhuzamára (uo. 386.), folyón zajlik le fontos beszélgetése a félszű csavargóval (uo. 386.). – Tolsztoj természethez-fordulásáról – megtudni, „minek a nevében éljen, haladjon meg önmagát” – I. Török Endre: *Lev Tolsztoj. Világtudat és regényforma*. Bp. 1979. 170–171. (A továbbiakban: TLT)

¹⁴ Ravaszok, bizalmatlanok, a félelem szülte elkeseredéssel, elcsettek, vö. *Feltámadás*. 233., 239., 228., 261., a föld termékenységről I. uo. 388.

¹⁵ „Megértettem, hogy a parasztok életével kell kezdeni, a többi csak árnyék (...)” Vö. Лев Толстой: *Собрание сочинений в 12-у томах, том 8*. Москва 1984. 470. (Az idegen nyelvű idézeteket a magunk fordításában adjuk, ellenkező esetben feltüntetjük a fordító nevét.)

¹⁶ Ezért hazug Lakatos László „kikerekítő”, Patikárius Jancsít megjavított adaptáció-befejezése. (*Édes Anna*. MTA Kosztolányi-hagyaték, Ms 4617/12. 126.)

¹⁷ Tolsztoj is utal forrásaira, a saint-simonizmusra, a fourierizmusra, vö. *Napló*, in: *Lev Tolsztoj Művei*. 10. k. *Levelek, napló*. Bp. 1976. 684. (A továbbiakban: LTM, ill. *Napló*.) – Vö. még G. Bjaliy bevezető-

tökéletesebb, az egész emberiséget boldogító közösségben” látja; ez még mindig Rousseau — és Cabet — nyomán, mintegy Saint-Simon ellenében, nem „a munkás és pompás gazdagságot” célozza, utópisztikusan, de azért Tolsztoj¹⁷ „világa is e világból való”. „A lemondás szocializmusával” a kereszténységet viszi tovább. Tolsztoj szocializmusa „az agrárkommunizmus”, „közös, szabad földön”.¹⁸ Elérésére Tolsztoj tagadja „az emberi ösztönből fakadó harmónia” összezavaróját, az államhatalmat. Az anarchikus szabadsággal azonban szembeállítja „a mindnyájunkat kötő erkölcsi feltételt, a kötelességet”.¹⁹

A tolsztoji erkölcs dogmaellenessége fontos következtetéssel szolgál Kosztolányi számára. Világa „földszagú és földön termő valóság” — mondja, egy kicsit Reviczky régi és Szini

jével. a Б. Эйхенбаум: *О прозе*. Ленинград 1969. с. kötethez, valamint Eichenbaum cikkét, uo. 117—124. — Tolsztoj és Cabet párhuzamáról l. Ossip-Lourié: *La philosophie de Tolstoï*. Paris 1908. 178. Lásd még: *Etienne Cabet und der Ikarische Kommunismus*. Mit einer historischen Einleitung von Dr. H. Lux. Stuttgart 1894. — Tolsztoj lemondását már de Vogüé is érinti, „a nirvana himnuszáról” szólva, melyet „Ceylon szigetén vagy Tibetben sem énekelnek másképp”. Vö. E(u)gene M(elchior) de Vogüé: *Az orosz regény*. Bp. 1908. II. 111—112. Vogüé — 1888-ban írt — könyve Kosztolányi Ádám közlése szerint megvolt apja könyvtárában. Hozzám intézett levele, Párizs, 1977. márc. 10.

¹⁸ A tolsztoji agrárkommunizmusról l. Ambrozovics Dezső: *Idegen írók Tolsztoj Leó gróf*. Új Idők 1901. I. 143. (A továbbiakban: ÚI), Waldhauser István (Huszadik Század, 1902. dec. 12. in: *Költő és próféta*. A magyar sajtó Tolsztojról. Bp. 1978., a továbbiakban: KP). Kosztolányi feltételezhető német forrásai közül. l. Raphael Löwenfeld: *Leo N. Tolstoi, sein Leben, seine Werke, seine Weltanschauung*. Erster Teil. Berlin 1892. (az „artelben” tett látogatásról, 132—133.), K. J. Staub: *Graf Tolstois Leben und Werke. Seine Weltanschauung und ihre Entwicklung* (Tolsztoj tanácsai a földosztásról, 209., 217.) Kempfen und München 1908.

¹⁹ Tolsztoj a hangyaboly harmonikusságának példájával él; vö. *Napló*. 718. — A tolsztoji kötelesség Kanthoz kapcsolódásáról l. Leo Schestow: *Tolstoi und Nietzsche*. 1923. Köln. (Oroszul 1900-ban jelent meg; a továbbiakban: SeTN.)

Gyula friss megállapítását is visszhangozva²⁰, akkor is, ha „igazságait az ég levegős kékjébe szereti elmosni”.²¹ Majd némiképp a *Szózat*ra emlékeztető hévvel folytatja az e világi-ság, a nagyvilággá tágított hazában élés dicséretét:

„Írásai, hősei, elvei mind az életért, a földi élet tisztaságáért küzdenek, és a paradicsom, az üdvözültek, a kibékültek, megengesztelődők és elpihenők hazája is: a föld, a siralomvölgynek csiszolt pályatér, ahol az előre haladók, a tökéletesülés felé vágyók magasztos küzdelme folyik.”

Gazdag jelentéstartalmú és pontosan ki se deríthető forrásokra visszamutató képsor; Tolsztojt illetően is (Pierre szabdkőműves indíttatású gondolatait halljuk itt újra²²), de rajta túl, Kosztolányi vonatkozásában is: Pál apostol visszhangozhat itt,²³ akár azok a tanulságok, amelyeket Nietzsche-ből meríthetett költőnk,²⁴ de akár Ibsen olvasásából is.²⁵

²⁰ Reviczky szerint Tolsztoj számára „a föld se nem pokol, se nem mennyország, hanem tisztítóhely, mely a szenvedések között vezet a lélek nyugalmához”. *Tolsztoj főműve*. Magyar Salon 1887/88. 194–202., Szini szerint Tolsztoj „itt a földön készíti elő a maga szellemi mennyországát, a szeretet országát.” *Tolsztoj*. Pesti Napló Bp. 1907. szept. 29. 8.

²¹ Vö. még: Alfa(Alexander Bernát): *Tolsztoj és a kereszténység*. Magyar Szemle 1895. márc. 12., Tonelli Sándor: *Tolsztoj vallása*. Hazánk, 1902. febr. 21. 1–2. (a vagyonközönsségekről).

²² „Csak a világ küzdelmei (. . .) közepette érhetjük el az önkiismerést, csak másokkal mérkőzve (. . .) érhetjük el a tökéletesbedést, a küzdelmek árán (. . .)” *Háború és béke*. Jövendő 1905, márc. 5. 44. — Pierre naplója, gyónása, mestere tanai az angol szabdkőműves John Mason, illetve műve orosz fordítója gondolataira vezethetők vissza. Vö. Лев Толстой: *Собрание сочинений в 12-и томах, том 4. Война и мир*. Москва 1984. 394–395.

²³ Képét — a versenyzők futásáról a pályán — l. *A korinthusiakhoz írt levél*. *Újszövetségi Szentírás*. Róma 1964. 401.

²⁴ Nietzsche önmagát szenvedve alakító művész-hős — képét l. *Jón, rosszon túl. Előjáték egy jövőző filozófiához*. Bp. é. n. 284–285.

²⁵ Ibsen-utalása a magányt emeli ki: „Minden ember végzetesen egyedül van (. . .) s jaj, az utolsó harcban is egyedül.” *Conférence a „Kisértetek” elé*, 1911. márc. 5., *Lángelmék*. (1941.) 129. (a továbbiakban: Le), ÉM 163.; vö. még: *Arany vallása*. BáH, 1905. okt. 22., LF 317.

Összefoglalja Kosztolányi haladás-hitét; ennek tényezői az egyén magányos küzdelme, a szenvedés, a halálban való megnyugvás.²⁶

Költőnk nem tud elszakadni a pályatér-képtől, s újra megkísérli a „versenyzők” jellemzését is: Az élet és halál adta perspektíva keretében „vonulnak el a rothadt társadalom beteg, egyensúlya vesztett, küzdő és tökéletesülő emberei”. A pályatér „az élet körtánca”, „a cifra életvásár”-képbe fordul, a *Hiúság vásárát* s Kosztolányi későbbi életlátását is asszociálva bennünk.²⁷ Nem is írói alkotás Tolsztoj műve, „maga a természet játszik” benne „színjátékot”.²⁸

A hősök előre haladó, fejlődő voltát a tolsztoji művészet-fogalommal összekötve határozza meg:

„A művészet: az ember egyesülése «isten»-ben, a természetben és a tökéletesedésben. Ez Tolsztoj írói evangéliuma.”²⁹

Ennek az egyesülésnek jegyében tisztul meg — „a csöpögő tavaszi esőben a gerjedő tavaszi földdel együtt” — Nyehlju-

²⁶ Kosztolányit Reviczky gondolatai is ihlethették pályatér-képe kialakításában: „André” „az életet megértve” „a halállal békül ki”, „Péter az étellel”. I. m., vö. még: KP 50–51. — A tolsztoji hősök morális átalakulásáról — fölemelkedés, hanyatlás, újabb erőfeszítés magasabb célért, „az örökké távoli tökéletesedésért” — l. legújabbban Török Endrét: TLT 75.

²⁷ A „hős nélküli” *Háború és békét* Eugen Zabel veti össze Thackeray regényével, vö. *L. N. Tolstoi*. Leipzig, Berlin und Wien 1901. 55. — Az „élet cirkuszát” látja Kosztolányi szerint Dosztojevszkij is; Kuncz Aladár kapcsán „az élet zűrzavaros színjátékáról” szól, vö. *Fekete kolostor*. Ny, 1931. jún. 16., LF 415.

²⁸ Vö. Julius Harttal: Tolsztoj „a természet akar lenni (. . .) úgy akar építeni, ahogy ő épít (. . .) az a vágya, hogy minden emberit magába vonjon, megélje a fű, a fa, a dudva, a csillag és a kő életét”, i. m. 39–40. Reviczky szerint a *Háború és békében* maga a természet szól (. . .) hozzánk, mint Isten a bibliában. I. m. KP 52.

²⁹ Hart erről: i. m. 16.; Tolsztoj az „emberek testvéri egyesülésének megvalósításáról” beszél, vö. *Mi a művészet?* Bp. 1899. 213. (Hegedűs Pál fordítása), mai szövegét l. LTM 9. k. 579.

dov,, Karenina Anna, „bűnön, szenvedésen keresztül” „a buta, gyermekgyilkos anya” és Iván Iljics is:

„Ha élete céltalan, utálatos és terméketlen, a halál dermesztő közelében már fölfelé tekint, és mikor szálnalmas lekopasztottságában búcsút mond az életnek, hogy mindenről lemondva — megbékélve magával és a világgal — meztelenül dugják a sírba, már ember.”³⁰

Szól — elődjei, Reviczky és Hart útján járva — Tolsztoj objektivitásáról is, a romantikusok angyal – ördög-sarkításával, a naturalisták „vérmérsékletük szerinti világlátásával” szembeállítva „a tiszta epikus világszemlélet”³¹ aki „erről az emelkedett pontról” „embert, követ, fát, levegőt, szenvedélyt és vihart mosolyogva foglal egységbe”.³²

³⁰ Kosztolányi nem fejt ki Iván Iljics megtisztulásának módját, csak a megtisztultságot emeli ki a „meztelenül”-állapot megjelölésével. — Ez az érett költőnek is — kötet cím-adó — kulcsszava lesz; célja: „(. . .) hősi igazul járnak, egyedül, / egyszerű ember az egyszerű földön / s meztelenül legyek, amint megszülettem, / meztelenül legyek, amint meghalok.” *Csomagold be mind . . .*, Ny, 1925. I. 459., *Össze- gyűjtött versei*. Bp. 1964. 425. (A továbbiakban: ÖV) — Az „ember” a visszamaradók ítélete a halotról, váltakozva a „testvér” minősítéssel: „testvér” az iskolaszolga szemében a halott Novák, a meghalt ismeretlen szállóvendég, „ember” a halott Caligula, „akiről lehullt a téboly álarca”, „ártatlan”, „mindent jóvá tevő” a halott Nero, vö. *Aranysárkány* 241., *Az idegen* (1930), *Hét kövér esztendő*. Bp. 1981. 218. (a továbbiakban: HKE), *Caligula* (1934) uo. 413., *Nero, a véres költő*. Bp. 1957. 284.

³¹ Reviczky „egészen öntudatlan, naiv objektivitásról” szól, a homéri naivitás egy neméről” (i. m. 41.), Hart szerint Tolsztoj szeme úgy néz ránk, mint a természet szeme, mint az Isten szeme, amely (. . .) jókra és gonoszakra egyaránt felvirrasztja napját”. (I. m. 62.) De — hangsúlyozza — „az érzéketlenség jeges levegője” csap meg, ha „örömről, bánatunkról van szó”. (Uo. 65.)

³² Vö. Hart felsorolásával — 28. jegyzet —. Lásd még uőt „a legnagyobb fokú érzéketlenség” egyidejű párjáról, a más dolgok iránti szeretetről, ez tanítja meg Tolsztojt, hogy „belehelyezze magát egy másik emberbe, állatba, növénybe, kőbe”, s „minden létező széttört egységét” helyreállíthassa. I. m. 46–47.

Legvégül „kora három apostola”, Ibsen, Zola és Tolsztoj közül a harmadiknak, a földhöz fordulónak, a közösségről álmódónak, a békét hirdetőnek adja a pálmát.

A nem könnyen áttekinthető tanulmány felajzott – képzelt hallgatóságához költői kérdések sorával, többes szám második személyű megszólítással forduló – hangja, az egymásba fonódó motívumok a költő felhalmozott – és frissen is gyűjtött tapasztalatairól egyaránt tanúskodnak, de vállalkozása kudarcát is mutatják: nem tud ellentmondásokkal teli, utópisztikus, szocialista jellegű kritikát és irracionális vonásokat egyként tartalmazó tanok közt eligazodni. Az igazán fontosak a költőnket később – a világháború, a bukás, a forradalmak, Trianon iszonyú kiábrándultsága után – is sarkalló motívumok: a siralomvölgy-kép, meg a szenvedés csiszoló hatása; az egyik nagy regényei kulcshelyein bukkan fel újra, a másik a halálra készülődő költő nagy verseiben.³³ A teremtető alkotó feltételezése, a kívül- és felülállás, az elbeszélő hang objektivitása Csehov-eszmélkedéseinek is vezérszólama, s egyáltalán az irodalomesztétikus egyik sarkalatos tétele, ill. az alkotó művész egyik leendő – de nem mindig következetesen megvalósuló – eredménye.

A Tolsztoj halálára készített nekrológ is nagy nyomatékkal, tömören és pátosszal szól, így kerülhet az *Élet* emlékező számának élére – minden túlvilági utalás nélkül is –, a főmunkatárs, Prohászka Ottokár cikke elé.³⁴ Az írás a halálnál időzik el. Kosztolányinak kapóra jön a nagy alkalom: a számára már ekkor legszemélyesebb, központi mondanivalóról szólhat.

³³ A síró Pacsirtát egy pap érti meg, tudva, hogy ez a világ siralomvölgy” (*Pacsirta*. Bp. 1963. 17.), ez Novák hite is (*Aranyábrákány*. Bp. 1968. 180.). A versek *A vad kovács* („Verj, vad kovács, világfutóvá (. . .) kemény, fájdalmas műremekké”), *Könyörgés az itt-maradókhoz* („mindig a kín volt ölmos ostorom, / mindig magány a mély monostorom.”) ÖV 541., 459.

³⁴ *A halál költője*. Élet 1910. nov. 27. 669., ÉM 149–151. (Prohászka elveti Tolsztoj „filozófiáját és miszticizmusát”. Uo. 674.)

„A költő, a barbár, szláv zseni” haldoklása — intonál nagy erővel —, mely már „nem póz és program”, „készenlétével” „egész életét és művészetét” fejezi ki. Az emlékező számára a meghalás Tolsztoj fő-fő közlendője (negyedszázad múlva majd róla ír hasonlót Babits):

„Hősei úgy halnak meg, hogy mi, az olvasók is kicsit meghalunk, és egy életre szóló élmény lesz az ő haláluk.”³⁵

A halálra való felkészülés, „a búcsú”, az élet és halál közti átmenet, a halálban való átalakulás — ezek Kosztolányi fő kérdései. A végső metamorfózist, azt, hogy „nem is misztikus ez a halál”,³⁶ Iván Iljics sorsával példázza, jelzőivel Tolsztoj jellemzésére érezve rá.³⁷

„Egy kövér és igénytelen hivatalnokról (...) tragikus novellát ír (...) Tolsztoj, mert meghal, és minden ember tragikus hős, mert meghal (...) Elfeledhetetlen, hogyan válik egyetlen és igaz érzésévé a halál, hogyan változik csömörré az élete (...) és mint bukik, süllyed, zuhan lefelé, sötét zsákokban (...)”³⁸

³⁵ Kosztolányi. Nyugat, 1936. 12. 524., vö. még: *Esszék, tanulmányok*. Bp. 1978. II. 524. — Kosztolányi Ádám: „tudom, hogy apjának „birtokában volt egy francia nyelvű antológia, *Tolstoi La Mort*, mely Tolsztoj valamennyi halál-ábrázolását (...) tartalmazta”. *Id. levele*.

³⁶ A betegséget Kosztolányi később is „a halál előszobájának” tartja; a mítoszok, a keleti hitregék „meghamisítják az élet egyszerű és fonszéges tragikumát”, a halált. Vö. *Boncolás* (1930). HKE 198.

³⁷ Szerinte a mű „egy egyszerű ember halálának egyszerű leírása”. Vö. Л. Н. Толстой: *Собрание сочинений в двадцати двух томах. Том 19—20. Письма 1882—1910*. Москва 1984. 68. (A továbbiakban: LT SzSz.)

³⁸ Kosztolányi Ádám visszaemlékezése szerint apja „Tolsztoj *Iván Iljics halálában* (erről a novelláról mindig a legnagyobb csodálattal szólt) egy mondatot aláhúzott. Iljics Iván kínlódik, „aztán megint a vakbélre gondolt, és jobban lett”. (*Id. levele*) — Az orosz kortársak nem lelkesedtek egyértelműen Tolsztoj remekéért: Sesztov nem óhajt „felsőbb megvilágosodáshoz jutni”, ha ez csak a hozzátartozók fájdalomtól való megóvásában merül ki. Vö. SeTN 168—169. Merezkovszkij szerint „a szörnyű betegágyán élve elrothadó Ivan Iljics (...) mindez merőben hús, a hús pogány lelke”. Vö. Dmitri Meresch-

Megjelenik a természet örökkévalóságának gondolata; észébe jut András herceg, „a hős, ki vérző szájjal mosolyog a kék égre. Az a tenyéryní kis folt, mely édesen tükröződik — utoljára — a halódó szemben.” (A kép Reviczkyt idézi, az ő metaforájában az ég mosolyog — közönnel, szánón? —, Kosztolányi Andrej gesztusává fordítja át: még esendőbb, tépettebb — az életbe reménytelenül szerelmesebb — így a „hős”.³⁹

Visszatérve magára Tolsztojra, Kosztolányi a mulandóság dilemmájával folytatja, Vajda János nyomán is:

„Mindenki legfőbb gesztusa ez. Az ember legyen tudatában annak, hogy a földön él, és még valami hátra van, ami megkoronázza ember-voltát, az élet vége, az élet végső konzekvenciáinak levonása.”⁴⁰

---

kowski: *Ewige Gefährten*. München, 1915. 368. (a továbbiakban: MEG, az 1897-ben kelt mű magyar változata: *Örök útítársaink*. Bp. é. n. — 1921. ? —), illetve a semmibe való átmenet értelmetlen, állati iszonyát jelenti, vö. Dmitry Sergejewitsch Mereschkowski: *Tolstoi und Dostojewski. Leben, Schaffen, Religion*. Berlin 1924. 49. (Első orosz kiadása 1901/2, német változata 1903; a továbbiakban: MTD. E műve Kosztolányi Ádám szerint apja birtokában volt, német fordításban.)

³⁹ „André (. . .) félig eszméletlen bámulja a világhírű austerlitz-i csataterre mosolygó kék eget”. Reviczky: i. m. 199. — Vogüé is kiemeli a regény e pontját, vö. i. m. I. 109. — Legújabbban Király István vonja párhuzamba a *Hajnali részegség* és Andrej herceg égre felnézését. Vö. *A vendéglét verse*. Jelenkor (a továbbiakban: Jk), 1984. okt. 920. Vö. még: *Kosztolányi Vita és vallomás*. Bp. 1986. 290. (A továbbiakban: KIK) — Az ég jelkép-voltáról — a halott felett úgy van, mint az ifjúság szimbóluma — vö.: Szauder József: *Kosztolányi Dezső költészete*. In: *Összegyűjtött versei*. Bp. 1964. I. 27.

⁴⁰ Vajda sorait — „Ember (. . .) hős vagy (. . .) ki a halál gondolatát agyadban viseled” — Kosztolányi idézi is, mint „időtlen örökkévalóságot lehelőket”, vö. *Vajda János* (1927), LF 211. — Esti Kornél hangsúlyozza: „Csak az él, aki minden pillanatban kész a halálra is.” *Esti és a halál*. (1929.) EK 281. — Tolsztoj gondolata: „Csak az élet fonáksága mutathatja meg nekünk annak semmisségét, s a bennünk gyökerező meghalási vággyal új életre teremthet.” I. m. Jövendő, 1905. márc. 4. 44.

Tolsztojjal legközelebb *Az élő holttest* bemutatójának előkészületei szembesítik.⁴¹ Ha Raszkolnyikov a tett felé mutat, e darab hőse „kidobja magából az akaratot”, s ahogy Komjáthyról — írta régebben költőnk⁴²: „az emberi vágyak szanزارájából elérkezett a nirvánába”. Az ismertetés ironiától csillogó képekkel kíséri végig Fegya útját — Kosztolányi itt szól először fenntartással Tolsztojról — : „A szenvedély és az akarat kikapcsolásával” mintegy megsemmisül, de győz is:

„(. . .) az emberből tolsztoji ember, isteni ember lett, és vére, a piros, mérges kotyvalék, a bűnök kovásza, megállott halkan, a zérus fokon.”

Fegya „új ember, aki az élet ellen be van oltva a tolsztoji tanok szérumával”. Anyagaként Kosztolányi — először kapcsolva össze nálunk a három megelőző eszmeáramot Tolsztojjal — „a vén hindu bölcseséget, az őskeresztény filozófiát (Schopenhauer etikáját)” jelöli meg, ismét csak ironikus összegezéssel: „(. . .) a leggazdagabb az, akinek semmije nincs (. . .) a lemondás által minden jóra fordul”.⁴³ Irreáli-

⁴¹ *Zsivoj trup* (Tolsztoj darabja). A Hét, 1911. nov. 5. 725., *Színházi esték*. Bp. 1978. I. 168. (A továbbiakban: SzE) — Vajda László adaptációja: *Az élő halott* (*Zsivoj trup*). Színmű négy felvonásban. (OSZK, Színházértéketi Tár.)

⁴² Komjáthy és Schopenhauer „egyformán látták, hogy ebben a kábító Szanzarában csak egy méltó célunk lehet: a feledés, a halál; a Nirvána.” *Komjáthy Jenő*. BÁH, 1905. dec. 31., LF 278.

⁴³ A hindu — kínai filozófia és a kereszténység közti kapcsolatot már Julius Hart közvetíthette Kosztolányinak: „Tolsztoj művészetéből Lao-ce hangját halljuk (. . .) Buddháét, aki azt parancsolja, hogy ne szeressünk, Jézus hangját, aki azt mondja anyjának: „Asszony, mi közöm hozzád.” Kosztolányi — aki Buddháról már 1904-ben drámát akart írni, vö. BJKL 26. — mindehhez hozzáfűzhetette, amit Schopenhauerből tudott: az ő tana szerint „a tudattalanság éjjeléből” „az élet baljós álma után” „jó visszatérni” — mivel „minden élvezet és minden boldogság csak negatív” s „az akarat tárgyai semmisek” — „a semminek nyugalma”. Vö. i. m. 5., 6., 8., 11. — Tolsztoj a keleti-keresztény és a schopenhaueri lemondást a szeretet többletével kívánja ellensúlyozni. Lao-ce-hez — „az ember élete születése pillanatától halála napjáig csak önmegsemmisülés” — hozzáfűzi: „De van egy másik

saknak tartja a színmű féltékenység nélküli embereit, nem ismeri el drámaiságát. Hiába kerül szembe „ez az istenült ember a társadalommal”, ha a műben „minden az életen túl” játszódik.⁴⁴

A színikritikus Kosztolányi 1918-ban is találkozik *Az élő halttal*, akkor Moissi alakítása ragadja meg.⁴⁵ A húszas években aztán majd többször is visszatér a drámához, ahogy az 1911-ben említett műhöz, *A sötétség hatalmához* is.⁴⁶

Az érett Kosztolányi a mesterről és a moralistáról

A húszas években Kosztolányi talán maga számára se tudatosan „példamutató mesterember” és „kérlelhetetlen homo moralis” lesz, ahogy ezt Illyés Gyula megállapítja.⁴⁷ S Tolsztojban is ezeket a minőségeket keresi, nyugtazza és követi.

élet, a szellemi élet, és ez születése pillanatától a halálig gyarapodik” (1903), Schopenhauer olvasása kapcsán megjegyzi: „A létezés semmiségének elismerése” helyére „az istenszolgálatot kell tennünk, és máris mindenben egyetértünk” (1895); Pál apostol levelének olvasása után hangsúlyozza: „A szeretetet nem lehet kényszeríteni, az önmegtagadást mindig gyakorolhatja az ember, az önmegtagadásból származik a szeretet.” (1898) — Vö. L. N. Tolstoi: *Tagebuch*. Jena 1923. II. 177., I. 5., 133.

⁴⁴ A darabról l. Ambrus Zoltán: *Tolsztoj: Az élő halott. Színházi esték*. Bp. 1914. Szerinte a dráma fő vádlottja az orosz társadalom, bár épp a külföldinek nehéz megsejtenie, „miképpen gyakorol (. . .) ilyen gyilkos befolyást Protaszovnak a sorsára.” I. m. 397. — Lengyel Menyhért az „apró detailokat”, a megoldás nyitottságát teszi szóvá. *Az élő halott*. Ny, 1911. nov. 16. 867.

⁴⁵ Alakításai „színes szobrok, fekete, fehér és sárga márványból. Ilyen a Hamletje, a Romeója, a Fegyája.” *Aiszkhülosz, Shakespeare, Tolsztoj*. Ny, 1918. júl. 1. 82., SzE II. 457.

⁴⁶ „A hazug parasztmennyországot festő” drámairodalommal szemben megjelenő „modern parasztirodalom” példájának tartja. Vö. Barta Lajos: *Parasztok*. A Hét, 1911. ápr. 2., SzE I. 795.

⁴⁷ *A botcsinálta győztes*. Népszabadság, 1976. szept. 21. 9.

Az első jelzés az objektív Tolsztojt dicséri:

„A szenvtelen, közönyös stílust, mely az egyetlen igazi stílus, éppen a nagy érzők alkották meg (. . .) Tolsztoj oly tárgyilagosan írja le Karenina Annát, mint egy jégszekrényt, de éppen ezért könnyezünk rajta (. . .).⁴⁸

1923-ban Füst Milán darabjának apropóján azzal a naturalizmussal állítja szembe nagy nyomatékkal a Tolsztojt, mely „az életet csak másolni óhajtotta”, „tudományos elvek szerint”.⁴⁹

„Tolsztoj — kérdezi —, ki mondanivalójával jelképes igazságokra mutat, s a mélyek mélyét búvárolja, előadói modorában nem naturalista-e?” Fő példája most is — a *Háború és béke* mellett — az *Ivan Iljics halála*,

„ez a rövid, titáni elbeszélés, mely külsőleg nem is egyéb, csak tények, tárgyak felsorolása, de kísértetesebb, mint minden holdban vagy sírboltban lejátszódó olcsó túlvilágiság.”⁵⁰

A jelképes igazságok, a naturalista modor — az objektív közlésformán túl — a tolsztoji tartalom és forma alapvető elemei Kosztolányi szemében. E két minőség neki is iránytű-

⁴⁸ Szahara (*Földi Mihály regénye*). Ny, 1920. I. 12. 635—636., *Egy ég* 550. (Földre nemcsak az „objektív” Tolsztoj hatott, regénye írásának idején a moralistának is hódol, vö. *Tolsztoj naplója*. Ny, 1919. II. 1004—05., valamint: *Tolsztoj Leó kora*. A Hét, 1920. okt. 1. 449—451.)

⁴⁹ *Különvélemény a naturalizmusról*. Pesti Hírlap, 1923. febr. 25. (a továbbiakban: PH); *Hattyú*. Bp. 1972. 130. — A *Boldogtalanok* — Füst műve — „metszően egyéni balsorsaival naturalista”, hatásában, „az egész élet céltalan voltát” adva, szimbolista

⁵⁰ Ettlinger is hasonlót állapít meg: „(. . .) látszólag csak külső dolgokat sorol fel — ti. Tolsztoj, Z. E. —, de ő áll a világ mögött, és rámutat jelenségei semmisségére, illetve jelentőségére”. I. m. 44. — A lelki élet és a külső jelenségek — fellépés, gesztus, a tárgyak, a színhely, a táj — összefüggéséről I. L. Opulskaja cikkét, in: *Развитие реализма в русской литературе, Том третий*. Москва 1974. 35—39. A továbbiakban: RR.

je. Ennek részletes kifejtése túllépné dolgozatunk kereteit, de tételünket hadd bizonyítsuk legalább jelképesen: az *Aranysárkány*, az *Édes Anna* egykorú bírálói mind ráéreznek e jelképiségre — és Kosztolányi magas érdemének tartják —, s utalnak a „tárgyak” szerepére is.⁵¹ Tolsztoj ihlető voltára mutat Kosztolányiné visszaemlékezése is: férje a *Pacsirtát* „mérte” „az *Iván Iljics halálával*”.⁵²

Az 1924-es és 25-ös esztendő reflexiói Tolsztoj erkölcsiségének hatását őrzik meg. Az Anatole France halálakor írt cikk ebben látja a nagy orosz társ jelentőségét: „az új erkölcs törvénytábláit tartotta a magasba.” S mégis — mintegy átmenetül a korai és a következő évek Tolsztoj-értékelése közt, a maga alakuló viszonylagosság-hitét is igazolva — mintha Tolsztoj és Ibsen rovására France felé hajolna Kosztolányi:

„(. . .) az igazság viszonylagosságát látta (. . .) és a kétséget hozta nekünk és a szépséget: a mosolygó nihilizmust (. . .)”⁵³

⁵¹ Az *Aranysárkány*ról I. Fenyő Miksa: *Két regény*. Ny. 1926. II. k. 74. (Fenyőt a regény befejezése is Tolsztojra emlékezteti: „sehol pont és megállás, mert azontúl új regény van, új problémákkal. Így valahogy fejezi be Tolsztoj a *Háborút és békét*.”), Turóczi-Trostler József: *Kosztolányi új regénye*. Ny. 1925. júl. 1. 91. Az *Édes Annáról* I. Elek Artúr: *Édes Anna*. Ny. 1927. I. 201—202. („valami ősinek s öröknek szimbóluma”), Turóczi-Trostler József: *Anna Édes. Kosztolányi Dezső regénye németül*. ÚI 1930. máj. 25. 677. („Az aljasságot, az emberi jóságot és ájulatot, a földi teremtmény keserű fájdalmit itt jelképes beszédre fordítja, melynek értelme tülemelkedik idő és tér korlátjain.”) — A tárgyak szerepéről I. Földi Mihályt: „Érdekes és igaz nála: egy pohár víz az asztalon. Ami megfogható. A dokumentum. Csak az tükrözi az mélyet: a titkokat.” *Kosztolányi Dezső regényei*. Ny. 1927. II. k. 185.

⁵² Vö. Kosztolányiné: *Kosztolányi Dezső*. Bp. 1938. 249. — A szembesülés avval, ami örökre jóvátehetetlen, a hazugságokkal való leszámolás, a számadás rokon a két remekműben.

⁵³ *Ibsen és egy kritika*. ÚI, 1924. okt. 19., ÉM 199—200. Tolsztoj is mérlegre teszi France-ot: „(. . .) hogy valóban justice legyen, a törekvésben, az eszményben lemondásnak, szeretetnek kell érvényesülnie.” *Tagebuch*. II. 149. Vö. még: *Napló*. LTM 10. k. 811.

Az erkölcsiséggel kapcsolatos Moissi két újabb alakításának élménye is, Tolsztoj népi komédiájában.⁵⁴ Az elsőről szólva Kosztolányi „a sehonnai vándorlegényt” a szlávság jegyeivel – „lágyszívű fickó, szlávos emberiességgel, belátással” – fűzi az orosz valósághoz.⁵⁵ Még figyelemreméltóbb az elbűvölt költő – saját eszmei formálódásáról is árulkodó – következtetése:

„A jóság ragadós, áldott fertőzete ez, mely önmagát termékenyíti meg, szép születik belőle, megbocsátás és töredelem, csak a gyűlölet és a bosszú meddő. Gyarlók vagyunk mindnyájan, ne ítélkezzünk.”

Az irányzatosságtól – minden Tolsztoj-hódolata mellett is, s itt épp az ő nevében teheti – elhatárolja magát:

„Mindez pedig nem erkölcsi prédikáció, hanem élet, egy óriás élettel teli csodálatos aprósága.”

Kosztolányi elragadtatása a következő évben sem csappan:

„Micsoda igénytelenség a beállításban, micsoda titkosan zengő erkölcsi mélységek.”

Moissi játéka a nem oroszoknak talált és mégis Tolsztoj teremtette alak dialektikájával ragadja meg:

„Bizonyos vagyok benne, hogy ilyen alak nincs Oroszországban, de bizonyos vagyok, hogy Tolsztoj csak ilyennek álmodhatta.”⁵⁶

⁵⁴ Az 1920-ben írt *Om neü vce kacecm8a* című kis kétfelvonásosról – Tolsztoj hattyúdala – van szó; magyarul először Haiman Hugó fordításában (*Ez az oka mindennek*, in: *Úr és szolga*. Bp. é. n.), mai átültetése Németh Lászlóé: *Abból jön minden rossz*, in: LTM 8. k. *Színművek*, 1864–1910.

⁵⁵ *Pirandello – Tolsztoj*. PH, 1925. ápr. 26., SzE II. 459–460 – Cselekményét Kosztolányi részletesen és nagy élvezettel ismerteti.

⁵⁶ *Két Moissi-est. Pirandello, Tolsztoj, Goethe*. PH, 1926. jún. 5. 14., SzE II. 470. – Tolsztoj át akarta dolgozni komédiáját, mert a vándorlegény szándéka ellenére nevetségesre sikerült. – A „drámai csecsebecse” nem „egy délután szeszélyéből” támadt, elkészülte hónapokra nyúlott. Vö. LTSzSz 22. k. 373., 374., 381–85., LTM 8. k. 555.

„Titkos erkölcsi mélységek” „zengenek” az *Édes Annában* is — hogy „csak jóság van, csak egyéni szeretet van, és a gyilkosságnál is nagyobb bűn, ha valaki embertelen” —, s „az irgalomról”, „az egyenlőségről” szóló fontos fejezetben Tolsztoj neve is felvillan, gazdag asszociációkkal.⁵⁷ Moissi utolsó Tolsztoj-alakítása ismét Fegya, Kosztolányi recenziójára⁵⁸ egy ellenkező eszmei előjelű 1929-es magyar *Élő holttest*-reflexióját elemezve térünk vissza.

A százéves évforduló ihleti az 1928-as Tolsztoj-tanulmányt.⁵⁹ Az *Új Idők*ben jelenik meg; a költő messze van már a társadalmi haladás hitétől: új Tolsztoj-megközelítéssel kell próbálkoznia. Már a bevezető sorokból kisüt a rajongás: mintha „a világegyetemről kellene írnia”, melynek — idéződik fel a nagy egység 1908-as gondolata — „a Naprendszer éppannyira alkotóeleme, mint a Gaurizankár vagy egy fűszál”. Majd „az emberfölötti teremtmőerő” nyitját kutatja, Romain Rolland könyvének adatai alapján, az író családjának számbavételével, az ősökkel, a német–oros–finn vérkeveredéssel. Ő a testvéreiben öröklődött, náluk külön-külön jelentkező ellentétes vonásokat egyesíti: „mindenki együtt, mindenki és minden, mert ő a költő.”⁶⁰

⁵⁷ Kosztolányi szavait l. *Egy ég* 626. A regényben Tatár Gábor Tolsztojnál, Jasznája Poljánában járt ismerőse példájával bizonyítja — hiába akarta maga kiszolgálni cselédjét —, hogy szolgák mindig lesznek. Vö. Ny, 1926. aug. 16. 294., kötetben *Édes Anna*. Bp. 1963. 136. — A kísérlet Tolsztojéknál mint tréfás ötlet hangzott el ebéd közben, s Tolsztojt mint a „legszentebb dologról való ostoba beszélgetés” mélyen fölháborította. Vö. C. A. Толстая: *Дневники в двух томах*. Москва 1978. I. 145. (A továbbiakban: SzA)

⁵⁸ Lev Nyikolajevics Tolsztoj: *Az eleven holttest*. PH, 1927. jún. 14., SzE II. 474.

⁵⁹ *Tolsztoj*. ÚI, 1928. júl. 22. 101–102., Le 283., ÉM 151.

⁶⁰ A Tolsztoj-név magyarázatát megtalálhatta Löwenfeldnél: i. m. 7. —, Zabelnél: i. m. 1. —, Staubnál: i. m. 3. —, a vérkeveredés, a testvérek színes rajza csak Rolland-nál található. Vö. Romain Rolland: *Vie de Tolstoï*. Paris é. n. 210. (Első kiadása: 1911, a mi példányunk az író 1927-es jegyzeteit is tartalmazza. Vö. még: *Tolsztoj élete*. Fordítot-

Később – Rolland és Merezszkovszkij nyomán – ellentétpárokat sorjázta; kevésbé jelentőseket (vadász és állatvédő), fontosabbakat, de tovább nem elemzetteket (gróf és paraszt, forradalmár és családapa).⁶¹

A bevezető rész-tétellel zárul: „Ez a kettősség lénye legbensőbb mivolta.” Kosztolányi ifjúkori feljegyzéseire utal, a tiszteltség vágyára s ennek ellentétére: önmaga tunyaságának, léhaságának gyötrő tudatára.⁶²

A származás és a korai ellentétek e felmutatása után elvontabb ellentéteket vonultat fel, általános jellegük miatt jellemezheti velük az irodalom más óriásait is: Strindberget már 1909-ben, majd 1921-ben, Jókait a Tolsztoj-cikk évében, Petőfit 1929-ben, Goethét 1930-ban⁶³:

„Így küzd benne később is dölýf és alázat, önzés és önzetlenség, ösztön és gondolat, érzés és értelem, nyugat és kelet, test és lélek, anyag és szellem, akár — időtleníti el végképp mitológiai fogalmaival a sorozatot s kicsit Tolsztoj lényét is — a Rossz és Jó, Sötétség és Világosság, Tél és Tavasz az ősi hitregékben. Ahriman és Ormuzd viadala ez.”⁶⁴

---

ta Benedek Marcell. Bp. é. n. — Kosztolányinak a francia változat volt a forrása — erről l. a 67. jegyzetet —, így ennek lapszámait közöljük. — A továbbiakban: RT)

⁶¹ Vadász voltáról l. RT 60., 101., a vágóhídtól elborzadó Tolsztojról MTD 280–281., forradalmár és családapa voltáról — egy tervezett regény kapcsán — l. RT 179., a családját, javait gyarapító apáról, gazdáról l. MTD 55., pogány, életimádó voltáról uő, 81.

⁶² A szeretettség vágyát és a visszataszító külsőt tartalmazó — kontrasztos — idézeteket l. RT 14., 15.; Kosztolányi színesen fordítja Rolland-t magyarra. — Eredeti lelőhelyük: Tolsztoj: *Gyermekkor Serdülőkor Ifjúság*. Bp. 1955. 158., 154.

⁶³ Vö. ÉM 212., 218., LF 205., IFT I. 110., *Egy ég* 229., ÉM 50–51.

⁶⁴ A kortárs Klabund Lao-ce kapcsán szól „az egyensúly törvényéről” s ezekről a „polaritásokról”. Vö. *Chinesische Lyrik*. Wien 1929. 112. (Kosztolányi a *Kínai és japán versek* egyik forrásaként használta kötetét.) — Ezzel a képsorral szólítja fel az író másik énjét, Esti Kornélt a termékeny együttműködésre, vö. EK 21.

„A gyermekek és ösnépek” gondolkozására is jellemző ellentét sor feloldásához – talán első mestere, Jerusalem régi-régi ösztönzésére, talán az Esti Kornélban is említett Wundt, talán az ambivalencia atyja, Bleuler nyomán és főleg Jules de Gaultier elméletére gondolva – a lélektan eredményeit mozgósítja:

„Ma tudjuk, hogy az ellentétek lelki életünkben majdnem egyet jelentenek (...) Érzéseink szakadatlanul keringenek, mint a villamos áram, pozitívvá és negatívvá (...) Az erők kölcsönösen hatnak egymásra, föl sem ismerhetők mindig.”⁶⁵

Így „hatalmas, egységes jelenségként” bámulja Tolsztojt. Ennek jegyében élete egy-egy mozzanatához, folytatásként, ellentétesen egy-egy későbbi művét, nézetét társítja. Így „a gyönyörűség öt érzékkel falásához” a *Kreutzer-szonátát*, „a hadidicsőséget bámuló szevasztopoli ifjú tüzértiszthez” Napóleon lebecsülését,⁶⁶ az életszeretethez Iván Iljicsset, aki „csak a megsemmisülésben látja a születés célját”, „a művészet boldogságát körömcseppig kiélvező” ifjú mellé a vallást

⁶⁵ Vö. Wilhelm Jerusalem: *Lehrbuch der Psychologie*. Wien und Leipzig 1902. (az érzelmi ellentétpárokról, 149.; Kosztolányi egyetemistaként „élvezte” Bécsben „briliáns pszichológiai előadásait”, vö. BJKL 59.); Wilhelm Wundt: *Einführung in die Psychologie*. Leipzig 1913. 40., Eugen Bleuler: *Naturgeschichte der Seele und ihres Bewusstseins*. Berlin 1921. (az antagonisztikus ösztönpároknak a lélek szabályozásához szükséges voltáról, 63–64.). – Jules de Gaultier-re már 1926-ben utal Kosztolányi [ő „állapította meg, hogy minden dolog kettő: az, ami, és annak ellenkezője. (Bovarisme.) Gyengédség és kegyetlenség összeolvad”, vö. *Orosz színészek*. Ny. 1925. I. k. 619., SzE II. 554.], tételét Esti Kornél 1927-ben ismétli, kibővítve az elektromosság-hasonlattal (EK 207–208.). Vö. még: Jules de Gaultier: *Le Bovarisme*. Paris 1902.

⁶⁶ A hadidicsőség vágyáról I. RT 35., a belőle kiábrándulásról – nem kapta meg a vágyott György-keresztet – I. MTD 30., a gyönyörűség és lemondás kontrasztját számos kortárs megfogalmazta Adytól („valósággal ütközője volt az ő (...) nagy lelke a fájdalmas (...) emberi kultúrának és a vidám (...) állati létezésnek”) Jászi Oszkárig, Schöpfungig. Vö. KP 113., 223., 267.

ellene szegezőt, s Shakespeare-t lebecsülőt.⁶⁷ Záró következtetése:

„Egyik állítása nem tagadása a másiknak, hanem természetes kiegészítője. A vágy egy. Ennek ellentéte nem másik vágy, hanem a közöny.”⁶⁸

Valójában a felsorolást szervező „egykor és most” helyett inkább szinkronitásról – vagy legfeljebb tendenciáról – beszélhetünk: az ételszeretet a lemondás mellett végig szólama Tolsztojnak, az elzárkózás mellett végig ott van a testvériesülés, a művészet élvezése mellett az erkölcs, a kereszténység mellett a pogányság.⁶⁹ Azaz a valóság még jobban igazolná a lélektani tételt – Kosztolányinál az ellentétpárok második tagja csökkent intenzitású –, a „keringés” folyamatosságát, de még így sem szabad elfeledkeznünk Eichenbaum – hét évvel Kosztolányi írása után keletkezett – nyomatékos figyel-

⁶⁷ A Shakespeare-t „negyedrangú tehetségnek” nevező kitétel csak Rolland-nál („un ecivain du quatrième ordre”, RT 116) és Kosztolányinál van meg, bizonyítva a francia eredezést. — Az objektív Tolsztoj fő vádjá az angol lángelme ellen az objektivitás (vö. LTM. 9. k. 683.), egyik példája épp a *Lear*, költőnk egyik utolsó nagy fordítói teljesítménye. Vö. PHV. 1932. dec. 18. 8–9.

⁶⁸ A vágy egységét Rolland is megfogalmazza, idézve Tolsztoj szavait „az öröm és bánat közt való örökös szökelléseiről” (85., a magyar változatban 91.), a Nyehljudovokról, mint Tolsztoj inkarnációiról, „legjobb és legrosszabb tulajdonságaiban” (uo. 50.) Rolland összegezése: „Egyik tűz kialszik, a másik meggyullad. Vagyis inkább: a tűz mindig ugyanaz. Csak a tápláléka változik.” (92., Benedek Marcell szövegével: 99.)

⁶⁹ Az ellentétpárok végig való jelenlétét a *Napló* is bizonyítja: ételszeretet és meddőség vonatkozásában l. 708., 716., 725., 747., az emberiséghez közel, ill. a tőle távol levés kérdésében l. 484., 613., 697., a művészet boldogsága mellett végig is ott levő erkölcsről l. 59., 584., 613., a keresztény harcáról a pogánnyal uo. 559., 572. (Szofja Andrejevna naplójából tudjuk, hogy férje a *Kreutzer-szonáta* megírása után is szenvedélyes szerető volt, vö. SzA I. 277.) — A Napóleonhoz való viszonyáról, Shakespeare-ellenségéről l. még: Borisz Eichenbaum: *Lev Tolsztoj művészi ösztönzői* (1935), in: *Az irodalmi elemzés*. Bp. 1974. 205., 209.

meztetéséről: Tolsztoj életszemlélete elsősorban „történelmi és társadalmi jelenség”, s ilyen, nem pedig „pszichológiai vagy biológiai magyarázattal” közelíthető meg.⁷⁰

A továbbiakban esztétikai nézeteinek s a majd fél év múlva megjelenő újabb Tolsztoj-cikk ott már nyílt tendenciájának megfelelően a kezdeti író-apostol, ill. pogány—keresztény ellentétpárt húzza alá:

„Az apostol optimista, aki hisz a fejlődésben (. . .) oda akarja adni a földgolyót másoknak (. . .) a költő pesszimista, mohó, egyéni gyermek, aki csak érzékeivel vesz tudomást az életről, érzéketesen vall róla (. . .) Az egyik jellegzetesen keresztény, a másik jellegzetesen pogány.”⁷¹

Tolsztoj válságát, szökését és halálát is érinti,⁷² kimondatlanul is a negatív pólusokból: kereszténységéből, apostolságá-

⁷⁰ Eichenbaum: i. m. 209. — Németh G. Béla a húszas, harmincas évek polgári értelmiségének jellemző jegyeként emeli ki, hogy „a történetfilozófiát, a történetpszichológiát, főleg pedig a történetetikat a (. . .) pszichológiára játszotta át”. Vö. *A románcostól a tragikusig*. Jk., 1978. 11. 1062.

⁷¹ A pogány—keresztény társítás Merezskovszkijnak is vezérszólama; nála az animális—állati és a szellemi embert összekötő lelki ember hármasságában jelenik meg. A pogány állati—lelki Tolsztoj a hús élvezője, s alkotóként is erről szólva nagy, igaz. Ha viszont a szellemet szólaltatja meg — Kosztolányi szavaival apostol, keresztény, prédikátor —, akkor élettelen, elvont, suta. Így lesz szemében Nyehljudov, az író szócsöve élettelen absztrakció. Vö. MTD 25—27., 80—82., 212—215. — A költő gyermek voltáról, aki érzékel — az izomerőt, a hideget, a fű melegét l. uőt: MEG 444. — Nietzsche a görögség kapcsán szól a költészet gyermeki és tragikus voltáról, szemben a tudomány optimizmusával, vö. *A tragédia eredete*. Bp. 1910. 221—222. — Vö. még Rolland gondolatával („a művészi önzés elhallgattatja” Tolsztojban „a lelkiismeret monológját”, illetve „csak úgy tobzódik benne a teremtés gyönyörűsége”, RT 60., 61.).

⁷² Az idevágó információk is Merezskovszkijtől, ill. Rolland-tól valók: a kötélről, felesége kétségbeesett jelzéséről, a héberül tanulásról l. MTD 82., 88., 105., 111., a csizmavarrásról uő., 69., Turgenyev leveléről MTD 96., RT 108. A család-elhagyásról, a birtokeladási tervről, Szojja Andrejevna mártír kézirat-másolásáról MTD 61., 63., 84—85., válságáról, életszeretéről és halálfélelméről uő., 40., 41.

ból eredeztetve.⁷³ Cikke e szakaszát értékeléssel zárja:

„Társadalmi tevékenysége mulandó, bölcselete hézagos, minden szavával ellentmond önmagának, de — vágja el jobb híján majdnem vulgarizálva a gordiuszi csomót — a költőknek szükségük van rigolyákra, hogy alkotni tudjanak. A remekműveket limlomok trágázzák.”

Tolsztoj mindig is bámult objektivitásának kérdését viszont a művész pogányságának továbbéléseként mutatja fel. A „megtérés” után írt regénnyel, a *Feltámadással* érvel. „A kegyes dolgok” kegyetlen elmesélésével, az emberek „tárgyként való bemutatásával” „rokonérzésünket a végletekig csigázza”; Karenina Anna — állítja Tolsztoj objektiv közlésformájának magyar követője, olyan remekművel a háta mögött, mint az *Édes Anna* — „csak annyi, mint egy gyönyörű korsó. Halála csak annyi, mint mikor egy gyönyörű korsó eltörik.”⁷⁴

⁷³ Kosztolányi Ádám szerint apja szemében Tolsztoj „teoretizálása” „öregkori bolondéria” volt, s „gúnyosan emlegette utolsó szavát: „Egy öreg paraszt nem így hal meg.” *Idézett levele*. — A kortársak logikus betetőzésnek látták Tolsztoj futását. Szini véleményét l. KP 227—228., Babits is a „Tolsztoj nagy lelkében dolgozó hatalmas belső logikát” húzza alá, amely „a végletes aszkézis felé mutat” (*Az európai irodalom története*. Bp. 1957. 463.); Török Endre szerint Tolsztoj futásával „tanítása alanyából” annak „tárgyává” teszi magát. TLT 158.

⁷⁴ Kegyetlen dolgok kegyes célú elmesélésével — pontosíthatnánk Kosztolányit. — A *Feltámadás* naturalizmusa már a század elején a hollandi genrefestők vaskos közvetlenségeire emlékezteti Wildner Ödönt, i. m. 140—141., Rolland is jelzi „brutális, kegyetlen öregkori realizmusát, vö. RT 129. — A tolsztoji objektivitást orosz kortárs kérdőjelezte meg, Sesztov 1899-ben: Tolsztoj nem „pártatlan bíró (...), hanem (...) mélyen és szenvedélyesen érdekelt a tárgyalás menetében”. SeTN 5. Karl Nötzel majd 1917-ben elkészült könyvében bizonyítja — épp a leginkább áldozat, Karenyin példájával — Tolsztoj elfoglultságát. Vö. Karl Nötzel: *Tolstois Meisterjahre. Einführung in das heutige Russland*. Zweiter Teil. München und Leipzig 1918. 528. Kosztolányinak eszménye az objektivitás, de — mint Tolsztojnál is nem egyszer — nála is megjelenik a szubjektív, — Király Gyula

A befejezésben Tolsztoj realizmusa előtt hódol:

„Itt repül a földön (. . .) Ihlete a pontosság, varázsa az emberiség. Milliárd és milliárd eshetőség közül mindig kitalálja, hogy valaki egy adott helyzetben mit mond, miként cselekszik. Megálmodja a valóságot, melyet nem lehet „másolni”, egy új valóságot alkot. Ezt csúf néven így hívják: „realizmus”. Igazi nevén: „teremtés”.⁷⁵

Emlékezetes tisztelgés a cikk, megrendült olvasmányélményeken alapszik, pátoszát az író Kosztolányi küzdelmei és diadalai is fűtik.

A Tolsztojt jellemző ellentét-sorozathoz Kosztolányi kerek fél év múlva ismét visszatér, *Az élő holttest* bemutatójakor.⁷⁶ Egy meg nem nevezett francia kritikus ítéletéből indul ki: „Nagy lélek volt, de nem nagy szellem.” Ezt általánosítja, „minden latin nemzet” véleményévé téve:

„Emberalkotó művészetét bámulták, de az őskeresztény reformátor társadalomellenessége, alaktalan nyugtalansága, jámbor anarchizmusa káosznak tetszett nekik.”⁷⁷

szavaival — „erkölcsrajzi-idilli, szatírai vagy publicisztikai” írói attitűd (vö. *Dosztojevszkij és az orosz próza*. Regénypoétikai tanulmányok. Bp. 1983. 28., a továbbiakban: KGyD); Tolsztojnál főként a *Feltámadásban*, Kosztolányinál az *Édes Annában*.

⁷⁵ A tolsztoji realizmushoz adalék még Kosztolányi Ádám két közlése: az egyik Andrej hercegről, aki a bomba robbanását várva számolni kezd, hogy „az páros vagy páratlan számra fog-e esni”. „Ez a tolsztoji realizmus” — mondta apám. „A pátosz átfordulása a mindennapiságba.” A másik szerint Eisler Mihály József egy pszichoanalitikai cikkében (Magyar Nemzet, 1941) — megnevezése nélkül — apját idézi: „egyaránt érzékeli — mármint Tolsztoj, Z. E. — a pelenkaszagot és a halálos szerelmet.” Id. levele. — Az eredetiben csak a gránát csigaként való pörgéséről van szó, vö. *Háború és béke*. Bp. 1974. II. 268. — A cikket nem találtuk meg. — Az „ezer és ezer lehetőség” közüli választás kinjairól l. Nötzel: i. m. 341.

⁷⁶ *Az élő holttest*. ÚI, 1929. jan. 20., 115., Le 288—290., ÉM 156—157. 115.

⁷⁷ A „jámbor anarchizmust” — a fellelt dokumentumok közül — Thomas Vladesco cikkében leltük meg („souvent assez naïves (. . .) dans un anarchisme tout à fait incohérent”, *Entre Ibsen et Tolsztoj*.

1927-es, érintett cikkében igenli Fegyva társadalomellenességét, Tolsztojt újra — mint hajdan — forradalmárnak nevezi, mivel „az őskereszténység gondolati alapján áll”, anarchizmusával is rokonszenveznie kell, hiszen „az egyéniség jogaiban hisz”, most pedig majdnem a szláv ellenforradalmárokhoz közelíti, „szélsőbaloldali latin gondolkodókhoz” viszonyítva.⁷⁸ S Tolsztojt is értékelően következik az ellentét-pár-sorozat:

„Ázsia és Európa, Kelet és Nyugat, a Titokzatosság és a Rend, az Érzés és a Gondolat, az ábrándos Apostolkodás és a római Állam” „került szembe egymással”.⁷⁹

Kosztolányi az őskereszténység „szöges ellentétéként” „az érzéki latinságot” veszi iránytűjéül, mely „ma is csak a világos tényeknek hisz, annak, amit kézzel foghat föl, amit teljesen megérthet”. Ahogy fél év múlva majd Ady költészetébe, hite szerint *Az élő holttest* be is az „értelem lámpájával” világít be,

---

Mercure de France, 1928. szept. 15. 573.), Nicolas Ségur szerint viszont Európa úgy tekint Tolsztojra, „mint a gondolkodás egyik Prometheuszára” (*Le centenaire de Tolstoj*. La Revue Mondiale, 1928. szept. 1. 69.), Henry Bidou szerint Tolsztoj nagy művei hatása, hogy „valamivel több szánalom, az egyszerűek szeretete és testvéri kötelességérzés” „van a világban.” (*Tolstoj et l'esprit français*. La Revue de Paris, 1928. szept. 15. 474; ő utal de Vogüé fenntartásaira is, és arra, hogy Tolsztoj hatása Bataille-nál és Duhamelnél is érezhető.) A magyar kortársak sorra elmarasztalják Tolsztoj tanait — vö. KP 225., 259., 280., 287., 334., 348., 352.; kivétel talán egyedül Laziczius Gyula, vö. *A bölcselő Tolsztoj*. Ny, 1928. 2. k. 380—386., KP 355.

⁷⁸ Talán Raymond Recouly cikke alapján teszi; szerinte Kerenszkij szociális és politikai téren Tolsztoj gondolatait viszi végig, vö. *Tolstoj et les révolutions russes*. La Revue de France, 1928. okt. 15. 719—721. — Tolsztoj tanainak lenini értékelését Eichenbaum elemzi, vö. *O npozse*, 61—76. A „publicista, vagy az esszé, tudományos traktátumot író” Tolsztoj gondolatai mulandóságáról — szemben az epikus gondolatsoraival — I. Király Gyulát: KGYD. 192—193.

⁷⁹ Az állam elvét „a keleti felforgatók” ellenében, akik „a rend, az értelem, a latin szépség ellen” láznak, majd Marcus Aurelius vallja, kissé rezignáltan. Vö. *Aurelius* (1929), HKE 257.

s így számára sok mozzanat „homályos, bosszantó”.⁸⁰ Ellentmondásosnak tartja, hogy Fegyá szeretetből hagyja el családját, s vázolja „a tétova öngyilkos” útját, egészen addig, míg „a törvény elé nem ráncigálják, s ott az emberek paragrafusaikkal elrontják azt, amit ő a maga és hozzátartozói számára már megoldott”.

Az 1927-es cikk szerint valóban a társadalom bűnös, Kosztolányi szemében is: „A rendezett társadalom, mely züllöttebb, léhább ennél a csavargónál (. . .) összekuszálja három ember sorsát. Áldozatot kíván”. Most mindez megkérdőjeleződik az ironikus fogalmazású folytatásban: Tolsztoj „a tunya lázadóban” „egy fennkölt lelket” akart megrajzolni, „aki hadat üzen a társadalomnak, és megteremti felebarátaival a természetes kapcsolatot”. Elítéli Fegyát:

„Ellentmondásait nem képes megmagyarázni sem magának, sem nekünk. Ami pedig nincs megmagyarázva, az nem lehet sem megindító, sem emberi.”

Ma árnyaltabban látjuk a drámát. Fegyá a meddő társadalmi rangja miatti szégyent fojtja borbá, az addig se harmonikus szerelem kialvása pedig már a züllésnek is következménye. Egyre kevésbé szeretheti Lizát: épp az ellene elkövetett gyarlóságok miatt.⁸¹ Másával viszont mindig jót tett, és szerelmét nem akarja „elrútítani” a lány elcsábításával.⁸²

Kosztolányi szerint a válás lett volna a megoldás, az ezt elvető Fegyá indokát nem ismeri el. Hiszen „a bennünk lakozó nehézkedési erőt, az emberi természetet tagadja”. Ő az el-

⁸⁰ Ady — Kosztolányi számára — a „messianizmus”, a „keleti miszticizmus” megtestesítője, az ő hite: az emberiség „boldogtalan, szenvedésre és halálra rendelt”, vö. IFT I. 107., *Egy ég* 227–228.; „a legnagyobb dolog ezen a földön a tapintat”. EK 46.

⁸¹ Vö. *Az élő holttest*, LTM 8. k. 412.

⁸² Fegyá összegező szavait Kosztolányi már 1912-ben idézi: „Még mélyebbre bukhatom, csupa tetű és kosz leszek (. . .), de ez a briliáns (. . .) ez bennem lesz, velem.” Vö. SzE. I. 169.

hagyott család érdekében szól, s ezt Masa szavai, Iván Petrovics indoklása és az események menete valóban igazolják is.⁸³

Ma – forrásaink birtokában – ismerjük Tolsztoj szándékait is: olyan művet kívánt alkotni, amelyben Nyehljudov rosszból jóba való átcsapásával szemben az ember reális, „cseppfolyós halmazállapotát” mutatná meg, annál is inkább, mert az ilyen alakban több az alap az erkölcsi fejlődéshez, mint egy már mozdulatlanra merevedett jellemben.⁸⁴ A tanulság nagyon is rejtett, Kosztolányi csak módjával vádolhatja hát prédikálással Tolsztojt. Mindenekelőtt jegyzeteiből hámozható ki: az embernek saját lelkiismerete szerint s nem másokéhoz igazodva kell élni, s erre példa Fegya mélybe, sárba ereszkedése, a lélek krisztusi lemeztelenedése.⁸⁵

Mindez szerzői szándék, s a megvalósult mű valóban nem ad Kosztolányinak egyértelmű választ Fegya magatartására. A befejező gondolatot – „Tolsztoj elképzelt alakjaiban több élet lüktet, mint ebben a fontoskodó embermegváltóban” – egy kicsit igazolják a mű lélektani igazságáról Tolsztojban is felmerült kételyek.⁸⁶ A cikk voltaképp megkérdőjelezi egy jelentős dráma hitelét, másfelől ködöt oszlat egy egyre inkább negatívvá váló korban. Ahogy Ady-revíziójában is ezt – ezt is – teszi.⁸⁷

Két hét múlva a moszkvai Művész Színház emigráns csoportjának játéka láttatja vele az 1927-es Moissi-alakítással egybehangzóan a művet. Szerinte a nem orosz színészekkel ellentétben, akik ennek a figurának szenvedő (és szenvedőleges) keleti, ízig-vérig „orosz” voltát emelték ki, az orosz Vi-

⁸³ „Ha szeretnél, rég elváltál volna”, „Magadat revolvereddel ölöd meg, őket meg nagylelkűségeddel”, LTM 8. k. 394., 400.

⁸⁴ Vö. LTSzSz 11. k. Moszkva, 1982. 486.

⁸⁵ Ju. P. Ribakova gondolatait l. uo. 488–490.

⁸⁶ Vö. LTM. 8. k. 553. – A lélekrajz következtetlenségeit a többi recenzió is hangsúlyozza: Galamb Sándor (Napkelet, 1924. I. k. 386–387.), Rédey Tivadar (uo., 1929. febr. 22. 8.).

⁸⁷ Vö. Illyés Gyula: i. m., Kiss Ferenc: *Az érett Kosztolányi*. Bp. 1979. 368. Király István: KIK 304.

rubov, akinek a „a lényege orosz”, csak a „döntő” mozzanatot, a társadalmonkívüliséget hangsúlyozza. Újra rokonszenvel szól Fegyáról: „Angyali anarchista, akit a «rend» kedvelői halálba üldöznek.”⁸⁸

Sztanyiszlavszkijék bemutatóihoz csatlakozik *A sötétség hatalmáról* írt recenzió is. Ha Moissi vándorlegény-alakításában a jóság ereje vonzotta, most az ellenpéldát látja: „A bűn bűnt nemz.” Kosztolányi, aki mindig is szenvedéllyel kutatta a „szláv” jelleg lényegét, s az „oroszok lelki összetételét” már 1925-ben földhöz való ragaszkodásukban, ill. tőle való elvágyódásukban vélte megragadni, most igazolva láthatja tételét:

„Tolsztoj egyszerre rajzolja az ember állati és isteni hajlamát: a sáros földön áll, de keze fölfelé mutat.”⁸⁹

Ezt a darab jeleneteivel bizonyítja. A meggyilkolt újszülött „vékony gyermekcsontjai ropogásának” hallucinációit „a pogány költő alkotta, az utolsó felvonást viszont, amelyben a béreslegény nyilvánosan bevallja bűnét, a keresztény moralista”.⁹⁰ Az orosz szövegből egy szó válik ki, nihilizmust hirdetve Kosztolányinak:

⁸⁸ Tolsztoj: *Az élő holttest*. PH, 1929. febr. 2. 15., SzE II. 559. — A kortársak Moissi alakításaihoz kapcsolták ezt a „szenvedőlegességet”, vö. Lakatos László: *Moissi szíve Tolsztoj tenyerén*. Pesti Napló, 1927. jún. 14. 13.

⁸⁹ Kosztolányi abszolutizálja tételét; a sáros föld a reform utáni Oroszország faluja, melyben a sötétség feudális hatalma a pénzével súlyosbodik, vö. LTSzSz 11. k. 478. — Már A. Ettlinger is orosz jellegzetességnek tartotta „a vad, állati bűnösség” és „az alázatos erkölcsösség” közti ellentétet. I. m. 60—61. — Rolland-nál Kosztolányi „sáros földje” kegyetlen valóság, ami ellen harcolni kell, az „ég” az isteni szeretet álma. RT 128—134.

⁹⁰ Merezkovszkij a dadogó Akim apóval illusztrálja a tolsztoji prédikálás művészetlenségét; Hart, Földi Mihály elismeréssel szól róla (Hart: i. m. Földi: *Tolsztoj Leó kora*, 450). — L. Opulskaja véleményét — a kései Tolsztoj evangéliumi szellemű, utópisztikus megoldásai gyengítik realizmusának hatalmas eredményeit — l. RR 3. k. 13.

„Mi számukra az élet értelme? Semmi, semmi. Az ember állandóan ezt hallja: nyicsevo, nyicsevo.”⁹¹

Tolsztojra is utaló helyekkel, ill. vele magával majd csak három év múlva találkozunk újra Kosztolányi olvasói, a Pesti Hírlapban. „Jámbor” asztalosmestere, aki az *Írás* szerinti élettől várja a háború végét, s megrója a művészeteket, mert „nem Istent szolgálják”, kimondatlanul is kissé tolsztojánus-figura.⁹² Ugyane sorozat (*Lelki arcképek*) következő rajzának magas rangú hivatalnok Iván Iljicsset asszociálja: „legnagyobb gyönyörűsége életében”, hogy „fölkötési meg voltak vele elégedve”.⁹³ „Izgatott bölcsésze” 1932-ben „Szókratesszel, Tolsztojjal társalog”, s az ember „belülről” való megváltoztatásának híve, Gandhi nyomán.⁹⁴ Az igazi nagyságról elmélkedve Tolsztoj magas példájával neveli — oly sokféle társadalmi réteghez tartozó — olvasóit,⁹⁵ ismét eszünkbe juttatva az ifjúkori írás „pályatér”-képét:

„Minden érték szerzett (. . .) Tolsztoj még ifjúkorában afféle léha tisztecske, hetrefüles udvarló, s ezer mérföldre áll az erkölcsi embertől (. . .) Minden alkotó akadályversenyen győz, önmaga ellenére, csodálatosan.”⁹⁶

⁹¹ Valójában elenyésző a számuk az orosz szavak zuhatagában; igazi kétségbeesését Nyikita ajkán hordoz a szó, vö. 3. felv. 14. szín, utolsó felvonás, utolsó szín.

⁹² *Jámbor*. PHV 1932. jan. 31., *Én, te, ő*, Bp. 1973. 341. (A továbbiakban: *Én*).

⁹³ *Derűs*. Uo. febr. 14., *Én* 347.

⁹⁴ *Izgatott*. Uo. febr. 21., *Én* 348—349. (Gandhit, Tolsztojt és Lenint már Ignótus párhuzamba vonja, vö. *Lenin és Gandhi*. Ny, 1927. I. k. 918—921. Ő a gondolkodó Tolsztoj hozza összefüggésbe a lángész gyermek-voltával, 921.)

⁹⁵ Erről l. Zágoni Ervin: *Kosztolányi és Gorkij*. ItK 1978. 5—6. 566.

⁹⁶ Az idézetünket megelőző tétellel — „A természet azokba, akiket nagyra szán (. . .) egy hiányt, elégtelenséget olt, hogy azzal viaskodva fejlődjenek (. . .) Az igazi nagyság (. . .) egy nyugtalan, emberfölötti vágy” — Kosztolányi Thomas Mann 1905-ös, Schillerrel elmondott

A gondolat aztán a *Ljovocska* című rajzban bukkan fel újra.⁹⁷ Apropos a Tolsztojn hátrahagyott írásainak olvasása. Kosztolányi sorra veszi a naplónak a férj gyarlóságait felpanaszoló részleteit, s a művész – apostol ellentéténél állapodik meg: nem ír, s „egyre zavarosabb világmegváltó elméleteivel” „pokollá teszi a maga és környezete életét”. A következtetés újat, pozitív többletet is tartalmaz: Tolsztoj – Kosztolányi szerint – mégsem azonos Ljovocskával:

„Tolsztoj nem Ljovocskát írta meg, hanem azt, amire Ljovocska a serkentő ellenpéldával alkalmat adott neki.”⁹⁸

S ugyanebben a vasárnapi íráscsokorban *Hitvallás* címen a Tolsztoj-hivatkozással rokon gondolatokat fogalmaz meg. A bennünk lakozó „ragadozó kegyetlenség” „eredendő hibájából” csak „az önismeret által” „gyógyulnak ki” „lassánként” az emberek, ill. „tudják más módon kiélni, becsvággyá és munkává finomítani”. Nem az emberiség: egy ember váltható meg, s „ez is önmagát válthatja meg az önismeret

---

tételét visszhangozza (vö. *Nehéz óra*. Thomas Mann *Novellái*. Bp. 1955. I. k. 406.); a gondolatot később már Mann szavaiként idézi, vö. *Schiller*. PHV 1934. dec. 16. 4., Le 218., ÉM 63. — Németh László „az erkölcs biológiai gyökerét” tételezi föl, mely, mint „egy sarkalló lelki hormon”, „az embert az elérhető legnagyobb tökéletesség felé hajtja”, vö. *Tolsztoj inasaként*. Nagyvilág, 1956. okt., KP 424–425., Török Endre Mannt és Kosztolányit igazolja: Tolsztoj „tökéletlensége tudatában próbálja elérni az elérhető tökéletességet”. TLT 139.

⁹⁷ *Ljovocska*. PHV 1933. márc. 19. 7., *Sötét búfócska*. (A továbbiakban: SB) Bp. 1974. 39–40.

⁹⁸ A „serkentő ellenpélda” tényanyagát I. Szofja Andrejevna naplójában: a *Kreutzer-sonáta* tilalom-feloldásáról I. k. 175–177., a kutyaugatásos hasonlatról 189, a csizmavarrásról 157. „gyomra puffasztásáról” 192. — Szofja Andrejevna nem tudja feloldani a férje élete és tanai, írásai, a közeli (a család) teljes elhanyagolása és a távoli szeretete közti ellenmondást, „élete szélsőséges ellentéteit”; de tudja, hogy „fő célja: mindent leírni”. Uo. 445.

által”.⁹⁹ Itt vázolja Kosztolányi — oly régóta alakuló — viszonylagosság-elméletét, a „sötét igazság” vállalását:

„Az igazi író (. . .) csak a dolgok viszonylagosságát hirdeti, minden ember megértését, azt a sötét igazságot, melyet értelme igaznak ismer. Ez az igazság sötét, de mégse fél attól, hogy őt magát is sötétnek tartják, mert nem hazudja rózsaszínűre a világot.”

Ez a gondolat az egyik fő motívuma a munkánk elején idézett, Schopenhauert, Zolát, Tolsztojt párhuzamba vonó hivatkozásnak is.

A *Feltámadás* olvasmányélményére rímel egy 1934-es híradás: a Párizsban élő emigráns oroszok „játékból” újra lepörgetik Katyusa Maszlova pörét, s felmentik „a méltatlanul meghurcolt” lányt, „akinek eddig az élet s az életet tükröző regény nem adott igazat”.¹⁰⁰ Az elragadtatott hangú konklúzióban több szál fut össze: az olvasmányélmény, a valóság és az álom egysége s főleg az erkölcs és az igazság előtti meghajlás a „homo aestheticus” részéről:

„Micsoda nép ez, mely az álmot valóságnak tekinti, s az igazságtalanságot még képzeletében sem tűri? Az ő szenvedélye — úgy látszik — a költészet és az erkölcs, mely (. . .) ilyen titáni társasjátékra ihleti (. . .).”

Az utolsó Tolsztoj-hivatkozások kétféle ágaznak: a halál és a remény felé. A Nyugat körkérdésére válaszolva Kosztolányi mély pesszimizmusát fejti ki. A háború oka szerinte — s itt a Ferenczivel folytatott „konzílium” tanulságai is megszólalnak — „a lelkek mélyén szunnyadó ösztönökben van”, tiltakozni ellene erkölcsi kötelesség, de ez mit se használ.¹⁰¹

⁹⁹ A háború oka az emberi természet — vallja Ferenczi —, „titkolt kegyetlen ösztöneink kerültek most napvilágra”, ezek „mozgatóerejét kellene helyes és okos dolgok szolgálatába állítani, hogy egy gép hajtóereje legyen, és hasznos munkává váljék.” *Orvosi konzílium*. Esztendő, 1918. ápr. 5., 8., 12–13.

¹⁰⁰ *Oroszok*. PH 1934. jan. 28., SB 159.

¹⁰¹ *Az író a háborúban*. Ny, 1934. dec. 1., Ábécé 186.

Az írók ne ilyen „nagy”, hanem „kis” kérdésekkel foglalkozzanak — javasolja. S a *Hamletre* és a *Bovarynéra* tett utalás után így folytatja:

„egy magasrangú orosz hivatalnok májbajt kap, aztán nyomorultul kileheli a lelkét (. . .) kis kérdések ezek, hiszen semmi irányelvet nem tartalmaznak, csak egy esetlegesnek látszó történetet mondanak el, úgy, hogy az egész élet jelképévé válnak, s ezzel lesznek naggyá.”

Így lesz végső kicsengésében Tolsztoj elbeszélése, negyedszázad után is érv a tendenciátlanságra, az élet semmisségére, s egyúttal legrangosabb igazolása Kosztolányi rokon jelképiségének.

A remény felé nyíló írás az irodalom jelenét jellemzi („Egész Európára csend borul”), s az emlékező nosztalgikusan ifjúkorát állítja vele szembe, utoljára fogva össze Tolsztojt nagy társaival:

„amikor a havas Észak két különböző pontján Ibsen és Tolsztoj emelkedett magasba, mint két iker hegycsúcs, amikor még Zola és Anatole France volt kortársunk, ezek a csodálatos koronatanúk, akik a század változását szemlélték az örökkévalóság jegyében.”¹⁰²

A szemle reménnyel zárul, Jókai régi képét is felidézve:

„Lehet, hogy a hó alatt ott csírázik a szabadság, és vele együtt a jövő irodalmi vetése.”

Összegezés

Fiatal korában Kosztolányi felajzott hangú tanulmányt szentel a tendenciózus lángelme, a „forradalmár” világmegváltó terveinek. A világmegváltással egy időben az elmúlás rajzával és Tolsztoj soha el nem múló nyomot költőnk tudatába. A húszas évektől — mialatt a maga nagy regényeinek írásával párhuzamosan, ifjúkori felismeréseit újra és újra

¹⁰² *Irodalmi levél (Az istenek meghaltak — Európa újra csöndes)*. PHV 1935. márc. 10. 9., ÉM 474—475.

összegezve nagy realizmusának, a „tárgyak, tények” mögötti magas, az egész életre érvényes jelképiségének, objektivitásának, teremtő képzetének hódol — az orosz óriás egyéniségének ellentmondásai izgatják, s a lélektan segítségével látja meg egységüket. *Az élő holttestről* és *A sötétség hatalmáról* írt recenziókban a „pogány” „igazság” vallója elhatárolja magát az irracionálistól, a keresztény prédikálástól. Utolsó esztendeinek elszórt, de figyelemre méltó hivatkozásaiban Tolsztoj fő ösztönzőjeként a hiányt kompenzáló vágyat jelöli meg, s az elsötétülő Európában — visszatérve az ifjúkori írás emlékezetes s majd a legutolsó versekben sötétben felragyogó pályatér-képéhez — az erkölcsi embert, annak győzelmét emeli magasra, a nagyságát önnön gyarlóságai ellenében kiteljesítő Ljovocska — Tolsztoj moralitásának példáját, számkra is tanulságosan.

FORUM

ILLYÉS ÉS A SZEGEDI FIATALOK

1.

Az 1932 ősztől 1933 késő tavaszáig tartó periódus a Szegedi Fiatalok mozgalmának egyik legkiegyensúlyozottabb éve volt. Már az év is fontos változással kezdődött; 1932 őszén az addigi köri elnök, Buday György visszavonult a Bethlen Gábor Kör vezetésétől, s amilyen mértékben csökkent ezzel a kör jelentősége, olyan mértékben nőtt meg a látenszen már korábban is létező Művészeti Kollégium szerepe. Az addigi laza, inkább baráti, mint mozgalmi csoport, amely addig nyilvánosan csak néhány kiadvány címlapján szerepelt, eltávolodván a körtől, most formálisan is megalakult. Elnöke a grafikusként is mind ismertebb s elismertebb Buday György lett, művészeti titkára Tolnai Gábor, adminisztratív titkára Reitzer Béla, jegyzője pedig Ortutay Gyula. E váltással a Művészeti Kollégium teljes önállóságra rendezkedett be. Saját külön pénztár- és postakönyvet nyitott, külön adminisztrációt vezetett be s mindenekelőtt önálló külön szervezeti életet kezdett. „Platformvitáikon” közös törekvéseiket igyekeztek tisztázni, szerkesztőbizottsági üléseinek pedig tervezett kiadványaik műhelyvitáit folytatták le. Hamarost nyilvánosság elé is léptek, 1932 ősztől 1933 késő tavaszáig színvonalas előadássorozattal hívták fel magukra a figyelmet.

Az előadássorozat elsősorban a Kollégium tagjainak biztosított szereplési – megnyilatkozási – lehetőséget; a sorozatban, mint azt Csaplár Ferenc régen föltárta, szinte valamennyi tag vállalt előadást. Így Ortutay, Erdei, Radnóti, Tolnai, Baróti, Gáspár Zoltán, Széll István stb. Hatásukat

azonban külsők bevonásával tovább akarták növelni. A hozzájuk közel állók közül többeket bevontak a sorozat munkájába. Így, bár terveik meghíúsultak, tervezték Bálint György, József Attila, Németh László, Gelléri Andor Endre – s Illyés Gyula „szerepeltetését” is.

Illyés Gyulát egy Németh Lászlóval s Gelléri Andor Endrével közös esetre hívták meg. A terv, amennyire utólag megállapítható, valamikor 1933 elején merülhetett föl. A téli egyetemi szünetét Budapesten töltő Tolnai Gábor (mint művészeti titkár) mindenestre már személyesen beszélt erről vele, sőt elnyerte előzetes ígéretét is. Pesti tartózkodása idején Tolnai megegyezett Németh Lászlóval is.

A terv kivitelezésébe 1933. február 20-án kezdtek. Ekkor – részben azonos tartalmú – „hivatalos” felkérő levelet küldtek a kiszemelteknek. A levelek indigós másolata fennmaradt Buday György fiatalkori irat- és levélgyűjteményében, így szövegüket ismerjük. Az Illyésnek szóló – 1933/53. számon iktatott – levél így szól:

Mélyen Tisztelt Illyés Úr, Tolnai Gábor művészeti titkárunkkal elvileg ugyan már megbeszélték a Művészeti Kollégium rendezésében tartandó irodalmi estély személyi részét. Jelen levelünkben hivatalosan is szeretnénk Önt felkérni az estélyen való részvételre. Március 11-én és 12-én [tar]tanánk a dolgot. Az első este egy zártkörű baráti összejövetelt tartanánk [a] Művészeti Kollégium hivatalos helyiségében, a nyilvános est pedig 12-én [enne a] Városháza nagytermében. Közzöljük azt is, hogy Ön mellett lejönnék Gelléri é[s Né]meth László.

Arra kérjük, szíveskedjék levelünket megválaszolni, hogy a szükséges intézkedéseket elvégezhessek.

Maradunk tisztelő hívei:

[Tolnai Gábor] művészeti titkár	[Buday György] elnök	[Reitzer Béla] adminisztratív titkár
	[Ortutay Gyula] jegyző	

A Németh Lászlóhoz írottól kiderül, az esten Illyés versekkel, Gelléri novellákkal, Németh pedig „az estély első és második részében is egy-egy tanulmánnyal szerepelne”.

Ugyancsak a Némethhez írott levélből derül ki, hogy – mint Budayék írták – : a Művészeti Kollégium „minden anyagi alap nélkül álló egyesület”, „s így előadói honoráriumot nem vagyunk képesek adni, tekintve, hogy az estélyt is egész olcsó műsorarúsítással, belépődíj nélkül kell megrendeznünk”. Ezért arra kérték Németh Lászlót, hogy ha tud vasúti szabadjegyet szerezni, azzal jöjjön.

A Gellérihez írott levélnek további információja, hogy – a másik kettővel ellentétben – őt korábban nem kérték föl. Csak most, február 20-án kérték, hogy két novellát olvasson föl Szegeden. „Ha Ön is csatlakoznék – írták –, kerekébb programot nem is lehetne a háború utáni magyar irodalom bemutatására ennél elképzelni.” Ez arra enged következtetni, hogy estjükkel – nagyon tudatosan – az akkor formálódó fiatal magyar irodalom keresztmetszetét akarták adni.

Válaszaikat – talán, mert nem Budayhoz, hanem Tolnai Gáborhoz intézték, akinek 1945 előtti levelezése megsemmisült – nem ismerjük. De beleegyező lehetett, mert a Művészeti Kollégium hamarosan meghívót is nyomtatott (Buday iratai közt ebből több példány is van). Ez megerősíti, hogy az estre március 12-én került volna sor.

Az est előtt pár nappal, március 8-án azonban váratlan akadály támadt. „Kedves Barátaim – írta ekkor a Művészeti Kollégiumnak Németh László –, Illyés és Gelléri most üzenetek, hogy csak abban az esetben mennek le Szegedre, ha az útiköltséget megkapják. Én beadtam egy kérvényt, de válasz még nem érkezett. Ha nekem sem engedik meg az ingyenutazást, az Önök költsége 60–70 P, ez esetleg katasztrofális összeg; azért kérem, ha nem bírják sürgönyözzenek hozzám péntek délig; nem szeretném ha kellemetlenségük támadna. Én magam Tanú-előfizetésben is elfogadom a vasúti költséget, sőt szívesen jövök vissza személy harmadikon; de a Tanú egyelőre ép eléggé deficitos vállalat ahhoz, hogy adósságaimat ne gyarapítsam.”

A Művészeti Kollégium „sürgönyét”, amelyet Németh László biztosításképpen kért, nem ismerjük. De valószínűleg

elment a megadott időpontig s nemleges lehetett, mert — az est elmaradt.

Illyés (s Németh László, Gelléri) szegedi szereplése tehát egy vonatjegyen úszott el, jól jellemezvén ez a Művészeti Kollégium anyagi lehetőségeit, s az akkori kulturális viszonyokat.

2.

Az együttműködés e sikertelen kísérlete után hosszú ideig semmi nyoma Illyés és a Szegedi Fiatalok kapcsolatának. Valószínűleg nem is érintkeztek. A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma azonban 1933 tavaszát követően mind szélesebb körben lett ismert kiadványai s tagjai egyéni tevékenysége révén. S idővel a kollégium — nem utolsósorban Buday György révén — bekapcsolódott a szerveződő népi írói mozgalomba is. 1934 nyarán Buday részt vett a népi írók mozgalommá szerveződésében fontos helyet elfoglaló Margit szigeti Íróhéten, ahol mások mellett személyesen megismerkedett és összebarátkozott Kodolányi Jánossal, Szabó Pállal, Németh Lászlóval; ekkor talán Illyéssel is találkozott. Hamarost bekerült a Válasz szerkesztőbizottságába is. 1934 – 35-re már a népi mozgalomban részt vevő legtöbb íróval kapcsolatban állott. Az említettek mellett jó viszonyban volt Féja Gézával, Szabó Zoltánnal, Boldizsár Ivánnal; Veres Péter pedig meg is látogatta Szegeden.

1935-ben Ortutay Gyula is — nem kapván Szegeden állást — fölkerült Budapestre, ahol azután hamar bekapcsolódott a főváros szellemi életébe. Mások mellett megismerkedett Illyéssel is. Beilleszkedését megkönnyítette, hogy Kozma Miklós, akinek fia mellett házitanító lett, megkedvelte, s az irodalmár értelmiség Kozma védelmezettjét látta benne. Olyan embernek látszott, aki tudott hatni Kozmára jó ügyek érdekében. Ez — s szép esszék sorában megmutatkozó vitathatatlan tehetsége, szegedi „múltja” — a válságban levő Válasz

potenciális szerkesztőjévé tette. Ez összehozta Illyés Gyulával is.

A terv, hogy a lapot, mint szerkesztő, átveszi, 1935 április elején vetődött föl. Április 5-én régi, benső barátjának, Buday Györgynek így írt erről: „Németh Laci végleg visszavonul a Válasz-tól, s fennmaradásának csak úgy látja értelmét, ha Makkai László, Szabó Zoltán és én átvesszük a szerkesztését és megtöltjük igaz s új tartalommal.” Ez a terv Ortutaynak nem nagyon tetszett, „naivnak és zavarosnak” tartotta „a dolgot”, a szerkesztéstől azonban végső soron nem zárkózott el – döntését Buday véleményétől tette függővé. Másnap, meg sem várva a választ, újabb levelet írt Budaynak. „A Válasz-ügy fejlődik” – írta, s mindjárt koncepciót is vázolt: „én merev tudományos állásponton vagyok: legyen a hungarológia folyóirata ez a vacak lap, ha van anyagi lehetősége. Legyen két része: Örök Hungária, Mai Hungária (ez így szépirodalmias, Apollo-s), vegye szakszerűen vizsgálóra magyarságunk sorsát, történetét, alkatát.” Verset persze ő is közölt volna.

A másik szerkesztőjelölt, Szabó Zoltán más véleményen volt, ő egyértelműen „irodalmiasabb” fölfogást vallott. Ám április 8-án Ortutay újabb levelet írt Budaynak – s ekkor már a döntésről számolt be. Mint kiderül, a tárgyalásokban Illyésnek is komoly szerepe volt. „A Válasz ügy eldőlt – írta Ortutay. Németh L., Illyés, Cs. Szabó, Németh Imre tanácskozott velem – *egyedül* én szerkesztem a Választ. Van kb. 3000 pengő erre az évre, ha megakadunk, a kormány kisegít, tehát a lap erre az évre biztos. A folyóirat a hungarológia lapja lett – minden jog és felfogás tőlem függ, lehetek a legélesebb, mindenben kritikus és szakszerű [. . .] A májusi szám már az enyém, bár ez még vegyes lesz, mert nagyjából kész anyagot kapok.”

Buday véleményére azonban változatlanul igényt tartott: „Írj: tudni akarom, hogy mellettem állsz-e, különben *le fogok mondani*.” A választ, a megerősítést szövegszerűen nem ismerjük, de hogy megvolt, bizonyítja Ortutay Budaynak írt

április 10-i levele. Ebben megint szót ejt a Válasz átvételéről (megfogalmazása szerint a lapot „a Németh – Illyés társaságtól” vette át), s itt arról is szólt: „ez a folyóirat nagy és megvalósítható lehetőségeket hordoz magában. Igen, magában hordja a mi – s elsősorban, ezt mindig hangsúlyoznom kell, hogy öntudatom és erkölcsi biztonságom ép maradjon, elsősorban Te általad indított s legmélyebben Te általad megvalósított – szándékainkat, feladatainkat, szemléletünket. Lehetőség ez a folyóirat, hogy a Művkoll expanziója országos legyen.”

Az ezt követő hónap – nyilván Németh László, Illyés s társaik körében – a lap technikai átvételével telt. Ortutay, mint friss szerkesztő, már kéziratokat is kapott (vö. Kritika, 1985. 8. sz. 9, 11). Ám a pénzügyek rendezése nem úgy alakult, ahogy elvárta, így, Illyés erőteljes kapacitálása ellenére, lemondott. Erről május 7-én így számolt be Budaynak: „A Válasz-ügyben ma írok Németh Lacinak és visszavonhatatlanul lemondok. Nem hisztéria, gyávaság ez. Elhatároztam, hogy szerkeszteni fogom a folyóiratot. Tegnapelőtt [azaz május 5-én – L. A] Illyés Gyuszi Boldizsár Iván előtt szinte könyörgött, hogy ne mondjak le, de nem tehetek másként.”

Sajnos, a Válasz rendezetlen pénzügyi helyzete valóban retirádára kényszerítette. Neve szerkesztőként föl sem került a lapra.

3.

A Válasz-szerkesztés egy hónapja Ortutay (s a Szegedi Fiatalok mozgalma) számára csak rövid intermezzo lett, következményei azonban tovább gyűrűztek. Elsősorban azzal, hogy – más kapcsolatokkal együtt – a Szegedi Fiatalok mozgalma egyes tagjai révén beletorkollott a népi írói mozgalomba. Ennek egyik mozzanata lett a Szegedi Fiatalok vezetőjének, Buday Györgynek és Illyésnek 1935 nyári személyes találkozása, összeemelegedése.

1935 augusztusa végén, vagy szeptembere elején valamikor Illyés Szegedre is ellátogatott. Nem tudjuk, pontosan mikor járt itt, egyedül jött-e s mi volt látogatása konkrét célja. Annyi bizonyos csak, találkozott Budayval, aki kalauzolgatta a városban, s ekkor Ortutayval és Tomori Violával is együtt volt. Nem lehetetlen, hogy éppen Ortutay vitte le Szegedre.

A találkozás baráti légkörben zajlott le. Erre következtethetünk abból, hogy a látogatás után Buday levelet írt Illyésnek, s levelében, amennyire Illyés válaszából megítélhető, írásban is kezet nyújtott a vendégnek. S metszetet is följajánlott neki a Székely Népballadákhoz készített remek sorozatából.

A levélre Illyés szeptember 9-én válaszolt:

Kedves Barátom,

köszönöm leveledet. Nekem is azt kellene ismételnem, amit te írtál, s amit — úgy éreztem — már első kézfogásunk kifejezett. A nagy szavakon túl, hogy: „együtt haladunk”, — „egy a cél” stb. én is valóban őszinte közösségben érzem veled magamat, nem a hujázó népiességében, hanem egy mélyebb világszemléletében, amelynek lényege s megtartó ereje csak a munkában, a feladatok teljesítésében ezután fog megmutatkozni.

Levélben, különben előszóban is, mint láthatod, magam is dadogok. De azt gondolom, abból többet értesz, mint a simán gördülő, elegáns mondatokból.

Szóval — hogy tárgyilagos legyek — köszönöm szíves kalauzolásodat s ha tehetem, örömmel megyek le még egypárszor Szegedre, hogy még többet láthassak. Egyelőre nincs nagy reményem rá. De igen örülnék, ha te pesti utaidkor fölkeresnél engem, otthon, ahol nyugodtabban elbeszélgethetnénk. Feleségem, látatlanban is, örömmel vár.

A Székely Balladákat még nem kaptam meg. Így kedvesen fölkinált műveid közt sem válogathatok.

Violát, Ortutayt — akikre szintén vonatkozik, amit neked az előbb mondtam — szívélyesen üdvözlöm. Sok szeretettel ölellek, barátod

Illyés Gyula

1935. IX. 9.

Valószínű, hogy ezt követően, pótlólag, Illyés megkapta a Székely Népballadák Buday illusztrálta (s Ortutay gondoz-

ta) kötetét. Valószínű, hogy Pesten — valamelyik útja során — személyesen is újra találkoztak. A Nyiri és rétközi parasztmesék — ugyancsak Buday illusztrálta, Ortutay gondozta — kötetét Illyés mindenesetre az elsőik közt kapta meg. S azon frissiben reagált is rá:

1935. XII. 14.

Kedves Gyurikám,

ebben a pillanatban kaptam meg a könyvet, ép csak a metszeteket bámultam végig, de sietek máris köszönetet mondani s gratulálni. Remek, kitűnő, ti csináljátok legegyszerűbben s legszebben a munkát, amely mindnyájunk feladata volna. Véleményemet hallgatag természetem ellenére sem fogom véka alatt tartani. De csak azért, hogy még további ilyen dolgokra biztassalak. Te megtaláltad már az utadat. Amit eddig csináltál, már az elég volna egy élet teljesítményre, — mit mondjak még? Dolgozz ráadásként, végezd el öt ember dolgát még, — úgy látszik ezzel bíztak meg az istenek. Mindezt önzésből mondom; nem tudom, mióta nem forgattam ilyen gyönyörűséggel könyvet a kezemben, mint ezt a tetedet. Még egyszer köszönöm s búcsúkézfogásom is gratuláció. Szeretettel

Illyés Gyula

4.

Illyés levelének e föltétlenül elismerő, lelkes hangja magyarázza, hogy az alakuló barátság hamarost közös munkába fordult.

Addig is figyeltek azonban egymásra, Ortutay pl. — 1936. február 29-i levelében — Illyésről is tájékoztatta Budayt: „Illyés Gy. idegkimerültséggel két hétre a Mátrába megy — túldolgozta magát.”

Illyés kimerültsége azonban nem lehetett komoly, ekkor legalábbis már folyt közös vállalkozásuk, egy magyar népmesegyűjtemény kiadásának előkészítése. Úgy tervezték, a kötet anyagát Ortutay gyűjtéséből válogatják, a válogatást ugyancsak ő végzi, Illyés „átigazítja” a szövegeket, az illusztrációkat pedig — ezúttal tusrajzokat — Buday készíti.

A könyvet gyerekeknek szánták. Ortutay Budayhoz írott 1936. március 9-i levele szerint Ortutay és Illyés akkor már alá is írta a szerződést a kiadást vállaló Franklin Társulatnál, Buday – külföldi honoráriumaihoz mért – tiszteletdíj-igényeit azonban a Franklin nem tudta vagy nem akarta teljesíteni. Álláspontjukat Ortutay így tolmácsolta hivatkozott levelében: „Gyerekkönyvről van szó, mondja [Péter András, a Franklin igazgatója – L. A.], a szerzők 200–200 P.-t kapnak, egy illusztrátor se kaphat többet. Én mondtam, hogy ez a szempont nálam irreleváns [. . .] De hiába, az összeg számukra lehetetlen. Magam a legkínosabb helyzetbe vagyok: a szerződést aláírtam, Illyés is.” Majd így folytatta: „megértem, hogy 200 P.-ért nincs kedved sokat dolgozni. De kérlek, gondold meg: ez a könyv *valóban* – nem érzem frázisnak – ízlés-, szemlélet-nevelő feladat lehet. Vállald el! Inkább csinálj jóval kevesebb rajzot. Illyéssel együtt kérünk vállald el 200 P.-ért.”

Március 11-i, újabb levelében Ortutay továbbra is kapacitálta Budayt, mondván, „gondolj arra, hogy Illyés Gyuszi és [az] én, nem pedig Benedek bácsi meséskönyvről van szó”. Ekkori leveléből derül ki, hogy neki „egy-másfél héten belül” már szállítania kell Illyés számára a meseanyagot, hogy megkezdődhessen a mesék átírása.

A kapacitálás végül is eredményesnek bizonyult, Buday vállalta az illusztrálást. Illyés pedig hamarosan hozzákezdett a szövegek átírásához. Folyt a válogatás munkája is. Talán a Franklin is beleszólt a mesék megválogatásába, talán Ortutay és Illyés változtatott elképzelésein, a meséskönyv anyaga május végéig mindenesetre elég sokat változott. Május 29-én Ortutay még így mentegetőzött a rajzolásra készülő Buday előtt: „Bocsáss meg, hogy annyit változtattunk a mesék kihagyásán. (. . .) Egyelőre a következő három mesét hagyjuk ki a könyvből: Hüvej-pici, Leánytevő Sárkány, a Bundás kutya. Nem hinném, hogy ezeken kívül még ki kellene mesét hagynunk. Kedden délig pontos kalkulációt kapunk a könyv terjedelméről, s ha szerdáig te nem kapnál értesítést, akkor

már változás nem történik.” Június 12-én pedig már az újabb fejleményekről számolhatott be. „A meséskönyv anyagában, ahogyan a lapon jeleztem, több változás már nem lesz. Neked hogy konveniál az anyag? A mesék sorrendbe állításához most kezdek, ha Neked valami kívánságod van a sorrenddel kapcsolatban, írdd meg, mert elsősorban a Te kompozíciód elvei szerint is meg lehetne csinálni a sorrendet. Mikorra készülsz el s hány illusztrációt csinálsz? Illyés már kész.”

Ortutay pár nappal későbbi, június 18-i leveléből az is kiderül, mit csinált Illyés. „Illyés a meséken semmi lényegeset nem változtatott, csupán stiláris javításokat tett, nagyon tapintatosan.” Hogy valóban ennyire szerényen avatkozott-e be Illyés a mesék szövegébe, nem tudjuk megítélni a nyersanyag ismerete híján. Ortutay azonban némileg bagatellizálhatta a változtatás mértékét, mert szüksége volt a szövegekre, s úgy volt vele, hogy az illusztrálás munkájához Budaynak a nyers szövegek is elegendőek.

Buday tusrajzai ezt követően készültek el. Mint kiderül, igazi mesei aurát teremtő, invenciózus rajzok születtek tolla nyomán. Augusztus 10-én már mindannyian túl voltak feladataik teljesítésén, sőt már a korrektúrák dolga foglalkoztatta őket. Ortutay panaszkodott is Budaynak: „a gaz Illyés Gyuszi rám szóta a korrektúra-ügyet, mondhatatlan bosszúságomra.”

Ortutay egy, másfél hét múlva nyírségi gyűjtőútra akart indulni, így addigra el kellett készülnie a korrektúrával. Nincs rá adatunk, de valószínű, hogy a javításnál nem is csúszott el a könyv dolga, s augusztus végén vagy szeptember elején – ismerve az akkori nyomdai viszonyokat – a könyv kikerülhetett a nyomdából. Címe *Magyar parasztnesék* lett, a címlapon Illyés és Ortutay a szövegek „kiadóiként”, Buday illusztrátorként szerepel. Illyés és a Szegedi Fiatalok közös munkája szép és hasznos könyvet eredményezett.

5.

Illyés szegedi kapcsolatainak története – e rekonstrukció után is – föltáratlan még, s e kapcsolatok egy része – aktualitásuk miatt – nyilván jó ideig föltáratlan is marad.* Nincs fölmérve, hányszor s mikor fordult meg Szegeden, kikkel levelezett, kik voltak azok, akikre valamilyen okból figyelt. Irodalmi kapcsolatait is inkább csak sejthetjük egyelőre, semmint ismerjük. Pedig – mint a fönti adatok is jelzik – járt a városban, s régtől fogva figyelt az ott történetekre, az ott élőkre.

Aligha véletlen, hogy a kezdeteket a Szegedi Fiatalokkal való kapcsolata jelenti.

LENGYEL ANDRÁS

KIEGÉSZÍTŐ MEGJEGYZÉSEK LENGYEL ANDRÁS „ILLYÉS GYULA ÉS A SZEGEDI FIATALOK” CÍMŰ CIKKÉHEZ

Lengyel András nem először ad közre értékes anyagot és értő magyarázatot tartalmazó írást a Szegedi Fiatalokról. Most közölt tanulmánya mellett, a korábbiak közül különösen egyre szeretnék utalni. Címe: „A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának tevékenysége” (*Népszabadság*, 1986. szeptember 20.). Mozgalmunkkal foglalkozó kutatók írásai közül először itt olvashatunk ilyen fogalmazást: „A Művészeti Kollégiumot ugyanis – mai szemmel, immár történelmi távlatból is – szintézisnek kell látnunk, vagy ugyanezt más szóval mondva ’népfrontos’, sajátos belső szövetségi politikát

* Kéziratom elkészülte után Péter László a feladatot részben elvégezte: *Illyés és Szeged*. Tiszatáj, 1987. 11. sz. 48–57.

követő csoportnak.” Hat évvel előbb hasonlóan nyilatkozik rólunk Kállai Gyula egy könyvbekezdésében: „A népi íróknak 1937-ben a kommunisták kezdeményezésére és részvételével megalakult Márciusi Front mozgalma már népfront jellegű volt. De azt hiszem, egy kicsit ugyanilyen ’beütés’ jellemezte Erdei Ferenc, Ortutay Gyula, Hont Ferenc, Baróti Dezső, Buday György, Tolnai Gábor és Radnóti Miklós ’Szegedi Fiatalok’ mozgalmát, függetlenül attól, hogy résztvevői közül ki mennyire volt ekkor ennek tudatában.” (*Életem törvénye*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1980. 284.)

Az idézett szavakat hadd erősítsem meg egy dokumentummal. Annál inkább szükséges ez, mivel a citált szavak nem foglalnak állást ateinketben, hogy a „népfrontos” tevékenység ösztönös vagy tudatos munka volt-e? Mondandómmal tevékenységünk jellegének tudatos volta jut kifejezésre, akkor is, ha — Kállai Gyula pontos megállapítása szerint — nem is voltunk ennek „mindnyájan tudatában”. A dokumentum a következő:

A Színpad című, Hont Ferenc szerkesztésével és szervezésével (Staud Géza társszerkesztésében) a Szegedi Fiatalok kiadásában megjelent folyóirat első száma 1935-ben jelent meg. Még pedig az esztendő végén. Az évvégi megjelenést bizonyítja, hogy az én példányom Buday György kézírásos dedikációjával maradt fenn, s a dedikáció dátuma 1935. december. A két esztendőn át, 1937-ig bezárólag működött folyóirat munkatársi gárdája, külföldi és hazai szakemberek, írók, költők és publicisták összetétele maga is népfrontos szellemről tanúskodik. A megjelent számok címlapjának mindegyikén Budaynak egy fametszete látható. A 2-ik számtól kezdve minden esetben *Az ember tragédiája* 1933-ban Szegeden, szabadtéren megrendezett előadásának alapdíszlete. Rajta, fenn ötágú csillagokkal. A tudatos népfrontpolitikát kifejező Buday György fametszet az 1. számon látható. Háromalakos kompozíció ez, a népfrontot jelképezve, *egy munkás, egy paraszt és egy értelmiségi összefonódása*.

Az 1935 végén megjelent folyóiratszám fametszetének elképzelése, a benne kifejeződő gondolat eszmei megfogalmazása — ismervén Buday György munkáinak ekkori elkészülési idejét — 1935 szeptemberére, októberére tehető. A kiemelkedően szép fametszet elképzelése, kidolgozása mögött — aligha szorul magyarázatra, a KOMINTERN 1935 elején megalkotott népfronthatározata húzódik meg. Ha ez a körülmény nem is szorul bővebb magyarázatra, az viszont igen; miként jutott el hozzánk mindössze néhány hónappal a létrejötte után a határozat híre és nemcsak eljutott, hanem olyan mély benyomást tett, hogy mozgalmunk vezetőjét Buday Györgyöt e korszakának egyik legszebb fametszete megalkotására készítette?! A kettős kérdés magyarázata a következő:

A KOMINTERN népfronthatározatának hírét és értelmezését Hont Ferenc hozta Prágából. Úgy tudom, ez időben itt tartózkodott az illegális magyar párt külföldi bizottsága. A gyors magunkévátételt pedig a hatások, a befolyások törvényszerűsége magyarázza. Az az alaptörvényszerűség, hogy hatás, befolyás igazában és főként gyorsan ott érvényesülhet, ahol a kicsírázásra, a kibontakozásra lehetőség — más szóval — bázis van jelen. Már pedig a Szegedi Fiatalok korábbi tevékenységét is olyan vonások jellemezték, amelyek sokféleségükkel, nyitottságukkal rokonjellegűek a népfront szelleme elemeivel. Nem tartottam feleslegesnek az iméntieknek az előadását, hiszen nem lehet közömbös, ha egy fontos tevékenységről dokumentummal is bizonyítható, hogy tudatos szándék és ismeret húzódott meg mögötte!

Az eddigiek után, amit Illyés Gyula és a Szegedi Fiatalok kapcsolatáról Lengyel András közléseihez hozzáfűzni óhajtok, korábbi időszakra vonatkoznak. Kiindulásul citálok Illyés Gyulától. Idézendő szavai először a *Délmagyarország* című szegedi lapban jelentek meg (1974. június 16.), majd részletei, Szeged felszabadulásának harmincadik évfordulója alkalmából kiadott, miniatűrformájú kötetecskében. Íme: „Annak idején Ortutay, Radnóti, Tolnai révén is jártam ott

(ti. Szegeden), akkor ismertem meg.” (*Vallomások Szegedről*, 1974. október 11., 39.)

Amit elmondandó vagyok, a Szegedi Fiataloknak egy mindeddig nem ismertetett tervével kapcsolatos. 1931-ben történt. Akkori szemléletünk jellemzésére hadd írjam ide. Ez időben már kijártunk, dolgoztunk a Hétvezér utcai Munkásotthonban. A datálásban segít szociáldemokrata párttagsági könyvem kiállításának időpontja: „1931. XI. hó 1. nap.” Ebben az időben gondoltuk el, hogy a következő esztendőben rendezendő előadássorozatunkon nemcsak mi magunk tartunk előadásokat, hanem meghívjuk Bálint Györgyöt, Illyés Gyulát és József Attilát is. A nálunk idősebb, de ugyancsak fiatal Bálinttal, Illyéssel és Józseffel az előadásaik megbeszélését személyesen láttuk szükségesnek. Még pedig úgy, hogy Bálint Györggyel és József Attilával Radnóti Miklós, Illyés Gyulával pedig én keresek alkalmat a találkozásra. Illyéssel való együttlétem — ez volt az első övele — minden valószínűség szerint 1931 végén, vagy 1932 első hónapjában jött létre. A jelzett dátumot az teszi valószínűvé — későbbi szavaim során ki fog derülni —, hogy ugyanabban az időben Radnóti is Budapesten volt. Ez az azonos időben való Pestenlét pedig egyetemi szünidőben fordulhatott elő.

Nyilván előzetes levélváltás nyomán mentem el Illyéshez. Egy délelőtti órában kerestem fel, banktisztviselői munkahelyén, a mai Münnich Ferenc (akkor Nádor) és Zrínyi utca sarkán levő épületben. Egy nagy szoba volt, ahol beszélgettünk. Középen — ha jól emlékszem — kerek asztal állt. A helyiség könyvtári olvasóterem volt talán? Az asztalon ugyanis folyóirat és napilappéldányok heverték. Köztük nagyrészt idegen nyelvű pénzügyi és gazdasági közlemények. Illyésnek a hivatali munkaköre is — mint ismeretes — az volt, hogy francia szaklapokat kivonatolt az intézet vezetői részére. A fiatal, még a harmincadik éve alatti Illyés Gyula azt a személyes benyomást tette, amit versei és híre alapján róla tudtunk, feltételeztünk. Első két verskötetete, a *Nehéz föld* és a *Sarjürendek* volt mindössze mögötte. Ezekben a kötetek-

ben a következetes forradalmár nyilatkozott meg. Emberi, politikai magatartásának is ez volt a híre. A Szegei Fiatalok ekkori, már lázadó, politikai változást óhajtó tevékenységünket ismertető szavaimat egyetértő, szenvedélytől, indulattól átfűtött mondatokkal viszonzta. Sok évvel ezelőtt, egyik tanulmányomban utaltam már erre; hadd ismételjem meg. Ez időben, a forradalmiság tekintetében semmi különbséget nem éreztünk közte és a *Dönts a tőkét* című kötetét már közreadta József Attila között. Ez az azonos, legalábbis rokonszemléletük alakította ki bennünk, illetőleg táplálta azt a szándékunkat, hogy tervbe vett sorozatunkban mindkettejüket szerepeltessük a marxistának tartott Bálint Györggyel együtt.

Kezdő irodalmárként eddig is becsültem, tiszteltem a fiatal Illyés Gyulát. Találkozásunk alkalmával ez a megbecsülés fokozódott. Személyes érintkezéskor a fiatal Illyés ugyanolyan sarmőr, huncutkás nézésével is hasonlóan magával ragadó ember volt, mint későbbi évtizedeiben. Úgy tudott viselkedni, hogy az, aki vele szemben ült, joggal úgy vélte, a költő fontos embernek, magához közelállónak tekinti őt. Az első találkozás élménye tovább erősödött bennem néhány nappal ezután. Illyés ugyanis, a munkahelyén lezajlott együttlét befejezésekor meghívott e napot követő első vasárnap délutánra, a Lágymányoson, a Verpeléti (ma Karinthy Frigyes) úton levő lakására. A szépen berendezett kis lakásban velem együtt, néhány hasonló korú vendég volt. Kivétel nélkül baloldali gondolkodásúak. Így Gunda Béla a későbbi kiváló néprajztudós; ekkor még egyetemi hallgató és folyóiratokban publikáló költő. Gunda gondolkozására meghatározó volt ekkor, hogy a Hársfa utcában levő református diákkollégiumban lakott, egy szobában Gál Istvánnal, az Apolló című majdani folyóirat szerkesztőjével. A kollégium szellemét, Gunda, valamint Gál István ekkori világát erősen meghatározták azok az ugyancsak itt lakó fiatal kommunisták, mint Olt Károly és mások. Szintén ott volt Illyéséknél a nálunk néhány esztendővel idősebb költő Habán Mihály.

Kötete még ekkor neki sem jelent meg. Szemléletét költeményeinek formája is kifejezésre juttatta. Habán Mihály az Erdélyi Helikonban és másutt megjelent írásai *szabad versek* voltak. Belőle mérnök lett, költeményeket nem is írt ezután. Verseket csak pályája végén, a 80-as években adott ki újra. Ott volt Radnóti Miklós is. Ő volt az egyetlen vendégül látott költő, akinek már napvilágot látott verskötetje. Nem is egy, hanem már két kötet volt a háta mögött. A második kötet különleges *rangot is adott* szerzőjének, mivel „szeméremsértés és vallásgyalázás” vádjával elkobozták. Az akkor legérdekesebbnek tűnő vendég az ez időben felfedezett, első megjelenésekor rendkívüli tehetségesnek tűnő parasztfiú, Sértő Kálmán. Illyés még ekkor első feleségével élt együtt. Az aszszony apró süteményekkel és feketével kínált bennünket. Sértőnek — a házigazda egyenes kívánságára — fekete helyett, aludttejet hozott bögrében.

Illyés most ugyanolyan kedves volt, mint első találkozásunkkor. Közvetlen kedvességgel viselkedett minden vendégével. Kitűnő társasági emberként minden jelenlevővel megtalálta az egyéni témát, de — és ez is jellemző volt, — az olyan mondanivalót is, ami mindnyájunkat foglalkoztatott. Úgy tűnt — az ő személyiségéből áradt ez —, hogy minden jelenlevő külön-külön és együttesen is szívügye, személyes ügye Illyésnek. Nem sokkal később, egyéniségének egy más fontos vonását fedeztem fel. Nem más ez, mint nevelni a fiatalokat, s ezáltal híveket is gyűjteni maga köré. Volt Illyés magatartásában valami abból is, amit *gondoskodásnak* szokás nevezni. Ott a Verpeléti úti lakásban nem éreztünk abban semmi különöset, természetesnek tartottuk, hogy a nagyon tehetséges, iskolázatlan parasztfiúnak, Sértő Kálmánnak a jövője foglalkoztatta. A mindnyájunkat érdeklő témákról is úgy társalgott velünk, hogy ugyanakkor Sértőt irányítsa az önművelésre, a tanulásra. Okkal féltette, hogy a kényeztetés — ami ekkor már körülvette — kárára lehet tehetsége további kibontakozásának. Ezt az aggodalmát huncutkás megjegyzésekkel is kifejezésre hozta. Ezek sorába tartozott, amikor

feleségéhez ilyenféle szavakkal szólt: — Muca kedves, a Sértőnek aludtتهjet adjon; ő még nem is élvezné az írótaóplálékot, a kávé ízét. —

Illyés Gyulával volt első két találkozásom emlékének felidézése után, hadd térjek vissza ahhoz, ami a találkozások létrejöttére az indítást adta. A Szegedi Fiaatlok előadás-sorozatában való szereplést vállalta. Hasonlóan, mint Radnótinak a velük történt megbeszélése alapján Bálint György és József Attila. Előadásaiknak témái is kialakultak. És mi, aztán Szegeden hozzákezdhattünk a zömében általunk megtartandó felolvasások, előadások megbeszéléséhez, sorrendbe állításukhoz és a tervezet egyes szakaszaiba Bálint, Illyés és József Attila szereplésének beillesztéséhez. Egy teljes esztendőre szóló előadássorozat tervezete készen volt, amikor egy váratlan esemény egy időre megakadályozta a terv megvalósításának meghirdetését és elindítását.

Az történt, hogy 1932 március elején a rendőrség a Munkásotthonban és azon kívül folyó minden tevékenységről tudomást szerez; a Házi Újság szerkesztéséről, a szavalókórus próbáiról, az illegális szemináriumainkról. Erről mi persze csak sokkal később értesültünk. Április 1-ig gyanútlanul, folyamatosan végeztük külön-külön és együttesen feladatainkat. A következő napon, szombat este szélednek szét a detektívek, házkutatások és letartóztatások veszik kezdetét. Április 3-ikán, vasárnap estig negyven személyt tartóztatnak le. Közülük huszonnégyen letartóztatásban maradnak, élen Sebes László az OIB megbízottja, s dr. Szepesi Imre fogorvos, a szegedi szocdem párt alelnöke, az illegális sejt vezetője. Bármennyire késő este kezdődtek a házkutatások és letartóztatások, még aznap, tehát szombatról vasárnapra virradó éjszaka, kopogtat valaki Ferenc József lakótelepi albérleti szobám ablakán. Széll István volt. Ő maga is dolgozott a Munkásotthonban, a szavalókórusnak a vezetésében helyettese volt Hont Ferencnek. A letartóztatások hírével jött, s figyelmeztetett, hogy eltüntetőndő minden olyan dokumentum, ami házkutatás esetén kompromittáló lehet számomra,

számunkra. Széll maga is jól tudta, hogy két ilyen dokumentum van nálam, Engels *Anti-Dühringje* külföldi magyar nyelvű kiadásban és Lenintől az *Állam és forradalom* németül. Szepesi megbízásából az Egyetemi Könyvtárból kölcsönöztem ki a két kötetet, arra a célra, hogy a vezetésével folyó illegális szemináriumban tanulmányozhassuk őket. Széll István figyelmeztetése nyomán a két könyvet albérleti szobám kicsiny vaskályhájában elégettük. Megsemmisítésükkel — ha e dokumentumok el is tűntek — veszélyeztetett helyzetünk nem szűnt meg. A letartóztatás veszélye fenyegetett bennünket hónapokon át, az ősszel volt ítélethirdetésig. Végül is mi, a Szegedi Fiataloknak a Munkásotthonban tevékenykedő tagjai a lebukást megúsztuk, s így egyetemi tanulmányaink végezése elé sem gördült akadály. Mozgalmunkkal kapcsolatos irodalom ismeri és ismerteti a lebukás megúszásának körülményeit is. Buday György és Széll István családi viszonyainak köszönhetjük mindnyájan e szabadságot. Buday édesapja ugyanis tekintélyes tudós, régészprofesszor volt, Széll Istváné pedig a szegedi ügyvédi kamara elnöke, s e rangja folytán főrendiházi tag. A politikai-igazságügyi főemberek ilyen családok tagjainak letartóztatását botrányosnak tekintették; ettől elálltak, s velük együtt a Kollégium többi tagját is meg kellett, hogy kíméljék. Hogy erre sort keríthessenek, ahhoz arra volt szükség, hogy a vád alatt állók a bíróság előtt semmit sem valljanak rólunk, vagy arra hivatkozzanak, hogy a rendőrség előtt tett vallomásukat veréssel csikarták ki belőlük.

Amíg veszélyben voltunk, alig gondolhattunk arra, hogy a kidolgozott előadássorozatot meghirdessük, s elindítsuk. Az elindításra kb. egy esztendővel a megtervezés nyomán, 1932. november 13-án kerül sor. Még pedig az Egyetem Dugonics téri központi épületének egyik tantermében. Előadásaink irányulásából egy jottányit sem engedtünk, azonban a három budapesti előadót a tervtől eltérően — bizonyos óvatosságra gondolnunk kellett ekkor — az egész sorozatot magába foglaló programnyomtatványban nem szerepeltettük.

A személyes kapcsolat azonban a későbbiek során hármukkal tovább folytatódott. Egyrészt azért, hogy munkáinkat elküldtük egymásnak. Másrészt — már későbbi Budapesten létünkkor — találkozások formájában. József Attilával — jól emlékszem — legelőször Korong utcabeli padlásszobájukban, Radnótiékkal, Fejtő Ferencsel és Katona Jenővel. Máskor Bálint Györgyénél, Szent István parkbeli lakásukon. Néhányszor kávéházban. Legutoljára, halála előtt néhány hónappal a Váci utca és a Türr István utca sarkán, hosszan beszélgetve. Illyés Gyulával a Nyugat Dunakorzó kávéházbeli összejövetelein rendszeressé váltak a találkozások. Vele való korai levélváltásaim hozzám szóló része — mint minden felszabadulást megelőző időből való írásom — megsemmisült. Hármuk közül Bálint Györggyel alakult ki szinte állandó kapcsolat. Vele nemcsak a Nyugat-asztalánál, hanem lakásukon, s Radnótiék lakásán is gyakorta volt találkozás. És ez is megjegyezendő; Bálint a Szegedi Fiatalok publikációiról — köztük az enyimekről is — rendszeresen megírta a maga jellegzetes rövid, tömören fogalmazott recenzióit *Az Est lapok* valamelyikében, többnyire a *Pesti Napló* vasárnapi számában.

Cikkem elején idéztem Illyés szavait, miszerint hármunk (Ortutay, Radnóti és jómagam) révén járt Szegeden. Egy Szegedenlétére emlékszem, 1933-ban vagy 34 elején lehetett. Emlékezetes dolgot nem tudnék erről feljegyezni. Hogy Bálint György járt-e a tiszaparti városban? Erre nézve nem tudnék tájékoztatást adni. Péter Lászlótól tudjuk viszont a két következő adatot: — 1933. november 12-ikére Bálint tervezte, hogy az úgy nevezett „filléres” vonattal lemegy Szegedre és Mórát meglátogatja. A látogatás megvalósulásáról, illetőleg meg nem valósulásáról nincs dokumentum. A másik Péter László publikálta adat a Szegedi Fiatalokat is érinti. *A Délmagyarország* című szegedi napilap 1933. április 7-ikén közli, hogy 9-én, Bálint György „a kiváló író” a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának sorozatában, a Kereskedelmi és Iparkamara közgyűlési termében „Tiszta irodalom?”

címen előadást tart. Az előadás azonban nem valósult meg. Ugyancsak a Délmagyarország közli április 9-én: „az egyetemi húsvéti szünet miatt az ünnepek utánra halasztották”. „Utóbb — írja Péter László — viszont már ismeretlen ok miatt végleg kimaradt az előadássorozat programjából.” Én magam, sem az előadás tervére, sem az elmaradás okára nem tudok magyarázatot adni.

Különben is messze túlléptem írásommal azt a tervemet, hogy Lengyel András értékes cikkéhez, a közvetlen hozzá kapcsolódó kiegészítéseket tegyem meg.

TOLNAI GÁBOR

FLÓRA, JÓZSEF ATTILA ÉS ILLYÉS GYULA KÖZÖTT¹

Ha nem leszel most azé, ki szeret
Majd leszel akkor másé.

József Attila

Illyés Gyula özvegyének könyve József Attilával való kapcsolatáról egyike a legérdekesebb és legtanulságosabb dokumentumoknak, amelyeket Vágó Márta, Németh Andor és Ignó Pál emlékezéseinek kívül József Attiláról írtak.² A könyv különleges érdekessége már az első lapoknál leköti az embert, amikor Flóra azzal indokolja írását, hogy a rágalmak ellen akar védekezni, amelyek körülötte és főleg Illyés Gyula körül keringtek, akit névtelen levelekben Attila gyilkosának neveztek. Hogyan juthatott eszébe bárkinek Illyést Attila haláláért felelősségre vonni? Mert kettejük nagy szerelmét — Attila halála után — ő vette feleségül. Mert Attila, mint a könyvből kiderül, féltékeny volt rá? Mégha a félté-

¹ Az „Irodalomtörténet”-nek és a párizsi „Irodalmi Újság”-nak egyidejű közlésre.

² Illyés Gyuláné: *József Attila utolsó napjairól*. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.

kenységnek volt is alapja, hiszen Flóra többször utal rá, hogy Illyést már Attilával való találkozása előtt ismerte és már akkor megfordult a fejében, hogy a „nagyon rokonszenves férfiúhoz” szívesen ment volna feleségül, dehát „nős volt”, így Flóra morális világnézete alapján eleve „reménytelen ügyként” elvetette a gondolatot. De még ha feltételeznők is, hogy — mivel Attila betegsége idején is néha találkoztak — Illyés, ha csak plátóilag is, „elszerette” Attilától Flórát, azzal vádolni Illyést igazán nem lehet. Attiláról is tudjuk, hogy egyszer elszerette egy barátjának nőjét és ezért sem a pórul járt férfi, és senki más sem vádolta őt. Minden esetre figyelemre méltó, hogy Flórába a kor két legnagyobb, egymással rivalizáló költője szeretett bele csaknem egy időben. Ez csak Flóra vonzóerejét bizonyítja, de vádolni érte senkit nem lehet, Illyést annál kevésbé, mert most Flórától megtudjuk, hogy Attilát nagyobb költőnek tartotta mint saját magát és nagy-lelkűen hajlandónak mutatkozott szerelme megvalósításáról is lemondani, vagy azt legalábbis fölfüggeszteni, belátva hogy a nagybeteg Attilának Flórára nagyobb szüksége van, mint öneki, bár ő is nemegyszer panaszkodott depresszióra.

Illyés Gyula nem szorult Flóra védelmére, jól tudta ő védeni saját magát. A könyv igazi érdekessége, hogy Flóra Attilával való kapcsolatának elbeszélését elejétől végig valamiféle bűntudat, ártatlanságot bizonyítani-akarási hatja át, csak ép a *bűnt* nem találja az ember.

Nézzük a tényeket, ahogy Flóra leírja. 1937. február 20-án ismerkedett meg Attilával, akiről nagyon szép portrét fest, akinek a verseit rajongással hallgatta — hiszen valóban elbűvölően mondotta el őket, mint aki egy gondolatot, egy emléket mesél el bizalmasan. Alig telik el két nap és Attila közli vele, hogy szerelmes belé és ez a szerelem máris azokra a versekre ihlette, amelyek a Szép Szó márciusi számában, tehát megírásuk után alig egy héttel, meg is jelentek: a „Rejtelmek”, „Már két milliárd”, „Buzgóság”, „Megméressél”, amelyek a magyar szerelmi líra legszebb darabjai közé tartoznak és amelyekben Flóra név szerint is megjelent.

Már nem képzelt ház üres telken,
Csinosodik, épül a lelkem,
Mivel az árnyakkal betelten,
A nők között Flórára letem.

Hogy villámszerelemről volt szó, amely Attila egész lényét izgalommal, boldogsággal, reménységgel töltötte el, azt ezek a versek — mert hiszen ő mindig csak az igazat írta — nyilvánvalóvá teszik, bár ugyanabban a számban jelent meg a *Nem emel föl* című, hihetetlenül szomorú, árvaságára panaszkodó költemény is, amelyet talán a Flóra versek előtt írt, bár az sem lehetetlen, hogy Flóra miatt, akiben talán rögtön megérezte, hogy ha rokonszenvez is vele, hozzá hasonló, rajongó szerelmet, coup de foudre-t, nem érez iránta.

Intsd meg mind, akiket szeretek
Hogy legyenek jobb szívvel hozzám.

Flóra becsületesen megírja, hogy örült a verseknek, de józan úrilány lévén, mosolygott is kicsit rajtuk „a komolyságuk miatt, ahogyan József Attila azokat elmondta”. Neki az költészet volt, ami Attilának „viharszerű érzés”. Mint később Attila megvallotta neki, csak azért nem kérte meg rögtön a kezét, mert nem akarta, hogy bolondnak vegye. Ami Flórát illeti, ha hízelgett is neki a költő szerelme, hiszen, mint írja, már kislány korában is arról álmodozott, ha egyszer majd férjhez megy, a férje valamilyen feltaláló vagy művész lesz, Attila iránti érzelmét inkább rokonszenvnek minősíti — rokonszenvnek, amibe nyilván sajnálat is keveredett. A könyvének Guyau-tól vett mottójában is ez áll: „Cet être souffre, donc je l'aime.” Szerette, mert szenvedett, mert megindította az „anya utáni sóvárgása”. Viszont meg is ijedt a költő türelmetlenségétől, bár szívesen volt társaságában. „Talán már akkor — talán ha nem tudatosan is, felmerülhetett bennem, hátha segíthetek rajta.”

Ámde Attilának akin már egy évvel azelőtt megmutatkoztak a neurózis (szkizofrénia) tünetei és pszichoanalizáltatta magát (nem rég heverte ki Gyömrői Editben való csalódását),

nem rokonszenvre, nem sajnálatra, hanem szerelmének viszonzására volt szüksége. Szerelmes vágyat pedig csupán rokonszenvből nem lehet előállítani. „Nem volt meg még bennem a kellő érzés” – írja Flóra. Ki hányhatja szemére? Hiszen lassacskán mégis engedett Attila ostromának. „Lassankint fejlődött ki, hogy – áldozattal bár – de hozzáköt-hetném az életemet.” De kölcsönösségről, viszonzáserelemlről nincs szó aziránt, aki a *Hexamétereket* írta:

Látod mennyire félve-ócsudva
Szeretlek Flóra! . . .
Szól neved örökös árja,
Törékeny bájú verőfény
És beleborzongok látván,
Hogy nélküled éltem.

Amikor Flóra észreveszi, hogy Attila a viszonzáserelemlt tényként állítja versében: „Flóra szeret” – írja, kérdő tekintetet vet rá, aztán, látván Attila elszomorodását, megnyugtattja, hogy „nem akar máshoz férjhez menni”. (S megjegyzi, hogy néhány hónappal azelőtt találkozott a „nagyon rokonszenves férfivel”.) Szeret Attila társaságában lenni, beszélgetni vele, de „sürgetésére mégsem mertem igent mondani”, tartózkodó maradt, mert ilyen volt a természete s nyilván más, ki nem mondott okból is.

Rövid ismeretségük legszebb óráit április 16-án, egy péntek délután töltötték, a Várban sétálva. „Megindított, hogy milyen sugárzással, rajongással árasztja magából a boldogságot. Ezen a tavaszi estén futott rajtam át először a sejtetem, hogy talán mégis ő lehetne az, akivel összetartozunk. Ha ez így folytatódik, másképpen fordulhatott volna mindkettőnk élete.” Már elfelejtette volna, hogy néhány héttel azelőtt egy „egzaltáltan viselkedő, zokogó férfival volt dolga”? Aligha, mert a sürgetésnek még mindig nem enged. A Duna-parton járnak, Attila „derűsen boldogan”, ő meg „rossz előérzettel, szorongással”. Hogy is mondhatna nemet annak, aki annyiszor ismétli, hogy nélküle „összetörne az élete”. Máskor

meg fenyegeti is: ha másba szeretne, megölné azt, őt is. Attila hangulata változékony, mint az áprilisi idő. A házasság reménye készletti állást kereső *curriculum vitae*jának megírására. De a szorongás témája mindig visszatér és Flóra bizonytalan.

S akkor Flóra megbetegszik. Ha csak az ijesztő tünetekről beszélne, gyorsuló szívdobogásról, elakadó lélekzetről, riasztó felébredésekről, fuldoklásról — ha nem írná meg, hogy az orvosi vizsgálat április 30-án súlyos szívizom gyulladást állapított meg rajta, akkor a vulgáris pszichoanalízishez folyamodva valószínűnek tünnék, hogy a választani nem-tudástól, attól a félelemtől betegett meg, hogy már-már egy olyan férfihoz köti életét, akihez vonzódik, de akibe nem szerelmes, és aki beteg. A szívizom gyulladás, amiért is végül a Rókusba viszik, ahol még hozzá tüdőgyulladást és mellhártyagyulladást állapítanak meg, alátámaszthatná a „*Flucht in die Krankheit*” freudi feltevését, mivel a betegség közvetlen eredménye az volt, hogy „megakasztotta József Attilával egyre szorosabbá fűződő kapcsolatunkat”. Mert hiszen ilyen állapotban, amikor ő maga is a súlyos betegség után hosszú lábadozásra szorul, hogy is vállalhatná az ápoló erős lelkű feleség szerepét egy ember mellett, akit „nyugodttá, munkabíróvá, boldoggá kellene tenni”? Attila meg-meglátogatta, sürgette gyógyulását, mintha tőle függne, virágot vitt neki. Ebből az időből származnak Attilának a Szép Szó július – augusztusi számában közölt csodaszép versei:

Megalkotom szerelmemet
Égitesten a lábam,
Elindulok az Istenek
Ellen — a szívem nem remeg,
Könnyű, fehér ruhában

vagy

Úgy kellesz nekem Flóra, mint falun
Villany, fény, kőház, iskolák, kutak;
Mint gyermekeknek játék, oltalom,
Munkásoknak emberi öntudat.

vagy

Ne méricskæld, ne latold magad,
 Ölj öledbe, ha kellek,
 Vagy felkél és falhoz veti a harag,
 Mint részeg a poharat,
 E szesztelen szerelmet.

és a már a véget, az öngyilkosságot előre sejtő ének, amelyben arról is szó van, hogy „elmúlik szívem szerelme”. Marad a rossz előérzet, a kozmikus fájdalom. Akkortájt látogatja meg Flórát Illyés Gyula és bár „egyikük sem adta semmi jelét rokonszenvének” (ami meglepő egy beteglátogatásnál, ha a rokonszenvet a szó szoros értelmében vesszük), Illyés felajánlja segítségét, mit tehet érte, miben segíthet? S beszélgetés közben Illyés elmondja, hogy olvasta Attila versét: „Flóra szeret . . .” „Hallgattam, ő tapintatosan tovább nem kérdezett.” De hát ez a hallgatás mi más volt mint felelet?

Flóra július elején Mátraházára megy üdülni, onnét ír Attilának, kérdezi, az utóbbi időben hány verset írt? Attila válaszában csak panasz van. Furcsa mód megint csak Illyésről esik szó, akiről Flóra — nyilván példaképpen — azt mondja neki, hogy bizony Illyés négy évig udvarolt első feleségének, türelmes volt, mire Attila megjegyzi, hogy ebben valami csalás lehetett, mert ő nem tudná bírni oly sokáig. Attila tele van kételyekkel: Flóra a „külső akadályokkal” magyarázza halogatását: beteg, pénztelen, az ő jövője is bizonytalan, 38 előtt nem is számíthat gyógypedagógiai állásra. S erre Attila: „Azokból, amit mondott, bizony azt is vehetem, hogy szeret is, meg nem is.” De azért megint sürgeti: „Tessék azt mondani: igen, igen vagy nem, nem.”

Közben meg a versek egyre gyönyörűbbek, szívhez szólóbbak, az egész természetet tanúskodni hívják, a szellőt, a vizet, a két milliárd embert, s megírja megrendítő szerelmi zsoltárát:

Ő a mezőn a harmatosság
 Kétes létben a bizonyosság
 Lábai kigyóim tapossák
 Gondjaim mosolyai mossák.

De ha egyik versében a nyájas csillagok nevetnek rá, s a teli hold, a másikkban sírva nézi „majd, ha boldogan sétálsz azzal, aki méltóbb lesz tehozzád”.

Flóra panaszskodik, hogy Attila folyvást ígéri neki, meglátogatja s mégse jön. Június 22-én visszamegy Pestre s tíz napon át úgyszólván minden nap találkozik Attilával. A Rózsadombon sétálnak, a hűségről és a hűtlenségről vitatkoznak, meglehetősen prózaisággal s Flóra meglepetés-szerűen megvallja, hogy hirtelen tud fellobbani és hogy időben „milyen többfelé lobogó tud lenni benne az érdeklődés”. Attila meg a barátaira panaszskodik, mindazokra akik segítettek, pl. Hatvany Bertalanra, aki őt is, meg a Szép Szót is eltartotta – de talán bárra, nőkre többet adott ki mint a költőre? Flóra is azt kérdi, miért nem tudtak jobban segíteni rajta? Miért nem adták neki a Baumgarten-díjat, miért nem fizették jobban a csodálatos verseit, miért volt élete olyan boldogtalan? Ezt kérdezi a pszichológus, aki pedig tudhatta, hogy Attila akkor, éppen akkor, azért volt elsősorban boldogtalan, mert nem kapta meg a várva várt, a végleges, a boldogító igent Flórától. Azt írja Flóra, hogy azokban a napokban „legalábbis velem szemben egészségesen viselkedett”, de a vers azt írja „Tudod hogy nincs bocsánat... Megcsaltak úgy szerettek...”

Flórának leverő vizsgálati eredményei miatt Tihanyba kell mennie, ott folytatni üdülését, Attila majd utána megy, keres egy szobát a közelben s „lesz alkalmunk megbeszélni, rendezni közös életünket”.

Flóra július 4-én utazik el. Két nap múlva Attila felkereste kezelő orvosát, Bak Róbertet, igen feldúlt állapotban, gyászszalaggal a karján, Flóra leveleit számolgatva: hármat. Másnap barátjai Benedek professzorhoz kísérték, aki azt ajánlotta Hatvany Bertalannak, hogy a Szieszta szanatóriumban helyezze el, ahol majd intenzív kezelésnek vetik alá. Első levelét onnan július 20-áról keltezte: Már teljesen egészségesnek érezte magát, jövő héten Tihanyba megy. Valójában, állapota rosszabbodik és július 31-iki levelében egy Illyés verset idéz:

Betellik majd az álom,
Talppal, mint nyers parázson,
Futsz által a világon,
Szoknyád mint forgószél hajt.

Vajon nem Flórának íródott-e ez a vers, a talán leg-Attilásabb Illyés versei között, kérdi Attila, gyanakodóan. A gyulladás várat magára. „Szeretnék rendes és egészséges ember lenni és nemcsak magáért, hanem a világért” – írja. Flóra augusztus 3-án válaszol: „Tudnia kell, hogy nagyon becsülöm és szeretem magát.” A becsülöm szó nem volt-e sok Attilának? Szeptemberben, Ignotus Pál találkozik Flórával, megpróbálja rábeszélni, legyen Attila felesége. „Ha nem, az végzetes lehet ránézve. Öngyilkossági kísérletek, pszichózis, ez vár rá.” . . . „Nem tudom megítélni, mennyi volt a túlzás abban, amit Ignotus Pál mondott . . ., de úgy megrázott, olyan felelősségérzetet oltott belém, hogy – sokáig nem gyógyultam ki belőle, bár tudtam nem így van.” Flóra nem mond nemet, de azt hangsúlyozza, hogy Attilának egész életét át kellene rendezni. Olyan tennivalót kapjon, amit kitűnően is elvégezhetne, rádiónál, kiadónál, szerkesztőségben. Komolyan mondhatta ezt Flóra? Attilánál tett látogatása után, ahol meggyőződhetett róla, aminthogy ki is, akik ott találkoztunk vele, meg voltunk győződve, hogy Attila a kábítószerekkel, inzulinkezeléssel való kezelés után, még a legjobb esetben is csak hosszú idő után lehetne munkaképes. Amit Flóra Ignotusnak mondott, azt Ignotus kifogásnak tekintette. Emlékszem, hogy számolt be annak idején erről a beszélgetésről. „Flóra nem szereti eléggé ahhoz, hogy vállalja az együttélést Attilával, akiről még Bak Róbert is azt mondta neki, hogy visszaesésre mindig lehet számítani nála”. Október 14-én Flóra kivételesen jó hangulatban találta Attilát. Azt hitte, „megtörtént a fordulat”, kifelé megy a betegségből. Amikor pedig 16-án megint fölkereste, akkor Flóra volt a zaklatott. Ugyanis közben ismét találkozott Illyés Gyulával, aki maga is „nagy lelki válságba került . . . Ifjúkori ábrándjainak megvalósulását nem remélve, feleségétől külön

élve, emberekben csalódottan, eddigi munkájának értékében kételkedve, munkakedvét, életkedvét elveszítve, eljutott ő is a legsötétebb gondolatokig.”

Első találkozásukkor, mondta Illyés, mintha fény hasított volna életunságába. De mit érez ő, Flóra iránta? – kérdezte. „Rokonszenvet, mást nem lehetett” – írja Flóra. „Nős volt. Felesége szép, okos, hűséges. Én pedig azóta József Attilához ígérkeztem.”

Ígérkezett? Minden esetre Illyéssel abban állapotodnak meg, ő kettejüknek többet találkozniuk nem szabad. Honnét tudta meg Attila, hogy találkoztak? Vagy csak megérezte? Október 20-án tágra nyílt szemmel, mereven, szomorúan, a semmibe révedve fogadta Flórát s faggatta, mi van közte és Illyés Gyula között. A következő látogatása alkalmából megint csak erről kérdezte. „Szeret ő engem? És én őt? Majd meglátom, elválík a feleségtől és elvesz.” S aztán hátulról átfogja, majdnem megfojtja.

Október 31-én eljött a döntés pillanata. Attila szanatóriumi kezelése befejeződött. Mindent megpróbáltak rajta, amit abban az időben lehetett. Arra senki se gondolt, hogy elme-gyógyintézetbe vigyék. Az biztosan azonnali örületet jelentene. Így még megvolt a reménynek egy kis sugara valamennyiünkben, hogy még meggyógyulhat. Tehát két lehetőség maradt. Vagy Flóra rászánja magát, hogy magához vegye és ápolja, vagy Jolán nővéréhez kell küldeni Balatonszárszóra. Flóra megismételte már ismert érveit: „Először munkát adjanak neki.” Viszont Attilát a közlés, hogy Szárszóba kell mennie, rettenetes állapotba hozta: most már kétségtelen lett számára, hogy Flóra nem akar vele élni. És Flóra elbeszélése e ponton dosztojevszkis hangulatra vált. Attila hivatja Illyést. Vajon miért? Hogy tőle magától tudja meg, amit Flóra nem akar bevallani? De mielőtt bemegy a szanatóriumba, Illyés Flórával akar beszélni. Mit mond neki? Hogy ő is belátja, hogy végzetessé válhatna Attilára, ha Flóra elszakadna tőle. Aztán bement Attilához. Hogy mi történt a két valaha jó barát között, azt Illyés naplójegyzeteiből idézi

Flóra: „Egy ölelés alatt minden a régi lett. Minden ellentétet feloldottunk, minden félreértést tisztáztunk. Mindketten könnyeztünk.” Többek közt azt is tisztázták, hogy Illyés a *Szolga* című versét nem Attiláról írta. (De mint Flóra írja, nem is e sorok írójáról, mint azt egyes jó-akarátú irodalomtörténészek írták.) Nem is lehetett a vers válasz József Attila *Egy költőre* című, valóban Illyés ellen írt versére, mert azt csak halála után közölte a Szép Szó.

Aztán jön a végkifejlet. Szárszó, ahová Attila egy borzalmas kétségbe esési roham után megy el. Flóra ott meglátogatja, olyan hangulatban és állapotban találja ő is, mint amilyenben én is utoljára láttam: teljes levertségben, reménytelenségben. És amit Ignotus Pál előre látott, bekövetkezett. És amit Attila előre látott, bekövetkezett.

Flóra beszámolójának őszinteségében nem lehet kételkedni. El kell hinni neki, hogy nyilván nemcsak sajnálatot érzett Attila iránt, nemcsak segíteni akart rajta, megmenteni próbálni, hanem rokonszenvezett is vele, mint mondja néha már-már el tudta képzelni, hogy együtt is élhetnének. De ki nem érti meg, hogy félt hozzámenni egy emberhez, akiről nehéz volt nem meglátni, hogy súlyosan, sőt valószínűleg menthetetlenül beteg. Másrészt a rendkívül szemérmes elbeszélésen is átüt, hogy Illyés Gyula iránti szerelme az egész Attila-periódus alatt benne élt Flórában s csupán erkölcsi érzése, kötelességtudata tartotta vissza, hogy ne őt válassza nyíltan. Másrészt Illyést is úgy mutatja be, mint aki búskomorságra hajlamos, segítségre szorul. De Flóra egész biztosan elég tisztán látta, hogy Illyés milyen alapvetően egészséges természet, hogy Illyésben ő talál majd támaszt. Viszont nevetéséges Flórát azzal vádolni, hogy a házasság vagy együttélés visszautasításával ő taszította Attilát az öngyilkosságba. Ahogy nevetéséges a legjobb barátjait vádolni, akik kiálltak érte, akik mellette voltak, akik megtették, amit tehettek segítségére. Hősi, de hiábavaló áldozat lett volna Flórától, ha akkor, 1937. október 31-én, összeköltözött volna Attilával. Talán egy-két hónappal elodázta volna az elkerülhetetlen

összeomlást. És kinek van joga Flóra szemére hányni, hogy ezt a szinte képtelen hősiességet nem vállalta? Attila már be volt az őriület és a halál Héttornyaiba zárva, onnét már senki sem, semmi sem menthette ki, aminthogy Hölderlint sem szabadíthatta ki senki a tübingeni Hét-tornyból.

Az utókor csak hálás lehet Flórának, hogy Attilának a magyar költészet néhány legszebb versét inspirálta s hogyha bizonyosságot és boldogságot nem is, de néha napján reményt tudott adni egy halálra ítélt, nagyon nagy költőnek és nagyon boldogtalan embernek.

FEJTŐ FERENC

AZ ÖRÖKSÉG DILEMMÁI

(ACZÉL GYÖRGY: ELVTÁRSUNK LUKÁCS GYÖRGY)

Elmúlt a centenárium, a róla szóló, munkásságát méltató publikációk „lefutottak”, a Lukács-recepció visszatért a normális — egyre csökkenő — fogyasztás és népszerűség szintjére. A róla szóló aktuális vitákat felváltotta a tudományos kutatás. Aczél György kötete nemcsak lezárja a centenáriumi megemlékezéseket, hanem rehabilitálja is azt a sajátos modell-szerepet, amelyet Lukács alakja jelentett a kommunista mozgalomban, és egy hosszú küzdelem kiemelkedő egyéniségeként rajzolja meg portréját — a nehéz korban. Számára, mint ahogy a mozgalmon belül világszerte, a Lukács körül felmerült viták és értékelések nem veszítettek aktualitásukból, nem halványodtak pusztán tudományos érdekű témákká. A tisztelgés több mint gesztus, az örökség politikai vállalása és nyitás egy szellemi értékeivel nagyvonalúan gazdálkodni tudó látásmód felé. Pontosabban: e nyitás két évtizedes tapasztalatainak immár nyílt, fogalmakban is megjeleníthető bemutatása — a lukácsi példán.

Lukács életpályája a maga rendkívüliségében is tipikus példája volt a mozgalom és filozófusa viszonyának a sztálini korszakban. „A tehetség jobboldali elhajlás” — szokta mondani Lukács e viszony alaphelyzetét jellemezve. Azaz

korántsem tekintette saját sorsát véletlen balesetek sorozatának: vállalta, hogy állandó támadások keresztüzében kell dolgoznia, s hogy a bírálatok döntő többsége a szektáriánus pozícióból éri. A sztálinizmus korszakában ez nem is igen lehetett másképp. Ám küzdelmei azt is mutatják, hogy ebben a korszakban is voltak ellentendenciák – ha nem is döntően meghatározó jellegűek, voltak partizánakciók, taktikai lehetőségek, amelyeket ki lehetett használni, ha volt hozzá a gondolkodónak bátorsága, szellemi muníciója. (A híres partizánköltő hasonlat e helyzet felismeréséből származott és sok tekintetben jellemezte Lukács szellemi-taktikai pozícióját is. Gondoljunk arra, hogy a Sztálin nyelvtudományi munkájának hagiográfikus vitájában éppen a dialektikus materializmus felépítményelméletét kritizálja egy művészettörténetileg használható, a sztálinival szembenálló elmélet jegyében . . .) Lukács tehát megkísérelte, hogy az adott szűkös mozgásteren belül megtalálja vagy megteremtse azokat a lehetőségeket, amelyekben az igazi elméletet lehet művelni, ahol az új gondolatokat be lehet csempészni.

A marxista elmélet megújításán fáradozott, de mindig a mozgalmakon belül maradván, innen folytatva vitáját a párton belüli konzervativizmussal és a katedrafilozófiákkal egyaránt. Nehéz pozíció. De lehetett-e *akkor* másképp? Aki nem élte át azokat az éveket, nehezen tudja azokat a viszonyokat elképzelni. Mert Lukács *hatni* akart, ám tudta – ismerte a struktúra törvényeit –, hogy bárminő változást, a progresszió bármilyen vívmányát csak a mozgalmakon belülről lehet elérni. Kívülről jövő kritika, újítás hatástalan marad. Ez a magatartás – a körön belül maradni, minden áron – önkorlátozással, sőt gondolati áldozatokkal is járt. Ugyanakkor Lukács kitalálta magának azt a sajátos inkognitót, vagy legalábbis a gondolatok ama sajátos álcázását – a mozgástér állandó bővítésének, legalábbis tesztelésének gyakorlatát. Azt a pozíciót, amit kezdetben nem is tudatosan foglalt el, s amit későbbi is – hivatalosan – mindig tagadott: az önkritikák módszerével belül maradt az adott cselekvési és mozgás-

körön, ha netán egy-egy elemzésével, tézisével, gondolatépít-ményével túlszaladt az adott korban lehetségesen. A visszavonulások persze újabb áldozatokkal is jártak, de a művek megmaradtak. Ellenfelei később, miután felfedezték az önkritikák sorozatában rejlő hasonlóságot, cinizmussal vádolták. Pedig – s ezt is ma értjük meg igazán – nem ő, a struktúra volt cinikus. Lukács, mint elméleti reformer kénytelen volt a tilalmi falakon túl is lépni, hogy magán a mozgásteren belül valamit mozdítani tudjon. „Ha valamit *meg akarunk változtatni*, úgy *valamit* meg kell változtatni” – idézgette Hegel *aperçu*jét. És a változtatások olykor messze túlestek az egyébként is nehezen felismerhető struktúra-határokon. (Gondoljunk a Blum-tézisekre, a benne csírájában megjelenő demokratizmus gondolatra – abban az időben . . .!) Ilyenkor vissza kellett vonulni, kedvezőbb történelmi lehetőségeket várva, készülni a következő reformlehetőségre. Hegelt és a dialektikus módszert nem lehetett tárgyalni a híres-hírhedt sztálini diktum után, ám a háború után mégis Lukács volt az első, aki Nyugaton publikálta *A fiatal Hegel* című művét: a visszavonulás ideje lejárt. Amit ma nehéz megérteni az a pálya, a lehetőségek szűkössége: a börtön és a szellemi újítás belső kényszere között megtalálni az írás lehetőségét, a szellemi hatását, a kultúra védelméét. Még 1962-ben is hány akkori tabut kellett átlépnie, amikor elsőként fogalmazta meg az elméleti általánosítás igényével a sztálinizmusnak, mint társadalmi-politikai rendszernek fejlődéstörvényeit, politológiai elemeit egy olasz folyóiratban. (Akkor éppen, mint a pártba vissza nem vett, revizionistaként eláztatott renitens . . .) Aczél könyve nemcsak rehabilitál, hanem Lukács alkotómódszerét, magatartását is példaként elemzi: mindig van – olykor csak minimális, máskor szélesebb – mozgástér. A reformtörekvések egyik klasszikusát látja benne, s egyben – indirekt módon – a kor kritikáját is. Sőt: önkritikát is gyakorol. Lukácsnak volt igaza a *diszkontinuitás* fontosságának hangsúlyozásában vele szemben.

Mindez morális dilemmát is jelentett: meddig lehet és kell

elmenni a helyes felismerések képviselőjében, a kritika élességében és hol kell (ha lehet) kompromisszumot kötni? A háborúban a fasizmus elleni küzdelemben Lukács úgy érezte, hogy fel kell függesztenie a sztálini politikával szembeni kritikát: a nagy történelmi küzdelemnek kell alárendelnie saját szocializmus-felfogását, kritikáját. Viszonya a kor törvénytelen ségeihez bonyolultabb. Lukács maga vallja, hogy az első perek idején nem látott tisztán, a manipuláció oly tökéletesen működött, később pedig már nem volt mód az akárcsak fenntartásokkal megfogalmazott, „belső” bírálatra sem. A kompromisszumnak tehát etikai felhangjai is vannak. Lukács e dilemmát a hosszú távú harc nevében oldotta meg: a „túlélés” etikai támasztékaul azt vallotta, hogy a küzdelem egy későbbi menetében is kell lennie valakinek, aki megfogalmazza az új stratégiai követelményeket, a sztálini korszak kritikáját. Aczél helyesen jegyzi meg: „Mindez persze nem jelentett egyben teljes kapitulációt az ideológiai és politikai torzulások láttán, de azt igen, hogy bizonyos gyakorlati realitásokat el kellett fogadnia: elképzeléseiről és meggyőződéséről olykor kerülőúton kellett küzdenie, le kellett mondania nyílt kifejtésükről. Gyakorlati magatartását azonban nem kisszerű megalkuvásokkal, hanem a történelmi tendenciák világos felismerésével alapozta meg. ... Ez az álláspont természetesen csak a történelmi határhelyezetekre, a végsőkéig kiélezett, az emberiség sorsát eldöntő történelmi szituációkra vonatkozott. Kétségtelen ebben a tragikum: érthető hát, hogy oly nagy megrázkodtatással és oly felszabadult reménykedéssel fogadta a 20. kongresszust.”

Lukács levonja a következtetést a 20. kongresszusból: a sztálinizmus ellenében, immár nyílt filozófiai-szociológiai elemzésekkel lép fel. Nem ő tehet róla, hogy ismét bekeríti a történelem, ezt a fajta radikális kritikát megint csak zárójelbe teszi a mozgalom — egészen a gorbacsovi korszakig. Ám addig is hat: a hazai szellemi megújulásnak, legalábbis a hetvenes évek derekáig így lehetett a „kellemetlen Lukács” az egyik serkentője és orientációs pontot kínáló gondolko-

dója. Akkor is, ha „marxizmus reneszánszából” — amit újra meg újra jósolt — egy neokonzervatív fordulat lett . . . Alakja később sem mentes bizonyos tragikus vonásoktól.

A filozófus és esztéta Lukács örökségével ma kétféleképpen sáfárkodhatunk. Egyfelől — és ez látszik ma uralkodó tendenciának — történeti módon kezelhetjük: kategóriáinak keletkezését, gondolkodásának kora meghatározta kereit vizsgálhatjuk, azaz múlt időben vizsgáljuk szellemi hagyatékát. A másik lehetséges mód azokat a kezdeményezéseket tovább gondolni, amelyeket műveibe tudatosan helyezett el. Aczél könyve erre biztatja olvasóját: megtalálni a folytatást, s vele, mégis rajta túlmenően fogalmazni meg a jelen problémáit. Az esztétikum sajátosságának írása közben mondta, hogy számos kérdésben meg fogja cáfolni majd az utókor, ez minden tudományos vívmány közös sajátossága. Ő ez ellen úgy védekezik, hogy egy sor probléma lehetséges megoldását csupán jelzi és utódaira bízza. Ilyennek érzem pl. a formakérdések továbbbépítését. Lukács, a pedagógus, az egyetemi katedrán állandóan a művek formszerkezetét vizsgálta, ezek felkutatására biztatta hallgatóit, s mutatta meg, hogyan kell ezt az elemző munka során csinálni. E formaproblémák azonban az Esztétika teoretikus elemzéseibe már csak áttételesen kerültek be, néhány továbbtanuló gondolat-csíra mutat csupán a folytatás lehetőségeire. De ezek a folytatási lehetőségek képezik mégis a lukácsi örökség igazi eleven forrását. Akkor is, ha számos elemzésével, korjelenségeket illető kritikájával ma már nem értünk egyet, ha fenntartásaink vannak a modern művészet megítélésének egyoldalúságaival. A klasszikussá ért Lukács, a múlt idejű Lukács-kutatás igazi alternatívája: *szellemében* az általa kezdett gondolati szálakon továbblépni, vitázva vele (ha kell), de rátalálni a folytatás műveibe kódolt — felkutatandó — szálaira. Aczél könyve is egy ilyen dialogizáló, továbbgondoló örökbevétel mellett érvel. (*Akadémiai*)

ALMÁSI MIKLÓS

SZEMLE

„VILÁG VILÁGA, VIRÁGNAK VIRÁGA . . .”

(ÓMAGYAR MÁRIA-SIRALOM)

Első fennmaradt verses nyelvi és irodalmi emlékünkel — s ez a többes szám átfogja most az egész finnugor nyelvcsaládot — megszokhatatlan szépsége csaknem hét évtizede foglalkoztatja a nyelv-, irodalom- és zenetörténet kutatóit. Sőt: az Ómagyar Mária-siralom 1922-ben nem felbukkant, hanem inkább előkerült. Tordai Ányos, még inkább Varga Damján s mások kutatásai a periódusos rendszer történetére emlékeztető előrelátással tétélezték fel ilyen magyar nyelvű szöveg meglétét.

Gragger és Jakubovich 1923-ban, a Magyar Nyelv XIX. évfolyamában megjelent ismertető tanulmánya három fő csoportra osztható kérdéseket és vitákat indított el. Az *olvasatok és az értelmezés* variánsait, az egyes változatok mellett, ill. ellen szóló érveket legutóbb Benkő Loránd rendszerezte és foglalta össze. A *latin szöveg(ek) és a magyar vers* viszonyának tisztázása követeli meg a legösszetettebb és a leginkább szerteágazó kutatómunkát; nem véletlen, hogy éppen ez a kérdéscsoport — amely az Ómagyar Mária-siralommal kapcsolatos nézeteknek és feltételezéseknek mintegy szintézise is — a leginkább nyitott. A *vers ritmusának és zeneiségének elemei* ma is Horváth János, Szabolcsi Bence és Vargyas Lajos érveinek koordinátaiban állnak előttünk. (A Deller Consort magyarországi, a Zeneakadémián 1978-ban megtartott koncertjén bemutatta az Ómagyar Mária-siralom egyik lehetséges énekelt változatát: ekkor igazán érvényesülhetett a szöveg természetes, képletekből kibújó, hajlékony zeneisége.)

A magyar szövegemlékek vizsgálatának komplex szemléleti igénye két irányban érvényesülhet: egyrészt leírhatja az adott korszak — tehát a Halotti Beszéd és Könyörgés, a Königsbergi Töredék és Szalagjai, az Ómagyar Mária-siralom és a Gyulafehérvári Sorok alapján körülbelül az Árpád-kori utolsó harmadának — nyelvi állapotát, másrészt kiemelhet ebből a — Benkő Loránd gondolatmenetét követve és elfogadva: viszonylagos — szinkroniából egy szöveget, s azt mint e nyelvi állapot megjelenítőjét feleltetheti meg a korszak egyéb elemzési szempontjaival. Ez utóbbi esetben a szövegemlék úgy

áll előttünk, mint egy mozaikkép, amely maga is egy nagyobb kép része; s ezt is úgy kell tekintetnünk, mint az apró részletek összeillesztésének egyik lehetőségét. Vízkelety András könyve is ezzel a mozaikhasonlattal ér véget, további töprengésre, a felvetett lehetséges megoldások újra átgondolására ösztönözve az olvasót.

A kötet a hasonmásként mellékelt, a kódex 134. levelének hátoldalán található Mária-siralom betűhív átírásával kezdődik. Az átírás ultraibolya fényben készült kép alapján történt; ez az eljárás elsősorban a központosásjelek rendszerének megfejtéséhez szolgáltatott új adatokat, ezért az eddigi átírásoktól a kötet élén álló változat épp néhány interpunkciós jel esetében különbözik.

Ezután az Ómagyar Mária-siralmat megőrző kódex leírása és története következik; a történet 1910-ben kezdődik, amikor Jacques Rosenthal müncheni antikvárius egy olaszországi árverésen hozzájutott a kódexhez, s 1982. május 22-ig, a kódex Budapestre érkezéséig tart.

Öt fejezet elemzi a latin nyelvű szekvencia (*Planctus ante nescia* . . .) és a magyar vers viszonyát, valamint a magyar szöveg értelmezési lehetőségeit s az ezekkel kapcsolatos kutatások eredményeit. Az első magyar vers latin mintái című fejezet meggyőzően igazolja, hogy a latin szövegeknek „csak részben fixált, nagyfokú gazdaságával, variáltságával kell számolnunk”. Amikor tehát a következőkben a kódex 199. levelének előoldalán — a magyar versnél mintegy hatvan oldallal hátrébb — található latin szekvenciának az 1970-es kritikai kiadás alapján készült, Vekerdí József által lefordított szövegét olvassuk, akkor e szövegben nem az Ómagyar Mária-siralom kizárólagos forrását, hanem egyik lehetséges ihletőjét kell látnunk.

A szekvencia szó magyarázata vezet el a műfaj kialakulásának ismertetéséig. Mivel a szekvenciák szövegei a XII. században már egyre kevésbé őrizték meg a dallammal való állandó kapcsolatukat, azért az Ómagyar Mária-siralomról sem dönthető el egyértelműen, hogy énekelték-e vagy sem. Ez a kérdés valamint az, hogy vajon a fordító-átdolgozó éneklésre szánta-e a magyar verset (A *Planctus* szerzője és műfaja című fejezet épp ezzel a kérdéssel zárul) több irányba nyit utat. Mezey László pl. innen is eljuthatott — vagy akár innen is eljuthatott volna — addig a következtetésig, hogy az Ómagyar Mária-siralom a „XIII. századi . . . religiositas beginnerum . . . irodalmi termésének emlékjele volt”.

A vers értelmezése című fejezet végén, a komplex elemzés összegzéséként található az Ómagyar Mária-siralom mai magyar nyelvű változata. Ennek a fejezetnek az alapos átgondolásához van leginkább szükség az olvasó nyelvtörténeti előismereteire: a gondolatmeneteket lelkiismeretesen csak — a kötetben hivatkozásként említett — szakirodalomra jól emlékezve követhetjük.

A következő öt fejezet azt vizsgálja, hogy vajon maga a kódex milyen információkat nyújt az Ómagyar Mária-siralomról; a „vendég-szöveg” s az őt megőrző kódex viszonya új és új megközelítésben áll előttünk: részlet és egész kaleidoszkópként tűnik elő és változik egymássá anélkül, hogy az elemzés tárgyilagosságának szoros logikája megbicsaklana. A kodikológiai, filológiai, nyelv- és művelődéstörténeti kutatások eredményei, ellenérvei és kérdései lebilincselően egészítik ki egymást.

Az utolsó fejezet (Összerakunk egy képet) a további kutatói feladatok kijelölésével zárul: addig kell a már meglevőkhöz mindig új és új adatokat gyűjtögetni, míg a lehetséges értelmezések valamelyike „a valószínűség lehető legnagyobb fokát el nem érte”.

Ez, a kötet egészében jelen levő szemléletmód, az elemzések logikus aránya, valamint az olvasóval szemben — sőt, az olvasó iránt — megnyilvánuló igényesség is okai annak, hogy lehetetlennek tűnik ezt a — számos fényképpel, ábrával és bibliográfiával teljessé tett — könyvet csak egyszer elolvasni. (Európa, 1986.)

BALLÉR PIROSKA

STAUD GÉZA: A MAGYARORSZÁGI JEZSUITA ISKOLAI SZÍNJÁTÉKOK FORRÁSAI II. 1561–1773.

Fontes ludorum scenicorum in scholis S. J. Hungariae. Pars secunda. (A magyarországi iskolai színjátékok forrásai és irodalma. II. kötet.)

Szomorúan és örömmel veszi kézbe az olvasó a művelődéstörténetünk szempontjából oly jelentős mű második kötetét. Szomorúan, mert azóta már el kellett búcsúznunk a kitűnő szerzőtől. Örömmel mert biztató jelnek tűnik, hogy a második kötet viszonyaink között hamar, két év múlva követte az elsőt. S mindezentúl reménykedve is abban, hogy a szerző halála kötelezővé fogja tenni a folytatást, még akkor is, ha a kézirat esetleges sajtó alá rendezése további munkálatokat igényel.

Folyóiratunk korábbi számában (1985. 3. sz.) az első kötetet részletesen méltattuk s jeleztük, hogy az összegyűjtött anyag nem csupán színháztörténeti, hanem általános művelődéstörténeti szempontból is milyen jelentőséggel bír, s mennyire nélkülözhetetlen a további kutatás számára. S elismeréssel szóltunk arról a szinte százszázalékban teljes forrásbázisról, amely a mű alapját alkotta. Ezt most csak ismételni tudjuk. Az ott mondottakat csupán egy

mondattal egészítjük ki: az egyes rendházakról írottakból a rendtörténeti adalékokon kívül az is kitűnik, hogy a jezsuita atyák megtelepedésük után a lehető leghamarabb megkezdték a színjátszást. Ez azt jelzi, hogy ennek a pedagógiai eszköznek nagy jelentőséget tulajdonítottak.

A második kötet az alapítás időrendjében Győr, Kassa, Gyöngyös, Szatmárnémeti, Pécs, Sopron, Liptószentmiklós, Ungvár, Szokolca, Trencsén, Besztercebánya, Selmecbánya, Rozsnyó, Sárospatak, Eperjes, Lőcsé és Zsolna jezsuita iskoláinak anyagát sorolja fel, az első kötetben alkalmazott rendszer szerint, s az ott tapasztalt precizitással.

Érdemes egy-két különleges jelenségre felhívni a figyelmet. A rövid rendtörténeti adatokból (és magukból a játszott művekből) kitűnik, hogy egyrészt milyen különleges volt az ellenreformáció éveiben katolikusok és protestánsok viszonya. Trencsénben békésen éltek egymás mellett a jezsuiták és evangélikusok. Besztercebányán, Eperjesen, Lőcsén és Zsolnán harcos összeütközések jellemezték a korszakot. Sárospatakon — az erős kálvinista környezetben — párhuzamosan működött a kollégium és a jezsuita rend iskolája, hitvitákat tartottak és a katolikus iskolában feltűnően sok magyar nyelvű darabot mutatnak be. Másrészt adalékokat olvashatunk a katolikus iskoláknak a török megszállás alatti városokban meglevő lehetőségeire. A török közigazgatás számára csak az adófizetés volt jelentős, a hitvitákkal nem sokat törődött. Ez történt Gyöngyösön és Pécsen, ahol a török uralom alatt is működött a jezsuita rend, s így növendékei szindarabokat is adhattak elő.

Befejezésül: újból emlékezünk az elhunyt kitűnő szerzőre és reméljük, hogy nevével a befejező kötetben is találkozni fogunk. (MTA Könyvtárának kiadása, 1986.)

TÓTH ANDRÁS

PETŐFI-ADATTÁR I–II.

I. kötet: Petőfi az egykorú sajtóban és az egyéb nyomtatott forrásokban. Gyűjtötte, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Kiss József;
II. kötet: Petőfi a kortársak leveleiben és naplóban. Gyűjtötte, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Oltványi Ambrus.

A mikrofilológia létjogosultságát, időszerűségét vitatva, tudományos üléseken, fokozatért zajló minősítési eljárások során, recenziókban változatlanul gyakran felmerül a kérdés: lehet-e, érdemes-e évtizedeket egyetlen alkotó szolgálatában tölteni anélkül, hogy egy-

fajta „csőlátás” lépne fel szakmai ártalom gyanánt; hol húzódik az adatgyűjtésnek az a határa, amelyen túl a kutatói szorgalom és ügy-szeretet már nem hoz fontos, érdemi eredményeket?

Az eléggé nyilvánvaló, hogy e kérdések felvetésére is csupán a legnagyobb művészi körén belül van lehetőség, és még az is kézenfek-vő, hogy e kutatói vállalkozások szükségszerűen kapcsolódnak a kri-tikai szövegkiadások előkészületeihez vagy munkálataihoz — öltsek, bár egy tüzetes életrajz (Fekete Sándor egyelőre egykötetes Petőfi-biográfiája), életrajzi krónika, azaz kritika alá volt életrajzi kronológia formáját (Radó György készített legújabban ilyet Madáchról), vagy dolgozzék a kutató komplex életrajzi, személyiségfeltáró, műelemző módszerrel (ahogyan Szilágyi Ferenc tárja fel Csokonai világát, immár több kötetben). Az értékrenddel nincs tehát probléma; ugyanakkor feltűnő, hogy ezek a nagy kutatói teljesítmények még ma sem annyira műhelyek, teamek, mint inkább magányos filológusok összegzései. Ebben az alkotói nagyságrendben viszonylag könnyű a bevezetőben felvetett kérdés megválaszolása: igenis szükség van *folyamatos*, forrásbázist bővítő, adatfeltáró kutatásokra, hogy elkerüljük a föld-rengésszerű átértékeléseket, amelyek — tapasztaltuk és tapasztaljuk eleget — oktatási, közművelődési gondokat, értékrend-bizonytalan-ságokat okoznak, holott elkerülhetők lennének.

A Petőfi-adattár az eddigi gondolatmenet szempontjai szerint elhelyezve, e forráskiadvány-típus legjellemzőbb és legértékesebb darabjai között kell számon tartanunk. A korábbi nagy teljesítmények (Ferenczi Zoltán, Horváth János) nemcsak Kiss József és Oltványi Ambrus munkahipotézisét formálták, kortársaik kutatási eredményei-vel párosultan, de — az I. kötet vonatkozásában elsősorban Endrődi Sándor, a II.-ében Hatvany Lajos — konkrét, meghaladandó mintá-kat is kínáltak.

A nyomtatott forrásokat felvonultató adattári kötet — Kiss József több évtizedre terjedt adatfeldolgozásának szellemi hozadéka — al-cimében pontosan fogalmaz: „Kiegészítés Endrődi Sándor Petőfi napjai a magyar irodalomban” c., 1911-ben kiadott gyűjtéséhez, vagy még pontosabban — ahogyan a sajtó alá rendező „Tájékoztató”-ja közli — annak 1973. évi, helyesbített és mutatókkal ellátott hason-más kiadásához, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár jeles vállalkozásá-hoz (I:349.). Amíg Endrődi műve életrajzi, keletkezéstörténeti és kritikátörténeti szempontból lett és maradt nélkülözhetetlen forrás-munka, addig a mostani adattár első kötete — bár tartalmaz persze ilyen adatokat is — elsősorban recepciótörténeti szempontból kínál sok újdonságot. A nyomtatott források körét a lehető legtágabban véve, Kiss József plakátok és színlapok, kalendáriumok és almanach-ok, folyóiratok és napilapok, röplapok és ponyvakiadványok, szóró-lapok és kottáskönyvek kötetének százaiban és darabjainak ezreiben

keresett és talált adatokat. Munkájának roppant és fáradságos voltát talán azok a kutatók tudják a legjobban értékelni, akik maguk is gyakran kényszerültek kísérleteket tenni, hogy közgyűjteményeinkben teljes, csonkítatlan borítóval, mellékletekkel együtt fennmaradt köteteket vagy folyóirat-évfolyamokat leljenek.

Egyvégtében olvasva az adattárat, szemünk előtt bontakozik ki Petőfi népszerűsége; az a folyamat, ahogy „népköltő”-vé, sőt neve a költő szinonimájává válik, zeneszerzői ambíciók céljává, idézendő szállóigék alkotójává jeligékben, szépirodalmi alkotások élén. (Az maga is külön kutatási téma lehet a jövőben, hányan és hányféleképpen használják-értelmezik a „népköltő” terminusát.) E recepció-történeti folyamat hullámváza hasonlóképpen tanulságos. Világosan lemérhető ugyanis, melyek azok a periódusok, kötetek, ciklusok, sőt egyes versek, amelyek az egykorú olvasóközönség igényeivel találkoztak, és melyek azok a kísérletek, amelyek meghaladták a befogadó közeg tűrőképességét. Az adattár birtokában pl. evidenciának hat az a kétirányú folyamat, amelyet az irodalomtörténet és a történetírás párhuzamos erőfeszítésekkel rajzolt meg az elmúlt évtizedekben, és amely természetes magyarázata a szabadszállási választási kudarcnak éppúgy, mint *Az apostol* világának: hogyan jutott a *Nemzeti dal* költője népszerűsége csúcsára, amelyet apasztani kezdett a *Dicsőséges nagyurak* csaknem tucatnyi (s nyilván több száz, még nem ismert) kéziratban keringő szövegmásolata és -változata, majd amelyet rohamosan fogyasztott *A királyokhoz* két nyelven terjedő textusa. Érdekes apróság, bár jellemző és fontos, hogy 1848 tavaszán és őszén, majd 1849 tavaszán mely Petőfi-versek lesznek a forradalmi publicisztika szállóigéi, sőt a két előbbi periódusban még az is lemérhető, a *Nemzeti dal*nak melyek azok a sorai, amelyeket hivatkozni vagy idézni illik.

Jelentősen bővültek ismereteink Petőfi külföldi recepciójáról, a költő életében. Minthogy Endrődi ezeket a közleményeket (fordításokat, híreket, kritikákat, ismertetéseket) még a hazai német sajtó vonatkozásában is kirekesztette vizsgálódásai köréből, most nemcsak azt az általános módszertani és igencsak megszívlelendő tanácsot kapjuk a kötettől, hogy a XIX. század irodalomtörténeti forrásbázisából a hazai némettség nyilvános és magánmegnyilvánulásai kizárhatatlannak, kivált magyarországiává, sőt magyarrá válásuknak egy olyan fontos korszakában, mint az 1840-es évek. Az új adatok fényében Petőfi jóval ismertebbnek tűnik — német, cseh és angol versfordítások révén —, amint azt korábban feltételezték. Más kérdés, további kutatandó, hogy külföldön a hatás milyen körre terjedt ki, a Petőfit ott is a nemzeti költőnek kijáró tisztelettel hírlelő közlemények és fordításkötetek hogyan formálták Európa literátus nyilvánosságának magyarságképét, volt-e ennek kimutatható jelentősége 1848/49 külföldi visszhangjának előkészítésében stb.

Az eddigiekhez képest is pontosabb képet kapunk a gyorsan gyarapodó életmű körül kialakuló kritikai vitákról (pl. arról, hogy a Honderű konzervatív köre hogyan kísérletezett előbb Császár Ferenc, majd Jámbor Pál kijátsztatásával Petőfi ellenében); az elérhető teljesség birtokában akár statisztikus igazságokra is juthatunk Petőfi nyomtatásban említett vagy hivatkozott verseinek gyakoriságáról időbeli és fórumonkénti megoszlásáról; áttekinthetjük a Petőfi-költemények megzenésítésének történetét. Kár, hogy a mellékletek ebben kevésbé támogatják a főszöveget: a csaknem olvashatatlan, alkalmasint másolat másolatáról készített hasonmások mellett szívesen vennénk a Petőfi-megzenésítések kottáinak közlését és a kötet terjedelme elbirt volna egy ikonográfiát is. (Mindkettő lehetősége megvan a főszövegben és a jegyzetekben.)

Egyetlen példát szemléltetésül: az 1848-i adattárból nemcsak a *Nemzeti dal* valamennyi megzenésítését tudhatjuk meg, kezdve az Egressy Béni által már március 15. délutánján (!) elkészített elsővel (I:190.), és nem csupán arról értesültünk, hogy a Múzeum-kerti népgyűléseken Petőfi mit tett, mondott és szavalt, hanem e két motívumszál azonnal össze is kapcsolódik a figyelmes olvasó számára a Múzeum-kertben a *Nemzeti dal*t szavaló Petőfi legendájában, amely 1848. április 22-én már nyomtatásban is megjelent a Vahot Imre kiadta, Kálózdí János-féle *Nemzeti dal*-zenésítés címlap-metszetén. Ennek közlését hiányoljuk.

A jegyzetek rendkívül mértéktartóak (a 346 oldalnyi főszöveget 52 sűrített jegyzetoldal követi), de ezek tartalmazzák Kiss József évtizedes kutatói tapasztalatának és tudásának minden eredményét. Az eddig elmondottak alapján az adattár nem tekinthető a most folyó kritikai kiadás hasznos „melléktermékének”, hanem a Petőfi-kutatás fősodrában elhelyezkedő, alapvető, nélkülözhetetlen forráskiadványnak.

Jellegetben más az adattár II. kötete, amelynek anyaggyűjtése és jegyzetelése még Oltványi Ambrus munkája volt, s amelyet végül Kiss József szerkesztett meg és bocsátott sajtó alá. Az I. kötet elérhető teljességével szemben itt még — a források, a levelek és naplók magántermészetéből következően — bőven lesz kutatnivaló a jövőben is. A közgyűjteményi tájékozódás irányát a kötet „Tájékoztató”-ja maga adja meg (II:131.): az Országos Levéltár családi levéltáraiban, a vidéki és külföldi könyvtárakban, levéltárakban és múzeumokban. S nem lehet kizárni magántulajdonból felbukkanó forrásokat sem. A szövegfelvétel köre megfelel a Petőfi-kutatás ma elért maximumának. Ami az egyetlen vitatható tételt — *Szuper Károly színészeti naplója 1830–1850*. Bp. 1889., hasonmás kiadása: Bp. 1975. — illeti, annak kihagyására a már idézett „Tájékoztató” is kitér: „A szakirodalom ugyanis részletes és meggyőző érveléssel bizonyította be, hogy a napló-

szövegnek a költő személyét érintő részletei egytől-egyig utólagos betoldások." (II:131.) Az azután hivatkozott Fekete Sándor viszont ellenvéleményt jelentett be recenziójában (Új Tükör, 1988. február 7.). Szuper írása jellegzetes színésznapló: a pálya végén nyerte el formáját, de filológiailag igazolható, hogy korábbi feljegyzésekre támaszkodott. Így azután színháztörténeti forrásértéke kétségtelenül van, míg saját szerepe megnövelve szerepel, az irodalmi és egyéb értékítéletek pedig a megfogalmazás időpontját tükrözik. Itt azonban a *színész* Petőfiről lévén szó, talán helyes lett volna a „Kétes hitelű napló” minősítés alatt felvenni, a Kéry Gyula közölte, több mint kétes hitelű levelek analógiájára. Kivált, ha az adattár (I:9–13.) közli a szembe-sítható színlapokat és zsebkönyvi adatokat. Egyetlen bizonyítékot: Szuper természetesen pontosan és jól emlékszik naplójában saját szerepnevére az 1842. november 10-i *Párizsi naplopó*-előadáson: Bizot. A színlapon (I:8.) ez azonban hibásan van nyomtatva (*Bírott*), valószínűleg a nyomdába adott színlap kéziratának félreolvasása folytán.

Nem tudhatjuk, Kiss József a kézirat készülségének milyen fokán vette át Oltványi Ambrus munkáját. Az a tény, hogy a két kötet szer- ves egységet alkot, utalásrendszere következetes és szinte napra kész, a sajtó alá rendező és a kiadói belső szerkesztés jó teljesítményét dicsé- ri. A minden lényegeset közlő, mindazonáltal szikár jegyzetanyag ter- jedelme (26 oldal) itt is hasonló a főszöveghez (128 oldal) viszonyítva mint az I. kötetben.

Az az igazság, hogy az olyan alapművekről, mint a Petőfi-adattár két kötete, kétszer kellene recenziót írni. Az első, szinte előleges érté- kelést most, a megjelenést követően. A másodikat pedig, az igazán méltánylót később, évek múltán, amikor már sokszor vettük le a Fontes 11. és 12. kötetét könyvespolcunkról, használtuk, hivatkoztunk rá, része lett kutatói, oktatói hétköznapijainknak. (Akadémiai Kiadó, Bp. 1987.)

KERÉNYI FERENC

KOSÁRY DOMOKOS: A TÖRTÉNELEM VESZEDELMEI

Kosáry Domokos huszonöt év (1961–1986) terméséből válogatta itt közreadott tizenhat tanulmányát. A különböző témájú, módszerű és típusú írásokban markánsan rajzolódnak ki a szerző szilárd kutatói tartásának, koncepciózus, rendszerező szemléletének jegyei, mindaz, ami a feldolgozott hatalmas forrás- és ismeretanyagot valójában

„beszédessé” teszi. E szemléletmód, amely igazán a nagy összefoglaló munkákban képes kiteljesedni, itt mint cseppben a tenger jelenik meg. Mégis, a történész szakmai eredményein túl ez az, ami a legnagyobb tanulságokat szolgáltatja.

A kötet terjedelmének mintegy kétharmadát teszik ki a kimondottan *történeti vizsgálatokat* rögzítő tanulmányok, a fennmaradó részben a *történettudomány* elméletének, történetének és funkcióinak *kérdései* állanak a középpontban. A vizsgált történeti problémák időben Moháctól Kossuthig terjednek, a kitekintés azonban ennél is szélesebb, átfogja az egész egyetemes és magyar történelmet, napjainkig hatoló látással. A tematika szinte összefoglalhatatlanul szerteágazó, így már csak ezért is célszerűnek látszik a vizsgálati módszer felől közelítve megkísérelni áttekintésüket. A hagyományosabb dokumentumelemzésre két tipikus példa szerepel a válogatásban (*A tényei „tumultus” 1766-ban, Kossuth pénzügyminisztériuma 1848-ban*). Az első esetben egy helyi parasztzendülés, vagy inkább udvarházi csetepatéba torkolló forrongás történetének a rekonstrukcióját kapjuk, emberközelbe hozván „egy darab XVIII. századot”. Ahhoz azonban, hogy az ilyen jellegű kutatómunka betöltse funkcióját, szükséges a történész mértéktartó tisztánlátása, elkerülendő a túldimenzionálás veszélyeit. A tényi „tumultus” leírásában erre is példát kapunk, csakúgy mint a Kossuth pénzügyminisztériumáról szóló részlettanulmányban. E vizsgálatok igazi értelmüket a nagyobb összefüggésekbe illesztve nyerik el, amelyek viszont a források feltárása nélkül nem vagy csak hamisan körvonalazódhatnak.

A kötet négy másik tanulmánya elsőrendűen társadalomtörténeti szempontokat érvényesít. A *Bél Mátyásról* és a *Széchenyi Istvánról* szóló írásokban ugyan maguk a történeti személyiségek állanak a középpontban, s jelentősek az irodalom- és művelődéstörténeti vonatkozások is, de az elemzések végül is bizonyos szociológiai összefüggések, történeti tendenciák feltárásához vezetnek el. A *II. József*-ről készített pillanatsfelvétel már elsősorban a korabeli fő társadalmi erőket, a felvilágosodás hazai változatait vázolja fel, a személyiség csak érintőlegesen kerül szóba, míg a *XVIII. század értelmiségéről* szóló tanulmány már teljes egészében a réteg, ill. típusajátosságokat igyekszik megragadni.

Az előzőnél is szélesebb horizontú vizsgálati módszer azt, amelyik Magyarország fejlődését a nemzetközi politika mozgásrendszerébe ágyazottan vázolja fel (*Magyarország a XVI–XVII. századi nemzetközi politikában, Európa politikai rendszere 1815 után, 1848: az európai forradalmak anatómiája*). Kosáry Domokos történelemszemléletének egyik alapvonása az eme vizsgálatokban is megnyilvánuló felismerés: hazánk története egy nagyobb rendszer történetének a része, így nem is vizsgálható abból kiszakítottan. Ez jól ismert tények

más dimenzióba helyezését is jelenti, ami nem egy új felismeréshez, a hagyományossá váltnál meggyőzőbbnek tűnő interpretációhoz vezetett el.

Ebből a gondolatkörből táplálkozik, csak az általánosításnak még magasabb fokát valósítja meg az az elemzési mód, amely modellalkotásra, a fejlődés típusokban történő megragadására törekszik (*Az európai fejlődési modell és Magyarország, Az európai kis államok típusai*). A régió-elmélet alkalmazása rendkívül termékeny a nagy összefüggések láttatásában, az egységes, rendszeres történetiszemlélet kialakításában, legyen elég példaként most csak a magyar történelem megítélésére utalni: „Aki e századok magyar történetét egyszerűen a teljes függetlenségért való hadakozások szüntelen folyamatának próbálja tekinteni, az nemcsak az egykorú magyarok racionalitását vonja kétségbe, mintha saját mozgásterük koordinátáit ennyi idő alatt sem tudták volna jól megtanulni, hanem szükségképpen a reménytelen balsikerek végeláthatatlan sorozataként értelmezi e hosszú korszak történetét. Márpedig e történetben — nézetünk szerint — éppen ellenkezőleg, az a figyelemre méltó s szinte meglepően sikeres, hogy e kis magyar államnak ilyen szorítóban mégiscsak sikerült politikai létét, önállóságát, kulturális egyéniségét és színvonalát megőriznie, nemcsak a viszonylag nyugodt időszakokban, hanem a válságok és nehézségek között s azok ellenére is.” (468.)

Az általánosításnak ezen a fókán leparólt következtetések azonban már szükségszerűen magukban foglalják a történész önnön helyére és tudományágára vonatkozó reflexióit. Ezeket fejti ki részletesen a kötet utolsó harmadának öt tanulmánya. A történeti modellek elméleti megközelítését nyújtja gazdag példaanyaggal a *Modellalkotás és történettudomány* című tanulmány, míg *A magyar történetírás a két világháború között*, valamint a *Marc Bloch és az Annales-iskola* címűek a történetírás történetének két fejezetéről szólnak. Már ezekben is többször, közvetlenül szóhoz jutott a szerző történész hitvallása, a két utolsó írás azonban — a címadó *A történelem veszedelmei* és az egy interjú szövegét közlő *Múltunkról — öncsonkítás nélkül* — kimondottan e kérdéseket járja körül. Rendkívül fontosnak tűnik az itt középpontba állított, másutt rejtettebben jelen levő önreflexiók hajlandóság. Ez nemcsak az állandó belső kontroll működtetésében segít, hanem kitüntetett szerepe van a (történeti) szemlélet, hitvallás lehető precíz kialakításában, a gondolkodás vonatkoztatási pontjainak megválasztásában. A rendkívüli szakmai anyagismereten túl ez a reflexivitás teszi igazán hitelessé a történelem menetéről, az egyén és a történeti tendenciák viszonyáról, a Magyarország helyéről és fejlődéséről tett összefoglaló megállapításokat, gondolat sorokat.

Az elmondottakból nyilván az is kitetszik, hogy ezt a kutatói alapállást más társtudományokban is termékenynek érezzük. Ha már-

most hangsúlyozottan az irodalomtörténetírás szemszögéből gondoljuk végig a kötetben olvasottakat, akkor — a fenti tanulságon túl — mindenképpen kiemelendőnek tűnik, hogy több ponton is szoros érintkezés van a történész és az irodalmár lehetséges vizsgálata között. A Bél Mátyásról, Széchenyiről és a XVIII. század értelmiségéről írott tanulmányok eredményei elgondolkodtatóak az irodalomtörténészek számára is, elég utalnunk csupán a Hungarus-értelmiségről mondottakra, vagy az új típusú értelmiség kialakulásának az elemzésére. A II. József-ről írott vázlat kapcsán megjegyzendőnek tűnik, hogy a felvilágosodás hazai modelljében harmadik erőként jelzett tendencia megnevezésére az — itt elsőül használt — „antifeudális reformizmus” látszik a legkövetkezetesebb megoldásnak, mindenesetre jobbnak a művelődéstörténeti monográfia nem egészen egyértelmű „josefinizmus” kategóriájánál.

Ezen tanulmányoknál áttételesebben ugyan, de szemléletformáló erejük következtében mégis erősebben hatnak azok az írások, amelyek fejlődési tendenciák, nagy történelmi összefüggések elemzését végzik el. „A történelem totális abban az értelemben, hogy a teljes múlt, az egész társadalomé és annak minden funkciójaé bele tartozik a gazdaságtól a politikán át a művelődésig és annak minden részletéig, a régmúlttól egészen a jelenkorig.” (490.) A történelem totalitásának ez az elve főleg, bár nem kizárólagosan a nagy összefüggések szempontjából kapcsolja a történettudományhoz a társtudományokat, köztük az irodalomtörténetírást. Viszonyukat, mint ahogy azt Kosáry Domokos is részletesen kifejtette művelődéstörténeti monográfiája bevezetőjében, mindenképpen a kölcsönös egymásrautaltság, az önállóan, saját speciális szempontjaik szerint végzett kutatások egymást termékenyítő, gazdagító hatása kell hogy jellemezze. Az elv gyakorlati megvalósítása azonban nem megy mindig zökkenőmentesen, hadd utaljunk itt csak a Kosáry Domokos által jó másfél évtizede kezdeményezett vitára Kazinczyról és a nyelvújításról, amelyben igazi, szempont egyesítő összegzés még nem látott napvilágot egyik részről sem.

A történelem totalitásának elvéből adódó másik lényeges tanulság a megközelítés lehetséges totalitásának szükségessége. Kosáry Domokos vizsgálatai a dokumentumelemzéstől a modellalkotásig terjedően sokfélék, közös bennük azonban a nagy összefüggések szem előtt tartása. A források feltárásának hátterében felsejlenek a kor egészének körvonalai, a modellek pedig éppen a sok-sok részvizsgálatból nőnek ki. „Modellen a történettudományban olyan gondolatilag kialakított elméleti rendszert értünk, amely a múlt objektív valóságának kisebb vagy nagyobb részeit a maguk összefüggéseiben, egyszerűsítve, vizsgálati célra reprodukálja. [...] A modell tanulmányozása az összefüggések vonalainak segítségével nemcsak rendező elvül szolgál a megalkotáskor elhagyott sok, látszólag széteső részjelenség

helyére illesztéséhez, hanem a vizsgálat tárgyáról új információk szerzését is lehetővé teszi.” (422.) A szerző szintetizáló szemlélete tehát kiváló eszközt talált a modellben, innen van eziránt megnyilvánuló elméleti érdeklődése is. Persze ez nem jelent kizárólagosságot: „Tévedés volna azonban bármelyik ilyen segédeszközt ezentúl egyedül üdvöztőnek, olyannak képzelnünk, amely a többit, lassan már szinte a történezzsel együtt, mind pótolni tudja.” (379.) Megfontolandó szavak ezek az irodalomtörténetírás számára is. A kutatás tárgyát nem szabad, hogy elfedje a vizsgálati módszer nagyszerűsége, újdonsága, a vizsgálat maga; ez a reflexív kutatói magatartás félreértelmezése. A lényeg: a vizsgált totalitás minél teljesebb megértése, visszaadása; e törekvésben a textológiától, filológiától kezdve az értékelemzésen, stílustörténeten át az esztétikáig (és még sorolhatnánk) bármelyik módszerre lehet és kell támaszkodni, ami az adott helyen, az adott probléma megoldásához szükségesnek látszik.

Kosáry Domokos tanulmánykötetéből, ill. az ez által reprezentált életműből csak néhány fontosabbnak érzett vonást, gondolatkörte lehetett e keretek között kiemelni. Legtanulságosabbnak az írásokban munkáló kutatói magatartás felmutatását véltük: ennek termékenyítő hatása messze túlmutat a történelem szakma keretein. (Magvető)

DEBRECZENI ATTILA

A „VÁLASZ” VÁLASZTÁSAI

Nagy divatja van manapság a folyóirat-történelemnek. Elsősorban a harmincas-negyvenes évek lapjai iránt élénkült meg az érdeklődés: visszaemlékezések idézik az alapítás, a szerkesztőségi munka történetét és levegőjét, antológiák fogják újra össze az egykor együvé szánt írásokat.

Azt hiszem, okos divat ez: mai vitáinkhoz segít modelleket, választípusokat találni, többek között szellemi életünk fontos *szervezeti* kérdéseit illetően is. Hiszen ma újra erősödik egy olyan struktúra megtalálásának az igénye, amely egyszerre segíti karakteres műhelyek születését és gátolja meg az irodalom, a kultúra darabokra szakadását, egymással farkasszemmet néző szomszédvárokba való visszahúzóódását.

A folyóirat-szerkezetet illetően a kérdés az „irányzatos” vagy — a régi kultúrpolitikai terminussal élve — „népfrontos” lapok dilemmájaként szokott megfogalmazódni: mennyire válják, válhat egy-egy műhely egy meghatározott irodalmi, esztétikai törekvés saját főrumává? Az azonos ízlés- és értékvonzalmak mögötti világnézeti ro-

konság, politikai arculat megjelenítése, kidolgozása inspirálja-e jobban a szellemi életet, a szerzőket és az olvasókat, vagy a minden értéket integrálni akaró, arányosító, egyensúlyozó, a teljes irodalmi életet kicsinyítve leképező szerkesztésmód? Másképpen fogalmazva: az *értékcentrikus*, kizárólag a művek, szerzők irodalmi önértéke szerint válogató lap, vagy az *ügycentrikus* szerkesztés, egy-egy vállalt ügy, koncepció irodalmi szolgálatára főlésküldött szerzőgárda fórumának megteremtése ígér-e igazibb teljesítményt?

A valóságban persze kevés a példa az efféle végletekre. Hiszen a nagy nyitottságra, sokszínűségre törekvő, értékcentrikus műhelyek is képviselni kívánnak valamilyen közös ügyet — ha mást nem, hát éppen az irányzatokon, politikai-világnézeti-ízlésbeli különbségeken fölülemelkedő irodalom érdekét. Ugyanígy az ügycentrikus, vállaltan irányzatos folyóiratok is azon munkálkodnak, hogy kulturális, morális, esztétikai értékkel teljesítsék ki az általuk hordozott irodalmi-társadalmi karaktert, hogy értékek fölmutatásával irodalmilag is legitimálják csoportjuk törekvéseit. A szándék, a szerzőkör, a szerkesztői elképzelés tekintetében mégis érzékelhető a különbség, aszerint, hogy az adott lap a képzeletbeli skálán az „értékcentrikus” vagy az „ügycentrikus” szélső értékek irányába mozdul inkább.

A „Válasz”-t akkor is, most is a népi írók folyóirataként tartotta számon az irodalmi köztudat. A folyóirat 1934-ben, a népiek táborra szerveződésének idején indul, a szerkesztőség beköszöntőjét Németh László fogalmazza. Sárközi György, a későbbi főszerkesztő szerint a „Válasz” szerkesztésének alapelve: „A magyar népiség problémáit tární fel minden irányban, de megmutatni, hogy ez a népi irány elbírra a legmagasabb szellemi kultúrát is.”¹ A gyakran publikáló szerzők között ott van a „népiek” vezérkara: Illyés, Veres Péter, Erdélyi József, Kovács Imre, Féja Géza, Gulyás Pál, Erdei Ferenc, kezdetben Németh László is. Egy irányzat (és mögötte többé-kevésbé egy generáció) kíván tehát a „Válasz” lapjain megszólalni. Az irányzat nemcsak az irodalmi, hanem a társadalmi programadásra is jogot formál, többek között éppen a társadalmi-politikai küzdelmekről elzárkózó, a közéleti szerepvállalástól idegenkedő irodalmi mintáktól határolja el önmagát: „A Válasz . . . valódi helyzetünk szorongásával akar eltölteni . . . a világ és köztünk támadt kapcsolathány végzetes félreértését próbálja meg hosszú mulasztások első, hevenyészett pótlásával kiűszöbölni.”²

¹ Sárközi levele Gulyás Pálhoz, 1938. in: Válasz 1934–1938. Válogatta és szerkesztette Széchenyi Ágnes. Magvető 1986. (A továbbiakban: Válasz-antológia) 639.

² Németh László beköszöntője, 1934. Válasz-antológia 7.

A „Válasz” tehát tudatosan és szándékoltn irányzatos lapként szerveződött meg, és különösen társadalompolitikai, szociográfiai írásaiban mindvégig a népiek programját igyekezett körvonalazni, indokolni, igazolni. A „Válasz” lapjain elsősorban a népiek gondolkodásmódja tesz kísérletet az önmeghatározásra. Ezt a gondolkodásmódot nemcsak a közismert politikai követelések — a földreform, a telepítés —, nem is csak a „nemzet” problematikájának középpontba helyezése jellemzi, hanem az irodalom társadalmi-politikai küldetéstudata, a liberalizmus társadalom- és irodalomeszményének elutasítása, a személyiségközpontú erkölcs helyett a kollektivizmus iránti vonzódás, ami leginkább a „nemzet”, a „nép” (különböző természetűnek elképzelt) közössége iránti elkötelezettséget, e közösség mindennek fölött való vállalását jelenti.

Az „irányzatos”, „népi” lap előtt ezért sokféle út áll: választhat feladatot e gondolatrendszer elméleti-etikai, történetfilozófiai-szociológiai vagy politikai sikjainak kidolgozásában, vállalkozhat a fogalomtisztázásra, a közös irodalomszemlélet kimunkálására, a politikai célok népszerűsítésére, vagy éppen egy társadalmi, politikai mozgalom szervező és animáló szellemi központjának megeremtésére. A vállalt feladatok függvényében nyithatja szélesebbre vagy szűkebbre kapuját másfajta gondolkodásmódok irodalmi produktumai számára, távolodhat vagy közelíthet („irányzatos” céljait nem feledve) egy más értékek felé is nyitó, a „pártállást” nem egyetlen szelekciós szempontként használó szerkesztésmód felé.

Azt mondhatjuk: a „Válasz” kezdettől fogva „ügycentrikus”, egy adott eszmerendszer szolgálatára fölesküdtött folyóirat, de az első években a vállalt ügy természete lehetővé teszi, hogy közelítsen a mindenfajta érték-ígéretet beengedni kívánó, „értékcentrikus” szerkesztésmódhoz. A lap célja ugyanis ekkor — megint csak a beköszöntő szerint —, „hogya a magyarság önismeretét fejlessze, európai tájékozódását tökéletesítse”.³ Ezt az önismeretet, tájékozódó képességet természetesen azzal az „irányzatos” szándékkal akarja szolgálni, hogy a népi írók nemzedékét és a köré szerveződő értelmiségi táborot egy közösen kialakított-elfogadott diagnózis nyomán a terápia kérdésében is konszenzusra hozza. A „magyarság önismeretéhez” azonban a hazai szellemi-kulturális térkép fölrajzolása, a különböző nézőpontok létének számbavétele is hozzátartozik, ehhez pedig helyet kell kapniuk a lapban a népiek látásmódjával nem vagy kevésbé azonosulók írásainak is. Az 1934–35–36-os évfolyamokban különösen sok az ilyen mű, bár inkább a fiatalabbak, mint a nagy öregek tollából. Ekkor találkozunk gyakran Szentkuthy Miklós, Weöres Sándor, Vas István,

³ Németh László beköszöntője, 1934. Válasz-antológia 7.

Szerb Antal, egyszer-egyszer Hamvas Béla, Kerényi Károly, Fejtő Ferenc, Haraszi Sándor nevével. A folyóirat ekkor elsősorban feltárni-felrázni-nevelni akar: kinevelni azt az értelmiségi, középosztályi, esetleg öntudatos paraszti csoportot, amely a népi írók köré igazi mozgalmat képes szervezni. A vágyott mozgalom és megszervezésének eszköze ezekben az években egyértelműen *szellemi* természetű: legfontosabb fegyvernek a meggyőzést, a lelkiismeret-ébresztést, a tanítást tekinti.

Ez a felvilágosító attitűd nem kizárólag a népiek sajátja. Érdemes ebből a szempontból összehasonlítani Vas Istvánnak a „Válasz”-ban közölt, utóbb sok vitát keltett „Levelét egy szocialistához” mondjuk Németh László vagy mások parasztkollégiumról, kitűnők iskolájáról szőtt elképzeléseivel. A gondolkodás képlete hasonló. Vas István a marxista szocializmus és bázisa: a városi proletáriátus válságáról készít ugyanolyan keserű látéletet, mint a népiek szociográfusai a nemzet „törzsének”, a nemzetmegőrzés, az igazi nemzeti tudat letéteményesének tartott parasztságról. Ahogy a népiek a parasztságot, ő a városi proletáriátust a „legmagárahagyatottabb osztályként”⁴ jellemzi, magárahagyatottként, mert a baloldaliság „divatjának” elmúltával jórészt elvesztette értelmiségét. Az egykori „botcsinálta kommunista” „kiválóbbja vallásbölcselettel és filológiával foglalkozik, az átlag pedig barrikádok helyett a Színházi Életet és környékét ostromolja meg, s a hölgyek a viharkabátot és bőrkabátot bundával, a szemérmot és szociológiát bridzsasztallal és pszichoanalízissel cserélik fel.”⁵

A mozgalom apályának és a teória útkeresésének korszakában Vas István a lehetséges cselekvésmódot a népiek terveinek mintájára keresi: „sürgős szükség volna a munkásság »Eötvös-kollégium«-ára ... a mi feladatunk nem az egész osztály nevelése, hanem a kevés szokatlanul tiszta és fogékony értelemé. A beléjük oltott hasznos mérreg aztán, biztos lehetsz felőle, a munkásság szellemi életének közlekedési edényein keresztül hamarosan el fog terjedni az osztály nevelhető részébe. ... mi nem szakmabeli tehetségeket akarunk nevelni, hanem a jelen és múlt műveltségének minél erősebb áramát bevezetni egy fiatal osztályba.”⁶

A „Válasz” számos cikke — különösen a szociográfiák — gyűjtik a párhuzamos tényeket a parasztság „magára hagyatottságáról,” testi-lelki betegségeiről. A „Válasz” fiatal szerzőgárdája kevésbé hajlik a „népi” gondolkodásmód más ágaiban, különösen az elődként

⁴ Vas István: *Levelét egy szocialistához*, 1935. Válasz-antológia 164.

⁵ Uo. 164.

⁶ Uo. 167.

tisztelt Szabó Dezsőnél föllelhető mitizált-idealizált parasztkép elfogadására. A „Válasz”-ban a parasztság nem a követendő nemzeti érények eleven megtestesítője, melynek körében megtisztulhatunk, magyarságunkban megigazulhatunk, hanem a végső pusztulás állapotában vergődő, a nemzetből kihullott, „rettenetes erkölcsi fertőben fuldokló társadalom”, amelyet Kovács Imre szavaival „mélységes lelki és erkölcsi üresség”, „dekadencia, letargia, passzivitás” jellemez.⁷ Nemcsak erkölce, nemzeti tudata is válságban van — s ami a magyarság fogyása, az egykezés miatt a vészharangot megkondító népi írók számára különösen fájdalmas: „Ők nem bánják, ha rácé, horváté vagy svábé lesz a birtok és a vagyon (amit azonban jobb szeretnének a sirba vinni magukkal), csak nyugodtan és békén maradhassanak. ... Tudják, hogy haldokló, pusztuló nép, el fognak tűnni, de nem tehetnek róla, mert halálosan fáradtak.”⁸

A lélek betegségeinek gyógyításán, a nemzeti tudat újraélesztésén, az új „elit” kinevelésén fáradoznának azok a népi írók, akik a Vas István idézte módon a „minőség” meggyökereztetésére, tudatos önismeretre kívánnak nevelni, tanítani az alapítandó paraszt-kollégiumokban, iskolákban, tanfolyamokon. Ebből a szempontból a „Válasz” is *tananyag*; ugyan nem közvetlenül a parasztfiatalokhoz szól, hanem a nevelés, a vezetés feladatára hivatott értelmiséget akarja e misszióra fölkészíteni, a szükséges — ezért nem egyoldalú és nem leszűkített — tájékozottsággal, országismerettel fölvértezni. Ez a tanító, tájékoztató, nézetegyeztető szerep megköveteli és meg is engedi, hogy a folyóirat szélesebb világnézeti-irodalmi körből merítsen, hogy más törekvésekkel is megismertesse a szellemi-társadalmi élet teljességében eligazodni akaró olvasót. Teheti ezt annál inkább, mert — mint Vas István levele mutatja — ez a lényegében *pedagógiai* feladatvállalás a magyar progresszió más vidékeitől sem idegen, hiszen összefügg a direkter politikai-közeleti eszközök hiányával, a társadalomalakítás egyéb útjainak ideiglenes eltömődésével, a jobboldali ideológiák térnyerésével, a magyar baloldali mozgalmak apályával, társadalmi bázisuk erőtlenségével és hasadozottságával.

A helyzet azonban a harmincas évek végére változik. A növekvő kül- és belpolitikai feszültségek aktivizálják és a politika küzdőterére terelik, szorítják a különböző társadalmi programmal rendelkező, eddig inkább szellemi-értelmiségi csoportokat. Vezetőit és híveit részben a „Válasz” szerző- és olvasóköréből toborozva, 1937-ben színre lép a *Márciusi Front*. A „Válasz” a „nevelő” szerepkörből egyre inkább a „politizáló” szerepbe lép át. Ahogy Sárközi fogalmaz

⁷ Kovács Imre: *Hulló Magyarország*, 1935. Válasz-antológia 138.

⁸ Uo.

egy levelében: „Az idők megsűrűsödtek körülöttünk, az ideológiai építgetésre (egy meglehetősen körülhatárolt körben) nincs idő, ki kell állni a politikai küzdőterre.”⁹

A lapszámokat követve az eltolódás jól érzékelhető. 1935-ben Németh László és Kerényi Károly még arról folytat elegáns polémiát, hogy a tiszta szellem „Szigetére” visszavonul? értelmiség csak saját példájának erejével hasson, vagy nevelő feladata vállalásával közvetlenebb kapcsolatot keressen a nemzethez, a közösséghez; másképpen fogalmazva: a Szellem felelőssége abból és csak abból áll-e, hogy — Kerényi szavaival — „ön maga szerint, tisztasága szerint, töretlen lendülete szerint működjek”¹⁰ vagy — amint Németh László mondja — „hogy az új élet mágiusi sugárzásával egy egész nemzetre igyekezzon hatni”, hogy „képzett életalakító” legyen, hogy „a legmagasabb szellem közvetlenül hathasson a népünk aljáról felmerült lelkekre”.¹¹

A „Válasz” nem a Kerényi-, hanem a Németh László-féle ars poetica jegyében indul el, de 1936-ban Féja Géza és Veres Péter között már a továbblépés szükségességéről folyik a vita. Féja a magyar parasztpárt létrehozását sürgeti, míg Veres Péter szerint a felbomlott világnézetű parasztság erre még nem alkalmas, ezért előbb „minden program felett paraszti osztályöntudatot és kollektivistá világnézetet” kell benne meggyökereztetni, életre hívni.¹² Veres Péter ekkor még a lap, a mozgalom korábbi irányvonala: a szellemi alapozás, tanítás, tájékozódás mellett tör lándzsát, de 1937-ben a „Válasz” már a Márciusi Front (lényegében politikai) programját közli, és a legérdekesebb írások azzal foglalkoznak: a politikai program mögé felsorakozó társadalmi mozgalom párt jellegű legyen vagy inkább a programban való egyetértés lazább szellemi szálai kapcsolják össze. A *mozgalom* szükségességében — és ezzel a „Válasz” új, mozgalmatszervező szerepkörében — már nincs vita.

Ez a jogos és helyes történelmi szerepvállalás azonban természetesen eltolja a „Válasz”-t egy zártabb, fegyelmezettebb, „ügycentrikusabb”, „irányzatosabb” szerkesztés és tájékozódás felé. Elvégre egy mozgalom szócsöve a választott célrendszer érdekében, annak nevében egyértelműen és összetéveszthetetlenül kell, hogy szóljon, s nem annyiféle hangon, mintegy, az adott eszmék vonzásában,

⁹ Sárközi György levele Gulyás Pálhoz, 1938. Válasz-antológia, 650.

¹⁰ Kerényi Károly levele Németh Lászlóhoz, 1935. Válasz-antológia 109.

¹¹ Németh László levele Kerényi Károlyhoz, 1935. Válasz-antológia 107.

¹² Veres Péter: *Legyen-e magyar parasztpárt?* 1936. Válasz-antológia 330.

de minél szélesebben tájékozódni akaró orgánium. A tanító-feltáró-felrázó szerep nem azonos a mozgalmárszervezőével. A lap irodalmilag kevésbé érdekessé, szellemileg kevésbé sokszínűvé, de világnézeti, sőt politikai arculatában határozottabbá, kidolgozottabbá válik.

Ez az út azonban hamarosan korlátokba ütközik. A sok egyéb, anyagi és sajtópolitikai nehézség mellett a „Válasz” megszűnésének egyik fő oka önnön természetében rejlik. A következetesen vállalt és nemcsak irodalmi, hanem politikai jelleget is öltött irányzatosság szükségképpen nemcsak irodalmi, hanem politikai eszközöket, politikai bázist követelt. A végkifejletet már Erdei 1937-es tanulmánya előlegezi: „A szabadságért és a szabadságjogokért küzdeni kell . . . , ennek a küzdelemnek azonban politikai módszere van . . . valóságos szabadságot csak hatalmi tényezők képesek kiharcolni.”¹³ „Kimon-dott és leírt szavak, legyen bármilyen nagy az írói hatásuk, nem fegyverek ebben a harcban, csak toborzó kiáltások.”¹⁴ A „csak” Erdei okfejtésében nem lebecsülést jelent. A toborzás maga is politikai erő, ha képes azokat mozgósítani, akik jelszavait szándéka szerint valóra válthatják. Ez köztudomásulag nem adatott meg a „Válasz” szerző-körének, hiszen a parasztság — sokféle okból — nem vált mozgalmárszervező erővé. Erdei ebben látja a reformkori írónemzedék és saját kortársai sorsa, lehetőségei között a fájdalmas különbséget: „Akkor Magyarországon az az osztály volt az egyetlen politikai tényező, amelyeknek az írói lázítottak és buzdítottak . . . és valóban politikai hatást eredményező munkát végeztek . . . Ugyanannak az osztálynak a nyilvánossága előtt szólottak, amelynek a politikai tevékenységétől függött a reformok sorsa. A mai helyzet teljességgel különbözik ettől a frontállástól. Ma az író szólhat a polgárság és az úri Magyarország nyilvánossága előtt, a szándékainak megfelelő politikai tényező azonban a munkásság és a parasztság.”¹⁵ S ha a népi mozgalom törzsének törekvéseit tekintve pontosabb volna is inkább vagy elsősorban a parasztságot említeni, ez az elemzett ellentmondás érvényén mit sem változtat.

Egy folyóirat számára lehetséges lépések körén belül maradva nem is igen lehet Erdei konfliktusjelzésére megnyugtató megoldást találni. A lap megszűnése után a „Válasz” mögött álló írói-szerkesztői csoport új fórumlehetőséget keresve ismét csak az „ügycentrikus”, „irányzatos”, de politikai irányzattá csak tökéletlenül, kudarcosan válható; vagy az „értékcentrikus”, az irányzatokon fölülemelkedő, de konkrét társadalmi-politikai karaktert kevésbé mutató orgániumok

¹³ Erdei Ferenc: *A szabadság politikája*. 1937. Válasz-antológia 530.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo. 532.

kétféle modellje közül választhat. A „Válasz”-t magába olvasztó „Kelet Népe” nyilván inkább az előbbire, a később induló, s a „Válasz” szerzőit is vonzó „Magyar Csillag” szerkesztői szándéka inkább az utóbbira szolgáltat példát. Azzal a különbséggel persze, amit a „Magyar Csillag” számára a történelmileg súlyosan kedvezőtlenebb, de az irodalmi egység szempontjából kedvezőbb feltételek hoztak: ekkorra már a szellemi élet javát, a különböző irodalmi irányzatokat legalább a náciellenesség erejéig közös társadalmi platformra lehetett vonni. Más, kevésbé kielezett történelmi szituációk azonban újratemtették, újra is teremtik az „ügycentrikus”, „irányzatos” vagy „értékcentrikus”, mai szóval „népfrontos” lapszerkesztés dilemmáját, és az igazán sikeres vállalkozások örök ingamozgását a két véglet között.

* * *

A „Válasz” „betorkollása” a Márciusi Frontba nem feledtetheti a kérdést: milyen világnézeti forrásvidékről indult a folyóirat, milyen teoretikus háttere van későbbi politikai törekvéseinek? A kérdést az sem teszi értelmetlenné, hogy tudjuk: a népi mozgalom sok csoportra, szárnyra tagolódott, s a csoportok között az átjárás, az eszmei irányváltás is gyakori.

A „Válasz” körül, ahogy a népi mozgalom körül is, mindig fölbukkan a fasiszta szimpátiákban és az antiszemitizmusban való elmarasztalás vádja vagy gyanúja. A „Korunk” főszerkesztője, Gaál Gábor levelében így óvja Veres Pétert a „Válasz”-szal való közösségvállalástól: „A Válasz a magyar fasizmus második ellenforradalmi élcsapatának a tömörülése, nagyon ravaszul és nagyon megejtő varázslatossággal, ebben a csoportban Önnek nem szabad a nincstelen zselért reprezentálni.”¹⁶

Gaál Gábor vádja, ha nem is megalapozottan, de mégsem teljesen véletlenszerűen merül föl. A népiek kollektivistikus etikájában a magyarság megmentése jelenti azt a központi célt, amelynek érdekében az egészségesebb társadalmat, a parasztság fölemelését sürgetik. Sokuk munkáiban nem válik világosan külön nemzet és faj, nemzeti és faji „virágzás” fogalma. A hagyományos baloldal előtt gyanúba keveri őket szabadverseny- és kapitalizmus-kritikájukkal társuló antiliberálisizmusuk is, ami közösség-kultuszukra „rájátszva” csökkenti érzékenységüket a fasizmus által veszélyeztetett emberi szabadságjogok, a személyiség autonómiája, szabadsága, a polgári demokrácia értékei iránt. (Például a Németh László által elképzelt „munka-

¹⁶ Lásd Bata Imre: *Veres Péter*. Szépirod. Kiadó, 1977. 74.

hadsereg", amely a népnevelésre az — igaz, amúgy is meglevő — katonai kereteket használná fel, sem kelthetett nagy rokonszenvet az egyén jogait feltő polgári baloldal körében. Ezen nem változtat az sem, hogy Gulyás Pál *A tervhalmazó* című versében ugyancsak a „Válasz” hasábjain adja közre kegyetlen, fölöslegesen is bántó kritikáját Németh László terv-burjánzásáról, s a legtöbb vitriol benne éppen a „munkahadsereg” ötletét éri.)

Az egy esztendő Márciusi Front 1938-as programja — ami a „Válasz” búcsúszavának is tekinthető — a különböző politikai erők szövetségének eszmei leképezéseként már megkísérli integrálni a népiektől távolabb álló értékeket is, és szót emel az egyéni szabadságjogok érdekében: „Nem vagyunk semminemű diktatúra hívei... A szabadságjogokban és a demokráciában a magyar történelem legnagyobb eszményeit látjuk.” „Hisszük, hogy a társadalom szervezeteinek csak akkor van értelmük, ha azok nem csökkentik, de növelik és biztosítják az egyén szabadságát.”¹⁷

Ugyanakkor megőrzi a jellegzetesen antiliberális, antiindividualista indítás értékvilágát is: „Nem vagyunk liberálisok sem. Nem akarjuk az egyoldalú gazdasági szabadságot, mely a tőke, az uzsora és a kizsákmányolás szabadságát jelenti. Mi a közösségnek és a közösségbe beilleszkedő egyénnek szabadságát kívánjuk.” „Hisszük, hogy az egyén csak egy nép társadalmának sorsközösségében valósíthatja meg jólétét és szabadságát, s csak egy nép hagyományainak a vállalásával élheti át a kultúra teljességét.”¹⁸

A folytatás ismét a baloldal más irányzatai felé való nyitást mutatja: „Hiszünk az egyénben... Minden társadalmi és kulturális teljesítmény egyik nélkülözhetetlen forrása az egyén, és hisszük, hogy a felszabadult egyén képes vállalni azt a fegyelmet és szolidaritást, amit a szervezett termelés és osztály nélküli társadalom megkövetel. Hisszük, hogy a társadalom szükséges szervezettségét és egy népközösség szükséges szolidaritását nem is valósíthatja meg más, mint szabad egyének önrendelkező társulása és kölcsönös felelőssége.”¹⁹

De még ez a régi korlátain túlemelkedő program sem mossa ki egészen a „Válasz”-t és körét a fajelmélettel való kacérkodás gyanújából, hiszen itt is „a magyarság vezető szerepét” követelik, pontosabban nem jellemzett veszélyekkel szemben, „a magyar társadalom egész területén”.²⁰

¹⁷ Mit kíván a magyar nép? (A Márciusi Front programja), 1938. Válasz-antológia 604.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo. 606.

Sietünk tisztázni: ez a gyanú így, ebben a formájában nem megalapozott. A népek — különösen a „Válasz” — meghatározó egyéniségei a nép, a nemzet összetartó erejének nem a fajközösséget tekintik, a „faj” olykor (pl. Veres Péter által) használt terminusa náluk nem a biológiai köteléket jelenti, inkább a nemzet pontatlan szinonimája. Az említett program szavai ebből a szempontból is hitelesnek fogadhatók el: „Nem vagyunk fasiszták... Nem vagyunk a faji mítosz megszállottjai... A magyarságot nemcsak a vér kovácsolta egybe, hanem a történelem is.”²¹

A „Válasz” legfontosabb írásai a nemzetet valóban nem vérközösségként, hanem elsősorban közös értékekre fölesküdt, a közös múlt által hitelesített erkölcsi-kulturális közösségként jellemzik. E felfogás szerint a nemzeteket nem a faji vonások eltérő volta, hanem a sajátos értékvonzódás, kulturális aura különbözteti meg egymástól. Ez a „kultur-antropológiai” gondolkodás sem politikai, sem morális konzekvenciáiban nem azonosítható a fajelmélettel, történetietlensége mégis bizonyos — nem közvetlenül politikai, inkább eszmei — hátulütőkkel jár. A „Válasz” elemzéseiben a nemzetekre, népekre jellemző kultúra és morál ugyan olykor valamilyen történelmi élményre — pl. a zsidó nép egyiptomi fogságára — vezetődik vissza, mégis inkább változatlan és változtathatatlan, örök csillagzatnak tűnik az illető nép történelmének változó égboltján, hatása időtlen és a predesztináció erejével szabja meg a nép, a nemzet karakterét, világtörténelmi szerepét.

A zsidókérdést oly gyakran vizsgáló „Válasz”-t sem azért lehet hibáztatni, mert e kérdésről — amely konkrét társadalmi-történelmi problémák egyik vetületeként, nem mint a társadalmi anomáliák *oka*, hanem mint *tünete* valóban létezett — egyáltalán írásokat közölt. Inkább azért, mert e tárgyban publikált írásainak többségében a népeknek, népcsoportoknak a történelemtől érintetlen, elrendelt sorsuk van, s ez a sors határozza meg például a hazai történelemben betöltött, egységesnek, differenciálatlannak tekintett szerepüket is. E felfogás szerint nem a történelem alakítja ki a kulturális-erkölcsi aurát, értékrendet, hanem ez a (valaha keletkezett, de azóta változatlan) lelki képlet van döntő befolyással a történelemre.

Németh László „Két nép” című, 1935-ös írásában pl. a zsidóságot mint sorsközösségen alapuló közös lelki alkatot határozza meg, amelyet a közös sors egy ősi eleme: az egyiptomi fogság, az egyiptomi állam elleni gyűlölet élménye máig hatóan jellemez: „A zsidó nép születési betegsége (betegség, melynek Jézust köszönhetjük) az istenné emelt államellenesség.” Ezért „a zsidók jelenléte forradalmasít, anél-

²¹ Uo. 603—604.

kül, hogy a forradalomra megérlelne”.²² A kultúrkritikai elemzés a történetietlenségbe merevített néplélekről torz történelmi ítélkezésbe csúszik át: „Marx lényegében Jahve embere.”²³ „Ha a zsidóság ösztöne: a kiszabadulás, a közös föld, közös ég, a jahvei államtalanság; Nyugat ösztöne: a magasabb tagoltság, a képesség-hierarchia, az államalkotás. Nyugatnak is szüksége van romelhordó viharokra, de nincs szükség erre a rabszolgáosztónre, mely Nyugat építményeiben is az ősi Egyiptom ellen lázad.”²⁴

Igazágtalanok lennénk, ha elhallgatnánk: Németh Lászlónak és a „Válasz” más szerzőinek (az egyértelmű jobbszárnyra kerülő Sinka és Erdélyi kivételével) nemcsak a fajelmélethez, de a politikai antiszemitizmushoz sincs köze, fellépnek a zsidóság = kapitalizmus közkeletű képlete ellen, s a zsidókérdés kapcsán is igazán keserű bírálattal a történelmi Magyarországot illetik. A zsidóság társadalmi szerepének homogén, történetietlen kezelése mégis azzal a veszéllyel jár, hogy az okfejtés egy lehetséges „olvasata” egybemosható lesz a homogenizálásban politikailag érdekelt, agresszív antiszemitizmus szellemi áramlataival, és így negatív politikai előjelet kap.

Az „előjel” tekintetében más a helyzet a „Válasz” németellenességével: ezt többnyire — okkal, joggal — politikai érdemüknek tudják be. Nem csökkenti ezt az érdemet, ha látjuk: a németellenesség egyik szála (a hitleri Németország fenyegető réme mellett) a svábság „idegen lelkiségétől”, értékvilágától, életerejétől, a neki tulajdonított küldetés-től való félelem. Ahogy Németh Lászlónál a zsidó sors kulcsa az egyiptomi fogság, úgymintázzák Kovács Imre „Hulló Magyarország”-ában a hazai németek Odoaker germán zsoldosait, s ugyanazzal a lélekkel, csak „ma még némán, leszorított ajakkal, de egyre fokozódó vitalitással és támadókedvvel áll a faji öntudatra ébredt, nagynémet eszmékért lelkesedő svábság a magyar faluk előtt”, mint egykor azok a római birodalom limesein.²⁵ Az egykézés, a földtelenség, a német veszély ellen fellépő társadalomkritika szellemi alapvetése itt nagyon is hasonló a zsidókérdéssel foglalkozó írásokhoz. Itt is ugyanaz a kultúrkritikai, kultúrantropológiai jellegű történelemfilozófia bontakozik ki, amely a nemzet, a nép kohézióját a lényegében változatlan kulturális és morális jegyekkel jellemezhető sorsközösségekben látja. A politikai érték szempontjából a két elemzést a különböző történelmi konzekvenciák nagyon is eltérő módon minősítették: a zsidókérdésben kifejtett álláspontok negatív, a németkérdésről kifejtett „Válasz”-beli

²² Németh László: *Két nép*. 1935. Válasz-antológia 265.

²³ Uo. 265.

²⁴ Uo. 264—265.

²⁵ Kovács Imre: *Hulló Magyarország*. 1935. Válasz-antológia 133.

koncepció inkább pozitív előjelet kapott a baloldali kortársak és utódok értékelésében. Az elkövetkező történelmi-politikai eseménysor ismeretében ez semmiképpen sem indokolatlan; a „Válasz” körének, a népi mozgalomnak a történetfilozófiáját tekintve azonban mindkét okfejtésben lényegében ugyanazzal a világlátással találkozunk.

Ez a világlátás nem erkölcsileg támadható: nem bélyegezhető „fasiztának”, nem rokon a fajelméletekkel. Mitologikus jellegű történetfilozófiájának poétikai ereje van, de alkalmazhatósága, átvilágító képessége már erősen vitatható. A „Válasz” újraolvasásának éppen az lehet az értelme, hogy a negatív vagy pozitív elfogultságoktól mentesen segíthet megítélni a népiek izgalmas, máig elevenen ható mozgalmának világnézeti és politikai útválasztását.

LENDVAI ILDIKÓ

CS. VARGA ISTVÁN: TANÚJELEK

(ÍRÁSOK NÉMETH LÁSZLÓRÓL)

Cs. Varga István könyve két jól elkülönülő, de szervesen összefüggő részből áll. Az elsőben Németh László négy regényéről (*Emberi színjáték, Gyász, Iszony, Irgalom*) kapunk terjedelmes, többszemponútú interpretációt: az életművön belüli összehasonlító, valamint eszmétörténeti, keletkezéstörténeti észrevételek kapcsolódnak itt a regényformára, emberábrázolásra vonatkozó kommentárokhöz. A második rész Németh László és az orosz irodalom viszonyát vizsgálja, ismét csak többféle megközelítésben: egyrészt Puskinhoz, Gogolhoz, Tolsztojhoz, Dosztojevszkijhez, Csehovhoz köthető inspirációkat, ill. párhuzamosságokat véve számba, másrészt kitekintve Németh László műfordítói munkásságára és arra, ahogyan az érintett írók öröksége művészi és eszmei ihletforrássá válik. E két rész természetes módon egészíti ki egymást, hiszen köztudott: a Németh László-i „nagyregény” milyen sokkal adós Tolsztojnak, Dosztojevszkijnek, s a Németh László-i eszmerendszer milyen nagy mértékben rokon pl. a Tolsztojéval.

A dicséretesen gyarapodó Németh László szakirodalom régóta számon tartja Cs. Varga István kutatásait, amelyek jellegükben is elütnek Vekerdí Lászlónak az író szellemi környezetéből származó alapvető összegzéseitől, Grezsa Ferencnek az életművet komplexitásában kronologikusan feldolgozó szintetizáló törekvéseitől, Sándor Ivánnak elsősorban a mentalitástörténeti oldalra ügyelő, esszéisztikus könyveitől, Kulcsár Szabó Ernőnek az egymást követő, legújabb

poétikai iskolák fogalomrendszerének segítségével Németh epika-történeti helyét kereső munkáitól. (Módszerben, szemléletben leg-közelebb Kocsis Rózsa közleményeihez áll.) Mindezekkel szemben Cs. Varga István jó évtizede megindult vizsgálódásainak összefoglaló címűl ezt választhatnánk (kölcson véve egy jeles irodalomtörténé-szünk kifejezését): a „szembesített Németh László”. Szerzőnk, aki úgy is nevet szerzett magának, mint Puskin, Lermontov, Jeszenyin stb. szakértő, a maga érdeklődésének és felkészültségének megfelelően választotta a komparatisztika útját. Az „összevetés” mint kritikai, irodalomtörténeti eljárás azonban nemcsak magyar–oroszc össze-hasonlító stúdiumaiban jellemző rá. Más irányú dolgozataiban is (pl. Németh László és József Attila, Ady és Fábry Zoltán viszonyát taglalva) szívesen él vele. Sőt: Németh László életművén belül is állan-dóan viszonyításokat, összefüggésbe hozó átkötéseket alkalmaz. Alkati vonásról van tehát szó: kivételesen széles, szerteágazó anyag-ismerete arra képesíti, hogy távoli jelenségek analógiáira is felfigyeljen, ill. a szembesített tények révén próbáljon új megállapításokhoz jutni.

Vannak ennek a módszernek (mint minden módszernek) árny-oldalai is. Egy-egy ponton csaknem mechanikusnak tűnhetik az össze-vető attitűd. A modor is hol zsúfolttá, hol töredezetté válhat. Előfor-dulnak ismétlődések is. (Ezek jó része elkerülhetetlen: az *Emberi színjáték*ban fellelhető Dosztojevszkij impulzusokat a regény elemzése során éppúgy nehéz mellőzni, mint a Németh László Dosztojevszkij élményét tárgyaló fejezetben.) Arra is akad példa, hogy minden rész-igazság ellenére az egész párhuzam kissé erőltetettnek vélhető. (Az *Anna Karenina* és az *Iszony* esetében.) Bizonyára akadnak majd olyan olvasói is a *Tanújelek*nek, akik fenntartással konstatálják, hogy Cs. Varga István „túlságosan szereti” hőseit. A tényeket úgy válogatja és csoportosítja, hogy mindenképpen kedvező, sőt eszményítő beállítást engedjenek meg. Megítélésünk szerint, azonban, ez éppen nem fogya-tékossága Cs. Varga István Németh László kutatásainak. Hiszen voltak, s bizonyára lesznek is, akik ízlésbeli, ideológiai stb. okokból az életmű következetlenségeit, egyes művek és műcsoportok gyengéit látják és láttatják elsősorban. Nemcsak jogosult tehát, hanem szük-séges is, hogy legyen, s mindig legyenek az életműnek olyan feldolgo-zásai is, amelyek a művészi és erkölcsi hatóerők maximumának ki-bontakozásához járulnak hozzá.

A *Tanújelek*nek tudományosan is értékelhető eredményei is vannak, mégis szembetűnő, hogy Cs. Varga István másra és többre is törekszik. Soraiból néha szinte süt a lázas tettere készség, mellyel a Németh László-i gondolatok terjesztését, elfogadtatását igyekszik elősegíteni. Látszó-lag (vagy akár teljesen) egymást kizáró nézeteket iparkodik össze-békíteni, valóságos értékeket megmenteni és továbbörökíteni. Van ennek a siető és tenniakaró jószándéknak negatív következménye is:

lelkesültségében olykor már több szálát tart a kezében, mint amennyivel elbír, s közben lankadatlan energiával már újabb és újabb ötletek felvillantására is módot talál. Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról, hogy Cs. Varga Istvánnak és nemzedéktársainak nagy ihlető élménye a 60-as évek, amikor egy új nemzedék megkönnyebbülve vehette tudomásul, hogy bizonyos általa felismert (persze, csak saját maguk számára történt a felismerés, hiszen korábban is méltányolt teljesítményekről volt szó) irodalmi értékek végre hivatalosan is „menlevél”-ben, sőt „támogatás”-ban részesülnek. A csaknem zavartalan, de mindenképpen boldog birtokbavétel mozgósító ereje hatja át a *Tanújeleket*. Erre vezethető vissza az is, hogy kevés szó esik azokról a konfliktusokról, amelyek a 60-as években is fennállottak Németh és az őt körülvevő világ között. Ezt meg a *Csapda* interpretációja sínyle meg: szubjektív gyökereit, részben legalábbis, a két világháború közötti időszakban keresi a műmagyarázat, holott aligha vonható kétségbe, hogy Puskin szavai az „elismert” Németh Lászlónak a keserűségét fejezik ki: „A cenzúrában az a legkomiszabb, hogy válogat az arcvonásainkban. Ezt meghagyja, azt kihúzza. S a végén nincs mit csodálni, ha egy torzkép néz vissza ránk az olvasók szeméből.”

Cs. Varga István nem oldott meg mindent, még kijelölt témakörében sem (ki lehetne deríteni pl., hogy milyen források alapján írta Németh László Puskin kismonográfiáját, s szemléletét ezek mennyiben határozták meg), de sok mindent elvégzett. Páratlanul széles olvasottsága, a szellemi jelenségeket összefüggésbe hozó fogékonysága és asszociációs készsége rendkívül gazdag vonatkozásrendszerbe állítja a vizsgált anyagot. Példás ügyszeretete és lendületes írásmódja alkalmas arra, hogy sokakban keltsen rokonszenvet, érdeklődést a tárgy iránt. A *Tanújelek* azt tanúsítja, hogy Németh László életműve nem szükségszerűen hűl, merevedik tananyaggá, tiszteletre méltó irodalomtörténeti dokumentummá, hanem az életet közvetlenül is befolyásoló, eleven művészi, eszmei, erkölcsi hatóerő gyanánt funkcionálhat. (Magvető)

IMRE LÁSZLÓ

KARDOS LÁSZLÓ: SZÁZ KRITIKA

(„VERSEK AZ ÚJ LÉLEKÉRT”)

Hadd kezdjük így: s tegyük hozzá, ha máskor akár magunk hallanánk ilyen hirtelenjén, meghökölnénk. Új lehet-e, amit a jelző itt jelöl? S bizony, igen. És a versnek, a valódi hitelűnek — fémjelzése a kritika

föladata is! —, megvan ez a kifejezéslehetősége: az árnyalatnyit-változót követni, s akkor már, stilizálás-eszközeivel valami egyszerűben-újat, az iménti pillanatbélihez képest mást mutatni... s kinek? Nekünk magunknak, rólunk magunkról. Körülbelül így ismertethetném Kardos László egyik esszé jellegű kritikájának főbb tartalmát, a Kosztolányi-műfordításairól szólóét, ahol ő egyben a műbírálat lélegzet-fontosságú dolgát is meghatározza ekképp. Igenis szükség van, mint gyakorlati, emberközi műfajra és lehetőségre, a lírára, s a hiteles műbírálat ugyanúgy a lélek legnemesebb naprakésztségét hivatott kifejezni, naprakészítettségét, pillanatnak-odavetettségét... s hogy ebből a passzívuságból miként lesz a legrejtekebb módok egyikén a legnyilvánvalóbb, már minden érzékeny „befogadónak” evidens új való. Akár csak a körülményekkel is, feljegyzetlen belső kommentárjainkkal, ezek s a világ kimondatlan kölcsönhatásaival: változunk mi, változik „a lélek”, és a költészet ennek kifejezője. Olyan azonnal-dokumentum, melyhez képest a számszerű felmérés már eleve hódolat, a nagyobb gondolati ív összefoglalása is csak utóbb követheti. Az a kritika pedig, amit Kardos László művelt, s aminek példáiból „százat” gyűjt egybe e kötet, az ilyen reflexió tovább-újrateremtő lélekmunkájából, mondjuk ki, tudósi művésztevékenységéből fakad. Formáltságuk tekintve szépséggel, dolguk szerint a mindig-új (bármilyen szilárd) regisztrálásával találkozhatunk, egyebek között, e kritikákban.

Boldog bíráló az, aki több-kevesebb egységben leli meg, s látja meglegelni végül, ama tárgyat, melyre hívatva volt, s amit el sem hagyott, ráadásul úgy nagyjából a legfontosabb pontjain aztán, évtizedek során, meg is érintett. Kardos Lászlóról, a kritikusról, elmondhatjuk ezt. Ki se fejtjük akár: a Nyugat és köre... és utóhullámai, onnét is jellegzetesen a stabilitás-életművek képezték figyelmét ily módon kibontott tárgyait. Habár — és itt érdekes mélyfúrások végezhetők a tanulmányok némelyikében (hadd nevezzük változatosan e száz darabot, joggal tesszük) — arra is van jel, hogy Kardos László, akarva-akaratlanul, kitekint a nem mindenben őt érdeklő, reá ható „tájak” felé, s etikailag ez annál szépségesebb, mert mentendő, nagy, hagyományosnak is tekinthető ügyről szólván tesz így, s feltárja egyben, hogy ez a tárgy mily sokrétű. Persze, Szép Ernőről van itt szó, s az ő 1984-es Népszabadság-beli dolgozatáról; Kardos László kiemeli, bár Illyés Gyula szavaival (s gondoljunk Illyés alap-indíttatásainak egyike-re, hajdanijára is!), hogy Szép Ernő „volt az első, aki magyar nyelven szerkezettelen, középpont nélküli verseket írt...” Vigyázat, nem központosítás nélkül! „... amelyek épp konstrukciótlanágukban voltak korszerűek, modernek; rokonai Guillaume Apollinaire verseinek, melyeknek újszerűsége szintén csak ebben a mindent feloldó és mindent befogadó posztszimbolista szimultanizmusban rejlett...” S tovább: ha belegondolunk e század innét messzi vezető képzőművé-

szetébe és irodalmába, már égaljunkon is honos tiszteletű neveket idézhetnénk, és a mai napok felelős törekvéseii juthatnánk. A Nyugat-vers eszménye volt, feltehetően, Kardos Lászlóé is. De...! Nyitottsága, mellyel akár a Nyugat nagyjait is elevenségként tárgyalja s helyezi részenként-izenként s nem pusztá fogalmiság-jegyben a mindenkor élő irodalom és szellem áramába, e valóban anyagértő és lélek-élvű átélő-szemlélet megadta neki azt a lehetőséget, hogy saját megvont vagy adott határain túlra „sejtsen”. Ha a *Száz kritika* gyűjteményét a szakmai hasznon, a történeti igazságtétel erkölcsi jóérzésén, az élvezetes olvasmány szempontúságon túl még két emberi mozzanattal bővülve sejtiük magunk is olvashatni, ezek: a szerző mélyen áramló szeretete ez írásokban rendre, valamint ez a benne rejlő, sajnáljuk néha, nem szerencsésebb körülmények némelykori égalja alá fogadtatott tágasság-készség. Természetesen ez nem a fölfedezésre váró életművek válaszaként-segítőjeként, nemcsak próbálkozásként van jelen; hanem ahol már nyilvánvaló az érdem elismert mivolta, ott is a „tovább-hogyan-s-miért” gazdagító, segítő, tűnődő tartása a kritikus Kardos Lászlóé.

Persze, jó csillagzata is mindig vezette. S nem csupán az utóbbi évtizedekben, hanem élete első felében is emígy-úgy: a *Nyugat* hozta írásait, mégpedig, ma jól látszik már, java terméséhez tartozóan. Megnőnek e fél évszázados, esetleg még hajdanább írások az időben, az életmű későbbi kibontakozásának teljesebbisége révén. Ám valamely írás igazi növekedése: mindig a stabilitása, a meglevője, a mikéntje. Ahogy Kardos László határozott, de fenntartásos-bölcs révedezést kizárni nem akaró gesztussal — mondattal! — kezd egy-egy bírálatot; ahogy azonnal a lényegre tér; ahogy éles és tiszta, amit mond, holott nem kristályrendszer-bravúrra törekszik, arra soha, de a mesterkélt borongó homlokat sem ismeri. Inkább a homlokráncokat, az érzőket. S mire vonatkoznak ezek? Megannyiféle mindenre. Ezért oly változatosak is ezek a kritikák. („Kritikák”, mondhatnám, ha olvasmányértékeként nézem őket.) Például a Kodolányi János *Boldog Margit*jéről szóló írást, a jelzett metszettséggel kezdve, így végzi: „Idegeiben alszik immár a nagy tapasztalat, hogy mindnyájan jók vagyunk és mindnyájan rosszak, egyszerre és megoldhatatlanul”. Fölfedezés? Mivel „alapgondolatok” ritkán adódnak fölfedezetlenül immár, a kijelentések helyi értéke adja az írástudóság hitelét. S Kardos László ilyen helyiérték-hangsúlyosan tud szólni bírálóprózájában. Mondjuk kifejtettebben: a jó költészet — vagy a jó novellisztika — bensőleg megszerkesztődött hangján. Aminek már szinte csak alkalmazástudománya az elhelyezés — az íráson belül.

Vagy átüt az íráson ez a belső minőség, a nem szűkebben szakmai. Ahogy Vészi Endre könyvéről 1938-ban így szól, szintén a *Nyugat* hasábján, összefoglalóul: „A *Felszabadultál* fiatal írójáról kár volna

máris határozottabb véleményt erőltetni. Tehetséges, becsületes, figyelni való — ezt a három jelzőt minden kockázat nélkül odaírhatjuk a neve mellé”. Elemezni lehetne ezt a mondatot az önmagában vett pontosság és árnyaltság szempontjaiból is, de aszerint szintén, hogyan állja meg a helyét, épp a túlságok kerülésével, de az értékek bemérésével, a jövőt is sokáig illetően. Ráadásul szép a megfogalmazás, jól lehet visszafogottan szakszerű: avval „a neve mellé” kitétel. Egyáltalán, Kardos László ennek az arányrendszernek is egyik példás, tanítani való mestere: a méltányoló figyelmet és a fenntartásos szeretet szavakba is tudta önteni ily öntvényként.

Hosszasan vizsgálódhatnánk — épülésre, nemes mulatságra is, kellemes percek meghittségére —, hogyan s mint értékel és helyez el a Nyugat legnagyobbjainak vonulatán kívüli műveket, jellegeket, esélyeket s eredményeket egy érdek nélküli, tiszta skálán, vagy épp valami szentül vélt, tűnődve vágyott cél-értékrendszer szerint. Ám nem túlzás, ha azt mondjuk: érdeklődésünk s szívünk elsődleg oda húz itt, hogy lássuk, mi érdekeset mond — mond még, tanulmányai „után” s mellett — az ő szívének s érdeklődésének legkedvesebb, vagy közel ily, témáiról. Előszavában lelkiismeretesen részletezi, ki miért maradt ki (történetesen) ebből a kritika-gyűjteményből. Például, mert kritikái megbízást, régi években, nem kapott „rá”. Vagy: összefoglalóbb jegyben kellett-lehetett szólnia róla. Amaz József Attila, emez Illyés Gyula. Ám egy 1945-ös előadását idézheti az egyik esetben, s meg is teszi — a bíráló önellenőrző gondossága —, és Illyésről a legszebb, legtalálóbb szavak közé tartozik műbírálati irodalmunkban, amit ekképp olvashatunk. Ha már ezt így elmondtuk, s alkalom kínálkozik, hogy a korábban említettekre — körültekintés, homlokránc, tűnődés a túl kész fogalmak elfogadása helyett, legalábbis kérdéskörükön —, mindjárt a kötet elején lelni egy ilyen bátorító, s megint tanítani való kis összefoglalást, a Kosztolányi—Ady ügy kapcsán, ahol is a különben rajongva, de méltányosan szeretett Kosztolányit Kardos nem érti, miként ragadtathatta el magát ily felszínesen Ady ellenében, s egy olyas vádat, hogy Ady számos írása „rendelésre” készült volna, nem egyszerűen elutasít, hanem rá jellemző bölcseléssel így forgat tovább szelíden, de kérlelhetetlenül: „Ki tudná eldönteni, mi készül megrendelésre, s mi nem?” A kötet rendre telis-teli ily *telitalálatokkal*.

Másrészt milyen körültekintő az egyértelmősége, abban a Kosztolányi-elutasításban, az Ady elleni támadásában! Érdemes idézni: „Kosztolányi sok ellenkezést felverő cikke egy ponton bizonyára helyeslésre talál . . . ahol a túltengő Ady-kultusz ellen emelte fel szavát . . . De kérdem: sokallhatjuk-e az Ady iránti érdeklődést, amikor látjuk, hogy szenvedélyes és vonagló kultusz tülekedik az operett és a futballpályák artistái körül? . . . Hogy költő körül egyáltalán tömegmozgalom indulhatott e testies, szellemtelen korban, már maga sok

mindennel fölér . . . S író panaszkodjék emiatt utoljára!" Ez az utolsó mondat, hangsúlya lejtésével, amely oly mélyen lélektartás, mintha eleven, mesteri közelünkbe hozná ma is Kardos Lászlót — dorgáló vállaltóleléssel akár. Vagy csak szellemben. De egyébről is becses elemzést ad e tárgyban. Arról, hogy az a támadás, amely Kosztolányi részéről, épp Kosztolányi és Ady hívei számára hökkentő és dorgálandó, mennyire áttételes szellemi folyamat eredménye már, nem hasonlítható a napi kritika bármiféleségeihez. „Mert ezzel a cikkel”, — írja, — „csak olyan ellenfél állhatott elő, akiben az ellenszenv már tökéletesen átlényegült, szellemivé finomult, rejtett ideg- és ízlésszpozícióvá nemesedett, s most titkon munkál, anélkül hogy az öntudat észrevenné működését.” Mennyire rászorulnánk ma az ilyes elemzőre! Mi mindenünkkel! S befejezésül itt: a nagyobb kitekintés megint. S újra röviden, de nem a megfellebbezhetetlenség összefoglalójaként: „Költő nagyságát bizonyítani, gyengeségét igazolni egzakttá módon lehetetlen. Meg kell elégednünk az *evidencia* magyarázatával . . . Magyarázni, fejtegetni persze szabad és kell is, de a végső bizonyosság mégiscsak az *evidencia* érzése” (kiemelés — Kardos Lászlótól). Egy-egy ilyen gondolatvillantásnak is máig ér a fénye. Az érték, a valódi művészeti érték, az emberlét-érdekű, a számokba nem fogható, a gyakorlatiassággal meg nem közelíthető — sorolhatnánk! — irodalmi létezők szintén rászorulnának e biztos tudás szélesebb körű s némelyképp célra tartódott *evidenciájára*. S még ez is fontos: Kardos László elismeréri, hogy Kosztolányi, megannyi túlzása és tévedése ellenére is a legfontosabbra, Ady *költői értéke*re irányította rá a figyelmet. A tényleges művészi kérdéssel foglalkozott. Egy olyan korban, mely . . . mint a kritika minősíti. A többtényezősen is megvesztegethetetlenül minősíteni tudó szemlélet és átérés remekművű és feledhetetlen közelű példája ez az 1929-es cikk a Debreceni Független Újságból.

Kíméletlen volt s maradt azonban Kardos László a könyv-formát öltő „stiláris botlásokkal, a fegyelmezetlen gondolkodás bántó jeleivel”. (Nem az iménti dologban, persze!) Ilyenkor, a napjainkat sem kímélő egynémely „tudóskodó filologizálás komikuma” láttán, vagy „az állandó, felelőtlen és kongó odamondogatás” példáián, nem mérsékeli pontos szavát; ám ezt is ilyesképp teszi: „nyomatékosan felhívja” a szerzőt, erkölcsi kötelesség okán, „írói hajlamának s tehetsége méreteinek szigorú revíziójára”. Vagy bátor szóval így zár egy kritikát: „. . . tehetséges író, de egy végzetes elvi eltévelyedés rabja. Azt hiszi tudniillik, hogy ha teljesen rábízná magát lappangó, mélyebb, spontánabb írói ösztöneire, nem szolgálna oly híven és oly eredménnyel . . . eszményeit, mint az ily giccsbe hajló, primitív tákolású írányművekkel”. Vagy egy nagy költőnk korai kötetéről megállapítja: „Kár, hogy ez a hang még nem zeng valami tisztán. Túlfejlesztett . . . hasonlatok, homályba fúló, áltömör kifejezések, akara-

toskodó, modorosan megdült szórendű mondatok . . ." kerülnek bíráló tollának lajstromára. Sosem helyére. Okozzák józan-átélő homlokráncolását.

Műfordításkötetéről (!:napjaink) ír alaposan, ír fontosat, s nagy kiváltsága ama korban, a 30-as évek táján, hogy igazi kezdeményeket értékelhet, Szabó Lőrincéit például. Az első magyar Villon-könyvet. S ilyen telibe érző-értő megfogalmazást ad, árnyalatnyi s méltányos bírálat tőszomszédjában: „. . . Szabó Lőrinc a legendás franciának komor, erős emberségéről és egészséges művészösztöneiről győzi meg az olvasót.” Fegyelmezett költői látásmód húzódik meg szerény biztossággal ily mondatok egy-egy szó-párosa mögött.

Következetes. Kassáknál a korábbi prózaírói gyengék tűntét annak tulajdonítja, hogy végre az író „megy, amerre ösztönei sítik”. (A korábbi kemény bírálat tárgya, idézett részünkben, nem Kassák volt.) A régebbi próza-hibákat így jellemzi itt: „fásan szilárd . . . életfestés”, amely „oly gyakran vette ízét” jobb értékeknek. Remekművű megfogalmazások, anélkül, hogy remekelni akarna a kritikus. S magáról vall, amikor ezt a Kassák-bírálatot így fejezi be: „. . . a feladat nehézségeit a témába hajló mély szeretettel, néhány különösen zamatos ponton pedig egy keménységében is meleg, tompaságában is fénylő humorral győzi le”. Természetesen: sose akar magáról vallani önző módon ilyenkor. Természetesen: ki tudja! Mert, Kardos László után szabadon, kritikáinak „kritikusa” azt is mondhatja: tudjuk, hogy egyszerre akarjuk önmagunkat adni és hogy Istenem, csak rólunk ne legyen végre egyszer szó . . . !

Talán a hangvétel, a nézés szöge, ahogyan e gyűjteményről valami ismertető adódnék itt: mutatja, remélhetőleg, mindez, hogy együttesében alapvetően szépirodalmi (ily szempontúan is tekinthető) és nem „pusztán” szakjellegű, netán „alkalmi” könyvről van itt szó. Mert Kardos László e kritikákkal, végeredményben, megírta a maga „lélektől-lélekig-közel” kis irodalomtörténetét is.

A *Válasz* 1934-es oldalain látott napvilágot Márai Sándorról írt kritikája. A tárgytól s a könyvet csekély fenntartásokkal nagyra értékelő rövid gondolatsornak itt is hadd a bevezetését idézzük, az azonnali leglényegesebbre-törés jegyét: „A műfajok tana egyre kétségbeesőbb tudománnyá bonyolódik. Címkeink immár legfeljebb annyit jelentenek, mint a világtájak nevei, amelyek pedig édeskeveset mondanak például a kelet és északkelet közt futó sugarak végtelen milliárdjairól.” Talán sosem fogom olvasni *A sziget* című regényt, „a tárgyat”, de ezzel a közléssel mindenkor kezdek valamit: például bátorít, megnyugtató. Vagy jó az ily tudottabbságok viszontlátása tömör formában: „Minden íróból kitetszik egy olvasóideál arca; azé, akiben az író reménykedik, akit legbizóbb pillanataiban olvasóul kíván. Ez az arc mélyen jellemzi magát az író is.”

Kardos László sajátja volt az az éles-fény-vető szem, mely épp ezzel, a feltárással, a „rendszerbe-állítással” tette meg a magáét, s nevelő reménye (ideálja így!) olyasmi volt: hogy innen már ki-ki a maga útján viheti, mire-hogy, tovább a megismert megismerhetőt. Tulajdonképpen egy szint felett a „kritika” formai külsősége úgy maradt távol tőle, ahogy az író sem rombolhat „tárgyába”; s erről, mélyen az objektivitásra törekvő, de — tudva! — a maga szubjektivitásának elsődleg kitett szellemi lény kettősségével, az így élesült tekintettel vall megint a nagyra becsült, kitűnő Márai ürügyén: „A nagyon is markánsan . . . megvésett íróegéniség mindig eltakarja kicsit a művet. Ez a veszély Márait is fenyegeti. Hatásos egyénisége mellett a mű objektív értékei egy kissé árnyékban maradnak” stb. S akkor bevágja e mondatát: „Mindezt nem kifogásolom”. S meg is magyarázza, miért, s a „nyilván” a kulcsszó, az utolsó sziget, ahol a mégis-kritikus azért már végképp megvethetni véli lábát: „Objektív és szubjektív illetén való kölcsönhatása nyilván egyik titka az író művészi teljességének.”

Kardos László kritikai irodalomtörténet-vázlatgyűjteményében a nagyon is végső megfogalmazások — a körültekintő méltányosság köntösében bár — nem fedik el az objektumot. S ilyképp érdeklődünk: mit is ír Babitsról, mit Kosztolányiról stb., s lapozgatni kezdjük így a kötetet. Ám itt sem az a lényegek lényege, hogy netán — urambocsá! — az érdekességek színterére mi került (ez se volna baj!), hanem hogy a tárgyszerűség hogyan szerveződik. S ezért láttató erejű a *Száz kritika* ekképp rendező gyűjteménye. Mert ahogy imént jelzett célunkat követni próbáljuk — Istenem! —, megint Máraiba botlunk, kiről, a névmutatóban láttuk már, jócskán szerepel itt írás. És a *Válasz Budán* kritikájában ilyesmiket olvashatunk, általános tanulságul megint: „a . . . regény cselekményét . . . nemcsak esztétikai nézőpontok teszik fontossá. Fontossá teszi” (történetesen Márai, de: az író; közbevetés: TD.) „egész magatartása, erkölcsi szerepvállalása, művészetén túli igényei — világosabban az, hogy erkölcsi és művészi mondanivalói pontosan egybevágnak. Ez az attitűd korszerű; ami etikum a műalkotásból lepárolható, azt a művész ma készséggel vállalja önnön emberi erkölcséül”. S az esztétikumról valami: „Azt hiszem, egy egész ember, egy egész író hangolódott át itt lassanként a szemünk láttára. Egy ifjúság elragadó forradalma szerelt itt le, és készül ösztönös bölcsességgel beleolvadni a tradíciókba.” Mit lehet ehhez hozzátenni? Talán hogy a dolgok gyakran még bonyolultabbak. De nem követhető nyomuk, ha a Kardos László által itt és így leszűrt mély tanulságot nem tudatosítjuk előbb; vagy akárhonnét másunnan ugyanezt. És fontos szólam az ő szava is ebben.

Mármost, ha eredeti célunkat akarnánk híven követni — „kiről mit lelünk” —, kénytelenek volnánk át- s visszalapozgatni a tanulmány-kötetekbe. Mégis, ami Babitsról, egy 1946-os cikk keretében, itt áll,

szintűgy fontos, mint a másutt árnyalatossabb feldolgozások: „... érezzük . . . hogy ez a költő a szabadság költője volt, a haladásé, ha úgy tetszik, a demokráciáé, a baloldalé. Rejtélyes arisztokratizmusa kényesen idegenkedett a pártoktól, a tömegmozgalmak egyhangú és monumentális alakiságától, a tanoktól és a külsőleges fegyelemtől. De . . .” mindezekon túl és „mindezekről függetlenül harcossá volt a szabadságnak, az emberméltóságnak, a demokrácia legtöményebb, legtisztább és legvégső lényegének”. És így tovább. Ezek: élő fogalmak. Ha élő anyagról, élő vonatkozásban és élő *szóval*, belső és átélte idő-lüktetéssel mondják sorukat. Ahogy Kardos László is megélte mindennek hitelét, akár a korábbi mintegy három évtized viszontagságai vagy csendjei közepette is. Ekképp értékeli s orok írója az ő pályaközépi tovább-bontakozását.

Weöres Sándorról ugyancsak 1946-ban írja: „Egyszerre őstehetsegesen naiv és tudatosan *doctus* . . . Ujjai közt a dolgok fényleni és lobogni kezdenek, megcsordulnak és fölénkelnek . . . Van benne valami végzetesen földietlen, valami hitregei, megindító és magas. Poeta Angelicus.” A *végzetesen* pontossága nyitja itt azt az „ablakot”, mely jellegzetesen Kardos László szólalásáé. S még alkalmasabban illik alkotói személyiségéhez, mint amikor bármi meghatározásra, ha árnyalatnyi is, *kénytelennek* látszik; például Babits védésére, s így tovább. Mindenkor a tényleges anyagelemzés lehetősége volt az ő igazi tere, ahol keze között a szólaló dolgok hozzánk — közelebb — szólni bírtak.

És ezt a minőséget, e hatást rendre el is várjuk írásaitól azután; hallgatunk megállító szavaira, mihelyt olvasói lettünk a gyűjteménynek. Csak egy példa. A külön bekezdéssé „kiugratott” kérdés eleve megállít, egy egész cikk elolvasására késztet. Holott „csak” ennyi: „Mi az, ami úgy feldúlja az olvasót ebben a műben?” (Déry Tibor nagyregényéről, *A befejezetlen mondat*ról van szó. S mily megindító néha egy-egy efféle, akár Kazinczyig visszaaló-visszaemlékeztető tartalmú, szellemű megjegyzését látni; s azóta eltelt idők változásaira gondolni fájva. Ó, feldúlások; ó, régi s valós hitű poétikák, gyakorlatai . . . ! Szemközt a túlság gyakorlattal. De Kardos László kritikáit látva, hiteles szavainak újabb hitelt adva, mintha bizakodást is éreznénk. A Tóth Árpád-félét, a jó-költő-vigaszt. Ám ez már e gyűjtemény „mélyrétege”. Érdekes, hogy épp evvel: aktualitása. Hanem hát „érdekes”-e külön, hogy egy önmagához hű szellem tovább-élteti írásainak önmagukhoz-hűségét is?!)

Hogyan jellemzi — idézzük csak egyetlen részt — ezt a feldúló hatást? Íme: „Fölabajgat bennünket” (!!) „a könyv világnézet-formáló heves, nagy támadása is. Támadás, amelynek szikrányi iskolaíze sincs. Lehetsz bármily fölényes és megállapodott filozóf, lehetsz politikailag elvtelen vagy elveidhez lezártan szilárd, ez a regény valam

módon fölold és elindít, balra tol, az igazabb emberség, a katakombák felé". 1947-ben a *Magyarokban* jelent meg; tegyük hozzá csupán ezt.

Ám rejtélye épp hogy semmi sincs „azután már” Kardos László kritikus-jelenségének. Hanem a tiszta értés célja mellett a mindenkor rejtelemnek meghagyandó, a legvilágosabb értelem fényében is (sua generis) „csak” derengő fény őrzése, az irodalmi megítélés mélyebb és „angyalibb” szabadságáé. Ezt a pedagógus és a szerkesztő Kardos László ugyanúgy ápolta, mint itt, látjuk megannyiféle példán, műbírálóként is.

Ha egyetlen hasonlatba foglalnánk — lehetetlen! — azt a késztetést, azt a józan és mégis megfoghatatlan ihletet, mely (egyebekben a kiváltó hatások, ő maga mutat rá, megítélhetetlenek!) e kritikai életművet mindenkor azonos jegyben tartotta, a látszólagos váltások ellenére is, azt lehetne mondani: Kardos László elsődleg mindig ön-maga bírálója akart lenni, ha művekről írt, saját maga vizsgálatát végezte el, akár ha Kosztolányi nagy Csáth Géza-versében, „amaz orvos” eleve nem jöhetne, s így, hogy magunkra utaltatunk, bevallás kényszere volna. E kényszert szabadsággá tenni: Kardos László kritika-esszéinek roppant tanulsága.

Mi mindenfélét tudott szeretni, izlésének homogenitása ellenére is! Utaltunk rá; s mégis, a Déry-cikkből hadd álljon itt ez a szinte-kítőrés: „Legmélyebben . . . az *erőfeszítés* ráz meg, amelyből ez a mű megszületett. Semmiképp sem olyan alkotás ez, mely egy boldog és gazdag lélekből áldás és ajándék módjára buggyan elő.” Nyomban a nyolcvanas évekhez lapozunk előre, a Kosztolányi műfordítói munkásságát szeretettel, de éles fénnel taglaló kistanulmányig. S ott látjuk: „Átsüt rajtuk” (a költő műfordítói vitacikkein) „az a sajátos izgalom, amely mindig elfogta, ha versfordításokról kellett szólnia. Szellemesek és érvekben gazdagok ezek az írások, a költő szenvedélye és túláradó öröme érzik rajtuk . . .” Ismételjük, mennyi mindenhez volt ínye, szíve; önmaga változó esszé-tárgyalakításának különböző korszak-részeit összefogva, látszólagos ellentéteket áthidalva (áthidalni!) is. A folyamatosság *érlelő*, tisztázó, de a meg nem haladandót meghaladva nem mutató pályája lett az övé.

Különös értéke a reflexióra visszafelelő reflexió: amikor irodalom-történeti, életrajzi, esszéisztikus művekről ír, írhat bensőleg átélő objektív értékeléssel. Milyen szép részlet a nagy témát, Adyt feldolgozó Király-monográfia nagyívű kommentálásában is az a kis oldal-hajó vagy kapu, mely megint többlet-térre nyílik: „. . . tüzes ítélőmódja . . . bölcs és tudós gazdája marad az anyagnak”, írja a szigorú egyensúlyú, érzékeny pontosságú könyvről. De ezt mintha kevesellné, s hozzáteszi: „Király Istvánban” (hadd ismételjük ezt az *Irodalom-történet* hasábjain, épp itt megjelent kis részt mintegy örök-kör-nyitással!) „egy elfojtott lírikus vagy regényíró is segíti a filológust . . .”

És Kardos Lászlóra jellemző módon úgy van bevezetve ez a mondat, hogy „Mégis, akik úgy érzik, hogy...”, s befejezve ekképp: „... azok ebben a fejezetben több megkísértő, a sejtést majdhogynem támogató mozzanatra lelnek”.

Hadd ne részletezzem, kiünknek miként volt s lehet tanára Kardos László. E sorok írójának is, némely módon, az volt, s gondos — sejtésekkel, belső témátámogatásokkal együttes —, el nem hagyható művelet, hogy az maradjon. Ez a mi dolgunk már, ő a magáét megtette, s ennek része az itt bármi ilyes elfogultság nélkül, de nem is szakszerű tagolás szempontjaival tárgyalt gyűjteménykötet. Majd Kardos László monográfusának föladata lehet, a tanulmányok átfogóbbjába a kritikák ugyanily hitelű mély-, de sosem gyorsfűrásait tudományos-szelleműen beillesztgetni. Az átfedések gazdag rendszere jöhet létre így, s azt hiszem, ismétlődések nem fognak fárasztani bennünket akkor sem. A tanulságok feldolgozása e nem lényegtelen téren, mondani, javallani sem kell külön, most kezdődik, kezdődhet.

TANDORI DEZSŐ

STAUD GÉZA
(1906 – 1988)

Az irodalomtudomány és a színháztörténet jelentős alakja távozott közülünk. Széles körű munkássága több mint fél évszázadot ölelt át, 1931-ben megjelent doktori disszertációjától kezdve addig a nagyszabású forrástanulmányig, amely a Magyar Tudományos Akadémiának a XVIII. századdal foglalkozó munkálatai keretében a magyarországi jezsuita iskolai színjátékok feltárását kezdte meg. A közlés befejezése már nem adatott meg a számára.

Az Eötvös Kollégium magyar–francia művészettörténetszakos tagjának első publikált művét olvasva — *Az orientalizmus a magyar romantikában* —, feltűnhetett széles körű anyagismerete, filológiai szenvedélye. A felfedezés öröme világította át az adatokban gazdag anyagot és az a felismerés, hogy a magyar irodalom a keleti világ motívumainak bő felhasználásával is a „nemzetivé válás nagy gondolatát” szolgálta.

Talán az ismeretlen iránti kíváncsiság, talán más benső vonzalmak indíthatták arra, hogy ennek a tanulmánynak a megírásával párhuzamosan, 1929-ben beiratkozzék Hevesi Sándornak, a Nemzeti Színház

igazgatójának kétéves rendezői tanfolyamára és ott is diplomát szerezzen. Biztos, hogy tudományos életének nagy fordulata a dráma- és színháztörténet felé ennek a két évnek az ihletésére következett be. Megélhetését 1931 és 1944 között tanári munkája biztosította, előbb a budapesti Zrínyi Miklós gimnáziumban, majd a Madách Imre gimnáziumban. Ekkor Vajthó László magyar irodalmi ritkaságokat újra kézbe adó sorozatában, a magyar színészet megindulásának 150-ik évfordulójára VIII. osztályos növendékei közreműködésével Fáy András színészeti tanulmányait közölte. Már ekkor elkötelezte magát a baloldali eszméknek: munkatársa lett a Népszavának, a Magyar Szemlének, a Hont Ferenc-szerkesztette Színpad című folyóiratnak. Hogy alaposabban megismerje és megismertesse sajátos szakterületét, 1938-ban elkészítette az első Magyar Színészeti Bibliográfiát.

Nem a véletlen műve volt tehát, hogy 1941 tavaszán Pünkössti Andor Madách Színházának dramaturgja lett. Baloldalisága és szakmai tudása egyaránt hozzájárult a színház eszmei és gyakorlati sikereihez. Javaslatára indult el a Madách Könyvtár-sorozat, amelyben az ő fordításában jelent meg először magyar nyelven K. Sz. Sztanyiszlavszkij önéletrajza (1941). Ebbe a sorozatba szánta volna Racine-monográfiáját is, amelynek megjelenését azonban a történelem tragikus fordulata megakadályozta. Staud Géza ugyanis a Magyar Szemlében éles támadást indított a fasiszta Színművészeti Kamara ellen, ezért 1942-ben fegyelmit indítottak ellene és megfosztották állásától. Ezekben az években írta azokat a tanulmányait, amelyekben választott diszciplínája fontos problémáira kereste a feleletet. Ebbe a sorba tartozott a *Színháztudományi alapkérdések*, a *Dramaturgia és lélektan*, a *műfaj dramaturgiája*, *Aristoteles dramaturgiája* (1940–1942). Majd ezeket gyűjtötte össze, immár a felszabadulás után, a Népszava kiadásában megjelent *Dramaturgiai vázlatok* című kötetben.

A színházi közélet mozgalmas évei következtek. 1945 és 1948 között Staud Géza a Magyar Színészek Szabad Szakszervezetének főtitkári teendőit végezte. A „fordulat éve” azonban előre nem látható törést okozott pályáján: szinte egyszerre zárták ki a Szakszervezeti Tanácsból, az egyesülésre készülő Szociáldemokrata Pártból és az Újságíró Szövetségből. Politikai, tudományos és publicisztikai tevékenysége lehetetlenné vált. Kilenc esztendőig a Berzsenyi-gimnázium tanáraként biológiát kellett tanítania.

Az újrakezdést az tette lehetővé, hogy 1957-ben bekapcsolódhatott az akkor alapított Színháztudományi Intézet munkájába. Először bibliográfiai tevékenységét újította föl: ide vonatkozó munkái közül *A magyar színháztörténet forrásai és módszertana* volt a legjelentősebb. Egyre rendszeresebben kutatta a német–osztrák–magyar drámai-iro-

dalmi és színházművészeti kapcsolatokat: Ferdinand Raymund, a meiningeniek, Max Reinhardt és a Burgtheater vonatkozó anyagait. Ezek a tanulmányok, majd az *Adelstheater in Ungarn* (1977) német nyelven is megjelentek; utóbbi az Österreichische Akademie der Wissenschaften kiadásában — elismerést biztosítva számára a nemzetközi tudományos életben, vezető szerepet különböző szakmai világszervezetekben. Különösen értékesnek bizonyult az Archivum Historicum Societatis Iesu, Vol. XLVI-ban publikált tanulmány a soproni jezsuita színház unikum-értékű díszletterveiről (1977). Ezek a munkák már azt bizonyították, hogy érdeklődése egyre inkább a XVIII. század felé fordult. Ilyen irányú kutatásaiból született akadémiai doktori értekezése, *Az iskolai színjátékok Magyarországon*, is.

Lehetetlen egy rövid megemlékezés keretében átfogni egy gazdag életmű teljességét, például sokoldalú szakszerkesztői és ismeretterjesztő tevékenységét. Mégis meg kell fogalmaznunk azt a gondolkodásmódot, szemléletet, amely munkásságát vezérelte. Nyilván Hevesi Sándor hatására alakult ki az az alapvető elvi állásfoglalása, amely a *színházművészet szintetikus jellegének* felismeréséből született, s már az Arisztotelész-tanulmányban részletes kifejtést nyert. Staud Géza ettől a tételtől sohasem tért el, ebben mindvégig „arisztotelélianus” maradt. Ezért érdekelte a dráma világa mellett a színpadi tér, a díszlet dramaturgiája, a színész jelentősége. Így válhatott társszerzőjévé Keresztury Dezsővel és Fülöp Zoltánnal a *Magyar opera- és balettszenika* (1976) című úttörő összefoglalásnak, s lehetett élete utolsó éveiben az Operaház emlékgyűjteményének lelkes őrzője és kutatója, külföldi kiállítások rendezője.

Szorgalom és szenvedély tüzeiben élte le tudományos eredményekben gazdag életét. Művei hiányt pótoltak és maradandó értékeket őriznek. Tanítványai és pályatársai sokat köszönhetnek neki és hálával őrzik meg emlékét.

SZÉKELY GYÖRGY

**A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte**

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1989. — Nyomdai táskaszám: 18055

Felelős szerkesztő: Balogh Ernő

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 8 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0324-4970

IRODALOM TÖRTÉNET

1989. LXX. évf. 4. szám

Új folyam XX. 4. szám

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A tartalom folytatása az első borítólapról

SZEMLE

BALLÉR PIROSKA: „Világ világa, virágnak virága . . .” (Ómagyar Mária-siralom)	550
TÓTH ANDRÁS: Staud Géza : A magyarországi jezsuita színjátékok forrásai	552
KERÉNYI FERENC: Petőfi-adattár I–II.	553
DEBRECZENI ATTILA: Kosáry Domokos: A történelem veszedelmei	557
LENDVAI ILDIKÓ: A „Válasz” választásai	561
IMRE LÁSZLÓ: Cs. Varga István: Tanújelek	572
TANDORI DEZSŐ: Kardos László: Száz kritika	574
SZÉKELY GYÖRGY: Staud Géza (1906–1988)	583

Ára: 45,— Ft

Előfizetés egy évre: 180,— Ft

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 1-111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 1-185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 180,— Ft

Egy szám ára: 45,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat
H-1389 Budapest, Pf. 149.

RODALOM TÖRTÉNET

1989 4

AKADÉMIAI KIADÓ

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1989. LXX. évf. 4. szám

Új folyam XX. 4. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER, BÉCSY TAMÁS, BIRÓ FERENC, CSETRI LAJOS, FÜLÖP
LÁSZLÓ, KENYERES ZOLTÁN, E. NAGY SÁNDOR, OROSZ LÁSZLÓ,
POSZLER GYÖRGY, VÖRÖS IMRE, WÉBER ANTAL

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Felelős szerkesztő:

TARNÓC MÁRTON

Szerkesztőség:

BALOGH ERNŐ szerkesztő, SÁNDOR ISTVÁN technikai szerkesztő,
BÉCSY ÁGNES a kritikai rovat vezetője
1052. Budapest, Pesti B. u. 1. III. em. 51/c. Tel.: 137-7819,

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

KERÉNYI FERENC: Drámáról, színházról — Eötvös József kapcsán	589
VARGA PÁL: Komjáthy Jenő költői világképének alakulása	610
ÉLES CSABA: Tradíciók és teoretikusok: Fülep és Lukács	641
SZÉLES KLÁRA: A modern magyar líra születéséről	664
GÖMÖRI GYÖRGY: Petőfi „ír súgója” — Thomas Moore	676
TANDORI DEZSŐ: Jékely Zoltán	687

A HOMÁLYBÓL

VARGA SÁNDOR: Emich Gusztáv indulása	701
IMRE LÁSZLÓ: A hajnal emberei (Berde Mária különös sorsú regénye)	740
KOVÁCS N. JÓZSEF: Magyar író Amerikában: Reményi József	760

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

DRÁMÁRÓL, SZÍNHÁZRÓL – EÖTVÖS JÓZSEF KAPCSÁN*

I. tétel: az érvényes pályametszet problémája

Eötvös Józsefet literátus közvéleményünk nem elsősorban színpadi szerzőként tartja számon. Regény- és novellaírói művészete, politikai tevékenysége, közjogi és állambölcseleti munkássága, pedagógiatörténeti jelentősége joggal előzi meg drámaírói és -fordítói teljesítményeit, színházpártoló tetteit. Kérdéses tehát, készíthető-e érvényes pályametszet Eötvös Józsefről, a drámának a romantika műfaji hierarchiájában elfoglalt előkelő helye és a színháznak a XIX. századi nemzeti művelődési gyakorlatban betöltött szerepe alapján?

Válaszunk — első megközelítésben — statisztikus. A Hölgyfutár adata szerint 1856-ban, amikor megjelent *A karthausi* negyedik kiadása, a népszerű regény 17 év alatt immár 7000 példányban forgott közkézen.¹ Az *Éljen az egyenlőség!* című vígjáték ősbemutatóját 1844. október 26-án tartották a pesti Nemzeti Színházban, és 1848. március 15-ig, amíg tehát színpadi világa társadalmilag érvényes volt, további nyolc előadásáról tudunk. Vonatkozó közönségtörténeti forrásaink fennmaradtak; így tudjuk, hogy a bemutató bérlet-szünetes estjére és a nyolc bérletes előadásra összesen 3737 fizető néző váltott jegyet.² Ha ehhez hozzávesszük a Nemzeti

* Az Eötvös József születésének 175. évfordulója alkalmából rendezett akadémiai emlékülésen (1988. december 7.) elhangzott előadás tanulmány-változata.

¹ A Hölgyfutár 1856. október 23-i számát idézi Szinnyei Ferenc: *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban*. Bp. 1941. II: 350.

² A Nemzeti Színház pénzszedői naplói, OSzK Színháztörténeti Tár.

Színház akkori bérletes közönségét, feltételezve, hogy legalább egyszer megnézték a produkciót, akkor *három és fél év* alatt kapunk 4200 nézőt. Köztük olyanokat, mint az 1844. november 10-i vásári vasárnapon tartott előadás Pestre sereglő publikumát, akik nemcsak hogy rendszeres olvasónak nem számítottak, de olykor még a betűt sem ismerték. Pedig az *Éljen az egyenlőség!* nem is tartozott a Nemzeti Színház igazi sikerprodukciói közé. S még nem szóltunk a kolozsvári, győri stb. előadások többszázás publikumáról, holott adatunk van róla, hogy középtársulatok is játszották a darabot, pl. Ungvárott, 1846 áprilisában.³

Hogy a nyilvánosság játékszíni lehetőségeit a maguk számszerűségében és társadalmi hatósugarában nem a kései kutató értékeli többre, netán irreálisan sokra, arra Eötvösnek Szalay Lászlóhoz küldött, 1834 nyarán írott levele a bizonyság. A *Boszú* című szomorújátékáról mondja benne a következőket: „Igen szeretném, ha eljátszatnád; jó lesz a dolognak publicitást adni; a vígjátéknak felette kis publicuma volt, s ez a legnagyobb baj, mert a recensio ellen nincs appellata.”⁴ Az említett vígjáték az 1833-ban megjelent *A házassulók*, amelynek színpadi előadásáról nincs adatunk.

II. tétel: egy kis filológia

Bármennyire furcsának tűnhet az írói nagyságnak ezen a szintjén és az életműnek ebben az időbeli távolságában, témánk második megközelítése csupán a filológiai aspektus lehet, az Eötvös-irodalomban máig élő tévhitek ellenében a rendelkezésre álló szöveganyag körülhatárolása. A pálya kezdetén egy Goethe-fordítás áll, a szövegében nem ismert *Götz von Berlichingen* 1830-ban. Az első, nyomtatásban

³ A Láng-család színészeti számadási. OSzK Kt. Oct. Hung. 700.

⁴ Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz, közzéteszi Nizsalovszky Endre, a leveleket s. a. r. Lukácsy Sándor. Bp. 1967. (Irodalomtörténeti Füzetek 55.), 71. — A továbbiakban: Levelek.

megjelent Eötvös-opusz *A kritikus apotheosisa* című verses, 73 sorból álló, drámai formájú allegorikus jelenet, amely először 1831-ben, önálló aprónyomtatványként jelent meg Pesten, másodszor pedig 1833-ban, a Szemere Pál szerkesztette Muzáron az évi kötetében. A kis allegória, amely a *Conversations Lexicon*-pörben Bajzáék kritikusi köre, a *Hitelt bíráló Taglalat* tárgyában pedig Széchenyi István ellen polemizáló gr. Dessewffy Józsefnek volt hivatva igazságot szolgáltatni, eredetileg zárójelenetül szolgált egy elveszett vagy lappangó, de szövegében nem ismert vígjátékhoz. Ezt az irodalomtörténet *A kritikusok* feltételezett címen emlegeti; Széchenyi naplójában is előfordul, aki ebben Fellegrvári néven, parodisztikusan szerepelt volna. A vígjáték megjelenését a cenzúra akadályozta meg, valószínűleg Széchenyi közvetlen ellenlépéseinek hatására.

A Muzáron 1833. évi kötetében megjelent, anonim, *Csél* című vígjáték viszont, amelyet a kutatás újabban Eötvös munkájának feltételezett, sőt, az elveszett komédiát vélte benne megtalálni, nem köthető életművéhez. A darab August Kotzebue *Herr Gottlieb Merks, der Egoist und Kritikus* című vígjátékának szövegű fordítása, Szemere Pál tollából, aki az e szövegelegy füzetben megjelent másik Kotzebue-művet, a *Das zugemauerte Fenster* címűt is lefordította, és az ellen-Aurorában — hasonlóan név nélkül — tette közzé. Bajza megrovása ezért a Kritikai Lapok 1834. évi IV. füzetében, a romantikus eredetiség követelményének és az ízlés vállalása igényének nevében kijárt; a kritikus utalásának pontos értelmezése vezetett el egyébként a *Csél* eredetijének megtalálásához.

Filológiai eszmefuttatásunk bizonyító apparátusát másutt terjesztettük elő.⁵ Itt és most csupán annak összegező megállapítására szorítkozunk: a pályakezdő Eötvös olyannyira

⁵ Eötvös József drámai pályakezdéséről és a *Csél* szerzőségéről. ItK (sajtó alatt).

fontos és természetes műfajnak tekintette a drámát, hogy vitacikk vagy röpirat helyett is megfelelőbb keretnek használta.

III. tétel: a visszatérő konfliktusok és motívumok kérdése

A *Házasulók* című vígjátékot (1833) az irodalomtörténet több mint százötven éve Toldy Ferenc kritikájának szemüvegén át olvassa.⁶ A komédia valóban inkább drámatörténeti szempontból érdekes, mintsem jól megírt, és a recenzióknak igaza volt, amikor – a mindennapi élet ábrázolását felvállaló Cicero-mottó ellenében – a karakterek érdektelenségét, a dramaturgiai kezdetleges bonyolítást, a nyelvi gyarlóságot vetette Eötvös szemére. A még önállótlan írói tollat főleg Kisfaludy Károly vezette, *A házasulók* elsősorban az ő közvetlen hatását mutatja. Ha igaz Pulszky Ferenc emlékező adata, hogy a fiatal Eötvös, apja eperjesi főispáni beiktatásán 1827-ben a zenekarban fuvolaszólót játszott a műkedvelők produkálta *Csalódások* előadásán, akkor a közvetlen, igazolt kapcsolatot is megtaláljuk.⁷ Gróf Buvárdy gyámtyai „plánjai” azonban visszájukra fordulnak, hiszen nem tudja megakadályozni sem gyámfia, sem unokaöccse házasságát, s így meg kell osztania közöttük a kezelt vagyont is. Változás csupán annyi történik a három felvonásban, hogy a párok, amelyek kezdetben a „hasznos a hasznosnak örül” elve alapján szerveződtek, utóbb „az ellentétek vonzzák egymást” igazsága szerint szerveződnek újjá: az érzelgős báró Cserháty József (utóda a *Csalódások* szentimentális Elemir grófjának) a magabízó, hódításokat tevő özvegyet, Ilkát vezet majd oltár elé, míg az eladdig csak az adósságcsinálásban jeleskedő

⁶ Kritikai Lapok 1834. IV. füzet, 57–96.

⁷ Pulszky Ferenc: *Életem és korom*, s. a. r. Oltványi Ambrus. Bp. 1958. (Magyar Századok), I: 58. A *Csalódások* azonban 1828-as szövegében, az emlékezés pontatlan. Színlap és zsebkönyv híján, nem dönthető el: a darab *címében* tévedett-e csupán Pulszky?

gr. Házy veszi feleségül a szentimentális Rózsát, akinek anyja is talált végül férjet magának.

A társadalmi tapasztalatok hiánya játszatja szűk körben, arisztokrata környezetben a vígjátékot, amely két vonatkozásban mégis megérdemli figyelmünket. Az egyik az az irodalmi műveltségkép, amely a szereplők megszólalásaiból, hivatkozott olvasmányaiból kirajzolódik. Ez alapvetően szentimentális jellegű. A *Rómeó és Júlia*, Lafontaine és Kotzebue természet nevelte leányai, Goethe *Werthere*, Szapho története, a *Don Carlos* Eboli-epizódja szerepel bennük; a két érzelgős szereplő, Cserháty és Rózsa szövegében vagy rájuk vonatkoztatva. Ehhez képest viszont a vígjáték szerelemfelfogása meglepően üres és kiégett. A nagy irodalmi előképek végzetes szerelemről, romlatlanságról, szenvedélyről csupán frázisok. A párok cseréje gyorsan, egyetlen rosszul kézbesített levél hatására elindul és végbe is megy, aminek egyenes következménye, hogy *A házassulók*ban nem találunk rokonszenves, érzelmi azonosulásra készítő szereplőt. Az érzelgősnek megismert Rózsa is vőlegényének romantikus fekvésű jószágát dicséri a Hernád völgyében, gr. Házy pedig nemcsak a közügyeket, a hivatali teendőket hártja el undorral magától, hanem kívánságra bármilyen szerepet eljátszik az asszonyoknál, s azok készséggel hisznek is neki. A II. felvonást záró szavai az egész vígjáték érzelmvilágát jellemzik: „Rózsa is szeret, mert szeretőt játszom; Cserháty úgy mutatja magát, mint szíve szól, s kinevetik; tettetés kell az asszonyoknak.”

Állandóan az a benyomásunk, hogy Eötvös szó szerint építhette be szövegébe azokat a fordulatokat, szójátékokat, nem különösebben eredeti élceket, amelyeket környezetében hallott, s hogy az író ez idő tájt minden életrajzi forrás említette melankóliája nemcsak alkati sajátosság, hanem ugyanazon társadalmi okok következménye is, amelyek azt eredményezték, hogy *A házassulók* „társalkodása” csupán ’társalgás, fecsegés’ értelemben veendő. S ennyiben kevesebb is Kisfaludy Károly kései vígjátékainál, amelyekben már a

„társalkodás” másik, mélyebb értelme érvényesül: életformák, osztályok és érdekek érintkezése és ütközése zajlik bennük.

Az 1831-ben megkezdett és 1834-ben megjelentetett *Bosszú* című szomorújáték viszont már fordulóponton, a francia nagyromantikával történő megismerkedés időszakában mutatja írónkát. A mai elemző számára az az egykori titkosrendőri értelmezés, hogy a dráma konfliktusai „teljesen az országgyűlési ellenzék részéről annak idején hangoztatott vallási sérelmek szellemét tükrözik”, nem tűnik valósnak – igaz, már Sedlnitzky rendőrminiszter utólagos cenzúrája sem találta kifogásolhatónak 1836-ban.⁸ Minthogy a *Bosszúnak* fiktív történelmi környezete van, ezúttal is szerelem-felfogása és a magyarországi színpadi játékhagyományhoz fűződő kapcsolata látszik gyümölcsözőbb megközelítési szempontnak. Drámatörténeti helyét – s nemcsak török – magyar tematikája miatt – a Kisfaludy Károly *Irenejétől* a múltat díszletnek használó vitézi játékokon át az ezeket tudatosan túlhaladni és így a műsorról kiszorítani kívánó *Marót bánig* (Vörösmarty) ívelő vonulatban határozhatjuk meg. Közvetlen ihletőjének pedig alighanem gr. Mailáth János történelmi novellája tekinthető, *A bosszuló kard* című, amely először a Hébe 1824. évi, másodszor pedig a Muzáron 1829. évi kötetében jelent meg. (Kedvelt téma volt, Eötvös életében további két, más szerzőtől származó feldolgozását is ismerjük.)⁹ Ezért ijedt meg annyira a fiatal szerző, amikor hírt vette, hogy Mailáth színpadi művet formált novellájából. „... hamar fordítsd Mailath felvonását” – írta Szalay Lászlónak 1833 februárjának végén Pozsonyból.¹⁰ A *Das*

⁸ Kiss József: *Ismeretlen Eötvös-dosszié a bécsi közigazgatási levéltárban*. It 1975. 129–135.

⁹ Vö. Kleinszky László színjátékai első kötetének hirdetésével: Honművész 1836. február 14. és Szinnyi Ferenc: i. m. I:577. (KonkolyDezso *Zuniga kardja* c. novellaközléséről a Nefejejs 1859. 20–21. számában.)

¹⁰ Levelek 62.

Schwert von Zuniga, magyarul pedig a *Zelmira vagy Zuniga kardja* címen játszott vitézi játék hősnője ugyanis szintén „kereszténné lett török hölgy, most már Sofia név alatt Revistyei hitvese”.¹¹ Valószínűleg a Mailáth-dramatizálás lett az oka, hogy a férfi főhős neve Sályiról (eredetileg a nagyapai borsodi birtok nevével ruházta fel őt Eötvös) Törökre változott, s általában is megtörtént a drámaszöveg „elemelése” a konkrét történelmi körülményektől.

A *Boszú* a szerelmi szenvedély tragédiája, középpontjában Leilával, az egyetlen szereplővel, aki a körülötte rajzó férfiaktól az érzelmek teljes skáláját várja el: az idős Töröktől atyai szeretetet, Bedortól barátságot, Alitól szerelmet. A férfiak mindegyike a szerelmi szenvedély rabja, s kudarcuk (a felsoroltaké a jelenben, az intrikát mozgató Begleré a múltban) bosszúvágyra fordult. Az ezt ellensúlyozható, lélektanilag motivált belső konfliktusok felvillannak ugyan, de csak egy-egy monológ erejéig. A lovagdráma hatását mutatja, hogy a kétféle vallás, a keresztény és a muzulmán azonos erkölcsi elveket ismer el emberi, férfiúi és vitézi erényekül, így a megkeresztelkedés motívuma sem lesz igazi konfliktusalkotó elem; hogy az egyetlen igazán rokonszenves szereplő, a házastársi szerelem emlékét felidéző és ennek hatására a szerelmeseken segíteni is kész Győztös magyar, szemben a törökökkel; hogy a cselekményt Begler intrikája mozgatja évtizedeken át. A végzetdráma befolyása pedig azon mérhető, hogy a szereplők nem ismerik fel családi összetartozásuk vérségi és tárgyi jeleit: Török így lenne saját leányának férje.¹²

Ha a IV. és az V. felvonás 1831 szeptemberében Szalay Lászlónak megküldött tervét egybevetjük a végleges kidolgozással, lemérhető, sőt időhatárok közé szorítható az a hatás,

¹¹ A Mailáth-dráma magyar szövege, Balla Károlyné színésznő fordításában: OSzK Színháztörténeti Tár, N. Sz. Z 24. Lásd még: Honművész 1833. szeptember 26. és október 3., valamint Kolos István: *Gr. Mailáth János 1786–1855*. Bp. 1938. 102.

¹² A műfajminták kérdéskörére l. Fried István: *A végzettragédia magyar vége*. Színháztudományi Szemle 24. (1987), 21–46.

amely Eötvöst a Victor Hugo életművével való megismerkedés révén érte. Elmaradt Leila anyjának funkciótlan, csupán megrikatásra alkalmas figurája; a leány az V. felvonás végén nem orgonaszó mellett s nem „octav stanczákban bucsuz el kedvesétől, és a világtól”,¹³ mielőtt kolostorba vonulna; Török pedig nem pestis, tehát véletlen áldozata lesz, bár ez a végzetdrámai motiválás az 1831-es tervkészítéskor, a nagy kolerajárvány évében eléggé érthető. A végleges kidolgozásban Leila áldozatul esik fel nem ismert apja tördöfésének, az intrikus Begler – bosszúja beteljesedvén – mérget iszik, Török pedig az *Hernani* zárómondatának változatával öli meg magát. Ott Don Ruy Gomez: „Morte! . . . Oh! je suis damné.” – itt: „Legyek elátkozott!”

Eötvös József, mint minden pályakezdő, a műfaji keretek, a formahagyományok megváltoztatásának igényével lépett föl: *A házassulók* (Bajzáék ellenében) teória nélküli vígjátéknak tekintette, a *Bosszú* tervezésekor pedig egyenesen drámai költemény, Byron *Kainja* lebegett a szeme előtt. Olvasmányaiból, az észlelt színpadi játékhagyományból és saját tétova kezdeményezéseiből kialakuló világát alapjaiban formálta át a Victor Hugónál készen talált elméleti rendszer a *Cromwell* előszavában és a drámák kiforrott, érett, lélektanilag indokolt érzelemvilága. Ez még akkor is igaz, ha korábbi szakirodalmunk olyan motívumokat, dramaturgiai megoldásokat is a nagy francia romantikusnak tulajdonított, amelyek a francia melodráma és – mint láttuk – a német végzettragédia tartós irodalmi és színházi jelenlétéből is levezethetők, netán a magyar drámairodalom önfejlődésének eredményei.¹⁴

1836-ot bízvást nevezhetjük az *Angelo* évének a magyar drámatörténetben: egyszerre három fordítása jelent meg a színpadokon. Április 7-én Debrecenben Kiss János színész

¹³ Levelek 48.

¹⁴ Jeszenák Adrienne például a bosszú-motívumot is *A király mulatból* vezeti le (*Hugo Viktor hatása a magyar drámairodalomra*. Bp. 1933. 9.); Sőtér István pedig a betyár-téma közös forrásának látja Hugót (*Eötvös József*. Bp. 1967². 58.).

német közvetítőből készült átültetését játszották olyan sikerrel, hogy – szokatlan módon – a fordítót is függöny elé hívták,¹⁵ április 18-án a budai Várszínházban mutatták be Csató Pálnak a Magyar Tudós Társaság támogatta fordítását.¹⁶ Április 26-án Eötvös József fordítása is színre került Kassán, ahol további két előadásáról is tudunk, majd júniusban – egy előadásban – a társulat Miskolcon is eljátszotta. A Déryné naplójában tett utalás az *Angelo* kassai kedveltségére tehát Eötvös fordítására vonatkozik.¹⁷

A fordításhoz fűzött előszó (Ercsiben keltezve, 1835. november 24-ről) Eötvös eredeti munkája. Benne írónk az addigi Hugo-életmű teljes ismeretével rendelkezik: filológiai-lag bizonyítható a *Cromwell*-előszó ismerete, az *Angelóéból* a zárómondatokat szó szerint idézi is, de éppen úgy utal az V. Henrik-ódára a pálya elejéről, mint az 1832-es *Le roi s'amuse*-re. A romantika mint az ifjúság és az igazság irodalma, megerősítette őt művészeti törekvéseinek helyességében; a küzdés korának gondolata a drámai műfaj választásában; a publikum helyére lépő nép mint közönség az irodalmi és színpadi hatáscsatornák párhuzamosságának fontosságában; a „nem tetszeni, hanem használni” gondolata (benne az irányköltészet csírájával) abban a tragédialehetőségben, amelyet a *Boszúban* látunk először, még tétován, mellékmotívumként megvillanni. Az első változatban Sályi e szavakkal végezte volna színpadi jelenlétét: „Istenem nincs, csak magamnak éltem.” A végleges kidolgozásban ezt az ítéletet az immár Töröknek nevezett szereplőre Begler mondja ki, kitágítva a valláscsere vádját:

Elhagytad őt, [ti. feleségedet] és gyermeked s hazádat,
Új hitre tértél, mindent eltaszítva

¹⁵ Honművész 1836. április 7.

¹⁶ Honművész 1836. május 19. és Schmidt Edit Erzsébet: *Csató Pál (1804–1841)*. Szeged 1941. 92–93.

¹⁷ Honművész 1836. április 14., május 26., június 12. és Déryné naplója, s. a. r. Bayer József. Bp. 1900. III: 364.

Magadtól, a mi szent az embereknek,
Csak tenmagadnak élve szüntelen.

S végül az *Angelőban* Eötvös mindent megtalált a szenvedélyvilágnak abból a sokszínűen megjelenített, lélektanilag motivált ábrázolásából, amelyet az érzelmek kiüresedésének vígjátéki kritikájaként *A házasulókban* és az érzelmek torzulásának, értékrend-bomlásának tragédialehetőségeiről a *Bo-szúban* maga is elmondani, megfogalmazni igyekezett. Maga az *Angelo*-átültetés egyébként pontos, hű, változtatás nélküli fordítás, s hogy könnyed, ugyanakkor erőteljes, árnyalat-gazdag lett, abban – az autográf kézirat tanúsága szerint¹⁸ – komoly szerepe volt Szalay Lászlónak, aki ezúttal is végrehajtotta a barátjától, immár az új akadémiakustól igényelt, sőt sürgetett stiláris javításokat a szövegen.

A nyugat-európai út és a személyes ismeretség adta a többletet az *Hugo Victor mint drámai költő* című tanulmányhoz (Athenaeum, 1837. október 29.), amely az *Angelo*-fordítás előszavából továbbfejlesztett, az Hugo-életmű bővítésével lépést tartó, ismét eredeti írás, még ha átveszi is a *Cromwell*-előszó művelődéstörténeti tagolását, az ódai, az eposzi és a drámai korról. Fontos írás, még ha az 1830-as évek elvi-művészi fejlődésének nem is a drámák, hanem természetesen *A karthausi* a foglalat.

Hugo drámáinak eszményét kereste Eötvös a Magyar Tudós Társaság 1837 óta foglalkoztatott drámaírójaként is. 1841-ben nem kisebb irodalmi tekintélyekkel szemben képviselt különvéleményt, mint Bajza József, Fáy András, Vörösmarty Mihály, Czuczor Gergely. Szigligeti Ede *Korona és kard* című történelmi drámájában a „Hatalmas vázlatú jelle-

¹⁸ OSzK Kt. Quart. Hung. 2206.; az előszó kézírata: uo. Quart. Hung. 2205. A fordításban a gondosságot, a szöveghezűséget és az ízlést becsülte mások munkáiban is, mint a Tudós Társaság drámaírója. Lásd 1837. évi véleményét Federici-Galvácsy László *Hazugság* c. vígjátékáról. (Idézi Heinrich Gusztáv: *Eötvös és az Akadémia*. Akadémiai Értesítő 1913. 557.)

mek, természetes s egyes részeiben is összefüggő actio, jeles dialogus, egyszerű drámai nyelv s a metrumnak könnyűsége” voltak számára a méltánylandó erények. Hogy Eötvös drámaírói értékhierarchiája hogyan festett, arra nézve tanulságos idéznünk a mellékjutalomra érdemesített *Ákos és Béla* című darabról alkotott véleményét: „egyes következetesen kifejtett characterek, egyes hatással bíró jelenetek és gondos nyelv”, míg a dicséretre javasolt, *Trón és szerelem* című drámában a lírai szépségeket méltányolta.¹⁹

A következő évtized, az 1840-es évek eötvösi drámatematikája nem párbeszédes szöveg élén áll mottóként vagy előszó gyanánt, nem is drámabírálatból fejthető ki, hanem politikai röpiratból idézhető: a *Kelet Népe és Pesti Hírlap* című írásból, amely megismétli a „korunk a küzdés kora” gondolatot, s benne megtalálható az évtized két színpadi tervének egyelőre más szövegösszefüggésben megjelenő vázlata. Sőtér István helyesen vette észre a röpirat egyes passzusainak és az *Éljen az egyenlőség!* című vígjátéknak a rokonságát.²⁰ Hozzátehetjük: Eötvös a darabot 1844-ben publikálta, ekkor volt (már a nyomtatott szöveg birtokában) színpadi ősbemutatója is, de 1841-ben írta, amint arra Petrichevich Horváth Lázár kritikája utal, és amit megerősít az OSzK kéziratтарыában levő, a sógor, Rosti Pál tulajdonából odakerült tisztázata, amely megőrizte a szerző tervezte szereposztást is, Gáborszky ügyvéd szerepében az 1842-ben elhunyt Megyeri Károlylyal.²¹ (Sőt, aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy a bajkeverő prókátor figuráját egyenesen az ő személyiségére szabta az író.) Az *Éljen az egyenlőség!* helyes datálása érthetőbbé teszi Eötvös állásfoglalását az 1842. évi vígjátéki jutalom ügyében, amikor is – egyetértve a *Tisztújítás* fődíjával – Szigligeti történelmi környezetbe helyezett társalgási vígjátéka, a *Kinizsi* helyett a mellékjutalomra a politikai vitákra

¹⁹ Vö. Heinrich: i. m. 558.

²⁰ Sőtér: i. m. 137–138.

²¹ OSzK Kt. Quart. Hung. 2803.

visszaulató, s címe alapján az azokat taglaló *Kelet Népe alkotmányos ünnepén* című darabot javasolta.²²

Az *Éljen az egyenlőség!* nem követi a korai Nemzeti Színház műsorán is tucatjával szerepelt, jól megcsinált francia vígjátékok, jelesül Eugène Scribe iskolájának receptjét. Minden bizonnyal ez volt egyik, talán legfőbb oka, hogy a színház drámabíráló választmánya fenntartásokkal fogadta a darabot, ami viszont Eötvös elkedvetlenedését és a bemutató hároméves csúszását eredményezte. Szerzőnk a Kisfaludy-hagyományt folytatta, saját első vígjátékát és azt a költői komédia-kísérletet, amellyel az előző évtizedben Vörösmarty is megpróbálkozott *A fátyol titkaiban*.²³ Az 1840-es évek elején ennek a vígjátéktípusnak még volt létjogosultsága (Eötvös a darab két kortesjelenetével például megelőzte Nagy Ignácot), 1843 után azonban már nem mérkőzhetett az iskolát teremtő *Tisztújítás* harsányabb eszköztárával, kiváltképp nem a *Szökött katonával* induló népszínmű-hullámmal, az évtized színjátéktípusának komplex hatáskeltésével. A drámatörténet mai hely kijelölését egyértelműen megerősíti az egykorú kritika is: az Életképek 888 jelű bírálójának megállapítása az átlagkomédiák szintjét meghaladó, költői szerelemábrázolásról, és arról, hogy az előadást a közönségnek az a része élvezte, amelyet — úgymond — még nem rontott meg a francia romantika másod- és harmadvonala; vagy a konzervatív Honderű már említett kritikája, Petrichevich Horváth Lázár tollából, aki nemcsak a diadalmas népszínművel igyekezett azon frissiben szembeállítani Eötvöst, de szándékkal félre is értelmezte a vígjáték mondandóját: „... az egyenlőségi eszmék nem egyebek chimaeránál, s hogy osztályok teljes összeolvadása-, kiegyenlítéséről gondolkozni utopismus.”²⁴

Eötvös ezt a vígjátékát is szűk körben játszatta. Amíg

²² Heinrich: i. m. 558.

²³ Vö. Taxner-Tóth Ernő: *Vörösmarty Mihály: A fátyol titkai*. ItK 1981. 316—328.

²⁴ Életképek 1844. október 30.: Honderű 1844. november 2.

azonban *A házasulók* esetében ez az élményalap szegényességének szükségszerű követelménye volt, itt tudatosan rétegkonfliktusokkal találkozunk, a reformkori színpad azon, liberális-érdekegyesítő alapelve szerint, hogy a hovatarozást nem osztályismérvek és -érdekek alapján lehet meghatározni, hanem erkölcsi kritériumok érvényesítésével: a nemzetszintű közösség javára végzett hasznos tevékenységgel. Az osztálykonfliktus mint olyan tehát lehetőleg kerülendő. *Gróf Ábrányi*, bár igen szép szavai vannak az egyenlőségről, olyannyira, hogy az I. felvonásból a vígjáték voltaképpen tárgyát is az ő mondataival idézhetnénk, félti lányát az *alispán*, Hegyfalvy fiától, aki viszont leányát őrzi hasonló gonddal, *Parlaginak*, a gróf *ügyvédjének* fiától, aki ugyan nemes, ráadásul gazdag és szép vármegyei karrier előtt áll, ám — mint Hegyfalvyné mondja rá — „ki hiszi azt, hogy nemes, ha mindenki dolgozni látta?” De hasonló rétegkonfliktus bontakozik ki (a tükördramaturgia szabályai szerint) az alsóbb társadalmi szinteken is. A grófi ügyvéd *Parlagi* és az alispánék jogi megbízottja, *Gáborszky* közöttiben azonban már szerepet kap az erkölcsi megkülönböztetés is: a leskelődő, elvtelen *Gáborszky* az egyetlen egyértelműen negatív és felmentését a boldog végkifejletben sem elnyerő figurája a darabnak. *Eötvös* azonban — a tükördramaturgia további kiterjesztésével — arra is ügyelt, hogy a rangkórságot, a feudális magyar társadalomnak azt a betegségét minden más osztályra és rétegre kiterjessze, legalább egy-egy jelenet vagy szövegutalás erejéig, ezáltal a nemzeti gyarlóság egyetemes-ségét kölcsönözve neki. Az alispáni huszár, vagy ahogyan ő mondja magáról, „a vármegye katonája” lenézi a falujabéli grófi inast, és hosszan ismerteti egy magára valamit is adó nemesi udvarház személyzetének belső ranglétráját, amelynek legalsó fokán áll a kisinás és a pesztonka, fölöttük a libériás inas és a „fráj”, legfelül pedig a huszár és a kulcsárné. De az alispáni szobalány is arról panaszkodik, hogy apja, a külvárosi kalmár felülről tekint szerelmesére, *Gazsi* szabólegényre.

A cselvígjáték bonyolítása terén Eötvös technikája sokat csiszolódott. Ez jól lemérhető, mert előszeretettel alkalmazta ugyanazokat a gyakorlatilag időtlen dramaturgiai elemeket, amiket már *A házasságokban* is használt, de ott még a pályakezdő olykori ügyetlenségével. Ilyen a levélküldés és a téves címzettnek kézbesítés motívuma; ilyen a zárójelenet sötét kertbe helyezése, ahol mindenki mindenkivel találkozhat. A bosszú-motívum persze vígjátéki értelemben szerepel: a gróf a vele birtokperben álló alispáni család nagyravágását megszegényítendő, bosszúból támogatja ügyvédje fiának és Hegyfalvy Irmának házasságát, Gáborszky pedig mellőzése miatt fog önálló vállalkozásba: „Kémkedjünk egyszer önmagunkért; némely titkok szépen kamatoznak, s ki tudja, mire jöhetünk . . .”

Az írói következetesség azonban fontosabb, tartalmi mozzanatokban is megtalálható. Mert nemcsak a szerelmes fiatalok hasonlítanak egymásra az *Éljen az egyenlőség!* és *A falu jegyzője* lapjain,²⁵ s nem csupán a kiszolgált huszár, János alakja vándorol át azonos néven a regény fejezeteibe, hanem Gáborszkyban is benne rejlik Macskaházy elszántsága, Hegyfalvyné tulajdonságaiban pedig Rétyné több vonása. Azaz: Eötvös, miközben Széchenyi ellen foglal állást a nagy, vízvázasztóul szolgáló polémiában, s vígjátékot ír a *Kelet Népe és Pesti Hírlap* egyik mellékmotívumából, már formálja azokat a figurákat, alakokat, akiket a vármegye bírálataira fog felhasználni regényében. Ilyen értelemben is van hangsúly a Pesti Divatlap kritikájának a vígjáték szereplőinek emlékeztető írói és nagy játékkedvvel megvalósított színészi megformálásáról.²⁶

A *Kelet Népe és Pesti Hírlap* tartalmazza Eötvös másik drámatervének csíráját is, amelynek kidolgozásához 1847-ben látott hozzá, közvetlenül a *Magyarország 1514-ben* megírása után, amint arról Kemény Zsigmondnak egy, Jósika

²⁵ Sőtér: i. m. 139.

²⁶ Pesti Divatlap 1844. november 3.

Miklóshoz küldött levele tudósít.²⁷ A dráma néhány sorára Bényei Miklós bukkant rá Eötvös könyvtárának átnézésekor, az egyik kötetbe tett bejegyzés formájában, ami egyben forrását is elárulja; Reiff *Geschichte der Römischen Bürgerkriege vom Anfange der Gracchischen Umruhen bis zur Alleinherrschaft des Augustus* című történeti művéről van szó.²⁸ 1841-es röpiratában Eötvös a Gracchusokat kétszer is említi; egyszer rágalmazott, tragikus hősként, a néptömegek mozgósításának kapcsán, de visszatért magára a törvényjavaslatra, a lex agrariára is, Széchenyi uszítás-vádját tagadva és cáfolva. Messzemenően egyetérthetünk Oltványi Ambrussal abban, hogy a Gracchusokról írandó példázat-szomorújáték terve korántsem véletlenül érlelődött meg a *Magyarország 1514-ben* szellemi tőszomszédságában; 1847-ben, amikor a liberális világnézet válsága (a Galícia-sokk árnyékában), az egyén és a tömeg viszonya, a forradalmi erőszak erkölcsi jogosságának kérdése mindinkább foglalkoztatta a politikai és az irodalmi közvéleményt.²⁹ Hozzátehetjük: jellemzőnek tartjuk már a német forrásmunka címét is: az a fenyegető 'polgárháború' ötlük szemünkbe, amelynek doktrinér veszélyét a galíciai események reálissá erősítették, és amelyet Eötvös a nemzetélet legnagyobb veszélyének tekint és ábrázol a Dózsa-regényben is.

A dráma mindazonáltal nem készült el, a későbbiekben tervéről sem hallunk, mint ahogyan 1848 után, a küzdés korának helyére a nyugalom igénye lépven Eötvös József eszmevilágában, már nem a drámai forma — vagy a drámai forma is — kínálkozott keretül a szépírói törekvések számára. Igaz, a Hölgyfutár 1855-ben egy új vígjáték közeli befejezését ígérte, a következő évben egy, Liszt Ferenc számára írandó

²⁷ Szádeczky Béla: *Magyar írók levelei B. Jósika Miklóshoz*. ItK 1909. 447.

²⁸ Bényei Miklós: *Eötvös József ismeretlen kéziratok feljegyzései*. ItK 1968. 463.

²⁹ Oltványi Ambrus: *Még egyszer Eötvös József kéziratok feljegyzéséről*. ItK 1969. 457—459.

operalibrettó híre röppent fel a sajtóban.³⁰ Elkészült művek ezeket az értesüléseket sem hitelesítik. A vígjáték terve kapcsolatba hozható azzal a néhány lapos töredékkel, amelyet az OSzK kézirattára *Sziklárnyé és fia* (a mi olvasatunk szerint Sziklárnyé és fia) cím alatt őriz, és amelynek novellaváltozatát is megtaláljuk, *Pusztalok* címen, az író hagyatékában. (Mindkettő 1900-ban jelent meg először, Voinich Géza összkiadásában.)³¹ Az alkotói kedv fáradása jól lemérhető a novella kéziratán: Eötvös hatszor lendült neki a datálatlan, 27 oldalnyi elbeszélés megírásának; alapmotívuma — a két szomszédos nemesi család perlekedése az ügyvédek bujtogatására — az *Éljen az egyenlőség!* lapjairól ismert. A vígjáték-változatból mindössze az I. felvonás 1. jelenete készült el.

IV. tétel: Eötvös-népszínművek?

Az 1850-es évekre az új, eredeti színpadi művek helyett az Eötvös-dramatizálások a jellemzők. 1851-ben a pesti és a kolozsvári Nemzeti Színház is bemutatott egy-egy *Viola* című népszínművet; Szigeti József, illetve Farkas Lajos színész-írók dramatizálásait *A falu jegyzőjéből*.³² Az természetes, hogy két évvel a szabadságharc bukása után a felfüggesztett tevékenységű vármegye bírálata helyett a színpadon amúgy is hatásosabb romantikus cselekménymozzanatok, a betyár-téma elemei kerültek az érdeklődés homlokterébe. Violát a Pesti Napló □ jelű cikkírója (minden bizonnyal Erdélyi János)

³⁰ Idézi Szinnyi Ferenc: i. m. II: 349. (jegyzetben).

³¹ A Voinovich által *Színmű-töredék* címen közölt jelenet kézírata: OSzK Kt. Fol. Hung. 1503.

³² Szigeti József: *Viola*. OSzK Kt. Quart. Hung. 2861., másik példánya: Színház történeti Tár, N. Sz. V. 71. Kritikák: *Hölgyfutár* 1851. április 14., *Pesti Napló* 1851. április 14. 17. — Farkas Lajos dramatizálása elveszett, a cselekményre a két színlap alapján lehet következtetni: Kolozsvár 1851. október 25. és november 13. OSzK Színház történeti Tár, Színlapgyűjtemény. Kritika: *Kolozsvári Lap* 1851. november 16.

„valódi tragikai alak”-nak nevezte, aki – a vármegyével való összeütközés helyett – a balszerencsés véletlenek és döntéskényszerek vétlen áldozata.³³ A reformkori regény cselekménymozzanatainak, figuráinak, egyes párbeszédeinek, sőt erkölcsi meghatározottságú népfogalmának átmentése mellett a dramatizálás új, aktuális belehallással gazdagodott: így tapsolta meg a közönség (politikai célzást sejtve a regényből szinte szó szerint átmásolt jelenet mögött) Tengeliné [sic!] kifakadását a házába törő „idegenek”, Nyúzó és csapata ellen.³⁴ A „jók” és a „rosszak” összeütközése Szigeti József dramatizálásában elsősorban a végkifejletben változott meg számottevően: Rétyné a színpadon – lelkiismerete ébredése okán – nem tudott megegyezni Macskaházyval, így sorsa nyitva maradt, és nem lett öngyilkos, mint a regényben. Az említett tragikai ambíciók miatt Viola elveszíti családját, feleségére és fiára ráomlik az égő kunyhó. Az összetört betyárt előbb a Peti cigány sugallta bosszú gondolata menti meg az életnek, utóbb Vándory lelkésznek sikerült lebeszélnie őt erről, hogy végül az elrabolt iratokat Tengelinek átadva, Viola öngyilkossággal előzze meg a nyilvános kivégzés szégyenét.

Noha a színpadi változat természetszerűen magán viselte a népszínmű megannyi vonását (a korabeli kritikák is bíralták az előzmények hosszadalmas elbeszélését, a kunyhó megostromlásának lőporfüstös jelenetét, Bognár Ignác zenéjének zömét), mégsem lehet az 1850-es évek Eötvös-dramatizálásait pusztán az értékek vulgarizált, nosztalgiával is felhígított átmentési kísérleteinek nevezni. Szigeti József (és minden bizonnyal Farkas Lajos is), a színész-író jó szerepet kívánt magának és társainak biztosítani: Pesten Szigeti volt Viola, Kolozsvárott a „kényszerült haramiát” előbb ifj. Lendvay Márton játszotta, a második előadáson pedig Farkas Lajos, aki a jutalomjátéku választott ősbemutatón még

³³ Pesti Napló 1851. május 10. 12.

³⁴ Hölgyfutár 1851. április 14.

Tengelyit alakította.³⁵ Ez a szándék erősebben munkálhatott bennük, mint az a tudatos törekvés, hogy a népszínműveknek 1849 után új társadalmi profilt szabjanak. Farkas Lajos azonban a színlapon is „eredeti népdramá”-nak nevezte dramatizálását, és kivált nem kerülhető meg ez a kérdés az évtized és egyben az életmű legjobb Eötvös-novellájának, *A molnár-leánynak* színre állítása kapcsán, amelyet 1861-ben a leggyakorlottabb hazai színpadi szerző, a népszínmű atyja, Szigligeti Ede dramatizált.³⁶ Az elbeszéléseiben (a szentetornyai élményei hatására is) a tehetséges, munkálkodó magyar parasztpolgár eszményét formálgató Eötvös — szemben többi, illúziók terhelte novellájával — ezúttal nem illesztett kedvező megoldást írása végére. Minthogy Farkas molnár erkölcsi tartása nem tartott lépést az önereje révén elért anyagi felemelkedéssel, rangkórsága, a molnárlegénynek adott házassági ígéret megszegése tragédiához, lánya öngyilkosságához vezetett, a késve hazatérő vőlegény a szabadságharcban esett el, és a hadieseményekben elpusztult a vagyon is. A mesterségbeli tudása teljében levő Szigligetinek nem okozott gondot, hogy virtuóz módon emeljen át alakokat, cselekménymozzanatokat és — igen nagy számban — szövegfordulatokat Eötvös novellájából.³⁷ A kézirat szerint Szigligeti is előbb „népdramá”-nak nevezte művét, s csak később javította ezt a szokványos „eredeti népszínmű, zenével” műfajnévre. A színjátéktípus további útját fontolgató Szigligetit tehát pályafordulóján érte Eötvös hatása, ekkor azonban

³⁵ Színlapok: i. h.

³⁶ Három példánya ismeretes. A szerző autográf kézírata: OSzK Kt. Quart. Hung. 1441/49. k.; a sugópéldány: OSzK Színháztörténeti Tár, N. Sz. M 126., a cenzúrapéldány: uo. N. Sz. M 126/1.

³⁷ Az irodalomtörténet már a *Két pisztoly* (1844) börtönjelenete és *A falu jegyzője* (1845) kapcsán is felvetette Szigligeti és Eötvös ábrázolásának hasonlóságát. Lásd Ferenczi Zoltán: *Báró Eötvös József 1813—1871*. Bp. 1903. 63.; Rakodczay Pál: *Szigligeti forrásaihoz*. ItK 1914. 306.; Szinnyi Ferenc: *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*. Bp. 1925. II: 109—110.; Sőtér: i. m. 58.; Bényei Miklós: *Eötvös József magyar irodalmi olvasmányai*. ItK 1976. 103. (jegyzetben).

még — két évvel vagyunk a népszínműves külsőségektől megfosztott *A lelenc* előtt — a könnyebb ellenállás irányába mozdult el. Egyetlen lényeges változtatás a befejezésben elégséges volt ehhez: nála a jókor érkező Lajos megmenti Mariskát, a lányaért érzett aggodásába már-már beleőrülő molnár pedig megkönnyebbülésében lemond a szolgabíró addig favorizált unokaöccséről és áldását adja a fiatalokra. A politikai változás lehetőségeinek és ígéreteinek évében, 1861-ben a színpadon tehát nem zajlott le olyan drámatörténeti fordulat, amely Eötvös reformkori színpadi alkotókedvét újra-élesztette volna, és megváltoztathatta volna 1864-ben európai egybevetésben kialakított véleményét: „Regényirodalmunk, ha azt az angol-, német- vagy franciával hasonlítjuk össze, aránylag szegény, s még inkább dráma-irodalmunk...”³⁸

V. tétel: a színház vonzáskörében?

Az ön- és korkifejezés eszményi műfajának tekintett drá máktól az író életében, mások által készített dramatizálásokig — Eötvös József vonatkozó pályaszelete (az egyéni, sőt össze- téveszthetetlen vonások mellett is) jellemzően példázza nemzeti drámairodalmunk mennyiségi és minőségi felívelésének és megtorpanásának szükségszerű, tipikus vonásait. Egyetlen kérdés azonban feltétlenül válaszra vár még, hogy pályametszetünket valamennyire is érvényesnek tekinthessük, s ez a színház és az eötvösi személyiség kapcsolata. Egyik kései, 1869-ből származó feljegyzésében említi, hogy először ötesztendőskorában, tehát 1818-ban vitték el szülei a budai német színházba (a Várszínházba), s megmosolyogták a gyermeket, aki rendszeres színházlátogatásai során először a felvonások száma alapján különböztette meg egymástól a vígjátékokat és a tragédiákat. Déryné naplója ismételten szól Eötvös nagyanyjának színház- és zenekedveléséről, apja az 1839/40.

³⁸ Idézi Bényei: i. h. 107.

évi országgyűlés felsőtábláján játszott szerepet a XLIV/1840. számú, a Nemzeti Színházra vonatkozó törvénycikk létrehozásában.³⁹ Az Eötvös-család nemzedékeken át azokhoz az arisztokratákhoz tartozott, akiknek mindennapjaiban a művészet értéke, szeretete, sőt a műkedvelés is az életforma részét alkotta, bár ő maga a főrangú reformellenzék műkedvelő játékaiban nem vett részt.⁴⁰ A művészetkedvelés családi hagyományaira és a gyermekkor mindig meghatározó élményeire az európai körút közelebből nem ismert színházi benyomásai és a pesti Nemzeti Színház páholybérlijeként szerzett tapasztalatok rakódtak.⁴¹

A Nemzeti Színház levéltárának pusztulása miatt nem tudjuk Eötvös József színházi kapcsolatait a viszonylagos teljesség igényével rekonstruálni. Azt azonban tudjuk, hogy 1837-ben részvényt jegyzett a Pesti Magyar Színház csak morális osztalékot ígérő részvénytársaságában; hogy az 1852 szeptemberében létrehozott színházi nyugdíjintézet választmányának alakulásától 1863/64-ig tagja volt; hogy 1857-től 1861/62-ig részt vett a Nemzeti Színház gazdasági vezetését ellátó választmány, az ún. Comité munkájában. Gyakorlati színházpolitikai tevékenységének záróterminusai tehát egybeesnek a drámaírói törekvések végleges lezárulásáról mondottnak. További célkutatásnak kell eldöntenie a jövőben, hogy az 1863. évi petíció-ügy, az első kísérlet a Nemzeti Színház addigi státusának megváltoztatására, összefüggött-e a gyakorló színházzal való kapcsolat megszakadásával.⁴²

³⁹ Déryné: i. m. II: 190. 207. III: 91. 446.; *Reformkori országgyűlések színházi vitái (1825–1848)*, s. a. r. Bényei Miklós. Bp. 1985. (Színháztörténeti Könyvtár 15.) 129–130., 132., 142.

⁴⁰ Vö. Kerényi Ferenc: *A főrendi ellenzék műkedvelő színjátékai 1841-ben*. ItK 1976. 87–90.

⁴¹ Vö. Kemény Zsigmond *Naplója*, s. a. r. Benkő Samu. Bp. 1974. 148.

⁴² Kiindulásul szolgálhat Székely György tanulmánya: *Vesztes harc a Nemzeti Színházért*. Színháztudományi Szemle 16. (1985) 7–27. és 189–193.

Befejezésül az említett, 1869. évi feljegyzésből idézünk, amelyben Magyarország vallás- és közoktatásügyi minisztere a nyilvánosság elé nem szánt módon foglalta össze kapcsolatait a színházzal.⁴³ Teljesértékűen, mert a pedagógus, az oktatáspolitikus, a művészetkedvelő, a néző szempontjait egyesítve: „A paedagógok nagy része a színházat a gyermekekre nézve károsnak tartja. Én másképp vagyok meggyőződve. A színházról ugyan az ál, mi a gyermekmeséről. Ha a phantáziának ébresztését s fejlesztését feleslegesnek, vagy éppen károsnak tartjuk, akkor csakugyan nem kell gyermekeinket a színházba vezetnünk, mert erre semmi nagyobb hatást nem gyakorolhat, de ennél többre a hatás soha nem terjed s az, mi egyes, például erkölcstelen irányú darabokban a gyermekekre nézve káros lehetne, hatás nélkül vonul el szemei előtt. A gyermek úgy jár a színházzal, mint valamenyenien később az étellel. Először csak a színhelyet és a costumet veszi észre, később ismerni kezdi az embereket, még később érti, mit mondanak s végre gyanítja, mit akarnak, de az egész darabnak értelme és valóságos célja mindég titok marad előtte, s ha haza tér, legfeljebb egyes jelenetek emlékével s azon általjános benyomással alszik el, hogy az egész darab még is igen szép volt.”⁴⁴

⁴³ Kétszeri minisztersége alatt Eötvös hivatalból nem foglalkozott színházügyekkel, minthogy azok 1907-ig a belügyminisztérium hatáskörébe tartoztak.

⁴⁴ B. Eötvös József: *Naplójegyzetek — Gondolatok 1864—1868*, közzéteszi Lukinich Imre. Bp. 1941. 307.

KOMJÁTHY JENŐ
KÖLTŐI VILÁGKÉPÉNEK ALAKULÁSA

1. *Ideál-reál és szubjektivizmus*

Általánosan elfogadott felfogás szerint Komjáthy Jenő a szimbolizmus legmarkánsabb előfutára a magyar lírában. Igazában ezt a tételt sem vitatni, sem különösebben bizonyítani nem szükséges ma már. Annál tanulságosabb lehet azonban annak vizsgálata, hogyan jutott el Komjáthy a Reviczky-féle szentimentális jellegű költészetfölfogástól, sőt – horribile dictu – a népies-nemzeti költészet követésétől a szimbolizmusig, melyek e folyamat kivehető világképi motívumai, s valójában a szimbolizmusnak miféle változatáról is beszélhetünk az ő esetében.¹

A vizsgálódást némileg megnehezíti, hogy nem áll rendelkezésünkre verseinek teljes kronológiája;² igaz, itt a fejlődést a datálható versek alapján sem lehet egyértelműen időbeli folyamatnak tekinteni – számos korai kezdemény kirí a korai versek eszmevilágából, s csak későbbi versek tükrében

¹ Németh G. Béla hívta fel a figyelmet arra, mennyire fontos figyelembe venni a Komjáthy életművében mutatkozó átalakulást (*A személyiség mint érték a századvég magyar lírájában*. In: *Századutóról, századelőről*. Bp. 1985. 85–86.)

² A Széchényi Könyvtár Kézirattárában levő kronológia szerint (Fol. Hung. 1588. 67.) megállapítható a kötet 186 verséből 112 keletkezési dátuma.

nyeri el jelentőségét, míg bizonyos — meghaladott — mozzanatok kitartóan visszatérnek a kései korszakban is.³

Komjáthy indulását sajátos ellentmondás jellemzi: egyrészt föltűnik, hogy szinte kezdettől kimutatható versein Schopenhauer filozófiájának hatása, másrészt ezek a versek kifejezőmódjukban, szemléletükben teljesen beleilleszkednek a népnemzetiből „desztillálódott” költői „köznyelv”-be, közízlésbe. A népnemzeti költészet szemléleti alapját, mint tudjuk, az eszményítő realizmus adta, amely az irányzat legtöbb képviselőjénél azt jelentette, hogy tudomásul vették ugyan a „való”-t, de csak mint a hétköznapiság, a prózaiság szintjét, s szembehelyezték vele az álmokat, az ideákat; ám azt is tudták, hogy az ideák világa fikatív. Így legjellemzőbb versfajtajuk az elégikus hangulatú, hanyatlást kifejező idő- és értékszembesítés lett.⁴

A schopenhaueri életakaratot nem volt nehéz e „való”-val azonosítani, már csak azért sem, mert az életakaratot megtagadó szubjektum Schopenhauernál éppen a — platóni értelemben vett — eszmény megismerésére válik alkalmassá.⁵ A kétféle szemlélet egybemosódását jól jelzi Komjáthy egy korai verse, a *Fejemben egy világ* című („Szellemházában jár a lelkem, Levetve porgondokat”); említhetjük a — szintén korai — *Laura*-versek IV. darabját stb.

³ Ezzel magyarázható, hogy a kötet nagy vonalakban — de csak nagy vonalakban — kronologikus rendet követ, tematikus átrendezéssel. (A kötetkompozíció kérdése alább még szóba kerül.)

⁴ A lefelé mozgást mint archetipikus szimbólumot Szegedy-Maszák Mihály elemezte Arany János *A lejtőn* című versével kapcsolatban (*Az átlényegített dal*. In: *Az el nem ért bizonyosság. Elemzések Arany lírájának első szakaszából*. Szerk. Németh G. Béla. Bp. 1972. 294—296.). Tapasztalatunk szerint a deszcendens versstruktúra általános a népies-nemzeti irányú költőinél az 1850-es években.

⁵ Azok, akik megtagadják az életakaratot — úgymond Schopenhauer —, „nicht mehr das zum Behuf seines beständigen Willens erkennende Individuum, das Korrelat des einzelnen Dinges, dem die Objekte zu Motive werden, sondern das willensreine, ewige Subjekt des Erkennens, das Korrelat der Idee sind. . .” (*Die Welt als Wille und Vorstellung* I., Sämtliche Werke. Leipzig 1938. Bd. 3. 461.)

Egyetlen mozzanat van, amelyben ez a — még Reviczky-nél sem tapasztalható — konvencionális idea-felfogás eltér a népnemzeti ideál-reál-tantól, s ez a szubjektumnak tulajdonított szerep. Már a korai versekben is jelentős hangsúlyt kap az idealitást megismerő egyéni intuíció. Érdemes megjegyezni, hogy az ideál szubjektív közvetítettségét olykor-olykor már Arany János is kiemeli (gondoljunk a „nem-ismert világ” felé vivő „csodás sejtelen”-re a *Dantéból*, vagy a *Vojtina ars poeticája* tájkép-látomására). Komjáthy természetesen közvetlenebbül fogalmazza meg ezt a felismerést — igaz, még 1890-ben is Szász Károlyék nyelvén szólva: „Hogyha véletlen utadba téved, / Óh, meg ne szólítsd őt, az álmodót! / Por-szem! Ő nem ér rá mulatni véled, / Kutatva, látva egy mélyebb valót.” (*Az álmodó*) A gondolati folyamat logikus következményeként a szubjektum már nem csupán fölismeri, de egyenesen teremti az ideális világot: „S magamba nézek én / S teremtek új, pazar világot; / Szívem termékeny rejtekén / Fogannak örök ideálok.” (*Barátaimnak*, 1890) A szubjektum ilyenfajta előtérbe nyomulása azonban éppen a kifejezésmód konvencionálisitása miatt nem jelent még igazi előrelépést: a titok-dimenzió valódiságáról csak szuggesztív, sugallatos nyelvi közeg győzhetne meg. (Hasonló akadályt jelent majd a szentimentális közhelyesség Telekes Béla számára, lásd *Ez itt az álmok rengetegje* című versét.) E stiláris fogyatékoság szemléleti következményeként az eszmény rendszerint az álom szinonimájaként szerepel; az ideál így szinte tételszerűen sorolódik a fikcionalitás közegebe — akárcsak Lévaýnál vagy Reviczky-nél.

A továbbblépés lehetőségét — akárcsak Vajda, a népnemzeti irány második nemzedéke vagy Telekes — Komjáthy is a vitalisztikus lét-felfogásban találta meg. Az élet dimenziója egyszerre volt a pozitivizmus szigorú kritériumai szerinti valóság, és titok, mely a létmegfejtés igényével föllépő költő előtt nyilvánul meg. Komjáthy fokozott szenzitivitása s beteljesült szerelme, mely az eksztatikus elragadtatás mozzanatát is magában hordozta, tovább erősítette e lehetőséget:

Szeretlek forró indulattal,
 Lobogva, kéjjel, lángolón.
 Oly forró mint a tűz szerelmem
 S miként a tűz oly romboló.
 Te vagy a legkíváncsi nekem
 A pazar összesség csodás ölen;
 Nem céltalan, nem álom életem,
 Ha te hajolsz áldólag én fölem.

(*Vallomás* — Éloa-ciklus)

Ez az eszmekör jelzi Komjáthy elszakadását a népies-nemzeti iránytól, s a kapcsolódást a romantikus tradícióhoz, amely az ő költészetében is a szimbolista jelleg érvényesülésének kiindulópontja lesz. Korai lírájában a romantikus kongruencia-elv felidézése a legfontosabb az átmenet szempontjából: „Az élet ormán, ott fölöttünk / Virraszt a Végtelen. / Óh hallga! hallga! milyen érzés, / Mily bővülő zene! / Mintha szívünkkel a teremtés / Összhangban zengene.” (*Májusi reg* — Éloa-ciklus)⁶

A vitalisztikus tendencia mégsem vált uralkodóvá költészetében. Volt valamilyen félszegség az alkatában, amely visszariasztotta a „vérgyönyör”-től. E főbiát csak erősítették a schopenhaueri eszmék, amelyek élesen tagadták a szerelem és az idealitás romantikus összekapcsolásának lehetőségét, s amelyek ellen Komjáthy meg-megpróbált lázadni, de amikor a szakítás sikerült neki, útjai nem a vitalizmus felé vezettek. Mindenesetre sokat elmond a konfliktusról az Éloa-ciklus egyik verse, amely *A homlokodtól fölfelé* mondandóját idézi:

Ki hozta ránk e durva harcot,
 Melyben sötétül fényes arcod
 S elsüllyed drága alakod?

⁶ A kongruencia elve — a mikrokozmosz és a makrokozmosz egysege — későbbi spekulációiban is fontos szerepet játszik, l. vázlatát erre nézve, Fol. Hung. 1594. 65. (Olvasható Komlós Aladár *Komjáthy Jenő* című dolgozatában, az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, V. köt. 1954. 433.)

A vérvéréjes küzdelemben
A tiszta álom tovarebben,
Nem tűri meg a salakot.

...

Híszén e száraz, durva kérgen
A kéj csak bujdosó s a szégyen
Utána mint az árny lohol.

(*Ki hozta ránk...*)

Az Éloa-ciklus legelragadtatottabb verseinek himnikus vallo-
másai így csak a szerelmi vágy teljes szublimálása által szólal-
hatnak meg zavartalanul:

Éloa, szent vagy!
Tiszta a tested
És tiszta lakója a lélek.

Éloa, vágylak!
Csókjaid' inni
És szívni a szellemi kéjt!

...

(*Éloa, győztél!!*)

A következő pályaszakasz valójában e két élmény csillapít-
hatatlan vitája jegyében bontakozik ki.

2. A szubjektum vitalista expanziójának lehetősége

A vitalista hangvételi versek konvencionálisabb típusa a romantikus panteizmus hagyományához kapcsolódik, s Vajda János hasonló verseivel rokonítható (lásd pl. Vajda *Éjjelek* című versét). A titokkereső, titokfejtő magatartás fogyatékos e versekben: az élet kegyetlenségére vonatkozó századvégi dilemmákat megkerüli, ám ezt csak túlzott stilizálással, súlytalanítással teheti. Érezhető, hogy az ihlet nem járta át a személyiség egészét:

A báj s az élvágy ősi frigye,
Szépséggel párosult erő,
A roppant űrt benépesítve

Világokat teremtem ma ő.
 Óh kéj, hatolj be sejtbe, szívbe,
 Lobogjon tőled vér, velő!
 A földet forró vágy hevítse,
 Ifjodva keljen Pán elő!
 Színültig áll az élet pohara,
 Hadd oltsa szomját vőlegény, ara.
 (Kéj)

Ám Komjáthy természetesen nem állhat meg ezen a ponton; említett alkati adottságai és Schopenhauer-tisztelete azt sugallják neki, hogy az élet-titok megfejtése nem ilyen egyszerű — s főleg nem ilyen egyértelmű. Vajda kérdező verseire emlékeztetnek azok a költeményei, amelyekben a titokkutató magatartás nyugtalan, s a válaszok helyett alternatívák állnak. A *Kérdések* címűben annyi előrelépést látunk pl. a *Végtelenség*hez képest, hogy Komjáthy már a maga által választott motívumrendszer keretein belül marad (Vajda hol mitikus képekben, hol filozófiai fogalmakban fejezi ki magát):

Valami titkos, édes ígézet
 Hint a szivekre mákonyi kéjt,
 Küld a virágok kelyhibe mézet,
 lányok ölébe csalfa legényt.
 ....
 Mért dul a tűz? Mit suttog a szellő?
 Honnan e lánghev? honnan e láz?
 Hol van a mélye? Hol van a nyitja?
 Más-e a lényeg, más-e a máz?
 ...
 Isten az égben, ördög a mélyben,
 Válaszod' esdem, követelem!

Ezen a ponton aztán Komjáthy útja szemléletileg is eltávolodik Vajdától. Vajda számára a vitalisztikusan fölfogott élményben a legmagasabbrendű, ideális valóság tárul fel, s így legfőbb célja az élmény megélése és költői kifejezése lesz — Komjáthy azonban érzékeny az élményben feltáruló dionüszoszi valóság démoni volta iránt is, s ambivalens módon

viszonyul hozzá. 1891-es (eddig publikálatlan⁷) versében közel jut a „dionüszoszi ember” életérzéséhez, akinek „a természetben és pusztulásban telik mámoros öröme, mivel ő az egész folyamatot belülről, a világ, a természet méhében éli át, az örökkévalóság, az ősakarat fészkében”:⁸

Nem egy az Isten! Szinte látom
Az Őserőket küzdeni,
Egymásra törve hallom őket
Csodásan, fönнен zengeni.
Innét van minden meghasonlás,
Innét a diszharmónia
Magasba szállás, mélybe omlás,
Fölváltva gyász és glória.

Csatájuk a szférák zenéje,
Fönnséges, óriás tusa;
Megüté fülemet a győzők
Kegyetlen kéjü himnusza.
S az elbukók gyászindulója
Megcsapta lelkem szárnyival,
Merész szívem rémülve telt be
A titkok hallomásival.

És látomásival beteltem
Olymp magasztos harcínak,
Szédítő kéjén ittasultam,
Mi fönن viharzik, él, kacag.

...

(*Nem egy az Isten!*)

A nietzschei jellegű elragadtatástól távolodva Komjáthy lírájában föltűnnek a baudelaire-i dualisztikus létszemlélet

⁷ Kéziratát lásd Fol. Hung. 1588. 13. Első versszakát közli Sikabonyi Antal (*Komjáthy Jenő*. Bp. 1909. 103.), párját pedig (*Mégis egy*) Komlós (i. m. 431–432.). Erre a versre Komlós nem is céloz — talán mert ellenérv lett volna azzal az állításával szemben, hogy Komjáthy ellentétes elveket vall Nietzschével (i. m. 406.).

⁸ Fülep Lajos szavai: *A tragédia eredete vagy a görögség és pesszimizmus*. Írta Nietzsche Frigyes. Fordította s bevezetéssel ellátta: Fülep Lajos. Bp. Franklin-társulat, 1910. 13.

jelei; már 1891-es *Csak tartsatok . . .* című versében megvallja, hogy „. . . szívem még a rossz iránt is / Fogékony volt határtalan” — *Az élet kéje* című versben (1892) már fokozott hangsúlyt kap a dionüszoszi mélységeket elutasító vélekedés: „Az életkéj is így terem: / Tenyészet az enyészeten, / Hagymázos álmok tűzlehe, / A rothadás költészete.” Elutasító magatartásának egyik motívuma az individualizmus, az egyéniségkultusz lehetett; ezzel a felfogással aligha lehetett összeegyeztetni a dionüszoszi mámor ünneplését, azét a mámorét, melynek „fokozódása közepette a szubjektív elenyészik és teljes önfeledtségbe merül”.⁹ Komjáthy visszakanyarodik tehát Schopenhauerhez, aki úgy látta, hogy Maya fátyla mögött a sötét, alantas és egyéniségellenes akarat húzódik meg, és az egyéni akarat csakis e globális akarat — végső soron tehát az életmámor — megtagadása árán érvényesíthető. Erre a szembefordulásra ösztönözte aztán alkati eredetű „vitális fóbiája” is, amely a lét mélyrétegét alantasnak is mondatta egyúttal; az életakarat igenlőit ugyanazzal az átszellemült arisztokratizmussal veti meg, mint a frankfurti bölcselő-előd. Végül szemlátomást működik az eszményítő realizmus automatizálódott hagyományának tehetetlenségi ereje is ilyen szellemiségű verseiben:

... a napnak kéjleányi csókján
Fölragyog a salak.

...

Az üdvnek végtelen hia,
Élet! te mély tragédia,
Érezlek át meg át.

...

⁹ Friedrich Nietzsche: *A tragédia születése avagy görögség és pesszimizmus*. Ford. Kertész Imre. Bp. 1986. 28—29. Nietzsche művének individualizmusellenességét már Harrach József kiemelte 1872-ben: „Az egyedi minden rossznak alapja — értelmezi Nietzschét —, míg a szép és a művészet örömteljes reménye annak, hogy az egyed mulandó s az egység vissza lesz állítva.” (*A tragédia mint a zene szülöttje* II. Figyelő 1872. 486.)

Hiba vón' szépítenem,
Többé föl nem építhetem,
Mi egyszer összedőlt!
Lehullott róla Mája
Bűvös, csalóka fátyla,
Nem nyújthat többé gyönyört.

(*In hilaritate tristis*)

E pesszimista élményt azután Komjáthy a legkülönbözőbb intonációjú versekben fejezte ki; az „élvek rózsajármá”-nak üres szentimentalizmusától (*Dacból*, 1890) az ódai meditáción át (*Schopenhauer*) a „rettenetes Isten” pazarlását romantikusan fölpanaszló rapszodiáig (*Új nyár*, 1891). A szembefordulás egzisztenciális következményeiről talán az elégikus hangvételű önmegszólító vers szól legőszintebben (*Magamhoz*, 1891), amely sokban Reviczky *Magány* című versével rokon, csak hogy a Komjáthy-versben megszólaló Nirvána-vágy nem a kudarcba fulladt boldogságkeresés kényszerű következménye, mint inkább mélyen gyökerező, mindennel számot vető tragikus élet-csömör:

... kéj lesz majd oszolni széjjel,
Eggyé olvadni a nagy éjjel,
Megsemmisülni csepről-cseppre!
Derül a gond-ég,
Van vigaszod még:
Gondolj a sírra, lét betegje!

Komjáthy tehát végül elvetette a személyiség expanziójának vitalisztikus útját-módját. Ezzel végleg eltávolodott a Vajda János lírája által jelzett iránytól, s olyan pályára tért, melyen az eszményi rejtett szféráját ismét a tiszta szellemiség közegében keresheti. Ez azonban szinte képtelen vállalkozásnak hat a pozitivizmus még mindig túlnyomó uralma idején.

3. A tiszta szellemiség szférájának helyreállítása

Azzal, hogy Komjáthy elutasította a vitalizmust, olyan úton indult meg, amely távol vitte végül az egész tárgyi-teremészeti világtól. Ez okozza majd szimbolizmusa legfőbb fogyatékoságát. Baudelaire számára ugyanis „templom a természet” — a konkrét, reális dolgok az eszmei lényeg jelei. Míg vitalista hajlamaival Komjáthy le nem számolt, ő is közel járt ehhez az elképzeléshez:

Alattam a föld is kitérül,
A por rajong, a kő beszél,
Jelt ad a némaság magárául
És fölragyog a titkos éj.

....

Természet! élő templomodban
A tárgyak lelkét szíhatom;
Szent falaid közt égre lobban
Minden leláncolt hatalom.

(*Pogány vagyok*)

Gondolhatnánk első pillantásra, hogy Komjáthy a Mallarméhoz hasonló következtetésre jutott, aki az érzéki világ versbeli jelenlétének lehető legteljesebb korlátozására törekedett; ámde Mallarmé tudta, hogy a „fehér vers”, a néma költemény végül is lehetetlenség, az érzéki valóságra mint jelre szükség van — Maya fátylát éppen ezért nem lehet ellebbenteni a lényeg elől.¹⁰ Ez a gondolatmenet végső soron következetesebben platonikus lényegű (még ha meg is próbál végül túllépni a platonizmuson¹¹), mint Komjáthy Schopenhauer ihlette vélekedése, amely szerint a dolgok nem az ide-

¹⁰ Mint a balerináról írja, „... sans tarder elle te livre à travers le voile dernier qui toujours reste, la nudité de tes concepts et silencieusement écrira ta vision à la façon d'un Signe, qu'elle est”. *Vers et prose (Morceaux choisis)*. Paris 1901. 201–202. (Kiemelés tőlem — V. P.)

¹¹ Mégpedig éppen a szubjektum fölértékelésének irányában, akár csak Komjáthy (igaz, Mallarménak problémát jelent, hogy kiküszöbölje a szubjektivitásból mindazt, ami esetleges benne — Komjáthy-

ák, hanem az öntudatlan életakarat objektivációi — s az ideális világhoz a megismerő szubjektum a való világ látszatának és lényegének együttes tagadásával juthat el. Az ideális világnak a konkrét-érzéki világhoz itt nincs köze. Igaz, ezt a radikális leszámolást gyakorlatilag nem lehet következetesen megvalósítani. *Szakadjakok* . . . című verse írásakor a költő valószínűleg maga sem tudta, mit lát „merész szeme” a látszat fátyla mögött, a brutális élet-akaratot-e, avagy az ideálvilágot; annyi azonban bizonyos, hogy a konkrét-érzéki világot mint látszatot fölöslegesnek és a költői szemléletből kiiktatandónak véli:

Oszoljatok szét, titkos sejtvilágok!
Enyészet! jöjjön el oldó világod!

...
Te színvilág, omolj a semmiségbe!
Te álom-alkotmány, törj össze végre!
Szeretném már széttépni Mája fátylát,
Illúziója nékem semmiség,
Merész szemem e fátylon máris átlát . . .
Elégek, testem ízencént elég.

Ezek után *a jelentésteleenné vált tárgyi világ* már csak zavaró körülményként, a testtelen emelkedést gátló akadályként jelenik meg:

Elég, ha pillám egyet rebben,
Ha megzavar egy nyers, alanti hang.
Vagy egy kihívó, torz, alanti kép:
Az égi, túlérzékeny összhang
Kisiklik s elmosódik menten.

(*Kereslek*, 1893)

nak nincsenek ilyen skrupulusai). Az idealitás és a jel viszonyának fenti gondolatáról állapítja meg Hugo Friedrich: „Der Gedanke mündet sehr unplatonisch im Subjekt des Sehens. Es nimmt nicht objektive Urformen wahr, sondern die Urformen seines eigenen Geistes, produziert sie in die Erscheinung hinein, indem es sie verwandelt zu Zeichen dieses Geistes.” *Die Struktur der modernen Lyrik*. Hamburg—München 1970. 137.

A világnak mint a lényeggel ellentétes jelenségnek ez az elutasítása természetesen vezet a fölemelkedés, a misztikus eleváció élményéhez: a lélek, megszabadulva földi kötöttségeitől, egyre közelebb jut az istenséghez, hogy végül teljesen egyesüljön vele (unio mystica):

Repülve mindig magasabban
Itt hagyom az omló salakban
A földi vágyat, földi kint;

...

S repülve mindig sebesebben,
Fürdöm a zajló fényelemben,
Oh mérhetetlen gyönyörök!
Meglátom arcod', titkos Isten,
Főnséges és örök!

(*Euthanázia*, 1890)

Tudjuk, az eleváció élménye messze nem idegen a szimbolizmustól; megvan már Baudelaire-nál, majd Mallarménál is. Ám – ha Baudelaire-re tekintünk – azt látjuk, hogy a francia szimbolizmus miszticizmusa nem kizárta, hanem átítatta az evilágiságot. Ahogy az Ideál csak a tárgyak kapcsolataiból sejthető meg, úgy a fölemelkedés is csak a „pokoljárás” – a társadalom, az emberi lélek poklainak megjárása – által lehetséges. Másrészt: ha Mallarménak általában is elve, hogy a dolgokat nem megnevezni, hanem sugallni kell,¹² különösen áll ez Istenre, az Idealításra. Példaszerűen szimbolista megoldást találunk Baudelaire *Fölemelkedés* című versének zárlatában: „a lét fölött lebegő” gondolat „magától érti a néma tárgyak és a virágok beszédét”.

¹² Mint egy sokat idézett interjúban mondja, „*Nommer un objet, c'est supprimer les trois quarts de la jouissance du poème qui est faite de deviner peu à peu: le suggérer, voilà le rêve. C'est le parfait usage de ce mystère qui constitue le symbole: évoquer petit à petit un objet pour montrer un état d'âme, ou, inversement, choisir un objet et en dégager un état d'âme par une série de déchiffrements.*” Jules Huret: *Interview de Mallarmé*. In: *Mallarmé et le Symbolisme (auteurs et oeuvres)*. Paris 1963. 91–92.

Komjáthy tehát nehezen föloldható ellentmondásba keveredett. Jól tudta, hogy az általa is — kényszerűen — elfogadott pozitivista valóság-igény szétrombolja a közvetlen kinyilatkoztatás hitelét, még ha az élmény hiteles is. A revelációs, kinyilvánító szándék¹³ azonban oly erős, hogy a költő képtelen beérni a közvetett kifejezésmóddal. Neki a „*dolog maga*” kell (ti. az ideális dolog), s a *név*, amely kijelenti, revelálja a dolgot. Az „ideális dolog” léte és a pozitivista kriticismus közötti ellentmondás föloldására alighanem Madách Aladártól (s az ő révén a századvégi spiritizmustól¹⁴) kapott indítást. Madách Aladár, a korszak jeles „spiritualistája” (ahogy maga nevezte), ragaszkodott az angolszász empirista-kriticista tradícióhoz. A „spiritualizmus” az ő szemében szigorúan ellenőrzött tények rendszere, s élesen bírál minden metafizikai spekulációt, amit a lélek túlvilági létével kapcsolatos *tapasztalatokra* aggatnak. Az okkultisták, teozófusok, inkarnáció-hívők bírálata során egyetértőleg idézi Hardinge Brittennek, a spiritizmus történetírójának véleményét: „A metafizikai theóriákat illetőleg válaszom röviden az, hogy azok egyszerűen theóriák és eltekintve attól, hogy a spiritualisták jobb theóriákat állíthatnak fel ellenük,

¹³ Németh G. Béla elemzi *A homályból* című verset mint „a *heurékás* élmény *kinyilvánító* versé”-t. „A fölismerés, a rátalálás, a megvilágosodás kinyilvánító verse” az ilyen, melynek költője „*saját* emberi léte lényegének fölismerését, megtalálását, megvilágosodását oly művészi erővel nyilvánítja ki, hogy az egyetemes emberi lét lényegének, értelmének, illetőleg ezek fölismerésének, megvilágosodásának érzetét sugározza ránk, váltja ki belőlünk”. *Megvilágosodás és korforduló. Két heurisztikus élményű vers — Friedrich Nietzsche: Ecce homo: Komjáthy Jenő: A homályból*. In: 11+7 vers (Verselemzések és versértelmezések). Bp. 1984. 299.

¹⁴ Például A. J. Davis, a híres amerikai médium könyvétől (*The Great Harmony*), amelynek tartalomjegyzékét Komjáthy lemásolta (Fol. Hung. 1594. 25—31.). Ilyen alcímeket találunk benne: *The Facts of Clairvoyance and Immortality; Our three Positive Evidences of Man's Future Life; How the first Forms were animated; The scientific Secret of Man's Immortality; The Methods by which Spirits travel through Space* stb.

tényeink ellenében semmit sem bizonyítanak.”¹⁵ A századvég e misztikus irányzata tehát magával a pozitivizmussal vélte legyőzni a pozitivizmust — kényes volt arra, hogy túlvilággal kapcsolatos meggyőződése nem hiten, hanem tapasztalati tudáson alapszik. Így nem csodálkozhatunk azon sem, hogy a lélek halhatatlansága Komjáthy számára is ellenőrzött tény volt. Hogy végül Komjáthy olyan spekulációkba bocsátkozott, amelyek már ránézésre sem voltak összeegyeztethetők az angolos szkepticizmussal, nem Madách Aladár, hanem Schmitt Jenő Henrik és a spinozizmus hatásával függ össze.

Schmitt Komjáthyra gyakorolt hatását a gnózissal kapcsolatban szokás említeni,¹⁶ pedig a költő ismeretei a filozófusról nyilván korábbiak. Oka lehet annak, hogy 1892-es, Palágyi Menyhértnek írott levelében az itt említett Schmitt-művet már mint általa ismert és érdeklődésre számot tartó szerző új könyvét kéri megküldésre.¹⁷ A kért könyv nyilván a *Krisztus istensége a modern ember szemében* című¹⁸ — ez előtt viszont egyetlen jelentős műve jelent meg Schmittnek (ami alapján Komjáthy megismerhette), ez pedig *A hegeli dialektika titka, konkrét-érzéki álláspontról megvilágítva* című dolgozat.¹⁹ Ennek írásakor Schmitt még a szenzualizmus talaján állt; ami itt számunkra lényeges, e dolgozatában úgy haladta meg a magánvaló és a jelenségkanti ellentmondását, hogy a szubjektumban — de csak a szubjektumban! —

¹⁵ *A Theozófusok és Okkultistákról*; függelék Alfred Russel Wallace *A gyakorlati spiritualizmus védelme* című könyvéhez (ford. Madách Aladár). Bp. 1884. 193.

¹⁶ Például Komlós Aladár: i. m. 437.

¹⁷ Idézi Komlós Aladár, uo.

¹⁸ Schmitt műveinek kronológiáját lásd Bozóki András—Sükösd Miklós: *Agrárszocializmus és ideális anarchizmus — Schmitt Jenő Henrik és magyarországi hatása* című tanulmányának irodalomjegyzékében. Medvetánc 1987/2. 317—318.

¹⁹ Eredeti megjelenése: *Die Philosophische Gesellschaft zu Berlin* Berlin. 1887. Magyarul: MFSz 1986/5—6. 739—861. (ford. Mezei György).

feltáruló jelenséget magának a lényegnek tekintette: „Mármost értelme van fölvetni azt a kérdést — magyarázza Schmitt —, hogy a képzeletbeli száz talléroknak megfelel-e valami más rajtam kívül a zsebemben, amiket azok helyesen leképeznek. Ez azonban olyan kérdés, mely nem a filozófia tulajdonképpeni területéhez, hanem a természetmegismerés birodalmához tartozik. A tulajdonképpeni filozófia területére lépve ugyanis éppenséggel értelmetlen volna megkérdezni, hogy ez a bennem adott jelenség valóságosan is olyan-e, ahogy megjelenik, hogy a jelenség, amely ténylegesen adott, valóban olyan-e, ahogy adott, hogy nem rejlik-e mögötte egy egészen más, meg-nem-jelenő lét. . . . Lehet, hogy az adott jelenséggel még nincs adva mozzanatainak tudományos kibontása és elemzése; szükség lehet tudományos fölbontására, s így arra, hogy a filozófia tárgyává legyen: mindez azonban semmit sem változtat azon, hogy a jelenség valóban *úgy van*, ahogy valóban és ténylegesen létező jelenséggént adott.”²⁰

Palágyi Menyhérttől tudjuk, hogy Reviczky halála után Komjáthy elfordult a schopenhaueri tanoktól.²¹ Ez akkor következhetett be, amikor Komjáthy előtt megvilágosodott: *egyetlen jelenség van, amely a lényeggel azonos, ez pedig az Én*. Ezzel filozófiai igazolást nyert a tárgyi valóság költészetből való kiiktatása. Komjáthy következő lépése — amely egyenesen vezetett tovább e megkezdett úton — a szubsztancia spinozai tanának sajátos átértelmezése és alkalmazása volt.

Sajátos értelmezése volt ez a spinozai tanoknak, mert bár Spinoza rendszerében is az a cél, hogy az ember közvetlen kapcsolatba kerüljön Istennel — vagyis a szubsztanciával —,

²⁰ I. m. 753—754.

²¹ „Mindent magában kellett megtalálnia, tehát a benső gyönyöröknek rajongója lett. Ehhez képest fejlődésében két szakot kell megkülönböztetni, melyek külsőleg Reviczkyhez és hozzám való viszonyban, olvasmányában pedig Schopenhauer (!) és Spinoza által jelezvék.” *Komjáthy Jenő emlékezete*. In: *Lapkritikák és nyilatkozatok Komjáthy Jenőről*, kiad. Komjáthy Vidor. Bp. 1909. 60.

nála még „a lélek megteheti, hogy a test valamennyi affekcióját, vagyis a dolgok képeit Isten képzetére vonatkoztassa”;²² e tanban tehát potenciálisan benne van a szimbolisták korrespondencia-elve: „Minden képzet a gondolkodás attribútumának affekciója, ahogy minden dolog a kiterjedés attribútumának affekciója. Nem kérdéses tehát, hogy képzeink *megfelelnek* a dolgoknak. De nem azért, mintha a dolgok alakítanák ki képzeinket (különböző attribútumok affekciói nem hatnak egymásra), hanem mert *ugyanazt* fejezi ki az egyik is, a másik is” — ti. a szubsztanciát.²³ Ez a fajta adekváció Komjáthy gondolkodásából teljesen hiányzik. Az ő spinozai alaptétele a *közvetlen megismerés*; aki erre képes, „megteremti a közvetlen egységet önmaga (mint modusz) és Isten között, amennyiben *saját szubsztancialitását felismeri*”.²⁴ A „moduszok” — a jelenségek — közül tehát egyedül az én lesz képes arra, hogy a szubsztanciára vonatkozhassék. Az objektivitás és a szubjektum közti szakadás lényege az, hogy a személyiség kategóriájában összezavarodik az én mint megismerő (alany-én) és mint megismerendő (tárgy-én). Így aztán — mivel csak az én képes a megismerésre — csak ez lehet szubsztanciális ismeret forrása is. Nem is panteizmus ez igazából, hanem „egoteizmus”: *az Istenség egyetlen valódi jelképe csak az én lehet*. Innen pedig már csak egy lépést kell tenni az istenülés vágya, látomása, eufóriája felé.

E lépés megtételekor Komjáthynak valószínűleg ismét Spinoza és a gnózis van segítségére. Spinoza etikájának gondolatmenetéből egyenesen következik, hogy „Ha mármost értelmünkben megalkottuk egy tökéletes ember eszméjét, ez ok lehet arra, hogy lássuk (ha önmagunkat megvizsgáljuk),

²² *Etika*, Ötödik rész 14. tétel (ford. Szemere Samu). Bp. 1979. 372–373.

²³ A második rész 7. tételét értelmezi így Heller Ágnes, *Spinoza etikája* című tanulmányában (Utószóként a fenti kiadáshoz). 420.

²⁴ Heller Ágnes magyarázata az Ötödik rész 29. tételéhez (H. Á. kiemelése), i. m. 437.

van-e bennünk valamilyen eszköz, hogy eljussunk ilyen tökéletességhez.”²⁵

Schmitt Jenő Henrik istenüléssel kapcsolatos nézeteit alighanem gnóosztikus színezetű Nietzsche-értelmezésében fejti ki legvilágosabban.²⁶ „Légy azzá, aki vagy» — idézi Nietzschét. — Mi az ember? Egyetemes lét és élet. Szellemi sugárköre nagyobb a csillagtenger minden nagyságánál. De ő önmaga számára nem az, aki ő valóban, hanem véges alaknak látszik, tehát saját maga számára legyen azzá, aki volna. Saját mivoltát sajátítsa el az önismeret formájában. . . . Nietzsche emberfölötti embere tehát a szellemi egyéniség mindensége. Itt az ember maga ül a mennyei trónuson és az egek felé tör.”²⁷ Láthatjuk, hogy Schmitt teljesen eltünteteti Nietzsche fölsőbbrendű emberének dionüszoszi jellegét; az isten-ember itt az érzéki fölé emelkedő tiszta szellemiség. S ez az, amiben Komjáthy teljesen megegyezik vele. Az eleváció mozgásformáját, melyet korábban a konvencionális idealitás elérésének szolgálatába állított, ezentúl az istenülés eszközüül tekinti:

Keresd az Istent! Mindenütt keresd,
De mindelőtt kutasd, fürkészd magad!
S bár válladat görnyeszti a kereszt,
Lelked magas mélységekig ragad:
Boldog, ki látod és átérzed ezt:
Légy mint az Istenek, bölcs és szabad!

Istenné lenni! egyetlen, dicső cél!
Hisz öntudatlan' minden erre tör.

(Az újkor szelleme)

²⁵ A *Rövid traktátusból* idézi Heller Ágnes, i. m. 419.

²⁶ Igaz, Schmitt első Nietzsche-cikke 1898-ban jelent meg, ám számunkra nem is Nietzsche-értelmezése fontos, hanem az, hogy az „Übermensch”-et is gnóosztikus antropológiájához használja argumentumnak.

²⁷ Nietzsche. In: *Három előadása. Tolsztoj, Nietzsche, Ibsen.* Bev. és életrajz: Migray József. Bp. 1911. 34.

Komjáthy ezzel végére jutott annak a világképi fejlődésnek, amely az idealitást az objektív világból a szubjektumba vitte át. E felismerés revelatív érvényt szerzett számára az „ideális dolog” *létéről* – követelő szükségként jelentkezett azonban számára az idealitás létének *közlése, kinyilvánítása* is. A tárgyi világot mint jelrendszert elvetve egyetlen lehetősége maradt: a tárgyi világról leválasztott *nyelv*. Ám e lehetőség érvényesítése érdekében Komjáthynak leküzdhetetlen akadályokat kellett valahogyan leküzdenie. *A homályból* című vers elemzésekor állapítja meg ezzel kapcsolatban Németh G. Béla, hogy „A szubjektum szubjektív valósága alighanem akkor tárgyasulhat természetszerű tárgyi érvénnyel közlés-ként a nyelvben, a beszédben, ha a szubjektív valóság tárgyi valósággal, lényeges, konkrét és egyetemes tárgyi valósággal esik egészében vagy legalább részben egybe.”²⁸ Ám az a mód, ahogyan Komjáthy az istenülés élményéhez eljutott, éppen annak lehetőségét zárta ki, hogy a szubjektumban kibontakozó idealitásnak *bármilyen* is megfelelné a tárgyi világban.

4. Komjáthy szómágiája: a szimbolista közlésmód háttere

Komjáthy költészetfelfogásában egyre inkább eluralkodik tehát az a gondolat, hogy nem a dolgok, hanem a szavak állnak egymással titokzatos kapcsolatban. Kéziratos hagyatékában tömegével találunk olyan szójegyzékeket, amelyeket közös hang vagy hangcsoport tart össze. Feljegyzéseiből sejthető, hogy szándékában állt a magyar nyelv nagy mágikus szótárát összeállítani, amelyben fény derül valamennyi titokzatos kapcsolatra. Ízelítőül álljon itt néhány okfejtése:

„Ö Ördög, örvény, örök, örv (örs) öröm — ő

I Isten, ismeret, idő, ifjú, (íz, ír, ín, íny, itt, is, int, ím, íj, ív imád)

Ie hova

²⁸ I. m. 1984. 318.

angol I, német Ich
magyar Én, ^{lat}_{gör} Ego, *Εγώ*
Ember-én? Isten — is-te-én (Te is, én is)
(És+ te+ én)''²⁹

„A természet beszéd. Mit mond a szél? Anagramma: élsz, lész, ész.

Mi a valóság? Mi.

...

A történelem a törtek tudománya. Egy roppant példatár, de semmi rendszer.''³⁰

Nagyritkán e vonatkoztatások a rímeknek adnak különös jelentőséget (pl. forma—norma, törvény—örvény, élet—lélek, úr—azúr stb.³¹). Ám a mágikus nyelvszemlélet (sajnos?) nem a rímelésben mutatkozik meg inkább, hanem a neologizmusokban. Kétségtelen, hogy a korai versekben a neologizmusok a német biedermeier szógyártmányok hatását tükrözik, ám — abban a mértékben, ahogy Komjáthy a misztika hatása alá kerül — egyre egyedibbek, egyre bizarrabbak újításai; céljuk, hogy a mágikus jelentőségű hangsoportokon kívül lehetőleg semmi ne maradjon meg a szóból. Így lesz a könyörületből könyör, a horzsolásból horzs, a tücsökből tücs, a piszokból pisz stb.³² Mesterkélt eljárásának igazolásául nem kisebb tekintélyre hivatkozik, mint a nyelvújító Kazinczy: „A nyelven az író uralkodik, nem a szokás; a szépség, nem a helyesség.” „Kellemes selypítés” — toldja hozzá magyarázatul, s még egy tekintélyt idéz (Imre Sándort): „Nagy írók soloecizmusa és barbarizmusa később csak metaplazmusnak, egyéni sajátos alakításnak tetszik.”³³

Az elemző nemcsak azért van nehéz helyzetben, mert alighanem eleve lehetetlen egy-egy vers titokzatos jelentésszféráját felderíteni e mágikus szójelentések elemzésével,

²⁹ Fol. Hung. 1594. 34b.

³⁰ Fol. Hung. 1594. 47.

³¹ Fol. Hung. 1594. 40.

³² Fol. Hung. 1589. 176., 178.

³³ Fol. Hung. 1589. 179.

hanem azért is, mert Komjáthy maga is megtorpant a „következetes” alkalmazásban. Be kellett látnia, hogy minél „tökéletesebbek” versei, annál közelebb jut egy olyan költői nyelvhez, amelyet csak ő maga ért meg.

Talán ezzel magyarázható, hogy töredék – pontosabban: kezdemény – maradt az a misztikus lírai antropológia is, amelynek kidolgozását Komjáthy 1893-tól kezdve fő feladatának tekintette, s amelynek megvilágosító-messianisztikus funkciót szánt.

5. A misztikus lírai antropológia kudarca

A szómágia mellett a számmisztika volt a másik bázis, amelyre Komjáthy támaszkodott. Kéziratos hagyatékának egy elkülönített anyaga a *Jegyzetek a 12-es számrendszerhez* címet viseli.³⁴ Komjáthy ebben új, 12 elemű számsort alkot (a négy és öt számjegye helyett a ε és ζ áll, a kilences után pedig beiktatja – 4 és 5 jellel – a „köz” és az „el” számokat), új egyszeregyet, naptárt állít össze, s terjedelmes szójegyzékeket mellékel az egyes számokhoz.³⁵

Rendszere nyilvánvaló analógiákat mutat Schmitt Jenő Henrik 12-es dimenziórendszerével (a kapcsolat külön elemzés tárgya lehetne). Igaz, Schmitt rendszere következetesen a gnosztikus eleváció logikája szerint van fölépítve, vagyis a lélek egyik dimenzióból a másikba emelkedve egyre gazdagabb tartalmú lesz, mígnem eléri a Tökéletességet és egyesül vele.³⁶ Ez a tendencia Komjáthynál is megvan, természetesen

³⁴ Özvegye följegyzése szerint: „Életében sokszor beszélt a tizenkettes rendszerről, tehát tényleg ez lehet a cím.” Fol. Hung. 1594. 13a.

³⁵ Az egész rendszert lásd Fol. Hung. 1594. 12–24.

³⁶ Lásd *A gnózis rendszerének alapvonalai*. In: *A szellem fejlődéstörvénye*. Bp. 1920. 103–119. Olyan konkrét egyezéseket is találunk, hogy míg Komjáthy „pontén”-ről, „vonalén”-ről, „testén”-ről beszél (Fol. Hung. 1594. 70a.), Schmittnél „pozitív pontszerű átélés”, „vonalszerű-érzéki átélés”, „pozitív háromdimenziós kép” stb. szerepel, föl a tizenkét dimenziós – tökéletes – létig. (I. m. 1920. 109. és tovább.)

sokkal kevesebb rendszerszerű következetességgel. (Hogy elveszett kéziratának volt-e rendszeresen kidolgozott fejezete erre vonatkozóan, valószínűleg sohasem derül már ki.) Mindenesetre kötetét is úgy tervezte eredetileg, hogy az maga legyen a teljesség misztikus hasonmása; a ciklusbeosztás terveinek összevetése arról tanúskodik, hogy a ciklusok száma 12 lett volna (a megvalósult kötetben alig van versciklus, s ezeknek sincs önmagukon túlmutató jelentőségük), az össz-versszámnak is szigorú szabályszerűségekhez kellett volna igazodnia; sajnos, Komjáthy számításaiból, amelyek erre vonatkoznak, alig lehet konkrét következtetéseket levonni e szabályokra.³⁷

Komjáthy elképzeléseiről az *Ősige* című vers keletkezési körülményei árulnak el viszonylag sokat. Az Én és a világ — gnosztikus eredetű — teljes azonosításából következik, hogy a költő önmaga létezésében a világ létezését, önmaga szellemében a világszellemet éli meg. (Így értendő ama — Komlós által is idézett — mondata, hogy „Mekkora a világ? Amekkora te vagy.”³⁸) Ezért alkotói hevülete, amellyel szellemi világát megteremti, a világteremtés szent hevületévé minősül

³⁷ A feltehető cikluscímek a következők: *Én és mások*, *A nyár dalai*, *Örvény*, *A mélységek fölött*, *Dalok a jövőnek*, *Kétely és Sirám*, *Régi rege*, *Visszhangok*, *Lélek*, *Halál*, *Örök szerelem* (más felsorolásban: *Éloa*), *Vágyak és álmok* (lásd Fol. Hung. 1588. 73—92. és 94.). Bizonytalanságok ugyan mutatkoznak, hiszen egy felsorolásban *A teremtség dalai* is szerepel — erről a ciklusterről még lesz szó.

A Fol. Hung. 1588. 99. lapján a következő számítást találjuk:

		224
Kereslek!		1
Lélek (új cyklus) 20	}	30
Lélek (régi cyklus) 10		
		<hr/> 255

Leginkább még a 288-as számra gondolhatunk (24×12 vagy 12×24 vers).

³⁸ Fol. Hung. 1594. 33.

átélésében. Ez az oka annak, hogy költészetében az elvont fogalmak oly erősen átítatódnak érzellemmel-indulattal.³⁹

A megvalósult kötetben ez a világteremtő ekstázis *A koldus* című 1893-as versben szólal meg („Én gyujtok lángokat az égen, Rügyet én bontok e tekén: / Gyupontja a világtükörnek / S a mindenségnek napja én”), s még közvetlenebbül az 1894-es *Nem sirok többé* címűben („Ha összedőlne, rám szakadna / E zengő, fényes, órjas egyetem: / Szívemből új világ hasadna, / Csodás, gyönyörbe rengő, végtelen”). Ám ezek a versek – bár az Ént szimbolikusan felnagyítják – nem folyamodnak a szójelentések rejtélyes egymásra vonatkoztatásának s a misztikus számszimbolikának az eszközeihez. Az *ősigé* című vers azonban eredetileg valamiféle „carmen saeculare” lett volna, több részből állt volna és *A teremtés dalai* címet viselte volna, alapjául pedig az isteni teremtő Logosz értelmében vett „ősigék” szolgáltak volna (a címváltozatok között az *Ősigék* is szerepel), úgymint *vagyok, hiszek, látok, tudok* – illetve *légy! higgy! szeress! remélj! keress! láss! akarj!* A félbemaradt kidolgozásban a ciklus hat versből áll, nem nehéz sorrendjükben a teremtő szellem elevációjának és a teremtés kiteljesedésének párhuzamos motívumait fölismerni: *Vágy, Érzés, Gondolat, Akarat, Szeretet, Eszmény*. A hatos szám jelképes jelentése mellett a ciklusban teljes következetességgel érvényesül a misztikusan összefüggő szavak rímeli találkozása; a versek egy jelentős hányada alig több mint a – szójegyzékben versenként külön is megadott – szópárok kibővítése egy-egy egyes szám első személyű tömondattá, a létige segítségével. (Ez nyilván Jézus „*Εγω ειμι*” kinyilatkoztatásaira is utal.)

A *Vágy* című darab egészében a vitalisztikus létszint schopenhaueries elutasításának jegyében fogant (az első versszak

³⁹ Mint Palágyi mondja, „Lényének jellemző vonása, hogy ő az elvont gondolatokat az érzelmi oldalukról fogta fel úgy, hogy benne minden gondolati folyamat egy érzelmi viharra változott át és a hideg logikai válságok igazi szívgyötrelmekké lesznek.” I. m. 60.

együttal azt is megmagyarázza, mit jelent a *homály*, amely a kötet címében is szerepel):

Én vagyok a homály,	Én szövöm a fátyolt
Én vagyok a titok,	Kába szemedre,
Én vagyok a rejtett,	Én dobom a mámort
Én vagyok az ok.	Csalfa szívedbe.

...

A titok és az ok, a fátyol és a mámor szimbólumértékű összetartozását itt aligha kell magyarázni, főleg, ha a töredékes utolsó strófát is idézzük: „Én a remény / Szanzara én vagyok, / Mája is én.” Komjáthy költészet-felfogásának különösségéről is tanúskodik e töredék – azáltal, hogy a szépség, a dal – az esztétikum – is ebbe az alantas szférába sorolódik. (A filozófus Schmitt lényegesen magasabb megismerő funkciót tulajdonított az esztétikai szférának. A négydimenziós életrégióról adott jellemzését már csak azért is érdemes idézni, mert ebben a szimbolista művészetfelfogásnak egy, a Komjáthyénál „életképesebb” jellemzését adja – talán azért, mert igazából sohasem tagadta meg szenzualista indulását: „még homloktérben áll az érzéki-képies, de ennek a működésnek háttere a *végtelen képies*. Itt tehát a képies mindig a végtelen-képies által átvilágított alakban jelenik meg és ezzel a végtelen gazdagság, a boldogság, a beteljesülés érzését kelti.”⁴⁰

A ciklus második darabjából (*Érzés*) mindössze három rím-szó van meg (bánat, öröm, könny), a csatlakozó szójegyzékből azonban nem nehéz a számításba jöhető rímpárokat, kulcsszavakat előkeresni: szomor – komor, félelem, kedv, kedély, bosszú, jaj, baj stb. Nyilván a „homályból” való emelkedés kezdőfázisaként kapott volna helyet a vers a kompozícióban.

A *Gondolat* című darab kulcsszava – Nirvána – csak a szójegyzékben szerepel; árulkodó, hogy a szabad asszociáció sodrában lejegyzett szavak közt a Szellem után következik.

⁴⁰ I. m. 1920. 111.

A verskéziratban e törekvésről ama kétsoros töredék tanúskodik, amely szerint „Én vagyok a nyugvás, / Én vagyok a béke”. A másik árulkodó szópár a *szép* és az *igaz*; vagyis az *igazzal* rokon *szép* nem a „vágy”, nem is az „érzés”, hanem a *gondolat* szférájába tartozik.

A titkos rímvonatkoztatásokat itt is megtaláljuk: „Én vagyok a szám, / Én vagyok a mérték, / Én vagyok a hám, / Én vagyok az érték.”⁴¹

Az emelkedés következő stációja az *Akarat*. Itt a szó szemlátomást nem schopenhaueri értelemben szerepel, ez nem is illene az eleváció ilyen magas fokára. A vers kulcsszava a *tett* (itt találjuk a Komjáthynál közismerten fontos fogalmakat, mint harc, küzdelem, vész, vihar, fergeteg, szertelen). Minthogy azonban a schopenhaueri értelmezés is beszűremlik (daimón, Szanzara, ösztön, hatalom), az akarat „válút” elé állítja a szellemet: az istenülés felé való továbbemelkedés és az „elkárhozás”, a „vágy” állapotába való visszazuhanás között kell választania:

Én vagyok a semmi,
Én vagyok a minden
Én vagyok a lenni,
Én vagyok az Isten.

Én vagyok a válut,
Én vagyok a köldök,
Én vagyok az erő,
Én vagyok az ördög.

Az alsó fokra való visszazuhanás lehetősége az ötödik stációban, a *Szeretet*ben is megvan; erről leginkább a szójegyzék Erősz – Pszükhé szópárja árulkodik, s a boldogság – szenvedés – szenvedély, illetve világosság – bölcsesség – mélység – halál szósorok ellentéte. Az elkészült egyetlen versszakban a törvény – örvény szópár utal erre: „Én vagyok a törvény, / Én vagyok az élet, / Én vagyok az örvény, / Én vagyok a lélek.”

⁴¹ Schmitt ötdimenziós létszintjével rokon szféra ez („... itt minden egyéni szellem saját végtelen világában élve, minden csillagvilágok fölötti világosságként áradó, egyben betekintést nyer minden lehetséges, hasonló intellektuális, vagyis végtelen viágba, amennyiben tudatában van annak, hogy a matematika és logika törvénye minden gondolkodó lényre kötelező.” I. m. 1920. 112.).

A „törvény” választása azonban már az *Eszmény* stádiumába emel: „Én vagyok a jövő / Én vagyok a babér / Én vagyok az üdv / Én vagyok a cél.”⁴²

Aligha lehet ma már megállapítani, hogy az *Ősigék* miért nem készült el, s miért csak a hétszakaszos *Az ősigé* maradt belőle, amely ráadásul egészen új értelmet nyert a felütésként hozzátoldott sortól („És szólt az Ősúr:”). A vers így nem az emberi szubjektum univerzummá növekedésének revelációja, hanem lényegében egy hagyományos panteista fölfogás markáns kifejeződése. Hogy nem ez lehetett a vers eredeti intenciója, azt a kötetben közvetlenül előtte álló (szintén 1893-as) *Meg tudnék halni . . .* jelzi, amely *A koldus* és a *Nem sirok többé* eksztázisára emlékeztet:

Meg tudnék halni a gyönyörtől!
Szívem az üdvtől megszakad:
Úgy érzem, mintha mindöröktől
Úr volnék, végtelen szabad.

Úgy érzem, új, csodás világot
Vagyok képes teremteni;
Új napokat látok robogni,
Új földeket kerengeni.

Az *Ősigék* további perspektíváiról egyetlen kurta vázlat tanúskodik,⁴³ amely *Az öntudat bölcselete* nagyra törő címet viseli. E rendszer — mely nem költői antropológia volna már, hanem filozófiai — a következő módon épülne föl:

⁴² A szójegyzékben szerepelnek még a tökély, dicsőség, nagyság, nagyszerűség, fönség, magasság szavak.

Ez a szféra természetesen Schmitt 12 (illetve — az alsó és felső világot is véve: 24) dimenziós szférájának felel meg, amely viszont „megfelel a Pistis Sophia evangéliuma 24 és a Mani 12 felső és 12 alsó eonjának”. (I. m. 1920. 118.) — Az *Ősigék* kéziratát lásd Fol. Hung. 1594. 35.

⁴³ Fol. Hung. 1594. 62b.

„I. rész

Az ige

I. könyv	II. könyv	III. könyv	IV. könyv
Én vagyok	Te vagy	Mi vagyunk	Legyen!
Vagyis	Vagyis	Vagyis	Vagyis
az ősigé.	a megváltó ige.	az összige.	a teremő ige.”

Eszerint az „ősigé” az én és az univerzum azonosulását jelenti – a messianisztikus küldetésnek ez csak a kezdőpontja. A következő lépés a Másik részesítése a Tudásból. Az „ősigé” és a „megváltó ige” viszonyát jól tükrözi az *Újjászületés* című vers:

Én vagyok a hit, én az eszme,
Én a világot nemző gondolat,
A végtelen lét tiszta telje,
Mérhetlen dús, mert végtelen szabad.

Óh jöjjetek be templomomba,
Hogy titeket is újjászüllek,
Megistenölve szent lakomba’
Legyetek mint a boldog Istenek!

A közös eleváció kinyilatkoztatásának reprezentatív verse is megszületett („Óh jertek utánam / Ti fénykeresők, / Már látom az égi, / A büszke tetőket!” – *Diadalének*). Az új emberek, az istenemberek közösségének vágyában természetesen nem nehéz Komjáthy szellemi elszigeteltségének lelki következményeit meglátni.

Ezután, betetőzőként, következne az istenivé nemesült közösség teremő aktusa, az „új ég és új föld” korszaka, ahogy a *Tettvágy* című 1891-es vers mondja, „Mindent újjá teremtene / Hatalmas gondolatzene / Az akarat ’legyen’ szavára.”

A Komjáthy „kratüloszi” nyelvfelfogásában eleve benne rejlő ellentmondás végül is kudarcra ítélte szimbolista kifejezőmódjának következetes kialakítását, s ez akadályozójává vált ama misztikus lírai antropológia rendszerszerű fölépíté-

sének is, amellyel a költő az elidegenedettség kelepccéjébe szorult századvégi embert ki akarta szabadítani, önmaga lehetőségeinek maximumára akarta emelni. Mielőtt összefoglalnánk, miért is minősíthető költészete mindezek ellenére szimbolista jellegűnek, utalnunk kell messianisztikus ambícióinak társadalmi vonatkozására.

6. Komjáthy „forradalmisága”

Kevés olyan szélsőségesen ellentétes ítélet született a magyar líra történetében, mint amelyek Komjáthy társadalmi kérdésekkel kapcsolatos állásfoglalására vonatkoznak. *A bal lator* lázongó Kosztolányija a magyar líra demokratikus hagyományait megtörő lelki arisztokratát dicséri benne,⁴⁴ Komlós viszont, a költő saint-simonista szimpátiáira hivatkozva, forradalmi demokratának minősíti Komjáthyt.⁴⁵

Nos, bizonyos — főként korai — versei valóban konkrét szociális indulatokat fednek föl: „A Szabadságért harcra kelni, / Népet szeretni, fölemelni, / Hogy éljen méltón, szabadon: / Minderre szűk a reverenda, / Ám dividete dividenda! / Kilátszik a lóláb, papom!” (*Schlauch Lőrincnek*). *Otthon* című verse írásakor (1893) mintha elfeledné, hogy nemrég vehemensen elvetette a boldogság filiszteri vágyát, így szól: „Boldognak mondasz? Oh ne mondj / Addig boldognak engem, / Míg emberszív fájdalmat ont, / Köny ég ember-szemekben!” Minél inkább elszakad azonban ettől a revicz-kys, részvételi hangtól, minél inkább saját himnikus hangján szólal meg, annál elvontabb lesz a „tettvágy”. Aligha van itt másról szó, mint hogy Komjáthy verseinek emelkedettségé-

⁴⁴ Komjáthy Jenő. In: *Lapkritikák* . . . (i. m.) 93.

⁴⁵ I. m. 442.; *A magyar költészet Petőfitől Adyig* című nagymonográfiában egyenesen szocialista költőnek nevezi (Bp. 1959. 446.). (Az igazság kedvéért azonban meg kell jegyeznünk, hogy Komlós saját kezűleg glosszázott példányában „átírányította” Komjáthyt — igaz, nem tudni, hova.)

hez méltó „forradalmi” pátoszt nem tudott kialakítani, így az Endrődi, Ábrányi verseire oly jellemző „iránytalan irányköltészet”⁴⁶ üres pátoszát vette át: „Királyi székbe ültetném az Észet, / Jogart adnék a Gondolat kezébe, / Úrrá tenném s nagygyá a Szellemet” (*Monológ*); „Tettekre szomjazom, / Sikerre, zajló életárra; / Vesztedre, hatalom, / A gőgös zsarnokok torára” (*Tettvagy*, 1891). A nagy egyéniség kibontakozását azonban nem csupán a „hatalom” akadályozza, hanem a „kislelkű tömeg” is: „Ez aljas, bárgyú tömeget / – Óh mily öröm! – megvethetem; / Ismét a magamé leszek, / Új pályatér nyílik nekem” (*Még egy tusa*, 1891). Komjáthy „demokratikus” érzelmű verseit tehát ugyanaz az indulat motiválja, mint a „profanum vulgus”-t megvető, „arisztokratikus” verseit – ám ez az indulat nem társadalmi-politikai, hanem misztikus természetű. Komjáthy útja ezért nem vezethet az anyagi érdekek dominanciájában gondolkodó szociális mozgalmakhoz – logikus következmény viszont az 1894-es *Nazarénus dal*, amely – Schmitt Jenő Henrik ideális anarchizmusával összhangban⁴⁷ – a szellem fegyverével kívánja kivívni az „ősizag” győzelmét: „Nem, nem leszünk mi gyilkosok, / Fegyvert kezünkbe nem fogunk; / A gonosz ügyis bukni fog, / Ha szellemkarddal harcolunk.”

Nagyon tanulságos magyarázatot ad e magatartásra a gnosztikus ideális anarchista, Schmitt. „Marx és Engels nagy érdeme – úgymond –, hogy az ideális, tisztán szellemi tudat fejlődésének az ember gazdasági életkörülményeivel való összefüggését világos tudományos tudatra hozták.” A „gazdasági történelmi kutatás” hívei, folytatja, „a növény növekedésének külső föltételeit: a talajt, a növényt, nedvességet figyelik meg és helyesen látják ezeknek lényeges befolyását

⁴⁶ Palágyi Menyhért kifejezése; Pont (= Palágyi Menyhért): *Rudnyánszky Gyula költeményeiről*. Koszorú 1886. 12. sz. 185.

⁴⁷ Az erőszakmentességről, a szellemi felsőség társadalomalakító erejétől alkotott elméletnek a kialakulására nézve lásd Siklós Zsuzsa: *Schmitt Jenő Henrik és az ideális anarchizmus* című tanulmányát; MFSz 1985/5–6. 625–647.

a növény növekedésére. *De a növény „gazdasági föltételeinek” kutatása mellett nem kevesebbet feledtek ki megfigyelésükből, mint magát a növényt és a benne rejlő szerves alakítóerőket és formatörvényeket, amelyek megfelelő külső körülmények mellett bontakoznak ki.”*⁴⁸

A misztikus lírai antropológia kísérleteinek létrehozásakor Komjáthy már ezen az állásponton is túl van: ahogy esztétikájában megtagadta a „szenzuális” szintet, s eljutott az önszimbólumig és a szómágiáig, úgy társadalmi kérdésekben fölébe kerekedik mindennek, ami anyagi kérdésekkel kapcsolatos, legyen szó akár a kizsákmányolók „bírvágy”-áról, akár a kizsákmányoltak jogos érdekeiről. A szellemi értékek kétségbeesett féltése érthető egyoldalúságra készítette — ám ez az egyoldalúság ismét csak költészetének elvontságát fokozta.

7. Összegezés

Komjáthy tehát sajátos átmeneti életművet alkotott; kezdőpontján világosan kivehetők még az elsekélyesedett népnemzeti irány, az ábrányisan közhelyes „közköltészet” és a reviczky-szентimentális líra nyomai, végpontján pedig egy olyan szimbolizmus áll, amely — a szimbolizmusra általában jellemző módon — a pozitívizmus, a kapitalista társadalomfelfogás ellenében a polgári tudatfejlődés ellentett értékét, a szubjektumot hangsúlyozta. E szimbolizmus — bizonyos tekintetben negatív — specifikuma, hogy nem elégszik meg a szubjektum *közvetítő* szerepével érzéki-konkrét és titokzatos ideális világ között, nem elégszik meg e viszony meglétének *sugalmazásával*, hanem e viszonyt — számos filozófiai forrásból kiinduló spekulációkra támaszkodva — közvetlenül a szubjektum belvilága és az idealitás között állapítja meg. Kiküszöböli tehát a korrespondencia-világból az érzéki-konk-

⁴⁸ *A szellem fejlődéstörvénye.* In: i. m. 1920. 67. (S. J. H. kiemelése.)

rét világot (a társadalmi valóságot is), s a fenti viszony minél közvetlenebb, minél megvilágosítóbb megnevezésére tör. S ha belső ellentmondásai miatt nem is valósult meg Komjáthy nagy terve, a misztikus lírai antropológia, költészetének értékei, újszerűsége is e különös tervből erednek. Mindenekelőtt önszimbólumaira gondolhatunk, amelyekkel – talán akarata ellenére – az európai kultúra nagy egyéniség-mintáit vonta be költészetébe.⁴⁹ Mágikus nyelvszemlélete is eredményezett költőileg szerencsés, perspektivikus megoldásokat: ilyennek mondhatjuk kulcsszavainak „szakralizálását”,⁵⁰ valamint költői kifejezőmódjának hipnotikus erejét, amellyel – a tárgyi világ valóságfelidéző ereje helyett – olvasójába szuggerálja költői élményének igazságát. Az is bizonyos, hogy soha előtte még fogalmi és indulati szféra nem került egymással ily szoros kapcsolatba a magyar lírában. Azok a szavai, amelyekben – sajnos igen vázlatosan – az ihletről szól, egyenesen József Attila ihletfogalmát idézik: „Az affekcionális érzelmek alárendelt jelentősége szemben az intencionális vagy gondolati érzelmekkel. Az örök egység csak az ihleti világban van. ^{Intuitio} ^{ihlet} = érzelem + gondolat. Az eddigi filozófia a szavakkal való visszaélés.”⁵¹

Ady valójában a franciás és a Komjáthy-féle szimbolizmus ötvözetét hozta létre: szubjektivizmusa sokkal közvetlenebb, mint a franciáké, de a konkrét, érzéki valóságot – beleértve a társadalmat is – sugalmazó jelrendszernek tekintette. Sőt,

⁴⁹ Önszimbólumait Németh G. Béla elemezte részletesen, lásd *A magyar szimbolizmus kezdeteinek kérdéséhez*. In: *Mű és személyiség*. Bp. 1970. 558.

⁵⁰ „Szakrális vagy kabalisztikus szóhasználatnak nevezhetnénk ezt az eszközt. A költő néhány szót, amelyet különösen alkalmasnak vél a maga lelki tartalmai, szemlélete, látomásai leglényegesebb jegyeinek hordozására, szinte szakrálissá emel, s ezek minduntalan visszatérnek a vers mindig jellegzetes, lényeges elemeiként. Komjáthynál mindenekelőtt jelzőként alkalmazott mellénevekről van szó: az *új*, az *ősi*, a *szent*, a *nagy*, az *örök*, a *büszke*, az *isteni* jelzők térnek vissza e szakrális szavak közül a leggyakrabban.” Németh G. Béla: i. m., 1970. 571.

⁵¹ Fol. Hung. 1594. 50.

azt mondhatjuk, hogy a szimbolizmus „hagyományos” kanti–schopenhaueri dichotómiája a szó szoros értelmében már nem is létezik nála: az érzéki konkrét valóság az ő szemében teljes értékű és „önérdekű” valóság, amelynek azonban megvan a maga – csak intuícióban föltáruló – mélység-dimenziója. E változás mögött azonban már a vitalisztikus létfelfogás rehabilitálása és egy teljesen átrendeződött magyar társadalom áll.

ÉLES CSABA

TRADÍCIÓK ÉS TEORETIKUSOK: FÜLEP ÉS LUKÁCS

„Mindenki önmagát keresi, akár-
merre halad, és rokonságot embe-
rek között a keresés ritmusa teremti,
nem az irányok megegyezése.”

(Lukács György: *Novalis*)¹

Fülep és Lukács. Vegyes érzelmeket, különféle asszociációkat ébresztő névpárosítás egy tanulmányban. A jelen és a századelő felé egyszerre mutató kísérlet az egység, a hasonlóság, a közös nevező, a termékeny különbözőségek és feloldhatatlan ellentétek megtalálására. Az összehasonlítás értelme: a kölcsönösen felmutatható mozzanatok, gondolatelemek, tendenciák, párhuzamok vagy „ritmusok” feltárása. A cél az összehasonlítottak jobb, plasztikusabb, árnyaltabb megismerése – a melléktermék a recipiáló korszak gazdagodó önismerete. Mindez történhet a biográfia síkján vagy elméleti problémák tükrében. Miként jelen esetben is: *mit jelentett számukra a tradíció és a modernség, a konzervativizmus és az újdonság* – Európa és a magyarság művészeti kultúrájában.

Törvényszerű, hogy a tradícióról való gondolkodás előbbutóbb maga is tradícióvá válik. Elméleti örökségünk (nem elfeledkezve az előjelekről) befolyásolja-befolyásolhatná gondolkodásunkat. A hatás azonban a jelen fogadókészségtől, „megrendeléseitől” és elméletitörténeti ásatásaink intenzitásától, dimenzióitól függ. A magyar történelemben sokféle rendszámú külföldi és hazai markológép szaggatta szét a

¹ Lukács György: *Novalis*. In: *Ifjúkori művek*. Bp. 1977. 138.

szellemi kontinuitás telefonvonalait. Mára csak egy lehetőség maradt: a múltat funkcionálisan és szakmai tisztességgel, a közösség iránti felelősséggel rekonstruálni. Ez ad jelentőséget általában az elméletttörténeti kutatásoknak, s hitem szerint Fülep és Lukács ismételt, de új, kiszélesedett aspektusú összevetésének. Azokat tekintem olvasóimnak, akik ab ovo egyik örökségről sem mondanak le.

Tradíció és modernség

Úgy esett, hogy 1911-ben mindketten írtak egy-egy kisebb, alkalmi cikket; s benne elhullajtottak egy-egy kivételesen becses, tömör fejtegetést a hagyományról. *A gall veszély* a címe az egyik, *Művészi nevelés az iskolában* pedig a másik írásnak. „A kultúra folytonosság, hagyomány, eltávolodás az 'eredettől'; lényege: a formáknak, a már megformáltak saját élete, színvonal, valami minimum, amelynek birtoklásába mintegy beleszületik az ember, amelynek elérése egészen bizonyosan nem probléma, és nem kíván semmiféle zsenialitást, hanem éppen ezt a kultúrát feltételezi. Ebben az értelemben csak a franciáknak van kultúrájuk.”² Ebben a lukácsi „definícióban” két gondolat ötvöződik. Az első az alkotások, a fiatal Lukács műveiben oly sűrűn előforduló „formák” szerves életére és utóéletére vonatkozik. A második pedig a formákhoz való befogadói viszonyra — ám széles értelemben. Ez csak ott lehetséges, ahol a nemzeti kulturális szellem az állami egység és függetlenség fundamentumán fejlődött ki. Franciaországban és Angliában, a „Grand siècle”-től Napóleonig, Shakespeare-től Walter Scottig. A klasszikus német kultúra (Lessingtől Heinéig) ezzel szemben „paradox-ellenzéki képződmény”, amely múltat és jelent elutasítva egy „utópikus jövőre” irányul.³

² Lukács György: *A gall veszély*. In: Uo. 563.

³ Vö.: Lukács György: *Hogyan lehet számot vetni a német múlttal?* In: *Sorsforduló*. Bp. 1985. 126.

Fülep figyelmeztető megjegyzése szerint „kultúra még nem volt, nincs és nem lesz hagyomány nélkül. A kultúra nem egy nemzedék műve, még kevésbé mindenfelől összehordott s meg nem emésztett tudálékosság és múzeum. A kultúra sok generációnak keserves munkája, mélyen megszántott talaj, egy szóval tradíció.”⁴ A tradíció az oka, hogy a művészeti kultúra nem objektivációk „merő egymásutánisága”; s a közösség magyarázza, hogy nem is műtárgyak „merő egymásmelletti-sége”.⁵ Kultúra – tradíció – közösség. Helyesen állapította meg 1923-ban Szilágyi Géza: „Fülep közösséget lát a művészetben a sok nemzetre való tagolódás és folytonosságot a korokra való szakadozottság mellett is.”⁶

A második közös pont az impresszionizmus kritikája. Ez a közelmúlt leleménye: tulajdonképpen „esztétikai kultúra” – avagy mindazoknak a lényeges ismérveknek a hiánya, amelyek a művészetet az Ady-féle „értelmes-szomorúak” szemében művészetté teszik. Az igazi művészet „eleven organizmus”, „kozmosz”, „a világ szimbóluma” – ugyanakkor rend, állandóság, értékelés, elmélyedés és főképp „egyértelműség”. Művészet-erkölcs, amely az élet-etikának is mintákat ad.⁷ Ez Lukács koncepciója. „Nincs korlátozottabb és önkényesebb – szóval magára a művészetre veszedelmes – hatalom, mint az élet etikai valóságáról lemondó művészeté” – írja Fülep a humanizmus és Ariosto kapcsán.⁸ A kortárs Thomas Mann *Fiorenzájának* (1904) éppen az ad dokumentumértéket, hogy Pico della Mirandolával kimondatja

⁴ Fülep Lajos: *Művészi nevelés az iskolában*. In: *A művészet forradalmától a nagy forradalomig*. Bp. 1974. I. k. 221.

⁵ Vö.: Fülep Lajos: *Európai művészet és magyar művészet*. In: Uo. I. k. 256.

⁶ Szilágyi Géza: *Magyar művészet*. In: *Fülep Lajos emlékkönyv*. Bp. 1985. 28.

⁷ Vö.: Lukács György: *Esztétikai kultúra*. In: I. m., 426. és Uő: *Az utak elváltak*. In: Uo. 284.

⁸ Fülep Lajos: *Humanizmus. Ariosto. Machiavelli*. In: I. m., II. k. 380.

benne: „az erkölcs megint elképzelhető”. Választását előlegzi ezzel, hiszen Savonarola csak a mézeskalács-művészet ellen prédikál. Girolamo barát máglyái a főnixmadár életlehetőségét kínálják a morális elhivatottságra még képes művészetnek. A Medici-udvarban ezzel szemben „a szépség törvényen és erényen felül áll”. A nagy Lorenzo udvaronc-művészenek ilyenformán tökéletesen mindegy, hogy Boccacciót vagy Aquinói Szent Tamást illusztrálja.⁹ (Itt nem az érték-színvonal, hanem a világnézet különbségéről van szó.)

Fülep és Lukács egy olyan időszakban üdvözölték az impresszionizmus túlhaladásának egyértelmű (bár nem mindegyik kortárs műértő számára nyilvánvaló) eredményeit, amikor még az impresszionizmus — akkori általánosabb nevén: naturalizmus, sőt realizmus — melletti kiállítás a progresszív vizuális közízlés demonstrációjának számított. Ne felejtjük el, hogy pályakezdésük legelején ők maguk is így vélekedtek. A századforduló idején az impresszionista művészet előtt két alternatíva áll. Az egyik az, hogy rutinszerűen ismétlik, variálják a korábbi, legtöbbször Monet nevével fémjelzett eredményeket. Ez a pointillizmus, a divizionizmus, a neoimpresszionizmus alternatívája; ez Signac, Sisley, Luce, Cros és a szobrász Medardo Rosso útja. A másik út — jobb összefoglaló megjelölés híján — a posztimpresszionistáké. Az impresszionizmus tényleges és többé-kevésbé tudatos meghaladóíé: Cézanne, Gauguin, Van Gogh, Maillol, Marées és mások (Nabis-csoport, a fauvisták stb.) tartoznak ide. *Az utak tehát elváltak* — előbb természetesen Franciaországban. Ezt pontosabban, teljesebben és valamivel korábban Fülep érzékeli. *A Monet-örökösök impresszionizmusa egy vizuális l'art pour l'art lett; s nem heroikus törekvés a stílusért, a stílus klasszikus kritériumainak modern megújításáért* (Fülep, 1908).¹⁰ „Az igazán nagy impresszionisták annyiban

⁹ Vö.: Mann, Thomas: *Fiorenza*. In: *Thomas Mann művei*. 2. k. Bp. 1968. 428. és 490.

¹⁰ Vö.: Fülep Lajos: *Új művészi stílus*. In: I. m., I. k. 495. és Uő: *Az emlékezés a művészi alkotásban*. In: Uo. II. k. 623.

igazán nagyok – amennyiben nem impresszionisták.” Ez Lukács tételszerű paradoxona 1910-ből. Monet konstruktív kritikussai „az elmélyedés művészei”, ötleteik és szempontjaik a dolgok lényegének megragadására irányulnak.¹¹

Új művészi stílus, lényeg, totalitás – ezek egyfelől a *Nyolcak-művészcsoporthoz*, másfelől Fülep és Lukács jelszavai. Legtöbbször emlegetett példaképük pedig – a festői gyakorlatban főleg Tihanyi Lajosnál – egyre inkább *Paul Cézanne* lesz. Aix-en-Provence remetéje egyenrangú társként vonul be a képzőművészet legnagyobb klasszikusai közé. Annak jelképes és valóságos bizonyosságaként, hogy a klasszikussá levés nem kizárólag az emberiség múltbeli kultúrájának egyszerű-lehetősége. Bizonyítékként annak, hogy a klasszikus, a tradicionális mérték alkalmazása a jelenkorra nem illúziógözös maximalizmus. „Az időhöz mint olyanhoz, mely telik-múlik, s mely alatt fölfelé fejlődnek valahogy az emberek, neki csak annyira nincs köze, mint Giottonak, Michelangelónak, Rembrandtnak” – írja Fülep, igényes Cézanne-keletkezésében (1907).¹² „És mivel ahhoz, hogy kérdezők legyünk, újra szükségünk van a bizonyosságra, hogy léteznek válaszok, ezért gondoljuk Brueghelt Cézanne-hoz” (Popper Leó, 1910).¹³ Lukács mintegy összekapcsolja Fülepet és Poppert, amikor az „ő” Cézanne-ja Giotto és Brueghel neve után kerül (1911).¹⁴ *Eredetibb és lényegesebb dolog, hogy Lukácsnál Cézanne a modern, az impresszionizmust meghaladó bármely kulturális érték etalonjává válik.* Charles-Louis Philippe és Hugo von Hofmannsthal eléri a cézanne-i szintet a maga mű-

¹¹ Vö.: Lukács György: *Az utak elváltak*. In: I. m., 285.

¹² Fülep Lajos: *Paul Cézanne*. In: I. m., I. k. 426.

¹³ Popper Leó: *Idősebb Peter Brueghel*. In: *Esszék és kritikák*. Bp. 1983. 73.

¹⁴ Vö.: Lukács György: *Popper Leó*. In: I. m., 561. és Uő: *A gall veszély*. In: Uo. 562.

fajában¹⁵ – Georg Simmel nem. (Az 1918-ból való nekrológ szerint egykori berlini mestere „a filozófia Monet-ja volt, akit eddig még egyetlen Cézanne sem követett”.¹⁶ Ernst Blochhal és Max Weberrel való kapcsolatában éppen arra keresett és talált biztatást, hogy ő maga lehet ez a filozófiai Cézanne.)¹⁷

Fülep és Lukács egybehangzó megítélése szerint tehát Cézanne az örök tradíciók modern keletű szentje, vagy megfordítva: a klasszikussá válás korabeli lehetőségének valósággá vált példája. Ez mindenekelőtt a tradicionális értékek asszimilálását feltételezi. „Cézanne olyan új Giotto, aki már ismeri és felszívta magába Raffaellót és Michelangelót, Tizianót és Rubenst, Rembrandtot és Delacroix-t” – fejtegette évekkel később a *Magyar festészet* szerzője.¹⁸ Kevéssel alább összegzi az elvi tanulságot. „Ami, mint a múlt, elvekre épült, csak elvek alapján folytatható. Enélkül csak ún. ’visszatérésekre’ kerülhet sor: archaikusokhoz, primitívekhez, Raffaellohoz, Grecóhoz, akárkihez.”¹⁹ (Lukácsnál Velazquez és Frans Hals nevét találjuk – irodalmi példák társaságában.)²⁰ Mindezek a „visszatérések”, önkényes tradíció-teremtések a modern polgári művészet otthontalanságát, csapdában-vergődésként átélt korlátlan szabadságát jelzik és jellemzik. Fülep és Lukács a preraffaelitáktól és impresszionistáktól egészen a huszadik századi avantgárd első hullámaig (kubizmus, expresszionizmus) élte és értelmezte ezt a művészi problematikát. Legyen szó impresszionista Velazquezról vagy kubista néger plasztikáról: végső soron mind „szeszélyes

¹⁵ Vö.: Lukács György: *Charles-Louis Philippe*. In: I. m., 470. és 150: *A modern dráma fejlődésének története*. Bp. 1978. 485.

¹⁶ Lukács György: *Georg Simmel*. In: *Ifjúkori művek*. 748.

¹⁷ Vö.: Karádi Éva: *Lukács, Fülep és a magyar szellemtudományi iskola*. MFSz 1985/1–2. 10–28.

¹⁸ Fülep Lajos: *Magyar festészet*. In: I. m., I. k. 362–368.

¹⁹ Uo. 374.

²⁰ Vö.: Lukács György: *Shakespeare és a modern dráma*. In: I. m., 477.

visszanyúlás”, a törvényszerűen jelentkező tradíciószükséglet „aberrációja”.²¹

Ebből a világból emelkedik ki Cézanne példája. Az egész, több évtizedes korszak legmodernebb művésze ő, aki a szó legtermészetesebb értelmében kapcsolódik a művészettörténeti tradíció olümposzi vonulatához. Cézanne, a XIX. és XX. század Giottója, nem az akadémián tanulta mindezt. Cézanne útja – több levelében vall erről²² – a Louvre-ba (mindenekelőtt Delacroix-hoz, Poussinhez, Tintorettóhoz és másokhoz) vezet, s onnan a természetén keresztül önmagához. Pontosabban a természet új delacroix-i, poussini és tintorettói vonásainak felfedezéséhez. Példája szinte követhetetlen, inkább bölcs önimeretre és józan önmérsékletre figyelmeztető csoda. A tanulság tehát művészetelméleti. *Aki egyetlen problémára és attitűdre teszi fel páratlan megfigyelő és kreatív tehetségét, az kerül legközelebb korához és ösztönös automatizmussal egyszersmind régi és újabb tradíciók legelvontabb, de legtermékenyebb üzeneteihez.* Ilyen szinten banális apróságokká válnak a műfaji, tematikai és motívumbeli különbségek. (Ez utóbbiakat pedig oly nagy előszeretettel vizsgálja a képzőművészet filológiája: az ikonográfia.)

Giotto Madonnáinak és Cézanne almáinak, körtéinek, szalonnadarabkáinak és piskótáinak történelmi differenciáiról értekezni félrevezető pedantéria. Az azonosság megragadása az igazán invenciózus tudomány: hiszen *hit* munkál ott is, itt is. Ott a Madonna szemléletébe merül el a hit, itt a természet látásába.²³ Igazi különbség akkor adódna, ha egyikük hit nélkül tenné ezt; de ez előfordult már más Madonna-

²¹ Vö.: Fülep Lajos: *Európai művészet és magyar művészet*. In: I. m., I. k. 273.

²² Vö.: *Paul Cézanne levelei*. Bp. 1971. 215., 223. és 224.

²³ Vö.: Fülep Lajos: *Cézanne és Gauguin*. In: I. m., I. k. 451. és Lukács György: *Gauguin*. In: I. m., 112. (Fülep és Lukács megegyező vélekedését alátámasztják a kortárs festőművészek is. Lásd Denis, Maurice: *A szimbolizmustól a klasszicizmusig*. Bp. 1983. 34–35. és Rippl-Rónai József emlékezései. Bp. 1957. 146.)

festők és Cézanne-epigonok esetében is. Ámde mit is értenek hiten, egy „kiválasztott” művész hitén? Cézanne hite – legalábbis Lukács szerint, 1907-ben – „heroikusan impozáns és primitíven és brutálisan nagyszerű és mégis annyira komplikált megértések”.²⁴ Ez a feltétel, ez a lelki és szellemi diszpozíció szükséges jelen és múlt meghódításához. Vagy ahogy Fülep Lajos mondja Ferenczy Károlyról szólván: „csak élő művészet és csak a maga korában gyökerező új művészet gyökérszáalai érhetnek el a múlt művészetének még tápláló rétegeibe”²⁵ (1917). Hozzátehetjük: a jövő embereihez is.

Cézanne példájából, illetve e példa értelmezéséből adódó legnagyobb horderejű következtetés, hogy lehetséges „új művészi stílus”, lehetséges a jelenkornak is rátalálnia a maga egyéni és autentikus stílusára. Az óhajban és az óvatos derűlátásban mindketten egyetértenek. A különbség csupán kritikusi működésük fő profiljának eltérő jellegében van. Mindketten a kultúra, a korstílus egészére utalnak; de a konkrét kifejtés hordozója Fülepnél a képzőművészet, Lukácsnál a dráma. (Ámbár ez nem jelent kizárólagosságot. Nemcsak Lukácsnál fordul elő Cézanne és Gauguin, hanem Fülepnél is Shaw és Gordon Craig neve.) Ha létezne egy ilyen kategória: *a jelenkori értékes művészeti kultúra lokálpatriotizmusa*, akkor ez Fülepre és Lukácsra bizonyosan ráillene. Lehet-e fennköltebb becsvágy egy kritikus számára, mint hogy az ő kora is klasszikussá váljon a jövő ítélőszéke előtt, s e sikerben neki is tevékeny bábaszerep jusson? Fülep 1908-ból való nevezetes tanulmányának – már címe szerint is: *Új művészi stílus* – ez a fő mondandója. Minden vágya, egész habitusa olyan művészet megteremtésére irányul, amely „ne megtagadása legyen a múltnak, hanem szerves folytatása, szépségeiben méltó a régiekhez, de – egy új időnek szellemében”.²⁶ Magát azok

²⁴ Lukács György: *Gauguin*. In: I. m., 113. (Vö. még: Timár Árpád: *Forma és világnézet. A fiatal Lukács és a képzőművészet*. Világosság 1983–10. 608–616.)

²⁵ Fülep Lajos: *Ferenczy Károly*. In: I. m., I. k. 228.

²⁶ Fülep Lajos: *Új művészi stílus*. In: Uo. 502.

közé sorolja, akik „fölismerve a múlt nagy tradícióiban rejlő eleven erejű törvényeket és igazságokat, a művészet örök logikáját, egy új, egyetemes, monumentális művészetről mertek álmodni”.²⁷ A huszadik század előtt nagy feladat áll: az egyénnél szilárdabb bázist találni egy olyan művészet számára, amely egyszerre mindenkihez szóló és az örökkévalóság bélyegével hitelesített. Ha ez teljesül, akkor a XXI. század művészethistorikusa az egyetemes művészettörténet öt nagy korszakát fogja felsorolni: Egyiptom, Hellász, Gótika, Reneszánsz és Huszadik század . . .²⁸

Ez a teljessé vált tradíció-érzékenység – a jövő örökségének látni a jelent, a múlt klasszikusaival együtt – jellemzi Lukácsot is. Szinte lehetetlen kiemelni *egyetlen* fontosabb írását: 1902 és 1918 között több cikke, esszéje és tanulmánya valójában együttesen példázza irodalomtörténeti „sorsanalízisét”. Ha mégis meg kell ezt kísérelni, akkor a *Richard Beer-Hofmann* című esszé (1909) az, amelyben a legtöbb idevágó kérdést fölteszi: „van-e, lehet-e mai stílus? Lehet-e olyat megragadni és úgy, lényegként a formaabsztrakcióból, amiből nem csordul ki a ma élete? Lehet-e örök időkre maradandóvá tenni a mi pillanataink holnap már nem létező színét, illatát, hímporát és – tőlünk is felismeretlenül bár – annak legbenső lényegét is talán?”²⁹ Ezek a kérdések önmagukban nem eredetiek, úgy is mondhatnánk, hogy a századelő belső bizonytalanságai a szecesszió stílusában. Még a válaszai sem teljesen azok – részben a kor(társak), részben önmaga szuggerált illúziói. Flaubert, Ibsen, Maeterlinck ki fogják szorítani Goethét és Schillert az önképzőkörökből; s „talán népdalok lesznek a Stefan George verseiből is” (1908).³⁰ Még inkább önszuggesztió, vagy a „fegyverbarátság” részeként felfogott köteleesség, Balázs Béla jelentőségének mértéktelen felnagyítása. Ez kétségtelenül Lukács műve:

²⁷ Uo. 503.

²⁸ Vö.: Uo. 515.

²⁹ Lukács György: *Richard Beer-Hofmann*. In: I. m., 213.

³⁰ Vö.: Lukács György: *Stefan George*. In: I. m., 161.

egyedülálló, már-már sziszüphoszi próbálkozása. (Ne téveszsen meg bennünket az a tény, hogy Balász egyes műveit Ady és Babits is jóindulatú kritikai figyelemre méltatta.) Az a nagyívű, múltat és jelenkort, irodalmat és képzőművészetet érintő analógia, amelyet Lukács felállított, viszont már vitázó kommentárt sem igényel. Eszerint Shakespeare drámai költészetének Rubens képi világa, kettejük korrespondenciájának pedig Cézanne és Balázs Béla (igaz, Dosztojevszkij-jel együtt) művészete felel meg.³¹ Vagyis Balázs egyszerre a jelenkori költészet Cézanne-ja és a modern drámai irodalom Shakespeare-je Lukács elgondolása szerint (1918).

Fülep és Lukács szótárában tradíció és modernség nem egymással ellentétes, hanem szövetséges értékfogalmak. Az antagonizmus konvenció (pl. az akadémizmus) és tradíció, konvenció és modernség között van, mint ahogyan a „modernség” és a „mai” művészet fogalmai sem mindig azonosak. Nem véletlen, hogy Fülep éppen a Cézanne és Gauguin nyújtotta élmény hatására mondja: „Szamárság minden elnevezés: primitív, modern, új. Nincs idő, nincsenek korok, nincs távolság. Csak művészetről lehet szó, amely — ha csakugyan művészet — mindig egy, akár modern, akár nem.”³² Inkább szavainak szándékát értsük, s ne a provokatív kicsengésre figyeljünk. *A művészetnek egyetlen jogosult „öncélúsága” lehet: az értékalkotás. Ez a mérce — teljesen függetlenül attól, hogy mikor és hol valósul meg.*

Így lehetséges, hogy a *Majális* (1873) modernebb festmény, mint a *Pacsirta* (1882); így, hogy Lechner Ödön építésze nemcsak a nemzetit és az egyetemest, az ázsiait és az európa-it, hanem az ősit és a modernet is szintetizálja.³³ (A modern itt *aktuálisat* is jelent.) A probléma szinte szó szerint ugyan-

³¹ Vö.: Lukács György: *Balázs Béla: Halálos fiatalság.* In: I. m., 681. és 694.

³² Fülep Lajos: *Cézanne és Gauguin.* In: I. m., I. k. 454. (Hasonló állásponton volt Tóth Árpád is 1912-ben. Vö.: *Modernek és álmodernek.* In: *Tóth Árpád Összes Művei.* 3. k. Bp. 1969. 228.)

³³ Vö.: Fülep Lajos: *Magyar építészet.* In: I. m., I. k. 290.

így jelenik meg Lukácsnál, a kezdő színikritikusknál. Első nyomtatásban megjelent írásában olvashatjuk: „az új még nem modern! Nem mindig az. Legritkábban az. A Turgenyev drámája (ti. *A kegyelemkenyér* – É. Cs.) modern dráma, bár a szerzője már régen halott.”³⁴ A drámai modernség két fő kritériumát is itt kapjuk. Az egyik a poentírozottságtól mentes gondolatiság; a másik az élő, igazi emberek megformálása. Eleven emberi viszonylatokból szülessenek a helyzetek, a konfliktusok – miként Shakespeare-nél –; s ne Prokrusztész-helyzetek foglyai legyenek a bábfigura-emberek – miként sok új drámában.³⁵ (Természetesen Lukácsnál sem arról van szó, hogy a „modernséget” és a „maiságot” mindig pontosan és következetesen megkülönböztetné.)

A magyar kulturális örökség. A tradíció a korabeli Magyarországon

Kőhalmi Béla 1918-ban körkérdest intézett a magyar szellemi élet legismertebb alakjaihoz: melyek voltak életük – szellemiségük meghatározó olvasmányai? A megkérdezettek között volt Ady, Lukács és Fülep is. Különlegesen jó adalék ez az összehasonlításhoz. A világirodalom klasszikusai közül Fülepnél és Lukácsnál egyaránt előfordul Homérosz, Plotinosz, a Biblia, Shakespeare, Goethe és Keats.³⁶ (Ady Európáját kevesebben, de szinte ugyanazok képviselik. A Biblia, Shakespeare és Goethe mellett Keats kortársa: Byron, valamint Baudelaire.)³⁷

³⁴ Lukács György: *A kegyelemkenyér*. In: I. m., 11.

³⁵ Uo. Lásd még: Uő: *Shakespeare és a modern dráma*. In: Uo. 481. (A kortársak közül Juhász Gyula vette észre Lukácsnak ezt a felfedezését. Vö.: *Forradalmi nász*. In: *Juhász Gyula Összes Művei*. 5. k. Bp. 1968. 315.)

³⁶ Vö.: Fülep Lajos: „*Könyvek könyve*”. In: I. m., II. k. 420–421. és Lukács György: „*Könyvek könyve*”. In: I. m., 766–767.

³⁷ Vö.: Ady Endre: (*Vallomás olvasmányairól*). In: *Ady Endre Összes Prózái Művei*. XI. k. Bp. 1982. 150–151.

Lényeges különbség ugyanakkor, hogy Lukács egyáltalán nem említ magyar szerzőt. Fülep-nél a „könyvek könyvei” között Vörösmarty és Arany szerepel. Adynál — fenntartásokkal — Jókai és Mikszáth; abszolút egyértelműen Csokonai, Petőfi és Vajda János; talán kissé véletlenszerűen Kisfaludy Károly és Tolnai Lajos. Ez a képlet kettejük-nél — másutt — a régi magyar literatúrával egészül ki: Balassival, Pázmánnyal, a kuruc költészettel és Thököly prózájával. Érdekes, hogy amíg Lukács nem magyarul, hanem németül akart tökéletesen magas színvonalon megtanulni írni (joggal bírálta emiatt Ady, Babits, Fülep és Hevesi Sándor); addig Balázs Béla — nem az esztéta, hanem a költő — magyarul. A tízes években többször előfordul ez az önmagára kirótt penzum *Napló*-jában. Jórészt ugyanonnan akarta „filológiai munkával” elsajátítani hazája nyelvét, ahol Ady költészete és Fülep prózája is gyökerezik. Balázs a nép irodalmát (dalok, balladák, mesék), Pázmány, Káldi, Faludi, Dugonics, Csokonai, Vörösmarty és Arany nevét emlegeti.³⁸

Közismert, hogy a századelő irodalmi-politikai progressziójának vezércsillaga Ady Endre. Kivételes, messze sugárzó, sokféleképpen értelmezhető hatását igen plasztikusan jellemezte Lesznai Anna a kor egyik kulcsregényében. „Ady Endrét a forradalmi pártok minden árnyalata siratta; olyan egyetemes és bűvös szellem volt, hogy száz alakot öltött hívei szemében, és mindenik azt vélte, egyenest az ő igazolására jelent meg. A nemzetiségek is magukénak vallották halálában. Még a maradi lelkek is megdöbbenek. *Ady volt az a búcsúzkodó táltos, aki utoljára idézte fel mitikus erővel az ősi magyar isteneket, akiknek tiszteletére néhol még pislákkolt a régi kúriák tűzhelyén egy-egy elfajzott, furcsa égő áldozat: a sírva vigadó szenvedély, a nekivadult betyárszellem és a kelet holt*

³⁸ Vö.: Balázs Béla: *Napló 1903–1914*. Bp. 1982. 491. és Uő: *Napló 1914–1922*. 37. és 232. (Az Ady Endrére jellemző nyelvi orientáció dokumentumai megtalálhatók „A költői nyelv és Csokonai”, a „Van-e magyar nyelv?” és a „Szavak a patvarban” című cikkekben. In: *AEÖPM*. X. k. Bp. 1973. 102., 104. és 106–107.)

dicsősége, mámoros álma” (*Kezdetben volt a kert*).³⁹ Életében, főképp első kötetének megjelenése idején, természetesen sokkal kevesebben adtak írásukkal is nyomatékot a rájuk gyakorolt hatásnak. Hatvany Lajos a költőhöz írt levelében (1908. november 19.) beszámol róla, hogy rajta kívül Ignótus, Schöpflin, Fenyő, Kéri és Lukács írtak „figyelemre méltót (tudtommal)”.⁴⁰ Ha egy évet várt volna levelével az irodalmi progresszió mecénása, akkor megemlíthette volna még Móriczot és Babitsot.⁴¹ Ha meg jobban széttekint a kor gazdag sajtóirodalmában — beleértve a „vidéket” is⁴² —, akkor barátját megörvendeztethette volna Juhász Gyula és Fülep Lajos cikkeivel is. Az 1909-es esztendő Ady-visszhangjához tartozik még Tóth Árpád debreceni írása — „tudtommal”.⁴³

Az Ady-recenziók összehasonlításának tárgya most *a költő forradalmisága és tradicionalizmusa*. Fölismerhető-e mindkettő egyszerre? Van-e ellentmondás e két hangsúlyos vonás között? A helyzetet bonyolítja, hogy az a hatalom, amely ellen a forradalmiság irányul, maga is egyfajta tradicionalizmus képviselője. Ady költői és publicisztikai „stratégiája” éppen ezért az, hogy az uralkodó tradíciókat vagy leleplezze, vagy visszaperelje és restaurálja. Részben helyettük, részben mellettük pedig olyan „új” tradíciókat fedezzen fel, amelyek erősítik a magyarság hitét önmagában és a harc értelmében. Ez más szóval európaiság és magyarság, forradalmiság és tradicionalizmus lehetséges egysége. Ady első kritikusai ezt az egységet sejtették meg. „Az ő őse volt az a pogány igríc, akit megszíjaztak az idegen papok, mert csak pogányul tudott énekelni . . . a mai honi Coppeék mellett valódi rep-

³⁹ Lesznai Anna: *Kezdetben volt a kert*. Bp. 1966. II. k. 465.

⁴⁰ Vö.: *Hatvany Lajos levelei*. Bp. 1985. 49.

⁴¹ Vö.: Móricz Zsigmond: *Én. Mámor-fejedelem*. In: *Tanulmányok*. I. k. 263. és Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok*. Bp. 1978. I. k. 86.

⁴² Vö.: Juhász Gyula: *Ady Endre új versei*. In: *Juhász Gyula Összes Művei*. 5. k. 65. és Fülep Lajos: *Ady Endre*. In: I. m., II. k. 145–146.

⁴³ Vö.: Tóth Árpád: *A „Nyugat” a tradíciók városában*. In: *Tóth Árpád Összes Művei*. 3. k. 75.

representatív manje a magyarságnak, a nemzeti költőnek Ady Endre” – írta róla Juhász Gyula.⁴⁴ Tóth Árpád szerint Ady „a XVI. század forradalmárait, a bibliafordító s jeremiáíró prédikátorokra mutat vissza”.⁴⁵ A költőknél pontosabban és bővebben fogalmazott Schöppflin Aladár. „A jóhiszeműeket itt az ejtette kétségbe, hogy Ady formában és tartalomban annyi újat hozott, hogy csak újságánál fogva is természet-szerűen idegenszerűnek kellett feltűnnie. Csak a közelebbi vizsgálat és bensőbb elmerülés érteti meg, hogy lénye és költészete teljesen a magyar földből, a mai magyar életből nőtt ki. Egész lénye azt a sajátságos, egyedül csak a mai Magyarországon feltalálható kavargást mutatja, amelyben heves konvulziók között szerves egységbe igyekszik összeállni az ázsiai örökségből magával hozott, eredeti faji elem a nyugat kultúrájának legfrissebb és legújabb elemeivel. . . . Csak a felületig hatol, aki nem hallja ki például Ady politikai költészetéből az *eb ura fakó* távoli hangjait.”⁴⁶ S most térjünk vissza Hatvany baráti leveléhez. A méltatók névsora után következik: „mindnyájan constatáltuk azt, hogy tényleg a Balassák, Csokonaiak, Petőfiek fájából vagy – de nem hallgathatjuk el, hogy föllépésed igenis szakítás sok hagyomány-nyal, szóval irodalmi forradalom”.

Lukács kritikájának fő sajátossága, hogy kizárólag az utóbbi domborítja ki. Mivel készséggel lemond arról az örökségről, amelyet a magyar kultuszkormányzat a saját territóriumának nyilvánít, Adyban sem veszi észre – vagy legalábbis nem méltányolja – a magyar tradíciókba való szerves beágyazottságát. Megértette általában Ady forradalmi jelentőségét, de mivel ezt a költészetet nem helyezte bele egy progresszív nemzeti fejlődésfolyamatba – Balassától Petőfiig –, ez a forradalom-igenlés szükségképpen elvont maradt, sőt

⁴⁴ Vö.: 42. jegyzettel (64.).

⁴⁵ Tóth Árpád: *Szombati-Szabó István: A halál parkja*. In: *Tóth Árpád Összes Művei*. 4. k. Bp. 1969. 23.

⁴⁶ Schöppflin Aladár: *Az új magyar irodalom*. In: *Esszépanoráma 1900–1944*. Bp. 1978. I. k. 169–170.

misztikus színezetet kapott. Adyban az európai modernség leendő magyar klasszikusát látni és ugyanakkor az *eb ura fakó* politikai költőjét is a magyar tradíció vonala nélkül – ez ellentmondás. Ady hatása elég erős volt ahhoz, hogy a hegeli „valósággal való kibékülés” konformizmusától eltávolítsa; de ahhoz már nem, hogy a *Lélek és a formák* egyes figuráitól és a neoklasszicista Paul Ernst drámáitól is. Lukács szemében – 1918 előtt – a tradíciónélküliség a magyar forradalmiság szinonimája. Adynak „harcban állván minden mostani fennállóval, tradícióra szüksége nem volt; az ő legfőbb értéke éppen az, hogy semmi magyar értéket el nem ismer” (1907).⁴⁷ Két évvel később már egész modernség iránti érdeklődésünket és igyekezetünket vezeti le – a franciához hasonló – magyar tradíció és kultúra hiányából. „Mindenütt a magyarok a 'legmodernebbek' (tehát nem igazán modernek, mert tradíció híján csak a modernség epigonjai lehetünk – É. Cs.). Sírni valóan groteszkül járnak elől a legradikálisabban minden új művészi és filozófiai mozgalomban; minél becsületesebbek és minél magyarabbak, annál inkább. Mert nincs magyar kultúra, ahová bekapcsolódni lehetne.”⁴⁸ A nemzetközi modernségért való versenyfutás a hazai tradíciók elleni és a hazai tradíciókért való harccal kezdődik. Úgy tűnik, hogy Lukács ekkor még csak az első mozzanatot tartotta szem előtt.

Ami nem sikerülhetett Lukácsnak, valóságossá vált Fülepnél: Adyt a magyar költői nyelvezet szerves tradíciójának sorába helyezni, s e szerepkörében magasra értékelni. Akik nem vették ezt észre verseiben, észrevehették volna újságcikkeiben, különösen a nyelvi hagyományok ápolását szorgalmazó írásaiban. Fülep kritikájának éppen az a fő érdeme, hogy a nyelvi-irodalmi tradíciókból kiindulva talál utat Ady forradalmiságának megértéséhez. Mert mit is jelent az *Új Versek*? „Eleven, nagy erőt, melytől élettel telnek meg a halott szavak,

⁴⁷ Lukács György: *Négy fal között. Kosztolányi Dezső versei*. In: I. m., 116.

⁴⁸ Lukács György: *Új magyar líra*. In: Uo. 248.

új sejtelmekkel a kiábrándulások, csodás friss és izzó színekkel a fakóságok és szürkeségek; a szavak közt a szívünk veréséhez és a vérünk lüktetéséhez hasonló ritmus kalapál; ömlik, beleárad az új zene várakozó lelkünkbe, ott bűg, visszhangzik, feszeget, robbant és tépdes.”⁴⁹ Azért kell hát különlegesen magasra értékelnünk Fülep Ady-cikkét, mert egyszerre, egymással összhangban látja meg a kor legnagyobb költőjében a tradíciók és „a Holnap hőst”, a törzsökös hazafit és a forradalmárt.

Az Ady-kérdéstől csak egy lépés a *kultúra nemzeti jellegének* problémája. Fülep kiindulópontja világos és egyértelmű. Mit ér a nemzeti jelleg, pontosabban a *külsődlegessége*, ha a színvonal messze az európai alatt marad? Az ebből következő legelső tanulság az, hogy ha nem lehetséges virulens magyar hagyományokhoz kapcsolódni, akkor a nyugat-európai eredményekből kell ösztönzést meríteni. Most szinte kizárólag francia festőkről van szó, de ez mégsem gallománia, vagy Lukács kifejezésével élve: nem „gall veszély”. A francia impresszionizmus és utóélete nemzetközi kulturális kincssé vált éppúgy, mint az itáliai vagy németalföldi reneszánsz. Fülep azt írja, hogy ezt a művészeti hagyományt idegennek „ma már csak az fogja tekinteni, akinek az európai művészet közösségéről s e közösségen belül az egyes nemzetek sajátos feladatáról — a közösség és különösség korrelációjáról — sejtelme sincsen”.⁵⁰

Fülep a XIX–XX. század művészetéből öt magyar mestert becsül különösen nagyra. Ferenczy Károly, Rippl-Rónai József és Tihanyi Lajos festőket, a szobrász Izsó Miklóst és az építész Lechner Ödönt. Közülük elsősorban a festőművészek azok, akik a nyugati eredmények helyes adaptálását példázzák. Ferenczyre egyszerre igaz, hogy ő *a magyar Monet*; s az is, hogy „magyar ember, semmi idegen hatás

⁴⁹ Vö.: 42. jegyzettel (145.).

⁵⁰ Fülep Lajos: *A Szépművészeti Múzeum új szerzeményei*. In: I. m., I. k. 234.

nincs rajta”.⁵¹ Rippl-Rónai törzsökös magyar, sőt somogyországi zseni; de egyúttal *a magyar piktúra Cézanne-ja, Gauguinje, Vuillard-ja, Bonnard-ja*.⁵² A legizgalmasabb tanulsággal talán mégis Tihanyi Lajos művészete szolgál. „Az ortodox cézanne-ista és kokoschkista Tihanyira hajlandó volnék a következő paradoxont fölállítani: *ő Cézanne és Kokoschka nélkül is cézanne-ista és kokoschkista volna*” — tanúsítja a némaságáról megfélekedzett „portré”.⁵³ Az igazi génuszok azonban Izsó és Lechner. Sem honi, sem külföldi őseik, rokonaik saját művészeti águkban szinte nincsenek. Ők azok, akik egyszerre valósítják-oldják meg művészetük egy-egy általános, korukra jellemző problémáját és „a magyar etnikumban való megtestesítését”. Elsősorban *egymás* szellemi rokonai ők; Izsó még Petőfinek, Aranynak — s legfeljebb Meunier-nek.⁵⁶

Izsó és Lechner tehát a zsenik — számukra a hatás problémája gyakorlatilag föl sem merül, vagy csak kevéssé és mellékesen. Ferenczy, Rippl-Rónai és Tihanyi a tehetségek; akik a legharmonikusabban képesek a hatást egyéníteni, elfeledtetni. Az előbbi akkor lehetséges, ha a művészet alapvető sorsproblémáit oldják meg. A második akkor, ha a legvitálisabb előzményekhez kapcsolódnak — mély, belső átéléssel. Az első esetben a legősibb hagyományokhoz nyúlnak vissza; a második variációban a közelmúlt örökségéhez. Az előbbi verzióban mi teremtünk Európa számára magyar hajszálgöyökérzetű hagyományt (gondoljunk Pevsner büszkén emlegetett ámulatára Lechner épületei láttán) — a második esetben viszont egy európai családfájú örökséget honosítunk meg a jövő művészgenerációi számára. Mindkét esetben igaz, hogy a nemzet és kultúrája csak a rosszemlékezetű politikai

⁵¹ Vö.: Fülep Lajos: *Magyar festészet*. In: I. m., I. k. 347. és Uő: *A művészet útvesztője*. In: Uo. I. k. 30.

⁵² Vö.: Fülep Lajos: *Rippl-Rónai József*. In: I. m., I. k. 214.

⁵³ Fülep Lajos: *Tihanyi Lajos. Az arcképfestőjéről*. In: Uo. I. k. 252.

⁵⁴ Vö.: Fülep Lajos: *Magyar építészet*. In: I. m., I. k. 284–293. és Uő: *Magyar szobrászat* In: Uo. I. k. 298. és 312.

és kulturális „fajvédők” szemében lehet vegytiszta képződmény. *Az ember és bármiféle történelmi szubjektum éppen azáltal lesz egyéniség, hogy a sokféleségből táplálkozik.*

Fülep és Lukács nem hivatalos művelődéspolitikai gondolatai közül nem hagyhatók ki a korabeli magyar kulturális állapotokat elmarasztaló megjegyzéseik. Ők nem álltak meg az ún. „nemzetközi modernség” dicsőítésénél. Ez eddig csupán egy felszínes európeerség, műélvezői világpolgárság – úgy, ahogy az Stefan Zweig önéletrajzában pregnánsan megjelenik.⁵⁵ Zweig sokat és nem titkolt nosztalgiával mesél a századforduló kozmopolita kultúrájú császárvárosáról. Lukács viszont igen sokatmondóan hallgat kora magyar társadalmának uralkodó kulturális viszonyairól. Arisztokratikus és ellenzéki hallgatása akkor válik árulkodóvá, amikor néhányszor megtörik. Van, amikor maximalizmusa az európai és magyarországi helyzetre egyszerre érvényes. Például erre a kérdésre: *létezik-e modern dráma*, a döntő igent vagy nemet „csak akkor lehet kimondani, ha egész kultúránknak igazán kultúra voltáról fognak majd egykor ítélni”.⁵⁶ (Ekkortájt születtek meg Adyban és Móriczban azok a felismerések, hogy a magyarságnak – az első világháború és Trianon tragédiája előtt vagyunk! – nem hadi dolgokban, hanem a *kultúrában* kell keresnie dicsőségét.)⁵⁷ Ahol „nincs kultúra, ott minden konvenció csak művészetellenes lehet”.⁵⁸

Magyarországon nincs igazi, a tömegekig és a lélek mélyéig hatoló kultúra – így uralkodó hagyományai, vagyis konvenciói is csak művészetellenesek lehetnek. Ady és Hatvany ironikusan szellemes példákkal szolgálnak ezen a téren. „Ha az én verseim helyett Garay Jánoséival szórják tele

⁵⁵ Vö.: Zweig, Stefan: *A tegnap világa. Egy európai emlékezése*. Bp. 1981. 49–51. és 128.

⁵⁶ Lukács György: *A modern dráma fejlődésének története*. 143.

⁵⁷ Vö.: *AEÖPM*. VI. k. Bp., 1966. 152. és Móricz Zsigmond: *Tanulmányok*. I. k. 292.

⁵⁸ Lukács György: *Gauguin*. In: *Ifjúkori művek*. 113.

Magyarországot, ez a klasszikus irodalom kultusza. Ha én emiatt éhezek és sírok, ez is az. Pukkadjon meg, vagy sorvadjon el Ambrus Zoltán, de dőzsöljön Abonyi Lajos, aki úgyse él.” (Ady Endre, 1907. június 27.)⁵⁹ Mintha a múlt és a jelen iránti érzékenységnek nem egymást kiegészítve volna csak erkölcsi és esztétikai hitele. Megértette-e igazán az az ember Csokonait, aki elutasítja a jelen Csokonaiját, a debreceni poéta „unokáját”, Ady Endrét? A válasz nemleges, de Hatvany cikkének általánosítható tanulsága is van: „a múlt életét csakis az érezheti frissen mint életet, aki a jelen életét frissen éli, s akit a jövőtől el nem választanak kőnél is áthatlanabb papírfalak”.⁶⁰ Ellenkező esetben eklekticizmus támadhat a fejekben, jobb esetben „féloldalas konzervativizmus”. Fülep Lajos példáival illusztrálva: az ilyen emberek tudatában jó festő Ferenczy Károly és Innocent Ferenc is; jó műkritikus Lyka Károly és Lázár Béla is. Van, aki megérti Rodint és Rippl-Rónait, de esténként Mikszáth- és Eötvös Károly-anekdotákat (netán Göre Gábor-regényeket) olvasgat. Van, aki élvezni tudja Debussyt és Mahlert, ám kedvesek szívének Benczúr Gyula vásznai is.⁶¹ Fülep ítélete talán még a Lukácsénál is keményebb. „A mi kultúránk minden felől és minden korból összehordott és meg nem emésztett tudásnak zagyva összevisszasága, egyetlen összetartó gondolat, érzés, egység nélkül, s ha föl lehet fődözni benne valami közös, egyöntetű törekvést, az a szisztematikus és uralkodó filiszterségé, az maga a rendszerbe foglalt barbárság. Mit ér a tudomány, mire való, mi célja, értelme, ha nem a kultúrát szolgálja? A kultúra mindenekelőtt a művészi stílusnak egy-ége egy nép valamennyi életmegnyilvánulásában.”⁶² Amiért

⁵⁹ Ady Endre: *Akiket halottakkal gyilkoltatnak*. In: *AEÖPM*. VIII. k. Bp. 1968. 245.

⁶⁰ Hatvany Lajos: *Mit hagyott ránk Csokonai?* In: *Esszépanoráma 1900–1944*. I. k. 793.

⁶¹ Vö.: Fülep Lajos: *A magyar műkritika*. In: I. m., I. k. 126. és Uő: *Apróságok az írásról*. In: Uo. II. k. 148.

⁶² Fülep Lajos: *Nietzsche*. In: I. m., II. k. 469.

ez Nietzsche kapcsán jelenik meg és egész Európára vonatkozik, nem válik felmentéssé a honi állapotok irányába.

Ilyen kulturális közegben kell meglátnunk az akadémikus művészet magyarországi virágzását; és értékelnünk fülepi kritikájának jelentőségét. Az önmagát egyre inkább túlélő akadémiát Fülep azon a két ponton támadta meg, ahol a legerősebbnek hitte magát, s amelyekre a legbüszkébb volt. Az egyik célpont az, hogy – a hivatalos és széles körben elterjedt közfelfogással szemben – *az akadémikus építő- és képzőművészet nem nemzeti, nem a magyar történelmi hagyományt ápoló művészet*. Ellenkezőleg: konzervativizmusa mellett legalább annyira *kozmpolita* is, hiszen külföldre irányított művészinasai és a világkiállítások révén a nagy nemzetközi akadémiai centrumok (Bécs, München, Düsseldorf, Párizs) szelleméhez és sablonjaihoz kapcsolódik. Az egyedüli, amit felmutathat, az a mesterségbeli tudás kiérlelt fogásai. Ezzel keresik meg a nemzeti történelem látványos, szinte *operaszínpadi* nagyjeleneteit (nem véletlen Richard Wagner és Hans Makart egymásratalálása). Így válik állítólag „hazafias művészetté”, valójában „az orosz cárhoz hasonlatos dupla szentséggé”. Aki ugyanis konfrontációba került az akadémiával, az „nemcsak a művészetben, hanem a tévútra jutott hazafias érzületen követett el szentségtörést”.⁶³ Holott az akadémizmust preferáló művészetpolitika volt a „szentségtelen”: Habsburg-uralkodókat kaptunk a szabadsághősök szobrai, a királyi hódítások jeleneteit a néptörténelem reliefjei – Adyval szólva: Werbőczyt Dózsa helyett. Monet-t, Cézanne-t, Rodint követni „hazafiatlan” dolog volt – Kaulbachot, Makartot, Pilotyt viszont nagyon is „hazafias” cselekedet. (Tulajdonképpen – mutatis mutandis – ugyanez játszódott le a színházkultúra terén is. Lukács hívta fel a

⁶³ Vö.: Fülep Lajos: *Ferenczy Károly*. In: I. m., I. k. 227–228.; Uő: *A művészet útvesztője*. In: Uo. I. k. és Uő: *Téli kiállítás a Műcsarnokban*. In: Uo. I. k. 111–112.

figyelmet arra, hogy nem Stendhal és Flaubert hatottak Magyarországon, hanem Dumas fils és Henri Bernstein.)⁶⁴

Az akadémia másik érzékeny pontja a művészeti hagyomány. Pontosabban az a mérhetetlen önhittsége, hogy a tradíciók folytatásának az ő intézménye az egyedüli és igazi letéteményese. (Ismereteim szerint ezt az „önhittséget” a nemzetközi irodalomban — Fülep előtt — Zola⁶⁵ és Anselm Feuerbach,⁶⁶ a festő leplezte le.) A fülepi kritika „kulcsszava” — kimondatlanul — a *totalitás*. Tágabb értelemben úgy, hogy a művésznak az élet és a természet egészét kell helyesen megragadnia ahhoz, hogy a hagyománnyal is valódi és termékeny „életközösségben” éljen. De mivel az akadémizmus életidegen jelenség és „a társadalom maradiságán élősködő álművészet”, a hagyományhoz sem lehet sok köze. „A hagyomány csak látszólag élt benne, néhány meg nem értett külsőségben és néhány még kevésbé megértett jelszóban — alapjában véve csak szomorú és hullaszerű karikatúrája volt neki.”⁶⁷ Csak így érthető meg az a tény, hogy Rómában is virágzik az akadémizmus, hogy Viktor Emánuel- emlékmű épült a Capitolium közelében. Önmagában kevés a hagyomány empirikus élménye is, ha a művészetet kizárólag művészetén kívüli szempontok és tényezők mozgatják. Fülep szavaival: „a régít csak az látja és csak az tud tanulni belőle, aki magától is képes valamire.”⁶⁸

A totalitás szűkebb értelemben magára a múltra vonatkoztatandó. Az újkori akadémizmus legtaszítóbb vonása, az *eklekticizmus* ellen hadakozva volt. Kéziratban maradt fejtegetése Nietzsche egyik maradandó értékű „korszerűtlen elmélkedéséből” indul ki. Továbbgondolása szerint „mások a történeti tudomány, és mások a művészet eszközei és céljai.

⁶⁴ Vö.: Lukács György: *A gall veszély*. In: I. m., 566.

⁶⁵ Vö.: Zola, Émile: *Válogatott művészeti írásai*. Bp. 1961. 117.

⁶⁶ Vö.: Feuerbach, Anselm: *A makartizmus*. In: Éber László: *Művészettörténeti olvasmányok*. Bp. 1909. 310.

⁶⁷ Fülep Lajos: *Ferenczy Károly*. In: I. m., I. k. 227.

⁶⁸ Fülep Lajos: *Római levél*. In: Ua. I. k. 469.

Az előbbi rekonstrukció, az utóbbi spontán teremtmény. Az eklekticizmus elkerülésének egyetlen eszköze — ha művészetről van szó — egészen más: nem egy korszak elemeinek gondos kritikával való elkülönítése a másiktól, és ennek előnyben részesítése a többiekkel szemben, hanem az *egész, egy és összetartozó — nem pedig korszakra bontott — múlt, mint valami élő és tanításokban gazdag dolog felé fordulás*. Azaz éppen ebből a magatartásból lehet a tulajdonképpeni produktivitás számára új erőket és lehetőségeket meríteni. *Aki a múltat mint valami együttélőt és sokfélét hordozza lelkében, nem teszi ki magát az eklekticizmus veszélyének, csupán akkor, ha a múlt valamely részének kizárólagos kultuszába téved.*⁶⁹ Ezért veti el Sempert és Ybl Miklóst, a neoreneszánsz európai pápájának és magyarországi hercegprímásának tévútját is, mert ott akarják folytatni, ahol a későbbi építészettörténeti fejlődés már egyszer átvette és feldolgozta a reneszánsz örökségét (a barokktól a klasszicizistikáig).⁷⁰ Ez egyben azt is jelenti, hogy az 1815 utáni akadémiizmus sohasem minősülhet az európai kulturális örökség szerves és folytatásra érdemes fejezetének. A problémát nálunk az súlyosbítja, hogy a magyar akadémiizmus követő jellegű. Ezt történelmi festészetünknek — jelesül Madarász Viktornak — ki kellett volna kerülnie: Tizianóhoz, Rubenshez, Delacroix-hoz kapcsolódva — Rahl, Piloty és Delaroche helyett.⁷¹

Mit mondhatunk legvégül, mintegy összefoglalás gyanánt? A következő mondat kissé hosszú és definitív jellegű, de tartalmilag teljességre törekvő lesz. *A nem öncélú, a múltat a jövővel összekötő, igazán korszerű modernséghez; az életképes és életet árasztó, a konvenciók bénító hatásától mentes tradíciókhoz; a magyar kultúra érdekében vállalandó európaisághoz; és a nemzetközi kultúra eredeti értékeiként tisztelt ma-*

⁶⁹ Fülep Lajos: *Wilhelm Riedisser*. In: Uo. I. k. 465—466. (Kiemelés tőlem — É. Cs.)

⁷⁰ Vö.: Fülep Lajos: *Magyar építészet*. In: Uo. I. k. 281.

⁷¹ Vö.: Fülep Lajos: *Magyar festészet*. In: Uo. I. k. 323.

gyarságunkhoz, kulturális egyéniségünkhöz és identitásunkhoz csak e g y ű t t és e g y s z e r r e lehetséges maradéktalanul eljutnunk. Ez azonban nem egyedül a Fülep- és Lukács-féle „európai kultúremberek” dolga. A kultúra demokráciája, a demokrácia kultúrája, a kultúra politikája és a politika kultúrája, az elit- és tömegkultúra összekapcsolása is szükséges hozzá. Ebben a tanulságban és ezekben a fogalmakban sűríthető össze a legtömörebben Fülep Lajos és Lukács György kultúra- és tradícióelméleti gondolkodása az 1918/19-es forradalmak előtt. Pontosabban azok a válaszok, amelyeknek kérdésfeltevései összevethetőek.

A MODERN MAGYAR LÍRA SZÜLETÉSÉRŐL, AVAGY: VAN-E A KÖLTÉSZETNEK FÓKUSZA?

I. Hipotézis

Vajon igaz-e az a feltevés, hogy egy-egy műalkotásnak – minél jelentősebb, annál kézenfekvőbben – van bizonyos fókusza, gyűjtőpontja. Ez mintegy magába gyűjti a mű lényeges belső összefüggéseit, mint nagyítóencse a sugárnyalábokat. Így nemcsak gyűjtő-, hanem gyűjtőpontnak is tekinthető; olyan kiinduló- és végpontnak, amely vezérfonalként is szolgálhat a szóban forgó összefüggések nyomon követéséhez, felfejtéséhez. (Például egy-egy interpretációban, az értelmezés különböző változataiban.) Tehát olyan pont, amely irányjelzőként is alkalmazható a mű összefüggésrendjeinek követéséhez. Ez a szerep vonatkozhat elsősorban egy adott műalkotásra. De az adott alkotás életműbeli funkcióján keresztül vonatkozhat a művész életrajzi, lélekrajzi, fejlődéstörténeti erővonalainak felfedésére is. Ez a bizonyos fókusz vezérfonal lehet a távolabbi, „külső”; irodalomtörténeti, világirodalmi, társadalmi-történelmi kapcsolatoknak, találkozásoknak, eredőknek, s ezek ok-hálózatainak; esztétikai, mitológiai stb. tartalmaknak felgöngyölítéséhez is; vagyis a műalkotás, s az életmű szemantikai, szemiotikai stb. tartalmainak megvilágításához, felszínre hozásához.¹

¹ Siegfried J. Schmidt szintén fókusz műszóval jelöli a mű központját, kohéziós erejét (*Texttheorie. Probleme einer Linguistik der sprachlichen Kommunikation*. München 1973). A „kohézió” kiemelése kapcsán idézi Szabó Zoltán: *A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai*. Kolozsvár-Napoca. 1977. Saját, ilyen tárgyú közleményem korábban, 1972-ben jelent meg. (*Kísérlet egy műelemzés-modell felállítására*. Fil. Közl.

Mindezek kísérleti kipróbálására, bemutatására jelenleg a századforduló egyik magyar költőjét: Komjáthy Jenőt, életművének egyetlen pontját – vázolt hipotézisem értelmében kiválasztott fókuszát –, egyben tehát az ebben sűrítődő, ebből kibontható összefüggéshálózatok egy részét emelem ki.

II/a. Költészetünk korszakváltása és Komjáthy Jenő

Felmerülhet a kérdés: miért tekinthető Komjáthy Jenő különös és jellegzetes példának talán nemcsak a századforduló magyar költészetében, hanem – mint extrém jelenség – az európai líra történetében is. Személyisége, sorsa mintha megelőlegezné a XX. századi nagy rejtőzködők életútját: Franz Kafkáét, Robert Musilét. Polgári iskolai tanárként, Szenicen – eldugott, kis helyen, szlovák nyelvű környezetben – úgy éli le rövid életét, harminchét évét (1858–1895), hogy hirtelen, ma is megfejtetlen okból eredő halála napján jelenik meg első, egyetlen versgyűjteménye, magánkiadásban, *A homályból* címen. Több kötetet kitevő nyelvészeti, filozófiai írásai ma is kiadatlanok. Életében, s közvetlenül halála után csak a szűk családi, baráti kör tartja számon fel nem ismert zseniként. Ez a kör egyben az akkor elég szegényes irodalmi ellenzék táborá: Reviczky Gyula, akivel levelezik; Madách Aladár, a drámaíró fia; a Palágyi-testvérek (Menyhért és Lajos), akik az öreg Vajdát, Reviczkyt is tisztelettel vették körül. Ez utóbbiak szorgalmazzák síremléke felállítását; ők írják róla az első méltató tanulmányokat, előadásokat.²

1972/1–2.) Úgy vélem, hogy a két, egymástól teljesen független gondolatmenet hasonlóságai a közös, objektív alapokra vezethetők vissza. Fenti tanulmány folytatását a *Literatura* közölte. (*Újabb kísérlet egy műelemzés-modell felállítására.* 1984/3. 294–327.)

² Palágyi Lajos: *Komjáthy Jenő.* Magyar Szemle 1895. február. Palágyi Menyhért: *Komjáthy Jenő emlékezete.* Felolvasás a Petőfi Társaságban, Jelenkor 1896/8. sz. Palágyi Menyhért: *Egy rajongóról.* Magyar Szalon, 1895. 1217–1230. Rajtuk kívül Telekes Béla ír verset

Jellemző módon, síremléke leleplezésekor – amely sírkövön Palágyi Lajos négy sora olvasható – a helyi felső kereskedelmi iskola igazgatója, a tanár-kolléga: Kirschner Béla tart érzelmekben gazdag szónoklatot (1897). Személye hivatalos tudomásulvételét voltaképpen az az öt sor jelzi, amellyel a Pallas Nagy Lexikonában Négyessy László szerepelteti (1895. X. kötet). Ezután tizenhat esztendeig látszólag teljes irodalomtörténeti tetszhalálba merül. Azért látszólagos csupán ez a feledésbe merülése, mert ez idő alatt is, bűvópatak-ként feltűnik. Éppen azok szellemi életében bukkan fel, akik majd az irodalmi élet nagy megújulását, új felvirágzását hozzák: a Nyugat leendő vezéralakjai között. Nyomtatásban elsőként Juhász Gyula ír róla, mint „Egy elfelejtett magyar lángész”-ről, akinek gondolatvilágában „Buddha, Plátó, Spinoza, Schopenhauer egyesülnek”, „összhangos egésszé, költői egyéniséggé”. S ez a rajongó, tisztelgő írás csak hónapokkal előzi meg a húszéves Kosztolányi Dezső hasonló hőfokú vallomását, amely a Bácskai Hírlapban lát napvilágot. Őszerinte Komjáthy a „legmodernebb költőnk”, s az „egyénség apostola, mint Emerson, Ibsen és Nietzsche”. Babits–Juhász–Kosztolányi levelezésében szintén állandóan jelen levő személy, eszmény: Komjáthy Jenő. Az akkor még pályakezdés gondjaival küzdő fiatalemberek egyetértőleg ejtenek szót a Komjáthy-társaság tervéről. S különösen eldugott, vidéki száműzöttségeik idején emlegetik, egyszerre elrettentő és biztató példaként. Juhász Gyula Szakolcára,

---

Komjáthy tiszteletére. Haláláról s egyben verseskötete megjelenéséről a következő lapok adnak hírt: Nógrádi Lapok, Losonci Nevelés, Érsekújvár és Vidéke, Pesti Hírlap, Nemzet, Budapesti Hírlap, Egyetértés, Fővárosi Lapok, Magyar Újság, Hazánk, Pester Lloyd, Neues Pester Journal, Politisches Volksblatt, Budapesti Tageblatt, Neues Politisches Volksblatt, Magyar Újság, Nemzeti Újság, Budapest, Magyarország. Hosszabban a Polgári Iskolai Közlöny foglalkozik munkásságával (Kirschner Béla), és a Budapesti Tageblattban Sternberg Ottó, aki így ír róla: „Eugen Komjathy war eine echte, eine grosse Dichternatur, ein Idealist vom reinsten Schlage, wie sie der ungarische Parnass nur selten hervorbringt”.

Máramarosszigetre vetődve „balsorsú rokon”-ként, „vértanú kollegám”-ként beszél róla.³ Így nem csoda, ha Babits felháborodva emeli fel a szavát akkor, amikor — Komjáthy halála után tizenhat évvel — elkezdődik a költő felfedezése, a hivatalos irodalom részéről. Éppen a Nyugat táborával, Adyval szemben álló fórum: Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Újságvállalata kiadásában jelenik meg az első — inkább terjedelmes, mint értékes — monográfia Komjáthy Jenőről. A szerző: Sikabonyi Antal. S a kötet lelkes méltatását maga Rákosi Jenő írja meg. Úgy dicsőíti Komjáthyt, az ismeretlenségben meghúzódo „titáni szellemet”, mint aki példás ellenképe a botrányos, a „mi kis borotváltképű felforgatóink” egyikének: Ady Endrének.⁴ Íme, a csendes, elfeledett lírikus egyszerre harsány irodalmi harcnak lesz, ha nem is központja, de tétje. Babits joggal sóhajthat így, egyben válaszként is, ugyanebben az évben: „Én Istenem, ha elgondolom: nem is olyan régen, kevesen, fiatalok, ismeretlenek rajongtunk egy halottért, egy ismeretlenért, aki . . . a miénk volt teljesen, kizárólag, a mi költőnk, gyökerünk a múltban, erőnk a jövőre.”⁵

Közel száz év múltán, most, a mi századfordulónkon úgy láthatjuk: Babits szavai pontosan tükrözik az irodalomtörténeti valóságot. Ma már általánosan elfogadott tény, hogy

³ Juhász Gyula, Tűz, I. évf. 1. sz. 1905. április 20.; Kosztolányi Dezső: *Komjáthy Jenő*, Bácskai Hírlap, 1905. december 31.; *Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése*, Új Magyar Múzeum. Sajtó alá rendezte: Belia György, 1959. 81., 82., 87., 98., 145–146., 285–286., 316. *Juhász Gyula Összes Művei*. Levelezés I. 1900–1922. Sajtó alá rendezte: Belia György, 1981. Lásd Bevilacqua-Borsody Bélához, 258., vö. még 21. („Éljen Nietzsche! Éljen Komjáthy Jenő!”), 46–47., 101., 126., 133., 262., 372.

⁴ Rákosi Jenő: *Sikabonyi: Komjáthy Jenő*. 1909. november 30. *Rákosi Jenő Művei*. II. 126–133.

⁵ Babits Mihály: *Az irodalom halottjai* (1910). In: *Irodalmi problémák*, 179. A nyugatosok Komjáthy-kultuszában talán a közismert Négyesy-szeminárium is szerepet játszhatott, hiszen Négyesy még a költő halála évében megkereste az özvegyet levelével, hogy az adatokat rögzítse a lexikon számára.

Komjáthy Jenő a Nyugat-mozgalom, Ady költészete legközvetlenebb elődje volt. Jelentékeny szakirodalom tanúságát idézhetjük bizonyításul.⁶ Kérdésem most az: miként követhető, miként válhat szemléletessé ez az irodalomtörténeti fordulat — hipotézisem értelmében — akár egyetlen, kiválasztott fókuszon keresztül?

II/b. A kiválasztott fókusz: „FÉNY”⁷

Egy versen belül

Kézenfekvő az egyetlen, első (s egyben utolsó) Komjáthy Jenő kötet címéből és címadó verséből kiindulni. Ez a vers: *A homályból*, méltatói szerint egybehangzóan a költő egyik legreprezentatívabb műve. Maga a szó egyben kép, sőt látomás is. Mindhárom síkon (grammatikailag, stilisztikai-jelentéstani vonatkozásban s a vízióban) egyaránt a FÉNY a főszereplő. Már az első sor is erről tanúskodik:

Ki fény vagyok, homályban éltem, . . .

Ez a kezdés azt is elárulja: azonos ez a FÉNY a költővel mint a vers alanyával. S a költemény további menete során még erre az első sorra, s magára a címre visszavetülve is újabb rendszerszerű összefüggések tűnnek elő.

Maga ez a FÉNY új és új változatokban tér vissza a következő, összesen tizenegy szakaszban. Megjelenik úgy, mint „lobogás”, mint „más napok ragyogása”-nak ellenében, tőlük távol létező „tisztá, nagy hév” (egyben tehát mint akarás, elszántság izzása). Felbukkan úgy, mint „sugár”, „magában égő láng”, mint „boldog csillagokkal együtt lobogás”, majd

⁶ Horváth János: *Komjáthy Jenő*. It 1912. 9–22., illetve: Tanulmányok, 1956.; Riedl Frigyes: *Vajda, Reviczky, Komjáthy, Komlós Aladár: Komjáthy Jenő*. MTA OK I. 1955. és *A magyar költészet Petőfitől Adyig*. 1959.; Rónay György: *Petőfi és Ady között*. 1958.; Németh G. Béla: *A magyar szimbolizmus kezdeteinek kérdéseire*. It

„széjjelomló fény”, mint „millió sugárra foszló”, „minden szívet átjáró” fény, mint olyan „tisztá láng”, amelyet beoltani vágyik milliók szívébe. Megjelenik úgy, mint olyan „láng”, olyan „nap”, amit a szívében hord, amellyel rokon „világot” (világosságot) kell gyújtani; amelynek köszönhetően ő lát és láttatni kíván, képes. A pusztá felsorakoztatás is jelezheti azt a fajta többértelműséget, különféle átvitt jelentéseket, amelyeknek megjelölésére jól alkalmazhatjuk a modern költészet jellemzésére kialakított, különféle, e századbeli elméleti kifejezéseket. Ez a fajta „magányos lobogás” — sokcsatornás érdeklődést kíván (I. A. Richards), szokatlan asszociációkat tartalmaz (Allen Tate), mítoszalkotó költészetről tanúskodik, állításai drámai megnyilatkozásokká válnak (Cleanth Brooks), szubracionális ikonszerűség hordozója (W. K. Wimsatt), a költő saját dialektikája vezérli (Kenneth Burke), logikai többértelműség van jelen benne (William Empson) stb.

Mindez adódik abból a — korszakában nagy jelentőségű — fordulatból, hogy többé nem képeket, metaforákat alkalmaz, hanem szimbólumot alkot, ahogy ezt igen pontosan kifejtette Németh G. Béla: szemléletváltozás történik Komjáthyánál, s ez a változás poétikailag a szimbolikus kifejezésmód megszületéséhez vezet, s szimbólumai többnyire egyben önszimbólumok.⁸ Ezek egyike a FÉNY.

Akár ennek az egyetlen, kiemelt versnek alapján is érzékelhető, hogy ez, az itt fókuszaként kezelt költői elem; s akár az előbb felsorakoztatott változatai is különféle árnyalatokat, egyben állandó fokozódást, mozgást képviselnek — ebben is

1956.; in: *Mű és személyiség*. 1970. 542—582.; uő: *Megvilágosodás és korforduló*, in: *Küllő és kerék*. 1981. 290—315.; *Türelmetlen és késlekedő félszázad*. 1971. 252—256.; *A személyiség mint érték cél a század vég magyar lírájában*, in: *Századutóról — századelőről*. 1985. 79—100.

⁷ Nem egyetlen lehetséges fókuszaként beszélek a „FÉNY”-ről, hanem, mint egyikről a több, lehetséges közül.

⁸ Németh G. Béla: i. m. 1956. 1970. 558.

a fény, a tűz lobogásának jelenségéhez hasonlóan. Olyan sajátos vibrálást, amely átfogja és összekapcsolja a kompozíció egészét. Tehát nemcsak elem, hanem dinamizmus, művészi történés hordozója is.

A FÉNY itt, miközben jelentéseiben, asszociációiban hatalmas távolságokat hidal át, egyszerre képviseli a vallo-másos *én* megjelenítését; ugyanakkor, nem kisebb hangsúllyal magának az *ihlet* megragadottságának, extatikus megnyilatkozását; s mindezekon keresztül, nagyon átvitt, éterikus változatban egyfajta költői-társadalmi programot is: a lázadásnak, harcnak, s e lázadó szellem terjesztésének szándékát. Ez utóbbit igen sejtelmesen. („Elűzve a sűrű homályt.”)

Ez utóbbi kiemelt sor figyelmeztet arra: a FÉNY-hez elengedhetetlenül hozzátartozik ellentéte — itt a homály (másutt: sötétség, árny stb.). Hiszen a vers megjelenített víziója, egyben ihletforrása és „története” nem egyszerűen csak a fényesség, világosság léte, öröme (átvitt értelemben: a megvilágosodás, a látás és láttatás átélésében), hanem maga a *homályból* fénybe átfordulás; a homály ellenében felvilágló, a sötétséget legyőző FÉNY megjelenése.

Erre a történésre, a fordulat átélésének eufóriájára utal az is, hogy ez a fókusz nemcsak dinamikus természetű (mint más művek hasonló csomópontjai), hanem, Komjáthynál: *maga a dinamizmus*. Akárcsak a költeményben szereplő igék jellege is jelzi ezt (lobogás, széjjelomlás, millió sugárra foszlás, lángot gyújtás stb.). Valamennyi ismétlődő cselekvést mutat fel, nyugtalan, izgékony és izgató tevékenységet, amely magában hordozza a továbbadás, különböző értelmű sokszorozás, sokszorozódás jegyeit. S ez tapasztalható a vers első sorától az utolsó sorig érzékelhető, emelkedő, áradó, „crescendó”-nak nevezhető hangvételen, egyben kompozíciós íven (még ha ez utóbbi nem is töretlen).⁹

Együttesen: egy versen belül a kiválasztott fókusz és belső összefüggései mintegy reprezentálják a költői szemlélet, ki-

⁹ Németh G. Béla: i. m. 1980. 304—308.

fejezésmód, grammatika, szemantika, vízió, kompozíció alapvető karakterét.

II/c. A kiválasztott fókusz: „FÉNY”

Az életművön belül

Komjáthy Jenő egész oeuvre-jében két alapvető verstípus váltakozik, hullámozik. Úgy is tekinthetjük, hogy a FÉNY, illetve az árny versei ezek. A fény ellentéte: a homály, a sötétség és ezek társai: a sír, a halál, a semmibe hullás, az alvilág maga. A költő lesújtottságáról valló költeményei e veszedelmek fenyegetését idézik. Akkor születnek a borúnak, az elborulásnak ezek a versei, amikor úgy érzi: „A síri szellemek hatalma / leigáz engem” (*Nyugodt a lelkem . . .*); „Erőtlen, kétségbeesve lankadok” (*Altató*). Így szól önmagához: „Gondolj a sírra, láz betegje!” (*Magamhoz*). Az ehhez a típushoz sorolható művek sokszor már címükben is elárulják a mélypontra jutást, a kétségbeesés alaphelyzetét: *Le vagyok tiporva . . .*, *Mind hasztalan!*, *Megőszült a világ*, *Feledni!*, *Meghalok*, *Csak jót ne várj!*, *Árnyék borult rám* stb. A másik típus mindennek az elesettségnek éles ellentétéről: felülkerekedésről, győzelemről, túlárado boldogságról, gyönyörűségről tanúskodik (*Himnusz*, *Valami suttog . . .*, *Kéj*, *Szokatlan hangot ütök meg . . .*, *Repülj dalom*, *A magasból*, *Riadó*, *Lesz még egyszer kikelet!*, *Diadalének*, *Fejemben egy világ*, *Hurráh!* stb.). Ez utóbbi fajta versekben – amelyeket Németh G. Béla heurékás élményű verseknek nevez (s amelyek tehát egyben bizonyosfajta vershelyzetek is) – az előbbiekkal szemben arról vall: „Csodás erőt támadni érzek” (*Himnusz*), „Harsan a szózat fényes egekből” (*Valami suttog . . .*), „Fensőbb világok napja süt reám / Minden ragyog, zeng, énekel” (*A sápadt asszony*), „Itt állok én a lét magasán / Lelkem napfényes álmaival” (*A magasból*) stb.

Magától adódik, hogy a két verstípus forrása, egyben hangvételének egyik eredője a kedélyállapot váltakozása. Aligha

létezik olyan költészet, amelyben ez ne lenne jelen. Komjáthy Jenőnél az a megkülönböztető vonás, hogy ez a váltakozás mindig éles ellentétekként bukkan fel, s főként: uralkodó szerepet kap az életmű egészében, mint elsődleges mozgatórugó és ihletforrás. Megfigyelhetjük azt is, hogy bizonyos – akaratlan – szabályszerűséggel a sötétség, az árnyék, a le-törttség jegyében született versek egyben a gyengébb esztétikai minőséget is jelentik, sokszor epigon jellegűek (*Ábrándos fiú, Régi rege darabjai, Istenek, A hipokritákhoz* stb.). A legsikerültebb, legeredetibb művei mind a FÉNY jegyében fogantak, a másik típushoz tartoznak. (Lásd a már kiemelt heurékás élményűeket, de *A homályból, Diadalének, Új József* címűeket is, s az egész *Éloa*-ciklust stb.) Jellemző – s ez már kötete felépítésére, szerkesztési elgondolására is vonatkozik –, hogy egyetlen különálló ciklusa van, s ez a fent említett, a szerelmeséhez, feleségéhez szóló versfüzér: az, amely már névadásában is a rátalálást, a győzelem örömét sugározza. A versek egyes darabjai már címükben, verskezdő soraikban is a FÉNY, a ragyogás gyönyörét idézik. *Óh, mennyi fény!* – sóhajt fel a szerelem bűvöletében. „Ki vagy te fény?” – szól kedveséhez, majd „fényes égi látomány”-nak nevezi (*Ki vagy? Vallomás*). „Óh mi gyönyörnek a lángja hevít!” – kiált fel *Szerelem* című versében. Máskor úgy szól Éloához, hogy éppen a sokszoros értelmű, költői fény jegyében kapcsolja egybe lényeket:

Szívedben az a nap ragyog,
Mítől meglelkesül s magasra gyúlt enyém.
(*Enyém vagy!*)

Mindez – s akár az itt különösen gyakori felkiáltójelek sora – jelzi közvetlenül, hogy a FÉNY megpillantása, maga a megvilágosodás pillanata Komjáthy Jenőnél kiváltságosan fontos ihlet-alkalom.¹⁰ Egyúttal akár az idézett példák is szemléltethetik, hogy ennek a fajta telítettségnek, túláradás-

¹⁰ Németh G. Béla: i. m. 1980.

nak, eufóriának közvetlen költői rokona itt a gyönyör, a kék, az álom bódulata, máskor a magasság, a felemelkedés, a repülés képzete, akár fényes hegytetőről, akár szárnyakról van szó. De mindez már átvezet a következő, tágabb összefüggéssorhoz.

III. A kiválasztott fókusz: „FÉNY”

Az életművön kívül: kultúrtörténeti kapcsolatok

Máreddig is joggal kísérthetett a képek alkalmazásának, a FÉNY költői szerepének idézésénél az állandó utalás első-sorban a Bibliára, a kereszténység képeire, de egyéb ősi mítoszokra is. Már az első, közelebbről vizsgált versben (*A homályból*) is joggal ismerhetjük fel Mózes 1. könyvét, a Genézist, mint a képek háttérét, asszociációit. De a Világosság mint a Sötétség ellentéte és lebírója nemcsak itt, s nemcsak János evangéliumában található meg, hanem a két őserő harcából kiinduló mitológiák sokaságában, asszíriai, babilóniai, egyiptomi stb. keletkezés-mítoszokban is. Valamennyinél kapcsolódik ez az ősi harc az isteni és istenellenes (gonosz) harcához.

Komjáthy Jenő költői képzelete ebben a mitikus, isteni szférában mozog. Többször konkrét módon is hivatkozik például a keresztény hitvilágra („Nem ülhet rajtam diadalt / Az ördög és az éj hatalma.” — *A szenvedélyek*), máskor — mint már az idézett sorokon belül is — átvittebb, többértelműbb az utalás s az utalásrendszer, maga az „éj hatalma” például. „Ti árnyak, alvilági rész” — szól a hipokritákhoz, mintegy a görög mitológia hangján (holott szándékosan kerüli az antik hivatkozásokat, a régi magyar irodalom hagyományainak ellenszegülőjeként).¹¹ Németh G. Béla beszél arról is, hogy mennyire tudatos önszimbólumaiban a Krisztussal azonosulás;¹² máskor átvittebb, távolibb értelemben a

¹¹ Németh G. Béla: i. m. 1956., 1971.

¹² Németh G. Béla: i. m. 1956.

FÉNY egyetemes jelképrendszeréhez kapcsolódik („... engem szárnyak emelnek / Ihlet lángja ...”). Hangján „Olykor az égbolt / Villáma, gyors tüze átcsap” – úgy érzi (*Szokatlan hangot üték meg ...*). Egy azonos mindegyikben: küldeteses, prófétai, megistenülő, megszállott poéta; váteszként fellépő költő áll elénk. Ennek révén joggal rokonítható nemcsak kortársai egy részével, de ennek a századfordulónak számos, jellegzetes társadalmi jelenségével: a zseni-tudat igen széles skálájú változataival is.

Mindebből emeljük ki azt, ami sajátosan az övé. Azt a tényt, hogy ő voltaképpen mintegy erre a mozzanatra épít: a FÉNY felvillanásának, a megszállottság felhevült pillanatainak mámorában él és alkot. S megfordíthatjuk: efféle alkotásaiban él és hat legerőteljesebben utókorára. Ez olvasható le Mednyánszky róla festett portréjáról, de fennmaradt fényképéről is. Ez tükröződik a kortársak, ismerősök róla megőrzött emlékképeiben. Palágyi Lajos, a barát így jeleníti meg: „magas termetű, szőke hajú, nagy kék szemű, csodálatos idealista”. S ez az átszellemültség Sternberg Ottó felidézésében már úgy szerepel, mint „blonden Christuskopf” – „und die grosse blauen Augen”. S ez a külső megjelenés, ez a Krisztus-hasonlóság további átvitt értelemben, az egész, sajátos életútban is megjelenítődik. A feljegyzett benyomásokat tekinthetjük olyan külső jegyeknek, amelyek egybevágóan például azzal a vallomással, amelyet egy ifjúkori levelében így olvashatunk (önmagáról harmadik személyben beszélve): „Az életet csupán eszköznek tekinti, lépcsőnek, mely magasabb régiókba fölvezet.” Húszévesen írja ezt (1878. május 31-én), de halálától visszatekintve ennek a létprogramnak megvalósítását, egy mitikus szerep tudatos vállalását, megtestesítését láthatjuk. Próféti küldetés érzetének, a megszállott pillanatoknak alárendelt életet, amely a hirtelen, magánosan fel-fellobbanó FÉNY-hez hasonló, s amely hasonló váratlansággal, rejtélyességgel lobban ki.

De legjellemzőbbé, legmaradandóbbá, s egyben a hagyomány hivatott közvetítőjévé az teszi, hogy mindez hozzátar-

tozik, alapjául szolgál annak, hogy éppen ő ír le ilyen sorokat a XIX. század legvégén:

Ki látott engem tűzszekéren
Mint prófétát egykoron
Illést se látta minden ember
Csak az, ki lelkével rokon.

Halljuk a négy sort és óhatatlanul, közvetlenül idézheti fel az *Illés szekerént*, a *Ki látott engem?*-et, a „fényembert ködbe bújva” — a nagy utódot, követőt: Adyt.

A FÉNY, a fókusz, jelentései teljességében elkíséri, átíveli a líra korszakos átváltozásának útját, rávilágít erre a történeti folyamatra is, belső összefüggéseinek felfejtéséhez lényeges utalásokat ad.

PETŐFI ÍR „SÚGÓJA” – THOMAS MOORE
(A „NEMZETI DAL” GENEZISÉHEZ)

Ki olvas manapság Thomas Moore-t? Magyarországon esetleg egy-egy angolszakos egyetemista. Angliában sem jobb a helyzet. Pedig voltak idők, amikor az 1779-ben született és angolul verselő ír költő népszerűsége Byronéval és Walter Scottéval vetekedett. A *Lalla Rookh* és az *Irish Melodies* szerzőjét ismerték a reformkori Magyarországon is, olvasták, fordították, sőt: ugyanaz a megtiszteltetés érte, mint Shakespeare-t, mivel három nagy költő ültette át magyarra. Igaz, hogy csak egy versét, de: Vörösmarty, Arany, Petőfi. A „*Forget not the field...*” nem remekmű, de a kor szabadságideálját sugárzó, hatásos vers – azoknak állít emléket, akik életüket áldozták a haza szabadságáért. Petőfi ezen kívül még két verset fordított Moore-tól, egyet 1847 novembérében („Oh ne bánts d a költőt . . .”), amit már december 12-én közölt az *Életképek*ben, valamint a rövid „Itt alszik a költő . . .”-t, egy évre rá, már Debrecenben.¹ Hatvany *Így élt Petőfijéből* tudjuk, hogy Thomas Moore arcképe ott függött Petőfi pesti dolgozószobájában, s hogy még később, a szabadságharc alatt is melegen ajánlotta az ír költő olvasását az ifjú Szász Károlynak. Ennek ellenére (hogy, hogy nem), a Petőfi-kutatók mindeddig csak Byron és Shelley esetleges hatását vizsgálták a *Felhők* szerzőjére, s még a tüzetes és lelkiismeretes Horváth János is csak egyetlen puszta mondatban reflektál Moore-ra Petőfi-könyvében. Pedig hát Thomas Moore összegyűjtött versei 1847–48 fordulóján Petőfi legkedvesebb olvasmányai

¹ *Petőfi Sándor összes költeményei*. Szépirodalmi, 1954. II. 242–243 és 581.

közé tartoztak, s mint látni fogjuk, költőnk bizonyos időn át annyira Moore bűvkörében élt, hogy az hazafias költészetén (mind a frazeológiát, mind a képalkotást tekintve) jól felismerhető nyomot hagyott.

Más szóval Moore-áthallásokat tételünk Petőfi 1847/48-as lírájában. Ezek (úgy hisszük) elég könnyen felismerhetők, ha a két költőt egymás mellé téve olvassuk. S az is eléggé nyilvánvaló, miért nem Byronból vagy Shelleyből merített ihletet, vagy hallott át retorikát Petőfi ezekben a napokban. A már országosan ismert, népszerű költő közéleti költészete ekkor két alaphangot üt meg, nevezzük ezeket némi egyszerűsítéssel „plebejus-forradalmi”, illetve „hazafias-függetlenségi” hangnak. (Az adott helyzetben természetesen az utóbbi hang is forradalminak minősült vagy minősülhetett, hiszen a függetlenedés Béctől gyakorlatilag nem volt lehetséges forradalmi akció, vagy legalábbis a forradalmi veszély rendkívüli felfokozása nélkül.)

A plebejus hangot olyan versek ütik meg, mint „A nép nevében” és később, a márciusi napokban a „Dicsőséges nagyurak . . .”. Ugyanakkor viszont Petőfi másik hangja nem a nép jogfosztottságát, illetve nemzetén-kívülségét, hanem a magyar nemzet történelmi hanyatlását tekinti érzelmi kiindulópontnak: „Mi mostan a magyar? / Holt dicsőség halvány kísértete” — írja 1847 februárjában. Itt tehát a kelet-európai romantika ismert fordulataival állunk szemben: a költő szégyelli, hogy (egykor) szabad és hatalmas nemzete (most) „rabsorsban”, idegenektől való függőségben sínylődik, tessed. A nemzet képviselői előtt tehát kettős feladat áll: egyfelől be kell engedniük a népet „a jogok sáncaiba”, másfelől pedig meg kell szüntetniük az ország méltatlan állapotát, ki kell vívniuk függetlenségét. Ha ez így van, Byron és Shelley nem lehetnek teljes értékű példaképek, hiszen Anglia már régóta független, legfeljebb arról folyhat vita, hogy mennyire demokratikus; ők *más* népek szabadságáért emeltek szót vagy voltak készek harcolni. A „hazafias-függetlenségi” modellhez viszont közel áll az az ír Moore, aki az általános

szabadságjogok hirdetése és dicsőítése mellett lírájában szüntelenül a „régí dicsőség” – „jelenlegi szolgaság” ellentétpárjára utal, legalábbis Írország viszonylatában. Amikor Thomas Moore „szabadság”-ról beszél, a személyi szabadságon és a polgárokat megillető jogokon kívül elsősorban a függetlenségre gondol, s a „gyáva” vagy a „szolga” kifejezés az *Ír melódiák* kontextusában azokra vonatkozik, akik nem voltak hajlandók harcolni a múltban Írország függetlenségéért, vagy végleg lemondtak róla a jelenben. Petőfi Sándor tehát joggal érezhetett hasonlóságot az ír – angol viszony és a Magyarországnak az osztrák császársághoz való viszonya között.

Petőfi hazafias költészetének retorikájában megkülönböztetett szerep jut a „zsarnok” szónak. Ez, a „törvénytelen eszközökkel kormányzó egyeduralkodó” jelentésen túl megilleti mindazokat, akik a népet szándékosan szolgaságban tartják. A „zsarnok” szó gyakran fordul elő az *Ír melódiák*-ban, különösen kiemelt szöveghelyzetben az „Avenging and Bright” című versben, amelynek első sora Írország (Erin) bosszúálló kardjára utal: „*Avenging and bright falls the swift sword of Erin . . .*” (Bosszúállón, s csillogón sújt Erin gyors kardja . . .), és utolsó versszaka ezekkel a szavakkal végződik: „*Though sweet are our friendships, our hopes, our affections, / Revenge on the tyrant is sweetest of all!*”² Más szóval: édes a barátság, a remény, édesek vonzalmaink, de mindennél édesebb bosszúnk a zsarnokon. Mármint Petőfi-nak van 1847 májusából egy rövid verse arról, hogy – mi lesz a „legszebb költeménye”. Úgy hiszem, Petőfi először itt kapcsolja össze nyíltan a „zsarnok” fogalmát Béccsel:

„Legszebb lesz az, ha majdan Béccsel
 Hazám bosszúja szembeszáll,
 S én villogó kardom hegyével
 Száz szívbe ezt írom: halál!”³

² *The Poetical Works of Thomas Moore*. London: Frederick Warne and Co., New York: Scribner, Welford, and Armstrong, é. n. 220.

³ Petőfi: i. m. II. 76.

Ehhez a talán meglepő egyezéshez még csak azt tenném hozzá, hogy az „Oh Blame not the Bard . . .” (Oh ne bántsd a költőt . . .) fordításában Moore utolsó két sorát („*Till thy masters themselves, as they rivet thy chains / Shall pause at the song of their captive and weep!*”)⁴. Petőfi így adja vissza: „Maga zsarnokod is, míg láncod szorítja, / Rabja dalán megáll és sírni fog.”⁵ Vagyis még negatívabbá formálja az elnyomott illető kifejezést, szerintem tudatosan nevezve az írek angol „urait” – zsarnokoknak. Egyébként Moore-nak még egy harcra buzdító versében (Before the Battle) is fölbukkan az ellenség „zsarnoki ereje” (*tyrant might*), amivel a nemzet hősei egy korábbi csatában már megbirkóztak, s a várható csata előtt Moore így állítja föl az alternatívát: „*By that sun, whose light is bringing / Chains or freedom, death or life*” – az elkövetkező nap fénye „láncokat vagy szabadságot, életet vagy halált” hoz a küzdőknek. Az alternatíva ilyen egy-egy szavas felvázolása, azt hiszem, már emlékezteti a magyar olvasót valamire . . . úgy van, a „Nemzeti Dal”-ra gondolok.

A „Nemzeti Dal”, vagy ahogy gyakran emlegetjük, a „Talpra magyar . . .” egyike Petőfi legközvetlenebbül politizáló verseinek. Keletkezésének története jól ismert: két nappal a márciusi forradalom előtt íródott, arra a nagy bankettra, amit néhány nappal későbbre terveztek az Ellenzéki Kör fiataljai. De március 15-én ez a nap verse, Petőfi négyszer is elmondta, s a Tizenkét Pont mellett ez a szabad sajtó első terméke. A „Nemzeti Dal” bizonyos helyzetben vagy helyzetekben gyújtó hatású vers lehet, de benne nem a radikálisplebejus szemlélet, hanem a tágabb értelemben vett hazafias hang dominál. A vers ugyanis nem ad konkrét célkitűzést azon túl, hogy egyfajta „függetlenségi” retorika hatja át, és hogy a most kivívható szabadság, a demokratikus szabadságjogok reményével kecsegteti a magyar nemzetet, a *potenciális magyar nemzet* minden tagját. Vagyis mindenkit, aki Magyarországot hazájának tartja. Hiszen a „haza” kihívására kell

⁴ Moore: i. m. 208.

⁵ Petőfi: i. m. 243.

mindenkinek megfelelni, ez a már-már mitizált „haza” követeli meg mindenkitől, hogy az ismert rabság helyett a szép ismeretlent – a szabadságot válassza. A kérdés az adott helyzetben, amikor a „forradalom a levegőben lóg”, merőben retorikus, de alkalmat ad Petőfinak arra, hogy a szokásos lírai énből átcsapjon az ünnepélyes nemzeti többesbe: „Esküszünk, / Esküszünk, hogy rabok tovább / Nem leszünk!” Ami a hivatkozási alapot, a „magyarok istenét” illeti, az bizony elég ködös fogalom, bár bizonyos fokig megfelel a Thomas Moore lírájában megjelenő „Erin szellemé”-nek, különösen ezekben a sorokban: „*Erin, O Erin! thus bright through the tears / Of a long night of bondage thy spirit appears*”.⁶ Írország szelleme – nemtője? – itt a rabság hosszú éjéből bontakozik ki, jelenik meg a hazafinak, aki biztos benne, hogy nemzetének csillaga újra fel fog ragyogni.

A „Nemzeti Dal” második versszaka a szabad ősök és a szabadságuktól megfosztott utódok közötti különbségre összpontosítja a figyelmet: „Kárhozottak ősapáink, / Kik szabadon éltek-haltak / Szolgaföldben nem nyughatnak”. Ennek a gondolatnak is van előzménye Moore-nál, bár nem annyira az *Ír melódiákban* (noha nyomokban ott is), mint egy korábbi versében, ami nem hiányozhat egyetlen valamirevaló Moore-válogatásból sem: a „*Lines written on hearing that the Austrians had entered Naples*”. Ezeket a Nápoly elfoglalásáról szerzett sorokat Thomas Moore 1821-ben írta, amikor az osztrák csapatok ellenállás nélkül vonultak be a városba. A verset felháborodás fűti, demokrata indulat hatja át. Ezekkel a szavakkal kezdődik:

„— Ay — down to the dust with them, slaves as they are . . .”
(— Ó, porba velük, hiszen szolgák csak ők . . .)

— amit sajtáságos átok követ: mivel a nápolyiak visszahőköltek a szabadságharc lehetőségétől, nem érdemlik meg a szabadságot, tehát szívják csak a vérüket zsarnokok, seny-

⁶ Moore: i. m. 211.

vedjenek bilincsben. Ennek a gondolatnak a változatai vonulnak végig a versen; a kilencedik szakaszban Moore például a „férfiasság gyalázatáról” (*disgrace upon manhood*) beszél, amely azokra száll, akik „a szolgalelt kárhozatát választják inkább, mint a halált” (*prefer the slave's life of damnation to death*).⁷ Petőfinél, mint láttuk, a „szolgalelt kárhozata” visszafelé is kiterjeszthető, az ősök csontjaira, mivel azok (most, amikor végre fennáll a választás lehetősége a szabadság és a szolgaság között) méltatlannak érzik, hogy „szolgaföldben” nyugodjanak.

Minden eddigi egyezésnél erősebb Moore-áthallás mutatkozik a „Talpra magyar . . .” harmadik versszakában. Pedig éppen ez az egyik „legpetőfisebb” része a versnek, ahol a hazafias indulat szinte tetőfokára hág: „Sehonnai bitang ember / Ki most, ha kell, halni nem mer . . .” De fölöttébb hasonló az *Ír melódiák* egyik rövid versének a kezdete; igaz, jambikus lüktetéssel:

„Oh where's the slave so lowly
Condemned to chains unholy
Who, could he burst
His bonds at first,
Would pine beneath them slowly?”⁸

Amit formahűen talán így magyaríthatnánk:

„Ó hol az alja szolga,
Ki hogyha módja volna
Széttörni ocsmány
Láncát, ledobván,
Alatta sorvadozna?”

Persze ami ezután következik Petőfinél, s amit a rím is kiemel: „Kinek drágább rongy *élete*/ Mint a haza *becsülete*”, szövegszerűen nem a fentebb idézett Moore-versből következik, hanem Petőfinek abból a személyes meggyőződéséből, hogy *ebben* a helyzetben „a haza becsülete” forog kockán, hogy a függetlenség elszalasztása eljátszaná ezt a becsületet

⁷ Uo. 208.

⁸ Uo. 564.

(amit Moore konkrétan ki is mond a „Nápolyra írt sorok”-ban). De változatlanul a türtéjoszi poétika szelleme lebeg a vers fölött, s ez sugallja a következő versszak érzékletes hasonlatát:

„Fényesebb a láncnál a kard,
Jobban ékesíti a kart . . .”

Ennek a „lánc–kard” dichotómiának ha vannak is előzményei Petőfinél, azok a „Nemzeti Dal”-ban alkalmazottól eltérő jellegűek. Az 1846. szeptemberi keltezésű „A bilincs” például megeleveníti az anyagot; a börtönbe vetett szabadsághőshöz így szól a kezére záruló bilincs: „Ugye nem ismersz? a szabadság/ Csataiban kard voltam én . . .”,⁹ majd néhány sorral később: „Bilincset vertenek belőlem, / Belőlem, aki kard valék”.¹⁰ Itt a kard és a bilincs viszonyát visszavezethetjük, ha tetszik, az „ekéből fegyver” – „fegyverből eke” ősi toposzára, de másrészt már ez a fordulat is emlékeztet Moore-ra, aki a „Sorok . . .” harmadik versszakában így ítéli el a nápolyiak gyávaságát: „. . . *let men of all lands / Laugh out, with a scorn that shall ring to the poles, / When each sword that the cowards let fall from their hands / Shall be forged into fetters to enter their souls!*”¹¹ Vagyis az író költő felhívást intéz a világhoz, roppant, gúnyos kacagással néze „Ahogy minden kardból, amit a gyáva had kezéből kiejt / Lánc lesz verve, hogy lelkükbe hatoljon!”.¹² Ez a hasonlóság persze még lehet véletlen is, hiszen Petőfi bizonyíthatóan csak 1847-től olvasott Moore-t, pontosabban Moore Byron-életrajzát minden bizonnyal korábban is ismerte, de hogy mikortól kezdte olvasni Moore verseit, azt lehetetlen megállapítani.¹³ De térjünk vissza a „Nemzeti Dal”-hoz. Azt itt szereplő kard – lánc ellentét párnak egyeneselőzménye az „Olasz-

⁹ Uo. 233.

¹⁰ Petőfi: i. m. I. 593.

¹¹ Uo. 594.

¹² Moore: i. m. 564.

¹³ Petőfinek két Moore-kiadás volt a birtokában: az 1846-os *The*

ország”, amit Petőfi 1848 januárjában írt, s ami ezekkel a szavakkal, ezzel az érzékletes képpel kezdődik:

„Megunták végre a földöncsuszást,
Egymásután mind talpon termenek,
A sóhajokból égháború
Lett, s lánc helyett most kardok csörgenek . . .”¹⁴

Viszont ezt a négy sort olvasva lehetetlen vissza nem gondolnunk Moore már idézett „Sorai . . .”-ra, ahol a vers azzal kezdődik, hogy a felháborodott költő *a porba parancsolja* a gyáva olaszokat. Ezért aztán nem tudom elhessegetni magamtól azt a gondolatot, hogy Petőfi az „Olaszország”-ban Moore-ral vitatkozik, őt helyesbíti, neki válaszol: „[lám:] megunták végre a földöncsuszást!” Ezt az érzésemet erősíti a „lánc helyett” fordulat, valamint a korábban idézett két sor (a „kard – lánc” kontextusban) a Moore-vers harmadik versszakából. Igen ám, de Moore kívülről nézi a nápolyiakat, Petőfi viszont belülről azonosul a rabnak minősített nemzettel, saját nemzetével, ezért mondhatja versének – mármint a „Nemzeti Dal”-nak – egyik rákövetkező sorában: „Ide veled ősi kardunk!” (Az én kiemelésem – G. Gy.) Jóllehet ennek is van megfelelője az *Ír melódiákban*: „*Oh for the swords of former time! / Oh for the men who bore them!*”¹⁵ A kard régen is, ma is a „szabadságért” küzdött és küzd, bár kétségtelen, hogy a szó értelmezése alaposan megváltozott.

A „Nemzeti Dal” ötödik szakasza a forradalmi tett kataritikus, mindent megtisztító hatását sugallja – le fogja ez mos-

poetical works of Thomas Moore. Complete in one volume. London (vö. *Petőfi Sándor vegyes művei.* Bp. 1956. 257.) és a H. M. Melford szerkesztette *Lyrical beauties of Thomas Moore.* Brunswick 1845, amit 1848-ban Aranyinak ajándékozott (vö. *Petőfi Sándor levelezése.* Bp. 1964. 524. és 585.).

¹⁴ Petőfi: i. m. II. 333.

¹⁵ Moore: i. m. 242.

ni a magyar névről mindazt a gyalázatot, „mit rákentek a századok”. Az eddigiek után nem lesz meglepetés, hogy erre is találunk párhuzamot Thomas Moore-nál, jóllehet egy elégikusabb, kevésbé mozgósító szándékú vagy hatású versében (*The Irish Peasant to Her Mistress*). Itt az ír paraszt beszél „kedveséhez”, aki Moore jegyzete szerint „az ősi [katolikus] ír egyház” (*the ancient church of Ireland*)¹⁶ – de erős a gyanúm, hogy a független Írország szellemére gondol, s amikor a kedves „vetélytársát” emlegeti, azon nem annyira az anglikán egyház, mint a „hivatalos” Angol–Írország értendő. De az allegorikus alak értelmezésénél fontosabb, hogy mit mond ez az „ír paraszt” kedvesének: „*They say too, so long thou hast worn those lingering chains; / That deep in your heart they have printed their servile stains*”.¹⁷ Vagyis vannak, akik megrágalmazzák a kedvest, hogy „ama láncokat olyan sokáig kellett viselned / hogy a szolgaság mély nyomokat hagyott szívedben”. Moore szerint ez nincs így, mivel „*no chain could that soul subdue- / Where shineth thy spirit, there liberty shineth too!*”. Más szóval a szolgaság, a gyalázat nyomai lemoshatók, a függetlenség szellemének sugarai erősebbek az elnyomás sötétségénél.

Végül Petőfi hisz abban, hogy az utókor hálásan fog emlékezni a szabadságért küzdők s érte elhulltak „szent neveire”. A „Nemzeti Dal” záró versszaka már határozottan állítja, amit a „*Forget not the field . . .*” költője még csak kér az olvasótól – az emlékezés tiszteletadását. Moore-nak azonban van egy másik verse, amelyben ő is túlmegy az óhajtáson, s tényként állítja a csatában elhunyt hősök megbecsülését. A „*Before the Battle*” (Csata előtt) című versre gondolok, ahol az elképzelt hősi halálra mítikus (és szinte kozmikus) ünnepélyességgel reagálnak a megmaradottak:

¹⁶ Uo. 212.

¹⁷ Uo. 213.

„Like the day-star in the wave
Sinks a hero in his grave,
'Midst the dew-fall of a nation's tears”

és újra, a befejező sorokban:

„... oh! how bless'd that hero's sleep,
O'er whom a wondering world shall weep!”¹⁸

Az utolsó két sort talán így fordíthatnánk magyarra:

„... óh milyen áldott a hősnek az álma,
Akit egy világ könnyez meg, csodálva!”

Amiről óhatatlanul eszünkbe jut a jóslat, hogy:

„És áldó imádság mellett
Mondják el szent neveinket”

A „világ” még a középkorba visszavetítve is költői túlzás Moore-nál; nagyon ritka volt az az eset, amikor a győztesek egyike-másika is megkönnyezte a legyőzöttek hősiességét. De ha meggondoljuk, Petőfi is realisztikusabb optimizmusában, amikor azt írja: „unokáink leborulnak”, vagyis a szabadság táborának győzelmét nem keltezi a közeljövőre. Mindenesetre közös a remény, s az (idealista?) elvárás mindkét költőnél, hogy az utókor az igazi hősokeket és mártírokat és nem a zsarnokokat, illetve azok hosszú életű kiszolgálóit fogja majd tisztelni és ünnepelni.

A mondottakból talán kitetszik, hogy Thomas Moore közvetlen és közvetett hatását Petőfi Sándor lírájára én főképp egy meghatározott periódusban, 1847 második felétől 1848 márciusig igyekeztem feltárni, s bizonyítani szövegösszevetésekkel. Nem volt ez a hatás kizárólagos még ezekben a hónapokban sem; egy olyan verset, mint a „Dicsőséges nagyurak...” az a Moore, aki magát a „tudatlan és dühös

¹⁸ Uo. 211.

¹⁹ Uo. 194.

sokaságtól” az *Ír melódiák* előszavában élesen elhatárolta,¹⁹ semmiképpen sem tudott volna megírni. Viszont a „Nemzeti Dal”-ból, amely a nemzeti egység jegyében a függetlenség kivívására buzdító költemény, elég jól kihalljuk Moore „súgását”. A régi nagy magyarokra gondolva szégyenkező, a múlt példaképeinek korszerű követésére buzdító Petőfi patriotizmusát alighanem Thomas Moore is magáénak érezhette volna.

TANDORI DEZSŐ

JÉKELY ZOLTÁN
(AZ ÉLTETŐ LÍRA II.)

Az egyedi megítélés történeti kategóriája: hogy íme, „1988-ban” mintha még az eddigieknél is nagyobb sebességgel kezdenének visszaérkezni érdeklődésünk fontos-terébe a Jékely-költészet tárgyai, viszonyításai, kijelentésmódjai, szükségessé válna elkezdni valami még pontosabb vizsgálatot, ha lehet, épp ez oly nyomban tovább-hajló anyagkezelési mód (végül is *versanyag*) mibenléte felől; egyszerűség és szubjektivitás-látszat, ismételjük, íme, költőnk életművének lényegével látszik egybevágni, s a reflexió csillagóráját akképp ígérni, ahogy e poézis annyi legjava-helye ilyennek jegyében állt. Ám védjük ki ezt az esszékezdetet, s az elmondottak tartalmát tartva csak előtérben s mottóul, foglalkozunk – végeredményben így – kitűzött célunk szerint a materiával.

A Jékely-hangütés, önmagában véve, ahogy ennek a nagyon korán éretté váló jellegnek kezdeteit jelzi, különös ellentmondás jegyében mintha épp a stilizáltság csekélyebb foka miatt lenne távolibb tőlünk; az „élhetőség elemét” kereső olvasói figyelem elsősorban esztétikai élményt kap, s ezt a „kiéneklés”, a megmunkálás dominanciájának fokán csak. Itt még a kőbor kutyák invokálása nem váltja ki alap-létélményeink igazi képmását, s a Poverelló-búcsúvers megannyi szépsége – látni fogjuk – kívül hagy az érdemleges tárgyon, az *azonosul-hatáson*, mely végletesen a megformáltság *egyszerisége-mássága* (tőlünk ugyanakkor evidensen különböző mivolta, másik-embersége stb.) révén, átélés és más milyenség magasabb fokú találkozásában formálódik meg. A legkorábbi ismert Jékely-versek, persze, az életmű későbbi szakaszainak számos elemét, ezek rang-szintjét magukban hordják már

— pontosabban: élnek oly eszközökkel, melyek jellegzetesek is, értékesek is annyira, hogy az oeuvre alapvető sajátjai legyenek, ám sem a valódi jelentőségnek, sem az igazi közelségnek, együttesen tehát, az általunk itt vizsgált *jelentős közelségnek* (élhetőség) nem komponensei.

A *Búcsúzz, Poverelló* első szakaszának e részlete: „Hadd lobogjon hát hajad a hegyélen, / amíg loboghat. Mert nem-soká / nyomodra lép az ősz, / s hajad szálanként szertehull-dogál, / mint a szikkadt füvek . . .” és így tovább, összevet-hető a két évvel későbből jelzett *Elhagyott kutyánk elégiája* következő versszakkezdésével: „Azóta már nyakatokon az ősz!” Ez a felkiáltás, épp mert előtörténete van, az otthagyt kuty a, a kényszerű sors, a környező tárgyszerűség és irgalom-talanság, mely a bensőnek is kényszer-képe, épp ennek a kontrasztosságnak a következtében tehát, még mintha foko-zottabban „a semmiből” szólalna . . . s miért vajon? Talán el-szakad hirtelen — s mert hirtelen szakad el! szakasztagolás-sal, felkiáltással, s a többessel! addig csak egyetlen kutyáról, valami személyes végsőség-tárgyról volt szó, és az ennél látszólag szerényebb, „a több”, az osztható-sokszorozódó élmény-alap megadja a kijelentés nem csituló rezonanciáját. Mely önmagában állva, „megjegyezve”, kipreparáltan is mintegy, súlyos és teljes érvényű. Érdekes (véletlen? vagy a vers formaelemének szerveződése?), hogy a szakaszok rendre, majdnem végig ilyen kiemelt jelentőségű sorokkal kezdődnek; ha a váltás alapélménye nem ugyanaz is (mert már ismeretes valamelyest, épp az első által!); „Jön még azért egy-két vidám napod”, ez áll a teljes reménytelenség ily ellentétpárjaként; vagy képi egészre kerekedik ki: „Utólszor jól kihancúroz-hatod / magad a csörömpölő levelekben . . .” Az élhetőség, az objektivitásában nagy közelbe kerülő élmény-anyag (vers-megformálás, ennek *hatása*) itt is így értendő: ha valami em-lékképünk van a versről, „tartalmáról”, s a magunk léthely-zete, vagy érzékenységpontja, vagy gondolat-iránya etc. ilyet keres (ily tárgyat, irányt, jelleget), egy-egy efféle sor felidézé-se, látszólag elszakítva a vers egészétől, teljes élményt, lét-át-

éléslehetőséget ad. A hatodik versszak „nagy kezdése” egy keveset várat magára; előbb jön a konkrétum: „De az éjszákák mind lidércesebben / törnek reád”; végig az elhagyott másmllyen-lényről van szó. S akkor: „Fogy, fogy már a vigasz”. A szakasz második fele is élhető-jelentős; pontosabban az utolsó sor, melyet ez vezet föl: „Hideg vackodban fel-felvonítasz . . .” S: „. . . ha álmodod, hogy nyugszol az ölemben”. Elképzelhető, hogy valaki akár *édességet* is gyanít egy ilyen sorban; ám ez ebben az esetben, ebben a vershelyzetben, az ebből végbemenő önállósulásban már nem igaz. Sőt, egyszerre van jelen ez az édesség és a kivédése; valami önmagában máris több. Lássunk azonnal ellenpéldát: aligha képzelhető, hogy a kötetben itt következő vers, a hasonló témájú *Első kutyám emlékére* első során, bármily kerek-megformált egész, bármily „tartalmi véglegesség”, így idézhesse élete bármilyen dolgára: „Micsoda tébolyult vonítgatás!” Olykor, mint ebben a versben is, ott kísért, „bolyong” az élhető, a kiragadható, a külön-örizhető elem, jelleg, állag; állhatatlanul őrizzük mégis mindegyre, mert nem leli meg egyszerűtömörre összefoglalt kifejezését, levezetés marad. Ezzel nem akarunk olyat állítani, hogy szépségre, jelentőségre csekélyebb, csupán nem tartozik a mi vizsgálatunk körébe. („Egy vészüvöltés, egy vékony sírás, / és soha együtt, mindig csak magában / rí fel a hang: az ősi kutyaszó.”)

Ami a tárgyak visszatérését illeti, az *Itt lakott* című későbbi vers hasonló motívumközelítésből nyújt számunkra „élhető-matériát”: „Öreg, fehér kutyája szunnyad . . .” Ez a fölvezetés. A következő sor stilizációja oly túlzásos (beismerten az, hiszen Kosztolányi-szót tesz idézőjelbe: „de majd ha csend lesz és »setét« . . .”), hogy már-már az általunk keresett kiemelhetőséget közelíti. A folytatás: „. . . éjfél körül egy könnyű, fonnyadt / kéz megsimítja bús fejét; / s hangot hall, de nem tudja, honnat . . .” Főleg ez az utolsó sor a végérvényes! Előkészíti, persze, a hangalakiség (könnyű, fonnyadt) azonos-ság-sugallata, csattanóig juttatja a „honnat” alak; mégis, a hatás lényege nem egyszerűsíthető ide, nem elemezhető vég-

érvényig, s itt az „élhetőség” általunk felvett kategóriája jól alkalmazható; pontosabban ez az itt kiemelt sor alkalmazható, ha igényünk arra szorít, a magunk élethelyzetének tükréről, segítőjéről, válhat nélkülözhetetlenünké (mert pillanatszerűen legalkalmasabb eszközünké épp). A következő szakasz a mondatot magát így folytatja: „hogyan iszonyába égre ordít”. Ez már megint nem az általunk keresett jelleg.

Két szép példa adódik tárgyunk köréhez ebből a versből, ne hanyagoljuk el egyiket sem, mielőtt 1937-ből még a korábbi évekbe, 1932–1934 vidékére visszatérnénk. Az egyik: a „Tőle, kit elvitt a halál” szakasz záró sor fölvezet egy csendes, végérvényes szakaszkezdést: „Vígán zajlik tovább az élet, / csak búsabbak a madarak, / s panaszkodnak egy hanggal szegényebb, / de testével még gazdagabb / a föld . . .” Itt már leereszkedik az evidencia-élhetőség: „. . . mely örömd, mint a vénnek”. A madár-hasonlat akár fordítva is élhető: ahol a hasonlat visszafordul önmagába, s így (éreztem már efféleképpen) egy madár elvesztése nyomán véltem az egyhanggal-szegényebb állagot így „hallani”.

Az 1933-as *Éjjel Budán* elemi erejű kezdősorának rejtelve az, hogy mintha körülményeskedés is férne belé: „Most voltaképpen sírni kellene . . .” A *voltaképpen* szóra gondolhatunk ekképp; hanem talán épp ez az, hogy tudniillik ezt így nem szokás mondani; feszültség támad (az evidencia-alakító erők közt az egyik legfontosabb, az alig-meghaladott ellentét, amely belsőleg szerves egységgé épül-épít valami anyagot) habozás és végérvényesség között, mintegy a hamleti helyzet alkalmiságára vetül fénypászma; „ennyiért” válik elevenné valami nagyobb alap-képzet, egy elmúló napért. A következő sor már kidolgozó jellegű, nem átütő, nem „magunkkal-hordható”: „tétova mánk végképp holnapba lendül”; s a vers elmegy, akárha környezetfestés foglalkoztatná, más szépségek, más értékszintek felé.

A *Séta alkonyat felé* három részből álló vers, s bár a részek szorosan összefüggenek — vagy mondhatjuk fordítva is: bár viszonylagos lazaság teszi indokolttá az elválasztást, a 2 + 3 + 4

szakaszos tagolást —, az első és a második rész között hirtelen valami visszacsúszásos mélyből látszik indulni ismét a költemény, így halljuk felhangzani a kezdést-újrakezdest. S még valamire példa ez a mindjárt közölt idézet: hogy az élıhetőség, a tömör evidencia (a versanyag-formáltságban, a sorban, részletben stb.) megengedi a fogalmiságon túl a fokozatlagosság elemét is, a felsejlést (mint végső érvényű hatást), tehát nem kell szentencia jellegűnek lennie az így minősített vers-elemnek. Ez a belső újrakezdes pedig így szól: „Ahol még három hónappal előbb / a sím félméteres havat hasított, / félméteres virágok nyílnak itt-ott / s térdetverő fű fedi a mezőt.” Nincs itt semmi végső, tömör érvénnyel megjegyezhető *szószerintiség*; persze, hogy nincs. A kivárás, az előkészítés hangja adja az evidencia érzését, a szakaszoltság jegyében (egy szakasz után) nekiinduló, látszólag ráérős hosszú-hasonlat kezdése. Ahogy gázol a térdetverő fűben, ahogy keresi a tűnt nyomot: nem evidens így, inkább csak elbeszélés, hangulat (bármilyen szépen végérvényesített ebben a minőségében). Még itt sem érezzük a meghaladhatatlanságot: „... egy levendula” (mármint az nőtt ott), „mit a szél hozott / / valami messzi, vénkertes határból / s örök magányra ültetett ide”. Bármilyen örök magányt vélünk is érezni, ez *nem* az a versrészlet, amit felidézünk rá magunkban.

Hanem a részt záró, látszólag életkép-forma két sor, most érzem egyre jobban, meglepő hatást tesz: valami alaphelyzetet mutat, épp az esetlegességével, s talán a plaszticitásával, talán a városvégi-napvégi, élet-végét-sugalló hangulatával, a nagy konkrétságával; az élıhetőség-kategória csekély változásaira (de: változásaira!) utalhat ez a mozzanat, hogy vizsgálódásom során fedezek fel (egyelőre magamnak) ilyen élıhető evidencia-helyet, cselekményeset: „Ágat török egy vadcseresznyefáról, / s víztartó tányért árok köribe”. Váratlan vágás az előző sorok után ez a „leguggolás”; a hirtelen elhatározás, jeltelensége — jól példázza efféle cselekvéseinket, s még a „köribe” furcsa alakja sem távolít e használhatóságtól itt semmit. A „víztartó” szó különössége meg éppenséggel

erősíti elraktározható élményünket, kerekdedségét (kavicsmivoltát).

Nehezen felejténém el már a vers harmadik részének kezdését is, bár nem bizonyos, hogy könnyen idézhető sorpár: „Mennyszágszínű felhők ácsorognak / az égbolt szépiás-rőt térein”. Mi teszi itt a hatást? Hogy annyira *leáll* a kép, oly végtelenség-lassú. Aztán: festői, elemszerűen. Jön is a válasz erre az érzésünkre: hogy mint régi itáliai mester képein, olyan. Aztán: a halmozás. A hosszú bevezető-szó. A színek sokszorozása. Az „sz” hang. Még egy szép evidencia-hely jön itt a már-már nagy-kamarazeneke befűzés előtt (mely utóbbit nem idézzük); s pedig ez: hogy megint cselekményes elem következik, méghozzá a víztartó tányér jelenetéhez hasonlóan, de az „Ahol még három hónappal előbb”-sor semmiből-kezdése hangján: „A kék csokorral, mit neked fogok / elvinni holnap, megállapodok / egy tisztáson, vörösfenyő alatt.” Szinte fokozás lelhető a jellegen belül is; hiszen ez eddig szintén majdnem megjegyezhető (megjegyzésre, későbbi élethelyzet-felhasználás miatt, érdemes) hely. Ám hogy mennyire igazán a folytatása az, Jékely is tudja, jelzi egy gondolatjellel: „— Titokzatos Giorgione s más nagyok . . .”, így szólítja meg „régis talján mester”-ét, kit a szépiás-rőt ügyben említett. A megszólítás révűlt-nagy alap-hangja, elemi „képe” ez, tárgyának konkrétumától s a kifuttatástól (aztán) függetlenül. A Jékely-vers színpadán ez, s nemcsak korai érvénnyel, igazi nagymonológ-rész. És áhítatával jól élhető kis példa nekünk is bármi hasonló esetre.

A *kakukkhöz* érdekes hármasságot mutat (legalább ennyiféle réteget, így). Bevezetője már-már népdalszerű-műdalszerű, danás: „Nem kértem Tőled, meddig élek . . .” Mondókás. Aztán: révűlten ravasz-kás. Mert: „félek, keveset mondanál”. S van az egésznek, mint egy Goethe-dalnak (nem Heinerre gondolunk itt, nem!), valami olyas iramlása is, lényegre-törése. Ám a valódi lényeges evidencia-rész nem ez. Hanem a középső szakasz, a második: megoldja a verset „véglegesnek”. Ez a teljesebb zártság, ami Jékelynél (is) az élhetőbb

helyeké, többnyire nagyobb egészbe tár s old ugyanis. A túlzás eleme itt is jelen van: „Csak arra kérlek, te madár, / minden percem tedd édesebbé, / s oly fuvolásan kiabálj, / mintha nem szólnál soha többé”. Az alap-tárgyak: az élet „minden perce”; az „édesebb” itt ki is van mondva; s mégsem *édes* a hatása még a *fuvolás*nak sem, menti ebből az „oly” hangalakja, a kiabálás szokatlanja a fuvolás szó mellett. Alap-tárgy a végtelenség, a sorsszerű „soha többé”; a szélsőségig futó érzet. Ennek visszazárulása mármost oly erény, mely az élhető-anyag létrejöttét segítheti.

Vannak, úgy érezhetjük, végletesen szép és plasztikus képek is, persze, melyek nem tartoznak kategóriánkba. A *Karácsonyi séta* ritkábban idézett kezdete ilyen: „A park útján nehéz hókupacok, / fehér koporsók állnak sorfalat”. A *Napfürdő a temetőben* első sora viszont elemi hatású, tárgykörünkbe tartozó: „Kinek szívéből nőtt e satnya fű . . .” Továbbá, később: „Ki merészelné e fűszálakat / megmarkolni s kirántani tövestül?” Olyankor szoktam e két sorra gondolni, ha valami végképp meghagyandót, óvandót, eredeti állapotában védendő-tűrendőt érzékelek, látok, gondolok. Ebben a versben alkalmasint még további efféle helyek lelhetők. Kis kihagyásokkal csaknem ilyesmiből építkezik a költemény egésze; e jellegnek ily sűrűsége még Jékelynél is ritkaság.

A *Szépség pusztulása* szintén kínál kedvünkre való példát, igen szépet. Esetlegesebb-fajtat is: „Másfél órája már, hogy eltemették. / A földben éri már meg ezt az estét . . .” De ezt följebb emeli a gyönyörű zárósr: „A Nap a Hárshegy oldalán lesétál”. S önmagában is végső érvényű kép ez, talán ígéje révén, talán visszaható (nemcsak ható) helyzeti energiája következményeképpen. S akkor, a Napra vonatkoztatva, az utolsó sor: „mint ahogy elfeledte annyi szépét”. Vagyis így lesz az, hogy e halottat is „bizton elfelejti hajnalig” a Nap. Jékelynél kis jelenet-játékok, stilizált megszemélyesítődik bújnak meg csekély helyen, s feszültre töltik az egyebekbeni képet. Olykor egy-egy sor valóban összefüggés-egésze

nélkül is rangkülönbséggel áll, megáll: „míg a várost fel nem veri a gyom” — önmagában a legszebben látomásos kijelentés, s bár a vers is szép, melyet zár, emlékezetünkben nincs „szüksége” rá immár. Vagy egy másik költemény zárulása: „mintha az egész / tizenötéves emlék volna máris!” A felkiáltás; a különös szám: tizenötéves . . . Érdekes, hogy a csillaggal továbbszakaszolt vers varratánál van ez az örökhely eminnét, s amonnan következik egy másik, más jellegű, az adatszerű közlés furcsa (váratlan) borzongatására igazi érzékletes kép: „Eljött a sárgacsőrű trombitás, / a hím rigó . . .” A következő vers, bármi nagy általánosságot fogna át, egyik kezdősorával sem tesz ránk ily hatást; pedig, hangsúlyozzuk, íme, szinte kétszer is nekilendül: „Meghalok és sosem voltál enyém! / Megfoghatatlan vagy, mint az idő . . .” Ezek a sorok túlságosan megfoghatóak maradnak, nem kap tartalmi evidenciájuk költőileg magasabbrendű eredendőséget.

Annál inkább ez a belső lélegzet-indulás az *Őszi füst-varázs* 5. részének élén: „Utamra sok-sok levelet rakott a / Szél — ez a megtért vandál építész . . .” Bár az „a” a sor végén áthajlítás, s ritkaság, hogy ily sorpárok elemi erővel kötődjenek meg emlékezetünkben, itt a „vandál építész” egyenesen feledhetetlen, s mélyebb mosolyt is kiválthat. Érdekes ismét, hogy a zárósor, bár félni lehetne, túl nagyot akar mondani, örökbecsű helyeink közé látszik sorakozni, még hozzá a jó előkészítés, más tűz-képek révén: „S egy hajnalon én is némán kiégek.” Jó elemei maradnak felül e zárásnak, e sornak, e véglegesítődésnek.

Olykor lényegtelennek látszó sorok, s megint — bár más-képp — mosolyogtatóan, szintén e tárházunkban maradhatnak: „Anyuska, vajjon hol maradt a macskánk . . .”, kezdi a *Gyermekek esti imája*. Vagy, már-már érthetetlen, mert nem használható „gyakorlatilag”, csak erős hangulatával és tökéletes fogalmazásával kísértget egy-egy ilyen sor: „A tegnap itt meghalt egy özvegyasszony.” Sőt, az „a tegnap” még valami bizarr elemet is lop a hatásba, s mégis. Vagy: „Hogy huhognak a temetői fák!”

Ismert típusunkba tartozik az ily zárósor: „mint aki meghalt már iszonyú régen”. A következő két sor nem hatna így, ha nem oly Alapvető Valaki mondaná, s ezért a versben is idézőjel fogja közre: »Fiam, vigyázz! Mint szappanbuborék, / megsemmisül egész való világod!«” A hatásnak sok rejtek eleme van még, például, itt. Az a hosszú „ú”...! Az aprólékoskodó „egész való világod” kifejezés...! A *Barátkozás a Nappal* című versben a bizarr elem örök élete igazolódik: „s velem jön ez a rossz fapad”. Vagy az esetlegeségé; így repülne képzelete túlságában a vers költője ugyanis. Szép Ernőt juttatja eszembe, bár lágyabb hangsúllyal, az ilyesmi: „Ma mindennek szívemből örülök, / mert azt hiszem, hogy egyszer nekem adják”. A hang, mindazonáltal, merőben egyéni, Jékelyé.

A *Telihold* viszont egyetlen ilyképp hatásos elemet sem mutat nekem. Hiába nagy-általános a „Végre ismét együtt nézzük a Holdat”, vagy hogy „Holdé leszünk úgys előbbutóbb: / szemünk egy éjjel elvakul”. Mennyivel inkább telve van eredendő-helyekkel *Az Ő hangja* című hold-vers, később-ről: „Most az ő hangját hallom én / — úgy hangzik, mint egy régi ének — ; / s mintha fejemen sejteném / ismert súlyát finom kezének: // »Mily nyugtalan / az éjszakád, szegényem! / aludj, fiam, / aludj a csillagvesztő messzeségben . . .” S így idézhető az egész vers, kivétel nélkül emlékebe-véshető telitalálatból áll. Csak épp ez a telitalálatosság: a kivédettséget is jól hordozza, nem tör külön érdemre szinte egyetlen elem sem. Jóllehet a vers végén az egész Jékely-költészet egyik legnagyobb helye, legalapvetőbb „képe” áll: „Aludj, fiam; / itthon mindenki jól van. / Ma biztosan / találkozunk éjfélkor fent a holdban.«” S ami a többlet-feszültséget adja (alkalmasint): hogy a teljesen lapidáris „itthon . . .”-sor ennyire megfér a látomásos, révült, suttogós „Ma biztosan . . .”-sorpárral. A vers elérkezett céljához.

Korántsem „a legnagyobb Jékely-helyek kigyűjtése” a dolgozat célja itt! Merőben meglepő, miért kezd beilleszkedni e „gyűjteményembe” viszont az alábbi sorpár, s főleg az első

fele: „Juharfalombok kéklő lugasában / cicázva táncolnak a muslicák . . .” Talán mert a szavak is plasztikusak, körbejárhatók; mert teret-erőt érzékeltetnek színek mellett; mert a szavak hangalakja is színfestő. S ugyan ki a megmondhatója, miért veszne el ez a hatás, ha az elsőt nem érő, kiegészítőlegesebb második sor igéje múlt időbe kerülne át? Vége lenne az egésznek, ha ez csak elbeszélő modor volna itt.

A *Suhamlik az idő* harmadik szakasza kiemelkedő sorjázás. Ekképpen: „A domboldalakon végigterül / a hullt gyümölcsök sűrű sokasága, / s a szellő erjedés-szaggal repül / egyenesen a másvilágra”. Ez arra példa, hogy még egy (bővebb) örökhely-egészből is kiemelhetők elemek, mint itt, például, gondolatként vagy „jel-igeként” az utolsó sor maga.

Az *Új évezred felé* és a *Csontjaimhoz* szintén a csaknem maradéktalan élhető-hely-tömörségű versek közé tartozik. A „Mi kétezerben nem élünk, szegénykém”: egyszerű tartalmi közlés; s mint ilyen, elemi eredése révén, nem marad „lentebb”, mint a gyönyörű kép ugyanitt: „Tovább lóbálja felettünk az égen / az idő a napot, e lassú íngát . . .” A *Galam-bok*, e viszonylag kevésbé ismert vers, a nagy Jékely-lendület bensőségével csap fel a végén: „hálásan simogatják égi szárnyak / szegény, boldogtalan fejem”. A földről és az égről — ez az ellentétpár Jékelynél merőben kiegyenlítődik belül. Ilyképp tagolja tovább az értékelendőket, szinte boncoló pontossággal, komolysággal: „Akkor voltam én is a leg-szegényebb”, mondja gyerekkoráról, „mikor galambot tartottam, sokat . . .” S fölvezeti a negyedik sort, melyet — miért vajon?! — örököltűn jegyzünk meg: „s akkor voltam mégis legboldogabb, / amilyen nem leszek, bármeddig élek”. Alkalmasint a harmadik sor nagy „szárnycsapása” teszi (alapozza meg) e hatást. Jékelynek, talán még nem bontottuk ki elegendőképp, ez — a *nem alkuvása!*

Miben áll ez? S a hatás, miben? *Földi jelenés*, kedvelt kifejezése ez Jékelynek. Hogy a földi dolgok valóságosan, körbefoghatóan, ilyként: mint jelenések állnak lelkünk szín-

padán? Valami effélét ér el. A *Nizsinszkihez* írott ódájában kimondja: hol a művészet, hová lett a „lepke tánc”? Másutt muslica-táncot képes balerinák csoda-jelenetének érzékeltetni. Tehát „realizmusa” nem újromantika-jelenség. Hosszú rózsalánc, ez a tűnt művészet hasonlata, a táncé s világáé. De hova hullt? Realizmus: „a lyukba, melybe fej-jel hullt be ő”. S a már idézett *Galambok*-vers, az iméntiek tőszomszédjában, ugyanezt másképp így mondja: „hogymegszenteljék nagy nyomorúságát, / finom galambokat tart a szegény”. Semmiféle „szegénységnek” nem költészete Jékelyé; csak — „csak” — a szegény földi lété, s azé az ábránd-realizmusé, melynek jegyében talán magunk is eredendő erővel érezzük élhetőnek a lírát, s keressük ily elemeit. Amiről bevezetőben már szóltunk.

Gyerekkori jelenet-kép, ahol „mint félelmetes hajók, / úsztak az elhangzott messzi nevek”, a bélyegek jelölte országokei? X és Y ismeretlenségek . . . s mik nem ilyenek, ha átélésünk igazi? Ez az egyik összetevője a Jékely-féle nem alkuvásnak. A többi közül meg okvetlenül az egyik legfontosabb: hogy végletes-forma kifejezést ad ez érzetének. S a kifejezés: „azonnaliság”. Nem bízva építkezésre, szikárságra végképp nem; a teljes kizengetést akarja, melyből azután, az igazi nagy helyeken, pontos, aszkéta-arányosságú lépték szerint „vesz vissza”, hogy való világa formálódjék. Evidenciája sehol sem a túlzásé tehát, nem olyasmi jegyben áll, hogy nekünk kellene szélsőségként, kuriózumként elfogadnunk bármit is. Jékely, ez alakul költészeti tudatunkban, talán, egyre inkább, az érzésközpontú líra alapvonulatába tartozik; sőt, meghatározója annak, hogy ez a vonulat, újabb évtizedeinkben, milyen. Sokszor önmagát is meghaladva az. Sokszor a korábbi Jékely a későbbi Jékely egyetlen, elérhetetlen, legfőbb mestere. S amire így „elmaradásra” célozni látszunk, mégsem veszteség; az életmű egésze a nagy helyeket is tovább hitelesítette. A nélkülözhetetlen másod- és harmadrend pontokkal. Amelyek a mű egészén belül nem bizonyulnak az élhetőség felülmúlhatatlánjának. S persze, magunk is csak az azonnaliségg

élhető helyeinek szenteltünk elsődleg figyelmet; s tesszük ezt még, tallózva mintegy, befejezésül, az elébbiek erősítésére.

A *Tücsök*, bár az ismert darabok között leljük, megérdemli, hogy újra foglalkozzunk vele. Alapvető Jékely-kezdés: „Csak hallanád, be szomorún, be szépen / szól a tücsök . . .” Mihez kapcsolódik ez a közvetlenség? Talán a Jékely-hang evidenciájának egyik megalapozója, hogy evidensnek veszi a létrehozható kapcsolatot. S ez nem stílus-, ez etikai elem. Sok részletszépséget ad az első szakasz, de ezek játékosak, köztudottságokra utalóak is, túlzottan kizengetettek-kimondottak, hogy példatárunkat gyarapíthassák. S akkor, hirtelen . . .! Megint szakaszkezdéskor. És ismét csak annyira köztudottság-gyanús kifejezéssel: s mégis! Íme: „Az életből odaadnék egy évet, / ha így sírhatnám egy-két éjszakán át / csontvázam s vérem bő szomorúságát”. Pedig e harmadik sor már óhatatlanul esetlegességeket is görget. Ennek ellenére! Sosem-hallottan szól, amit nem tudunk felejtani aztán.

És a háromsoros szakaszra következő versszak: nem tartozik a teljességében „élhető” fogalomba; s mégis . . .! Be nem telhetett Jékely a líra lehetőségével, ezt sugallja sötét-sűrűjével e szakasz. Ez is meg-nem-alkuvása volt. Hadd idézzük, s hadd jelezzük, nem lehetünk egészen pontosan tisztában az arányokkal, mennyi a stilizáció, s netán másutt, más költőnél, mindez: mennyire csapna „örjögésbe”. Itt csak „lelkünk” meg-nem-alkuvás igényét jelzi, ha szélsőségesen is: „Tudom, úgy fájna neked ez az ének, / mintha tücskök százai zengenének . . .” A visszacsatolás nagyon egyszerűen alkalmazott eszköze hozza itt a hatást. Aztán: „. . . melyekre már leszálltak őszi párák, / s tudom, soha el nem felejténél . . .” Erre a motívumra sok tucat gyönyörűsegebb példa hozható, s másutt, egyéb alkalmakkor, próbáltuk is felvonultatásukat. Mégis, itt, sok túl-kimondással együtt is, olyan alapvető összetételhez jut a vers, amely Jékely sok egyéb lehetőségére is utal; s feltétlenül: evidencia-erejére. Fejezzük be a verset: „emlékemet felszívna, mint a pók, / s lehetnék gyilkos, örült vagy halott, / élnék benned, mint újuló remény . . .”

Még közhely-kifejezést is megengedhet magának! „... s amíg el nem szenderedik a véred, / szíved mélyén ragadnék feketén, / mint pincefalban, hol nem jár a fény, / kapaszkodó, nagy-körmű denevérek”. Alap-esetünknek látszólag visszája ez; ennyi elem, ily szekvencia, bármily logikus, nem „felhasználásra” van, nem „alkalmazható” — de ha kottából tanulmányozzuk, annak netovábbja van benne, ami Jékely költészetének foglalatában másutt oly rejtező, még „élénk”, kifejtett alakokban is. Valami végletesbe, megváltoztathatatlanba zuhantunk bele, végzetesen ennek foglyai vagyunk. Minden gyönyörűség ellenére, amit „líránk” élhető helyei szereznek nekünk. Az evidencia-fogalom nem esztétikai, hanem létjellegű. Ám a legrövidebb út a létjelleg s az esztétikum közt, ezt mondja a Jékely-poézis.

Ez játékot is enged; végletes következetesség-alapja tesz lehetővé ilyet. S így visszajutunk a szépség díjához: „Míg a hegyek egy-két centit lekopnak, / addig mi ötször-hatszor meghalunk.” Vagy: „Rigóbúcsút visszhangzik a medence / vén park szívében, hol nem jár a fény; / mintha egyszer fűrödtünk volna benne, / ilyen lilás homályban, te meg én, / mikor a hold kerek volt, mint a lencse”. Vagy, egy levezetéspéldánkhoz ikerpárul társíthatóan: „Amint kószálok a budai kertek / között az alkonyatban egyedül...” Emlékezzünk arra a félméteres órára! „...bizonygatom: a régi nagy keservek / szívelszorító íze édesül, / s most élvezem igazán a szerelmet.” Ha úgy akarjuk: körülményeskedés. Ha nem: a legközvetlenebb megközelítése annak, hogy *mit is mondhatnánk?* (S miről is, tulajdonképpen!) Nem alkuvása ennek az evidencia-érzésvilágnak az is, hogy dalszerű eszközöket elegyíteni mer látszólagos levezetésekkel, merészen túl-azonnali találát-keresést párosít távlatos révületekkel — melyekből a váratlan semmiből-szólalások adódnak aztán, s így tovább; szerves „Rotáció”, hogy őt idézzük.

Így vezethet minket többfelé-messzi akár e vizsgálatunk is, mely egyáltalán nem mérítette ki a Jékely-éveket, hiszen csak 1935-nél tartunk, s alig tettünk pár kitekintést. Szólhatnánk

sokkal többet azokról az „élhetőségekről”, melyek aligha válnak – esetleg – emlékezetünk kincsévé, de tudjuk, hol kell rájuk-lapoznunk, hol lelhetők efféle szépség-helyek: „Hová tűntek a gyötrött levelek? / A tarka szárnyacsókák hová repültek? / S a tücskök! Tán Japánban zengenek; / a kerti béka Koreában üget.” Evidencia-tartalma felől: s ha játéka felől is, ugyanakkor: e szépség-helyek, groteszkjükkal, mintha azt (is) mondanák: nem igaz, hogy annyira csak és csak rettenetes volna az elmúlás. Rettenetes, mert úgy igaz. És mert a szépség csak fájó ál-kibúvó, hiszen magában is a leginkább tárgya annak, amitől menekíteni látszik. De – ismételjük – Jékelytől kapjuk ezt is, hogy: „mégis . . .” Ama bizonyos muszáj-motívumnak, vagy motivációnak, meglepő példája ez a legnagyobbak közé is vonulatot vonultató költészet. Élhetősége, s ez a legszebb tulajdona, azt hihetem, kimeríthetetlen. Hiszen csak érjünk „a végére”, szám szerint (s elvégzett vitákkal! hogyan lenne hihető ilyesmi) a tárgyunkhoz tartozó helyek felsorolásának; kezdhetjük már rendszerezésüket, eszközkapcsolatukat (levezetés, hajlítás, ön-cáfolat, elegyítés; vers-egész-hatás stb.), és mire végezzük, folyamatként, e munkánk? Az élhetőség példázására. *Ezzel* (is; élni érdeme-sebben) *élünk*.

A létköltészetnek különös, életjelenség-költészet látszatú (olykor valójú) példája Jékely Zoltáné. Nem illik ide, *mégis*: az értékfeltárás mindegyre a kezdeteknél tart. Vagy, mint már mondtuk, *az életmű ekképp él*. Ha úgy tetszik: 2000 közelén.

A HOMÁLYBÓL

VARGA SÁNDOR

EMICH GUSZTÁV INDULÁSA

Neve a XIX. század művelődéstörténetében (ezen belül különösen a könyvkiadás és -kereskedelem, sajtó- és nyomdásztörténet-írásunkban) ismert és elismert, irodalomtörténet-írásunk viszont Emich Gusztávot eléggé mostohán kezeli.¹

Amit a Petőfi verseit kiadó, az Athenaeum Rt.-t „alapító” Emich Gusztávról napjainkban tudunk, jórészt Sennowitz Adolf könyvkereskedő-segédnek köszönhetjük, aki 1891-ben (nyilván a fiú, ifj. Emich Gusztáv iránti tiszteletből, aki ekkor lett az Athenaeum ügyvezető-igazgatója) a Magyar Könyvkereskedők Egylete megbízásából, igen nagy ambícióval, ám igen szűkös forrásanyagra támaszkodva írta meg Emich Gusztáv életrajzát.² A mi dolgunk könnyebb, egyben jóval nehezebb is, mint az övé volt.

*

¹ A *Magyar irodalom története* (Bp. 1965) III. kötete Emichet kétszer említi: 1. mint Táncsics Mihály Bordács Elek . . .-ének kiadóját (684.) 2. Petőfi levelét idézve: „Emich is fene sovány alkut kíván tenni . . .” (768.); a IV. kötet mindössze egyszer, s ekkor is *Lajos* keresztnévvel (!) a korszak könyv- és lapkiadói sorában említi (36.).

² Sennovitz Adolf: *Emich Gusztáv 1814—1869*. In: *Magyar Könyvkereskedők Évkönyve 1892*. (Klny. is). Ezt igazítja ki egyes vonásokkal Gárdonyi Albert: *Régi pesti könyvkereskedők* (Bp. 1930) 107—110. és Havas Adolf: *Petőfi első műveinek kiadása és Emich Gusztáv*. In: *Petőfi Album*. Bp. 1898. További feldolgozások (az ELTE Könyvtártud. tanszékén készült szakdolgozatok): Cs. Zsóka Judité (KMK Ktár D 3169) és Lontai Sándoré (uo. D 3519), az utóbbi lerövidítve MKszle, 1978/1. 67—72.

A nagypapa, Carl Anton von Emmich, Mária Terézia szolgálatában álló zsoldoskatonája, sziléziai porosz nemes, a hétéves háborút mint gránátos kapitány szolgálta végig. Az apa, Franz Wolfgang Emmich a csehországi Töplitzben született, 1811-ben jött Pestre, budai német polgárlányt vett feleségül, egy jól menő pékséget kapott hozományul, maga is pékmester lett. 1814. július 18-án 12 forint lefizetése után megkapta Pest városa polgárjogát,³ ez év november 3-án pedig megszületett az első gyermeke, Gustav Carl Anton Emmich – történetünk hőse.

Feleségét öt évvel később elveszítve, apja újránősült: egy Trencsén megyei birtokos lányát, Dubniczay Borbálát vette feleségül. Feltételezésünk szerint a német nyelvű Emmich-családba ekkor vonult be a magyar szó. Ellentétben ugyanis eddigi ismereteinkkel, Emich Gusztáv kifogástalanul írt és beszélt magyarul.

Elemi iskolái után 1823-tól három éven át a pesti piaristák gimnáziumában tanult: „Emmich Gustavus” az iskolai értesítők tanúsága szerint kitűnő tanuló volt: az egy-egy grammatikai osztályba járó kétszázon felüli diák (és közülük a mintegy ötven eminens) sorában a magyar nyelv tanulmányában elért eredményei alapján a 11–15. helyet érte el.⁴ További két éven át tanult a ferences atyák gyöngyösi gimnáziumában is.⁵

³ Pallós Jenő–Illyefalvi Lajos: *Pest és Buda polgárjogot nyert lakosai 1687–1848*. 95.

⁴ *Juventus gymnasii Pesthiensis . . . 1824–1826*. OSzK Ért. 293. „A pesti piarista gimnáziumban a XIX. század első felében igen magas színvonalon folyt az oktatás, kitűnő tanárok tanítottak itt (. . .) legnagyobb jelentősége abban állott, hogy az ismeretek közlésén túl a magyarságot erősítette. A piaristák a polgárosodó nemesség nemzeti céljaihoz igazodtak.” (*Budapest története III*. Bp. 1975. 474–475.)

⁵ A gyöngyösi két évről (nyilván ifj. Emich Gusztáv tájékoztatása alapján) Sennowitz tesz említést, kiegészítve azzal, hogy a pesti egyetemen is végzett kétéves filozófiai kurzust. Amíg a gyöngyösi évek valószínűsíthetők, az utóbbi nem: az iratokban (pl. az önéletrajzát tartalmazó beadványokban) erről egy szó sincs.

A katona-nagypapa emlékezete a szülői házban elevenen élhetett, hiszen Gusztáv is katonatiszt szeretett volna lenni. Csakhogy gyenge fizikuma nem tette erre alkalmassá, emellett édesapja is korán meghalt, s a fiú tizenhat esztendősen korábban négy évre Eggenberger József könyvárushoz szegődött el tanulónak. Ennek letelte után ifjú segédként további négy évet töltött ott. Immár huszonnégy éves, amikor a kor szokásainak megfelelően megkezdte vándoréveit: 1838 októberétől 1840 áprilisáig Bécsben a Tendler és Schaefer cégnél, ezt követően 1841 májusáig Párizsban Jules Renouard et Comp. könyvárushoz cégnél dolgozott.⁶

1841 júliusában tehát Párizsból tért vissza szülővárosába, útba ejtve Bécset, hogy meglátogassa menyasszonyát, egy cs. k. hivatalnok 19 éves lányát, akivel – nyilvánvalóan – szép summa hozomány járt.

Egyetlen kivétellel minden feltétel rendelkezésre állott tehát Emich Gusztávnak, hogy önálló könyvárushoz legyen. Ami még hiányzott, az maga a helytartótanácsi engedély volt.

⁶ Eggenberger József az ausztriai Enzensdorfbán született, 1790-től J. M. Weingand pesti könyvárushoz segédje, később cégtársa, 1801-ben pesti polgár, még az évben a könyvesbolt egyedüli tulajdonosa lett. Boltja, az „eggenbergerárium” a Franciskánusok templomával szemben a Beleznay-házban (ma: Károlyi Mihály utca 5.) működött. A bécsi és párizsi könyvesboltok is patinás cégek voltak (a bécsi 1748-ban, a párizsi 1796-ban alapították). Emich párizsi tanulmányútjára azért is érdemes felfigyelnünk, mivel (ismereteink szerint) ő volt az első (talán egyetlen?) magyarországi könyvárushoz, aki a vándorévei alatt Párizsban is megfordult. A párizsi utazáshoz szükséges (latin nyelvű) útlevelet „Gustavus Emmich kereskedő-segéd (könyvárushoz), néhai pesti polgár fia, magyar alattvaló számára, aki római katolikus, 25 éves, ovális arcú, szőke, kék szemű, arányos orrú” Bécsben a magyar királyi udvari Kancellária (Mailáth Antal gróf saját kezű aláírásával ellátva) Franciaországra és Angliára egy évre érvényes időtartamra 1840. március 6-án adta ki, „hogy nevezett a szakmája körében nagyobb ismereteket szerezzen”. (Az útlevelet Ausztria párizsi követsége 1841. március 24-én további kilenc hónapra meghosszabbította.) OSzK Kézirattár (Analekta 11 682).

Bizonyára nem lesz felesleges, ha ez alkalommal végigtekintjük (úgy ahogyan ezt annak idején maga Emich is bizonyára megtette), melyek is voltak 1841 nyarán e feltételek.

*

A könyvkereskedelmet szabályozó, érvényben levő cs. k. rendelet 1806-os keletű: az utolsó német – római császár (I. Ferencz néven magyar király) bocsátotta ki, melynek bevezetőjét teljes terjedelemben idézzük:

„A könyvkereskedelemnek és könyvnyomtatásnak jelentős befolyása van a nemzet műveltségére, a művészetekre és a tudományokra. Mi azonban jó ideje azt észleljük, hogy működésüket illetéktelen személyek káros beavatkozása zavarja. Mivel az így keletkezett visszaállapot ellentétes az állam céljaival, tekintettel a kereskedelem ezen ágazatának fontosságára, az alábbi rendeletet bocsátjuk ki . . .”

A rendelet néhány pontban enyhít ugyan az 1772-es helytartótanácsi rendelkezés előírásain,⁷ ám a lényegen nem változtat: továbbra is főhatósági engedélyhez köti új könyvkereskedés nyitását, az ő feladatukká téve annak megítélését, hogy az adott városban hány könyvkereskedésre van szükség. A rendelet szabályozza a könyvárus és az antikvárius közötti „munkamegosztást”, a privilégium örökölhetőségét, illetve átruházási feltételeit, legfontosabb azonban az utolsó, a 18. paragrafus, mely szerint: „Az érvényben levő cenzúra-törvények egyébként pontosan megszabják, hogy mi az eljárás új művek kiadásakor, hogyan kezelendők a külföldön nyomtatott és behozott könyvek, mely könyvek nyilvános árusítása engedélyezett vagy tilos, és milyen büntetés sújtja a rendelkezések ellen vétőket.” Amiből nyilvánvaló, hogy e rendelet legfőbb célja (ellentétben az 1772-essel) nem a

⁷ Ordo pro bibliopolis . . . Közli: Kovács Máté: *Könyv és könyvtár* . . . I. Bp. 1963. 266–269.

könyvszakma óvása, jogainak védelme, hanem az, hogy a cs. k. államhatalmi szervek a törvény teljes szigorával gyakorolhassák a nyomdatermékek előállítását és terjesztése felett a *politikai* ellenőrzést.

A cs. k. rendelettel egy időben adták ki — mintegy e rendelet végrehajtási utasítását — a könyvkereskedők grémiuma rendtartását is. Ez ismét rögzíti, hogy könyvkereskedés (vagy antikvárium) nyitására nem kaphat engedélyt, „akinek nincsenek irodalmi ismeretei és nem tanulta a könyvárusi szakmát”; a tanulóidőt háromtól hat éves időtartamban szabja meg, előírja azonban, hogy csak az szerződethető tanoncnak, aki már előzőleg megfelelő képzésben részesült, továbbá „A tanoncnak vagy latinul kell tudnia, vagy legkevesebb egy-két olyan új nyelvet kell ismernie, melyeken a könyvek többségét írják”. A rendtartás szerint aki könyvárusi engedélyért folyamodik, igazolnia kell, hogy 1. derék, becsületes életmódot folytat (a bizonyítványt erről a főnöke állítja ki, akinél a folyamodó tanonc vagy segéd volt); 2. legalább két évet valamely „szabályszerű” könyvárusnál segédként töltött; 3. elegendő tőkével — 4 ezer forinttal — rendelkezik.⁸

*

Az a beadvány, amelyben „Emich Gusztáv könyvkereskedési segéd” a Helytartótanáctól pesti könyvesbolt nyitásához kért engedélyt, 1841. augusztus 17-i keletű. Legyen ez a nap az az időpont, amikor — például a Kossuth Lajos által szerkesztett *Pesti Hírlap* segítségével — körülnézünk: mi történt ekkor hazánkban és a nagyvilágban. Íme tehát a hetenként kétszer (szerdán és szombaton) megjelenő *Pesti Hírlap* 1841. augusztus 18-i számának sajtószemléje.

⁸ Az 1806-os cs. k. rendelkezés és a rendtartás teljes szövegét (német nyelven) közli P[etrik] G[éza] *Corvina*, 1888/22—27. A kereskedelemről szóló 1840:16. tc. ugyancsak tartalmaz itt érvényes rendelkezéseket.

A címdalalon a hazai vonatkozású hírek, cikkek *Magyarország és Erdély* rovatcímmel. Elsőként a kinevezések, amelyek élén ismert név: Marczibányi Lőrincet, Nyitra megye volt alispánját (nyilván Antal testvére vagy unokatestvére) „Ő cs. s apost. kir. felsége” a kir. ítélőtábla ülnökévé kinevezte. Következik a „Vezércikk” című vezércikk (ezt a magyar sajtóban Kossuth itt alkalmazta először). E szám vezércikkének megértéséhez tudni kell, hogy jó hat héttel előbb jelent meg Széchenyi István hatalmas vitákat elindító könyve a *Kelet népe, 1841* (ára 3 forint 20 krajcár), amely, mint ismeretes, éppen Kossuth szerkesztői tevékenysége miatt verte félre a harangokat („Zavarnak vezéreltetik a nemzet”), s a legsürgetőbb feladatot ebben foglalta össze: „a bal irányok elejét venni”. Kossuth a könyv megjelenését követően jelezte ugyan, hogy a könyvre könyvvel fog válaszolni, azonban mielőtt erre sor került volna, augusztus 14-én napvilágot látott Fáy András füzete: *Kelet népe, nyugoton* (ára: 25 krajcár). E tanulmányban Széchenyi aggodalmait túlzottaknak minősítve, Fáy a *Pesti Hírlap* addig megjelent 40 száma alapján arról ír, hogy a lapban közzétett azon cikkek, amelyek a készülő törvények körüli vitákkal kapcsolatosak, nem a hírlapba valók, ezeket könyvekben kell közzétenni. A lap augusztus 18-i számának vezércikkében Kossuth Lajos ezzel vitatkozik, kifejtve, hogy az írókat — a könyvek íróit — nem lehet a közvélemény képviselőinek tekinteni: „A könyvírás és könyvkiadás nehézségekkel jár, miket legyőzni, és pedig legyőzni úgy, hogy nagy olvasóközönségre találjon, csak igen keveseknek adatott”, s ha mindez sikerül is, mivel előre nem lehet tudni, hogy a közvélemény a könyv tartalmazta javaslatot elfogadja-e, a hírlapi fejtegetésekre okvetlenül szükség van. Hiszen a könyv csupán egyetlen ember nézeteit tükrözi, a hírlapok viszont a legkülönbözőbb nézetek kifejtésére alkalmasak, nem is beszélve arról, hogy egy könyv megjelentetésének rengeteg akadálya lehet. „Ellenben a hírlapokban tér nyílik egyetlen gondolatnak is, egy-két hasábon elmondhat mindent, ami észrevétele van”, emellett „biztos lehet,

hogy olvasóra talál, többekre, mint a legfényesebb sikerrel írott könyv". És a vezércikk befejező gondolatai: „A kiváltságtalanoknak van egy része, mely ép azon fokán áll az értelmességnek, melyen a kiváltságosok többsége; ezek szintolgy érett figyelemmel kísérik a nemzeti test mozgalmait, a köztanácskozások s könyvirodalom mezején, mint más akárki. (. . .) Mi úgy hisszük, aki látja, hogy a szakácsok csakugyan főznek számára, türelmesebben vár, mint aki nem látván, hogy főznek, azt gondolja, hogy nem is főznek. — Azt gondoljuk tehát, hogy ép a törvényhozási tárgyak fejtegetése történhetik legüdvösebb sükerrel hírlapokban, miknek különben is természetökben s rendeltetésökben fekszik, hogy a könyvirodalomnak kengyelfutói legyenek.”

Folytatva a lap e számának bemutatását, íme egy rövid hír: „A temesvári zsidó közönségnek tudomásul. Azon 25 pengő forintos váltólevelet, mely a Mátyás szobor részére átadás végett kezünkhöz küldetett, illető helyen átadók; de az intézvénnyezett Boscovicz Márkus el nem fogadta: tessék iránta máskép rendelkezni.”

A „Fővárosi újdonságok” (Frankenburger Adolf rovata) tárgya a hajóhídon való közlekedés akadályai, továbbá hogy a Zrínyi-kávéházban „a legundokabb kártya bűnbarlangban” hétfő éjjel agyba-főbe vertek egy embert. A „Megyei dolgok” sorában a Mármaros megyei tisztválasztás eredménye olvasható, emellett Pest megye törvényhatósági bizottsági üléséről szóló tudósításból megtudhatjuk, hogy egy adószedő több esztendőn át 13 ezer forinton felüli összeget sikkasztott.

A „Külföldi napló” rovat híreiből: „Az angolok új sérelemmel tetézték a spanyolok ellen már több ízben elkövetett parti erőszakoskodásaikat.” „ . . . új görög minister hivatalba lépésekor nyilatkozványt bocsátott a királyság tisztviselőihez, melyben nekik szigorúan meghagyja, hogy az alattvalók iránt részrehajthatatlanok legyenek, s a törvénytisztelés jó példájával menjenek elő.” „A Chronicle szerint Egerton l[ord] számos bérlőiből lovas katonaságot akar alkotni, mely őt a szomszéd gyárművesek igen hihető fellázadása esetén védel-

mezze; ezen példát a földbirtokos tory-aristocratiának több tagja is fogná követni, de csak Peel kormányralépte után.”

„Franczthonban a charta szerint nem lehet olly alkirály, vagy kormányzó, ki magában katonai, bírói és administratív hatalmat egyesítsen, mert az alkotmányos jog lényeges életelve e három hatalom elválasztása.” Oláhországból kapott jelentések szerint „Braila július második felében nyugtalan jelenések színhelye lett, melyeket néhány száz többnyire bolgár kalandor okozott, kik lassankint e városban összegyűlvén, hihetőleg csak rablásra célzó vállalatuknak politicalai színt adtak . . .”

Az „Értekező” rovat keretében ez alkalommal két tanulmányt közöl a lap: *Zólyom megye és a szliácsi fürdő* a címe a Dr. Schoepf aláírásának [Schöpf-Merei Ágoston, gyermekgyógyász, akadémikus], amely megállapítja, mennyire elhanyagolt a fürdő állapota, az állapotokért „csak részben a haszonbérő a hibás, legnagyobb részt a földesuraság hanyagságából erednek”. A másik tanulmány szerzője Székács József [ekkor a pesti magyar evangélikus egyház első papja, később ev. püspök], címe: *Gondolattöredék az unió fölött*, a cikk pedig az ágostaiak és a helvéták ekkor felvetett egyesülésében foglal állást.

A „Hivatalos tudósítások”, majd az ezt követő hirdetések összterjedelme 4 és fél oldal (emiatt a lap e száma a szokásos 8 oldal helyett 10 oldalra nőtt). A hivatalos rész egy váltósemmisítési hirdetmény, egy felhívás váltóügyvédi vizsgára történő jelentkezésre és 17 csőddel kapcsolatos hirdetmény. (Ennek összetétele külön tanulmányt érdemel.)

A hirdetések sorában hat a könyves-hirdetés. A Kilián és társa két jogi szakkönyvet propagál, Heckenast külön hirdeti a már említett Fáy-könyvet (*Kelet népe nyugoton*), és külön a legújabban megjelent hét művet, ezek sorában Teleky László *Kegyencz* című 5 felvonásos szomorújátékát (ára velinen 1 forint 40 krajcár) és Eötvös Józsefnek a zsidók emancipációjáról írott füzetének német fordítását (ára velinen 48 krajcár). Eggenberger J. és fia felszólítja azokat, akik a

„Szarvasmarha élet-, kór- és gyógytani tekintetben” című munkára előfizetőket gyűjtöttek, az „augusztusi pesti vásárra érkező biztos alkalmak által a pénzeket hozzánk beküldeni szíveskedjenek”. Egy kis-hirdetés: „Ügyvédek. Korszerű tervezet ezeknek ügyében. Ifj Palugyai Imrétől — E hó végével okvetlen elhagyandja sajtót, — előfizetési ára a mintegy 14 ívnyi bekötött könyvnek 1 f[orint] 12 kr[ajcár] e[züst] p[énzben] — megjelenése után 2 p[engő] f[orinton] fog árultatni.” És végül: „Bérmaajándék név alatt kaphatók Müller pesti könyvkereskedésében szépen kötött tartalomdús példányok Albach imádságos könyvéből.”

Részletesen közli a lap a lóversenypályán szeptember 1–2–3-án megrendezésre kerülő versenyek programját, majd kereskedelmi, haszonbérletet ajánló, árverési, biztosítási, szolgáltatásokat felajánló stb. hirdetések következnek. Ezek körében a mai olvasó is talál ismert neveket: Tóth Gáspár magyar szabómester „Magyar díszöltözetek iránti jelentés”-ére, vagy erre gondolunk: „Kéntelen gyufák tokban, s csinos tolaszokban készülnek Irinyi J. gyuszergyárában a városházterén 9ik szám alatt.” A lap végül közli a gőzhajómenetrendet (Pest – Bécs és vissza, Pest – Drenkova és vissza), a gabonaárat Pesten és az ország hét városában, „Bécsi pénzkelet” címmel az államkölcsonök árfolyamát és a Duna vízállását (Pesten).

*

Most már csakugyan ideje lenne Emich beadványa nyomába eredni, előbb mégis azt vegyük szemügyre, hogy az akták vajon miféle hivatalokba is vezetnek.

Kezdjük a Bécsben székelő cs. k. udvari Kancelláriával mint az uralkodói hatalmat képviselő hivattal. A főkancellár (egy éve) Mailáth Antal gróf, a politika igazi „csinálója” azonban Klemens Metternich birodalmi kancellár. A magyar kormány feladatait ellátó szerv a Budán székelő Helytartótanács, elnöke (immár csaknem fél évszázada) József nádor, az ügyek tényleges intézője Mérey Sándor perszonális.

Pesten a belvárosi plébániatemplom mögött a tornyos Városháza, a város közigazgatásának központja, a polgármester Tölgyessy János. A szakigazgatást ellátó egyes osztályok élén a városi tanácsnokok állanak, a kereskedelem ügyei Tretter György tanácsnokhoz tartoznak. Vezető testületet alkotnak a „választott polgárok”; a könyvtárak közül választott polgár Eggenberger József (1813 óta), és Hartleben Konrád (1819 óta), a könyvnyomtatók közül Trattner-Károlyi István (1831 óta). A város díszpolgárai között találjuk a könyvszakmából fűskúti Landerer Lajost (az 1838-as árvíz óta).⁹

Most már elővehetjük az Emich kérelmét tartalmazó aktacsomagot,¹⁰ elsőnek magát a beadványt. Íme az indoklás: itt, Pesten született, ahol apja polgár volt, a „gymnasiális iskolák” elvégzése után Eggenberger Józsefnél előbb tanuló, majd négy évig segéd volt, ezt követően „idegen nyelvek megtanulása tekintetéből” Bécsben és Párizsban munkálkodott. (Mindezeket bizonyítványokkal igazolta.)

A Helytartótanács a beadványt és mellékleteit a pesti Városi Tanácsnak „hivatalos tárgyalatás és teendő tudósítás végett” átküldte. A tanács az iratokat szeptember 17-én Tretter György tanácsnokra bízta „a vizsgálat, a helybeli könyvtárak meghallgatása és teendő tudósítás végett”.

„A helybeli könyvtárak meghallgatása”, amint ezt a fenti rendelkezés tartalmazza, ismereteink szerint ez időben már „szokásjogon” alapult: a tanács állásfoglalása előtt szükségesnek tartotta megismerni a (leendő) versenytársak véleményét. Ez az akkor Pesten működő nyolc könyvtár alá-

⁹ *Budapest története III.* Bp. 1975 és Schmall Lajos: *Adatok Budapest székesfőváros történetéhez* (Bp. 1899) alapján. Tretter György tanácsnok (1843-ban Járyra magyarosította nevét) irodalmi ambíciójú aulikus közhivatalnok; írásait a *Spiegel* című német „divatlap” közölte, felesége Emich egykori főnökének, Eggenberger könyvtárunknak Amália lánya.

¹⁰ BFL IV. 1202 c. Int 8199. (Gárdonyi: i. m. hibás jelzetet tüntet fel.) Az iratok két német nyelvű kivételével magyar nyelvűek.

írásával beérkezett, Tretter tanácsnok el is készítette a jelentését és a tanács elé terjesztette. Ebből (az általunk már ismert adatokon kívül) megtudhatjuk, hogy Emich Gusztáv „a magyar, német, latin, angol és francia nyelvekben jártas és a könyvkereskedés folytatására megkívántató tőkékkel el van látva”. A tanácsos a könyvárusok nyilatkozatát teljes részletességgel tolmácsolta, eszerint a könyvárusok kénytelenek Emich folyamodása ellen föllépni, hiszen Emich előtt három hónappal Geibel Károly nyújtotta be hasonló tartalmú folyamodványát. Ami azt jelenti, hogy egy éven belül két új könyvesbolt nyitása a meglevő nyolcat igen érzékenyen megkárosítaná. A könyvárusok — tolmácsolja a tanácsnok — nem ahhoz szeretnének ragaszkodni, hogy a privilégiumok számát ne szaporítsák, ám az engedélynek együtt kellene járnia a könyvkereskedések szabad mozgását bénító könyvvizsgálati korlátozások megszüntetésével. Nem is a *kiadó* cégek (ahogy ők nevezik: „könyvkiadási üzérsegek”), hanem a *szortiment-könyvesboltok* („osztályzó-kereskedelem”) szaporítását ellenzik, mivel ez olyan veszéllyel járhat, hogy „a könyvkereskedés zsidósággá fajul”. Továbbá, mivel „... némelly, az árvíz által tetemesen megkárosított könyvárusok, veszteségöket eddig sem igen pótolhatták helyre, továbbá a község irodalmi szükségeinek megfelelni képesek, úgy szinte a szaporítás mellett csökkenő jövedelem miatt az illy kezdő könyvárusok tilos könyvekkeli kereskedelemre vetemedhetnének, s végre, hogy ez által mind a fenséges kormány felügyelési kezelése súlyosbítatnék, mind a veszedelmes tartalmú könyvekkeli csempészkedés terjesztetnék...” Összefoglalva, a tanácsnok javasolta, hogy a városi tanács, mint ahogy Geibel kérelmével tette, ezt is „tagadó szavazattal” terjessze fel a nagyméltóságú kormányshoz.¹¹

¹¹ A nyolc pesti könyvárus (aláírásuk sorrendjében): Eggenberger József és Fia; Hartleben Adolf Konrád; Heckenast Gusztáv; Kilián és Társa; Idősb Kilián György és Weber; Özvegy Müller Terézia; Leyrer József; Ivancsics Zsigmond. (A pesti zsidó könyvkereskedők és az antikváriusok aláírása hiányzik, ők nem lehettek a grémium tagjai.)

A városi tanács már másnap, november 29-én megtárgyalta a jelentést, ám a javaslatot nem fogadta el: „Tekintve folyamodó tulajdonait, jelesen pedig, hogy pesti születésű, kérelme kedvezőleg a Nagy Mélt. MK. Helytartó tanácsnak alázatosan felterjesztetni fog.” Haladéktalanul el is készült a felterjesztés, melynek indokolásában helyet kapott, hogy „Eggenberger József helybeli régi, sok érdemű, s köztiszteletben álló könyvkereskedő és választott polgár, mint egy igen alkalmas könyvkereskedési segédet, és becsületes embert legjobban ajánlja”, de maga a tanács is úgy vélekedik, hogy a kérelmező „... erköltsisége iránt nem csak semmi kifogás tétetnék, sőt folyamodó erre nézve is, amint érintett, kitűnőleg ajánlatnék”, végül – ellentétben Geibel Károllyal, „aki porosz születésű, következésképp idegennek tekintetendő” – Emich „idevaló polgárnak néhai Emich Ferencznek fia”. A beadványt Tölgyessy János polgármester, Patisz Károly, a város kapitánya és tíz városi tanácsnok írta alá.¹²

Két hét múlva került az előterjesztés a Helytartótanács elé és megszületett a határozat, melynek szövegét (azaz a Pest

Meg kell jegyeznünk, hogy az Eggenberger cég ez ügyben ambivalens magatartást tanúsított: itt ellenezte, minden más alkalommal támogatja az egykori tanítvány önállósodását. Egyébként a pesti könyvkereskedelem feudális kori történetében (1748–1848) nem volt rá eset, hogy a tanács az efféle kérdésre pozitív választ kapott volna. Már 1782-ben, amikor Trattner János Tamás bécsi udvari könyvnyomtató nyomda, betűöntő-műhely és könyvesbolt nyitására kért engedélyt, ennek megadása ellen az ekkor egyetlen Weingand és Köpff pesti könyvárus cég négyoldalas felterjesztésben tiltakozott: az új könyvesbolt nyitásától addigi szorgalmas és kitartó munkájuk eredményeit látták kockáztatva. (BFL Iv. Intimata 6184/1782.)

¹² OL Htt fond C 60 Dep. Libr. 1842. F. 5. No. 32. A Sennowitz által összeállított Emich-életrajzból tudjuk, hogy Emich (nyilván azt követően, hogy a Városházáról jelzést kapott: rosszul áll a szénája) „... József nádornál nyert audencián adta elő felfolyamodását, hogy tőle mint magyartól és pesti fiútól ne vonják meg a módot mikép önállóságra tegyen szert. A nádor pártolván az ügyet, Emich 1841-ben megkapta az engedélyt.” A fentiekkel kapcsolatos írásos dokumentumot nem sikerült fellelni, az információ feltételezhetően ifj. Emich Gusztávtól származik.

város tanácsához küldött átirat szövegét) teljes terjedelmében közzétesszük:

„Becsületre méltó értelmesek és gondosok!

E Városi Tanácsnak Emich Gustáv kérelmére nízve f. é. November 29-én 12626 sz. alatt kelt felírásában nyilvánított véleménye itt is helyben hagyatván, nevezett Emich Gustávnak ezennel csupán személyére megengedtetik, miszerint;
– könyvvizsgálati rendszabályok szoros megtartása mellett
– Pest városában könyvkereskedést felállíthasson.

Miről a Városi Tanács feljebb érintett felírása válaszául az iratok visszarekesztése mellett ezennel tudósíttatik. Kelt Budán a Magyar Királyi Helytartó Tanácsnak Ezernyolc Száz negyven egyedik Évben Karácsony hava tizen negyedik napján, tartatott Tanács Ülésből.

Ezen Városi Tanácsnak

Jó akarói
Mérey Sándor
(és más aláírások)¹³

Emichet a kedvező döntésről nyilván a „szolgálati út” megkerülésével értesítették: december 25-én közvetlenül a Helytartótanács hivatalában visszakapta a beadványát és az ehhez csatolt mellékleteket, bizonyítványokat, igazolásokat:

Az akta pedig megjárva (immár visszafelé) a szolgálati utat, december 29-én került a városi tanács ülése elé. A határozat: „E k. k. [kegyelmes, kegyes] intézvény Tretter György Úr tanácsnokhoz utasíttatik, ki a felől Emich Gustávot értesítendi, a taksát 30 pfttal beszedni, és azt a szegények számára az illető pénztárnoknak, kivel e jegyzőkönyv kivonata közlendő, átadni fogja . . .”

¹³ Lásd 10. sz. jegyzet. Ismereteink szerint ez volt az utolsó könyvárusi privilégium, amelyet a Helytartótanács kiadott. Itt említjük meg, hogy Geibel Károly beadványát, melyet fél évvel Emich előtt nyújtott be, egy héttel az Emichet illető kedvező döntés előtt, a december 6-i ülésen (a városi tanács javaslatával szemben) ugyancsak jóváhagyták.

Emich azonban egyelőre nem látott hozzá boltja megnyitásának előkészítéséhez, helyett azonnal útlevelet kért.¹⁴ 1842 első napjai Bécsben a vízumok beszerzésével teltek el, aztán kerek fél éven át tartó utazás következett: Laibach, Velence, Verona, Bologna, Firenze, majd Marseille-en át — Párizs. Átutazott a szomszédos Brüsszelbe, április elején egy jó hetet Londonban töltött, innen Hamburgon, Lipcsén, Brünnön keresztül május közepén érkezett meg menyasszonyához Bécsbe. Az esküvőt a pesti belvárosi plébániatemplomban (a kihirdetés alóli felmentéssel) május 23-án tartották.¹⁵ A három hétig tartó nászút Firenzében ért véget.

*

Pest, 1842. március 1-jei keltezéssel — Emich ekkor még (útlevelének tanúsága szerint) Párizsban tartózkodott — megjelent az a körlevele, amely a német államokban bevezetett szakmai szokásoknak megfelelően *a szakma* tudomására hozta boltja megnyitását. Erre az „előretartásra” nyilván azért volt szükség, hogy boltjának tényleges megnyitásáig a bizományi könyvküldemények külföldről is beérkezzenek. Egyébként sem nehéz kitalálni, hogy az utóbbi fél év utazásai a külföldi szaktársakkal a személyes kapcsolat felvételét jelentették.

Az alábbiakban teljes terjedelmében közöljük a német nyelvű körlevél magyar szövegét:

¹⁴ Ezt az egy évig érvényes útlevelet 1841. december 21-én a Helytartótanács a pesti városi tanács 1841. december 16-i igazolása alapján adta Emich Gusztáv pesti könyvárusnak, törvényesen engedélyezve, hogy könyvkereskedése ügyében Bécsen keresztül Itáliába, Franciaországba, Angliába és a német szövetségi tartományokba utazzon, majd Bécsen keresztül visszatérjen. Ez az első okmány, amelyen Emich neve egy m-mel van írva. Ettől kezdve (néhány kivételtől eltekintve) mindenütt így szerepel.

¹⁵ Pest Belvárosi plébániatemplom házassági anyakönyve. OL A 83. tekercs 8/36.

„Ezennel van szerencsém a legnagyobb tisztelettel bejelenteni, hogy a legfelsőbb hatóságnál kérelmezett és tőle megkapott koncesszió birtokában *szülővárosomban. Pesten* EMICH GUSZTÁV cég néven könyvkereskedést nyitottam. A könyvkereskedelemben tizenkét éve tevékenykedvén, ez idő alatt semmit sem mulasztottam el, hogy a szakmánkhöz megkövetelt ismereteket és tapasztalatokat elsajátítsam, és e vonatkozásban bátorkodom figyelmüket a túloldali tanúsítványokra felhívni. Rendelkezem az üzlet *szolid* viteléhez szükséges pénzeszközökkel (mert országunkban koncesszió csakis nem jelentéktelen saját alaptőke kielégítő igazolása után nyerhető el), és mint született magyar mind itt, *szülővárosomban*, mind az egész országban *sokrétű kapcsolatoknak* örvendve, nyilván nem alaptalanul és némi bizalommal szabad remélnem, hogy szolid alapokon nyugvó vállalkozásom tevékeny és gondos vezetés mellett jól fog működni.

Szíveskedjenek számomra számlát nyitni, nevemet kiszálítási jegyzékükre felvenni, és újdonságaikat megfelelő mennyiségben a többi itteni kereskedelemmel *egy időben* megküldeni. Füzetes irodalmat és kiemelkedő érdekességeket 10–20-szorosan kérek; az előfizetési jegyzékeket, prospektusokat és plakátokat mindenkor postázzák, biztosítom önöket azok leghatékonyabb felhasználásáról. Keletkező kötelezettségeimnek pedig mindenkor a legnagyobb *pontossággal fogok eleget tenni.*”

Lipcsei, bécsi és párizsi bizományosainak nevét közölve, körlevelét azzal folytatja, hogy „Amennyiben a hitelt megtagadnák tőlem, kérem, hogy *szoros*-megrendeléseimet mindenkor *készpénz ellenében azonnal szállítsák*, mert bizományos uraim mindenkor vannak olyan helyzetben, hogy az ilyen csomagokat kiváltsák.

Végezetül kérem Önöket, hogy aláírásomat szíveskedjenek tudomásul venni, és ajánlom magamat szíves jóindulatukba. Kiváló tisztelettel Emich Gusztáv.”

A körlevél következő lapján (ugyancsak a hagyományoknak megfelelően) az ajánlások következtek, bizonyítandó,

hogy az új könyvárusnak a kollégák nyugodtan hitelezhetnek, más szóval: a bemutatkozó „hiteles könyvárus”.

Az Eggenberger József és Fia cég a négyévi tanuló-, majd az ezt követő négyéves segédidőt igazolta, „mindenkor teljes megelégedésünkre, szorgalmasan és becsületesen, ennek alapján saját boltjának megnyitásakor minden kollégának a legmelegebben ajánlhatjuk”.

A bécsi bizományos a náluk töltött másfél évi gyakorlati időt igazolva, és kifejezésre juttatva, hogy teljes bizalommal várják önálló vállalkozásának virágzását, azzal folytatja, hogy „Amikor ilyen tulajdonságok szerencsés vagyoni körülményeivel (*amelyeknek, mint előttünk ismeretes, Emich G. úr örvend*) általános bizalmat érdemelnek, ez elegendő annak a kijelentésére, hogy őt kolléga uraknak beajánljuk.”

Párizsi bizományosának ajánlásából kitűnik, hogy ő náluk a németországi kapcsolatok felelőse volt és vezette az újonnan berendezett szortiment-boltjukat. „Fáradhatatlan szorgalma, szigorú tisztessége és (mint ezt pontosan tudjuk) *nagyon kedvező vagyoni helyzete* a vele való minden üzleti kapcsolatot bizonyára nagyon kellemessé fogja tenni. Ehhez csupán annyit: Emich úrnak *egyidejűleg számlát és korlátlan hitelt* nyitottunk.” (A kiemelések az eredetiben – V. S.)¹⁶

*

Az Úri utca és Kígyó utca sarkán a Teleky-féle házban már folynak az új könyvesbolt megnyitásának előkészületei, már érkezgetnek a (bizományi) könyveket tartalmazó csomagok belföldről, külföldről egyaránt. Mi azonban most azért

¹⁶ FSZEK Bp. gyűjtemény B655 (2/1842.III.1.) 20. Számos jel arra mutat, hogy a nyomtatvány nem Pest—Budán készült, talán Párizsban. A szakkifejezések magyarázatát lásd *Közgazdasági enciklopédia* (Bp. 1930 körül), „Könyvkereskedelem” szócikk (szerzője: Braun Róbert). Az egyetemi nyomdához kísérőlevéllel küldte a körlevelet, melynek kelte 1842. jún. 13. OL Z 715. 410. 1./1842.

tekintsünk körül az országban, hogy képet kapjunk a könyv-szakma jelen helyzetéről: milyen környezetben, milyen kilátásokkal indul útjára Emich Gusztáv új vállalkozása. Szerencsénk van, kérdésünkre négy korabeli forrásból is választ kaphatunk.

Az első magának a könyvszakmának tájékoztatását szolgálta. A lipcsei Börsenverein lapja, a *Börsenblatt* közölte Benczúr József eperjesi könyvárus írását, címe „Magyarország könyvkereskedelme a némettel összehasonlítva”:

„Magyarországról Németországban általában teljesen téves nézetek keringenek: vagy túlbecsülik ezt az országot, vagy még mindig egy kategóriában kezelik Moldvával és Valachiával. Különösen áll ez a könyvkereskedelemre . . .” — tájékoztat az eperjesi könyvárus, majd közli: Magyarország és Erdély területének nagysága (5902 négyzetmérföld) szerint az európai államok sorrendjében Oroszország, Svédország, Franciaország és Spanyolország után az ötödik, Európa területének az 1/29-ed része. Lakóinak száma 15 millió 330 ezer, Európa lakosságának 1/12-e, egy négyzetmérföldre átlagban 2600 lélek jut. És ezen a nem is gyéren lakott területen, a kis könyvkötőket nem számítva mintegy harminc könyvárus működik, azaz egy könyvárusnak átlagban csaknem 200 négyzetmérföld a mozgástere és egynek-egynek átlagban több mint félmillió lakost kellene ellátni.

Persze, ezek a számok, ha azokat közelről megvizsgáljuk, gyorsan megváltoznak. Mert bár erős a törekvés az elemi iskolai oktatás általánossá tételére (amelynek bevezetését a legközelebbi törvényhozásra ígérik), az olvasni tudók számát a 15 millió lakosnak alig felére lehet becsülni. „Továbbá, ha tekintetbe vesszük, hogy e 7 és fél millió ember könyvszekrénye egy énekes- és imádságos könyvnél aligha tartalmaz többet (amelyhez a protestánsoknál — akik közül bizonyos oktatás nélkül mégiscsak kevesen nőnek fel — még egy biblia is járul), ez a nagy szám alig egy-másfél millió olyan emberre olvad le, akit a haladás, a tudomány, a jobbítás szándéka foglalkoztat. Ezek az emberek főképpen a papság, a nemesség

és a városi lakosság körében találhatók és számuk észrevehetően gyarapodik.” Ez azt jelenti — folytatja Benczúr József —, hogy egy-egy könyvárus átlagban 50 ezer embert lát el könyvekkel, ami ragyogó helyzetet eredményezne, ha a könyvárusok megfelelően lennének elosztva. Csakhogy a pesti boltok bizonyára kénytelenek akár 50 mérföld távolságra, például Mármarosra, Aradra is könyvet küldeni, mivelhogy a fővárosban, a 200 ezer lakosú Pest-Budán (a két várost egynek számítva) 10 könyvárus működik, Pozsonyban 5, Kassán 3, néhány más városban 2–2, többekben 1, ám a 80 szabad királyi város és néhány további nagyváros közül 60-ban, köztük 10–30 ezer lakosú városokban, egyáltalán nincs könyvkereskedés. Az ország északkeleti részén hét egymással szomszédos vármegyében (Szabolcs, Szatmár, Mármaros, Ugocsa, Bereg, Ung, Zemplén) 660 négyzetmérföld területen 80 városban és mezővárosban, 1500 faluban egyetlen könyvkereskedés sincs! Ellentétben tehát a németországi helyzettel, ahol a könyvkereskedelem túlszaporodott, a magyarországi — sorvadásban leledzik. A gyógyítás persze nálunk a könnyebb: mégiscsak egyszerűbb a harminchoz még százat hozzátenni, mint kétezerből ötszázat elpusztítani!

A szortiment-könyvesboltoknak ez a magyarországi hiánya elsősorban magát a kiadói tevékenységet bénítja. Emiatt alig van lehetőség jelentősebb kiadói tevékenységre, hacsak a kiadó a hatóságoknál vagy az iskolai intézményeknél nem talál menedéket. Ezt bizonyítja a Magyar Gazdasági Egyesület által kiadott Mezei Naptár, amelyből 40 ezer példányt sikerült (2 újgarasával) eladni, és a jövő évre már 60 ezer példányos kiadás van belőle előkészületben.

És hiány van könyvnyomdákban is — folytatja a cikkíró —, hiszen a meglevők, amennyiben elegendő a tőkéjük és jó a vezetésük, nyakig foglalkoztatva vannak. Ennek oka, hogy könyvkereskedés vagy nyomda nyitásához legfelsőbb privilegium szükséges, amit nagyon nehéz megszerezni. Azt viszont, hogy ez milyen összhangban van a kormánynak a legutóbb kifejtett ama meggyőződésével, hogy Magyarország

„mint a Monarchia lényeges alkotórésze” szellemileg és anyagilag erősítendő — csak az államtitokba beavatottak tudják megmagyarázni.

Érdemes szó szerint idézni a cikk utolsó mondatát: „Abban a reményben élünk, hogy egy bölcs kormányzat a művelődésnek ezt a hatalmas emeltyűjét óvó gondosságára fogja méltatni, belátva, hogy a könyvnyomtatás és könyvkereskedés az a gyökér, amely az elfajulás ellen célszerűen ellenőrizve, az ismeretek zöldellő fájának életnedvet és életerőt szállít.”¹⁷

*

A fenti tájékoztató nem csupán a német nyelvterületre, hanem a világ minden olyan könyvkereskedőjéhez eljutott, aki a német könyvkereskedelemmel (Lipcsével) kapcsolatban volt. Magyarországon viszont csupán azok kezébe került, akik a *Börsenblatt*ra előfizettek. Nem így a most bemutatandó írás, amely a kor magyar újságolvasói számára készült: a *Világ* című hetenként két alkalommal megjelenő „politikai, tudományos, művészeti folyóirat” közölte. Írója Vajda Péter, a lap társszerkesztője, akit irodalomtörténetünk úgy tart számon, mint aki „irodalmunk demokratikus tájékozódásának egyik első képviselője, Petőfi plebejus törekvéseinek egyik legfőbb előkészítője volt”. Az „Egyedárusság és szabad verseny” című cikkének másfél évszázadot átívelő „aktu-

¹⁷ *Börsenblatt*, 1842. márc. 13. (46. sz.) 1124—1126. h. Benczúr József 1834-ben alapította boltját Eperjesen. A *Pesti Hírlap* 1841. aug. 6-i számában jelent meg egy írása: *A magyar tudós társaság könyvterjesztési oldala* című, amelyben kevesli azt a 10 százalékos jutalékot, melyet Eggenberger (mint a m. tud. társ. könyveinek főbizománya) a vidéki könyvárusoknak a neki járó 20 százalékból ad. Ha Eggenberger meg tudná adni a teljes 20 százalékot, ez a forgalom növekedését jelenthetné — állítja Benczúr. (Kuriozitásul: ez az a könyvesbolt, amelynek Rosenberg Sámuel könyvkötő — aki később Révai Sámuel néven válik ismertté és elismertté — 1859-ben csendestársként belépett.)

alítását” éppen csak megemlítve, kizárólag könyvszakmai vonatkozású megállapításait idézzük: „...Nagy kérdés az, nincs-e a literatúra mezején egyedáruasság? Sajtónk több van, Budapesten is, más városokban is, mind a mellett igen érezzük az egyetemi sajtónak Budán lételét, mellynek fele ha Pestre jőne, meg vagyok győződve, üdvös concurrencziát fogna szülni...” A cikkíró kifejti: a könyvkiadás, bár a gyorsajtók száma szaporodott, változatlanul „irtóztató drága”, új sajtó-szabadalmak kiadására lenne szükség „literatúrával pezsgő városunkban”. Az író, a kéziratát megjelentetni szándékozó literátor nézőpontjából tekinti át a helyzetet, megállapítva, hogy bár „a magános író”, akinek nincs tőkéje, nem tudja felvenni a versenyt sem a Tudományos Akadémiával, mely ajándékképpen nyomtat; sem a könyvkereskedőkkel, akik elsősorban saját kiadású, és nem az író által megjelentetett könyveikkel foglalkoznak; sem a könyvnyomtatókkal, akik egy személyben kiadók is, könyvkereskedők is, így hármas hasznót tesznek el. Mindezek ellenére a közönség ezzel nem veszít, feltéve, ha azok jó könyveket adnak ki, „... mert az írónak szinte szabadságában áll nekik árulni szüleményét és így az út nincs előtte elvágva. Sőt az Academia, magános írók, könyváros-kiadók és könyvnyomtató-kiadók között verseny keletkezhetik, miből az álladalom csak hasznót húz. Így én ezen áldott szavat: »verseny« be szeretném bővíteni mindenhová...”¹⁸

*

„Könyvkereskedésünk akadályai” — ez a címe a most bemutatandó írásnak, amely Helmezy Mihály lapjában, a *Jelenkorban* abból az alkalomból látott napvilágot, hogy „Geibel Károly pesti új könyvárus, múlt héten nyitá meg igen pompás elrendezetű boltját a nagy Kristóf gyógyszerár mellett...”

¹⁸ *Világ*, 1841. márc. 13. (Hazai tájképek rovatban.)

A szerző öt pontban foglalja össze, miért siet az új könyv-
árust a könyvbarátok figyelmébe ajánlani:

1. Geibel munkásságát főképpen a magyar irodalom ter-
jesztésére igyekszik fordítani, emellett kiadóként is „magyar
elmeműveket” szándékozik megjelentetni. Erre pedig igen
nagy szükség van, „mivel eddig csak egy könyvkiadóval
bírtunk” [talán Hartlebenre gondolt? — V. S.], „aki a na-
ponként gyarapodó nemzeti irodalmi szüleményeket” vagy
nem győzte kiadni, vagy ha ki is adta, „az írók elég szegényes
fizetése mellett”.

2. A külföldi könyvekért (a pesti könyvárusoknál) eddig
jóval magasabb árat kellett fizetni azok eredeti áránál.
Geibel a külfölddel „olgy egyenes összeköttetésben áll”, hogy
ezeket a könyveket az eredeti árukön árusíthatja. Ez, „ha
akarjuk, hogy buzgó törekvéseit minél előbb meg ne bánja”,
már csak ezért is pártolást érdemel. A magyar könyvek ter-
jedésének akadályai az is — folytatja a cikkíró —, hogy az
írók sajnálják a könyvárusoktól a nekik bizományba átadott
könyvek eladása után a 25 százalékos „jutalmat”, s nagy
nyereséggként könyvelik el, ha 5–10 forintot ebből lealkusz-
nak. Pedig ez csalóka, hiszen „e fukarkodás miatt legalább
100 forint áru könyvvel kevesebbet ad el a könyvárus, és a
szerző aztán font-számra sajtosnak adhatja munkáját, hogy
veszett fejszének legalább nyele kerüljön meg”. Mert a könyv-
árusnak nagyok a költségei: nagy a ház- és boltbére (évi 4–6
ezer váltóforint, sőt több), és több segédet is kell tartania,
pedig „600 ezüst forint évdíjnál kevesebért nem igen kaphat
alkalmas embert, sőt többnyire még ennél is többet kell
fizetnie”.

3. Epontot teljes terjedelmében közreadjuk: „Pesten arány-
lag kevés könyvet adhat el, hanem leginkább vidéki könyv-
árusok által kell az eladatást eszközölnie; az illy vidéki
könyvárusnak aztán legalább 10 pCet [percentet — V. S.]
tartozik fizetni jutalmul az általa eladott példányok árából,
s így habár 25 pCet kap is író-kiadótól, magának csak 10

marad belőle, mert ötöt, sőt többet is, levelezésekre kell kiadnia.”

4. A hitelviszonyok tarthatatlanságát konkrét példával illusztrálja: az író (saját kiadású) könyvéből 100 példányt adott át (ahogy ma mondanánk) főbizományba egyik pesti könyvárusnak, aki ezt a könyvmennyiséget az ország minden részébe a vidéki könyvárusoknak (természetesen ugyancsak bizományba) szétküldi. Egy vidéki könyvárus ebből 10 példányt kapott, csakhamar el is adta, ám a pénzt vígan el is költötte abban a reményben, hogy a számlát, majd ha esedékes lesz, kifizeti. Közben a 10 példány kevésnek bizonyul, rendelnie kellene, de nem rendel, mert előbb a már eladott mennyiséget kellene kifizetnie, „ennélfogva tehát már azon egy helyen is kevesb példány kel, mint mennyi elkelne, ha hitelünk jobb lábon állana”. Emellett igen sokan, akik hírlapban olvasnak az új könyv megjelenéséről, elmenve a könyvesboltba ott nem kapják meg, „többnyire csakhamar elfeledi, vagy megbánja szándékát és a könyv árát más célra fordítja”.

5. Eljön az író és főbizományosa közötti elszámolás ideje, a könyvárusnál még maradt 10 eladatlan példány, a 90-nek az árát tehát az írónak kézhez kell kapnia. Csakhogy a könyvárus eddig 40 – 50 példány árát kapta csak meg vidéki bizományosaitól, „és a többihez isten tudja mikor, vagy talán épen soha nem juthat!”. Aki ezt túlzásnak gondolja – ajánlja a cikkíró –, tekintsen be könyvárusaink könyvelésébe, tapasztalni fogja, hogy „ők sokezer forintot fizettek ki már az illető író-kiadóknak, mit megbizottaiktól soha nem kaptak meg”. De a pesti könyvárus eme körülmények miatt mindegyik vidéki könyvárusnak eleve nem küld könyvet, „és azért hazánk több részében, irodalmi fejlődésünk kimondhatatlan kárára, nem is kaphatni magyar könyveket!” Figyelmezteti hát az írókat, ne sokallják a 25 százalékos jutalékot, ezzel ne fukarkodjanak, mert a könyvárusnak csak így lesz kedve „kockáztatással is terjeszteni könyveinket”. És óvja azokat a tapasztalatlan írókat is „kik a könyvárusok elmellőztetésével”

igyekeznek megszervezni könyveik eladását, elfelejtve, hogy „...a küldözgetés költségbe kerül; sok példány bepiszkolva jó vissza; még többnek ára pedig örökre oda vesz, gyakran olly tekintélyes férfiaknál is, kiktől még csak kérni sem merjük pénzünket! Korán elhunyt Kisfaludy Károlyunk illy próbát tett az Aurora első köteteivel, s több ezer forint bánta meg bizalmát! Azóta pedig többen, kik példáját követték, szint-úgy jártak, s néhány forint helyett, mit a könyvárusnak kellett volna fizetniök, százakat vesztek el. Benső meggyőződésünk szerint tehát, az itt elmondottak is okozzák igen nagy részben a magyar könyvek silány keletét” — fejezi be írását.¹⁹

*

A könyvárus és a két újságíró tapasztalatait megismerve, alkalmunk van egy író-kiadó „műhelytitkaiba” is bepillantani. Azaz, dehogyis is titkok ezek, maga Táncsics Mihály hozza nyomtatásban tudomásunkra, mégpedig *Népkönyvének* harmadik füzetében. Címe: „Írói számadás”.

Magát az írást (és felvételét a *Népkönyvbe*) az a szándék szülte, hogy választ adjon olvasói ama észrevételére, hogy *Népkönyvének* — egyébként 10 krajcáros — füzetei miért nem annyira olcsók „milyennek ohajtanák, hogy a szegény nép, mellynek szánva van, megvehetné”. Ő abból indul ki, hogy az országban 5 millió magyarral számolva, ebből alig olvas 30 ezer, nem számítva ide azokat, akik csupán kalendáriumot és újságot olvasnak, imádságos és énekes könyvet vásárolnak. „Talán Széchenyinek ‚Hitel’ című munkája az, mellyről némi bizonyossággal lehetne az olvasók számára következtetni; ez négyszeri kiadásban talán 5 vagy legföllebb 6 ezer példányban kelt el; ezt szegény és gazdag, boldog és

¹⁹ *Jelenkor*, 1842. márc. 26. (A tudósítás a Budapesti napló rovatban jelent meg, amelyet Nagy Ignác, a királyi kamara tisztviselője, író, újságíró állított össze.)

boldogtalan megvette, ki csak olvasónak mondathatik . . .” Ezek után Táncsics, föltéve a kérdést, kik valójában *Népkönyvének* olvasói, arra a következtetésre jut, hogy a könyvkötő, ha vesz is készpénzen annyi kalendáriumot és imádságos könyvet, amennyit eladhatni gondol, a *Népkönyvből* nem vásárol, mert ez ismeretlen portéka, „ha visz, nyakán marad; hitelben adni nekik a könyvárus nem szokott; tehát én magam küldözzem el? s ha történetesen elkel, magam járjak e a néhány forintért falura? vagy ha el nem kel, hiában fizessem a vitelbért . . .” S a következtetése: ezer példánynál többet nyomatni nem tanácsos, majd idáig eljutva teljes részletességgel bemutatja — aminek itt mi csak a végeredményét közöljük —, hogy egy négy ív terjedelmű *Népkönyv* 1000 példányának összköltsége 85 forint 50 krajcár.

Táncsics úgy számol, hogy az elkészült teljes mennyiséget átadja a könyvárusnak „mert magam nem árulhatom, már csak azért sem, mert messze kin a külvárosban lakom, hová a vevők ki nem jönnek”. A könyvárusnak 25 százalékot ad, (aki a vidéki könyvárusoknak ebből 10–15 százalékot továbbad, „különben nem fáradoznak mellette”), „ad az ember 30-at is százától (én már 50-et, azaz felét is kénytelen voltam adni), azonban ettől most 25-öt adok. Néhány ismerőse barátja is van az embernek; az újság-szerkesztőknek is adunk egy-egy példányt, hogy megjelenését tudassák, néhány példány olykor el is romlik, vagy egyik, vagy másik árkus hiányzik, erre tehát legkevesebb 25 példány rámegy. Így a könyvárus igazán mondva csak 975 példányt kap.” Mindezek után az író-kiadó a két adatsor egybevetéséből megállapítja, hogy „a teljes mennyiség elfogyása esetén (ami ritka eset, de fogjuk rá erővel) s könyvárustól kézhez kapott összeghez, hogy addigi kiadásai megtérüljenek, még 12 forint 35 krajcárt neki magának kell hozzátennie, és azt a 30 pengőforintot még nem számítottuk, amit újsághirdetésre szánt”. Végül is arra a következtetésre jut, hogy akkor lehetne két krajcárral olcsóbban adni a füzeteit, ha legalább 4–5 ezer példányban lehetne megjelentetni és ez el is kelne . . .

És íme a cikk befejező gondolatsora: „Ő be szép lehetne egykor Magyarország, beh dicső lehetne e nemzet, ha olly sok haszontalan idegen áruktól magunkat megtartóztatni tudnók. Ha könyvvarusainknál egy kissé otthonosak vagyunk, ha néha ott időzünk, szóval ha körültekintünk: kénytelenek vagyunk megismerni, hogy kevés magyar könyvünk (ámbár ez sem csekély magában tekintve) az iszonyú mennyiségű idegen közt úgy elenyészik, mintha nem is volna; de kénytelen vagyunk azt is tapasztalni, hogy általánosan ötször több idegen könyv kel el nálunk, mint magyar, s ez tulajdon hazánkban, még pedig most is, midőn mi mintha magyarokká akarnánk lenni . . .”²⁰

*

Mindezek ismeretében térjünk be végre Emich Gusztáv könyvesboltjába, mely július 1-jén megkezdte működését. A lapok olvasói erről az alábbi hirdetésből értesülhettek:

„EMICH GUSZTÁVNAK újonnan felállított könyvkereskedése magyar, német és külföldi literatura számára *PESTEN, az úri- és kigyóutczák szögletén, a cs. kir. postahivatal átellenében.*

Ezennel van szerencsém jelenteni, hogy én itt szülővárosomban egy új KÖNYVKERESKEDEST állítottam föl e cím alatt

„EMICH GUSZTÁV”

Egy tartalomdús és válogatott könyvraktár, a magyar, német, francia és angol literatura és a tudományosság minden ágából képessé teszen a kegyes megbízatásoknak leggyorsabb és legjutányosabb kielégítésére, úgy akármelly

²⁰ *Írói száamadás.* In: Táncsics Mihály *Népkönyv* III. füzet (Pest, 1842) 3–13.

hírlapban, bárki által jelentett könyvek azonnal megszerezhetésére.

Párisból rendes és egyenes szállítványokat *gyorsan* (nem Lipcsén keresztül) kapván a tán még meg nem lévő könyveket azonnal, és a párisi eredeti áron megrendelhetem, a mire főképp több évi utazásaim, és külföldön (Páris, London, Brüsszel s a t.) többévi tartózkodásom közben szerzett számos ismeret-segeim és összeköttetéseim által juthaték.

Mint született magyar, ki hazám iránt szenvedelmes szeretettel viseltetem, fő figyelmemet s igyekezetemet a honi literatúrára fordítandom, bizodalmasan reménylén, hogy t. cz. hazámfiái számos látogatásaikkal tisztelendnek meg.

Pest, július 1jén 1842.”²¹

Érdemes rátekinteni a térképre: a bolt az egykor falakkal körülvett Pest városának mértani közepén, a Franciskánusok terén levő legrégibb pesti könyvesbolt (az Eggenberger-cég) és a legújabb, a Kristóf-patika mellett alig három hónapja működő (Geibel Károly-cég) között várta a város könyvbarátait. A bolt fölött az emeleten rendezték be Emichék lakását.²²

Szerencsére módunkban áll a sajtó reagálásáról is beszámolni. A *Világ* már a boltnyitást követő napon hírt adva az eseményről, tájékoztatta olvasóit arról is, hogy már napok óta látták, hogy bútorozzák a boltot, s benne rendezik a könyveket, de addig nem szándékoztak Emich úrról szólni, amíg ő maga nem mutatkozik be a közönségnek. „Boltja igen-igen csinos, de még szebbek s tartalomdúsabbak könyvei,

²¹ *Jelenkor*, 1842. júl. 6.; júl. 9.; *Világ*, 1842. júl. 2., júl. 9.; *Pesti Hírlap*, 1842. júl. 7., júl. 17.; *Pester Handelszeitung*, 1842. júl. 23. (Német nyelven.) A kiemelések az eredetiben.

²² 1918. október 18-án Emich Gusztáv kereskedelemügyi államtitkár (a mi Emichünk unokája) Hatvany Lajos kérdésére válaszolva azt közölte vele, hogy atyjától szerzett egykori értesülése szerint nagyapja üzlethelyisége „a régi Párisi házban volt, amely háznak emeletén nagyszüleimnek a szabadságharc éveiben magánlakása is volt”. MTA Kézirattár, Ms 379/16.

mellyek közt kitűnőleg a francia munkák legjelesb kiadásai vegyesen foglaltatnak. Emich úr magyar hazánkfia, ki anyanyelvét a külföldön tapasztalás végett tett hosszash mulatása alatt sem feledé, sőt azt jelenen is tisztán beszéli, és főügye-kezetét a magyar irodalomnak, magyar munkák kiadása és terjesztése általi emelésére fordítandja . . .” A cikkíró örömmel regisztrálja ugyan, hogy az elmúlt hónapokban kettővel szaporodott a pesti könyvárusok száma, ezt azonban nem a magyar irodalom virágzásának, hanem csupán annak tulajdonítja, hogy az olvasás (nyilván a nem magyar nyelvű olvasás) terjed: „. . . Soká lesz az még, mikor könyvárusi boltjainkban a magyar munkák fognak az első polczon díszleni . . .” — sommázza mondanivalóját.²³ Már ebből is sejthető, hogy a magyar nyelvű könyvek Emich boltjában sem az első polcokon kaptak helyet.

Jó lenne tudni, mennyi könyv állott ekkor Emich rendelkezésére és mennyi volt ebből a magyar nyelvű. Az bizonyos, hogy a német nyelvű szortimentje nagyon gazdag volt.²⁴ A magyar nyelvű könyvek összetételére pedig abból a 29 kiadványt tartalmazó „hirdetésből” következtethetünk, amely egy 1842 októberében napvilágot látott — és Emich bizományába került — füzetes-kiadvány utolsó három ol-

²³ *Világ*, 1842. júl. 2. (Fővárosi hírek rovatban). E szám tárcarovatában kezdte meg a lap *Irodalmunk lassú terjedésének okai* című tanulmány folytatásos közlését. Íme az okok: 1. íróink tudományos képzettsége és esztétikai műveltsége hiányos; 2. az oktatási rendszerünk nem megfelelő; 3. hiányzik a kritika. A júl. 2., 6. és 9-i számokban megjelent három rész után aug. 20-án került volna sor a cenzúrával foglalkozó negyedik részre, és bár azt ígéri, hogy „Folytatása következik”, az végül is elmaradt.

²⁴ Rendelkezésünkre áll egy 1842. januártól júniusig megjelent könyveket tartalmazó 292 oldalas német nyelvű könyvjegyzék (nyomták E. P. Melzer nyomdájában Lipcsében), amely — címlapjának tanúsága szerint — Emich Gusztáv pesti könyvkereskedésében kapható vagy megrendelhető könyveket tartalmazza (OSzK 821.549). Ez azonban nem sajátosan Emich-jegyzék, hanem — feltételezésünk szerint — a Börsenverein (Lipcse) által címlap-mutációval készített általános jegyzék.

dalát tölti meg.²⁵ Vegyük hát közelebből szemügyre e listát.

A 29 mű kétharmada szerzői kiadás, következésképpen 10 kiadvány hivatásos kiadónál látott napvilágot (Heckenast 4, Kilián 2, Geibel, Hartleben, Tilsch, Barráné és Stein 1–1).

A 29 kiadvány közül 24 pest-budai, 2 kolozsvári, 1–1 debreceni, egri, kassai és kőszegi nyomdában készült. Mint látható, a pozsonyi nyomdák (kiadók) termékei még hiányzanak.

Jószertint csupa újdonság: 1840-es kiadású egyetlenegy (*Vörösmarty Mihály újabb munkái* 1–4), 1841-es is csupán négy (ám a négyből kettő többkötetes mű első kötete), a többi 1842-es kiadás. Külön említendő Jósika Miklós (ekkor még) 15 kötetből álló regénysorozata, melynek egyes kötetei 1836 óta folyamatosan láttak napvilágot (és amely 1845-re 25 kötetesre bővül majd). A 29 kiadvány kettő kivételével eredeti magyar mű; a két kivétel *Byron lord munkái* (Petrichevich Horváth Lázár fordítása) és *Tocqueville A Democratia Amerikában* (Fábián Gábor fordítása). A 29 mű közül 10 kiadvány két- vagy többkötetes. Az a könyvbarát, aki valamennyi itt hirdetett kiadványból vásárolt egy-egy példányt, összesen 60 kötet könyv birtokába jutott, és ezért 71 forint 47 krajcárt fizetett. A legdrágább kiadvány (a 15 kötet Jósikát figyelmen kívül hagyva) *Vörösmarty újabb munkái* négy kötete (6 forint), a legolcsóbb a *Rövid Értekezés az úrbéri terhek megváltásáról egy rövid tudósítással: miként eszközlötte azt Felső-lő községe* című (6 krajcár). Az egy kötetre eső átlagár: 1 forint 12 krajcár. A 29 közül mindössze 5 kiadvány volt kapható 1 forinton alul: egy-egy 50, 24, 20, két 20 és egy 6 krajcáros füzet.

Nem állítjuk, hogy e 29 műben a kor magyar nyelvű könyvkiadása, vagy akár Emich teljes magyar nyelvű szorti-

²⁵ *Cosmorama. Haladás és párt tekintetében.* Írta A. N. Z. Emich Gusztáv bizománya. Pest, 1843 Az 1842. októberi megjelenésről hírt adott a *Világ*, 1842. okt. 5., *Pesti Hírlap*, 1842. okt. 9., *Jelenkor*, 1842. okt. 22. és *Athenaeum*, 1842. okt. 23.

mentje úgy tükröződik, mint cseppben a tenger, mégis érdemes vizsgálnunk a műfaji megoszlás szempontjából is. E művek több mint fele (16 mű) a társadalomtudományi ismereteket terjesztő kategóriába tartozik, közülük 6 közgazdasági, illetve jogi szakkönyvnek is tekinthető. A szépirodalom kategóriájába 9 mű sorolható (ebből 2 kiadvány verseskötet), természettudományos-ismeretterjesztő mindössze 2, végül egy kalendárium és egy hasonló jellegű közhasznú kiadvány. Feltűnő a gyermek- és ifjúsági művek teljes hiánya: ez a műfaj akkor alig volt megtalálható a magyar könyvpiacra.

Emich nyilván nem készített efféle statisztikát, enélkül is tudta, hogy a Magyarországon napvilágot látott kiadványok terjesztésének megszervezése körül igen sok a tennivaló, s nyilván azt is, hogy a szakmához adresszált körlevele, ha a nyomdász-kiadókhoz el is jutott, a szerző-kiadókhoz egyáltalán nem. Nyilván ez volt az oka, hogy alig három héttel boltja megnyitása után a *Világ* című lapban az alábbi hirdetést tette közzé:

„*Kérelem* minden magyar Szerző, Kiadó és Nyomtató t. cz. Urakhoz!

Ohajtván, hogy magyar könyveim rakhelye mindenkor a lehetőségig teljes és tökéletes legyen, minden magyar Szerző, Kiadó vagy Nyomtató urakat arra kérek, hogy nyomtatványaikat hozzám eladás végett beküldeni ne terheltessenek.

Pest, júliusban 1842.

Emich Gusztáv könyvtáros”²⁶

Az első efféle bizományi árusításra átvett kiadvány – ez a hirdetések időpontjából állapítható meg – az egri lyceumi nyomdában készült „röpirat”, címe: *Ne nyúlj hozzám! Korszerű szózat az egyházi javak indítványozott elvétele tárgyában*. Ez volt Emichnek a bemutatkozó hirdetését követő első hirdetése, melyben – a kiadványban olvasható ajánlást átvéve – „Minden józanon gondolkodó katolikus és protestáns hazafinak komoly megfontolásra ajánlja egy hel-

²⁶ *Világ*, 1842. júl. 23., júl. 27., júl. 30.

vétvallású hazafi”, s amely természetesen ama nézetek ellen íródott, amelyek az egyházi birtokok elvételének jogosságát hirdették.²⁷

Ez a kiadvány már ki volt nyomva, amikor író-kiadójával Emich a bizományi átvételben megállapodott. A következőnek átvételére vonatkozó megállapodást Emich azonban akkor kötötte, amikor a mű még nyomdában volt. A *Cosmorama* című politikai röpiratban így kerülhetett sor a (már említett) három oldalas hirdetés beiktatására és arra, hogy a címloldalra is rákerüljön: „Kapható Emich Gusztáv ’s általa minden hiteles könyvtárban 1843.”²⁸

A harmadik (bizományba átvett) kiadvány szerző-tulajdonosa Miszlay Mátyus „gyógytanor, szemész-mester és fogorvos”, a mű címe: *Körömkór, vagy az emberi köröm minden nyavalyáinak alapos gyógymódja*. A szerzői ajánlásból kitűnik, hogy a mű megjelenését lehetővé tevő költségeket fedező „nagykegyű pártfogó” egyszemélyben báró, egri kanonok és táblabíró, ám a hátsó borítón az is olvasható, hogy „Emich Gusztáv könyvtárban bizományában”.²⁹

És ez idő tájt jelentkezhetett Táncsics Mihály is, aki a *Népkönyvének* már korábban megjelent első két füzetével együtt a még sajtó alatt levő harmadik füzetét is átadta bizományi árusításra. Hogy még sajtó alatt volt, bizonyítja a címloldal, amelyre azt is rányomták, hogy „Emich Gusztáv bizománya”.³⁰

²⁷ OSzK 284.532. A hirdetések: *Világ*, 1842. júl. 13. (a könyvismeretetés rovatban is), júl. 20. *Pesti Hírlap*, 1842. júl. 17. A bizományosság nem jelentett monopóliumot, a kiadványt pl. Eggenberger is hirdette: *Világ*, 1842. júl. 16.

²⁸ OSzK 185.203. Szerzője (A. N. Z.) kilétét nem sikerült felderíteni.

²⁹ OSzK Cúir 476. Megjelenését bejelenti: *Világ*, 1842. szept. 21. (Fővárosi hírek rovatban), *Athenaeum*, 1842. nov. 22.

³⁰ OSzK 230.036. Megjegyzésre érdemes: a *Népkönyv* III. füzetének első írását (az általunk részletesen bemutatott *Írói számadás* címűt) Táncsics szeptember 10-én vetette papírra. (Ez magából a szövegből kiderül.) A könyvecske két hónap múlva megjelent. *Jelenkor*, 1842. nov. 12. (Budapesti napló rovatban.)

Vissza kell térnünk a *Cosmorama* címoldalán olvasható impresszum-szövegre, mely szerint: „Kapható Emich Gusztáv 's általa minden hiteles könyvárusnál.” Ez ugyanis azt jelenti, hogy Emich nem egyszerűen bizományi árusításra vette át a könyvecskét, hanem ún. főbizományos lett, kötelezettséget vállalva, hogy a kiadvány terjesztésébe a többi könyvárust is bevonja, akinek a kapott jutaléka egy részét átengedi.

Emich tehát haladéktalanul megkezdte bizományosi hálózatának kiépítését is. Miután augusztusban a „szerző tulajdonában” napvilágot látott Nagy Ignác *Beszélyek* című háromkötetes műve, ezt Emich úgy hirdette, hogy „Emich Gusztáv pesti könyvkereskedésében és általa Csáthy Lajos Debreczenben, Tilsch és fia Kolozsvárott, Benczúr J. Eperjesen, Beichl J. Temesváron és Groszmann uraknál Miskolczon kapható . . .”³¹

Az ún. fizetett hirdetésekén kívül a *Világ* időközönként „bibliographiai rovat”-ában, néhány soros ismertetővel hírt adott az egyes könyvárusokhoz beérkezett könyvekről, külön a hazaiakról, külön a külföldiekről. Emichnek a *Világ* szerkesztőivel különösen jó lehetett a kapcsolata: 1842. második felében közzétett 12 efféle bibliográfiai tájékoztatás közül 7 alkalommal Emich boltjába érkezett kiadványok szerepelnek.³²

E közleményekből azonban nem csupán az tűnik ki, milyen újdonságok érkeztek Emich boltjába, emellett néhány megjegyzésre érdemes jelenséget, kuriozitást is rögzít. Alig két héttel Emich boltjának megnyitása után például egy Emichnél kapható német nyelvű bibliofil imádságos könyvre hívta fel a *Világ* olvasói figyelmét: „. . . kötése pompás bársony, arany-

³¹ *Világ*, 1842. okt. 1. E „főbizományosság” körül azonban valami zavar támadhatott, mivel két héttel később ugyanezt a kiadványt Geibel hirdeti úgy, hogy „általa Csáthy Debreczen, Barra és Stein Kolozsvárott és Benczúr József uraknál Eperjesen”. *Világ*, 1842. okt. 15.

³² *Világ*, 1842. júl. 23., aug. 3., aug. 24., szept. 28., nov. 9., nov. 12., dec. 7.

kapocsra. Ritkasága miatt figyelmeztetjük a t. közönséget s el nem mulaszthatjuk említeni, hogy Emich úrnál e könyv 45 pengő forinton kapható, holott Bécsben is sokkal drágábban adatik.”³³

Egy alkalommal a lap szóvá tette, hogy hölgyeink számára ritkán van alkalom nekik tetsző magyar könyvet ajánlani, s bírálja őket, mivel külföldi irodalmat olvasnak és nem ismerik a magyart. „Meddig tart még e szomorító apály szelíd kebleitekben szép hölgyeink? addig-é, míg nálunk is mérő W. Scottok, Bulwerek, Suek, Balzacok, ’sat. lépendnek fel mint regényírók?” És azt fejtegeti: jó lenne persze, ha a Karthauzi, vagy az Abafi szerzője gyakrabban jelentkezne műveivel, „de ők, mint polgárok, s nem csupán regényírók, más mezőn is kötelesek munkálkodni; addig tehát (...) vegyétek Kuthy L[ajos] novelláit (...) s ha azokat átolvasátok, Emich G. pesti könyvtárus szolgálанд az e nemben is páratlan termékenységgű német irodalom újabb regényivel.”³⁴

Egy másik ilyen közleményben megdicsérik Emichet, aki, ha nem is hirdetett eredeti árat a külföldről behozott könyvekért, kétségtőlül neki köszönhető, hogy főképpen a francia kiadványok olcsóbban kaphatók, mint két hónappal ezelőtt.³⁵ Egy német nyelvű Grimm-meséskönyvet ismertetve pedig azt jegyzik meg, hogy kaphatók ugyan hasonló tartalmú könyvek magyar nyelven is, de mivel ezeket évenként nem adják ki újra, a magyar olvasóközönségnek nincs alkalma azokat megvásárolni.³⁶

És íme, Kossuth Lajosnak mint a *Pesti Hírlap* szerkesztőjének egy figyelemre méltó (csillag alatti) megjegyzése azzal kapcsolatban, hogy báró Eötvös József és Lukács Mór

³³ *Világ*, 1842. júl. 16. (Fővárosi hírek rovatban.)

³⁴ *Világ*, 1842. júl. 23. Ez alkalommal „Külföldi bibliographia. Emich Gusztáv pesti könyvtárus legújabbán érkezett árulmányai” címmel 2 teológiai, 1 politikai, 4 filozófiai, 3 szépliteratúra, 1 gazdasági művet ismertet.

³⁵ *Világ*, 1842. aug. 3.

³⁶ *Világ*, 1842. nov. 12.

Fogházjavítás című kiadványát — egyébként méltatva a mű érdemeit — Heckenast „pazarczínos” kivitelben jelentette meg: „Meg kell vallanunk, hogy nézetünk szerint minden magyar kiadók, a magyar tudós társaságot (még pedig főképen) is ideértve, igen nagy hibát követnek el ezekkel a pazarfényes kiadásokkal. Nálunk bizony nem az van a nemzet érdekében, hogy typographiai remekeket állítsunk üveg alá, hanem hogy az olvasás terjedjen, az olvasók szaporodjanak; ezt pedig bizony el nem érjük, míg könyveinket úgy adjuk ki, hogy egy nyomtatott ív 8–9 pengő krba [krajcárba — V. S.] (ez a rendes szokott ár) kerüljön. Azon kellene iparkodniok a könyvkiadóknak, hogy a magyar könyv nem fényűzési, hanem első szükségű cikk legyen a hazában. — Szerk.”³⁷

*

Emich Gusztávot eddig kizárólag mint könyvárust volt alkalmunk bemutatni. Holott alig hat héttel boltja megnyitása után megkötötte az első *kiadói szerződést*, mégpedig Császár Ferenc váltófeltörvényszéki bíróval, akinek neve ekkor már mint irodalmár, műfordító és jogi szakkönyvek szerzője egyaránt ismert volt. Mint kortörténeti dokumentumot, a szerződés teljes szövegét közzétesszük:

„Szerződés.

Császár Ferencz úr »A magyar váltójog magyarázata« című, 1840-ben megjelent munkájának *másodszori* kiadhatási jogát saját s örökösei nevében Emich Gusztáv pesti könyvárus úrnak olyanformán engedi át, hogy Emich Gusztáv úr Szerző által szorgosan átdolgozandott e munkát *másodszor* Ezer tíz (1010) és nem több példányban saját költségén és

³⁷ *Pesti Hírlap*, 1842. aug. 4. (Fővárosi újdonságok rovatban.) Ugyanitt rendkívül elismerő szavakkal méltatja Geibel tevékenységét, sajnálkozással juttatva kifejezésre, amiért terjedelmi korlátaik miatt nem ismertethetik bővebben a kiadványait.

saját hasznára kiadhassa. A másodkiadás példányai elkelvén, az arrólí további rendelkezés a szerző urat illetvén.

E kiadási jogért Emich Gusztáv úr a fennevezett szerző úrnak fizet Négyszáz (:400:) conv. forintot, és adand ingyen tíz példányt; szerző pedig kötelezi magát a munka első részét folyó augusztus végeig, második részét pedig legfölebb f. évi octob. 15ig gondosan átjavítva Emich Gusztáv úrnak nyomtatás végett átadni; azon fölül pedig, ha a legközelbi országgyűlés az 1840diki váltótörvényekre nézve bármi változást tenne, s e változást Császár Ferencz úr a szerződési munka kiegészítő részeül tekintvén, azt e czélból külön magyarázná, köteles leend ebbeli magyarázatát Emich Gusztáv úrnak ívenkénti húsz (20) p. forint díj mellett egyszeri 1000 példányi kiadás végett átengedni.

Emich Gusztáv úr, ha a szerződési munka 18 ívet meg nem haladná, annak árát 2 p. ftnál s 20 xnál; ha pedig 20 ívet fel nem múlta, árát 2 f 30 krnál p.p. többre, saját érdekében is nem teszi.

Jelen pontok szoros megtartására a szerződők magokat törvény és becsület bírósága előtt, saját kezök aláírásával kötelezik.

Pesten, 1842diki aug 17dikén

Császár Ferencz
kir. vtóftszéki bíró

Hogy a fennírt díjt Négyszáz pengő fttal Emich Gusztáv úrtól minden hiány nélkül fölvettem, ezennel elismérem. Pesten, 1842diki augusztus 18dikán.

Császár Ferencz”³⁸

E mű kiadástörténetéhez tartozik, hogy a szerződés aláírása után két hónappal Emich a *Világ* című lapban közzétett egy hirdetést, amelyben felhívta az olvasók figyelmét: e mű sajtó alatt van, december elején elkészül, s „E második kia-

³⁸ OL Z 1508 Athenaeum-iratok — 78. A szerződésről Emich Gusztáv aláírása hiányzik.

dást, mint sajátomat kellő csín mellett a lehető legjutányosabb áron iparkodandom a t. cz. közönség birtokába juttatni.” E hirdetmény aláírójaként szerepel Emich első ízben úgy, mint „pesti könyváros és kiadó”.³⁹

De ne menjünk el szó nélkül amellett, hogy Emich első kiadványaként egy már korábban (szerzői kiadásban) megjelent, sikeresnek bizonyult mű második kiadására szerződött. Ne feledjük: a könyvszakma éppen csak megindult a feudalizmusból a kapitalizmus felé, a könyvkiadók kezében még nem összpontosult akkora tőke, amely nagyobb kockázatvállalásra ösztönözne. A sikeresnek bizonyult első kiadás pedig mindennél jobb garancia arra, hogy a vállalkozás nyereséges lesz. Azt a talán ki sem mondott feltételt, hogy az elfogyott első kiadást *gyorsan* kell követnie a másodiknak, a nyomdaipar akkori helyzete (a pest-budai négy nyomda) már biztosítani tudta.

Császár Ferenc e könyvének árát Emich — a szerződésnek megfelelően — 2 forint 30 krajcárban szabta meg. Ez azt jelenti, hogy a honorárium összege (400 forint) a teljes eladott könyvmennyiség bolti árának 14 százalékát tette ki, méghozzá nem a fogyás arányában esedékessé válva (ahogyan ez néhány évtized múlva általános lesz), hanem ettől függetlenül előre kifizetve.

Ezt követően Emich hamarosan megkötötte az első olyan szerződést, amely *fordítói munka* végzésére irányult: Kunoss Endre (költő, szerkesztő, ügyvéd) kapta a megbízást Jakob Glatz (német nyelvű) imakönyvének magyarra fordítására. A fordítási honoráriumot ívenként 7 ezüst forintban szabták meg: a 20 ívre előirányzott könyv fordításáért járó tiszteletdíj felét Kunoss azonnal fel is vette.⁴⁰

*

³⁹ *Világ*, 1842. nov. 19., nov. 23. Emich az Előleges jelentésben ígért időpontot nem tartotta be: a könyv 1843 elején látott napvilágot.

⁴⁰ Kunoss Endre ez időben a *Világ* munkatársa volt. A szerződés kelte: 1842. nov. 14. OL Z 1508 Athenaeum-iratok — 89.

Emich Gusztávnak mint könyvárusnak és kiadónak indulását vázoltuk a fentiekben. Ahhoz azonban, hogy tevékenységének harmadik ágát, a lapkiadóit is bemutathassuk, vissza kell forgatnunk a naptárunkat.

1842. augusztus 5. Emich „jobbágyi hódolattal”, mint öfelsége „örökös hűségű jobbágya” beadvánnyal fordul a Helytartótanácsra keresztül öfelségéhez, melyben „a finomabb nevelésű hölgyek” számára folyóirat kiadására kér engedélyt. Figyeljük a hangütést: „Magasabb rendű nőinkkel a magyar olvasmányt megkedveltetni, gondolnám, nem lenne az annyira szükségesnek elismert nemzetiség emelésének legcsekélyebbike.” Beadványában aulikus „alapállásból” minősíti az addig megjelent hasonló célú lapokat: arisztokráciaellenesek, hiányzik belőlük a lojalitás szelleme, a nemes hangulat, sőt valamiféle szociális züllesztést is kiérez belőlük.⁴¹ Ezek után kifejezésre juttatja, hogy mindezek ellen fel kíván lépni, és hogy a legjobb erők összefogásával kívánja a lapját szerkeszteni. Mindezek betartásáért kész minden vagyonával kezeskedni, tehát a beléje helyezett bizalommal nemcsak hogy nem él majd vissza, hanem ha megkapja a Divatlap kiadására az engedélyt, éppen arról gondoskodna, hogy az törvényesen, a cs. k. felség atyai intézkedései iránti elkötelezettséggel lásson napvilágot.⁴²

Mint látható, Emich eredetileg új lap kiadására kért engedélyt. Ám a gyakorlatban egyszerűbbnek, gyorsabban megvalósíthatónak látszott, ha Kunoss Endre *Természet* című, 1838-ban mindössze fél évig élő, tehát az immár négy éve megszűnt lapja engedélyének átírását kéri. Október 22-én — miután ebben Kunos-sal megállapodott — már azt kéri a Helytartótanáctól: engedélyezzék, hogy e lap privilégiumának átvételével *Honderű* címmel szépirodalmi lapot adhasson ki. A lap címére vonatkozó javaslat közvetve

⁴¹ Emich beadványában többes számot használ, ám ekkor — az év eleje óta — csupán a *Regélő Pesti Divatlap* (kiadója Garay János) látott napvilágot.

⁴² Lásd 10. sz. jegyzetet.

Széchenyi Istvántól, közvetlenül a lap kiszemelt szerkesztőjétől, Petrichevich Horváth Lázártól származik.⁴³

A Helytartótanács azonban tovább aggodalmaskodott: a beadványhoz csatolt kezességi levél ellenére sem látott garanciát arra, hogy az új lap kiadója az előfizetési díjakat – ha a lap bármi okból mégsem lát napvilágot – képes lesz visszatéríteni. Ezért arra utasította a városi tanácsot, hogy „a folyamodónak személyes tulajdonságairól és erköltsi jelleméről is körülállásos jelentést tegyen”. Az erre adott válaszból tudjuk, hogy Emich könyvesboltjának értékét a tanács többezer forintra taksálta, „erköltsi jelleme” vonatkozásában utalt a tanács által nemrég kiadott igazolásra az-zal, hogy „könyvárusságának ideje alatt pedig ellene a könyvvizsgálati szabályok meg nem tartása tekintetéből tudomás szerint eddig terhelő észrevétel nem fordult elő”.

A privilégium átírása azonban egyre késett, ám a kiszemelt szerkesztő és a kiadó – nyilván valamiféle biztatás eredményeképpen – máris hozzákezdett a munkához. Hogy Emich milyen nagy ambícióval látott ehhez hozzá, kitűnik abból a körlevélből is, amelyet az új szerkesztő (Petrichevich) a kor irodalmáraihoz küldött, s amelyben bejelentve az új lap kiadásával kapcsolatos terveket és igyekezve kitapogatni, kikre számíthat, így ír: „. . . Ha Emich úrnak ezen első szépirodalmi kísérlete akkép fogna sikerülni miként a tisztelt úr bennem helyezett bizodalmának megfelelni énmagam igyekezndem, akkor szép és nemes célja elvéve nincs. De ez csak úgy történhetik a legjelesb írói tehetségeket e célra megnyerni szerencsés lehetek . . .”⁴⁴

És minden bizonnyal e körlevél tartalmának „kiszivárogatása” nyomán a hírlapok is tájékoztatták olvasóikat a ké-

⁴³ A Honderű szó Széchenyi István alkotása, aki Budapest nevét csúnyának tartva, azt mondta, ha rajta múlna, ezt a nevet adná a városnak.

⁴⁴ Petrichevich Horváth Lázár levele Fáy Andrásához, Pest, 1842. nov. 22. OSzK Kézirattár, Levelestár. Az, hogy *körlevél*, kitűnik abból, hogy az eredetileg kihagyott helyekre néhány megfelelő szót utólag írt be P. H. L.

szülő „divatújság” kiadásáról, „feltéve, hogy legfelsőbb helyről kegyelmes engedélyt nyerend”, azzal, hogy „A részletes programma, mint halljuk, rövid idő múlva meg fog jelenni”.⁴⁵

Végre, december közepén megszületett a jóváhagyó határozat, mégpedig Pest vármegye ajánlására és Bánffy Pál jótállásával, aminek eredményeképpen egyrészt a szerkesztő tette közzé a lapokban a „Szépirodalmi felszólítás a két magyar haza lelkesb hölgyei ’s fiaihoz” című közleményét,⁴⁶ másrészt külön a kiadó, szokatlanul nagy terjedelmű hirdetését: „Előfizetési hirdetés. Honderű című új divatlapra. Midőn e divatlap iránt, mellynek kiadhatására a legfelsőbb kir. engedélyt megnyerni szerencsés valék, *Petrichevich Horváth Lázár* úr, ki annak szerkesztését átvenni szíveskedett, bővebb jelentést a t. közönségnek a mai számban átadja, bátor vagyok Hazám lelkes Szépeit és Férfiait ezen új – a kor haladásának mind tartalom, mind művészi csínra megfelelendő lapomra figyelmeztetve az előfizetést megnyitni. Félévi előfizetési díj helyben 6, címborítékkal 6 f 48 kr. postán 7 f. Pesten, December 14. 1842. Emich Gusztáv pesti könyvárus ’s kiadó.”⁴⁷

*

Mindezek után is tartogat valamit számunkra Emich, hiszen alig két héttel azután, hogy benyújtotta a divatlapja

⁴⁵ *Jelenkor*, 1842. nov. 26. (Budapesti napló rovatban.) *Világ*, 1842. nov. 26. (Fővárosi hírek rovatban), *Athenaeum*, 1842. dec. 1.

⁴⁶ *Világ*, 1842. dec. 14., dec. 17., dec. 24.; *Jelenkor*, 1842. dec. 14.; *Pesti Hírlap*, 1842. dec. 18.; *Athenaeum*, 1842. dec. 18. Itt jelezzük, hogy ezt megelőzően, dec. 4-én (!) megjelent a lapokban az előfizetési felhívás Heckenast Gusztáv (mint kiadótulajdonos) és Frankenburger Adolf (mint szerkesztő) aláírásával új divatlapjukra, a *Magyar Életképekre*.

⁴⁷ *Világ*, 1842. dec. 17. A hirdetés átfogja a lap teljes (három hasábnyi) szélességét. Említésre érdemes, hogy amíg a szerkesztő „Szépirodalmi felhívása” — mint jeleztük — a *Jelenkor*, a *Pesti Hírlap* és az *Athenaeum* hasábjain is napvilágot látott, a kiadói „Előfizetés hirdetés” csupán itt.

kiadására irányuló kérelmét, újabb kérelemmel fordult a Helytartótanácshoz: mivel „Budán a Magyarhon fővárosában egy rendes és minden kívánatoknak megfelelő könyvkereskedés mind ez ideig nem létezvén . . .”, budai könyvesbolt nyitására kért engedélyt. A könyv- és műkereskedését mint pesti boltjának fiókoltját szándékozik megnyitni, ezt a kormányhivatalok székhelyén nemcsak kívánatosnak, de fölttesszükségesnek ítéli. Buda szabad királyi város tanácsa „miután a város kebelében efféle egyesült könyv- és műkereskedés még eddig nem létezne, ennek hasznossága pedig, sőt, szükségéalázatos véleményünk szerint kérdést nem szenvedne . . .” pártolólág terjesztette a kérelmet a Helytartótanács elé. A Helytartótanács november 22-i ülésén azzal a feltétellel hagyta jóvá Emich kérelmét, hogy a budai boltnyitáshoz külön pénzalap meglétét bizonyítsa, és mindkét boltot ugyanazzal az aláírással jegyezze.

A pénzalap meglétét Emich a Pest megyei Takarékpénztár által kiállított 29 darab, egyenként 150 (összesen tehát 4350) ezüst forintról szóló takarékkönyvvvel igazolta.⁴⁸

A sajtó figyelmét természetesen ez sem kerülhette el. Ismét a *Jelenkor* tudósít: „Emich G. könyvárus Budán a várban könyvkereskedést szándékozik nyitni, mihez legjobb szerencsét kívánunk neki, ámbár nem igen merjük őt vérmes reményekkel kecsegtetni, miután köztudomású, hogy a budai hölgyek s urak egyetlen garas árnyai czérnáért vagy burnótért is rendesen Pestre szoktak jőni, habár csákányok hullanának is zápor helyett az égből.”⁴⁹

*

⁴⁸ OL Htt C 60 Dept. Libr. 1842. F. 5. 32., 34., 36., 47. Itt jelezzük, hogy időközben Bellosovics Károly „Budán a rácsvárosban, közel a hídhöz, a főutczában a gyógyszerár átellenében a Tollicsi féle házban 608. sz. a. legújabban nyitott *régi könyvekkeli kereskedésében*” kapható könyveket hirdetett. *Pesti Hírlap*, 1842. nov. 6. (A hirdetések között.)

⁴⁹ *Jelenkor*, 1842. nov. 26. (Budapesti napló rovatban.)

1842. december 31-ig követtük nyomon Emich indulását. Könyvesboltja kereken fél éves, neve egyre több könyvön olvasható, egyelőre bizományosként, hamarosan kiadóként is. Budán az egyetemi nyomdában („M. kir. egyetemi könyvnyomó intézet”) már készül (és napokon belül napvilágot lát) divatlapja, a *Honderű*, és már közben az engedély budai fiók-boltja megnyitására.

Induláshoz, úgy gondoljuk, ennyi éppen elég.

IMRE LÁSZLÓ

A HAJNAL EMBEREI

(BERDE MÁRIA KÜLÖNÖS SORSÚ REGÉNYE)

I.

A hajnal embereiről lexikonokból, kézikönyvekből annyit lehet tudni, hogy első két kötete 1943-ban jelent meg. Szász Károly, Wesselényi Miklós, a Kemény család és mások középpontba állításával Erdély, elsősorban Nagyenyed reformkori életét írja meg benne Berde Mária krónikás hűséggel, szélesen hömpölygő, nagy szereplőgárdát mozgató történelmi regény formájában. Az irodalomtörténet úgy tudja, hogy *A hajnal emberei* „egy egész életmű koronája akart lenni”,¹ s a súlyos beteg író nagy ambícióval dolgozott a folytatáson is a háború utolsó éveiben, majd a háború után is. Az erőfeszítés heroikus voltát igazolja a több mint húsz esztendő távolából visszaemlékező Kabdebo Emma, Berde Mária jó ismerője: „Emlékszem, a negyvenes évek derekán, akkor már Kolozsváron laktak, Mária csak fekvé dolgozott, fél veséje volt, hangja se volt, csak sutogni tudott, s még ak-

¹ Jancsó Elemér: *Berde Mária*. In: Berde Mária: *Tüzes kemence — A szent szégyen*. Bukarest 1967. 18.

kor is azt mondta nekem: Imádkozz, hogy ezt a regényt még befejezhessem . . . Azt hiszem *A hajnal embereinek* írta a folytatását. Nem sikerült befejeznie.”²

Valójában a regény harmadik kötete is elkészült, bár a szöveg ismerete nélkül (sőt, talán ismerete alapján is) nehéz eldönteni, hogy a haldokló Berde Mária mennyiben tekintette véglegesnek, s hogy ha módjában állt volna, milyen formában jelentette volna meg. A magyarországi, de a romániai magyar olvasó számára is csak az első két kötet áll rendelkezésre. Csak az irodalomkutatók ismerik a harmadik kötetet, s az ő beszámolóiból tudjuk, hogy ebben a 48–49-es eseményekről van szó, Cesar Bolliac, Szász Károly, Balcescu fáradozásairól, hogy a magyar és román mozgalmakat összehangolják. Kossuth, Mikó Imre, Kemény Zsigmond kap jelentősebb szerepet ebben a kötetben, amely a kiegyezéssel és Kemény Zsigmond tragikus pusztakamarási végnapjaival zárul. Nagy Géza cikke, közvetett módon, arra is fényt vet, hogy miért nem jelent meg azóta sem ez a kötet. Az első kettőnél zsúfoltabbnak, elnagyoltabbnak, s nem utolsósorban szubjektívebbnek mondja. Ez utóbbi jelző súlyát az növeli meg, hogy néhány sorral feljebb az első két kötetről is az áll, hogy a magyarság szemszögéből mutatja be a reformkort. Elégge valószínű tehát, hogy a harmadik kötet olyan hadi eseményeket, sőt atrocitásokat ábrázol, amiket a romániai magyar könyvkiadás nem szívesen érintett a 40-es évek végén, az 50-es évek elején. Az pedig, hogy idestova négy évtizede sem került sor megjelentetésére, alighanem azt jelenti, hogy a szöveg véglegességének kérdésessége mellett máig úgy ítéltető meg a harmadik kötet, hogy nincs összhangban a román történetírásnak a 48–49-es forradalommal kapcsolatos tételeivel. Ami egyébként egyáltalán nem meglepő. Hiszen Berde Mária családi, történelmi, irodalmi stb. dokumentumok alapján azt rekonstruálta, amit és ahogy az 1830-as, 1840-es évek magyar politikusai, pedagógusai láttak. Az is

² Marosi Ildikó: *Emlékszel még az útra?* Utunk 1969/6. 8.

tagadhatatlan, hogy olyan polgári, humanista – demokrata szemlélet jellemző rá, amelytől nem várható el, hogy szempontjai és következtetései egybevágjanak akár a magyar, akár a román marxista történészek felfogásával. Sürgető feladat viszont a szélesebb olvasóközönség számára ma is hozzáférhető első két kötet művészi és eszmei értékeinek számbavevése már csak azért is, mert ez annak idején a háborús években nem történhetett meg a szükséges mértékben. Igaz, Baumgarten-díjjal jutalmazták, korántsem válhatott azonban olyan széleskörűen ismertté, mint a korábbi évekből Makkai Sándor vagy Kós Károly történelmi jellegű művei.

Rendhagyó sorsú regény tehát *A hajnal emberei* többszörsően is. Recepciójának különössége az, hogy az utókor megbecsülő véleménye nem párosult igazi feldolgozásával, asszimilálásával. Ennek egyik oka az, hogy a Berde Máriával kapcsolatos fenntartások hosszan tovább éltek. Igaz, Katona Szabó István már 1957-ben megvédte Nagy István újabb keletű támadásával szemben, s bizonyította, hogy életműve nemcsak mentes a retrográd, nacionalista eszmeiségtől, hanem egyenesen a kor haladó, sok más erdélyi kortársához képest demokratikus írói örökségei közé tartozik. Figyelmét azonban ő is a *Haláltánc* és a *Földindulás* társadalomkritikai értékeire koncentrált (így szállhatott szembe Nagy István egyoldalú álláspontjával), s annak csak deklarálására vállalkozott, hogy Berde Mária „legjelentősebb művei novellái és *A hajnal emberei*”.³ Hogy utolsó regénye pozitív tendencia végeredményeként születik meg, abban szinte mindenki egyetért. Hiszen Berde Mária, akit sokan jó darabig Kaffka Margit erdélyi epigonjának vélték, vagy (némileg differenciáltabb fogalmazással) az induló írónőt a romantikus feminizmus és a poeta doctus elefántcsonttorony pózával jellemezték,⁴ *A hajnal embereivel* valóban az erdélyi múlt eszmei és erkölcsi értékeit igyekszik feltámasztani a fasizálódó köz-

³ Katona Szabó István: *Jegyzetek Berde Mária műveiről*. Utunk 1957/30. 8–9., 31. 4–6.

⁴ Reményik Sándor: *Berde Mária*. Pásztortűz 1943/8. 346.

hangulatban. Teljesen indokoltnak mondható éppen ezért Dávid Gyula összefoglaló jellemzése (amelyik egyébként mindhárom kötetet veszi alapul): „A nagyszabású regény hősei történelmi alakok: az erdélyi reformkor és a forradalom időszakának jelentős szereplői: Szász Károly nagyenyedi kollégiumi tanár, Wesselényi Miklós, Bölöni Farkas Sándor, Kemény Zsigmond, Nicolae Balcescu, Cesar Bolliac, Bem tábornok, s velük együtt az írók ősei, a forradalomért lelkesedő enyediék. Megelevenedik a feudális elmaradottsággal szembeszegülő forradalom, s a Habsburg elnyomás által fenyegetett forradalmi vívmányok védelmében indított szabadságharc egész korszaka, amelyben az írók egymást kereső románok és magyarok forradalmi összefogásának lehetőségeire figyelmezteti a fasizmus éveinek olvasóját.”⁵

Egyedi sorsúvá avatja továbbá *A hajnal embereit* a „vallani és vállalni” vitához való viszonyítás. Mint ismeretes,⁶ Berde Mária ebben a vitában a múltba forduló történelmi művek helyett a jelent ábrázoló, aktuális regények írása mellett állt ki. Ez a felhívása teljes összhangban állt egész addigi, nem csekély terjedelmű életművével. Leszámítva ugyanis lírikusként való indulását, valamint ugyancsak korai értekező művét (*Bacsányiné Baumberg Gabriella élete és költészete*. Doktori értekezés. Kolozsvár 1912.), no meg a régmúltban játszó *Romáld és Andriánát*, szinte valamennyi jelentős műve Erdély jelenével, közelmúltjával foglalkozik. Ugyanakkor volt vitaindítójának egy sajátos ellentmondása: elvileg semmiképpen nem igazolható, hogy a történelmi témájú mű ne szólhatna direkt módon, sőt, akár a kortársi valóságot ábrázoló regényirodalomnál közvetlenebb módon és hatásosabban a jelenhez. S bár a vitában az utókor a világnézeti és

⁵ Dávid Gyula—Marosi Péter—Szász János: *A romániai magyar irodalom története*. Tankönyv a XII. osztály számára. Bukarest 1977. 73—74.

⁶ Legutóbb Kántor Lajos foglalta össze a vita előzményeit, körülményeit: Kántor Lajos: *Vallani és vállalni* (Egy irodalmi vita és környéke 1929—1930.). Kriterion 1984.

társadalmi szerepvállalást sürgetők, a *Korunk* és Kacsó Sándor, az Erdélyi Fiatalok és Tamási Áron igazságát ismerte el erősebbnek, ma is megfontolandó az ellenvélemények mérlegelése. Benedek Marcell például a *Nyugat*ban (bár igazán méltató, pártoló hangon írt Berde Mária több művéről is) a *Földindulással* kapcsolatban tér ki a „vallani és vállalni” vitára, nem a l’art pour l’art védelmében, hanem egyoldalúságoktól óva: „A jelszó veszedelmes művészi szempontból: mert a közvetlen, kialakulatlan jelenhez köti az író és nem engedi, hogy pártatlanul, összefoglalóan lásson; mert megszédíti cselekedetének bátorságával és művészi kötelelességtudás dolgában elnézővé teszi önmaga iránt (s az író ugyan ezt az elnézést várja a kritikától is) — és végül veszedelmes gyakorlati szempontból, mert hiszen azt a bizonyos igazmondást jelenti, amelyért az embernek be szokták törni a fejét.”⁷ Ma már nehéz határozottan állást foglalni abban az ügyben, hogy a vita lezárulása után Berde Mária mennyiben adott igazat bizonyos ellenvéleményeknek. Annyi azonban kétségtelen, hogy amikor a politikai és területi kérdések ismét kiéleződtek, a 30-as évek végén és a 40-es évek elején, arra érzett indíttatást, hogy ő is a történelem felé forduljon, s Erdély humanista hagyományai között keressen szilárd pontokat a sokakat elsodró, s több oldalról megnyilatkozó nacionalizmus fenyegetése közepette. *A hajnal embereinek* tehát, sok más egyéb mellett, az is növeli a jelentőségét, hogy az erdélyi írókat egy évtizeddel korábban megosztó „vallani és vállalni” vitának mintegy lezárását, megnyugtató megoldását, gyümölcsöző, értéket produkáló feloldását jelentette. Az 1930-as, 1940-es évek fordulójának erdélyi problémáit, a katasztrófával fenyegető helyzet politikai, erkölcsi, eszmei, társadalmi kérdéseit azon melegében talán lehetetlen is lett volna széles sodrású, a jelent ábrázoló regényfolyamba foglalni, ehhez sokkal több és hitelesebb adatra, élményre, dokumentumra,

⁷ Benedek Marcell: *Földindulás Berde Mária regénye*. *Nyugat* 1936. I. 411.

s nem utolsósorban némi távlatra lett volna szükség. Ily módon *A hajnal emberei* nem is a történelmi regény létjogosultsága, hanem egyenesen parancsoló, szükségszerű jelenléte mellett szól. Másfelől viszont vállal és vallomást tesz általa az író a jelen és a jövő számára, érvényes igazságokat sugalmaz a nehéz években.

II.

A történelmi téma, a széles cselekményépítés, a regény eszmei-erkölcsi boltozata, a nagyszabású koncepció egyaránt indokolja, hogy Berde Mária életművében kiemelt fontosságot tulajdonítsunk *A hajnal embereinek*. Ahogy azonban az nemegyszer kimutatható az irodalmak történetéből, a különleges erőfeszítésnek, s a jelentősnek érzett témának negatív következményei is vannak a művészi megoldások területén. Berde Mária sok mindent felad korábbi regényírói vívmányai-ból ebben az utolsó, s kétségkívül legmonumentálisabb művében, mert úgy érzi a témával összhangban állónak az esztétikai hatásformákat, ha bizonyos harmonikusabb, hagyományosabb mozzanatokat helyez előtérbe. Nyilvánvalóan a történelmi figurák kötik meg a kezét, az a speciáliskörülmény, hogy készen kapott, vagy legalábbis alapjában véve késznek, befejezettnek tekinthető figurákkal van dolga. Csaknem teljes jellemrajzzal, több feldolgozással, „megterhelt” alakot kell újjáteremtenie mondjuk Wesselényi Miklóssal. Ebben egy kicsit visszaüt a választott módszer, hogy ti. nem Walter Scott módjára mellékszereplők lesznek a valóságosan élt hősök, hanem ők állnak a cselekmény előtérében. Ha mellékszereplőként léptetne fel történelmi figurákat, ezek már lezárt, sablonszerű volta nem lenne zavaró, s az író kiélhetné alakteremtő, a pszichológiai folyamatokat szuverén módon bonyolító hajlamait a fiktív főszereplőkben. Így viszont az a mából visszatekintve is jelentős lélekábrázoló készség, amely olyan komoly teljesítménynek mutatja a *Tüzes kemence* vagy *A szent szégyen* bizonyos fejezeteit, itt eleve megszabott keretek között mozoghat.

Akad példa azért arra is, hogy a történelemből vett alaképlet hihető, bensőséges alakrajzzal, családi és társadalmi miliővel egészül ki. Ilyen Köteles Sámuel és környezete. A középponti hősnek tekinthető Szász Károly is eleven, sokoldalúan, komoly elhitető erővel ábrázolt figura. Munkájához, hivatásához, kartársaihoz, diákjaihoz fűződő viszonya gazdagon árnyalt, életteli. De érdekes és hiteles szerelmének, szüleihez való viszonyának beállítása is. A továbbiakban azonban lélektanilag némi elsekélyesedés vehető észre: Szász házassága, feleségéhez való viszonya már túlságosan is egy eszményi, puritán, valószínűtlenül „problémátlan” kapcsolattrendszer sémájára van ráhúzva. A kritika Berde Mária korábbi műveivel kapcsolatban is észlelte azt a sajátosságot, hogy bizonyos, lélektanilag érdekessé formálható dilemmákat erkölcsi szempontból exponál.⁸ Nem arról van szó, mint ha újjáéledne első írásainak fogyatékosága, amelyekben „az írói intellektus túlságosan küszködött az írói intuícióval: sokszor bukkant ki belőlük az akaratlanul is okoskodó, moralizáló tanár”,⁹ pusztán arról, hogy bizonyos életköröket elhanyagol, s ezzel emberszemlélete kissé egyoldalúvá, idealizálóvá válik. Kétségtelen ugyanakkor, hogy éppen a történelmi hitelesség tiszteletben tartása miatt nyer, gazdagodik is például Szász Károly figurája. Ő, akit az első fejezetekben nagyon is emelkedett, csak a legmagasabbrendű erkölcsi ideálokat és közösségi célokat szolgáló ifjúnak ismertünk meg, később emberi esendőségek miatt (amelyeket a történelemből ismerünk) válik plasztikusabbá: Wesselényivel való konfliktusa idején például nagyon is hiú, nagyon is féltékeny, már-már az elvek rovására pusztá becsvágyból vetélkedő politikusként látjuk viszont.

Elfogadhatjuk tehát Jancsó Elemér megállapítását, hogy *A hajnal embereire* „kiváló, realista emberábrázolás” jellemző, hogy Berde Mária „nagyszerűen és sokoldalúan megraj-

⁸ Schöpflin Aladár: *Tüzes kemence — Berde Mária regénye*. Nyugat 1936. II. 382.

⁹ Benedek M.: i. h. 412.

zolt alakokkal” népesíti be a „korabeli társadalmi, politikai és szellemi életről” rajzolt maradandó képet,¹⁰ a teljes igazsághoz azonban hozzátartozik az, hogy a Berde Mária írói oeuvre-jében a kortársi bírálatok, s az újabb értékelések által is¹¹ méltán dicsért lélektani mélység, a főleg a nőalakok megalkotásában (*A szent szégyen*) megnyilatkozó őszinte és merész emberlátás kissé háttérbe szorul, s arra is akad példa, hogy konvencionális elemeknek enged helyet. Vannak olyan részei a regénynek (például *A vendée-i nők* című fejezet, amelyben a bárókisasszonyok bohókás tervéről van szó), amelyek biedermeier ízű, kissé édeskes voltukkal nagymértékben ártanak a mű egészének. Ezeken a pontokon Berde Mária alig mutatkozik többnek jó ízlésű, választékos stílusú ifjúsági írónál. Érzelmes, lektürszerű némelyik szerelmi motívum vagy túlélezett jelenet. Ilyesfajta, kissé „rikító” beállításnak vélhető Judit vívódása: a Wesselényinek a titkos nyomda ügyében segédkező Stuhler elbűjtatja a házban, a katonai parancsnokságon meg azt vallja, hogy férfi látogatója volt az éjjel, akinek a nevét nem mondhatja meg. Mindennek végzetes jelentőséget tulajdonít, mintha örök időkre erkölcsi megbélyegzés várna rá emiatt. Kissé hatáskeltő célzattal van eltúlozva attól való rettegése is, hogy Rozi szelleme közé és Zeyk Károly közé állhat, s megmérgezheti szerelmüket, házasságukat. A regény ilyesfajta halványabb részeire nézve igazságosnak fogadhatjuk el Kardos László ítéletét, aki Berde Mária egy másik könyvéről azt írja, hogy a hősök „belső harca inkább csak szórakoztatóan hatásos, mintsem megrendítő”.¹²

Hozzá kell tennünk, persze, hogy *A hajnal embereinek* ezek a kevésbé sikerült mozzanatai sem jelentenek művészi szempontból alacsonyabb szintet, mint a korban ünnepe

¹⁰ Jancsó Elemér: i. h. 19.

¹¹ Molnár Szabolcs: *Két asszonyi regény*. Korunk 1967/7. 1012–1015.

¹² Kardos László: *Keresztjári szerelem — Berde Mária regénye*. Nyugat 1941. 567.

Makkai Sándornak vagy akár Herczeg Ferencnek hasonló jellegű „gyengeségei”. S ha működhetett is Berde Máriában is a hatásra való törekvés, olcsóságokba, alacsonyrendű hatásvadászatba soha nem tévedt. Érezhetjük ma szentimentálisnak a sok beteljesületlen szerelmet, vagy Sipos Pál gyászát Rozi halála után, ám hősiesség és hűség, bizonyos emberi kapcsolatok egyértelműsége és tisztasága nem tévesztendő össze holmi giccses, leegyszerűsítő emberszemlélettel. A két világháború közötti romániai magyarság, éppen a maga fenyegetett helyzetében, meg akarván őrizni nyelvét, kultúráját, nagyon is aktuálisnak érezhette a lemondás, az aszkézis parancsát, a különböző anyagi és egyéb csábításoknak ellenálló, rendíthetetlen erkölcsöt. Berde Mária, akinek édesapja református lelkész, majd enyedi teológiai tanár volt, a családi kötődés, az ősök hagyománya révén is fontosnak érezte, hogy nehéz helyzetekben ne a kényelem, a megalkuvás, a fényűzés, a gyávaság, hanem a tántoríthatatlan hűség, a köteleességteljesítés parancsa szabja meg az erdélyi magyarság viselkedésmódját. Ennek példáit kívánta adni regényének nemcsak politikus hőseiben, elszánt, megvesztegethetetlen tanáraiban és papjaiban, hanem a magánéleti cselekményszálban is. Volt ebben, lehetett ebben valami leszűkítő, az élet teljességét, gazdagságát kirekesztő, ezért íróilag elszegényítő, mint ahogy emberileg is elidegenítően hathatott egyesekre Berde Mária kálvinista puritánsága (például Osvátra).¹³ Azt azonban aligha lehet kétségessé tenni, hogy (akár a jellemábrázolás rovására menően) pozitív alakjai egy embertelen korban akartak humanista eszményeket sugalmazni. A cselekmény szintjén konkretizálódó moralizálás (Szász Károly többek között azért csalódik Köteles Ágnesben, azért hagyja el, mert a leány nem szeret olvasni, nem kellően komoly, csak divatlapokat nézeget) is a kisebbségi magyarság önvédelmi reflexe, hiszen csak kultúráját, nyelvét, felelősségérzetét mindennek elé helyezve láthatja biztosítotttnak jövőjét.

¹³ Marosi Ildikó: i. h.

III.

A történelmi téma nemcsak a szuverén és intuitív alakteremtés dolgában kötötte meg az írónt kezét, de jelentékeny mértékben befolyásolta a regény kompozícióját is. Kétségtelen, hogy a nagyvonalú és egységes szerkezet kialakítására korábban sem sok hajlamot mutatott. Németh László már 1927-ben kitűnő ösztönrel vette ezt észre: „Berde Máriát költői ösztöne hajtja a hosszabb novella felé. Nincs annyi eredeti mondanivalója, nincsenek olyan széles epikus víziói, hogy azokért regénybe kellene szélesednie.”¹⁴ Pályája végén tehát kissé nem neki való feladatra vállalkozik, amikor három-négy évtizedet, sok-sok családot, politikai intézményt átfogó kompozíciót tervez el. Alkat és mű disszonanciájának szükségszerű következménye lesz, hogy *A hajnal emberei* nagyobb novellákra, életképekre esik szét. Többnyire úgy, hogy ezek között a kis életkép-csokrok között néhány év telik el, s aztán új körülmények, néha új szereplők és új környezet bukkan fel. A rendkívül sokágú cselekmény középontjában kétségkívül Szász Károly áll, de néha ő is hosszú időre eltűnik a szemünk elől. A festő Barabás Miklós és Kemény Dénes, a francia eredetű Mutil család és Köteles professzor, Kendeffy Ádám és Bethlen János, meg a többiek nyolc-tíz párhuzamosan futó szálal jelentenek. A helyszínek is tarka változatosságot mutatnak. Olyannyira, hogy még I. Ferenc császár udvartartását is megismerhetjük. (Itt jeyezzük meg: Berde Mária nyilván megbízható források alapján rekonstruálja Ferenc császár és Szász Károly beszélgetését, mégis van benne valami valószínűtlen, valami meszterkél.) Ez a túlságosan sok szereplő és túlságosan sok színhely végül is óriási művelődéstörténeti anyagnak a regénybe emelését teszi lehetővé, roppant érdekes és tanulságos is. Egy enyedi tanár életvitelétől a Bécsben szórakozó erdélyi fiatalokig, egy erdélyi falusi parókiától a professzorok tanács-

¹⁴ Németh László: *Berde Mária*. Protestáns Szemle 1927. 22.

kozásáig, egy kastély konyhájának legintimebb belső részleteitől Erdély legmagasabb rangú politikai vezetőinek eszmecseréjéig számtalan szférába elkalauzolja olvasóját Berde Mária, és minden jel szerint hiteleset, eredetit nyújt. Ugyanakkor következik a sok szereplő és helyszín bekapcsolásából, hogy végül egyikről sem kapunk igazán kimerítő elemzést, sőt még csak következetesen végigvitt, gondos, plasztikus jellemzést sem.

Mindez egy kicsit Gárdonyi módszerére emlékeztet. Hatalmas ismeretanyag van benne, de valahogy mozaikszerűvé válik a sok, egyenként hiteles részlet miatt. Még az is „gárdonyi”-s benne, hogy nagyszabású történelmi alakok mellett szeret intim idillekbe belefeledkezni. *A hajnal embereiben* a kamaszlányok barátkozásainak, izgalmainak, bánatainak rajza rendkívül életszerű nem egy esetben, s ilyenkor a nagy történelmi díszletek előtt mintha a mából odacsempészett intim kamaradarabok játszódnának. Berde Mária egy kicsit Gárdonyi módjára vegyít bensőséges, fiktív jeleneteket (ilyen életkép *Az első gyenge raj* című fejezetben az útra készülődés) romantikus tablókkal. Az egység, a központi konfliktus lendülete hiányzik ugyan, de sok mindenért kárpótol a történelem, a társadalom, a lakáskultúra, az iskolák, a bálók színes rajzával, kiapadhatatlan mesélőkedvével, sok-sok mellék- és főszereplőt teremtő fantáziájával, cselekménybonyolításának fáradhatatlanságával. Páratlan dokumentum *A hajnal emberei* már csak azért is, mert az 1889-ben született Berde Mária még „karnyújtásnyira” volt a reformkortól, értve ezen azt, hogy a századforduló tájékán több olyan idős ismerőssel, rokonnal beszélgethetett, akik 60–75 évvel korábbi eseményekről mesélhettek neki. Láthatott bútorokat és ruhákat, nézegethetett fényképeket és leveleket, amelyek mind a több évtizeddel korábbi erdélyi élet levegőjét árasztották, s ami hozzásegíthette ahhoz, hogy ahol nem álltak a rendelkezésére adatok, ott is ráérezzen a múlt századi ember gondolkodására, érzésvilágára.

S éppen ebből a szinte megfoghatatlan kapcsolatteremtő készségből származhat át a műbe legnehezebben meghatározható sajátossága, hangulata, atmoszférikus telítettsége. Általában is jellemző ez Berde Mária prózájára, s nyilván nem véletlen, hogy román méltatója, Veronica Porumbacu éppen ezt a képességét (atmoszféra teremtő képességét) emeli ki.¹⁵ *A hajnal emberei*ben vonatkozik ez az egyes helyszínek sok részletelemből összeadódó hangulati színezettségére, vonatkozik bizonyos életkörök (pl. az iskola, a Kemény család) domináns emberi és környezeti elemeire, s vonatkozik a regény egészére, amelyet a több haláleset gyakran elkomorít, a címmel is sugallt alapgondolat azonban mégiscsak jövőt, reményt, derűt sugárzó összbenyomással ruház fel.

IV.

A regény címe többféleképpen értelmezhető. Leginkább kézenfekvő, hogy a reformkor vezető férfiaira, Szászra, Wesselényire és társaikra történik itt célzás. Direkt magyarázata is van, mindjárt a mű elején: „Szász maga is csendes áhítatra kelt a tisztalelkű környezetben. A télizöld, mindig sűrű tujabokron át, mely őt magát eltakarta: jól odalátott a kavicsal meghordott, napban fürdő ösvényre. Ott állott a kiszálló méhecskével egyszerre kelő, »hajnal embere«.” Köteles professzor van a „hajnal emberé”-nek nevezve, s ezért inkább a tudomány, a szellem, a felvilágosultság, az átvitt értelemben vett fény kerül a cím jelentésébe, mint a konkrét politikai mozgalom. Vonatkozhat azonban a cím még általánosabban a humánus bajnokaira, az enyedi kollégium, egész Erdély, vagy talán Európa „hajnalodásának” munkásaira, a pedagógusokra, a tudás terjesztőire, akikről Köteles Sámuel azt mondja, hogy az igazság „fegyvertelen kezű és fullánktalan ajkú vitézei”. Van olyan nézet is, amely szerint

¹⁵ Veronica Porumbacu: *Néhány szó Berde Máriáról*. A Hét 1973/38. 6.

a regény Nagyenyedet „a tanultság nemzetmegtartó ereje” jelképének mutatja,¹⁶ s ily módon a XIX. századi nemzeti öntudatra ébredés az a megvilágosodás, melynek hajnalát Szász Károlyék képviselik.

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk, hogy mindez együtt adja a cím jelentését, de a regény gondolati lényegét is. Hiszen a magyar nyelvűségért való harc, ami a magyar reformkor egyik vezéreszméje volt (s aminek értékét és értelmét sokszorosan élte át Berde Mária korában a kisebbségi helyzetbe kerülő romániai magyarság), egyúttal jelentette a tanulásért, a tudásért, a műveltség terjesztéséért folytatott küzdelmet is. Berde Mária számára, aki Enyeden tanult, itt tett érettségi vizsgát a Bethlen kollégiumban, meghatározó élmény volt az, hogy az erdélyi iskolák milyen kitartható erőfeszítések árán őrizték és ápolták a magyar nyelvet évszázadokon keresztül. Az anyanyelven történő oktatásnak (amelynek a latint kellett kizsorítani), persze, voltak ellenzői a XVIII–XIX. században, Köteles Sámuel és Szász Károly azonban vállalták az ezzel járó veszélyeket, veszteségeket, mert tudták, hogy a nemzeti öntudatosodási folyamat kiiktathatatlan eleméről van szó. Ahogy Köteles professzor mondja: „Honi édes magyar nyelvünkön írt kurzusainkat, magyarul tartott előadásainkat hibáztatják abban, hogy az iskolából rendre kikoptak a havasalföldi és görögországi jeles boér ifjak, kik innen vevék és vivék a szent tüzet és jóhíruket országukba. De mi tudjuk, mint tudta Cartesius, hogy a tudomány az édes anyanyelven hirdetve, Illés próféta tüzes szekeren vágat bé a lelkekbe.” A tétel történetileg is igaz, s való az is, hogy a magyar kultúra korifeusai ebben az ügyben sűrűn hivatkoztak Descartesre, de lehetetlen ki nem hallani a szavak mögül a két világháború közötti Romániában az anyanyelven való tanulástól megfosztott újabb és újabb nemzedékek helyzetének felpanaszolását. E többletjelentés jegyében mondatja Berde Mária azt Kilitivel, hogy

¹⁶ Vásárhelyi Z. Emil: *A hegyen épült város* (Gondolatok Berde Mária *A hajnal emberei* című regényéről). Pásztortűz 1943/8. 341.

Péterfi professzor viselt dolgaik azért nem tárták a világ elé, mert „Mindig azt tartottuk szemünk előtt, hogy jaj a scholának, ha körötte botrányos pörök keletkeznek . . . és a schola nekünk, szegénylegényeknek az egyetlen tápláló dajkánk!” A kisebbségi magyarság legfőbb bázisa, fennmaradásának biztosítója az iskola: ennek a hagyományát éleszti a regény, amikor a nagy tradíciókkal rendelkező Bethlen kollégiumot, annak szellemét emeli értékskálájának csúcsára.

Mindez szorosan függ össze a nemzeti princípiummal, ami az impériumváltozás utáni két évtizedben szükségképpen vált kulcskérdéssé Berde Mária és íróársai számára. A nemzetiség megmaradása, a közös történelem és anyanyelv, kultúra alapján való összetartozás összefonódott a szociális tagolódás, a társadalmi ellentétek háttérbe szorításával. Berde Mária tisztában van az erdélyi magyar arisztokrácia történelmi érdemeivel, kultúrapártoló, nemzetfenntartó szerepével, de hiányzik belőle mindenféle hódoló szimpátia. Emberi, szellemi, erkölcsi értékek alapján becsüli a regény arisztokrata szereplőit, Kemény Dénes éppen demokratikus gondolkodása révén nyeri el rokonszenvét. Talán a családi hagyomány miatt, talán a szellem, az eszmék erejébe vetett hit miatt a főhős mégis Szász Károly lesz (Berde Mária egyik őse szoros kapcsolatban állt vele), az erdélyi értelmiségi: ő mutatkozik a jövő emberének nemcsak azért, mert a kultúra, a tudomány terjesztésével a jövő művelt és magyar, magyar műveltségű magyarságát szolgálja, hanem azért is, mert szülei ellenzése ellenére német nevelőnőt vesz feleségül, azaz nemcsak felelősségteljes hazafi, hanem egyúttal felül is tud emelkedni a nemzeti elfogultságokon.

Egy újfajta nemzetkép lebeg tehát Berde Mária előtt, amikor osztályelfogultságoktól mentes nemzeti összefogást hirdet meg hősei által, akik mit sem törődnek nemesi előjogokkal, feudális rangokkal: „Ami Szásznak, akár főúri barátjának, a zsigó bárónak igen-igen szíven feküdt: az a nemességnek és a diplomás, de nemesség nélküli rendnek . . . a honorátioroknak az összeszoktatása volt. Mégpedig nem

torozásokon, hanem szellemi tornákon.” Az egyáltalán nem másodrangú társadalmi problémák is mind a nemzeti egységnek alárendelve jelennek meg. Berde Mária nem győzi eléggé dicsérni némely arisztokraták mentességét a rendi előítéletektől, például a cselekmény kiemelt helyére kerülő Kemény családját. Ők nevelik a kis Rozit, akit az egyáltalán nem előkelő származású Kötelesné aláz meg a társaság előtt francia szakács apjára tett célzással. Ez a beállítás azt sugallja, hogy az alacsonyabb rangúak lenézése nem az osztályhelyzet következménye, hanem jellemhiba, korlátoltság, szellemi, erkölcsi fogyatékoság, ami adott esetben éppen nem az arisztokráciára jellemző. Rozit csak azért „gázolják le”, mert „alulról jött, mert keresztül mert nőni a rendi kerítésen, mely születése által férjétől elválasztotta”. Szászban éppen Rozi halála tudatosítja, hogy az egészséges és igazságos fejlődésnek gátja az az alkotmány, amely „nációkra, religiókra, úri és jobbágyrendre, nemesre és nemtelenre bontja a nemzetet és emberiséget”. Voltaképpen a népek testvériségének és az osztálytalan társadalomnak az eszméjéhez jut el Szász, illetve Berde Mária, mint a legfőbb jóhoz, alighanem azért is, mert a második világháború szorításában érzi, hogy a nemzeti ellentétek élezése milyen gyilkos következményekkel jár.

Semmiféleképpen nem abszolutizálja tehát a nemzeti elvet. Alapprincípiumnak tekinti, de semmiféle agresszív, mások ellen irányuló, más nemzeteket alábecsülő elemet nem tűr meg benne. Ugyanakkor érzékenyen reagál a magyarság hibáira. Már a reformkorban is megnyilatkozó, később végzetessé váló széthúzásra (pl. Szász és Wesselényi ellentétében). Beállításában azonban így is marad egyoldalúság. Van egy kis „kurucos” elfogultság abban, ahogy Bécs intézkedéseit csak mulasztásnak, baklövésnek tudja látni, a magyar nemesi – értelmiségi szereplők viszont, legalábbis jó részük, gáncstalan, jó szándékú, felvilágosult ember. Van bizonyos leszűkített-sége is az ábrázolásnak: a statisztikákból tudjuk, hogy *A hajnal emberei* cselekményének időpontjában a románság

létszáma már meghaladta a magyarokét Erdélyben. Azt is tudjuk, hogy Wesselényi, Kemény Zsigmond nagyon is számoltak ezzel a ténnyel. A regényben erről nem esik szó, a magyarság olyan zárt világot képez, amely nem vesz tudomást az egyre inkább megoldandó nemzetiségi kérdésről. Történetileg igaz lehet, hogy a XIX. század első felében Erdélyben lakó magyarok, székelyek, szászok és románok meglehetősen elszigetelten, földrajzilag és vallásilag, politikailag és családirag különváltan éltek, az erdélyi magyarság leginkább gondolkodó fői azonban kétségkívül nagyon is komolyan vetettek számot az erdélyi románság jelenlétével, s aggodalmukat a 48–49-es véres összecsapások utólag szomorúan igazolták.

V.

A második világháború éveiben különleges veszélyt jelentett az erdélyi magyarság számára annak a lehetősége, hogy Észak-Erdély visszacsatolása után a bosszúállás, a gyűlölködés szelleme kerekedik felül az erdélyi románság vagy más népek irányában. Éppen ezért az erdélyi írók legjobbjai a nemzeti megmaradásnak, a nemzeti értékek védelmének az ügyét összekapcsolták a más népek iránti jóindulat, megértés és kapcsolatteremtés igényével. Nemzet és emberiség korrelációjában gondolkodik a regényben Köteles Sámuel: „Van-e mindenek felett való szempontok, s ezek elsőben is a nemzet életéért valók. Ha pedig valamely nemzetet életre akarsz kaptatni, előre meg kell indulni a filozófusoknak, hogy a gondolatok útját felszaggassák, azokat járhatóvá tegyék, mert csak úgy sarjadhat a közös értelmesség, mely a hazafiságnak, a jövő jólétnek, mindenek felett pedig az emberiség iránt való buzgóságnak egyik melegágya.” A faji indulatok, az irracionális, misztikus, fasisztoid nemzetképzetek terjedésének korában a regény az emberség, s az emberiség számára egyetemleges „értelmesség” óvszerét ajánlja. Szemben az

„országgyarapító”, nagyhangúan magyarkodó, időnként uszító magyarországi közhangulattal, Berde Mária azt a magatartást véli ideálisnak, Szász Károly szájába adva szavait, amely „védi az üldözött ártatlanságot, és azokat a válaszfalakat, amelyeket az emberiség könnyeiből gyúrt agyagból a felekezetesség épített a különböző nemzeteknek, vallásoknak, polgári rendeknek; ő lerontotta”.

Szász házassága révén is szembeszáll a nemzeti előítéletekkel. Szülei, főleg anyja, hallani sem akarnak a frigyről, hiszen Fanni egy osztrák beamternek, „szegény nemzetünk vámszedőjé”-nek leánya, s ezen kívül katolikus is. Szász felvilágosult humanizmusa azonban az emberi értékeket fölé helyezi a nemzeti elkülönítettségnek. A nacionalista indulatok eleve ellentmondanak annak a tiszta szabadelvűségnek, amely minden ember és minden nép elvi egyenlőségéből, egyenlő jogaiból indul ki. Az a legnemesebb értelemben vett liberalizmus, amelyet Köteles Sámuel hirdet a regényben, erős védelmet nyújthatott a 40-es években a fasizmus embertelen ideológiája, a felsőbbrendű ember és a felsőbbrendű nemzet mítosza ellen: „Először rá kell ébreszteni az embert, hogy Isten őt csak egy fokkal teremté alábbvalónak az angyaloknál, és hogy így nem lehet ugyanakkor embereknek nyomorult rabszolgája. Ha ez minden léleknek tudomására válik, akkor az emberi nem keresni fogja a maga valódi örökrészét.” Rousseau, az enciklopedisták véleményét visszhangozva Köteles olyan szilárd nézetrendszer képvisel, amely nemcsak a hajdani kulturális és közgondolkodásbeli felemelkedéshez szolgálhatott feltételül, hanem száz esztendő múltán az „új ordas eszmék” ellen is védelmet nyújthatott.

Kétségtelen ugyanakkor, hogy az a (nagy általánosságban) polgári humanistának nevezett eszmei-erkölcsi pozíció, amely többé-kevésbé Berde Mária magatartására, s *A hajnal emberei* eszmei sugallataira is jellemző, távol állott a forradalmi, a baloldali megoldást hirdetőktől. Berde Mária ezt is a múltba vetíti, úgy persze, hogy történelmi igazságot mondhat ki Kötelessel: „mi, a bethleni schola professzorai soha még a

gyanakodás árnyékát sem hagyhatjuk a kollégyomra, hogy netán rebellióra neveljük az ifjainkat! Mi papok vagyunk és azok maradjunk, fegyvertelen kezű és fullánkitalan ajkú vitézei az igazságnak. Mi csak kiröppentjük egymás után a rajokat . . . a többit hadd végezze el a történelem időjárása.” A politikai cselekvéstől, a történelmi radikalizmustól való idegenkedés, amely valóban jellemző a reformkori erdélyi értelmiség egy részére, a fasizmus éveiben az agresszív politikai cselekvéstől való távoltartás jelentését hordozta. Benne volt ebben az erdélyi magyarság több száz éves tapasztalata, óvatossága, benne volt valóban humánus eszmények őrzése, de benne volt annak a politikai gondolkodásnak, forradalomellenes, evolúciós, liberális taktikának az alapelve is, amelyet Kemény Zsigmond valóban Kötelestől és Szásztól tanul meg, s amit a regényben Köteles ilyenformán fogalmaz meg: „Nem is bátorságos, hogy féktelenül nekieresszük magunkat a hév rajongásnak, mint amely kirekeszti az okosságot, az ítélőképességet, a józan és csendes megfontolást. Mikor ugyanis az érzés beszél, akkor hallgat az ítélőképesség.” Ha az 1941-es, 1942-es magyar újságok hanghordozását idézzük fel, akkor nyilvánvaló lesz, hogy nem pusztán Köteles Sámuelről származó tanítás ez, hanem speciális jelentőséget tulajdonít neki Berde Mária: óva int a korban nem ritka elbizakodottságtól, nacionalista szenvedély-politikától. Köteles, aki Montaigne helyett Platónt vallja mesterének, s örök erkölcsi törvényekben hisz, voltaképpen a „kisebbségi” morál szószólója. (Egy szorongatott helyzetben levő népcsoportnak különösen szüksége van olyan eszmei, morális állandóságra, mely megmaradását, erkölcsi-kulturális integritását biztosíthatja.)

A „kisebbségi” morál segíthet hozzá több erdélyi íróhoz is ahhoz, hogy a bécsi döntések után az Észak-Erdélyben kisebbségi helyzetbe került románokkal kapcsolatban türelemre, emberségre intsen. Hiszen aki már szenvedett a többségi elnyomástól, aligha lehet érzéketlen mások hasonló sorsa iránt. Szász Károly mondja a regényben: „Erdélyben örülök, hogy protestáns vagyok. Írthonban katolikus szeretnék

lenni. Mindenütt az elnyomottakhoz, soha az elnyomókhoz tartozni nem kívánok!” Különös súlyt ad ennek a kijelentésnek az az ellenszenv, mellyel Berde Mária és sok más erdélyi magyar író a „nagy magyar” politikát szemlélte. Nem pusztá humanizmusból, s nem is csak azért, mert taszították a sovíniszta jelszavak. Azért is, mert egyre inkább érlelődött bennük az a meggyőződés, hogy végleges megoldást csak a kelet-közép-európai népek megbékélése, méltányos, egymás megbecsülésén alapuló, egymást tiszteletben tartó együttélése jelenthet.

VI.

A reformkori magyar intelligenciának Berde Mária azt a vonását állítja a középpontba, hogy a műveltség terjesztését az alsóbb néposztályokra nézve is szükségesnek tartotta. Ahogy Szász Károly mondja beiktató beszédében: nem a nagyokhoz kíván felcsúszni, hanem a kicsinyekhez lehajolni. A kollégium fő feladatát abban látja, hogy a „pusztuló megyei magyarság helyébe felszedi a székely faluk kallódó, drága fiait, és szent vállain áthajítva őket, alkalmas embereket támaszt belőlük a kisebbik haza javára”. *A hajnal emberei* tehát annak a demokratizálódási folyamatnak is dokumentuma, melynek során a két világháború közötti romániai magyar értelmiség a korábbinál nagyobb mértékben döbben rá nemzeti hivatására. Ezen a közszellemen munkálkodva Berde Mária joggal fordul példáért és eszményért a reformkorhoz. Ezért olyan ellenszenves a regényben gróf Teleki Mihály, a marosvásárhelyi főtitzt, aki lekezezi a cselédeket, s aki reakciós, konzervatív nézetei miatt veszedelmesnek tartja Enyedet. Szász Károly és Wesselényi a jövő emberei, akik 48 eszméit hordozzák magukban, olyasfajta tradíciót teremtve az erdélyi magyarság számára, mely hosszú időn át irányadó lehet. (Külön kérdés, nem férne ennek a dolgozatnak a keretébe annak a megvizsgálása, hogy vajon mennyi idealizálás van Berde Mária

beállításában: ezeknek az erdélyi nemeseknek és értelmiségieknek ismerhetjük a leveleit és beszédeit, ezek azonban korántsem adják vissza hézagtanul az életvitelüket, rejtett céljaikat, valóságos viselkedésüket.)

Annyi bizonyos, hogy (legalábbis az első két kötetben) Berde Mária tiszta erdélyi tradícióra hivatkozik, mintegy a transzszilvánizmus jegyében úgy érzi, hogy az Erdélyben együtt élő nemzetek akarata, együttélése, múltja, hagyományai kell, hogy meghatározzák Erdély jövőjét. *A hajnal emberei* is tartalmaz olyan elemeket, amelyek burkolt tiltakozást jelentenek a magyar nagyhatalmi politika azon leegyszerűsítő elképzelése ellen, mely szerint az erdélyi kérdés megoldása Erdélynek Magyarországhoz való csatolása. Szász javaslata határozott, félre nem érthető: „Az uniót úgy kell kérelmezni, mint 1791-ben: Erdély külön arculatának megőrzésével, a Diploma által biztosított szabadságok, önkormányzatok fenntartásával. Erdélyt sohasem lehetett pontosan ráhúzni a nagyobbik haza rámájára, arra nincsen is szükség.” Benne van ebben az idézetben az a különös fenntartásosság, ahogy Erdély haladó magyar értelmisége fogadta a bécsi döntést. Nyilvánvaló megkönnyebbüléssel, hiszen megszabadult a királyi Románia nacionalista fennhatóságától, de aggályokkal Magyarország „bekebelezési” szándékaival kapcsolatban, s hivatkozva Erdély önálló arculatára, az itt élő népcsoportok sajátos összetételére.

Igaza van Jancsó Elemérnek, amikor azt írja *A hajnal embereiről*: „Élete utolsó tíz esztendejében azért fordult a múlt felé, hogy annak haladó nagy hagyományait az igazi emberség és kultúra megőrzésének a szolgálatába állítsa.”¹⁷ Berde Mária megtalálta az erdélyi kultúrhagyományokban az előremutatót, az itt élő népek összefogását sugalmazót. Ismét csak kár volna véletlennek tekinteni, hogy amikor Szász Károly a sérelmek dolgában a király elé készül, mondanóján morfondírozva egyáltalán nem csak nemesi, s nem

¹⁷ Jancsó Elemér: i. h. 17–18.

is csupán magyar követeléseket vesz számba: „Nemcsak a jogaikból kitudott magyarokért, hanem a békóba vert falusi legényekért, temetetlen mócokért, földönfutókká lett Tóásó Györgyökért . . .” A jogtalanságok felsorolásában sem pusztán magyar sérelmek szerepelnek: „a külföldre utazás tilalma, a székelység katonaság alá erőltetése, a székely ifjak iskolázásának megszorítása, az igazságtalan és részrehajló könyvcenzúra, a vallásbeli egyenlőségnek a hivatalokban való meg nem tartása, különösen az unitária feleket sértő mellőzése, a türelmetlenség rémítő példái, kivált a görög óhitűek nyomása . . .” Nagyenyed szelleme tehát a népek és felekezetek összefogását is jelentette, a külön erdélyi kultúrhagyomány olyan érvényesülését, amely a transzszilván eszme révén próbálta magyarok és nem magyarok közeledését elősegíteni.

A hajnal emberei tehát, bár történelmi tárgyú regény, „vállalás és vállalás” dolgában igazán nem vádolható a jelentől való elmeneküléssel. Az erdélyi magyarság elevennek érzett múltjából merít, aktuálisnak érezve sok tradicionális erkölcsi és szellemi értéket a második világháború éveiben. A „hegyen épült város” üzenetét tolmácsolja a nagybeteg író, mert hite szerint a magyarság csak a demokratikus és humanista hagyományok jegyében őrizheti meg erkölcsi integritását.

KOVÁCS N. JÓZSEF

MAGYAR ÍRÓ AMERIKÁBAN: REMÉNYI JÓZSEF

Az amerikai magyarság írói közül Béládi Miklós a két háború közötti időszakban egyedül Reményi Józsefet tekintette irodalomtörténeti értékű alkotónak.¹ Elsősorban talán azért, mert Reményi a kisszámú Amerikában élt magyar író közé tartozott, akinek sikerült kitörnie a regionalizmus béklyójából, akinek neve ismertté vált ezen a szűkebb közössé-

¹ Béládi Miklós: *Bevezetés a nyugati magyar irodalomba*. Válogatás. Bp. 1983. 446.

gen kívül is, és talán egyedül neki sikerült kapcsolatot teremtenie a magyarság egészével. Közrejátszott ebben az is, hogy Reményi sokarcú írói egyéniség. Más arcát mutatja a regényíró, különösen a *Jó hinni, Emberek, ne sírjatok* és *Élni kell* című regényeiből álló trilógiája, más arcát mutatják versei, megint mást a magyar irodalomról angolul és az amerikai irodalomról magyarul írt kritikai-irodalomtörténeti esszéi. Ismét más arcát mutatják azok a legszemélyesebb vallomások, a naplójegyzetek, levelek, amelyek a harmincas évek folyamán a szomszédos országok magyar nyelvű folyóirataiban (*Erdélyi Helikon*, *Pásztortűz*, *Magyar Írás*, *Kalangya*) láttak napvilágot.

„Túlságosan személyes természetűek az ilyen vallomások? A jó ízlés rovására mennek?” — kérdezi naplójegyzeteiről. „Tudom, hogy a lírai költő esetében a legszemélyesebb élményt elfogadhatóvá teszi a forma tökéletessége. De ezek naplójegyzetek s minek írni a nyilvánosságnak arról, ami 'magánügy'. Mi a mentségem erre a szélsőséges őszinteségre? Úgy érzem, hogy műveim elkerülhetetlen törmelék-mivoltánál fogva mégis újfajta színei a magyar irodalomnak, amelyeket az amerikai magyar nyelvű és angol nyelvű környezetnek lehet betudni. A magyar író önelemzése összefügg a magyar sors amerikai kitérésével. Gyakorlati szempontból se nem oszt, se nem szoroz a hazai visszhang. De az átalakuló s mégis múltjához csökönyösen ragaszkodó európai magyar lélektan megítélése szempontjából egyéni problémáim, ha lelki érzékenységben különböző fokokat képviselnek is, tipikussá válnak. Különösképpen azért tipikussá, mert hiszen az amerikai magyarság előbb-utóbb kihál s az az írói ösztön, amely a maga sorsán át szavakba foglalja vérei sorsát, halálra van ítélve. Ezek a naplójegyzetek a mulandóság ellesett tünetei, s az amerikai magyar mulandóság csakugyan végérvényesen mulandó.”² Vagy mint Szirmai Károlynak, a *Kalangya* szerkesztőjének írta később egy levelében, talán nincs is

² *Magyar író amerikai naplójából*. Erdélyi Helikon 1933. 662—663.

olyan nagy különbség magánügy és közügy között, „mert hátha mondanivalóm olyan, hogy a bácskai s általában a magyar televényen sem lesz meddő visszhangja”.³ Sem a naplójegyzetek, sem a levelek nem magánügyben íródtak, mert az amerikai magyarságnak a szülőföldhöz való viszonya, kultúrájának és irodalmának kérdései olyan közüggé váltak a harmincas évek elejére, amelyeket Reményi legszemélyesebb ügyének tekintett.

Honnan az érdeklődésnek az az irányváltása, amelynek nyomai a húszas évek első felében még nem jelentkeztek Reményi írásaiban? Szubjektív okok egész sora játszhatott közre. Reményi 1927-ben a clevelandi Western Reserve University tanára lett, és elfoglaltsága együtt járt azzal, hogy fokozatosan eltávolodott a magyar közösség életétől. Ezzel egyidejűleg, vagy esetleg már korábban, kivált a *Szabadság* szerkesztőségéből, és így lehetővé vált, hogy az amerikai magyarság életét más perspektívából, mintegy kívülről szemlélje. „A nagyszámú amerikai magyarság ellenére hivatásomnál fogva annyira az angol nyelvű világban élek, hogy olykor majdnem egzotikus a magyar környezet” — írta 1937-ben.⁴ Külső szemlélőként, úgy tűnik, másképpen látta az amerikai magyar műveltségi viszonyokat, mint magyar környezetben élő, és annak alkotó kortársai.

Egy másik összetevője az a tapasztalata, hogy a magyar közvélemény felfűtött nacionalizmusa túl sokat várt az amerikai magyarságtól. Ahogyan az erdélyi *Korunkban* írta, „ha a magyarországi Revíziós Liga, a Tengerentúli Magyarok Világszövetsége s hasonló szervezetek amerikai magyar komplexumára gondolunk, akkor szinte az a látszat, mintha az amerikai magyarságra várna a honmentő szerep. Hogy ezeknek az intézményeknek működésében mennyi az őszinteség és mennyi az érdek, annak a megállapítása nem tartozik ennek a cikknek a keretébe. Ám az ok, amellyel kapcsolatban

³ *Sanfranciscói levél*. Kalangya 1939. 449—456.

⁴ *Magyar író amerikai naplójából*. Pásztortűz 1938. 413.

ezeknek a szervezeteknek neve tollamra vetődött, a következő: *ha az amerikai magyarság annyira fontos az európai magyar élet szempontjából, akkor indokolt az a feltevés, hogy az amerikai magyarság úgynevezett kultúrélete is érdeklődésre tarthat számot.*⁵ Kérdés maradt azonban, hogy Magyarországon kit érdekelt ez az úgynevezett kultúrélet?

Pekár Gyulát minden bizonnyal. A „magyar irodalom Mussoliniját” – Reményi nevezte így – szemmel láthatóan érdekelte mindaz, ami a tengeren túl irodalmi vonatkozásban történik. A Petőfi Társaság elnökeként ő fogadta kültaggá Kemény Györgyöt, nem egyszerűen azért, mert versei a „hazafias lélek szolgálatában állanak”, hanem azért is, mert ahogyan szóvirágokba burkolva megfogalmazta, Kemény *Vas András* című eposza „a 'János vitéz' és 'Toldi' istenáldotta magyar Alföldének a legtisztább és legzamatosabb poézisben pompázó délibábja [...] az indiánok és cowboyok amerikai pampáin”.⁶ De nemcsak Kemény György kapott ilyen elismerést. Szécskay Györgyöt ugyancsak külső tagjául választotta a Petőfi Társaság, míg Szabó Lászlót a nagykőrösi Arany János Társaság választotta tagjául Arany *Buda halálának* folytatásaként, illetve befejezéseként írt *A hun király* és *Csaba királyfi* című epikai vállalkozásáért. Reményi szerint az érdeklődés azonban csak látszólagos, mivel magyar vezető körökben „a komolysággal szemben azok a legérzékletlenebbek, akik minduntalan komolyságot hangoztatnak”.

Írói öntudatát sérti az elismerésnek ez a módja. Mégiscsak más, mint naplójának megvallja, ha valakit Juhász Gyula indít el az írói pályán, vagy tehetségét, mint Szabó Lászlóét, Rákosi Jenő ismeri el. Ez a szembeállítás nem annak szólt, mintha hazai dicsőségre vágyott volna. Sokkal többre becsüli a hazai írók elismerését: „Amikor Juhász Gyula angyali szavai [...] körülöpdösték fiatalkorom írott álmait, akkor körülbelül úgy érezhettem magam, mint a süldő lány, akit a

⁵ *Miért nincs amerikai magyar irodalom?* Korunk 1929. 425–426. (Kiemelés az eredetiben.)

⁶ *A Petőfi Társaság ötven esztendeje.* Bp. 1926. 177.

bálon észrevesznek. S nem tagadom, azóta is jólesett, ha sejtelmeim útján találkoztam hazai visszhanggal. Kosztolányi Dezső boldogtalanságával együtt sétáltam a budai Tábor utcán s a keskeny mellékutcákon; Babits Mihály alkotó nagyságának lelki fénye a napsugárnál melegebben érintett esztergomi nyári otthonában; Kuncz Aladár megértő kritikájában Amerikában leírt magyar betűim megszűntek a sors ákombákom torzai lenni.”⁷ Nem az íróársak megértését várja tehát hazulról. Másfajta elismerést vár, olyat, amely megérti, mit jelent regényt vagy verset írni magyarul, Amerikában: „Vajon sor kerül-e egyszer odahaza arra a meggyőződésre, hogy az Amerikából hazaküldött magyar költeményt vagy elbeszélést nem lehet pusztán a kávéházi okoskodás vagy akadémiai nagyképűség szemüvegén át megítélni, hanem meg kell látni benne és ki kell hallani belőle az ének magyar csökönyösségét, amely a tátongó csendből kiemeli a formát és a lényegét? Aki itt magyarul alkot, az nem elnézést vár hazulról, hanem olyan természetű emberi megértést és kritikai tárgyilagosságot, amely méltó az Amerikában életre kelt magyar dal esztétikai jelentőségének erkölcsi tartalmához. Ha már a magyar csend nem kap megértést az amerikai zajtól és sebességtől, legalább odahaza ne legyenek siketek azok, akiknek a magyar szó többet jelent az érdek frázisánál és akiknek örülniök kellene, hogy az amerikai élet expresszvonata nem gázolta el a magyar csend sóhaját és költői hangját.”⁸ Mindezt szubjektív tényezők támasztják alá. Pekár Gyula nem tudott időt szakítani rá, hogy egyik magyarországi tartózkodása során fogadja, s mint kesernyésen fűzi hozzá, ennél fogva elesett attól a dicsőségtől, hogy bármiféle ígéretet kapjon tőle. Nem akadt Magyarországon kiadó, amely trilógiáját egységes kiadásban megjelentette volna. *Idegenben* című verseskötete értelemzavaró hibák sokaságával jelent meg, szerinte a magyarországi szerkesztő jóvoltából. Szemé-

⁷ *Sanfranciscói levél*. Kalangya 1939. 451.

⁸ *Magyar író amerikai naplójából*. Magyar Írás 1934. 5. sz. 96.

lyes ügy? Az is. De melyik író nem törekedne, hogy művei minél szélesebb körű olvasótáborhoz jussanak el? Ez a természetes törekvés nem a dicsőség minden áron való hajszolása még — bár a naplójegyzetek tanúsága szerint Reményinek ezzel a vádnak beillő megjegyzéssel is szembe kellett néznie.

Mindez azonban, úgy tűnik, mellékes. Fontosabb ennél az a kérdés, amely az amerikai magyarság úgynevezett kultúréletére, pontosabban a magyar nyelvű irodalomra vonatkozik.

Reményi világosan látta, hogy a magyar közvélemény illúziókban élt az amerikai magyarság kulturális életét, irodalmát illetően. A messzeségek ködén keresztül mintha minden szebbnek tűnne a valóságnál. 1920-ban Rickert Ernő katolikus pap-költő szerkesztésében megjelent az *Amerikai magyar költők* című antológia. Ez a kötet készítette Móricz Zsigmondot arra, hogy a *Nyugat* hasábjain lelkes hangulatú — bár a cenzúrától megkurtított — cikkben méltassa a magyar irodalom „egy rendkívüli gazdagodását az amerikai magyar költészettel”.⁹ Míg Móricz írását az amerikai magyarság irodalmával foglalkozók azóta is idézik, Déry Tibor válasza Móricz írására a *Független Szemle* 1921. évfolyamában nem került be a kutatók köztudatába, holott Déry joggal állította, hogy „Ady, Babits, Kassák, Tóth Árpád verseinek korában” ezeket a verseket „nem lehet komolyan irodalom- vagy költészetszámba venni s e szempontból mérlegelni”, mivel ezek „nem jelentenek olyan értéket, mellyel irodalmi szempontból foglalkozni érdemes volna”.¹⁰ Reményi osztja Déry véleményét: „Minden különösebb bátorság nélkül azt mertem mondani, hogy nem vagyok amerikai magyar író, a legjobb esetben magyar író, aki Amerikában él, s azt sem tagadom, hogy vannak, akik Amerikában époszt írtak magyar

⁹ Móricz Zsigmond: *Nemzeti irodalom*. Irodalomról — művészetről. Bp. 1959. I. 393.

¹⁰ Déry Tibor: *Amerikai magyar költészet*. *Nemzeti irodalom!* *Független Szemle* 1921. 146–147.

nyelven, s úgynevezett lírát gyártanak, ám ebből korántsem következik, hogy amerikai magyar irodalom van. Megesett, hogy ezért a kijelentésért az irodalmi Héjjasok hazafiatsággal vádoltak. Udvariasan tették; pincéri mozdulattal, de úriemberi közönnyel. A közönnyel ölni akartak. Megsebezni sem tudtak.”¹¹

Reményi szerint tehát nincs amerikai magyar irodalom. Elsősorban azért, mert az amerikai gazdasági körülmények között nem jöhettek létre, nem fejlődhettek ki egy ilyen irodalomnak az intézményei. Nem a magyarság kis létszáma miatt, bár túlzónak és nevetségesnek tartja azokat az állításokat, melyek szerint másfél millió magyar élne Amerikában. Úgy gondolja, számuk eléri a félmilliót. Többségük gyári munkás, akiknek az érdeklődési köre nem bátorítja tartalmas irodalmi élet kialakulását. Az értelmiséget sem érdekli a magyar könyv vagy folyóirat. Az irodalmi lapkísérletek megrekedtek a kísérletnél. Romantikus vagy realista módon nézzünk-e szembe ezzel a ténnyel, kérdezi. „Ha úgynevezett romantikus szempontból nézzük a kérdést, akkor elnézők lehetünk. Akkor ezer és ezer mentő körülményt találunk; érzélgősen elandaloghatunk, mert hiszen arra kell gondolnunk, hogy az amerikai magyarok ezrei odahaza nem olvastak újságot, s lám elérkeztek oda, hogy olykor már nem is tudnak meglenni újság nélkül. Ugyancsak érzélgős dolog arra gondolni, hogy a felhőkarcolók tövében egyszerű magyar munkások magyar nyelven Szenes Bélát is színre hozzák, s van, aki ennek örül. Még talán az is megindító egyik-másik romantikus szemüvegén át, hogy két színtársulat is vándorol városról városra, harmadrendű operettekkel s vígjátékoknak kinevezett burleszk ízű bohózatokkal szórakoztatják a magyar bevándorlókat. [. . .] Olyan is akad, aki könnyes büszkeséggel megállapítja, hogy a magyarok nagy számban keresik fel az amerikai könyvtárak magyar osztályát s Beniczkyné Bajza Lenkétől Herczeg Ferencig minden író munkáját elolvassák, de annak

¹¹ *Miért nincs amerikai irodalom?* Korunk 1929. 426—427.

a megértését nem kívánhatjuk tőlük, hogy néha illik könyvet venni.”¹² Keserű igazság ez így. De milyen ezzel szemben ennek a kultúrának a realista megközelítése?

A realista szemlélet szükségszerűen elvezet ahhoz a felismeréshez, hogy az amerikai talaj terméketlen a magyar nyelvű kultúra számára: „Valóban az a csodálatos, hogy itt egyáltalán felsírt olyan ének, amely nem kerget szégyenpírt az érzékeny lélek arcába; s hogy itt megszólalt olyan gondolat, amely az erkölcs, az értelem, a jellem, a szociális lelkiismeret erejére támaszkodva igyekezett tartalmat adni az életnek. Nem kell 'magyar defetistának' lenni, hogy megállapítsuk: az a sok erő, amely az évtizedek folyamán kiszakadt Magyarországból, az amerikai keretek közepette nem tudott az amerikai magyar életben gyökeredző szellemi értékeket kitermelni magából. Ez a sok erő a kenyértelen múlttal szemben kenyérbő jelent és megnyugtatóbb jövőt kívánt. Ezt sokszor (nem mindig) megkapta, de arra nem volt érkezése s készsége s kedve sem, hogy a szellemi értékek kifejlődéséhez szükséges feltételeket megteremtse. Ebben a légkörben Ady Endre megszűnt volna panaszkodni s Pekár Gyula telkeket adna el vagy részvényekkel kereskednék. Ebben a légkörben a hazai kritikusok ráébrednének arra (ha az intelligenciával összefüggő őszinteség még nem száradt ki bennük teljesen), hogy itt magyar nyelvű alkotó munkát végezni komolyan, becsületesen, a kétszínűség árnyéka nélkül nem hősiesség, hanem annál is bántóbb reménytelen szomorúság: kárba vesztett energia, amelyen véres könnyekkel sírni kell. 'Magyar Messiás'-nak lenni Amerikában: önmagának ellentmondó fíntor. 'Magyar Messiás'-ként hazamenni: júdásmosoly értékű ajándék, vállveregető elismerés [. . .] megbecstelenítése az irodalomnak.”¹³ A kétféle lehetséges megközelítés szembeállításával Reményi mintegy megelőlegezte az első, Magyarországon megjelent irodalomtörténeti áttekintés kri-

¹² *Amerikai magyar szellemi élet*. Erdélyi Helikon 1930. 91.

¹³ *Miért nincs amerikai magyar irodalom?* Korunk 1929. 429.

tikáját. Csorba Zoltán elemzése az amerikai magyar irodalomról ugyanis akkor jutnak zsákutcába, amikor a nyilvánvalóan epigon formába öltöztetett hazafias tartalomesztétikai feltárását kísérli meg.¹⁴

Pekár Gyula az amerikai magyar irodalom áttekintése során sokkal kevésbé van tekintettel esztétikai szempontokra. Egyetlen mércéje, hogy az általa említett szerzők milyen mértékben szolgálják azt a gondolatot, amit ő nemzeti ügynek nevez. „Ezek a lelkes költők — írja — sokkal indulatosabb hangú magyarok, mint az anyaország lírikusai; verseikben valóságos harci készség lángol minden íránt, ami magyar nemzeti ügy; a demokrata fölfogásukat zavartalanul össze tudják egyeztetni a konzervatív ősi haza szeretetével.”¹⁵ Várkonyi Nándor a húszas évek végén kiadott *A modern magyar irodalom* című kötetében még említést tesz amerikai magyar irodalomról (nagyjából Pintér Jenő szellemében), később azonban módosítja álláspontját, és mellőzi mindazt, amit akkor már „irredenta frázisköltészet”-nek nevezett, és így *Az újabb magyar irodalom* már csak Reményi Józsefet említi mint magyar-Amerika egyetlen irodalomtörténeti jelenségét.¹⁶

Ilyen előzmények után jelenik meg Reményi József cikke az erdélyi *Korunkban* „Miért nincs amerikai magyar irodalom?” címmel. A cikkből kitűnik, hogy Reményi látószöge sokkal szélesebb, mint akár Pintér Jenőé vagy akár Csorba Zoltáné — aki az első önálló kötetet jelentette meg a témában — és válogatási, értékelési szempontja több vonatkozásban megelőlegezi Várkonyi Nándor gondolatát. Ítéletalkotásában következetes és szigorú, legalábbis amerikai magyar viszonylatban szokatlanul az, és úgy látja, hogy a sok írójelölt közül csak kevesen méltók az író rangjára. Közülük első helyen

¹⁴ Csorba Zoltán: *Adalékok az amerikai magyar irodalom történetéhez*. Pécs 1930.

¹⁵ Pintér Jenő: *Magyar irodalom története*. Képes kiadás. Bp. 1928. II. 193.

¹⁶ Várkonyi Nándor: *Az újabb magyar irodalom*. Bp. 1942. 361.

Tarnócy Árpádot emeli ki, akiről megállapítja: „Nincs magyar ember Amerikában, aki olyan szépen tudna sírni [. . .] S nincs, akiben a magyar vérmérséklet palóc színe annyira ujjongó fájdalommal tudna felsikoltani [. . .] Költészete, bármennyire egyéni, mégis folklóre költészet a javából. Magyar költő Amerikában. Nem amerikai magyar költő. Hogy megmaradt magyar költőnek, annak egyik lényeges oka, hogy az amerikai magyar élet primitívségében sem szenvedett költői harmóniája, s a tulajdonképpeni amerikai magyar élettől ma is annyira messze esik, mintha Palócföldön élne. Micsoda különös ék az amerikai életben ez a sírva vigadó, de modern fájdalomtól is megihletett magyar melankólia!”¹⁷

Éppen ez a „magyar melankólia” hiányzik ellenpólusából, a kommunista Bálint Imréből, aki Reményi írásának megjelenéséig még csak egy regényt publikált ugyan, de akiről igen figyelemreméltó megállapítást tett: „Bálint Imre, a regényíró, kommunista, s azért 'taboo'. *Alfa* című regénye nem az amerikai magyar élet tükre; a mai kor átkos civilizációjától megszabadulni akaró ember nem mindig sikerült, de mindig őszinte szándékú tiltakozása. Bálint Imre magyarul ír Amerikában, de Bálint Imre nem az amerikai magyar élet kommunista húrokat pengető irodalmi kifejezője. A marxizmus olyan erősen él benne, hogy abban az esetben is, ha az amerikai magyar élet inspirálná, könyve feltétlenül kiemelkednék a magyar bevándorlók szellemi diktátorjainak keretéből. És ez még csak nem is elismerés!”¹⁸ Tarnócy és Bálint neve mellé már csak kevesen sorakozhatnak fel: Egri Lajos, színpadi kísérletezései okán, Pólya László, néhány honvagy témájú verséért, Prattinger Ferenc, háborús regénye miatt és Kálnay Ferenc, verseiért. Ezzel, mint mondja, végére is ért az amerikai magyar irodalom mondatának.

¹⁷ *Miért nincs amerikai magyar irodalom?* Korunk 1929. 427.

¹⁸ Uo.

Igaz, tematikai szempontból talán az említettek viselik legkevésbé magukon a magyar-amerikai szellemiség korlátait. Tarnócy verseiben, és Kálnayében is, a legkevesebb a hazafias frázis, az önsiratás, a gyászhangulat az amerikai magyar élet kilátástalansága fölött. Bálint Imre regényei, és nemcsak a Reményitől említett *Alfa*, hanem a trilógia későbbi darabjai, a *Béta* és *Gamma* is, a művész és a forradalom viszonyát vizsgálják, és ugyancsak a forradalom az egyik központi témája Egri Lajos java színpadi írásainak is, amelyek csak Amerikában születhettek meg, és amelyek ott és akkor komoly feladatot tölthettek be.

Amikor tehát Reményi tagadja amerikai magyar irodalom létezését – a meghatározás egyébként nyilvánvalóan a romániai, csehszlovákiai magyar irodalom analógiájaként jött létre pusztán gyakorlati megfontolásból, és földrajzi megjelölésként teljesen elfogadható – mindenekelőtt azt a funkciót tagadja, amelyet a hivatalos Magyarország az írói elismerés előfeltételéül támasztott. Ez pedig az *extra Hungariam non est vita* hamis illúziójának hirdetése, amelyen keresztül, mint írja, „a bánatos amerikai jelen így ajándékozza meg ragyogással a magyar múltat”.¹⁹ Kemény György, Szécskay György vagy Szabó László vállalták ezt az illúziókeltést, ezért is részesülhettek mintegy jutalomként irodalmi társasági tagságban. (Reményi bizonyára vitatkozott volna a második világháború utáni emigrációnak azzal a koncepciójával is, amely szerint ebben az időszakban az „óhazai rendszer nem képviselte a magyar nép legnemesebb lelki aspirációit, e szellemi misszió elvégzésének feladatát az amerikai magyar írók vállalták magukra”, mégpedig annak az amerikai magyar irodalomnak a nevében, amely „jóformán hermetikusan záródott el az óhazaitól”. Legalábbis ezt vallotta Könnyű László *Az amerikai magyar irodalom története* című kötetében.²⁰)

¹⁹ *Magyar író amerikai naplójából*. Magyar Írás, 1934. 5. sz. 100.

²⁰ Könnyű László: *Az amerikai magyar irodalom története*. St. Louis 1961. 6.

A fentebb már idézett néhány szavas jellemzéseken kívül Reményi alig foglalkozott amerikai magyar írókkal. Érdekes ezért számba venni és hosszabban idézni ezt a néhány, valamivel hosszabb megjegyzést, elemzést is. Naplójegyzeteiben Pólya Lászlót a következő szavakkal mutatja be: „Él erre-felé egy Tinódi Sebestyén-szerű magyar lantos, akinek bizony rongyos a gúnyája s szállás nélküli az élete. A minap találkoztam vele. Verselő hajlamából néha kinő olyan sor, amely csakugyan szép. Szerencsém volt. Ilyen szép sorral kínált meg. Ezt mondta: 'Bennem szenvednek az árva magyar igék'." Ehhez csak annyit tart szükségesnek hozzátenni, hogy ez a nyomorgó magyar verselő „mennyire szimbóluma a visszhang nélküli magyar igének!”²¹

Megjelent versesköteteik szolgáltatták az alkalmat, hogy Reményi az általánosságokon túlmutatóan foglalkozzék két amerikai magyar költővel, Szabó Lászlóval és Tarnócy Árpáddal.²² Szabó Lászlónak két kötetét is említi, *A hun király* című epikus vállalkozását és a *Vándor sirály* című lírai gyűjteményt. Szabót olyan költőnek tekinti, aki Amerikában élve is csak magyar szemmel hajlandó nézni a világot, akinél az erkölcsi tartalom azonos a magyar léttel, „sovén”, azaz sovíniszta, aki „magyar élményeit, bármilyen természetűek, hangfogó nélkül továbbítja; emberi élményeit hangfogóval”. Amit pedig verseiről érdemesnek tart elmondani, az volta-képpen a nemzeti irány valamennyi amerikai magyar költőjére érvényesíthető: „A közhelyes, sőt bombasztikus frázisokat sem tudja kikerülni tisztára magyar sorsra utaló verseiben, ennek ellenére gyakran eredetibbeknek hangzanak, mint az inkább csak a nyelv szempontjából közhelymentes versek, amelyekben az őszről, télről, a Niagaráról, az alkonyról vagy akár 'legszebb órái'-ról énekel.” Úgy látja, hogy Szabó, különösen eposzának régieskedő nyelve következtében mint költő „majdnem exotikus” jelenség, és „virtuskodó, mell-

²¹ *Magyar író amerikai naplójából.* Magyar Írás 1935. 2. sz. 84—85.

²² *Két amerikai magyar költő.* Erdélyi Helikon 1931. 730—731.

veregető mivolta néha annyira kirívó, hogy formai tökéletessége, verselő késsége úgy hat, mint gyakorlott káromkodás [...]” Szabó László költői világával szemben Tarnócy verseiben az érzelmi elemek túlsúlyát tartja említésre méltónak: „Az életet csak úgy tudja elviselni, hogy elmenekül előle, de nem felejt el. Nem fél az élettől, de nem szereti szürkességét és aljasságát, mint ahogy a gyermek nem szereti a sötétséget. Idegei olyan érzékenyek, hogy a lélek húrjaivá válnak, amikor dalt követelnek. Ez az érzékenység néha erőtlenség; nem annyira a dekadencia gyöngesége, mint inkább a szentimentalizmust érintő érzésvilágé, amely nem tudja kellőképpen megkülönböztetni az érzést az érzelgősségtől. [...] Lelki alkában Falu Tamás közvetlenségére emlékeztet. [...] És elvitathatatlan tehetsége ellenére időről időre nem tud megszabadulni Ady Endre lenyűgöző hatása alól sem.”

Ma már sarkítottabban fogalmazhatunk: mindketten utánoznak. Szabó László Arany Jánost, Tarnócy pedig Ady Endrét, és mindkettőjükre súlyos teherként, már-már bénítóan hatott az eszményképüktől átvállalt szerep. Szabó László arról feledkezett meg, hogy a huszadik század már nem a romantikus, nemzeti büszkeséget is élesztő epikus költészet korszaka, és hogy már azok az elődei is szükségszerűen utánpótlás voltak, akik Arany tervezett hun eposzát akarták „befejezni”. Tarnócy, ha Adytól átvett valamit, úgy csak külsőségeket vett át, nem tudott felnőni a vátesz, a „küldetéses vétó” feladatához, amelyre pedig Amerikában éppúgy szükség volt (lett volna), mint Ady Magyarországon, és ezért menekült az élet elől. Nem az amerikai magyar valóság utasította el őket és verseiket, jóllehet bizonyos mértékig igazolható a könyv iránti érdeklődés hiánya, hanem ellenkezőleg, ők utasították el maguktól mindazt, amit az amerikai magyar valóság egyáltalán nyújthatott számukra. Ezért hatnak mesetértékűnek, frázisszerűnek azok a versek, amelyek témájukat amerikai környezetből merítik, és amelyeknek éppen az lett volna a rendeltetésük, hogy kifejezzék azt az érzést, milyen is amerikai magyarnak lenni.

Más karakterű írás, tematikájánál fogva azonban ide tartozik Reményinek egy, a *Magyar Szemlé*ben közzétett cikke, amelyben az amerikai magyar szellemi élet kérdéseivel foglalkozik. Nem tudni, mi vezethette Reményt a *Korunktól*, az *Erdélyi Helikontól* és a *Magyar Írástól* a konzervatív *Magyar Szemlé*hez. Annyi bizonyos, hogy nem beszélhetünk eszmei vonzódásról, legfeljebb arról, amit ő is említett, hogy az amerikai magyar demokratizmus jól megfér a magyar konzervativizmussal. Vagy egyszerűen csak arról lehet szó, alkalom kínálkozott számára, hogy a másutt töredékesen kifejtett gondolatait elméletileg megfogalmazva foglalja össze.

A szellemi életben első helyen említi a magyarságnak azt a rétegét, amelynek érdeklődése a múltban gyökerezik, és amelynek megjelenése a Jókai-romantika határainak egyfajta leszűkítése az amerikai magyar keretek közé. Irodalmilag megfogalmazva ez a következőt jelentene: „Akik az amerikai magyar életben szépirodalmi téren teremtettek valamit vagy akarnak teremteni, azoknak többsége az első csoportba tartozik. A háború előtt vándoroltak az Egyesült Államokba, a Rákosi Jenő-féle harmincmillió magyar eszmekörben nőttek fel s irodalmi szempontból az ízlésnek és világnézetnek azt a töredékét képviselik, amelynek odahaza költői téren Ábrányi Emil volt a legjellegzetesebb képviselője. Szellemi tevékenységük kritikátlan; ennek természetes következménye, hogy vidékies megalomániára tesznek szert s inkább szavalnak, mint alkotnak, s ha alkotnak is, alkotásuk inkább szavalat, mint irodalmi teljesítmény. Tulajdonképpen megindító jelenségek; a dilettantizmus határát átlépték, de az esztétikai kultúrán innen vannak [. . .] Amikor odahaza az amerikai magyar irodalomról beszélnek, rendszerint róluk esik szó, s a kijelentések egyértelműek azzal az elismeréssel, amellyel a hazafias oknál fogva jóakarátú budapesti kritikus a szolnoki vagy békéscsabai írói nagyság érdemeit méltatja. [. . .] Ők az amerikai magyarság pszichológiailag leghívebb kifejezői. Pszichológiailag, mondom, de nem művészi szem-

pontból. Egy néptöredék sikertelen vagy félig sikerült sóhajai és reményei.”²³ Nem nehéz felismerni, hogy kiket tekintett ehhez a csoporthoz tartozónak, mindegyikük nevével találkozhattunk a naplójegyzetek elmarasztaló megjegyzéseiben. Hogy mégis olvasták őket, sőt elsősorban őket olvasták, az annak köszönhető, hogy összetalálkoztak egy olyan közönsséggel, amelynek nem adatott meg, hogy ízlését és értékelő képességét kifejlessze. A tőlük származó betű tette mámorossá az amerikai magyarság lelkét, de egyúttal nekik köszönhető az is, hogy a templomokban a pap magyarul prédikálhat, az egyetek továbbra is találkozóhelyei a kivándorolt magyaroknak, és az újságok még táplálják az ingatag alapon álló magyar életet.

A második csoport felismerése valamivel nehezebb, mert kevésbé egységes arculatú. Ide sorol mindenkit, akik „az esztétikai élményt nemcsak nevelő és szórakoztató, hanem kifejező és létigazoló élménynek is tekintik”. Ennek a csoportnak sokféle arca van mind törekvéseiben, mind eredményeiben, közös csak annyi, hogy munkájuk inkább a magyarországi olvasóhoz szól, és öntudatosan az egyetemes magyar szellemi élet részének tekintik magukat. Még akkor is, ha a hazai kritika ezt nem vette észre. Amikor erről a csoportról beszélt, feltehetően elsősorban önmagára gondolt, mivel a baloldal íróit nehezen lehetne ebbe a kategóriába sorolni. S végül, a harmadik csoport a kint születetteké, akik esetleg már magyarul sem tudnak, de nosztalgia – ma úgy mondanánk, a gyökerek keresése – vagy valami más, láthatatlan kötelék vonzza őket a magyar értékek irányába.

Az elmondottak alapján úgy gondolom, nem lehet vitatni Reményi kérdésfeltevésének vagy állításának jogosságát. Nemcsak az amerikai magyarság sajátos helyzete folytán nem alakulhatott ki amerikai magyar irodalom, amely az egyetemes magyar szellemiség alkotórésze lehetett volna. És itt az sem vigasz, hogy más nemzetiségek szellemi tevékenységének

²³ *Amerikai magyar szellemi élet.* Magyar Szemle 1934. XXI. k. 322.

a sorsa is hasonló természetű volt. De nem alakulhatott ki azért sem, mert a hivatalos magyarországi gondolkodás nem engedte, hogy a tehetségek kiemelkedjenek a provincializmusból, hogy a múltba tekintés helyett merészen nyúljanak koruk létkérdéseihez. Mindezek a körülmények együttesen járultak hozzá, hogy az amerikai magyar irodalom már születésekor megsemmisülésre volt ítélve.

FILOLÓGIA

EMLÉKEZÉSEK ADY ENDRÉRŐL*

A zilahi diákévekkel záródó első, a debreceni és nagyváradai éveket tartalmazó második kötet után 1987 végén megjelent harmadik kötet a költő Párizsba indulásától a Lédával való szakításig terjedő időt öleli fel. Az életpálya négy fontos meghatározója köré csoportosulnak tematikusan az emlékező írások: a Párizs-élmény (párizsi utak), a Lédá-szerelem, a budapesti újságíróskodás és a Nyugat-mozgalom. A kötet végén található életrajzi-időrendi tábla 1904 januárjától indulva majdnem kilenc évet fog át, az életút legeseménydúsabb esztendeit: a nagy szerelem beteljesülését és a szakítást, a pálya magasba ívelését, barátok és ellenfelek, rajongók és gyűlölők táborának kialakulását. A terjedelmes kötetben nem is fér el minden, ami időrendben ide tartozna. A négy fő téma közül voltaképpen csak kettő záródik le teljesen ebben az időszakaszban: a Párizs-vonzás és a Lédá-szerelem. Feltehető, hogy lesz még emlékezés, vagy más témaközpontú emlékezéshez kapcsolódó jegyzet Adynak a Világhoz, a Pesti Naplóhoz, valamint a Nyugathoz fűződő viszonya alakulásáról. Kovalovszky a következő kötetbe ígéri többek között A Holnapról és a Három Hollóról szóló emlékezéseket.

A kötetben 47 szerző írása van. (Ezeket a továbbiakban — megkülönböztetésül — alapszövegeknek nevezzük.) Közülük 26 a szerkesztő kezdeményezésére íródott az emlékezésgyűjtemény számára, tehát itt jelenik meg először; 21 már megjelent másutt, itt az eredeti közlemény teljes vagy részleges átvétele, ill. egy-egy teljes életműből válogatott szemelvénygyűjtemény (Babits, Móricz) található. A kötetbe fektetett nagy munka méreteit érzékelteti az az adat, hogy az alapszöveg 353 oldalához 272 jegyzetoldal készült — petit szedésben. A jegyzetek terjedelme nagyobb, mint az előző kötetekben.

Az *első fejezetben* Ady párizsi életének emlékei kerültek a súlypontba. A közvetlen élményeken alapuló emlékezés kevés. Halász Gyula, az egyik emlékező, nem is találkozott a költővel a francia fővárosban, de írása eleven és jellemző kép a korabeli Párizsról, ezért

* 3. köt. Gyűjtötte, sajtó alá rendezte és magyarázatokkal kiegészítette Kovalovszky Miklós. Bp. 1987., Akadémiai Kiadó 725 o. (Új Magyar Múzeum 12.)

került a kötetbe. Kovalovszky a jegyzetekben is törekszik egy-egy kérdéskör szélesebb alapokon nyugvó vizsgálatára, ill. összefoglalására. Így áttekinti a francia szellem és a Párizs-vonzás hatását különösen a reformnemzedék és a századforduló magyarjaira, s utal azokra a két háború közötti művekre is, amelyekben ez a vonzás az Ady-hatással összekapcsolódva jelentkezik. E fejezetbe kerültek Bodor Aladár és Oláh Gábor Keletiek Nyugaton című útinaplóiból kiemelt szemelvények is, s ennek jegyzetében tér ki a szerző a fejezet tárgyához szorosan nem tartozó, de időrendben ide illő Ady—Oláh Gábor viszonyra. A szerkesztésnek ez a módszere, mely nyilvánvalóan a teljességet szolgálja, az Emlékezések mindhárom kötetére jellemző. Kovalovszky kötelességének érzi, hogy ha kell, az emlékezésektől elszakadva, ill. azokat kiegészítve, Ady életének és irodalmi működésének minden lényeges részét érintse, s az alapszöveggel és a jegyzetekkel együtt kerek egészet alkosson.

Bölöni György és későbbi felesége, Itóka, Ady párizsi életének igazi szemtanúi, nem közismert műveikkel vannak jelen. Bölöninek egy kisebb, kötetben meg nem jelent írását, Itóka fiának, Kozmutza Kornélnak rövid emlékezését találjuk itt. Nem maradhattak ki e fejezetből a festő ismerősök, akikkel többnyire Bölöni és Itóka ismertették össze Adyt, s kapcsolata egyik-másikukkal tovább is fennmaradt. Az emlékezések és a szerkesztői kiegészítések is megerősítik az ismert tényt: Ady elvonultan, „a maga kis körében” élt az „embersűrűs, gigászi vadon”-ban. Idegenekkel, helybéliekkel alig ismerkedik, Bölöniék francia író-, művészköreit nem hajlandó látogatni. Hírekről, eseményekről az újságokból értesülve kötelességtudóan írja nap mint nap cikkeit, verseit, s küldi a lapoknak.

Ha bárki a gyűjtemény alapszövegéhez kiegészítést ajánl, lehet, hogy nyitott kapukat dönget, mert az ajánlott írás nem ismeretlen Kovalovszky előtt. Másrészt az emlékezések nincsenek kisebb időegységekre tördelve, egy-egy témához súlypontjukkal, fontosabb részükkel kapcsolódnak, így a hiányzónak tűnő emlékezés még későbbi kötetben is előfordulhat. De az is megeshet, hogy a szerkesztő egy-egy emlékezést nem talált hitelesnek, felvételre érdemesnek. Ezek előre-bocsátásával idézem itt Kunffy Lajos festő (1869—1962) *Visszaemlékezéseim* című művének (Kaposvár, 1981. 93—94.) egy bekezdését:

A Párizsba érkezett és hozzám jött magyarok közül fel kell említenem Ady Endrét. Mikor a házmesternével névjegyét beküldte, elcsodálkoztam, mennyi predikátum van neve előtt egy Párisban használt kártyán, amikor az idegen hangzású neveket különben is a legfurcsábban ejtik ki a franciák. Én akkor még nevét sem ismertem, de talán Magyarországon

sem sokan. Egy vidéki magyar benyomását tette külső megjelenésével, csak szép barna szemei keltették fel bennem az érdeklődést. Én éppen valami munkámat akartam befejezni, de azért kérdéseket intéztem hozzá, ő azonban igen szótlan volt, inkább csak figyelt és szemlélődött. Erre letettem a palettámat és meghívtam, jöjjön velem lakásunkra, feleségemnek éppen fogadási napja volt és hívtam, igyék velünk egy csésze teát. Jött is. Bemutattuk néhány szép fiatal nőnek, de azokkal szemben is szótlan volt, amit nyelvtudása hiányának véltünk. Néhány nap múlva elküldte nekünk még Nagyváradon kiadott első verskötetét dedikációval „Még egyszer” címmel. Hogy méltóan megköszönhessem, kértem feleségemet, olvassa el és mondjon róla véleményt. Költeményei azonban nem nagyon tetszettek. Ady többé nem jelentkezett, aminek tán az is oka volt, hogy Ady ezután nagyon összeboronálódott Léda asszonnyal. Néhány év múlva láttam még egyszer Párisban, a Variété színház egy felvonás közben a terrasse-on, ahol már egy elegáns párisiként mutatkozott. Miután hazaköltöztünk Magyarországra, egy alkalommal kereste velünk a találkozást, de nem sikerült. Özvegyével azonban, Boncza Bertával – Csinszkával –, mikor már újra férjhez ment Márffy Ödön kedves kollégámhoz, nagyon összebarátkoztunk. Ő is a Zirzen intézetet, ekkor már Erzsébet Női Főiskolát végezte, mint a feleségem. Berta Ilona, az intézet igazgatónője beszélt nekünk, hogy amikor tanítványait megkérdezte tanulmányaik befejezése után, hogy mik öhajtanak lenni, Csinszka azt válaszolta: egyéniség!! Ez be is következett, mert nagyon eredeti, szellemes és tehetséges lény volt.

Kunffy és családja, amennyire az emlékezésben gyéren előforduló évszámokból a csapongó előadásmód miatt erre következtetni lehet, 1904 és 1914 között élt – megszakításokkal – a francia fővárosban. Az őket gyakran fölkereső művészek között említi Rippl-Rónait, Kernstockot és Hatvany Ferencet. Ady látogatásának idejét nem jelöli meg, de a 77. oldalon ez olvasható: „1904 októberében visszatértünk Párizsba, ahol állandó lakásunk volt.” A költő tehát első párizsi

tartózkodása vége felé járhatott Kunffyéknál. Ezt erősíti meg a dedikált *Még egyszer* ajándékozása. (A kötet most is megvan a festőművész fiánál.) Az emlékezés-részletben meglepően új nincs; ismert, többször leírt jellemvonásokkal találkozunk: idegenek, úrinők társaságában hallgatagság, majdnem elfogódottság, vidékies külső stb. Kár, hogy nem tudjuk, mi indította Adyt a látogatásra. Kunffy nem ír előzetes meghívásról. Lehet, hogy Ady ismeretlenül is felkeresett kinn tartózkodó magyarokat társaságra, barátokra találás reményében, de a Kunffy-család nem nyerte meg tetszését? (Az OSzK Kézirattára őrzi Márffy Ödönne két Kunffyékhoz írott levelét.)

A *második fejezet* a Léda-szerelem tárgya köré gyűjtött eddig ismeretlen emlékezések, levelek csoportja. Mindazok, akik ismerik Révész Béla levelezés-kiadásainak legendásító kommentárjait, Dénes Zsófia, Hegedüs Nándor legendaoszlató, leleplező írásait, az Ady–Léda viszony sok-sok ága-bogát, hitetlenkedve tapasztalják, hogy még mindig fel-felbukkan új adat a nagy szerelem titkaiból. De ugyanakkor azt is tapasztalhatják, hogy a rejtélyekből jó néhány még megfejtetlen marad. (Igaz, nem kevesen vannak, akik e rejtélyek megfejtését teljesen feleslegesnek tartják, a biografizmus torz kinövésének, álfilológiának, amely semmivel sem járul hozzá a mű megértéséhez. Egy emlékezésgyűjtemény szerkesztője és általában a filológia művelője nem lehet ezen a véleményen. Gyűjteménye — a sorozatcímbe is kifejezésre juttatva — múzeum, ahol helye van a költő életéhez, személyéhez fűződő legkisebb eseménynek és tárgynak is. Az életrajzi elemek irodalomtörténeti fontosságát vitató nézetek nem mentik föl a kutatást az ilyen jellegű feladatok alól, ezek kötelező elvégzésére Eötvös Károly szavai érvényesek: „nincs múlt idők nagyjairól olyan kicsi dolog, amit én szívesen le ne írnék . . . Már olyan csizmadiának is tudjuk nevét, akinél [Petőfi] egykor csizmát varratott vagy foltoztatott. Idáig menni nem szükséges, de ez se baj [. . .] Az életnek minden apró részlete ezer és ezer ember figyelmét kelti fel. S a figyelem először a részletet, azután magát az egész életet öleli át. Végül azt, ami a költő életében fenség és örök tanulság az egyén számára és a nemzedékek számára.” *Utazás a Balaton körül*. Bp. 1901. 1. köt. 199–200.)

A második fejezet első írása Léda húgának, Brüll Bertának az emlékezése — meglepetés. Brüll Berta itt sok mindent cáfol, amit Fehér Dezsőné Dénes Zsófia *Akkor a hársak épp szerettek* című könyvében állít Lédáról és a Brüll-családról. Kovalovszkynak kell itt a vonatkozó irodalom ismeretében állást foglalnia: mi írható a családi-testvéri tapintat számlájára, s mi fogadható el igazságnak a cáfolatokból.

A szerző több mint ötvenoldalas jegyzetében (156–219.) összefoglalja véleményét és ismerteti a kérdés irodalmát. Lényegében a Gyorsuló idő című sorozatban megjelent esszéjének (Léda: legenda és

valóság. Bp. 1980.) gondolatait ismétli meg több helyen módosítva, kiegészítve és bibliográfiai utalásokkal ellátva a szöveget. Végző konklúziója: „Adyt a Lédával való találkozás tette azzá, amivé lett, aminek ismerjük” (218.). Léda ragadta ki Váradról, s Párizsban kapta eszmei, művészi fejlődéséhez a legtermékenyítőbb hatásokat (195.). A szerelem kezdeti mámorának elmúlásával „egénységük és idegalkatuk” ellentétei egyre többször fordították szembe őket egymással, „szerelmespárból gyűlölködő, egymást marcangoló ellenségekké váltak”, s csak a „ragaszkodó hiúság”, ill. a „gyáva határozatlanság”, akaratgyengeség tartotta össze őket (218–219.).

A Léda-szerelem sorsfordító jelentőségének elismerését Ady életében a felsorakoztatott vélemények többségében megtaláljuk, ha nem is olyan éles fogalmazásban, mint Kovalovszkyé. Mások vitatják találkozásuk sorsdöntő erejét. Mindkét vélemény érdemek latolgatása, mérlegelés, s felveti a „mi lett volna, ha . . . ?” értelmetlen kérdését (196). Kétségtelen: az indító lendületet a hirtelen fellobbanó szerelem adta, de érdem, köszönet nem ide illő fogalmak, még ha „szándék-talan érdem”-ről beszélünk is (186.).

A kérdés legalaposabb, legigényesebb kifejtése Király Istváné — írja Kovalovszky —, magyarázatai azonban „elvontak, túlbonyolítottak” (185–188.). Király a maga álláspontját Kovalovszky Léda: legenda és valóság című esszéjének tanszéki vitáján így summázta: Kovalovszky individuál-pszichológiai alapon áll, az ő megközelítése viszont alak- és társadalom-lélektani. Módszertani eszköze a „kommentált biográfia”: a mű felől megérteni és magyarázni az életet (lásd Lukács György gesztuselméletét). Előbb van meg az értékrend, amely az életet is alakítja, s ehhez igazodik az életvitel. Előbb volt meg az az értékrend és érzésvilág, amit a *Vízió a lápon* kifejez, utána jött a Léda-szerelem. Adynak akkor diszharmonikus szerelem kellett. Később 1912-ben új korszak kezdődött az életében, a mindent újra kezdés kora, és ezzel együtt a harmonikus szerelem igénye. Lédát Király nagyformátumú egyéniségnek, belső kultúrájú művészléleknek tartja.

Kovalovszky a kérdést nem tartja lezártnak. Léda egyéniségének és Ady életében játszott szerepének tisztázását továbbra is az Ady-kutatás egyik legfontosabb feladatának tekinti. Szerinte hiányzik még a kérdés részleteiben való feltárása és dokumentált kielemezése (166.). Valóban vannak még a kéziratárakban ismeretlen, nem publikált dokumentumok e tárgykörhöz, s ha a kialakult Léda-képet lényegesen módosító jelentőségük nem is valószínű, eddigi ismereteinket hasznosan egészíthetnék ki. Fennmaradtak Brüll Adél német és magyar nyelvű levelei szüleihez a bécsi tanulóévekből (OSzK), továbbá a Szófiából való menekülés után Budapestről és Párizsból írott levelek (OSzK, PIM). Megvan az az anyjának írott levél is, amelyet Brüll Berta emlékezésében elveszettnek tart (134.). Részletek a levélből:

Szerda

Édes Kis Anyokám! Végre tehát ismét itt vagyok [Párizsban] egy kellemetlen út után [. . .] Úgy Váradon mint Pesten tudom mennyit bántottak és piszkolnak, úgy látszik nagyon irigylésre méltó vagyok, hogy annyit foglalkoznak velem. Bubikám [Brüll Berta] leveléből látom, hogy ő mennyit bosszankodik e miatt, én egy csöppet sem kis anyóm bizony Isten és Dodó még kevésbé. Mind ezekben csak az bánt, hogy te másokhoz fordulsz megkérdezni mi igaz van mindezekben. Miért nem kérdezel és kérdeztél meg engem. Minden tettünk-ről Pesten informálva voltál kik és kikkel voltunk a többi időt egyedül Bubival otthon töltöttük, és morfondíroztunk. A mi a pezsgőzést illeti nem tudom kifizette [!] volna. Radot csak éppen akkor láttam midőn írtam is neked róla vagyis egy este és másnap délben mikor el is utazott. Ady mint írtam is neked minden vasárnap este egy két napra fenn volt s ezek voltak pesti tartózkodásomnak legkellemesebb napjai. Akkor délben rendesen együtt étkeztünk, este pedig rendes társaságunk volt, Ödön, Hoffmann Sándor, Regina néni és Ady. Az egész träschot Fehérék csinálják, kiket bántja, hogy Ady otthagyja őket s azt hiszik, hogy talán én beszélem ött [!] erre rá. Ami által kis anyóm meg éppen nem hagy-nám magam heccelni. [. . .] csakis az irigység, rosszakarat, s piszkos gondolkozás mondhat reánk valamit. (PIM V. 3482/150.)

E levél ismerete sem visz bennünket közelebb a függőben lévő kérdések megoldásához: ki volt, kik voltak Diósiné nagyváradi lovagjai, partnerei, kik keresték őt fel Pesten, s főként, hogy mivel kötötte magához a költőt a nyilvánvalóan egyértelmű esemény, a „tettenérés” után. Léda anyjához írt levele őt magát nem is igazolhatja. Az bizonyos, hogy Radónak a levélben említett látogatása nem függ össze a „képzeltetetlenül tragikus” esettel (162.), ez Ady első pesti útja alkalmával történt, amikor Berta még Marienbadban volt (131.). Különös, hogy a levélben nem esik szó Halász Lajosról.

Tény, hogy az Ady—Léda-levelezés teljes, hiteles szövegkiadásban még nem ismert. Erre bizonyíték egy a fentiekkel kapcsolatos levél, amelyet Révész Béla (S lehullunk az őszi avaron 31—32.) kihagyások-

kal közölt, s így került bele Belia György háromkötetes kiadásába is (Ady Endre levelei 1:88.). 1903 őszén a költő negyedszer látogatta meg Diósinét Pesten, s onnan hazatérve írja elkeseredett levelét, amelynek általam kiemelt részei hiányzanak a jelzett kiadványokból: „Néha a maga közelléte nem is diabolikusan, de végzetesen hat reám *s így volt most. Az a sejtés öl meg, hogy Maga valami fizikai undort érez én velem szemben. Látja, mikor a húgocskája el akart menni délelőtt az ebédet lemondani, Maga ezért nem engedte el. És látja, hogy én igazán hittel s valami abnormális, fanatikus erővel igyekszem alkalmazkodni Magának minden szavához. Másképp talán nem tudnám elviselni azt a borzasztó emléket, amit maga nem akar feledtetni velem.*” (FSzEK—Budapest Gyűjtemény). Minden bizonnyal erre a „borzasztó emlék”-re kérdez rá a Rónai Mihály András által közölt levélben Révész Béla (299—300.). Bölöni válasza: „Léda egy más gavallért, egy váradi fiatal ügyvédet vagy bankigazgatót engedett be a szobájába”. A válasz a személyt illetően bizonytalanságban hagy: a két számba jöhető férfi közül Radó Ignác az ügyvéd és bankügyész, de ő idősebb tekintélyes úr, Halász Lajos a fiatalabb, ő azonban lapszerkesztő, igaz hogy ügyvédi gyakorlatot is folytatott. Kovalovszky Halászt tartja a Léda kegyeit elnyerő lovagnak.

Az Ady-levélből kihagyott részek is világosan mutatják a viszony kezdetének mineműségét. Léda akkori hűvösségét erősíti meg Móricz Zsigmond följegyzése Földessy Gyulától szerzett értesüléseiről. Móricz Ady-életrajz írására készült, anyagot gyűjtött, jegyzeteket készített. Ebből való az idézet: „Párizsban adta meg magát neki az asszony nagy vallomás után, hogy mikor férjhez ment, már megadta valakinek magát [. . .] az asszony őszinte és nagyon megadó volt vele szemben, és megmondta, hogy [férjhezmenetelkor] nem volt szűz” (PIM Móricz-hagyaték). A kapcsolat pesti heteinek „platonikus” voltát tagadja Fehér Dezsőné (Dénes Zsófia: i. m. 2. kiad. 191.). Úrilány házasság előtti nemi élete, a szüzesség elvesztése házasság előtt — ez a probléma valóban foglalkoztathatta Diósinét, mert egy 1909-es levelében Ady Hatvány Lajos és Lengyel Menyhért *Szűz* című darabjára utalva írja neki: „Majdnem egészen az a téma, amit maga sokat beszélt velem. A szüzesség és a házasság.” (Ady Endre levelei 2: 59.)

Kovalovszky szerint a kínos esemény okozta szégyen Ady lelkében ösztönös bosszúvágygá keseredett (162—163., 335.). Ez magyarázza hűtlenkedéseit, forrása az állandó viszálykodásnak. Ez aligha hihető. A hűtlenkedésekhez Adynak nem volt bosszúvágyra szüksége. Nem volt monogám hajlandóságú férfi. Nem teljes értékű bizonyíték, de elgondolkodtató, hogy Ady bizalmas, szemrehányó leveleiben egyetlen halvány célzás van a „borzasztó emlék”-re: „Szép, tehát folyton emlékeztetnie kell engem arra, hogy szeszélyből kerültem bele az életébe? S hogy mikor már én *voltam* még maga mindég és máshol

kísérletezett?” (Révész Béla Ady—Léda regény, 352.). Lehetséges, hogy Léda a többi „komisz” levelet megsemmisítette, mint ahogy erre utalt is Rozsnyay Kálmánnak (362.)?

A szerelem hanyatlásának kronológiáját, a válságtüneteket Ady írásaiban is megkísérli kimutatni Kovalovszky (169—170.). Az első kiábrándulást jelző vers szerint A mese meghalt (1904. jún. 7.), majd egy év múltán, 1905 őszén, a levelekben is megjelennek a viszály jelei. Vészi Margit nyomán Kovalovszky is úgy látja, hogy Ady már 1904 szeptemberében menekülni szeretne Lédától (170., 192.). Ezt erősíti meg a november 30-án Brüll Bertának írott levél. Közben két hónapot töltenek Nizzában, s innen Ady több levelet ír Vészi Margitnak (okt. 1.: „nagyon egyedül vagyok”). Ezek azonban mégsem válságjelek. Nizzában kiújul a betegsége és a pénztelenség nagyon keseríti. Léda sem kap pénzt a férjétől, néha majdnem nyomorban töltik napjaikat a Riviérán, gyakran éheznek. Ady Diósinál már el van adósodva, úgy érzi helyzete Párizsban tarthatatlan. A hazatérés után meginduló levelezés 1905 elején élesedő ellentéteket mutat, különösen azért, mert Diósiné egy hónapig nem válaszol az esdeklő levelekre, a kétségbeesett poste restante táviratra is csak „erőltetett, üres” választ küld (Ady Endre levelei 1: 164.). Ettől kezdve a költő gyötrelme gyakran ismétlődik, Léda nem ír, nem válaszol a levelekre, neheztel, zsarnoki módon Adyt állandóan maga mellett akarja tudni, s távollétét személyes sértésnek veszi. Ady kinyai az örületig fokozódnak. Ez a gyötrellem gyanítható a *Találkozás Gina költőjével* című versben is (1905. febr. 19.). Léda azonosul Ginával, a nagy költő-rokont kínozó, szerelmére méltatlan asszonnyal. Ezek sem válságjelek, még forró a szerelem, a második párizsi út sem hoz kritikus helyzeteket, jöllehet Brüll Bertának Ady röviddel megérkezése után (1906. aug.) Diósiné súlyos neurasteniájáról panaszkodik, Bölönivel meg tudatja, hogy magányos, néha három napig sem néz Lédáék felé. 1907 elején Kozmutzáné (Itóka) már gyakran fellángoló háborúságról ad hírt (Bölöni 1955. 113—114.). Az első nagy összecsapás, amelynek az Ady—Léda-levelezésben nyoma van, 1907 őszén történik. A Nagyváradra lelátogató Ady sértetten, feldúltan először hagyja ott az asszonyt búcsú nélkül, s csak tíz nap múlva küld bűnbánó levelet. Talán ez a fordulópont. Az elmúlt évekre visszatekintve leveleikben mindketten 1907-et tartják a kritikus esztendőnek, amikor kapcsolatuk romlani kezdett (l. Vitályos: Ady—Léda—Csinszka 119., Ady Endre levelei 1: 183. — e helyen téves kelettel, 2: 22. — itt is téves a keltezés, 2: 413.). A harmadik párizsi útjáról a költő már állandósult rossz közérzetet jelent: „most már nincs mit keresnem” [Párizsban] (i. m. 1: 303.). 1908 őszén mégis úgy tűnik, hogy rendbe jön kapcsolatuk: együtt utaznak haza Párizsból, először jelennek meg együtt a nyilvánosság előtt A Holnap matinéján, először (és utoljára) utaznak Érmindszentre; a költő be-

mutatja Lédát szüleinek; a szellemi fogyatékos legkisebb Brüll-leány Érmindszenten való elhelyezését elintézi szüleinél. Vágyakozó levelei után 1909. jan. 18-án érkezik negyedszer Párizsba, és már másnap írja: „valóságos poklot találtak itt az én nyomorúságos idegeim” (i. m. 2: 7.). Februárban Ördögzigetének nevezi Párizst (i. m. 2: 11.). Az első igazán válságos esztendő 1909 volt. Léda az együtt töltött időt leveleiben később szinte irtózva említi (i. m. 2: 291., 313., 330., 349.). A nyomasztó emlékek súlyos összetűzéseket jeleznek. Ennek ellenére (vagy talán éppen ezért?) Ady írásaiban ekkor jelennek meg a legszebb vallomások, amelyek találkozásuk, szerelmük sorsdöntő ereje mellett tesznek hitet. De ebben az évben tűnik fel először az „elbocsátó” versben színre lépő mindent visszavonó, megtagadó indulat is: „Maga nekem nem volt jó sorsom”. „A fátum [. . .] a Maga személyében kívánt végigverní”, „az én nagy szerelmem maga iránt úgyis inkább a magam ügye volt, mint a magáé. Megtagadni csak akkor fogom, ha maga — látom — egészen érdemtelen lesz rá” (i. m. 2: 25., 44.). A tehetségmentő Léda-legendát elindító Önéletrajzot a költő a Riviérán írta. Kovalovszky utal akkori írásainak szemlélődő, filozofikus rezignációt éreztető hangjára, s arra gondol, hogy az Önéletrajz „talán egy összecsapást követő megbékítő feloldásként, a múltat megszépítő és felmagasztaló hálanyilatkozat” (165.). Hogy a békítésre szükség lehetett, azt Léda egy fél évvel későbbi levelének következő részlete is bizonyítja: „arrafelé [a Riviérára] amúgy sem mennék, még nagyon friss emlékeim vannak arról a vidékről” (i. m. 2: 349.). Az 1909. évi Ady-levelekben végigkísérhető ez a kettősség: a szerelem válságjelei és a szerelmet, az összetartozást vallomásosan vállaló engesztelő, ajándékozó gesztus. Az érzelmekben egyszerre volt jelen az okkal vagy ok nélkül szembeszegülő leplezetlen, sokszor durva indulat és a kapcsolat fenntartásának akarása, a megtartó szándék. A hűlő érzelem és a múlt megőrzésének a vágya a *Hiába hideg a Hold* kettős inspirálói. Ehhez az érzelmi állapothoz szabadabb, kötetlenebb, intellektuálisabb kapcsolat lett volna szükséges, mint amelyet Léda megkövetelt. Ő megalázónak érezte a vélt elvárást: a nagy költő szerelmese a nagyság bűvöletében legyen elnéző, türelmes az emberi gyarlóságokkal, idegrohamokkal, félrelépésekkel szemben, és megbékélten fogadja az engesztelő vallomásokat. Léda ezt a szerepet nem vállalta. Bizonyíték erre a vers keletkezését megelőző és az azt követő hetek levélváltása. Az előzmény az, hogy Ady Rheinfeldenben, vagy még azt megelőzően, feltehetően megint engesztelésül, verset ígért Lédának. „Egy verset kértem magától, amit maga csak nekem írjon”, kéri számon később az ígéretet (i. m. 2: 343.). Ady október 1-jén írja Lédának: „A verset nem magának fogom elküldeni, megírom, s a *Nyugat*nak adom. Én akarom, hogy tudják, hogy én nagyon szeretem, sobban mint bármikor.” Ugyanebben a levélben Léda szemrehányá-

jaira vallomással válaszol: „akarom is, hogy olyan legyek, amilyennek maga szeretne”. „Én magáért mindenről, mindenkiről [. . .] lemondok” (i. m. 2: 58–59.). A „megírom” nem elírás a „leírom” helyett, mint Belia gondolta (i. m. 2: 337.), mert a keltezés pontatlan, a levél a versnél korábbi; az előbbi még Pesten, az utóbbi — köztudottan — már Váradon íródott. Az okt. 4-i „házi” levélben a költő beszámol a nagyváradi Nyugat matinéről, ahol „egy nagyon hosszú, új Léda-verset” olvasott fel. Ez volt a *Hiába hideg a Hold*. Az asszonyt nem hatotta meg az előző levél szerelmi vallomása. Válasza: „nevetéses phrázis”. „Azt a szerepet, mit maga szándékozna nekem juttatni, nem fogadom el [. . .] válaszom: vagy feltétlenül én, vagy a többiek.” A verset, bár még nem olvasta, elutasítja: „a kinyomatott vers nem lehet az enyém. Az mindenkié, az a gallériáé és a százötven asszonyé.” (i. m. 2: 342–343.). Ady felhördül: „Milyen meghatottan, magam egészen felmutatva, ujjongva, sírva írtam azokat a sorokat, s kikibáltam az egész világnak” (i. m. 2: 44.). Lédát azonban ez sem hatja meg. Következő levelében azzal vádolja Adyt, hogy „magas piedestallra helyezkedik”, „mintha maga engem legalábbis magához emelne [. . .] egy csöppet sem hat meg engem, hogy Ady Endre a nagy költő azt állítja, hogy engem szeret [. . .], feleslegesnek tartom a folytonos ismétlését annak, hogy maga nem utolsó ember [. . .] szerelmi dolgokban ez is tökéletesen mellékes” (Vitályos: i. m. 118–119.) Ady újabb vallomásokkal válaszol: „egy élet minden képességével értem és szeretem magát”. Az önteltség vádja ellenében megismétli az Önéletrajz hálanyilatkozatát: „Mindig [. . .] hangoztattam, hogy maga által vagyok valaki, ha vagyok” (i. m. 1: 184. — itt rosszul keltezve). Léda újra csak eltaszító, hideg, vádaskodó levelet ír a vers elolvasása után is (i. m. 2: 348–350.). Ady válaszul leszögezi: „én magát magamnak mégis meg akarom tartani még maga ellenére is” (i. m. 2: 66.). Ezek után is Párizsba készülődik, s ezt írja: „szeretem magát, s nincs más vágyam, mint végre egészen meggyőzni erről” (i. m. 2: 68.). De nem tudták többé egymás meggyőzni arról, hogy megtartó szándékuk komoly. Az idézett részek igazolják Kovalovszkynak és Királynak azt az állítását, hogy a kapcsolat romlásának egyik tényezője az volt, hogy Léda egyre inkább elvesztette fölényét Adyval szemben (187., 197.). Mit várt a költő valójában Lédától ekkor? Verseivel szólva talán ennyit: felvenni a „türelem bilincset”, s „szerelem nélkül is szeretni”. Távtatos ígéret ezekben a levelekben nincs a vallomások mellett, ha csak ezt nem tekintjük annak: „Kár volna oktalan szeszélyekért feláldozni egy-két év szép valószínűségét, sőt majdnem bizonyosságát” (i. m. 2: 45.). Lehet, hogy Léda jól érezte meg: Ady kapcsolatukban is meghatározónak tekintette költői hírnevének növekedését, elismertségét. Úgy gondolta, hogy amit az ember vét, a költő kiengesztelheti. Léda ez ellen a kiszolgáltatott helyzet ellen tiltakozott.

Szó esik Ady Lédához írott leveleinek monotonijáról (169.). A levelek két párhuzamos sora erősen elüt egymástól: „a házi”, a lakáscímre írott beszámolólevelek mellett a bizalmas, szerelmi üzeneteket Ady poste restante küldte. Az utóbbiak, ha mutatnak is fel azonosságokat, a szerelem korszakai szerint elég határozottan különböznek. Az 1903-as levelek rajongó, kétségbeesett, a viszonzásban bizonytalan szerelem gyötrelmeiről vallanak. Az 1905–1906-os években a kiszolgáltatott, könyörgő, megalázkodó szenvedély alaphangja mellett a költő a bántásokra, szemrehányásokra elkeseredetten reagál. Nem ritka az öngyilkossággal, szakítással, máshova való elutazással való fenyegetőzés. Leggyakoribb a kétségbeesett esdeklés levelekért. 1908-ból kevés levél van. 1909-ben — úgy tűnik — Ady levélben bejelentve, búcsú nélkül távozik Párizsból. A levelek hangja ettől az időtől jelzi, hogy kapcsolatuk megváltozott. Innen kezdve hiányzik a levelekből a bűnbánó alázat, a siránczó önsajnálát, a kegyekért könyörgés. A szemrehányásokat határozott érveléssel hárítja el. Ha hibáit el is ismeri, megalázkodás nélkül ad magyarázatot.

Léda 1909 júliusa előtt írott levelei nincsenek meg (174.). Ady leveleinek hiányzó dátumait ezért is nehéz megállapítani, mert a levél-párok elvesztek. Ady kétszer ajánlja fel sértődötten, megbántva, hogy visszaadja a leveleket (i. m. 1: 208., 328.), egyszer pedig Léda kéri vissza a leveleit 1910 novemberében (i. m. 2: 405.). Ady első levele 1906 tavaszán íródott, a második 1908. decemberi kikövetkeztetett keltezése bizonytalan. 1910-ben Léda felszólítására sem történt meg a levelek visszaadása. Ady negyedik párizsi útja alkalmával 1909-ben adhatta vissza az addig írt leveleket egy összezőrdülés alkalmával. Ehhez az kellett, hogy a leveleket, mint otthontalan ember, mindig magával hordja. Nem állapítható meg, hogy mennyi hiányzik a levelekből, az azonban feltűnő, hogy Léda mindig kevesli a kapott leveleket, mégis az ő leveleiből maradt fenn kevesebb: 1909-ben Ady 26 levelével szemben Lédának 16 levele van, 1910-ben 18:10, 1911-ben 12:9, míg 1912-ben 2:2 az arány.

Kovalovszky nem említi Bustya Endrének azt a cikksorozatot, amelyben Ady Lajos és felesége szándékos ferdítéseit, többek között Léda- és Csinszka-ellenes torzításait mutatja be (*Elrajzolt arckép*, A Hét 1977. 39–40., 42–45. sz.). A 2. és 3. rész azt fejtegeti, hogy Ady Lajos mint rontotta tudatosan az Ady–Léda viszonyt, hogy csökkentse Léda befolyását, és növelje a családot, elsősorban a magát. Könyveiben ő is, felesége is magukra vonatkozó kellemetlen részek kihagyásával, szörendváltoztatással hamisítják Ady leveleit. Lajos akcióinak azonban döntő hatást tulajdonítani nem lehet, az elhidegülés mindenképpen bekövetkezett volna.

Ady szakítás-képtelenségét akaratgyengeséggel magyarázza Kovalovszky (169., 173., 198.), s ebben egy véleményen van Ady Lajosné-

val és Dénes Zsófiával (Az ismeretlen Ady, 156.). Valóban, az utolsó két és fél év kapcsolatukban Ady levelei alapján menekülésnek, bujkálásnak, kibúvókeresésnek, hamisan csengő fogadkozásnak tűnik. De Ady életvitele más területén, más kapcsolataiban nem mutat akarategyengeséget. Inkább arra kell gondolni, hogy még mindig reméli: helyreállhat közöttük a harmónia (lásd Király István: *Ady*. Bp. 1970. 2. 168–169.). A *szerelmetlenség Istenéhez* című verse után (a szeretett lényt „félve, utálva” sem tud szökni tőle), Lédát Pesten hagyva a Tátrába utazik, majd 1910. november végén házasságígérő levelet küld Lédának. Kezdetől ellentétekben zajlott ez a szerelem, az összekötöttség és elszakadás, a megtartás és elhagyás vágyának végletei között.

A második fejezet további részében Rónai Mihály András ismerteti Ady-vonatkozású magángyűjteményét. Anyagát Révész-gyűjteménynek nevezi, értékes darabjait az író özvegyétől kapta. Ennek a hagyatéknak valójában három forrása van. Az egyik, mint erre Kovalovszky a jegyzetekben rámutat (338–339.), az „Ady-relikviák” doboz. Ebben gyűjtötte Léda Ady leveleit és a költőre vonatkozó lapkivágatokat. A második forrás a Brüll-család levelezése: a Lédának szóló nem Ady által írt levelek és Léda levelei a családtagokhoz. A harmadik Révész Béla saját levelezése és gyűjtése. Léda halála után lehetőség nyílt a kevésbé bizalmas, „házi” levelek kiadására, majd Diósi elhunytával a poste restante levelek is felszabadultak. Révész Béla megkapta mindkét anyagot betekintésre, közlésre, de megkezdődött áruba bocsátásuk is (337.). Ezt is Révész intézte. Hogy Brüll Bertával milyen egyezséget kötött, nem tudjuk. Léda húgának egy elismervénye van a PIM-ben (4709/95/2) 1936. június 3-i dátummal, amely szerint Léda leveleit és feljegyzéseit 300 pengőért eladta Révésznek. Itt Adytól kapott levelekről lehet szó. A három gyűjtemény dokumentumai összekeveredve, vegyesen kerültek be a közgyűjteményekbe, kisebb-nagyobb időközökben, részletekben, az első 1935-ben, az utolsó 1966-ban Nádor Henriktől. Nem mind, mert, íme, Rónai birtokában is van belőlük. Az általa bemutatott levelek között van az Ady Lajos által Révészhez írott (302–303.). Ez elsősorban nem mint önleplezés érdekes (Rónai magyarázatát erre élezi ki), hanem azért, mert belőle fény derül az Ady-levelezés egy részének sorsára és a Révész-féle kiadás némely homályos pontjára. A levél tanúsága szerint Révész és Ady Lajos a levelek cseréjéről tárgyaltak. A cserét a levélből következtetve Révész Béla kezdeményezte, vagy azért, hogy könyvéhez a leveleket megszerezze, vagy azért, mert Brüll Berta számára volt aggályos, hogy nővére levelei Ady Lajos birtokában vannak, és ő azokat ki akarja adni. A megállapodás részleteire a levelek további sorsából és Révész szövegközléseiből következtethetünk. Ady Lajos „kb. 32” Léda-levelet említ. Ma 37-et ismerünk. (Vitézy L.: *Ady–Léda–*

Csinszka. Bp. 1977. 112—113. oldalán csak 36 van jegyzékbe véve, 1 db kéziratári elszámolás miatt kimaradt.) Feltételezésem szerint a levelek mind Ady Lajos birtokában voltak. Tizenkettőt özvegye 1943-ban, ill. 1946-ban az OSzK-nak adott el. Húsz levél csak az özvegy halála után került az OSzK-ba. Az is a megállapodás része lehetett, hogy ezeket egyikük sem közli. Öt levelet Révész kapott meg Ady Lajostól, ezeket közölte is kihagyásokkal. Az öt levél további sorsa, ha nem is egyértelműen, azt bizonyítja, hogy azok Révész tulajdonába jutottak. Az 5 közül 3 a Révész által Nádor Henriknek 1936-ban eladott anyagban volt, 1 a Fővárosi Könyvtárba került, Révészről vásárolták. Egy rejtélyes módon visszakerült Adyékhoz, mert Ady Lajosné adta el az OSzK-nak. A Nádor Henriktől vásárolt kéziratok az Ady-levelek és az Ady-vonatkozású dokumentumok legnagyobb egyben maradt tömbje (többek között 190 Ady-levél). Itt vannak még Lédának családtagjaihoz írott levelei, Ady dedikált kötetei, lapkivágatok, de itt van Boncza Berta visszaemlékezéseinek kézírata, melyet Révész kapott tőle stb. A Fővárosi Könyvtár 1937-ben és 1941-ben vásárolt Révészről a fent említett három forrásból származó kéziratokat. A dokumentumok maradványát az író özvegyének rokonságától vásárolta meg a PIM, ezek között van Brüllék családi levelezésének néhány darabja. Az, hogy a Léda-leveleket Révész adta el, vagy közvetítette, még Ady Lajos, ill. felesége életében, elegendő bizonyíték arra, hogy azok legálisan kerültek hozzá. Ady Lajos Révészről cserelleveleket nem kapott, hacsak fel nem tételezzük, hogy kompromittáló tartalmuk miatt megsemmisítette őket. Ez azonban nem valószínű. A megállapodás úgy szólhatott, hogy Révész a költő leveleiből kihagy minden öccsére és annak feleségére rossz fényt vető részt. Ezt be is tartotta. Az Ady—Léda-levelezés sorsa, igaza van Kovalovszkynak, igen „gubancos” ügy (337.), minden részletében ma már kibogozhatatlan.

Tika Sándor, Lédáék inasa, ill. mindenese, a megbízhatatlan emlékezők közé tartozik, a szépítő, tódító típushoz. Személye, emlékezése két szempontból érdemel figyelmet. Tika készséges nyilatkozó volt. Kovalovszky felrója, hogy emlékeit a följegyző újságírók „kritika és kétely nélkül rögzítették” (347.). Filológiai gondosságot hírlapi cikkektől aligha lehet elvárni. A szerkesztő munkájának éppen az az egyik nagy érdeme, hogy a kritikai vizsgálatot utólag elvégzi. Ezzel munkája a végtelen türelmű aranyosóéhoz hasonlítható. Tika nemcsak nagyotmondóan nyilatkozott, hanem tapintatból sok mindent el is hallgatott. Gazdájáról és Adyról rosszat mondani nem volt hajlandó. Pedig Bölöniék levélnaplója ismert és még ismeretlen részeinek (PIM) tanúsága szerint megnevezetten tanúja volt Ady és Léda 1911 elején zajlott botrányos csetepatéinak és egyik szenvedő alanya Léda cselédnyúzásának.

A *harmadik fejezet* írásai a pesti újságírókat mutatják be. Az emlékezők közül többen a Budapesti Napló (BN) munkatársai voltak. Pogány Béla a Független Magyarországgal, Bresztovszky Ede a Népszavával való kapcsolatot jelenti. (Ady és Révész Béla kapcsolatával a következő kötet foglalkozik.) E fejezetben is találkozunk az emlékezők kétesebb típusaival. Vészi József tíz év időtévesztéssel úgy emlékszik, hogy Adynak a szerkesztőségbe vitte a hírt, hogy Boncza Miklós nem áll útjába tovább lánya és a költő összeházasodásának (373.), Balassa Sándor saját szemével látta Adyt 1914-ben egy délelőtt a Meteor szálló kávéházában Rienzi Máriával a biliárdasztal tetején táncolni (481.). Nem ilyen nyilvánvaló képtelenség, de nehezen hihető, hogy Laboncz András öreg építőmunkás többször látta Adyt 1905-ben a debreceni szakegyletben (486–487.). Csekély az emlékezésértéke — konkrétumok hiányában — Szép Ernő lírai nekrológjának (405–411.). Talán fakónak, színtelennek találjuk azt a képet, ami elénk rajzolódik a költő legjelentősebb éveiről. Feltűnik, hogy az emlékezők nem vettek észre semmit abból a katasztrofális testi-lelki rossz közérzetből, amiről a levelek vallanak, nem tudnak semmit a BN vezetőivel való összeütközésekről, szakítási szándékokról. Inkább az ellenkezője látszik bizonyítottnak: Ady nagyon sokat dolgozik, s megkülönböztetett helye van a lapnál. Valóban Vészi, Kabos, Bíró meg voltak győződve kivételes tehetségéről, mindhárman versszerető emberek voltak, s elsősorban a költőt méltányolták benne. A lap olvasottságban, terjedelemben, anyagi lehetőségekben a kisebbek közé tartozott, mégis állandóan közölt verseket, vonzotta a költőket, s tekintélyt adott a benne való megjelenés. Ezt bizonyítja Kosztolányinak Babitshoz írt, Adyt és Juhász Gyulát becsmérő — e kötetben is idézett — levele (545.): „A modern irodalom trónusára egy kiállhatatlan és üres poseurt ültettek: Ady Endrét, s nem mások, kedves barátom, mint azon szintén modern szellemű fiatal emberek, kik arra aspirálnak, hogy rossz, modoros és affektáltan zavaros *verseiket a B. N. tárcarovatában közöljék*.” [Kiemelés tőlem.] (Babits— Juhász— Kosztolányi levelezése. Bp. 1959. 109–110.) E levél után négy hónappal jelenti, hogy „Ady Endre helyére” szerződött belmunkatárssnak, s többek között a „versrovat vezetője” (i. m. 130.). Lengyel Géza fiatalos túlzásnak tartja a bejelentést, mert Ady a lap munkatársa maradt, és ő úgy emlékszik, hogy a tárcarovatban megjelent verset Vészi, Kabos és Bíró mindhárman elővásták nyomdába adás előtt (Lengyel: *Ady a műhelyben*. Bp. 1956. 300.). Az újságíró munkatársak nem írnak erről emlékezéseikben, de Békessy Imre A nagy véletlen című gunyoros-ön-gúnyos krokijában, amelyre Kovalovszky utal, de amelyet talán műfaja és tónusa miatt nem idéz (422.), a BN-beli versekről van szó. Békessy (az Újság 1938. dec. 25-i számában a név így van aláírva) mint gimnazista verseket küldött a BN-nek, s azok az Innen-onnan

(helyesen Különfélék) rovatban meg is jelentek. Érettségi után bejutott a laphoz, de senki sem tudott arról, hogy ott már versei jelentek meg. A bemutatkozáskor alig üdvözölték, „Ady Endre pedig [. . .] nevem említésénél rám meresztette nagy szemét és csak annyit mondott: — Nem baj! [. . .]” Versének közlése és a szerkesztőség közömbös magatartása közötti ellentmondás akkor kapott magyarázatot, amikor egyszer észrevette, hogy „minden este öt órakor, a szerkesztőségi munka megkezdésekor, jelentkezett Ady Endrénél a mettőr, és azt mondta: — Ady úr, kérek verset az Innen-onnan rovatához. Ady mechanikus mozdulattal benyúlt íróasztalának egyik fiókjába, alaposan belemarkolt az ott heverő kéziratokba és anélkül, hogy csak egy pillantást vetett volna a versekre, odaadta őket a mettőrnek. Kiderült, hogy az Innen-onnan rovatot senki se veszi komolyan, Ady soha el nem olvassa a beérkezett és a szerkesztő által elbírálásra neki átadott verseket. [. . .] Később, amikor már megmelegedtem a szerkesztőségben, személyesen adtam át verseimet Adynak — kinevetett. Sőt, hangosan felolvasta a szerkesztőségben és kinevetetett az akkor már arrivált Kosztolányival és Szép Ernővel is.” Békessy írásában a szerkesztőség gyakorlatára, Ady munkakörére és talán a modorára vonatkozó rész igaz lehet, a többi a humor kedvéért eltúlzott, konstruált. Ady és később Kosztolányi a Különfélék rovatot vezethették, s rangkülönbség volt a két rovat között. A Juhász Gyula elleni bosszúságnak az a magyarázata, hogy ő már többször szerepelt a tárcarovatban, Kosztolányi még csak a Különfélékben. A beküldött versekkel gyakran foglalkoznak a szerkesztői üzenetek. Ezek egyik-másikát, nem mindegyiket Adynak tulajdonítja a kritikai kiadás (AEÖPM 6: 327., 7: 198.). Ez a helyzet az irodalmi vonatkozású üzenetekkel is. Hiányzik a kritikai kiadásból, de én Adyénak vélem a Szabolcska—Csizmadia verspárbajára rákérdező, állásfoglalást váró levélre küldött szerkesztői üzenetet:

Egy előfizető (Szeghalom). Kár, hogy az ön levele kényszerít bennünket, ha mindjárt itt is és kicsit is, de mégis csak beleavatkozni, a prózával avatkozni bele poétáknak ilyen párbajába. Kezdjük azon, hogy ön szerénységet javail a „kubikos” poétának. Ejnye, kérjük szépen, hiszen a „kubikos” szerény volt. Nem ő támadott. És bizonyos lehet ön, hogy Sz. M. poétának tartja Cs. S.-t, mert verse másképpen nem méltatta volna. A poéták finomabb érzékenységük talán a legkaszinóibb lovagoknál is. Tornára, mérkőzésre csak annak adnak módot, akit megbecsülnek. És Cs. S.

nem azt mondja, hogy Sz. M. nem poéta, hanem azt, szerinte nem olyan poéta, ki az idők teljes teljességéből való s ki a milliókért kíván síkra szállni. Az ilyen párbajnak örülni kell. Az ilyen párbaj nem idegen másutt. Ez a két költővilág régen birkózik és sokáig birkózik még együtt. Öröm, hogy nálunk is birkózik, illetve ez nem új öröm, de öröm az, hogy az ilyen párbajra figyelnek az emberek. De beleszólni ne szóljunk. Ehhez nincs jogunk. Elvégzik ők ez együtt. És elvégződik minden némán az olvasók lelkében (BN 1905. febr. 24. 55. sz. 10.).

A vita a közéleti és az öncélú költészet között Adyhoz közel álló ügy. De rá vall a „legkaszinóibb lovagok” jelzős szerkezet két vonatkozásban is: Ady prózájában gyakran fordul elő, egyéni szóhasználatnak is tekinthető a felsőfok ilyen szokatlan képzése, s utalhatunk A magyar boshidó című cikkben (AEÖPM VI. 10–12.) a kaszinói morált elítélő fejtegetésére is. Az „idők teljessége” bibliai eredetű kifejezés használata is bizonyíték.

Az *Új versek* megjelenésekor már kezd kialakulni a hívek, tisztelők, Ady rendkívüli tehetségében bízók tábora, az ellentábor azonban még alig lép porondra. Átment a köztudatba, hogy a kötet fogadtatása az Ady-ellenes hajsza kezdetét jelentette. Belia is azt írja jegyzetében, hogy Babits — Kosztolányihoz írott levelében kifejezett — lesújtó véleménye Ady első kötetéről nemcsak barátja hatására keletkezett, befolyásolhatták „a napisajtóban megjelent fölháborodott hangú ismertetések is” (i. m. 272.). A jegyzeteknek ezt a részét Kovalovszky is idézi (654.). Az igazság azonban az, amit Bessenyei György állapított meg (It 1966. 369–381.): a kritikusok döntő többsége elismeréssel, sőt magasztalással fogadta a kötetet. A 29 recenzióból csak kettő volt elutasító: Pogány Józsefé és Berki Miklósé, egy fenntartásokkal elismerő: a Farkas Wolfner Pálé, a Pesti Hírlap névtelenjének írásában pedig — a tehetség elismerése mellett — már felbukkannak a később állandóan ismételt vádak: hazafiatlanság, érthetetlenség. De ezek az elmarasztaló kritikák Babits levelének megírása (febr. 21–22.) után jelentek meg, őt nem befolyásolhatták (vö. Ady-bibliográfia 3. tétel). A téves irodalmi köztudat kialakulását Ady Lajos könyve indíthatta el (113–114.), de a költő maga is gyakran panaszkodik leveleiben a támadások miatt: „Nem értenek meg, bántanak érte”, „iszonyú támadások készülnek ellenem”. „A könyvemnek még mindig tart a zaja” (i. m. 1: 200–202., 207.). A támadásoknak hírlapi nyoma nem volt, Ady valószínűleg híreket hallott írók, újságírók társaságban elhangzott elmarasztaló véleményéről. Tény, hogy a di-

csérő, elragadtatott bírálatok legnagyobb részét a BN-hez és a Huszadik Századhoz közel állók írták. Még azt is megkockáztathatjuk, hogy a kedvező fogadtatást részben Vésziék és Ady hívei készítették elő.

A harmadik fejezet jegyzete (527.) foglalkozik Ady rendszeres újságírói munkájának megszűnésével is. A szerkesztőségi munka kötöttsége nyűg volt számára, de hiánya létbizonytalanságot keltett benne. Erre utalnak állásszerző próbálkozásai. Törekvése, hogy egy napilap állandó munkatársa legyen, meghiúsult, a Világgal kapcsolatos reményei sem váltak valóra. Az Emlékezések első kötetében (39.) Kovalovszky közöl egy adatot: a Délmagyarország című szegedi lap 1910. jún. 3-i számában hír jelent meg arról, hogy Ady pályázott a munkásbiztosító pénztár számvevői állására.

Nemrég előkerült A Nap című budapesti lapból is a hír és Ady-nak aszerkesztőhöz beküldött cáfolata:

Nagyon Tisztelt Szerkesztő Úr!

Kérem, igazítsa ki június 3-iki számának egy híresztelését. Soha sem pályáztam semmiféle állásra se a Munkásbetegsegélyező Pénztárához, se máshova. Vagyok, élek, addig amíg élek, minden bűró, minden hivatali gyámogatás [!] nélkül. A számokhoz pláne nagyon-nagyon nem értek s ez (bár Magyarországon minden lehetséges) elég akadálya volna magában is az én számvizsgálóságomnak. Lehet, hogy holnap, vagy a jövő évben (megint: ha élek) keresni fogom a módját, hogy valami biztosabb kenyérhez jussak, mint a poétaság, de számot, sőt számokat vizsgálni akkor sem vállalkozom. Majd talán akad olyan sarok, ahol elbújhatok s hozzám illőbb munkát végezhetek.

A régi, állandó nagyrabecsüléssel Szerkesztő urat tiszteli

Ady Endre.

Budapest, 1910. jún 4.

A szegedi és budapesti lap híreinek a forrása közös lehet, de hogy honnan röppent fel a hír, még kiderítetlen.

A *negyedik fejezetben* a Nyugat első nemzedékének írói vannak jelen, hozzájuk mint nemzedéktárs Sík Sándor csatlakozik. A fejezetben csak három olyan emlékezés található, amelyik a gyűjtemény számára íródott. Fenyőnek, Hatvanynak, Schöpflinnek és Gellért

Oszkárnak több cikkből összeállított írása van a kötetben, míg Babits és Móricz egész életművéből szemelgette össze Kovalovszky a személyes vonatkozásokat és emlékfoszlányokat. Móricznak csaknem ötven írásából készült az „emlékezés-mozaik”. A Babits-mozaik harminckét darabból áll, Gál István Babits Adyról című gyűjteményéhez a szerkesztő még hét szemelvényt talált. A két író kiemelése indokolt. Babits a legnagyobb költő kortárs, viszonya Adyhoz a tagadástól a barátságig, a teljes vállalásig ível; Móricz Zsigmonddal pedig az egyeredetű, egyvéleményű emberek mély barátsága kötötte össze. Az írások, szemelvények egésze túlmutat a személyes kapcsolaton, vélemény a költőről, a fegyvertárs állásfoglalása a vitákban, szellemi azonosságvállalás. A kiemelkedő szerepű kortársak megszólaltatásával a gyűjtemény meghaladja eredeti célját, s az irodalmi fogadtatás dokumentumait összegyűjtő kiadványtípushoz közelít. De az Adyról szóló emlékezések esetében ez elkerülhetetlen. Akik a személyes találkozáson kívül költészetével is megismerkedtek, azonnal szembekeverültek az elfogadás vagy elutasítás dilemmájával. Esméinek elfogadása korszakos jelentőségének elismerését is jelentette. Kortársaira kifejtett hatása világnézet, értékrend, ízlés alapján megosztotta őket, s a személyes benyomást is, az erről őrzött emlékeket is befolyásolta. Kovalovszky nemcsak a költő korának, hanem utóéletének hatásjelenségeit is ismeri és számon tartja. Kár, hogy az erre vonatkozó adatok az Emlékezésekbe és a jegyzetekbe csak alkalmilag épülhetnek be (lásd Illyés Gyula és Márai Sándor Ady-kepe 571.).

Kovalovszky nem jelzi, hogy az első Nyugat-nemzedék több tagjára sor kerül-e a következő kötet emlékezéseiben. Itt több helyen találkozunk az Ady–Kosztolányi-ellentéttel. Köztudott, hogy Kosztolányi Ady költészetét elutasító véleményét 1929-ig nyíltan nem hangoztatta. A BN-nél sem tudtak erről. Ady előtt sem volt ez ismert, hiszen jel van arra, hogy közeledett költőtársához. Bizonyos, hogy levelet, sőt leveleket váltottak. Ady 1906. dec. 24-én azt kéri Mohácsi Jenőtől, hogy küldje ki neki Párizsba Kabos Ede köteteit. Vagy ugyanezt, vagy valami mást már Kosztolányitól is kérhetett, mert azt írja a levélben: „Úgye, nem lesz olyan magyar, mint Kosztolányi, aki nem mozdul még szúrásra sem” (i. m. 1: 229.). Sokszor idézett bírálatában Kosztolányinak egy hozzá írt levelét említi (AEÖPM VIII. 228.). Bírálata Kosztolányi „eredendő ellenszenvét kétségkívül személyessé élezte” — írja Kovalovszky (565.). Költői alkatuk, jellemük különbözőségét mint alapvető okot itt nem érintve, a személyes ellenszenvet növelő mozzanatokhoz fűznénk adatot. Kovalovszky Ady és Harmos Ilona, a későbbi Kosztolányiné megismerkedését 1910-re teszi (255.). Bustya Endre azonban olyan leveleket talált és közölt, amelyek bizonyítják, hogy a megismerkedés korábban történt (Igaz Szó, 1969. I. köt. 37–42.). Bustya az „irodalmi jellegű” okokkal szem-

ben az általa felderített személyes okra hivatkozva „perújrafelvételt” kér az Ady—Kosztolányi kérdésben. Ha túlzottnak tetszik is ez az igény, a közölt levelek a színésznő és az Ady-fivérek közeli kapcsolatát sejtetik. A költő és öccse Szilágyi Dezsőhöz, az erdélyi I. szinkerkület vándortársulata igazgatójához írott levelei 1909. nov. 1-ji kelettel arra kérik a címzettet, hogy biztosítsa Harmos Ilona színművész zilahi felléptét „2-3 este drámai szerepben”. „Arra a pár napra mi is leme gyünk és beharangozunk neki” — írja Ady Lajos, aki Bustya szerint „valószínűleg mintegy legénybúcsúként akart néhány vidám napot tölteni zilahi cimborái között, bátyja és újdonsült színésznő-ismerőse társaságában”. Bustya magyarázatként többek között Kosztolányiné könyvének azt a részét idézi, amelyben magánéletének és színészi pályájának erre az időre eső hullámvölgyéről ír. Emlékezésének az az állítása, hogy a nagybeteg Adyt kérésére meglátogatták férjével a Veres Pálné utcai lakásán, azt jelzi, hogy Ady részéről a személyes kapcsolat igénye mindig megvolt (Kosztolányiné: *Kosztolányi*. Bp. 1938. 226.) Az állítás hitelét az teszi kétségesse, hogy az asszony férje Ady-ellen-szenvét tompítani igyekszik.

Ismert, hogy a nemzedék másik Ady-ellenes írója Kosztolányi barátja, Karinthy Frigyes volt (653., 657.). Karinthy Ferenc írja naplójában (Új Tükör, 1984. nov. 11. 46. sz. 17.), hogy apja sarlatánnak tartotta Adyt. A Nyugat-nemzedék tehát nem volt egységes költői tehetsége, vezérszerepe elismerésében. Még inkább megoszlottak a vélemények jelleme, magatartása megítélésében: tehetségét még hívei is gyakran szembeállították vélt vagy valódi rossz tulajdonságaival. Ismert Hatvany lesújtó véleménye (308., 591.). Még Fenyő Miksa is felteszi a kérdést: „azonos vagy a saját verseid írójával?” (578.). Ez a gondolat feltűnik már Vészi Margit naplójában is (378.). Egy másik nyugatos, Lengyel Menyhért naplójában nagyon hasonló véleményt hangoztat (*Életem könyve*. Bp. 1987. 164., 200.). Péterfi Istvánra (1884—1962) hivatkozva írja: „Ady emberi egyéniségéből nem magyarázható meg ez a költészet. Ady, ahogy mi ismertük, kicsinyes, gyűlölködő, nagyon irigy és nem túl nagy szempontú magyar vidéki fiú volt. De médiuma volt valamely nagyon komprimált szellemnek, melyben a magyar átok, látás, érzés századok óta felhalmozódott ereje megnyilatkozott.” (A szövegben „Péterfy” található, ezt a jegyzet Jenő keresztnévvel egészíti ki. Ez nyilvánvaló tévedés, az irodalomtörténész 1899-ben halt meg. Lengyel naplójában a zene-kritikusról van szó.) Ady halálakor Lengyel ezt írja naplójában: „igazi egyéniségét nem láttam — a belső tűz, mely benne lakott, így társaságban nem árulta el magát — nem voltak őszinte kitérésai — megható beszédei — rajta keresztül nem lehetett elérni a látomásaihoz — biztos, hogy csak egészen magába maradván, láza s teremtménye szent perceiben volt őszinte, s tudta adni magát. Különbösen szatirikus, gyűlölködő,

pletykás volt — beszéd közben mindig valami gonosz ötletet élezett ki valaki ellen. Nem lehetett vele benső, jó barátságba lenni, csak egy ember volt igazi jó barátja, egy Szüts nevű félbolond svindler, nagyváradi újságíró, aki itt Pesten a titkárja lett egy fél esztendeig — de később evvel is összeveszett” . . . Íme, az „emberi silányság”, „irodalmon-kívüliség” más megfogalmazásban.

*

Kovalovszky Miklós — mint láttuk — sokszor maga komponálja az emlékezők írásaiból az alapszöveget: elhagyja a lényegtelen részeket, az ismétléseket; bekezdéseket, mondatokat cserél fel, szemelvény-mozaikokat állít össze, azaz szabadon gazdálkodik a szöveggel. Ez a terjedelem csökkentése, a lényeges mondanivaló kiemelése érdekében helyesen történik. Az alapszöveg ilyenén gondozása nem csökkenti a magyaráznivalókat, a szöveg még néha így is gyarló marad, s közlését — úgy tűnik — gyakran csak a hozzáfűzött magyarázatok indokolják azzal, hogy a szerkesztőnek alkalmat adnak a kiigazításra (486.). A kétes hitelű állítások alapszövegbeli közlése helyeselhető, ha a jegyzetben a szerző tévedést, a köztudatba átment hiedelmet cáfol, s legendásítást akadályoz meg. Ilyen pl. az Ady munkásmozgalmi kapcsolatát sejtető emlékezés (486—487.), Tika Sándor lódításai (340—346.) stb. Az alapszövegben felmerülő nevek és események alkalmat adnak arra is, hogy a fejezet „főtémája” mellett a szerkesztő a jegyzetben „melléktémaként” kifejtse az Ady-vonatkozásokat. Például Szüts Dezső *Ady és Léda harca* című írásában érinti a Kiss József-affért. A jegyzet összefoglalja a két költő kapcsolatának történetét, utalva a kérdés irodalmára. Vészi József emlékező cikkének jegyzetében sor kerül Ady és Molnár Ferenc kapcsolatának leírására stb. Ez vonatkozik minden személyre, aki valamilyen módon kapcsolatba került Adyval, de vonatkozik egyes tárgykörökre (pl. Ady alkoholizmusára), a költő egyes műveire (pl. egy-egy vers keletkezéstörténetére), és kisebb kérdésekre is (pl. a költő ruházkodása, szokásai stb.). A jegyzetben a szóban forgó kérdés mindenre kiterjedő, pontos és teljes összefoglalása található. A jegyzet egy-két helyen talán túlságosan részletes. Az alapszöveg egyik helyén a Finta-testvérek kerülnek szóba. Az Adyhoz fűződő vékony szál nem indokol ilyen terjedelmű jegyzetet (325—331.). — Egy-egy vers keletkezésének körülményeit nagy szakértelemmel, kritikai kiadás követelményeit meghaladó részletességgel világítja meg Kovalovszky. *A Délibáb üzenete* című versre vonatkozó fejtegetésekhez azonban feleslegesnek érezzük a Hortobágy jelenére vonatkozó adatokat. — Elmaradhatnának a nem közvetlenül Adyra vonatkozó tárgykörök irodalmának bibliográfiái és az emlé-

kezőkre vonatkozó bibliográfiák (Bölöni György: 37., Telekes Béla: 454. stb.). — Nehézkes a főszöveg egyes részeire vonatkozó magyarázat, adat megtalálása, mert a jegyzet folyamatos, számozás nincs, legfeljebb a bekezdések jelzik az újabb mondanivalót.

Ezért fogadjuk helyesléssel, hogy a mutatók sora egy tárgykör-mutatóval egészült ki. Ennek már az előző kötetekben is hiányát éreztük. A gyűjtemény és a jegyzetek tárgyi gazdagsága és a szerkezetből adódó visszakeresési nehézségek szükségessé teszik ezt a segédeszközt. Bővebb tárgymutatót is szívesen látnánk, hiányoznak pl. ezek a tárgyszavak: Ady és a szociáldemokrácia, versajánlásai, szállodái, lakhelyei stb.

Az emlékezések, de különösen a jegyzetek nem csupán az életrajzi eseményekhez kötöttek, kiemelt helye van az életműnek is. A jegyzetek minden adódó alkalommal kitérnek tartalmi, formai és alkotás-lélektani kérdésekre is.

Fontos szerep jut a levelezésnek a magyarázatokban. Mint az előző kötetekben, itt is találunk ismeretlen levelet. A teljes közlés kritériuma az, hogy a levél a levelezés-kiadásokban, ill. nyomtatásban még nem jelent meg.

Néhány apró, jelentéktelen hiányt, tévedést találtam a kötetben. Bölöni Györgyné (Itóka) halálának két különböző dátuma van a 39. és 40. lapon. — Szép Ernőről szólva meg kellett volna említeni, hogy 1910 őszén izléstelen kuplét írt arról, hogy Adyt Érmindszenten megharapta egy kutya, ami nem volt veszett, attól veszett meg, hogy Adyt megmarta (Ady levelei 2: 409—411.). Léda azt írja Szüts Dezsőnek húgáról, Bertáról: „örülten bele volt háborodva Adyba” (251.). Kovalovszky ezt megjegyzés nélkül ismétli meg a jegyzetben (205.). Itt vagy Léda nyelvézéke botlott, vagy rosszul olvasták az írását, mert a szerelmes nem beleháborodik, hanem belehabarodik szeretett társába. — Léda 1905 őszén nem október végéig maradt Váradon (192.). Adyval együtt okt. 9-én indultak el Münchenbe. Ady Bécsből lapot írt Brüll Bertának még aznap (i. m. 1: 181.), s 12-én indult vissza Budapestre. *Úti sóhajtsók* címmel naplószerű cikket írt útjáról a BN-be (AEÖPM VII. 22—23.). — Hogy Léda nem féltékenykedett volna Lesznai Annára, nem állja meg a helyét (331.), mert neve szerepel egy 1910. dec. 5. keletű levélben így: „Vészi Margit, Lesznai Anna, Eszti, Steffi” (i. m. 2: 413.). (Nem tudni, vajon Léda a sorrendet fontosságának vagy időrendinek szánta-e?) — Sik Sándor *Az örök Ady* című tanulmánya nem 1947-ben, hanem 1949-ben jelent meg (677.).

E kötetnél is észre kell vennünk, és örömmel kell nyugtáznunk, hogy Kovalovszky Miklós teljességre törekszik: műve az Ady életére, munkásságára, kapcsolataira vonatkozó ismeretek enciklopédiája. Szándéka, hogy azt a hatalmas ismeretanyagot, amelyet egy munkás életen keresztül felhalmozott, közkinccsé tegye, s hódolatos szereteté-

ből, amelyet a zseniális költő iránt érez, másra is átsugározzon, tiszteletet és elismerést érdemel. Bennünk, e roppant munka haszonélvezőiben csupán az ébreszt aggodalmat, hogy a mindenre kiterjedő figyelemmel létrehozott bámulatos adatgazdagság nem foszt-e meg bennünket a jegyzetíró fontosabb mondanivalóitól. Ez azonban nem kritikai észrevétel. A mű olyan nagyszabású, hogy nyugodtan viselheti alkotója egyéniségjegyeit. Egy roppant nagy tudású, szerény kutató írja itt a jegyzetekbe rejtve a maga kitűnő Ady-monográfiáját. Minden kötet gazdagodása az irodalomtörténetnek, s a további kutatásnak nélkülözhetetlen kiegészítője.

VITÁLYOS LÁSZLÓ

SALZKAMMERGUTI ÉLMÉNYEK DÉRY TIBOR KÖLTÉSZETÉBEN

E filológiai nyomozás egy szakadozott újságlappal kezdődött. A Déry-hagyaték egyik dossziéjában bukkantunk rá, amely az író verseinek, elbeszéléseinek és a könyveiről írt recenzióknak kivágatait őrizte. Ezen a lapon is egy költeményt találtunk *A tóhoz!* címmel.

Színes, életvidám sorokkal, képekkel teli. A tavat fehér kutyakölyök szelíd szeméhez, kinyíló bimbóhoz hasonlítja. Gyönyörködve írja le a napfény játékát a vízen és a víz alatti világ: a nyúlánk halak és a zöld fonatú rózsák buja bőségét. Majd hirtelen fordulattal a tó az egész létezés jelképévé válik, benne lüktet élet és halál, az Öröm és a Bánat, s természetesen a Szerelem is, a maga buja csillogásával és arany színeivel.

Majd ismét fordul a vers optikája: ebben a tó — már maga a költő, benne lüktet a szerelem. A víz alatti kecses indák, a csillogó vízfelület, az abban visszatükröződő piros ribizlibokrok, játszadozó csikók, madarak s a belémerülő *meztelen* világ — mind az ő erotikus képzetekkel átszőtt rousseau-i világérzését, lebegő boldogságát sugallják, sugározzák.

Megragadó képsor! Néhány részletében ugyan még érezni egy-egy szót, szókapcsolat csikordulását. Nyelvileg, poétikailag még nem tökéletes az összhang, de mindezt feledteti a szabadvers elementáris áradása s annak minden sorát átható öröm és boldogság.

Közvéleményünk, melyben jórészt Dérynek a kommunista mozgalommal való kapcsolatát feltáró *A befejezetlen mondat* című regénye és az öregkori szkeptikus, ám kétségen kívül mély bölcsességtől áthatott művei rögződtek, az írónak nem ezt az arcát ismeri. *A tóhoz!*, amely vitán felül egy fiatal, életvidám lélek érzéseit fejezi ki, nem szerepel Déry egyetlen kötetében sem — így joggal csigázta fel az érdeklő-

désünket: mikor íródhatott, mikor jelent meg, s egyáltalán: mikor és holt élte át írójuk azokat a tóparti élményeket, amelyeket oly megragadó erővel szublimált?¹

Az újság, amely a vers szövegét megőrizte, csak félig igazított el. Csupán a lap címét: *Szabadság* és keltezés helyett: a *Karácsony* feliratot rögzítette. A kiadás évét és helyét hiába kerestük rajta. Némi utánjárással sikerült azonban megtudnunk, hogy feltehetően egy csehszlovákiai napilapról van szó;² s ezután már több-kevesebb bizonyadalommal mégis sikerült a pontos behatárolás. A Matica Slovenská által kiadott bibliográfiai eligazításból megtudtuk, hogy a *Szabadság* című napilapot 1921–1922-ben adták ki Kassán.³ Ám ahhoz, hogy teljes évfolyamait kézbe vegyük, el kellett utazni Prágába, hiszen a monarchia felbomlása után *ennek* a magyar nyelvű lapnak a köteles példányát a cseh nemzeti könyvtárba irányították.

Itt, a Károly Egyetem könyvtárában azután egymás után értek a meglepetések. Nemcsak azt sikerült megállapítani, hogy *A tóhoz!* című költemény 1921 karácsonyán jelent meg a lapban, hanem azt is, hogy a *Szabadság* című költeményen kívül Déry Tibornak egész sor — nemegyszer terjedelmes — alkotását is közölte.⁴

Ez annál meglepőbb volt, mert maga az író — és nyomában az irodalomtörténet-írás is⁵ — többnyire csak Déry bécsi kapcsolatait tartotta számon az emigráció első éveiből; mindenekelőtt a jeles

¹ Ezt az érdeklődést nem csökkenthette, sőt inkább fokozta az a körülmény, hogy tudtunk az író erős vonzalmáról a vízhez, a tavakhoz. Első nyomtatásban megjelent költeménye, a *Júlia szép asszony* (Nyugat 1917. aug. 1. 15. sz. 196.) is tó mellett játszódik, s ez a szituált-ság visszatér a húszas évek végén közrebocsátott *Énekelnek és meghalnak* (1928) című verskötetében is.

² Erre a nyomra Déry alkotásainak és életmű-sorozatának kitűnő szerkesztője, Réz Pál volt szíves felhívni a figyelmünket.

³ *Bibliografia slovenských a inorečových novín a časopisov z rokov 1919–1938*. Martin 1968. 771.

⁴ E közlések időrendje 1921-ben a következő:

Babits Mihály: *Nyugtalanság völgye*. 1921. márc. 23. 59. sz. 2–3., márc. 24. 60. sz. 2–3. Terjedelmes bírálat Babits 1920-ban megjelent verskötetéről. Ezzel az esszéjével mutatkozott volna be Déry a január 21-re tervezett kassai irodalmi esten, amely elmaradt. (A szerzőnek nem sikerült időben beszerezni a csehszlovák hatóságok beutazási engedélyét. Lásd *Szabadság* 1921. jan. 22. 8. sz. 6.)

A kis fiú bűne. Elb. 1921. márc. 27. 63. sz. 2–5.

A Kriska. Kisregény. 1921. aug. 3–18. 166–178. sz.

Kép. Elb. 1921. dec. 13. 276. sz. 3.

A tóhoz! Vers. 1921. dec. 24. 286. sz. Karácsonyi mell. 6.

Bécsi Magyar Újsággal, amelynek 1921-ben rövid ideig belső munkatársa is volt.⁶

Ebben a vonatkozásban a *Szabadsággal* való kapcsolat mindenképp azért válik fontossá, mert bizonyos mértékig reális magyarázatot ad az író egy elejtett megjegyzésére, amely bécsi emigrációjuk — mert felesége is követte őt — sanyarú napjait ecseteli: „Koplaltunk, gyalogoltunk, a fogunkat szívtuk, de egyszer még nyaralásra is telt Salzkammergutban . . .”⁷

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük: e nyaralás fedezete az a 13 folytatásban megjelent kisregény, *A Kriska*, amelynek honoráriumát a *Szabadság* egy összegben kiutalta.⁸

Ezek után már nem lehet kétségünk, hogy *A tóhoz!* című költemény, amely 1921 nyarát követően jelent meg, igen nagy valószínűséggel — e nyaralás élményeihez kapcsolódik.

A Déry-hagyaték további feldolgozása során e feltételezés messzeemenően beigazolódott.

Az író kedvelte a levelezőlapokat. Szinte minden utazásáról hozott magával egy-egy ilyen emléket. Sőt, némelyikre még kirándulásainak pontos keltezését is rávezette. Így történt ezen a nyaraláson is. A hagyaték két hallstadti levelezőlapot őriz: hátlapjukon Olga, az író feleségének az írásával: „1921. aug. 23.”, továbbá egy St. Gilgent és a Falkenstein sziklát ábrázoló látképet, rajta az író megjegyzése: „Wolfgangs-See”, továbbá „Fürberg”, a hátapon pedig Olga betűivel a nyaralás pontos időtartama: „1921. aug. 7—30.”⁹

⁵ Lásd Ungvári Tamás: *Déry Tibor*. Bp. 1973. 327. — In: *Arcok és vallomások* sorozatban.

Pomogáts Béla: *Déry Tibor*. Bp. 1974. 199. — In: *Kortársak* sorozatban.

⁶ A Bécsi Magyar Újságban 1921-ben Dérynek mindössze a következő írásait tudtuk felfedezni:

Kedves Kassák Lajos. Cikk. 1921. ápr. 10. 84. sz. 5.

Utazás a holdba. Cikk. 1921. szept. 29. 230. sz. 5.

Ullstein plakátok. Cikk. 1921. nov. 2. 261. sz. 5.

A Szabadsággal való összehasonlítás beszédesen szól Déry kassai kapcsolatainak nagyobb súlyáról.

⁷ Déry Tibor: *Önéletrajz*. Előszőr: D. T.: *Útkaparó*. Bp. 1956. 22., az életmű sorozatban: *Botladozás*. Bp. 1978. 1. köt. 20.

⁸ A kisregényt, mint láthattuk, a lap augusztus 3. és 18. között hozta. A kiutalásra vonatkozóan lásd még 10. jegyzet.

⁹ A teljesség kedvéért megemlítjük, hogy a hallstatti és St. Gilgen-lapok mellett a hagyaték egy semmeringi és schneebergi látképet is őriz ebből az évből. Utóbbin Olga írásával: „1921. aug. 3.” E keltezés

A filológiai „nyomozást” itt akár le is zárhatnánk, hiszen egyértelműen előttünk áll a keresett színhely, *A tóhoz!* című költemény ihletet adó környezete, sőt még az ahhoz kapcsolódó élmények rideg időhatára is.

Még egy dokumentum-csoportot azonban érdemes megvitatni: a Déry-hagyaték egy jelentős részét alkotják a levelek, köztük azok, amelyeket Budapesten maradt, bécsi származású édesanyjának írt német nyelven. Számuk megközelíti az ötszázat, hiszen Déry férfikorának java része utazásokból állt, s minden útról — így emigrációjáról is — rendszeresen és hűségesen beszámolt édesanyjának.

Így tett 1921 augusztusában is; igaz, a levelek közül csak egyetlen, négyoldalas beszámoló maradt ránk, a nyaralás második feléről. Ebben Déry röviden leírja hallstatti kirándulásukat — álomképhez hasonlítva az ősi, sziklapart mentén épült kisvárost; továbbá St. Gilgen-i találkozásait különféle budapesti ismerősekkel, akik St. Wolfgangban és Bad-Ischlben nyaraltak. A legfontosabb azonban az, amit a nyaralás hétköznapijairól mond: „rendszerint egész nap itt ülünk Fürbergben, fürdünk, napozunk, evezünk és dolgozunk, Olga köt, én pedig írok . . .” Hogy milyen jól érezték magukat, arról terveik árulkodnak: „A következő évre kinézünk magunknak itt vagy a környéken egy lakást konyahasználattal; feltétlenül veled együtt kívánjuk eltölteni a nyarat, gyönyörű itt minden.” S jönnek az anyagi szempontok is, amelyek következtetése — 1921-ben minden bizonnyal — érvényesek voltak: „Vannak itt helyek, amelyek igen olcsók, akár itt — ti. Fürbergben — is van egy gazdaság, amely olcsó, olcsóbb, mint Bécs! . . .”¹⁰

A levél tömör információi közül csupán egyet emelünk ki: „Olga köt, én pedig írok . . .” Igen, az írás ekkorra már lételemévé lett Dérynek. A nyaralást is ez tette széppé és teljessé.

S hogy ez az írás itt St. Gilgenben mennyire friss élményeihez kapcsolódott, arról nemcsak *A tóhoz!* című költeménye árulkodik. Ha figyelmesen átlapozzuk az 1922 májusában, Bécsben megjelent *Ló*,

---

logikusan csatlakozik a későbbiekhez, s azt mutatja, hogy a fiatalok feltételezhetően nyaralásra *menet* ejtették útba ezt az idegenforgalmi látványosságot.

¹⁰ Itt jelezzük, hogy a fürbergi nyaralásról szóló beszámolót megelőző levél 1921. júl. 27-i keltezésű. Ez a híradás nemcsak azért fontos, mert rögzíti, hogy a fiatalok már nyaralásra készülődnek, hanem azért is, mert közvetve utal a kassai Szabadságra is; arra ti., hogy annak vezetői szabadságra mentek. Logikusnak tetszik tehát korábbi feltételezésünk, hogy A Kriska honoráriumát ezt megelőzően kellett kiutalniok. Lásd 8. jegyzet.

búza, ember című verskötetét, további három költeményt találunk, amelyek a „tóhoz” — most már bátran állíthatjuk: a St. Wolfgang tóhoz kapcsolódnak. Mi több, ha összegezzük eddigi ismereteinket Déry 1921-ben közzétett verseiről,¹¹ és megkíséreljük a St. Wolfgang tó partján írottak szellemiségét összehasonlítani a verskötet egészével, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy ez a boldogan: munkában, pihenésben, szerelemben eltöltött agasztus — Déry szellemi-alkotói életrajzának egyik kiemelkedő állomása.¹²

Ki is hát az a huszonnyolc éves fiatalember, aki papírral és ceruzával a kezében tekint a napfényben fürdő salzkammerguti tájra? Fel kell tennünk ezt a kérdést, mert nem egyszerűen csak szerelméről ír — ismerkedik a vidék szellemével, a tó túlsó partján élt Szent Wolfgang legendáival; szembesíti azokat élete gondjaival, s filozófiai magasságokba lebbenve feszegeti az ember és természet, az egész emberi lét alapkérdéseit.

Nem kezdő már. Immár öt éve forgatja a tollat — részben tetteket igazgató meggyőződésből, részben öntudatlan pótcselekvésként. Gazdag, nagypolgári családjá megdöbbenéssel vette tudomásul, hogy az „utód”, a vezérigazgatónak kiszemelt ifjú — a beosztottakkal érez, társadalmi igazságosságot emleget, s odáig vetemedik, hogy sztrájkot szervez saját nagybátyja ellen . . . Ráadásul: a fatelepek számlái helyett könyveket búj, mi több, maga is frogatni kezd. S miket! Egy kisregényt, amelyet a bíróság szemérem elleni vétségben marasztal el,¹³ s titokban egy háborúellenes eposzt, amelyben a hazatérő katonaszökevény fegyvert fog üldözője ellen.¹⁴

Ez azonban csak az egyik oldal. A szellemileg korán érő ifjú a „másik” oldalon se igen találja emberileg a helyét. Csekély élettapasztalata és gyenge kontaktusteremtő készsége miatt nem tud bekapcsolódni a politikai mozgalmakba. A magyar Tanácsköztársaság ideje alatt bevásárltják az írói direktóriumba, de ő ekkor is az írással bíbelődik. Lakást bérel a Rózsadombon, hogy ott zavartalanul akothas-

¹¹ Déry költeményei az év vége felé kezdtek megjelenni. Lásd az *Előszó*, a *Barátom nálam aludt* és *A csúnyaság dicsérete* címűeket a kolozsvári Napkelet nov. 15-i 22. számában.

¹² A később részletes bemutatásra kerülő *Tó, hús és nap, Az ökör és a szent, Az asztalos* című költemények a kötet közepén, a „szívében” vannak elhelyezve, s bizonyos mértékben kulcsot adnak az egész kötet értelmezéséhez.

¹³ A *Lia* című kisregényről van szó, amely a Nyugat 1917-es évfolyamában jelent meg (3–4. sz. febr. 1., 15.). — Újraaköztetlen.

¹⁴ Az „eposzról” csak Invokáció-ja maradt ránk, s csak a költő halála után került sor publikálására. Lásd Réz Pál: *Déry Tibor első verse és utolsó prózája*. Kortárs 1979. 1. sz. 64–78.

son. S magánélete is tele ellentmondással: édesanyja még eldugja előle a családi ékszereket, amelyeket a meggyőződését fenntartások nélkül követő ifjú — a köz javára kívánt felajánlani. Öreg édesapja azonban tehetetlen, bérházának államosítása után az öngyilkosságot választja. A fiút egész életén át kíséri a szörnyű emlék. De a forradalom bukásáról is megrázó élményei vannak. 1919 augusztusában az osztrák határ menti Savanyúkúton tartózkodik, ahol a fehér terrorkülönítmény agyonlövi a menekülő Szamuely Tibort. Őt magát is elfogják néhány hónappal később, de „megússza” néhány egyszerű kihallgatással. Ekkor határozza el, hogy sokak példájára emigrációba vonul.

Csupán ezért? Ne idealizáljunk! Évek óta szerelmes egy „kispolgár”, egy pesti szabó leányába, akit 1920-ban titokban feleségül vesz. Családja, édesanyja hallani se akart erről a mezalianszról. Emigrálás tehát? Bizony eléggé ambivalens „menekülés” ez.

S egyfajta „bizonyítási” kísérlet is. Mert miközben a mamának szóló levelekben arról számol be, hogy a bécsi ismerősök körében állás után futkos, valójában továbbra is az írásnak él. Mi több, lázas igyekezettel azon fáradozik, hogy az írásból éljen. Újságokkal kerül kapcsolatba,¹⁵ régi novelláit árulja, két kisregényét rövidesen könyv alakban is sikerül megjelentetnie.¹⁶ S bár későbbi visszaemlékezései inkább az emigráció anekdotikus emlékeit igyekeznek feleleveníteni,¹⁷ nem tagadható — anyagi viszonyai 1921 közepe táján kezdtek szerényen konszolidálódni.

Más kérdés, hogy ez az állapot nem stabilizálódott, mert Déry ekkor is a maga útját járta. Nem csatlakozott sem politikai, sem irodalmi csoportosulásokhoz, kizárólag saját meggyőződését, ill. érdeklődését követte.

Így tett 1920–21 fordulóján terjedelmes Babits-esszéjében is, hangot adva megdöbbenésének a híres *Magyar költő 1919-ben* című tanulmány miatt, amelyben Babits megtagadta a Tanácsköztársaság,

¹⁵ A Szabadságon és a Bécsi Magyar Újságon kívül 1921-ben Déry még a következő lapokkal állt kapcsolatban: Nyugat, Független Szemle (Budapest), Napkelet, Keleti Újság (Kolozsvár). A mamának írt levelek egy bukaresti és aradi kapcsolatot is emlegetnek. A további kutatások feltehetően felderítik az életrajznak ezeket a „fehér foltjait” is.

¹⁶ A korábban a Nyugatban közzétett *A két nővér* (1917. nov. 1. 21. sz.) című hosszabb elbeszélését 1921 decemberében hozza ki a Pegazus kiadó a Kis magyar könyvek sorozatban, s a következő évben kerül nyomdába *A kéthangú kiáltás* (Nyugat 1918. okt. 16. 20. sz.) is — a Julius Fischer Verlag gondozásában.

¹⁷ Lásd például az *Ítélet nincs* (1969) 4. fejezetét (Házasság: libikóka).

a szocializmus korábban szimpátiával kísért eszméit. Ugyanakkor azonban magától értetődő természetességgel hajtja meg fejét a költő legutolsó kötetének, a *Nyugtalanság völgyének* a művészi és nyelvi teljesítménye előtt.¹⁸

Ugyanezt tapasztaljuk a magyar avantgárdról írt tanulmányaiban, amelyek elismerik a mozgalom érdemeit a világháború kiváltotta szellemi-forradalmi erjedés előkészítésében és kifejezésében, de nem hallgatják el a fenntartásokat sem. Azt nevezetesen, hogy az avantgárd egyrészt túlbecsülte, szinte kizárólagossá emelte a művészet szerepét a társadalmi átalakulásban, másrészt, hogy a hagyományos kifejezőmód elvetésével a mozgalom éppen érdemi közönségkapcsolataitól fosztotta meg magát.¹⁹

Lényegében erről folyik a szó a magyar avantgárd vezérével, Kassák Lajossal folytatott vitáiban²⁰ — és az 1920 végén Bécsbe is beköszöntő dadaizmussal való szellemi birkózásában is.²¹ Déry őszinte szimpátiával kíséri a dadának azt a törekvését, hogy hangot adjon a világ ellentmondásosságának és zűrzavarának, de ugyanakkor minden idegszála tiltakozik az ellen, hogy ezt a zűrzavart a létezés alapelvevé emeljék. Akár művészi crédóként is idézhetjük 1921 áprilisában írt sorait: „Én nem tudok lemondani arról a hitemről, hogy az embereket új, szebb rendekbe lehet vezetni, és minden erőm, művészi akaratom e cél felé taszítja életem . . .”²²

S most ott ül, 1921 augusztusában a fürbergi nyaraló erkélyén — kezében papír és ceruza. Zuhog a napfény, s már-már fellebben, déli-bábbá légiesül a táj. Úgy látszik, nem lehet betelni e szépséggel. *A tóhoz!* című költemény mellé egy új kanyarodik: *Tó, hús és nap.*²³ Furcsa, érdes képzeteket keltő társítás, bár a vers szövegébe olvasva félreérthetetlen a szándék: a női test vaskos, ám mézédés valóságának az érzékeltetése. Már a korábbi verset is átszötte az erotika: itt napfénytől fűtötten elsöprő szenvedélybe fordul.

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha e nyárban látjuk a fiatalok igazi nászútját. Hiszen az egy évvel korábban megkötött házasságot *akkor* túlnyomórészt szorongások, majd az emigráció hanyattatá-

¹⁸ Lásd 4. jegyzet. Újraközlése: *Botladozás*. Bp. 1978. 1. köt. 282—295.

¹⁹ Új irodalom elé? Független Szemle 1921. aug.—szept. 8—9. sz. 301—308., és *Botladozás*. Bp. 1978. 1. köt. 235—253.

²⁰ Lásd 6. jegyzet. Újraközlése: *Botladozás*. Bp. 1978. 1. köt. 278—281.

²¹ *Dadaizmus*. Nyugat 1921. ápr. 1. 7. sz. 552—556., és *Botladozás*. Bp. 1978. 1. köt. 268—277.

²² Lásd 21. jegyzet.

²³ Közlése: *Ló, búza, ember*. Wien 1922. 21.

sai követték.²⁴ Gondtalan egyedülletben itt, a Wolfgang-tó partján van először igazán részük. — S még egy életrajzi vonatkozás. Szegény Olgáról az író csak élete alkonyán emlékezik meg visszaemlékezéseiben,²⁵ kissé rezignáltan, az öregség torz optikájával — s egy harmadik, kiegyensúlyozott házasság révéből kitekintve. Igaz, az emigráció nélkülözései és a magány fogaskerekei a következő években tönkretűzták az első idillt, de ki kell mondanunk: igaz és nagy szerelem volt. S legalább a fenti két vers felmutatásával illik igazságot szolgáltatnunk Olgának, akinek alakját oly igazságtalanul halványították el a későbbi évek.²⁶

Nem lett volna azonban költőnk hű fent idézett crédójához, ha az egyéni boldogság óráiban ne foglalkoztatta volna eszméinek, hazájának sorsa. A Wolfgang-tó környékével és a hozzá fűződő legendákkal ismerkedve kap további indítékokat, hogy újszerű formában fogalmazza meg kétségeit, világérzésének, világképének gondjait.

A nyári tájkép „negatívját” látjuk. A tó befagyott, „företeg söpör a tó jegén”. Egy levágásra szánt, kalodába zárt, majd onnan kiszabadult ökor csúszkál, menekül a kék jégtáblák közt — mögötte hóhéra, a mészáros. Ezzel a képsorral indul *Az ökör és a szent* című költemény.²⁷ Majd tovább fokozódik a feszültség: beszakad a jég, az ökör éles jégdarabok közt úszva-bukdácsolva igyekszik menteni életét — s a fuldokló hóhér utolsó mentségként a hátába kapaszkodik . . . Mire partot érnek mindketten megváltoznak: összebékélnek a lét legősibb közegében. A volt mészáros keresztet állított, majd közös fedelet emelt a tó partján, ahol utóbb szentként tisztelték társával . . .

Teljesen nyilvánvaló, hogy a történetnek semmi közvetlen köze nincs Szent Wolfgang helyi legendáihoz, hacsak nem a befejezés közös motívuma.²⁸ A zord Falkenstein-hegy barlangjában élő Szent Wolfgang is rendkívüli körülmények között: szekercéjét a völgybe

²⁴ A fiatalok 1920. szeptember második felében hagyták el az országot. Először Rimaszombaton, majd Prágában próbálkoztak, de minden eredmény nélkül. Ezt követően utaztak Bécsbe — október elején —, hogy újra szerencsét próbáljanak.

²⁵ Lásd 17. jegyzet.

²⁶ Az igazság és teljesség kedvéért meg kell említenünk, hogy Olga alakját véljük felismerni a *Ló, búza, ember* kötet *Nő a Kärntnerstrassen* című versében. Természetesen őt kell látnunk az egy évvel később keletkezett *Feleségem* című költeményben (Nyugat 1922. okt. 1. 19. sz. 1151.), s neki ajánlotta az író a második verskötetében (*Énekek és meghalnak*. Bp. 1928.) közzétett *Kert* című versét is.

²⁷ *Ló, búza, ember*. Wien 1922. 28—31.

²⁸ Szent Wolfgang legendáinak összefoglalása: Pfarrkirche St. Wolfgang. Hrsg. Ernst Rafferzeder. Linz 1988. 3—6.

hajítva kereste meg azt a szelídebb helyet a tó közelében, ahová később hajlékát, kápolnáját emelte. Déry „legendája” csak indítékaiban kapcsolódik a X. században élt Szent Wolfgang történetéhez, akinek egyébként van mit köszönnie a magyarságnak: regensburgi püspöksége alatt ő nevelte Gizellát, első királyunk, Szent István feleségét.²⁹ Déry költeménye nem ezeket a vonatkozásokat idézi (lehet, hogy nem is tudott róluk); *Az ökör és a szent* saját koráról, saját korához szól, méghozzá több síkon is. A történetben a költő a természetnek azt az ősi harmóniáját próbálja megtalálni, amelyet maradéktalanul kitölt a „folydogáló élet”, amelyet nem zavart meg az emberi beavatkozás, az agresszió, a „nagyüzemű értelem”. De van a költeménynek egy másik rétege is. Az áldozatnak kiszemelt és életéért küszködő állat egyben a szabadság, az elbukó, a fehérterror szorításai közt vergődő magyar Tanácsköztársaság jelképeként szolgál. A költő kétszer is utal e konkrét társadalmi üzenetre. Először, amikor az ökröt homlokán „a szabadság csillagával” láttatja, másodszor, amikor a jégtablák közötti fuldoklás kétségbeeséséről ír, hiszen előbb, úgymond, ígéretként az égen már kigyúlt a szabadság csillaga . . .

Hóhér és áldozat, üldöző és üldözött egymásra találása — persze, hogy álm. Érti ezt Déry is, s „legendáját” egy furcsa, dadaistának is beillő fintorral végzi: Zarándokok lepték el a környéket, „mészárosok és sofőrök”, megtépdesték a szent szakállát, házára plakátot ragasztottak — idegenforgalmi látványossággá vált. Élete alkonyán egy turista piros luftballont kötött a nyakára — s ettől egész alkotmányával együtt leszállt, „felevezett a mennyekbe”.

A hatást még egy további ötlet is fokozza. Időközben a tó medre a költő szuggesztív képeiben az emberi szenvedések vérhullámaival telt meg. A lábait a tóba lógató, majd a léggömbtől az égbe ragadott szent talpairoi piros vércseppek hullnak alá . . .

Lényegében véve ugyanehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik *Az asztalos* című költemény is.³⁰ Végző soron ennek szövegeiben is kimutatható a Szent Wolfgang-legendák ösztönzése. Még a helyszín is feltételezhetően Szent Wolfgang remetebarangja: „A tó fölött ülök egy sziklabarlangban” — így kezdődik a helyzetkép. Az elbeszélő: asztalos; fűrészek, gyalupadok veszik körül — és a keze munkája, a rönkökké, deszkákká formált faanyag. S rádöbben: torz lényeket

²⁹ Életének még egy magyar vonatkozására is érdemes felhívunk a figyelmet. Pappá szentelése után Szent Wolfgang 971-ben térítőként járt hazánkban. A pogány magyarok „megszelídítése”, megkeresztelése azonban — ekkor még — nem sikerült: egy év múlva eredmény nélkül volt kénytelen távozni. Lásd *Katolikus lexikon*. Bp. 1931. 2. köt. 80.

³⁰ *Ló, búza ember*. Wien 1922. 32–33.

teremtett a szent Anyagból, „gonosz emberi rendbe szedte tagjait”. Hóhérnak érzi magát, véres kezekkel, aki megtöretik, magára marad — s kiveti magából a természet.

Déry világgépének s közvetve: a néhány hónap múlva kötendő rendeződő versek középpontjában vagyunk. *Ló, búza, ember* e kötet címe. Ugyanúgy az ősi harmóniát keresi, mint az utóbbi két költemény, s ugyanúgy az anyagi érdekektől és rossz ösztönöktől szabadult emberi társadalmat tekinti bűnösnek e harmónia megbomlásában.

Nem kétséges: e magatartás közvetlenül is összefügg a magyar Tanácsköztársaság bukásának az élményével. Déry, aki elsősorban érzelmi indítékok alapján került közel a szocializmus gondolatához s abban a társadalmi harmónia egyfajta ígétét látta, az ellenforradalom felülkerekedését követően — sajátos szellemi védekezésésként — a harmónia megvalósulását a társadalmon kívül, egy idealizált természetképben kereste. S az sem kétséges, hogy a *Ló, búza, ember* vers-kötet „disszonáns” hangjai, mindenekelőtt a társadalom embertorzító jelenségeire kétségbeesett meneküléssel reagáló *Az ámokfutó* című dadaista költemény³¹ ugyanerre, pontosabban szólva: a természeti-társadalmi harmóniának a hiányára, ha úgy tetszik a kudarcra, a vesztes forradalom utáni átmeneti távlatvesztésre vezethetők vissza.

E világgépet meghatározó harmónia-igény eredőit többféle irányba is meghúzhatjuk Déry alkotómunkásságában. Meghosszabbíthatjuk visszafelé is az időben. Elemeiben fellelhető pl. az 1920 elején írt *Salamon tornya* című elbeszélésében, amelynek hőse barátságban és egyetértésben él fákkal, virágokkal, gyíkokkal, teljes vegetációs környezetével. (Más kérdés, hogy meghalni visszamegy az emberek közé, a társadalomba.³²) De megtoldhatjuk e gondolatot az ellenkező irányba is. „Közle” tekintve: egy 1922-ben írt fantasztikus kisregényben, *A menekülő emberben* látjuk viszont, amely az elveszett ősi harmónia újraterejtése érdekében az emberi faj „visszafejlesztésének” a gondolatával játszik.³³ S végső soron idetartozónak tekinthetjük az író

³¹ *A Ló, búza, ember* című kötet csak egy rövid részletet közöl belőle. Az író hagyatékában fennmaradt teljes szövegét — német fordításával együtt — adta ki 1985-ben, fakszimilében a Petőfi Irodalmi Múzeum és a Múzsák kiadó.

³² *Az elbeszélés* a Nyugat 1920. decemberi 23—24. számában jelent meg, s már nyilvánvalóan tükrözi a forradalom bukásának élményeit. — Újraközöletlen.

³³ *A menekülő ember*. Panoráma (Wien) 1922. ápr. 30.—dec. 17. 18—49. sz. Utóbb *Éneklő szikla* címmel önálló kiadványként is megjelent 1930-ban Budapesten.

öregkori írásait, amelyek szenvedélyesen szólnak a bioszféra romlásáról és a környezetvédelem elodázhatatlan gondjairól.³⁴

Ide lenne visszavezethető mindez: 1921 augusztusára? Ilyen sarkítottan természetesen nem állíthatjuk. De hogy a salzkammerguti táj természeti élménye közrejátszott abban, hogy e gondolatkör kialakuljon, s elősegítette költői elmélyítését, s közvetve még ezt is megkockáztatjuk: meghatározó ösztönzéseket adott Déry lírai alkatának kibontakozásához és első verskötetének, a *Ló, búza, embernek* a megszületéséhez — úgy hisszük, vitán felül áll.

Mint minden gondolkodó, Déry is rövidesen továbblépett világképének gyarapításában és kiteljesítésében. Másfél év múltán a Starenbergi-tó partján, Feldafingban már új regényén dolgozik, amely az egyén és társadalom, az értelmes egyéni és társadalmi lét kérdéseit feszegeti.³⁵

Joggal tehető fel ezzel összefüggésben az a kérdés is: mit jelentettek a fürbergi költemények Déry művészi életrajzában, vajon maradandó esztétikai értéket képviselnek-e? Ha magára Déryre hallgatunk, nem leszünk igazságosak. Idős korára jóformán minden ifjúkori írását megtagadta. Verseinek életében készült szigorú válogatásában³⁶ pl. alig találunk valamit a *Ló, búza, ember* tartalmából. S ne hallgassuk el: egyetlen salzkammerguti versét se méltatta újraközlésre. De ne feledjük: ún. életmű kiadásában kihagyta még az egy évtizeddel később keletkezett novellák tetemes hányadát is! Mondjuk azt, hogy az öregkor nemcsak bölcs, de hiú is?

Igaz, a szóban forgó versek nem remekművek. Bizonyos mértékig Déry útkereséseinek dokumentumai. A magyar szabadversnek ahhoz a hagyományához kapcsolódnak, amelyről írójuk — Babitsról szólva — azt állítja, hogy „még csak kezdet, [amely] gyönyörködve himbálózik a csak ritkán szabadjára eresztett ritmus szabad lendületein. Még nem ért el odáig, ahová Kassák más áldozatok árán elért, de többet tudott megtartani a régi gazdaságokból s azoknak új kamatjaiból.”³⁷ Ugyanakkor azt is észlelnünk kell, hogy Déry költeményei már sok

³⁴ E különféle sajtószemlékkel összekapcsolt írások *Egy nap hordaléka* címmel jelentek meg 1964 és 1977 között, rendszerint a Népszabadságban vagy az Élet és Irodalomban. Kötetkiadásai: *A napok hordaléka* (1972), *Újabb napok hordaléka* (1975), *Újabb napok hordaléka*. Újabb sorozat (1978). Összefoglalásuk az életmű kiadásban: *A napok hordaléka*. Bp. 1982.

³⁵ *Alkonyodik, a bárányok elvéreznek*. Nyugat 1924. szept. 16. 18. sz. — 1925. jan. 1. 1. sz. Utóbb *Országúton* címmel könyv alakban is megjelent (1932).

³⁶ *Felhőállatok*. Bp. 1970.

³⁷ Lásd 4. jegyzet.

szempontból továbbviszik e hagyományokat, megtermékenyülve a dadaista képalkotás technikájától; helyenként fellazítva, felpörgetve a nyelvet, a költői dikciót. Nem kerülve el a költő alkatában eleve benne rejlő elemi vonzódást a groteszk iránt, amely főleg a versek befejezéseiben csattan.

Hogy később a költő túllépett ezen a kifejezésmódon is? Végigjárva a konstruktív képalkotás, majd a szürrealista szabadasszociáció szuverén útjait. Ez is természetes. Déry élete végéig megmaradt kísérletező embernek. S nincs okunk sem megtagadni, sem elfeledni művészetének lendületet vevő, kezdeti periódusának termékeit. Már csak azért sem, mert bennük ég az igazi alkotásokat hitelesítő tűz és érzelem.

1921 augusztusa és a hozzákapcsolódó költemények ilyenformán megmaradnak napfényes és boldog emlékeknek, amelynek hangulatai — akarva-akaratlan — vissza-visszatérnek az író életének későbbi szakaszaiban, sőt még műveiben is.³⁸

Úgy érezzük tehát, talán nem végeztünk haszontalan munkát, ha az ifjúság és kísérletezés e ritka szépségű részleteit a filológia szerény eszközeivel és lehetőségeivel megkíséreltük felidézni.

BOTKA FERENC

³⁸ A salzkammerguti táj visszatér például az 1933-ban írt *Szemtől szembe* című kisregény-trilógiában, amely Déry berlini élményei nyomán született, és a fasizmus előretörése miatt föld alá kényszerülő kommunista mozgalom erkölcsi-politikai kérdéseit igyekszik megragadni. A magyar származású Ilon és a magányos Borisz találkozását, szerelmük kibontakozását az író egy Traunsee melletti kirándulásra időzíti. A tópartig lefutó, napfényes rét látványa tizenkét év múltán is megkapó részletekben emelkedik ki az emlékezet mélységeiből. (Lásd az *Egy berlini kiskocsmában* című kisregény ötödik oldalát.) Legyünk rosszmájúak? Milyen furcsán is működik az emlékezet! Olgától elváltan s egy új, szenvedélyes szerelem bonyodalmai elől menekülve — felfénylik ugyan a régi emlék, de mégsem a maga teljességében. Egyfajta távolságtartás szándékától vezérelve az író úgy igyekszik „lefedni” a St. Wolfgang-tó élményeit, hogy áthelyezi azokat a Salzkammergut — egy másik távához . . .

VITA

PONTATLANSÁGOK G. KOMORÓCZY EMŐKE KASSÁK-TANULMÁNYÁBAN

G. Komoróczy Emőkének az Irodalomtörténet 1987/1988/1. számában megjelent *Kassák „dunatíji patriotizmusa”* című tanulmánya számos új mozzanattal gazdagítja nagy klasszikusunkról kialakított képünket. Írásának értékét azonban némiképp csökkenteti néhány pontatlan vagy téves megállapítás. Ezekre szeretném felhívni a figyelmet.

Téves a szerzőnek az az állítása, hogy „Vozáry (nevezett nem ip-szilonnal, hanem jottával írta a nevét — S. L.) Dezső . . . Prágába kerülve, az ottani fiatal tanárköltővel, Győry Dezsővel együtt az »újarcú magyarok« szellemi atyja lesz.” (26.) Közismert tény: Vozári nem volt az „újarcú magyarok” szellemi atyja. Akkori szellemi habitusa, világképe jócskán eltért az az idő tájt porondra lépett nemzedékétől. Kapcsolata velük jóformán alig volt. Ami pedig Győry Dezsőt illeti, tanárnak indult ugyan, de nem lett az. A budapesti Tudományegyetem magyar—német szakán 1918 októberében megkezdett tanulmányait ugyanis néhány hónap után abbahagyta és 1919 őszétől a hallei kereskedelmi főiskolán folytatta, de oklevelet ott sem szerzett. Egyébként a két költő nem egyszerre került Prágába: Vozári Dezső 1922 őszén kezdte meg tanulmányait az ottani Orvostudományi Egyetemen, Győry Dezső pedig 1925-ben lett a Prágai Magyar Hírlap munkatársa. Akkor kerültek kapcsolatba egymással.

„Kassák verseit a legismertebb cseh és szlovák költők fordítják (Novomeský, Okáli, Poničan)” (26.) — állapítja meg G. Komoróczy Emőke, holott a felsorolt költők egytől-egyig szlovákok.

„Természetesen Kassáknak is fel kell adnia (1928-ban — S. L.) korábbi »sündisznóállását«, s a népfrontos koncepciót vállalnia kell.” (34.) — jelenti ki a szerző, jóllehet 1928-ban anakronisztikusan hat népfrontos koncepcióról beszélni. Akkor még nem használtuk ezt a fogalmat.

Kassák „1928 tavaszán szorosabbra fűzi kapcsolatait a szlovenszkói magyar ifjúsággal . . . A pozsonyi Turczel Lajos, Szalatnai Rezső, a gömöri Jócsik Lajos és az érsekújvári fiatalok: Andreánszky István, Brogyáni (helyesen: Brogyányi — S. L.) Kálmán, Csáder László, a Dobossy-fiúk (Imre és László), Kovács Endre, Morvay Gyula, Peéry Rezső stb. a Kassák-legenda bűvkörében nőtt fel, s készült értelmiségi hivatására.” (35—36.) — szögezi le G. Komoróczy Emőke.

Anélkül hogy vitába szállnék a szerzőnek azzal a sokkal árnyaltabban és differenciáltabban megfogalmazandó megállapításával, hogy a felsoroltak „a Kassák-legenda bűvkörében éltek”, csupán néhány téves adatot kívánok helyesbíteni:

Turczel Lajos esetében nehéz elképzelni, hogy Kassák 1928-ban szorosra fűzte volna vele kapcsolatait, illetve, hogy a Kassák-legenda bűvkörében élt volna, hiszen Turczel akkor még csak tizenegy éves volt. Különbösen sem volt érsekújvári, ott csak középiskolai tanulmányait végezte a harmincas években. A Dobossy-fivérek kivételével a többiek java része — Brogyányi, Csáder, Kovács, Peéry — pozsonyi volt, Morvay Gyula pedig tardoskeddi. Andreánszky István a későbbiek során került Magyarországról Pozsonyba.

A tényekkel ellentétes G. Komoróczy Emőkének az a megállapítása, hogy „az állandó munkatársak közül többen rendszeresen publikálnak itt is (vagyis a Munkában — S. L.) és a Korunkban is (Bánáti Oszkár, Bányai László, Berkó Pál, Forbáth Imre, Kaczér Illés, Mihályi Ödön, Morvay Gyula, Murányi-Kovács Endre, Palotai Boris és Erzsi, Sáfáry László, Selleyi József, Szalatnai Rezső stb.)”. (38—39.)

A felsorolt szerzők közül a jelzett évben ugyanis csak Mihályi Ödön, Selleyi József és Szalatnai Rezső publikált mindkét folyóiratban. Bánáti Oszkár, Murányi-Kovács Endre csak a Munkában, Bányai László, Forbáth Imre, Kaczér Illés, Morvay Gyula és Palotai Boris viszont csak a Korunkban közölte írásait. Berkó Pál (vajh ki ő?), Palotai Erzsi és Sáfáry László pedig egyik folyóiratnak sem volt a munkatársa.

Téves G. Komoróczy Emőkének az a megállapítása, hogy „a Sarló meghívására 1930/31 telén a Munka-kör kultúrgárdája gyakran jár át Pozsonyba vendégszerezelpni”, ugyanis a Munka-kör kultúrgárdája 1930/31 telén egyszer sem szerepelt Pozsonyban, csak 1931 decemberében járt ott, de akkor sem a Sarló, hanem a Munkásakadémia meghívásának téve eleget. Ez alkalommal 1931. december 25-én Érsekújvárt, 26-án Galántán és 27-én Pozsonyban tartott a kultúrgárda előadást.

G. Komoróczy Emőke téves közléseinek egy részével ezúttal már másodszer vagyok kénytelen foglalkozni. A *Kassák és a sarlósok* című tanulmányában (Napjaink, 1987. 7. 26—28.) előfordultakra, amelyek mostani tanulmányában visszaköszönnek, már akkor felhívtam a figyelmet (Napjaink, 1987. 9. 39.). Meglep, hogy akkor tett észrevételeim figyelmen kívül maradtak.

SÁNDOR LÁSZLÓ

SZEMLE

SZERDAHELYI ISTVÁN: FORTUNA SZEKERÉN

A rendkívül termékeny Szerdahelyi Istvánnak e percben már nem is legújabb könyve a „verstani esszé” alcímet viseli: jogok és kötelességek járnak ezzel, mint minden műfaji meghatározottsággal, s a szerző vállalja is mindkettőt. Könyve fő célkitűzése, mint a bevezetőben írja: megfejteti a „Forgandó szerencse” zenéjének titkait. Csalóka programnyilatkozat, mert Szerdahelyi látszólag végig másról beszél: az ütemhangsúlyos magyar verselés titkait feszegeti mindenestől, a Faludi-vers egy-egy sorát, szakaszát itt-ott épp csak hogy fel-felvillantva, de érteni véljük gondolatát: miután több mint négyszáz lapon át fáradságosan és körültekintően sorra vette a magyar ütemhangsúlyos versidom legfőbb problémáit, úgy érzi, már megépítette az utat: a mondottakat a Forgandó szerencsére alkalmazni már csak annyi, mint feltenni a pontot az i-re. A valóságban persze, ha elhisszük is a szerzőnek, hogy voltaképpen célja a Forgandó szerencse megfejtése, nem kevésbé tekinthető ez a mű a nagy Verstan utóöngéjének: azt fejleszti tovább, bástyázza körül további érvekkel, korábbi és utólagos félreértéseket oszlatva el és ellenvetéseket hárítva félre.

A más műveiben többnyire rendszerező hajlamú szerző nyilván ezért választja ebben a könyvében szerkesztő elvnek a polémiát: mindmáig bizonytalanul tapogatózó verstanunk legvitatottabb kérdéseit az övével ellentétes nézetekkel győzködve iparkodik tisztázni, félszáz lapon át szerkezetileg is nyilvánvalóan: a „Vitakérdések” című részben név szerint veszi sorra leggyakoribb – vagy legtöbb ellenvetését kiváltó – vitapartnereit, hogy azután – ezt ne hallgassuk el – e rész

„Zárógondolatok” című utolsó fejezetében egy tiszteletadó gesztussal békítse össze az elvi vita kihegyezettségét a baráti és kartársi együttműködés örömeivel. A polémia azonban nem szorítkozik erre a fejezetre, végigvonul a könyvön.

Verstanunk vitás kérdései oly szövevényesek, hogy alig akad két teljesen egyező álláspont; nehéz mindannyiját csoportosítani, általánosítani, rendszerbe foglalni. S itt jónak látok előrebecsátani egy módszertani megfontolást. A lassan már majd egy évszázada húzódó magyar verstani vita fokozódó mértékben a félreértések vitája: újra meg újra magyarázni, tisztázni kényszerülnek a résztvevők, mit is kívántak állításaiikkal állítani, s erre valóban ők maguk a legilletékesebbek. Így például Szerdahelyit egy korábbi recenziómban magam is félreértettem (a „szótag szintjéig való rendezettség” kérdésében), s miután kiigazított, valóban nincs más hátra, mint tudomásul vennem a szerző gondolatát. Másrészt viszont nem ritkák az olyan esetek sem, amikor a vitázók szóvá teszik, hogy olyik szerző voltaképpen nem azt állította, amit szándékában volt állítani, s állításából nem az következik, amit ő gondolt. S az egyszer már útjára bocsátott tétel sohasem egészen a szerző tulajdona. Ezeket előrebecsátva megkockáztatom (s talán nem is elsőként) azt a benyomásnál jóval határozottabb véleményemet, hogy az eredendő ellentét, amely valaha Négyesi László és Gábor Ignác között pattant ki, és az ötvenes években — mutatis mutandis — Horváth János és Vargyas Lajos között újult fel, napjainkban Szerdahelyire és Kecskés Andrásra testálódott. S talán abban sem járok messze az igazságtól (minden értékelő hangsúly nélkül szólva), hogy Szerdahelyiben a fogalmilag rigorózusabb, kategorikusabb típus képviselőjét látom, Kecskésben az intuíciónak, az egyénibb és szabadabb értelmezésnek több teret engedő felfogását. Ez is összhangban van többé-kevésbé a jelzett „eredendő” pozíciókkal.

Szerdahelyi a könyv bevezető részében („Kiinduló meghatározások”) nagy figyelmet szentel a vers meghatározásának, mely először a 28. lapon, majd kiegészített alakban a 77.

lapon olvasható: „A vers olyan — relatív minimumszabálynak eleget tevő — szöveg, amelyben (a tartalmi sémától sem abszolút függetlenül) a nyelv kifejezési síkjának — azaz a beszédhangokban, írásképpen megmutatkozó formájának — építőelemei a szöveg egészére kiterjedően és a szótagok szintjéig lehatolva, minimálisan 70%-os metrikussággal ritmikusan rendezettek.” Vers és próza Szerdahelyinél kontradiktórius fogalmak, „tartalmuk részben sem lehet közös” (21.), habár ezzel nem egészen fér össze az a másik — szerintünk helytállóbb — megállapítása, hogy „vers és próza között számtalan átmeneti forma van” (78.). Ennek szellemében azt, amit szabadversnek nevezünk, nem fogadja el versnek, csupán ritmikus prózának (jóllehet nem rekeszti ki a költészetből). Könyve számos helyén, más-más megközelítésből szállva szembe a tőle tagadott értelmezésekkel, saját értekező prózája mondatait (vagy egyéb szöveget, pl. újságcikket) olykor bravúrosan sorokra és ütemekre szabdalva illusztrálja azt a nézetét, hogy ezzel az eljárással bárminő prózát „verssé lehet értelmezni” (70., 189., 197., 382., 394 – 395. és egyebütt).

Amiért Szerdahelyiben lényegében a Horváth János-i alapelvek folytatóját látom, az a metrum rigorózan kötelező voltának a hirdetése: szerinte az ütemhangsúlyos verselés is a metrum „teljes ritmikai megvalósítását”, „maradéktalan leképzését” igényli (107.). Nyilván épp ettől vers a vers. Másrészt a magyar versritmus nyelvi (s nem miként Horváthnál, „zenei”) fogantatása ma már nemigen vitás kérdés, hiszen Szerdahelyi is a nyelv természetes karakterisztikáiból (hangsúly, metszetek stb.) származtatja, egyebek közt ismételten (mint már a Verstanban) a magyar szavak statisztikailag kimutatott hosszúságával érvel, s nem állok egyedül azzal a vélekedéssel, hogy a szemben álló felek ebben a kérdésben nem is annyira különböző elveket vallanak és tényeket látnak, hanem egyazon elveknek és tényeknek más értelmet és jelentőséget tulajdonítanak. Így például a hangsúly és a szóhatár („szólamhatár”) nem egymással ütköző verstani tényezők, egyik sem rendelhető a másik fölé; senkinek sem sikerülhet,

bármit higgyen is, a hangsúlyt „kiiktatni”, sem a szóhatárt, a metszetet figyelmen kívül hagyni; s nagyon hasznosnak vélném, ha következetesen különbséget tennénk *ritmusalkotó* és *ritmusjelző* tényezők között: a ritmust az időviszonyok inkább kipurciózzák, megtestesítik, *alkotják*, a hangsúly inkább *jelzi*: mindig szóhatáron, de nem minden szóhatáron. Emfatikus kivételek akadhatnak, de elhanyagolható mennyiségben. (Ez eddig, gondolom, összhangban van, vagy legalábbis nem ellenkezik Szerdahelyi elképzelésével.) A tempó? Az változhat, s nincs fontosabb dolga, mint a szükséghez képest kiegyenlíteni, szabályozni a ritmus megvalósulását.

Abból, hogy valami nyelvi tény, nem szükségképpen következik, hogy mindnyájan egyformán érzékeljük. S itt, noha nem szorul rá, védelmembe kell vennem Elekfi Lászlót, kit Szerdahelyi szubjektivizmusban marasztal el, amiért azt vallja (193.), hogy „írott szöveget minden elemző a saját maga olvasásmódjában hangsúlyoz” s „még a hangfelvétel elemzése sem egyértelmű, mert a hallásmódunk sem teljesen egyforma, s hajlamosak vagyunk a saját elképzelésünket belehallani a hangzó szövegbe”. Ez szinte cáfolhatatlan; s ezért helyénvalóbbnak érezném a „szubjektivisztikus” jelzőnél a „szubjektív”-et s még annál is inkább az „egyéni”-t. Hiszen Szerdahelyi maga is számot vet ezzel az egyéni szóródással; erre vall tanulságos „verstani kísérlete” is (44.), melyet az ELTE bölcsészkarának magyar szakos hallgatói körében végzett, s melynek során a kísérleti személyeknek (szám szerint nyolcvanötnek) 12 szótagos sorokból álló magyar ütemhangsúlyos versrészlet metrumát kellett „minden útmutatás nélkül, kizárólag a fülükre hagyatkozva” megállapítaniuk. Nemcsak érdeklődve, rokonszenvvel is olvastam a könyvben a kísérletről szóló beszámolót: hiszen húszegynéhány évvel ezelőtt magam is próbálkoztam ilyesmivel, mégpedig, ami nem különösebben meglepő, magam is az ELTE bölcsészkarán, s ugyancsak felező tizenkettősökkel; Arany „Családi kör”-ét (s még néhány apróbb verstörédéket) osztottam szét „metrikai kérdőív”-ként. A bölcsészhallgatókon kívül az MTA

Nyelvtudományi Intézetének nyolc, már akkor is nagy tekintélyű munkatársa is kitöltötte a kérdőívet: aligha sérelmes, ha nevüket (egy negyedszázad távolából újbóli köszönettel) ideiktatom: Deme László, Elekfi László, Ferenczy Géza, Fónagy Iván, Kovalovszky Miklós, Lőrincze Lajos, Szépe György és Tompa József voltak közreműködésükkel és megjegyzéseikkel segítségemre. Ezenfelül alkalmam volt még konzultálni Horváth Jánossal is, akinek kéziratos dolgozatom egy fejezetéhez fűzött lapszéli jegyzeteit kegyelettel őrzöm mindmáig. Én azonban az utasításban, élván már eleve is (mint kiderült, nem alaptalanul) a gyanúperrel a magyar hangsúly tisztázatlanságát illetően, nem a *metrum* megállapítását kértem, csupán a hangsúlyos szótagok megjelölését, s elsősorban azért, hogy saját olvasatomhoz s a további szövegek metrikai értelmezéséhez biztosabb fogózt nyerek.

Szerdahelyi, mondom, teljes joggal keresi a *metrum* forrását a nyelvben, de ugyanakkor világosan látja, hogy az ütemhangsúlyos magyar versben a nyelvi hangsúly és a metrikai iktus ellentétbe kerülhet (ez az, amit az „ellenpárt” nem szívesen vesz tudomásul), s ha jól értem, ez az összeütközés 30%-ig tolerálható. Korábbi hitetlenkedésem e számot illetően amúgy is „enyhe” volt, s nincs különösebb okom megkérdőjelezni, kivált amikor az ilyen kérdésekben biztos és szigorú ítéletű Vekerdi József is hasonlót tapasztalt. (Legfeljebb annyival toldanám meg, hogy e tolerancia nyilván nagyobb, ha erőteljesen nyomatékos *metrum*mal van dolgunk, kisebb, ha kevésbé „tolakodóval”).

Itt azonban engedtessek meg, hogy a nagyobb érthetőség kedvéért megismételjem, amit a Szepes–Szerdahelyi-féle Verstanról írt ismertetésemben (ott sem első ízben) megfogalmaztam: a vers valóban szembekerülhet a nyelvvel (hiszen a versformálás szándéka önmagában nyelven kívüli fogantatású), de nem abban az értelemben, hogy „erőszakot tesz rajta”. Igaz, hogy a beszéd „kötöttségének” a fogalma, már eleve is magában foglalja az erőszak képzetét, ez azonban túlnyomórészt inkább a nyelvi matéria előzetes fegyelmezésében nyil-

vánul meg, nem utólagos beavatkozásként: a metrum jobbára a vers létrejötte *előtt*, a nyelv adta lehetőségeken *belül* érvényesül, ritkábban (s akkor is nyelvi impulzusok segítségével) a vers létrejötte *után*, a szöveg *ellenében*.

Ezt előre bocsátva szánom csak rá magam, hogy Szerdahelyi kötetének némely kitételét (nem vehetvén részt a magyar verstani közösség élőszavas s bizonyára rugalmasabb eszmecseréin) abban bizakodva kommentáljam, hogy a lényeg tekintve voltaképpen egyet gondolunk. Ha Szerdahelyi azt mondja, hogy „az ütemhangsúly helyét a nyelv szóhangsúlyának helye határozza meg” (99.), akkor én ebben ráismerek saját fentebb megfogalmazott álláspontomra, de egyben szentül hiszem, hogy ebben voltaképpen, végső soron, „lelke mélyén” nemhogy Vargyas, hanem még Horváth János sem kételkedett. Ha a nyelvi hangsúly valamely sorban nem ott jelenik meg, ahová az előzmények, a sorozatosság előjelzése nyomán várjuk, ott nem valami fiktív metrikai kényszer érzeti hatását, hanem a nyelvi eszközökkel kezdeményezett és érvényesített metrum kihagyása, az impulzus lankadása — embere s esete válogatja, ki s mikor érzi és nevezi ezt hibának, lazaságnak, ha úgy tetszik, hanyag eleganciának, olykor expresszív hatásra kiszámított, szándékolt döccenőnek. Vagyis Arany Jánosnak az a sora, melyet a hagyományos iskola magára Aranyra hivatkozva „hibás kétütemű”-nek tartott: Zsigmond, a ki / rály, a „császár”, Szerdahelyi helyes felfogásában „megengedett kivétel”, s ezt, egyetértően, azzal egészíteném ki, hogy e sor nem is kétütemű, vagy — ennyi engedményt tehetünk, anélkül, hogy a szavakkal játszanánk — legfeljebb „per positionem”, helyzeténél fogva kétütemű, de „per naturam”, természeténél, nyelvi elrendezettségénél fogva bizony egyértelműen háromütemű. A baromfiudvaron minden hattyú rút kiskacsa — és megfordítva. Megkonstruálhatunk (egy régebbi írásomban, kissé más alakban, meg is kíséreltem) egy olyan ellenpéldát, ahol ez a sor a maga helyén részt vesz egy erőteljes háromütemű impulzus kialakításában, s a közéjük csöppent kétütemű válik „hibás háromüteművé”.

(Kérem az olvasót, ne figyeljen a versszak nem valami elmés tartalmára.)

Csillogó / villogó / karddal
 Hollókő / várába / nyargal
 Zsigmond, / a király, a / császár,
 S István, ki / nek apja / Lázár.

Van azért, amiben nem tartanék Szerdahelyivel. Igaz ugyan (40.), hogy egyik vagy másik tagolásnak ambivalens esetekben módunkban áll „előnyt biztosítani”, de kétlem, hogy olyképpen, ahogyan azt (41.) Kecskés Andrással vitázva illusztrálja. A „Mindent a \ földre vér” vagy pláne az „Öszveront \ egy szerint” sorok nem foghatók fel 2+4-es, illetve 4+2-es tagozódásúaknak, itt az a túlzottan liberális (s a Szerdahelyi koncepciójából nem is következő) vélekedés kap hangot, mely szerint a szóhatárt követő első szótag (azaz tehát bármely szó első szótagja) bármikor ütemhatárrá léptethető elő. Ami azonban csupán potenciálisan alkalmas rá, hogy ütemhatárként *toleráljuk*, az nem feltétlenül elég erős ahhoz, hogy más ütemhatár *rovására* érvényesítsük. Vargyas Lajos joggal mutathatna rá, hogy a fentebb idézett második példában a 4+2-es tagolás már csak azért is erőltetett, mert értelmileg szorosan egymáshoz tartozó (s tegyük hozzá: épp ezért *egy* hangsúly fennhatósága alá kíváncsozó) szavakat szakítunk el egymástól, s kevésbé szorosan kapcsolódó más szavakkal kényszerítjük egy ütembe. Az ő példája, emlékezetem szerint „A magyar vers ritmusá”-ban: szívünkben szent / tűz lángolt. S abból a valamennyiünk által észlelt tényből, hogy a hatszótagú sorokon belül a 4+2 nincs számszerű fölényben a 3+3-mal vagy 2+4-gyel szemben (amihez Horváth János oly szívósan ragaszkodott), csupán azt a következtetést vonnam le, hogy a hatszótagú sorok vagy a felező tizenkettes félsorainak további osztódása kötetlen. Azért említettem feljebb csak háromféle ütemet, mert az 5+1-től és 1+5-től továbbra is idegenkedem, nem is szólva a sorok (félsorok) további bontásáról. S ez nem arra késztet, hogy a félsort

esetenként „osztatlan” hatszótagú ütemnek minősítem. Ha bevezetjük a „metrikai konstans” és „metrikai tendencia” (v. domináns) nem általam kreált fogalmát, akkor a felező tizenkettes korántsem laza metrumának szabatos leírásához bőven elég annyi, hogy a sor szótagszáma, a felező metszet, a félsoronként két és csakis két *ütemhangsúly* és a félsorok utolsó szótagjának hangsúlytalan volta kötelező *konstans*, a félsorok első szótagjára eső hangsúly domináló metrikai *tendencia*. A tizenkettős metrumának illetén meghatározását a már említett statisztikai felméréseimre alapozom. Hogy aztán ez megköveteli-e a terminológia valamelyes módosítását, azt e percben nem látom világosan, a „Fortuna szekerén” szerzője ezen a területen nálam biztonságosabban mozog. A „magyar nemzeti versidom” mindenesetre *szótagszámláló* s egyszersmind *ütemhangsúlyos*, de nem úgy, mint a logaoedi (Szerdahelyinél gyakrabban: aiol) strófaszerkezetek, ahol a megfelelő sorok azonos szótagszáma nem metrikai *követelmény*, hanem a szigorúan szabályos, kötött struktúra természetes *folyománya*. Álláspontom, azt hiszem, ebben is Verkerdi József nézeteivel rokon.

Szerdahelyi könyvéről még sokat — sok jót! — lehetne mondani, amire ez alkalommal nem jut idő és hely. A recensens önmagával elégedetlenül érzi, hogy túlságosan is merült az alapozó kérdések taglalásába, s azt, ami pedig a könyvben a legszembeötlőbb előrelépés, csak jelezheti. A „Vitakérdések” című fejezetet „A ritmusformák és a tartalmak”, „Ütemhangsúlyos verselésünk felidéző formáinak alapkérdései” és „Honnan hová: korszakok és versütemek” című fejezetek követik: csupa olyan fejtegetés, amelyek a Szepes Erikával közösen írt Verstan kézikönyv jellegű szerkezetébe nem illeszkedhettek bele szervesen. Elsősorban a ritmus és jelentés problémakörének műsorra tűzését üdvözlöm örömmel. Nem is arra gondolok elsősorban, amit Szerdahelyi, gondolkodói alkatához híven, semmiképpen sem kívánt megkerülni: a kérdés filozófiai vizsgálatára, tartalom és forma kölcsönös viszonyára; maga az emlékeztetés, hogy „a legelemibb ritmusképletek-

nek is van tartalmuk” (223.), az ezzel kapcsolatos — spekulatív és empirikus megközelítésű — vizsgálódások, a „holdudvarok” (nyilván konnotációk) figyelemre méltó osztályozása elvontsági sorrend szerint — mindez megnyugtató kitekintést nyit távolabbi célok felé. A verstan fogyó számú megszállottjainak fáradozását kívülről szemlélő nyilvánosság — még a szakmai is! — olykor talán meddő skolasztikát gyanít e viták mögött, s tudják azt maguk a verstanosok is — a tudós szerző önironikus megjegyzését idézve —, hogy „nemzeti sorsproblémáink» azért mégsem a »nemzeti versidommal« állnak a legszorosabb összefüggésben”, de jöllehet a kettő közt valóban mérhetetlen a távolság, felfedezhetők még e távoli pólusok között is az összefüggés szálai; nem kellene, hogy bizonygatásra szoruljon, de mégis megjegyzendő, hogy a verstan szívós és makacs művelése e zaklatott világban is értelmes erőfeszítés, pusztá tényként is a kultúra tünete, s a „Fortuna szekerén” szerzője a ritmus jelentéshordozó szerepének vizsgálatával e felismerés útját egyengeti.

RÁKOS PÉTER

POÓR JÁNOS:

KÉNYSZERPÁLYÁK NEMZEDÉKE 1795–1815

„Egy rossz viszonyról szól ez a könyv. A Habsburgok és Magyarország kapcsolatáról a 18–19. század fordulóján. Nem annyira a viszony történetével foglalkozik, hanem azzal: mit gondoltak egymásról a felek, hogyan érezték magukat ebben a sorsközösségben.” A szerző e célkitűzés szellemében bemutatja a hatalom kényszerpályáját az anakronisztikus alapelvek és a kor követelményeinek alternatívájában: nagybirodalmi illúziókat, miközben a fejlődés tendenciái a nemzetállamok kialakulása felé mutatnak; a felvilágosodott abszolutizmus tagadását, a minden reformpolitikával szembeni defenzív magatartást, az intoleranciát; majd az újabb „tragikomikus” szerepet a napóleoni háborúkban. Az udvar felől nézve

Magyarország teher, kiváltságait sokallják, „működtetése” érdemén felül sokba kerül; a külpolitika, a gazdaságpolitika, a pénzügyek irányításából az országot kizárják, ám a negatív következményeket viselnie kell. Nem egyenrangú államok viszonya ez, s behatároltak az ellenzéki magatartás lehetőségei is. Az ellenzékiesség mindenkori mértéke az uralkodótól függött, pályáit azonban alapvetően belső meghatározottságai szabták meg. A politizálás fő terepe a megye, valóságos és megkerülhetetlen közéleti fórum: döntéseiknek, beadványaiknak szerepe van a nagypolitikában. Tevékenységüket viszonylagos szabadsággal gyakorolhatták: a megyegyűlésen való részvétel, a küldöttek, a tisztségviselők megválasztása ugyanis a kormányzattól független volt. Ugyanakkor a hatalommal szembeni magatartásnak megvannak a határai: az alapállás a könyv szerint lényegében defenzív, pozitív programjuk nincs; szembeszegüléseiket pedig a konzervatív jogvédelem, az alkotmányosság féltése határozza meg. Egy osztály önvédelme ez az ellenzékiesség, miközben kiemelkedő személyiségei, gondolkodói nagyon is jól látják szűkkörűségét. Rossz közérzet származik ebből — bizonyítja a szerző meggyőzően — s egyéni arculatukkal mutatja be a közéletben számottevő egyéniségek eszméit, magatartását (ilyen pl. I. Ferenc, Széchényi Ferenc, Dessesffy József portréja). Az összkép mögött kiérlelt, határozott koncepció munkál a kényszerpályák természetéről, fő irányairól; a portrék emberi arculatot adnak a különféle törekvéseknek; gondolati hevületű, dinamikus stílusa olvasmányossá teszi a könyvet. Az irodalomtörténet számára megvilágító érvényű a korrajz, az ellenzéki magatartás zsákutcáinak bemutatása politikai háttérrel, politikai magyarázatot ad a kor irodalmának értékkereső törekvéseihez, sajátosságaihoz. Így pl. az itt is kiemelt moralizáló magatartáshoz, s a közvetlen politizálást felváltó kulturális szolgálat vállalásához. A szerző szerint a kényszerpályákból alapvetően defenzív magatartás alakul ki — a kultúra felől nézve azonban bonyolultabbnak tűnnek a problémák, többfelének az értékkereső tendenciák.

Általánosságban szólva az átmeneti kor mindig kettős arculatú: viseli a régi, a már lejárt rend terheit, s ugyanakkor keresi, előkészíti a lehetséges, a formálódó újat. A kultúra a politika felől nézve lehet kényszerpálya, de a viták, a művek már egy elkövetkező korszak törekvéseit alakítják, hirdetik: egy új szellemű, szabadabb nyilvánosság formáit, új filozófiai, elméleti problémák tisztázását, a személyiség egyre fokozottabb igényeit, új ízlésvilágot. A szerző is leszögezi, hogy a kultúra szolgálata az egyik legfontosabb morális követelmény, s mint ilyen az újat, a „jót” teremtés öntudatát adja meg a sokszor még reménytelennek tűnő küzdelmekben. Ebből viszont következik, hogy a kulturális harcokat, az irodalmi teremtést inkább a heroikus, mint a defenzív magatartás jellemzi a nyelvújítás vitáiban vagy Berzsenyi

költészetében. A kultúra emberét e hősiesen vállalt feladatokban bonyolult morális kérdések foglalkoztatják. Problémáinak nagy része éppen onnan származik, hogy nem tudja elfogadni a defenzív szerepet, s keresi a cselekvés alapjait.

A könyvben szó van arról, hogy Kazinczy parainézés-levelet ír az ifjú Wesselényinek, s ebben a fiatalokra leselkedő két fő veszélyre figyelmezteti: az egyik az „alacsony ragyogáson kapás”, a másik a „simulni nem tudó feszesség”, s a szerző azt írja, hogy Kazinczy „az elsővel nem foglalkozott”. Kazinczy azonban többször is írt e problémáról. Erkölcsi rendjének egyik sarkalatos tétele volt a rang és érdem értékegységének követelménye, főként ennek kapcsán fejt ki az „alacsony ragyogáson kapás” vétkéről nézeteit. Számára mindig is fontos volt a „nagy eredet”, de a rang érdemét csak akkor tudta elismerni, ha azt az egyéni tettek, a jellem nagysága szavatolta. Ez az értékegység a kor kettős arculatát tükrözi: a személyes kiválóság minősítő értéke ugyanis a társadalmi kiemelkedéssel együtt biztosítéka az igazi nagyságnak. „Nevetséges bolond előttem, aki familiájában kevélykedik, ha maga nem érdemes a fényre: de ha érdemes reá, szépnek tartom, hogy Őseinek emlékezetekben gyönyörködve azt tisztelje.” (KazLev. V. 61–62.) A kor sajátsága az is, hogy főként az értékegység megbomlását kell számba venniük. Kazinczy levelezése gazdag példatárat ad önző, fősvény, cím- és hatalomvágyó főurakról, tisztségviselőkről (KazLev. IV. 443–444., 523., V. 409., VI. 326. stb.). Az „alacsony ragyogáson kapás” vétkéről szóló nézeteit Kazinczynak egy hozzá közel álló jó baráttal szemben kell kifejtenie. Cserey Farkas 1807-ben sikerrel folyamodik a császári kamarási rangért. Kazinczy ellenérzései akkor növekednek meg, amikor látja, hogy barátját menynyire lelkesíti a cím, s hogy még vitáiban is hivatkozik rangjára. Kazinczy haragosan észleli, hogy a cím itt elválva az érdemtől üres demonstráció csupán. „A csecsebecsén, a ragyogáson kapás veszedelmessé tehető passzió” — írja nagyon élesen Csereynek (KazLev. VI. 241.), „kegyetlen démona az emberiségnek, előli minden nyugodalmunkat, a barátság köteleit öszve tépi és bennünket nevetségessé tesz”, szemben áll mindazzal, ami „méltán fénylik” (KazLev. VI. 490.). Ha azonban a társadalmi rangjával kiemelkedő személy érdemeivel igazolja kiválóságát, megvalósul az ideális értékegység, s Kazinczy ezen az alapon már nemcsak lehetségesnek, hanem hasznosnak és vonzónak látja a közéleti tevékenységet. Poór János azt írja, hogy a közéleti erkölcs a szembenállás, a visszahúzóda volt, programja: nem vállalni hivatalt. Ez azonban nem lehet megoldás: a rezisztencia nemcsak az udvar szempontjából káros, mint a könyv írja, hanem az ország érdekeit tekintve is az — ennek jegyében keresik és fogalmazzák meg a közügy szolgáltatához szükséges és óhajtott feltételeket. S amely esetekben úgy látszik, hogy az ideális értékegység megvaló-

sulhat, a közügy szolgálatát nagynak, megvalósítandó erkölcsi kötelességnek látja Kazinczy. „Nincs szebb magistrátus a hazában, mint a nép reprezentálása, nincs szebb alkalmatosság fényünket láttatni, mint midőn egy egész nemzet előtt szólhatunk” — írta még a kamarásügy előtt a vármegyei követségre induló Cserey Farkasnak (KazLev. VI. 57.). „Szép dolog a törvényhozó testnek tagja lenni, s egy egész nemzet boldogságán nem mint külön személy, hanem mint *Persona publica* dolgozhatni” — írja később is (KazLev. VI. 417—418.). S a pozitív példát is megtalálja, a könyvben is kiemelten szereplő Dessewffy Józsefben, akihez ekkoriban bensőséges barátság fűzi. 1809-ben írja hozzá a *Gróf Deszöffy Józsefhez* című episztolát, amelyben a „bölcsségg” és a „fény” együttes értékét megvalósító barátját ennek jegyében biztatja közéleti szereplésre. A passzív ellenálláson túl van tehát egy ideál a közéleti szereplésre, s van személyes példa is; az ellenállás, a kivonulás mellett már legalábbis keresik, körvonalazzák a cselekvés alapelveit.

Ami persze konkrét esetekben nagyon is nehéz; a tevékenységre vágyó a hatalom korlátaival szembesül. A hatalmi kényszert Kazinczy elfogadja akkor, amikor Cserey Farkas túlzottan lelkes, lojális beszédét avval mentegeti, hogy azt parancsra írta (KazLev. VI. 302.). A nyilvánosság előtti véleménymondásban, a nézetek vállalásában azonban a maga számára is tisztáznia kell elveit. A *Tübingai pályairás*-ra készülődve megtapasztalja, hogy nézeteit nem fejtheti ki szabadon. „Hallgatni szabad (*néha!*): de egyebet mondani, mint amit érzünk, soha nem szabad” — írja Pápay Sámuelnek (KazLev. VI. 27.). „Disszimulálni szabad” — írja másutt, „szimulálni soha nem szabad” (KazLev. VI. 517.). Az elhallgatás azonban nagyon is kétes értékű, nagyon is sokféleképpen értelmezhető magatartás. Elsősorban a disszimulálónak adhat felmentést — Kazinczynak mindenképpen: ő ugyanis bízik abban, hogy az elhallgatásban, a leplezésben is mindenki világosan érti szándékait. Azt mondhatjuk tehát, hogy Kazinczy elvei főként keresést jeleznek: a passzív rezisztencián túl olyan lehetőségeket, olyan magatartást szeretne kialakítani, amely megvalósítható, amely mentes az elvtelen véleményváltoztatás bűnétől, s amelyben a kényszerű leplezés — óhaja szerint — véleményt sugalló lehet.

A könyv utolsó fejezete a Napóleon-problémáról szól. Jól érzékelteti, hogy másként ítélték meg Napóleont, a személyt, s másként politikáját, különösen akkor, amikor hadai az országot fenyegették. Az országos politikában végül is az a nemesi Napóleon-ellenesség dominált, amelyet Berzeviczy jellemzett, lényege — idézi a könyv — „A nemesség privilégiumai elvesztését félve gyűlöli Napóleont”. A szerző e vélemények jegyében ismerteti a Napóleon-problémát. Néhány adalékkal szeretném kiegészíteni az összképet. Poór János Cserey Farkas kétféle állásfoglalását emlegeti. Az egyik elismerő:

itt azt írta, hogy ha már áldozatul esik az ország, akkor inkább az erkölcsi erények iránt még fogékony francia nemzet előtt hódoljon meg; a könyv másik helyén viszont arról van szó, hogy Kazinczy megdorgálta a francia háborúért túlságosan lelkesedő barátját. A második helyen idézett álláspont időben megelőzte az előbb idézetet, s jó lett volna jelezni, hogy a közben eltelt hónapokban Kazinczy heves ellenérzései, a politikai és a hadi események kiábrándító tanulságai készítették revideálásra Csereyt. Ő ugyanis kezdetben megvetette a „pöffedt korzikait” (KazLev. VI. 395–396.), s nagy tüzzel vett részt a háborúban. Egy év múlva azonban kiábrándultan írja, hogy „minden fontos ok nélkül katonásdit játszódni meguntam” (KazLev. VII. 270.). Az írók körében még inkább polarizálódnak, változnak a vélemények Napóleonnól és háborúiról. Legpregnansabban talán Kazinczynál, aki, mint a szerző is említi, lelkesedik a nagy emberért. A közeledő hadakat azonban nemzeti és egyéni félelmekkel nézi; dilemmáit először nem politikai, hanem transzcendens érveléssel oldja fel: mint írja, Napóleon a gondviselés eszköze, s bármi történik is általa, az isteni akarat fog teljesülni (KazLev. IV. 434.). A háború közeledtével aztán egyre inkább a nemzeti féltés, a nemzeti öntudat erősödik meg benne, „a rettenetes háború, mely most fenyeget, talán feléleszti a nemzeti lelket” — írja a Berzsenyi-ódára emlékeztető szavakkal Virág Benedeknek (KazLev. VI. 345.). Retteg a lázadásoktól is, „mert könnyen észre veheti a pórság, hogy az ellenséggel kezét foghat” (KazLev. VI. 378.), s ezen aggodalmában Dessewffy is osztozik (KazLev. VI. 478.). Dilemmájában a nemzet és az alkotmányosság féltése kerekedik felül, de a háborút mindvégig károsnak, hiábavalónak tartja, még akkor is, amikor azt a kétes „eredményt” szűri le belőle, hogy „ezen veszedelemben én csak annak tudok örülni, hogy íme, a magyar hűség megdicsőítetett”. (KazLev. VII. 75.) — Berzsenyi a nemesi felkelések szerveződése idején lelkesedik, ódákat ír a seregekről, vezéreiről, csatáiról [*A felkölt nemességhez I. és II., Herceg Esterházy Miklóshoz, A magyarokhoz* (Forr a világ . . .), *Az ulmai ütközet*]; Napóleont pedig 1814-ben egyetemes érvényű bűnnel vádolja: a népek szabadság-eszményének elárulásáért látja igazságosnak bukását (*Napóleonhoz*). — Az összképhez tartozik Batsányi; ő Napóleon politikájának is híve maradt, s a *Der Kampf* Toldalékában írta meg a napóleoni államforma dicséretét. Az írók különféle véleménye még világosabban mutatja, hogy a Napóleon-ügynek milyen sokféle vetülete, problémája volt.

A fenti kiegészítéseken, árnyaláson túl még néhány kiigazítással élnek. Azt írja a szerző, hogy Kazinczy „teljesen ártatlanul” ült börtönben 2387 napig. A fogalmazás vitatható. A hatalom szempontjából egyértelműen bűnös volt: Hajnóczyval barátkozott, Szentmarjay beszervezte a Martinovics-összeesküvésbe, a kátét bizonyosan olvasta

s valószínűleg terjesztette is — s ez felségárulásnak számított. Más kérdés, hogy az egész per, a túl kemény ítélet Kazinczynál és a többi vádlott esetében jogilag kétesen alapult és támadható volt. Kazinczy azonban csatlakozott a mozgalomhoz, s felőle nézve tetteit, ha „teljesen ártatlannak” tartjuk, meggyőződését és bátorságát kérdőjelezzük meg. — Van két tévedés vagy elírás a könyvben. Kis János nem Győrött működött, hanem Sopronban; Sárközy István nem volt orvos, hanem somogyi földbirtokos, tisztségeit tekintve aljegyző, majd járási főszolgabíró, a szerző nyilván Szentgyörgyi Józsefre, Kazinczy nyelvészkedő orvos barátjára gondolt.

Poór János meggyőző és olvasmányos karképet adott. Az udvari és az ellenzéki politikusok magatartásának leírása a mentalitástörténetet gazdagítja; az irodalomtörténet számára tanulságosak a retorziók, a nyomasztó légkör politikai háttérének adalékai és magyarázatai; gondolati összefogottsága, szuggesztív stílusa a szélesebb olvasókörkösséggel is megkedveltetheti művét. (Gondolat Kiadó, 1988.)

MEZEI MÁRTA

H. BALÁZS ÉVA: BÉCS ÉS PEST-BUDA A RÉGI SZÁZADFORDULÓN

Három és fél évtized történetét ígérve két évszám áll alcímként a kötet élén: 1765— 1800. Történeti mértékkel mérve elenyészően kis időtartam ez, ha azonban az európai rendi társadalmak modernizálási folyamatát tekintjük — meghatározó jelentőségű.

1765 — fordulópontnak látszik a Habsburg-család krónikájában. Ez az apa, Lotharingiai Ferenc halálának dátuma egyszersmind azonban fiainak, az uralkodóház új, lotharingiai ágának politikai debütálásáé is. Új szemlélet, új nemzedék lép itt színre, amelynek azonban reformelgondolásait tartalékolva még hosszú évekig, mindaddig míg Mária Terézia él, a felkészülés feladataival kell megelégednie.

1800 — a második évszám már új korszakra utal. Most már az unokák, Lipót fiai a főszereplők. Átalakítások és reformok helyett katonai és állambiztonsági kérdések válnak fontossá.

H. Balázs Éva új könyve nemcsak a Habsburg-uralkodók három nemzedékének kormányzati munkájáról szól, hanem az egész korszakot érintő kutatások tanulságait összegző tablót is kínál, amelyen néhány helyszínt és alakot a megkülönböztetett figyelem reflektorfénye világít meg, míg mások csupán egy-egy pillanatra lépnek elő a biztos kézzel felvázolt hitelesítő háttérből.

A kitűnő helyzetelemzések, árnyalt portrék, csoportképek a korabeli dokumentumokból választott jellemző idézetekkel egészülnek ki. Ez utóbbiak nemcsak az illusztráció — népszerűsítő műveknél olyanmily fontos — szerepét töltik be, hanem szerves részévé válnak a szerzői szövegnek is. Az elemzések a tájékozódás sokirányúságáról, a részletek elmélyült ismeretéről győznek meg, a gazdaság-, társadalom-, eszme- és művelődéstörténeti érdeklődés egyidejű jelenlétéről, az átfogó szempontok érvényesítéséről. A portrék, a személyes viszonylatok ábrázolása pedig biztos pszichológiai érzékről. Nemcsak a társuralkodók, anya és fia, Mária Terézia és II. József egymáshoz való viszonyának ábrázolása bővelkedik lényegyet magyarázó finom észrevételekben, hanem eleven és megragadó a könyvből kibontakozó Kaunitz- és Zinzendorf-portré, és emlékezetes az a néhány futó megjegyzés is, amely — többek között — Ürményi József, Széchényi Ferenc, Berzeviczy Gergely alakját idézi föl egy-egy villanásnyi jelenetben. Különösen érdekessé, s talán a szándékoltnál is időszerűbbé azonban nem pusztán a nagy történelmi személyiségek: Mária Terézia, II. József, Lipót, Kaunitz kancellár vagy kitűnő munkatársaik: Zinzendorf, van Swieten, Sonnenfels és mások, árnyalt, részletező, mégis erőteljesen körvonalazott portréja avatja e munkát, hanem annak a kérdésfelvetésnek központba állítása, amelynek szorításában-bűvöletében éltek és működtek. H. Balázs Éva könyvének központi szereplője nem személy, még csak nem is társadalmi csoport, rend vagy réteg, hanem egy felismert, szükségesnek tartott és vállalt (vagy más érdekek felől tekintve: károsnak ítélt, ellenséges indulatokat kavarázó) kérdés: a reformok, a modernizáció problémája.

A „türelmetlen”, a „tekintetnélküli”, a „doktriner”, a „korát megelőző”, a „taktikátlan”, a „tragikus” és még sorolhatnánk a kortársaknak és az utókornak a nagy Habsburg-modernizátorra, II. Józsefre aggatott címkéit, amelyek mind-mind a sikertelenséget, a kudarcot igyekeztek magyarázni. H. Balázs Éva sem kerülheti ki a problémát, neki, aki az európai nagy változások korának, a XVIII. század második felének kelet-európai történetét kutatja, mint pályája során oly sokszor, e könyvében is véleményt kell mondania a reformer császárról. Új könyvének II. József-képe nem nélkülözi ugyan a közismert, nemegyszer talán irodalmias megközelítésekből leszűrt jelzőket, de nem ezeket hangsúlyozza, hanem meggyőző erővel állítja eléink a kényszerhelyezetek foglyává váló szuverént. Elsősorban azonban nem a császár személyes tragédiája foglalkoztatja, noha természetesen szót ejt róla (sőt, utal ennek távolabbi hatásaira is), hanem egy nagy erudícióval eltervezett és hatalmas lendülettel megkezdett társadalmi-kormányzati modernizálás elkerülhetetlen csődjé. A könyv voltaképpen a csődhöz vezető okokat tárja föl, módszeresen és körültekintően, nem a történeti igazságtétel, hanem a dolgok megértésének

igényétől indítatva. Eközben nemcsak a nagyhatalmi, külpolitikai, birodalmi, rendi, nemzetiségi, felekezeti, gazdasági, ideológiai, mentalitásbeli és természetesen személyi érdekek sokféleségét ismerteti meg az olvasóval, hanem ezeknek az érdekeknek változékony kapcsolódásait és összeütközéseit is. Többek között az állam és az egyház, a Monarchia és Magyarország viszonyának átrendezésére irányuló intézkedések vagy a közigazgatás átszervezésének konkrét példáin mutatja meg, hogy az eszményi megoldásokra törekvő intézményi és kormányzati modernizálás nemhogy nem szüntette meg a helytelennek vagy károsnak ítélt érdekérvényesítéseket, hanem tudatosította, s így elmélyítette őket. A példák mind azt igazolják, hogy a felzárkózást, a modernizálást, a tökéletesedést erőszakolt ütemben, bürokratikus megoldások előre eltervezett sorával sürgető józsefi program a lappangó válságtünetek kiéleződéséhez vezetett. Nem egyszerűen az átalakítást szorgalmazó, mereven voluntarista (noha a közjóért munkálkodó) központi irányítás és a rá való spontán (idővel persze szervezetté váló) válaszok konfliktusaira szolgáltat meggyőző példákat e könyv anyaga, hanem arra is, hogy — kellő történelmi távlatból szemlélve — hogyan mutatják meg a központi intézkedésekre adott válaszok, félretolva az addigi konszenzust, a központilag átalakítandónak ítélt viszonyok valóságos természetét.

H. Balázs Éva mindemellett azonban többször is hangsúlyozza, hogy a császár gyakorlati intézkedéseinek csődje nem jelentette egyezsmind a jozefinista eszmék teljes bukását: ezek — mutatis mutandis — továbbéltek, s nemcsak a mentalitásbeli folytonosságot teremtették meg a századvég és a következő század egyes hivatalnoki— értelmiségi rétegei között, hanem a reformok, az átalakítás, a modernizáció szükségességének eszméjét sem engedték elhomályosulni.

E folyamatoknak az összes érdekelt fél álláspontjára és reakcióira is kitérő, közérthető és tárgyilagos ábrázolása egy invenciózus történész több évtizedes szakmai tájékozódásának és adatfeltáró kutatásának eredményeit összegzi. Éppen ez, a kiérlettség, a gondolati és stíláris letisztultság teszi lehetővé, hogy e könyv — szerzője nyilvánvaló szándékainak megfelelően — az érdeklődő nagyközönséghez is utat találjon.

Bár irodalomról és művészetekről — választott szempontjainak megfelelően — nemigen esik szó e műben, mégis ihlető olvasmánya lehet a korral foglalkozó vagy íránta érdeklődő irodalmárnak, művészet- és művelődéstörténésznek.

H. Balázs Éva már Berzeviczy-monográfiájában is elmélyülten és inspirálólólag foglalkozott a XVIII. század végi szabadkőművességgel, e könyvében pedig újabb, eddig figyelmen kívül hagyott tényeket tár elénk e mozgalomról. (A legérdekesebb ezek közül talán Montesquieu művének, *A törvények szellemének* hatása az 1770-es években

fogalmazott magyar szabadkőműves alkotmányra.) Aki irodalomtörténeti ismeretei felől közelít a korhoz, tudja, milyen fontos szerepet játszik a szabadkőműves mozgalom a „régí századvég” irodalmáinak és mecénásainak életében, mert tudja, hogy e kor magyar értelmiségije (hasonlóan osztrák kartársaihoz) túlnyomórészt szabadkőműves volt. De talán mindeddig kevés figyelmet kapott a mozgalom változó politikai irányultságának az irodalomban: Kármán József, Kazinczy Ferenc, Aranka György, Pálóczi Horváth Ádám és mások műveiben való lecsapódása.

E könyv figyelmeztetés az irodalomtörténészek (és tudománytörténészek) számára, hogy kutatásaik során nem kerülhetik meg a magyarországi (sőt, a bécsi) szabadkőművesség iratainak tanulmányozását. Úgyszintén érdekes és külföldi példákkal is összevethető lenne az e könyvben oly sokszor említett és tárgy megszabta részletességgel elemzett fiziokrata nézetek magyar irodalmi visszhangjának felderítése. Talán a falusi és városi élet tendenciózus szembeállításának egyik figyelmen kívül hagyott ihletőjére így éppúgy rátalálhatnánk, mint a „laissez faire, laissez aller” elv néhány kirívó irodalmi példájára.

Ugyanez mondható el a jozefinizmus mentalitásformáló hatásáról, amely mint a könyv utolsó bekezdései oly szépen megfogalmazzák, nem csupán a századvégen, hanem az új század első évtizedeiben is eleven maradt. Igaz ugyan, hogy az állam iránti kötelességek helyébe a nemzet irántiak lépnek, a köz szolgálatára való törekvés azonban változatlanul kategorikus imperatívusza marad nemcsak a jozefinista és szabadkőműves eszményeken felnőtt nemzedék, hanem fiaik számára is. Mindez igen fontos szempont lehet olyan, a magyar irodalom (és irodalmi értékrend) alakulását nagymértékben befolyásoló életművek (és távolabbi kisugárzásuk) megértéséhez és megítéléséhez, mint amilyen Kazinczy Ferencé vagy a rá következő nemzedékből például Fáy Andrásé vagy éppen az apai mintát áttételes formákban megőrző Széchenyi Istváné. (Magvető, 1987.)

FÁBRI ANNA

NAGY MIKLÓS: VIRRASZTÓK

Mintegy három évtizednyi irodalomtörténeti munkásságából állította össze Nagy Miklós ezt a kötetet. Témái sorában Jókai alakja és tevékenysége áll az első helyen, a többi írás a XIX. század más jelentős alkotóiról szól, de még irodalomtörténet-írókról rajzolt portréinak is elsősorban e századhoz fűződő vonatkozásai vannak. Ezzel azt a szakmai körökben köztudott tényrt rögzítettük, miszerint a

szerzőnek ez a terület a legfőbb érdeklődési köre, kutatásainak terepe. Nagy Miklós a filológia régibb iskoláját végezte el, s mondhatni, az ott tanultakat folytatja és teljesíti ki lankadatlan szorgalommal, s mi több: eredményesen. Ragaszkodása a kutatás bevált alapjaihoz nem valamiféle makacs hagyományörzés, inkább a konkrétumok iránti vonzalmából eredeztethető, abból a szisztematikus alaposságból, mely minden vizsgálódását jellemzi. Így történhet meg aztán, hogy sok esetben korrigál olyan nézeteket, melyek a fantázia és a gondolati találékonyság könnyedebb szárnyalásának termékei, s általában megejtőbbek Nagy Miklós fejtegetéseinél. Szerzőnk azonban kritikus és megvesztegethetetlen elme, akit a tényektől és azok nyomában kialakított saját elképzeléseitől nem lehet egykönnyen eltántorítani.

Nagy Miklós kétségkívül a Jókai-filológia megteremtője. Jeles regényíronkról írtak ugyan jeles könyveket, találó jellemzéseket, de a részleteket, az adatszerű összefüggéseket ő világította át először átfogó igénnyel. Méghozzá egy olyan író esetében, akinek munkássága rendkívül szerteágazó, szeszélyesen gazdag és burjánzóan termékeny. Ezt a tevékenységet befogni a rendszeres vizsgálódás hálójába már önmagában véve is merész tudományos elhatározás. Interpretátorára az a feladat hárul, hogy ezt a bőséges áradást nyomon kövesse a maga kétségtelenül lassúbb iramában, a termékenységbeli különbségről nem is szólva. És mégis azt mondhatjuk, hogy Jókai számos titkát fejtette meg fontos és jellemző témák kiválasztásával. Az a százvalahány lap, amely ebben a kötetben Jókairól olvasható, lényeges és fontos vizsgálódásnak tekinthető. Elegendő a tanulmányok címeire utalni. Az egyik a civis komáromiensist ragadja meg, egy másik olyan, ma már ritkán művelt témával foglalkozik, mint a kezdés és lezárás Jókai elbeszéléseiben (ami pedig a poétikai elemzés szempontjából korántsem elhanyagolható szempont), más írásai a kiemelkedő jelentőségű regényekről, így *A kőszívű ember fiáról* illetőleg *Az arany emberről* szólnak. Külön említendők a Jókai-kutatás önálló fejezeteként is felfogható tanulmányai Jókai harmadvirágzásáról, századvégi érzelmes romantikájáról. Végül Petőfi emléket taglalja Jókai műveiben.

Mondhatni, hogy ezek a tanulmányok foglalkoznak közvetlenül Jókai munkásságával. Több olyan témával is találkozunk a kötetben, melyek mintegy melléktermékei a Jókai-kutatásnak, ha ugyan Nagy Miklós esetében ilyen minősítést egyáltalán alkalmazni lehet valamely témával kapcsolatban. Hiszen egyrészt a XIX. század egésze, kivált második fele foglalkoztatja, másrészt a prózaírás sem szűkül le Jókaira, ez a tény már csak a Jókaihoz való viszonyítás szemszögéből is figyelmet érdemel. Így tehát nem tekinthető véletlennek, hogy Nagy Miklós külön tanulmányokban foglalkozik Vas Gereben-nel, ill. Jósika Miklós szabadságharc utáni írói munkásságával. Mindkét esetben megkísérli újfelfogalmazni, kiegészíteni a róluk kialakult

hagyományos felfogást. Arról talán nem is szükséges szót ejteni, hogy a *Zord időről* itt közzétett tanulmány Nagy Miklós Kemény Zsigmond-dal foglalkozó kutatásainak csak egy szeletét képviseli. Ez az alapos elemzés is bizonyíték arra, hogy e nagyra becsült, ám mindig is kevésbé olvasott regényíró klasszikus értékű teljesítménye és valóságos hatása közötti sajátos ellentmondás méltán elgondolkoztató kérdés. A Keménnyel kapcsolatos nézetek, melyek időnként politikai színezetet is kaptak, továbbra is higgadt elemzésre várnak, annál is inkább, mert a világnézeti és ideologikus elem ténylegesen is kitüntetett szerepet tölt be írónknál. A magyar sajátosságokból fakadó és az egyetemleges értékek különleges konstellációjáról van szó ebben az esetben, Nagy Miklós tanulmánya is e körülményről tanúskodik.

Amennyiben Kemény mint a magyar regényírás egyik változatának képviselője joggal tekinthető mércének Jókai megítélésekor is, nyilvánvaló, hogy Nagy Miklós érdeklődése nem véletlenül irányult e merőben más típusú próza felé. Néha szinte az az érzésünk, hogy saját kutatói alkatahoz voltaképpen Kemény életműve mintha közelebb állna. Ám pályája úgy hozta, s e körülményben valószínűleg a korai elkötelezettség is szerepet játszik, hogy vizsgálódásainak középpontjában még kiterőbi többségében is a Jókai-jelenség áll. Ennek bizonyossága az említetteken kívül a *Jókai hatása a kortársi regényíráshoz* című munkája, továbbá és kiváltképpen a *Krúdy és Jókai* című tanulmánya. Az utóbbi témának külön nyomatékot ad Krúdy növekvő népszerűsége, s azok a modern vonások, melyeket a közvélemény sokáig pusztán hangulatosnak és nosztalgikusnak minősített, valójában azonban a kor rejtett arcának feltárását ígéri. Talán ebben a vonatkozásban is mélyebb, összetettebb az inspiráció, Jókai oldaláról nézve is.

Felbukkan Jókai neve még egy címben, ezúttal a külföldi kapcsolatok körében, a *Jókai és az osztrák szellemi élet* viszonyát taglaló írásának címeiben. Feltűnik viszont, noha ez lehet különös véletlen is, hogy Nagy Miklósnak e kötetében nem találunk Mikszáthtal foglalkozó tanulmányt. Aligha kétséges, hogy Mikszáth jobban érdekli, mint Vas Gereben, s még kevésbé valószínű, hogy Mikszáthról ne lenne érdemleges mondanivalója (nemrég hallottam egy alapos előadását Mikszáth írói névadásáról). Tény azonban, hogy a század második felének e kiemelkedő prózaírója nem inspirálta nagyobb szabású tanulmány írására. Pusztán a témaválasztást tekintve elmondható ugyan, hogy Jókai és Kemény műveinek vizsgálata bőven kitöltheti a filológus intenzív érdeklődését és szorgos munkálkodásának idejét, mégis némileg talányos, hogy kiterőiben, munkássága mellékágaiban sem tűnik fel a mikszáthi regényírás problematikája oly mértékben, ahogy ezt akár Jókai tevékenységének szélesebb köre indokolhatná. Pedig Nagy Miklós érdeklődése körülhatárolható ugyan, kutatási területei jól kitapintható egységet alkotnak, építkezése tudatosnak mondható

— a Jókaival bizonyos pontig párhuzamos, más vonatkozásban azt ellenpontoszó prózaváltozat tőle megszokott alapos bemutatásával eddig adós maradt.

Ám a kötet ismertetésekor ildomtalan volna bármit is számon kérni, maradjon meg e tény jelzése kérdésnek. Annál is inkább, mert a közzétett verselemzés (*Vörösmarty: Setét eszmék*), a Madách-tanulmányok, továbbá az örök téma, a Bánk bán Arany felfogásában történő bemutatása arra vall, hogy Nagy Miklós a veretesebb, s klasszikus értékek körében mozog a legotthonosabban, a nemzetihez fűződő erkölcsi értékek világában. Még a regényműfaj terén is fontosnak ítéli meg Arany folyóiratainak ez irányú közleményeit. A *Haza és a nagyvilág* címen összefoglalt világirodalmi kitekintés összetétele is jellemző a szerző gondolkodására és ízlésének jellegére. Említettük a Jókai és az osztrák szellemi élet viszonyát taglaló írását, ez esetben a Jókai-kapcsolódás a tájékozódási pont, Sziklay László *Szomszédainkról* című tanulmánykötetéről írott bírálata az olyannyira szükséges, s körülötünk élő népek történelmi és irodalmi viszonyainak megismerésére irányuló törekvést nyugtazza, két Goethével foglalkozó tanulmánya (*A magyar romantikus triász és Goethe, Goethe magyar utóélete a XIX. század közepén*) viszont valóban lényeges kapcsolattörténeti kutatásokon alapul, s itt Nagy Miklós jól kamatoztatja a német irodalomban való jártasságát. Bizonyos mértékig ez a megállapítás vonatkoztatható a *Katona József és a világirodalom* című tanulmányára is. Elmondható tehát, hogy e jól válogatott tanulmánykötet méltóan reprezentálja Nagy Miklós irodalomtörténet-írói pályáját, s tevékenysége főbb eredményeinek, módszertanának is hű tükré.

Komlós Aladáról írott portréja, Sötér István *Nemzet és haladás* című monográfiájáról, valamint Barta János *Évfordulók* című tanulmánykötetéről írott méltató bírálatai azokról a tudósokról szólnak, akikkel munkatársként együtt dolgozott pályája során, s nyilván merített munkásságukból, s az ő kutatásaik a párhuzamos témákban kiváltképpen szorosra fűzték szellemi viszonyukat. Így tehát még ezek az írások is lényegében annak a korszaknak a képét teszik teljesebbé, amely Nagy Miklós tevékenységének is kitüntetett, szinte kizárólagos területe.

Nagy Miklós filológiai adottságai, s ragaszkodása az irodalomtörténet-írás hagyományos módszereihez korántsem jelentik azt, hogy a hagyományos értékeken belül mozogna. Problémaérzékenysége avatja korszerűvé nézeteit, noha kritikai érzéke ilyenkor is lankadatlanul működik, módszerének lényegén az újabb irányok és iskolák nem változtattak. E körülmény egyik szembeűnő jele az a tény, hogy tanulmányainak stílusát, terminológiáját, érvelésének kiegyensúlyozott módját tekintve alig észlelhető különbség az újabb és a negyedszázaddal ezelőtti tanulmányai között. Valódi eligazítást leginkább

az a körülmény ad, hogy ha Nagy Miklós, aki figyelemmel kíséri, s lelkiismeretesen idézi a mindenkori szakirodalmat, fontosabb, valamely témára utaló munkára nem hivatkozik. Ez esetben bizonytalán a hivatkozandó munka megjelenése előtti dátum szerzőnk tanulmányának keletkezési ideje. Az ilyen fajta nyomozást persze megtakaríthatja magának könyve olvasója, hiszen Nagy Miklós a jegyzetekben jelzi írásai megjelenésének idejét és helyét.

Összefoglaló, egész korszakot érintő fejtegetésekre ritkán vállalkozik, pl. a *Fél évszázad történelmünkéből (1848–1890)* című írásában. Vélhetnők, hogy ezúttal mintegy saját tanulmányainak háttérét vázolja fel, a felszázadra vonatkozó főbb történelmi tényezőket összegzi. Ám mégsem erről esik szó elsősorban, hiszen írása a tizkötetes szintézis megfelelő kötetének alapos ismertetése és szakszerű bírálata. Bírálatából kiviláglik, hogy historikailag is fölényesen ismeri korszakát. Valahogy ez a megjegyzés vonatkoztatható a kötet szisztematikusan, a kutatómunka menetében alkotott és többi, többé-kevésbé alkalmi jellegű írásaira. Szemléletének egysége, módszereinek kiérleltsége a kor teljes és összefüggő ismeretére utal még akkor is, amikor ennek csupán egyes, noha fontos, részleteinek kimunkálására vállalkozik. (Szépirodalmi, 1987.)

WÉBER ANTAL

KÖNYVEK KASSÁK LAJOSRÓL

(CSAPLÁR FERENC: *KASSÁK KÖREI*,
FERENCZI LÁSZLÓ: *ÉN KASSÁK LAJOS VAGYOK*,
ACZÉL GÉZA: *TERMŐ AVANTGARDE*)

Írói jubileumok időszakát éljük: az első Nyugat-nemzedék legjobbjainak és az avantgárd „apostolai”-nak egymástól alig évtizednyi időtávban született alakjait sorakoztatjuk egymás nyomába; öelöttük hajtunk fejet, az ő munkásságuk jobb megértésére teszünk időnként kísérletet. Ennek során elmondhatjuk, hogy a vezérszerepre termelt, nagyrészt mégis magánosnak maradt író: Kassák Lajos előtt könyvkiadásunk időben lerotta a tiszteletadás köreit. Kiadta számozott költeményeinek szép, reprezentatív gyűjteményét, közreadta a Nemzeti Galériában megrendezett könyvkiállítás gazdag anyagát, s a jubilálás évén csaknem belül maradva „két és fél” tanulmány-, ill. kritikakötettel is adózott életművének. (A legutolsóként megjelent

könyvnek emellett még a második fele is jobbára olyanokról szól, akik közelebbről vagy távolabbról Kassák küzdőtársai közé számíthatók: Barta Sándorról, Komját Aladárról és Tamkó Sírátó Károlyról.) Ha hiányoljuk is Bori Imre és Körner Éva beigért, üttörő érdemű Kassák-könyve újradiadásának elmaradását,* egészében véve nem lehet okunk az elégedetlenségre.

Nézzük azonban egy fokkal közelebbről is az egyes köteteket.

Közvetlenül Kassákra vonatkozóan *Csaplár Ferenc* könyve adja a legtöbb új ismeretet, s talán a jelentőségét is ez domborítja ki a legjobban. Éppolyan markánsan előrajzolódik írásából a pesti és a bécsi folyóiratszerkesztőnek, a Berlinben élő modernekkel — Arppal, El Liszickijel, Grosszal, Huelsenbeckkel, Archipenkóval és másokkal — közvetlen kapcsolatokat is építő újtónak az arcéle, mint amennyire azé az íróé, aki a hazai szociáldemokrácia napilapjában vívja — mintegy Ady nyomdokaiba lépve — a modernség harcát. Vagy a művészetszervezőé, aki a később ugyancsak tábor gyűjtő Szabó Dezsőben tud szövetségesre (időlegesen úgyszólván példaképre is) találni — hogy később azután annál meredekebb szögben térjenek el egymástól útjaik. A konokul saját útjára lépett autodidaktát is megismerhetjük a tanulmányokból, aki Babits vitapartnerévé tud emelkedni, s a tőle oly sokban különböző Osvátban és Juhász Gyulában is értő olvasóra, sőt, távolibb szövetségesre talál. Akinek útja egy időre Bartókéval is összetetalálkozik — kevés híján maradandó érvénnyel, hiszen a zeneszerző Balázs Béla „német filozófiai misztiká”-jától idegenkedve majd a *Bányászok hajnalban* szerzőjétől: a zenéjének sok sajátosságára fogékony lírikustól fog szövegkönyvet kérni. (Ha sikertelenül is.)

Csaplár elsősorban sokfelé kiterjedő, módszeres, alapos adatgyűjtéseivel, gondos adatfeldolgozó munkájával, józan logikájával érdemelheti ki elismerésünket. Otthonos a különböző levelezésekben, de kinyomtatásig nem jutott antológiák tervei is ismerősek számára, akár a felolvasóestek fogadtatásáról szóló hírlapi tudósítások; egyaránt idéz külföldi kiadókkal kötött szerződések és hazai bírósági ítéletek szövegeiből, visszaemlékezések messzire terjedő dzsungelében igyekszik eligazodni és műsorfüzetekből olvas ki következtetéseket. Más kutatók eredményeire is épít, irodalmi, történelmi és művésztörténeti publikációkat hasznosít — máskor hangszalagokon őrzött beszélgetésekből szerez ismereteket. Sok adatnak juthatunk könyvének közvetítésével a birtokába: Kassák művészi — többek között zenei — tájékozódásának irányairól is, akár személyes kapcsolatairól,

* Erre — föltehetően az átdolgozások mértéke következtében — csak 1988 második felében, ennek a bírálatnak a szerkesztőségbe érkezése után került sor.

szervező tevékenységéről vagy munkásságának fogadtatásáról. Karakterjegyeit tekintve ugyan nem változtatja meg számottevően korábban kialakított Kassák-képünket, megannyi új részlettel azonban gazdagítja, súlyának valóságos nagyságrendjét tudatosítva, vagy éppen segítve tudatunkban növekedni.

Tény ugyanakkor, hogy az anyagföltárás — cikkek, szerzői névjegyzékek ismertetése stb. — néha már-már lajstromszerűvé lesz. (Kissé hosszúra nyúlik — viszonylag kevés szint adva — például a *Népszava* vitájának tárgyalása.) Nem föltétlenül csatlakoznak hozzájuk érdekesebb, elmélyültebb elemzések — esetleg gondolatmozdító tünődések. A költői művek tárgyalása viszonylag szimpla, időnként kissé iskolás. (Ezen belül is kellemetlenül lep meg a már sokak által sokféleképpen elemzett *A ló meghal, a madarak kirepülnek* említésekor ennek erősen egyoldalú jellemzése: „a szabadságérzés, a világ új jelenségeivel való találkozás mámoros örömét szálaltatta meg”. Déry fiatalkori prózaművének, *A kéthangú kiáltásnak* a minősítése is meghökkent: hogy tudniillik ez szerinte már szürrealista ihletettségű volna, „a nem emberi életből” való elvágyódás kifejezése által.)

Leginkább talán ott kívánt volna összetettebb, sajátosan művészi kérdések megvilágítására több szellemi energiát fordító tárgyalásmódot a könyv, ahol a nagy alkotók érintkezési pontjaira vet fényt. Ahogy egyrészt Ady és Kassák, Babits és Kassák, másfelől Kassák és a modern festészet, ill. Kassák és Bartók, majd Illyés, Déry és Kassák, Szabó Dezső és Kassák egymáshoz kötődését, ill. egymástól távol maradását vagy éppen távolodását veszi számba. Ezek a vizsgálódások pedig a „Kassák-jelenség” mibenlétének jobb megértéséhez, ill. egy egész korszak erővonalainak határozottabb kirajzolásához is alighanem sokban hozzásegíthetnének. Talán Kassák és a *Pandora*, ill. Kassák és a felbomló hazai avantgárd viszonyának itteni elemzését is eredményesebbé téve. (Elsősorban annak földerítéséhez járulva hozzá: mi az, ami fejlődési szakaszt nyitó értékei és sok évtizedes színvonalas művészi teljesítménye ellenére valahol mégiscsak hiányzott Kassákból ahhoz, hogy igazi naggyá válják? Emellett — kisebb mértékben — pl. annak tudatosítását is szolgálva, hogy milyen dühödt egymásba marások torzították abban az időben az irodalmi orgánumok vitáit: elsősorban azokat, melyek a politika küzdelmeibe is belekapcsolódtak. Nemegyszer összekuszálva így a művészi összefüggések szálait — pl. Illyés Gyulának a kötetben érintett útváltását illetően is.)

Ferenczi László könyvének egészen más az arculata.

Egy fokkal érdekesebb, viszont lényegesen kevésbé határozott Csaplárénál.

Sötér István, Juhász Ferenc, Nemes Nagy Ágnes, Szécsi Margit, Rába György és Komlós Aladár szavainak idézésével nyit: esszé-

részletek, költői művek, megemlékezések értékes anyagából választ ki hol hosszabb (szélső esetben tíz lapnál is nagyobb terjedelmű), hol csupán néhány soros részeket; ezekhez fűzi alkalmanként hozzá saját kiegészítéseit. Mindjárt az elején megjelöli könyvének célját is: „Kassák legfontosabb műveit az időrendet követve mutatjuk be korabeli kritikák és a későbbi irodalomtörténeti dolgozatok tükrében”; s „néha . . . az időrend rovására egy-egy problémakört összefüggéseiben kívánunk elemezni”.

Szingazdag anyagot tár így elénk a szerző. Németh Lászlót és József Attilát idézheti, akár Szabó Dezsőt és Tandori Dezsőt, Somlyó Györgyöt és Béládi Miklóst, Lesznai Annát és Révai Józsefet, Móricz Zsigmondot és Sík Csabát. Az avantgárd hívóit és a realizmus elkötelezettjeit, forradalmárokat és konzervatívokat, írókat és művésztörténészeket — nem utolsósorban pedig magát Kassák Lajost. Leginkább talán Kassák szűkebb és tágabb környezetének törekszik a megvilágítására, hogy szélesebb, színekben gazdag összképből rajzolódjanak elő a Kassák képviselte értékek. Ezért kap Ferenczi saját szövegeiben is viszonylag nagy helyet annak felmutatása: mi született a vizsgált életmű egy-egy kötetének időpontjában a magyar és a világ-irodalom más alkotóinak műhelyében.

A sok érdekes (nem mindig egyaránt érdekes) anyag ugyanakkor nem mutat egységes koncepciót.

Jobb lett volna ugyanis megelégedni a művek születésével *szinkron* visszhangok megidézésével, vagy pedig — ha inkább a befogadástörténet megrajzolásában ismerte volna föl Ferenczi László a feladatát — először is alighanem néhány fő műnek vagy egy-két fontos jelenségnek a kiemelésére kellett volna korlátoznia a figyelmét. Velük kapcsolatban viszont következetesen, lépésről lépésre előrejutva kellett volna számba vennie az egymást követő korszakok „válaszeit”. Akár annak kedvéért, hogy a bennük végül is fölismerhető *viszonylagos állandót* sikerüljön kidomborítani, akár — a részleteket tekintve más módszerrel élve — azért, hogy az egyes fejlődési szakaszoknak a *változásai* rajzolódjanak minél tisztábban elő. Ferenczi László ehelyett mintha inkább csak kedve szerint tallóznék a széles terepen: majd régibb, majd újabb szerzőt idézve (kissé meglepő módon mai kéziratot is, ami azért még nehezen számítható a visszhangok közé), egymásnak ellentmondó és egymást erősítő vagy éppen csak „valahol egymás közelében” elhelyezhető állásfoglalásokat. Hasonlóképpen nem elég világosak kronológiáinak sem a szempontjai, melyek pedig ugyancsak számos érdekes elemet tartalmaznak. (Például arra, hogy Pound első verskötetének s Ady istenes és proletárverseinek egybeesik a megjelenési éve, vajon miért érdemes fölfigyelni? Vagy az *Eposz Wagner maszkjában* és a személyét megsokszorozó Pessoa „diadalmas napja” között hol a lényegi összefüggés? Esetleg az ellentét? A *tölgysfa*

leveleiben publikált „Kassák-őszikék” és a szovjet új hullám együtt említése mit segít tisztábban látnunk?) Hasonlóképpen nem világos, mit kezdjen néha az olvasó Kassák nyolc-tíz egymást követő éven belül közzétett könyveinek cím szerinti felsorolásával. A kommentárok el-elmaradnak mellőlük, ezek azonban máskor sem föltétlenül nagy igényűek. Nem nagyon vállalkoznak az exponált kérdésekben az ítéletalkotásra — még a lényeg kiemelésére is alig. Ferenczi saját eredményeinek, egyéni meglátásainak megfogalmazásai is többnyire beleolvadnak közismert dolgok — összekötőszöveggént egyébként valóban szükséges — újraelmondásaiba. (Vagy szétszórta elvesznek bennük.)

A közreadott idézetek terjedelmi arányai sem mutatnak határozott tervezést. (Mi indokolhatta pl. József Attila elfogult, dogmatikus szemléletet érvényesítő bírálatának teljes közreadását?) És van, amikor a könyv nem Kassák *életművének fogadtatására*, hanem ehelyett *személyének helyzetére* vonatkozó szövegeket ad közre — főként az író önvallomásaiból, máskor a szerző kommentárjaiból. (Például az, hogy „Kassákot három nagy csalódás éri: az első világháború kirobbanása, a Tanácsköztársaság bukása és Hitler uralomra jutása”, bizonyára teljes mértékben igaz, viszont aligha tartozik hozzá fogadtatásának történetéhez.)

Mintha az évforduló sürgetésének hatására félkész állapotban került volna nyomdába egy nagyobb igényű, érdekes, újszerűnek szánt kötet kézírata.

A lírikus Kassákról *Aczél Géza* könyve mondja a legtöbbet. (Szerzőjének tekintete más írásokban is a lírára és a nálunk Kassákkal megjelenő újító törekvésekre irányul: a költészet vizuális és más, nyugati neoavantgárd irányzatait fogja be nézőszögébe.) Kassák pályakezdését tárgyalva, korai publikációs munkásságán végigtekintve ugyan prózája alakulásának is viszonylag komoly figyelmet szentel, eszmevilágának és szervező munkásságának alakulását is nyomon kíséri, az avantgárd újszerűségének jegyeit azonban ebben a szakaszban is a költői művek mutatják meg kézzelfoghatóbban. Később főként a kevésbé föltárt területet képviselő „számozott versek” termését kutatja nagy intenzitással, de a nagy igényű hosszabb mű, *A ló meghal, a madarak kirepülnek* értékelését is érdekes megfigyeléssel gyarapítja, amikor a korábbi kutatások eredményei mellé odaállítja saját hipotézisét. (Elgondolkodtató érveket sorakoztatva föl emellett, hogy a verset egyfajta kettős időszerkesztés is jellemzi.) Aczél Géza jó érzékkel törekszik arra — az egyes részleteket és a műegészet illetően egyaránt —, hogy a művészi értékelésnek a feladatait is elvégezze, ami Kassák esetében az átlagosnál alighanem a nehezebb, s már csak azért is különösen szükséges tennivalók közé tartozik. Több energiát szentel azonban annak, hogy kiemelje az egymást követő művek szingazdag

szövedékéből az összefüggő szálakat — pl. motívumok újraelőfordulásai után nyomozva —, dokumentálva ezzel az életmű egészének szervezőségét. Miközben avatottan értelmez, minősít és jellemez, a fejlődés rejtett menetének fölismerésére is eredményesen törekszik. Ha egy-egy még tüzetesebb: több szemléltető anyagot hasznosító vagy tovább árnyalt elemzést is szívesen látnánk még a kötetben, ez nem csökkentheti örömlőnk azon, amit kapunk belőle. Akkor sem, ha néha, amit mond, az is ellenvetések megfogalmazására készlet. (Például a 36-es, amelyben hangsúlyos helyen jelenik meg a „kicsiny szibériai falu ahol a gyerekeket keresztbe fektette az éhség”, vagy a 39-es, melynek látomásszerű „cselekményében” megfagyott menekülteket szorít a lyukas tenyér, s amely — írójának szavai szerint — „az első keserűen földobott ének belőlem”, nehezen minősíthető néhány nyugalmasabb sora alapján a maga egészében idillikusnak. A 6-ra és a 64-re is csak erőszakkal lehet kiterjeszteni „az álmodozó, megbékélt szolidaritás”-nak, illetve a „gyógyító, meleg és hűs tisztaság”-nak az érvényét.) Előfordul egyébként ilyen probléma az értékelések kapcsán is. Így a 18. *Képvrsnek* sommásan „elhízázott produkció”-vá minősítése — legalábbis bizonyító elemzés nélkül — nem tud meggyőzni. Itt-ott egyes tanulmányok átfedései, illetve egymásba csúszásaikból adódó időrend-elbizonytalanításai is zavarnak.

Komolyabb hiányérzetet viszont inkább csak azzal kelt Aczél könyve, amivel — közvetve — egy általánosabb hiányérzetet segít tudatosítani. Ismételten alkalmaz ugyanis olyan minősítéseket, amelyeknek — legalábbis egyelőre — hiányzik a komolyabb fedezetük. Több ízben említi Kassák idealizmusát, illetve szubjektívizmusát (60., 78–79., 147.) — nem minden alap nélkül, bizonyító eljárásra azonban már nem vállalkozik. Ráébredt ezáltal arra a feladatra, hogy ideje volna már utánanézni: melyek lehettek Kassák világnézetének legfőbb tényezői? Milyen filozófiai nézetei, milyen bölcséleti ismeretei voltak egyáltalán — teljes joggal beszélhetünk-e kassáki *világképről*, s ha igen: hol helyezhető az el a korabeli Európa művészeinek változatos együttesén belül? Megkockáztatom esetleg a gondolatot: nem lehetséges-e, hogy egy alapszerkezetében hangsúlyosan leegyszerűsített világ *felfogásnak* és egy részleteiben néha végletesen differenciált *világérzékelésnek* a kettősségével kell nála számot vetnünk?

Indokolt tehát, hogy várjuk a folytatást — ebben az irányban is, akár más irányokban továbbmenve.

Ha a három kötetet egymás mellé állítjuk, elmondhatjuk, hogy érintkezési pontjaikon csak ritkán kerülnek ellentétbe egymással; inkább kiegészítik, pontosítják, mint amennyire cáfolják egymást. (A Babits–Kassák-vita elemzése például Csaplárnál hatol mélyebb rétegekbe, *A ló meghal* ... értelmezéséhez viszont Aczél könyvét

célszerűbb kézbe venni.) Hiányokat pótolnak inkább, további hiányok pótlására adva indítást. Bár részleteikben elégtelenségnek is tápot adva, összességükben örvendetesen tanúskodnak arról, amiről más oldalról a bécsi Derék Pál recepciótörténeti vizsgálódásai vagy a jubileum évében folyóiratban megjelent tanulmányok is hírt adhatnak, hogy nem csupán *megindult* néhány évtizeddel korábban — főként Újvidéken —, hanem ma is *van* Kassák-kutatás.

TAMÁS ATTILA

TÁLTOSOK ÉS GARABONCIÁSOK

(DÖMÖTÖR TEKLA:

TÁLTOSOK PEST-BUDÁN ÉS KÖRNYÉKÉN)

Síron túli üzenetként ért el hozzánk Dömötör Tekla utolsó könyve. Még fel sem ocsúdtunk az elvesztése fölött érzett fájdalomból, amikor — egész élet-magatartására oly jellemzően — ezt a kesernyős-mosolyos üzenetet küldte nekünk, mintegy azt mondvá: ne bánkódjatok, továbbra is veletek maradok . . .

Nem a mi feladatunk kijelölni Dömötör Tekla helyét a magyar néprajzkutatásban; sem megítélni művei jelentőségét a magyar s a nemzetközi folklorisztikában. De az irodalomtörténésznek is feladata tisztelni teljesítménye előtt, melynek inkább csak marginális, de emlékezetes része volt a régi magyar drámai emlékekkel való foglalkozás.

Utolsó könyvében Dömötör Tekla új oldaláról mutatkozik meg: az emlékiró lép előtérbe. Az első rész, a könyvnek körülbelül a fele — „Ifjúságom emlékei” címen — valóban a szerző ifjúságáról szól: emlékeit mondja el családjáról, neveltetéséről, út- és pályakereséséről, ifjonti külföldi utazásairól, házasságáról és a második világháborúról, melyet fiatal anyaként s aktív ellenállóként élt meg. Abban a már-már mindent elöntő memoáráradatban, amely évtizedünket jellemzi, üde színfolt Dömötör Tekla emlékirata: minimális személyesség, szinte teljesen hiányzó lirizálás; ezzel szemben szikár tény-előadás, a saját életével kapcsolatosan is szociológikus érdeklődés jellemzi — s az e műfajban oly ritka humor, önirónia.

A szerző életútja önmagában is érdekes, hiszen egy jelentős tudós életéről van szó; de megírása túlmutat önnön jelentőségén, részben a háború előtti egyetemi-múzeumi körök felrajzolásával, részben s talán még inkább baráti köreinek árnyaltos és meleg hangú megrajzolásával. Valóban, az irodalomtörténész számára e könyv jelentősége Kerényi Károly és baráti köre, a Stemma-kör, valamint a Devecseri Gábor

körül kristályosodott „Társaság” — majdnem azt mondanám élet-rajzának — a megírásával nő meg igazán. Mindkettőben különös belső feszültségnek lehetünk tanúi: annak a viaskodásnak, amely egyfelől a szeretet és ragaszkodás, másfelől a már szükségesnek látott kritikai ítélet s az erre való lényegi képtelenség között dül. Ő is érzékeli a Stemma-kör s maga Kerényi elég szélsőséges spiritualizmusát s ennek az inadekvát voltát, sőt lefegyverző hatását a kor mérgeivel szemben, amelyeket egyébként Kerényi is határozottan elutasított magától. A „Társaság”-nak pedig talán ez az első, nem irodalmiasított leírása — bár a szerző is megtorpan ennek az összetartó erőnek a szociológus értelmezése előtt. Ki nem mondva, soraiból az derül ki, hogy ez az erő lényegében Devecseri Gábor karizmatikus egyéniségében nyilvánult meg.

Magam is tanúja vagyok, így álmomban sem jutna eszembe csökkenteni akár Devecseri különös csoport-szervező képességét, akár a személyéből áradó s szinte minden körébe került lenyűgöző bájt. Mégsem érzem teljesnek ezzel a magyarázatot. Kezdetben, a „társaság” megalakulásakor nyilvánvalóan a kitaszítottság, a margóra kerülttség érzése volt a kohéziós erő, meg a saját tehetségük tudata — tehetségé, melyet az adott társadalom nem akart engedni érvényesülni, de amely ellen igazán csak dadaisztikus gesztusokkal tudnak lázadni. Ezekben a groteszk-lázadó gesztusokban fejeződött is ki a „társaság” lényege; s az idők múltával ezek mind üresebbé, majd az ifjúság felidézésének rítusaivá váltak.

Mindezt azonban Dömötör Tekla nem így mondja el: ő „csak” leírja a folyamatot, a hangulatot, az alakokat s kapcsolataikat. Ez utóbbiban különös és íróilag nem teljesen szerencsés tapintatot tanúsít. Bizony a kapcsolatrendszerek e körben rendkívül bonyolultak s változók voltak, mint tudjuk; érdekes lett volna erről is többet hallani.

„Ez a könyv is tükör akar lenni, és nem portré, nem saját magamról akarok benne szólni, hanem minél hívebb képet adni a megélt jelenségekről.” Ez a könyv utolsó mondata; s e szándék mondhatni, hibátlan teljesítését hordja magában a kötet. Talán ezért van az, hogy a második rész íróilag teljesebbnek tetszik, mint az első. Ezek közül a szememben kiemelkedik a „Naiv művészek” három írása, amelyekben a szerző naiv művészek példáján valójában a művész-alkat, a művész-lét lényege után nyomoz; s „A népművészet szerelmesei”, mely két portrét: Ortutay Gyuláét és Kardos Tiborét tartalmazza. Mindkettőt áthatja a szeretet, a jó barát és a nagy tehetség iránti jó értelemben vett elfogultság; az ő esetükben sem a mérlegelést vagy éppen a kritikai megmérést tartja a szerző feladatának, hanem az általa megélt epizódok anekdotikus előadásán át az emberi-alkotói portré megrajzolását.

A két portré közül talán Kardos Tiboré a jelentősebb. Nemcsak azért, mert Ortutayról már sokan és sokat írtak, Dömötör Tekla is, mások is; hanem elsősorban azért, mert a szerzőnek Kardos esetében sikerül tetten érnie a tudós lényegét: a költői vizionáriusságnak és a felhalmozott tényanyag mesteri kezelőjének különös egyvelegét, azt, amitől Kardos szinte a költői ihlet szárnyaira emelkedett, egy-egy általa szeretett korszakról, alakról vagy műről szólván.

A halál mindig durva és fellebbezhetetlen pontot tesz egy alkotói pálya végére. Végül is esetlegesség, hogy ez lett Dömötör Tekla utolsó könyve. De ebben az esetlegességben van valami szükségesség: hiszen a tudós-író az itt összegyűjtött darabokban búcsúzkodik az általa szeretettektől, saját fiatalságától — talán kicsit saját életétől is. De e búcsúban egy szeretetre méltó egyéniség örökölt meg a mai s a holnapi olvasók gazdagodására. (Szépirodalmi, 1987.)

NAGY PÉTER

SZEPES ERIKA – SZERDAHELYI ISTVÁN: A MÚZSÁK TÁNCA. VERSTANI KISENCIKLOPÉDIA

A könyv a szó hagyományos értelmében vett enciklopédia: összefüggő tárgykörökben adja elő a verstani alapismereteket, nem betűrendes címszavakban, mint a lexikonok. Négy fő témáját emelhetjük ki: ritmikai alapfogalmak (11–54.), hangsúlyos verselés (55–68.), időmértékes versformák (69–120.), a versforma hangulati szerepe (129–136.).

A szerzők bevezetésként előrebocsátják: „ha nem bonyolítjuk mesterségesen azt, ami valójában meglehetősen egyszerű, akkor itt nem ütközünk olyan problémákba, amelyeknek áttekintésére ne lenne képes az olyan átlagember is, aki még sosem vett kezébe verstani szakmunkákat”. E célkitűzésüket sikerrel valósítják meg. A könyv közerthető, és ma, amikor magyar szakos tanáraink sem rendelkeznek verstani ismeretekkel (kivéve, ha az egyetemen Szerdahelyi István hallgatói voltak), igen hasznos ez a kézikönyv. Az utóbbi évtizedekben megjelent, összefoglaló verstani munkák közül ez a könyvecske tárgyalja legérthetőbben, legvilágosabban az anyagot.

Az általános fogalmakat ismertető első részben egyszerű példákon mutatja be a verstani alapfogalmakat (időmérték, láb, ütem, versszak stb.), és lépésről lépésre jut el a meghatározásig: „a vers olyan szöveg, amelyben a nyelv kifejezési síkjának — hangzásának és írásképeinek — építőelemei a szöveg egészére kiterjedően és a szótagok szintjéig lehatolva ritmikusan rendezettek” (28.). A ritmikus rendezettség mibenlétét is megmagyarázza: rendszeres, szabályos ismétlődés, más szóval sorozatosság. Legfeljebb az vitatható, hogy az írásképp valóban ritmus-

képző tényező-e, hiszen a ritmus, a hangzás nincs kötve a leíráshoz, ugyanúgy, ahogy pl. egy ének dallama is a kottától függetlenül létezik.

A szerzők a régebbi gyakorlattól eltérően, a versképletet metrumnak vagy versmértéknek nevezik a hangsúlyos költészetben is, míg régebben csak az időmértékes költészetben beszéltünk mértékről. Szintén eltérnek az általános gyakorlattól abban, hogy az antik négy- és öttagos jambus és trocheus lábat (v – v –, ill. – v – v) ütemnek nevezik, ami azért zavaró, mert az ütem elnevezés a hangsúlyos verselésben használatos, nem az időmértékesben.

A magyar nemzeti versidomnak, a hangsúlyos vagy ütemhangsúlyos verselésnek tárgyalására jut legkevesebb hely a könyvben. Ezen a szűkre szabott fejezeten belül is nagyobb figyelemben részesülnek a ritka alkalmi formák, mint a hagyományos ütemezésű versek. Teljesen említés nélkül maradnak a magyar népdal-szövegek, amelyek versformáinak ismertetésétől a szerzők tudatosan elzárkóznak, arra hivatkozva, hogy itt a dallam ritmusa erősen befolyásolja a szöveg ritmusát. Szintén említés nélkül marad a magyar verstani szerzők többsége által vallott alapvető törvényszerűség, amely – ösztönös ritmusérzékünkkel összhangban – azt tanítja, hogy a mai magyar hangsúlyos vers általában négyszótagos ütemekből épül, amelyek csak sorvégen vagy sormetszet előtt rövidülhetnek 2–3 szótagossá („4+ maradék” szabály: *Isten, áldd meg | a magyart* 4+3). Ezt a tételt a szerzők másutt is elutasítják. A könyvben számos esetben ettől eltérő, egyéb törvényszerűséget feltételező verselemzésekkel találkozunk. Például „kételemű kétvariációs ütempár” elnevezéssel alábbi hangsúlyos ütemezést találunk:

Világos éjjel habfehéren	5 4
köd-ménések úsznak a réten,	4 5
sörényük röpköd.	3 2
Dér jön, dér jön – így hegedülnek	4 5
didergő tücskök.	3 2

Ez az elemzés némileg meglehetősen, mindenekelőtt azért, mert az idézett vers nem hangsúlyos, hanem időmértékes: laza jambus. Hasonló a helyzet a következő lapokon szereplő példákkal, amelyek jambikus (tehát időmértékes) versekből mutatnak ki ötszótagos stb. hangsúlyos ütemeket.

A szerzők véleménye szerint „a magyar ütemhangsúlyos vershez hasonló versrendszer más nyelvekben is megtalálható” (cseh, lengyel, francia). Talán helyesebb volna így fogalmaznunk: „a magyar ütemhangsúlyos verseléstől *eltérő* hangsúlyos versrendszer más nyelvekben is megtalálható”. Még a magyarhoz legközelebb álló cseh és szlovák ritmikát is csak a nyelvet nem ismerő érzi hasonlóknak (vö. a legilleté-

kesebbnek, a prágai egyetem magyar tanszékét vezető, kassai származású Rákos Péternek idevágó megjegyzéseit), a francia és a lengyel vers pedig egyáltalán nem kelt hasonló ritmikai benyomást (vö. pl.: az ún. genfi zsoltárok azonos dallamra készültek Cl. Marot francia parafrázisában és Molnár magyar fordításában, mégis a két szöveg ritmikája gyökeresen különbözik).

Mindenesetre érdeme ennek a fejezetnek, hogy a ritkábban előforduló hangsúlyos formák bemutatásával felhívja a figyelmet a hagyományos magyar nemzeti versidomban rejlő gazdag lehetőségekre.

Az időmértékes verseléssel foglalkozó fejezet együtt tárgyalja az antik (görög–latin) és az ún. nyugat-európai (rímes-időmértékes, zömmel jambikus) verselést, amelyeket régebbi verstani hagyományunk – és ritmusérzékünk – meglehetősen eltérőnek érzett. Továbbá magáévá teszi egyes német verstani szerzők külön-elméletét, amely szerint az antik lírai metrumok sorai (szapphói: – ∪ | – – | – ∪ ∪ | – ∪ | – ∪, alkaioszi: ∪ – | ∪ – | – || – ∪ ∪ | – ∪ | ∪ stb.) nem bonthatók verslábakra az idézett módon, hanem a teljes, osztatlan sor képez ritmikai alapegységet, és a ritmust nem a verslábak sorozatosága, hanem a teljes sor, sőt teljes versszak ismétlődése adja. Ebben a *Világirodalmi Lexikon* görög–latin verstani címszavait követik a szerzők, noha ezek a címszavak a lexikon legkevésbé hasznavehető fejezeteit alkotják. Újítás az is, hogy a négyszótagos antik verslábakat (choriambus: – ∪ ∪ – stb.) nem verslábnek, hanem szintén külön-nevezik. A különök elemzésének szentel legnagyobb teret a könyv.

Röviden említi a szimultán (kettős ritmusú) verseket, amelyek egyidejűleg időmértékesek és hangsúlyosak. Sajátos állásfoglalás, hogy az ötödik szótag után metszeteket alkalmazó, időmértékes késő ókori ambroziánus sort (négyes jambus: ∪ – ∪ – ∪ – ∪ –) a metszet miatt 5+3 beosztású, az időmérték mellett hangsúlyos ütemezésű, szimultán sornak könyvelni el:

Ahol születtem, falu volt

∪ – | ∪ – | – ∪ | ∪ –
 x x x x x || x x x

Szintén röviden említi néhány olyan versrendszert, amelyet a magyar költészet nem ismer, pl. az angol, olasz, orosz stb. típusú hangsúlyos verselést (hangsúlyos jambusok és trocheusok, ritkábban daktilusok, amelyeket a magyarban időmértékes jambusokkal és trocheusokkal szoktunk visszaadni, s amelyek ún. nyugat-európai verselésünk előképeül szolgáltak).

A versformák hangulatfestő szerepét tárgyaló, záró fejezet (*Versforma és költői tartalom*) az egyetlen szubjektív rész a könyvben, amelynek szerzőit egyébként a legteljesebb tárgyilagosságra törekvés jellemzi. A téma szubjektív volta miatt kétségbe vonható, hogy pl.

Vas István 1942-ben írt költeményének felező tizenkettesei valóban a kuruc bujdosó ének hatosainak emlékét idézik, mint a szerzők vélik:

Zokog, vacog, fél a tavaszi természet	6 6
Nem készíti ágát gyönyörű termésnek	6 6
E sátáni vetésen.	4 3
Őszi harmat után	6
Nagy hegyeknek ormán	6
Fújdogál a hideg szél	4 3
Fújdogál a hideg szél.	4 3

A könyvet kitűnő válogatott bibliográfia egészíti ki, amely 26 újabb magyar verstani szakkönyvet rövid tartalmi összefoglalással ismertet.

Külön érdekessége a könyvnek, hogy példáit majdnem kizárólag a mai magyar költészetből meríti. Meglepetésként szolgál, milyen változatos formakincssel dolgoznak tehetségesebb költőink ma, a szabadvers-dömping idején.

Néhány helyesbítés:

85. oldal: Babits *Vakok a hídon* című verse nem bacchius és palim-bacchius keverése, és nem antik kardalokat követ, hanem babitsi lazassággal kezelt perzsa mutakárib: *A csöndnek folyóján pár deszkadarab* $\cup - - | \cup - - | - - \cup | \cup -$.

96. oldal: Sylvester János Újszövetség-fordítása nem 1514-ben, hanem 1541-ben jelent meg.

100–104. oldal: A magyar költészetben — Horatius nyomán — a szapphói sorban nem lehet rövid a negyedik szótag: $- \cup - \cup - \cup$ $\cup - \cup - \cup$ (helyesen $- \cup - - - \cup \cup - \cup - \cup$), az alkaioszi sorban az ötödik szótag: $\cup - \cup - \cup - \cup \cup - \cup \cup$ (helyesen: $\cup - \cup - - - \cup \cup - \cup \cup$), az aszklépiadészi sorban az első két szótag: $\cup \cup - \cup \cup - - \cup \cup - \cup \cup$ (helyesen $- - - \cup \cup - - \cup \cup - \cup \cup$).

120. oldal: A mutakárib-metrumú sor tévesen van idézve: *Havas jégmezőkön fulladó lábnyomok* $\cup - - | \cup - - | - \cup - - | \cup -$, helyesen: *Havas jégmezőkön futó lábnyomok* $\cup - - | \cup - - | \cup - - | \cup -$.

121. oldal: Csokonai *A hatalmas szerelemnek megemésztő tüze bánt* kezdetű verse nem klasszicizálóan időmértékes, hanem a perzsa ramal formát követi hibátlanul, mint erre már Képes G. rámutatott ($\cup \cup - - | \cup \cup - - | \cup \cup - - | \cup \cup -$), és nem szimultán, ti. a második versszak már nem ütemezhető hangsúlyosan, csak időmértékesen: *teljesítsd an[gyali] szókkal*. (Akadémiai Kiadó, 1988.)

VEKERDI JÓZSEF

BÉCSY TAMÁS: MI A DRÁMA?

Egy olyan világban, amelyben mind nagyobb divat az ún. népszerűség és közérthetőség spanyolfala mögé rejteni az értéktelenséget és a színvonaltalanságot, Bécsy Tamás az erkölcsi bátorság korszerű formáját képviseli a maga következetes minőségeszményével. Legújabb könyvében a minőség történelmét fogalmazza újra, egyúttal hitet téve eszményei folyamatossága mellett is.

Monográfiája szerves folytatása előző, az irodalomelméleti tudásról szóló könyvének. A megközelítés módszere is ugyanaz: az irodalom, mint nyelvi létforma elemzése. Az előző kötet szemléleti eszköze, az azonosító kérdés, ezúttal a világkép szintjére emelkedik.

A könyv sorsa helyegében már címében eldől. A „Mi a dráma?” az a bizonyos „helyesen feltett kérdés”, amelynek fogalmát — más összefüggésben — Csehov vezette be híres levelében. Bécsy könyvében a nyelvi létforma válik a történetiség hordozójává, azzá is kell válnia, hiszen a dráma a legközvetlenebbül kommunikatív műnem, alapvetően a kommunikáció fejlődéstörténetének van alávetve, sokkal inkább, mint bármi másnak. Ezért nagyon pontos az a különbségtétel, amelyet Bécsy a Bevezetésben a kommunikáció különböző szintjei között tesz. A történeti problémák megoldása nem az alkotó író és az interpretáló rendező és színész esztétikai viszonyában rejlik, ahogyan ezt ma sokan állítják, hanem egészen egyszerűen az információáramlás két különböző szintjében. Ez a felismerés teljes mértékben kiiktatja írott szöveg és színjáték viszonyának, a sokat emlegetett „gyakorlati szemléletnek” tisztán retorikus álproblémáját.

A könyv e finom distinkció megtételétől kezdve voltaképpen a történetesen drámának nevezett kommunikációs aspektus története, és ezzel együtt egy tudományos bravúr története is. Bécsy szilárdan tartja kézben anyagát, az egyes történelmi korszakokon módszeresen végighaladva, pontosan, arány- és mértéktesvesztés nélkül jelöli ki értékrendjét. Ez az értékstruktúra alapvetően megjelenési formákhoz, érték-hordozó kommunikációs gesztusokhoz, és nem szerzői nomenekhez kötődik. Hiteles folyamatosságú kép keletkezik így. Ez pedig hiteles szerkezetet konstituál, sajátosan igazodva Bécsy Tamás elemzéseinek logikájához. A szerző koncentráltan önfegyellemmel építkezik, egy pillanatig sem engedve a tudományos bravúráriák csábításának, pedig az anyag jó néhány ilyen lehetőséget kínál. Példa értékű Euripidész feltételezett életrajzának és a Cambridge-i Iskola bírálatának sajátosan egymásba oldott elemzése.

A maga vonzó teljességében mutatkozik meg ezáltal Bécsy tudós egyénisége. Analízisének leglényegesebb eleme felbontóképesége: konzekvensen követi a dráma-nyelv különböző létformáinak mozgás-folyamatát. Nincs szó a társadalmi háttér és a művek kapcsolatának

hagyományos, vulgáris rövidre zárásáról. Bécsy egymást dialektikusan tartalmazó mozgásokat ír le, gazdagon, sokszempontúan, érvényes módon, Minden fejezetét, bármely elemzését idézhetném példaként, most azt a két mozzanatot szeretném kiemelni, amely elvben a legtöbb veszélytényezőt rejt magában az elmélet következetes kifejtése szempontjából.

A középkorról szóló fejezetben Bécsy hangsúlyozottan elhatárolja magát az általános, leíró történeti szemléletmódtól. Az eltávolító gesztusnak igen lényeges helyi értéke van. A deskriptív szemlélet szerint ugyanis nyilvánvalóan az lenne a leglényegesebb, hogy a középkori színjátéktípusok kialakulása, valóságos drámává fejlődése a „mesteremberi” eszközként alkalmazott nyelvhasználat (Jacques Le Goff) kifejlődése idején zajlott le. Ebből származhatna egy álkonklúzió: a dráma újjászületése a technicista nyelvhasználat vívmánya. Ez tökéletes zsákutca lenne, a szó legszorosabb, fizikai értelmében is. A gondolat sor ugyanis erről a pontról történetileg továbbvihetetlen, másrészt magában rejt egy nagyon veszélyes szofisztikai csapdát. Mennyivel technikussabb nyelvezetű a „Quem queritis?”-re épülő színjátéktípus, mint Euripidész tragédia-költészete, egyáltalán, hol vannak, ha vannak, e fogalom történeti határai stb. Bécsynél a nyelvhasználat változásának sajátos, legpontosabban talán artikulációsnak nevezhető elemzését kapjuk. „A középkor drámája az Isten és az ember viszonyrendszerében realizálódott, hiszen a világ egészét ebből a két világszintből összetettnek látták, ebben a viszonyban rejtett az ember történetének és sorsának alakulása; s ezért volt magja az engedmesség és az engedetlenség” — szögezi le a szerző gondolatmenete bevezetéseként. A tétis és a belőle származó konklúzió hatékonyan gazdag: nincs egyetlen olyan későbbi drámatörténeti periódus sem, amelyet történetileg ne lehetne erre a megállapításra visszavezetni. S teszi mindezt úgy, hogy a fejezet kezdetén ezzel összhangban tárgyalja az európai drámakultúra szakadozottságának vagy folyamatosságának problémáját. Az így felvázolt kép teljes és hiteles.

Hasonlóképpen differenciált elemzéssel találkozunk a romantikáról szóló fejezetben. A gondolatmenet távolabbról, a diderot-i „condition” értelmezéséből indul ki. Mintegy erre visszautalva Bécsy szabályos tükrörendszert állít fel: Shakespeare, Schiller és Büchner gondolatait vetíti egymásra és ebből a tükrözési folyamatból bomlik ki egyfelől a romantikus drámai hős újszerű erkölcsi pozíciójának, másfelől organikus funkciójának olyan, egymást kölcsönösen meghatározó összefüggésrendszere, amely biztosítja az elmélet logikai hitelességét.

A könyv anyaga azonban nem csak elemző szinten gazdag. Apró, már-már pazarlóan szórt gondolatok ragyognak fel, hadat üzenve makacs közhelyeknek. A szerző ezt írja például az úgynevezett „jól megcsinált” darabokról: „Meg kell azonban mondanunk, hogy a

„jól megcsinált” jelző téves. Egyáltalán nincsenek jól megcsinálva. Jól, sőt egészen kiválóan megcsinálva majd csak Molnár Ferenc darabjai lesznek (...)” Az állítás igazáról bárki meggyőződhet, aki elolvassa V. Sardou felvonáskezdő jeleneteit, bármely darabjában. A közhelyekkel való küzdelem a tudományos bátorság egy másik arcát fordítja felénk. A könyv megcáfol egyes színházi paneleket is. Az új összefüggésekben érvényesülő, felelősségteljes gondolkodás helyi értékének problémája ugyan messze túlmutat egy szűkszavú monográfia helyi értékén, ezt a vonatkozást most mégis jeleznünk kell.

Az elemzés a XX. század kezdetével zárul. Századunk drámaírása más szinten fogalmazta újra a teljes problémakört, ez azonban más szempontú, más nézőpontú elemzést, egy újabb könyvet igényel.

Bécsy Tamás írásainak szabályos modulációja van. Gondolatmeneteinek szerkezete inkább hasonlít a hangszereléshez, mint a hagyományos struktúrájú előadásmóddhoz. Talán az „Antonius és Kleopatra” elemzésének idézésével bizonyítható ez a legpregnansabban.

A szerző kijelöli a dráma cselekményének valóságos időkörét. Ehhez kapcsolja a shakespeare-i dráma szerkezetének vizsgálatát. A valóságos idő és a drámai idő fáziseltolódásának vizsgálatából bontja ki az alaphelyzetet. Ebből következtet a jelenetsor mélyrendszereire, a randszerből a jellemekre, és a jellemek interpretációjából építi fel a történet interpretációját. Mindennek összefoglalásaként jelenik meg a dráma idő-elemének végérvényes meghatározása, és ugyanúgy, ahogyan az időkezelés kérdése korábban a helyzet és a jellem forrása volt, most az egész világállapot, a töredezett lét felismerésének forrása lesz. Ebből következik a közvetlen nyelvi sík, a dialógusok elemzése, amely újra a helyzetekhez, a helyzetektől a történelemhez, a történelemtől az időhöz, s innen az epikus dráma problémájának értelmezéséhez hajlik át. Így születik meg Shakespeare életművének értékelése, s ennek nyomán a korszak történetének lezárása. Az elemzés terjedelmes hat és fél lap, és ezen a hat és fél lapon nincs egyetlen mechanikus következtető mellékmondat sem.

Összegezve elmondhatjuk: Bécsy Tamás könyveire úgy kell tekintenünk, mint egy folyamatosan születő mű egymással összefüggő fejezeteire. A kiváló tudós életművet épít, a szó legnemesebb értelmében. Az életnek nevezett minőségtöredék részleteiben felfedezve és felfedve a minőségtudat teljességét. (Akadémiai Kiadó)

MARTON GÁBOR

TÁRSASÁGI HÍREK

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF EMLÉKEZETE*

Az Irodalomtörténeti Közlemények 1975–1985 közötti tíz évfolyamának mutatóiban Turóczi-Trostler József neve mintegy ötvenszer fordul elő. Azt lehetne gondolni, hogy ugyanannyiszor idézik is valamelyik tanulmányát, de nem egészen így van: nemritkán már történeti személyként, például a Független Szemle munkatársaként, vagy az Irodalomtudományi Intézet igazgatótanácsának tagjaként kerül elő a neve. Egy kerek évtized hat-hétezer lapján az 50 nem valami magas szám; különösen ha tudjuk, hogy 1960 végéig megjelent műveinek bibliográfiája 45 apró betűs lapra terjed, és ha tekintetbe vesszük, hogy az irodalomtörténészek idősebb generációja még személy szerint ismerte, vagy legalábbis ismerhette.

Az, amit mostanában idéznek tőle, nagyjából elég jól körvonalazható, és a kutatások múltjának és jelenének szempontjából igencsak tanulságos. Turóczi-Trostler József kétkötetes tanulmánygyűjteményének jóvoltából nagyjából ismertnek vehető életművéből először is az kerül szóba, ami a XVI–XVII. század fordulójára vonatkozik belőle, s talán még inkább a „Keresztény Seneca” című tanulmány; ezen túl Faludi-kutatásai élnek, s Petőfivel kapcsolatban kerül még elő a neve.

A számadat láttán arra kell gondolnunk, hogy Turóczi-Trostler József mostanában nem tartozik a sokat forgatott szerzők közé. Ha pedig a tárgyköröket nézzük, amelyekben mégis használják eredményeit, arra következtethetünk, hogy az utóbbi évtizedek kutatói gazdag életművének csak egy részével foglalkoznak behatóan. Érdekel tehát bennünket a késő humanizmus és a manierizmus nagy válságkorszaka, s hasonlóképp érdekel egy másik tipikusan átmeneti kor, amit későbarokknak és rokokónak hívnak. Igaz ugyan, hogy Turóczi-Trostler József a második világháború előtt és után számos kitűnő tanulmányt írt e két időszakról, de hangsúlyoznom kell, hogy egész irodalmi termése jóval gazdagabb a ma általában idézetténél, mert időben a XVI. század elejétől legalább Petőfiig terjed, s a teljes életműnek ma felhasznált része, mondhatni töredéke, távolról sem azonos azzal, amit a száz éve született tudós eredményként vagy továbbfejlesztendő gondolatként ránk hagyott.

* Az 1988. szeptember 29-én, Turóczi-Trostler József születésének 100. évfordulóján rendezett emlékülésen elhangzott előadás.

Tudományos munkásságának egy tekintélyes hányada benyomá-
som szerint azért nem él és hat értékének megfelelően, mert manap-
ság, sőt az utóbbi évtizedekben, alig vagy nagyon keveset foglalko-
zunk tárgy- és motívumtörténettel, melyet pedig Turóczi-Trostler
József a 20-as évektől kezdve a pozitívizmus hagyományának meg-
felelően példamutatóan művelt. Idevágó dolgozatait talán fel sem kell
részletesen sorolnom, mert ugyan ki nem ismeri pl. „A tótágot álló
világ”, a „János pap országa” című tanulmányait. Magyar irodalom-
történeti kutatásainak irányairól szólva arra kell inkább felhívnom a
figyelmet, hogy a korán elhunyt és nála mindössze egy évvel fiatalabb
Király Györgyön kívül senki nem járt olyan biztosan az irodalom és a
folklor határmezsgyéjén, mint ő; korábban is egyedül Katona Lajos,
aki annak idején Király Györgyöt útjára indította.

Turóczi-Trostler József Király Györgyről 1922-ben írott megemlé-
kezésében van néhány gondolat, ami vallomásnak hat, alighanem
önéletrajzi jellegű. A Nyugat Király György emlékszámban megjelent
cikkének címe az eredeti helyen „Egy fejezet a magyar irodalomtör-
téneti kutatás történetéből”; tanulmánykötetében a mottó abból az
ismertetésből való, amit ő maga írt a Magyar Nyelvőrbe Király György
„A magyar ősköltészet” című könyvéről: „Lessing fontosabbnak tar-
totta az igazsághoz vezető utat, az érte folytatott küzdelmet a kész
igazságnál. Király György Lessing magyar családjába tartozik . . .”
Magában a cikkben szó esik a tárgy- és motívumtörténetről, elhangzik
az a kijelentés, hogy „biztos forrásismeret és adattudás nélkül nincsen
igazi filológia”, nyomatékos hangsúlyt kap Király György „tájékozódá-
sának sokoldalúsága”. Talán legfontosabb azonban tudóstársának
fejlődésrajza, már ahogyan Turóczi-Trostler látta. „Király egyetemi
évei Közép-Európa s benne Magyarország szellemi életének háború
előtti, minden látszat ellenére is utolsó optimisztikusan színezett ko-
rába esnek. Új diszciplínák keletkeznek, a megállapodott pozitívizmus
s újjáéledő idealizmus küzdelmének döntő fázisához ér, Hegel Phäno-
menologie-jének új kiadásával (1909) egy időben jelenik meg tanítvá-
nyának, Benedetto Crocenak főműve, . . . pár évvel később hagyta el a
sajtót Dilthey Hegel-töredéke s a „Das Erlebnis und die Dichtung”-ja.
Ezekben az években indul német közvetítéssel útjára Bergson intuitív
filozófiája”, s erre az időre esik „a Nyugat hőskora”.

Király György utolsó cikke a Nyugat 1922. április 1-ji számában
jelent meg, Turóczi-Trostler első cikke ugyanott 1911-ben, éppen
disszertációja megjelenésének évében; 1912-től 1944-ig állandó mun-
katársa lett a Pester Lloydnak, a szakadatlan irodalmi munkásság
mellett kritikákat írt, lefordította Thomas Mann Zauberberg-jét,
Goethe Dichtung und Wahrheit-jét, százszámra ontotta a lexikoncik-
keket. 1913-ban még így ajánlotta egyik cikkét a szakma akkori nagy
tekintélyének: „Méltóságos Dr Heinrich Gusztáv akadémiai főtitkár

Úrnak mély tisztelettel"; a Magyar Irodalom — világirodalom két kötetének névmutatóiban azonban egyszer fordul elő Heinrich Gusztáv neve, Bleyer Jakabé mindössze kétszer. Azt a változást ugyanis, amit Turóczi-Trostler Király Györgyről írott cikkében felvázolt, maga is végigcsinálta. Egy évvel a Király-nekrológ után jelent meg egy Tóth Árpádnak ajánlott füzeté „Újabb irányok a német irodalomtörténeti kutatásban” címmel, amelyben még világosabban beszél az új irányzatról, s annak a „megállapodott pozitívizmus s újjáéledő idealizmus küzdelmének” terméke 1927-ben megjelent tanulmányát a „Mesenyomok a XVIII. század magyar irodalmában”, melynek alcíme így hangzik: „A racionalizmus és az irracionális küzdelméhez”.

Turóczi-Trostler József a magyar irodalomtörténet kutatójaként pozitívizmuson iskolázott filológusnak indult, de filológián időzve „magasabbrendű, a költői alkotás mélységeihez vezető elemző méltóságot, az irodalom s nyelvtörténet kettős tartományát áthidaló kultúrátudományt, osztatlan filológiát” értett. Műveltsége a német orientáció jegyeit viselte magán, a francia a második helyet foglalta el nála, amiben az első világháború előtti korszaknak még a XVIII. századból származó magyarországi viszonyai nyilvánulnak meg. A latin nyelvtudás az akkori iskolarendszerben abszolút természetes volt. Ez tette lehetővé számára, hogy a római klasszikusoktól az egyházatyákon át a középlatin és a humanista irodalomig minden jelentős műről első kézből szerezzen tudomást, és hogy megbízhatóan nyilatkozhasson Erasmusról, Melanchthonról, Beatus Rhenanusról és Aventinusról, vagy az általa felfedezett magyarországi késő-humanista politikai íróról, Schödel Mártonról, egy luxemburgi jezsuita latin regényéről és annak magyar fordításáról (Keresztény Herkules).

Irodalomtörténeti tanulmányait valóban a „minden társadalomtudománnyal” érintkező, „osztatlan filológia” jegyében írta, melybe tudományos (tudománytörténeti) művek éppúgy belefértek, mint a magas vagy a népszerű, a kalendáriumi irodalom. Témáit mindig az európai irodalom összefüggésében tárgyalta, és minthogy az ő ifjúságának évei „Magyarország szellemi életének háború előtti, minden látszat ellenére is utolsó optimisztikusan színezett korába” estek, nyoma sincsen benne a magyar kulturális elmaradottság érzetének, noha sokat írt „a magyar irodalom európaizálódásának” igen lassú folyamatáról, amelyet a laicizálódás elhúzódásával, mai terminológiával a polgári fejlődés megrekedésével magyarázott, s mint az „utolsó optimisztikusan színezett” kor szülöttének, eszébe sem jutott, hogy a magyarországi fejlődést netán igazolni, magyaráztatni kell.

A legszélesebb európai háttérbe állított magyar irodalmi témáit nem a külföldnek, netán a magyar irodalom megértésére írta, hanem hazai használatra szánta, mert a külföldi kapcsolatok feltárása nélkül

egész munkásságát eleve értelmetlennek tartotta volna. Pontosan tudta például, hogy a XVII. századi magyar viszonyok nem sarkallták további munkára a hazatérő peregrinánsokat, és tényként jegyezte meg, hogy Apáti Miklós, a legkiválóbb magyar kartézianus a Vita triumphans amszterdami megjelenése után (1688) „írni már keveset ír, csupa épületes, alkalmi munkát, de — egy vigasztaló levelet kivéve — ez is kéziratban marad”, Christian Thomasius és az erdélyi Rhégeni Mihály vitájának ismertetése után befejezésül azt írja, hogy a magyar tudós „tervekkel és programokkal jött haza. . . . De aztán, mint annyi őst és utódját, őt is elnémitja a környezetének közömbössége és visszhangtalansága.” Azt hiszem, mindezt azért tehetette, mert kutatásai alapján mélységesen meggyőződött róla, hogy Magyarország z ö idejében már „belépett” az európai irodalomba.

Életművében újból és újból visszatérő téma a magyarokról külföldön alkotott képzetek vizsgálata. Nagyon jól tudta, hogy a kérdésnek több oldala van: van először is történeti aspektusa, vagyis a história seményeitől meghatározott és emiatt állandóan módosuló kép, melyet azonban egyazon időszakban sem egyformán fogalmaztak meg (barátok vagy ellenségek), és amelyről különböző nézeteket vallottak idehaza is (műveltségi rétegek, érdekek és szellemi irányzatok szerint). Minden ítélet tele van továbbá megkövesedett rekvizitumokkal, közhelyekkel és újabb jelszavakkal. Turóczi-Trostler Józsefnek maradandó érdemei vannak a téma tárgytörténeti felfedezésében, az anyag összegyűjtésében, rendszerezésében és a sztereotípiák történeti hátterének tisztázásában. Ez a tárgykör különben az, amelyben folytatói és gondolatainak továbbfejlesztői akadtak (pl. Magyarország Európa védőbástyája, Magyarország a kereszténység ellensége), de mint már szóba hoztam, elég kevésre jutottunk a tárgy- és motívumtörténetben, noha ennek saját munkásságában valóban nagy teret és kiemelkedő jelentőséget tulajdonított. Ez az, ami valóban a legnehezebben folytatható, mert az egyetemes filológia értelmében vett sokoldalú olvasottság és szakirodalmi tájékozottság, természettől adott tudásszomj és szorgalom kívántatik hozzá.

Úgy érzem azonban, hogy az utóbbi években legalábbis előkészületekről lehet hallani, főként a régebbi magyar irodalomban, amelyet közelebbről ismerek. Sajnálatos, hogy az emblematika és az irodalom kapcsolatáról magyar szerzőtől nem jelent meg valóban színvonalas cikk, bár a téma létezése már Turóczi-Trostler munkáiból is kiolvasható; elgondolkodtató, hogy az európai toposz-kutatás, amely a most ünnepeelt tudós nyomán, a magyar irodalomtudomány kontinuitásának jegyében, az általános európai divattal egy időben megindulhatott volna, éppen hogy csak megmutatkozott. Ugyanakkor a népszerű irodalom problematikája az újabb társadalomtörténeti szempontú kutatásoknak köszönhetően világosabban fogalmazódott meg, és ma

már, egyes jelek szerint a poétika- és retorikatörténettől is támogatva, reménykeltően kezdenek egyesek foglalkozni a magyarországi, magyar és német nyelvű naptárak szépirodalmi jellegű toldalékainak rendszeres kutatásával: azzal az anyaggal tehát, amelyből Turóczi-Trostler József: „A mese felfedezése és a magyar mese a XVIII. században” című tanulmányát írta, és remény van rá, hogy magyar nyelvű regényrészletek, eddig számon nem tartott ezópusi mesék, apophthegmák és anekdoták tucatjai kerülnek majd elő a közelebbi jövőben, mégpedig az általa elengedhetetlen európai háttér ismeretében, és az ő nyomdokait követve kerül sor talán egyszer a magyarországi latin regények feldolgozására.

Sokat köszönhetünk Turóczi-Trostler kutatásainak nemegyszer olyankor is, amikor nevét ki se mondjuk már, mert megállapításai általánosan elismertté váltak, és csak műveinek alapos ismerői tudják, hol az ősforrás. Ő írta le először, Beatus Rhenanusra hivatkozva, hogy „a magyar nyelvet írni kezdik”, ő foglalkozott először a magyarországi politikai irodalom néhány kiemelkedő termékével, ő fedezett fel korábban fel nem ismert irodalmi formákat és motívumokat, melyeknek most is csak az ő gondolkodását és bámulatos anyagismeretét követve, az európai összefüggések feltárásával lehet itthon nevet adni, történeti funkciót kijelölni.

Turóczi-Trostler József személyével, kapcsolataival, gondolkodásának irányával biztosan foglalkozik még a tudománytörténet. A részletes, egész életművét mérlegelő értékelés talán várni fog magára, de műveltségét, kétségbe nem vonható kutatási eredményeit és sokoldalú munkásságának egyre inkább kibontakozó hatását, sőt a továbbfejlesztésre tett kísérleteket is biztosan méltányolni fogja majd az utókor.

TARNAI ANDOR

SÓTÉR ISTVÁN

(1913–1988)

Távozásával befejezett és jelentős életművet hagyott maga után, ha egyáltalán lehetséges a teljesség igényét és a befejezettség tényét egy ilyen szomorú alkalomból így megfogalmazni. Mégsem kegyeletes formula csupán és vigasztalás az ilyen kijelentés az ő esetében, hiszen egész élete a harmónia, a kutatásai során oly sokat emlegetett „súly-egyen” keresése és kiküzdésének folyamata volt. Erre való hajlandósága személyiségében rejtett, szemléletének integratív erejében, a mindenfajta szélsőségeségtől való tapintatos, ám mindenkor határozott tartózkodásban. Pedig az idő ellene, sok vonatkozásban a tehetség-

ge ellen dolgozott: drámai és kiszámíthatatlan változások, társadalmi-szellemi megrázkódtatások kísérték életútján. Ám bárhová került is az egyre-másra kiéleződő helyzetekben, megvonta az illendő és szükséges határokat, s a szuverén gondolkodást nem adta fel olyankor sem, amikor ez szinte lehetetlennek látszott. Többnyire veszteség nélkül került ki az ilyen konfliktusokból, sokszor az alapértékekig hátrálva vissza, de ott azután megvetette a lábát, s szellemisége minden erejével, kifinomult stratégiával védekezett, s ahogy lehetségessé vált, tudatosan építette tovább életművét.

Mondják, s talán nem is alaptalanul, hogy személyiségében volt valami sajátos lebegés, ifjúkori regényére emlékeztető „fellegjárás”. Feszült helyzetekben tudott naivnak látszani, a mit sem sejtők csodálkozásával érdeklődni az izgalmak okai iránt. Természetesen mindig és pontosan tudta, hogy miről van szó. Csakhogy az ő terepe nem az indulatos csatározás, hanem a szellemi építkezés módjainak és lehetőségeinek keresése volt. Egész munkásságában az integráló eszmét kereste annak tudatában, s e következtetésre sokrétű tanulmányai révén jutott, hogy ilyen lehetőség minden történelmi konstellációban adódhat. Ennek a magatartásnak megfelelően választotta Eötvös József alakját és munkásságát nagyszabású monográfiája témájául, foglalt el kiegyensúlyozott, mérsékelt és szakmailag gondosan megalapozott álláspontot a Madách-viták idején. Bizonytal nem tehette volna mindezt, ha már ekkor nem lett volna birtokában olyan szellemi hagyaték, melyre támaszkodhatott.

Ennek a nála szüntelenül továbbfejlődő hagyatéknek két lényeges eleme volt. Az egyik a francia kultúra hozadéka. Ennek szentelte a *Francia szellem a régi Magyarországon* című munkáját, amely már a második világháború kezdete után látott napvilágot, egy olyan időszakban, amikor erre a szellemiségre sötét árnyék borult. A másik az a tartás, melyet az olyannyira szeretett Eötvös Kollégiumtól kapott útravalóul. Sőtér István tudósi és szépírói arculatának e vonásai korántsem véletlenszerűek. Egyrészt töprengések, az útkeresés komoly gondoljai motiválták őket, ahogy erről a *Fellegjárásban* olvashatunk, másrészt megoldásuk egyszerre volt történelmi és erkölcsi feladvány. Sőtér gondolkodásában mély gyökeret eresztettek a liberalizmus klasszikus eszméi és eszményei. Azok a történelmileg érvényes gondolatok tehát, melyek a korai marxizmustól sem voltak idegenek, sőt részei voltak annak a humanitárius gondolkodásnak, melyet a munkásmozgalom sohasem nélkülözhetett, ám sajnálatos módon, huzamos időn át, mégis nélkülözött.

Tekintélyes irodalomtudósként Sőtér, a tudományos elemzés nyújtotta keretekben, mintegy történelmi kulisszák közé kényszerítetten igyekezett és tudott hű maradni eredendő meggyőződéséhez. E körülmény a maga idejében nem szolgált feltétlenül előnyére, de sikerült

bölcsen kivédenie hátrányait. Nem minden következmény nélkül természetesen. Sajátos helyzete bizonytalansággal távolságtartó magatartásához, amely szívélyes udvariasságban nyilvánult meg ugyan, de ebben mindig volt valami szertartásosság, mondhatni ünnepélyesség. Lényegében a magányosság jele volt ez. Igazában munka közben érezhette jól magát, a dolgozószoba csendjében. A szüntelen munka terjedelmében is impozáns életművet eredményezett. Azt szépirodalmi munkái mellett leginkább közelebbi ismerősei tanúsíthatják, hogy magánéletében is egyfajta művészi igény nyilvánult meg, életvitele és stílusa egyként választékos volt. A dekoratív környezet, a kulturált természet, az emberi igényekkel összhangba hozott tárgyi világ irodalmi tanulmányainak is egyik kedvenc gondolata volt. Ilyen típusú stilizáló hajlam szépirodalmi munkáiban jól megfigyelhető.

Sötér István a szíve mélyén elsősorban szépírónak tudta magát. Helyesebben: olyan szépírónak, aki kedvelt régebbi példaképei, s talán a Nyugat körének szellemében is, egyszerre jelen kívánt lenni a szépírás és az esszé, sőt a tudomány különböző, de egymással szoros kapcsolatban levő tartományaiban. Ezt az ambícióját lényegében meg is valósította. Irodalomtörténeti, egyetemi, akadémiai, tudományos pályafutása, különféle hivatalai ebből a széleskörűből a történelmi körülményekből eredeztethető kitérőként is felfoghatók. Egy olyan pályaszakasznak azonban, amely, ha talán némiképp el is térítette eredeti szándékaitól, mindenképpen eredményes volt, hiszen ide tartozó munkássága, tanulmányai, esszéi, közszereplése meghatározó jelentőségűek a háború utáni évtizedek hazai irodalomtudományában. Monográfiái, tanulmánykötetei a magyar és világirodalom több mint két évszázadának jelenségeit helyezik új megvilágításba. Közszereplései alkalmából, tudományos tanácskozásokon, irodalomtörténeti vándorgyűléseinken, mint kiváló előadó, ugyanazt a gondosan fogalmazott, igényes és szemléletes esszéstílust képviselte, amely írásait is jellemezte.

Halálával nagy veszteség érte szellemi életünket. Az még megadott neki, hogy regénytrilógiáját a *Báránnyal szoptató oroszlán* című kötettel lekerekítse. E művében sok az önéletrajzi elem, természetesen a rejtőzködő stilizáltságnak azon a fokán, amely a nyílt kitárulkozástól mindig is óvakodó egyéniségének egyik tulajdonsága volt. Személyes élete, melyet éppúgy nem kíméltek meg a sorscsapások, mint másokét, és munkássága valami különös egységet alkotott, mondhatni egész életét valamiféle esztétikailag átlelt szabályozottságban látta és élte meg. Talán ez volt a biztosítéka annak, hogy azt a teljességigényt, amely témáinak szereplőit, irodalmi figuráit egyaránt elérendő célként foglalkoztatta, élménnyé és tudássá avassa.

WÉBER ANTAL

**A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte**

Felelős vezető: Hazai György

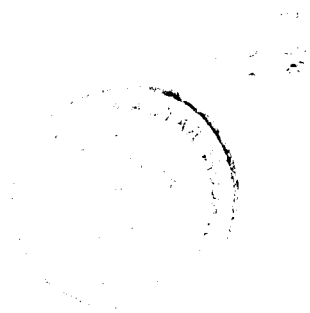
Budapest, 1989. — Nyomdai táskaszám: 18284

Felelős szerkesztő: Balogh Ernő

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 13,4 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0324-4970

A tartalom folytatása az első borítólapról

FILOLÓGIA

VITÁLYOS LÁSZLÓ: Emlékezések Ady Endréről	776
BOTKA FERENC: Salzkammerguti élmények Déry Tiborköltészetében	797

VITA

SÁNDOR LÁSZLÓ: Pontatlanságok G. Komoróczy Emőke Kassák-tanulmányában	809
---	-----

SZEMLE

RÁKOS PÉTER: Szerdahelyi István: Fortuna szekerén	811
MEZEI MÁRTA: Poór János: Kényszerpályák nemzedéke 1795–1815	819
FÁBRI ANNA: H. Balázs Éva: Bécs és Pest-Buda a régi századfordulón	824
WÉBER ANTAL: Nagy Miklós: Virrasztók	827
TAMÁS ATTILA: Könyvek Kassák Lajosról	831
NAGY PÉTER: Táltosok és garabonciások	837
VEKERDI JÓZSEF: Szepes Erika—Szerdahelyi István: A múzsák tánca	839
MARTON GÁBOR: Bécsy Tamás: Mi a dráma?	843

TÁRSASÁGI HÍREK

TARNAI ANDOR: Turóczi-Trostler József emlékezete	846
WÉBER ANTAL: Sótér István (1913–1988)	850

Ára: 45,— Ft

Előfizetés egy évre: 180,— Ft

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 180,— Ft

Egy szám ára: 45,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat
H-1389 Budapest, Pf. 149.

